TOPLUMSAL

TARİH

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

OCAK 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

BİR HAREM AĞASININ HATIRALARI

İMROZ'DAN GÖKÇEADA'YA

OSMANLI MİZAH BASINI

ABDÜLAZİZ'E LONDRA'DA KONSER

1927 SEÇİMLERİNDE BİR İŞÇİ ADAYI

ALLIANCE ISRAÉLITE OKULLARI

49

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİH VAKFI'NDAN YENİ YIL FIRSATI!

15 cilt kitap, 15 milyon yerine sadece 11 milyon liraya.
Üstelik bir kitap da bedava!

Yurt Yayınları'ndan sizler için toplam 15 ciltlik 10 kitaptan oluşan bir paket hazırladık.
Paketimizi 15 milyon yerine sadece 11 milyon lira ödeyerek alabilirsiniz.
Ayrıca yine Yurt Yayınları'ndan seçeceğiniz bir kitabı da biz armağan ediyoruz.

28 Şubat 1998 tarihine kadar aşağıdaki bürolarımıza uğrayın,
fırsat paketimizi ve armağanınızı alın.

İşte fırsat paketimiz:

Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye/Çağlar Keyder
Eyüp: Dün-Bugün/Sempozyum
Hacılar ve Sultanlar/Suraiya Faroqhi
Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları/Hans Peter Laqueur
İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri/Korkut Boratav
Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme/Şevket Pamuk
Sicill-i Osmani/Mehmed Süreyya (6 cilt, karton kapak)
Tarih ve Toplumsal Kuram/Peter Burke
Tarihimiz ve Cumhuriyet/Zeki Arıkan
Toplumsal Tarihte Çocuk/Sempozyum

TARİH VAKFI

Vakıf Merkezi
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2 80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70 Faks: (0212) 234 32 90
E-posta: tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr Internet: http://www.tarihvakfi.org.tr

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15, 34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35 Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

SUNUŞ

Yeni yılın ve 9. cildimizin bu ilk sayısında son dönem harem ağaları arasında sivrilen ve büyük nüfuz sahibi olan Nadir Ağa'nın hatıralarına yer veriyoruz. Habeşistan kökenli bir köle olan Nadir Ağa Yıldız'da II. Abdülhamid'in hizmetine sunulur ve kısa sürede bu evhamlı padişahın en güvendiği kişilerden biri haline gelerek "musahib-i şehriyari"liğe kadar yükselir. Nadir Ağa'nın nüfuzu öylesine güçlüdür ki, bir dönem hakkında "Abdülhamid'i avucunun içinde tutan adam" türünden yakıştırmalar bile yapılır. 31 Mart sonrasında efendisiyle birlikte düşer, harp divanında yargılanır ve Bekir Ağa Bölüğü'nde günlerce idam edilmeyi bekler. Darağacından güç bela kurtulabilen Nadir Ağa, Balkan Harbi yıllarında Göztepe'de, daha sonra kendi adıyla anılacak çayıra bakan bir köşk yaptırır ve yıllarca burada yaşar. Bu köşkü daha sonra eski adalet bakanlarından Ord. Prof. Dr. Abdülhak Kemal Yörük, Nadir Ağa'dan satın alacaktır. İşte bu sayıda yayımlamaya başladığımız anekdot tarzındaki anıları dergimize getiren Hasan Ferit Ertuğ da, A. Kemal Yörük'ün torunudur ve Göztepe'deki köşkte geçen çocukluk yıllarında Nadir Ağa'yı bizzat tanıma fırsatı bulmuştur. Nadir Ağa'nın hayatına dair kimi hikâyeler daha önce de kendi ağzından derlenerek aktarılmıştır. 1957'de *Hayat* mecmuasının 60. sayısında yayımlanan kısa "hatırat" (29 Kasım 1957), daha sonra *Tarih ve Edebiyat* dergisinin 7. sayısında da (Temmuz 1981) aynen basılmıştır. Karşılaştırma ve tamamlama bakımından yararı olur düşüncesiyle bu kısa hatıratı bölümler halinde çerçeve içinde vermeyi düşündük. Hatıratın son bölümü gelecek sayımızda yer alacak.

Güliz Erginsoy'un ilk bölümünü geçen ay yayımladığımız sözlü tarih çalışması bu ay tamamlanıyor. G. Erginsoy bu bölümde mübadele sonrasında adada yaşanan sıkıntıları, izlenen Türkleştirme ve kamulaştırma politikalarını ve diğer insani sorunları aktarıyor. (Bu arada geçen ay kapağa bastığımız harap binanın kilise değil, aynı adı taşıyan bir okul binası olduğunu öğrendik. Galiba şimdiki patrik I. Bartholomeos da İmroz'daki bu okuldan mezunmuş. Hazır başlamışken bir düzeltme daha yapalım: Sovyetlerin genç Cumhuriyete kültürel yardımlarıyla ilgili yazıda, 31. sayfada bastığımız fotoğrafın altına Gorki'nin İstanbul'a 1936'da geldiğini yazmışız; halbuki yazıda da belirtildiği gibi Gorki İstanbul'a 1933'te -tam olarak 15 Mayıs 1933- gelmiş. Düzeltir, özür dileriz.)

Yüzyıl başında İstanbul'da yayımlanan Rumca mizah dergisi *Embros*'la ilgili bir çeviriye geçen sayıda yer vermiştik. Bu kez François Gorgeon'un 1870'lerin Osmanlı mizah basınıyla ilgili bir yazısını yine Elif Akçetin'in çevirisiyle sunuyoruz. F. Georgeon ilk Osmanlı karikatürlerinden örnekler vererek bu dönem mizah basınının şehirle ilgili konulara ağırlık verdiğini belirtiyor ve modernleşme sorunları karşısında mizahın üstlendiği role değiniyor. Tayyip Bey sırf kendi üstüne alınmasın ama, İstanbul'un çamuru, tozu toprağı ve ulaşım kargaşasıyla, su sıkıntısı ve hele sel baskınlarıyla bu karikatürlere yansıyan bütün belalarının 120 küsur yıl sonra bize bu denli tanıdık gelmesi, mizaha hiç hesapta olmayan bir "tarihi" boyut katıyor. Gelmiş geçmiş bütün İstanbul efendilerinin kulakları çınlasın!

Bu sayıda keyifle okunacak bir diğer yazımızda Emre Aracı, Avrupa seyahati sırasında Abdülaziz onuruna Londra'da verilen bir konseri ayrıntılı olarak ele alıyor. 42. sayımızda (Haziran 1997) Franz Liszt'in İstanbul macerasını yazan E. Aracı, Edinburg'da Adnan Saygun üzerine doktora yapıyor ve aynı zamanda bir orkestra şefi. Bu seferki yazının dipnotlarında sözü edilen 13 Kasım 1997 tarihli konseri de o yönetmiş. Edinburg'daki bu konserde *Aziziye Marşı* da dahil bir dizi Batı tarzı Osmanlı bestesi seslendirilmiş. Cüneyd Okay 1927 seçimlerine "İstanbul müstakil amele mebus namzedi" olarak katılan "Mehmed Ferid arkadaş"ın seçim beyannamesini aktarıyor. Selçuk Gürsoy ise İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın yayın organı *Liva el-İslam*'ı etraflıca ele alıyor. Komintern benzeri bu "ittihad" üzerinde 43. sayımızda (Temmuz 1997) Zafer Toprak da durmuştu. Yazının sonuna eklediğimiz *Liva el-İslam* fihristinin makbule geçeceğini umuyoruz. S. Gürsoy *Toplumsal Tarih* için Enver Paşa'nın bu dergide yayımlanmış yazılarını da bir araya getirdi. Bu yazıya da önümüzdeki sayılardan birinde yer vereceğiz. Trabzon'dan Veysel Usta, Mete Hoca'nın bir hatasına işaret ediyor. Salih Özbaran Türkiye ayağını Tarih Vakfı'nın üstlendiği Gençlik ve Tarih konulu bir uluslararası proje ile ilgili olarak Macaristan'ın Pécs şehrinde toplanan bir seminerle ilgili izlenim ve değerlendirmelerini sunuyor. Necati Akgür'ün çevirme kılavuzlarıyla ilgili yazı dizisi bu sayımızda sona eriyor. Kitabiyat bölümümüzde ODTÜ'den Aykut Kansu, Aron Rodrigue'in Türkiye'deki Alliance okullarıyla ilgili kitabını ele alırken, eğitimde modernleşme, azınlık sorunları ve II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin modernleşme yaklaşımlarını tartışıyor.

Not Defteri, hep arzu ettiğimiz gibi bu kez lebaleb dolu. *İkdam'dan Seçmeler*'i her zaman olduğu gibi yine Yücel Demirel hazırladı.

Bitirirken yeni yıl müjdesi vermek isterdik, ama ne yazık ki zam haberi vermek zorunda kaldık. Fiyatımızı 500.000 TL'ye yükseltmemiz kaçınılmaz oldu. Yine de bir müjdemiz var: Abone olanlara bundan böyle cilt kapağı ve o ciltin dizini bedava!

Gelecek ay yeniden buluşma dileğiyle, tüm okurlarımızın yeni yılını kutlarız.

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Bir harem ağası, 1905.
Images d'empire, İst., 1993

Aylık Dergi
Sayı: 49 Cilt: 9 Ocak 1998

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yayın
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi, cilt kapağı ve dizin dahil): 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Yücel Demirel *'in* İkdâm *'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

MUSAHİB-İ SANİ-İ HAZRET-İ ŞEHR-YARİ NADİR AĞA'NIN HATIRATI-I
I. Abdülhamid döneminde büyük nüfuz sahibi olan bir harem ağasının kendi ağzından hatıraları. 7

AROZ GİLİKİ'DEN ÖKÇEADA BADEMLİ'YE-II ADEM GİBİ TATLI
Güliz Erginsoy *'un, ilk bölümüne geçen sayıda yer verdiğimiz yazısının son bölümü.* 16

ŞEHRİN AYNASI: OSMANLI MİZAH BASINI
François Georgeon
1870'lerdeki ilk mizah gazetelerini özellikle şehir hayatına ilişkin örneklerle ele alıyor. 24

LONDRA CRYSTAL PALACE'TA ABDÜLAZİZ ŞEREFİNE VERİLEN KONSER
Emre Aracı
dönemin İngiliz basını ve arşivlerinden yararlanarak bu konserin canlı hikâyesini veriyor. 29

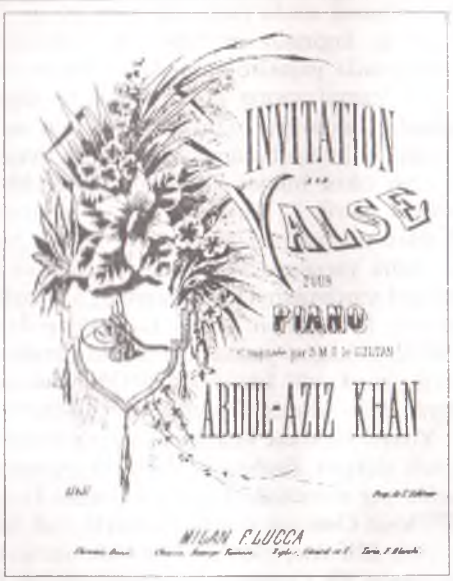

1927 SEÇİMLERİNDE
BİR MÜSTAKİL AMELE MEBUS NAMZEDİNİN BEYANNAMESİ
Cüneyd Okay *sol hareketin tarihine dair ilginç bir belge sunuyor.* 34

İSLAM İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI VE *LİVA EL-İSLAM* DERGİSİ
Selçuk Gürsoy *İttihatçıların yurtdışında çıkardıkları bu yayın organını etraflıca inceliyor.* 37

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İKİ TRABZONLU:
EYÜBZADE ÖMER FEVZİ VE ESAD ÖMER EYYUBİ
Veysel Usta *bir isim karışıklığını düzeltiyor.* 47

GENÇLİK VE TARİH
BİR PROJE VE PÉCS TOPLANTISI
Salih Özbaran *katıldığı bir uluslararası seminerin çalışmalarını özetliyor.* 49

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-IV
Dr. Müh. A. Necati Akgür *'ün yazı dizisinin son bölümü.* 57

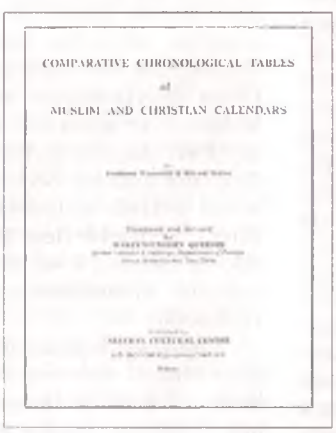

KİTABİYAT
TÜRKİYE YAHUDİLERİNİN EĞİTİMİNDE MODERNLEŞME YA DA "ALLIANCE" OKULLARININ TÜRKİYE'DEKİ İŞLEVİ
Aykut Kansu*, Aron Rodrigue'in geçenlerde Türkçe yayımlanan kitabını tanıtırken II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini de karşılaştırıyor.* 61

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

OCAK 1898

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

ŞUUNÂT

Surre-i Hümâyûn

Âdât-ı müstahsene-i kadîmeden olduğu üzere surre-i hümâyûn-ı mesadet-meşhûna ait sandıklar evvelki gün saray-ı şevket-ihtivâ-yı hazret-i zıllullahîye irsâl olunmuştur. Mezkûr sandıklar dârü's-saadeti'ş-şerîfe ağası devletlu inâyetlu Yaver Ağa hazretlerinin daire-i celîleleri kurbunda tahsis olunan mahalle vaz' edilerek haffâz ve müezzinîn-i hoş-elhân ed'iye-i me'sûre tilâvetiyle sadâ-yı latîflerini isal-i küngüre-i âsmân etmek ve buhurdânlardan çıkan bûy-i anberîn ruhları bir neşât-ı tâzeye gark eylemek üzere akşama yakın surre-i hümâyûn haremsaray-ı ismet-ihtivâ-yı cenâb-ı zıllullahîye dahil ve orada da ed'îye-i hayriyye edâ olunduktan sonra betekrâr mahall-i mahsusuna iade ile gece tâ-be-subh saray-ı hümâyûn-ı cenâbı-ı mülûkâne memûrîn ve agavat ve hüddâmından ekseri hazır bulundukları halde tesbîhât ve tehlîlât-ı lâzîme ifa ve hatm-i Kur'an olunarak duâ-yı tezâyüd-i devlet ve ömrü şevket-i hazret-i padişâhî ile tezyîn-i lisân-ı ubûdiyet kılınmıştır. Bugün surre-i hümâyûn bir alay-ı vâlâ ile Üsküdar'a nakl edilecektir.

(8 Ocak 1898)

Yalancı Pehlivan Meselesi

Geçen sabah biri uzun boylu, iri kemikli, ince kara bıyıklı, yakışıklı yirmisini geçkin, gürbüz bir delikanlı, diğeri boyca ondan biraz kısaca, yaşça ileride, sarı bıyıklı, iri gövdeli iki kişi kemâl-i vakar u edeble heyet-i tahririye odasına girerek ve rasime-i selâm ifa ederek gösterilen yerlerde ahz-i mevki ettiler. Simalarından eroğluer oldukları anlaşılan bu bahadırların hüviyetlerini sorduk. Uzun boylusunun Kurtdereli Mehmed ve diğerinin Bursa Yenişehirli Rüstem pehlivanlar olduklarını anladık. Sebeb-i ziyaretlerini istifsâr eylediğimizde tâ Bursa Yenişehir'den şedd-i rahl ederek İstanbul'a kadar geldikleri anlaşıldı ki hulâsa-i iddiaları şu vechiledir:

Tahminen bundan iki ay evvel Kara Ahmed diye maruf olan pehlivan refakatinde Hergeleci İbrahim Pehlivan olduğu halde Bursa'ya gitmişler ve bilhassa ora pehlivanlarıyla görüşmek üzere meydan-ı musaraaya girmişler. Evvelâ bunlardan Hergeleci İbrahim Pehlivan oraca "Kafa" diye kesb-i şöhret etmiş olan pehlivanla güreş tutarak bir müddet-i kalîle zarfında Kafa'ya mağlub olmağla nöbet Kara Ahmed pehlivana gelmiş. Ona da Yenişehirli Rüstem Pehlivan meydan okumuş. Bir müddet güreşip oynaştıktan sonra Ahmed Pehlivan Rüstem Pehlivan'ın elinden yakayı sıyırıp savuşmuş, her ne kadar o taraflarda aranmış ise de bulunamamış ve İstanbul'a geldiği tahakkuk eylemiştir. İş bu kadarla kalsa ne ise... Ahmed Pehlivan İstanbul'a gelir gelmez şehrimizde neşr olunan gazetelerden birisine müracaat edip işi kâmilen bi't-tahrif anlatmış, yani kendisinin galib geldiğini işaa ettirerek ve resmini gazeteye koydurarak Kurtdereli Mehmed ve Yenişehirli Rüstem pehlivanların haysiyetlerine dokunmuş. İşten haberdar olan mumâileyhümâ dahi mücerred muhafaza-i şân-ı merdî için Dersaadet'e kadar ihtiyâr-ı sefere mecbur olmuşlardır.

İşte mesele bundan ibaret. Şimdi mumâileyhümâ Mehmed ve Rüstem pehlivanlar Kara Ahmed ile güreşecekler ve güreşten hasıl olacak akçeyi umûr-ı hayriyeden birisine terk edeceklerdir.

(12 Ocak 1898)

Mahallî Bankalar

Memleketin terakiyât-ı âtiyesince haiz-i ehemmiyet olan bu meseleden bahsetmeye lüzûm görüyoruz. Çünki Kambiyo ve Eshâm Şirketinin temdîd-i imtiyazât için vuku bulan istidâsıyla mesele şimdi daha ziyade kesb-i ehemmiyet etmiştir.

Mezkûr banka idaresi bugün akd-i meclis ederek unvanını tebdil ile yeni bir şirket olmak üzere yeniden teşekkül edecek ve yirm-

mi beş sene daha temdîdi arzu edilecekmiş.

Mahalli bankalardan maksadımız şimdiki bankalar değil, ileride teşekkül edecek bankalardır. Çünki elyevm iki mahallî banka vardır. Binaen ala zalik hükûmetin bu bankalar hakkında müstakbelen hangi usulü tatbik eylemesi lâzım geleceğini taharri edeceğiz. Bankaları her türlü teftişten, her türlü müdahaleden âzâde kılacak olan istatüko yani hal-i hazır ibka edilecek midir? Devlet-i Aliyye'nin umûr-ı mâliyesine, ticariyesine, zîraiyesine hiçbir muâvenette bulunmaksızın devlete bir faide temin etmeyecek bu bankaların memalik-i ecnebiyede ifa-yı muamele etmelerine müsaade edilecek midir? Yahut menafi-i devlete muvafık bir nizam ile bunlar taht-ı teftişte bulundurulacak mıdır? Hükûmete, memlekete karşı memalik-i sâirede olduğu gibi maddi manevi birtakım vezaif ile mükellef tutulacaklar mıdır?

Hükûmet-i Osmaniye'nin menafi-i hayatiyesine müteallik olup salahiyeti dahilinde olan bu gibi mesail ile birkaç seneden beri kemâl-i faaliyetle iştigal eden Şûrâ-yı Devlet bu bâbda bir karar ittihâz ettiği vakit bâlâda serd olunan mevâddın kâffesi vâzıhan anlaşılacaktır. İlan ettiğimiz vechile mesâil-i mezkûre Kambiyo ve Eshâm Şirket-i Osmaniyesi hissedârânın vuku bulacak ictimaında dahi bir dereceye kadar anlaşılacaktır. Bu ictimada fevkalâde ehemmiyeti haiz birtakım mevâd müzâkere edilecektir. Müessislerden, müdirlerden, meclis-i idâre azalarından, menfaatdâr olanlardan mürekkeb olan ve binaenaleyh matlûb derecede istiklâli hâiz olmayan banka meclis-i idâresi banka nizamnamesinde birtakım tadilât-ı esasiye icrasına ve bunların kabul ve tasdikini hissedârâna teklif edecektir. İmdi nizâmât mevaddını bir mecliste müzakerede taht-ı karara almak, mevki-i münakaşa ve mütalaaya vaz etmek müşkil ve âdetâ muhaldir. Fîlhakika her hissedâr dermiyan olunan tadilâtın esbâb ve netâyicini anlaması ve bunun muvafık olup olmadığına kani olması ve bunu serbestçe müzakere eylemesi iktîza eder. İşte bu sebebe mebnîdîr ki bu tarz ictimââtta hükümet komiserleriyle borsa komiserleri hazır bulunmalıdırlar. Hükümet canibinden tayin edilen komiserlere müzâkerâtın kemâl-i serbestiyetle cereyân etmesine ve herkesin efkâr-ı hususiyesini bilâmâni dermiyan eylemesine nezaret etmeleri iktiza eder. Hatta mecliste emr-i inzibata bile dikkat etmelidirler. (22 Ocak 1898)

Şehrimizde Şitâ [Kış]

Evvelki gün sabahtan akşama kadar kar ve tipi fevkalâde bir şiddetle icrâ-yı ahkâm etmekte idi. Fakat akşamüstü rüzgâr daha ziyade iştidâd ederek şehrimiz hakikaten büyük bir boranın tesir-i muharribânesi altında bulunuyordu. Akşamüstü saat bir buçuk, ikide yolda yürümeye imkân kalmamış idi. Beyoğlu Cadde-i Kebirinde rüzgâr âdetâ insanı uçuruyordu. Yolda bulunan fenerlerin birçoğu ya memurların ihmâli saikasıyla yanmamış veya rüzgârın şiddetiyle sönmüştü.

Dün sabah rüzgâr biraz tadil-i şiddet etti. Bununla beraber sokaklar kardan geçilmez bir halde idi. Bazı yerlerde kar bir metre irtifaı aşmış idi. Tramvaylar yine işleyemedi. Evvelki gün hareket edecek olan vuparlar ancak dün sabah şehrimizden infikâk edebilmişlerdir.

Dünkü gün rüzgâr evvelki güne nisbetle o kadar şiddetli değil ise de bürûdet şehrimizde birkaç seneden beri emsâli görülmemiş derecede şiddetlice idi. Hatta ötede beride birkaç kişi şiddet-i bürûdete tahammül edemeyerek donmaya ramak kalmış iken etraftan yetişilerek kurtarılmıştır.

Mizanü'l-harârenin tenezzülü nisbetinde kömür fiyatı terfi ediyor. Birkaç günden beri kömür 70, 75 kuruşa satılıyor. Böyle iken yine kömür bulmakta müşkilât çekiliyor. Bu babda daire-i âidesinin nazar-ı dikkatini celbederek birtakım kesânın böyle gayr-i meşrû ihtikârlarına meydan verilmemesini istirham eyleriz. (28 Ocak 1898)

Suya Haç Atma Yortusu

Dün sabah Hıristiyanların ilka-i salib fi'l-mâ yortusu olmak münasebetiyle ber-mutâd Samatya iskelesinden saliken denize atılacağı sırada iskele, birikmiş olan ahalinin sıkletine tahammül edemeyerek bir kısmı çökmüş ve dört kadın, sekiz erkek, sekiz çocuk denize düşmüşler ise de bunlardan Sofye ve Fokani kadınlar ile Leonidi ve Dimitri Deniz Müfettişliği maiyetinde müstahdem idare komiseri İsmail Efendi tarafından tahlis edilmiş ve diğerleri dahi Sulumanastır Karakolhanesine memur üçüncü alayın binbaşısı rifatlu Hacı Hasan ve dokuzuncu alayın binbaşısı Şevki Beyler tarafından tahlis edilmişlerdir.

(19 Ocak 1898)

Brüksel Sergisi

Brüksel'de açılmış olan Beyne'l-milel Umumî Sergi Heyet-i İdaresi Osmanlı şubesine tahsis edilmiş olan mükâfatları ilan etmiştir. Mezkûr şubeye vaz'-ı metâ eden Osmanlı sanatkârânı miyânında Şekerci Hacı Bekir Efendi zâde Muhiddin Efendi ile mensûcât tâciri Hazım ve Şekerci Nomiko Efendiler altın madalyaya kesb-i istihkak etmişlerdir. Bunlardan başka daha birçok zevâta gümüş madalyalar ile birçok zikr-i cemîller ita olunmuştur. (3 Ocak 1898)

RAMAZAN İLANLARI

Su Deposu

Laleli'de Yeşil Tulumba Meydanı'nda 56 numerolu Hayri Efendi'nin su deposunda Ramazan-ı Şerife mahsus halis Alemdağı, Taşdelen, Sarıyar, Çırçır, Kayışdağı, halis Göztepe ve birinci âlâ Karakulak suları ve Beylerbeyi, Çakmakçılar, Fındıklı ve Hasanpaşa'da Ali Efendi'nin simitleri bulunduğundan teşrif eden zevatın memnun olacakları ilan olunur.

Kayısı Kurusu

Avrupa'ya giden kuru ve yumuşak cinsten olup bu kere Ramazan-ı Şerife mahsus celb edilen Malatya'nın meşhur ve rayihalı çekirdeksiz kayısı kurusu Parmakkapısı'nda Balmumcular içinde 32 numarolu dükkânda füruht olunmaktadır.

Nefis Sucuk

Samatya'da İkiyüzlü Çeşmede on dokuz numerolu hanede halis sığır etinden mamûl ev işi olarak gayet nefis sucuklar gerek toptan ve gerek perakende kıyye ile füruht olunduğu ilan olunur.

(24 Ocak 1898)

N O T D E F T E R İ

GORKİ, PRENS İGOR...

Derginin Aralık 1997 sayısında yer alan iki yazı ile ilgili kısa bir not iletiyorum.

Mete Tunçay'ın yazısında:

a) s. 34'te yer alan Maksim Gorki'nin "tedavi için gittiği Cenova'dan yurduna dönerken..." satırlarında belirtilen tedavi yeri "Cenevre" olmasın. Sadece bir olasılık olarak not ediyorum.

b) s. 35'te belirtilen "Knyaz Igor" operası, Türkçede "Prens İgor" olarak bilinen opera değil mi?

Kitabiyat sayfasında yer alan H. Dilek Batislam'ın yazısında:

a) s. 62'de yer alan (2) numaralı dipnotunda belirtilen kaynak Orhan Koloğlu tarafından yazılmıştır. Bir ansiklopedi maddesi de olsa yazarı bilindiğine göre gösterilmesi, yazar adının kaydedilmemesinin bibliyografya tekniği açısından yanlış olmasını bir kenara bıraksak bile, en azından yazara saygı açısından doğru olmaz mıydı?

b) Yine aynı sayfada "II. Abdülhamid döneminde. 1863 yılında ilk kez..." diye devam eden satırın yanlış olduğu açıkça belli. Biraz daha dikkatli olmak gerekmez miydi?

M. Bülent Varlık/Ankara

BİRİKMİŞ NOTLAR

Not Defteri'ne gönderilecek iletilerin işlevi olduğuna, olacağına inanıyoruz. Dergide yer alan Hâbil Âdem, Dr. Lütfi, Orhan Salahaddin misalinde olduğu gibi.

A. Muhieddin

Derginin Kasım (47.) sayısında Ömer Selim'in tanıtma yazısında ele aldığı antolojinin hazırlayıcılarından Ahmed Muhiddin üzerine daha fazla bilginin Heidi Stein'in makalesinde bulunduğunu hatırlatmak istiyoruz: "Ahmed Muhiddin (1892-1923) Leipzig'de Bir Türk bilimadamı" (*Tarih ve Toplum*, sayı 144, Haziran 1993, s. 36-38). A. Muhiddin'in torunu Dr. A. Hinz'in katkılarıyla, doğumu, öğrenimi, İstanbul'daki öğretmenliği ve dergilerdeki yazıları, Prof. August Fischer'le dostluğu üzerine bilgiler veriliyor. Bilgisi olanların, kendileriyle haberleşmeleri için ayrı ayrı adresleri de yer alıyor; söz konusu antoloji de tanıtılıyor. (Biz, Stein ve Hinz'in makaleleri yayımlanmadan önce, künyesini hatırlayamadığımız bir kitap içinde, Ahmed Muhiddin'e ait bir yazının Osmanlı para örneklerini görmüştük. O zaman da şimdi de, bunun A. Muhiddin'e ait bir yayın mı, yoksa Almanya'daki enstitünün Doğuyla ilgili yayımlarından biri mi olduğunu anımsayamadık.)

Ahmed Muhiddin'in yazılarından en çok söz eden sanırım Zafer Toprak hocamız: *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 30-32, 69, 86-88. *İslâm Mecmuası*'nda çıkan yazıları ve bunlardan alıntılar; ayrıca bkz. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 130, 743 (c. 1, 3, İstanbul 1985).

Dağarcıktaki diğer kısa kısa bilgiler: Muhittin, *Yeni Edebiyat* (1335); A. Karahan, *Fuzulî Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, Ankara 1995, s. XL (Zeki Arıkan hocamız kitabın Muhittin Birgen'e ait olabileceği kanısında. *Müteferrika*, sayı 7, Güz 1995, s. 127-128; *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 4, n. 14). *"Yeni Mecmua*'da, Mütareke devrinin kargaşalık ve perişanlıklarına kurban giden Dr. Ahmet Muhittin'in bir makalesi" (c. III, s. 4-70, 15 Şubat 1923) (*Türk Kültürü*, sayı 1, Kasım 1962, s. 20-21). İfade, merhum Necati Akder'in yazısından. Anladığımıza göre, Ahmet Muhittin o yazısında ilmi zihniyeti izah eylemekte ve merhum Haldun Taner'in babası, Hukuk Fakültesi Dekanı Ahmet Selahattin Bey'e bir gözlemini aktarmakta, dekandan aldığı yanıtsa insanı ürpertmekte.

Ahmet Muhittin, *Kultur Bewegung in modernen Turkentum*, Leipzig 1921 (Ziya Gökalp'e geniş yer verdiği; *Türk Kültürü*, sayı 31, Mayıs 1965, s. 425). *Peyam* ve *Âşiyan*'daki (c. 2, 1908, s. 71, 236) Muhiddin imzalı şiirlerin sahibi A. Muhiddin midir, araştırılması gerekiyor.

Stein ve Hinz'in araştırmasındaki bilgileri ve naçizane arz ettiklerimizi yeni bulgularla sürdürüp Ahmed Muhittin'i nisyan köşesinden kurtarmak ve hak ettiği bilimadamlığı payesine kavuşturmak için çalışacaklara şimdiden selam olsun. Doğuluları (A. Muhieddin gibi) Batıvari yazmaktan vazgeçmeyi de temenni ederiz.

Orhan Salahaddin

Derginin 38, 39 ve 41. sayılarında Orhan Salahaddin üzerine küçük küçük de olsa bilgiler toplanmış, (Ahmed Muhiddin gibi unutulmuş olan) Orhan Salahaddin Bey cisimleşmeye başlamıştı. Hakkı Tarık Us'un tertiplediği jübilelerden 2.'sine (2 Ekim 1948) katıldığı belirtilen Orhan Selahaddin Or-Han/Ur-Han'ı kahramanımızla özdeşleştirmek mümkün gibi? Eğer öyleyse, âlimimizi izlemek biraz daha kolaylaşacaktır ümidindeyiz. (*Toplumsal Tarih*, sayı 44, Ağustos 1997, s. 60, 63, 64).

Mustafa Sabri Efendi

Zeki Cemal'in tefrikasında (*Toplumsal Tarih*, sayı 41, Mayıs 1997) adı geçen son seyhülislam Mustafa Sabri Efendi için düştüğümüz notta (s. 32, n. 6) isnat edilen bir broşürden söz etmiştik. Bu broşür üzerine ayrıntılı bir yazıyı anmayı unutmuşuz. *Yeni İstiklâl*, sayı 286, 1 Mart 1967, s. 3, 10. STV, sözünü ettiğimiz programı tekrar (8 Temmuz 1997, Salı akşam) yayımladığı için biz de bu bilgiyi bir anlamda tekrarlıyoruz.

Türkçe İbadet

Başak Ocak Gez'in, Kasım sayısındaki yazısı dolayısıyla editöryalde bir ifade var. "Türkçe Kur'an, ezanı bilirdik de namazı yeni duyduk" gibi. Birkaç küçük misal verelim.

Araplar, Buhara'nın "İslâmlaştırılması"nda yerli halkın, namazlarını kılarken Kur'an'ı Farsça okumalarına izin vermiş. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, 3. bs., Konya 1994, s. 59, 145-149; Bahriye Üçok, "Türkçe Kur'an Türkçe namaz üzerine", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, TTK. B.evi, Ankara 1985, 193-197 (önce 12 Temmuz 1983 tarihli *Cumhuriyet*'te yayımlanmış.) Bu iki misalde, bu konudaki fetvaları da görmek mümkün, yani mevzu "bilinmeyen" bir şey değil! İş Türkiye'ye gelince, Mustafa Müftüoğlu'ya göre, göya bu iş Ali Suavi'yle başlamış, Ziya Gökalp'le devam etmiş, Ilahiyat Fakültesi'nde bir heyetçe ele alınmış (1928). Müftüoğlu 1931'de yayımlanmakta olan *Bütün Hafta*'dan, Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet*'teki (1932-33) yazılarından, başta Hafız Yaşar Okur olmak üzre diğer hafızların Türkçe Kur'an, ezan ve ibadet konusundaki icraatlerinden numuneler sıralıyor: *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, c. 2, 9. bs., İstanbul 1992, s. 332-335; c. 3, 9. bs., İstanbul, ty., s. 313-314; c. 4, 9.bs., İstanbul 1993, s. 351-356. Hallolmadığı için, günümüze dek zaman zaman gündeme getirilen bu konu için ayrıca şu cilt ve sayfalara da bkz. 5/299, 6/213, 7/180-183, 10/237.

Ayrıca ve yanılmıyorsak bunu yıllar yılıdır Cemal Kutay Beyefendi de yazıp duruyordu. Bu mevzuyu şimdi kitaplaştırdı da ve de taze ve de dumanı tütmekte. Kitap da konu da epeyce de medyatikleşti, üstelik peş peşe ekranlarda.

Mustafa Şahin/İstanbul

MUSAHİB-İ SANİ-İ HAZRET-İ ŞEHR-YARİ

NADİR AĞA'NIN HATIRATI-I

Bu hatırat, Nadir Ağa'nın Göztepe'deki köşkünü satın alan Prof. Abdülhak Kemal Yörük'ün ricası üzerine, Göztepe Mahallesine uzun yıllar muhtarlık yapan Fehmi İnce tarafından Nadir Ağa'nın anlattıklarının kâğıt üzerine dökülmüş şeklidir.

Uzun yıllar A. Nihal Ertuğ tarafından muhafaza edilmiş, ailenin bir diğer ferdi Ferhunde Boylu tarafından yeni harflere aktarılmış ve basbelkader Nadir Ağa köşkünde doğmuş ve büyümüş olan, çocukluk yıllarında Nadir Ağa'yı yakından tanıma şansına erişmiş tarafımdan yayına hazırlanmıştır. Parantez içindeki numaralar orijinal yazmanın sayfa numaralarıdır. Bazı ara başlıklar tarafımdan ilave olunmuştur.

Nura ermişlere rahmet dilerken, tarih severlerin bu hatıralar arasında kendileri için keyifli ve faydalı şeyler bulacaklarını umarım.

Hasan Ferit Ertuğ

Memleketim, Habeşistan'ın Galle kısmındadır. Burânın ahalisi Müslümandır. Benim doğduğum yer Galle'nin Gümebadula kasabasıdır. Biri kız üç kardeştik. En küçüğü kendim. Babam benim doğumumu müteakip vefat etmişti. Annemi pek küçük iken kaybetmiş olduğumuzdan onu hiç tanımam. Ablam ile aramızda epey bir yaş farkı vardı. Evli idi. Beni büyütüp bakan ablamdır. Bundan başka bir de büyük erkek kardeşim daha evvel vefat etmişti. Onu pek az tanırım.

6-7 yaşlarımda idim. Kasabamız civarındaki tarlamızda babam ağabeyimle beraber çalışıyor ben de güya onlara yardım ediyordum. Tabii en çok zamanım diğer çocuklarla oynamakla geçerdi.

Bir gün etrafta gürültüler koptu. Baskına uğramışız. Babam ve kardeşimle beraber ormana kaçtık. Bizim taraflarda öyledir. Bir anda baskın ve yağmagerlik vardır. Biz de ona uğramıştık. Bu gibi hallerde kadınların evlerde kalması ve erkeklerin kaçarak canlarını kurtarması usuldendir. Her kabile bu âdete riayet ederler ve kadınlara ilişmezler.

Ben ve kardeşim birer ağaca çıkmıştık. Güya görmeyeceklerdi. Babam ihtiyar olduğundan çıkamamıştı. Büyük bir gürültü ile bizi takip edenler arkamızdan yetişmişlerdi. Babamızı gözümüzün önünde orada bir mızrak darbesi ile öldürdüler. Ben gayri ihtiyari bağırmıştım. Beni de ayağımdan çekerek aşağı indirdiler. Birisi başıma birisi de kalbime doğru bıçakladılar. Kendimden geçmiştim. "Nefes alıyorsa öldür, kalbine vur" diyorlardı.

Bilmiyorum ne kadar vakit geçmişti. Gözümü açtığımda **[2]** etrafımda kimse yoktu. Köy esasen orman içinde olduğundan ve bulunduğum yer evimize takriben 300 metre yakın olduğundan sürünerek eve doğru gittim. Geçtiğim yerler köyümüz erkeklerinin cesetleriyle dolu idi. Bu ölüler de bana ayrı bir korku ve dehşet veriyordu. Eve gittiğimde ablam bana, yaralarıma bakarak "Artık sen insanlıktan ayrıldın, bu halinle hiçbir işe yaramazsın" dedi. Bu ilk söz benim kalbimde hâlâ bir yaradır.

Sonra ora usulü ile tedavi başladı. İlk olarak eritip yarama döktüğü yağın acısını hâlâ unutamıyorum.

Uzunca bir müddet tedaviden sonra iyileştim ve eskisi gibi yine ineklerin arkasından koşmaya, onlara bakmaya başladım. Bizde akşamları erken eve dönmek âdettir. Çünkü eve erken gelinmezse vahşi hayvanlar, sırtlan, ayılar, akşam erken ava çıkarlar. İnsanları bile kapıp götürürler.

Bizde duvar yoktur. Kazıklar arasına dallar konulmak suretiyle yapılan çitler ev ve bahçelerin hudutlarını ayırır. Bu çitler içerisinde yalnız danalar durur. Büyükbaş hayvanlar dışarıda kalırlar. Yalnız inek kısmı eve yakın yerde gezerler. Çünkü sağılacaklardır. Çiftçiler ekin ektikten sonra öküzlerini bütün köylüler bir araya gelerek götürüp bir dağa bırakırlar. Altı ay o dağda kalırlar. Yalnız ara sıra tuz yalatmaya giderler. Sahibini bu suretle unutmaz.

[3] Ekin mevsimi gelinceye kadar dağda kalan öküzler hiçbir vahşi hayvan tarafından tecavüze uğramazlar.

Bizde harman yapmayı bilmedikleri için ekin başaklarını kesip demet yaparlar bu demetleri kadınlar toplayarak sopa ile vurup kılçıklarını kırarlar. Saplar tarlada kalır. Sonra rüzgârlarlar. Elek yoktur. Temizlerler. Çuval olmadığı için dana derisinden yapılmış tulumlara koyarlar. Bir adam yükü olur. Eve götürüp yerlere boşaltırlar. Ambar bil-

mezler. Bu mahsulün de çoğunu karınca çeker. Kendileri yiyecekleri kadar her gün el ile çevirmek suretiyle taşta öğütülerek un yapılır. Ekseri darı, mısır unu ekmeği yedikleri için buğday ve arpaya pek ehemmiyet verilmez. Mısır ununda yapılan "aside" bizim diyarın en baş gıdasıdır.

Ekmek yapmak için köyümüzde bir sini vardı. Bu sini evleri sıra ile dolaşır, kimin sırası ise o evde sini üzerinde yapılan sulu buğday ununda yufka haline gelince ekmeği yapılır.

Bir tüccar iflas etmez emanet yemedikçe
Bir çiftçi aç kalmaz hendeği aşmadıkça

Muz yaprağına sarılan taze sütlü mısır en güzel bir gıdadır. Mısırı koçanından ayırarak ağaç havanda dövülmek suretiyle sütü ayran haline konur, yoğrularak muz yaprağına sarılıp bir küp içinde istif edilir. Kıvılcımlı ateşte pişirilir. Çok doyurucu bir gıdadır.

Umumiyetle orada revaçtadır. Mahalli lisanla buna "kimbo" denir. **[4]**

TUZ, SABUN VE KARINCALAR

Memleketimizde en kıymetli bir maddedir. Bir kibrit kutusu büyüklüğünde bir tuz parçası köyün bütün evlerini dolaşır. Her ev bu parçayı sudan geçirmek suretiyle istifade ederler ve sonra sahibine iade edilir. Pazarda tuz satışı yapan muayyen açıkgöz tüccarların tuz parçalarını oymak suretiyle içerisine beyaz mısır hamuru karıştırdığı görülmüştür.

Bildiğimiz sabun yoktur. Bunun yerine "andode" isminde bir ağacın çiçeğinden faydalanılır. Bu çiçek çamaşır ve vücutlarını yıkarken sabun yerine kullanılır. Hatta göllerden balık almak için de bu çiçek kullanılır. Suya atıldığı zaman dinamit konmuş gibi balıklar tersine dönerek su üstüne çıktıklarından derhal tutarlar.

Su üstünde köprü yapmak usulü: Saman çiti gibi çubuklarla örülmüş büyük bir tekne ki 8-10 kişiyi rahatça su üstünde tutabilmektedir. Timsahtan korkusundan sudan geçemeyenler bu suretle geçerler. Bir kısım halk da suya çok miktarda taş atarak ondan sonra at ve ineği suya sürerek onun kuyruk veya sırtına binerek karşı tarafa geçerler.

Çit karşıdaki büyük ağaçlara bağlanarak kendir ağacı elyafı ile karşılıklı çekilmek suretiyle işletilir. Sandal veya kayık yoktur ve bilmezler.

Kereste çok olduğu halde çivi ve demir olmadığı için evler bile çatal ağaçlarla bağlanmak suretiyle yapılmaktadır. Karınca istilası korkusu ile de evler yapılamamaktadır. **[5]** Havanın gayet temiz ve mutedil olması ahalinin açıkta yaşamasını mümkün kılıyor. Evlerin üzerleri çit ile örtülmektedir.

Evlerde umumiyetle bir sene oturulur. Karınca mevsiminde göç etmek ve hayvanlardan gayrı bütün malını bırakarak kaçmak mecburiyetindedirler.

Kız kaçırmaktan başka bir cürüm görülmemektedir. Hırsızlık katiyen mevzu-i bahis değildir ve görülmemiştir.

Karıncalar bizde ağızları kerpeten biçiminde gayet serü'l-harekettedir. Tuttuğu yerden katiyen ayrılmaz. Bedeni koptuğu halde ağız tarafı ısırdığı insan ve hayvanın üzerinde kalır. Bu, öyle bir afettir ki bu hayvanların kanatlanıp göç ettikleri yol üzerine tesadüf eden bütün mahlukat yüzlerce kilometre uzaklara kaçarlar.

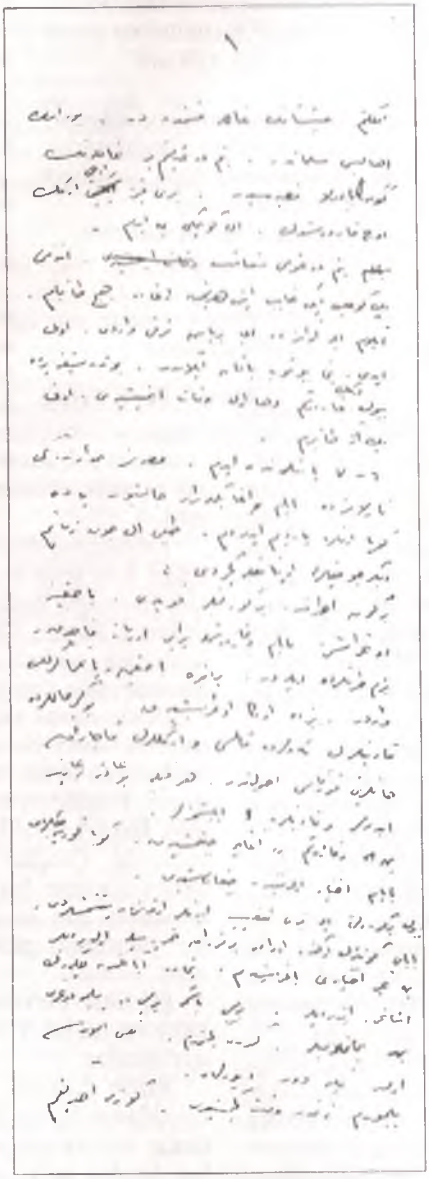

Nadir Ağa'nın Fehmi İnce tarafından kâğıda dökülen hatıratının ilk sayfası.

AHALİNİN GİYİM TARZI

Kadın ve erkek hemen bütün halk çıplaktır. Bazı kadınlar debağlanmış hayvan derisinden yalnız belden dizine kadar dolamak suretiyle ön kısımlarını bir deri parçası ile bağlarlar. Erkekler de meşinden adeta mayo gibi yapılmış yalnız iki bacağının arasını kapayan bir setre takarlar. Debağ için bir nevi nebati tohum kullanılır. Zengin olanlar pamuktan iplik bükerek mekik ile dokunan bir nevi kumaşı iki taraflı omuzlarına atmak suretiyle kullanırlar. Diğer yerleri tamamıyla çıplaktır.

MÜBADELE VASITASI

Mübadele vasıtası Mansura'dan getirilen boncuklardır ve tuzdur. Tuz oralarda en kıymetli metadır. **[6]** Bütün alım satım boncuklarla yapılır. Memleketimizde büyük bir pazar yeri vardır. Uzak ve yakından gelen satıcı ve müşteriler alışverişi bu pazarda yaparlar. Herkes malını orta yere bırakır. Kendi işi varsa gidip görür. Yine eşyasının yanına gelir. Yağmur ve doludan

muhafaza için emtianın üzerine muz yaprakları ve çalı çırpı korlar. Bizim oralarda muz pek mebzuldür. Ormanlar halindedir. Zengin olanlar mallarını deri ile örterler. Ziynet eşyası tamamıyla boncuktandır. Gelin olan kızların kulaklarına Hicaz halkası gibi birer halka takarlar. Nikâhlı kızların parmaklarına yüzük takılır. Fakat o zaman hemen bir hafta içinde evlendirilir. Çünkü bir başkası kaçırabilir. Yolda görülen bir kadının kız mı kadın mı olduğunu anlamak gayet kolaydır. Kızların tepelerini traş ederler. Evlendikten sonra traş yeri kapanır.

Damat kaympeder ve validesine hiç görünmez. Bu sebeple kızları uzak yerlere gelin gönderirler. Çocukları olduktan sonra gelip baba ve analarının elini öperler.

ORMANLAR

Memleket ormanları hudayinabit kahve ağacı ormanlarıdır ve hepsinin sahipleri vardır. Kahve ağacı meyvesi oralarda kiraz gibi yenir.

Dört parmak tuza bir katır yükü kahve çekirdeği satılır. Bu büyük iki dana tulumu dolusudur. Ormanlarda bundan başka kıymetli olarak yetişen ağaç çekirdekten limon ağaçlarıdır. Bunlar da hudayinabittir ve bizde bu limonun suyu göz hastalıklarında kullanılır. [7]

ESİRCİLER TARAFINDAN KAÇIRILMAM

Ben mutad danaları gezdirirken bize benzeyen yabancı bir adam uzaktan bir işaret etti. Sırtında beyaz bir keten elbise vardı. Başı açık, ayağında beyaz bir don, fakat ayakları çıplaktı ve öyle yürüyordu. Yanına gittim. Diğer arkadaşlarım gitmediler. Halbuki o hepimizi çağırıyordu. Tahminen 7-8 yaşlarında idim. Beni okşayarak sevdi. Ben adamın rengi beyaz olduğundan korkmuştum. "Benimle gel sana bir şey vereceğim, akşama eve götürürsün" diyor ve beraberce yolumuza devam ediyorduk. Acaba bana ne verecek diye sevinerek arkasına takıldım. Gide gide yol uzaklaştıkça içime şüphe girmeye başlamıştı. "Acaba beni kesecek mi yoksa yiyecek mi" diye düşünmeye başlamıştım. "Uzaklaştık danalarım kaybolur, ne vereceksen ver de yerime varayım" dedim, "şimdi, şimdi geri döneceksin" diye kolumdan sıkı sıkı tutarak adeta sürüklercesine beni koşturmaya başladı. Akşam oldu. Köy gibi bir yere geldik. Ben feryada başladım.

Nadir Ağa [Açıkalın] (1882-1957).

KAÇIRILIŞIM VE İSTANBUL'A GETİRİLMEM

Etrafımdakilerin en çok merak ettikleri şeylerden biri de Habeşistandan nasıl kaçırıldığım hikâyesidir. Ben bir kere değil, iki kere Limmu'dan kaçırıldım. Birincisinde esircilerin elinden kurtuldum. Gece yarısı kaçtım. Aslanların, fillerin ve ormanların içinden geçerek eve döndüm. Lâkin esirciler beni yine yakaladılar. Şimdi Cibuti olduğunu tahmin ettiğim bir limandan karşıya, Suudî Arabistan'a, Mekke'ye, oradan Medineye götürdüler. O zamanlar Afrikadan getirilen esirlerin satıldığı en büyük pazar burası idi. Benimle birlikte belki 200 zenci vardı.

Hepsi birer birer satıldı. Fakat beni kimse almıyordu. O kadar çelimsiz ve sıska idim ki kim görse:

- Bu ölecek, paraya yazık!... diyor, beni satın almaktan vazgeçiyorndu.

Zayıflığım yüzünden esircinin elinde kaldım. Adam beni satamıyacağını anlayınca Mekkeden Medineye döndük. Bu sırada şeriflerden bir zatın annesi bana açıdı ve satın aldı.

Mekkeden İstanbula geldik. Sene 1880... O zamanlar 10-12 yaşında olduğumu tahmin ediyorum. Bir kelime dahi Türkçe bilmiyordum. Midem çok Habeşli olduğu için bir türlü yemeklere alışamıyordum. Biz Limmu'da hep et, kebap, pirzola gibi şeyler yerdik. Canım şöyle kanlı kanlı bir pirzola istiyor, fakat bunu Türkçe olarak nasıl anlatacağımı bilmiyordum. Nihayet gözümü kızdırdım. Bir gün konakta yere yatıp: "Meee!... Meee!..." diye bağırmağa, sonra koyun keser gibi boynumun üstünde elimi bıçak şeklinde oynatmağa velhasıl pirzolayı tarif için ne işaretler lâzımsa onları yapmağa başladım. Etrafımdakiler gülerek: "Anladık, anladık!..." dediler ve aynı gün oynıyayım diye bana bir kuzu aldılar!... Derdimi anlatamamıştım. Fakat yine de yılmadım. Pirzoladan vazgeçemiyordum. Bu sefer kuzuyu işaret ederek yemek istediğimi anlatmağa kalktım. Etrafımdaki gözler dehşetle açıldı. Sonradan öğrendim, meğer benim halime bakıp: "Küçük Afrikalı yamyam galiba!..." derlermiş. Nihayet bin müşkilâtla onlara canımın pirzola istediğini anlatabildim. Pişirip getirdiler. Küçücük bünyeme rağmen o gün tamam 10 kemik pirzola yemiştim!...

Saraya girişim bir tesadüf eseri değildir. O zamanlar İmparatorluk sarayındaki bütün siyahi ağalar değişiyordu. Padişah bir Sudanlının kabahati yüzünden bütün Sudanlılardan soğumuştu. Halbuki haremağalarının hemen hepsi Sudanlı idi. Sultan Hamit:

- Artık ben civarımda Sudanlı görmek istemiyorum. Habeşistandan ağa getiriniz... demiş.

Bu suretle her tarafa haber çıkarılmış, esircilerin elinde ne kadar Habeşli siyah insan varsa saraya gönderilmesi bildirilmiş. Biz 22 zenci çocuğu olarak hep birlikte kafile halinde saraya götürüldük. Huzara çıkarılmamız için dört gün bekledik.

Nihayet yine 22 çocuk, hep birlikte Sultan Hamit'in huzuruna çıkarıldık. Ben dekordan o kadar korkmuşum ki, vücudumu acayip bir titreme aldı.

Padişah karşısına getirilen bu 22 kara çocuğa gülerek bakıyordu. Bana gözleri ilişince:

- Gel bakalım buraya... dedi.

Türkçe söylediği için anlayamamıştım. Padişah bu sefer bizi getirenlere sordu:

- Neden gelmiyor?...

Onlar cevap verdiler:

- Türkçe bilmiyor efendimiz... Yalnız Arapça bilir.

Bunun üzerine Sultan Hamit benimle Arapça konuştu.

Hayat, no. 60 (29 Kasım 1957) ve
Tarih ve Edebiyat, no. 7 (Temmuz 1981)

Üzülme arkadaşların danaları götürdüler ben de seni köyüne gönderirim diyordu. Bu köyün içinde bir eve götürdü. Zaten artık bıraksa da geceleyin bir yere gidebileceğim yoktu. Vahşi hayvanlardan korkardım. Onun için ben sabahleyin **[8]** köye götürürüm diyordu. Hiç uyuyamadım. Sabah olunca daha onlar uyurken kalktım, etrafıma bakındım. Bir kadının gezinmekte olduğunu gördüm. Kadından yüzümü yıkamak için su istedim. Ortalık daha iyice aydınlanmamıştı. İnek derisinden yapılmış ibrik şeklinde bir kapla su getirdi. Suyu onun elinden aldım. Hemen evin arkasına dolaştım. Su kabını yere bırakarak dört etrafıma bakındım. Kadın yoktu. Fırsattan bilistifade hemen fırladım. Koşa koşa köyün yolunu tuttum. Fakat dönüp dönüp arkama bakıyordum. Evimizi buldum ve hemen içeri girdim. İlk karşılaştığım vaziyet ablamdan yediğim tokat oldu. "Nerede idin" diyordu. "Ya seni vahşi hayvanlar paralasaydı ben ne yapacaktım" diyordu. Ben ağlayarak bir adamın beni tutup götürdüğünü, eve getireceğini söylediği halde getirmediğini, başka bir köye götürdüğünü, geceleyin uyumadığımı, sabahleyin yüzümü yıkamak bahanesiyle kaçtığımı anlattım. Hikâyemi anlayınca ablam beni kucaklayarak ağladı. "Bundan sonra evimizin etrafından gayrı bir yere gitmeyeceksin eve yakın yerlerden uzaklaşma yine seni çalarlar" dedi ve bir hafta beni eve hapsetti bir yere koyuvermedi. O adamın tekrar gelip beni çalacağını vehmediyordu. Aradan bir buçuk sene geçmişti. Artık çalınmayacağımıza kanaat getirerek serbestleşmiştim. Bu defa bir başkası çıktı. Bu sefer beni çalan adam öteki gibi yakın yerlere bırakmadı. Yolda feryat ederek gidiyordum. Elimden tutmuş bırakmıyordu. Geçenlerden soranlara "benim oğlumdur, haylazdır onun için bırakmıyorum terbiye olsun diye dövüyorum" diyordu. Köyden uzaklaştıktan sonra "beni kardeşime götür ben senin gittiğin yere gitmem" dedim, yemin etti. "Seni ablanın yanına götürmezsem **[9]** Allah beni sille tokat vurarak Mekke Medine'ye düşürsün" diyordu. Ben Mekke Medine'nin ne olduğunu bilmediğim için yeminine inanıyordum. Beyaz renkte bir adamdı. Bunlar madrabaz imiş. Beni götüre götüre kız ve oğlanlarla dolu olan bir mahalle götürdü. Onları görünce biraz teselli buldum.

Ondan sonra gittikçe bu zavallıların adedi artıyordu. Zira başka adamlar da diğer köylerden getirdikleri çocukları bu kafileye katıyorlardı. Bir müddet sonra oradan hepimizi kaldırdılar. Burası açıkta kurulmuş bir çadırdı. Oradan bir sürü katır

ve kendi yükleri ile bizce meçhul bir yere adeta bir kervan halinde gidiyorduk. Yorulan çocukları katırlara bindiriyorlardı. Kaç gün gittiğimizi bilmiyorum. Yalnız kum yığınları dolu bir yere gelmiştik. Burası sahildi. Buraya gelmezden evvel ormanlık bir yere gelmiştik. Burada vahşi hayvanlar ve haşarat varmış o sebeple hayvanlara meşin maskeler ayaklarına meşin sardılar. Etrafımıza ateş yaktılar. Bizim de ayaklarımıza çarık giydirdiler. Orada sabahladık. Sabahleyin bizim çarıklarımızı, hayvanların da maske ve sargılarını çözdüler. Oradan geçildikten bir gün sonra bir tuz memlahasına [tuzla] gelmiştik. Burada bir kılavuz temin ettiler ve ayaklarımıza yeniden deri çarıklar bağladılar. Hayvanlara da aynı suretle maske ve deri bağladılar. Bize de tembih ediyorlardı. Sakın ellerinizi bu beyaz şeylere sürüp ağzınıza götürmeyiniz diyorlardı. Bu tuzla o kadar vasi idi ki adeta Haydarpaşa iskelesinden Marmara'ya bakıldığı zaman nasıl görülürse bize de bu tuzlanın sonu olmadığı zehabını veriyordu. Yürüdükçe içinde tuz kayalarından yapılmış kulübeler görüyorduk. Bu tuzla içinde **[10]** yürüyüş geceleri yapılıyordu. Gündüzleri çadır kuruyorlar bunun gölgesinde oturuyorduk. Birkaç gün tuzlanın içinden geçtik. Birkaç gün daha bu defa geceli gündüzlü yürümek şartı ile tenha bir sahile geldik. Bu izbe yerlere getirilmekliğimizin sebebi esircileri takip eden kuvvetlerden kaçmak olduğunu sonradan öğrenmiştik.

Esirciler beraberlerinde getirdikleri dikiş iğneleri ve kakuleleri yolda satıp mukabilinde pirinç ve saire alıyorlardı. Bu pirinçlerle pişirdikleri pilavı unutamam. İki kişiye bir kahve fincanı hesabı ile pişirilen pilav çocukların tagaddisine [beslenme] kâfi geliyordu.

Bu suretle birkaç konak gittikten sonra bu sahile gelmiştik. Burası adeta azim bir kum çölü idi. Geceleyin müthiş bir uğultu koptu. Gündüzün boş olan yere müthiş bir su hücumu oluyordu. Bir an sahilde kocaman bir zenyak (bir nevi yelken kayığı) geldi. Sabahleyin bu zenyak sahilde kalmış ve su çekilmişti. Boş iken bizi o gemiye bindirdiler. Geceleyin tekrar su gelmişti. Zenyakı çarpa çarpa sahilden ayrılarak denize sürükledi. Artık denize açılmıştık. Alışık olmadığımız için hepimizi deniz tutmuştu. Bizi ambara indirmişlerdi. Oraya bile su giriyordu. Nihayet gemi bizi karşı sahile götürdü. Bu sahilde siyah çadırlı Bedevilerle meskûn bir yere çıktık. Burası Cidde sahilleri imiş. Burada bir gece kaldık. Müteakip gecenin yarısında bizi bir kasabaya götürdüler. Burası Cidde imiş. Gece yarısı Mekke-i Mükerreme'ye sevk ettiler. Artık esirciler serbest ve korkusuz geziyorlardı. Mekke'ye develerle götürdüler. Dörder dörder koymuşlardı. **[11]**

Mekke'ye geldik deyince aklıma beni kaçıran esircinin ettiği yemin geldi. Hemen kendisine "sen bana yemin etmiştin, seni ablana götürmezsem Allah beni sille tokat Mekke'ye düşürsün" demiştin, bu mu idi söylediğin dedim. Mel'un gülüyordu. Sabahleyin bulunduğumuz yere birçok kuşaklı ve cübbeli insanlar geldi. Gelenler içimizden sıra ile birimizi beğenip esirci ile anlaştıklarını alıp götürüyorlardı. Çok zayıf olduğum için beni beğenen olmuyordu. Yalnız bir gün biri kollarımı hareket ettirmek sureti ile beni muayene etmiş fakat zayıf görerek beğenmemişti. Esirci bana her gün yağ içiriyor fakat bir türlü toplanmıyordum.

Nadir Ağa gençlik yıllarında.

MEKKE'DE SATILMAM

Nihayet bir müddet sonra yanıma gelen bir adam beni muayene etmeden alıp götürdü. Büyük bir konağa soktu. Minder üzerinde bir hanım oturuyordu. Ben ağlıyordum. Sebebi de esirciden ayrılıyorum diye idi. Esirci de benimle beraber idi. Konağın hanımı benim yüzüme dikkatle baktı "gel bakayım" diyerek yanına çağırdı. Esirci Habeşçe "el

Mabeynci
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achzehnten Jahrhundert.
Graz, 1966

öp!" dedi. Elini öptüm. Elimi elinde tutarak Arapça bir şeyler söyledi. Meğer "seni evlat yapacağım!" demiş. Esirci Habeşçe tercüme edince anladım. Beraber gittiğimiz adamla esirci konuştular, beni orada bıraktı. Ben ağlamaya başladım. Hanım, "söyleyin ağlamasın, evladımdır" demiş. Her halde pazarlıkta uyuşmuş olacaklar ki beni alıkoydular. **[12]** Ben tekrar ağlamaya başladım. İlle esirci ile geri gitmek istiyordum. Tabii bırakmadılar. Gelecek diye söylüyorlardı. El ile tekrar geleceğini işaret ediyorlardı. Tabii sonra ümidimi kestim. Geldiğim ev Emir Abdullah'ın evi ve gördüğüm kadın onun hanımı Seyyare Hanım imiş. Beni teselli etmek istiyorlar, para gönderiyorlardı. Paranın ne olduğundan ve ne işe yaradığından haberim yoktu. Boncuk verselerdi daha makbule geçecekti. Çünkü bizde mübadele vasıtası boncuk idi. İsmimi sordular Habeşce ismimi söyledim. Eskiden Nadir isminde bir ağaları varmış, sonra onu saraya aldırmışlarmış. Bu sebeple hanım bana "ismin Nadir" dedi. O vakitten beri ismim Nadir kaldı. Bu, sonra cariyelerden iki kalfa çağırdı. "Bu çocuğa ikiniz bakacaksınız, biriniz temizliğine biriniz de üstüne başına bakacaksınız" dedi. Buraya gelinceye kadar bunlar bana baktılar. Mekke'de, Taif'te üç sene kaldım. Arapça okutmak için bir de hoca tutmuşlardı. Hanım bana fazla iltifat ettiği için diğer ağalar beni kıskanıyorlarmış. Hanım bana Türk usulü elbise giydiriyor, bir de fes giyiyordum. Dilimin dönmesi için hocadan epey dayak yemiştim.

Namaz kılmayı da öğrettiler. Bana abdal Türk diyorlardı. Hanımefendinin iki oğlu vardı. Biri Mehmet Paşa, diğeri Ali Paşa. Hanım fevkalade Türk muhibbi idi. Her gün zabitan **[13]** ve memurlar konağa gelirler, yemek yerlerdi. Konuşur ve görüşürlerdi.

İSTANBUL'A GÖNDERİLMEM

Üç sene bu minval üzre, esasen de küçük olduğumdan işsiz ve hakiki bir evlat sevgisi ile burada yaşadım. Günün birinde Şerif Avnürrefik Paşa ve Vali Nafiz Paşa saraydan gelen bir emre mebni Türkçesiz birkaç ağanın bulunup saray-ı hümayuna gönderilmesini bildirmişler. Ben dışarıda oynarken hanım beni çağırttı. "Seni benim elimden alacaklar evladım" diye beni öpüp sevdi. Kimin alacağını tabii bilmiyordum. Beni kandırmak için alaturka elbisemi giydirdiler. "Oğlum büyük Şerif seni istiyor, bir yere gönderecek" dedi. Hanım ağlıyor, ben de ağlıyordum. Büsbütün beni ayırıp uzak yerlere göndereceklerini ben bilmiyordum, fakat o biliyordu. Ceplerime bozuk paralar doldurdular. Bu işten küçük oğlu Mehmet Paşa haberdar olunca hem anasını hem de beni teselli etmeye başladı. O da ceplerime para koymaya başladı. Hanım "ben bir daha görmeyeyim, götüreceksiniz götürünüz" diye oğluna tenbih etti ve çekildi. Mehmet Paşa ile beraber Emir Avnürrefik Paşa'nın evine gittik. Orada topladıkları birkaç ağa daha varmış, onları görünce biraz teselli oldum. Esasen saraydan altı ağa istenmiş, halbuki biz 12 kişi olmuştuk. Şerifin evinde bir gece kaldık. Müteakip gün baş hekimi asker kaymakamı Bekir Sıtkı Beyin emrinde Cidde'ye geldik. Şerifin emri ile alınan palto ve yün atkıları da yanımıza alarak bir büyük vapura bindirdiler (Kâmil Paşa şilebi imiş). **[14]** Vapurda her gün sabah akşam muntazaman sofra kuruyorlar ve biz on ikileri iaşe ediyorlardı. Doktor daima başımızda bulunu-

yordu. Bu seyahat Süveyş Kanalını geçinceye kadar böyle devam etti. Süveys'i geçince vapur sair limanlara uğrayarak yürüyordu. Buralardan asker alıyorlarmış. Bu sebeple aylarca denizlerde kaldık. Kumanyamız bitmiş, aç kalmaya başlamıştık. Nevalemiz kuru ekmek ve zeytine inhisar etmişti. Çünkü harcırahımız bitmişti. Cebimde para olduğu halde aç kalmıştık. Nihayet bende olduğunu anladılar. Ben bunların kıymetini bilmiyordum. Doktor da dahil olmak üzere benim param ile iaşe edilmeye başladık ve İstanbul'a kadar bu suretle gelebildik. Vapur Sirkeci rıhtımına yanaştı. Vapura Seyit Ahmet isminde Yemenli bir zabit yaver geldi. Bekir Bey içimizden altımızı (ben de dahil) bu yavere teslim etti. Diğer altımızın ne olduğunu hâlâ bilmiyorum. Çıktığımız vakit lapa lapa kar yağıyordu. 12 Kânunuevvel imiş. Hiç görmediğimiz karları elimize düştükçe ağzımıza götürüyorduk. Yaver mani olmaya çalışıyordu. Bir filikaya bindik. Doğruca Beşiktaş iskelesine çıktık. Üçer üçer birer arabaya bindirdi ve Yıldıza götürdü. Kızlar ağasına teslim etti. Bize orada iki oda tahsis ettiler. Odalarda birer saç mangal, birer siyah maşa koymuşlardı. Üşüdükçe bu maşa ile ateşi karıştırıyor ve kavga ediyorduk. Üzerimize iki hademe tahsis etmişlerdi. Biz Türkçe, onlar da Arapça bilmiyorlardı. İsteklerimizi işaret ile anlatmaya çabalıyorduk. İçimizden biri biraz Türkçe biliyormuş. **[15]** Ona da Türkçe konuşmayı katiyen men etmişlerdi. Sonra bize birer şilte, birer yorgan ve birer entari ve hırka, birer mercan terliği, birer yüz havlusu, birer de sandık getirdiler. Gelip geçen ağalar bize hiç bakmıyorlardı. Biz onları gördükçe konuşacaklar diye çırpınıyorduk. Halbuki bizimle görüşmeyi yasak etmişlermiş. Kimse gelip konuşmuyor, geçip gidiyorlardı.

Kızlar ağası

Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

İstanbul'a celp edilmemizin sebebi ve Türkçe konuşamamamızın istenmesi, bizden beş altı ay evvel padişahın huzurunda musahip olarak hizmet edenlerden iki kişiden Nedim ismindeki ağa Firuz ismindeki arkadaşını vurmuşmuş. Kazara vurduğunu padişaha anlatmak üzere elinde tabanca olarak padişahın yatak odasına kadar gitmiş ve "beni affet" diye padişaha müracaat etmiş. "Peki, peki merak etme bana Osman Beyi çağır, sen git rahatına bak" demiş. Baş mabeyinci Osman Bey'e padişahın kendisini çağırdığını söyleyen Nedim kendi dairesine gitmiş. İş Osman Bey'e intikal edince tabii Nedim Ağa'yı derhal tevkif etmişlermiş. Bundan dolayı yeni gelen ağaların Türkçe konuşup anlaşmamaları matlup imiş.

Haftalarca bu iki odada kuru fasulye ve kuru bamyadan ibaret yemeklerimiz geliyor, fakat bizimle kimse meşgul olmuyordu. Biz de bu yemeklere alışık olmadığımız için güç durumda kalmıştık. Hatta bir gün canım et istemişti. Hademe Türkçe ["Arapça" olmalı] bilmediği için et istediğimizi anlatamıyordum. Nihayet yere yattım kendimi boğazlar gibi elimle işaret ettim. Yeleğimi ve gömleğimi açtım. Kaburgalarımı gösterdim. Hademe güldü ve beni okşadı. Eline bir gümüş riyal vermiştim. Yirmi kuruşla bize getire getire dört **[16]** kemik pirzola getirdi. Biz altı kişi idik. Ben o kadar para ile bu kadar et alınır zannettim. Mangalı işaret ettik, dışarı

götürüp pişirdik. Altı kişi dört kemik pirzolayı parçalayarak aramızda yemiştik. Bu vaziyet birkaç defa daha tekerrür etti. Bizi orada bırakmalarının sebebi o tarihte Alman İmparatoru varmış. Cuma günleri mızıkalar çalınırken hademe bizi dışarı çıkarıyor, mızıkayı dinliyorduk. Sonradan öğrendik. Her birimiz için 120'şer kuruş tahsis edilmiş, bu para hademeye verilmiş, ne istersek alınacakmış. Bizim gafletimizden faydalanan adam bu tahsisatı dercep edermiş.

PADİŞAHIN HUZURUNDA

Nihayet bir gün kızlar ağası hademeyi çağırarak "bunları getir üstlerini temizle" demiş. Bizi derleyip toparladılar. Berber getirerek saçlarımızı kestiler. Tırnaklarımızı muayene ettiler ve kestiler. Kızlar ağası aşağı inip hazır olduğumuzu görünce önümüze düştü, gitmeye başladık. Birkaç kapıdan girip çıkıktan sonra geniş bir bahçenin içinde büyük bir binaya girdik. Bizi sıraya dizdiler ve vaziyet verdiler. Ellerimiz göğsümüzde idi. Etrafa bakmamamızı Arapça tembih etti. Birden bir kapı açıldı. Elinde tespih, kumral sakallı beyaz bir adam çıktı. Arkasında gecelik kürkü vardı. O kürkü görür görmez dişlerim titremeye başladı. Bu adamı yer zannetmiştim. Korkudan arkadaşımın arkasına saklandım. Memleketimizde beyaz adamlar insan yer derlerdi. Benim gibi küçükler de korkmuşlardı. O beyaz adam bana doğru yürüdü, "la tuhaf" diyordu. Yanıma geldi. Arkamı sıvadı. **[17]** Arapça konuştuğu için teselli buldum. Sıramızı düzelttiler. Arapça olarak memleketimizi sordu. Bilenler söyledi. Baş parmağı ile bana işaret etti, artık büsbütün korkmuştum. "La tuhaf" diye tekrar ederek beni eli ile okşadı ve kızlar ağasına hitaben "hepsi, ama münhasıran bu, bana hizmet etsin, her gün gelip gitsin" dedi ve ağaya tembih etti. "Baş mabeyinciye söyle hemen bir hoca bulsunlar. Bunları hemen okutmaya başlasınlar" dedi. Beni her gün gelip arıyorlar, hizmete gönderiyorlardı. O günden itibaren her birimize beşer yüz kuruş maaş tahsis edilmişti.

Artık işimizin stajını görüyorduk. Padişaha hususi hizmetin talep ve erkânını öğretiyorlar, huzura nasıl gireceğimizi, ne surette emir telakki edeceğimizi, söz söylemek lazım gelirse nasıl hitap edeceğimizi en ince teferruatına kadar öğretiyorlardı. Sabahları erken vazifemize gidiyor, akşam ezanında nöbet değiştiriyorduk. Terbiyemize kızlar ağası nezaret ediyordu.

Ayrıca din dersi okumak için bir hoca efendi tahsis edilmişti. Bu zat bekçiler imamı Boyabatlı İbrahim Efendi idi. Bizi Tebareke cüzüne kadar okutmuştu. Sermayesi o kadarmış. Esasen yazı öğrenmememiz için böyle yazı bilmeyen bir muallim vermişlerdi. Türkçe konuşmayı pratik olarak öğrendikten sonradır ki kendi kendimize çalışıp şundan bundan kapma olarak bazı şeyler öğrenebilmiştik. Esasen fazlaca okumak biz maiyettekiler için pek de makbul bir şey değildi.**[18]**

DOKTORLAR

Bir gün bir küçük sultanın vücudunda birtakım çıbanlar çıkardığından Hintli Ali Efendi namında bir diplomasız mütetabib getirmişlerdi. Doktorun yazdığı reçeteyi eczacıbaşı okuyamamış, okudu ise de o ilacın bu çocuğa tatbik edilmesi mahzurlu olacağını düşünmüş reçetenin başka doktorlara gösterilmesi için reçeteyi iade etmiş. O esnada orada bulunan Doktor İsmet Paşa'ya sorulmuş reçetenin eczacıbaşı tarafından yapılmadığının padişaha arzını tavsiye etmiş, arz edilince eczacıbaşının reçeteyi neden okuyamadığını ve İsmet Paşa'nın çağrılmasını irade etmişler. Bunun üzerine huzura gelen İsmet Paşa'ya "Paşa Bekir Efendi bu reçeteyi neden okumamış veya yapmamış" diye sormuşlar. İsmet Paşa reçeteyi okumuş ve "efendim burada yazılı ilaç birkaç nevi olup bir nevi ıskat-ı cenin için kullanılır, diğer nevileri de başka hastalıklar için kullanılır ki ancak erbabı bilir." Derakap Padişah tıp kitaplarını çıkararak muhtelif kimselere vermişler bu meyanda bir tanesini de bana verdiler. Tesadüf eseri onu ben buldum. Padişah taaccüp buyurmuşlardı. Bu kadar okumuş adamlar arasında kitapta ... ... [okunamayan iki kelime] faslını benim bulmuş olmaklığım kendilerinin hayret ve takdirlerini mucip olmuştu. "Aferin sen bu kadar iyi okuyabiliyorsun demek" dediler ve paşaya "bu çocuğu al götür, neden dolayı çıban çıkarıyor, iyi bir muayene etsinler" dedi. İsmet Paşa hastayı muayene etti. Baharatlı bir şey verilmemesini perhiz tavsiye ettiler. Başkaca ilaç vermemişti. Bundan sonra Hintli Ali Efendi'nin hastalara bakmaması irade buyrulmuştu. Doktor İsmet Paşa gayet dindar idi. Sultan Mahmud'un haremi hanım sultanın vefatından sonra Yıldız Sarayı'na alınmış idi.

[19] Bunun üzerine zamanında "iyi doktor yetişmesi için Avrupa'ya muktedir talebeden staj için yollanmasını irade ediyorum" buyurmuşlardı. Mektep Nazırı Zeki Paşa'ya buyruldu. Askeri ve mülki tıbbiyelerden talip olan zeki talebenin İmrahor Faik Paşa nezaretinde Almanya'ya muhtelif branşlardan talebe gönderilmişti. Bu zamana kadar saray ve cihet-i askeriyede vazife alan doktorlar Almanya'da tahsil görmüş olduğu zannedilen Türklerden ibaretti. Bu tarihten sonradır ki mütehassıs olarak Almanya'dan celp edilen Doktor Rider nezaretinde Haydarpaşa tıbbiyesi yapılmış ve memleket çocukları arasında tedricen ehliyetli doktor ve mütehassıslar yetişmiştir. Dr. Rider bu inşaata nezareti sırasında iskeleden düştüğü ve bir ayağı kırıldığı halde seyyar sedye içinde gezmek suretiyle inşaatı ikmal ettirmiştir. Mektebin karşısına da şimdi Numune Hastanesi dediğimiz binayı talebenin ders görmesi için yaptırmışlardı.

Mektep taşları Bilecik'ten getirilmişti. İnşaatta katiyen ahşap malzeme kullanılmamıştır. Bütün teferruat taş ve demirdir.

O vakitler sarayın doktorları başta Ragıp Paşa'nın ağabeyi Arif Sarıca Paşa olmak üzere ki saraya bir hasta bakmak üzere girdiği vakit evvela hastaya neresinin ağrıdığını, başının dönüp dönmediğini, karnının ağrıyıp ağrımadığını hatta dışarı katı

[20] çıkarıyor musun gibi sorgular yapardı ve bundan sonra kâğıdınız var mı diye sorup kalem kâğıt ister, sonra reçete yazardı. Yazdığı reçete de hintyağı, limonata, kına kına gibi mahdut ve muayyen şeylerden ibaretti. Nafiz Paşa da ilk muayenesinde aynı ilaçları verirdi. İsmet Paşa'yı padişah çok severdi ve vefatında "büyük bir adam kaybettim" demişlerdi. Sarayda bir konsültasyon olursa eğer Doktor Molig [?] getirildi. Hem operatör hem de dahiliye mütehassısı idi. Doktor Zambako, Tiriyendefile ve Horasanciyan konsültasyon için saraya çağrılan doktorlardandır. Kulak, burun, boğaz doktoru olarak bahriyeden Elyaz Paşa gelirdi.

Sonraları Besim Ömer, Asaf Derviş, Neşet Ömer, Rasim Paşa, Cemil Paşa gibi hazakatları ile şöhret bulan doktorlar yetişmiş, evvelkilerinin yerine geçmişlerdi ki bunlar aynı zamanda tıbbiyenin ilk hocaları meyanındandırlar.

Dişçi ve cerrah olmak üzere Emin Bey isminde biri cerrahbaşı sıfatı ile Selimiye kışlasından saraya celp edilmişti. Günün birinde kadınlardan birinin dişi ağrımış (Zerimser Kalfa) Emin Beye götürdük. Aç ağzını dedi. Açınca (alelade bir sandalye üzerine oturtmuştu) kerpeteni dişine taktı. Kadıncağız **[21]** kerpetenle birlikte ayağa kalkmıştı. "Sabret, sabret" diye koca odanın içerisinde Zerimser ile beraber saatlerce dolaşıp durmuş, nihayet "Sen de yoruldun, ben de yoruldum" diye dişi çekmeden bırakmıştı. Müteakiben Beyoğlu'ndan dişçi Hayden getirilmiş ve kerpetenin ağrıyan dişe takılmayıp sağlam dişe takılmış olduğu anlaşılmış, ağrıyan diş çıkarılmış, diğer sağlam diş ise tedavi altına alınmıştı. Bu vakadan sonra Emin Bey (Emin Paşa olmuştu) başka bir vazife ile taşraya gönderilmişti.

Nadir Ağa'nın İstanbul Göztepe'deki köşkü.
B. N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, İstanbul, ty

JURNAL

Mabeyinde Başkâtip Süreyya Paşa, Başmabeyinci Osman Bey ve Mabeyin Müşiri Gazi Osman Paşaların vefatlarından sonra hafiye ve jurnalcilik çoğalmıştır. Bununda sebebi Mahmut Nedim Paşa avanesinin bu tarihten sonra mabeyne alınmalarıdır. Hafiyelerin başında Lütfi Ağa isminde bir uşak vardı. Vazifesi tütün odası memurluğu idi. Dahiliye Müsteşarı Ahmet Refik Paşa (Başkâtip Tahsin Paşanın kaynpederi) sonradan maarif nazırı olan Hasim Paşa, Gümrük Nazırı Mehmet Ali Bey, Seccadecibaşı İzzet Ağa, Sofracı İzzet, Başkâtip Tahsin Paşa, Kilerci Tevfik Ağa yine Gümrükten Cemal Bey, Dahiliyeden Fuat Bey, Mahmut Nedim Paşa'nın yetiştirmeleridir ve bunlar hafiyeliği sarayda tesis ve tevsi etmişlerdir. Jurnallerin pek azını Padişah okumuştur. Diğerleri sandıkta istif edilirdi. Öyle ki pazar alanında adeta sandık kalmamıştı. **[22]** Bu sandıklar 31 Marttan sonra tetkik ve tasnif edilmek üzere Çırağan Sarayına getirilmiş ve Çırağan yangınından kurtarılabilenler Serasker Konağına nakledilmiş ve tuhaf olarak orada da bir yangın neticesinde kazaya uğramışlardır. Kısmen oradan kurtarılanlar da Babıâli'de Dahiliye binasına nakledilmiş ve tetkik edilmeden Babıâli yangınında onlar da mahvolmuştur. Jurnallerin bu surette ortadan kalkması o vakitler hüriyetperver geçinen rical-i ittihadın kendilerinin de vaktiyle padişaha bu yolda jurnal vermiş olmalarına ve tetkik neticesi bunların meydana çıkarak tevellüt edecek akıbetten korktukları için kasten yaktıklarına dair deveran etmiş olan tevatüre insanın inanacağı geliyor. Şehremini Hazım Bey'le Sadrazam Hüseyin Paşa'nın jurnallerinin de bu meyanda zuhur ettiği ve bunları Kaymakam Cemal Bey'in (Cemal Paşa) sarayda ilk tetkikte meydana çıkardığı da malumdur.

Hakkı Paşa saraya mütercim-i hümayun kâtibi olarak girmiştir. Avrupa'ya konferanslara da gönderdiler. Oradan avdedinde mesmuat ve müşahedatını yazarak padişaha takdim ederdi. İstanbul'da olduğu zamanlar Avrupa'da münteşir polis romanlarını tercüme ederek padişaha sunardı. Bu jurnallerin 20 sene sonra okunması için "adl ü ihsan politikası" sahibi sadrazam Hakkı Paşa emir buyurmuşlardı. ■

(Devam edecek)

İMROZ GLİKİ'DEN GÖKÇEADA BADEMLİ'YE-II

BADEM GİBİ TATLI

GÜLİZ ERGİNSOY

BİR ZAMANLAR GLİKİ

Mübadelenin yanı sıra, aileler farklı dramlar yaşadılar. Bazı aileler art arda evlatlarını, yakınlarını kaybettiler. Bunlar köydeki olanaksızlıkların veya İstanbul'daki ağır çalışma koşullarının sonuçlarıydı. Kadınlardan birinin sekiz yaşındaki kız kardeşi *skarlatina*'dan (kızıl hastalığı) öldü. Genç bir delikanlı soğuk alarak öldü. Bir başka kadının erkek kardeşi İstanbul'da çalışıyordu. "*İstanbul'da idi o zaman. Bir lokantada garson olarak çalışıyordu ve lokantayı açmak için orada erken bulunması gerekiyordu. Ama Büyükada'da idi ve gemiyi kaçırmış ve bütün gece adadan İstanbul'a yüzerek gitmiş. O zaman soğuk almış, lokantayı ama gidip açmış, daha sonra hastalanarak ölmüş. 18 yaşındaydı.*"

Bu sıkıntıları, daha sonra farklı sıkıntılar izledi. Özellikle 1964 yılından sonra evlere baskınlar, yağmalar ve işgaller yoğunluk kazanmaya başlamıştı. Evlere yerleşenlerden birisi "*Bize o evlerin boş olduğu, sahiplerinin evleri terk ettikleri ve geri gelemeyecekleri söylendi*" demiştir. İşgaller ve yağmalar konusunda tarihler ve bilgiler çok karmaşıktır. Belli aralıklarla işgal edilecek, yağmalanacak ve ısınmak için eşyaları yakılacak evlerden birinde, aşağı katta nine ve dede kalırdı. Dede yatalaktı. Buraya *isioya* denirdi. Ocak, mutfak, şaraphane bu katta idi. Başka bir evde anneleri ile yaşayan iki kız kardeş yoksulluk ve olanaksızlıklar nedeni ilkokul çağında iken adalarını terk edip, Büyükada'daki Rum Yetimhanesine yerleştirildiler, oradan Yunanistan'a gittiler, evlendiler ve adalarını, evlerini bir daha hiç görmediler. Bugün genç bir kadın olan bir başka Bademlili genç kız, babasını on yıl görmedi. Annesi İstanbul'da çalıştı. Akrabalarının yanında büyüdü. Küçük kızlar ve erkekler ayrı ayrı oyun oynarlardı. Erkeklerin başlıca oyunları *amatbes* (taşlarla oynanan bir oyun) ve *tin proti lia* ("birinci zeytin": Birisi dizlerinin üstüne oturur, öbürü de üstünden atlar) idi. Çocuklara para sadece Noel'de bahşiş olarak verilirdi. "*O zaman da parayı toplardık. Saklardık. Şeker almak istediğimiz zaman harcardık.*" Çocukların bazıları dört yıl ilkokula gitti. Türkçe de öğrendiler. O dönemde sadece Merkez'de Yunanca eğitim veren bir ortaokul vardı. Kadınların çoğu ortaokula gidemedi. İpekböcekçiliği yaptılar, kozaları kaynattılar, ipliği eğirdiler, *lako*'larında (dokuma tezgâhı) ipekli ve yünlü kumaşlar, masa örtüleri, peçeteler dokudular, rengârenk kumaş parçaları ile kilimler diktiler, danteller işlediler, badem, üzüm ve zeytin topladılar.

İçinde büyük ocakların ve kazanların bulunduğu köyün çamaşırhanesinde[1] çamaşırlarını kendi pişirdikleri sabun ile, defne ve *klimatsides* (asma kütüğü yakılarak elde edilen kül) koyarak kaynattılar. Çamaşır az ise, evde *skafes*'te (hamur teknesi) yıkarlardı. Et yalnız pazar günleri pişerdi. Balık bulunduğu zaman, hafta içi ve hafta sonu yenirdi. Evde her zaman peynir, tatlı, çörek, reçel, şarap ve tarçınlı ve karanfilli çeşitli likörler, kurutulmuş ve tuzlanmış domuz eti bulunurdu. Dağlarda çeşit çeşit şifalı bitkiler ve otlar vardı. Boğazları ağrıyınca *nespomala* (sıcak alkolle ıslatılmış yün) yapar, boğazlarına sararlardı. Avcılar, avlandığı zaman köylülere av eti getirirdi. Yılbaşı günü *selinato* (kerevizle pişirilmiş domuz eti yemeği) yenirdi. Herkesin bağı ve *patitiri* (üzümleri ezmeye yarayan alet) vardı. Üzümler *skafi*'nin içine de basılırdı. Şarap küplere boşaltılır, orada saklanırdı. Tuz ve rakı tekeli olduğu için gizli olarak rakı imalatı yapılır, Aliki'den (Tuz Gölü) gece eşeklerle tuz toplamaya giderlerdi. Zeytinleri önce depolarda saklarlar, zamanı gelince yağ değirmenlerinde, yağını çıkarırlardı.

"*... 35 sene önce ... radyo da yoktu. Belediye almıştı bir radyo ... Ne anlardık bir şey ... Ondan sonra radyolar geldi. Ladas güzel bir radyo getirdi. ... O zaman çok pahalı idi radyolar. Marconi radyo ... Philips ... Sonradan çıktı onlar. Birisi gitti. Yağ sattı. Ve Marconi getirdi.*"

Atina'ya gidip gelenler dergi getirirdi. Köyde beş tane dükkân ve dört tane kahve, birkaç ayakkabı imalatçısı, terzi ve kasap vardı. Merkez'e eşek ile gidilirdi. "*Bu köyden bahçevanlar eşekle Merkez'e gidip, sebzelerini satıyorlardı.*" Anneler çocuklarına elbiseler dikerdi. Köydeki "kunduracı" çocukların, her yıl ayak ölçülerini alırdı ve bir bayramlık bir gündelik, iki çift ayakkabı yapardı. Ayakkabı olana kadar bir iki kez provası için gidilirdi.

Araşo Dağı'na (Kesiktaş Tepesi) kızlı erkekli gruplar halinde gidilir, gece yarısına kadar kalınır ve eğlenilirdi. "*Mandolinle şarkılar söylüyorduk. Merkez'e gelinceye kadar sabah oldu.*" Köyde büyük çeşmenin biraz yukarısındaki düzlükte Alo-

ni'de (harman yeri) "*Kız erkek...toplanırdı, bir horo* (hora) *başlardı. Gece yarısına kadar. Türkü söylerlerdi.*" Düğünlerde keman çalınır, fotoğraflar çekilirdi.

Bir Bademlili bitkilere ve radyolara çok meraklıydı. Radyoları tamir eder, nadide bitkiler ve tohumlar bulur, değişik ağaçlar dikerdi. Yetiştirdiği üzümler 35 yıl önce İzmir Fuarı'nda ödül aldı. Köydeki eski zeytinyağı fabrikasının bulunduğu yerin çevresine yüzlerce çam fidanı dikti. Bugün oradaki küçük çam koruluğu, onun eseridir. Çamların büyük bir bölümü kamulaştırmadan sonra kesildi.

İmroz'da zeytin hasadı.
S. Melecis, vd, *İmbros, Fotografiko Lefkoma*, Atina, 1997

Büyüklere *barba, thio/thia* (kadın ve erkek için saygı belirten ifadeler) denirdi. Papaz, öğretmen, muhtar, muhtarın "danışmanları" ve doktor köyün ayrıcalıklı kişileriydi; tarımla uğraşan diğer köylüler, onları bir üst statüden sayarlardı. Miras genel olarak erkek evlatlar arasında bölüştürülür, kız çocuklar bu paylaştırmanın dışında bırakılırdı. Çünkü onlar zaten *prika*'ları ile paylarını almış sayılırlardı.

Bazı köylülerin Kaleköy'de *yenimata*'ları (kuru gıdaların depolandığı dükkân) vardı. Bunları tüccarlara kiraya verirlerdi. Merkez'den Namık Bey sinema makinesini alır, köye çıkar, kahvenin bulunduğu meydanda perdesini ve makinesini kurar, film oynatırdı.

Alex Zafiriades adada belediye başkanlığı yaptı. Ezine'den Çanakkale'ye giderken Erenköy, Kokano Çifliği mevkiinde büyük bir okul vardı. "*O meşhur öğretmen. Bayramiçi değildi. Ezine'den Çanakkale'ye giden yolu alırsan ilk köy. Yukarıda çok büyüktü. Alt taraf ova, çiftlik, kokana çiftlik. Sonra hükümet aldı. Ordan gelmiş. Orda büyük okul vardı.* (Ordan) *geldi buraya. Belediye reisi oldu bilmem senelerce. Öğretmenmiş tabi. Birçok defterler, bütün İmroz'un şeysi geldi ordan ...*"

Merkez'de altı bakkal vardı. Toptancılar Çanakkale'den gelirdi. "*Ama bunlar Çanakkale'den, İzmir'den, Bodrum tarafından gelirlerdi. Bunların çoğu Giritliymiş.*" "Girit asıllı." "*Giritliymiş bunlar ve onların çocukları Rumca bilirlerdi. Ve gelirlerdi. Burda koyun, kuzu satın alırlardı.*" "*Merkezde pastaneler vardı.*" "Pastaneler?" "*Evet önceden yoktu. Ama sonra Karamanolis açtı bir pastane. İki tane kardeş vardı. Biri Avustralya'ya gitti. İş Bankası'nın olduğu yerde.*"

"*O zaman burda fukaralık vardı. Bunları teker teker ben gördüm. Mesela bazı adamlar vardı ki, kilise gitmek için de para yoktu. Düşün o zaman. Her zaman serbest edilmiş ki, İstanbul'a gitsin diye. Eskiden yasak idi İstanbul'a gitmek için başka yerden. Adadan. Sonra artık müsaade etti Kemal Paşa ki İstanbul'a gitmek. Her evde bir iki kız, üç kız olduğu zaman, onlar nasıl geçinecek, bu kızlar. İstanbul'a giderdi. Hem çalışırlardı, hem ev yaparlardı. Hem şunu bunu alıp getirirlerdi burda. Böyleydi o zaman. Bir yumurta gitmiş, vermiş bakkala, para aldı. Gitmiş kiliseye mum yakmış birisi. Öyle fukaralık vardı o zaman. Bakma sen şimdi. Ben eskileri de...*" Erkeklerin ve kadınların bazıları uzun yıllar İstanbul'da çalıştı. Bazıları İstanbul'un eğlence hayatının tadını çıkardı. Sonra evlerine ve köylerine geri döndüler. Bazıları ise zaman içinde yazları gelmek üzere evlerini kapattı veya sattı. Adada çoluğu çocuğu bekleyenler de vardı, bütün ailesini İstanbul'a taşımış olanlar da vardı. "*Hey! O bizim akrabalıktır. Onun babası nasıl çalışıyordu Limon İskelesinde.*[2] *Küçük depolar vardı. Motorlar gider yanaşırdı. Soğuk içersinde oturuyordu. Geceye kadar çalışıyordu orda. Çünkü dört çocuk, altı* (kişi) *oluyordu*" "*Bütün çocuklar da okudu.*" "(Bir tanesi) *Birincilikle mezun oldu.*" "*Fakat Rum olduğu için iş vermediler.*" "*İstanbul valisi ile beraber çıktılar. Onla konuşurlardı daima. Ama iş vermezlerdi. Öyle çalıştı ki bu adam, bu çocukları okutmak için. Ben gidiyordum. 'Ya öleceksin burda.' 'Ne yapayım' derdi. 'Altı kişiyiz'. Akşamları bir şey yanında olmadan eve gitmezdi. İlla bir şey alıp da giderdi. İstanbul Unkapanı'ndan Taksim kadar yürüyordu.*"

Köyün ekilebilir topraklarının büyük bir bölümü Milli Savunma Bakanlığı[3] tarafından istimlak edilip kamulaştırılana kadar, kadınların ve erkeklerin adadaki, eğer göç etmişlerse Atina'daki ve başka kentlerdeki yaşamları hep çalışarak ve dinsel vecibeleri yerine getirerek geçti. Kadınların en kolay bulabildikleri iş evlerde çalışmaktı. Erkekler

İmroz'dan bir görünüm.
S. Melecis, vd., *İmbros, Fotografiqo Lefkoma*, Atina, 1997

ise terzilik, berberlik, ayakkabıcılık gibi işleri seçtiler.

Bu kuşağın çocuklarının bazıları uzman mesleklerde eğitim görmüşler, başarılı olmuşlardır. Çocukların bildiğimiz kadarı ile sadece ikisi İstanbul'da kalmıştır ve mesleklerini sürdürmektedir. Diğerleri Yunanistan, İsviçre, Hollanda, Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da yaşamaktadır. Bazıları anne ve babalarını kaybetmişlerdir. Aralarında yıllar sonra geri gelip evlerini tamir ettiren, yazları *panaiya*[4] (panayır) için gelen ve bir süre köyde kalanlar vardır. Bazıları ticaret hayatına atılmış ve başarılı olmuştur. Bir kesim ise hizmet sektöründe -özellikle kadınlar- (evlerde çocuk bakımı gibi) çalışmaktadır. Üçüncü kuşak, torunlar ise ya okumaktadır, ya da çalışma hayatına yeni atılmışlardır. Bademlili olup ve Bademli'de devamlı yaşayan hiç kimsenin torunu Türkiye'de okumamaktadır.

ADADA TÜRKLEŞTİRME VE TAŞINMAZLARLA İLGİLİ SORUNLAR

Daha Lozan sonuçlanmadan Meclis'te Müslim ve gayrimüslim tüm TC vatandaşlarının aynı hukuk sistemi altında toplanmasının (nikâh, boşanma, nesep, nafaka ve diğer özel hukuk kapsamındaki tüm işlemlerin kilise kayıtlarından çıkarılarak Türk idari sistemine dahil edilmesi) hukuki esasları görüşülmüştü.[5] 1925 yılı mayıs ayında Lozan Antlaşmasının 42. maddesinde öngörülen komisyonlar oluşturulmuştu. 1926 yılı şubat ayında Medeni Kanun kabul edildi. 1926 yılında Atina'da Türk-Yunan ilişkileri ile ilgili bir anlaşma[6] yapılmıştı. 18 Mart 1926 tarihli, 788 sayılı Memurin Kanunu, 4. madde, a fıkrasına[7] göre devlet memuru olmanın şartı TC vatandaşı olmak değil, Türk olmaktı. Bu kanun 1965 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.[8] 1927 nüfus sayımına göre İstanbul'da 26.431 Yunanistan vatandaşı vardı.[9] 1927 yılı 27 Kasım günü azınlıklar haklarından vazgeçtiklerini belirten belgeleri imzalamışlar, Esas Komite azınlıkların haklarından vazgeçme kararlarını onaylamıştı.[10] İzlenen bütün bu gelişmeler bir anlamda "hukuki açıdan" bir Türkleştirme[11] hareketi olarak kabul edilebilir. 1 Nisan 1928 tarihli 1217 sayılı yasa ile devletin elinde bulunan taşınmazların eşit koşullar ve oranlarla, hak sahiplerine verilmesine hükümet yetkili kılınmıştı.[12] Arı'ya göre bu anlaşmanın mübadeleye tabi bulunan insanlarla ilgili yönü pek tatmin edici değildi; ama yeni bir evreyi başlattığı, en azından belirsizliği ortadan kaldırdığı açıktı.[13] 30 Ekim 1930 tarihinde Atatürk ve Venizelos arasında "İkamet Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması" imzalanmıştı. 1964 yılında tek taraflı olarak TC İnönü Hükümeti tarafından feshedilen bu anlaşma ekonomik yön ağırlıklı ve iki taraf açısından düşmanlığı kırmayı amaçlayan bir anlaşmaydı.[14] 1934 yılı mayıs ayında Bakanlar Kurulu kendisine verilmiş yetkiye dayanarak aldığı kararla esnaf ve zanaatkâr olan Yunan pasaportluları işsiz bırakmıştı.[15] O dönemde İmroz'dan gidenler konusunda kesin bir sayı yoktur.

1945 tarihinde Karadeniz bölgesinden 45 aile İmroz'a gelmişti. Bugün o ailelerden sadece birisi İmroz'da kalmıştır.[16] Bu, adaya ilk toplu göç olarak değerlendirilebilir. İlçe merkezinde Çınarlı-Dere-

köy'e yerleştirilen göçmenler, zaman içinde adanın koşullarının zorluğu nedeni ile adadan ayrılmışlardır. Bugün bu göçmen grubundan bir aile halen adadadır. Bu aile ile yapılan görüşmelerde savaş sonrası "kıtlık" yaşanan bir bölgeden, Sürmene'den geldiklerini, uzun yıllar son derece zor koşullar altında adada geçinmeye çalıştıklarını ve ancak bugün belli bir rahatlığa kavuştuklarını belirtmişlerdir.

Bali'ye[17] göre, tek parti döneminin gayrimüslim azınlık karşıtı siyasetinin en "tartışılmaz" örneği Varlık Vergisi[18] uygulamaları sırasında adada iki kişi gözaltına alınmış ve Çanakkale'ye götürülmüştür. Bu iki kişi bir daha adaya dönmemişlerdir.

Bademli'deki kilise.
S. Melecis, vd, *İmbros, Fotografigo Lefkoma*, Atina, 1997

Taşınmazlarla ilgili sorunlar üç ana nedene bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Birinci neden Türkleştirme politikaları sırasında adaya getirilen veya adadaki yarı açık cezaevinde mahkûmiyetini tamamladıktan sonra adaya yerleşen bazı insanların fırsatçı ve faydacı davranışları; ikinci neden ise köylülerin bazılarının "bir avuç toprak" veya "üç kuruş için" kendi köylülerine sırt çevirmesi ve kendi bindikleri dalı kesmeleri, veya üçüncü olarak dürüst ve iyi niyetli bir grubun var olan yasal haklarını kullanabildikleri kadar -çoğu sonunda cayıp taşınmazı satmayı ve "unutmayı" tercih etmektedir- kullanıp, bıkıp usanmadan kendisi ve kendi köylüleri adına davalara katılması, tapu ve kadastro dairelerinde haritalara bakmak için sabırla sıraya girmesi, dilekçeler vermesi, bazen hırsızlıklara ve gasplara göz yumması ve beklemesidir. "*Yedi bin küsur metrekare Kuzu Limanı'nda tarlam vardı. Ben Yunanistan'daydım.*" "*Bir mektup. ... telefon etti. Telefon. Acele gel senin büyük tarla satılıyor, satıldı mı böyle bir şey.*" "Bu kaç yılı yaklaşık?" "*Sekiz sene evvel. Ben hazırlanıncaya kadar aradan bir hafta geçti. Burda geldim. Bir bakıyorum ev yaptılar üzerine. Hani biliyorsun ne şekilde. Hani şey koyuyorlar. Üç odalı mı ne.*" "Mahkemeye verseydiniz." "*Kimi mahkemeye verecektim. Birisi mahkûm, birisi ..., birisi ...*"[19] "*Alan adam dedi: 'Bilmiyorum. Bana sattılar.*"

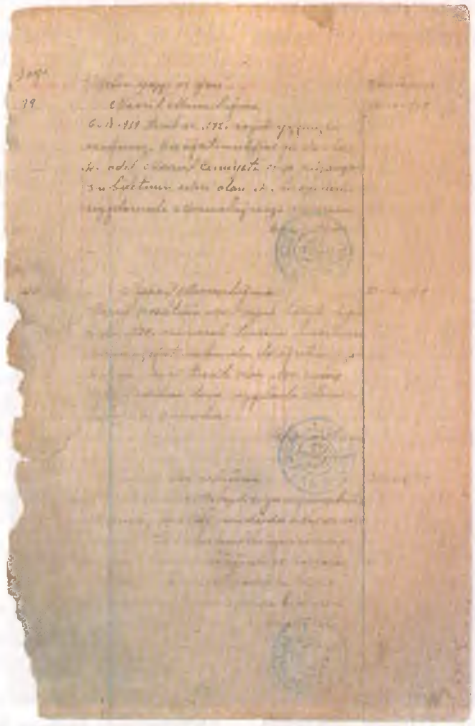

Bademli'deki terk edilmiş okul binasında bulunan yazışma defteri.

EĞİTİM VE DİN

Okulda ilk kadınlardan biri önlük giydi, sonra onun ağabeyi, sonra bir arkadaşı daha giydi. 1951 yılına kadar okul binası yoktu. Dersler kahvede yapılırdı. Şimdiki Metropolithane'nin olduğu binada eskiden yatılı ortaokul vardı. "*Bir kaç sene için orda yaptılar. Ankara'dan gelmiş bir öğretmen. İki üç dil bilirdi. Rumcası mükemmeldi. Bize Rumca ders veriyordu. Sonra aldılar. Ankara Radyo'ya aldılar onu.*" Öğretmenlerden biri Emine Hanım'dı. Emine Hanım Girit asıllıydı. İyi Rumca konuşurdu. "*Bu hanım geldi. Yeni Rumca, yeni Türkçe okutuyordu.*" Ama Girit aksanından dolayı çocukların alay konusu olurdu. "*Çiriya Giritli demek. Bayan mesela, bay Çiryor. Giritliler 'çi' ile konuşur. Bize diyordu Edirne bizim kıymetli bir memleketimizdir.*" Sonra Tahsin Bey geldi. "*Fakat o çok tahsilliydi. Hem Rumca ders verirdi, hem Türkçe, hem de Fransızca ders verirdi. Sonra aldılar onu burdan Ankara şey hani böyle konuşuyor. Oraya götürdüler.*" "Spiker?" "*Orda götürdüler. O zaman dil bilen azmış.*" Sonra Çanakkale, Erenköy'den Akilia

İmroz'da 40'lı 50'li yıllarda zeytinyağı imali.
S. Melecis, vd. *Imbros, Fotografiko Lefkoma*. Atina, 1997

adında bir öğretmen geldi. Son derece bilgili ve iyi bir öğretmendi.

3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu olarak bilinen 430 sayılı yasa ile bütün öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmış, yabancı ve azınlık okullarına Türkçe dersler konmuş ve bu okullar Maarif Vekâleti'nin denetimine alınmıştır.[20]

1951 yılında eğitimde yönetim Rumlara bırakıldı ve 14. madde yürürlükten kaldırıldı.[21] Köydeki kilisenin bahçesinin yakınında toprakları bulunan köylüler muhtarlığa topraklarını bağışladılar, köyün ilkokulunun yapılması için bilfiil çalıştılar. İki katlı, geniş bir bina yapıldı ve okul 1964 yılında kapanıncaya kadar eğitim etkinliklerini sürdürdü. Okul yazışma defterlerinden örneği görülen birini, kenarları yanmış veya kemirilmiş bir biçimde okulun tören salonunda sekiz yıl önce buldum.

1964 yılında Rum okulları "disiplin" altına alınmıştı. İstanbul'da 40 Rum ilkokulu, 10 Rum ortaokulu ve 6 Rum lisesi, toplam 412 öğretmen ve 6898 öğrenci vardı.[22] Adada her köyün bir ilkokulu vardı. Bugün bu okulların hiçbiri faal değildir. Binalar harap vaziyettedir. Öğrenciler, Merkez'deki devlet ilkokuluna gitmektedir. Bu okulda okuyan Rum öğrenci yoktur.

14 Nisan 1964'te gençlik tarafından başlatılan "Türkten Türke Alışveriş" ve "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyalarının hedeflerinden biri Rum okullarıydı. Bu okullara Lozan Antlaşması ile sağlanan ayrıcalıkların kaldırılması isteniyordu.[23] Hükümet Rum okulları aleyhine kararını almıştı: "Türkiye karşılıklılık esasını gözeterek, Rum okullarının ayrıcalıklarını kaldırıyor."[24] İçişleri Bakanlığı tarafından alınan kararla Rum öğretmenlerin Türkçe sınavına sokulması uygulamasına geçildi. Sınavda başarısız olanlar Rum okullarında öğretmenlik yapamayacaklardı.[25] 10 Temmuz 1964 tarihinde 502 sayılı yasa ile eğitim Türkçeleştirildi; Rumca öğretim yapan ilk ve ortaöğretim kurumları kaldırıldı. Aynı yıl köydeki ilkokul kapandı. Bugün İstanbul'da bile binasının inşaat kalitesi ve büyüklüğü ile pek çok ilçeyi imrendirecek bir okul binası, köyde boş ve harabe halinde durmaktadır. Artık kışın ısınmak için alınacak ve yakılacak ne sırası ne doğraması kalmıştır.

1964'te CHP Çanakkale Milletvekili Burhan Arat, 37 milletvekilinin imzası ile adalarda eğitim yönetiminin Rumlara bırakılmasının eğitim ve din serbestliğini ortadan kaldırdığı, milli bütünlüğe darbe vurulduğu ve okulların zaten parasının olmadığı gerekçeleri ile[26] Bozcaada ve İmroz bucaklarının yerel idareleri ile ilgili kanunu yürürlükten kaldıran adalardaki eğitimle ilgili 14. maddenin yeniden yürürlüğe girmesini içeren bir kanun teklifi hazırlayarak Meclise sundu.[27] 1927 yılında çıkarılan yasada adalardaki eğitim Türkçeydi. 1951'de Demokrat Parti Milletvekili Ömer Mert, eğitimde yönetimin Rumlara bırakılmasını öneren bir kanun teklifi vermiş ve 14. maddenin yürürlükten kaldırılmasını önermiş ve bu teklif dönemin hükümeti tarafından kabul edilmişti. Arat'ın 1964'teki teklifi kabul edildi ve Bozcaada ile İmroz'daki Rum okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı.[28]

1966 yılında Merkez'deki Rum ortaokulunun binası kamulaştırıldı. Yerine Gökçeada Yetiştirme Yurdu kuruldu. Bugün 8 yıllık kesintisiz temel eğitim yasasının çıkması umut verici bir gelişmedir. Özel Okullar Derneği tarafından Milli Eğitim Bakanı Uluğbay'a sunulan raporda, Lozan Antlaşması ile açılan 31 yabancı okul, azınlıklar tarafından kurulmuş 79 azınlık okulunun bulunduğu belirtilmektedir.[29] Yeni yasa ile yabancı okullar ve azınlık okulları açısından yeniden değerlendirilmesi gereken durumlar ortaya çıkmıştır.

25 yıl önce Heybeliada'daki (Halki) teoloji okulu Türk hükümeti tarafından kapatılmıştır. Bugün hâlâ kapalıdır. Bunun anlamı İmroz, Zeytinliköy doğumlu, İstanbul ve Yeni Roma'nın Başpiskoposu, Patrik Bartholomeos'a göre "Yeni bir teolog, papaz yardımcıları, rahip ve piskopos kuşağım hazırlayamayacağımızdır. Yeni kana çok ihtiyacımız vardır. Ve Türk hükümetinin okullarımızı yeniden açması gereklidir."[30]

Adada 9 kilise ve 242 manastır vardır.[31] İmroz Metropoliti Fotios Savaidis toplam kilise ve manastır sayısının 360 civarında olduğunu belirtiyor. "Bundan yüzyıllarca önce bu manastırların her biri-

nin ayrı bir günü olur, kutlamalar yapılırmış. Şimdi hâlâ kullanılan kilise sayısı yedi, hâlâ ayakta kalabilen manastır sayısı ise 50, ancak bunların büyük bir çoğunluğu boş duruyor."[32]

1964 SONRASI İMROZ'DAKİ DEĞİŞİKLİKLER VE KAMULAŞTIRMALAR

16 Mart 1964 Kıbrıs olayları ve 1964 kararnameleri ile 30. maddeye dayanarak Seyr-i Sefain Anlaşması iptal edildi, ilk yaptırım 16 Eylül'de devreye girdi. 1930'da yapılan anlaşma iptal edilerek Yunanistan uyrukluların 16 Mart'tan itibaren sınır dışı edilmesine karar verildi ve 16 Eylül tarihi, Yunanistan uyruklu Rumların Türkiye'yi terk etmeleri için son tarih olarak saptandı. 1964 Kıbrıs bunalımının ertesinde Türk hükümeti iki kararname ile Türkiye'deki Yunan yurttaşlarının malvarlığını dondurmuş ve Yunanistan uyrukluların Türkiye'de taşınmaz mal satın almasını yasaklamıştır. 1964 yılından sonra adaya yatırım yapılmaya başlandı. Bu yatırımlar nedeni ile yapılan kamulaştırmalar dış göçleri de artırmaya başladı.

1965'te hükümetin elinde Kıbrıs ve iyice gerginleşen Türk-Yunan ilişkileri konularında kullanabileceği koz kalmamıştı.[33] 18 Mart 1926 tarihli Memurin Kanunu kaldırıldı. Yunanistan uyruklular gitmişti. 1965 yılında Foça Açık Cezaevine bağlı olarak kurulan Gökçeada Tarım Açık Cezaevi, 1968 yılının mart ayında özerk olmuştur. 22.555 dekar alan cezaevinin tarım alanları olmak üzere kamulaştırılmıştır. Bugün toplam arazisi 16.000 dekardır. Geri kalan topraklar adaya gelen göçmenlere verilmiştir.[34] Cezaevi 1976'da kapatılmıştır. 1997'de cezaevi binalarına Bulgar göçmenler yerleştirilmiştir.

1966'da Merkez'de 8.144 dekar, Kefaloz'da 5.300 dekar kamulaştırılarak Gökçeada Devlet Tarım Üretme Çiftliğine verilmiştir.[35] Ortaokul binası Yetiştirme Yurdu olarak açılmıştır.

Aradan 28 yıl geçtikten sonra, 1973'te ikinci toplu göç gerçekleşmiştir. Trabzon ili, Çaykara ilçesi, Şahinkaya köyünden 61 aile (312 kişi) Dereköy yakınlarına yerleştirilmiştir. Üçüncü toplu göç, Köy İşleri Bakanlığı ve İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı Toprak İskân Genel Müdürlüğü'nün ortaklaşa çalışmaları ile evleri ve 17 dekar toprağı ekilerek hazırlanmış olan, Yeni Bademli Köyü'dür. Kamulaştırılmış olan arazi içinde eskiden Bademli köylülerinin çalıştığı bağlar bulunmaktadır. Bu alana bugün buğday ve ayçiçeği ekilmektedir. Aynı bölgenin sınırları içinde İÖ 4000-6000 yıllarına ait olduğu tahmin edilen bir höyük[36] ve bolluk ve bereketi simgeleyen (Aziz) Aya Floris için yapılmış bir manastırın kalıntıları vardır.

Yakın geçmişe kadar ikinci derece yasak askeri bölge statüsündeki adada Jandarma Er Eğitim Taburu kuruldu. Daha sonra 5. Alay Komutanlığı kuruldu. Köyün ekilebilir topraklarının bir bölümü (1.690.053 metrekare) Milli Savunma Bakanlığı[37] tarafından istimlak edilip kamulaştırılana kadar köylüler topraklarında çalıştılar.

Kıbrıs olayları, Türkiye İmroz ve Bozcaada'daki Rum azınlıkla ilgili "Türkleştirme" olarak nitelendirilebilecek ve bugüne kadar devam eden bir süreci de beraberinde getirmiştir. İmroz'un nüfusunun yüzde 90'a yakını Rumdu. Türk nüfusun tamamına yakını ise devlet memurlarıydı. 1964'te adalarda yaşayan toplam Rum nüfusun 7000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Lozan Antlaşması hükümlerine göre cemaat meclislerinin seçimle kurulması gerekiyordu. Yunanistan Lozan'da Batı Trakya Türklerinin azınlık olarak gösterildiğini iddia ederek Oniki Ada'daki Türkleri bu kapsam içinde değerlendirmiyordu.[38] Kıbrıs'ta Türk cemaatine yönelik ekonomik abluka devam ediyordu. Bu dönemde İnönü hükümeti seçimi kaybetmiş, yerine Suat Hayri Ürgüplü hükümeti kurulmuştu. Dışişleri Bakanlığı'ndan bir duyuru yapıldı: "Türk-Yunan ilişkileri Lozan'da kurulan dengeye dayanır. Kıyas yolu ile Kıbrıs meselesi, Oniki Ada'da yaşayan Türklerle, İstanbul'da oturan Rumlar ve Patrikhane bu muvazene içinde mütalaa edilir."[39] Ürgüplü hükümeti bütün Yunanistan uyrukluların sınır dışı edilmelerine karar vermişti. Önceki hükümet tarafından yurtdışına çıkarılması durdurulan Yunanistan uyruklular hiçbir ayrıcalık gö-

İmroz'da 1950'lerde düzenlenen Meryem Ana Festivali'nden bir görünüm.
Hrisostomos Kalaycis arşivi

Bademli'de halen kullanılan evlerden biri.
Güliz Erginsoy

zetilmeden sınır dışı edilecekti. İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada sınır dışı edilecek Yunanlı sayısı 2878, istisnalardan yararlanarak ikamet etmelerine izin verilenlerin sayısı 1653'tü. 1225'i ise oturma izni bittiği zaman gidecek olanlardı.[40]

Yunanistan'daki Türk azınlığından, 312'si Oniki Ada'da yaşayan 400 Türkün sınır dışı edilmesine karar verildi.[41] Türk vatandaşlarına vize uygulamasına geçildi. 1965 yılının haziran ayında sınır dışı edilen Yunanlıların sayısı 500'dü. Türk uyruklu Rumlar "geçici" sandıkları 1964 sınır dışı edilme olaylarının kendilerini de tehdit eder konumundan yılarak göç etmeye başladılar.[42] Basın "34 Türk uyruklu Rumun 'ansızın' gitmeleri dikkat çekti"[43] şeklinde bir haberle gelişmeleri duyuruyordu.

1978'de Alexandiris'in yaptığı araştırmada İstanbul'da yaşayan 7.822 Rumun büyük bir bölümü Türkiye'yi terk etme niyetinde olduklarını belirtmişlerdir.[44] Eskiden 780 kişinin yaşadığı köyde, bugün yaz kış devamlı oturan ve köyü hiç terk etmemiş 15 kişi vardır. Bir tanesi dışında hepsi yalnız yaşamaktadır. Diğer evler boş, çoğu harap ve yıkık durumdadır. Okul, dükkânlar ve kahveler kapanmıştır. Bir tane açık kahve vardır. Köyde yaşayan bir Türk ailesinin delikanlı oğullarının çabaları ile ayakta durmaktadır.

"*Seksen beşte gidiyordum. Öyle bir karar yaptım ki, bir daha gelmeyecektim. Kapatayım, kim bilir kaç sene sonra ya gelirim, ya gelmem.*" "*Burda evler vardı, dükkânlar vardı iskelede falan. Bir vekâlet yaptı bana. Kalktı, gitti. Hadi bakalım koş ..... Mahkemelere şunu, bunu.*" "E ne yaptın? Çalışıyordun." "*Evet, çalışıyordum. Dayak da yiyecektim.*" "Niye?" "*... bir hırsız çaldılar dükkânı*" " *... bir mahkûm, bir ... ve .... bir de ... vardı*" "(dükkânları) *alan adamın karısı da geldi. Burda bana vurdu. Niçin bizi mahkemeye verdin diye. Bre dedim sen kimsin?*"

1987 yılında kışları Yunanistan'da yaşayan Bademlililer ani bir haber aldı. Köy basılmış, evlere girilmiş ve evler talan edilmişti. Bu olayı yaşayan bir köylü şöyle anlatmaktadır: "*Gene Acem girdi. Geldiler Araplar bir şey bırakmadılar. Bu kişi getirmiş köye otuz gün oturdular. Yalnız duvarlar kaldı. Yaktılar.*" "*Bir sefer Kürt geldi. İşgal edildi burası. Kendi*(nin) *değilmiş. Tapu çıkarmaya uğraşıyorlar. Hâkim de ona 'Nerden buldun? Getir kâğıtları. Anandan, babandan?*" Kadınlardan ve erkeklerden bazıları geri geldi, eşyalarını topladılar, denkler yaptılar ve güvendikleri kişilere kendilerine yollanmak üzere teslim ettiler. Bazıları evlerini birkaç yıl sonra sattılar.

3 Şubat 1988 tarihinde çıkarılan 12592 sayılı kararname ile 1964 yılı kararnameleri yürürlükten kaldırılmış, Rum mallarının sahiplerine geri verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun anlamı 25 yıl sonra Rumlar taşınmazlarını tekrar geri alabileceklerdi. Taşınmazlarla ilgili yüzyıldan fazla zamandır süregelen karışıklık, spekülasyonlar, vârisler, vekâletler gibi sorunlar yine ortaya çıkmış, işlerin çözümlendiği nokta mahkeme olmuştur. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 13 Şubat 1991 tarihinde aldığı 65 sayılı kararla "Hukukça önemli olan evvelce kazanılmış olan hakların Bakanlar Kurulu kararnameleri ile ortadan kaldırılamayacağı, ... 1964 tarihli kararnamede öngörülen önlemlerin devamı gerekli (görülmemiştir). Bunun doğal sonucu olarak o tarihe kadar durdurulmuş olan temliki tasarrufların icrasına, yani geçerli bir satış vaadi veya vasiyetnamenin ifasına herhangi bir hukuksal engel bulunmamakta..." olduğu belirtilmiştir. Bu karar daha sonra Hazine'nin itirazı nedeni ile geri çekilmiştir.

1989 yılında 1964 kararnameleri sonucu Yunan uyrukluların Türkiye'de taşınmaz mal satın alması yasağı kaldırılmıştır. 1994 yılı başında Yunan Hükümeti Avrupa Konseyi'ne başvuruda bulunarak 1964 yılında sınır dışı edilen Rumların mal varlıklarının sahiplerine iade edilmesi istedi.

1-8 Eylül tarihleri arasında ABD'de "dinsel hakları koruma" yasa tasarısı hazırlanmıştır. "Dinsel Kıyımdan Özgürlük Yasası" adı ile sunulan yasa tasarısını uygulayacak olan ise "Dinsel Baskıları Soruşturma Dairesi" olacaktır. Bu kurumun özelliği "tamamen" özgür olmasıdır. Ekim 1997 tarihinde ABD'ye giden I. Bartholomeos, Başkan Bill Clinton ile yaptığı görüşmede Heybeliada'daki 1844 yılında açılan Ruhban okulunun tekrar açılması yolundaki dileğini açıklayacağını belirtmiştir.[45]

Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın 18 Mayıs 1992 tarihinde düzenlediği "Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları" adlı panele konuşmacı

olarak katılan eski İmroz Kaymakamı, konuşmanın yapıldığı sırada Olağanüstü Hal Bölge valisi, sonra İstanbul Valisi olan H. Kozakçıoğlu, Doğu meselesi ile ilgili olarak Iraklı peşmergelerin Türkiye'ye gelmesi konusunda bir benzetme yaparak Semadirek'e sığınmak isteyen iki İmrozluyu nahiye müdürünün kabul etmediğini anlatmıştır:

> ... aslen Rum olan bu iki Türk vatandaşının eşyalarını hiç kimseye sormadan, danışmadan, Yunan nahiye müdürü iskele üzerinde yaktı ve bunları çoluk çocukları ile beraber tekrar geriye gönderdi. Onlarla da bir mesaj gönderdi adaya. Dedi ki: "Kim adadan ayrılırsa, aynı muameleye maruz kalacaktır."[46]

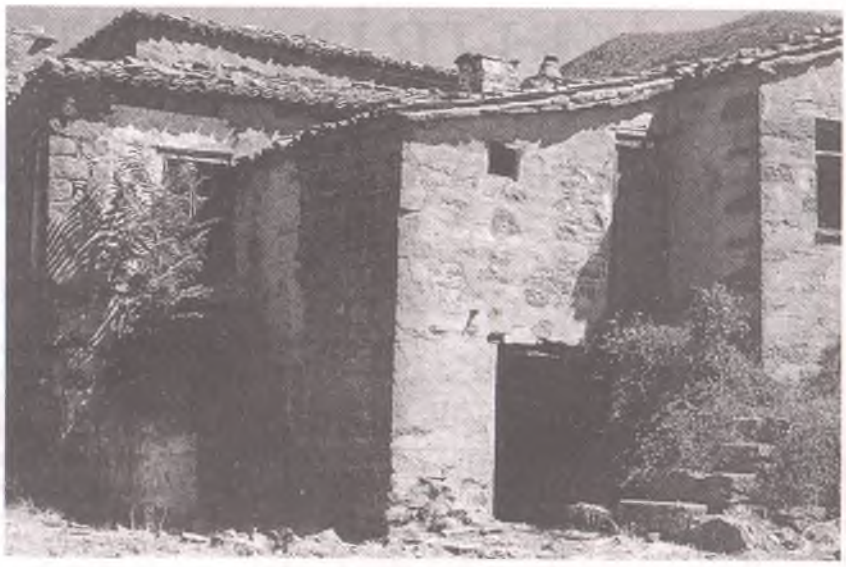

Bademli'deki terk edilmiş evlerden biri.
Güliz Erginsoy

Bu tavır nedeni ile iki ülke arasında çıkabilecek ve uzayabilecek birçok sorun kişiler pahasına da olsa kendiliğinden çözümlenmiştir. Sözü edilen göçmen sonunda her şeyini adada bırakarak Avustralya'ya göç etmiştir. İki arada bir derede, adasının vatandaşı olmadığı gibi dini ve dili ortak olan bir başka ülkenin "hoş geldin" demediği bir insan olarak, bu sıkışmışlığını vatanını terk edip, uzaklaşarak çözümlemeye çalışmıştır. Bu tür olayların örnekleri çoğaltılabilir.

Bağlarını, bademliklerini, zeytinliklerini kamulaştırma ile kaybeden vatandaşlar öncelikle yakınlığı, dil ve din birliği nedeni ile Yunanistan'ı seçtiler. İlişkileri ve olanakları olanlar Yeni Zelanda, Avustralya ve Amerika'ya kadar gittiler. Zaman içinde bağlar, buğday ve ayçiçeği tarlalarına, zeytinler deli zeytine, armutlar ahlata, incirler yaban incirine dönüştü. Köyde kalmış olan Bademlililerden bazıları 25-30 yıldır Aliki'ye, Kefaloz'a gitmemiştir. Hâlâ sabah çok erken kalkıyor, bütün gece serbest dolaşmış olan koyunlarını topluyor, sütlerini sağıyor, bahçesini suluyor, eğer Merkez'de işi varsa ve muhtarın arabasına yetişirse ona, yetişemezse eşeğine binip Merkez'e iniyor. Günler ve saatler, yorgun ve yaşlı bedenlerle, yapılması gereken işler karşısında yetersiz kalıyor. Sadece pazar günleri çalışma temposu biraz yavaşlıyor, ziyaretlere ve sohbetlere vakit ayrılabiliyor: "*Bana müsaade. Ben gideceğim. Madam gitti orda konferans var.*" "Ne konferansı?" "*Karılar konferansı ne olur?... Bütün son havadisler orda çıkıyor. Sabah gastesi.*" ■

1. Bugün çamaşırhanenin duvarları, köyü gezmeye gelen "ziyaretçilerin" duvarlara yazdığı yazılar ve grafitilerle kaplıdır.
2. Unkapanı'ndaki eski Limon İskelesi.
3. Aziz (1973), s. 103.
4. Büyük et orucundan sonra 15 Ağustos'ta yapılan kutlamalar.
5. Bozkurt (1996).
6. Arı (1995), s. 161.
7. *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 7, s. 667.
8. *Düstur*, Beşinci Tertip, c. 4, Kitap 3, s. 3053.
9. Aktar (1996), s. 334.
10. Alexandiris (1983), s. 138.
11. Aktar (1996), s. 329.
12. *ibid.*
13. *ibid.*
14. Demir ve Akar (1994), s. 51.
15. Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944 (M1224) Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanına, 867.504/11, 30 Haziran 1934. Zikreden Aktar (1996).
16. Saygı (1993), s. 18 ve araştırmacının bu aile ile yaptığı görüşmeden alınmış bilgiler.
17. Bali (1997), s. 175.
18. *Resmi Gazete* (1942), no. 5255 (12 Teşrinisani).
19. Uzman meslek mensubu bir Rum ve bir Türkten söz edilmektedir.
20. *AnaBritannica*, c. 20, s. 568.
21. Madde metni için bakınız: Saka (1974), s. 91.
22. *Akşam*, *9 Mayıs 1964*.
23. Demir ve Akar (1994), s. 143.
24. *Milliyet*, 13 Nisan 1964.
25. *Son Havadis*, 14 Nisan 1964.
26. *Ulus*, 14 Mayıs 1964.
27. Demir, Akar (1994), s. 149.
28. *Tercüman*, 24 Temmuz 1964.
29. *Sabah*, 10 Eylül 1997.
30. *Time*, 5 Mayıs 1997, s. 50-51: "It is still closed, meaning we can't prepare a new generation of theologians, deacons, priests and bishops. We have a great need for fresh blood and it is absolutely necessary that the Turkish government reopens our school."
31. Aziz (1973), s. 110.
32. *Radikal*, 7 Haziran 1997.
33. Demir, Akar (1994), s. 133.
34. Aziz (1973), s. 97.
35. *ibid*, s. 100.
36. Kazı, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü'nden Dr. Halime Hüryılmaz başkanlığında sürdürülmektedir.
37. Aziz (1973), s. 103.
38. *ibid*, s. 134.
39. *Milliyet*, 17 Nisan 1965.
40. *agg*, 21 Nisan 1965.
41. *agg*, 25 Nisan 1965.
42. Demir, Akar (1994) s. 141.
43. *Milliyet*, 12 Haziran 1965.
44. Alexandiris (1983), s. 294.
45. *Sabah*, 19 Eylül ve 23 Ekim 1997.
46. Kozakçıoğlu (1992), s. 18.

ŞEHRİN AYNASI: OSMANLI MİZAH BASINI*

FRANÇOIS GEORGEON

Sahne İstanbul'da geçmektedir (Resim A). Yoğun ve karışık bir kalabalığın gidip geldiği, Avrupalı ve Doğulu kıyafetlerin birbirlerini sıyırıp geçtiği bir sokak. Arka planda aralarında bir otelin de yer aldığı bir sıra ev. Atlara bağlanmış ve içinde sıkışmış yolcuları ile yolda ilerlemekte olan iki katlı bir tramvay. Eşelenen atların önünde bir adam sopa darbeleri ile kalabalık arasında taşıta yol açmaktadır. Yayalar panik içinde kaçmaya çalışmaktadır, fakat üç tanesi tramvayın tekerleklerinin ve atların nallarının altına yuvarlanmışlardır bile. Birinci planda çılgına dönmüş bir kadın sahneyi izlemektedir, bir satıcı acı ve sıkıntı ile yüklüce semerlenmiş iki eşeğini tutmaktadır ve bir simitçi büyük üzüntü içinde tepsiyle birlikte yere dökülmüş mallarını seyretmektedir. Resmin altyazısında alaylı bir yorum yapılmaktadır: "Güya Payitaht ile havalisi beyninde intikalatı kolaylandırmak pek elzem imiş de."

Bir asırdan fazla bir süre önce bu resim İstanbul'un bir hiciv dergisinde, *Diyojen*'de yayımlandı. Başkentli bir Rum olan Teodor Kasap tarafından 1870'te kurulan *Diyojen*, Osmanlının ilk hiciv dergisi sayılmakta. Fıçısında İskender ile konuşmakta olan bir Yunan filozofunu gösteren ilk sayfadaki resim hariç yaklaşık bir buçuk sene kadar dergi resimsiz basıldı. İlk hicivli resim 26 Mayıs 1872'de 121. sayıda çıktı ve az önce betimlediğimiz sahneyi göstermektedir.

Bir Osmanlı hiciv dergisinde ilk karikatürün şehri ve problemlerini ele alması son derece anlamlı. Şehir, dekoru ve yaşantısıyla o zamandan sonra mizah basınında ve Osmanlı karikatüründe ilk sırayı bırakmayacaktır. Hatta bu olayın bugüne kadar sürdüğünü bile söyleyebiliriz. Atlı tramvayın yerine bir otobüs koyalım ve günümüzdeki gazete büfelerinin camekânında çiçek gibi açmış haftalık mizah yayınlarında bu resmin aynısını gözümüzün önüne getirebiliriz. Bu gibi resimler bizim için gündelik meta haline geldiler. Fakat aynı şey, bir asır öncesi insan resimlerinin gösterilmesinin geleneksel olarak yasak olduğu bir toplum için -bir toplum ki nispeten "resimlerden yoksun bırakılmış"- geçerli değildi. Şehir ve sakinleriyle ilgili tasvirlerin Osmanlı okurlarına sunulan ilk resimler arasında yer almaları, onları şüphesiz daha da önemli kılmaktadır.

Mizah basınında şehir temalarına neden yer verilmekte? Bu basın bize şehir ve yaşayanları hakkında ne öğretmekte? İstanbul sakinlerinin kendi şehirlerine karşı tavırları hakkında neler söylemekte? Cevaplamaya çahşacağımız sorular bunlar.

A) *Diyojen*, no. 121 (26 Mayıs 1872)
Güya Payitaht ile havalisi beyninde intikalatı kolaylandırmak pek elzem imiş de.

* "La Presse satirique otomane Miroir de la ville", *Cahiers de Tunisie*, c. XXXIV (1986), no. 137-138.

I. OSMANLI HİCİV BASININA VE KARİKATÜRÜNE BİR BAKIŞ

Osmanlı hiciv basınının tarihinde iki dönemi ayırt etmek gerekir: Hiciv basınının doğuşu (1870-1877) ve 1908'de Jön Türk ihtilalinin ertesinde hızla gelişmesi. Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında, mizah ve taşlamanın sansüre uğradığı ve dışarıya kaçtığı yıllar bu iki dönemi birbirinden ayırmaktadır.[1]

1870'ten önce Ermenice ve Bulgarca mizahi nitelikli birkaç gazete vardı. Osmanlı hiciv basını, 60'lı yılların sonunda bir basın kamuoyunun ortaya çıkmasının uzantısı olarak ve Yeni Osmanlı hareketinin kurulmasıyla doğar. Sansür ile aralıksız sorunları olur ve 1877'ye kadar istikrarsız bir yaşantı sürdürür. İki yılın sonunda yarıda bırakmak zorunda kaldığı *Diyojen*'den sonra, Teodor Kasap 1873'ten 1877'ye kadar ayakta kalan *Çıngıraklı Tatar* ve *Hayal*'i yayımlar. Bu arada az çok geçici başka isimler gün yüzü görmüşlerdir: *Latife, Şafak, Kamer, Meddah, Tiyatro, Kahkaha, Şarivâri Medeniyet, Geveze, Çaylak.*

Bu basın Osmanlı basınıdır. Öncelikle, Osmanlıca olan dili bakımından böyledir. Ancak 1908'den sonra Türkçe ve Fransızca mizahi yayınlar çıkar. Bu basın onu ayakta tutan kişiler bakımından da Osmanlıdır: Rumlar (Teodor Kasap gibi), fakat özellikle en çok çizer ve yazar çıkaran Ermeniler. Fakat ister Namık Kemal gibi yazarlar, Ebüzziya Tevfik gibi yayıncılar ya da Çaylak Mehmet Tevfik gibi maceracılar olsun, Türkler de bu projeye katılırlar. Nihayet bu basın, hitap etmesi gereken çeşitli müşterileri bakımından da Osmanlıdır. Bu müşterilerin ilk sırasında Galata ve Pera'nın aydın seçkinleri vardır, ama hiç şüphesiz İstanbul'da daha geniş bir okuyucu kitlesi de hiciv basınına rağbet göstermektedir.

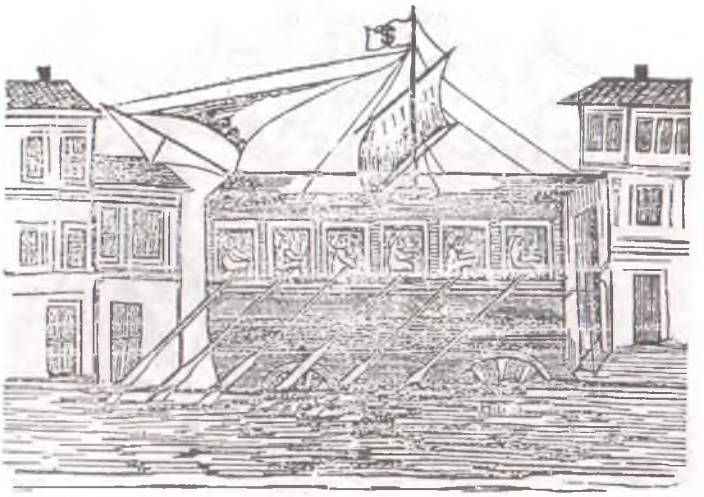

B) *Hayal*, no. 27 (5 Ocak 1874)
Bereket versin hava pupa!.. Lakin bir fırtına çıkarsa ne demirimiz var ne dümenimiz!..

C) *Hayal*, no. 25 (29 Aralık 1873)
Yazın Boğaziçi yalılarında balık... Kışın Beyoğlu konaklarında...

Gerçi 1870'li yıllarda bu basının hızla gelişme nedeni hiç şüphesiz resimleri sayesinde geleneksel basından daha çok okuyucuya hitap edebilmesinde yatmaktadır. Derginin bir kıraathanede okunmasını kafamızda canlandırmamız gerekir; taşlamalı resimlerin bolca yorumlanmış oldukları kesin. Büyük bir bölümünün okuma yazması bulunmayan bir toplumda resim, toplum üzerinde daha büyük bir etki yaratma gücüne sahipti. Ayrıca mizahlı anlatım biçimi, başka bir üslupta olup da sansür edilebilecek bilgilerin ve fikirlerin "tedavülünü" sağlıyordu.[2]

Temmuz 1908 Devrimi ertesinde, mizah basınında alışılmamış bir gelişme boy gösterir. Senenin sonuna kadar kırktan fazla mizah dergisi ortaya çıkar. Eşit olmayan kalite ve ömürdeki bu mizah dergileri, önceki dönemdekilerden daha zengince resimlenmekteydiler. İçerik de daha çeşitliydi: Şehir teması hâlâ mevcut olmakla beraber, önceki kadar çok yer kaplamıyordu. Karikatür daha politik ve hedef olarak yöneticileri, milletvekillerini, parlamentoya değin gelenekleri, modayı, vesaire seçiyordu. Avrupa magazinlerinden çokça etkilenen mizah dergilerinin yanında daha çok halka yönelik gazeteler de bulunuyordu.

Gerçi bu Osmanlı mizah basını iki geleneğe başvurmaktaydı. Önce yazılı ve sözlü zengin Osmanlı gelenekleri bulunan mizah ve hicve. Bunları incelemek bu çalışmanın sınırlarını kat kat aşar, fakat Bektaşi fıkralarını, Nasreddin Hoca hikâyelerini, şu ve bu kişiye (İncili Çavuş, Bekri Mustafa vb) mal edilmiş nükteleri, gülünç hikâye derlemelerini (letaif) ve meddah geleneğini sayabiliriz. Fakat kültürel geleneğin özellikle iki elemanı mizah bası-

D) *Tiyatro*, no. 5 (16 Nisan 1875)
- Nerdesin arkadaş?
- Boğul... duk... be!
- Can kurtaran yok mu?

E) *Kahkaha*, no. 10 (2 Mayıs 1875)
Madem ki gazlar yanmıyor, bari herkes başlarına giyse de tozdan muhafaza olsa!...

nında yeniden ele alındı: *commedia dell'arte*'ye yakın bir tür halk tiyatrosu olan ortaoyunu ve Karagöz. Mesela hiciv basınında çıkan sayısız başlıkların Karagöz'deki değişik kişilere çağrışım yapması bu gölge oyununun etkisini ortaya koymaktadır. Bu kişilikler arasında Karagöz'den başka Hacivat, Baba Himmet, Beberuhi vesaire de var. İkinci İmparatorluk Döneminin bir Fransız gözlemcisi şöyle yazmaktadır: "Gücün mutlak olduğu bir ülkede, Karagöz sınırsız özgürlüğü temsil etmekte; bir vodvilci, sansürsüz de olunca, sınır tanımayan bir dergi."[3] Karagöz'ün mizah ve hiciv canlılığı hiciv basınının temsil ettiği yeni üsluba adeta doğal bir şekilde akabildi. Osmanlı mizah ve hiciv geleneğinin bu etkisinin yanı sıra Batı etkisi de vardı. *Diyojen* yayımlandığı zaman, hiciv basını Avrupa'da, özellikle Fransa'da on yıllardan beri mevcuttu. Yüzyıl dönümünde ise gerçek bir altın yıl yaşadı. Fransız karikatüristleri Türkiye, Doğu sorunu ve Abdülhamid ile çok ilgilenmekteydiler. Cem ve Sedat Nuri gibi Türk çizerleri Fransa'da yetişmişlerdi. 1908'den sonra *Rire* ve *L'Assiette au Beurre* gibi ünlü dergilerin Türk hiciv basınının bir bölümünün içeriği ve üslubu üzerindeki etkisi açıktır. Bu iki etki, en başta kendini grafizmde gösterdi. İnsanların naif ve basmakalıp bir biçimde temsil edildikleri ve adeta bir minyatürü andıran resimlerinin yanı sıra, Avrupa'da aynı dönemde yapılanın basit bir taklidi gibi görünen çok sayıda karikatür de mevcuttu.

II. ŞEHİRDEN MANZARALAR

1870'ten 1877'ye kadar Osmanlı hiciv basını şehre ve sakinlerine önemli bir yer ayırır. Giyim modası, basın dünyası ve bazen aktüalite konuları ile birlikte, şehre ait temalar mizahçıların ve çizerlerin başlıca uğraşlarındandır. Şehir ve şehirlilerin gerçek bir sahnelenişine şahit olunur.

Şehir ile ilgili temalarda geleneksel bakış açıları ile şehrin modernleşmesini ele alan konuları ayırt edebiliriz. Hiciv basınının sütunlarında sıkça görülen manzara, tamamıyla çamura bulanmış bir İstanbul. Mizahi resimlerde bu çamur deryası bıktırana dek çizilir: Çamurlu sel haline gelmiş sokakları geçebilmek için ayakçaklar üstündeki yayalar; çatısında yelkeni olan ve kürekleri yolcular tarafından çekilen gemiye döndürülmüş tramvay (Resim B); şose üstünde kayan yayalar; kış günü Beyoğlu sokaklarında çizme, tekerlek gibi tuhaf nesnelerin yakalandığı mucizevi balık avı (Resim C); burnunu kapatıp geçenler, vesaire... Bu alanda metin resimleri tamamlar, aynen *Hayal*'de çıkan bu küçük fıkra gibi: "İyi haber alan kaynaklardan alınan bilgilere göre, Tramvay Kumpanyası Avrupa'dan özellikle çamurda yüzebilecek gemiler ısmarladı. Bu gemiler Unkapanı'ndan Balat'a kadar hizmet görecekler."[4]

Çamur, Osmanlı başkentinin kış boyunca mey-

dana gelen her zamanki manzarasını yansıtmaktadır. Yazın boy gösteren ise tozdur. Bu konudaki hicivli resim, belediye çöpçüleri tarafından kaldırılan toz arasında boğulmuş ve çaresizce bir cankurtaran simidi arayan yayaları göstermektedir (Resim D). Başka resimler ise, boğulmaktan kurtulmak için maske olarak sokak lambası kullanan yayaları göstermekte ve böylece büyük kentlerdeki kirliliğin neredeyse modern olan imajını belgelemektedir (Resim E). Bu resmin ilginç olmasının bir başka nedeni, komikliğin hiciv basını tarafından bu dönemde sık sık kullanılan yöntem üzerinden kendini göstermesidir: Zaten çalışmayan modern objelerin (burada söz konusu gaz lambaları) asıl kullanımlarından saptırılmaları.

O dönemin çizerlerinin bir başka gözde teması şehrin tıkanıklığı ve sıkışıklığıdır. Bilindiği gibi sadece İstanbul'a ait bir tema değil bu. Osmanlı karikatürleri büyük bir kalabalık, yığın ve yoğun bir trafik izlenimi vermektedir. Resimlerden birinin altyazısında şöyle ifade edilir: "O kadar taşıt bolluğu arasında, yaya kendisini etle kemik arasında bulur." Haliç'in üstünden geçen Galata Köprüsü, hep kalabalık halde gösterilir ve De Amicis'in şu sözlerini doğrular: "Galata köprüsünün yanında Hindistan çarşıları, Nijni-Novgorod fuarları ve Pekin panayırları sönük ve silik kalır." Boğaz'ın geçilmesini sağlayan denizcilik şirketinin gemileri, kalabalığın ağırlığı yüzünden her zaman batmaya meyillidir (Resim F), ya da yanaşma sırasında yolcuların daha çabuk inebilmek amacıyla merdivenin yanına toplanmaları gemilerin dengesini tehlikeli bir şekilde bozar.

Sokakların çamuru ve tozu veya kalabalığın yığılması üzerine kurulmuş olan mizah ve ironi, kuşkusuz kaldırımların döşenmiş ve temizlenmiş olduğu, dolaşımın akıcılığını sağlayacak geniş yolların bulunduğu ve çok sayıda aracın işlediği ideal şehir imajına gönderme yapmaktadır. İlginç bir biçimde, bu ideal şehir imajı, karikatürlerin arka planında neredeyse kusursuz bir şekilde sıralanmış sokaklar ve evler ile kendini göstermektedir.

Fakat karikatürlerin ortaya koyduğu şehir sadece geleneksel şehir değil, aynı zamanda değişmekte olan ve Avrupa metropollerini örnek alarak modernleşmeye çalışan bir şehirdir. 1856 ve 1886 yılları arasında, İstanbul'un nüfusu 430.000'den 852.000'e çıkmıştır.[5] Galata Köprüsü'nün inşası ve Boğaziçi'nde gemi ulaşımının hizmete konulması yüzyılın ortasına kadar çıkar, fakat 1860-1870 yılları arası şehrin modernizasyon hareketi hızlanır.[6] Mesela gaz ile aydınlanmanın ve yolların döşenmesinin başlaması, Grand Rue de Péra'da beygir gücü ile çekilen tramvayların ortaya çıkması, Tünel'in açılışı,[7] 1871'deki büyük yangından sonra yolların genişletilmesi, şehir dekoru içinde tiyatro ve kafelerin ortaya çıkması, Terkos Gölü suyunun getirilmesiyle içilebilir su miktarının artırılması vb gibi. Böylece İstanbul, 19. yüz-

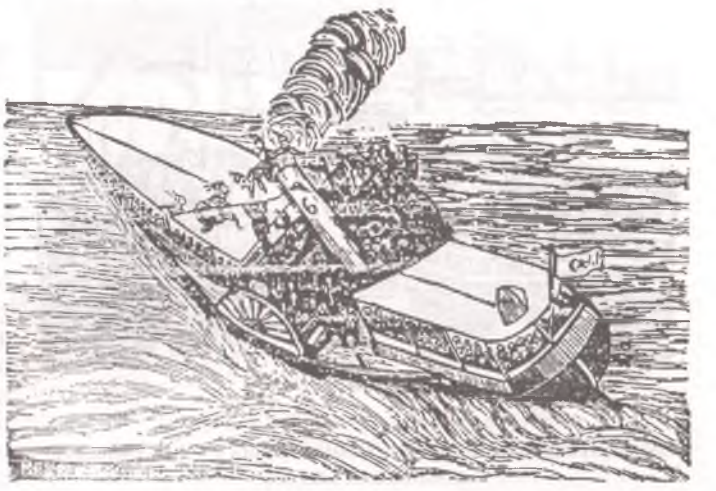

F) *Hayal*, no. 21 (15 Aralık 1873)
Ey oğul yer yok diyoruz. Bacanın içi de doldu işitmiyor musunuz?...

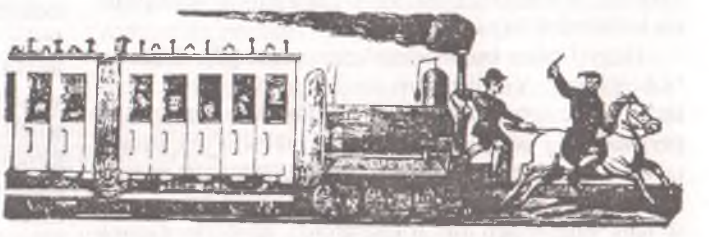

G) *Çıngıraklı Tatar*, no. 7 (1 Mayıs 1873)
- Bırak be! Benim işim aceledir!

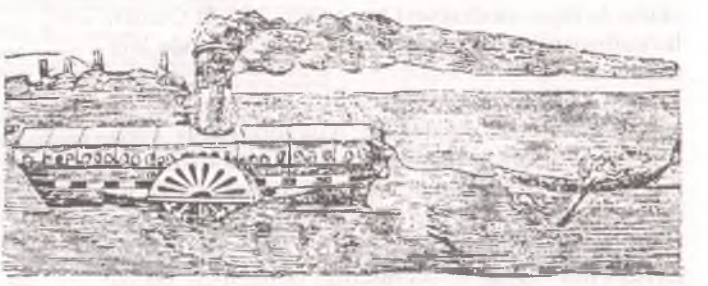

H) *Çıngıraklı Tatar*, no. 26 (10 Temmuz 1873)
Çımacı: Baba yorulma al ipi bağla.
Kayıkçı: Eyvallah evladım başka vakit, bugün işim aceledir.

I) *Çıngıraklı Tatar*, no. 3 (17 Nisan 1873)
Coğrafyaya inanırsınız ya? İşte Galata İstanbul'a köprü vasıtasıyla kesb-i ittisal edermiş!

yıl Avrupa şehirlerinin geçirdiği büyük değişikliklere katılmaya başlar; fakat bu katılım gecikmiştir, zorluklarla gerçekleşir ve şehrin sadece küçük bir kısmını, özellikle Pera ve Galata'nın kozmopolit mahallelerini kapsar.

Hiciv basını bu modernleşen şehri göz önünde bulundurur. Yeniliklerin neden olduğu tuhaf ve daha önce görülmemiş durumları kaydetmekten geri kalmaz: Bir resim, Tünel turnikesini geçmenin iri yarı insanlara çıkardığı problemleri çizer; bir başka resim ise peçeli bir kadını, resmin iyi çıkması için ısrar eden bir fotoğrafçıda gösterir. Genel olarak, hiciv basınının modernizasyona karşı tutumu umulduğu gibi açık değildir. Mesela *Diyojen* ve *Hayal*'de, Teodor Kasap, Ermeni Güllü Agop gibi Avrupa tarzı yeni tiyatronun yandaşlarına karşı ortaoyununun yaman savunuculuğunu yapmaktadır.[8] Hatta Avrupa medeniyeti karşısında bir tür Osmanlı "milliyetçiliğinin" su üstüne çıktığından bile bahsedilebilir.

Şu halde, şehrin modernizasyonu karşısında mizahçıların tutumu nüanslıdır: Yukarıda tasvir ettiğimiz sokak sahnesi tramvayların eleştirisi olarak belirmektedir. Fakat birkaç sayı sonra *Diyojen* bu izlenimi düzeltir; Hacivat ile söyleşen Karagöz onu ilerleme karşısında tutarsızlıkla suçlar: İstanbul'un Avrupa'nın büyük başkentlerine benzemesi istenilmektedir, fakat bu yönde (burada tramvayın gelişinden bahsedilmekte) inisiyatif alındığında, herkes bağırmaktadır...[9] Mizahçılar modern taşıtların yavaşlığı ile alay ederler. Atlılar tarafından geçilen trenler (Resim G), Boğaz'da kayıkların gerisinde kalmış veya çekilmeyi bekleyen gemiler (Resim H), kaplumbağalar tarafından çekilen tramvaylar. Postacı kılığına girmiş kaplumbağalar postanın yavaşlığı ile de alay etmekte kullanılmaktadırlar. Daha önce görüldüğü gibi, gazlı aydınlatma çalışmaz. Bazen Terkos suyu kullananlar, sularında kurbağa bulmak gibi sürprizlerle de karşı karşıya kalabilmektedirler. Galata Köprüsü beklenmedik bir anda açılır (Resim I), vb...

Aslında bu karikatürler ile eleştirilen, gelişmenin kendisinden çok İstanbul gibi bir şehre uygulanma şeklidir. Bu karikatürler, buharlı gemiciliği, demiryollarını ya da metroyu reddetmezler, ama kullanıcıların bu taşıtların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işleme şekilleri karşısında duydukları hoşnutsuzluklarına tanık olurlar. Gelişme ve uygulamalarının getirdiği düş kırıklığının gönderme yaptığı bu ideal şehir, normalde bütün bu yeniliklerin şehirlilerin yararına kullanılacağı bir şehirdir, yani Osmanlıların gözünde bir Avrupa şehridir. Mizah o zaman zorunlu olarak düzensiz bir hal almakta ve geri gelmeyecek bir geçmişin nostaljisi ile geleceğin gelişmeleri karşısındaki güçsüzlüğün itirafı arasında gelişmektedir. Kısacası 1870 yıllarının Osmanlı hiciv basınında şehrin ve şehre özgü problemlerin önem kazanması, Osmanlı seçkinlerinin kadro ve kent çevresine karşı artan ilgilerini ifade etmektedir. Bu ilgi aynı zamanda, şehrin özellikle gayrimüslim seçkinlerinin atılımıyla Galata'da Avrupa tarzı bir belediyenin kurulmasıyla beraber 1857'de gerçekleşen belediye yönetimine ilişkin reform hareketiyle de ortaya çıkmıştır.[10] Şehrin işlerine yönelik bu yeni hassasiyet, kendini tüm politik katılmanın dışında gösterir; politika etimolojik anlamda alındığında ise şehir politikaları tam tersine ilgi odağı olmuşlardır. Bu duyarlılık, yeni gelişmeye başlayan hiciv basınında ayrıcalıklı bir ifade aracı bulur. Doğruyu söylemek gerekirse, hiciv basınının kendisi de tam bir değişim içinde olan ve geldiği durumu sorgulayan şehrin bir ürünüdür. ■

Çev. Elif Akçetin

1. Osmanlı hiciv basını tarihi üzerine şunları sıralayabiliriz: Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul, 1970 ve *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1985, s. 1091-1108) "Mizah" makalesi.
2. *Diyojen*'i çıkaranlardan birinin açıkladıkları: "Diyojen sayesinde fikirlerimizi yayabildik. Ciddi bir şekilde söyleyemeyeceklerimizi daha mizahi bir üslupta yayabiliyoruz." Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, yay. Ziyad Ebüzziya, c. II, İstanbul, 1973, s. 185.
3. Louis Esnault'un sözleri Metin And tarafından *Karagoz, théâtre d'ombres turc* (Ankara, 1977, s. 105) kitabında aktarılmıştır.
4. Pierre Risal tarafından alıntı yapılmış "La presse turque", *La Revue*, LIX/23 (1905), s. 376.
5. Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, Cambridge, 1977, s. 241 ve Stanford Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *İÜFF Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979).
6. Bakınız Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency, Urban Reform in Istanbul*, Westford, 1980 ve Zeynep Çelik, *The Impact of Westernization on İstanbul's Urban Form, 1838-1908*, Berkeley, 1984.
7. Tünel hakkında bakınız P. Oberling, "The Istanbul Tunel", *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), s. 217-263.
8. Bakınız Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969.
9. Cemal Kutay, *Nelere Gülerlerdi*, İstanbul, ty, s. 75-76.
10. Bakınız Rosenthal, *age* ve makalesi: "Minorities and Municipal Reform in İstanbul, 1850-1870", B. Braude ve B. Lewis (Ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, New York, 1982, s. 369.

LONDRA CRYSTAL PALACE'TA

ABDÜLAZİZ ŞEREFİNE VERİLEN KONSER

EMRE ARACI*

Sultan Abdülaziz'in 1867 senesinde gerçekleşen Avrupa seyahati şüphesiz bir Osmanlı padişahının yurtdışına ordularının önünde değil barışçı amaçlarla gitmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Osmanlı tarihinde ilk ve son defa gerçekleşen bu anlamlı ziyaret Batıda ilginç yankılar yaratmakla kalmamış, aynı zamanda bugün unutulmuş, hayretler uyandırıcı, ancak önemli boyutlara ulaşan kültürel etkileşimlere de sebep olmuştur. Avrupa hanedanları, padişahı ağırlamakta kendi hükümdarlarına gösterdikleri itinayı aynen sunmakla kalmamışlar, hatta bunun da ötesine giderek şerefine hilal ve haçın yan yana asıldığı muhteşem mekânlarda balolar, konserler ve merasimler düzenlemişlerdir. Bu makalenin amacı seyahatin üzerinden yüz otuz seneye yakın bir zaman geçmesine rağmen, İngiliz arşivlerinde bulunan ve hâlâ değerlendirilmemiş bazı evraktan hareket ederek, Abdülaziz'in Avrupa yolculuğu kapsamında gerçekleşen İngiltere ziyaretinin, dönemin müzik dünyası açısından ortaya çıkardığı ilginç ve şaşırtıcı sonuçlarını incelemektir.

Fransız imparatoru III. Napolyon'un davetlisi olarak ilk önce Paris'i ziyaret edip, burada açılan Dünya Sergisi'ni gezen Abdülaziz, İngiltere'nin Dover limanına 12 Temmuz 1867'de, Napolyon'un kendisi için bizzat tahsis etmiş olduğu, kraliyet yatı Reine Hortense ile varmıştı. Rıhtımda Kraliçe Victoria'yı temsilen Galler Prensi ve Cambridge Dükü tarafından karşılanan Abdülaziz daha sonra esas merasimin yapılacağı Londra'nın Charing Cross İstasyonu'na doğru trenle yolculuğuna devam etmiş ve muhteşem bir kortej eşliğinde İngiltere ziyareti süresince ikamet edeceği Buckhingam Sarayı'na getirilmişti. Victoria tarafından şerefine Windsor Kalesi'nde verilen öğle yemeğine katılan, Portsmouth'da donanmayı teftiş ettikten sonra şövalyelik payesi ile onurlandırılan Abdülaziz'e belki de bu ziyareti süresince sunulan en ilginç hediye, kendisine ithaf edilen ve himayesinde seslendirilen anlamlı müzik yapıtları olmuştu.

Abdülaziz Türk müziğine olduğu kadar Batı müziğine de meraklı bir padişah idi; hatta kendisinin Avrupa'da notaları basılmış *Invitation à la Valse*, *La Gondolle Barcarolle*, *La Harpe Caprice* ve *Polka* adlı piyano eserleri bile bulunmaktaydı.[1] Ancak şu da belirtilmelidir ki, eserlerin herhangi bir saray müzisyeni tarafından yazılıp, daha sonra padişahın adı altında basılmış olma olasılığı göz önüne alınırsa, parçaların orijinal yazmalarını görmeden herhangi bir kesin hükme varmak imkânsız olacaktır. Buradaki önemli nokta ise padişahın Avrupa müziği ile kendi adını bağdaştırma arzusudur. Hatta Abdülaziz bu arzusunu zamanın Avrupalı müzisyenlerine yaptığı yardımlarla da ortaya koymuştur. Nitekim meşhur Alman bestecisi Richard Wagner'in Bayreuth opera binasının inşası için açtığı yardım kampanyasına Mısır Hidivi İsmail Paşa ile beraber Abdülaziz de 3.000 thalerlik bir bağış yapmıştır. Franz Liszt, Alman hükümdarları bu projeye ilgisiz kalırken Osmanlı Sultanı'nın desteğini övmüş, ancak Wagner'in kendisi padişahın yardımından hiçbir zaman bahsetmemiştir.[2] Düşündürücü olan bir başka durum da Abdülaziz'in kendi sarayı, Dolmabahçe'deki yangından harap olmuş tiyatro binası onarım beklerken ve bu yerine getirilmezken, yurtdışındaki başka bir tiyatro binası projesine destek verilmesidir.

Abdülaziz'in Avrupa seyahati, devrin resmi ziyaret protokolleri çerçevesinde padişaha önemli baş-

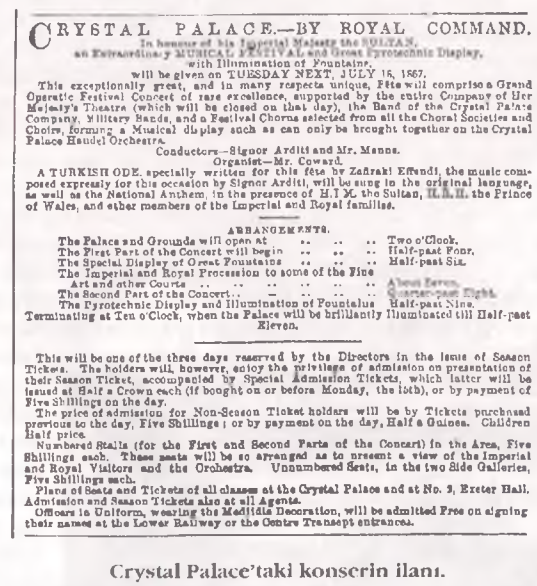

CRYSTAL PALACE.—BY ROYAL COMMAND.
In honour of his Imperial Majesty the SULTAN,
an Extraordinary MUSICAL FESTIVAL and Great Pyrotechnic Display,
with Illumination of Fountains,
will be given on TUESDAY NEXT, JULY 16, 1867.

This exceptionally great, and in many respects unique, Fête will comprise a Grand Operatic Festival Concert of rare excellence, supported by the entire Company of Her Majesty's Theatre (which will be closed on that day), the Band of the Crystal Palace Company, Military Bands, and a Festival Chorus selected from all the Choral Societies and Choirs, forming a Musical display such as can only be brought together on the Crystal Palace Handel Orchestra.

Conductors—Signor Arditi and Mr. Manns.
Organist—Mr. Coward.

A TURKISH ODE, specially written for this fête by Zafrak Effendi, the music composed expressly for this occasion by Signor Arditi, will be sung in the original language, as well as the National Anthem, in the presence of H.I.M. the Sultan, H.R.H. the Prince of Wales, and other members of the Imperial and Royal families.

ARRANGEMENTS.

The Palace and Grounds will open at	Two o'Clock.
The First Part of the Concert will begin	Half-past Four.
The Special Display of Great Fountains	Half-past Six.
The Imperial and Royal Procession to some of the Fine Art and other Courts	About Seven.
The Second Part of the Concert..	Quarter-past Eight.
The Pyrotechnic Display and Illumination of Fountains	Half-past Nine.

Terminating at Ten o'Clock, when the Palace will be brilliantly illuminated till Half-past Eleven.

This will be one of the three days reserved by the Directors in the issue of Season Tickets. The holders will, however, enjoy the privilege of admission on presentation of their Season Ticket, accompanied by Special Admission Tickets, which latter will be issued at Half a Crown each (if bought on or before Monday, the 15th), or by payment of Five Shillings on the day.

The price of admission for Non-Season Ticket holders will be by Tickets purchased previous to the day, Five Shillings; or by payment on the day, Half a Guinea. Children Half price.

Numbered Stalls (for the First and Second Parts of the Concert) in the Area, Five Shillings each. These seats will be so arranged as to present a view of the Imperial and Royal Visitors and the Orchestra. Unnumbered Seats, in the two Side Galleries, Five Shillings each.

Plans of Seats and Tickets of all classes at the Crystal Palace and at No. 9, Exeter Hall. Admission and Season Tickets also at all Agents.

Officers in Uniform, wearing the Medjidie Decoration, will be admitted Free on signing their names at the Lower Railway or the Centre Transept entrances.

Crystal Palace'taki konserin ilanı.

* Edinburg Üniversitesi'nde doktora öğrencisi.

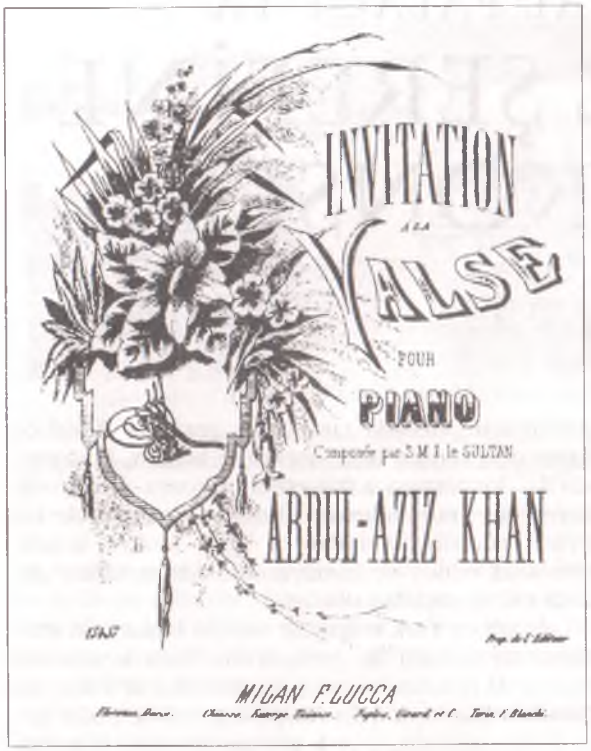

***Invitation à la Valse*'in kapak sayfası.**

kentlerin pek çoğunun opera binalarının kapılarını da doğal olarak açmıştır; Paris, Viyana ve Londra da bunlara dahildir. Padişah gerçi opera temsillerine İstanbul'da da düzenli olarak katılmış ve Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu yangınından sonra da Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu'nda temsilleri şereflendirmeye devam etmiştir. Ancak şüphesiz Avrupa'nın en önemli sanat merkezlerinde seyrettikleri üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Esasında biraz sonra açıkça değinileceği gibi gerçek etki, bir Osmanlı sultanının opera seyrederkenki tavırlarını dahi merak eden Avrupalı halk ve gazeteciler üzerinde olmuştur. Abdülaziz'in Londra'da temsil seyrettiği opera binası meşhur Covent Garden'dır, daha doğrusu o zamanki adı ile The Royal Italian Opera. 15 Temmuz 1867 Pazartesi gecesi gerçekleşen bu temsilde padişah Auber'in *Masaniello* operasını seyretmiştir. Bu özel gala gecesinin programı temsilden çok önce gazetelerde ilan edilmiş; hatta tipik İngiliz protokolü gereği halk mutlaka resmi kıyafetle gelmesi için uyarılmıştı.[3] Temsil gecesi operaya seyirci olarak katılacak kişilerin yanı sıra dışarıda da büyük bir kalabalık sultanı görebilmek için sabırsızlıkla beklemekteydi; hatta bazıları sultanı yakından görebilmek için 1 guinea bile ödemeyi göze almış ve tiyatro binasının ilk giriş kısmı olan Floral Hall'da toplanmışlardı. Bu kısım *The Times* gazetesinin muhabirinin anlattığına göre son derece etkileyici kırmızı ve beyaz güllerle süslenmişti.[4] Devrin Türk kaynakları da kırk bin ağaç dalının bu salonu bir ormana çevirdiğini belirtmektedir.[5]

Tiyatroya ilk gelen resmi konuklar Kraliçe Victoria'nın oğlu Galler Prensi ile Cambridge Dükü oldu; biraz sonra da sabırsızlıkla beklenen esas misafirler, padişah ve maiyeti, halkın coşkulu tezahüratı arasında, dışarıdaki bandonun içerideki bando ile aynı anda çalmaya başladığı *Türk Marşı* eşliğinde, salona girdiler. Sultan Abdülaziz, müşir üniforması içinde, kendisi, ailesi ve yüksek devlet erkânı için ayrılan özel locada, Galler Prensi ve Cambridge Dükü'nün arasına oturdu. İngiliz Milli Marşı *God Save the Queen*'in ardından orkestra şefi Costa tarafından padişah hazretleri için özel olarak bestelenmiş olan bir *ode*, yani kaside seslendirildi. Sözleri İngilizce olan ve *The Times* gazetesinde de yayımlanan bu kaside Bartholomew adında bir kişi tarafından yazılmış ve hünkâr için taltif edici sözlerle bezenmişti.[6] Abdülaziz bu kısa eserden pek memnun kalmış daha sonra besteci ve orkestra şefi Costa'ya beşinci dereceden bir Mecidiye nişanı göndermişti.[7] Temsil gecesi salonda bulunanların gerçek ilgi odağının sultan ve beraberindekileri olduğu, belki de en güzel ifadesini *The Times* muhabirinin şu sözlerinde bulmaktaydı: "Tiyatrodaki tek bir kişi dahi *Maseniello*'yu dinlemeye veya seyretmeye gelmemişti; ve eğer bir, iki ve üçüncü perdeler yerine birinci perde üç kere oynansaydı bundan kimsenin haberi bile olmayacaktı."[8] Esasında muhabir de yazısında *Maseniello*'dan daha çok Sultan hakkında yorum yapmaktaydı: Padişah operaya kendisini vermişti, ancak tavır-

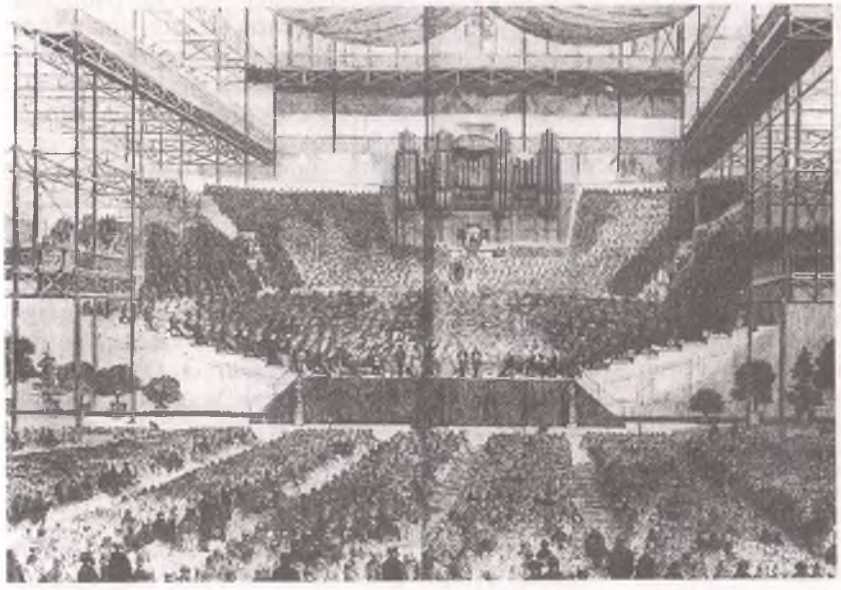

Crystal Palace'ın içi.

larından hoşlanıp hoşlanmadığı pek belli olmuyordu; belki de operadaki dans bölümleri hünkârın zevkine daha uygundu.

Abdülaziz'in İngiltere ziyareti boyunca Kraliçe Victoria'nın askeri bandoları o zamanlar *Marş-ı Sultani* olarak kabul edilen ve Muzıka-i Hümayun'un başında bulunan Guatelli Paşa'nın bestelemiş olduğu *Aziziye Marşı*'nı daimi surette çalmışlardı.[9] Padişah'ın ziyareti için o derece önceden hazırlıklar yapılmıştı ki, daha Abdülaziz Londra'ya ulaşmadan gazete ilanlarında, *The Sultan's March* adı altında, devrin tanınmış İngiliz bando şefi Dan Godfrey'nin *Aziziye Marşı* uyarlamaları piyano notası ve düet olarak halkın da evlerinde çalabilmesi için satışa sunulmuştu.[10] Bundan da anlaşılıyor ki padişahın ziyaretinin etkisi sadece resmi davetlerle sınırlanmamış, o dönemin müzikle meşgul olan tipik İngiliz aile ortamlarına da taşınmıştı. Aynı gazete ilanı Rossini'nin de bestelemiş olduğu *Türk Marşı*'nın da benzer şekilde uyarlamalarla satışa sunulduğunu bildirmektedir. Nitekim British Library kataloğuna bakıldığında 1867 yılında Abdülaziz'in ziyareti ile bağlantılı bugün belki unutulmuş diğer bir eser daha göze çarpmaktadır: Stephen Glover'ın *The Sultan Abdul's March*'ı.

Abdülaziz
The Illustrated London News, 13 Temmuz 1867

Sultan Abdülaziz için İngiltere ziyareti kapsamında bestelenen ve icra edilen en önemli eser ise İtalyan besteci Luigi Arditi (1822-1903) tarafından yazılmış olan bir *ode*'dur. "Sultan'a kaside" şeklinde tercüme edilebilecek olan bu eser padişahın şerefine Londra'nın meşhur Crystal Palace'ında verilen muazzam bir konserde icra edilmiştir. Dev bir camekân bina olan Crystal Palace, 1851 sergisi için Hyde Park'ta inşa edilmiş olup, sergi bitiminden sonra sökülerek Londra'nın güneyinde Sydenham'da tekrardan inşa edilmiştir. 1936 yılındaki korkunç bir yangın sonucu tamamen yok oluncaya kadar bu etkileyici yapı pek çok serginin yanı sıra Londra'daki on binlerce kişinin katıldığı geniş çaptaki konserlere de ev sahipliği etmiştir. Abdülaziz'in konsere iştirak ettiği Crystal Palace Sydenham'dakidir ve hatta bina o zamanlar da bir yangın tehlikesi atlattığından dolayı padişah yardım fonuna 1000 liralık da bir bağışta bulunmuştur. Abdülaziz şerefine verilen Crystal Palace konserinin de, zamanın gazete ilanlarına bakıldığında, son derece itina ile hazırlandığı görülmektedir. Gazete şunu bildirmektedir: "Bu nadir olay olağanüstü bir müzik festivali ve havai fişek gösterisini kapsayan, binanın da aydınlatılacağı eşsiz bir bayram olacaktır. Muazzam bir opera festivali şeklinde gerçekleşecek olan geceye Her Majesty's Theatre'ın sanatçıları, Crystal Palace Orkestrası, askeri bandolar ve bütün Londra'nın koro cemiyetlerinden seçilen koristler katılacaklardır. Gecede Arditi'nin bestelediği ve Zaffiraki Efendi'nin sözlerini yazdığı bir Turkish Ode Türkçe söylenecektir".[11]

Sultan'a Kaside özellikle Abdülaziz'in Londra se-

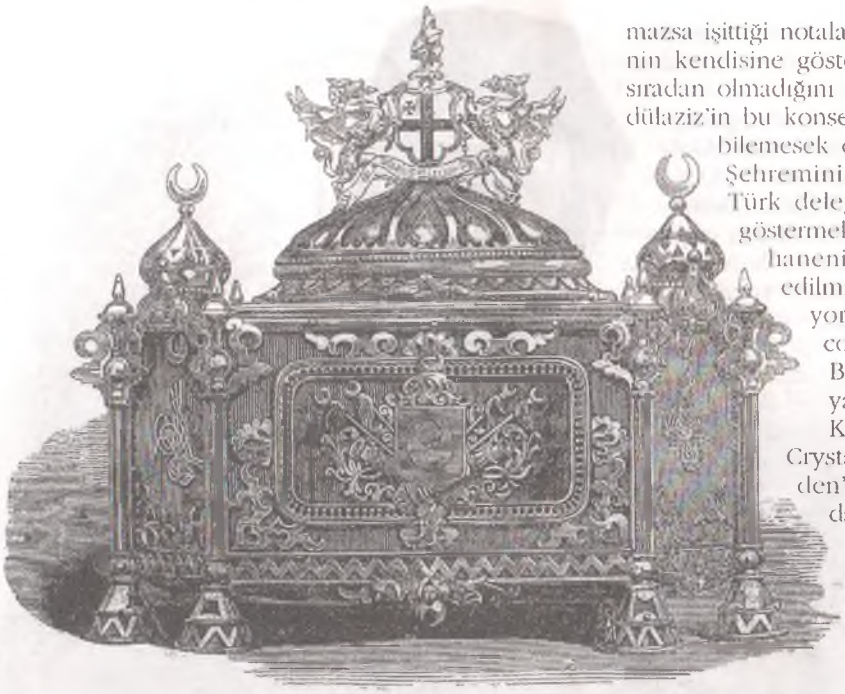

Londra'da Abdülaziz'e hediye edilen ve içinde kendisine hitaben şehir adına yapılan konuşmanın kopyasının bulunduğu altın kutu.
The Illustrated London News, 27 Temmuz 1867

yahatinde sadece bir defa temsil edilmek üzere Arditi'ye sipariş edilmişti. Bunun sebebi de gayet açıktı: Arditi bir süre İstanbul'da bulunmuş olan bir besteci ve orkestra şefi idi; hatta Abdülmecid'in önünde temsiller idare etmiş ve Naum Tiyatrosu'nda da çalışmıştı. Türk müziğini yakından tanımış ve bu eserinde de Türk temaları kullanabilme imkânını bulduğu için mutluluk duymuştu.[12] Bu noktada Arditi ve Amerikalı eşinin Abdülmecid huzurunda 1856 senesinde Dolmabahçe Sarayı'nda verilen bir konser esnasında cereyan eden ilginç bir olaydan bahsetmemek imkânsız olacaktır. Konseri dinlemek için Arditi'nin karısı da saraya kocası ile beraber gider. Ancak salona hanımların giremeyeceğini öğrenince son derece sinirlenir ve gizlice bir kontrbasın arkasına saklanarak içeri girmeyi başarır. Konseri enstrümanın arkasından seyreden Arditi'nin karısı daha çok etrafında gördüğü parlak mücevherat tasvir etmektedir; esasında kendisi konserden çok padişah ve haremini yakından görmeyi amaçlamıştır.[13]

Crystal Palace'taki konsere *The Times* ve *The Morning Post* gibi gazetelerde geniş yer verilirken, zamanın *The Musical Times* gibi önemli müzik dergisi de Arditi'nin kasidesinden bahsederek bu müzik festivali ile ilgili bir kritik yayımlamıştır. *The Musical Times*'ta Arditi'nin eserinden şu şekilde bahsedilmektedir: "Sultan'a Kaside Türkçe söylendi; daha doğrusu koristlerin çıkarabildikleri en yakın telaffuzla, çünkü eseri ancak İngiliz [Latin] alfabesi yardımı ile okuyabildiler. Acaba Sultan'ın kulaklarına ulaşan kelimeler kendisine gerçekten Türk dili olarak mı geldi, bunu bilemiyoruz; ancak müziğin evrensel dilinden yola çıkarsak, şüphesiz hiç olmazsa işittiği notalar kalbine ulaşmıştır ve bu ülkenin kendisine gösterdiği misafirperverliğin hiç de sıradan olmadığını anlamıştır."[14] Her ne kadar Abdülaziz'in bu konser ve eser karşısında intibalarını bilemesek de maiyetinde bulunan İstanbul Şehremini Ömer Faiz Efendi'nin sözleri Türk delegasyonunun heyecanını açıkça göstermektedir: "İki bin şantöz, Zât-ı Şahanenin nâm-ı hümâyunlarına tertip edilmiş manzumeyi bir ağızdan söylüyorlardı. Bu ahenk harikulâde bir coşkunlukla saatlerce devam etti. Bu nezaket tezahürü belki dünyada görülmemiş bir şeydi."[15]

Kraliyet emri ile düzenlenen Crystal Palace konseri, Covent Garden'daki opera temsilinin arkasından, 16 Temmuz 1867 Salı günü gerçekleşti. Öğlen saat ikide bahçe kapılarının açılmasının ardından yaklaşık yirmi, otuz bin kişi, havanın yağmurlu olmasına rağmen, binayı doldurmaya başladı. Gazete ilanında belirtildiğine göre Mecidiye nişanı takan subaylar Crystal Palace bahçelerine biletsiz, bedava olarak girebileceklerdi.[16] Yağmur o derece şiddetliydi ki cam binanın bazı yerlerinden içeri su sızıyor, burada bulunan halk da şemsiyelerini açmış, bekliyorlardı. Osmanlı ve İngiliz bayrakları ile süslenmiş salonda, altın yaldızlar içerisindeki özenle düzenlenmiş kraliyet locası, yakınlarında bulunan Shakespeare'in sade kulübesinin gerçek ölçekteki maketi ile de ilginç bir tezat yaratmaktaydı. Konser programı, ilanlarda da belirtildiği gibi, zamanın meşhur opera eserlerinden seçmelerdi; Bellini, Verdi, Donizetti'nin yanı sıra Mozart ve Mendelssohn'un yapıtlarından da aryalar seslendirilecekti. Program öğleden sonra Rossini'nin *La Gazza Ladra* uvertürü ile başladı, ancak sultan ve beraberindekiler henüz gelmemişlerdi ve halk sabırsızlanmaktaydı. Gerçi altı saate yakın süren bu uzun müzik maratonunun Sultan Abdülaziz sadece sonuna doğru iştirak edebildi. Salona gelişinin ardından otuz bin kişinin coşkulu alkış ve tezahüratı arasında yaklaşık 1600 kişilik bir koro Arditi'nin idaresinde kendisine ithaf edilen "kaside"yi Türkçe söylemeye başladılar.

Uzun zamandır kaybolduğunu zannettiğim bu Türkçe kasideyi yakınlarda British Library'de keşfetmek ise yüz otuz sene önce Crystal Palace'ta bulunan Türklerin hissettiği heyecanı biraz gecikmeyle de olsa paylaşma zevkini bana verdi. Arditi'nin İtalyanca olarak *Inno Turco* şeklinde isimlendirdiği eserin kapağında İngilizce şu cümle yazılmıştı: "As performed at The Crystal Palace, In Honour of the Visit of H[is] I[mperial] M[ajesty] The Sultan."[17] Piyano uyarlaması şeklinde Cramer Yayınevi tarafından basılan nota kapağının üzerinde ayrıca bir hilal ve Abdülaziz'in tuğrası yer almaktadır. Notanın kolek-

siyona giriş tarihi ise 20 Ağustos 1867 olarak damgalanmıştır. Eser toplam 225 ölçü olup, takribi 6 dakika uzunluğundadır. Bazı sözleri eksik olmakla beraber soprano ve koro için belirtilmiş olan kısımlarda gerçekten de Türkçe sözler kullanılmıştır; fonetik şekilde Latin harfleriyle yazılan sözlerin bir bölümü şöyledir: "Afitabi nermi doğdu Kim zehi nouridjelil, Zoulli chemsi Ki onou lerzare Adjep nedir sebep, Techrifi Techrifi Abdoul Aziz Han, Abdoul Aziz Han, Chadoumaredir sebep" (Afitâb-ı nermi doğdu kim zihi nur-i celil, zıll-i şemsi ki onu lerzâna [?] acep nedir sebeb, Teşrif-i Abdülaziz Han şadumanedir sebeb). *The Times* gazetesi'nde Zafiraki Efendi'nin sözlerinin İngilizce olarak yayımlanan tercümesine bakıldığında yukarıda verilen örneğe uyduğu görülmektedir.[18] Arditi'nin daha önce belirtilmiş olan Türk temalarını kullanışı, eserde yoğunlukla hissedilen minör modunun yanı sıra, tipik Doğu ile bağdaştırılan artmış ikili aralığının da sık sık göze çarpması neticesinde doğrulanmaktadır. Eserin orijinal yazma notasının mevcut olup olmadığı veya tekrar icra edilip edilmediği bilinmemekle beraber, padişah üzerinde büyük bir etki yaptığı kuşkusuzdur.

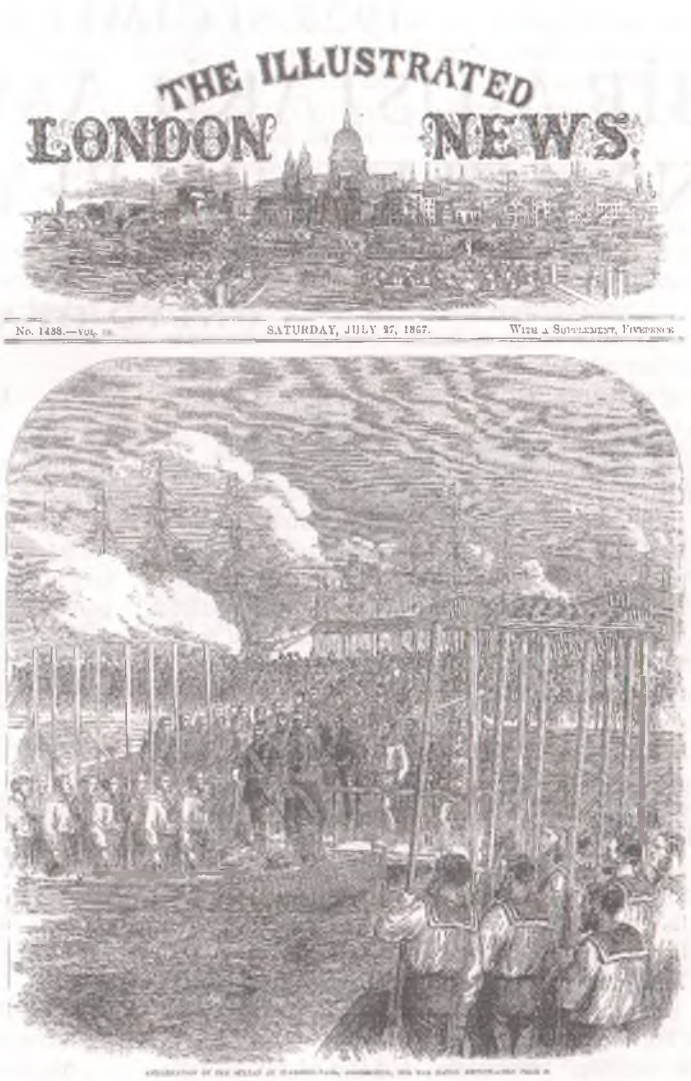
THE ILLUSTRATED LONDON NEWS.

No. 1438.—VOL. [illegible] SATURDAY, JULY 27, 1867. WITH A SUPPLEMENT, FIVEPENCE

Konseri Abdülaziz ile beraber oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ve istikbalin padişahları Murad ve Abdülhamid Efendiler de dinlemişlerdir. Crystal Palace'ta bulunan Türkler sadece hünkârın locasındakiler değildirler; Abdülaziz kalabalık halk içerisinde diğer bazı fesli kişiler de görür. Ömer Faiz Efendi'nin anlattığına göre bu kişiler Yeni Osmanlılar'dan Namık Kemal, Agâh Efendi ve Ali Suavi'dir. Fuad Paşa ise padişahı kırmamak için bu kişilerin Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımı ile Avrupa'ya geldiklerini söyler.[19] Muhteşem konser Handel'in *Messiah* oratoryosundan *Hallelujah* korosu ile sona ererken Abdülaziz ve beraberindekiler Londra göklerine doğru başlarını çevirerek şereflerine düzenlenen muazzam havai fişek gösterisi ile daha da etkilenmektedirler.

Görüldüğü gibi Abdülaziz'in Londra seyahati o dönem için geçici de olsa günümüz açısından kalıcı ilginç müzik eserlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlar gibi daha pek çok bilinmeyen eserin ortaya çıkarılarak tarihsel önemleri açısından tekrar icra edilmelerinde büyük fayda olacaktır. ■

1. Suha Umur, "Abdülaziz, Beyoğlu ve Saray Tiyatrosu", *Milli Saraylar*, 1993. *Invitation à la Valse* Edinburg Üniversitesi Yaylı Çalgılar Orkestrası tarafından 13 Kasım 1997'de Edinburg'da seslendirilmiştir.)
2. Ernest Newman, *The Life of Richard Wagner*, Cambridge University Press, 1973, c. IV, s. 351.
3. *The Morning Post* gazetesinde çıkan temsil ilanı, 15 Temmuz 1867, s. 4.
4. *The Times*, 16 Temmuz 1867, s. 12.
5. Refik Ahmet Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, Devlet Konservatuarı Yayınları, 1962, s. 60.
6. *The Times*, 16 Temmuz 1867, s. 12.
7. Suha Umur, *agm*, s. 76.
8. *The Times*, 16 Temmuz 1867, s. 12.
9. *Aziziye Marşı* Edinburg Üniversitesi Yaylı Çalgılar Orkestrası tarafından 13 Kasım 1997'de Edinburg'da seslendirilmiştir.
10. *The Times*, 10 Temmuz 1867, s. 3. (Gazete ilanı bu uyarlamayı sadece "padişahın marşı" şeklinde vermektedir; Guatelli Paşa'nın adından söz edilmemiştir. Ancak British Library'de eseri bizzat incelediğimde Guatelli Paşa'nın Aziziye Marşı olduğunu gördüm.)
11. *The Illustrated London News*, 13 Temmuz 1867, s. 34.
12. Luigi Arditi, *My Reminiscences*, Mead and Company, 1896, s. 145.
13. *age*, s. 38.
14. *The Musical Times*, Ağustos 1867, s. 122.
15. Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, 1991, s. 52.
16. *The Illustrated London News*, 13 Temmuz 1867, s. 34.
17. "Majesteleri Padişahın şerefine Crystal Palace'ta temsil edildiği gibi."
18. "Borne to earth on wings of genii, say what joys now descend? Why do crowd of eager faces, bright with smiles, their news attend?... The Sooltan Abdool Aziz comes, hail the cause of our delight." (*The Times*, 17 Temmuz 1867)
19. Cemal Kutay, *age*, s. 52.

1927 SEÇİMLERİNDE
BİR MÜSTAKİL AMELE MEBUS NAMZEDİNİN BEYANNAMESİ

CÜNEYD OKAY

Kuruluşundan itibaren Büyük Millet Meclisi'nde mevcut olan muhalefet tedricen tasfiye edilmişti. Birinci Meclisin muhalefet kanadını meydana getiren İkinci Grup, İkinci Mecliste kendine yer bulamazken, bu meclisin muhalif mebusları çok kısa ömürlü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı. Bu parti kapandıktan sonra da muhalefet bir müddet devam etmiş fakat İzmir suikastı meselesinin ortaya atılmasıyla gelişen olaylar bu teşkilatsız muhalefetin de iyice cılızlaşması sonucunu doğurmuştu. Bu şartlar altında 1927 senesine gelindiğinde seçimler yapılalı dört yılı bulmuştu ve meclis çalışmalarına mebuslar tarafından gösterilen ilgi giderek azalıyordu. Oturumlarda yapılan oylamalara katılmayan mebusların sayısı katılanlardan fazlaydı. Hatta teklif ve tasarıların bir bölümü hiç görüşülmeden oylanıyor ve kanunlaşıyordu.[1] Nihayet meclis haziran ayı sonunda tatile girdi ve eylülde yapılacak yeni seçimlere için hazırlık başladı.

Halk Partisi'nin dışında bir parti bulunmadığından muhalifler bağımsız olarak adaylıklarını koymak zorundaydılar. Bu dönemde kendisini "işçi sınıfına mensup" "arkadaşlar"dan biri olarak tanımlayan "Mehmed Ferid Arkadaş" da "İstanbul Müstakil Amele Mebus Namzedi" olarak ortaya çıkmış ve iki bölümden meydana gelen 15 sayfalık bir de broşür bastırmış. Broşürün seçmenlere hitap eden bir başlığı var: "İstanbul Müntehiplerine". İlk bölümde Mehmed Ferid genel siyasi görüşünü ana hatlarıyla ortaya koyuyor. "Umumi Programım" başlığını taşıyan ikinci bölüm ise seçildiği takdirde mecliste yapacağı çalışmaları anlatıyor.

Mehmed Ferid gayesinin halkın çıkarlarını ve inkılabın kazanımlarını dışta emperyalizm ve içte de irtica tehlikelerine karşı korumak olduğunu belirttikten sonra amele sınıfına mensup bir vatandaş olarak aday olduğunu söylüyor. Cumhuriyetin en bariz vasfının demokrasi olduğunu söyleyen mebus adayı olağanüstü şartların yerine demokrasinin gerektirdiği şartların ikame edilmesi gerektiği görüşünde. On maddelik programının başlıca konuları ise (o yıllarda uygulanan ve seçmenlerin önce ikinci seçmenleri belirlediği ve ikinci seçmenlerin de milletvekillerini seçtiği iki dereceli seçim sistemi hatırlanarak) tek dereceli bir seçim sistemine geçiş, mecliste toplumun her sınıfının tam olarak temsil edilmesinin sağlanması, kadınlar dahil her vatandaşa seçme ve seçilme hakkının tanınması (M. Ferid burada şeyhleri, hocaları, papazları ve irtica ile alakası görülen ve milli harpler esnasında emperyalistlerin istila emellerine alet olanları hariç tutuyor), yeni bir artan oranlı vergi sisteminin ihdası, iş kanununda işçinin lehine yeni düzenlemeler yapılması ve doğu illerindeki derebeylik düzeninin kaldırılması ve toprak reformu olarak sıralanabilir.

Aşağıda İstanbul milletvekili adayı Mehmed Ferid'in 18 Ağustos 1927 tarihli seçim beyannamesi ve programı var. O dönem için oldukça cesur olarak nitelendirilebilecek maddeler ihtiva eden programın sahibinin hitap ettiği İstanbul müntehiplerinden beklediği ilgiyi göremediğini ve Üçüncü Meclise giren 16 İstanbul milletvekili arasında yer alamadığını belirtmekte fayda var.

1. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, Ankara, 1972, s. 223.

MEHMED FERİD ARKADAŞIN BEYANNAMESİ

İSTANBUL MÜNTEHİPLERİNE

Umumiyetle gayem halkımızın menafiini; hem hariçte emperyalizm; hem dahilinde irtica tehlikelerine karşı inkılabımızın bugünkü kazançlarını müdafaa etmektedir.

İktisadi vaziyeti ve içtimai mevkii itibariyle amele sınıfına mensup olan bir vatandaş olarak bu sınıfın bildiğim hayat şartlarını ve ihtiyaçlarını efkâr-ı umumiye önünde teşrih ettikten sonra -*mazhar-ı tasvib olursam*- millet kürsüsüne kadar götürmek, bu kürsüden sınıfımı alakadar edecek mesâili kanuni mecralarına sevk etmektir.

İntihap etmek ve edilmek işte alakadar olmanın medeni ve siyasi bir vatandaşlık borcu olduğuna kaniim.

Bugün mevzu-ı bahs olan iki dereceli intihap ka-

nunun kuyud ve şerâiti dolayısıyla namzetliğim mebusluğa iktiran [yakın gelme, yaklaşma] etmese bile *ben siyasi ve içtimai vazifesini yapmış bir vatandaş olarak daimi bir haz ve iftihar duyacağım.*

Umumi prensiplerimi ve programımı bu yazılarımda okuyarak tasvip edecek *İstanbul müntehiplerinin* hakk-ı vekâletlerini millet meclisinde temsil için reylerini istiyorum.

18 Ağustos 1927
İstanbul müstakil amele mebus namzedi
Mehmed Ferid arkadaş

Arkadaşlar! Vatandaşlar!

1. İntihabata alakadar olmak medeni vatandaşlığın siyasi bir delili ve bir vatandaşlık borcudur!

Memleketimiz fevkalade vaziyetlerden çıkarak tedricen hal-i tabiiye intikal etmektedir.

Binaenaleyh cumhuriyetimizin en bariz vasfı olan *demokrasi* şekline uygun siyaset usulleri tedricen fevkalade tedbirlerin yerlerine kaim olmalıdır.

Bir demokratik hükümet şeklinin en bariz vasfı da halkın mümkün olduğu kadar fazla ve mümkün olduğu kadar yakından *hükümetin siyaset ve idaresine* şuurlu bir surette iştirak ve alakasıdır.

Bunun içindir ki Büyük Millet Meclisinin intihabı etrafında vatandaşların intihap etmek edilmek için gösterecekleri alakanın *halkımızın siyasi rüşt ve seviyesine* en büyük bir delil olacağını kanâim.

Kemal-i şükranla görüyoruz ki, bütün medeni dünyada olduğu gibi bizde de halk *geçmiş zamanlarda kapalı ve esrarengiz hükümet* usulleri yerine bizzat kendi siyasi usullerini kurmaya doğru gidiyor.

İlim, fen, sanat..... ilh. sahalarında olduğu gibi siyasi ve içtimai usuller sahasında da geniş halk kitlelerini en iyi tatmin eden en ileri ve en doğru usulleri almak ve benimsemek mecburiyetindeyiz.

2. Her millet; çeşit çeşit içtimai ve iktisadi sınıflardan ve zümrelerden müteşekkildir!

Bir memlekette köylüler vardır, işçiler vardır, sanatkârlar vardır ve esnaf vardır, ticaret ve servet ehli vardır.... ilh. Bu her sınıf ve her zümrenin ise kendi hususi davaları ve ihtiyaçları bulunması zaruridir.

Binaenaleyh memlekette "*öyle bir intihap usulü*" cari olmalıdır ki memlekette yaşayan bütün sınıfların ve zümrelerin her birinin içinden çıkacak vekilleri ve mebusları bir araya gelsin; bu çeşit çeşit sınıfların, çeşit çeşit davaları bir arada görüşülebilsin ve halle iktiran etsin! Ancak bu sayededir ki; *memlekette demokrasi, intizam ve ahenk kati bir surette teessüs edebilir.*

Her vatandaş, vatanda yaşayan her sınıfın bütün hayat şartlarını ve davalarını bilemez. Her kitle kendi içinden kendi mebusunu millet vekillerinin Büyük Millet Meclisine göndermelidir ki, *milli meseleler*, millet işinin bakıldığı yerde konuşulsunlar! *Örtülü, bakımsız ve kanunsuz kalmasınlar!*

Her sınıfın ihtiyacı ancak o sınıfa mensup milletvekillerinin lisanıyla millet meclisinde hallolur! Her vekil veya bu vekilliğe kendini münasip görecek her vatandaş, kanunların ona bahşettiği bu intihap etmek ve edilmek hakkından istifade ederek, kendisinin içinde yaşadığı sınıfın veya zümrenin hayat şartlarını ve davalarını öğrenmeli, bunları yazılar, risaleler, mev'izelerle [öğütler], efkâr-ı umumiye önünde teşrih etmelidir ki; nihayet efkâr-ı umumiye de onu tasvip ve intihap eder o da bulduğu bu şiarları ve prensipleri millet meclisi kürsüsüne kadar götürürse, millet siyasi hayata iştirak yolunda en mühim merhaleyi geçirmiş olur.

UMUMİ PROGRAMIM

1. Bir dereceli intihap usulünü istiyorum!

Intihap işinin iyiliği, intihap usulünün iyiliğine bağlıdır. En iyi intihap usulü de vatandaşların en geniş tabakalarını intihaba bilavasıta celp ve iştirak ettiren usuldür!

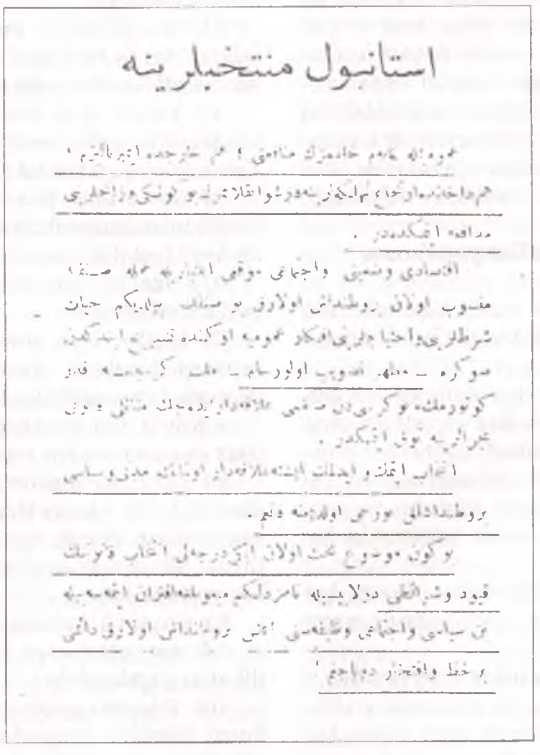
استانبول منتخبلرینه

Beyannamenin ilk sayfası.

Bugün memleketimizde cari olan "iki dereceli" intihap usulü hiçbir zaman en iyi bir intihap usulü olamaz!

İki dereceli intihap usulü vatandaşların hürriyet-i reyini takyîd eden geri ve ibtidai bir usuldür. Cumhuriyeti ve Avrupa kanunları kabul ettikten sonra bir dereceli intihap usulünü bizde de tatbik etmek lazımdır.

Cumhuriyet demokrasisinde her vatandaş reyini doğrudan doğruya kendi mebusuna vermelidir.

Cumhuriyet demokrasisinde hiçbir zaman bir vatandaş kendi mebusunu seçmek hakkını diğer bir vatandaşa terk ve ferağ edemez! Bu usulün fenalığı şundan da zahirdir ki; bu usul memleketimizde hiçbir zaman halkın intihaba karşı umumi alakasını celp edememiştir! Binaenaleyh memleketimizin medeni si-

masıyla hiç de yaraşmayan bu iki dereceli intihap usulü yerine bir dereceli intihap usulünün ikamesine turuk-ı kanuniyeye tevessül ederek çalışmayı bir borç sayıyorum. Bir dereceli intihap usulünün arz ettiğim iyi cihetlerinden başka milletimizin ziyası terbiyesini yükseltmek yolunda da başlı başına âmil olacağı kanaatindeyim.

2. Mecliste sınıfların ve zümrelerin mükemmelen temsil edilmeleri taraftarıyım!

Hariçte emperyalizm ve dahilde irtica tehlikesine karşı memleketin sınıfları ve zümreleri inkılabımızın bugünkü kazançlarını müştereken siyanet etmektedirler.

Fakat içtimai ve iktisadi vaziyetleri itibariyle ayrı ayrı hayat şartları içinde yaşayan bütün bu zümreler ve sınıflar kendi adet ve ehemmiyetleri nispetinde mecliste kendi mebuslarına sahip olmalıdırlar!

Türkiye'nin en ücra köşelerinden gelecek kalabalık köylü mebusları ile atölyelerden fabrikalardan hülasa memleketimizin istihsal hayatından gelecek işçi mümessilleri, nihayet sanatkârın; esnafın ticaret ve servet ehlinin adet ve kesafetleri nispetinde gönderececkleri vekiller Büyük Millet Meclisinde bir sırada oturmalı milli meseleleri müşterek vukuf ve kiyasetleriyle [uyanıklık, anlayışlılık] halletmelidirler!

3. Fakat bila kayd ü şart vatanda her yaşayanın intihap etmesine ve edilmesine de taraftar değilim!

Siyasetle alakası kesilen ordu mensupları nasıl intihap işinden hariç iseler, aynı suretle dünya işleriyle alakadar olmamaları iktiza eden bütün *umur-ı diniyeye memur olanların, ruhanilerin*, zihniyetleri itibariyle bütün *eski şeyhlerin, hocaların ve papazların*, vilayat-ı şarkıyedeki *büyük beylerin, irtica ile alakası* görülenlerin, milli harpler esnalarında emperyalistlerin istila emellerine alet olanların ne intihap etmelerine, ne de edilmelerine taraftarım! Bunlar haricinde kalan bütün vatandaşlar -*kadın olsun*, erkek olsun- hem intihap edebilmeli, hem de edilebilmelidirler!

4. Vergiler sisteminde tadilat yapılması taraftarıyım!

Vergiler sistemi halkın en geniş tabakalarının menfaatlerine uygun olacak bir tarzda tadil edilmelidir.

Kazanç vergisinin kâmilen ilga edilmesi ve bunun yerine işçi sınıfı ile, küçük kazanç sahibi olan esnafı ve memurları kazanç mükellefiyetinden istisna eden başka bir vergi konulması taraftarıyım. Bu yeni *servet vergisinin* esas büyük kârların ve servetlerin tezâyüdü nispetinde artan müterakki bir şekilde olmalıdır!

Havaic-i zaruriye üzerindeki inhisarların ilga edilmesi ve mükeyifat ve lüks eşya üzerine azim resimler konulması taraftarıyım!

[5.] Biz işçi sınıfı için kanunlar istiyorum!

Bilhassa "*işçi kanunu*" ile aynı zamanda ve beraberce mevki-i meriyete girmesi icap eden bir "*sendikalar kanunu*" istiyorum. Muasır Türk cemiyetinin kuruluşunda "*iş kanunu*", (kanun-ı medenî) ile (*ceza kanunu*)ndan daha mühim ve daha müessirdir!

Medeni ve ceza kanunları bizim içtimai hayatımızı, iş kanunu ise, hayatımızın iktisadi bünyesini tanzim eder!

İçtimai hayattaki bütün bozukluklar iktisadi münasebetlerin uygunsuzluğundan ileri gelir!

Verilen iş ücretleri bir kuru ekmek parasını bile güçlükle temin etmektedir. İş saatleri patronların keyf ü hevâsına kalmış bulunan her memlekette iktisadi ahenkten bahsetmek abestir. İşte iktisadi ahenksizliğin bu dereceye vardığı bu zamanda iş kanununu bizde dahi ihmal etmek veyahut ihtiyaca muvafık olmayan bir şekilde çıkarmak diğer memleketlerde bu babda yapılan hataların tekrarına meydan vermektir.

Bu gibi ..... ceza kanunlarıyla mukabele etmek asrın bu hususiaki ilmi usulleri ile kabil-i telif olamayan bir davadır. Binaenaleyh, mevzu-ı müzakere olan iş kanunu layihası yeniden yazılarak hayat şartlarının icabâtıyla yeniden tadil edilmeli ve işçi encümeninin neşretmiş olduğu layihadaki mevaddı ihtiva etmesine dikkat edilmelidir.

6. İş kanunda lüzumlu gördüğüm ve tahakkuku için çalışacağım bazı mühim maddeler

1) Hem sanayi, hem ziraat işçileri, hem de esnaf nezdindeki çıraklar ve hem de kadınlar ve çocuklar kanunun saha-i şümulüne girmelidir.

2) Yer üstünde azami sekiz, yer altında azami altı saat olmak üzere iş müddeti tahdit edilmeli, gece işleri için iki misli ücret verilmesi kaydı bulunmalıdır.

3) Her şehir ve mıntıkada belediyeler, ticaret odaları ve iş birlikleri tarafından müştereken aylık bir "*ekallî ücret*" tayin edilmelidir.

4) Amele için bedeli hükümet ve patronlar tarafından tediye edilmek üzere mecburi "hayat sigortaları" yapılmalıdır.

5) Her tarafta hükümetle ticaret odaları ve işçi birlikleri mümessillerinden mürekkep "*mesai müddetleri*" teşkilatı yapılmalıdır.

6) Kazalara karşı patronlar tarafından azami tazminat verilmelidir.

7) İşçiler için serbest sendikalar, kulüpler, mitingler teşkili, sınıfi gazeteler tesis hakkını verecek bir sendikalar kanunu yapılmalıdır.

- Köylü bin bir emekle elde ettiği mahsulünün para etmemesinden mustariptir,

8) Köylüyü teşkilatlı mütegalibenin, bankalardan büyük ticarethanelerden himaye gören vasıtacıların elinde esirlikten kurtaracak ve serbest piyasa ile temas imkânı verecek köylü kooperatifleri yapılmalıdır.

9) Köylüyü kasaba faizcisinin, murabahacısının asırlık zincirlerinden kurtaracak zirai itibar sendikaları yapılmalıdır.

10) Vilayat-ı şarkıyede derebeylik usul ve mülkiyeti kâmilen kaldırılmalı ve köylü toprak sahibi olmalı ve her türlü alat ve edevat ile techiz edilmelidir. ■

İSLAM İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI VE *LİVA EL-İSLAM* DERGİSİ

SELÇUK GÜRSOY*

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından üç gün sonra, 2-3 Kasım 1918 gecesi, içlerinde Enver, Talat ve Cemal Paşaların da bulunduğu bir grup ittihatçı, bir Alman torpidosuna binerek İstanbul'dan ayrıldılar. O günlerde Alman işgali altında bulunan Kırım'a çıktılar. Talat Paşa, Cemal Paşa ve diğerleri Almanya'ya gitmek üzere hemen yola çıkarlarken, Enver Paşa Kırım'da kaldı. Kırım'dan Kafkasya'ya geçerek mücadeleye orada devam etmeyi tasarlıyordu. Savaş sırasında Kafkasya'da hazırladığı askeri kuvvetlere dayanarak merkezi Bakû olan bağımsız bir devlet kurmak amacındaydı.[1] Ancak Kafkasya'ya geçmeyi başaramadı. Maceralı bir deniz yolculuğundan sonra Kırım'a dönmek zorunda kaldı.[2]

Bu sırada Talat Paşa ve diğerleri Berlin'e varmışlardı. Talat Paşa, Enver Paşa'yı da Berlin'e çağırdı.[3] Enver Paşa 1919 yılı başında Berlin'e ulaştı. Berlin'de İttihatçıların ve Türkiyeli öğrencilerin dışında başta Mısır olmak üzere, diğer İslam ülkelerinden de çok sayıda öğrenci, gazeteci vb bulunuyordu. Bunların büyük çoğunluğu Talat Paşa'nın etrafında toplanmışlardı.[4]

Berlin'deki İttihatçılar o sırada Berlin'de bulunan Bolşevik liderlerden Karl Radek'le ilişki kurdular. Radek, devrimden sonra Bolşevik temsilcisi olarak Berlin'e gelmiş, 1919 yılı başlarındaki Spartakist ayaklanmasıyla ilişkili görülerek tutuklanmıştı. Ancak Radek cezaevinden dışarıyla istediği temasları yürütebiliyordu.[5] Enver ve Talat Paşa Radek'le cezaevinde görüşmeler yaptılar. Bolşeviklerle yürütülen bu temasların içeriği hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bazı mektuplardaki bilgiler ve sonraki olaylar şöyle bir kurguyu doğrular niteliktedir: İttihatçılar Avrupa emperyalizmine karşı İslam ülkelerinde ihtilaller hazırlayacaklar, emperyalizmin boyunduruğundan kurtarılan ülkelerde din esaslarına dokunmamak şartıyla sosyalizm prensipleri kabul edilecek, Bolşevikler ise İslam ülkelerinin iç işlerine müdahale etmeksizin kendi gelişimlerine olanak tanıyacaklar ve bu mücadeleyi destekleyeceklerdir.[6] Kuşkusuz desteklenecek ülkelerin başında Türkiye gelecektir. İşte İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve *Liva el-İslam* dergisi de asıl olarak bu programdan doğmuştur.

Aynı günlerde İngilizlerle de temas edilmiştir. Bu durum Enver Paşa'ya da tuhaf gelmiş olmalıdır ki İngilizlerle temaslarını anlattığı mektubuna "garip değil mi?" diyerek son vermiştir.[7] Ancak şu da vurgulanmalıdır ki, Enver Paşa başından itibaren Bolşevik planına daha yatkın olmuş, Talat Paşa ise Bolşeviklere daima temkinli yaklaşmış, ölümüne kadar da İngilizlerle temaslarını sürdürmüştür. Ölümünden bir iki ay evvel Bolşevikler Enver Paşa ile Talat Paşa arasında İngilizlerle anlaşmak hususunda bir ihtilaf olup olmadığını merak etmiş ve Talat Paşa'yı "sağcı" olarak değerlendirmişlerdir.[8]

Sonunda Bolşeviklerle varılan anlaşmada karar kılınmıştır. Bu kararın alınmasında Yunan ordularının İzmir'e çıkmış olması ve işgali giderek genişletmiş olmaları da etkili olmuş olmalıdır. Bundan sonra Enver Paşa, 1920 yılı başından itibaren Berlin'den Moskova'ya geçmeye çalışmıştır. Bu geçiş denemeleri sırasında çeşitli badireler atlatmış ve toplam beş ay olmak üzere iki defa Letonya ve Litvanya'da hapis yatmıştır.[9] Nihayet 4 Ağustos 1920'de Berlin'den ayrılan Enver Paşa, 14 Ağustos'ta Moskova'ya varmıştır. Dört gün sonra Hacı Sami'ye yazdığı mektupta Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la görüştüğünü belirten Enver Paşa "Müslüman meselesi hakkında teati-i fikir edilmiştir. Esas itibariyle kabul etmişlerse de programımızı görmek istiyorlar" ve "daha Lenin'le görüşmedim. Bu müslüman meselesi, para meselesi hakkında kendisiyle daha uzun ve tafsilatlı görüşeceğim" demektedir.[10] Aynı mektupta Anadolu'ya yapılacak yardımlarla ilgili olarak yaptığı görüşmeleri de anlatmaktadır.

Moskova'ya gelir gelmez Bolşeviklerle üst düzeyde görüşmeler yapan ve Radek'le anlaştıkları programı bir kez daha teyit ettiren Enver Paşa, buradan 1 Eylül 1920'de açılacak olan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılmak üzere Bakû'ya geçti. Kurultay'a Türkiye'den Enver Paşa'dan başka TBMM hükümeti temsilcileri ve Mustafa Suphi liderliğindeki Türkiyeli komünistler de katılmıştır. Komünist olmayan Müslüman delegeler Enver Paşa'yı coşkuyla karşılarken, bu grup Enver Paşa'yı protesto etmiştir.

Enver Paşa Kuzey Afrika delegesi olarak katıldığı kurultaya[11] bir de bildiri sunmuştur. Bildirisinde

* İÜ SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü doktora öğrencisi

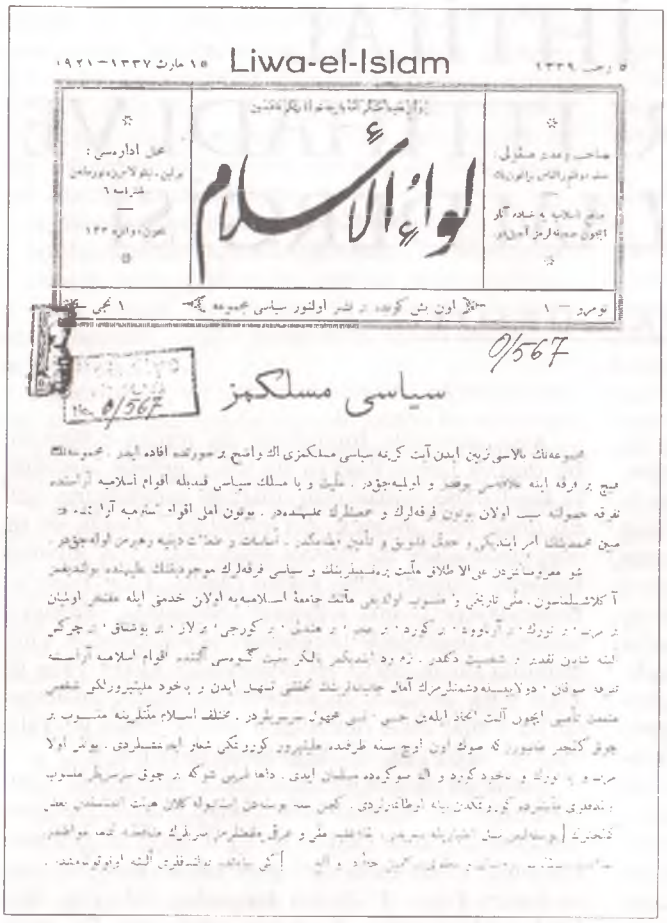
Liwa-el-Islam

لواء الاسلام

سياسي مسلكمز

Liva el-İslam'ın ilk sayısı.

Sovyet rejiminin kurulmasına Çanakkale savunmasının yol açtığını vurgulayarak, kendisinin daima antiemperyalist olduğunu, savaş sırasında Almanya'yla ittifak yapmak zorunda kaldığını, Almanya'nın emperyalist amaçlarından dolayı üzgün olduğunu, Sovyet rejimi o zaman kurulmuş olsaydı onlarla ittifak yapacağını, ancak bundan böyle emperyalizme karşı Üçüncü Enternasyonal'le ittifak içinde mücadeleye devam edeceğini belirtiyordu.[12]

Bakü Kurultayından sonra Moskova'ya dönen Enver Paşa, ekim ayı başında yeniden Avrupa'ya hareket etti. Bu sırada Cemal Paşa Afganistan'a varmış ve Hindistan ihtilali için çalışmaya başlamıştı.[13] Hindistan ihtilali hem Sovyetler, hem de Enver Paşa tarafından İngiltere'nin doğudaki can damarının kesilmesi olarak görülüyordu. İngiliz işgali altındaki Müslüman ülkelerde ihtilaller düzenlemek amacıyla kurulmaya çalışılan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın ilk protokolü de bu günlerde hazırlandı. Enver Paşa kurultaydan sonra Avrupa'ya dönerken içlerinde daha sonra Kâmil Bey'le birlikte Berlin'de *Liva el-İslam* dergisinin başında bulunan Ziya Bey'in de olduğu bir grup arkadaşı Bolşeviklerle ve diğer bölgelerle ilişkileri sürdürmek üzere Moskova'da kalmışlardı. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın ilk protokolünü bunlar hazırladılar. Ziya Bey Moskova'dan Enver Paşa'ya yazdığı 13 Ekim 1920 tarihli bir mektupla İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Merkez-i Umumisinin Moskova'da toplanarak bir protokol kabul ettiğini bildiriyordu.[14] Protokol'de Merkez-i Umumi üyelerinin her birinin "icra-i faaliyet" etmek üzere dağılmış oldukları, bu yüzden ihtilal sonrasında bir kongre toplanıncaya kadar Enver Paşa'nın "Mümessil-i Umumi ve Başkumandan" ve Ziya Bey'in de "Kâtib-i Mesul ve Memur-i Siyasi" olarak seçildiği yazmaktadır. Ayrıca Ziya Bey, Enver Paşa dönünceye kadar Moskova'daki tek yetkili durumundaydı. Cemiyet'in şimdilik üç bağımsız merkezinin bulunduğu ve bunların da Anadolu, Kaşgar ve Afganistan olduğu belirtilerek, "Bundan başka cemiyetin muhtelif şehirlerde murahhasları vardır. Bunlar şimdiki halde Bakü'de Baha Şakir Bey, Berlin'de Talat Paşa'dır. Mümessil-i Umumi lazım gelen yerlere murahhaslar intihab ve i'zam etmeye selahiyetdardır. Binaenaleyh cemiyete idhal edilerek Mısır, Arabistan, İran gibi yerlere murahhaslar i'zamı mümessil-i umumiye ait bir vazifedir" denilerek, Enver Paşa örgütün tek adamı olarak tanımlanıyordu.

Aynı günlerde Anadolu'da, özellikle Trabzon'da örgütlenme girişimleri başlamıştı.[15] Bu sırada Enver Paşa Avrupa'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını yaymak ve güçlendirmekle meşguldü. Bunun için de ilk amacı İslam âlemiyle gerçekten ilişki kurmaya çalışmak olmuştur. Enver Paşa'nın tasarladığı teşkilat modeli Komünist Enternasyonale benziyordu. Mücadele edilmesi düşünülen ülkelerdeki mevcut teşkilatlar aynı çatı altında toplanacak ve İngiliz işgaline karşı silahlı mücadele başlatacaklardı. Teşkilat-ı Mahsusa hakkında yapılan bir araştırmada örgütün Birinci Dünya Savaşı'ndaki çalışma alanları ve ajan gönderdiği ülkeler olarak "Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey eyaletleri, Orta Asya, Hindistan hatta Cava ve Sumatra"[16] sayılmaktadır ki, bunlar İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı için düşünülen çalışma alanlarının aynısıdır. *Liva el-İslam* dergisinin de her sayısında bu ülkelerle ilgili haberler yapılmış, hatta Sumatra'yla ilgili uzun bir yazı da yayımlanmıştır. Dolayısıyla İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Teşkilat-ı Mahsusa tabanına oturtulmaya çalışıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Zaten örgütteki Arap temsilcilerin kimlikleri de bu değerlendirmeyi doğrular niteliktedir. Emir Şekib Arslan, Şeyh Abdülaziz Çaviş, Ahmed Fuad, Mehmed Başhemba gibi Arap temsilcilerin tamamı Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa içinde çalışmış, örgütün faal ajanlarıdır. Emir Şekib Arslan, Kanal Seferine Teşkilat-ı Mahsusa adına kendi topladığı kuvvetlerle katılmış Suriyeli bir Dürzidir. Yine Şeyh Abdülaziz Çaviş savaştan önce Mısır'da Teşkilat-ı Mahsusa yöneticisiydi. İtilaf devletleri orduları içindeki Müslüman askerlerini isyan ettirmeye yönelik çalışmalar yapı-

37. sayımızda da yayımladığımız (orda daha ayrıntılı bilgi var) bu fotoğraf 1921 yazında Moskova'da çekilmiş. (Ayaktakiler soldan) M. Florinski, Mansur Bey, Doktor Nâzım Bey, Rıza Bey, Osman Bey Tokumbet, F. Nuri, (oturanlar soldan) Osman Bedri Bey, Fahri Paşa, Enver Paşa, Emir Şekib Arslan, Halid Bey Gargaranî.

yordu. Savaşın başlarında İstanbul'a, sonra da Berlin'e geçmişti. Aynı şekilde Ahmed Fuad Teşkilat-ı Mahsusa'nın Mısır'da görevli ajanlarından biriydi.

1921 yılı başlarında İstanbul'da da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın bir şubesinin kurulduğunu görüyoruz. 6 Ocak 1921 tarihinde İstanbul'dan Berlin'e, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Merkez-i Umumisine" başlığıyla yazılan bir mektupta "İstanbul merkezi kuruldu ve İdare Heyeti seçildi" denilmektedir. İstanbul merkezi Anadolu ile ilişki kurmaya çalıştığını belirterek bir merkez ve yirmi şube mührü istemiştir. Bu, Anadolu'da en az yirmi şube kurulabileceği inancında olunduğunu gösterir.[17] Mektubun altında Reis Uygur, Kâtib Subutay imzaları vardır. Enver Paşa'nın bu mektuba yazdığı cevap mektubu İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı hakkında verdiği bilgiler bakımından daha önemlidir. Enver Paşa burada yurt dışına çıkışından sonra neler yaptığını kısaca anlatarak Bakû Kurultayı hakkında bilgi vermekte ve "Bakü'den Moskova'ya dönüşte cemiyetimizi kurduk ve Merkez-i umumiyi seçtik" demektedir.[18] Bu birinci elden bir bilgi olduğuna göre, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın kuruluş tarihi ve yeri olarak bunu kabul etmek doğru olacaktır. Aynı mektupta cemiyet hakkında daha ayrıntılı bilgiler de vardır; Buna göre Cemiyetin Merkez-i Umumisi şöyledir: Reis Enver Paşa, Kâtib Ziya, Veznedar İbrahim Tali ve üyeler Halil, Sami, Azmi, Seyfi. Bunlardan başka Merkez-i Umumi'de her milletten birer üye bulunacaktır. Şu anda Mısır'dan Dr. Fuad, Suriye'den Şekib Arslan, Kuzey Afrika'dan Mehmed Başhemba, Hindistan'dan Bereketullah Efendi[19] ve Cemal Paşa vardır. Ayrıca Merkez-i Umumi üyeleri görev yerlerine gönderilmişlerdir. Mesela Cemal Paşa Afganistan'dadır. Sami Taşkent'ten Anadolu'ya geçmiştir. Halil Paşa Moskova'dadır ve Azmi Bey Hindistan'dadır. Mektupta ayrıca Anadolu'da Çerkez Reşit ve "gönüllü kıtaatı kumandanı" Ethem Beylerle yakın ilişkide bulunulması istenmektedir. Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin de cemiyet azası olduğu belirtilerek şimdilik kendisiyle ilişki kurulmaması, kendisinin Mustafa Kemal Paşa'yı cemiyete dahil etmeye çalıştığı haber verilmektedir.[20] Bundan sonra Ziya Bey'in Berlin'de kalacağı belirtilerek, Merkez-i Umumi'ye gönderilecek mektupların da Kâmil Bey adına Berlin'e gönderilmesi istenmiştir. İstanbul'a masraflar için 6.000 mark gönderilmiş, mektubun altına cemiyetin mührü basılmış ve İstanbul'un istediği mühürlerin de hemen gönderileceği eklenmiştir.

Enver Paşa Avrupa'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın temellerini attıktan ve gerekli ilişkileri kurduktan sonra Şubat 1921 ortalarında yeniden Moskova'ya dönmek üzere yola çıktı. Bu arada kendisine Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'dan da haber gelmiş ve Hindistan ihtilali için hazırlıkların ilerlediği bildirilmiştir.[21] Ruslar ve Afganistan Emiri Emanullah Han da bu projeyi desteklemektedir.[22]

DERGİ HAZIRLIKLARI

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın yayın organı olarak, bütün İslam âlemini İngiltere'ye karşı ihtilale hazırlamaya yönelik bir dergi çıkarma hazırlıklarına bu günlerde başlanmıştır.

برضياع ألبم

***Liva el-İslam*'da bir sayfa (yıl 2, sayı 9-10, s. 36): "Cemal Azmi ve Bahattin Şakir Bey merhumların morgda alınan resimleri."**

15 Şubat 1921'de, Enver Paşa daha Moskova yolundayken, Berlin'e yerleşmiş olan Ziya Bey kendisine bir mektup yazarak dergi hazırlıklarından söz etmiştir:

> Risale meselesine gelince. Matbu risale çıkarmaya bütçemiz gayri müsait olduğundan 2 bin Marka alınan röneo makinesi ile her hafta 500 Arapça, 500 Türkçe nüsha basmaya karar verdik. Almanca veya Fransızca ise bütçe müsait olunca tab olunmak suretiyle çıkacaktır. Çünkü Avrupa lisaniyle röneo makinesi vasıtasıyla nüsha çıkarmak pek bayağı ve muvafık-ı maksat olmadığı tebeyyün etti. Gerek alacağımız havadisatı ve gerek çevireceğiniz makalatı Almanya dahilinde ve haricinde tevzi etmeyi Algemeine Zeitung gazetesi bila-masraf taahhüt etti. Onların bir de ajans telgrafları vardır ki bu, dünyaya vereceğimiz havadisi neşredecektir. Bu vecheyle Avrupa'da olacak propaganda ve tevhid-i efkar meselesi Avrupa gazeteleriyle ve alem-i islamda olacak ise, çıkartacağımız Arapça ve Türkçe evrak-ı havadis ile temin olunmuş olacaktır. Her hafta bunlardan 200 nüsha takdim edeceğiz.

Ziya Bey ayrıca *Liva el-İslam*'ın sorumlu müdürlüğünü yapacak olan İlyas Bragon Bey'in de Berlin'e gelerek yerleştiğini haber vermektedir. Bu mektuptan anlaşıldığına göre İlyas Bey'e maaş olarak her ay 2000 mark verilecektir.[23] Enver Paşa ise dergi için gereken para sorununu Bolşeviklerden alınacak 400.000 markla çözmeye çalışmaktadır.[24]

Bu para alındıktan sonra yukarıda anlatılan şekilde bir dergi çıkarmaktan vazgeçilmiştir. 1 Mart 1921'de yine Berlin'den Enver Paşa'ya gönderilen bir mektupta 15 günlük Arapça-Türkçe bir risale çıkarmaya karar verildiği yazılmaktadır. Bunun için her hafta muntazam toplanıldığı da belirtilmiş, toplantılara kimlerin katıldığı yazılmamıştır.[25] Ancak derginin başından sonuna kadar bütün yükünü omuzlayan üç kişilik bir ekip söz konusudur ki, bunlar derginin yazı işleri müdürü İlyas Bragon Bey, Ziya Bey ve Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey'dir.[26]

Nihayet 11 Mart 1921'de Enver Paşa'ya risale meselesinin hallolduğu haber verilmiştir. "Her onbeş günde bir sekiz sayfalık bir risale çıkacaktır. Bunun dört sayfası Türkçe, dört sayfası Arapça olacaktır" denilmiştir. Gerçekten de dergi başlangıçta sekiz sayfa olarak yayımlanmıştır. Ancak ilk sayının tamamı Türkçedir. İkinci sayının ise söylenildiği gibi dört sayfası Türkçe, dört sayfası Arapçadır.[27] Aynı mektupta Vehib Paşa'nın da cemiyete üye olduğu ve dergiye Arnavutça yazılar vereceği, ayrıca dergiyi bütün Arabistan'a, Suriye ve Kuzey Afrika'ya, Hindistan'a ve Arnavutluk'a göndermeyi temin ettiği bildirilmektedir. Enver Paşa'ya da her sayıdan 200 adet gönderilecektir.

Derginin çıkış hazırlıklarının tamamlandığı bu günlerde bütün İttihatçıları sarsan bir olay olur: Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de bir Ermeni tarafından sokak ortasında vurulur. Derginin 15 Mart 1921 tarihli birinci sayısı Talat Paşa'nın ölüm ilanıyla çıkar.

20 Mart 1921 tarihli bir mektupla derginin çıkmaya başladığı Enver Paşa'ya haber verilir.[28] Ancak bundan sonra yine beklenilmeyen gelişmeler olur. Talat Paşa'nın ölümü Berlin'de bulunan ve Talat Paşa ile Enver Paşa'nın etrafında iki öbek halinde toplanmış olan Türklerin aralarındaki buzları eritirken, Talat Paşa'ya daha yakın olan Suriyeli Şekib Arslan ve Mısırlı Abdülaziz Çaviş bu tarihten sonra şikâyetlerini artırırlar. Oysa Enver Paşa bu günlerde ikisini de İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın merkezini oluşturmak üzere Moskova'ya almaya çalışmaktadır.

Şekib Arslan, Enver Paşa'ya yazdığı 21 Mart 1921 tarihli mektupta Talat Paşa'nın öldürülmesinin Çaviş'i çok etkilediğini ve bu yüzden yatağa düştüğünü haber vererek kendisinin de ailesinin sorumluluğu nedeniyle gelmesinin çok zor olduğunu belirtmektedir. Ayrıca derginin de hâlâ çıkamadığını yazmaktadır.[29]

Mart 1921, pek çok bakımdan kritik bir dönüm noktası olmuştur. 28 Şubat'taki Rusya-Afganistan ittifakından sonra, 1 Mart'ta Türk-Afgan, üç gün sonra da Sovyet-Buhara ittifakları imzalanmıştır. Talat Paşa'nın öldürülmesinden bir gün sonra, 16 Mart'ta, uzun süredir görüşmeleri sürmekte olan Türk-Rus dostluk anlaşması ve Rus-İngiliz ticaret

anlaşmaları aynı gün imzalanır. Aynı zamanda ve belki de en önemlisi olmak üzere TBMM'nin ilk defa resmen tanındığının bir işareti olan Londra Konferansı, mart ayı ortalarında sona ermiştir. Londra Konferansı'ndan olumlu bir sonuç çıkmamakla birlikte, ilk defa Sevr Anlaşması'nın tadilinden söz edilmiş, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Londra'da bulunduğu süre içerisinde İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır.[30] Bunlar yurt dışındaki Türkler açısından umut verici gelişmeler olmuştur. Dergi bu umut ortamına doğmuştur.

Cemal Azmi (solda) ve Bahattin Şakir Beylerin *Liva el-İslam*'da yayımlanan fotoğrafları.

Enver Paşa'nın Moskova'ya geri dönüşünden hemen sonra giriştiği diğer bir iş de İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye kolu olarak düşünülen Halk Şûralar Fırkası'nı kurmak olmuştur.[31] Ancak her iki girişim de trajik şekilde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Önce İİCİ'nin merkezini oluşturmak üzere Moskova'ya çağırdığı Arap delegeler çeşitli gerekçeler öne sürerek gelmekten kaçınmışlardır. Daha derginin yayımlandığı ilk günlerde ayrı bir Arapça dergi çıkarılması konusunda Arap temsilcilerin istekleri olmuştur. 28 Mart 1921'de Enver Paşa'ya Berlin'den yazılan bir mektupta, ayrı bir Arapça dergi çıkarılmazsa bundan böyle Arapların dergiye yazı vermeyecekleri haber verilmiştir. Aynı mektupta "gerek Şekib Arslan'ın gerek Çaviş Efendi'nin kör aletleri olmayarak yolumuza devam edeceğiz" denilmesi, ilişkilerin kopma noktasına geldiğini gösterir.[32] 16 Nisan 1921 tarihli başka bir mektupta ise "Çaviş hasta, Fuad Bey ise yorgunluktan bahsederek Moskova'ya hareketini tehir edip duruyor" denilmiştir.[33]

Berlin'deki Türkler o günlerde hâlâ Enverci ve Talatçı olarak iki ayrı grup görünümündedirler ve Araplar Talatçı gruba daha yakındırlar. Talatçı grubun başında ise Dr. Nâzım vardır. Enver Paşa'nın arkadaşları Talatçı guruptan "İttihat ve Terakkiciler" diye söz etmektedirler. Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey 6 Nisan 1921'de Moskova'ya yazdığı mektupta; "evvelsi gün burada mevcut İttihat ve Terakki mensuplarının ileri gelenleri -adedi 15 kişi- ictima ederek Dr. Nâzım'ı Reis ve heyet-i idareye üç aza tayin etmişlerdir. Büroyu idare ederek Talat Paşa'nın izinden yürümeye karar vermişlerdir. Belki davetinizi kabul ederler" denilmiştir.[34] Enver Paşa'nın Arap temsilcilerini Moskova'ya getirme çabaları, Dr. Nâzım, Bahaddin Şakir gibi Talat Paşa'ya yakın olan eski İttihatçıları da yeni programa ikna etme çabasıyla iç içedir. Ancak bu çabaların en azından Arap delegeler açısından başarılı olduğunu söylemek zordur. Diğerleri ise, önce Enver Paşa'ya yaklaşmışlar, Enver Paşa Türkistan'a geçtikten sonra bu girişimi desteklemeyerek ayrılmışlardır.

Mısırlı Ahmed Fuad, Enver Paşa'ya yazdığı 26 Nisan 1921 tarihli sert bir mektupla cemiyet yönetiminin baştan konuşulduğu gibi olmadığını, Türklerin çoğunluğu ele geçirerek, önemli görevlere layık olmayan adamları, sırf şöhret uğruna getirdiklerini, mesela *Liva el-İslam*'ın yazı işleri müdürü olan İlyas Bey'in bu göreve layık olmadığını, oysa baştan bu göreve Abdülaziz Çaviş'in getirileceğinin konuşulduğunu, Şekib Arslan'ın ve Çaviş'in bütün protestolarına rağmen Vehib Paşa'nın ve İlyas Bey'in baskısıyla Arapça dergi yayımlanmasından vazgeçildiğini hatırlatarak, "elimizde kafi para varsa bütün Avrupa ve Amerika için İngilizce ve Fransızca bir mecmua neşretmekle beraber Arapça, Türkçe, Farsça ve Urduca birer mecmua ısdarı alem-i İslam için elzemdir" demektedir.[35] Aynı mektupta, kendilerinin İttihad-ı İslam uğruna bütün mevkileri teperek mücadeleye atıldıklarını, bu yüzden ailelerinin bile geleceklerinin belirsiz olduğunu belirten Fuad, buna karşılık Berlin'deki Türk grubunun lüks otellerde kaldıklarını, sefahat içinde yaşadıklarını iddia ederek, Çaviş'in şu anda hasta olduğunu ve Moskova'ya gelemeyeceklerini haber vermektedir. Fuad aynı mektupta dergi hakkında da "mecmua yerine bir keşkül-i fukara çıkıyor" demektedir.

Bu anlaşmazlıklara rağmen İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı içindeki Arap temsilcilerin örgütten tamamen kopuşu Haziran 1921'de olmuştur. Ahmed Fuad ve Abdülaziz Çaviş, Enver Paşa'ya yazdıkları iki uzun mektupla cemiyetin kuruluş amacından saptığını, Türk milliyetçiliği davası gütmeye başladığını belirterek istifa ettiklerini bildirmişlerdir. Ayrıca İslam Enternasyonali tabirinin doğru olmadığını, İslamın zaten doğası gereği enternasyonal olduğunu, bu tabirin milliyetçilik cereyanı için icat edildiğini öne sürmüşlerdir. İstifa gerekçelerinden birisi de Türkiye için hazırlanan programın kendilerinden gizlenmiş olmasıdır. Ancak en ilginç iddia şudur: Talat Paşa sağ iken kendisine ve arka-

daşlarına iyi gözle bakılmamasına rağmen, son toplantıda birden bire hepsinin Merkez-i Umumi üyesi olduğunu öğrenmişlerdir. Ayrıca söylediklerine göre, Moskova seyahati Avrupa matbuatına bile konu olmuş, gizlilik kurallarına uyulmamıştır.[36]

Yine de Moskova'da göstermelik de olsa bir İİCİ kongresinin toplanmış olduğu anlaşılıyor. Enver Paşa 5 Temmuz 1921'de Berlin'e yazdığı mektupta, Şekib Arslan'ın kongreye katıldıktan sonra geri döndüğünü, Dr. Nâzım'ın ise orada kaldığını yazmaktadır.[37]

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nda bu sıkıntılar yaşanırken, aynı günlerde Enver Paşa'nın ve diğer İttihatçıların Anadolu ile ilişkileri de birdenbire ve hızla bozulmuştur. Bu günlerde M. Kemal'e de uzun bir mektup yazan Enver, herkesin Anadolu'nun başarısı için çalıştığını, kendilerinin mevki peşinde koşmadıklarını, kanunsuz hareketlere girişmesinin doğru olmayacağını, şimdilik bu duruma katlanacaklarını, ancak dışarıda kalmaya illelebet tahammül edemeyeceklerini bildirmiştir.[38] Ancak bu çabalar fayda etmemiş, Trabzon'da bulunan Enver'in amcası Halil Paşa mayıs ortalarında buradan çıkarılarak Tuapse'ye geçmiştir. Halil Paşa ayrıldıktan sonra Küçük Talat (Muşkara) bir süre daha örgütlenme girişimlerini yürütmüş, sonunda o da Trabzon'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Nitekim 28 Mayıs'ta İstanbul'dan Enver Paşa'ya yazdığı mektupta "İstanbul'a geldim, Şimdilik emniyetteyim. Tuapsa yoluyla hemen oraya gelmek istiyorum" demektedir.[39] Küçük Talat İstanbul'dan yaptığı bütün yazışmalarda "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Türkiye Merkezi" imzasını kullanmıştır.[40]

Anlaşıldığı kadarıyla Moskova'daki İİCİ kongresinden sonra Enver Paşa bütün çabasını Anadolu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bunu, İİCİ projesinden Enver Paşa'nın da ümidini kestiği şeklinde yorumlamak çok da yanlış olmayacaktır. Zaten Anadolu ile ilgili girişimleri de sonuçsuz kalınca, İngiltere'ye karşı İslam İttihadı fikrini tümüyle terk ederek, Türkistan'a geçecek ve bir süre sonra da bağımsız bir Türkistan devleti kurmak amacıyla Bolşeviklerle savaşmaya başlayacaktır.

Yine ayrıntılarına girmemek üzere Enver Paşa'nın Anadolu ile ilgili son girişimlerine de kısaca değinmekte yarar var. Enver Paşa 17 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal'e son derece sert bir mektup yazmıştır. Mektubun özü şudur, Enver Paşa yurtdışında yaptığı bütün işlerden Anadolu'yu haberdar etmesine rağmen Mustafa Kemal bunları bilmiyormuş gibi kendisi ve arkadaşları hakkında yalan haberler yayarak kendilerini halkın gözünden düşürmeye çalışmaktadır. Bunun sebebi de Mustafa Kemal'in "şahsi ahlakı ve hırslarıdır".[41] Enver bu mektuptan hemen sonra Moskova'dan ayrılarak Türkiye sınırına, Batum'a gelmiştir. Burada iki ay kadar kalmıştır. Bu süre içerisinde Halk Şûralar Fırkası'nın bir kongresi toplanarak yeniden İttihat ve Terakki adına dönülmesine karar verilmiştir. Eylül ayı ortalarında Sakarya Savaşının Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanması Mustafa Kemal'in ve hükümetin durumunu son derece güçlendirmiş, Enver Paşa kısa bir süre daha Batum'da kaldıktan sonra Cemal Paşa'yla buluşmak üzere Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. 1921 yılı sonlarında Bolşeviklere açıkça cephe alarak çatışmaya girmiş, on ay kadar süren bir mücadele sonrasında, 4 Ağustos 1922'de Türkistan'da giriştiği bir çatışmada vurularak ölmüştür.

Görüldüğü gibi İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı içindeki çözülme ve Anadolu ile ilişkilerin bozulması süreci iç içe gelişmiştir. Ahmed Fuad ve Abdülaziz Çavış'in, İİCİ'nin kuruluş amacından saptığını ve bu nedenle istifa ettiklerini bildiren mektuplarıyla, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesi halinde tutuklanması için Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın yazdığı emir arasında sadece iki gün vardır. 29 Mayıs'ta Anadolu'ya girerse Enver'in tutuklanmasına karar verilmiş,[42] 1 Haziran'da söz konusu mektup yazılmıştır. İngiltere'ye karşı bütün islam âleminde ihtilaller örgütlemek üzere oluşturulmaya çalışılan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ile, Türkiye'de halkçı bir programla iktidarı almayı hedefleyen Halk Şûralar Fırkası girişimi aynı günlerde ve birden bire çökmüştür. Bu, Enver Paşa açısından büyük bir boşluk olmalıdır. Bunu saptamak, belki Enver Paşa'nın bundan sonraki girişimlerinin anlaşılmasını biraz daha kolaylaştırabilecektir.

LİVA EL-İSLAM

Buraya kadar olan açıklamalardan *Liva el-İslam*'ın hangi şartlar altında, nasıl bir ortamda ve ne amaçla yayımlandığı hakkında az çok bir fikir edinilmiş olmalıdır. Yukarıda da değinildiği gibi derginin birinci sayısı 15 Mart 1921 tarihini taşımaktadır. Bu tarih Enver Paşa'nın Moskova'ya ikinci gelişinin hemen sonrasıdır. Enver Paşa Moskova'da kaldığı süre içerisinde dergi periyodik olarak on beş günde bir yayımlanmıştır. Berlin'de yayımlanan dergi Enver Paşa'ya düzenli olarak gönderilmiştir. 6 Nisan 1921'de Kâmil Bey, kendisine 100 adet dergi yolladığını ve 50 adet daha yollayacağını yazmaktadır. Ayrıca bir o kadar da İstanbul ve Roma'ya gidecektir.[43] Mayıs başında Küçük Talat Trabzon'dan Enver Paşa'ya yazdığı bir mektupta ise "Liva el-İslam gazetesinde Vehib Paşa'nın makalesi cidden şunu bunu muzdarib etti. Çok aziz ve muhterem Ali Beyciğim artık sizin ve bizim Vehib'lerle, Cemal Azmi'lerle ve bilmem kimlerle fırkacılık ve inkılabcılık noktasından bir münasebatımız olamaz"[44] demektedir. Vehib Paşa'nın yazısı 1 Nisan 1921 tarihli ikinci sayıdadır. Buradan, derginin fazla gecikmeksizin İstanbul ve Trabzon'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Küçük Talat Trabzon'dan çıkmak zorunda kaldıktan ve İstanbul'a geldikten sonra Moskova'ya yazdığı bir mektupta, "1 ve 2 Numaralı Liva el-İslam'ları aldık ve tevzii ettik. İntişar ettiğini haber aldığımız diğer nüshalar el'an gelmedi" demektedir.[45] Bir süre sonra Trabzon'a yazdığı mektupta ise gelirken örgütün Samsun şubesini kurduğunu belirterek, tümü eski mebus olan üç isim vermekte ve bundan sonra oraya da dergi gönderilmesini istemektedir.[46] Bütün bunlardan derginin

Anadolu'ya düzenli olarak gönderildiği anlaşılmaktadır.

Peki Kurtuluş Savaşı sırasında İttihatçı girişimlerini önlemekte büyük çaba harcamış olan Kâzım Karabekir ve sırf bu iş için Trabzon'a gönderdiği fırka komutanı Sami Sabit Bey'in dergiden haberi olmuş mudur? Maalesef ikisi de daha sonra yayımlanan anılarında *Liva el-İslam*'dan hiç söz etmemektedirler. Özellikle Sami Sabit, Trabzon'daki İttihatçılara karşı mücadelesini uzun uzun ve ayrıntılarıyla anlattığı halde, *Liva el-İslam*'dan adeta habersiz görünmektedir. Mümkün müdür?[47] Burada akla hemen derginin gizlice ve sadece örgüt üyelerine verildiği şeklinde bir açıklama gelebilir. Ancak ben başka bir noktaya dikkat çekmek istiyorum ki o da şudur: *Liva el-İslam*'da, iki yıllık yayın yaşamı boyunca Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal, TBMM, Kuva-yı Milliye ile ilgili tek bir olumsuz satır görmek mümkün değildir. Hatta bu o kadar öyledir ki, dergiyi kimin çıkardığını bilmeyen birisi bunu TBMM'nin yayın organı sanabilir. Dergide Misak-ı Milli'ye tam bir bağlılık gösterilmiş, Türk ordusu ve Mustafa Kemal Paşa'dan övgüyle söz edilmiştir. İlişkilerin en bozuk olduğu günlerde bile doğrudan M. Kemal'e yönelik herhangi bir olumsuz yazı yazılmamıştır. Enver Paşa önceleri İstanbul'dakilerden Çerkez Ethem ve Reşit Beylerle ilişki kurmalarını istediği halde, Çerkez Ethem'in tasfiyesinden sonra dergi sayfalarında Çerkez Ethem ve Anzavur yan yana ve "hainler" olarak anılmıştır.[48] Bunun gibi, TBMM politikalarıyla tam bir uyum gösteren onlarca örnek vardır. Karabekir ve Sami Sabit Bey böyle bir dergiyi Kurtuluş Savaşı karşıtı hareketler içinde göstermekte zorlanmış olmalıdırlar. Anılarda söz edilmemesi de kanımca derginin uzun süre karanlıkta kalmasına yol açan faktörlerin en önemlisi olmuştur.

Liva el-İslam dergisi konuyla ilgili araştırmalarda da hemen hemen hiç anılmamaktadır. Örneğin Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* başlıklı çalışmasının bir cildini İttihat ve Terakki'ye ve bu cildin de bir bölümünü İttihatçıların yurtdışı örgütlenme girişimlerine ayırmış olmasına rağmen, dergiden hiç söz etmemek-

Liwa-el-Islam

LİVA EL-İSLAM

Liva el-İslam dergisi 15 Mart 1921 ile 1 Aralık 1922 tarihleri arasında toplam 24 sayı yayımlanmıştır. Birinci yıl (1921) 18 sayı ve 16 adet, ikinci yıl yine 18 sayı ancak 8 adet olarak çıkmıştır. İkinci yıl iki, bazen üç sayı bir arada yayımlanmıştır. Buna rağmen dergideki "On beş günde bir neşrolunur" ibaresi hiç kaldırılmamıştır. Dergi bir dosya kâğıdından biraz daha küçük boyutlardadır. Sayfa sayısı 8-16 arasında değişmiştir. Sayfa numaraları cilt usulüyle verilmiştir. Birinci yılın toplam sayfa sayısı 160'tır. İkinci yıl sayfalar yeniden 1'den başlayarak numaralanmıştır. İkinci yılın toplam sayfa sayısı 136'dır.

Dergilerin tümü Berlin'de yayımlanmış, iki yıl içinde üç defa adres değiştirilmiştir. Yayına "Nikolassee, Normanenstr. 6 numara"da başlanmış, ikinci yılın başında "Allamannenstr. 11"e geçilmiştir. 1 Ağustos 1922 tarihli sayıda ise adres olarak "Hagenstr. 27" verilmiştir. Derginin sorumlu müdürü başından sonuna kadar İlyas Bragon Bey'dir.

Dergi Kaviyani matbaasında (Druckerei Kaviani) basılmıştır. Matbaanın derginin pek çok sayısında ilanları vardır. Derginin 15 Temmuz 1921 tarihli 9. sayısında matbaa hakkında bilgi vardır.

15 Haziran 1921 tarihli 7. sayıda derginin belirli bir fiyatı olmadığı, yapılacak bağışlar karşılığında makbuz gönderileceği duyurulmuştur.

Yazıların çoğu imzasızdır. İmza kullanıldığında da açık isim yazılmamış, sadece *Elif., Sin., Mim. Re.* gibi kısaltmalar konulmuştur. Enver Paşa'nın yazılarında "*Elif.*" imzası vardır.

Yazılar dış kapaktan başlamaktadır. Bunlar baş makalelerdir. Baş makaleden sonra birkaç makale daha ve ardından "icmal-i havadis" başlığıyla dünya haberleri verilmiştir. Bu haberlerin çoğu Mısır, Hindistan, İran, Fas, Filistin, Suriye gibi Müslüman ülkelerdeki mücadelelerle ilgilidir. Anadolu ve Yunanistan'daki gelişmeler de yakından izlenmiştir. Dergide İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun İngiliz hedeflerine yönelik eylemlerinden takdir ve hayranlıkla söz edilmektedir. Zaten derginin iki yıllık yayın yaşamı boyunca en belirgin çizgisi İngiltere düşmanlığı olmuştur. İngiltere ve özellikle Lloyd George'dan büyük bir kin ve nefretle söz edilmektedir. Bu kin o kadar ileri boyutlardadır ki, İngiliz halkı için "saadet-i beşeriye düşmanı olan İngiliz kavmi" denilebilmektedir (yıl 1, sayı 2, s. 9).

Buna karşılık Bolşevik Rusya İslam âleminin ve ezilenlerin biricik dostu ve kurtarıcısı olarak görülmektedir. Ancak Bolşeviklere bakışın son derece soğukkanlı olması dikkat çekicidir. Bolşevik dostluğunun temel mantığı "İngiltere'nin düşmanı benim dostumdur" mantığıdır ve bu açıkça belirtilmiştir ("Âlem-i İslam ve Rusya", yıl 1, sayı 3, s. 25). Aynı yazıda Sovyet yönetimi İngiltere'nin düştüğü hatalara düşmemesi için açıkça uyarılmakta ve aksi takdirde Müslümanların düşmanlığını kazanacağı ilan edilmektedir. Ağustos 1922'den itibaren Bolşeviklerle de köprüler tamamen atılmıştır.

tedir. Daha yeni bir örnek olarak da Hollandalı araştırmacı E. J. Zürcher verilebilir. Kurtuluş Savaşı'nda İttihatçı etkinliklerini araştırmış olan Zürcher de dergiden habersiz görünmektedir.[49] Sadece Mete Tunçay bir dipnotta "Enver Paşa 29 Haziran 1921'de Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Berlin Heyet-i Merkeziyesi tarafından Türkçe-Arapça-Farsça-Almanca olarak yayınlanan İİCİ'nin Liva el-İslam gazetelerini ekli olarak gönderdiğini söylemektedir" diye yazmaktadır.[50]

Enver Paşa Moskova'da bulunduğu süre içerisinde dergi düzenli olarak yayımlanmıştır. Ancak Moskova'dan ayrılacağı günlerde ciddi bir para sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Enver Paşa Moskova'dan Berlin'e yazdığı 29 Temmuz 1921 tarihli son mektubunda "Para meselesi pek firaklıdır. Değirmenin suyu duracak gibi" diyerek tutumlu olmalarını istemiştir.[51] Batum'a geldikten sonra, 5 Eylül 1921'de "Başkomutanlık Veznedarlığına" yazdığı bir notta ise "Gelecek aydan itibaren ayda bir neşrolunacak Liva el-İslam için Berlin Merkezine yalnız 10.000 Mark itası" talimatını vermiştir.[52] Gerçekten de 1 Ekim 1921 tarihli 13. sayıya kadar periyodik olarak on beş günde bir yayımlanan derginin bir sonraki sayısı, bir ay sonra 1 Kasım 1921'de ve iki sayı bir arada olarak yayımlanmıştır. Ancak bu kadarla da kalmamış, Enver Paşa Türkistan'a geçtikten sonra para sıkıntısı daha da artmış ve derginin periyodu daha da açılmıştır. 15 Ocak 1922 tarihli ikinci yılın birinci sayısından sonra üç ay süreyle dergi çıkarılamamış, 15 Mart'ta üç sayı bir arada yayımlanmıştır. Bu günler aynı zamanda Berlin'deki diğer İttihatçıların Enver Paşa'dan ayrıldıkları günlerdir. Kardeşi Kâmil Bey'in anlattığı şu tablolar düşündürücüdür:

> Hep sizinle meşguluz. Acaba mektuplarımızı aldınız mı?.. Arkadaşlar el'an hareketiniz aleyhinde... Ağabey, bu adamlarla çalışmak mecburiyetinde kaldığından son derece muazzebim. Hakkınızda bu adamların öyle intikam şekilli fikirleri var ki, tasavvur edemezsiniz. Sizi deli, ne yaptığını bilmez bir adam diye ortaya koyuyorlar. Sizi her fırsatta alçaltmaktan geri durmuyorlar. Ma'ateessüf ben hep susmaya, hep bu acı sözleri yutmaya mecbur kalıyorum.[53]

Kâmil Bey para işlerinin de iyi olmadığını anlattıktan sonra "Gazeteyi on ay daha çıkarabilmek için lazım gelen 150 bin Markı bir yana koyup ona dokunmamayı teklif edeceğim" demektedir. İlyas Bey ve Ziya Bey'in maaşlarının da bu rakama dahil olduğu düşünülse bile bu oldukça yüksek bir rakamdır. Bu maliyetin içinde Türkçe dışında yayımlanan diğer nüshalar da hesaplanmış olmalıdır.

Kâmil Bey'in bir ay sonra yazdığı bir mektuptan Berlin'deki İttihatçılarla ilişkilerin zamanla iyileşmek yerine daha da bozulduğu anlaşılıyor. Kâmil Bey Berlin'deki durumu şöyle anlatıyor:

> Ağabeyciğim, Ruhen pek mu'azzebim. Merkez-i Umumi azaları olan Rusuhi, Baha Şakir, Cemal Azmi ve Azmi Bey'lerle tamamen kat-ı alaka edip "Efendiler bundan sonra sizinle çalışılamaz. Siz Ali Bey'in [Enver Paşa -S. G.] harekâtı aleyhindesiniz. Ali Bey'in bin bela topladığı paraları yine onun için sarfetmek lazımdır" demeyi düşünüyorum. Bir taraftan da bunların arasından ayrılmak istemiyorum. Onların harekâtından haberdar olmak için hiç olmazsa gazetenin bir senelik masrafını bir kenara ayıralım dedim. Az kaldı beni boğacaklardı. Hele Rusuhi hemen gazete ile alaya başladı.[54]

Berlin'dekilerin alay etmesine rağmen Enver Paşa'nın *Liva el-İslam*'ı hep ciddiye aldığı anlaşılıyor. Daha Buhara'ya vardığı gün kardeşine yazdığı ilk mektupta "Bir de Liva el-İslam'ların müslümanca olan nüshasından yine Afganistan sefareti vasıtasıyla bana gönderirsin" diye yazıyordu.[55] Bu isteğini on beş gün sonra bu kez "Evvelce arz ettiğimiz gibi Times, Temps gazetelerinin ve İstanbul gazeteleriyle Liva el-İslam'ların gönderilmesini de pek rica ederiz" diyerek tekrarlıyordu.[56]

Enver Paşa'nın kendisi gitmeden önce de *Liva el-İslam*'ı Buhara'ya ve Türkistan'a gönderdiği anlaşılıyor. O sıralarda Türkistan'da bulunan Zeki Velidi Togan daha sonra yayımladığı hatıralarında bunu şöyle anlatır:

> Eylül ve Ekim [1921 -S. G.] aylarında bize Buhara'daki Türkiyeli subaylardan Ali Rıza vasıtasıyla o zaman Moskova'da bulunan Enver Paşa'dan bir kaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. Liva el-İslam ve başka isimlerde olan ve Berlin'de neşrolunan bu mecmualarda Enver Paşa ve arkadaşları "İslam aleminin birliği namına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine" propaganda da bulunuyorlardı. Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayati hesapları ile Türkistan'ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu.[57]

Liva el-İslam'ın yayımlandığı günlerdeki etkisine bir başka örnek de o günlerde Paris'te yayımlanan bir kitapçıktır. Kurtuluş Savaşını bir Alman-Bolşevik-İttihatçı komplosu olarak gören bu kitabın maalesef hangi ayda yayımlandığı belirtilmemiştir. Ancak günlük basından yaptığı alıntıların sonuncusu 2 Temmuz 1922 ve yazarın yazdığı önsöze koyduğu tarih de 31 Temmuz 1922'dir. Dolayısıyla kitabın Ağustos ayında yayımlandığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Yazar burada "Berlin bu gün Paris'ten daha çok dünkü Jöntürk İslamik merkezi gibi bugün de Kemalo-İslamik merkez haline gelmiştir. Bu gün Almanya'nın başkentinde en az altı örgüt Doğu'da Hindistan'da Kuzey Afrika'da Pan-İslamik tahrikler maksadıyla çalışmaktadır. Bu teşkilatlar şunlardır..." diyerek Berlin'de bulunduğunu iddia ettiği örgütleri saymakta ve "Bu kulüp (Doğu Kulübü) Türkçe ve Arapça Liva el-İslam (İslam Sancağı) adıyla iki aylık bir dergi çıkarmaktadır" demektedir.[58]

Enver Paşa Türkistan'a geçip Bolşeviklerle açıkça çatışmaya girdikten sonra da *Liva el-İslam* yayınını sürdürmüş, Bolşevik dostluğuyla başlayan yayın çizgisini Bolşevik düşmanlığına taşımakta bir sakınca görmemiştir. Ancak Bolşeviklerle çatışmaya

girildikten sonra bile, dergi sayfalarına İngiltere ile ilgili en küçük bir yumuşama işareti dahi yansıtılmamıştır.

15 Mart 1921'de yayımlanmaya başlanan derginin, Enver Paşa'nın 4 Ağustos 1922'deki ölümünden sonra üç sayısı daha çıkmıştır. Bu sırada Berlin'dekilerin Enver'in ölümünden habersiz olduğu anlaşılmaktadır. 1 Aralık 1922 tarihli son sayıda Enver Paşa'nın sapasağlam mücadelesine devam ettiği haberi vardır. Enver Paşa'nın ölüm haberi belli ki son sayının yayımlanmasından sonra Berlin'e ulaşmış ve bu haberin yarattığı yıkımla yeni bir sayı yayımlanamamıştır.

Belki de içinde Enver Paşa'nın ölüm haberi olan bir dergi yayımlamaya elleri varmamıştır. ■

1. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yay., 1995, s. 20.
2. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c. III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972, s. 507.
3. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 82.
4. Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul: Arma Yay., 1992, s. 40-41. (Tefrika olarak Mayıs 1922'de *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanmıştır.)
5. Arif Cemil, *age*, s. 25.
6. Bkz. Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya mektup, aktaran Ş. S. Aydemir, *age*, s. 520.
7. Bkz. Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya mektup, M. Yamauchi, *age*, s. 90.
8. Cafer Tali'den Enver Paşa'ya mektup, M. Yamauchi, *age*, s. 131.
9. Uçak kazalarının ve hapisliklerin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Arif Cemil, *age*, s. 55-73.
10. Bkz. Enver Paşa'dan Hacı Sami'ye mektup. M. Yamauchi, *age*, s. 94.
11. Bazı yazarlar bu durumu İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın kurulmuş olduğuna dair bir işaret olarak saymalarına rağmen ileride görüleceği gibi İİCİ girişimleri asıl olarak kurultay sonrasında yoğunlaşmıştır.
12. Bildirinin tam metni için bkz. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 283.
13. Bkz. Cemal Paşa'dan M. Kemal'e mektup. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 109.
14. Mektup için Masayuki Yamauchi, *age*, s. 112. Protokolün tam metni için s. 314.
15. Bkz. Şahin Bey'den Enver Paşa'ya mektup. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 116.
16. Dr. Philip H. Stoddart, *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yay., 1993, s. 56 vd.
17. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 133.
18. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 135.
19. Hindistanlı Müslüman gazeteci, öğretim üyesi. Savaşta İngiltere'ye karşı İslam Birliği mücadelesi için Türkiye'ye gelmiştir. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 332.
20. Ancak Bekir Sami'nin bir süre sonra Enver Paşa çevresinden uzaklaştığı anlaşılıyor. Bkz. Ziya Bey'den Enver Paşa'ya mektup. "Bekir Sami bizden ihtiraz etti [korktu, sakındı, çekindi]." Masayuki Yamauchi, *age*, s. 189.
21. Bkz. Bedri Bey'den Enver Paşa'ya mektup. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 143.
22. Afganistan üzerinden Hindistan'daki İngiliz birliklerine saldırma fikrinin savaş sırasındaki Teşkilat-ı Mahsusa planlarından birisi olduğu anlaşılıyor. Bkz. Dr. Philip H. Stoddart, *age*, s. 64. Afganistan Emiri Emanullah Han'la Enver Paşa'nın iyi ilişkileri Enver'in ölümüne kadar sürdü.
23. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 149.
24. Enver Paşa'dan Kâmil Bey'e mektup. M. Yamauchi, *age*, s. 150. Para daha sonra iki taksit olarak alınmıştır. Enver Paşa kendisi, Kâmil Bey ve Ziya Bey dışında parayı kimsenin bilmemesini istemiştir. Bkz. M. Yamauchi, *age*, s. 164.
25. Ziya Bey'den Enver Paşa'ya mektup. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 152.
26. Enver Paşa Türkistan'a geçtikten sonra, bütün eski İttihatçılar aleyhine dönmüş hatta kendisine deli gözüyle bakılmıştır. Bu konuda ilginç bilgiler için Bkz. Kâmil Bey'den Enver Paşa'ya mektup. M. Yamauchi, s. 263. Kâmil Bey, "Burada sizin için çalışmakta olan Ziya ve İlyas'dan başka kimse yok" demektedir.
27. Ziya Bey'den Enver Paşa'ya mektup. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 157. Buna rağmen mektupları yayımlayan Yamauchi, yayımladığı mektuplara yazdığı giriş bölümünde *Liva el-İslam*'ın dört sayfalık ve iki ayda bir yayımlandığını yazmıştır ki bu doğru değildir. Bkz. s. 49.
28. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 161.
29. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 162. Oysa birinci sayının üzerinde 15 Mart tarihi vardır. Zaten Ziya Bey 15 Mart tarihli mektubunda Enver Paşa'ya derginin çıkmaya başladığını yazmıştır.
30. Mart 1921 kronolojisi için bkz. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara: TTK, 1989, s. 142-146. Bekir Sami'nin imzaladığı anlaşmalar TBMM tarafından reddedilmiş, bunun üzerine B. Sami istifa etmiştir.
31. Halk Şûralar Fırkası programı geniş ölçüde sosyalizm uygulamalarından etkilenmiş halkçı bir programdır. HŞF programı ve İİCİ tüzüğünün tam metni için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa*. İstanbul: Tekin Yay., 1990 s. 103-131.
32. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 172.
33. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 181.
34. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 180.
35. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 191.
36. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 223-25.
37. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 228. Şevket Süreyya bu kongreye katılanların toplu halde bir fotoğrafını yayımlamış ve kongre için "üstünde durmasak da olur" yorumunu yapmıştır. Bkz Ş. S. Aydemir, *age*, s. 586. Ayrıca Kongreye katılanların bir listesi için bkz. Mete Tunçay, *Sol Akımlar*, c. 1., s. 78.
38. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 205.
39. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 220.
40. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 214, 215. Daha sonra "İ.İ.C.İ anka gibi bir şey" diyerek isim fazlalığından şikâyet eden de yine Küçük Talat olmuştur. Bkz. M. Yamauchi, *age*, s. 253.
41. Masayuki Yamauchi, *age*, s. 233. Ancak Enver Paşa bu mektubu göndermekten vazgeçmiş, mektubu *Liva el-İslam*'da makale olarak yayımlamıştır.
42. Karabekir, *age*, s. 138-9.
43. M. Yamauchi, *age*, s. 180.
44. M. Yamauchi, *age*, s. 204. Vehib Paşa'nın derginin 1. ve 2. sayılarında İslamda birliği vazeden iki kısa makalesi yer almıştır ki bu makalelerin kimseyi rahatsız etmesi mümkün değildir. Zaten mektuptan da tepkinin makalelere değil, Vehib Paşa'nın kendisine olduğu anlaşılmaktadır. Vehib Paşa'nın bundan sonra makalesi yayımlanmamıştır.
45. M. Yamauchi, *age*, s. 214.
46. M. Yamauchi, *age*, s. 222.
47. Bkz. K. Karabekir, *age* ve Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1949.
48. "Vatanda Kurulan Fesad Ocakları", *Liva el-İslam*, yıl 2, sayı 1-2 (15 Ocak 1922), s. 4.
49. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: Bağlam Yay., 1987.
50. M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, BDS Yayınları. 120-1.
51. M. Yamauchi, *age*, s. 237. Aynı mektupta Afganistan Emiri Emanullah Han'ın gönderdiği 4.000 altının bir miktarını Berlin'e gönderdiğini de yazmaktadır.
52. M. Yamauchi, *age*, s. 245.
53. M. Yamauchi, *age*, s. 263.
54. M. Yamauchi, *age*, s. 266.
55. M. Yamauchi, *age*, s. 249.
56. M. Yamauchi, *age*, s. 251.
57. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul: Hikmet Gazetecilik Limited Şirketi, 1969, s. 384. Ancak Enver Paşa bu aylarda Moskova'da değil Batum'da bulunuyordu.
58. Ömer Kâzım, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ankara Berlin*, çev. Dr. Durmuş Yılmaz, Konya: Alagöz Yayın İletişim Pazarlama San. ve Tic Ltd. Şrk. 1994, s. 70-72. Çeviride maalesef Ömer Kâzım'ın kimliği hakkında bilgi verilmemiştir. Ömer Kâzım bu tarihte Enver Paşa'nın Bolşeviklerle çatışmakta olduğundan habersiz görünmektedir. Belki de kendi komplo teorisini geçersiz kılacağı için bu durumu görmezden gelmiştir.

LİVA EL-İSLAM'IN FİHRİSTİ

YIL 1 (1921)

No. 1 (15 Mart, s. 1-10) Siyasi Mesleğimiz•Talat Paşa'nın Ölümü•Fatiha-i Kelam•İcmal-i Havadis: Londra Konferansı, Hind Müslümanlarının Londra Konferansına Müracaatı, Hind İhtilalcilerinin Nümayişi, İngiltere'den İntikam Cemiyeti, Venizelos Gücendi, Faysal'ın Ricası, Batum'un İşgali, Ağa Han Hazretlerinin Beyanatı, Kilikya Meselesi

No. 2 (1 Nisan, s. 11-16) Londra Konferansı•Fatiha-i Kelam/Vehib Paşa•Mısır İhtilalinin Yıldönümü•İcmal-i Havadis [Arapça]•İcmal-i Havadis: Türkistan Haberleri, Arabistan Haberleri: Irak-Suriye-Fas, Hindistan Haberleri, Amerika, Fransa, İngiltere, Yunanistan

No. 3 (15 Nisan, s. 17-40) [Arapça kısım]•Âlem-i İslam ve Rusya•Mehmed Veli Han•İngiliz Vahşeti•[Arapça]•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, İlan/Kaviyani Matbaası, Arabistan Haberleri, İngiltere-Fransa İhtilafı, Irak Haberleri, Fas, İran'ın Tahliyesi, Hindistan Haberleri, Fransa Haberleri, Yunanistan Haberleri, İngiltere Haberleri, İrlanda•Şiir/Abdülaziz Çaviş [Arapça]

No. 4 (1 Mayıs, s. 41-56) Muhterem Okurlarımız•Kurtuluşa Doğru Dergisi•İngiliz Vahşeti-2•Mısır İhtilali Yıldönümünde İbraz Olunan Nutuklar: İngilizlerin Mısır'da İktisadi Su-i İdaresi/A. Çaviş•İrlanda'nın Hürriyet Mücadelesi/Doktor Ş-t-r-t-o•İngiltere Emperyalizmi/Prof. Wahlentein•Doğu Halkları Arasında Dayanışma/Emir Şekib Arslan•İcmal-i Havadis: Türkiye, Mabed mi Eşkıya İni mi?, Arabistan Haberleri, Emir Şekib Arslan'ın Lloyd George'a Telgrafı, Mısır Haberleri, Fas Haberleri, Hindistan Haberleri, Fransa Haberleri, Yunanistan Haberleri, İngiltere Haberleri, İrlanda, Rusya İslam Talebelerine Yardım Cemiyeti•[Arapça kısım]

No. 5 (15 Mayıs, s. 57-65) Yunan Hezimeti/*Mim. Re.*•İngiltere'nin Caniyane Siyaseti•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, Filistin Haberleri, Mısır Haberleri, Fas Haberleri, Irak Haberleri, Hindistan Haberleri, İngiltere Haberleri, İrlanda, Fransa Haberleri, Yunanistan Haberleri, Berlin İslam Kabristanı İçin Yardım Edenler (Liste)

No. 6 (1 Haziran, s. 66-72) Mühim Bir Mektup/*Elif.* [Enver Paşa]•İngiltere'nin Caniyane Siyaseti-2/*Mim. Re.*•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, Mısır Haberleri, Hindistan Haberleri, Irak Haberleri, Filistin Haberleri, Suriye Haberleri, Fransa Haberleri, İngiltere Haberleri-İrlanda, İran

No. 7 (15 Haziran, 73-80) Talat Paşa ve Katli/*Elif.* [Enver Paşa]•Okurlara İlan•Daima Aynı Siyaset/*Mim. Re.*•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, Mısır Haberleri, Hindistan Haberleri, İngiltere Haberleri-İrlanda, İslam Kabristanı (listenin devamı)•Düzeltme ve Özür

No. 8 (1 Temmuz, s. 81-88) Dikkat Edelim Aldanmayalım/*Elif* [Ener Paşa]•Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri•Daima Aynı Siyaset/*Mim. Re.* (Devam)•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, Türk Ordusunun Taarruzu, Arabistan Haberleri, General Gouraud'ya Suikast, İran Haberleri, Afganistan Haberleri, Hindistan Haberleri, İngiltere Haberleri-İrlanda, Yunanistan Haberleri

No. 9 (15 Temmuz, s. 89-96) İstanbul'da İngiltere/*Elif.* [Enver Paşa]•İngiltere İmparatorluk Meclisi/*Mim. Re.*•Birbirine Bogdurulan Kafkasya Milletleri/*Mim. Re.* (Devam)•İcmal-i Havadis: Türk-Yunan Haberleri, Garib İşaa'lar, Yunan Mühimmat Deposunun Berheva Olması, Yunan Ordusunun Morali, Mısır Haberleri, Fas Haberleri, Hindistan Haberleri, Şark Muammaları, İrlanda Haberleri, İlan/Kaviyani Matbaası

No. 10 (1 Ağustos, s. 97-108) İngiltere ve Yeni Türkiye/*Elif.* [Enver Paşa]•Son Yunan Taarruzu•İrlanda ve İngiltere•Lozan Mektupları-1•İcmal-i Havadis: Arabistan Haberleri, Emir Abdullah, Mısır Haberleri, Fas Haberleri, Hindistan Haberleri, İtalya Haberleri, İngiltere Haberleri, Bir Türk Daha Kurban Gitti

No. 11 (15 Ağustos, s. 109-116) Arz-ı Tebrikat (Kurban Bayramı)•Kendimizi Bilelim/*Elif.* [Enver Paşa]•İngiltere Melaneti/*Mim. Re.*•Türk-Afgan Muahedesi 112•Bir Nutuk (Bakû Kurultayı)•Filistin Mektupları-1 /*Ha. Sat.*•İcmal-i Havadis: Türkiye Haberleri, Türk-Yunan Harbi, İran Haberleri, Fas Haberleri, Mısır Haberleri, İrlanda Haberleri, Yunanistan Haberleri

No. 12 (1 Eylül, s. 117-124) Biricik Yol/*Elif.* [Enver Paşa] •Bir Nutuk (devam)•Filistin Mektupları-2•İcmal-i Havadis: Türk-Yunan Çatışması, Irak Haberleri, Fas Haberleri, Suriye Haberleri, Hindistan Haberleri, İrlanda Haberleri, Bulgaristan Haberleri

No. 13 (15 Eylül, s. 125-132) Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta'riz•İngiliz'in Şarkta Hazırladığı Yeni Siyaset Temelleri•Lozan Mektupları-2

No. 14 (15 Ekim, s. 133-144) Sakarya Meydan Muharebesi•Perde Arkasında İngiltere•İstanbul'da İngilizler•Vatanına Hıyanet Edenler/Zeki Kerim•Filistin Mektupları/*Ha. Sat.* (12. sayıdan devam)•Filistin Mektupları-3/Ebu'l-Faruk•Bir Hasbihal

No. 15-16 (15 Kasım, 145-153) Türkiye-Fransa İtilafnamesi•Türkiye-Fransa Mukavelenamesi•Türk-Fransız Anlaşması Münasebetiyle/*Sin.*

No. 17-18 (15 Aralık, s. 154-160) Kurtulmak İsteyenlere Tarih Rehber Olmalı/Hafız Razi•Sus! Lübnan'da Fikirlerin Zehirlenmiştir•Gean Callot'nun Mühim Bir Makalesi•Bir Kitap: Ankara Mektupları

YIL 2 (1922)

No. 1-2 (15 Ocak, s. 1-8) İzah-ı Hakikat•Vatanda Kurulan Fesad Ocakları/*Sin.*•Hicaz'da Hutbe Duası•Allahın Mukaddes Toprağı•Filistin Mektupları-1/Ebu'l-Faruk

No. 3-6 (15 Mart, s. 9-16) Lady Harington'un Verdiği Balo•Ey Alem-i İslam/*Elif. He.* (Şiir) 11•Filistin Mektupları/Ebu'l-Faruk (devam)•Hindistan'da Britanya Zindanlarının Dehşeti•Mısır İhtilalinin Yıldönümü•İlan/Kaviyani Matbaası

No. 7-8 (15 Nisan, s. 17-24) Talat (Şehadet Yıldönümü)•Paris Şark Konferansı•Sevr•Lozan Türk Konferansı 1922 Yılı Toplantısı•İngiltere'de Siyasi İhtilaflar/*Sin.*•İlan/Kaviyani Matbaası

No. 9-10 (1 Haziran, s. 25-40) İlan/Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde (Seminer)•Fetva•İngiltere ve İstanbul Rum Patrikhanesi•Suriye Kan Ağlıyor•Suriye'deki İngiliz Mezalimini Protesto•Hindistan Hilafet Komitesinin Bir Protestosu•Hilal-i Ahmer Havadisi (Câmi ve Bayram Günleri)•Bahaddin Şakir-Cemal Azmi Beyler•Acı Bir Kayıp (Yusuf İzzet Paşa)•Berlin'de Ramazan Bayramı ve Afgan Sefareti•Berlin'de Hatim-i Şerif Duası•Sadaka-i Fitr•Yeldeğirmeni Tepesi Wind Mill Hill•İlan/Kaviyani Matbaası•İlan/Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde (Seminer)

No. 11-12 (1 Ağustos, s. 41-64) Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan'ı İstilası ve Enver Paşa•Türkiye ve İtalya/*Vav. Mim.*•Şark ve İrlanda/*Sin.*•Fetvaya Dair/Ayaz İshaki (Okuyucu Mektubu)•Şarki Buhara Vekayi'i•İnsani ve Medeni Yardıma Davet•Kırım Acıları•İlan/Bayram Namazı•[Farsça ve Arapça kısmı]

No. 13-14 (1 Eylül, s. 65-88) İstanbul Meselesi/*Sin.*•Balkanlar/*Sin.*•Sevr Anlaşmasının Tadili/İtilaf Siyasetinin İç Yüzü•Türkiye ve Afganistan•Ruslar Afganistan'da Neler Yapıyorlar•Rusya İslamlarında Açlık ve Türkistan Hareketi/*Sin.*•İslamın Samimi ve Hakiki Dostlarına/Hamdi Mehmed•Afganistan Berlin Maslahatgüzarı Edib Han ve Azadi-i Şark•[Farsça kısmı]

No. 15-16 (1 Ekim, s. 89-112) Harb-i Umumi'de Türkiye/General Bronzart•Anadolu Harbinin Son Safhası/*Sin.*•Sulh Hazırlıkları/*Sin.*•Cennet Kılıcın Gölgesi Altındadır•İcmal-i Havadis•İslam Aleminde Sevinç•Almanya'da Zafer Kutlamaları•Enver Paşa'nın Yeni Bir Başarısı•İslam ve Hocası•[Farsça kısmı]

No. 17-18 (1 Aralık, s. 113-128) Halife Hazretlerinin Beyannameleri•Altıncı Mehmed'in Hal'ine Dair Fetva•Saltanatın Hilafetten Ayrılmasına Dair Kanun•Hind Müslümanlarının Vaziyeti•Hind Hilafet Komitesi'nin Bonarlav'a İhtarı•İslamların Pek Mukaddes Bir Vazifesi/Himaye-i Etfal Cemiyeti•Liva el-İslam'ın Yasaklanması/Filistin•Hilafet Saltanat ve Hakan-ı Sabık•Ahmed Enver Paşa•Güneş/Mehmed Timur Bey (Şiir)

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İKİ TRABZONLU:

EYÜBZADE ÖMER FEVZİ VE ESAD ÖMER EYYUBİ

VEYSEL USTA*

Toplumsal Tarih dergisinin Ağustos 1996 sayısında Sayın Mete Tunçay tarafından kaleme alınan "Erzurum Kongresi'nin Bolşeviğinden Gazi'ye Mektup" adlı bir yazı yayımlanmıştır. Esas itibariyle Trabzon'da yayımlanan *Kahkaha* adlı mizah gazetesinde yer alan ve yazının başlığına da konu olan Esad Ömer Eyyubi'nin mektubunun tam metninin verilmesi amacıyla yazılmış olan yazının giriş bölümünde yer alan bazı yanlışları tespit etmek ve doğrusunu ortaya koymak istiyorum.

Bilindiği gibi Trabzon, Milli Mücadele döneminde ülkenin belki de en hareketli merkezlerinden biri olmuş, Erzurum Kongresi'nin toplanmasındaki katkılarının yanında, Milli Mücadeleyi baltalamaya yönelik Pontusçuluk, adem-i merkeziyetçilik, İttihatçılık, padişahçılık ve Bolşeviklik faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı odak konumunda bulunmuştur. Bu nedenle olaylar, insanlar ve ilişkiler son derece karmaşık bir durum arz etmiştir. Ülkemizin yakın tarihi ile ilgili olarak bile belge ve bilginin sınırlı olmasının yanında, mevcut belgelere ulaşmanın olanaksızlığı da dikkate alındığında, son derece karmaşık olayların içinde yer almış kişileri, gerçek kimlikleriyle tespit edebilmenin güçlüğü aşikârdır. Bu yazıda anılan iki kişinin aynı aileye mensup olmasının yanında, ikisinin adının da "Ömer" olması ve aynı kuşağa mensup bulunması karışıklığın asıl nedenini teşkil etmiştir. Bu karışıklığı ayırt etmek için konuyu maddeler halinde ele alarak açıklamaya çalışacağım.

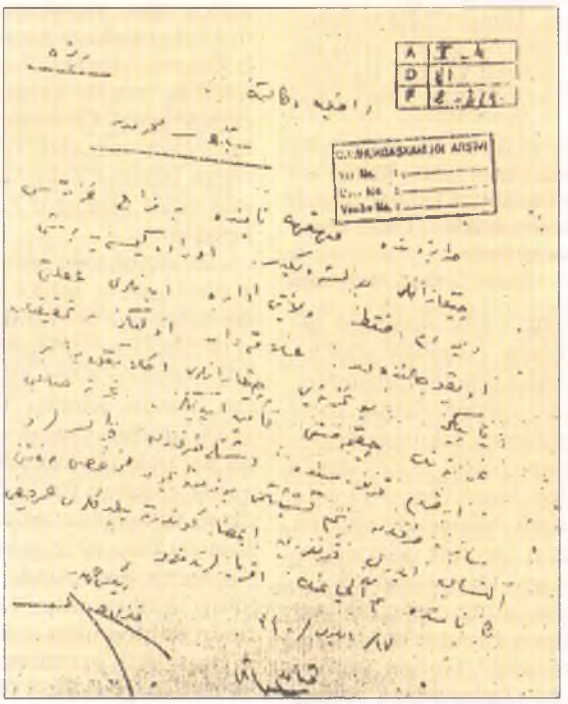

Mustafa Kemal'in *Kahkaha* gazetesi ile ilgili telgrafı.

Mete Tunçay "Benim Atatürk'ten ödünç aldığım bir nitelemeyle Erzurum Kongresi'nin Bolşeviği dediğim zat, Eyüboğulları ailesinden Esad Ömer (Fevzi) Bey'dir" demektedir ki, bu cümledeki iki tespit yanlıştır.

Birincisi "Esad Ömer (Fevzi) Bey" ibaresidir ki, bu ibareyle aynı aileden iki ayrı şahıs, tek bir kişi haline getirilmiştir. Bunlardan ilki Eyübzade Ömer Fevzi olup Erzurum Kongresi'ne Sürmene delegesi olarak katılarak Mustafa Kemal'in kongre başkanlığına karşı çıkmış, kongrede adem-i merkeziyetçi görüşleriyle şüpheleri çekmiş, düzenli ordu teşkili yerine milis kuvvetleri oluşturulmasını savunmuş ve kongrenin son günü yapılan Heyet-i Temsiliye seçimlerine katılmayarak programı imzalamamış olan şahıstır. Trabzon'a döndükten sonra çıkardığı *Selamet* gazetesinde Atatürk ve Erzurum Kongresi kararları aleyhine yazılar yazması üzerine[1] tutuklanacağını anlayınca önce İstanbul'a, oradan Balıkesir'e kaçmış, burada da tutunamayarak Fransa'ya kaçmıştır. 150'likler listesine alınan Ömer Fevzi, 1938'deki afla yurda dönmüş ve 1951 yılında ölmüştür.[2] Bu şahsın Bolşeviklikle hiçbir ilgisi olmadığı gibi, padişahsız bir devlet tasarlayamayacak derecede padişaha bağlılığıyla biliniyordu.[3]

Bu şahıslardan ikincisi olan ve M. Tunçay'ın mektubunu yayımladığı şahıs Esad Ömer Eyyubi'dir. Aynı aileye mensup olmakla birlikte, Eyübzade Ömer Efendi'nin oğlu olarak 1895 yılında Maçka'da doğan Esad Ömer, Trabzon İdadisini bitirdikten sonra bir süre memurluk görevlerinde bulunmuş, bilahare ayrılmıştır. *Muhaceret Türküleri*, *Sefil* ve *Dönüş* adlı kitapları bulunan Esad Ömer, şiir yeteneğiyle kısa sürede tanındı. Nâzım Hikmet 1921 yılında Rusya'ya gitmek üzere Trabzon'a geldiğinde kendisiyle görüşen Esad

* Trabzon İl Kültür Müdürü Yardımcısı

Ömer, Nâzım'ın fikirlerinden oldukça etkilendi.[4] 1922 yılında çıkarmaya başladığı *Kahkaha* adlı gazetesindeki yazılarında sürekli düzeni eleştiren yazılar yazmış, bu nedenle de gazetesi zaman zaman kapatılmıştır.[5] Hatta zaman zaman yazılarının dozunu kaçırdığı da olmuş, Mustafa Kemal ve devrimlerine karşı Meclis'te şiddetli muhalefet yapan Trabzon milletvekili Ali Şükrü'nün Trabzon'a yaptığı bir ziyaret üzerine "Muhterem Mebusumuz Geliyor" adlı şiir yazarak, Ali Şükrü'ye ağza alınmayacak hakaretler etmiştir.[6]

Eyübzade Ömer Fevzi

Atatürk, 15 Eylül 1924 tarihinde Trabzon'a yaptığı ziyaret esnasında *Kahkaha* gazetesinin aleyhte yazılarını görmüş ve 17 Eylül 1924 tarihinde Rize'den Dahiliye Vekâleti'ne bir telgraf çekerek gazetenin soruşturulmasını istemiştir. Mustafa Kemal'in telgrafında şunlar yazılıydı:

> Dahiliye Vekâletine
>
> Trabzon'da Kahkaha namında bir mizah gazetesi çıkaranlar Bolşeviktir. Orada, kimseye bir şey demedim. Fakat vilayeti idare edenlerin gafleti, uyku halindedir. Alakadar olunuz, tahkikat yapınız. Bu gazeteyi çıkaranları anlamakla beraber, gazetenin çıkmamasını temin ediniz.
>
> Gazete sahibi, Erzurum Kongresi'nde düşmanlar tarafından, Fransızlar ve saire tarafından, benim teşebbüsâtımı bozmak için murahhas sıfatını iktisab ederek kongreye aza gönderebildikleri, Ömer Fevzi namında bir alçağın akrabasındandır.
>
> Gazi M. Kemal

Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi *Kahkaha* gazetesi, yaptığı yayınlarda düzene eleştiriler yöneltiyor, eşraf ve ayanlık gibi feodal sistemin unsurlarının süratle tasfiyesini istiyor, emperyalizme karşı kazanılan savaşın gerçekleştirilecek inkılaplarla pekiştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Yazılarında Bolşevizmin etkileri görülen Esad Ömer Eyyubi 1921'de Trabzon'da görüştüğü Nâzım Hikmet'ten derinden etkilenmişti. Nitekim bir süre sonra Rusya'ya geçmiş ve bir daha da geri dönmemiştir.[7]

Ancak yaşadığı süre boyunca hep derin bir yurt özlemi içinde olmuş Esad Ömer Eyyubi. Bu duygularını dile getirmek üzere yazdığı "Gurbet Acıları" adlı şiirini, Rusya'ya giden bir Trabzonluya vermiş ve bu şiiri Trabzon'da yayımlanan *Genç Anadolu* mecmuasında yayımlanmıştır.[8]

M. Tunçay'ın yazısında *Selamet* gazetesi sahibi Eyübzade Ömer Fevzi ile *Kahkaha* gazetesi sahibi Esad Ömer Eyyubi'yi karıştırma sebebine gelince:

Yukarıda da değindiğimiz gibi her iki şahsın da aynı aileye mensup ve isim benzerliği olmasının yanında Mustafa Kemal'in Rize'den Dahiliye Vekâleti'ne çektiği telgrafta *Kahkaha* gazetesini çıkaranların Bolşevik olduğunu ve gazete sahibinin, Erzurum Kongresi'ne teşebbüsâtını bozmak için gönderilen "Ömer Fevzi namında bir alçağın akrabasından" olduğunu söylemesinden de kaynaklanmaktadır.

Atatürk'ün telgrafında, *Kahkaha* gazetesi sahibinin adını vermemiş olması da karışıklığın sebeplerinden biri sayılabilir. Ancak telgrafın dikkatli bir şekilde okunması halinde, gazeteyi çıkaranların Ömer Fevzi'nin akrabalarından bir başka kişi olduğu anlaşılacaktır. Kaldı ki *Kahkaha* gazetesinin sahibi Esad Ömer Eyyubi, Erzurum Kongresi'ne katılmamış Bolşevikliğe temayülü nedeniyle Rusya'ya kaçmış ve bir daha da geri dönmemiştir. Halbuki Erzurum Kongresi'ne Sürmene delegesi olarak katılarak Mustafa Kemal'e muhalefet eden zat ise Eyübzade Ömer Fevzi'dir. Bu zatın hiçbir zaman Bolşevikliğe temayülü olmadığı gibi, koyu bir padişah yanlısı olarak bilinmektedir. Atatürk'ün *Nutuk*'unda "Bu tereddüdü gösterenlerden bir kısmının düşüncelerini iyi niyet ve samimiyetlerine vermek mümkün olduğu halde, diğer bazı kimselerin bu hususta tamamen samimiyetten uzak, aksine melunca bir maksat peşinde olduklarına daha o zaman şüphem kalmamıştı. Mesela düşman casusu olup, her nasılsa Trabzon vilayetinde bir yerden kendini kongreye temsilci tayin ettirerek gelen Ömer Fevzi ve onun arkadaşları gibi. Bu şahsın sonradan Trabzon'da ve oradan kaçtıktan sonra İstanbul'daki faaliyet ve hareketleriyle hıyaneti sabit olmuştur"[9] dediği kişi Eyübzade Ömer Fevzi'dir.

Sonuç olarak, Milli Mücadele döneminde Trabzon'da gazete sahibi olan ve aynı aileye mensup iki şahıs vardır. Bunlardan biri Erzurum Kongresi'ne Sürmene delegesi olarak katılan, burada Mustafa Kemal'e karşı ilk muhalefet hareketini başlatan, kongre sonrası Trabzon'daki *Selamet* gazetesinde aleyhte yazılar yazan ve daha sonra yurtdışına kaçarak 150'likler listesine alınan, 1938'deki affa yurda dönerek 1951 yılında Trabzon'da ölen ve padişah yanlılığıyla tanının Eyübzade Ömer Fevzi'dir. İkincisi ise, 1922 yılında Trabzon'da yayımladığı *Kahkaha* gazetesinde düzen aleyhinde yazılar yazan, 1921 yılında Nâzım Hikmet'le görüşen ve onun fikirlerinden derinden etkilenen ve daha sonra Rusya'ya kaçan ve bir daha yurda dönmeyen akıbeti meçhul Esad Ömer Eyyubi'dir. ■

1. Konu hakkında geniş bilgi için bakınız Veysel Usta, "Erzurum Kongresi'nin 'Casus'u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Aleyhindeki Yazıları", *Toplumsal Tarih*, S. 45 (Eylül 1997), s. 53-58.
2. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara, 1994, s. 328.
3. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s. 134.
4. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ankara, 1975, s. 208.
5. Hüseyin Albayrak, *age*, s. 153.
6. *Kahkaha*, no. 16 (30 Ağustos 338 Çarşamba).
7. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, s. 208; H. Albayrak, *age*, s. 153.
8. Hüseyin Albayrak, *age*, s. 328.
9. M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, Kültür Bakanlığı, 1980, s. 81.

GENÇLİK VE TARİH

BİR PROJE VE PÉCS TOPLANTISI

SALİH ÖZBARAN*

Gençler için tarih ne anlama gelmektedir? Bu soru, İsrail ve Filistin'in de dahil olduğu 26/27 Avrupa ülkesinden 14 ve 15 yaşlarında 32.000 gence tepkilerini almak için soruldu. Ayrıntılı bir ankette, tarih konularına ve yaklaşımlarına olan ilgileri, tarih anlayışlarına duyarlılıkları ve davranışları, öğretim yollarına, kavramlara ve gelecekten beklentilerine ilişkin tavırları incelendi.

Gençlik ve Tarih projesi, eğitim ve sosyal bilimler alanlarıyla ilgilenen pek çok kişi için zengin bir veri kaynağı olacak. Özellikle tarih eğiticileri için böyle bir araştırma projesinin sonuçları çok önemli sayılacak ve başka düşünceleri de gündeme getirecek.

Avrupa medyasında hemen hemen her yerde, politikacılar ve tarih eğitimcileri, tarihin nasıl görülebileceğini, dersliklerde neyin, nasıl öğretilebileceğini tartışıyorlar. Yalnızca tarih eğitiminin 1989-1991 yıllarındaki değişikliklerden sonra yeniden biçimlendiği Orta ve Doğu Avrupa'da değil, Avrupa'nın öteki yerlerinde de, bu sorunlar bir hayli tartışılıyor. Bu sadece Avrupa'ya özgü bir olgu da değil; örneğin Birleşik Devletler'de ve Güney Afrika'da bu sorunlar sıcak polemiklere yol açtı.

Halkın tarih eğitimindeki gelişmelerle ilgili olarak ne denli kolayca konuşabildiği hususu beni sık sık şaşırtmaktadır. Bana göre, tarih derslerinde neler olup bittiğini hiç sorgulamıyoruz...

Merkezi Lahey'de bulunan EUROCLIO (Avrupa Tarih Öğretmenleri Dernekleri Daimi Konferansı) başkanı Bayan Joke van der Leeuw-Roord'un anılan projenin sonuçlarını gösteren iki ciltlik kitaba[1] yazdığı önsözden birkaç cümledir yukarıdaki alıntı. Projenin sorumluluğunu ve giderlerinin karşılanmasını üstlenmiş olan Körber Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Wolf Schmidt de kitap için yazdığı diğer bir önsözde, bu kadar geniş çaplı bir anket gerçekleştirip değerlendirmesini yaptıklarından ötürü duyduğu haklı gururun ardından proje ile ilgili olarak şunları dile getirmekte:

> Bu inceleme tarih öğretmenleri ve tarih öğretiminde uzman kişiler kadar değişik fakültelerdeki bağımsız gruplar tarafından planlandı ve gerçekleştirildi. Bu kitapta yer alan her ülke bir milli koordinatörce temsil edildi. Son dört yıl içinde Avrupa kapsamındaki bir inceleme yelpazesinde katılımcılar mukayeseli bir perspektifte tarih eğitimi ile tarihsel ve politik kültüre ilişkin soruları ele aldılar. Onları bu çalışmaya katılmaya sevk eden çok çeşitli nedenler bulunmakta; ancak hepsinin benimsediği temel bir nokta var: Ulusal tartışmalar için genel ve ortak bir veri tabanına olan gereksinme ve birçok durumda da, tarihsel politik ilginin varlığına ve gençliğin değişik davranışlarına ve kazanımlarına ilişkin ulusal düzeyde araştırma ihtiyacı...

Türkiye'nin Tarih Vakfı aracılığıyla, Vakıf Genel Sekreteri Orhan Silier'in koordinatörlüğünde 1229 öğrenci anketiyle katıldığı böyle bir proje, 1991 yılı sonunda Bergen'de (Norveç) yapılan bir toplantıyla devreye girmiş, sonuçları -bir CD eşliğinde- Hamburg'ta 1997 yılında yayımlanan ve adını dipnotta verdiğim iki ciltlik kitap ile yansıtılmıştır. Tarihin kendileri için ne anlam ifade ettiğinden demokrasi üstüne görüşlerine, tarih derslerinde temelde neye dikkat etmeleri gerektiğinden nükleer güç hakkındaki fikirlerine kadar 48 soru (ve her birinin şıkları) sorulan öğrencilerin ve çalıştıkları okulların devlete ya da özel sektöre ait oluşlarından, günümüze kadar gerçekleşen teknik yenilik veya sosyal hareketlerin, politik reformların ya da savaş ve silahlı çatışmaların yaşanı ne denli değiştirdiğine kadar sekiz soru (ve her birinin şıkları) ile karşı karşıya bırakılan öğretmenlerin yanıtları ve bunların değerlendirmeleri bu araştırmada yer almakta.

Tüm bu anket sonuçlarının ve değerlendirmelerin gözden geçirilmesi ve tartışılması için yine Körber Vakfı'nın yardımları ve EUROCLIO'nun düzenlemesiyle 17-21 Eylül 1997 günlerinde Macaristan'ın Pécs kentinde, genellikle tarih öğretmenleri dernekleri adına gelen, 39 ülkeden temsilcilerin katılımıyla, söylenildiğine göre tarih eğitimine ilişkin yapılan en kapsamlı toplantıyla -birleşik toplantılar ve grup çalışmalarıyla- çok önemli bir tartışma ortamı yaratıldı. Körber Vakfı'nın önerisi ve EUROCLIO'nun davetiyle bu ilginç ve yararlı toplantılara Türkiye'den ben katıldım. Bu yazımda söz konusu projeye dayalı olarak ele alınan dört ayrı sorun ile bu sorunların Türkiye'deki yansıma biçimlerini kısaca ele alacağım ve daha sonra beliren görüşleri özetlemeye çalışacağım.

I

"Gençlik ve Tarih" projesinin değerlendirilmesinde kesin ve keskin bir sonuç ortaya konmuyorsa da, farklı ülkelerin ve bölgelerin kıyaslanması sonucu şaşırtıcı, rahatsız edici, beklenmeyen ve hayal kırıklığı yaratan özelliklerin ön sıralarda yer aldığı saptanmıştır. Ayrıca, öğretim yöntemleri açısından öğrencilerin

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü

beklentileri arasında belirgin farklılıkların var olduğu; bu farklılıkların da ötesinde sınıflarda ortaya çıkan durumların iç açıcı olmadığı vurgulanmıştır. Aşağıda sıraladığım dört önemli soru sorulmuş ve yanıtları aranmıştır:

1. TARİH ÖĞRETİMİ ÇAĞI YAKALAYABİLMİŞ MİDİR?

Tarih öğretiminde çağın yakalanmış olup olmadığına, daha başka bir deyişle bu öğretimin "up to date" edilip edilemediğine karar verebilmek çok zor bir iş olsa gerek. Yine de, nerede olduğumuzun muhasebesini yapmak bizlere epeyce ipucu verebilecektir. Proje yöneticilerinin sorularından birkaçı şöyle:

- Öğrenim ve öğretim yöntemleri modern hedeflere ve tarih eğitiminin beklentilerine uygun mudur?
- Tarih öğrenimi-öğretiminde ve arzu edilen amaç ve hedeflerde görüş birliğinden söz edilebilir mi?
- Tarih öğretimi ve öğreniminde öğrencilerin ne tür etkileri olabilir?

Bu tür sorulara kesin yanıt bulabilme peşine düşmenin yararına inanmamakla birlikte tarih öğretimi ve öğreniminde şimdiye kadar ortaya çıkmış olumsuzlukların törpülenmesi ve bunlar için ortak çıkış noktaları bulunabilmesi gayretleri gereklidir. Tarih öğretiminde gerek kuram geliştirmede gerekse uygulama alıştırmalarında biraz yol almış görünen Batı ve Orta Avrupa toplumlarında dile getirilen sorunların önderliğinde Türkiye'deki duruma işaret etmek istiyorum öncelikle; sonra da Pécs'te dile getirilen beklentileri sıralamaya çalışacağım.

Türkiye'de tarih eğitimini çok genel ve ders kitaplarını da özel olarak ele alan, ideolojik saplantıları ve başkalarının yok sayılmasını konu edinen bildirilerin yer aldığı birkaç seminer[2] dışında akademik düzeyde çabalara pek rastlanmadığı söylenebilir. Tarih öğretim ve öğrenimi ile tarih ders kitaplarının ele alındığı tartışma ortamlarında bile, tarihçiliğin sunup getirdiği konuların pedagojik kaygılar içinde yoğrulduğunu iddia edemeyiz. "Tarih ve Gençlik" projesinde öğrenci ve öğretmen anketleriyle ortaya dökülen zıtlıkların, yetersizliklerin Türkiye'de basit ölçeklileriyle dahi vurgulanamadığı üzüntü verici bir gerçektir. Daha önceleri, zaman zaman hatırlatmaya çalıştığım eksiklikleri kısaca şöyle sıralamak istiyorum:

a) *Türkiye'de tarihçilik, tarih öğretimi sorunlarına hep soğuk baktı, onları benimsemedi.* Profesyonel tarihçiliğin dünyası, resmi kurumlardaki anabilim dallarına ayrılmış tarihçilik mesleğini icra eden çevreler, kendilerini sadece araştırmacı saymışlar, çoğu zaman belge yayınının veya belgenin yansıtıldığı sanılan monografik çalışmaların sınırları -ve gururu- içinde kalıp, öğretim sorunlarına eğilmemişlerdir. Bu tür faaliyetler şüphesiz tarihçiliğin öncelikli işi sayılabilir, eğitim ve öğrenim çabaları ise eğiticilerin uğraşı olarak görülebilir. Ama milyonlarla ifade edilen gençliğe sunulmak istenen tarihin öğretim ve öğrenim yöntemlerinin de tarihçiliğin profesyonel çemberi içine girmesi gerekmez mi? Böylece, tarihçiliğin sunduğu yeniliklerin, paradigmaların, konuların, okul öğrenimi içine bu yolla sokulması daha kolay ve daha yararlı olmaz mı?

Kabul de etmek gerekir ki, tarihçiliğin profesyonalizmiyle birlikte genç kuşağa, öğrenciye, genelde de halka tarih zevki tattırabilmek, onun öğretim yollarında ustalaşabilmek pek kolay olmamalı. Ünlü tarihçi Marc Bloch'un "baba bana söyler misin tarih nedir" sorusu karşısında nasıl tedirgin olduğunu burada bir kez daha anmalıyım. Tarihçilik mesleğinin bir ders kitabı yazımına indirgenmesindeki zorluğa değinen Alman tarihçi Ernst Hinrichs de tarihçilerin kötü kitaplar karşısında sızlanmak yerine bu işe katkıda bulunmalarını önermemiş miydi?[3] Dünya çapında hâlâ sorun olan bu bütünleşme/bütünleşememe, Türkiye'de çok daha ciddi boyutlarda ortaya çıkmakta.

Türkiye'de uygulanan ders programlarına ve ona bağlı tarih kitaplarına bakıldığında, eğitim fakültelerinin ve diğer yükümlü fakültelerin (daha önce var olan öğretmen yetiştiren kurumların) tarihçiliğin sorunlarıyla onun öğretim problemlerini birleştiremedikleri kolayca tespit edilebilmektedir. (Dünya Bankası ve YÖK'ün 1994 yılından beri ortaklaşa yürüttükleri ve içinde tarih öğretimi de bulunan bir geliştirme projesinin sonuçlarının ne getireceğini birlikte göreceğiz!)

b) *Tarih öğretiminde boyutlar çok sınırlı kaldı.* Tarih öğretiminin ve öğreniminin mesleki gerekliliklerı tarihçiliğin son verilerini yakalayamamışsa, o alandaki yeni eğilimleri ve boyutları dile getirmek mümkün olmaz. Bu çok doğal bir sonuç sayılmalıdır. Tarih çalışmalarının -en azından teorik olarak- bir hayli ileride bulunduğu iddia edilen Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dahi kıtaya özgü, milli, dini, yerel, hatta kolonyal öncelikler göze batabilmekte, "biz"in "onlar"a üstünlükleri süregelmektedir. Avrupa'da kimi tarih otoriteleri programlarında hâlâ "non-European" deyimini kullanabilmekteler. Bu şu anlama gelmektedir: Temel üniteler (bunlar Avrupa'dır, ulusal devletlerdir ya da koloni imparatorluklarıdır) dışında kalanlar (Asya, Afrika kıtalarında müstemleke kuramadıkları yerler, ya da Osmanlı İmparatorluğu gibi birimler) "Avrupalı-olmayan" sayılmaktadır.

Türkiye'deki durum daha da hüzün verici görünmektedir. Ortaöğretimde ve ilköğretimde izlenen programlara ve ders kitaplarına göz atıldığında bu durum hemen fark edilebilir. Başka ülkelerin, ulusların ve toplulukların -seçimlik konular olarak bile- pek yer almadıkları ortaya çıkar. Ders programının hemen hemen tümü Türk ve Türk-İslam konuları -özellikle de Osmanlı- ile doldurulmuştur. 6-8. sınıflarda Anadolu'yu biçimlendiren eski uygarlıklardan eser yoktur; lise izlencelerinde ise öğrenci Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika geçmişleriyle nadiren tanışır veya onları hiç tanımadan geçer.[4] Burada benzerlerini yineleyemeyeceğim sorunların çözümünde, kesinlikle, dünyaya açılma yolları aranmalı, başka ülkelerin ve toplumların geçmişleriyle ilgilenilmeli, onlar sorgulanmalı, eleştirilmeli, anlaşılmasına katkıda bulunulmalıdır.

c) *Ders kitapları çağını yakalayamadı.* Braunschweig'taki Georg Eckert Enstitüsü'nce yürütülen çalışmalardan, Avrupa ve Amerika'da bulunan kimi eğitim merkezlerinin ortaya koydukları yayınlardan ve uluslararası düzeyde tartışılan bazı bildirilerden anladığım kadarıyla -benim tarih anlayışımın da dürtüsüyle- uluslararası, ulusal, hatta bölgesel düzeyde herkesi memnun edecek bir ders kitabı ortaya çıkmayacaktır.

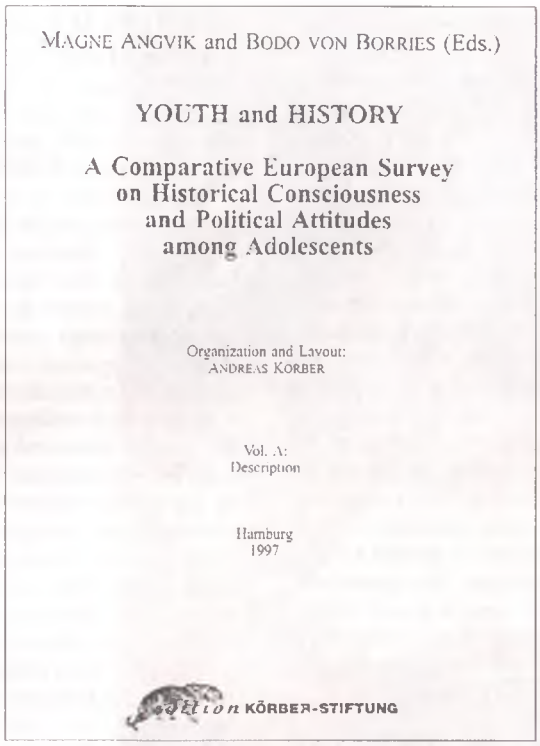

EUROCLIO başkanı Joke van der Leeuw-Roord'un Avrupa tarihi üstüne yazılmış bir ders kitabında (*Histoire de l'Europa / History of Europe / Europäische Geschichtsbuch...*, 1992-1993) çevirilerden ve kavramlara yüklenen farklı anlamlardan kaynaklanan durumlara ilişkin ifadesi çok ilginç sayılmalıdır: "Değişik çevirilerde tamamen aynı şeyi ifade etmesi beklenen bir yayında bile sübjektif tarihten kurtulmak ne zor!"[5] Ders kitapları üstüne çok önemli bir araştırma merkezi sayılan Georg Eckert Enstitüsü müdür yardımcılarından Falk Pingel yine de umutlu; uzlaşmanın gerçekleşebileceğine inanmakta. "Genel bir model geliştirmek mümkündür" diyor ve bunun yöntemini belirlemeye çalışıyor: "Kalıcı ama istisna olmayan bir yol bulmakta bize yardımcı olabilecek bir dizi genel ilkeler" geliştirmek için uğraşabiliriz, "çünkü bizler geçmişi paylaşmaktayız."[6]

Türkiye'de ders kitabı hazırlanmasında -burada söz konusu olan tarih alanında da- yeterince alıştırma ve geliştirme çalışmalarında bulunulduğunu söyleyemeyiz. Devlet merkezince hazırlanmış ders kitapları -farklı yazar ve yayınevlerine rağmen merkezi programa dayalı ve genellikle tek kaynak sayılan kitaplar- farklı görüş açılarını engellemektedir. Dersliklerde öğrenci-öğretmen ilişkisinin ve her iki tarafın sorunlarını içeren sağlıklı çalışmalar pek yapılmamıştır. Böyle bir girişimde öncü sayılabilecek "Gençlik ve Tarih" projesinde yansıtıldığı kadarıyla karşılıklı şikâyetler Avrupa'da da bulunmaktadır; ancak bu tür olumsuzluklar Türkiye'de fazlasıyla vardır. Türkiye'de ders programı ve onun yaratıcısı Talim ve Terbiye Kurulu, kitaplardaki açılımı, gelişmeyi hep çelmelemiştir. Bu durumda ders kitabının seçimi de fazla bir anlam taşımamaktadır. Son 15 yıl içinde gerek devlet eliyle gerekse özel sektörce yayımlanan bir hayli kitap ortaya kondu. Aynı kalıba oturtulmuş bu kitaplar üniversite öğretim üyeleri ve ortaöğretim öğretmenleri tarafından yazıldı; ancak yazarların özgeçmişlerinde özellikle uluslararası tarih öğretimi sorunlarına ve kitap yazımı alıştırmalarına ilişkin deneyimlerinin bulunmadığı saptanabilmektedir ve böyle bir saptama süregelen sorunların çözümündeki ukanıklığı açıklayabilmektedir. Kitapların çağdaş düzeyi yakalamasından çok, çoğu yayınevlerine akan kârın amaçlandığı açıktır. Çok büyük bir öğrenci ve öğretmen kitlesi tarih kitaplarını beğenmemektedir. Gençlik ve Tarih projesinin Türkiye'yi ilgilendiren kısmı, Yücel Kabapınar'ın 1990'lı yılların başında İzmir'de düzenlediği anket ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın 1985 yılında öğretmenlere yönelttiği sorulara verilen yanıtlar, ders kitaplarının gözden geçirilmesi, yeniden yazılması doğrultusunda belirmiştir. Şu anda, 1997/98 öğretim yılının ilk yarıyılında, güya velilerin seçimine sunulmuş(!) kitapların iyiye gittiğine tanık olabilecek belirti bulunmamaktadır.

d) *Milliyetçi görüş her zaman baskın oldu.* Avrupa'da milliyetçi akımların, genelde pek geçerli olduğunu söylemek zordur. Ancak andığım projede saptandığı kadarıyla, kimi Avrupa ülkelerinde milliyetçi yaklaşımlar canlanmış ya da varlıklarını korumuştur. Yunanistan, Türkiye, Filistin gibi ülkelerde yansıyan milliyetçi görüşler bir yana, insan hakları sorunlarının ısrarlı takipçisi sayılan İskandinav ülkelerinde yabancılara karşı oluşan milliyetçi yaklaşımlar gençliğe uygulanan anket sonuçlarında şaşırtıcı bir durum ortaya koymuştur.[7] Hemen eklemeliyim ki, EUROCLIO başkanının kuruluşun bülteninde yer alan dikkat çekici bir başyazısında tarih öğretmenlerinden kimilerinin Avrupa'da kol gezen önyargılardan sorumlu oldukları bilhassa vurgulanmıştır.[8]

Avrupa'daki bu olumsuzlukları hiç unutmayarak Türkiye'deki durumu sergilemeye kalktığımızda, daha da belirgin ve sürekli milliyetçiliği dile getirmek gerekmektedir. Hükümet üyeleri, Talim ve Terbiye Kurulu, okul yönetici ve eğiticileri, öğretmenler, kitap yayıncı ve yazarları ve tüm bunların hedef aldıkları öğrenciler, milliyetçi yaklaşımın birer parçası oluvermişlerdir. 1996 ve 1997 yıllarında Buca Eğitim Fakültesi'nde benim yönettiğim iki yüksek lisans tezinde, tarih öğretimi ve kitaplarında milliyetçilik ve başkalarına karşı alınan tavırlara ilişkin örnekler okunduğunda, sorunun ulaştığı telafisi çok zor boyutların sergilendiği görülecektir.[9]

e) Çağdaş/contemporary tarih eksikliği büyük bir engel oldu. Türkiye'de öğrenciler yakın dönemlerin tarihinden uzak tutulageldiklerinden dolayı tarih öğretimi her zaman eksik, adeta öksüz kaldı. Gerek ilköğretim gerekse lise tarih müfredatı, yalnızca II. Dünya Savaşı'na kadarki belirli siyasal olayları almakta, üniversitelerin tarih programları 20. yüzyılı yeterince kapsamamakta, günümüze daha yakın olgular ise göz ardı edilmektedir. "Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi" derslerinin bu açığı kapatabileceği varsayımı ise yerinde bir yaklaşım değildir. Yakın süreçlerin politik gelişmeleri, kültürel ve sosyoekonomik değişimleri ve gündelik yaşam gibi konular, nedendir bilinmez, dışlanmaktadır. Ama "Gençlik ve Tarih" projesindeki sonuçlara göre Türkiye'de öğrenciler yakın geçmişe fazlasıyla ilgi duymaktalar.[10] Böyle bir sonuç ve istek

karşısında Türkiye'deki tarih öğretiminin çağdaş olduğunu savunmak çok zor olsa gerek. Tarih öğretimi, bir öğrenciyi yakın geçmişin olay ve olgularıyla karşı karşıya getiremiyorsa orada sağlıklı bir tarih eğitiminden söz etmek mümkün değildir. Tarih öğretiminde, hatta incelemesinde, en az elli yıllık bir geçmişin geride kalmasını şart koşan saplantıdan çoktan vazgeçildiğini sanıyorum.

f) *Öğretim yöntemleri çağa ayak uyduramadı.* Tarih öğretimi, zaman zaman tarihçilerce, sosyal bilimcilerce, eğitim yetkililerince ve politikacılarca ele alınmış, kısa yoldan değinmelerle ezberciliğin, mekanik testlerin ve tek kitap ve otorite geleneğinin artık geçerliliğinin kalmadığı yolunda uyarılar yapılmıştır. Ama orada kalınmıştır. Akademik yetkililerin eğitim sorumlularıyla birlikte ilgili birimlere, bakanlıklara ve okullara yol gösterebilecek kılavuzluğu yapamadıkları belirginleşmiştir. Belki de bu yüzden, eleştiriyi gerektiren sorunlar gerek içerik ve amaç gerekse yöntem ve öğretim/öğrenim araçları açılarından sürekli inceleme ve tartışma konuları olamamıştır. Bu çerçevede öğrencilerin düşündüklerini dile getiren proje, Türkiye'de görsel araçların kullanıldığına dair olumlu sayılar yansıtıyorsa da, uygulamaların böyle olmadığını sanırım çok basit bir gözlem ortaya dökebilir.[11]

2. ÖĞRETMENLER VE ÖĞRENCİLER AYNI DERSLERİ Mİ İZLİYOR?

"Öğretmenler ve öğrenciler arasındaki farklılıklara bakarak öğretim amaçlarının şeffaflığını kaygıyla karşılayabiliriz."

Projenin yetkili kişilerinden birinin yorumu böyle. Yücel Kabapınar'ın 1991 yılında hazırladığı yüksek lisans tezi için yaptığı anket sonuçlarının ve benim liselerde yaptırdığım uygulama derslerinden ve okul deneyimlerinden edindiğim bilgilerin ötesinde, Türkiye'de bana ve başkalarına yol gösterebilecek ve üzerine ciddi olarak dayanabileceğimiz ayrıntılı araştırmalar ne yazık ki bulunmamaktadır. Her şeyden önce, sorumlu eğitim yetkilileri ve ardından öğretmenler, öğrencilerin yeteneklerine yönelik stratejileri saptayacak alıştırmaları yapmış değillerdir. Adına "aktif metot" denilen, güya öğrenciyi merkez sayan yöntem, öğrenciyi genellikle ders kitabındaki -nadiren başka malzemedeki- satırları yinelemekten pek öteye götürmemiştir. Böyle bir yaklaşımı esas almış yöntemlerde, politik ve ideolojik beklentilerin gizli kurgucularını hazırlayan merkez, her şeyi denetlemiştir. Dolayısıyla, böyle bir sistemde öğretmenlerin "öğrencilerin becerilerini, isteklerini, kavram ve kabullenmelerini daha iyi yakalayabilme" şansları fazla olamaz. Özellikle Türkiye'de, siyasal otorite korkusunu yaşayan öğretmenler, öğrencilerinin beklentilerini keşfetme yolunda fazla işlev yüklenemezler. Tüm bunların ardından, sınıfta düşüncesini yankılandırabilecek öğrenciye fırsat veren çoğulcu ortamı sağlamak, eğitim yetkililerinin görevi olmalıdır. Kimi kişisel girişimler ve finans gücüyle daha bağımsız çalışabilen okullardaki öğretmenlerin örnek davranışları, bu yolda biraz yol alabilmiş gibi görünmektedir. Ancak nihai amacın tüm devlet okullarını iyileştirmesi olduğunu unutmamak gerekmektedir.

3. ÖĞRENCİLERİMİZ BAŞKALARININ AYAKKABILARINA SOKULABİLİR Mİ?

Daha değişik bir soruyla, "15 yaşındakileri '*empathy*'ye ve 'kavramsal düşünme'ye teşvik etmek ne denli gerçekçidir?" Böyle bir soruya Türkiye'den kolayca yanıt vermek mümkün değildir; çünkü bu yaklaşımlar üstünde pek düşünülmemiştir. Özellikle Amerika'da ve Avrupa'da *empathy* sorunu epeyce dile getirilmiş, öğretime uyarlanmaya çalışılmıştır. Ancak üzerinde daha çok durulması gereken bir yöntemdir. Aynı şekilde kavramsal düşünmenin de, öğretimdeki geçerliliği yeniden tartışmaya açılmıştır. Başkalarının duygularına ortak olma, öğrenciyi geçmişte yaşanmışları canlandırma yönteminin tarih öğretimine ne denli yararlı olduğunu tartışabilecek durumda değilim; ancak böyle bir yaklaşımın Türkiye'de olumsuz etkilerini saptadığımı söyleyebilirim. *Empathy* pek çok öğrencide hayranlık, kahramanlık ve büyüklük anlamında yer etmiştir, etmektedir; sorgulanmayan büyük insanlar üretmiştir. Yıldönümleri, özellikle Bizans'ın fethini dile getiren tavırlar bir tarih ders kitabından ya da öğretmenin güdülemesinden daha etkili olabilmiştir. Bu durumda bir öğrencinin, Bizans surlarına tırmanan bir yeniçeriyle duygudaşlığı teşvik edilmiş; başka bir ifadeyle, "onlar"a karşı "biz" üstünlüğü işlenmiştir.[12]

Kavramsal düşünmeye gelince, onun terk edilmesinin doğru olmayacağına inandığımı belirtmek isterim; ama kavramların öğrenciye çok daha anlaşılır biçimde sunulması gereğini vurgulamak isterim. Bu durumda, tarihsel kavramların hikâyeci (*narrative*) tarihle bütünleştirilmesinin, böylece tarihin istediği heyecanın verilmesinin yararlı olacağını düşünüyorum.

4. TARİH ÖĞRETMENLERİ TARİH ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNİ YENİLEYEBİLECEK GÜÇTE VE İSTEKTE MİDİRLER?

Bu konuda da Türkiye'den olumlu sinyaller gönderebilmek zordur. Her şeyden önce, öğretmenlerin hükümet merkezlerince tarihi eğitimine gösterilen ilgiyi yansıtabilecek istatistiki bilgilerden yoksun bulundukları bilinmektedir. Yücel Kabapınar'ın 1991 yılında sadece İzmir'i ve belirli ortaöğretim kurumlarını kapsayan araştırması, basın ve yayın kuruluşlarında yer alan tepkiler ve değerlendirmeler, bizim, fakülte olarak ve belirli okullarda sınırlı gözlem yapma olanağı bulanların düşündükleri göz önünde tutularak yapabileceğimiz açıklamalara bakılırsa, öğretmenlerin tarih eğitimini geliştirme yolunda, yeterince özgür oldukları iddia edilemez. Öğretmenlerin yetiştirilme tarzları ve öğretmenlik süresince karşılaşmaları gereken, aslında güya disiplin aşılama gayesiyle sınırlı hizmet-içi eğitimleri eksikliklerle, hatalarla, yanlış yönlendirilmelerle doludur, çağdaş değildir. Bürokrasi zincirinin tepelerinde bulunan yetkililerin saldıkları korku ürkütücüdür, engelleyicidir. Şüphesiz, tarih öğretimi demokratik davranışlarla birlikte yürütülebilir. Yerel ve kişisel yetki yoksunluğu, "eğitimde yenileştirme sürecini hızlandırabilmek için öğretmenler yetkin midir, arzulu mudur" sorusuna olumlu yanıtı engellemektedir. Ayrıca, düşük maaşları ve öğrenim koşullarının yetersizli-

ği -kitaplık eksikliği, bilgi teknolojisindeki geri kalmışlık- istek ve yeteneklerini sınırlamaktadır.

II
AÇIŞ KONUŞMALARINDAN İZLENİMLER

Pécs'te 18 Eylül 1997 günü ilk açılış konuşmasını kendisi de tarihçi olan Körber Vakfı müdürü Wolf Schmidt yaptı ve toplantının önemini vurguladı. Tarihi daha çekici kılabilmek için öğrenciler arasında düzenledikleri yarışmayı dile getirdikten sonra EUROCLIO'nun gerçekleştirdiği böyle bir birlikteliğin gelecek için ufuk açıcı olmasını diledi. Tarih öğretiminin pürüzlerini törpülemede barışçı bir rol oynayacağına inandığım bu seminerin sponsorluğunu yapan Körber Vakfı'nın katkısını saygıyla ve takdirle anmak istiyorum.

Romalılardan Barok dönemine kadar -Osmanlıları da içeren- çeşitli kültürleri benimsemiş bir kent olan Pécs'in Belediye Başkanı Zsolt Pavâ'nın tarih öğretimi üstüne değindiği noktaları anımsatırken, onun ardından konuşan EUROCLIO başkanı Joke van der Leeuw-Roord'un Avrupa'daki tarih öğretimine ve "Gençlik ve Tarih" projesine yönelttiği kimi eleştiriler de şöyleydi:

Leeuw-Roord, Avrupa'da tarih eğitimine ilişkin araştırma eksikliğini gündeme getirdi; projenin daha dar coğrafya sınırları içinde, ulusal ve bölgesel ölçeklerde genişletilmesi gereğine değinirken öğrencilere sorulan sorulara karşılık istenen şıklarda "çok az", "az", "biraz", "çok" ve "pek çok" gibi ölçütlerin uygun olmadığını öne sürdü.

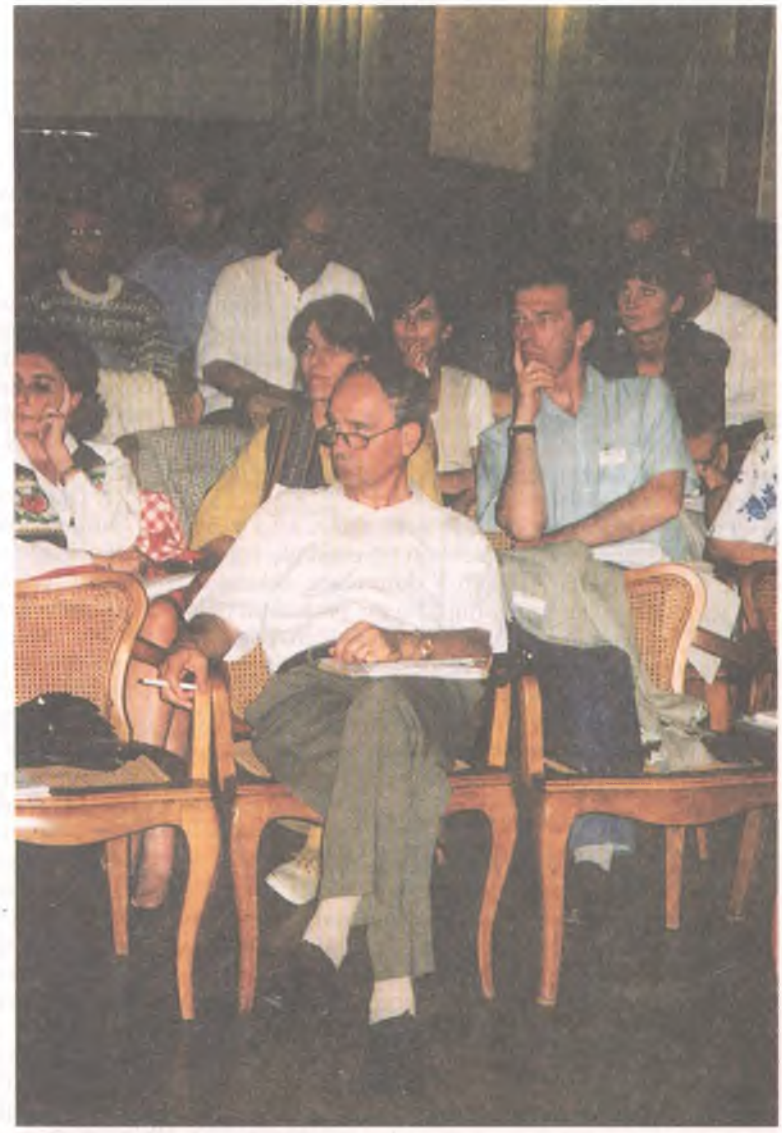

Gençlik ve Tarih konulu Pécs seminerinden bir görüntü (önde S. Özbaran).

Projede düzenleyici olarak çalışan ve siyaset bilimcisi olan Macaristan'dan László Kéri ise, tarihin gündelik politik yaşamın bir parçası durumuna geldiğini anımsatırken medyanın korkunç etkisi üstünde durdu. Öğretmenlerin -tehlikeli olabileceği varsayımıyla- yakın dönemlerin öğretiminden uzaklaştırıldığını belirtti. Tarihin ya uyuyan güzel senaryosuyla ya da sokaktaki kişiyi büyüleme söylemiyle kurbanlarını yarattığı bir sürece girdiğini ileri sürdü.

Projenin baş mimarlarından sayılan ve Hamburg grubunu yöneten Bodo von Borries bu girişimin politik, teorik ve eğitim değgin amaçları olduğunu vurguladı; tarih öğretiminin sadece öğretmen ve yöneticiler arasında değil öğrencilerle de tartışılması gerektiğini hatırlattı. Tek (biz) merkezli fikirleri değil, anketlerden çıkan sonuçları yansıttıklarını açıklarken uyguladıkları yöntemin değişmez olmadığını, geliştirilebileceğini, çeşitli amaçlarla kullanılabileceğini söyledi. Sorunun sosyalistlikle ya da serbest piyasa ekonomisiyle ilintilendirilemeyeceğini, ancak modernite ve sekülarizmin onun karşıtı olan gelenekçilikle kıyaslanarak açıklanması gerektiğini bildirdi.

Grup çalışmalarına geçilmeden önce açılan tartışmalarda benim bir anımsatmam oldu: Borries'in de kitapta belirttiği ve sınırının zor çizilebileceğine işaret ettiği "Avrupa" kavramına değindim; "Avrupa"dan daha kapsayıcı olabileceği düşünülen "*overall*" teriminin de fazla bir anlam ifade etmeyeceğini ileri sürdüm. Kaçınılmaz olarak *Eurocentric* olma tehlikesinin ortaya çıkabileceğini, Andreas Körber'in "öğrencilerin doğru yanıt verebilmeleri için eşit şanslar sağlandığı iddia edilemez" açıklamasındaki1[13] saptama doğrultusunda öğrencilere sorulan soruların ve gösterilen şekillerin Avrupa merkezli olması nedeniyle Türk, Arap hatta Yahudi öğrencilerin samimi ve doğru yanıtlarını engelleyebilmiş olduklarını söyledim. Örneğin "orta çağlar" kavramının Avrupa belirlemesi olduğunu, Müslüman ya da Türk açısından farklı süreçleri simgeleyebileceğini öne sürdüm. Başka bir örnekle, Os-

manlı İmparatorluğu'nun konumuyla, Avrupa sınırlarının çizilmesinde nasıl bir yaklaşım sergilemeleri lazım geldiğini sordum. Avrupa'daki birçok ulus ve ülke bile bu konuda aynı görüşü paylaşmayabileceğine göre[14] ve en basit yaklaşımla, Avrupa kültürünün içinde bulunup bulunmamak, bunu hissetmek ya da reddetmek, sorulara gelen yanıtları büyük ölçüde etkiler. Kimliği ortaya konmuş bir Avrupa'da, 15. yüzyılda sözü edilen John ile Catherine'in ebeveynce zorlanmış evliliği karşısında düşünceleri alınmak istenen Ayşe ve Ahmet'in ya da Fatma ile Mehmet'in farklı konumlardan seslendikleri için Avrupa bütünlüğü içinde beklenen bir yanıtı vermeyebileceğini vurguladım. Boyutlarını belirlemek çok zor Avrupa'nın. Bu durumda anket çalışmalarını daha da genişletmek, kimi yapay sınırlamaların dışına çıkarak dünya boyutlarına ulaştırmanın, kanımca daha sağlıklı sonuçlar getirebileceğini öne sürdüm.

Projeye başka eleştiriler de getirilebilir, ama yapılan işin, harcanan emeğin ve tarih öğretiminde öğrenci ve öğretmenlerce saptanmış durumların gelecekte çok yararı olacağını sanıyorum. Bu tür projelerin, belki anket sorularının kapsamını ve niteliklerini çoğaltarak ulusal ve bölgesel verilerle destekleyerek evrensele doğru uzanmak mümkün olabilir.

Aşağıda belirlemeye çalıştığım hususlar, grup çalışmalarının sonuçlarından derlenmiş ve ortak toplantıya sunularak üstünde görüş alışverişleri yapılan tartışmalardır.

GRUP ÇALIŞMALARINDAN ÇIKAN BAZI SONUÇLAR

Daha düzenli ve kapsamlı sonuçların seminerde bulunanlara sonradan gönderileceği bildirilmesine karşın ben elde ettiğim ve sorunların pek çoğunu içerdiğini sandığım hususları şöylece sıralayabilirim:

1. Tarih öğretimi çağdaş mıdır?

Çeşitli ülkelerin temsilcileri olarak konuşanlardan yansıyan yaklaşımlar bir hayli farklılıklar göstermiştir; okul türleri, öğrenci yaş grupları, ulusal eğitim sistemleriyle değişik biçimler almış olan tarih öğretiminde "geleneksel" "modern" ayrımlarının yapılmasından ziyade öğrenciye öğrenim deneyimlerinin sağlanıp sağlanmadığı üstünde durulmuştur. İyi ya da kötü öğretimin eski ve yeni kavramları içinde değerlendirilemeyeceği; öğretmenin davranışları ve öğrencisine gösterdiği yolların üstünde durulması gereği benimsenmiştir. Bu bağlamda "video"nun, "bilgisayar"ın ya da başka bir aygıtın modernliğinden çok yansıtabildiği yenilik üstünde durulmuştur.

Evrensel diyebileceğimiz "modern" bir tarih öğretimi ve öğrenimi modeli yoktur. Ülkeler farklı öğretim yöntemlerini benimseyebilirler, yeni biçimlenmiş toplumların, ulusların ve ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda tarih öğretilebilir; ancak çok çeşitli yönlere çekilebilecek "ihtiyaç" kavramı, örneğin mesleki ya da yönetim ihtiyaçları açısından kullanılırken, milliyetçiliğin katı yaklaşımına neden olmamalıdırlar. Ne yazık ki, pek çok ülkede tarih öğretmenleri uygun ve gerekli konuları öğretme özgürlüğüne sahip değillerdir; çünkü ders programları (müfredatları, *curriculum*'ları) ve politik baskılar bunu engellemektedir.

Tarih öğretiminde benimsenen uygulamaların tarihçiliğin peşinden gittiği yöntemlerin sonucunda oluştuğu ileri sürülebilir: Örneğin 1950'lerdeki tarihçilik öykücü/*narrative* özellik göstermişken ve 1960'larda kavramsal (*conceptual*) tarihin revaç bulduğu gözlenirken, 1980'lerde ve 90'larda her iki yaklaşıma yer verilmeye çalışılmıştır.

Bilmemiz gereken şudur ki, öğrencilerin çoğu derslikteki durumdan memnun değildir: öğretmenin düşünceleriyle öğrencilerin beklentileri ve arzuları arasında bir boşluk bulunmaktadır; öğretmenler bu boşluğu doldurmak için gerekli atılımı ve adaptasyonu yapmalıdırlar; böyle bir durum tarih öğretiminin önünde temel bir sorun olarak görünmektedir.

2. Öğrenciler ve öğretmenler birbirlerini anlayabiliyorlar mı?

Epeyce uzun süren tartışmalardan, görüşmelerden sonra ülke temsilcilerinin vardıkları ortak nokta şu oldu: Öğrenciler öğretmenlerinin amaçlarını ve hedeflerini her zaman anlayamıyorlar. Oysa öğrencilerde tarihsel bilinç yaratmanın yollarını yakalamak, eldeki yöntemlerin en uygununu bulabilmek öğretmenlerin işi olmalıdır. Tarih öğretiminin genel hedeflerini belirli bir konu ve ders için gereken spesifik ve pedagojik amaçlarla karıştırmamak gerekir. Öğretmenler derslikte ne istediklerini berrak bir biçimde ortaya koymalıdırlar; böylece öğrenciler ne yaptıklarının bilincinde olabilirler. Dersten ne beklenmektedir? Yaş gruplarının özellikleri nelerdir? Örneğin 15 yaşındakiler ve daha küçükler karşısında, eleştirel bir zihin yaratma denemesi, önyargılardan uzak tutma girişimleri başarılı yaklaşımlar olabilir mi?

Katılımcılardan kimileri öğretmenlerle öğrencilerin arasında yer alan zıtlıkları sürpriz saymamışlardır; çünkü öğrenciler ve öğretmenler aynı dili konuşmamaktadırlar. Öğretmenler olarak bizler, öğrencilerin nereden geldiklerini, bilgi birikimlerini ve bilgi teknolojisiyle ilgili gelişmeleri ne kadar bildiklerini öğrenmeliyiz ve bütün bu öğelerin tarih öğretim programlarında her şey olmadığını kabullenmeliyiz. Bu bağlamda eklenmelidir ki, değişik sorunlarla karşı karşıya bulunan ülkelerde "yeni medya" kullanımı çok sınırlı olabilir; ancak bir ülkede öğrencilere yeni ve ilginç olan şey başka bir ülkede farklı alışkanlıklardan ötürü yeni ve ilginç görünmeyebilir.

Öte yandan, öğretmenler üstündeki baskıların, özellikle uygun öğretim malzemesinin eksikliği, büyük sınıflar, hazırlık zamanının darlığı gibi faktörlerin öğretmenin öğrenci karşısında amaç ve hedeflerini yerine getirmesinde büyük engel oluşturdukları da göz ardı edilmemelidir. Bu eksiklikler, şüphesiz birçok öğretmende motivasyon eksikliği yaratmaktadır ve öğrenciden beklenen heyecanı yaratamamaktadır. Bazı ülkelerde tarihçi olmayan kişilerin tarih derslerinde görev almaları bu olumsuzluğu artırmaktadır. Öğretim sürecinde amaçlar ve beklentiler önemli hususlardır ve öğretmenler bunları yerine getirmeli ve öğrencilere karşı daha açık, anlaşılır ve şeffaf olabilmek için daha çok çalışmalıdırlar; daha çok hizmet-içi

ÖNERİLER

17-21 Eylül 1997 günleri Macaristan'ın Pécs kentinde Gençlik ve Tarih projesiyle ilgili olarak toplanan EUROCLIO temsilcileri aşağıda sıralanan önerilerin yapılmasına karar vermişlerdir:

a) Tarih öğretimi ve öğrenimiyle ilgili olarak

1) Sonuçlar okul öğretiminde dikkate alınmalıdır.
2) Tarih eğitiminde öğretim ve öğrenim biçimleri, eğitimde, iletişimde ve toplumda beliren modern gelişmelerle ahenk içinde yürütülmelidir.
3) Tarih eğitiminde öğrencilere amaç ve hedefler açıklanmalıdır.
4) Öğrencilerin çağlara (süreçlere), konulara ve tarih türlerine gösterdikleri ilgi, tarih öğretim ve öğreniminin temel öğesi olmalıdır.
5) Tarih eğitiminin önemli bir hedefi, "tarihsel bilinç"i geliştirmektir; bu bilinç geçmişin yorumu, günümüzün algılanması ve gelecekten beklenti arasında kurulabilecek bir ilişkiyle tanımlanabilir.
6) Çağdaş/günümüzdeki değerler (toplumsal, moral ve kültürel anlayış) geliştirme, tarih eğitiminin önemli bir amacı olmalıdır.
7) Tarih öğrenim ve öğretiminin en önemli hedeflerinden birisi, öğrencilere geçmişteki değerlerin geliştirilmesinde yardımcı olmaktır.
8) Öğretmenler, öğrenciler arasında "*empathetic*" anlayış için öğretim ve öğrenim yöntemlerini geliştirmelidirler.
9) Öğretmenler, tarih eğitimi üstüne yapılan akademik tartışmalardan haberdar olmalı ve bu yöndeki gelişmeleri çalışmalarına yansıtmalıdırlar. "Başka" ve "başkalık" kavramları, cinsiyet, yerellik gibi konular ders programlarında yer almalıdır.
10) Öğretmenin temel eğitimi, hizmetiçi eğitimi, öğretim zamanı ve araçlarına yönelik kaynaklar geliştirilmelidir; modern öğretime, öğrenme yöntemlerine, disiplinlerarası öğrenime ve modern teknolojiye ilişkin özel kurslar düzenlenmelidir.
11) Tarih öğretim ve öğreniminin etkinliği için hem sayısal ve tarihsel genellemeyi sağlayan çalışmalar gereklidir, hem de derinlemesine ve kalitatif çalışmalar benimsenmelidir.
12) Gelecekte "Gençlik ve Tarih" türünden çalışmalar, gerek ulusal gerekse uluslararası ölçeklerde, 12, 15 ve 18 yaş grupları için yapılmalıdır.
13) Modern öğrenim ve öğretim yöntemlerinin tercih edilmesi durumunda, benimsenen değerlerle sınıf içinde öğretmeni yönlendiren öğeler arasında uyum olmalıdır.
14) Uluslararası ve ulusal organizasyonlar ve ulusal hükümetler tartışma ve fikir alışverişi için ülkelerarası konferans ve seminerleri teşvik etmelidirler.

b) EUROCLIO ve üyeleriyle ilgili olarak

1) EUROCLIO ve üyeleri, "Gençlik ve Tarih" projesinin sonuçlarını dergi ve diğer yayınlarıyla yaymalıdır.
2) EUROCLIO ve üyeleri, anılan proje sonuçlarına politikacıların, medyanın, ders programı hazırlayanların, kitap yazarlarının ve öğretmen eğiticilerinin dikkatlerini çekme gayreti içinde bulunmalıdırlar.
3) EUROCLIO ve üyeleri, "Gençlik ve Tarih" projesinin verilerini kullanmalıdırlar.
4) EUROCLIO ve üyeleri, anılan projenin sonuçları üstünde durmaları ve önemsemeleri için Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği, eğitim bakanlıkları, araştırma enstitüleri ve üniversitelere öneri götürmelidirler.
5) EUROCLIO ve üyeleri Hamburg Çalışma Grubu'na "Gençlik ve Tarih" projesine ilişkin öğrenciler için bir internet projesi geliştirmeye yardımcı olmalıdır.
6) EUROCLIO ve üyeleri, anılan projenin sonuçlarını incelemek üzere küçük boyutlarda projeler geliştirmelidir.
7) EUROCLIO ve üyeleri, Bergen ve Hamburg'taki proje yöneticilerini ve EUROCLIO merkezini, "Gençlik ve Tarih" projesiyle ilgili çıkan makaleler, yapılan seminer, verilen konferanslar ve diğer faaliyetler konusunda bilgilendirmelidir.

c) Bergen'deki proje yönetimi ve Hamburg'daki analiz grubu ile ilgili olarak

1) Her iki grup, EUROCLIO'yu ve üyelerini spesifik bilgilerle donatmalı ve "Gençlik ve Tarih" projesi üstüne gelecekteki çalışmaları desteklemelidir.
2) Bergen'deki proje yöneticiliği ve Hamburg analiz grubu, anılan projenin sonuçlarını daha geniş kitleye yayma çabasına da girişmelidir.

eğitim, daha çok ders malzemesi ve daha iyi çalışma koşulları onların düzeyini yükseltebilir.

3. Öğrencilerimiz başkalarının ayakkabılarını giyebilirler mi?

Yapılan tartışmalar sonunda, tarihsel değerlerle tarihsel bilinç arasındaki farka dikkat çekilmesi gerektiği de vurgulandı. Sosyal ve kültürel anlayışlar türünden olup gelişmekte/değişmekte olan değerler tarih öğretiminde bir amaç olabilir, amacın tamamı değildir. Öğrencilere, geçmişin bilgilendirilmesi suretiyle yardım edilebilirse onlar istikbale yönelik bilgilendirilmiş seçimlerini yapabilirler. Tarih öğretimi öğrencilerde başkalarının duygularını da anlama, hatta paylaşma yolunda bir duygu aşılayabilirse "ötekiler"e de gereken önemi vermiş olur; ancak burada öğrencinin kendisine ait soruları ve duyguları hiç unutmamak lazımdır. Bu bağlamda önemli bir aşama karşımıza çıkmakta: Onları ilgilendiren, öncelik verdikleri, duygularında perçinleşen konuları işlemede nesnel olmaları ve bunun için daha donanımlı bulunmaları, daha çok bilgi edinmeleri yolunda öğretmenler kendilerine yardım etmelidir; tarih için yaratılan günübirlik mitosların ve medyada güncel konulara ilişkin saçılanların, serpiştirmelerin oynayabildikleri yıkıcı ve tehlikeli yaklaşımları hiç göz ardı etmemelidirler.

Duygularla oynanmamalıdır; ancak onlar üzerinde durulmalıdır. Şunu da unutmamak gereklidir ki, tarih, öğrencilerin hayat merkezi, yaşamlarının tüm sebebi değildir. Tabii ki tarihte her zaman değer yargıları bulunmaktadır; ancak tarih öğretiminin gerçek hedefi bu değerlerin geliştirilmesi için tek kaynak değildir. Öte yandan, kimi ülkelerde günlük yaşamda ortaya çıkan ve kaynamakta olan olay ve olguların anlaşılmasında, onların nasıl meydana geldiklerinin açıklanmasında tarih öğretiminin oynayabileceği rolü vurgulamamız gerekmektedir.

Burada bir öğretim yöntemi de hatırlatılmalıdır: Öğrenci başkalarının ayakkabılarını, ancak ve ancak, derinlemesine yapılan çalışmalarda giyebilir. Çok dar

perspektiflerin bu bakımdan işe yaramayacakları ortadadır. Öğretmen, öğrencinin popüler mitosları sorgulanmasında ve hayatın öğelerini tarihsel derinlik içinde açıklama olanağı sağlamasında çok önemli rol üstlenmelidir. Geçmiş bizim kendi standartlarımızla, günümüzden sorgulandığı sürece öğrenciyi ilgilendirir. Devlet büyüklerinin durmadan ağızlarında geveledikleri bir şey, yani "okulda politika yapılmaz" kuralı, yanlış çağrı yapmaktadır, her şeyi silip götürmektedir. Ülkesindeki ve dünyadaki politik gelişmeleri bilmeyen, çevre bilicine aldırmayan, kimlik sorunlarını irdeleyemeyen, sosyoekonomik oluşumların farkına varamayan öğretmen ve öğrenci geçmişi nasıl yorumlayabilir, ondan nasıl tat alabilir acaba?

4. Öğretmenler tarih öğrenim ve öğretimini yenileyebilirler mi, böyle bir istek duyuyorlar mı?

Her şeyden önce öğretmenlerin işlerinin ve görevlerinin profesyoneli olmaları zorunludur: Teori ile pratiği bir araya getirmeleri düşünülmelidir. Öğretmenler arasındaki en açık fark şudur: Kimileri etkilidir, kimileri etkisiz. Tarih öğretiminin çok büyük bir öğesi olan öğretmenlerin öğretici niteliklerini geliştirme zorunluluğu kaçınılmazdır; birbirleriyle, farklı okullardakilerle ve ulusal sınırların ötesindekilerle görüş alış verişinde bulunmaları istenilen bir yaklaşımdır. Dünyadaki gelişmelerden uzak, izole edilmiş, inzivaya çekilmiş öğretmen, okul ve ülke, tarih öğrenim ve öğretiminde neyi yakalayabilir?

Avrupa'da tarih öğretmenlerinin hizmet-içi eğitimden geçmeleri gereği de dile getirilmiştir: Multi-medya'nın kullanımı ve disiplinlerarası yaklaşımı geliştirme özellikle vurgulanmıştır.

(Burada, Türkiye açısından, hatta bazı Avrupa ve daha geniş düşünülürse dünyada birçok ülke açısından, bir şeyi eklemem gerekmektedir: Tarih öğretiminin tepeden sıkı denetlendiği, değişik yazar adlarına rağmen tek tip kitabın izlendiği, kitaplık ve görsel malzemenin yokluğunun yaşandığı ve öğretmene yeterince gelir sağlanamadığı, eğitime hiç katkı sağlamayacak hatta öğretmenin gücünü bir derslikten ötekine taşıtarak düşürecek ek ders ücreti avuntusunun yaşandığı bir ülkede, iyi bir tarih öğretim ve öğreniminden söz etmek mümkün değildir).

Benim de bulunduğum çalışma grubunda öğretmenler için şu tavsiyelerde bulunuldu:

1) Öğretmenlerin son bilgileri ve yetenekleri kazanabilmeleri için onlara hizmet içi eğitimle yardımcı olunmalıdır.

2) "Gençlik ve Tarih" çalışması sonucu elde edilen veriler doğrultusunda bir konuyu derinlemesine ele alan ödevler yaptırmaları özendirilmelidir.

3) Modern öğretim ve öğrenim yöntemlerinde karşılaştıkları zorlukları yenebilmek için öğrencilerle ayrıntılı bir biçimde konuşmalıdırlar.

4) Yeni yöntemleri benimseme ve değerlendirmede etkili olmalıdırlar.

5) Başka ülkelerde ortaya konan ve değişen araştırma yöntemlerini öğrenmelidirler.

6) Çokdilli olabilme ve modern teknolojiyi kullanabilme, dolayısıyla öğretimdeki potansiyeli görebilme yolunda özendirilmelidirler.

7) Bilginin öğretmenlere yayılması için her türlü yola başvurulmalıdır. ■

1. Magne Angvik-Bodo von Borries (ed.), *Youth and History: A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes Among Adolescents*, Edition Körber-Stiftung, Hamburg, 1997, 2 cilt, 485+397 sayfa.
2. Özellikle Buca Semineri (1994) ve Boğaziçi Kongresi (1995) dile getirilebilir. Buca sempozyumu yayımlanmıştır: *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (yay. Salih Özbaran), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
3. E. Hinrichs, "Subject Matter Adequacy", *History and Social Studies: Methodologies of Textbook Analysis* (ed. Hillary Bourdillon), Amsterdam, 1992, s. 50.
4. Yalnızca bkz. Zeki Arıkan, "Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi", *Tarih Öğretimi...*, s. 145-160; Recep Yıldırım, "Ders Kitaplarında Anadolu Uygarlıkları", *Tarih Öğretimi...*, s. 161-166.
5. Arıkan eleştiri için bkz. *International Schulbuchforschung*, c. 18/1 (1996), s. 85-95.
6. F. Pingel, "International Textbook Research", *The Preparation and Publication of New History Textbooks for Schools in European Countries in Democratic Transition*, Varşova, 14-16 Kasım 1996.
7. *Youth and History...*, c. A, s. 252 vd.
8. *Euroclio Bulletin*, no. 3 (1995), s. 1.
9. Ergün Akgün, *Milliyetçilik ve Tarih Öğretimindeki Etkisi* (1996) ve Ersun Bağcılar, *Tarih Öğretiminde "Başkaları" ve Türkiye'deki Uygulamaları* (1997), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı (İzmir) basılmamış yüksek lisans tezleri.
10. *Youth and History...*, c. A, s. 71-72.
11. *Youth and History...*, c. A, s. 311; Yücel Kabapınar, *Müfredat Programı ve Ders Kitapları Açısından Ortaöğretimde (Lise) Tarih Öğretimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1991.
12. Salih Özbaran, "Tarih Ders Kitaplarında 'Başkaları' Sorunu: Türkiye Örneği", *Toplumsal Tarih*, sayı 38 (Şubat 1997), İstanbul, s. 48-54.
13. *Youth and History...*, c. A, s. 107.
14. *Youth and History...*, c. B, s. 119.

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-IV

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

III. HİCRİ AYBAŞILARIN RUMİ/MİLADİ GÜN KARŞILIKLARINI VEREN KİTAPLAR

Hicri ayların (muharrem, safer, rebiülevvel...) ilk günlerinin Rumi/Miladi karşılıklarını veren çevirme kitapları, ay içi günlerini aybaşılarına birkaç gün ekleyivermek gibi pek basit zihinsel hesaplamalarla buldurmakta; yanı sıra bu bulgular, izleyen aybaşılarına göre yine benzeri basit hesaplamalarla denetlenebilmektedir. Böylece kullanımda şaşırma ve yanılgıya düşme tehlikesi de söz konusu olmayacaktır. Dolayısıyla bu kitaplar, kullanışlı, güvenilir, ancak öncekilere göre daha hacimli ve çok sayfalı olmak durumundadırlar.

1. Dr. Ferdinand Wüstenfeld-Dr. Eduard Mahler: *Vergleichungs-Tabellen der Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung*. Leipzig, 1854 ve 1887.

Bilim çevrelerince "Wüstenfeld-Mahler dökümleri" adıyla bilinen bu kitap çifti, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarının en tanınmışıdır. Wüstenfeld'in 1854'te yayımlamış olduğu ilk kitap Hicri 1300 (Miladi 1883) yılına değin dökümleri içersine almaktadır. Mahler ise, 1887'de, aynı adla, söz konusu dökümleri Hicri 1500 (Miladi 2077) yılına değin uzatmıştır.

Kullanışı, herhangi bir açıklamaya gerek duyulmayacak ölçüde kolaydır.

Çevirme örneği: Osmanlı padişahı II. Süleyman'ın ölüm günü, 26 Ramazan 1102 Cuma'nın karşılığı?

Dökümlerden:

1 Ramadhan (Ramazan) 1102
= 29 Mai (Mayıs), C (Salı), 1691 ve
1 Schawwal (Şev.) 1102 = 28 Jun (Haziran), E (Perş), "

alınır. İlk eşitlikte her iki yana 25 gün eklenirse,

26 Ramazan 1102 = (54 Mayıs =) 23 Haziran 1691

bulunacaktır.

Gün adına gelince:

Dökümlerde, en başta, ilk gün eşitliğinin

1 Muharrem 1 = 16 Jul (Temmuz) 622, F

olarak verildiği görülmektedir. Buna göre F = Cuma'dır. Buna göre de G = Cumartesi, A = Pazar, B = Pazartesi, C = Salı, ... olacaktır.

Bu örnekteyse 1 Ramazan = C = Salı olduğuna göre, 8, 15, 22, 29 Ramazan da = Salı olacak, buna göre de 26 Ramazan = Cumartesiye gelecektir.

Denetleme: 29 Mayıs = Salı olduğuna göre, 30 Mayıs = Çarşamba, 31 Mayıs = Perşembe, 1 Haziran = Cuma, 15 ve 22 Haziran da = Cuma, 23 Haziran = Cumartesi olacaktır.

Böylece sonuç,

26 Ramazan 1102 Cuma = 23 Haziran 1691 Cumartesi

olacaktır.

Genel denetleme: Elde edilen bu karşılıktaki değerlere 5 gün daha eklenirse,

(31 Ramazan =) 1 Şevval 1102 = 28 Haziran 1691 Perşembe (E) olur ki dökümlerdeki ikinci veriye uymaktadır. Buna göre yapılan hesaplama doğrudur.

Ne var ki sonuç (cumartesi) veriyi (cuma) tutmadığından, (Veriye dokunmaksızın) sonucu veriye göre düzelteceğiz. Buna göre de, II. Süleyman'ın ölüm günü,

26 Ramazan 1102 Cuma = 22 Haziran 1691 Cuma

olarak elde edilecektir (*İslam Ansiklopedisi*, "Süleyman II" maddesi. Doğru sonuç).

2. Faik Reşit Unat: *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*. 2. baskı 1943, Maarif Vekâleti yayını; 4. baskı 1974, Türk Tarih Kurumu yayını.

İlk baskısı 1940'ta yayımlanmış olan bu kitap, Faik Reşit Unat'ın yapıtı olmayıp, 1 no'da tanıttığımız Wüstenfeld-Mahler'in Türkçe çevirisidir. (Logaritma cetvelleri örneği, bir dilden ötekine çevirme işiyle ilgisi olmayan bu türlü yayınlara, çeviri değil, aktarma demeli.) Böyle olmakla birlikte, çevirici ya da aktarıcının, kitabı, üzerine adını yazdırarak kendi yapıtıymış gibi takdim etmesi, bilim açısından sahtecilik ve çok yanlış bir davranış olsa gerek. (Çevirici, her ne kadar 4. baskının bibliyografya bölümünde, Mahler'i verirken "Kitabımızın birinci bölüm cetvellerinin tertibinde bu eserden faydalanılmıştır" demekteyse de, bu faydalanma değil, düpedüz olduğu gibi kopya etmedir. Wüstenfeld'i verirken ise, böyle bir faydalanmanın bile sözü edilmiyor.)

İkinci olarak, çevirici Unat'ın, Hicri takvimi hiç tanımayan bir kişi olması nedeniyle, kitabın girişinde pek yalan-yanlış bilgiler vererek okuru şaşırttığı ve yanlış yollara yönlendirdiğine, daha önceki araştırmalarımızda olduğu gibi, dergimizdeki ilk

* Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

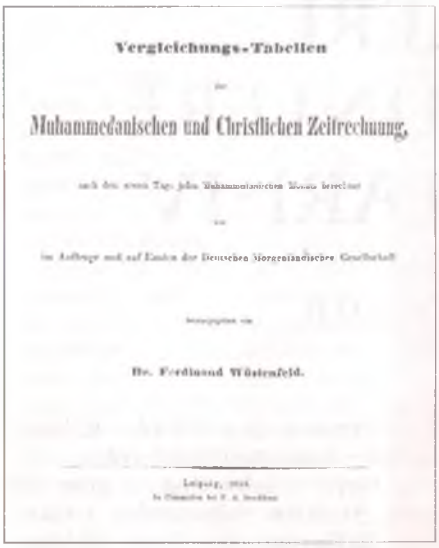
Vergleichungs-Tabellen

für

Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung,

nach den ersten Tag jeden Muhammedanischen Monats berechnet

von

im Auftrage und auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

herausgegeben von

Dr. Ferdinand Wüstenfeld.

Leipzig, 1854.

Fortsetzung

zu

Wüstenfeld'schen

Vergleichungs-Tabellen

für

Muhammedanischen und Christlichen

Zeitrechnung

von 1300 bis 1500 der Hedschra).

Im Auftrage und auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

herausgegeben von

Dr. Eduard Mahler.

yazımızdan ["Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Doğum Günü", sayı 40 (Nisan 1997), sayfa 27] bu yana sürekli değenmekteyiz. Gerçekten, kılavuzda s. X ve XI'deki b maddesinde:

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun 26 Şa'ban 1255 Pazar günü okunmuş olduğu ve belgenin Fransızca metninde de bu günün 3 Kasım 1839 Pazar olarak tarihlenmiş bulunduğu belirtiliyor. Sonra da, kitapla yapılan çevirme işlemindeyse,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 4 Kasım 1839 Pazartesi

yanlış (daha doğrusu bir gün yaklaşımlı) sonucuna varıldığı için, bu yanlışın düzeltilmesi gerektiği de söyleniyor. Ancak Unat, söz konusu "tarihin, 26 olmayıp, gerçekte 25 Şa'ban olması gerektiği anlaşılmış olur" diyerek, hem, zamanında gazetelere ve bütün tarih kitaplarına bu yolda geçmiş olan tarih belgesini (veriyi) değiştirivermek gibi, bilimin kesinlikle reddedecek olduğu gayri ciddi bir davranış yoluna gidiyor (Acaba bunu hangi hak ve yetkiye dayanarak yapıyor?), hem de, böylelikle, Hicri takvimi hiç tanımadığını, bilmediğini ortaya koyuyor. Böylece Unat'a göre,

25 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

oluveriyor. Oysa biz doğru çevirinin

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

olduğunu biliyoruz.

Bizler "Acaba bir dalgın anına mı geldi?" diye düşünürken, c maddesinde de "İlk Kanun-u Esasînin neşir ve ilânı günü olarak *resmî kayıtlarda yer alan* 7 Zilhicce 1293 Cumartesi tarihinin de, aynı suretle bir gün farkla tatbikata yanlış geçmiş olan bir tarih olduğunu ve bütün dünyada 23 Aralık 1876 Cumartesi olarak malûm bulunan bu tarihin de gerçekte 7 Zilhicce olmayıp, Cumartesiye raslaması gereken 6 Zilhicce olması gerektiğini de, ikinci tipik bir misal olarak zikretmekte de fayda mülâhaza edilmiştir" diyor.

Böylece Unat, bu kitapla

7 Zilhicce 1293 Cumartesi = 24 Aralık 1876 Pazar

olarak bulunan yanlış (yine bir gün yaklaşımlı) sonucu,

6 Zilhicce 1293 Cumartesi = 23 Aralık 1876 Cumartesi

yapıveriyor (Tarihe hükmeden adam!). Oysa biz buradaki doğru tarihlemenin de

7 Zilhicce 1293 Cumartesi = 23 Aralık 1876 Cumartesi

olduğunu biliyoruz.

Değerli araştırmacı arkadaşlar, Türk Tarih Kurumu'nun yayımlamış olduğu bu kitap (Birinci bölüm cetvelleri), Wüstenfeld-Mahler'in yapıtı olarak, bilim çevrelerinde saygın bir yeri olan bir kitaptır. Ancak böyle kitapları Türkçeye kazandırmaya çalışırken, işin, konuyu bilen, ehil ve uzman kişilere verilmesi gerektiği de unutulmamalıdır.

3. Ferdinand Wüstenfeld ve Edvard Mahler (Mukaddime ve tecdîd nazar ez Doktor Hakîmüddin Kureyşî): *Takvîm-i Tatbikî Hezâr ve Pânsad Sâle-i Hicri Kameri ve Miladi* (Arka kapak: "Comparative Chronological Tables of Muslim and Christian Calendars. By Ferdinand Wüstenfeld and Edward Mahler. Translated and Revized by Hakeem-Uddeen Qureshi, former Lecturer and Incharge, Department of Persian, Jamia Millia İslamia, New Delhi"). Tahran, 1982.

Yine 1 no'da verdiğimiz kitabın Farsça çevirisidir (aktarmasıdır).

4. H. G. Cattenoz: *Tables de Concordance des Ères Chrétienne et Hégirienne.* Kasablanka, 1952.

Her Hicri aya ait gözde, Hicri ve Rumi/Miladi ayların ilk ve sonuncu günlerinin karşılıkları olarak dört değer verilmektedir. Böylece karşılık buldurma ile sonucu denetlemenin daha kolaylaştırılması düşünülmüş oluyor. Kullanışı yine hiçbir açıklamaya gerek duyulmayacak ölçüde kolaydır.

Örnek: Padişah II. Süleyman'ın ölüm günü, 26 Ramazan 1102 Cuma'nın karşılığı?

1102

1690 - 1691 yılı ramazanı gözünde bulunan,

1 (Ramazan) - Ma	(Mardi-Salı)	29 Mai	(Mayıs)
3 (Ramazan) - J	(Jeudi-Perşembe)	31 -	(Mayıs)
4 (Ramazan) - V	(Vendredi-Cuma)	1 Juin	(Haziran)
30 (Ramazan) - M	(Mercredi-Çarşamba)	27 -	(Haziran)

karşılıklarından üçüncüsüne 22 gün eklendikten sonra bulunan karşılığa tekrar 4 gün eklenirse,

4 Ramazan 1102 = 1 Haziran 1691 Cuma
26 " " = 23 " " Cumartesi
30 " " = 27 " " Çarşamba

olacaktır. Böylece burada dördüncü satırın bulunması, yapılan hesabın doğru olduğunu göstermektedir (denetlemektedir).

Ne var ki elde (cumartesi), veriyi (cuma) tutmamaktadır. Buna göre değişikliğe gidilirse, aranan gün

26 Ramazan 1102 Cuma = 22 Haziran 1691 Cuma

olarak elde edilecektir.

5. El-Livâ Muhammed Muhtar Bâşâ: *Kitab üt-Tevfikat el-İlhâmiye fî Mukarene et-Tevârih el-Hicriye bi s-Sinîn el-Efrenkiye ve l-Kıptıye*. Mısır, 1980.

Her sayfasında bir Hicri yılın yer almış olduğu iki ciltlik bu hacimli kitapta, Hicri ayların ilk günlerine denk düşen Rumi/Miladi ve Kıpti takvimi karşılıklarının yanı sıra o yılın önemli olayları da verilmektedir. Kullanışında yine hiçbir güçlük bulunmamaktadır.

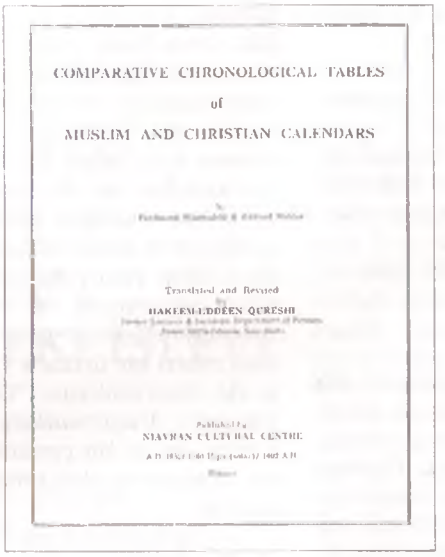
COMPARATIVE CHRONOLOGICAL TABLES

of

MUSLIM AND CHRISTIAN CALENDARS

Translated and Revised

HAKEEM EJDDEEN QURESHI

NIAYMAN CULTURAL CENTRE

تقویم تطبیقی هزار و پانصد سالهٔ
هجری قمری و میلادی

Wüstenfeld-Mahler'in Farsça çevirisinin ön ve arka kapakları.

Örnek çeviri: Yine II. Süleyman'ın ölüm günü olan 26 Ramazan 1102 Cuma'nın karşılığını arayacak olursak,

1 Ramazan 1102 = 29 Mayıs (Mayıs) 1691, Esselâs (Salı) = 24 Başens 1407 Kıpti

olduğundan bu değere 25 gün eklemekle,

26 Ramazan 1102 = 23 Haziran 1691, Cumartesi = 19 Beûne 1407

olacaktır. Gün adı için: Yine 1 Ramazan = Salı, 15, 22, 29 da = Salı ve 26 Ramazan = Cumartesi. Denetleme, yine Wüstenfeld-Mahler'de olduğu gibi.

Ancak elde (23 Haziran, Cumartesi), veriyi (Cuma) tutmadığından, değiştirmeyle, aranan gün

26 Ramazan 1102 Cuma = 22 Haziran 1691 Cuma

olarak elde edilecektir.

Not: Söz konusu sayfada Sultan II. Süleyman'ın ölümü de, 26 Ramazan olarak verilmektedir.

6. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer: *Tarih Çevirme Kılavuzu*. 1. cilt. Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1997.

İlk cildi Hicri 1-300 yıllarını içersine aldığına göre, beş cilt olarak yayımlanması düşünülen bu çok hacimli kitap, Hicri günlerin günbegün karşılıklarını vermektedir. Bu bakımdan herhangi bir zihinsel hesaplamaya gereksinme göstermediğinden, bu kitapla gün çevirmelerinde bir şaşırma ve yanlışa düşme ile denetleme hususu da söz konusu olmayacaktır. Ancak bu deyiş, bu kitapla bulunacak gün karşılıkları, gerçek ve kuramsal Hicri takvimin artık çok iyi bildiğimiz yapısı nedeniyle, tam doğru ve gerçek karşılıklar olacaktır anlamına da gelmemektedir.

Dolayısıyla, değerli araştırmacı-çevirici arkadaşlar, bu kitapla bulunacak gün karşılıkları için de, bütün yazılarımızda çok önemle üzerinde durduğumuz sorunu, "Gün adının verilmiş olması durumunda, veriyi asla değiştirmeye kalkışmadan, bulunan Rumi/Miladi gün sayısını, gün adına göre değiştirmemiz gerektiğini" hiçbir zaman aklınızdan çıkarmayınız.

Kitabın giriş bölümünde "Kılavuzu hazırlarken takip edilen yol" anlatılırken, her ne kadar, "Kandilli Rasathanesi'ndeki müneccimbaşı takvimleri ile basılı takvimlerin (1869 sonrası) tarandığı ve imkânlar dahilinde kuramsal tarihin değil kullanılan tarihin verilmeye çalışıldığı" söyleniyorsa da, ben bu kadarının bile yapılabileceği görüşünde değilim. Kaldı ki bizde takvimler, benim bildiğim, 1452'den bu yana her zaman vardı. Ancak gerçek ya da kullanılan Hicri takvimin olduğu kadar çevirme kitaplarının verdiği kuramsal Hicri takvimin de bu takvimlere uygunluğundan hiçbir biçimde söz edilemez. En başından bir örnek vereyim: İstanbul'un fetih günü, 20 Cemâziyelevvel 857 = 29 Mayıs 1453 Salı belirlemesi çeviri kitaplarında ve 1452-1453 yılı takvimlerinde aşağıdaki tabloda olduğu gibi verilmektedir. Uymazlık, o günün öncesinde de vardı, sonrasında da. Yüzyıllar boyunca sürüp gitti, günümüzde de sürmektedir.

Çeviri örneği: Her ne kadar ilerde yayımlanacak olan ciltlerde görülecek olmasına karşın, yine aynı

	Çevirme kitaplarında						1452 ve 1453 yılı takvimlerinde				
1	Muharrem	857	12 Ocak	1453	Cuma	30 gün	11	Ocak	1453	Perş.	30 gün
1	Safer	"	11 Şubat	"	Pazar	29 "	10	Şubat	"	Cu.si	30 "
1	Reb.ev	"	12 Mart	"	Pa.si	30 "	12	Mart	"	Pa.si	29 "
1	Reb.âh	"	11 Nisan	"	Çarş.	29 "	10	Nisan	"	Salı	30 "
1	Cem.ev	"	10 Mayıs	"	Perş.	30 "	10	Mayıs	"	Perş.	
20	"	"	29 "	"	Salı		29	"	"	Salı	

örneği, II. Süleyman'ın ölüm günü olan 22 Ramazan 1102 Cuma örneğini ele alacağız.

Dökümlerde,

26 Ramazan 1102 = 23 Haziran 1691 Cumartesi

bulunacaktır.

Ancak bu bulgu (cumartesi), veriye (cuma) uymadığından, veriyi de asla değiştirmeye kalkışmadan, Rumi/Miladi gün sayısı karşılığını gün adına göre değiştireceğiz. Böylece aranan gün,

26 Ramazan 1102 Cuma = 22 Haziran 1691 Cuma

olarak elde edilecektir.

SONUÇ VE DÜŞÜNCELER

Değerli araştırmacı arkadaşlar, dergimizde altı sayı boyunca, hep birlikte, Hicri takvim ile Hicriden Rumi/Miladiye çevirmeler konusunu izledik, bu konuda yayımlanmış kitapları tanıdık. Böylece takvimbiliminin birbirinden değişik yöntemlerini, onu günümüze taşıyan basamak taşlarını tek tek görmüş olduk. Şimdi artık, bildiklerimizin ışığı altında, "Çevirme kitaplarının en iyisi, en eksiksizi nasıl olmalıdır?" sorusunu yanıtlayabilecek duruma gelmiş bulunmaktayız.

Evet, en iyi bir çevirme kitabı nasıl olmalıdır?

1. Üçüncü sınıfa aldığımız türden olmalı, Hicri aybaşılarının karşılıklarını vermelidir. Ancak bundan da ilerde, Rumi/Miladi aybaşılarının Hicri gün karşılıklarını da verirse çok daha iyi olacaktır.

2. Günümüze değin yayımlanmış bulunan kitaplar hep Hicret'ten (622'den) başlatılmışlardır. Ancak iyi bir çevirme kitabı, İslam tarihinin Hicret öncesi döneminin, Hz. Peygamber'in (Yüce Allah'ın esenliği ile bütün övgü ve yüceltmeler O'nun üzerine, O'nun şefaati de bizim üzerimize olsun) doğumu, Hicret'i, Peygamberlikle görevlendirilişi (bir başka deyişle Kur'an-ı Kerim'in indirilişi), Bedir, Uhud, Hendek savaşları ve benzeri olayların, o dönemde kullanılan Nesî'li takvime göre tarihlendirilmesini mümkün kılacak yolda, Hicret'ten 70-80 yıl önce başlatılmalıdır.

3. Yakın tarihimizde bir "Osmanlı mali yılı" olayı vardır. Gerçi büyük takvimbilimci Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu konuda verilmiş çok değerli bir kitabı bulunmaktadır. Ne var ki söz konusu kitabın eski yazılı ilk baskısı, ancak İstanbul'daki birkaç kütüphanede bulunabilecek olup her araştırıcının buna ulaşması da mümkün olmayacaktır. Kitabın, günümüzde, ikinci baskısının ise bir süre önce Genel Kurmay Başkanlığı'nca gerçekleştirilmiş olduğunu duyduk. Hemen bir dilekçeyle başvurup, kendimizi, büyük bilginimizin manevi öğrencisi, izleyicisi ve hemşerisi olarak tanıtıp, kitaptan bir tane de bize gönderilmesi arzında bulunduk. Tükendiği için gönderilemediği yanıtını aldık. Oysa bilim araştırıcıları için böylesine önemli ve gerekli bir kitap, devletin sivil kuruluşlarınca yayımlanmalı ve isteyen kolaylıkla ulaşabilmeliydi. Bir de, Tarih Kurumu'nun Kılavuz'unda bu dönem için ikinci bir bölüm (cetveller) verilmiş bulunmakta ise de, bunu benim anlayamadığım ve kullanamadığım gibi, ortalığı kaplayan yalanyanlış çevirmelere bakılırsa, başka araştırmacıların da anlayıp yararlanamadıkları meydandadır. Araştırıcı dostlarımızla, bu konuda yazı ve kitaplar hazırlamayı düşünen genç arkadaşlarımıza, başvurabilecekleri bir üçüncü yapıtı, bizim bir çalışmamızı da önerebilirim: "Osmanlı Mali Yılı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 102, Haziran 1996. Kısaca, en iyi bir çevirme kitabında, Osmanlı mali yılı dönemi ve dökümlerine de mutlaka yer verilmelidir.

4. Bu ikisinin dışında, çok az rastlanır olmakla birlikte, İskender tarihiyle tarihlenmiş belgeler de bulunmaktadır. Tarihçilerimizin, adını Türkçeye çevrilmiş kimi kitaplarda görerek, Selefkos takvimi dedikleri bu tarihleme yöntemi, bizde yine hiç tanınmayan ancak Osmanlı devletinin resmi takvimi demek olan müneccimbaşı takvimlerinde, 1452'den başlayıp hemen 400 yıl süresince verilmiştir. İskender tarihi, Jülyen takviminin ikiz kardeşi gibidir. Ay adları ile ayların gün sayıları aynıdır. Aralarındaki tek fark, Jülyen takviminin 1 Ocak MS 1 ile başlamasına karşın, İskender takviminin başlangıcının 1 Ekim MÖ 312 olmasıdır. Jülyen'de Şubatın 29 çektiği yıllar İskender'de de aynı şekilde çeker. Örneğin İstanbul'un fethi günü, bu takvimlerde

29 Mayıs 1453 Salı (Jülyen) = 29 Mayıs 1764 Salı (İskender)

olacaktır. İyi bir çevirme kitabında İskender tarihine de yer verilirse iyi bir iş yapılmış olur. ■

كتاب
التوفيقات الإلهامية في مقارنة
التواريخ الهجرية
بالسنين الإفرنكية والقبطية
تاليف
المرحوم محمد مختار باشا
دراسة وتدقيق وتحقيق
الدكتور محمد عمارة

Kitab üt-Tevfikat el-İlhâmiye fî Mukarene et-Tevârih el-Hicriye bi s-Sinîn el-Efrenkiye ve l-Kıptiye.

DÜZELTME

- Sayı 48 s. 55'in son beş satırındaki parantez içi yazısı şöylece düzeltilecektir:

"Dikkat edilirse, Wolseley Haig' da 16 Temmuz yılın 196. günü, yardımcı dökümler 1 Muh. ve 1 Ocak = 1; Neugebauer'de ise 16 Temmuz = 197. gün, yardımcı dökümlerse 1 Muh. ve 1 Ocak = 0 şeklinde"

- Sayı 48, Döküm 15 a, üstte, şevval satırında nisan 30 çekecek, 31'den 11'e değin gün sayıları değiştirilecektir.

- Sayı 47, Döküm 11 c'de, gün adları sağ ve soldan 1, 2, 3. sütunlar karşılıklı olarak yer değiştirecektir.

Düzeltir, özür dileriz.

TÜRKİYE YAHUDİLERİNİN EĞİTİMİNDE MODERNLEŞME YA DA "ALLIANCE" OKULLARININ TÜRKİYE'DEKİ İŞLEVİ

AYKUT KANSU*

Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması: "Alliance" Okulları, 1860-1925*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997, xix + 352 s.

Aron Rodrigue'in Türkçeye *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması: "Alliance" Okulları, 1860-1925* adıyla çevrilen kitabı Türkiye Yahudilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak eğitimleriyle ilgili iç içe geçmiş birkaç konuyu derinlemesine incelemektedir. İlk önce söylenmesi gereken, bu kitabın kapsamının Fransa'daki varlıklı, orta ve yüksek burjuvaziye mensup Yahudilerin önce Kuzey Afrika, daha sonra da Ortadoğu'daki Yahudilere Fransız tipi bir modern eğitimi götürmek için 1860 yılında kurdukları Alliance Israélite Universelle adlı örgütün Türkiye ile ilgili etkinliklerini anlatması ile sınırlı olmasıdır. Gerçi bu, kitabın İngilizce orijinalinin başlığında hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık -*French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*- ama Türkçe başlık ilk anda okurun aklını başka yönlere çekebilecek kadar muğlak. Konunun, esas itibariyle, Fransız Yahudilerinin Türkiye'deki Yahudi soydaşlarını eğitmeleri olduğunu saptadıktan sonra Rodrigue'in sorunsalına kronolojik açıdan yaklaşmak hem kendi takip ettiği sırayı bozmamış olacak hem de bu örgütün Türkiye'deki etkinliklerinin yarım yüzyıl içinde geçirmiş olduğu evrimi ve Türkiye Yahudileri üzerinde bıraktığı uzun vadeli izleri daha açık seçik bir biçimde irdelememize yardımcı olacaktır.

Fransız Devrimi'nin -arada birkaç tökezleme geçirse de- sonunda Fransa'ya ve dünyaya bıraktığı miras, "Aydınlanma" olarak adlandırdığımız bir laik ve modern düşünce biçiminin ulus-devlet ideolojisiyle de birleşerek egemenliğini kurmasını sağlaması olmuştur. Bu egemenlik, kapitalizmin son derece hızlı bir şekilde dünyanın en ücra köşelerine yayıldığı, buna bağlı olarak da Batı ile Doğu arasındaki uçurumun 18. yüzyılın sonuna kadar görülmedik ölçüde açıldığı ve modern ulus-devletlerin kendi bakış açılarını ekonomik alandaki üstünlüklerinin verdiği aşırı güven duygusuyla kendilerinden geri kalmış olan toplumlara hiç sorgulamadan dayattıkları bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu gerçeğin Rodrigue'in kitabındaki konuyla olan ilgisi ise son derece doğrudan: Tıpkı Fransız burjuvazisinin -dünyaya 19. yüzyılda egemen olan diğer Avrupa burjuvazileri gibi- kendi dünya görüşünü bir "*mission civilisatrice*" ("uygarlaştırma görevi") çerçevesinde algılayarak diğer topraklardaki "azgelişmiş" insanlara uygarlık götürmesi gibi, burjuva Fransız Yahudileri de 19. yüzyılın ortasından başlayarak özellikle Fransa'nın doğrudan ya da dolaylı nüfuzu altında olan yörelerdeki Yahudi soydaşlarına eğitim yoluyla uygarlığı taşıyarak onların geri kalmışlıklarını aşmalarına yardımcı olmak arzusundaydılar. Aydınlanma ideolojisinin en önemli parçalarından biri olan kişinin her şeyden önce "insan" olduğunun ve diğer insanlarla eşit konumda görülmesinin bilincine varması ve bu yeni dünya düzeni içinde kurulmaya başlanan ulus-devletlerde insanın bir vatandaş olarak birtakım doğal haklara sahip olması Fransa'da ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşayan Yahudileri sahip oldukları hakların dünyanın azgelişmiş yörelerinde yaşayan diğer Yahudilerce de paylaşılması gerektiği konusunda uyarmıştı. Özellikle de vatandaşlık haklarının henüz "bilinmediği" ülkelerde Yahudilerin Yahudi oldukları için karşı karşıya kaldıkları muamele "aydınlanmış" Avrupa Yahudileri için katlanılabilecek bir durum değildi. Azgelişmiş ülkelerdeki Yahudilerin haklarını aramalarının yolu ise -yine Aydınlanmacı burjuva ideolojisinin tanımladığı şekilde- eğitimden geçmekteydi. Bu amaçla da "Doğu Yahudiliği Sorunu" adı altında *Allgemeine Zeitung des Judenthums* adlı haftalık gazetede 1854 yılında Ludwig Philippson'un Türkiye Yahudilerinin durumu ile ilgili olarak yayımladığı yazı dizisi, Avrupa Yahudilerine Doğu Yahudilerini "uygarlaştırma"nın görevleri olduğunu hatırlattı. Avrupa'nın önemli bankerlerinden Rothschildlerin de mali desteğiyle ilk adımlar atılmış oldu. Artık nasıl Avrupa'da Yahudilerin Musevileşmesi projesi bir özgür-

* ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi

leşme hareketi olarak algılanıp Avrupalı Yahudiler arasında destek bulduysa bunun temellerinin Doğu Yahudileri arasında da atılmaması için geçerli sayılabilecek bir neden yoktu. Aydınlanma ideolojisinin özgürleşme projesinden nasiplerini almakta olan Avrupa Yahudilerinin henüz bunu tatmamış olan Doğu Yahudilerini mahrum bırakması düşünülecek şey değildi.

Uygarlığı eğitim yoluyla henüz bunun ulaşmadığı yerlere taşıma görevini üstlenen Alliance Israélite Universelle çok doğal olarak içinden çıktığı Fransız toplumunun egemen burjuva değerlerini taşımaktaydı. Rodrigue'in de son derece bilinçli ve yerinde saptamalarıyla belirttiği gibi Alliance Israélite Universelle yöneticileri eğitimde modernlikten yanaydılar. Bunun göstergesi ise laik bir eğitim programıydı. Geleneksel dini eğitim yeni kuşak Yahudilerin iyi birer vatandaş -yani özgürlüklerinin bilincinde olan yurttaşlar- olarak yetişmesine en büyük engel olarak görülmekteydi. İçinde bulundukları toplumla bütünleşmenin -ve birinci sınıf vatandaş olmanın- yolu laik eğitimden geçmekteydi. Bu belki de Alliance Israélite Universelle yöneticilerinin üzerinde birinci derecede önemle durdukları bir konuydu. Bu nedenle de geleneksel eğitimi temsil eden ve "*Talmud Tora*" adıyla bilinen dini okullar ve bu okulların yöneticileri olan hahamlar ile Alliance Israélite Universelle yöneticilerinin arası iyi değildi. İki dünya görüşü -gelenekten yana olan aşırı tutucu dini ideoloji ile yenilikten yana olan liberal laik ideoloji- birbiriyle çarpışmaktaydı ve bundan giderek kazançlı çıkan, arkasında yükselen bir ekonomik gücün de desteği olan, yenilikçi liberal ideolojiydi. Bu yenilikçi ideoloji geleneksel yapıyı son derece aşağılayıcı bir şekilde betimliyordu: "Türkiye'deki Yahudi okulu berbat kokulu bir havanın teneffüs edildiği küçük bir odada, karmakarışık bir halde yere yayılarak oturmuş öğrencilerin öğretmenleriyle avaz avaz bağırarak konuştuğu' bir yerdi." Geleneksel dini eğitimin çağın gereklerine artık cevap vermediğinden yola çıkan Alliance Israélite Universelle, Fransa dışında kurduğu okullarda modern eğitimin İbranice ya da yöredeki Yahudilerin yerel dilleriyle değil de Fransızca ile yapılması konusunda ısrarlıydı. Bu ise Rodrigue'in de vurguladığı gibi Alliance Israélite Universelle'in çifte standart uygulaması demekti ve bir çelişkiye işaret ediyordu: Alliance Israélite Universelle Yahudilerin modern bir eğitimden geçerek kendi toplumlarıyla bütünleşmelerini Yahudilerin özgürleşmesi için önşart olarak görüyordu. Fransa'da yapılan buydu. Yani, Fransa'daki Yahudiler Fransa'da okula giden herkes gibi modern eğitimlerini Fransızca olarak alıyorlardı. Fransız kültürü Fransız Yahudilerinin de ortak malıydı. Türkiye'deki eğitime gelince iş değişmekteydi: Türkiye'deki Yahudiler tıpkı Fransız soydaşları gibi Fransızca eğitimden geçmekteydiler. Bu her ne kadar modern ve gelişmiş kültürün Fransızlarda olduğu ile gerekçelendirilse de Alliance Israélite Universelle'in her Yahudiyi vatanına bağlı iyi birer yurttaş olarak yetiştirme prensibiyle çelişiyordu. Rodrigue kitabında bu çelişkiyi vurgulamakla yetinmekte, bu tercihin Türkiye Yahudileri üzerindeki etkileri üzerinde uzun boylu durmamakta, ancak bu politikanın Türkiye'deki Yahudilerin anadili olan Ladino üzerindeki olumsuz etkisini söylemekte ve Türkiye Yahudileri arasında -özellikle de burjuva sınıfı içinde- Fransız kültürünün ve Fransızcanın egemenliğinden söz etmektedir. Özellikle ikinci etkinin Türkiye Yahudilerinin kendilerini içinde bulundukları toplumdan ne derece yabancılaştırdığı sorulması ve muhasebesi yapılması gereken bir konudur. Aynı derecede önemli olan bir diğer konu da Türkiye'deki Sefardi Yahudilerinin İspanya'dan kovulduklarından beri anadilleri olarak kullanageldikleri Ladino'nun bu "uygarlaştırma" projesi çerçevesinde ikinci plana itilmesi ve aşağılanarak hor görülmesi sonucu bir yazın dili olarak gelişmesinin önüne set çekilmesidir. Bunun Türkiye'deki Yahudiler arasındaki uzun vadeli etkisi merak ettiğim bir konudur.

Alliance Israélite Universelle okullarının Türkiye'deki Yahudiler üzerindeki olumlu etkilerinin yadsınamayacağını -ya da yadsınmaması gerektiğini- Rodrigue son derece ölçülü bir biçimde anlatıyor. Rodrigue, bu okulların Türkiye'ye girdiği 1860'lı yıllara kadar, Türkiye'deki ayrıcalıksız sınıflara mensup Yahudilerin aldığı standart eğitimin kalitesinin oldukça düşük olduğunu ve dini temelli okulların Tevrat ezberlenmesi dışında öğrencilere hiçbir şey kazandırmadığını söylüyor. Alliance Israélite Universelle okulları sayesinde ise ekonomik durumları o zamana kadar oldukça kötü olan Yahudi nüfusun çoğunluğu, çocuklarına yeni iş olanaklarının doğduğunu gördüler. Yahudiler geleneksel olarak çalışageldikleri işlerin dışında da işlerin olduğunu ve bu mesleklere girebileceklerini bu yeni okullarda gördükleri eğitim sayesinde fark ettiler. Rodrigue kitabında Türkiye'deki Alliance Israélite Universelle okullarında verilen meslek derslerinden örnekler sunmakta. Çıraklık eğitimi bu okulların müfredatının ayrılmaz bir parçası olarak görülürken amaçlanan ahlaklı, dürüst ve çalışkan bir Yahudi zanaatkâr sınıfı yaratmaktı. Bu da 19. yüzyıl burjuva sınıfının dünya görüşünü yansıtmaktaydı: Yoksullar toplum değerlerine bağlı ahlak sahibi birer insan olarak yetiştirilmeli ve iş sahibi olabilmeleri için kendilerine yardım edilmeliydi. Yoksa amaç, Rodrigue'in de son derece haklı olarak vurguladığı ve Alliance Israélite Universelle yöneticilerinin ağzından aktardığı gibi, "küçük aydınlar" yetiştirmek değildi. Kısacası Alliance Israélite Universelle okulları, içinde bulundukları durumu sorgulayan ve toplumu değiştirmeye yönelik projeler üretecek gençler değil, tam tersine içinde bulundukları toplumla bütünleşmenin yollarını öğrenen kimseler yaratma amacındaydı. Konuya bu açıdan bakıldığında anlaşılan o ki, Alliance Israélite Universelle yöneticileriyle üyeleri 19. yüzyıl burjuva sınıfının kendi konumunu korumaya yönelik kurulu

İzmir Alliance kız okulunun el işi sergisi, Haziran 1926.

düzen yanlısı tutucu değerlerini olduğu gibi kabul etmişti; ve daha da önemlisi, denetimleri altındaki okullarda da bu değerleri baskın kılma niyetindeydi. Ancak şurası da bir gerçek ki Alliance Israélite Universelle okulları Türkiye' deki Yahudi öğrencilere sundukları tutucu, fakat modern eğitim ile büyük bir dönüşüm gerçekleştirdiler. Alliance Israélite Universelle okulları özellikle Yahudi kızları açısından son derece radikal değişiklikler getirdi. O zamana kadar hahamların kontrolündeki *Talmud Tora*'lara yalnızca oğlan çocuklar kabul edilir ve kız çocuklar -dini bile olsa- bir eğitimden geçirilmezken hiç de feminist olmayan bu laik Alliance Israélite Universelle okulları Türkiye'deki Yahudi kızlarına özgürleşmeleri için çok büyük bir fırsat yaratmış oldu. Bu okullarda okuduktan sonra eğitimlerine Paris'teki Ecole Normale Israélite Orientale'de devam ederek öğretmen olan Yahudi kızları açısından durum gerçekten devrimciydi. Rodrigue kitabında yalnızca bu saptamayı yapmakla ve Ortadoğulu Yahudi kadınının konumunda meydana gelen bu toplumsal değişimin etraflı bir şekilde incelenmesi gerektiğini belirtmekle yetiniyor.

Rodrigue, Türkiye'de 1908 Devrimi ile tüm toplumun kökten değişmesine ve dönüşmesine koşut olarak, Alliance Israélite Universelle okullarının da kurumsal olarak Türkiye Yahudileri üzerindeki etkisinin değiştiğini anlatıyor. Aslında bu, birbiriyle yakından ilişkili iki sürecin bu tarih dönemecinde üst üste örtüşmesi ile ortaya çıkan bir durumdu.

İki süreçten birincisi Siyonizmin ortaya çıkışı idi. 20 yüzyıla girerken, dünya Yahudiliği artık daha radikalleşmiş ve bir anavatan arama çabasına girmişti. Bunda, 1897 yılında İsviçre'nin Basel kentinde toplanan ilk uluslararası Siyonist kongresi sonrası yaşama geçen World Siyonist Organization ile Ortadoğu'da Yahudi eğitim kurumları kurma amacıyla 1901 yılında Almanya'nın başkenti Berlin'de faaliyete geçen Hilfsverein der Deutschen Juden adlı iki Siyonist örgütün elbette ki son derece belirleyici bir rolü olmuştur. Artık Yahudilerin özgürleşmeleri için içinde yaşadıkları toplumlarla bütünleşmeleri ve bu toplumlardaki diğer vatandaşlarla aynı haklara sahip olmaları radikal Yahudiler açısından kabul edilebilecek bir durum olmaktan çıkmıştı. Gittikçe artan bir şekilde artık dünyadaki tüm Yahudileri içinde barındıracak bir anavatan özlemi, yükselen sosyalist ideoloji ile de birleşerek, özellikle Avrupa'da yaşayan yoksul Yahudiler için bir kurtuluş çaresi olarak görülmeye başlanmıştı. Bunda doğaldır ki Siyonizmin fikir babası olarak kabul edilen Theodor Herzl'in 1896'da yazdığı *Der Judenstaat* adlı kitabının çok büyük etkisi vardı.

Türkiye dışından gelen bu milliyetçi ideoloji Türkiye'deki yeni devrimci durumla da bir bakıma uyum içindeydi: İttihad ve Terakki'nin Türkiye'yi dönüştürme projesi Türkiye'nin de bir ulus-devlet olarak yeniden örgütlenmesini gündeme getiriyordu. Bu anlamda, Fransız Devrimi'nin pekiştirdiği kategoriler, ister istemez Türkiye'ye de girdi. Artık Türkiye de laik, modern -ve kapitalist- bir devlet olma yolundaydı. Bu ise bir yandan herkese eşit vatandaşlık hakkı tanır ve vergi vermeden askere alınmaya kadar tüm konularda kişilere eşit sorumluluk yükleyerek dini, dili ve ırkı birbirinden farklı vatandaşlar arasında ayrımcılık yapmazken, öte yandan eski rejim altında yüzyıllardır alışılagelmiş ve cemaatlere tanınmış olan ayrıcalıklara da son veriyordu. Bu da, er veya geç, Türkiye sınırları içinde yaşayan azınlıkları kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi konusunda ciddi bir şekilde düşünmeye sevk edecekti. Nitekim de böyle oldu. Bu kendini sorgulama ve ayrılıkçı çözümler üretme sürecinde Türkiye'deki Yahudiler de paylarına düşeni yapma çabasına girdiler.

Rodrigue'in anlattığına göre, Alliance Israélite Universelle okullarından mezun olan gençler arasında 1908 Devrimi sonrasında hiç de bu kurumun öngörmediği ve istemediği bir şekilde Siyonist ideoloji yayılmaya başladı. Bunu Alliance Israélite Universelle okullarının bir başarısızlığı olarak mı görmek gerekiyor? Rodrigue bu konuyla ilgili olarak olumlu veya olumsuz bir nihai karara varmanın mümkün olamayacağını savunuyor. Sanırım bu yalnızca Alliance Israélite Universelle okullarından mezun olanlar açısından değil herhangi bir eğitim kurumundan mezun olan sıradan bir öğrenci için

de geçerli olan bir nedene dayanıyor: Bilinçli insanlar ister istemez bir noktadan sonra kendi düşünceleriyle karar verir hale geliyorlar -yani bir bakıma eğitim kurumlarının istediği bir açıdan gerçekleşmiş oluyor. Ancak, başka bir açıdan bakıldığında Alliance Israélite Universelle kurumu Türkiye'de amacına ulaşamıyor: Hem Türkiye'de uyguladığı Fransızca eğitim programı, hem de 1908 sonrası rekabet etmek zorunda kaldığı Siyonist ideolojinin etkisiyle eğitimden geçirdiği yeni Yahudi kuşağının önemli bir bölümü Türkiye ile bütünleşmek yerine kendine yeni bir yurt arama çabasındaki Siyonist kardeşleriyle dirsek temasına giriyor. Federation Sioniste d'Orient, İstanbul'da 1919 yılında kuruluyor. Fakat Türkiye'deki özgül koşulların da etkisiyle Siyonizm son kertede Türkiye Yahudileri arasında egemenliğini kuramıyor. Bu özgül koşulun tartışması ne kitapta yapılıyor ne de burada yapılacak; çünkü bu son derece çetrefil ve apayrı bir konu. Ancak şunu söylemek gerekir ki, bu özgül koşulun bir sonucu olarak Türkiye'deki Yahudiler bugüne kadar son derece ikircikli bir konumda yaşamak zorunda kaldılar.

Türkiye'deki Alliance Israélite Universelle okullarının sonu ne ideolojik düzlemde mücadele ettiği Siyonist hareket karşısında yenik düşmesiyle, ne de arkasındaki yerli ve yabancı mali desteğin ortadan kalkmasıyla geliyor. Ulus-devlet projesinin takipçisi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liberal demokratik rejimi ile başlayan "yıkım", azınlık haklarına karşı hoşgörüsüz ve milliyetçiliği ön plana çıkarmış olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurduğu cumhuriyet rejimi ile tamamlanıyor: Rodrigue'in de kitabının son bölümlerinde yoğun bir şekilde değindiği gibi, 1908 Devrimi'yle birlikte Türkiye'de ulus-devletin kurulması toplumdaki diğer kurumlar gibi eğitimin de ulus-devletin kontrolü altına girmesi ve tıpkı diğer modern Avrupa devletlerinde olduğu gibi tek tip bir ilköğretimin Türkiye'de de uygulanmaya konması çabasının ciddî bir şekilde gündeme gelmesi demekti. 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin seçimden önce ilan ettiği programda eğitimle ilgili ortaya sürdüğü ilk görüşlerde devletin tek tip modern ve laik bir eğitimi din, dil ve ırk ayrımı gözetmeden her çocuğa Türkçe olarak vermesi bir madde olarak yer almış, fakat bu öneri, beklenebileceği üzere, Türkiye'de yaşayan azınlıkların sert tepkisiyle karşılaşmış ve proje daha uygun bir zaman gelinceye kadar rafa kaldırılmak zorunda kalınmıştı. Eğitim başta olmak üzere merkezileşme derdindeki yeni ulus-devlet elbette ki Türkiye sınırları içinde yaşayan -Yahudiler dahil- tüm azınlıklar açısından parlak bir gelecek vaat etmemekteydi. Rodrigue'in de kitabında açıkça belirttiği gibi, Yahudiler yeni düzenin kurucusu İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne devrimden önce ve sonra en fazla destek veren ve dolayısıyla da yeni kurulan düzenden en az zararla çıkan cemaat olmalarına rağmen yine de getirilmek istenen ve 1923'ten sonra Kemalist rejim tarafından uygulamaya konulduğunda fazla esneklik taşımayan yeni düzenlemeler diğer cemaatlerin kendilerine özgün eğitim faaliyetlerine nasıl son verdiyse Yahudilerin önemli bir eğitim kurumu olan Alliance Israélite Universelle okullarına da 1925 yılında son verdi.

Türkiye'deki eğitim tarihinin -özellikle de Türkiye'de yaşayan azınlıkların eğitimlerinin- sosyal ve siyasal boyutlarıyla akademik olarak şimdiye kadar hemen hemen hiç ilgilenmediğimiz için bu kitabın yaratmasını beklediğim tartışma yalnızca Yahudilerin eğitim çabalarıyla sınırlı kalmayıp modern devlet -ya da ulus-devlet- öncesi Türkiye'deki tüm eğitim kurumlarının niteliğiyle ilgili soruları sosyal bilimcilere sordurabilirse sanırım Rodrigue amacına ulaşmış olacaktır. ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı (yurtiçi, cilt kapağı ve dizin dahil) : 3.000.000.-TL
(yurtdışı): 35 US$
Cilt satışı
1 Adet cilt (yurtiçi) : 3.500.000.-TL
(yurtdışı) : 40 US$
(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı: _____
_____
Aboneliğe başlangıç sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı no: _____
Geçerlilik tarihi: __/__
Kart sahibi: _____
İmza: _____

Aylık *Toplumsal Tarih* dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI BEYLİĞİ

(1300-1389)

EDİTÖR
ELIZABETH A. ZACHARIADOU

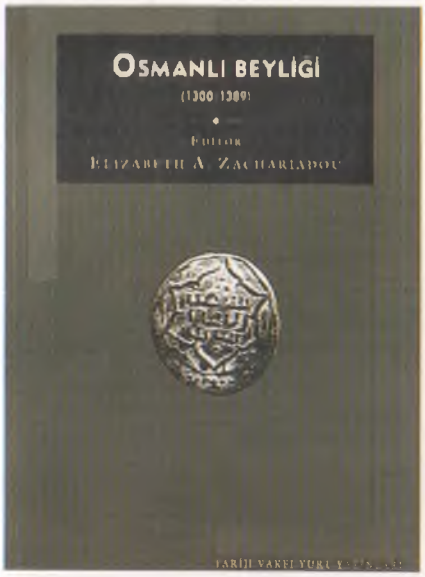

Küçük bir uç beyliğinin, Bizans'ın yerine geçen ve Batı Hıristiyan dünyasını yüzyıllar boyunca derinden etkileyen güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmesi, çeşitli açılardan incelenmesi gereken bir olgudur. Kuruluş dönemi hakkında 1930'larda geliştirilen kuramlardan sonra ortaya çıkan bulgular, eski tezleri geliştiren ve aşan savların kaynağı oldu. Osmanlıların kökeni, bulunan yeni sikkeler, gaza geleneği ve dervişlerin rolü, arazi tahrirleri, Türk dili, diğer beylik ve devletlerle ilişkiler üzerine karşılaştırmalı araştırmaları kapsayan bu kitabın ışığında Osmanlı tarihinin bilinmezlerle dolu en karanlık döneminin yeniden değerlendirilmesi gerekecek.

xiv + 227 s.
ISBN 975-333-067-7
1.800.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği, yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu Boğaziçi Borsa Restaurant, damak tadına önem veren İstanbul'lulara ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması, titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant hergün öğle ve akşam yemeklerinde İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi

BORSA

Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı

Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

ŞUBAT 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

OSMANLI BANKASI TARİHİNDEN İZLER

ENVER PAŞA'NIN YURT DIŞI YAZILARI

SULTAN GALİYEV'İN *GÖRÜŞLER*'İ

BİR HAREM AĞASININ HATIRALARI

BOSNA İSYANI

50

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

SAVAŞTA VE BARIŞTA BİR OSMANLI DEVLET ADAMI

AHMED RESMİ EFENDİ

(1700-1783)

VIRGINIA AKSAN

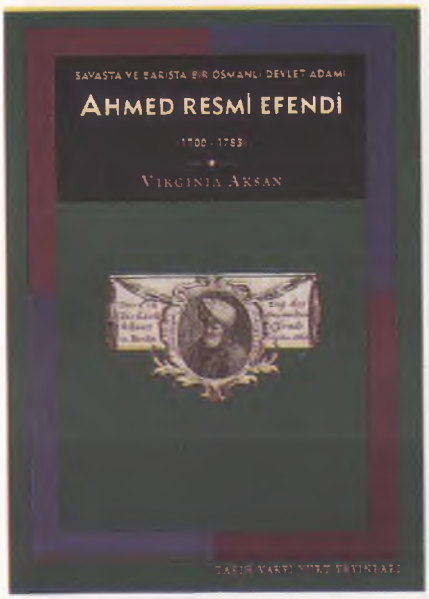

Ahmed Resmi Efendi, 18. yüzyılda kalemiyeden yetişmiş, Viyana ve Berlin'e elçi olarak gitmiş, sefaretnamelerinin yanı sıra önemli eserler vermiş bir devlet adamıdır. Virginia Aksan, Osmanlı arşivlerine dayanarak yaptığı bu araştırmada Ahmed Resmi Efendi'yi anlatırken, tarihçiler tarafından epeyce ihmal edilmiş bir dönem olan 18. yüzyılın Osmanlı toplumuna da ışık tutuyor; Osmanlı merkezi yönetimi, Osmanlı'nın Avrupa'ya bakışı, diplomasi ve savaşın geleneksel düşünceleri değiştirmesi üzerine yoğunlaşıyor. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ahmed Resmi ve diğer görgü tanıklarının ağzından yeniden kurgulanıyor ve Küçük Kaynarca trajedisinin ardından Osmanlının yeni politika ve ideoloji arayışları irdeleniyor.

Çeviri
Özden Arıkan

x + 241 s.
ISBN 975-333-072-3
1.600.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

Nadir Ağa'nın hatıratı bu sayıda tamamlanıyor. Keyifle okunan anılarında Nadir Ağa Yıldız'dan meraklı hikâyeler anlatıyor. Saray dedikoduları, hanedan mensupları arasındaki çekişmeler, ilgi çekici ayrıntılarla ve saray terbiyesi görmüş bir ağanın ölçülü anlatımıyla aktarılırken, belli ki özenle ayıklanıyor. Nadir Ağa efendisine sonuna kadar sadık: Anılarını eliyor, seçerek anlatıyor (aksini yapan var mı?) ve bir musahibin olması gerektiği gibi ketum tutumunu hayatının sonuna dek koruyor. Aslında günümüz medya canavarlarının eline düşmediği için çok da şanslı sayılır. Bu bölümü zenginleştiren fotoğraflardan özellikle ikisi dikkate değer. Arkadaşımız Cengiz Kahraman'ın sağladığı fotoğraflardan ilki eski bir kartpostalda yer alan fotoğraftan bir ayrıntı: 31 Mart'ı takiben Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinden sonra, muhtemelen Nadir Ağa'nın tutuklanarak Bekir Ağa Bölüğü'ne götürüldüğü gün Yıldız'da çekilmiş "hatıra fotoğrafı", kahramanımızı Kahraman-ı Hürriyet Resneli Niyazi Bey ile birlikte gösteriyor. (Bu sayıda yazıya eklediğimiz çerçevelerden biri de 31 Mart'la ilgili ve M. Süleyman Çapanoğlu'nun 1934'te *Yedigün*'de yayımlanmış Nadir Ağa'yla mülakatından bir bölümü içeriyor.) İkinci ilginç fotoğrafımız ise 1939'da *Cumhuriyet*'te yayımlanmış: Harem Ağaları Teavün Cemiyeti'nin olağanüstü kongresinde çekilen fotoğraf, Nadir Ağa'yı hayatta kalan diğer ağalarla birlikte gösteriyor. "Muvazzaf" olsun olmasın harem ağaları arasında da ölünceye kadar hükmünü sürdüren saray hiyerarşisi burada da kendini gösteriyor ve musahib-i şahriyari, topluluğun ortasında saygın yerini almış oturuyor. 43 sayımızda Cüneyd Okay'ın nizamnamesini yayımladığı, Mütareke yıllarında kurulmuş olan Harem Ağalar Teavün Yurdu, bu cemiyetin yan kuruluşu olabileceği gibi, cemiyetin ilk adı böyle de olabilir. 1939'daki kongrede tüzüğünü değiştiren cemiyet daha "örtülü" ya da "sivil" bir ad almış: Eski Emektarlar Yardım Birliği. Bir gün sonra, 9 İkincikânun tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan röportaja göre, harem ağaları "Haremsiz ve selamlıksız Türkiyede artık harem ağası olarak anılmak istemeyiz" demişler. Bir harem ağası da eklemiş: "Fakat bizi hürriyetimize kavuşturan kahraman Türk milletinin ebedi esiri olmakla iftihar ederiz!"

Nadir Ağa'nın bir diğer resmi de Osmanlı Bankası'yla ilgili yazımızda, daha doğrusu geçtiğimiz ay açılan Osmanlı Bankası arşiviyle ilgili sergideki panolardan birinde yer alıyor. Sergide harem ağalarının hür ya da köle sayılmalarıyla ilgili olarak banka işlemlerinde karşılaşılan sorunlara değinilirken bizim de geçen sayıda yayımladığımız ünlü fotoğrafa yer verilmiş. Tarih Vakfı'nın organizasyonu ile Edhem Eldem'in gerçekleştirdiği bu önemli sergiyi Zafer Toprak değerlendirdi. Z. Toprak "Tarihten İzler" sergisi vesilesiyle bu bankanın tarihini de ana hatlarıyla özetlerken, geçmişte hep Düyun-ı Umumiye ile birlikte ve anlaşılır nedenlerle hiç de hayırla anılmayan Osmanlı Bankası'nın, özellikle mali ve ticari açılardan çağdaşlaşmaya katkılarını ve bankacılık alanında bir okul işlevi gördüğünü göz ardı etmeksizin değerlendirilmesi gerektiğini belirtiyor. Bu ay *İkdam*'dan Seçmeler'de Yücel Demirel'in derlediği ilk haber de, tesadüf bu ya, Osmanlı Bankası'yla ilgili.

Geçen sayımızda İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın yayın organı *Liva el-İslam*'ı tanıtan Selçuk Gürsoy, bu kez Enver Paşa'nın söz konusu dergide yayımlanmış tüm yazılarını aktarıyor. Gazete koleksiyonları arasında unutulmuş bu yazıların İttihatçı liderlerin yurtdışındaki faaliyetleri ile ilgili olarak önemli katkılar getirdiği besbelli. Vesikalık köşemizde ise, bu yazılardan 10 yıl kadar önce Enver Bey'in Berlin'den yazdığı bir mektup gün yüzü görüyor. Bir sonraki yazımız, Enver Paşa'nın Türkistan macerasına rastlayan yıllarda ve sonrasında bütün Sovyetler Birliği'nde önemli bir rol oynamış, ancak kişiliği ve kimliği bugüne dek hep tartışmalı kalmış, kısmen de efsaneleşmiş Sultan Galiyev ile ilgili. S. Halit Kakınç, Sultan Galiyev'e dair yeni bilgiler verdikten sonra ilk kez 1929'da yayımlanan ve fikirlerini derli toplu yansıtan bir yazısını aynen sunuyor. Galiyev'in *Görüşler*'i gelecek sayımızda tamamlanacak. Zafer Gölen'in 1849 Bosna isyanıyla ilgili yazısı, arşiv belgelerine dayanarak isyanın nedenlerini tartışırken, bugüne taşınan çatışmaların kökenlerine de bir ölçüde ışık tutmuş oluyor. Meşrutiyet döneminin ünlü *Cem* dergisinin Cumhuriyet sonrası ikinci kez yayın hayatına atılması üzerinde duran Cüneyd Okay ise, *Toplumsal Tarih*'te çıkan mizah basınıyla ilgili yazılara bir yenisini ekliyor. İlan-nüma köşemizde de *Cem*'de çıkmış bir Ford Sedan ilanı var. Anılarının 1951 tevkifatı ile ilgili bir bölümünü 36. sayımızda yayımladığımız "eski tüfek" Bilal Şen, Komintern arşivinde yer alan bir belgede sözü edilen Aralov-Yunus Nadi görüşmesini aktarırken, Erzurum'dan Ömer Selim, Ziya Gökalp'in herhalde daha öğretici olur diye ölçülü, uyaklı kaleme aldığı bir manzumesinin 1916'da yapılmış Almanca çevirisini değerlendiriyor. Kimsenin doğru dürüst bilmediği takvimbilimi üzerine çalışmalarına maalmemnuniye ve bilistifade dergimizde yer verdiğimiz Sayın A. Necati Akgür'ün birkaç ay önce Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı bir çevirme kılavuzunun giriş bölümünü eleştiren yazısı da Kitabiyat bölümümüzü oluşturuyor.

Gelecek ay yeniden buluşmak üzere...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Osmanlı Bankası Lefkoşe şubesi personeli (1895 albümünden).

E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, İst., 1997

Aylık Dergi
Sayı: 50 Cilt: 9 Şubat 1998

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi, cilt kapağı ve dizin dahil): 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

MUSAHİB-İ SANİ-İ HAZRET-İ ŞEHR-YARİ
NADİR AĞA'NIN HATIRATI-II
II. Abdülhamid döneminin büyük nüfuz sahibi ağasının hatıralarının son bölümü. 6

OSMANLI BANKASI VE "TARİHTEN İZLER"
***Zafer Toprak** geçen ay İstanbul'da açılan Osmanlı Bankası arşivi sergisini değerlendiriyor ve bu vesilesiyle bankanın tarihini ana hatlarıyla ele alıyor.* 15

LİVA EL-İSLAM'DA ENVER PAŞA'NIN YAZILARI
***Selçuk Gürsoy**, Enver Paşa'nın 1921 ve 1922 yıllarında yurtdışında* Liva el-İslam *dergisinde yayımlanan yazılarını aktarıyor.* 23

VESİKALIK
ENVER BEY'İN AKSARAY HARİKZEDEGÂNIYLA İLGİLİ BİR MEKTUBU 35

SULTAN GALİYEV EFSANESİ DİRİLİYOR
***S. Halit Kakınç** yakın geçmişin bu çok tartışmalı kişiliğiyle ilgili yeni bilgiler sunuyor.* 36

İLAN - NÜMA
YENİ FORD SEDAN 42

SIRPLARIN 1849 BOSNA İSYANI'NA ETKİLERİ
Zafer Gölen *arşiv belgeleriyle bu sancılı bölgenin tarihinden bir döneme eğiliyor.* 43

CUMHURİYET DÖNEMİNDE *CEM*
Cüneyd Okay *Meşrutiyet döneminin bu ünlü dergisinin Cumhuriyet yıllarını ele alıyor.* 49

BİR KOMİNTERN BELGESİNDE ARALOV-YUNUS NADİ GÖRÜŞMESİ
Bilal Şen *1923'te Sovyet elçisiyle yapılan bir görüşmeyi özetliyor.* 52

ZİYA GÖKALP'İN "HALİFE VE MÜFTÜ" ŞİİRİNİN ALMANCA'YA İLK ÇEVİRİSİ
Ömer Selim *bu didaktik şiirin çevirisini değerlendiriyor.* 54

KİTABİYAT
BİR KİTABIN GİRİŞ BÖLÜMÜNÜN ELEŞTİRİSİ
Dr. Müh. A. Necati Akgür *Tarih Kurumu'nun yeni bir yayınını eleştiriyor.* 56

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

ŞUBAT 1898

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNÂT

Bank-ı Osmanî

Bank-ı Osmanî müdir-i umumisi Sir Hamilton Lang ile zevcesi tarafından geçen cumartesi günü bir ziyafet keşide olunur ve bu ziyafette mösyö Gaston Obuvano, Mösyö Ramber, saadetli Aleko Pançini Bey hazretleri, M. Volfing, M. Revs, M. Baroçi, M. Döserjen hazır bulunmuşlardır. Esnâ-yı ziyafette Sir Hamilton Lang kıyam ile medayih ve esniye-i hazret-i pâdişâhiyi mutazammın bir nutuk irad etmiş ve nutk-ı meşkûr [teşekkür konuşması] bi'l-cümle hazırûn tarafından şiddetle alkışlanmıştır. Bank-ı Osmanî'nin lütfen hakkında ibzâl buyurduğu iltifat-ı cihan-kıymet-i şehriyarîsi sayesinde umur-ı memuresini ifâda mazhar-ı teshilât olduğu [görevini yaparken kolaylık gördüğü] zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişahiye medh ü sitayiş [övgü] ile irad-ı nutka başlamak vecibe-i zimmeti olduğunu söylemiş ve Bank-ı Osmanî'nin nâil olduğu himaye-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânenin sayesinde itibar ve emniyet kazandığını beyan eylemiştir.

Sir Hamilton Lang bir müddet sükûttan sonra tekrar söze başlayarak Bank-ı Osmanî müdiriyeti kendisine teklif olunduğu zaman evvel-i emrde tereddüd gösterdiğini ve fakat şu müessese-i mühimme-i maliyenin ahvalini yakından tedkik edince derhal bankanın istikbâlinden emin olup kabule şâyân olduğunu ifade eylemiştir. Sir Lang daima gösterdiği büyük bir sadegî ve tevazu ile müddet-i medideden beri bulunduğu meslekte ufak bir muvaffakiyet ibrâz etmiş ise rüfekasından zekâvet, sadakat ve muaveneti sayesinde husul-pezîr olduğunu ve şimdiki memuriyetinde dahi iktidar ve meziyetleri ile iştihâr eden zevâtın maâvenetlerine mazhar olduğunu mualmemnuniye gördüğünü söylemiştir. Müdir-i Umumî Dersaadet'e muvassalatını müteakib bu kadar faal ve gayûr zevat ile Bank-ı Osmanî'nin layenkati terakki edeceğini anlamış ve bir nokta-i terakkiye vasıl olmak için iktidâr ve dirayetlerini müttehiden sarf ve istimâl eyleyen rüfekasını gördüğü zaman bu fikrine bir kat daha takviyet vermiştir.

Müdir-i Umumî muavini mösyö Gaston Obüvano Sir Hamilton Lang'ın nutkuna şu suretle cevap vermiştir:

"Sir Hamilton Lang hemen bu memlekette meçhul olduğunu söylemiş ve nâil buyurulduğu iltifât ve inâyât-ı mülûkâneyi zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişahînin Bank-ı Osmanî hakkında lutfen ibraz buyurmakta oldukları emniyet ve muhabbetin neticesi addeylemiştir. Halbuki iltifat-ı cihan-derecât-ı cenâb-ı tâcidârî suret-i hususiyede olarak Sir Hamilton Lang'ın zatına ibzal ve bî-diriğ buyurulmuştur. Sir Hamilton Lang tevazu-ı fevkalâdesi sebebiyle şurasını söylemeyi unutmuştur ki kendisi şarkta bilakis pek şöhret-şiar olup eltaf ve taattufât-ı hazret-i padişahîye nailiyeti dahi bundan neşet etmiştir. Sir Hamilton Lang bu memleketin umûr-ı mâliyesine ifa eylediği hidemât ve bu hidematta gösterdiği gayr-i kabil-i nisyan muvaffakiyet [unutulmaz başarılar] hasebiyle herkesçe malumdur. Bank-ı Osmanî'nin re's-i idaresinde kendisi gibi mahir ve tecrübekâr bir zat olursa bankanın istikbâlinden emin olmak ve terakkiyât-ı âtiyesinin temin edildiğini anlamak icab edeceği şübhesizdir."

Badehu meclis-i idare azasından M. Ramber memleketimizin menabi-i tabiiye-i servetini ta'dâd ve sanayi ve ticaretin nasıl bir saha-i vesî-i terakki karşısında bulunduğunu îzah ettikten sonra saye-i meâli-vâye-i hazret-i şehriyârî de Bank-ı Osmanî'nin memalik-i şahaneye pek parlak hidemât eyleyeceğini söylemiştir.

(9 Şubat 1898)

Teessür-i Azîm

Cenab-ı hak velinimet-i bî-

minnetimiz velinimet-i âlem padişahımız efendimiz hazretlerinin eyyam-ı ömr ü afiyet-i cihan-kıymet-i hilafetpenahilerini müzdâd buyursun. Zat-ı şevket-simât-ı hazret-i mülûkânenin henüz sekiz aylık bulunan kerime-i muhtereme-i hümayunları Hatice Sultan hazretlerinin düçâr oldukları hastalık sebebiyle her ne kadar etıbbâca emr-i tedavisine itina edilmiş ise de ifakat-yâb olamayarak [iyileşemeyerek] dün akşam irtihâl-i dâr-ı cinân eyledikleri kemâl-i teessüfle işitilmiştir. (13 Şubat 1898)

Tezelzülât-ı Arziye [deprem] ve Malumat-ı Telgrafiye

Balıkesir'de tezelzülât cumartesi günü saat onda şiddetle icrâyı ahkâm eyleyerek ahali avluları, bazı meydanlara çekildikten sonra birbirini müteakib iki defa gayet dehşetli hareket-i şedîde vukua gelmiştir.

Devâir-i emiriyeden hükûmet konağı, kışla, mekteb-i idadî kısmen ve depo kâmilen münhedim olduğu [yıkıldığı] gibi Bayezid Cami-i Şerifiyle Yeşilli Cami-i Şerifin minareleri münhedim olmuştur. Diğer emakin-i mukaddese [kutsal yerler] ve medâris [medreseler] ziyadece hasar-dîde olmuştur. Emâkîn-i hususiyeden alışab olanları çatlayıp kârgir olanlar ise daha ziyade rahnedâr olmuştur [hasar görmüştür].

Ahaliden yirmi kişinin vefat ettiği, elli kadarının mecruh olduğu haber alınmıştır.

İkinci defa vukua gelen tezelzülât pek şiddetli imiş ise de lehü'l-hamd ahalinin o zaman haricde bulunmaları sayesinde nüfusca telefâtı mucib olmamıştır. Ahalinin istimal-i rahat ve iaşeleri için hükümetce iltizâm-ı say u gayret olunarak az hasar görmüş fırınlardan birkaçı der-akab termim [tamir] ettirilerek ekmek tabbıyla halka tevzi' olunmuştur.

Tezelzülâtın ilk devresinde ahali hanelerinden dışarıya fırlayarak bir kısmı meydanda, ekserisi de şehir haricindeki musallaya toplanmışlardır. Hava karlı olduğundan meydanda kalmış olanların çadır ve çerke altında barınmalarına çalışılmıştır.

Muamelât-ı hükümetin cereyanına halel gelmemek üzere münasib mahallerde barakalar inşasına başlanmıştır.

Derakab tabibler tayin olunarak mecrûhînin tedavisine ibtidar olunmuştur. Tezalzülât-ı arziye her saat başında kâh ufkıyen [yatay olarak] kâh amûden [dik olarak] icrâ-yı tesîrât eylemekde iken geçen pazartesi günü saat ondan beri gece saat dört, beş buçuk, dokuz buçukta birer defa ve hafif surette vukua gelerek dokuz buçukta hiçbir eser-i hareket hiss olunmamıştır. İşbu fasılalardan bil-istifade ale's-sabâh mutasarrıf Ömer Âli Efendi hazretleri mahallâtı geşt ü güzar etmiştir [gelmiştir].

Hüdavendigâr vilayeti vali muavini saadetlu Baha Beyefendi hazretleri maiyetine vilayet sermühendisini ve memurîn-i lazimeyi alarak âcilen Balıkesrî'ye giderek harab olan mebaninin muayeneleriyle hedmi [yıkılması] iktiza edenlerin kâmilen hedmi ve kabil-i tamir olanlarının der-akab tamiri için bir komisyon teşkil ederek tesrî'-i icraat etmeleri bâtelgraf emr ü iş'âr buyurulmuştur. (3 Şubat 1898)

Dolandırıcılık

Beyoğlu'nda Pangaltı'da sakin tellal Dikran ile refiki konsolid tellâlı Sağır İstepan kuvvet-i azîme-i evham ile kendilerini on beş bin lira kıymetinde birçok mücevherata mâlik birer sahib-i servet makamında tahayyül ederek bu vehm-i acîbe hakikat rengini vermek arzusuyla bazı teşebbüsâta girişirler. Dikran şu mücevherât-ı mevhûmeyi Avrupa ağniyâsından birine satmak üzere tellâllık vazifesini deruhde eder. Aradan bir az vakit mürur eyledikten sonra yine bu malihulyâ içinde rıhtımda gezinmekte iken Mühtedi Tevfik namında birine müsadif olur. Tevfik'in kendisinden beş lira ödünç istemesi üzerine Dikran der ki: - Şimdi param yok. Fakat yakında büyük bir iş göreceğim. Eğer teşebbüsâtımda muvaffak olursam isteğin parayı veririm.

Tevfik bittabi bu kadar büyük bir işin mahiyeti neden ibaret bulunabileceğini zihnine sığdıramayarak bazı istizaha girişir. Dikran da tasavvuratını ber-tafsil kendisine anlatarak eğer arzu ettiği gibi zengin bir Avrupalı bulabilirse ikramiyenin pek ufak olmayacağını vaad eder. Bunun üzerine Tevfik'in nazar-ı dikkati de açılır ve Feshane-i Âmire ustalarından İngiltereli mösyö Sayks'ın bu mesele için pek uygun olduğunu haber verir. Nihayet Tevfik'in vesatetiyle [aracılığıyla] dolandırıcılar mösyö Sayks'la görüşürler. Mücevherâtın Londra'da satılması takarrür eder. Güya mücevherât Şire'de Dimitri namında birinin evinde bulunuyor imiş. Bu cihet mösyö Sayks'a açılır, biçare adamcağız ona da muvafakat ederse de dolandırıcı İstepan şeriki Agop namında birinin beş bin frank verilmeyecek olursa bu işin husulpezîr olamayacağını söylemiş olduğundan mösyö Sayks biraz hal-i intibâha gelir. Fakat irad olunan delâil ile hariklerin etvar ve harekâtı o kadar mükemmel imiş ki mösyönün esas-ı meseleden bütün bütün iştibâha düşmesi mümkin olamaz.

Bir gün İstepan yol tezkeresi yaptırır. Mösyönün uşağına da pasaport çıkarırlar. Bittabi İstepan'ın eline yol masrafı olmak üzere biraz para vermek lâzım. Kendisine on beş lira verilir, yola çıkmaları da takarrür eder ama bu noktadan sonra heriflerin ahvâli şüpheyi dâi olacak bir şekle girdiğinden dolandırıcı İstepan mösyö Sayks'ın müracaatıyla Şire'ye değil tevkifhaneye gitmiştir. (4 Şubat 1898)

İLAN

Zayi Mühür

Dün akşam saat on raddelerinde Galata'da Perşembe pazarı'ndan geçer iken ufak portman içinde bulunan bir aded Mehmed Şerîf isminde ve 1314 tarihinde hâkk olunan mührümle dört mecidiye ve bir kasa anahtarımı maportmen zayi etmiş olduğumdan mezkûr mühürle hiçbir senet temhîr etmemiş olduğum gibi mezkûr portmanı bulup da Tophane'de İlyas Çelebi mahallesinde 33 numerolu haneye getirirse bir mecidiye bahşîş verileceği ilan olunur. (5 Şubat 1898)

MUSAHİB-İ SANİ-İ HAZRET-İ ŞEHR-YARİ

NADİR AĞA'NIN HATIRATI-II

DAMAT MAHMUD PAŞA'NIN FİRARI

Paşa Bağdat şimendiferi imtiyazını mükerrer vasıtalarla istetmişti. Arizasını getiren adamın iyice anlatamaması ihtimaline binaen hattın planını resmettirerek Başmusahip Cevher Ağa vasıtasıyla takdim ettirmişti. Sultan Hamid haritayı görür görmez "beni gümüş harita ile mi kandırmak istiyor" diye izhar-ı hiddetle küreyi ayağı ile çiğneyip ezmiş ve Cevher Ağa'ya bu gibi işlere vasıta olmamasını ihtar ederek "sizin aklınız ermez götürüp bu imtiyazı İngilizlere satacak" diyerek "al götür, başına çalsın" dedi. Bunun üzerine müteakip gün Mahmud Paşa iki oğlunu (Sabahattin ve Lütfullah) beraber alarak bir İngiliz vapuru ile firar ve sultana da padişaha verilmek üzere bir mektup bırakmıştı. Mektubunda "Bu memleketi terk ederek İngiltere'ye gidiyorum oğullarımı İngiliz kraliçesine yaver yapacağım" diye yazmıştır. Mahmud Paşa'nın firarından 3-4 ay sonra haremi Seniha Sultan saçlarını keserek Londra'ya kocasının yanına firar edeceğini emniyet hizmetinde çalışan polis müfettişi Fransız "Lö Folon" bir jurnal ile "yarın Seniha Sultan bir Ermeni kıyafetinde kocasınınn yanına firara karar verdiklerini haber aldım. Malum-ı şahaneleri olsun!" diye bildiriyordu. Jurnali padişah bana verdi. "Bak hemşire firar ediyormuş diye yazıyor. Bağlarbaşı'na Ragıp Paşa ile beraber gidiniz" diye emretti. Bağlarbaşı'na gittik. Köşkten sorduk. "Alemdağı'na gezmeye gitti" dediler. "Yanında kim var" diye sordum. **[24]** "Bir madam var" dediler. Büsbütün şüphelendik. Hemen bir arabaya binerek Taşdelen'e gittik. Giderken yolda tesadüf ettik. Avdet ediyorlardı. Vakit geç idi. Yanına gittim. Usulen selam vererek yüzüne baktım. Hakikaten saçlarını dibinden kesmiş başına bir kefiye giymişti. Yanındaki kadın da aynı kıyafette idi ve başka kimse de yoktu. Tabii Ragıp Paşa sokulamıyordu. Ben konuşuyordum. "Efendim! Efendimiz sizi istiyorlar. Evinize gittik, bulamadık. Aramaya çıktık" dedim. İstemeye istemeye "Peki gideyim" dedi ve o kadınla birbirlerine bakıştılar. Beraber köşküne gittik. O yanındaki kadını köşke bıraktırdık. Eski kalfalardan birini çağırdık. Sultan Efendi ile beraber gelmesini söyledik. Sultan Efendi ise ısrar ederek, ille köşke girip giyineceğim dedi. Kabul etmedim. "Efendimiz merak ediyorlar böylece beraber gidelim" dedim. Sonra "Beni hapsediyorsunuz" diye feryat etmeye başladı. Sultan Hamid akşam üzeri hemşiresini çağırdı. Kocasının hin-i firarında yazdığı mektubu ve çocukların İngiltere kraliçesine yaver olacağı hakkındaki sözlerini kendisine anlattı. Kocasının kendisine imtiyaz verilmediği için kaçtığını, Londra'da ne yapacağını, İngilizlerin kendisine nasıl bakacak-'arını sorarak, "İnşallah **[25]** orada sefalet çekerler" diye hemşiresinin yüzüne karşı inkisarda bulundu. Bundan altı ay sonra küçük oğlu Lütfullah Bey Londra sefaretine istida vererek açlığından bahis ve babasının kendisini sürüklediğinden ve bir kabahati olmadığından af talep ederek İstanbul'a annesinin yanına avdetine müsaade istiyordu. Buraya getirilerek maaş bağlandı. Mahmud Paşa ile büyük oğlu Sabahattin Bey Londra'da kalmışlardı. Bu işleri müteakip Mahmud Paşa'nın vefatından sonra Sabahattin Bey, Satvet Lütfü Bey'le birleşerek Sultan Hamid aleyhine uzun uzun neşriyatta bulunmuşlardı.

Nadir Ağa son yıllarında.

DAMATLAR VE SELANİK

Sultan Hamid damatları sevmezlerdi. Bunun sebebi Damat Nuri Paşa'nın Abdülaziz'e karşı olanlarla beraber bulunmasıdır. Damat Nuri Paşa Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'la evlenmiştir. Bu izdivaç Kırım Harbi sırasına tesadüf eder. Kırım Harbine iştirak etmiş olan ecnebi askerleri Dolmabahçe'den Baltalimanı'na kadar olan sahilde dizilmişler ve sultan çeyizi bu askerlerin arasından geçirilmek sureti ile götürülmüştür. Bu gösteri bir varlık tezahürü idi.

Sultan Hamid'in damatları Gazi Osman Paşa, oğulları Nurettin, Kemalettin Paşalarla Abdurrahman Paşa mahdumu Arif Hikmet Paşa idi. Bunlardan en ziyade sevdiği Arif Hikmet Paşa'dır.

Sultan Abdülaziz'in kızları Fatma Sultan ile ev-

lenmiş olan Şerif Paşa da mutemedi idi. Hatta Selanik'ten İstanbul'a geleceği sırada bu iki paşa gelmeyince İstanbul'a dönmemiştir. **[26]** Padişaha Selanik'ten İstanbul'a gelmesi için hükümetçe Balkan Harbi esnasında yapılan teklifi arzu ederse Bursa veya Konya'ya gönderileceği hakkındaki teklifleri dahi sebep sorarak reddediyordu. Tabii kendisine Selanik'in tehlike içinde olduğunu söyleyemiyorlardı. Padişahı ikna ve tatmin için Damat Şerif, Arif Hikmet Paşalardan istifade edilmiştir. Sırası ile Rıza ve Hadi Paşaların teklifleri reddedilince hükümet, Alman imparatoruna müracaat etmiş ve Alman hükümetince tahsis edilen vapur Selanik limanına gelerek vapurda bulunan Şerif ve Arif Hikmet Paşalar Alatini Köşküne gelerek İstanbul'a gidilmesi lüzumu hakkındaki ısrarını evvela reddetmiş, sonradan kadınların "Bizi düşman ayağı altında bırakıp bırakmamak artık sizin elinizdedir" tarzındaki yalvarmaları üzerine "Peki öyle yapalım" diyerek hazırlanmalarını söylemiştir. Köşkteki eşya, Alman gemisinden çıkarak iki sıra halinde köşke kadar saf tutmuş olan Alman askerlerinin birbirine devir suretiyle vapura kadar nakledilmiş ve köşkte bulunanlar da bu askerler arasından geçerek vapura girmişlerdir.

Nadir Ağa Göztepe'deki köşkünün bahçesinde.
Yedigün, no. 83 (10 Birinciteşrin 1934)

Padişahın yanında ve hizmetinde bulunan merhum Nuri bu nakil sırasında limanda bulunan Türk karakol gemisinin nakil işine hiçbir surette yardım etmediği ve vaki teklifin rededildiğini ve hatta gemide bulunup kafileyi uzaktan nezaret eden bir zabit ile gemi imamının "Biz saray hademesi değiliz" dedikleri ve gemi askerlerinin (şüphesiz aldıkları emre istinaden) padişahın **[27]** yanlarından geçişi sırasında arkalarını döndükleri ve Abdülhamid'in bu hale pek ziyade canı sıkıldığını söylemiştir. Abdülhamid'in paşalara cevabı da şu olmuştur: "Kiliselere müsaade edilmesi Balkanların ittifakına sebep oldu. Ben senelerce onları aynı kilisede süngümüz altında ve ecdadımdan müntakil örf ve âdete istinaden sıra ile iş yapmalarını ve bu surette birleşmemelerini temin etmiştim. Sakalımı değirmende ağartmadım. Şu halde bundan böyle hududumuz Çatalca oldu desenize" diye hitap etmiştir. Vapur Alman hükümetince Abdülhamid'in şahsi emrine tayin edilmişti. Kendisini nereye isterse oraya götürecekti. İstanbul'u tercih etmiştir. Hin-i naklinde merhum Nâzım Paşa ile Selanik belediye reisinin cansiperane hizmetleri sebk edilmiştir. Vapur Çanakkale'ye gelince karanlık limanda beklemeye mecbur kalmıştır. Boğazdan geçme müsadesi gece, sabaha karşı çıkmış ve müteakip gün sabaha karşı da Beylerbeyi Sarayı önünde durmuştur. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'na çıkışı da yine aynı şerait altında ve bizim askerlerin arasından geçeceği sırada yine Selanik'teki gibi askerin arkasını dönmesi şeklinde olmuştur. Abdülhamid'in bu sırada ağladığı görülmüştür. Alatini Köşkü'nde kalan mütebaki eşya ve hayvanat bir Avusturya vapuru ile İstanbul'a gönderilmiştir.

DOYÇE ORYENT VE KREDİ LİYONE BANKALARINDAKİ PARA

[28] Abdülhamid'in şehzadeliğinde Maslak çiftliğinde ziraatle iştigal ettiği zamanlar (bu çiftlik Abdülaziz tarafından kendisine hediye edilmişti) bu çiftlikte bulunan üstübeç madeni işletilir, tarlalarında kiraz, çilek, vişne ve aynı zamanda ekim yapı-

SÜTÇÜLÜK YAPIŞIM

Saraydan çıkışımdan sonra başıma çok acı şeyler geldi. Günlerce Bekir Ağa Bölüğünde idamımı bekledim. Fakat kaderim böyle imiş. Darağacından kurtuldum. Saraydan ayrıldıktan sonra dişimi tırnağıma takarak çalışmağa başladım. İlk günler pek şaşırmıştım. Sarayın duvarları arasında geçen günlerden sonra hayatla birdenbire burun buruna gelmek beni allak bullak etmişti. Ne iş yapacağımı bilmiyordum. Param da yoktu. Yalnız bir dostumdan 700 lira alacağım vardı. Bunu aldım. O zamanlar bu, çok güzel bir sermaye sayılabilirdi ama hayatının 27 senesi sarayda geçmiş bir insan için bunu işletmek bir mesele idi. 700 lira ile ne yapacağımı düşünüp dururken bir dost karşıma çıktı, gülümsiyerek:

- Sana 40 Kırım ineği buldum! şaşırmıştım:

- Ben 40 ineği ne yapayım?...

Dostum başını salladı:

- İlâhi Nadir Ağa... Kırım ineğinin ne demek olduğunu biliyor musun?

Nasıl bilmem? Kırım ineğinin ne demek olduğunu belki ben ondan da daha iyi biliyordum. Çünkü Yıldız Sarayında iken Sultan Hamit'in de bu hayvanlara meraklı olduğunu görmüştüm. Bunlardan ne kadar süt alındığını biliyordum. Ama ben nasıl sütçülük yapacaktım?

Mamafih dostuma sordum:

- Bu 40 Kırım ineğini nereden bulacağız?... Sarayda iken bir kere aratmış, taratmış, ancak 8 Kırım ineği bulabilmiştik. 40 hayvan birden?... Nerede bu bolluk...

Dostum vaziyeti izah etti. Bu inekler Süleyman Bey isminde gayet zengin bir iş adamının idi. Bu zatın en büyük merakı Kırım ineği beslemekti. Süleyman Bey birdenbire ölmüş ve sürü halinde Kırım ineği bırakmıştı. Müzayede günü gittik. İnekleri gördük. Hakikaten de en iyi cins hayvanlardı. Haraç mezat onar liradan 40 kırım ineğini 400 liraya satın aldım. Elimde kalan 300 lira ile de asri ahırlar inşa ettirdim. Şu garip tecelliye bakınız. Yolum saraydan ahıra intikal etmişti.

Türkiyede ilk defa olarak kapalı şişede sütü ben sattım. Hem de litresi 1 kuruştan...

İşte meşhur "Nadir Ağa sokaklarda sütçülük ediyor" rivayeti böyle çıkmıştı. Sonra başka işler de yaptım ve nihayet ihtiyarladım. Geldik, gidiyoruz.

Hayat, no. 60 (29 Kasım 1957) ve
Tarih ve Edebiyat, no. 7 (Temmuz 1981)

lırdı. Çiftlikten elde edilen hâsılatı her sene, sarrafı ve ziraat ortağı banker Zarif ile, çocuklar namına bu iki bankaya yatıran Abdülhamid'in padişah olduğu zaman Kredi Liyone'de 70.000 altın mevduatı birikmişti. Bu paraya el sürmediğinden Selanik'te iken 800.000 altın liraya yükselmişti. Bu para ile Alatini Köşkü'nü veresesi namına satın alınarak şahsi tasarrufa intikalinin teminini teklif etmiş ise de hükümetçe kabul edilmemiş ve hükümet namına satın alındığından işgali müteakip Yunanlılar tarafından hastane ittihaz edilmiştir.

Doyçe Oryent Bank'taki mevduatı ise Almanlar aynen iade etmişler ve bununla Barbaros ve Turgut gemileri alınmıştır. Sultan Aziz kızı Saliha Sultan'ın zevci olan Ahmet Zülküf Paşa'yı Sultan Hamid evlendirmiştir. Bu paşa Kürt İsmail Paşa'nın oğlu idi. (Teftiş-i Askeri Komisyonu azası).

AHMED ZÜLKÜF PAŞA

Ahmed Zülküf Paşa gerek hanedan arasında gerekse harice karşı padişahın tevehhumünden istifade ederek nifak çıkarmaya ve binnetice menfaat teminine pek haris idi. **[29]** İzdivacını müteakip ilk işi usulden olduğu üzere her sultanın maiyetine verildiği gibi Saliha Sultan'ın sıhhi murakabesi için saraydan hizmetine tayin edilmiş olan doktorun nefyine sebeb olmuştur. Saliha Sultan izdivacından sonra hastalanmıştı; karnına su birikiyordu. Paşa sultanın hamile olduğunu fakat çocuğun kendisinden olmayıp müdavim doktorun ihanetinden mütevellit bulunduğunu bir jurnal ile padişaha arz etmişti. Muayenesi için Cemil Paşa'ya emir verildi. Hastalığın su birikmeden neşet ettiği anlaşıldı. Hatta alınan su büyük kavanozlar içinde padişaha arz edildi. Fakat zavallı doktor hizmetten ayrılmış mesleği itibariyle taşrada askeri bir kıtaya gönderilmiş bulunuyordu. Şayan-ı dikkat olan nokta bu iftiraya rağmen sultanın zevcesinden ayrılmaya muvafakat etmemesidir.

Paşa bu hadiseden bir müddet sonra saraydan ayrılarak başka bir hizmete verilmesi için kızlar ağasına müracaat eden bir ağanın güya Abdülmecid tarafından istihbarat için saraya gönderilmiş olduğunu ve bu surette Reşad Efendi ile de muhabere edilerek tertibat alınacağı ikinci bir jurnal ile takdim edilmiştir. Bu iş de tahkik ettirildi. Ağanın başağa ile geçinemediği için Ağalar Ocağına müracaat etmiş olduğu ve buradan tensip edilerek bir yere verileceği anlaşıldı. Buna rağmen çıkan irade ağanın Medine-i münevvereye hizmete gönderilmesi olmuştur.

Kezalik bu defa da bir müddet sonra yine Abdülmecid Efendi mensuplarına Zeki Bey isminde bir zatın akrabası olup Batum'dan getirilmiş olan küçük bir kız çocuğunun saraya **[30]** verilmiş olduğunu nasılsa öğrenmiş olacak ki bu kızın Virjinya isminde ve Abdülmecid'in odalığı olduğunu ve padişaha suikast için saraya verilmiş olduğunu muhtevi bir jurnal daha takdim etmişti. Kız henüz hizmete girmemiş acemiler arasında olduğundan buldurup getirdik. Küçük bir şeydi. Virjinya olup olmadığını ancak Zülküf Paşa'nın ailesi Saliha Sultan bilir dediler. Saliha Sultan'ın sarayına götürdük. "Ben bu kızı tanımıyorum. Yusuf İzzettin Efendi köşkünden bilirler" dedi. Oraya götürdük. Yusuf İzzettin Efendi'ye meseleyi arz ettik. "Köşkte kim varsa divan olsunlar" dedi. Hiç tanıyan çıkmadı. Oradan Halit Paşa zevcesi Fatma Sultan sarayına gittik. Oradan aldığımız malumat şu olmuştur. "Bu işi Zülküf Paşa bizi kötülemek için yap-

Harem Ağaları Teavün Cemiyeti'nin Divanyolu'ndaki merkez binasında toplanan olağanüstü kongresine katılan delegelerin arasında Nadir Ağa (ortada oturan koyu renk paltolu). Kongrede Cemiyetler Kanunu'na göre yeniden düzenlenip kabul edilen tüzükte derneğin adı "Eski Emektarlar Yardım Birliği" olarak değiştirilmiş.

Cumhuriyet, 8 İkincikânun 1939

mıştır. Virjinya denilen kız Zambako Paşa'nın tedavisinde idi, fakat vefat etti. Yahya Efendi kabristanına defnedilmiştir. Taşında da yazılıdır" dedi. Tekrar saraya döndük, vaziyeti padişaha bildirdik. Kızın harcırahı verilerek ve beş yüz kuruş maaş tahsis edilerek memleketine iade edilmiştir.

Paşanın takdim ettiği jurnallerin en mühimi; bir hırka-i şerif ziyareti arifesinde; güya ziyaret sırasında kısa boylu, şişman kara saç ve gözlü bir kadının iki göğsü arasında sakladığı bir bombayı ziyaret esnasında Hırka-i Saadetin sandukası üzerine çarpıp patlatarak kendisini feda etmek suretiyle suikast yapacağından müteyakkız bulunulması hakkında verdiği jurnaldir.

Padişah beni çağırttı, jurnali vererek tahkikat yapılmasını emrediyordu. "Demek ki padişahım [31] kadın yakalanmış olacak" dedim. "Hayır bak ne yazıyor" dedi. Eşkali malum olunca şahsı teayyün etmiş olacağından muhakkak yakalanmış olması lazım geldiğini söyledim. "Başkâtip Tahsin Paşa'ya söyle, gelsin" dediler. Paşaya meseleyi anlattım. O da benim fikrimi teyit etti. Kadın bulunmazsa paşayı getirelim dedi. Zat-ı şahane muvafakat etmediler. Tertibat alınması irade buyruldu. O seneki ziyarete sultanları tanıyan ağalar memur edildi. Yalnız sultanları bıraktık, berabereindeki getirdikleri kalfalarını içeri almadık. Sultanlar bu işe pek öfkelenmişlerdi. En ziyade de Naliba Sultan izhar-ı hiddet etmişti. Ben "Bize bir şey söylemeyiniz, paşanızın eseridir" dediğim için de ölünceye kadar bana selam vermedi. Her jurnalinde olduğu gibi bu jurnalinin sonunda da ihsan-ı şahane olarak Ayamama çiftliğinin yanında bulunan bir mahlulün kendisine verilmesini yazmayı unutmamıştı. Ahmet Zülküf Paşa hal'den sonra Yusuf İzzettin Efendi merhuma intisaba yeltenmişti. Hatta onun teşrifatçılığını yapıyordu. Efendi merhum bir gün arabasını Göztepe'ye bana göndererek saraya davet etmişti. Gittiğim zaman paşayı teşrifatçılık hizmetinde gördüm. Beni huzura götürdü. Veliaht bana fevkalade hüsn-i kabul gösterip oturmamı teklif etti. Uzun müddet görüştük.

31 Mart hadisesinde başımdan geçenleri sordu. Sadakatimden bahisle iltifatta bulundular. Bu arada eniştesi hakkında da şüpheli oldukları için birçok şey sordular. Yukarıda söylediğim bildiklerimi kendisine tekrarladım. Zannederim birkaç gün sonra evinde istirahat etmesini emretmişler. [32] Paşa bilahare hanedanla birlikte Avrupa'ya gitmişti. Avdetini müteakip akrabaları tarafından da kabul edilmediğini ve şurada burada vakit geçirdiğini söylüyorlar. Cenab-ı Hak hepimizi kötü akıbetten muhafaza buyursun.

DAMAT FERİT PAŞA

Damat Ferit Paşa Londra'da sefaret kâtibi iken Vahdettin Efendi'nin hemşiresi Sultan Mecid kızı Mediha Sultan'ın ilk zevcinin vefatından sonra dul kalarak bazı tanıyanların tavassut ve teşviki ile Me-

AİLEMİ ARARKEN

Herkes benim Afrikalı olduğumu bilir, fakat kimse Afrika'nın neresinden geldiğimi bilmez.

Ben Habeşistanlıyım, Habeşistanın en güney kısmından... Pek küçük bir çocuk olarak esirciler tarafından kaçırılmama rağmen köyümün ismini çok iyi hatırlarım: Limmu!...

Bu Limmu vahşi hayvanları, bilhassa aslan ve filleri ile meşhur bir orman köyüdür. Bugün dahi Limmu'da sabaha karşı vahşi hayvanların su içmeğe inerken çıkardıkları sesleri, korkunç korkunç bağırmalarını hatırlarım.

Memlekette benden daha küçük iki kız kardeşim vardı. Esirciler tarafından kaçırıldığımdan sonra onlar ne olmuştu?... Bilmiyordum. En büyük emelim kendilerini bulmaktı. Bunu Sultan Hamit de bilirdi. Bir gün bana:

Oğlum Nadir... Sana bir müjdem var. Habeşistan İmparatoru İkinci Menelik İstanbul'a hususi bir mümessil gönderiyor. Kendisine rica ederiz. Senin Limmu köyüne adam göndertir, aileni, kız kardeşlerini aratırız. Bir şartla...

Durup sessizce hükümdarın şartının ne olduğunu bekledim. Padişah devam etti:

-Ailen, kız kardeşlerin Limmu'da bulunsa dahi katiyen seni göndermem. Kız kardeşlerin buraya gelsinler, hep beraber sarayda otursunuz.

Hakikaten bir buçuk, iki ay sonra o zamanki Habeşistan İmparatoru İkinci Menelik Hazretlerinin hususi mümessili, meşhur Mareşal Maşaşa İstanbul'a geldi. Bu zat Afrika'nın en mühim siması idi. Sultan Abdülhamit, İmparator Menelik ile bir takım mühim münasebetler kurmak istiyordu. Onun için Mareşal Maşaşa'nın İstanbul'da karşılanışını size tarif edemem. Şehir renk renk milyonlarca fenerle donatılmıştı. Mareşal bir imparator gibi karşılandı.

İmparator Menelik'in hususi mümessiline beni Yıldız sarayında bizzat Sultan Hamit, hem de şöyle takdim etti:

- Size bir hemşerinizi takdim ederim. Kendisinin bir ricası olacak, yerine getirilmesini ben de pek isterim... dedi.

Mareşale derdimi anlattım. Hemen nereli olduğumun ve ailemin isminin yazılıp kendisine verilmesini istedi. Limmu'dan olduğumu öğrenince hususi bir alâka gösterdi:

- Bizim ailemiz de o civardandır... Buna pek sevindim. Habeşistanlı Mareşal bir müddet sonra memleketine döndü. Kendisinden uzun müddet cevap alamadık. Hattât Sultan Hamit bana:

- Mareşal Maşaşa bizi unuttu... diyordu.

Fakat günün birinde saraya, benim ismime hiç ümidetmediğim bazı eşya getirdiler. Çuvallara sarılmış uzun uzun, sırık gibi iki büyük paket... Bir tahta kutu. Yine başka bir kutu daha!... Bütün bunların yanında kırmızı balmumundan altı mühür taşıyan koca bir zarf...

Açtık. Mareşal Maşaşa'dan geliyordu. Fransızca olarak yazılmıştı. Bana edilen tercümeyi heyecandan kalbim güm güm çarparak dinledim. Aşağı yukarı şöyle deniliyordu:

Sizin işinizle bizzat İmparator Menelik Hazretleri alâkadar oldular. Limmu'ya tahkikat için Adis Ababa'dan bir heyet gönderdik. Maalesef ailenizden hiç kimseyi bulmak kabil olamadı. Yaptığımız tahkikat neticesinde bütün ailenin cenup Habeşistan'dan Kenya'ya hicret ettiklerini öğrenmiş bulunuyoruz. Bütün arzumuza rağmen, size sevinçli bir haber veremediğimizden dolayı özür dileriz.

Mektupla birlikte size iki tane yekpare fil dişi, bir külçe altın gönderiyoruz. Ayrıca İmparator Hazretlerinin verdikleri birinci rütbeden iki kıta Aslan nişanı da tarafınıza beratları ile birlikte gönderilmiştir. Fil dişleri Limmu civarında avlanan fillere aittir. En derin hürmetlerimizi sunarız.

Bu suretle ailemi, kız kardeşlerimi bulmaktan tamamen ümidimi kesmiştim. Netekim senelerce sonra onların hepsinin vefat ettiğini de öğrendim.

Hayat, no. 60 (29 Kasım 1957) ve
Tarih ve Edebiyat, no. 7 (Temmuz 1981)

diha Sultan ikna edilerek padişahın arzusuna rağmen evlendirilmiştir.

Bunu müteakip sultan zevcine hariciyede bir iş verilmesini istedi ve Şûra-yı Devlet azalığına getirildi. Gerçi Mediha Sultan'ın paşasının şurada işsiz olduğundan bahisle başka bir vazifeyle alınması için çok müracaatta bulunmuşsa da daima ret ile karşılanmıştır. Esasen damat paşalara mesul bir vazife verilmezdi. Yalnız Arif Hikmet ve Şerif Paşalar müstesna. Abdülhamit Damat Ferit Paşa ile hiç görüşmemiştir. Yalnız cülus ve veladet günlerinde geldiği arz edilince "Memnun oldum selam söyleyiniz" dedirtirdi. Ancak bayram muayedelerinde umum meyanında görünürdü. Abdülhamid'in vefatında Damat Ferit, kayınbiraderi Vahdettin Efendi ile de hiç temas edememişti.

VAHDETTİN

Hanedan arasında kardeşleri ile geçinemeyen daima dirliksizlik çıkaran da Vahdettin Efendi'dir. Gerek Reşad Efendi gerekse Süleyman ve Mecit Efendilerle daima uğraşır, aleyhlerinde jurnal verirdi.

Vahdettin Efendi, Sultan Murad'ın hal'i esnasında annesinin Dolmabahçe Sarayı valde dairesinin altında birçok mücevherat vesaire gömdürmüş olduğu hakkında bir jurnal takdim etmiş. Bunun üzerine birkaç amele alarak bildirilen yere götürülmesini **[33]** ve kazdırılarak definenin arattırılmasını emrettiler. Temin edilen amele vesait ile oraya gidildi. Kazma sapı ile vura vura mermerden boş ses akseden yerleri tespit ettik. Duvarları açtırdım. Hiçbir şeyler zuhur etmedi. İki gün çalıştıktan sonra hiçbir şey çıkmayınca keyfiyeti aynen arz ettik. "Beyhude mermerleri kırıyoruz, boş ses gelen yerlerin altı tonoz olduğunda bu suretle ses çıkarıyor, bu şekilde bir netice elde edemiyoruz, jurnali kim verdi ise bizimle beraber gelerek yerini göstersin!" dedim.

"Aman bırak Nadir, Vahdettin birader haber verdi. Fakat onu da oraya getirmek ayıp olur. Yanındaki ameleleri Selim Ağa'ya ver de bir iki gün de o çalışsın!" dedi. Yanımızda mimar da vardı. Selim Ağa da birkaç gün çalıştı, hiçbir şey elde edemedi. Bunun üzerine aramaya son verilmişti. Esasen Dolmabahçe Sarayı'nın altı tramvay yolundan denize kadar boştur. Kalorifer tesisatı vesaire buradadır. Boşluktan ses gelmesi bundan mütevellitti. Merhum daima jurnallerinin sonunda hazine-i hassadan müterakim maaşatından verilmesini isterdi. Maksat da esasen bu idi

Hazinedar ağa.
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

YUNAN HARBİ

Yunanlıların daimi surette hududa tecavüzü tahammül edilmez bir hal almıştı. Tedipleri için seraskeri çağırtmış, onunla istişareden sonra meclis-i hass-ı vükelayı saraya ictima etmişti. Heyet-i vekile harp taraftarı değillerdi. "Askerin mavzer silahı ile techizine yeni başlandı. Tüfekleri henüz soldan sağa geçirmeyi öğreniyorlar. **[34]** Maazallah netice vahim olabilir" dediler. Padişah böyle düşünmüyordu. Talim noksan olabilir, fakat biz Yunanlıları süngü ve dipçikle de tedip edebiliriz diye fikrinde ısrar ediyordu.

Meclis-i vükela ile sultan arasında tavassut eden İzzet Holo idi ve harbe hiç taraftar değildi. Meclisin kararı kendisini pek memnun ediyordu.

İki cihetten padişah ile serasker harp taraftarı idiler. Sultanın "para benden, asker senden, inayet Allahtan" diye seraskere hitap ettiği duyulmuştur. Bu esnada İzzet Holo hastalık bahanesi ile evine çekilmişti. Kendisine gelmesi için gönderilen haberlere karşı "hastayım" diye evden çıkmıyordu. Nihayet beni çağırttı. "Gidip İzzet Paşa'yı gör. Böyle zamanda hastalık bahanesi ile evine niçin kapanıp kalıyor. Şimdi hizmet zamanıdır. Ben kimlerle iş göreceğim dedi" diye söylememi tembih ettiler. Evine gittim, kapıcı kapıyı açtı. "Padişah tarafından geldiğimi söyle, kendilerini göreceğim" dedim. Misafiri var diye beni bekletti. "Misafir çıksın da haber vereyim" dedi. "Misafir kim oluyor, çabuk haber ver" diye zorladım. O esnada misafir silindir şapkalı bir adam İzzet Holo'nun yanından çıktı. Bu adamın kim olduğunu uşaktan sordum. Bu Yunan sefaretinden geldi dedi. Misafir çıkıp gittikten sonra haber verdiler. Paşa elbisesi ile bir şezlongta oturuyordu. Yanına gittim. "Efendimiz selam söylediler hastalıklarını soruyorlar. Böyle mühim bir zamanda beni bırakarak evine çekilmek kendilerine yakışır mı" diyorlar. **[35]** Behemahal gelmenizi irade buyurdular dedim. "Rahatsızım biraz kendime geleyim de gelirim. Hak-i pay-i şahanelerine yüz sürerim" dedi. Döndüm huzura çıktım. "Ne yaptın, gördün mü" dediler. "Yarım saatten fazla bekledim, kabul etmedi. Yarım saat sonra yanından sivri sakallı, silindir şapkalı bir adam çıktı. Uşağa kim olduğunu sordum. Yunan sefaretinden geldi dedi." Ben böyle deyince "İşte gördün mü vatan hainini, tutsan böyle hainlik eder, kovsan Arabistan'a gidip gaile çıkaracak" dedi.

Ondan sonra serasker ile baş başa verdiler. Kumanda için kimin tayinin münasip olacağı üzerinde konuşuyorlardı. Ermenilerin tedibi ile meşgul olan Ethem Paşa üzerinde karar verilmişti. Ethem Paşa

31 MART

31 Mart işini bir kere de ağanın ağzından dinlemek istedim. Ve sordum:

- 31 Mart vakasında Sultan Hamidin alâkası var mıydı? İhtilâli onun hazırlattığı, adamları vasıtasiyle askeri ihtilâle teşvik ettirdiği söyleniyor, bu doğru mudur?

- Padişahın bu işte alâkası olmadığını bilmeyen kimse yoktur. O günden bugüne kadar. 31 marta dair yazılan yazılar bu hakikati meydana koymuştur. Vakayi müteakip, ihtilâli Sultan Hamidin hazırlattığı iddia edilmiş olması, asıl isyanı tertip eden (İttihat ve terakki)nin eseridir. Cemiyet, bu iddiasile bütün mesuliyet ve kabahatleri üzerinden atmak istemiştir. Esasen padişahı hal'etmek için, onlara bir de vesile lâzımdı ki, onu da 31 Martla kendileri icat ve ihzar etmişlerdir.

- Sultan Hamid, memleketin huzur ve sükûnunu ihlâl eden bu isyan hakkında ne fikir taşıyordu? İstanbulun muhtelif semtlerinde küme küme dolaşan askerlerin sabahlara kadar silâh atması Padişahı müteessir etmemiş miydi?

- O günlerde padişahın yanında bulunmuş bir adam sıfat ve salâhiyetiyle söylüyorum: Sultan bu hadiseden çok müteessirdi. Eskiden olduğu gibi, mühim vaka ve hadiselerin zuhur ettiği demlerde nasıl sabahlara kadar uyumazsa, 31 Mart isyanında da sabahlara kadar uyumadı. Lâzımgelen tedbirlerin alınması için alâkadarlara emirler verdiğini yakinen biliyorum.

- (Hareket ordusu) hakkında padişahın fikri ne idi. Ordunun gelişinden endişe ediyor, kuşkulanıyor muydu?

- Ordunun gelişinden çok memnun olmuştu. Hayatından endişe etmek değil, hal'edileceğini bile aklına getirmiyordu:

- Ordu İstanbula girdikten sonra sizi de tevkif etmişlerdi. Bunun sebebi ne idi?

- "Nadir ağa askere para dağıtmış ihtilâle, teşvik etmiş!" diye ihbar vaki olmuş, bunun üzerine beni de yakaladılar.

- Nerede?

- Sarayda, sultanın kapısında... Ordu İstanbula girdikten sonra padişahın yanında kimse kalmamıştı. Esasen... hepsi kaçmıştı: en güvendiği adamlar, yaverler, bendegân, ağalar...

- Tevkif edildikten sonra nereye götürdüler sizi?

- Merkez kumandanlığına... Kalem odasını tahsis ettiler. Tam otuz üç gün mahpus kaldım orada...

- Yanınızda başka mevkuflar da var mı idi?

- Hayır ihtilâttan menedilmiş gibi idim. Yalnız tarihçi Murat bey, Prens Sabahattin bey, Şeyhislâm Cemalettin efendinin oğlu Muhtar bey gibi isyanla alâkası olduğu iddia edilen kimseler odama getirilmişti. Fakat yanımda çok bırakılmıyor, başka odalara sevkediliyordu.

- Mevkuf bulunduğunuz esnada hiç idam cezasına mahkûm olanlarla konuştunuz, görüştünüz mü?

- Görüşmedim. Yalnız arada, idama mahkûm olanlardan bazıları benim odama getirilir. Yanımda beyaz gömlek giydirilirdi. Göğsüne yafta yapıştırılanlar da oldu yanımda... Bu vaziyetteki adamlarla ne konuşabilir, ne gibi sualler sorabilirdim onlara... Esasen dilim tutulmuş gibiydi. Teessürümden bir lâf, bir tek söz bile söyliyemiyordum.

M. Süleyman [Çapanoğlu], "Abdülhamidin En Yakın Adamı Nadir Ağa Eski Efendisi İçin Ne Söylüyor?", *Yedigün*, no. 83 (10 Birinciteşrin 1934), s. 19-21.

çağrıldı. Yanına Ömer Neş'et Paşa, Hafız Abdülezel Paşa, Pertev Paşa, Hakkı Paşa, Memduh Veli Paşalar verilmişti. Bizim orduda hizmette bulunan Alman subaylarından "Emilıof, Gramkof Didkort" paşalar da müşahit olarak bulunuyorlardı. Hudutta tahşidât [asker yığma] yapılırken iyi kötü donanmanın da çıkması için emir verilmişti. Başta Mesudiye olmak üzere irili ufaklı donanma Haliç'ten çıkarılmıştı. Vakit gündüzdü. Köprüler açılmıştı. Bilumum ecnebi süferası köprünün üzerinde durarak gemilerin hareketi ile istihza ediyorlardı. Bunların bu hareketleri Padişaha haber verilmişti. "Bırakın eğlensinler. Bizim denizde işimiz yoktur. Bunlar bir gösteriden ibarettir" demişlerdi. **[36]** "Bizim işimiz karadadır. Allahın inayeti ile mahçup olacaklardır" demişlerdi.

Her şey hazırlandıktan sonra Yunanlıların hudud-ı hakaniye tecavüz etmelerinden dolayı "Müdafaa ve tecavüze irade eyledim" dediler. Gerek bizim mevki-i müstahkem, gerek Yunanlıların alçı ile yapılmış kabartma haritaları hem Yunan hem Türk kaynakları karşılıklı olarak iğne ile saplanmış bir halde harbin ilanından sonra kendisine takdim edilmiştir. Haritanın başına bizzat geçerek nerede ilerlemiş, nerede gerilemiş ise takip ederler, girilen yerdeki kumandanın kim olduğunu seraskerden sorar, telgraf başında bekler, derhal bir takviye kıtası gönderilmesi için seraskere emir verirdi. Harbin haftasında Yunan başkumandanı veliaht Konstantin karargâhı olan Alasonya Yenişehri'nde yemek yerken bizimkilerin baskınına uğramış ve firara mecbur kalmıştı. Başkumandan bayrağını ve yemeği çatal ucunda lokması ile beraber bırakmıştı. Hatta köpeği de beraberdi. Yakalanmayıp firarına meydan verildiği için padişah fena halde hiddetlenmişti. İşin tahkiki için Gazi Osman Paşa derhal harp sahasına gönderildi. Gazi Paşa'nın buradan hareketle beraber ordunun Dömeke Kalesi'ne dayandığı haberi de telgrafla gelmişti. Kalenin düştüğü haberi gelince padişah makam-ı Muhammetle secdeye kapanarak tazarru ve niyazda bulunduğu mükerreren meşhudum olmuştur. Bunu müteakip Rus imparatorluğundan telgraf alındı. "O cesur askerlerinizin bundan fazla ilerlememelerini ve biraz tevakkuf etmelerini rica ederim" mealinde idi. **[37]** Bu hadiseyi müteakip bütün devletler nezdimizde bulunan sefir ve konsoloslarını değiştirmişler. Bundan sonraki (Abdülaziz'in israfatının neticesi olan) düyun-ı umumiye borçlarından mühim bir kısmı Fransız, İngiliz ve Ruslar tarafından Yunandan alınacak tazminata mukabil tenzilen mahsup edilmiştir. Tazminatın

mütebakisi ile Hamidiye, Mecidiye kuruvazörleri ile birkaç torpido ve sahil muhafaza-ya gemileri alınmıştır. Harp fiilen 13 günde bitmişti.

Harp sırasında mavzer fişeklerinin yarı yarıya boş olduğu hakkında bir ihbar yapılmıştı. Almanya'dan derhal celp edilen bir makine ile Tatar Hasan isminde bir sanayi binbaşısı tarafından padişahın huzurunda fişekler sandık sandık muayene edilerek sevk ediliyordu. Fişeklerin dolu olanını makine sandığa bırakıyor, boş olanını fırlatıp yere atardı. Bir taraftan da araba araba hazine-i hassadan amerikan bezleri saraya getirdiler. Sarayda eli iğne tutan, makas tutan kadın efendiler ve sultan efendiler dahil olmak üzere sarayda bulunan umum cariyeler, don, gömlek, sargı yetiştirmekle tavzif edilmişlerdi. Her gün Yıldız kumandanına 15-20 sandık çamaşır sargıyı bizzat kendim götürerek makbuz mukabilinde teslim ederdim. Mabeyinde bütün bendegân bey, paşa sargı sarmakla meşgul oluyorlar, geceli gündüzlü herkes bu işle meşguldü.

Padişah Ethem Paşa'ya "çok esir istemem" demişlerdi. İstanbul'a 200 kadar esir gelmiş bunlar Haydarpaşa Baytar Mektebine yerleştirilmişti. Bizim yaralı gaziler de Yıldız ... hususi odalara konulan yataklarına yatırılmışlardı. Doktor ve operatörlerin nezaretinde tedavi görmüşlerdi. Her gün bizzat padişah hazretleri ziyaret ederler, hatırlarını sorar gaziliklerini tebrik ederler, "yüzümüzü güldürdünüz çocuklar" diye iltifat ederlerdi. Memleketlerinde kimleri olduğunu sorar, bunlar için ufak kırmızı keselerde kendi eliyle ihsanda bulunur, bu paralar memleketlerine gönderilip ve bu suretle hayatta kalanların ailelerine .... tenbih ederdi.

Eski bir kartpostalda yer alan fotoğrafta Nadir Ağa, Yıldız Sarayı'nda tutuklandığı gün Resneli Niyazi Bey (ortada) ile.
Cengiz Kahraman arşivi

HANEDAN

Sultan Mahmud devrine kadar saray ananesi veliahd olmak için birden fazla erkek evlat yaşamazdı. Sultan Mahmud bu ananeyi nazara almamış ve Abdülmecid ve Abdülaziz Efendilerle Adile Sultan isminde bir kız evlat bırakmıştı. Abdülmecid'in ise vefatında 66 sultan ve şehzade bırakmıştır. Bunlardan benim geldiğimde berhayat olanlar Abdülhamid, Murad, Reşat, Kemalettin, Nurettin, Burhanettin, Süleyman, Vahdettin Efendilerle Cemile, Seniha, Mediha ve Fatma Sultanlardır. Sultan Murad'ın Selahattin, Osman Fuat Efendilerle Hatice, Fehime, Fatma, Aliye Sultan isimlerindeki iki erkek ve dört kız evladı Sultan Reşat'ın Ziyaeddin, Necmettin, Ömer Hilmi Efendiler isminde üç erkek evladı, Vahdettin Efendi'nin Ulviye, Sabiha isminde iki kız ile Ertuğrul **[39]** isminde bir oğlu, Sultan Hamid'in ise Mehmet Selim, Ahmet, Abdülkadir, Burhanettin, Nurettin, Bedrettin, Abdürrahim, Abid Efendilerle, Ulviye, Zekiye, Naime, Naile, Ayşe, Şadiye isminde sekiz kızı vardı. Bunlardan Bedrettin ve Nurettin efendiler ikiz olarak doğmuşlardır. Burada sırası gelmişken bahsedeyim ki hürriyete kadar saray usulü ile evlendirilen sultanlara verilen cihaz meyanında bulunan fersudeleşmesine imkân olmayan ziynet eşyası hazineden verilirdi. Bu da bir usule tabidir. Ziynet eşyası ya antikadır yahut değildir. Antika olanlar Topkapı Müzesi'nden celbedilirler. Kime verildiği ve tarihi müzedeki deftere kaydedilir, doğrudan doğruya hazine-i hassaya ait olanlar saray hazinesine ait deftere kayıt ve tespit edilir ve bu eşya evlenen sultanın vefatına kadar kendinde kalır, vefatında saraya veya müzeye iade bulunur ve yine deftere işaret edilirdi. Bu mallar hiçbir zaman vereseye intikal etmezlerdi.

KÜRTLER, AŞİRET MEKTEBİ

Kürt aşiretleri reisi İbrahim Paşa ikide bir isyan eder, padişaha haber verilir, o da reisi elde etmeyi düşünürdü. Nihayet bir yolu bulunarak İbrahim Paşa İstanbul'a celb edilmiş ve huzura kabul edilmişti. Kendisi taltif edildikten sonra kaç çocukları olduğu, bunların kaçının erkek, kaçının kız olduğu soruldu. Çocukların tahsili için Aşiret Mektebi namı ile bir mektep açacağını kendisine söyledi. "Sizin de bu meyanda o çocuklarınızı mektebin ikmalinden sonra bana gönderiniz. Burada benim kendi çocuklarım gibi bu mektepte bakılacaktır" dedi ve "sizin de bir süvari teşkilatı yapmanızı rica edeceğim. Teşkil edeceğiniz süvari **[40]** alayının benim ismim ile yad edilmesini isterim. Hemen şimdi memleketinize avdetinizde teşebbüse geçmenizi sizden rica ederim" dediler.

Kapı ağası.
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft im achzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

İbrahim Paşa taltifinden sonra memleketine döndü, bir sene içinde teşkilatını yaptı. Vali vasıtası ile müracaat etti. "İrade buyrulan süvari teşkilatını yaptım, bilmem beğenecekler mi" diye haber göndermişti. Bu neticeden padişah çok memnun oldu. "Hemen süvarileri göreyim, buraya getirsinler" dedi. Bir alay süvari Yıldız'a geldi, resm-i geçit yaptılar. Zabitlerine kendisinin tertibatı dahilinde rütbe verildi. Her birine birer nişan takıldı. Memnuniyetlerini beyan ettikten sonra paşaya teşekkür ve rütbelerini tasdik buyurdular. Hamidiye Süvari Alayı namı ile teşkil edilen alayın kumandanlığını bizzat İbrahim Paşa idare etmek şartı ile tekrar memleketine gönderdi. Çocuklarını da getirterek Aşiret Mektebinde tahsillerini de yaptırıyordu. Bu suretle bir sınıf eşkıya âdeta oralarda bir emniyet teşkilatı haline inkilap etmiş ve rehine olarak aşiret beylerinin çocukları burada alıkonulmuş oluyordu.

Gümüşsuyu Kışlasında açılmış olan koğuşta Neş'et Paşa isminde birinin nezareti altında bu çocuklar her hafta tatil günleri kışlaya gelirler Neş'et Paşa'ya verilen haftalıklarını paşadan yed be yed alırlardı. Sonra mekteplerine dönerlerdi. Memleketi yakın olanlar uzun tatil devrelerini memleketlerinde geçirirlerdi. Giderken evvela padişah huzuruna kabul olunurdu. Ekserisi ne meslek istedikleri sorulunca askerlik istediklerini söylerlerdi. **[41]** Derakap seraskere söylenir, askeri elbise getirtilir, memleketlerine kimi çavuş ve kimine onbaşı rütbesi verilir, kollarına birer sırmalı kordon, göğüslerine birer liyakat madalyası takılır, bu suretle müddetinde gelmek üzere mezuniyet verilir, babalarına da mektep tatilini yanlarında geçirmek için izin verildiğine dair birer tezkere yazılarak gönderilirdi. Bunlar memleketlerine giderken padişah tarafından gönderildi diye merasimle istikbal edilirler bu suretle ailesinin ve kendinin gururu tatmin edilirdi. Bunlar meyanında şeyhin oğlu Muhsin Bey bile vardı ki sonra Bağdat hükümetinin teşkilinde baş vekil olmuş ve bade intihar etmiştir. Velhasıl bugün Arabistan, Yemen, Trablus ve Bingazi ve Arnavutluk'tan, Suudiler müstesna olmak üzere bütün aşiret evlatları buraya celp edilmişlerdi.

SULTAN HAMİD

Sultan Hamid vaktiyle merasime her nereye giderse atla gider, hırka-i saadete giderken de yine atla gider, bayramlarda da Sinan Paşa Camii'ne giderken yine at üzerinde giderdi. İbrikdarbaşı Hüseyin Efendi isminde biri "siz at üzerinde giderken nişan alacaklardır" diye jurnal verilmişti. Bundan sonra araba ile gitmeyi âdet edinmişlerdi.

Ermeni Taşnaksagan Komitesi tarafından Yıldız Camii'ne giderken bir kadın koynunda otomatik **[42]** bir bomba atmak teşebbüsünde bulunmuş ise de hem kadın telef olacak hem de padişah uzaktan geçtiği için bombanın sultana bir zararı olamayacağını hesap etmişler. Orada muvaffak olamayınca Beşiktaş'ta Ketenciler Hamamı dedikleri şimdiki Tramvay hangarı olan mahalde yol kenarında büyük bir konak (elan mevcut) kiralamışlar. Orada da Yıldız'da olduğu gibi ahali ve askerin yolu işgal ve geçit darlaştığı için muvaffak olamayacaklarını anladıklarından da vaz geçmişler. Nihayet Belçikalı Jorris isminde bir adam Ermenilerin önüne düşerek bunlara boğucu gaz (melinit) getirtiyor. Her ay küçük bir paket getirmek sureti ile 12 ayda arzu ettiği miktar tamam olunca her hafta Beyoğlu'nda, bodrumlarda yerini değiştirmek sureti ile saklattığı bu madde ile istediği miktar tamam olunca bir saatli bomba getirtiyor. Tophanede bir Ermeni dükkânında bir demir sandık (araba seyisinin oturduğu) yer ölçüsüne muvafık olarak imal ettiriyor ve bir araba tedarik ederek sandığın içerisine birtakım hurda demirler ve boğucu gaz ve saatli bomba yerleştiriliyor. Sandık zahiren arabacının oturduğu sandelyenin hizmetini görmektedir. Oyuncu Kel Hasan'dan (tabii maksadı Hasan Efendi bilmemektedir) bir çift araba beygiri alıyorlar. Şişli'de Osmanbey Gazinosu caddesinde beygirlerle araba bir hafta idman ve tecrübe yaptırılıyor. (Çünkü yalnız sandık... ■

(Notlar burada son buluyor)

OSMANLI BANKASI VE "TARİHTEN İZLER"

ZAFER TOPRAK

Yakın dönem Türkiye iktisat tarihi ve bu doğrultuda para-kredi ve bankacılık tarihi, bugüne değin genelde siyasal gelişmeler ışığında değerlendirile gelmiş. Siyaset ekonomik sorunlara bakış açısını belirlemiş, siyasi gelişmelerle iktisadi gelişmeler arasında doğrudan nedensellik ilişkileri aranmış. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıllık bir hükümranlıktan sonra çöküşü ve Cumhuriyet Türkiye'sinin doğuşu iktisadi açıdan da bir çöküş ve doğuş paradigmasını gerekli kılmış. Oysa Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı önemli dönüşümlere sahne olmuş, çağdaş bir devlet modelinin temelleri bu yüzyılda atılmış. İktisadi gelişme açısından da göz ardı edilemeyecek atılımlar yine bu son dönemde gerçekleşmiş.

Sosyal bilimcilerimiz, bu arada tarihçilerimiz, Osmanlının son yüzyılını değerlendirirken sürekli ikilemlere düşmüşler. Bir yandan çağdaş Türk devletinin kökenlerini Tanzimata hatta Sened-i İttifaka ya da III. Selim'e götürme gereği duyulurken, öte yandan Batı ile yakın temasın gündeme getirdiği "bağımlılık" ilişkileri ışığında bir çöküş öyküsü ve "hasta adam" görüntüsü sürekli vurgulanmış. Bağımlılık sürecinin ana halkasını ise ekonomik-finansal ilişkiler oluşturmuş. 1838 İngiliz Osmanlı Ticaret Sözleşmesi, Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye, Tütün Rejisi vb bir dizi yasal ve kurumsal gelişme, Osmanlının içerden fethedilişi olarak yorumlamış, bir "sömürge" ya da "yarı sömürge" söylemi ilkokul sıralarından lisansüstü programlara kadar hâkim kılınmış.

Toplumsal yapıların tarih perspektiflerini de biçimlemeleri doğal. Fransız Devrimi, ya da Sovyet Devriminde görüldüğü gibi Türk Devriminde de tarihe yeni bir bakış açısı getirilmiş. Devrim kendini meşru kılarken, tarihe de bir nokta koymuş. Tüm devrimler gibi Türk Devriminin de tarihe bakışı tarih yazıcılığı açısından önemli bir atılımı simgelemiş. Tarihe yeni bir açılım, devrimi de pekiştiren bir etmen olarak görülmüş. Geçmişle hesaplaşılmış, Cumhuriyet meşru temellere oturtulmuş.

Türk Devrimi de, diğerleri gibi, tarihi yeni baştan yazmış, 1919 öncesini bir anlamda "tarih öncesi"ne dönüştürmüş. Ekonomik sorunlara da aynı gözlükle bakılmış, Cumhuriyet Türkiyesi ile kesintiye uğrayan bir iktisat tarihi günümüze değin sürüp gelmiş. Diğer bir deyişle "süreklilik" yerine "değişim" yakın geçmişe bakışın ana yörüngesini oluşturmuş. Osmanlı tarihi ile Cumhuriyet Türkiyesi tarihi ayrı kategoriler olarak belleklerde yer etmiş. Bu ikilem çoğu kez Cumhuriyet Türkiyesi tarih çalışmalarının aleyhine sonuçlar vermiş, tarihçiliğimiz yakın tarihi retorikler ötesinden görmezlikten gelmiş.

Yeni toplumsal düzenin kazanımları pekiştikten sonra geçmişe daha "hoşgörülü" bir açıdan bakmak ve toplumların gelişiminde "değişim"in yanı sıra "süreklilik"i da aramak tarih biliminin temel uğraş alanlarından birini oluşturur. Diğer bir deyişle ilgi alanımızı "devlet"ten "toplum"a kaydırmamız geçmişi anlamakta daha gerçekçi çözümlere varmamızı sağlar. İşte bu yazımızın sorunsalı Türkiye'de ulus devlet oluşumunun siyasal-diplomatik gelişmeleri ötesinde toplumsal-ekonomik dinamiklerini irdelemek. Batı toplumlarında ulus devlet oluşumunun temel göstergesi

İstanbul, 1997

olan üniter para sisteminin kuruluşu, ekonominin parasallaşması ve bu bağlamda para-kredi-bankacılık ilişkileri tarihçiliğimizde kör noktalardan biri. Bu açmaza tutarlı açılım getiren tarihçiler giderek gün ışığına çıkmakta.

Edhem Eldem bu "ekol"ün önde gelen araştırmacılarından biri. Uzun yıllardır Akdeniz havzasında parasallaşma sorununu ele alan, Osmanlı finans tarihine ayrı bir özen gösteren Edhem Eldem son yıllarda Osmanlı Bankası üzerine eğilmiş ve bu kaynağı çok yönlü bir biçimde değerlendirmiş. Osmanlı Bankası arşivleri yakın tarihimiz açısından belki de en değerli "özel arşiv"i oluşturmakta. Edhem Eldem'in hazırladığı ve yorumladığı ve İstanbul Anadolu İncelemeleri Enstitüsü ve Osmanlı Bankası'nın ortaklaşa yayımladığı *Banque Impériale Ottomane - Inventaire commenté des archives* adlı çalışma bu alanda atılmış önemli bir adım. Osmanlı Bankası Doğuş grubunca satın alındıktan ve Cumhuriyetin moda sözcüğüyle "milli"leştirildikten sonra bankanın kimlik oluşturma girişimi geçmişe daha serin kanla bakma olanağını sağlamış ve bunun ilk ürünlerinden biri yine Edhem Eldem'in kavram ve kurgusuyla "Tarihten İzler" başlığı altında Osmanlı Bankası Arşivi sergisini ortaya koymuş. 135 yıl gibi uzun bir geçmişi gerisinde bırakan Osmanlı Bankası on binlerce belge, fotoğraf ve değerli kâğıdı özenle korumuş, saklamış. Tarihçiliğimizin büyük şansı bu birikim. Mikro tarih çalışmaları açısından ender bulunabilen bir kaynak Osmanlı Bankası arşivleri. Arşivde yer alan belgelerin çok küçük bir kısmı yoğun bir çalışma sonucu sergide yer almış. Amaç, sergi aracılığıyla kurulmakta olan Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi'ni tanıtmak. 1998 yılı sonunda araştırmacıların kullanımına da açılacak olan bu merkez belki de ilk kurumsal "özel arşiv"i oluşturacak Türkiye'de. Osmanlı finans tarihi ve toplumunun "burjuva kimliği" üzerine eğilecek araştırmacıların temel başvuru kaynağı bu arşiv olacağa benzer. Dileğimiz diğer kurumların da aynı duyarlılığı gösterip benzer arşivleri araştırmacıların kullanımına açmaları.

Sergi dendiğinde kuşkusuz bir ekip çalışması gündeme geliyor. Osmanlı Bankası'nın mali desteği olmaksızın da bu tür bir tasarının gerçekleşmesi olanaksız. Bu duyarlılığı gösteren banka yönetimini kutlamak gerek. Projeyi Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı hazırlamış, kavram ve kurguyu Edhem Eldem üstlenmiş, görsel tasarımı Şölen Bazman ve Eray Makal yürütmüş, mimari tasarım ve uygulamayı Cengiz Kabaoğlu ve Zehra Tulunoğlu gerçekleştirmiş, koordinasyon ve dokümantasyonu Ali Berktay ve Lorans Tanatar Baruh yürütmüş, arşiv yöneticisi Yemliha Kıran sergiye lojistik hizmet vermiş. Ekip çalışması Osmanlı Bankası'na yaraşır bir sergiyi ortaya koymuş.

Tarihten İzler sergisi zamandizini göz ardı etmemişse de tematik bir eksene oturmuş. Mikro ölçekli bu çalışma Banka tarihinin yanı sıra Osmanlı-Türkiye tarihine toplumsal açıdan bir derinlik kazandırıyor izleyicilere. İlk bölüm devlet bankası kimliğiyle Osmanlı Bankası'nı sergiliyor; Osmanlı Devleti'ne sağladığı kredi ve avanslar, dış borçlar, emisyon işlevi vb. İkinci bölüm bankaya toplumsal boyutuyla bakıyor. Piyasa ile olan ilişkileri, şube ağı, müşterilerle olan bağlantılar bu bölümünde zengin bir fotoğraf desteğiyle sunuluyor. Bankanın müşteri portföyü Osmanlı toplumu üzerine ilginç bir döküm oluşturuyor; saray ve çevresi, yönetici seçkinler, Osmanlı entelijansiyası, büyük tüccarlar, şirketler bu bölümün ağırlıklı kesimleri. Bankanın istihdam ettiği kadrolar ayrı bir bölümü oluşturuyor sergide. Bir galeride toplanan bu insanlar Cumhuriyetin devraldığı finans ağırlıklı beşeri sermaye görünümünde. 1930'lara kadar uzanan sergi bankanın "sahtekârlık" gibi her dönemde karşılaşılan sorunlara da ne denli titizlikle eğildiğini kanıtlayan belgelerle bezenmiş.

Kısaca, sergi bankanın ne denli çağdaşlaştırıcı bir işlev üstlendiğini kanıtlıyor izleyicilere. Parasal-finansal ilişkilerde geçmişle olan bağın koparıldığı, yeni bir zihniyetin oluştuğu bir kırılma noktası Osmanlı Bankası'nın kuruluşu.

Tanzimata kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yok. Ancak, banka işlevi gören sarraf ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyor. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülüyor, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ülkede envai çeşit sikke tedavül görüyor. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra, fethedilen ülkelerde geçerli olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticari ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar iç piyasa alım gücüne sahip. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet alanı bulmuş. Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizliler Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ile ticaretini ellerine geçirmişler. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedik ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etmiş. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturmuşlar. Eskiden olduğu gibi Batı ile olan ticari ilişkileri sürdürmüşler. Osmanlı topraklarında ilk banka işlemlerine Levantenler girmiş. Sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütülmüş. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna değin, özellikle Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçişinden önce, mali tarihimizde önemli bir yeri olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levantenler: Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışları. Levantenlerin yanı sıra, Camondo, Fernandez gibi Musevi, Öyenidi, Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu ban-

kerlere de rastlanıyor. Fatih zamanında, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa civarına yerleşmelerine izin verilmiş, bir kısmı da İstanbul'a getirilmiş. II. Bayezid zamanında ise İspanya ve Portekiz'de engizisyondan kaçan Museviler İstanbul ve Selanik yörelerine yerleştirilmişler. Yukarıda belirtilen Levantenlerin yanı sıra bu iki etnik zümre de Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa atılmış; para bozup borç para vermişler.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin maiyetinde bir sarraf bulunmuş ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenmiş. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflar. Sarraflar giderek devletin mali işlerini de yürütmeye başlamış, bir ölçüde devlet bankası işlevini üstlenmişler. Örneğin III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Duzoğulları'na verilmiş; yüz yılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kalmış.

Tanzimat sonrası bankaya benzer bir dizi kuruluşun doğmakta olduğu görülmüş. 1842 yılında Irganyan Uzun Artinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurmuşlar. Bu kumpanyalar devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulunmuşlar. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezairlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf iltizam etmiş.

Sarrafların Osmanlı tarihindeki rolü II. Meşrutiyete kadar sürmüş. Jön Türk devrimine kadar devlet gelirleri Maliye Nezareti'nce doğrudan toplanamamış, diğer bir deyişle bir merkezden tahsil edilememiş. Her nezaretin, hatta her devlet dairesinin kendine mahsus geliri olmuş. Giderler genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırtılarak ödenmiş, olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanmış. Bu tür iltizamlarda mültezimin ardında genellikle bir gayrimüslim sarraf bulunmuş. Böylece mukataacılık ve mültezimlikle geçinir bir sarraf sınıfı türemiş. Çoğu İstanbul'da

Sergiden izlenimler.

Valde Han'da, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar, iltizam işlerinin yanı sıra, para bozar (tedbil-i meskûkât) ve poliçelik işlemleri görmüşler. Öte yandan, memur maaşları ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen "senet-i mahsus"lar zamanında ödenmeyip, sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üstlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılırmış. İstanbul'da her tür senedin ayrı ayrı piyasası oluşmuş. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini yüzde beş, on fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satmışlar, bankerler de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirlermiş ya da Maliye Nezareti bankerlere avans akdi için başvurduğu zaman, kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödenen peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetleri düşülürmüş.

Tanzimatla birlikte Osmanlı ekonomisi parasallaşmış. İç ve dış ticaret genişlemiş; ekonomik gelişmenin yolu açılmış; Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşmiş. Kapalı, durağan, geçimlik iktisadi yapı çözülmüş; dinamik, büyüyen, gelişen bir ekonomik yapı yeşermiş. Tanzimatın gündeme gelişiyle Osmanlı para ekonomisinde ve bankacılık alanında kökten dönüşümler yaşanmış. 1844 tarihli tashih-i ayar ya da para reformuyla birlikte Mecidiye kesimine geçilmiş. Bundan böyle, 16. yüzyıl "Fiyat Devrimi"nden beri devletin Osmanlı parasının "vezin ve ayarı"nı düşürerek izlediği istikrardan yoksun para politikasına son verilmiş. "Kaime" gibi başarısız kâğıt para deneyimleri bir kenara bırakılırsa, Osmanlı kuruşu etkin bir mübadele aracı olmuş. Diğer bir deyişle, Mecidiye, karmaşık bir nitelik taşıyan, oynak, klasik Osmanlı para sisteminden, merkantil ilişkilerin zorunlu kıldığı üniter bir mübadele aracının piyasada belirleyici olduğu ortama geçişi sağlamış.

Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve nihayet iktisadi büyüme Tanzimatla birlikte iktisadi kurumsallaşmayı gündeme getirmiş. Bu süreçte bankalar ya da kredi kurumları başı çekmiş. Banka sistemi Osmanlının dış borç akitlerinde etkin rol oynamış; ödemeler bilançosunda görünmeyen kalemler büyük ölçüde bankalar aracılığıyla işlem görmüş. Bir süre sonra kurulacak Osmanlı Bankası ve onu izleyen bankalar sarraf-banker ikilisinin tefeciliğe varan işlemlerini sınırlayarak, büyüyen ekonomide tüccara ve üreticiye görece düşük faizle kredi sağlamış. Ancak, giderek etkinleşen banka sistemine karşın, banknotun gerçek bir tedavül aracına dönüşememesi, para benzeri dolaşım araçlarının güdük kalması, zaman zaman piyasada para darlığı çekilmesine neden olmuş. Kimi kez yöreler arası para ticareti görülmüş; Mecidiyeden bağımsız para türleri dolaşıma sokulmuş.

Deflasyonist politikalar büyümeyi sınırlamış; maden paralara aşırı bağımlı kalınmış. Öte yandan, tashih-i ayarla benimsenen çift metal sistemi gümüş ve altın paraların karşılıklı rayiçlerinde istikrarsız bir ortamın doğmasına neden olmuş. Sayım parası ya da fiktif paralar 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na kadar yer yer kullanılmış.

Özetlersek, 1838-1908 dönemi, para-kredi-bankacılık alanında muhafazakâr ancak liberal bir dönemi simgelemiş. Ancak, izlenen liberal politika parasallaşmayı hızlandırırken ekonomik yapıda kimi çarpıklıkların, ikiliklerin doğuşuna neden olmuş. Banka sistemi tedavül aracı kıtlığına çözüm getirememiş. II. Meşrutiyetle birlikte yeni çözümler aranmış. Devlet ekonomiyle yakından ilgilenmiş. Fakat devlet-ekonomi diyaloğu Tanzimat öncesinden farklı bir yörüngeye oturmuş. Fiskalist-provizyonist bir güç simgesinden iktisadi faaliyetleri "rasyonel" temellere oturtmaya yönelen bir müdahaleciliğe geçilmiş. I. Dünya Savaşı yıllarında tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlıda da devlet bilfiil ekonomiyi yönlendirmiş. "Devlet iktisadiyatı" liberalizmin yerini almış. Devlet finansal piyasalara derinlik kazandırmak istemiş. Dış ticareti de devlet denetlemeye kalkmış. Evrak-ı nakdiye ya da hazine kâğıt parasıyla ülkedeki para stoku belirlenmiş. Ancak bu kez mal ve hizmet arzının savaşlar nedeniyle genişleyememesi Osmanlıyı ilk kez enflasyon olgusuyla karşı karşıya getirmiş. Öte yandan devlet sosyal işlevler üstlenmiş: İşsizlere iş bulunmuş; açlar doyurulmuş; yetimlere ve kimsesiz dullara sahip çıkılmış. Bundan böyle devlet pozitif görevler üstlenerek ekonomik ve sosyal işlevler benimsemiş. Tüm bu sosyal işlevler devlet giderlerini artırmış. Devletin ekonomik faaliyetlerle bütünleşmesi Cumhuriyetin ilk on yıllarında da devam etmiş. Böylece 1908-1938 Türkiye iktisat tarihi, neo-merkantilist bir çizgiye girmiş. Ülke ekonomisi, uluslararası konjonktürün de katkısıyla, dışa kapanmış. Gündeme gelen "milli iktisat" 1908 öncesi liberal dönemin çarpıklıklarını gidermeyi amaçlamış.

"Milli iktisat"ın ilk hedefi bağımsız, üniter bir para sistemi kurmak olmuş. 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu ile üniter paraya kesin geçiş için adım atılmış. Ulusal nitelikte bir merkez bankası özlemiyle İtibar-ı Milli Bankası kurulmuş. Ödemeler bilançosunda oluşan dengesizlikleri gidermek için dış ticaret politikasında köklü değişikliklere gidilmiş. Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi, *ad valorem* tarifeler bir kenara bırakılarak, uzun yıllardır özlemi duyulan spesifik, selektif tarifeler yürürlüğe konmuş. İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlenmiş. Osmanlı lirasının dış değerini korumak amacıyla kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verilmiş.

II. Meşrutiyet yıllarında taşrada kurulan "milli" bankalar, Anadolu'da giderek güçlenen eşrafın birikim sürecine girdiğini kanıtlamış. İttihat ve Terakki bu bankalara ön ayak olmuş; üyelerini bankacılığa özendirmiş; yerel kredi kurumlarına gerek maddi, gerek manevi her türlü kolaylığı sağlaya-

rak Osmanlı para piyasasını ve kredi işlemlerini olanaklar ölçüsünde yurtiçi yörüngelere oturtmaya çalışmış. Pazar ekonomisine açılmış Batı Anadolu'da etkinleşen yerel kredi kurumları, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağlamış. Üreticiyi yoksullaştıran *alivre* satışlar sınırlanmış; çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında yok pahasına elinden çıkarması önlenmiş; yerel kredi kurumları sayesinde üretici, deveci, simsar ya da murabahacıya muhtaç olmaksızın malını yüksek fiyatla pazarlayabilmesi sağlanmış. Bu dönemde kurulan kredi kooperatiflerine de benzer bir işlev gördürülmüş. Tüm bu gelişmelere karşın, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin ekonomik ve beşeri faturası epey yüksek çıkmış. Savaşın emisyonla finansmanı yüksek oranlı bir enflasyonu kaçınılmaz kılmış. Yıllık yüzde 300'e varan fiyat artışları toplumsal dengeyi alt üst etmiş. Halkın kâğıt paraya güveni kalmamış, maden para türleri piyasadan çekilmiş. Cumhuriyet yönetiminin gündemindeki ilk madde paraya istikrar kazandırmak olmuş.

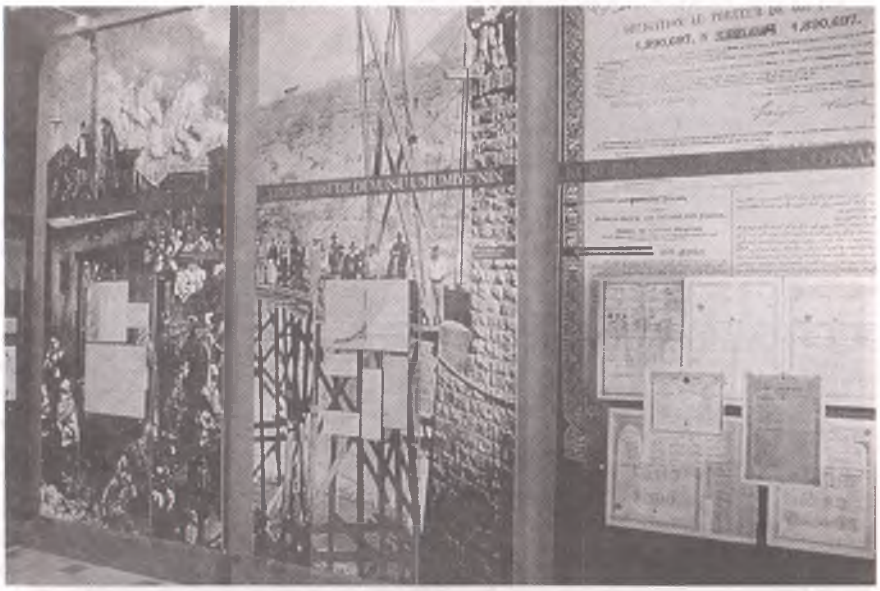

Sergiden bir görünüm.

Cumhuriyetle birlikte Türkiye geniş boyutlu bir "kredi buhranı" ve "kambiyo bunalımı"yla karşılaşmış. Bu yıllarda uluslararası konjonktürün elverişsizliği karşısında Cumhuriyet Türkiyesi sorunu iç kaynaklarla çözüm bulmak zorunda kalmış. İstikrar arayışı yeni bir para düzenine geçişi geciktirmiş. Cumhuriyet büyük ölçüde Osmanlı para sistemini devralmış. Osmanlı gümüş paraları 1936 Şubatına değin tedavülde kalmış. Ancak, nominal değerlerinin çok üzerinde değer içerdikleri için meta gibi alınıp satılmış, tedavülden kendiliğinden çekilmiş.

Para ekonomisinin bu denli inişli çıkışlı olduğu bir süreçte Osmanlı topraklarında sarraflık-bankerlik giderek yerini kurumsal bankacılığa bırakmış. Osmanlı bankacılık tarihi, tıpkı üniter para tarihi gibi Tanzimatla başlamış. Benimsenen liberal dış ticaret politikası hükümetin tedavüldeki paranın vezin ve ayarıyla dilediğince oynamasını engellemiş, her türlü kırpma ya da ayar düşürme hızla fiyatlara yansıyarak devletin "senyoraj" avantajını ortadan kaldırmış. Para arzındaki göreli daralma ticari ilişkileri olumsuz etkilemiş, başta İngiltere olmak üzere Batının tüccar ulusları Osmanlıyı banka kurarak ucuz kredi olanakları sağlamaya zorlamış. Piyasada duyulan ticari banka ihtiyacı ötesinde Babıâli Osmanlı para arzına istikrar kazandırmak için bir devlet bankasını gerekli görmüş. Kâğıt para, banknot, dış borçlanma bu tür bir kurumsallaşma için gerekli zemini hazırlamış.

Tanzimatla birlikte Osmanlı yönetimi artan giderlerini karşılamak için Batıya özenerek kâğıt para (kavâim-i nakdiye-i mutebere) çıkarmak zorunda kalmış, ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirmiş ve Osmanlı lirasının yabancı paralar karşısında kayba uğramasına neden olmuş. Babıâli 1844'te bir para reformu (tashih-i ayar) gerçekleştirmiş ve üniter para sistemi için ilk adımı atmış. Ardından paranın dış değerini korumak için kambiyo işlemlerinin yürütülmesini 1845 yılında Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devretmiş. Bu bankerler 2 milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı kuruşu = 1 İngiliz lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüt etmişler. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermiş ve böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğmuş. Ancak 1848 devrimleri İstanbul piyasasını da etkilemiş ve banka 1852 yılında tasfiye edilmiş.

Kırım Savaşıyla birlikte Osmanlı Devleti Avrupa sermayesine kapılarını açmış. Dış borçların yanı sıra bankacılık, demiryolu, madencilik, tramvay, su, havagazı gibi hizmetler alanında Avrupa mali sermayesi Osmanlı topraklarında faaliyete geçmiş. Kırım Savaşı ertesi ilan edilen Islahat Hatt-ı Hümayunu "devlet-i aliyyemin tahsis-i usul-i sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillu şeyler" açılmasını buyurmuş ve bunun için "maarif-i ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifade" edilmesini önermiş. İşte Osmanlı Bankası'nın ilk şeklini oluşturan Bank-ı Osmani'nin temelleri bu tarihlerde atılmış.

Ancak Batılı bir dizi mali ve ticari çevre Bank-ı

Osmanlı Bankası arşivinde yer alan sahte kaimeler (üstte) ve 1947'de tedavülden kaldırılan Sultan Reşad dönemine ait 5 liralık.

Osmani'den önce de Osmanlı topraklarında banka kurma girişimlerinde bulunmuş. Bunlardan ilki 1836 yılında Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerini geliştiren İngiltere, 1836 yılında Osmanlı topraklarında bir banka kurmayı düşlemiş. 1838'de İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşit Paşa'ya Reed, Irving and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirmiş, ardından 1840'ta General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmet Fethi Paşa'ya verilmiş. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste karşıt bir öneride bulunmuş. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak Babıâli'den gerekli izni almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmış. İki yıl sonra Londra ve Liverpol tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememiş. Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesi, 1853'te The Ottoman Bank, 1855'te The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856'da The Imperial Bank önerileri Babıâli'ye sunulmuş. Geniş ayrıcalık isteminde bulunan bu projeler geri çevrilmiş; en sonunda, İngilizlerin ticari amaçlı bir banka kurma girişimi Babıâli'nin onayını almış. İşte bu banka Osmanlı Bankası'nın doğuşuna yol açmış. Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemleri görecek bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmani, daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) adını alacaktı. Bank-ı Osmani İzmir, Selanik, Beyrut ve Kalas'ta (Galatz) şube açmış, ticari işlemlerin yanı sıra Hazine'ye avans vermiş, dış borç akitlerinde aracılık etmiş.

Tanzimatla birlikte giderek karmaşık bir nitelik kazanan Osmanlı maliyesine ve para sistemine çekidüzen vermeyi amaçlayan Babıâli, Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmayı düşlemiş. Önce "yerli" sermayeyle bu işe çözüm bulmayı deneyen Osmanlı hükümeti, on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını görmüş; çıkar yolu Avrupa sermayesine başvurmakta bulmuş. Nitekim, 1863 yılında Bank-ı Osmani'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz-Fransız sermayesi ortaklığında bir devlet bankası, o günkü adıyla Bank-ı Osmani-i Şahane, kurulmuş. Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesinde "devlet-i aliyye memâlik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisîn-i mumaileyhime ita eder" denmiş ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtilmiş.

Osmanlı topraklarında banknot ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmiş. Osmanlı Bankası devletin "Hazine sarraflığı" görevini de üstlenmiş. Devlet hazinesinin tüm gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplaması, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havalenin banka kasalarından ödenmesi öngörülmüş. Yıpranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasında sayılmış. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon almış. Bu arada, Osmanlı Bankası Babıâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüt etmiş.

1875 yılında imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilmiş ve idare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ilerde akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olma-

sı kabul edilmiş. Bu ayrıcalıklara karşılık bankanın, bu kez, hükümete 2.700.000 İngiliz lirasına kadar yüzde 8 faizli avans vermesi öngörülmüş. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayelerinin yanı sıra, devlet bankasında pay sahibi olmuş.

Böylece önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası geniş yetkilerle donatılmış. Nitekim 1875 sözleşmesi hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilmiş. Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı mali ve iktisadi yaşamına etkin bir biçimde katılmış. Babıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası Babıâli'nin hemen her borç girişimini ya bizzat karşılamış, ya da bu girişimde aracı işlevi üstlenmiş. Dayandığı sendikaların mali gücü sayesinde Osmanlı topraklarındaki mali ve iktisadi girişimlerde ön planda yer almış. Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye'nin ilk şekli olan Varidât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulmuş. Düyun-ı Umumiye'nin kendisi, büyük ölçüde Osmanlı Bankası'nın girişimi olarak ortaya çıkmış. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre garantisi" teminat usulünü 1888'de Osmanlı Bankası bulmuş. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucularından biri Osmanlı Bankası olmuş. Osmanlı Bankası ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmış. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Osmanlı Bankası devletin dış borç girişimlerinde aracılık etmiş, kimilerini doğrudan doğruya üstlenmiş; bir dizi demiryolları ve benzeri imtiyazlı şirketlerin kurulmasında önemli rol oynamış. Düyun-ı Umumiye'nin kendisinden beklediği mali hizmetleri yerine getirmiş.

3 Haziran 1863 tarihli Osmanlı Bankası banknotunun ön yüzü (üstte) ve sergiden bir köşe (altta).

Görüldüğü gibi, devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye ile birlikte, Osmanlı maliye ve ekonomisini güdümleyen temel kuruluş olagelmiş. Devlet bankası işlevinin yanı sıra ticari banka ve yatırım bankası işlevlerini de üstlenmiş, Osmanlı finansal yapısına damgasını vurmuş.

Ancak II. Meşrutiyetin liberal ortamı giderek körelirken "milli iktisat" görüşleri yeşermiş. Osmanlı Bankası Babıâli'ye sorun olmaya başlamış. Yurt dışındaki pay sahipleriyle Osmanlı Devleti'nin çıkarları her zaman örtüştürülememiş. Osmanlı Devleti Trablusgarp'da İtalyanlarla savaşırken, Osmanlı Bankası İtalyan devlet kâğıtlarına para yatırmış. Cihan Harbi yıllarında Londra ve Paris'teki komitelerin talimatı doğrultusunda devletten uzak durmuş, devletin kâğıt para girişimi "evrak-ı nakdiye"ye, Babıâli'nin talebi hilafına bulaşmamaya özen göstermiş. Bu durum İttihatçıları Osmanlı Banka-

sı'nın yerini alacak bir "milli" banka kurmaya sevk etmiş ve 1917'de İtibar-ı Milli Bankası doğmuş. Devlet bankası ayrıcalığının süresi dolunca Osmanlı Bankası'ndan alınması tasarlanmış.

Kısaca Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ileride devlet bankasına dönüştürülmek üzere kurulmuş. Ancak bu bankanın İttihatçı kimliği Cumhuriyet yıllarında İş Bankası ile bütünleşmesine neden olmuş ve İş Bankası bir ticaret-yatırım bankası olarak kalmayı yeğlemiş. Osmanlı Bankası'nın ayrıcalığı 1925 yılında sona ermiş. Cumhuriyet Hükümeti Osmanlı Bankası'nı feshetmemiş, ama onun "devlet bankası" kimliğini de sürdürmemiş. 10 Mart 1924 günü imzalanan sözleşmeyle bankanın imtiyaz süresi 1 Mart 1935 gününe kadar uzatılmış. Bankanın 10 Mart 1925 günlü sözleşmesini 21 Mart 1926 günü ek sözleşme takip etmiş. Ardından 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuş. Bu bankanın faaliyete geçmesiyle Osmanlı Bankası'na yeni statü verilmesi gerekmiş. Banka faaliyetini sürdürme arzusunu gösterdiğinden 5 Haziran 1933 günlü yeni bir sözleşme imzalanmış. Bu sözleşme ile bankanın imtiyaz süresi 1 Mart 1952'ye kadar uzatılmış. Bankanın tedavülde bulunan banknotlarının kanuni rayiçlerini koruması ve zorunlu tedavüle tabi olması kararlaştırılmış. Bu arada bankanın, imtiyazının süresi boyunca, Türkiye'deki işlemlerine bir milyon sterlin tahsis etmesi, bu sermayenin en az yarısını Türk lirasına tahvil edilerek, en az üç buçuk milyon Türk lirası olmak üzere kasalarında bulundurması öngörülmüş. Bankanın Türkiye topraklarında en az otuz şube açık tutması zorunluluğu getirilmiş. İmtiyaz süresi sonunda hükümete isterse İstanbul'daki idare merkezinin inşa masraflarını ödeyerek bu binaları satın alma hakkı tanınmış. Bu hakkı kullanmadığı takdirde bina ve arsaların bankaya kalması öngörülmüş.

1925'te yapılan sözleşmeyle tedavülde bulunan 891.475 liralık banknot 3 Ağustos 1914 tarihli yasa hükümlerine göre zorunlu dolaşıma tabi olmaya devam etmiş. Hükümetin banknot çıkarmaya yetkili bir Türk devlet bankası kurması durumunda Osmanlı Bankası itiraz hakkından feragat etmiş, ancak hükümetin dört ay önce durumu Osmanlı Bankası'na bildirmesi öngörülmüş. Osmanlı Bankası sözleşmenin akdinden itibaren ibrazında altınla ödenmesi zorunlu banknot çıkarma ayrıcalığını kullanmak istediği takdirde eski mukavelename gereğince kasasında bulundurmak zorunda olduğu 1/3 oranında altının yarısını Maliye Bakanı'nın muvafakatiyle Türk ya da ecnebi devlet esham ve tahvilatı olarak tutabileceği kaydedilmiş. Ancak, yeniden çıkarılan banknotlar için bankanın devlete bir prim ödemesi kabul edilmiş.

Osmanlı Bankası Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu düzenlemeye dayanarak yeni banknot çıkarmamış. Aksine banknot karşılıklarını er geç altınla ödeme yükümlülüğünde olduğunu bildiğinden piyasadan banknotlarını belirli bir primle toplamamaya devam etmiş ve dolaşımdaki miktarı 89.000 lira düzeyine indirmiş. Altın değerinin sürekli arttığı bir ortamda nominal değerlerinin iki ya da üç katı bir fiyatla banknotları altınla ödeme yükümlülüğü çıkmadan önce piyasadan çekmeyi banka kârlı görmüş. Banknotların ödenmesi çeşitli anlaşmalarla ertelenmiş. 27 Şubat 1947 günlü kararname ile hükümet banknotların altınla ödenmesini isteme yetkisini kullanmış. Osmanlı Bankası banknotlarının 1 Nisan 1947'den itibaren altınla ödenmesi kararlaştırılmış. Banka bu tarihten itibaren ödemelere başlamış.

Osmanlı kâğıt paraları ya da "evrak-ı nakdiye"leri ise 1928 Eylül'üne kadar tedavülde kalmış. Cumhuriyet Türkiyesi Osmanlıdan 158 milyon liranın üzerinde kâğıt para devralmış. Bunların toplam 5 milyon olan 25 kuruşa kadar olanları ve para yerine kullanılan pul ve ilmühaberler 1924 ve 1925 tarihli iki kanunla yeni Cumhuriyet maden paralarıyla değiştirilmiş. Geri kalanı ise 1926'dan itibaren basılan Cumhuriyet kâğıt paralarıyla tedavülden çekilmeye başlanmış. 11 Haziran 1930 günlü yasayla Osmanlı kâğıt paraları Cumhuriyet Merkez Bankası'na devrolunmuş. Merkez Bankası'nın kuruluşuyla tüm kâğıt paralar bu bankanın banknotları olarak tedavül görmüş.

Osmanlı Bankası'nın bu kısa öyküsünü özetlersek, bir ticaret bankası olarak doğan banka yine ilk yapısına rücu etmiş ve ticaret bankası olarak bugünlere ulaşmış. Bu uzun serüvende Osmanlı Bankası kimi kez devlet bankası, zaman zaman da yatırım bankası işlevi üstlenmiş. Ancak finansal derinliği olmayan bir piyasada temkinli davranmış, pay sahiplerinin çıkarlarını riske etmemiş. Bankanın "ecnebi" kimliği "düvel-i muazzama"nın çıkar çatışmalarında haklı ya da haksız birçok kez sorun olmuş, bu nedenle Düyun-ı Umumiye ile birlikte eleştiri oklarını üzerine çekmiş. Oysa Osmanlı Bankası Osmanlı üniter para sisteminin istikrar kazanmasında önemli rol oynamış, nesnel olarak Osmanlı bankacılık sektöründe bir okul işlevi görmüş. ■

Osmanlı Bankası Temel Kaynakçası

André Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Paris: Ministère de l'économie et des finances, 1996.

Adrien Biliotti, *La Banque impériale ottomane*, Paris: Henri Jouve, 1909.

Edhem Eldem, *Banque impériale ottoman - Inventaire commenté des archives*, İstanbul: Institut français d'études anatoliennes - Banque ottomane, 1994.

İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 3, sayı 21 (1341), s. 1072-1089.

Hasan Ferit, *Nakid ve İtibâr-ı Malî; Bankacılık*, 3. cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334.

Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka, 2. cilt: Bankacılık*, 2. baskı, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

Osmanlı Bankası, *Osmanlı Bankası'nın Tarihçesi*, İstanbul: Mas Matbaacılık AŞ, 1988.

Jacques Thobie, "Banque impériale ottomane et banque impériale de Perse jusqu'en 1914: Stratégies comparées de deux banques centrales dans un contexte semi-colonial", *Relations internationales*, no. 56 (hiver 1988), s. 427-456.

Jacques Thobie, "European Banks in the Middle East", Rondo Cameron and V.I. Bovykin (ed.), *International Banking 1870-1914*, Oxford University Press, 1991, s. 406-440.

Jacques Thobie, "Les choix financiers de l'"Ottomane" en Méditerranée orientale de 1856 à 1939", *Banque et investissements en Méditerranée à l'époque contemporaine*, Chambre de commerce et d'industrie de Marseille, 1985, s. 57-84.

LİVA EL-İSLAM'DA ENVER PAŞA'NIN YAZILARI

SELÇUK GÜRSOY*

Liva-el İslam dergisinin 1 Haziran 1921 tarihli 6. sayısına kadar Enver Paşa'dan doğrudan ya da dolaylı olarak hiç söz edilmemiştir. 6. sayıda, 21 Nisan 1921'de Moskova'da yazılmış bir mektup "Mühim Bir Mektup" başlığıyla yayımlanmıştır. *Liva el-İslam* dergisi yazının başına *Öğüt* gazetesinden alındığını belirten bir ibare koymuştur. Yazının altında "*elif.*" imzası vardır. Yazar pek çok kazalardan sonra Moskova'ya geçebildiğini anlatmakta, Talat ve Cemal Paşalardan "arkadaşlarım" diye söz etmektedir. O günlerde bile bunun Enver Paşa olduğunu anlamak zor değildir. Zaten Enver Paşa yurtdışına çıktıktan sonra bütün yazışmalarında "*elif.*" veya "Ali" imzasını kullanmıştır.

Öğüt gazetesine yazıldığı ve orada yayımlandığı iddia edilen mektupta Enver Paşa o günlerde Anadolu'da kendisi ve diğer İttihatçılar hakkında çıkarılan söylentilere ve yapılan suçlamalara cevap vermektedir. O günlerde Anadolu'da eski İttihatçılar için iki temel suçlama vardır. Bunlardan birincisi, diğer İslam ülkelerinde İngiltere'ye karşı girişilecek hareketlerin Türkiye'nin kurtuluş mücadelesine zarar vereceği yolundadır. Enver Paşa buna cevap olarak, "resmi Anadolu hükümeti namına hiçbir teşebbüste bulunmadığımız gibi, vuku bulan müracaatlara da Anadolu'dakileri gösterdiğimizden İngiliz, Fransız ve sair emperyalist hükümetlere karşı olan mücadelemizde Anadolu'yu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz" demektedir. İkinci suçlama başta Enver Paşa olmak üzere eski İttihatçıların iktidar düşkünü oldukları ve hâlâ mevki peşinde koştuklarıdır. Bu yüzden Enver Paşa mektupta kendisinin hiçbir mevki peşinde olmadığını vurgulayarak, "Bizim için hedefe yaklaştığımızı anlamanın vereceği hazz-ı manevi her şeye faik ve çalışmaya devam için kâfidir" demektedir.

Mektubun diğer bir önemli tarafı ise İslam İttilal Cemiyetleri İttihadı ve Halk Şûralar Fırkası'ndan ilk defa açıkça ve en yetkili ağız tarafından söz ediliyor olmasıdır. Enver Paşa adeta İİCİ ve HŞF'nin programlarının bir özetini vermektedir.

Bu mektuptan sonra Enver Paşa'nın peş peşe altı sayıda daha yazıları yayımlanmıştır. Yazıların tümü derginin dış kapağından başlayan baş makaleler şeklinde verilmiştir. Hepsinin altında *elif* imzası vardır.

Elif imzalı son yazı 1 Eylül 1921 tarihli 12. sayıda yayımlanan "Biricik Yol" başlıklı yazıdır. Bundan sonraki 15 Eylül 1921 tarihli 13. sayının "Haksız ve Lüzumsuz Bir Tariz" başlıklı başmakalesi imzasızdır. Burada *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi ile sert bir polemik yapılmakta, gazetenin Enver Paşa hakkındaki iddialarına cevap verilmektedir. Yazı imzasızdır ancak Enver Paşa tarafından yazıldığını gösteren çok güçlü işaretler vardır. Enver Paşa 17 Temmuz 1921'de Anadolu'da eski İttihatçılara karşı kampanyanın hızlandığı günlerde, Mustafa Kemal'e çok sert bir mektup yazmıştır. Bu mektupta, kendisi ve arkadaşlarının neler yaptığı hakkında daha önce de bilgi verdiğini hatırlatarak, "Halbuki bu gün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişar eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum" demektedir. Bundan sonra kendisi hakkındaki suçlamalara cevap vererek Mustafa Kemal'i yalan haberler yaymakla suçlamakta ve "Bununla maatteessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlak-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkide bile tebeddül edemediğini görüyorum" diye yazmaktadır (M. Jamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul, 1995, s. 233).

Ancak beş gün sonra 22 Temmuz 1921'de o sırada Kâbil'de bulunan Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini rakip olarak gördüğünü ve *Hâkimiyet-i Milliye*'de kendisine yönelik bir makale yazdırdığını haber vererek, "Makaleden sonra bir mektup yazdım. Fakat arkadaşlarla konuştuk. Göndermekten vazgeçtim. Yalnız Liva-el İslam'a bir makale ile yazdırmayı muvafık gördük. Onun suretini de gönderiyorum" diye yazmıştır. *Liva-el İslam*'da "Haksız ve Lüzumsuz Bir Tariz" başlığıyla yayımlanan makale budur. Makalede, mektuptaki Mustafa Kemal'e yönelik sert ifadeler çıkarılmıştır. Makale yayımlandığı günlerde Batum'da bulunan Enver Paşa, birkaç gün sonra Buhara'ya geçmiştir.

15 Ocak 1922 tarihli ikinci yılın birinci sayısında "İzah-ı Hakikat" başlıklı başmakalede yine Enver Paşa hakkında çıkarılan söylentilere cevap verilmiş ve bunların düşmanın uydurduğu yalanlar olduğu belirtilmiştir. Aynı yazıda Enver Paşa'nın artık Anadolu'dan, Kafkasya'dan, Berlin'den ve Moskova'dan binlerce kilometre uzakta olduğu haber verilmiştir.

Bundan sonra *Liva-el İslam*'da Enver Paşa ile ilgili uzun bir suskunluk dönemi başlar. Gerçekten de Enver Paşa artık Orta Asya'dadır ve kendisinden haber alınamamaktadır. Bu suskunluk sekiz ay sürer.

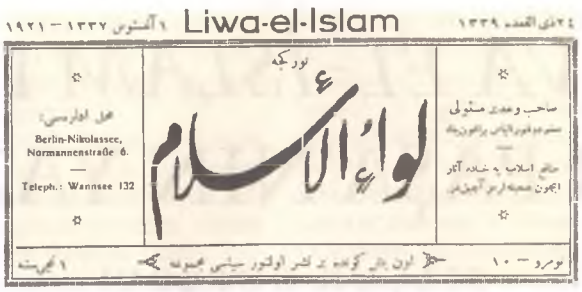
Liwa-el-Islam

لواء الاسلام

Berlin-Nikolassee, Normannenstraße 6.

Telephn.: Wannsee 132

1 Ağustos 1922 tarihli 11. sayıda "Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistan'ı İstilası ve Enver Paşa" başlıklı bir yazı yayımlanır. Bu yazıda Bolşeviklerin verdikleri sözlere sadık kalmadıkları ve bunun üzerine Enver Paşa'nın kendilerini defalarca uyardığı, ancak uyarılar fayda etmeyince Türkistan'a geçerek mücadeleye başladığı anlatılmıştır. Bu başmakalede; "Şarki Buhara'da cereyan eden olayları yakından takip eden muhabirimiz safahatı harbiyeyi biraz geç olmakla beraber muntazaman mecmuamıza işar etmektedir" denilerek Kasım 1921'den Mart 1922'ye kadar olan çatışmaların derginin özel bölümünde yayımlandığı belirtilmektedir. Gerçekten de derginin 49. sayfasında elle çizilmiş bir cephe krokisiyle birlikte çatışmaları anlatan bir haber yer almaktadır. Haberi yazan da krokiyi çizen de tabii ki Enver Paşa'dır.

Enver Paşa Türkistan'a geçtikten sonra Berlin'e düzenli olarak mektup yazmaya devam etmiştir. Ancak o güne kadar bütün mektuplaşmalar Bolşevikler aracılığıyla yapılmakta olduğundan, Bolşeviklerle çatışmaya girdikten sonra mektupların Berlin'e ulaşması güçleşmiştir. Enver Paşa 28 Ocak 1922'de Ahrar Kışlağı'ndan Berlin'de bulunan kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektupta, karısına yazdığı mektubun içinde Şarki Buhara'daki çatışmalar hakkında bilgiler bulunduğunu belirterek, "Bunlardan Şarki Buhara'da muharebeler diye krokisiyle birlikte Liva-el İslam'a ve Hoffman'ın gazetesine yazdırmayı isterim" demektedir (Jamauchi, s. 261).

Anlaşılan Enver Paşa'nın Türkistan'dan Berlin'e yazdığı mektuplar büyük bir gecikmeyle ve topluca Berlin'e ulaşmıştır. Ancak Berlin'e ulaşmakta geciken bir haber daha vardır; Enver Paşa bu yazıları hiç okuyamayacaktır. Dergi yayımlandığı günlerde Enver Paşa vurulmuştur.

ENVER PAŞA'NIN YAZILARI

MÜHİM BİR MEKTUP

Öğüt gazetesinde intişar eden bir mektubu, ehemmiyetine ve mesleğimize tamamen tevafukuna binaen karilerimizin nazar-ı mütalaasına arz ediyoruz.

Moskova: 21 Nisan 1921

Birçokları gibi siz de ne yaptığımı, ne düşündüğümü merak etmişsiniz. Hakikaten şimdiye kadar hakkımda gazete sütunlarında yazılanlara bakıp da bir mana çıkarmak mümkün değildir. Binaenaleyh şimdiye kadar olan sükûtu bırakarak arzunuzu imkân derecesinde yerine getirmeye çalışacağım. İlk 1908 ihtilalinden evvel ve inkılabda ve onu müteakiben Trablusgarb ve Balkan Harbinde, Harb-i Umumide takip ettiğim fikir ne ise bugün de odur. Bu da pek basittir. Avrupa ve Amerika'nın işletilen amelesinden ziyade sıkılan, canı çıkarılırcasına işlettirilen esir Şarkın içinde; bütün Avrupa nüfusuna muadil olan dört yüz milyonluk İslamı kurtarmak için bu kitleyi harekete getirmektir. Fas'tan, ta Hind'e, Çin'e, Cava'ya kadar uzanıp giden hisleri ve tali'leri bir olan bu insan yığınını şimdiye kadar Türkiye'ye zarar gelir diye açıkça harekete getirmeye savaşmaktan çekindik. Harb-i Umumi'den evvel ve harp esnasında bu yoldaki teşebbüsler de derhal semere vermeyecek, mevzii çalışmalardan ibaret bir başlangıçtı. Fakat dünya mücadelesinde harbe girişmemiz sayesinde Rusya'da yıkılan ceberuti Çar idaresi yerine geçen Bolşevik idaresi bu İslam âlemini ezen, kanını emen Avrupa emperyalistleri karşısına barışamaz, kanlı bıçak bir düşman olarak çıkınca İslam âlemi de şimdilik bu suretle nefes alacak bir dost buldu. Bir taraftan bu idare sayesinde, Rusya Çar idaresi zamanında kara cahil kalmaya veya Ruslaşmaya mahkûm olan Müslüman gençliği benliğini tanımaya başlarken, diğer taraftan İzmir'in işgaliyle kalbinden vurulmak istenildiğinden dolayı irkilen Türkiye bu Bolşevik Rusyasının maddeten az, fakat manen çok yardımının inzimamıyla doğruldu ve hudutlarının şark ve garbından saldıran küçük emperyalistlere karşı koyabildi. Hatta bu sayede Avrupa'nın, İngiltere başta olmak üzere, büyük ve galip emperyalistlerini de kendisiyle anlaşmaya mecbur etti.

İşte bu sıralarda ben de denizde, havada, karada ve hapishanelerde birçok kaza ve bela savuşturduktan sonra Moskova'ya gelmiş bulundum ve bu Avrupa emperyalizminin hasm-ı cânı olan memlekette başta Türkiye olmak üzere bütün Müslüman memleketlerinin ve bunlarla tevhid-i mesai edecek olan diğer ezilen memleketler halkının kurtulması esasından ibaret olan çalışmaya devam ettim. Bunda tabii birçok arkadaşlarım beraberdir. Bu suretle mesela Cemal Paşa kardeşim ve arkadaşları Afganistan'da çalışırken, Talat Paşa Berlin'de, diğer bu fikirde müşterek olanlar her tarafa dağılmış uğraşıyorlardı. Tabii bunda ne fırkacılık ne de başka bir ivaz-i şahsi vardır. Bu bir kanaat ve hayatımda lezzet duyduğum bir kurtuluş mücadelesidir. Bence eski koca bir Osmanlı ilinin, nihayet hakikaten aşağı yukarı yalnız bir avuç Türküyle kalan Anadolu'su şimdi arkadaşlarla beraber hedefimizi teşkil eden bu kurtulma uğraşmasına mani olmayacak bir şekil almıştır. Bir kere ben ve arkadaşlarım Anadolu'ya tabii her Türk ve Müslüman gibi, elimizden geldiği kadar mukabilinde hiçbir şey beklemeksizin, yardım etmeye savaşmakta isek de resmi veya yarım resmi bugünkü Anadolu hükümeti namına hiçbir teşebbüste bulun-

madığımız gibi, vuku bulan müracaatlara da Anadolu'dakileri gösterdiğimizden İngiliz, Fransız ve sair emperyalist hükûmetlere karşı olan mücadelemizde Anadolu'yu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz.

Diğer cihetten Arapların şimdi böyle yapayalnız kalması, oraları cebri bir merkeziyete bağlamak için sarf edilen Türk emeklerinin heba olmasına ve Müslüman kardeş kanının İslam zararına dökülmesine nihayet vermiş ve bu suretle Arapları da asıl düşman olan Avrupa emperyalizmiyle, kendi kuvvetleriyle, Türklerin yaptığı gibi mücadeleye mecbur bırakmıştır. Binaenaleyh şimdi görüyoruz ki, bir sürü esirler ve mahkûmlar derekesine inmiş olan İslamlar âlemi Araplar, Türkler, Acemler, Afganiler, Hindular aynı düşman karşısında birbirine dayanmaya muhtaç bir halde bulunuyorlar.

İşte bu hal, hedefimiz olan bu âlemi kurtarmakta, kurtarmak ümid-i necatının Anadolu'dan gelecek bir Türk ordusunda veya Bolşevik Rusya'dan gelecek bir kırmızı orduda değil, ancak her ezilen milletin kendi kuvvetiyle harekete gelmesinde ve bu hareketin de aşağı yukarı bir program ve maksat dahilinde tevhidiyle gönül rızasıyla bir teşrik-i mesaide olduğunu anlatmakta bize tabii bir yardımcı oldu. İşte böylece Garpta ezilen ameleyi kurtarmak için onları kapitalizm ve emperyalizme karşı ihtilale sevk etmek üzere kırmızı bayrağını açan komünizm ile bu emperyalizme karşı mücadele hududuna dek yollarımız birleşti ve "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı"nın ay yıldızlı kırmızı bayrağı altında, Avrupa amelesinden bin kat daha fena vaziyette kurun-ı vusta esirleri gibi kırbaç ve ölüm tehditleri altında işletilen İslam âlemini ihtilale sevke çalışıyoruz. Bu mücadele öyle bu gün yarın değil, belki beş, on ve hatta elli sene sonra neticesini verecektir. Bundan dolayı da buna hayal diyenler bulunuyor. Fakat biz bu işe biz görelim diye sarılmıyoruz. Yegâne düşüncemiz bu hareketi esaslı ve hükûmetlerin siyasetleriyle değişmeyecek ve her halde hedefe vasıl oluncaya kadar dayanacak sağlam bir teşkilata bağlamaktır. Biz geçici ve muvakkat muvaffakiyetlerle kendimizi avutmak istemiyoruz. Böyle parlayıp sönen yalaza yerine, İslam âlemi üzerine kurulmuş İngiltere, Fransa... ilh. gibi devletlerin tahakküm kâşanelerini en sonu çökertecek bir beslenmiş ve daimi ateş yakmak istiyoruz. İşte birçoklarının hayal sandığını biz hakikat diye görüyoruz ve iman ediyoruz. Akideleri uğrunda hakiki bir imanla çalışan kırk sahabe nasıl elli senede Türk'e, Arap'a, Acem'e milliyetlerini gönül rızasıyla bir iman uğrunda feda ettirecek harikalar göstererek, dört yüz milyon halkı necata doğru götürdülerse, biz de şimdi bu dört yüz milyon Müslümanın kendini bilmesini ve kurtarmasını istiyoruz. Kendimizi hürriyete sevk ederken, aklımızdan başkalarını esir etmek geçmez.

Bunun için bu halkın bahusus gençliğinin bilgi ve iman silahıyla silahlanmasını ve boynundaki esaret zincirini silkip atmasını istiyoruz.

İşte bütün bu imanla sarıldığımız iş hakikaten bugün kendisine verdiğimiz Türkiye ismi derecesinde yalnız kalmış olan Osmanlı Türklerine böylece yalnız dua ile değil, fakat topu, tüfeği, aklı, zekâsı ile kurtuluşta yardım edecek ve ona yük olmayacak bütün bir âlem hazırlamak istiyoruz. Tabii hariçten bunu isterken Türkiye'ye de, şimdiye kadar İslamın ve Şark ezilenlerinin pişdarında bulunmuş ve bu âlemi milyonlarca evladını feda ederek korumuş olan Anadolu Türkleri'ne de; kendilerini mesut edecek ve hakikaten o kahramanları artık şahıslar veya mahdut eşhas elinde oyuncak olmaktan kurtaracak ve kendi işlerini kendileri görecek; ve kurtulacak diğer

Enver Paşa Naciye Sultan ile.

Müslüman âleminde numune olacak bir idare elde ettirmeyi hedef edinmişizdir.

Bunda hiçbir an'ane veya fırka modası yoktur. Bizim istediğimiz halkın kendi kendisini idaresine, halkın hâkimiyetine gitmemizdir.

Fakat buna giderken zaten kırıla kırıla bir avuç halktan ibaret kalan Anadolu'nun daha ziyade boşalmaması için halkın manasız incilmemesi gözetilecektir. Biz istiyoruz ki artık bir hükûmet ordusu bir esir Anadolu halkını işletmesin ve halk da kendisini köle farz ederek her yapılana boyun eğmesin ve her işi hükûmetten beklemesin. Bu gönüllü esaretten hakikaten kurtulsun. Bunun için de halkı idare edecek kendisi olsun, idare makinesine koşulacaklar, gitsin kendisini halka beğendirsin, onunla anlaşsın, koklaşsın, onun derdini dileğini bilsin, öylece işe koyulsun. Yoksa eğer Anadolu'nun nurlu dediğimiz aklı erenleri bu hakikati tanımamak ister ve halkı topla, tüfekle kendine ram etmeyi düşünürse hem kendisine ve hem de Anadolu halkına yazık eder. Sonra o esir gibi idareye alıştırdığı Türklerle birlikte, emperyalizm arabasına bir daha kurtulmamak üzere koşulmuş kalır. İşte buna mani olmak ve Türkiye'de de diğer İslam memleketlerinde istediğimiz gibi hakikaten yalnız umumun nef'ine çalışmakta haris olan ve şahsı namına yalnız bu kurtarmak ve umuma faideli olmak akidesinden başka bir şey gözlemeyen bir gençlik görmek ve yetiştirmek isteriz. Biz komünist değiliz. Fakat her halde halkı mezara beraber götüremeyeceği zenginlik hırsına sevk edecek ihtikâr aleyhindeyiz ve aynı zamanda geri bırakacağı evladını tembelliğe sevkten başka bir şeye yaramayan mal yığınak havesine mani olacak ve çalışanların yaşadıkça rahat yaşamala-

rını temin edecek usullerin vaz'ı taraftarıyız. Hülasa; biz maarifte, refahta, terakkide, işleten bir ekalliyetin değil, işleyici olan halkın düşünülmesini esas biliriz. Bunun için de (Halk Şûralar Fırkası) programının Anadolu'da tatbiki ile tecrübesine, bir hürriyet-i hakikiye taraftarız ve o kanaatteyiz ki, bu suretle halkı zorlamaya hacet kalmadan, umumi bir refah temini mümkündür. Tekrar ediyorum, ben ve arkadaşlarım, her halde bu hedefe doğru giderken ne post kavgası, ne de başka bir emel peşindeyiz. Biz öyle istiyoruz ki, iyi iş, iyi iş diye yapılmalı, ve bundan dolayı nâstan [insandan] değil, hatta cenab-ı vahibü'l-atâyâdan [ihsan veren Allah'tan] bile mukabilinde dünyevi bir ivaz beklenmemelidir. Bizim için hedefe yaklaştığımızı anlamanın vereceği hazz-ı manevi her şeye faik ve çalışmaya devam için kâfidir. Cenab-ı hak hepimize hakka matuf gayretlerimizde yardımcı olsun.

Elif.

(1 Haziran 1337/1921, yıl 1, sayı 6)

TALAT PAŞA VE KATLİ

Bir kadı oğlu olarak doğmuş olan Talat Paşa ancak iktidar ve liyakatiyle tedricen vardığı telgraf başkâtipliğinden, Osmanlı milletinin başvekâletine kadar çıktı. Bu çıkış öyle sırasıyla nöbet bekleyerek kazanılmış bir memuriyet gibi elde edilmedi. Kendisi Sultan Hamid zamanında hürriyet uğrunda çalıştığından dolayı hapishanelerde sürünerek ve buna rağmen en tehlikeli bir vaziyette vatanın otuz beş sene inlettiği istibdad-ı şahsiden kurtulmasına bin türlü mehaliki [tehlikeli işler] göze aldırarak çalıştı ve sonra memleketin girdiği parlamento hayatında halkın mümessillerini kendi fikr-i saibi [doğru fikir] etrafında toplamaya muvaffak olarak sadarete kadar çıktı. Binaenaleyh en aşağı yirmi seneden fazla hürriyet uğrunda çalışan merhum cidden ve ruhen hürriyetperver ve bu uğurda çalışanlara karşı, Ermeniler de dahil olduğu halde hayırhah idi. Kendisi vasıl olduğu mevkie rağmen sadeliğini bırakmamış ve bu mevkiin müsaadesi nispetinde sade yaşamıştır. Dahiliye nazırı olmuş iken bile icabında Balkan Muharebesinde olduğu gibi vatanı tehlikeye maruz kalınca ordu safları arasında sadece bir nefer gibi, silahı omzunda gönüllü olarak çalışmaktan geri durmadı. Harb-i Umumi'ye yine ancak dünyayı yutmakla doymak bilmeyen, ve harpten evvel Anadolu'nun şarkındaki altı vilayete muhtariyet verdirmeye çalışarak kendi mülküne zammetmek isteyen ve İstanbul'u zapt için bin sekiz yüz yetmişten beri âdeta bütün Avrupa'nın muvafakatini istihsal etmiş ve yalnız bir fırsat bekleyen Çarlık Rusya'sına ve keza harpten evvel Irak'ı, Suriye'yi ve Adana'yı birer suretle koparmak istemiş olan İngiltere ve Fransa'ya karşı Alman ve Avusturya ile birlikte yine ancak bu hürriyeti ve gözünden ziyade kıskandığı vatanını kurtarmak için harbe girmek taraftarlarının birincilerinden oldu. Memleket Kafkas, Irak, Suriye, Çanakkale taraflarından dört köşeden düşmanların taarruzuna uğradığı zaman idare etmekte olduğu Dahiliye Nezareti makamında bir buçuk sene elden geleni yaparak kimsenin lüzumsuz yere bir yerinin kanamamasına çalıştı. Hatta Kafkasya cephesinin gerilerinde isyana başlayan ve bir taraftan da gönüllü olarak, Nubar Paşa'nın Paris'te bağıra bağıra âleme anlattığı gibi on binlerce, başlarında yine Osmanlı Meclis-i Mebusan azasından Pastırmacıyanlar ve saire bulunduğu halde Rus zulüm ordusuyla beraber vatana saldıran Ermenilere karşı yine itidali muhafazadan geri durmayan bütün kabine azasının önünde bulundu. Nitekim artık Ermeni asilerinin Rusya ve İngiltere mevaidine kapılarak daha Balkan Muharebesindeki kabinede Hariciye Nezaretini kendilerine tevdi edecek kadar emniyet ve muhabbet gösteren Osmanlılara daha büyük mikyasta ihanet ile Kafkas ordusunun sağ cenahının mağlubiyetine sebebiyet verip Van'da Amerikan mektebine iltica eden Türk acezeyi diri diri yakacak kadar eser-i vahşetle saldırdıkları ve bu sırada ordunun menzil hattı üzerindeki Şebinkarahisar isyanını tevsi ile Şark Osmanlı ordusunu mahva kadar yaklaştıkları bir zamanda ordunun gerisinde bu asilere yiyecek veren ve melce olan Ermenilerin daha emin mıntıkalara nakli karargir olduğu zaman, bunun icrasını belki askerler icabat-ı askeriye dolayısıyla şiddetle tatbik ederler diye nakil keyfiyetini Dahiliye Nezareti eline almış idi. Hakikaten bu hususta en büyük itidal ve mülayemetle hareketi esas edinmiş ve emretmiş olduğu, Babıâli evrakının ufak bir tetkikiyle tayyün eder. Fakat yolsuz ve vesait-i nakliyesiz, ordunun bile ihtiyacını temine kâfi olmayan bir arazide nakil keyfiyeti epey müşkilata tesadüf etti. Buna hiç umulmadık büyük bir müşkül de katıldı. O da aynı zamanda Rus ordusunun ve bunların yardakçısı olan Ermeni usâtın [asiler] bin türlü fecaii önünde şarktan garba doğru akan sivil muhaceratı idi. Ermeniler şimalden cenuba yürürken işte bu iki sel bazı yerlerde birbirine karıştı, daha evvelce Ermenilerin mezalimine uğramış, gözleri önünde çoluğu çocuğu kesilmiş, evi barkı dağılmış, köyleri yanmış şark İslam muhacirleriyle şimal muhacirleri birbirine girdiler. Bu sırada bir iki yerde muhafız jandarmalar da öldürülmek suretiyle karışıklıklar oldu. Fakat bunda asıl sebep Ermeniler olduğu gibi her iki tarafın da zayiatı vardı. Mamafih bu zayiatın ziyadeliği mevsimin, arazinin fenalığından ve iaşenin munazzım olamamasından ve hastalıktan ileri gelmiştir. Nitekim General Gouraud Ada[na']da Ermenileri teslih ile, Fransız askerleriyle beraber Maraş'a sevk ederek, duçar olduğu mağlubiyet üzerine çekilirken, beraber hicret edenlerin yine arazi, mevsim ve iaşenin tesiriyle pek çok zayiat verdiklerini Fransız gazeteleri yazmıştı.

Dahiliye Nezareti her hususta olduğu gibi bunda da elinden geleni fazlasıyla yapmıştı. Dahiliye Nezareti bu işte kabahatlileri idamla cezalandırdı. Sonra Talat Paşa bu işte en ziyade himayekâr davranan bir şahsiyet, güya bunların intikamı alınmak için Ermeni komitesi tarafından Berlin'in ortasında vurduruldu. Bu defa Almanya'da bu cinayeti ika' ettirebilen bu komitenin daha harp başlamadan evvel Venizelos ve Lord Kitchner'in de muavenetiyle yine merhumu öldürtmek üzere İstanbul'a gönderdiği üç Ermeninin, İstanbul polisinin hamiyetiyle o vakit tutulmuş ve itirafatta bulunmuş olduklarından gazeteler etrafıyla bahsetmişlerdi. Binaenaleyh ilk teşebbüs bu son suikastı ihzara Ermeni elinden başka ellerin de karıştığını gösteriyor. Ermenilerin Ermeni muhaceretini vesile edinerek bu işe teşebbüsleri katiyen mümkün değildir. İranlı katil ise bu suretle suikastla şöhret kazanmak isteyen ve kurtulduğu halde işe başlayıncaya kadar olduğu gibi mükemmel ve mükellef yaşayacağını düşünen ve hissiz maksatlara alet olan adi canilerden başka bir şey değildir. Hele Selmas'ta doğan bu çocuğun ebeveyninin Erzincan'a gelerek ve orda fukara Türkleri soymak suretiyle binlerce lira kazanacak kadar zengin olmalarına, Erzincan'da bulunan diğer muhtekir hemcinslerinin rekabeti yüzünden imkân olamayacağına Ermenileri azıcık tanıyanlar kanaat eder. Her ne ise, katilin aile masalı ve sonra da mahkemede tasvir edilen Ermeni mazlumîn tabloları hakikaten birbirine pek uyan yalanlardan başka bir şey değildir. Evet Ermenilerden, bu dünyayı yutmak isteyen muhtekir tacir bozuntularından büyük

kardeşleri olan İngilizler gibi yalancılık beklenirdi, fakat Almanlara ne diyelim? Biz Türkler Almanlardan lehimize tarafgirlik beklemedik, fakat hakikati örtmemeye çalıştıklarını görmek pek isterdik. Evvela polislerinin kayıtsızlığı neticesi Harb-i Umumide bir maksat-ı mukaddesi müdafaa uğrunda kanlarını karıştırmış olan Türk ve Alman milletlerinin ebedi dostluğuna güvenerek Berlin'e iltica eden Türk sadrazamı sokak ortasında şehit ediliyor. Sonra mahkemede Alman milletini Türklerin kılıçtan geçirmesi imkânından bahsederek Türkler aleyhine âdeta bir ehl-i salib hareketi hazırlamak isteyen Yahudi dava vekilinin uydurma yalanları ne ise Osmanlı müşir üniformasını taşıdığı vakit galiba Ayvalık Rumlarının dahile tehciri için merhum Talat Paşa'nın ısrarına rağmen kararında sebat eden ve bunların icabat-ı askeriyeden olarak haklı surette nakline sebep olduğunu unutan ve her halde Alman ordusunda yeri olmayan General Liman'ın bazı sözlerini maziyi tahattur edemeyecek kadar bunamış olduğuna mı verelim. Ya hâkim ile müdde-i umumiye ne demeli? Sanki Adliye Nezaretince katili affettirmek için bugün bile hürriyeti için kan dökmekte olan ve Almanya ile birlikte başlamış olduğu mücadeleye devam eden Türk milletini haksız tahkir etmek ve ona; değil yalnız Türklerce, fakat mazlum bütün Şarkça büyük, tanınmış bir sadrazamını müdafaaten hakikatin söylenmesine müsaade etmeyecek derecede Ermeni tarafgirliği göstermelerine şahit olmak biz Türkler için hakikaten bedbahtlıktır. Eğer Alman milletinin tercümanı olduğuna kani bulunduğumuz birkaç gazete vazifelerini düşünerek hakikate yanaşacak sözler yazmamış olsalardı âdeta ati için biz mazlumlara bir istinatgâh olacağını ümit ettiğimiz Almanya'ya Almanlarıyla birlikte lanet okuyarak arkamızı dönüp gitmekten başka bir şey kalmazdı. Ne tuhaf tecellidir ki, mahkemede katilin vekili olan bir Alman, Türk milletini tahkir ve Ermeni katili himaye etmekle güya İngilizlere karşı Almanlığa nafi' bir cemile yapacağını söylüyor. Evet, belki İngilizler bundan pek memnun olmuştur. Zira katili serbest bırakan mahkemenin hâkimiyle her halde milyonlarca Türk ve Müslümanın kalbi Alman heyet-i udûlüne [jüri], dolayısıyla Alman milletine karşı gayz ve kin besleyecek ve bu surette İngiltere buna muvaffak olmaya vesile olanlara tabii müteşekkir kalacaktır. Fakat bundan Alman milletine bir faide umulmasın. Bize hakikati söyletmeyecek kadar adaletsizliğe teşne olduğunu gösteren heyet-i hâkimeye sorarım; Türkiye'de, Kafkasya'da bin türlü fecaiyle mahvedilen milyonlarca mazlum Türk'ün canileri olan Taşnak Ermenilerine yeni cinayetler için yol açan bu karar neye müsteniddir? Her halde bu hükümde bir adalet yoktur, zulüm vardır. Zulüm cezasız kalmaz. Umarız ki heyet-i hâkimenin bu zulmünün cezasını Alman milleti çekmesin.

Ey Türk ve Müslümanlar size söylüyorum! İşte milyonlarca kahramanlarımızın kanını birlikte döktüğü ve kendimize ebedi dost sandığımız bir milletin en adil olması lazım gelen mahkemesi ve hükümeti bize ihanet ediyor. En dost sandığımız bir memlekette bile canımız emin olmadığı gibi hakkınız da emin değildir. Bu halde anlayınız, nasıl ki milletimize karşı Avrupa'nın hukuk-i düveli yalnız zulme alet oluyorsa, efradımıza karşı da en yaldızlı adalet kanunları, hâkimleriyle beraber birer alet-i zulüm oluyor. Binaenaleyh en ibtidai kanuna dönmek lazımdır. O da nasıl millet olarak bugün yalnız başımıza bütün bir zulüm dünyasına karşı Anadolu'da mücadele ederek hakkımızı müdafaa ediyorsak, şahsi hukukumuzu da, hatta Almanya gibi dost bir memlekette bile, kendi kuvvetimizle müdafaaya mecbur kalıyoruz. Buna göre hareket bizim de kanun-i adlimiz olsun.

Elif.

(15 Haziran 1337/1921, yıl 1, sayı 7)

DİKKAT EDELİM, ALDANMAYALIM

Son zamanlarda moda diye Avrupa'nın her şeyini bilerek bilmeyerek taklide savaştığımız sırada, milliyet modasını da kendimize zarar verip vermeyeceğini düşünmeyerek, Avrupalıların bize sokmak istedikleri şekilde almaya başlayanlarımız görüldü. Bugün İslam ailesini teşkil eden muhtelif anasırın bulunduğu vaziyetleri düşünmeyerek âdeta yekdiğerine hasım olurcasına Harb-i Umumi esnasında birer müstakil Türklük, Araplık, ilh. cereyanı çıkarıldı. Son zamanlarda da küçüle küçüle bugünkü Anadolu'ya sıkışmış ve adeta Anadolu Türklerine münhasır kalmış Osmanlılar arasında da şimdi bir de Çerkezlik, Arnavutluk, Boşnaklık ve saire iftiraklarına doğru gidildiğine şahit oluyoruz. Şu yukarıdaki söylediğim vaziyeti düşününce bununla neye hizmet etmek istenildiğini kendi kendimize sormaktan geri duramıyoruz. Bidayetlerde İngilizler Mısır'da Türklüğe ve İslama muhalif bir Mısır milliyet cereyanı çıkarmaya çalıştılar ve âdeta buna muvaffak olur gibi de oldular. Fakat Mısır hamiyetperverleri bu İngiliz dolabını anlayınca ve böylece İngiliz boyunduruğuna daha ziyade sıkıştırılmakta olduklarını görünce İslamiyetin bahş ettiği hiss-i uhuvveti

***Liva el-İslam*'da "Yunan vahşeti"ni gösteren fotoğraflar.**

daha ziyade kuvvetlendirerek Türke, Hintliye ve hülasa hemdert bulundukları Müslüman sair anasıra daha ziyade sokulmaya mecbur oldular. Fakat İngilizler tabii tefrika sokmaya çalışmakta devam edeceklerdir. Lakin fesat tohumu ekmek isteyecekleri tarlayı umdukları gibi bulamayacaklardır. Son zamanlarda İstanbul ve Anadolu gazetelerinde Çerkezler aleyhine görülen ve bizce pek haksız olan ithamlar tabii yine düşman İngiliz ekmeğine yağ sürmek üzere yine onların yardakları ve casusları taraflarından ortaya sürülmüş fikirlerdir. Umarız ki bu yaldızlı zehirlere kapılan çok olmaz. Yine kulağımıza geldiğine göre son zamanlarda Mısırlı kardeşlerimize: "Siz yalnız kendinize bakar, Müslümanlığı düşünmez, kendi milletiniz için çalışırsanız İngilizlerden istediğinizi koparmak mümkündür" gibi sözler söylendiğini işitiyoruz. Evet milletler hakikaten gözleri açılmamış ve mesela Mısır'da olduğu gibi bir hıdiv, veya Tunus'ta olduğu gibi bir beyin emrine münkad oldukları [boyun eğdikleri] zaman bu şahsiyetleri tehdit ederek veya onlara maddi menfaat temin ederek kendilerini ellerinde oyuncak etmekte İngilizler ve Fransızlar güçlük çekmemiş idiler. Son zamanda bu siyaseti Sultan Vahdettin'i elde ederek Türkiye'de tatbik etmek istediler. Fakat bugün İslam ailesi içindeki unsurlar hakikaten böyle eşhasın oyuncağı olmaktan uzaklaşınca tabiîdir ki taht-ı zulme alınmaları da güç olacaktır. Fakat düşmanlarımız tabii kolayca vasıta-i tahakküm olan şahsiyetlerden mahrum olunca casus mikropları vasıtasıyla milletlerin kendisini zehirlemeye çalışıyorlar. Bunda evvela tabii İslam ailesini teşkil eden milletler arasında en kuvvetli rabıta olan din kuvvetini kırmayı hedef edinmişlerdir. Evvelleri buna muvaffak olmak ulemanın cehaletini takviye ve İslam milletlerini cehalette bırakarak onları cahil ve bu suretle tabiatıyla menfaatperest ve korkak olan şahsiyetlerin elinde esir bulundurmakla mümkün idi. Fakat bu devir geçip de İslam ulemasından ve gençlerinden oldukça tahsil görüp, iyi kötüyü, yani bu İslamiyeti kemiren ecnebi zulmünün fenalıkları ile mücadeleyi düşünmeye başlayanlar zuhur edince, o vakit İngiliz, Fransız ve ilh. Avrupa emperyalistleri evvela ulema ile bu gençleri, bilahere bunları birbirine düşürerek, bu suretle Müslüman milletleri zaafa düşürmeye ve dolayısıyla içinde bulundukları esaretten kendilerini kurtarmak için kuvvetlenmesine mani olmaya gayret ettiler. Fakat bunda inşallah muvaffak olamayacaklardır. Çünkü bu yalanlar eskisi gibi tesir edemiyor ve binaenaleyh her tarafta zalime karşı hareket yürüyor, canlı canlı ilerliyor.

Hindistan'da Hint Müslümanlarının ve bunlarla tevhid-i mesai eden ve aynı zulme maruz olan gayrimüslim Hintlilerin bir kısm-ı mühimi vesait-i sulhane ile İngiltere tahakkümüne karşı mücadele ile vasıl-ı hedef olacaklarını ümit ederken, kısm-ı diğeri ancak zora karşı zorla galebe çalınacağını pek doğru olarak düşünerek o yola tevessül ile ihtilale yürüyorlar. Bizce tabii er geç birinciler de İngilizlerin tazyiki neticesi ihtilalci olmaya mecbur olacaklardır. İngilizler tabii bunlara karşı çalışmaktan geri durmuyor. Diğer taraftan Emir Abdülkadir ve Abdülmalik'ler gibi kahramanlar başta olmak üzere Fas'ta devam eden iğtişaşlar Cezayir cenubundan, Tunus'tan, Trablus'tan geçerek, İskenderiye'deki kanlı nümayişlerle, Afrika'daki İslam âlemi ecnebi tahakkümüne karşı kaynarken, Suriye, Irak bu harekete iltihak ile Anadolu'nun mücahedatına iştirak ediyor. İran artık İngiltere'nin yılankârî, yere sürünerek bir kaç milyon liraya mukabil gasp etmek istediği hürriyetini elden kaptırmamak için canlanıyor. Afganistan İngiliz vesayetini atıp kendini toparlıyor. Mamafih vaktiyle Mısır'ı eline geçirmek için güya esircilik aleyhine yürümeyi vesile ittihaz eden İngilizler, toptan bir milleti esir etmek üzere bin türlü yalanlar ve dolaplar çevirmekten utanmayacaklardır. Mısırlılar bu gün bile İngilizlere karşı gayz ve kinini kanlı mücadelelerle gösterirken ve ilk İngiliz işgali zamanından daha ziyade ezilirken Lord Cromer utanmadan İngiltere'nin Mısır'a fatih diye değil, belki halkı kurtarmak libasına bürünmüş olduğu halde geldiğini söylüyor! Sonra da İngilizlerin Mısır'da Mısır'ın hâkim-i meşruu olan hıdiv ve Mısır halkı tarafından fevkalade alkışlarla karşılandığını anlatıyor. O halde o zamanlar İskenderiye'de ve sonra Tel el-Kebir'de ve daha sonraları Sudan ve Mısır'ın her tarafında İngilizlerin top ve tüfekle yenmeye uğraştıkları ve Mısır ve Sudanlılardan en aşağı iki yüz bin kişinin ifnasıyla neticelenen ve bugün hâlâ devam eden mücadelat ne idi ve nedir?

Lord Cromer Mısırlıları ve umumiyetle Müslümanları, Müslüman oldukları için kendilerini idareye ve temeddüne kabiliyetli değildir diyor. Ta İspanya'dan Çin'e kadar mümtedd İslam medeniyeti asârına karşı bu suretle gözlerini kapamış İngiltere'nin zulüm ve tegalübünü setre bir vasıta aramak için yalan söylemekten başka bir şey değildir. Evet İslamlar kendilerini idare edemeyecek halde imişler, onlar ebediyen esarete mahkûm imişler. Pekâlâ o halde Cenubi Afrika Boerleri de acaba Müslüman mı idi? İrlandalılar her halde İngilizlerden daha mutaassıp Hıristiyan olmasına rağmen neden onların hakk-ı hayatı ve istiklali tanınmıyor? Ey Müslüman milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenalığına inandırmaya çalıştığı Müslümanlığınızdan korkmayınız ve İslam ailesi içinde her millet münferiden kendisini ilim ve silahla techiz ederek kurtarmaya çalışırken, diğer milletlerle birlikte kardeş gibi tevhid-i mesai ederek İslam binasını çürütmeye çalışan emperyalistlere karşı durunuz. Düşmanların araya sokmak istedikleri nifaktan ve böylece düşmanlarımız hesabına birbirinize karşı adavet ve kan dökmekten sakınınız. Şahsiyetlerin fenalıklarını milletlere atfetmeyiniz.

Mesela Şerif Hüseyin ve oğullarının Harb-i Umumide İngilizler ve müttefikleriyle birlik olarak İslama ettikleri ihanetten, bugün de Arap milletini parçalamakta İngilizlere alet olarak çalışmakta devam etmelerinden, hiçbir vakit Arap milleti mesul olamaz. Her halde Suriye'yi Fransız istilasına bila müdafaa teslim ediverdikten sonra şimdi de İngiliz himayesinde Irak'ı İngiliz hesabına teskin ile İngiltere emperyalizmine ram etmeye çalışan Faysal'ın günahları şahsına münhasırdır. Ve elbette bu suretle dünyaya yaptığı ihanetin cezasını her halde şahsı çekecektir. İnşallah İslamın muazzam erkânından birini teşkil eden Arap milleti bu yüzden zarara uğramaz. İşte el birliğiyle böyle hakikati görerek çalışırsak hürriyet ve saadete nail oluruz. Aksi halde boynumuza geçmiş bulunan esaret boyunduruğu altında daha birçok nesillerimiz mahvolur. Biz de ecdat ve efradımıza karşı vazifemizi yapmadığımızdan dolayı ilelebet lanetlere layık kalırız.

Elif.

(1 Temmuz 1337/1921, yıl 1, sayı 8)

İSTANBUL'DA İNGİLTERE

Osmanlı onuncu fırka musiki efradını uykuda katl ile başlayan İngilizlerin İstanbul'u işgali ile, 1881'de İskenderiye bombardımanı ile başlayan Mısır işgali arasında yalnız top gürültüsü işitilmemekten başka bir fark görmüyorum. Nasıl ki o zaman İngilizler, Türkleri ve Fransızları oyalamak suretiyle, Mısır'ın işgaline başlamayı olmuş bitmiş iş yaparak Mısır işini ellerine aldılarsa, İstanbul'da da İtalyanları ve Fransızları aynı halde bulundurdular. Nasıl o zamanlar İngiltere sinsi sinsi yakaladığı Mısır lokmasını

yutmaya devam ederek ancak işgalden yirmi sene sonra (1904) mukavelesiyle Fas'ı Fransızlara peşkeş çekerek Mısır'da hâkim-i müstakil kaldı ve sonra Harb-i Umumi vesilesiyle tamamıyla Mısır'ı kendine mal ettiyse, şimdi İstanbul'da da aynı yolu tuttu. Alman tazminatı, tamiratı ve Türk teslihatı meselesiyle de İstanbul'da ve şarkta hemen hemen serbesti-i hareketini temin etti. Azıcık dikkat edenler, İngilizlerin boğazlara ve bunları temin için mümkün olursa Anadolu ile beraber İstanbul'a hâkim olmaya azmetmiş olduklarını anlarlar. Yalnız İngiliz nazırları, daha doğrusu başvekili bu hedefe giderken gerek İngiliz efkâr-ı umumiyesini ve gerekse dünyayı -bilhassa Fransızları- aldatmak ve avutmak için zamana göre hareket etmektedir. Mütarekeden beri geçen vakai gösterdi ki, İngiliz teşebbüsatına karşı Fransızlar pek kudretsizdir. Vakıan Japonya ve Amerika münasebeti pek gergin olduğu birkaç ay evelsi, İngilizlerin Fransızları ellerinden kaçırmamaya mecbur oldukları zaman, birbirini müteakip şarkta Fransızlara indirdikleri darbeyi göz önüne alırsak Aksâ-yı Şark'ta (Uzakdoğu) münasebâtın düzeldiği sırada buna daha ziyade ehemmiyet vermeyecekleri anlaşılıyor. İngilizlerin Mavera-i Yordan'da himayeleri altında teşkil ettikleri Abdullah'ın emaretini her halde Suriye'de Fransızları rahat bırakmak için yapmadılar. Nitekim Trablusgarb harbinde Mısır efkârını oyalamak için Trablusgarb'e yardıma müsaade ederek Mısır efkâr-ı umumiyesini oraya tevcih ile İtalyan aleyhine sevk ettilerse, Suriye'de de aynı surette harekete hazırlanmakta oldukları aşikârdır. Sonra Irak'a Emir Faysal'ı tayin etmeleri nedir? Fakat bu kadar aşikâr hareket İngilizlerin İstanbul'da da müessir oyunlar oynamaya karar verdiklerine iyi bir delildir. Hele şimdi yukarı Silezya'ya gönderdikleri beş altı taburla ora vaziyetine hâkim olarak Fransız amaline mani çıkarmaları, yine yakında Fransızları emellerine göre beraber sürüklemek için bir rehin elde etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir. Bu halde Fransa eğer vaktiyle Mısır'da olduğu gibi şarkta yine kapı dışarı olmak istemezse pek dikkat etmesi lazımdır. Yoksa Alman düşmanlığı Fransız hedef-i asliyesi olursa o halde Fransa'ya İngiltere şarkta daha can yakıcı yumruklar indirecektir. Fakat biz Türklere gelince, bu gün Fransızlar bize mümâşât etseler bile buna tamamıyla itimat olunamaz. Şimdiye kadar nasıl Almanya'daki tavizâta mukabil derece derece bizi İngilizlere sattılarsa, er geç 1904 senesi anlaşması gibi bir mukavele ile bizi büsbütün İngilizlere kurban edecekleri pek meydandadır. Bunun için madem ki İngilizler bizim hukukumuzu tanımak istemiyorlar, bizi mahva yürüyorlar, bizim için de işte buna göre mukabeleye devam etmek lazımdır. Bizim ne Fransız ne de İtalyan dostluğu istiklal-i tammımızı; İngiltere ağından kurtulmamızı, temin edecektir. Biz her ne taraftan olursa olsun gösterilecek maddi dostlukları reddetmemekle beraber, yalnız kendi gücümüze, kuvvetimize güvenmeliyiz. İşte bizim için yegâne çare-i halas.

Elif.

(15 Temmuz 1337/1921, yıl 1, sayı 9)

Enver Paşa babası Ahmet Paşa ve kardeşi Nuri Paşa (sağda) ile.

İNGİLTERE VE YENİ TÜRKİYE

Mütarekede İngiliz amiralinin söylediği yaldızlı sözler, o zamanki İzzet Paşa kabinesine büyük ümitler vermişti. İngiliz siyasetinin bahusus şarktaki hedefini görmeyenler için İngilizlerin hüsn-i niyetine inanmamaya sebep yoktu. İngilizler her halde Türkiye'nin, hilafeti ve İstanbul'u ile beraber, ellerine geçtiğine hükmettiği için İstanbul'a karşı zahiren mümâşât göstermekte beis görmüyorlar ve yalnız İstanbul'a başkalarının girmemesini pek arzu ediyorlardı. Vaktiyle Mısır'ın işgalinde aldanmış olan Fransızların bu defa bu oyunda İngilizleri yalnız bırakmamak emeliyle İstanbul'a koştuklarını gören İngiliz mümessili, İstanbul'da yalnız hâkim olmak planının muvakkaten geri kalmış olmasından şaşırmış ve zamanın sadrazamına Fransızlara karşı mukavemet telkin edecek kadar ileri gitmişti. Lloyd George kararında sabit idi, manii izale maksadıyla muvakkaten gerileyen İngilizler tedricen hedefe doğru gitmekte devam ettiler. Evvela İstanbul'da Fransız Başkumandanlığı'nın hükmünü lağvettiler. Sonra da Anadolu'da mühim noktaları ve demiryollarını işgal eylediler. İstanbul'da bir taraftan ahaliyi yıldırmak için şiddetle hareket ederken, diğer taraftan elde ettikleri Ferid Paşa vasıtasıyla sarayı lütuf ve tehdit arasında emirlerine ram eylediler. Artık her şey yolunda gitmekte ve Ferid Paşa ile akdolunan mukavele ile, Türkiye, olmuş armut gibi İngilizlerin ellerine düşmekte idi. Yalnız ilk yaptıkları taşkınlıklar yüzünden zaten İslamlar nezdinde nüfuzu sarsılmış olan Fransızları İstanbul'dan atmak kalmıştı. Derken Anadolu'nun işin vahametini anlayarak harekete gelmesi üzerine İngilizler Yunanileri İzmir'i işgale sevk ettiler ve İngiliz hesabına kendini boğazlatacak gönüllü bir yardakçı meydana getirdiler. Bu sayede ilk zamanlarda Fransızların şımartarak güya dostluğunu kazanmış oldukları Rumları da İngilizler çalmış oldu. Bir taraftan kılavuzu Ferid Paşa olan saray, diğer taraftan İzmir'in işgaliyle ağzına bir parmak bal sürülmüş olan Yunan gibi iki sadık kuklasının yardımıyla İngiltere harekete geldi. İzmir'in Yunaniler tarafından işgaliyle en mukaddes haremine en namus-şiken bir düşman tarafından saldırılmış olduğunu gören Anadolu bir hayat ve memat mücadelesine girişti. Ferid Paşa Anadolu'nun öz evladını birbirine boğazlatmak için tezvirler yaparken, Yunaniler de mukaddes topraklarımıza yılan gibi sokulmakta devam ettiler. İngiltere ise göz diktiği İstanbul'u ele geçirmek için çalışmaktan geri durmadı. Papaz Froler Ferid Paşa'nın taktığı gem ile sarayı istediği gibi idare ederken, "İngiliz Muhibler Cemiyeti" çığırtkanları da Ali Kemal'leri, Refi'i Cevat'ları ile efkâr-ı umumiyeyi Türkiye için bir İngiliz mandasına ihzara çalışıyorlardı. İngilizlerin Mısır'da, Hin-

distan'da yaptığı vahşetler, cinayetler meydanda iken, buralarda akmakta devam eden İslam kardeş kanının dumanı çıkarken, bu makule çığırtkanlar Anglo-Sakson ırkının o kıtalarda yaptıkları iyiliklerden bahsetmekten, bizim için de selametin, refahın İngiliz boyunduruğuna girmemizde olmasını söylemekten, yazmaktan haya etmediler. İngilizler bu yolda yürürken vaktiyle Mısır'da olduğu gibi yine haris dostları tarafından atlatıldığını gören Fransızlar yaygaraya başladılar. Fakat İngilizler Alman meselesini bir kemik olarak atmak suretiyle Fransızları susturdular ve işlerine devam ettiler. Bir an oldu ki, Fransızların da ısrarı üzerine Ferid Paşa sahneden çekildi, yerine Tevfik Paşa kabinesi geldi. Londra kabinesinin Bolşeviklerle anlaşmaya muhalif olan bir kısım azasının da tesiriyle Lloyd George, hem Anadolu'yu Bolşevikler aleyhine sevk etmek ve hem de saray ile İstanbul ve Anadolu'yu elde etmek cihetini iltizam eder gibi göründü.

İngilizler konferansı Paris'ten Londra'ya nakletmek suretiyle bu işte ön ayak olarak Türklerin ve âlem-i İslamın teveccühünü kazanmak isteyen Fransızların emeline ilk darbeyi vurdular ve bu işte yalnız İngilizlerin hâkim olacağını gösterdiler. Nitekim bunu Paris'te ve İtalya'da Ankara ve İstanbul vekillerine Fransız ve İtalyan rical-i resmiyesi tarafından söylettiler. Londra konferansının safahat ve neticesi de esas itibariyle İngiltere siyasetinde değişmiş bir şey olmadığını gösterdi. İngilizler İstanbul'u halifesiyle beraber ele geçirmek hususundaki hedeflerine yürümekte devam ediyorlar. Yunanistan, Ferid Paşa ve emsali ise hedefe vasıl olmak için birer vasıtadan ibarettir. Biz, İngilizlerin ancak bir şartla Anadolu'nun İstanbul'u elde etmesine muvafakat edeceği kanaatindeyiz, o da; Ferid Paşa ile bağlanan anlaşmanın Anadolu'ca tamamen kabulüdür. Yani vatanperver ve silahını teslim etmeyen Anadolu'nun, İngiliz oyuncağı olan saraya inkıyâd etmesiyle mümkündür. İstanbul, hiç olmazsa Çanakkale'yi doğrudan doğruya İngilizlerin emrine amade bulunduracak bir İstanbul hükümeti elde bulunmazsa, Mısır'da olduğu gibi buralarını zabt ve ilhaka vaziyet-i hazıra müsaade etmezse, o halde İngilizlerin buralarını şimdilik vaziyet-i coğrafiyesi dolayısıyla her vakit İngilizlere ram olacak Yunanistan'a peşkeş çekerek vakt-i münasibinin hululüne intizar edecekleri aşikârdır. O halde hakiki bir mevcudiyet ile yaşamak isterse Anadolu için yegâne çare harbe devamdan ibarettir. İngilizlere köle, kul oldukça bize rahat yüzü yoktur. İslamlar ve Türkler esaret zincirini boyunlarına alarak canlarıyla, mallarıyla İngiliz emeline çalışmadıkça İngiltere'den bir hayır ummamalıdır. Mısır'a karşı takip olunan ve Mısır'ı İngiliz himayesinde bir sultanlık derekesine indiren İngiliz siyaseti, İslamların son dayanak noktası olan Türkiye'ye ve İslam hilafetine karşı da aynı siyaseti takip ediyor. Teşekkür edelim ki, bu mücahedede Anadolu Türklerinin başında bulunanlar, o zaman Mısır işini idare eden Arabi paşalar değildir. İşte bu fark bize ümit veriyor. Böylece belki bugün maddeten kayıp olmaya mahkûm olan İstanbul'u, münasip fırsat zuhurunda ele geçirecek bir Anadolu'nun olsun elimizde kalacağından ümidimizi kesmiyoruz. İngilizleri kabul edebileceğimiz bir sulha muvakkaten yanaştırmaya ancak boğazları tehdide kadir bir Anadolu muvaffak olacaktır. Yoksa tatlı dilimize, teminatımıza ne onlar inanır, ne de biz.

Elif.

(1 Ağustos 1337/1921, yıl 1, sayı 10)

KENDİMİZİ BİLELİM!

Burada kendimiz denince, bila tefrik bütün Müslümanları murat ediyorum. Benliğine malik olmayan cahil insanlar daima kendilerini sevk edecek, yol gösterecek birisini arar. Bu suretle nefsine karşı emniyeti yoktur, vahşi hayvanlar gibi âdeta hissiyle isyan halinde bulunuyor ve fakat bir defa da yakalandı mı artık kendisini nasıl kurtaracağını düşünemeyerek mütevekkil, her şeye boyun eğer. Fertler böyle olunca bunların mecmuası olan milletler de aynı halde bulunur. Daha görgülü, daha ziyade müterakki bir milletin boyunduruğuna geçer. Böylece kul köle olur. İşte buna karşı yegâne çare ümmeti, umumiyetle etrafında olan bitenden haberdar olacak ve kendisini bilecek hale getirmektir. Bir millette maarif umumi değilse, içlerinden bazılarının müterakki bulunması, âlim olması, milleti yükseltmek için kâfi değildir. Zira bu okumuşlar ne kadar hamiyetli olursa olsun, ekseriyeti cahil kalmış bir millet içerisinde bir şeye muvaffak olamazlar. Denizde bir damla makamında kalır.

Umumu okumamış, kendini anlamamış olan halkı para veya korku ile esaret çemberinde tutmak mütecebbirler için pek kolaydır. Zira böyle cahil halkın kurtulmak için galeyanı da çabuk geçer. Bir defa da ezildi mi bir daha güç doğrulur. Halbuki bilgisi olan halk ne kadar öldürülse, ne kadar kandırılmak istense, hürriyetini ve benliğini vermemek için mütemadi mücadeleye kabiliyetlidir. Binaenaleyh İslam memleketlerinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak husus halkı okuduğunu anlayacak ve böylece dostunu düşmanını ayırt edecek ve iyiyi kötüyü tefrik edecek hale getirmek, bunun için de basit bir surette olsun tahsil-i ibtidaiyi bütün kuvvetle ileri götürmek ve umumileştirmektir. İslamların halâsına rehber olacak her kardeş mutlaka buna en ziyade ehemmiyet vermelidir.

Yazıp okumayı öğrenmiş olan halk daha ileri tahsil derecelerini kendi ister ve ileri götürür. Böylece millet kendi kendisini idare için lazım olan fen adamı, harp adamı, iktisat adamı, iş adamını yetiştirmiş olur.

Binaenaleyh ecnebi boyunduruğundan kurtulmak istersek mutlaka kendimizi bilelim. Bunun için de en fakir rençperinden en zenginine kadar millete bila tefrik yazma okuma öğretelim. Halkı da böylece irşat edelim, gözünü açalım.

Bu suretle şahsi esaretten kurtulalım ki, heyet-i umumiye zulüm boyunduruğundan halâs çareleri söylenince anlasın ve hak yolunun nerede olduğunu bulsun.

Elif.

(15 Ağustos 1337/1921, yıl 1, sayı 11)

BİRİCİK YOL

Esir İslam âlemi için biricik kurtuluş yolu, bu âlemi teşkil eden her milletin kendi gücüyle, kuvvetiyle üzerine çökmüş olan ecnebi tahakkümünü atmaya yürümesidir. Eğer küçüğünden büyüğüne kadar bu yolda kurtuluş mücadelesine girmeye azmetmez ve vakit kaybetmeksizin buna hazırlanmazsak, kıyamete kadar esaret zinciri altında inleriz. Böyle umumi bir hareket teşebbüsünün zalimlerin nazar-ı dikkatlerini daha ziyade celp edeceğini, dolayısıyla bunların zulümlerini artıracağını ve belki de yarı müstakil kalmış olan Türkiye, İran ve Afganistan'ı da mahva yürüyeceklerini söyleyenlerimiz bulunuyor. Fakat maziye ve hale şöyle bir bakacak olursak bu yoldaki düşüncelerin boş olduğunu pekâlâ anlarız. İslam âleminin ekseriyetinin esarette kalması akvam-ı İslamiyeden, henüz müstakil olanlarından, hangisine temin-i hürriyet ve istiklal eyledi. Fas daha geçen gün harita-i âlemden silinirken İran ne oldu, Türkiye ne oldu ve ne oluyor. Bütün vekayi ve hadisat gösteriyor ki biz kımıldasak da kımıldamasak da Avrupa zalimleri bizi avlayıp esaret zincirine bağlamaktan

vazgeçmeyeceklerdir. Şu halde bize kalan yegâne yol, esir kardeşlerimizi de kurtarmaya savaşarak hep birlikte hakkımızı, hürriyetimizi istirdat ve muhafaza eylemek için ölümü göze alarak el birliğiyle çalışmaktır. Elbirliğiyle çalışmak demek eskiden olduğu gibi kurtulmamızı başkalarından beklemek, başkalarından imdat ummak demek değildir. Hem kendi ve hem de esir kardeşlerini kurtarmak için bizzat işe sarılmak ve kan dökmektir. Fakat kanını beyhude ve maksatsız dökmemek için iyi ve esaslı hazırlanmaktır. İşte bize kalan yegâne yol. Eğer biz bu yolda ilerlemeye başlar ve devam edersek her halde dünyanın İslam âlemi haricinde diğer ezilen halk ve sınıflarını da beşeriyeti şeyn-i esaretten kurtarmaya matuf olan mücadelemize birlikte sürükler, onlara da kendi hakkımızı tanıtarak bizimle tevhid-i mesai etmelerine muvaffak oluruz. İşte bizim için biricik kurtuluş yolu, bizi ezen, keyifleri için kanımıza, malımıza istediği gibi tasarruf eden ecnebi zalim ve esircilerini, her vasıtaya müracaatla mahva çalışmaktır. Zaten mukadder olan ölümden korkarak köpek gibi yaşarsak hem geçmişlerimizin ve hem de gelecekelerimizin lanetlerine müstehak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeyi göze alırsak hem biz ve hem de bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz.

Elif.

(1 Eylül 1337/1921, yıl 1, sayı 12)

Enver Paşa

HAKSIZ VE LÜZUMSUZ BİR TA'RİZ

İstanbul gazetelerinin bazılarında Hâkimiyet-i Milliye refikimizden naklen Enver Paşa ve arkadaşları hakkında yazılmış bazı satırlar manzurumuz oldu. Bu gün Anadolu'nun resmi bir gazetesi addolunan refikimizin bu suretle yanılmış olmasını görmekle cidden teessüf ettik. Muhakkak olarak bildiğimiz bir şey varsa o da Enver Paşa'nın nasıl ki vaktiyle Harbiye Nezaretine ve Başkumandanlığa gelmek için bir teşebbüste bulunmamış ise, şimdi de aynı suretle Hâkimiyet-i Milliye refikimizce hüküm sürmek makamı addolunan yerlere yetişmek için uğraşmamasıdır. Fakat herkesçe tamamıyla malum olan bir şey varsa o da Enver Paşa'nın mütarekeden evvel iki fırkanın Kafkasya'da kalmasını temin ve daha evvel oraya sekiz yüz bin lira kadar ihtiyat para ve yüz bin kadar da tüfek gönderdiği ve bu suretle hazırladığı kuvvetin başına gitmek ve icabında oradan Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'u terk etmesidir. Yalnız 1918-19 kışında dört defa deniz tarikiyle Kırım'dan Kafkasya'ya geçmek üzere olan teşebbüslerde muvaffak olamamış ve hele sonuncusunda bindiği yelken gemisinin direkleri kırılarak iki gece üç gün Karadeniz'de fırtınalar içinde yuvarlanıp Kafkasya kıyılarından tekrar Kırım'a atılmıştı. Bu meşakkatlere inzimam eden tifüs tesiriyle iki ay ağır surette hastalanan müşarünileyh bilahare Talat Paşa merhumun talebi üzerine Avrupa'ya gelmiş idi. Ve o zaman Avrupa'da bulunan ve bilahare Üçüncü Enternasyonal İcra Bürosu azasından olan mühim bir zat ile anlaşılarak Kafkasya milletlerinin istiklali kabul ettirildikten ve Anadolu'ya yardım esası temin edildikten sonra hemen Rusya'ya hareket etmişti; Fakat Rusya'ya geçmek üzere arkadaşlarıyla birlikte bindiği tayyarelerin düşman arazisinde inmeye mecbur olması üzerine bir defa Litvanya merkezi olan Kovono'da iki ay ve bir defa da Leton merkezi olan Riga ve Volmar'da üç buçuk ay hapis edildiği ve yolda dört tayyarenin düşüp parçalandığını biliyoruz. Enver Paşa'nın babası Malta'ya, biraderi tevkif ve Batum'a sevk olunduktan ve amcası Halil Paşa hapis edildikten sonra İstanbul'da kalmış olan küçük kardeşiyle hemşiresinin tevkifine teşebbüs olununca refikası Sultan Efendi hazretlerinin kendisini de aynı muameleye uğratmak istemelerinden, İstanbul'u terk ile geldiği Berlin civarında küçük bir evde ve bilahare sanatoryumda oturduğunu biliyoruz.

Enver Paşa'nın, hatta o vakit Moskova'da bulunan Anadolu mümessillerinin tehlike hakkındaki korkularına bakmayarak bir defa yine Anadolu'ya silah vermek için

Rusların koydukları şart üzerine ve diğer defa da kongre için Avrupa'ya geldiği, mamafih Enver Paşa ve diğer arkadaşlarının Moskova'da gerek silah ve gerekse şark hududunun memleket menfaatine hallinde ne suretle yardım etmiş oldukları Büyük Millet Meclisi'nce olmasa bile makamat-ı resmiye-i sairece malumdur.

Enver Paşa son hapisten kurtulmasını müteakip hasta zevcesi ve çocuklarıyla iki hafta olsun beraber bulunmadan Rusya'ya gittiği zaman orada Bekir Sami Bey'i bulmuş idi. Müşarünileyhin -bu sırada Konya ve saire tedip lerine uğrayarak galeyanda bulunan halkın Enver Paşa Anadolu'ya geldiği halde hükümet aleyhine daha ziyade ayaklanacağını ileri sürerek- Enver Paşa'nın biraz tehir-i hareketini rica ettiğini, o vakit bunu makul gören Paşa müşarünileyh Bakû'da Şark Kongresi'nde bulunmak ve Rusya'dan hususi tesirle memlekete yardım ettirmek ve hariçte İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın teşkilatını ikmal eylemek suretiyle çalışmış olduğunu da iyi bildiğimizden bu noktadan da Hâkimiyet-i Milliye refikimizin hatasını tashih etmek isteriz.

Halil Paşa'nın hapisten kurtulduktan sonra Anadolu'da kalmak ve hizmet etmek istediği halde ne maksatla olduğunu teşrih etmek istemediğimiz sebeplerle, bir an evvel Rusya'ya geçmeye adeta icbar edildiği tabii Hâkimiyet-i Milliye'ce malumdur.

Enver Paşa'nın hiçbir zaman yalan söylemeye mecburiyet hissetmeyecek derecede, hatta lüzumundan fazla doğru ve açık sözlü olduğunu pekâlâ bildiğimizden Hâkimiyet-i Milliye'nin bu noktada yanıldığını ilave ederiz.

Halk Şûralar Fırkası programına gelince; bunun Anadolu'nun zimamdarân-ı umuru yanlış bir zihniyetle ve halkın kabiliyetini düşünmeyerek komünist olur göründükleri zaman, bunları ve lüzumsuz galeyanda bulunan halkı irşat etmek üzere, Bakû Kongresi neticesinde yapılmış ve ilk İttihad ve Terakki kongresinde şekl-i katiyesini alacak bir şey olduğu, muhtelif suretlerle Moskova'dan Ankara'ya bildirilmiştir. Bunların Hâkimiyet-i Milliye'nin de malumu olması lazım gelir. Hatta yanlışlığa mahal kalmamak üzere bu program ve hariç teşkilatı nizamnamesi ve bunların ne fikre ibtina eylediği, maksadın bütün mağdur memleketlerle beraber Türkiye'ye her suretle ve her zaman elden gelen yardımı yapmaktan ibaret olduğu paşa müşarünileyh tarafından gerek Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya ve gerekse o zaman orada bulunan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylere anlatılmıştı. Bu keyfiyeti müşarünileyhüm de pek pek iyi tahattur ederler. Binaenaleyh Hâkimiyet-i Milliye gibi makamat-ı resmiye ile pek sıkı bir münasebatta bulunan bir gazetenin dost ve düşmanlarca Anadolu hesabına hoş görülmeyecek satırlarını yazarken, bunları bilmesi için ufak bir tetkik zahmetinin kâfi olduğunu ilaveden vazgeçmeyiz.

Enver Paşa memleketin müttefiklerine karşı doğru sözlü olmakla beraber memleketin menafiine taalluk eden mesailde nasıl hareket ettiği Bakû meselesinde Almanlara karşı aldığı vaziyeti bilenlerce malumdur. Harb-i Umumi esnasında şahsi menfaati için nasıl Almanların teveccühünü kazanmaya savaşmamış ise bu gün de Bolşeviklerin bu tarzdaki teveccühüne muhtaç olmadığından katiyen eminiz. Eğer öyle bir fikirde olsaydı her halde Bakû Kongresinde, Anadolu'da Hâkimiyet-i Milliye başka şekilde görünmeye çalışırken o ve arkadaşları bila perva hakikati söyleyerek olduğu gibi gözükmez ve bu veçhe ile bazı komünistlerin taarruzuna bile uğramazlardı. Müşarünileyh ve arkadaşları komünist olmamakla beraber emperyalizm aleyhtarlığında doğru ve açık bir programla hareket ettikleri, verilen sözü bu esas dahilinde tuttukları görüldüğünden, Moskova'da kendilerine şimdilik emniyet edilmektedir. Ve ancak bu suretledir ki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı İslam kitlesine istinat ettirilmiş olduğu halde, Üçüncü Enternasyonalce hüsn-i kabul görmektedir.

Enver Paşa'ya atfolunan muhaberata gelince; bu mektupları görmeden Hâkimiyet-i Milliye'ye bunlar hakkında ita-yi malumat etmiş etmiş olan zevat aleyhinde bir şey söyleyemeyiz. Yalnız bildiğimiz bir şey var ki Enver Paşa Anadolu'yu kurtarmaya çalışanların muvaffakiyetini bir an takdirden ha'li kalmamış ve bunun içindir ki tamamıyla doğru bulmadığı halde, tek bu zevat rahat kalp ile çalışabilsinler diye muvakkaten memlekete gitmekten vazgeçmiş idi. İşte bu düşünce ile yalnız başkumandan olarak değil, fakat sadece bir fert suretiyle de vatanı için ifa-i vazife etmek fikrinde olduğu halde bu teşebbüsünden istemeyerek feragat etmiş olduğunu hepimiz biliyoruz. Yalnız Enver Paşa ve rüfekasının memlekette bir Anadolulunun malik olduğu hak ile çalışmak istemesini Hâkimiyet-i Milliye'nin anlamak arzu etmediğini acayip buluyoruz.

Enver Paşa'nın ve rüfekasının fikrini pekâlâ bilen Anadolu'daki eski arkadaşları her halde onlardan bu hususta söz söylemek vekâletini almamış olduğunu zannettiğimiz, Hâkimiyet-i Milliye'nin tahmini gibi müşarünileyhin Anadolu'da hüküm sürmek arzusunda olmadığını ve fakat bir Osmanlı, bir Türk gibi memleket ve İslam için hiçbir tehlikeye bakmayarak, hak ve hakikatten başka bir şey düşünmeyerek çalıştıklarını ve çalışacaklarını bilirler. Yalnız arkadaşları değil müşarünileyhe düşmanlık hissiyle mütehassis olanların bile bunu tasdik edeceklerinden eminiz.

Harb-i Umumiye karışmamızın mecburi ve doğru olduğunu muhterem Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretleri tasdik buyurduktan sonra harpte netice-i katiye istihsal olunacak yerde kuvvetlerin toplanması lazım geleceği ve diğer cephelerde ise düşmanın kuvvetlerini mümkün mertebe fazla olarak üzerimize çekerek netice-i katiyenin istihsaline çalışmanın ordu sevk ve idaresinde esas olduğunu Hâkimiyet-i Milliye refikimiz, ordunun en küçük bir zabitinden sormak zahmetinde bulunsaydı anlardı.

Anlamadığımız bir nokta daha var; Hâkimiyet-i Milliye refikimiz hangi hakka istinaden bir Türkü vatanına gelmekten ve orada çalışmaktan men edecek surette idare-i kelam buyuruyorlar? Memlekette her kuvvetin yek vücut olarak çalışması lazım geldiği bir zamanda Hâkimiyet-i Milliye refikimizin memleket içinde ihtilaf ve hatta mücadele varmış gibi yazışındaki maksadı bir türlü anlayamadık.[1] Eğer Hâkimiyet-i Milliye arkadaşımız artık harici vaziyetin düzeldiğini, dahilde ise kanun ve itidal yerine manasız unf (şiddet) ve cebir kullanılarak ihtilaf ve cidal çıkarmanın faideli olacağını düşünürse biz buna iştirak etmeyiz ve biraz aklı başında olanların da bizimle hemfikir olduğuna kaniiz. Biz Enver Paşa ve arkadaşlarını tasvir ettiğimiz gibi bildiğimizden Hâkimiyet-i Milliye refikimiz müşarünileyhi incitip kızdırarak vatanı aleyhine hareket eder göstermek istiyorsa pek yanılıyor. Biz onların hulus-i niyet, iktidar, hamiyet-i diniye ve vataniyelerine mutmainiz.

Umumi Harpte tali'in Osmanlılara ve müttefiklerine yar olmaması bu nokta-i nazarımızdan bizi vazgeçiremez. Bir de dostlarımızı meyus ve düşmanlarımızı ümitvar edecek böyle makalelerle vatana hizmet edilemeye-

ceğini arkadaşımıza bildirmeyi bir vazife addeder ve yazarken vatanın selametini göz önünde tutarak yazmasını kendisinden pek ziyade rica ederiz.

1 Mustafa Kemal Paşa Avrupa matbuatında intişar eden beyanatında Enver Paşa tarafından muhalif bir fırka teşkil olunduğu şayiasını ret ve Osmanlıların her vakitten ziyade müttehit bulunduklarını teyit buyuruyorlar. Yukardaki ifadatımızı ispat eden işbu beyanatı da kayda lüzum gördük.

BOLŞEVİKLERİN KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'I İSTİLASI VE ENVER PAŞA

Mütarekeden sonra İstanbul ve boğazlar gibi mühim mevkilere yerleşen İtilaf kuvvetleri İslam ahaliye pek çok zulüm ettiler. Düşmanın gayr-i adilane idaresi Wilson prensiplerine bel bağlayanların, hatta selamet-i vatanı galiplerden birisinin taht-ı himayesine girmekte arayan safdillerin bile kâfi derecede gözünü açmıştı. Osmanlıların kuvve-i maneviyesini tamamıyla mahvetmek isteyen düşman tedhiş siyasetini gitgide artırdı, bu kabilden olarak Yunanlılar İzmir'e teslît olundu, emsali görülmedik cinayetler, fecaatler irtikâp ettirildi. Yunan vahşetinin Aydın vilayetinde husule getirdiği galeyan kısa bir zamanda bütün Anadolu'ya sirayet eyledi. Millet çarpışarak ölmeyi düşman süngüleri altında miskinane telef olmaya tercih eyledi ve silahına sarıldı. Bizzat halktan doğan mücahedeye gayret-i diniye ve milliye sahibi bir çok münevverler iltihak eyledi. Milli mücahede başlangıçta yalnız Yunanilere karşı idi. Fakat Sevr suikastı milli adaveti tabiatıyla bu hükm-i idamı tanzim eden daha büyük düşmanlara da tevcih eyledi. Şerait-i sulhiyeyi umum millete kabul ettirmek için düşmanların müracaat eyledikleri vesait-i cebriye ve na-meşrua netice itibariyle vahdet ve azm-i milliyi takviye eyledi.

Milletin pek kuvvetli düşmanlara karşı giriştiği bu mevcudiyet mücadelesinde muvaffak olabilmesi için harici bir yardıma ihtiyaç vardı. Bu yardımın da ancak Bolşevikler tarafından gelebileceğine umumi bir kanaat hasıl olmuştu. Bir taraftan Türk münevverleri bu hususta Bolşeviklerle anlaşmaya çalışırken, diğer taraftan Lenin'in ajanları da İstanbul'da, Anadolu'da ve bilhassa Azerbaycan'da Türklerin hissiyat ve temayülatından pek güzel istifade etmesini bildiler. Mahirane yalanlarla, bol vaatlerle hakiki maksatlarını gizleyen Bolşevikler, bila tetkik kendilerine temayül eden birçok Osmanlıları husûl-i maksatlarına vasıta kıldılar. Kırmızı Ordu'nun hatta sırf Müslümanlardan mürekkep Yeşil Ordu'nun Anadolu'ya yardıma gidebilmesi için yol açılması lüzumunu ileri sürerek şimali Kafkasya ve Azerbaycan'ın bila harp işgali zeminini hazırladılar. Anadolu kıyamını idare eden zevat da, Kafkasya'da bulunan Osmanlı zabitanına verdikleri talimat ile Ruslar'ın arzusunun husulünü teshil ve tecil eylediler. Pek çok Osmanlı kanı ve yarası pahasına 1918 Eylülünde Bolşeviklerden zabtolunan Bakû şehri, Azerbaycan ve Dağıstan kıtaları, tedricen bütün Kafkasya ve Türkistan Osmanlı zabitlerinin yardımlarıyla tekrar Bolşevik idaresine geçti. Bu veçhe ile Bolşevikler 1917 ihtilalinde ellerinden çıkan İslam memleketlerini ve Kafkasya'nın zengin gaz membalarını tekrar elde etmek suretiyle maksatlarına nail oldular.

Bu vaziyetin temininden sonra Bolşevikler, ihtilalin başlangıcında Ruslar aleyhine hareket etmiş olan İslamlardan ahz-ı intikama koyuldular. İdam, katl, garet, bütün şiddetiyle devam etti. Memleketin bütün serveti ve iaşe vesayiti Moskova'ya nakledildi. Sakine-i asliye aç ve sefil bırakıldı. Katliamlardan kurtulanlar açlık ve hastalık yüzünden müthiş zayiata duçar oldular, iki milyondan fazla nüfus kaybettiler.

Bolşeviklerin bu şedit icraatı esnasında idi ki, Enver Paşa bir çok müşkülatı iktihamla Rusya'ya geçmeğe muvaffak oldu. Gerek memleketi ve gerekse diğer İslam memleketleri için müsmir ve maddi menafi teminine çalıştı. Bolşevikler müşarünileyhin âlem-i İslam üzerindeki nüfuzundan istifadeyi nazar-ı dikkate alarak kendisine karşı müsait davrandılar. Malum olan Bakû İslam Kongresi'ne Enver Paşa vasıtasıyla memalik-i İslamiyenin her tarafından murahhaslar topladılar. Bolşeviklerin kongreden maksatları ittihaz olunan kararları tatbik değil, âlem-i İslamla hal-i itilafta olduklarını İngilizlere ihsasla kendi vaziyet-i siyasiyelerini takviye etmek idi. Nitekim bu maksada nail oldular. Krasin Londra'da anlaşma esaslarını bu sayede kurdu. Aynı zamanda Bolşevikler Rusya haricinde bulunan âlem-i İslamın da teveccühünü celbe

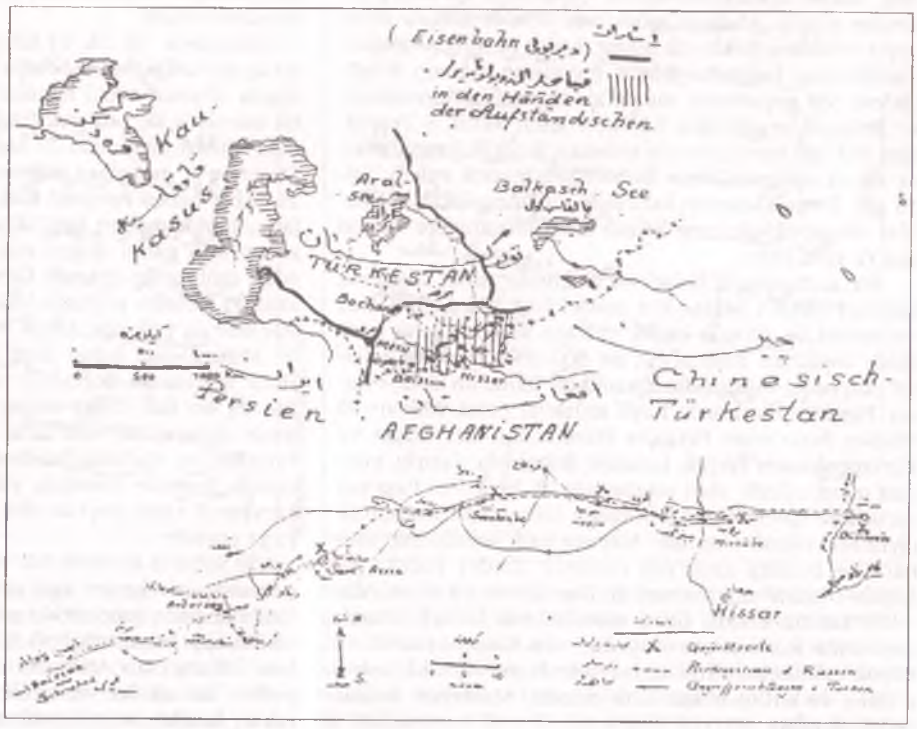

"Buhara-yı Şarki'de Bolşeviklere Karşı Yapılan Muharebe Hattını Gösterir Harita"
Liva el-İslam, sene 2, no. 11-12 (1 Ağustos 1922)

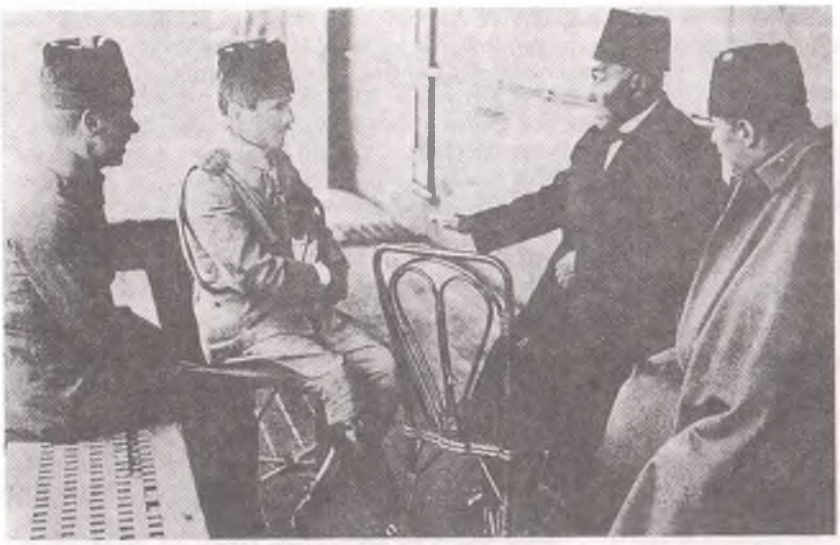

Enver Paşa Çanakkale'ye giderken Süleyman Numan Paşa, Müşir Tatar Osman Paşa ve Topal İsmail Hakkı Paşa ile vapurda.

muvaffak oldular. İslam-Bolşevik münasebetinden Ruslar daha ziyade müstefit oldukları halde bile Bolşevikler zîr-i idarelerinde bulunan İslamlara tatbik eyledikleri ifna siyasetinden vazgeçmediler. Her gün halkın şikâyetini dinleyen Enver Paşa İslamlara reva görülen facialara nihayet verilmesi hususunda Bolşevik rüesası nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulundu. Rusların vaatleri hiçbir zaman müsmir ve fiili bir netice vermedi. Nihayet Enver Paşa ilk fırsatta çoktan beri arzuladığı Türkistan seyahatine çıktı. Geçtiği yerlerde Rusların yaptığı tahribatı, ahali-i İslamiyenin maruz bulunduğu mezalimi yakından gördü. Ahalinin müracaatı üzerine mezalime nihayet verilmesi hakkında tekrar Ruslar nezdinde dostane teşebbüsatta bulundu. Bütün mesaisine rağmen Bolşeviklere söz geçirmekte muvaffak olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler aleyhine harekete karar verdi. 8 Teşrinisani 1921'de hal-i kıyamda bulunan Şarki Buhara ahalisine iltihak eylemek üzere Buhara şehrini terk eyledi. Yirmi gün sonra Düşenbe haricinde toplanmış olan Basmacılar (Bolşeviklere karşı kıyam eden mücahitlere verilen isim)'a vasıl oldu.

Bu zamanlarda Düşenbe'yi elinde tutan Bolşevik kuvveti sınıf-ı selaseden mürekkep bin kişilik Rus müfrezesi ile altı yüz kişilik milisten ibaretti. Şehir haricinde toplanan Basmacılar ise 500-2000 arasında tehalüf ediyordu. Mücahidîn arasındaki ihtilaftan dolayı Enver Paşa ilk haftalarda hayli müşkilat çekti. Miktarı 70 binden fazla olan Fergana Basmacıları ile, Kırgız ve Türkmenlerden birçok kabailin iltihakıyla vaziyet günden güne iyileşti. Mart ortalarında idi ki, Enver Paşa'nın vürudunu işiten bütün Türkistan kıyamcıları müşarünileyhi reis olarak tanıdılar. Mayısta halk vekillerinin intihabı ve Buhara Emiri'nin rızasıyla "Emir-i Buhara ve Leşker-i İslam" unvanı verildi. Bundan sonra idare-i dahiliye tanzim edildi. Genç mücahitlerin Harb-i Umumi esnasında Rusiara esir düşmüş olan Osmanlı zabit ve küçük zabitlerinin kumandası altında yeni usulde askeri talim ve terbiyelerine itina olundu. Muntazam kıtalar teşkil olundu.

Şarki Buhara'da cereyan eden vekayi-i yakından takip eden muhabirimiz safahat-i harbiyeyi, -bizzarure biraz geç olmakla beraber- muntazaman mecmuamıza iş'ar etmektedir. Bu senenin kânunusanisinden, nisan gayesine kadar vukua gelen vekayi-i harbiyeye dair muhabirimizden aldığımız malumatı kısm-ı mahsusumuzda mücmelen derç eyledik.

(15 Ağustos 1338/1922, yıl 2, sayı 11-12)

ŞARKİ BUHARA VEKAYİİ

Şarki Buhara'daki kıyam oldukça vasi' idi. Fakat kıyamcıların münferit ufak müfrezeler halinde bulunması, bu dağınık kuvvetleri birleştirecek demir bir elin adem-i mevcudiyeti dolayısıyla kıyamlardan Ruslar pek müteessir olmuyorlardı. Enver Paşa'nın vüruduyla müteferrik kuvvetler bir araya getirildi, mücahede müsmir neticeler vermeye başladı.

Enver Paşa'nın muvasalatı şayi olunca Düşenbe muhafızları meyanında bulunan 600 milis efradı şehir dahilindeki Rus müfrezesinden iki bölüğe ani olarak hücum ve mezkûr bölüklerin silahlarını zabt ile şehir haricine çıktılar ve mücahidîne iltihak eylediler. Mücahidîn Düşenbe'yi tazyik ve iz'acda devam ederken, hayli takviye kıtaatı almış olan Ruslar 18 Kânunusani 1922'de mühim bir taarruzda bulundular. Bu müsademede Ruslar 50'den fazla maktul verdi. 180 tüfek, 2 mitralyöz ve birçok malzeme-i harbiye terk ederek taarruza çıktığı mevzilerine avdet eylediler. Bu ilk muvaffakiyet mücahidînin şevk ve kuvve-i maneviyesini tezyid eyledi.

Düşmanın 20, 21, 22 Kânunusani'de icra eylediği taarruz muvaffakiyetle defedildi. Bilhassa 7 Şubat taarruzunda düşman 100'ü mütecaviz telefat verdi. Mücahitler bir mitralyöz ile pek çok tüfek ve cephane iğtinam eylediler. Ruslar tarafından 72 kişi mücahitlere iltihak eyledi. Düşenbe'yi muhafaza edemeyeceğini anlayan düşman, 14 Şubat gecesi havanın karlı ve sisli olmasından bilistifade, ağırlıklarından birçoklarını terk ederek Baysun istikametinde garba doğru ricata başladı. Düşmanı takip eden mücahidîn süvarisi Düşenbe'nin 40 kilometre şarkındaki Mirtoba köyünde düşmana yetişti, düşman harp ede ede ve pek ağır zayiat vererek Ture kışlağına çekildi. Müsademeyi haber alan Hanke Veyban mücahidleri Hoca mevkiinde düşmanın hatt-ı ricatı üzerine düştüler. Burada on saat kadar devam eden şiddetli bir müsademede düşman 200'den fazla maktul verdi. Nakliye hayvanlarını ve ağırlıklarının hemen cümlesini terk ile ricat eyledi. Şeşenbe civarında yine şedit bir yan taarruzuna uğrayarak ciddi zayiata duçar olduktan sonra Sarı Asya'ya çekildi.

19 Şubat'ta Rusların Sarı Asya'dan teşebbüs eyledikleri taarruz hareketleri ağır zayiatla defedildi. Gece hululünde düşman şehri terkle garba doğru çekildi. Ertesi günü Binbaşı Manastırlı Nafi Efendi'nin düşmanın ricat yoluna hâkim olan Anbarsay mevkiinde ihzar ettirdiği siperlere mücahitler yerleştirildi. Düşman burada ani olarak üç taraftan ve pek şedit ateşe maruz kaldı. Fena halde bozuldu, gayr-i muntazam bir surette ve firar tarzında Baysun'a ricat ve oradaki Rus müfrezesine iltihak eyledi. Bu müsademede düşman yüzlerce telefat verdi. Bütün

VESİKALIK

ENVER BEY'İN AKSARAY HARİKZEDEGÂNIYLA İLGİLİ BİR MEKTUBU

29 Ağustos 1911[1]

Muhterem Ağabeyim Efendim[2]

Arz-ı ihtirâm için bir vesile çıkmasa hissiyâtımı izhara yol bulamayacağım. Şimdi de burada İstanbul harikzedegânı[3] menfaatine Osmanlı âdât [âdetler] ve masnu'âtını [mamul mallar] Berlinlilere gösterecek bir şey yapmak için Osmanlı ve Almanlardan bir heyet var. Geçen sene bu yolda başka bir maksad için yapılan bir müsamereden seksen bin mark sâfî hâsılat alınmış idi. Şimdi bu heyetin bizden istediği İstanbul'dan bir askeri muzıkası getirtmek kendi güzel elbisesiyle yakışıklı kayıkçılarla iki üç kayık celb etmek, sonra mamulat-ı Osmaniye ve Şarkiyeden burada tahminen tayin edeceğimiz eşyadan göndertmek. Bunlar için bütün mesârif bu heyet tarafından tesviye olacakdır [karşılanacaktır]. Maksadın iyiliğine ve harikzedegâna çok menfaat temin edeceğine nazaran bu kabil-i icra olan hususların temini mümkün olub olamayacağının lütfen bir an evvel iş'ârını [bildirilmesini] rica ederim. Eşya için Selaniklilerden[4] birkaç kişi bulunursa zannımca iyi olur. Ellerinizden öper arz-ı hürmet eylerim.

Enver

(Çevrimyazı ve notlar: E. Eldem)

1. Yılmaz Öztuna'ya göre (*Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990)*, c. 2, Ankara, 1989, s. 642) Enver Bey'in Berlin'deki görevi 30 Temmuz 1911'de sona ermiştir. Oysa Ş. Hanioğlu'nun yayımladığı 1911-1913 mektuplarından (*Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, 1989) 1911 baharı ve yazını farklı bir şekilde takip etmek mümkündür. Bu mektuplara göre Enver Bey, 19 Mart'ta İstanbul'dayken, 14 Nisan'da Selanik'te, 25 Nisan'da Manastır'da, 4 Mayıs'ta Köprülü'de, 5 Mayıs'ta Tikveş'te ve 7 Mayıs'ta tekrar Selanik'te görülmektedir. 12 Mayıs'ta İstanbul'a dönmüş, 15'inde Naciye Sultan ile nişanlanmış ve 27 Temmuz'da Trieste'ye doğru yola çıkmıştır. 28 Temmuz'da Trieste'ye varmış, 30'unda ise İkinci Kolordu'nun erkân-ı harp reisliğini teslim almak üzere nihai hedefi olan İşkodra'ya gitmiştir. Bu tarihten itibaren ise Malisör ayaklanmasını bastırmak üzere İşkodra civarında kalmıştır (s. 35-72). Mektupların ikinci bölümü ise 4 Eylül 1911'de Selanik'ten başlamaktadır (s. 75). Buradan anlaşılıyor ki, İşkodra'dan Berlin'e gitmiş ve elimizdeki mektubu yolladıktan hemen sonra Selanik'e doğru yola çıkmıştır.
2. Mektubun kime hitaben yazıldığı bilinmemektedir. Fakat Ş. S. Aydemir, Enver Bey'in Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e "ağabeyciğim" diye hitap ettiğini söylemekte, 17 Ağustos 1909 tarihinde bu zata yazmış olduğu ve "Muhterem Ağabeyciğim" hitabıyla başlayan bir mektubunu vermektedir (Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. II, İstanbul, 1972, s. 201-202).
3. Yangın kurbanları, yangından zarar görmüş olanlar. Burada söz konusu olan yangın herhalde 23 Temmuz'daki Aksaray yangınıdır. Bu yangında 2500'den fazla ev kül olmuştur (Bkz. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 438).
4. İttihatçılar?

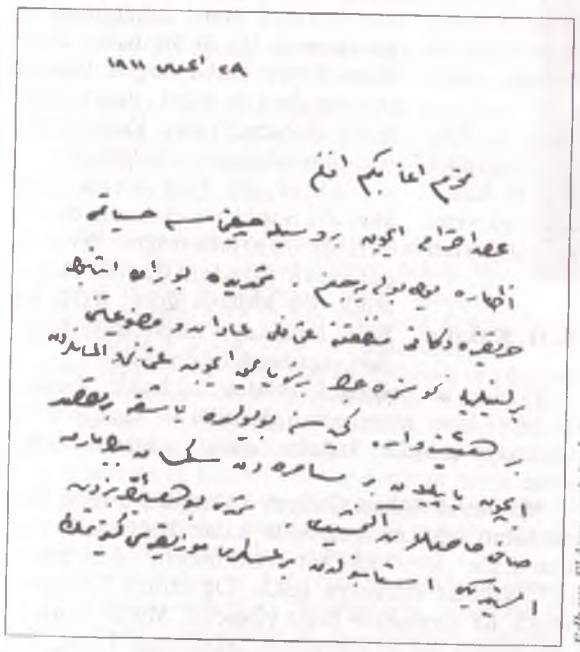

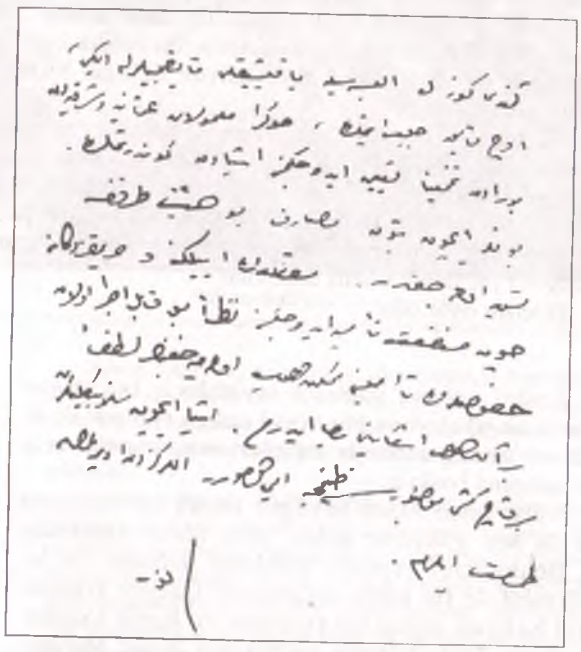

Edhem Eldem arşivinden

ağırlıklarını, cephanesini, 5 mitralyöz, 2 top ile yüzlerce tüfek terk eyledi. Ruslar tarafından birçokları mücahidîn hatlarına iltihak eyledi. Bu müsademede Enver Paşa hafif surette yaralandı. Tacik mücahitlerinin reisi İşan Sultan ile Rahman Binbaşı ve Osmanlılardan Binbaşı Nafi, Mülazım Faruk Halil Osman Efendilerle Musa, Murad Hacı Mehmed, Hüseyin ve Kadir Çavuşların bilhassa pek büyük yararlıkları görüldü.

Mart-Nisan ayları zarfında ufak keşif kolları müsadematından sarf-ı nazar, mühim harekât-ı askeriye vukua gelmedi. Bu müddet zarfında ihtilal kuvvetlerinin tevhidi ve tensiki, mücahidîn ordusunun vasi' bir surette teşkil ve ihzarı ile iştigal olundu. Şarki Buhara'daki bütün münferit kuvvetler birleştirildi. Fergana mücahidîn reisi Şir Muhammed Bey 80 bin kişilik kuvveti, garbi Buhara mücahitlerinden Feyzullah İşan da 2000 kişilik müsellah maiyeti ile birlikte Paşa'nın emri altına girdi.

(15 Ağustos 1338/1922, yıl 2, sayı 11-12)

SULTAN GALİYEV EFSANESİ DİRİLİYOR

S. HALİT KAKINÇ

Mir Seyid Sultan Galiev ile ilgili bilgi ve belgelerin neredeyse tamamı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 1995 yılından itibaren gün ışığına çıkmaya başladı.

Geçen yıl Başkurdistan, Tataristan ve Çuvaşistan'a yapılan bir geziye katıldım. Gezi öncesinde temas kurdurarak, kalburüstü son Galiyevciler ile randevu aldım ve yerinde görüştüm.

Konun en önemli uzmanları olan Kazan Üniversitesi Araştırma Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Bulat Sultanbekov, Devlet Arşivi Müdürü Damir Raufoviç Şerafeddinov, filoloji doçenti Almaz Galimziyanoviç, Tarih Akademisi Koordinatörü Gizatulin Gabdülhayeviç ve Prof. Dr. İslafşin Raşid Ahetoviç'in izlerini sürdüm.

Kimileri ile konuştum... Kimilerinin ise tamamı 1.200 sayfayı bulan araştırmalarından edindim. Halihazırda elimde 400 sayfa kadar Rusçadan çeviri var. Mayısa kadar hepsi tamamlanacak.

Tataristan Devlet Arşiv Müdürlüğü'nün elinde 1.200 sayfa daha malzeme bekliyor. Bu yaz aylarında, bir terslik olmazsa basılacak ve Türkçeye de aktarılırsa, artık Galiyev ile ilgili hiçbir karanlık nokta kalmayacak.

Aslında bir doktora çalışmasının parçaları olmaya aday bu bölümleri erken kaleme almamın nedeni ise son günlerde başlatılan Galiyev tartışması... İstedim ki, yıllar yılı Sultan Galiyev'e "tu kaka" diyerek ismini bile anmazken, bugün sahip çıkmaya çalışan şu veya bu kesimler, okusunlar ve gıyabında polemik yapmaya çalıştıkları Galiyev'i bir parça olsun tanısınlar.

Dilerim öyle olur!

S. H. Kakınç

İsmini yıllarca yalnızca unutulmuş bir efsane olarak duyduğumuz Mir Seyid Sultan Galiyev ile ilgili sol ve sağ arasında sahiplenmeye yönelik yeni bir tartışma başladı.

Yıllar önce Aclan Sayılgan imzalı bir araştırma ile ilk kez gündeme gelen, daha sonra Alexandre A. Bennigsen/S. Enders Wimbush ikilisinin bir incelemesi ile bir parça aydınlanan Galiyev konusu, Erol Kaymak imzalı bir araştırma ve Rusya Cumhuriyeti'nin Tatar kökenli milletvekili Renat Muhammed'in *Sırat Köprüsü* adını taşıyan bir romanının Türkçe olarak basılması, ardından da Ankara'da *Ulusal* İstanbul'da da *Yeni Ufuk* adlı iki derginin yayın hayatına atılması ile hararet kazandı.

Bu konuya ilgi gösteren nadir yazarlardan Attila İlhan'ın *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan makaleleri olayı hızlandırdı. *Orta Doğu* gazetesinin bir yazı dizisi, tartışmayı alevlendirdi.

Kimdi bu Sultan Galiyev?.. Sağcı mıydı, solcu muydu?.. Stalin'e takılmış idealist bir Marksist mi, karşı devrimci bir Turancı mıydı?..

Kazan Tatarı Sultan Galiyev, her şeyden önce bu yüzyılın en idealist devrimcilerinden biri idi. SSCB Milletler Birinci Komiserliği'ne kadar yükselmişti. Bir dönem, Lenin, Stalin ve Troçki'den sonra Sovyetler'in dördüncü önemli adamı konumuna gelmişti. Moskova Üniversitesi'nin yabancı öğrenciler için açtığı özel bölümün rektörlüğünü yapmıştı. Sapına kadar devrimci, ateist, fakat ateşli bir yurtseverdi. Ho Şi Minh'den Hayri Bumedyen'e kadar birçok Üçüncü Dünya devrimcisini, eserlerinde "Fikir Babamız" diye kendisinden söz ettirecek kadar etkilemişti.

Galiyev, ilk Türk komünistleri Mustafa Suphi ve ekibinin de önderi idi. 1930'lara doğru, Stalin ile çatışarak gözden düştü. Hapse atıldı. Bir iddiaya göre, KGB şefi Beria tarafından hücresinde başından vurularak öldürüldü.

Yazıları ve belgeleri ortadan kaldırıldı. Yandaşları birer birer idam edildi. Kimliği ve kişiliği unutturulmaya çalışıldı. Sağcılar "solcu", solcular "sağcı" sandı.

Mir Seyid Sultan Galiyev (Alioğlu), bugün Başkurdistan sınırları içerisinde kalan Kırmıskalı (Kırmızı Kale) köyünde bir öğretmenin oğlu olarak 1892 yılında dünyaya geldi. Öğretmen Okulu'nu bitirdi. KP içerisinde hızla yükseldi. Miktat Burudukov, Sultan Mecid Efendiyev, Abdürrauf Fitrat, Feyzullah Hocaev, Neriman Nerimanov, Burhan Mansurov, Turar Rıskulov, Molla Nur Vahidov gibi Türkik kökenli Marksistlerin önderi oldu.

Sultan Galiyev, kimliği konusunda bizzat kendisi, şöyle yazıyor:

> Sahiden ben kimim?.. Komünist mi?.. Devrimci mi?.. Siyasi şantajcı mı?.. Maceracı mı?.. Provokatör mü?.. Karşı devrimci mi?..
>
> Tüm yaşantımı kafamda canlandırıyor ve görüyo-

rum ki, ben bir devrimci ve komünist olmuşum. Beni hayatın kendisi doğurmuş. Kölelik, ağır zulüm ve yüzlerce yılın yoksulluğu doğurmuş. Ben, ezilen bir halkın ezilenlerinin oğluyum. Evet, devrimciyim... Ama, köle bir devrimci!.. O eski Fars şiirinde olduğu gibi:

Hayatım boyunca özgürlüğe kavuşmak için can attım
Hayatım boyunca da kendimi hep köle gibi hissettim

Sadece, Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında kendimi özgür hissedebildim. Fakat, üçüncü yıldan sonra, bana, "Biz sana güvenmiyoruz. Çünkü, sen kölesin" dediler.

Oysa ben devrimciydim. Zira, köleliğin - aşağılanmanın ve yoksulluğun evladı olarak doğmuştum...

Ama anladım ki, ben köle olamam. Ben devrimci olarak devam etmek ve öyle ölmek istiyorum!

NASYONAL KOMÜNİZM

Mir Seyid Sultan Galiyev, kelimenin tam anlamı ile -o günlerde kullanılan ifade ile- nasyonal komünistti. 1930'lu yıllar ve daha sonrasında, nasyonal sosyalizm olgusunun siyasi literatüre girişi, Marksizm anlayışına Rus milliyetçiliği gözlüğü ile bakanlar ve baktırılanların ekmeklerine yağ sürdü ve nasyonal komünist tanımına da peşin hükümlü bir kara çalma getirdi.

Oysa, bu iki görüş arasında hiçbir yakınlık yoktu.

Dilerseniz, son perdeden yola çıkalım. SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulu'nun Sultan Galiyev ile ilgili 8 Aralık 1939 tarihli kararını aynen aktaralım:

Sultan Galiyev

Mahkeme Başkanı Alekseyev (Tugay Askeri Hukukçu); üyeler - Suslin (Tugay, Askeri Hukukçu), Yoldaş Bukanova ve Kâtip Mazur'dan (Ast Askeri Hukukçu) oluşan mahkeme heyeti, Moskova'da 8 Aralık 1939 tarihinde vatandaş Sultan Galiyev Mir Seyid Haydar Galiyeviç'in (doğum yeri Başkurdistan ÖSSC, milliyeti Tatar, memur, parti üyesi değil; devrim karşıtı faaliyetlerinden dolayı NKVD organları tarafından 1928 yılında 10 yıl sürgüne gönderilmiş; halen Ceza Kanunu'nun 58-1a, 58-2 ve 58-11 maddelerince öngörülen suçlarla ilgili olarak soruşturulmaktadır) davası ile ilgili dosyayı kapalı mahkeme duruşmasında görüşmüştür.

Ön soruşturma ve mahkeme soruşturması sonrasında tespit edilmiştir ki; Sultangaliyev, 1919'dan itibaren (Sovyet Hâkimiyeti'ne ve UK(b)P'ye [Ukrayna Komünist (Bolşevik) Partisi] karşı yıllar boyunca aktif bir şekilde mücadele veren) antisovyet milliyetçi gruplaşmanın kurucusu ve fiili yöneticisi olmuştur.

1919-1920 yılların boyunca, muhacerette bulunan ünlü Veli İbrahimov ve Abdurran ve böyleleri ile organik ilişki içinde olmuş; Türk-Tatar bölgelerini Sovyet Rusya'dan koparmak ve buralarda burjuva demokratik Turan Devleti kurmak için, Sovyet hâkimiyetine karşı pantürkizm ve panislamizm temeline dayalı bir mücadeleyi örgütlemek hususunda bunlarla anlaşmıştır.

Sultan Galiyev, Karasakal diye birisiyle beraber, 1923 yılında, SSCB'deki tüm Türk milletleri için ortak olan bir siyasi programın esaslarını hazırlamışlar; ayrıca şifre düzenlenmiş, parola ve kod adları tespit edilmiştir.

Sultan Galiyev, 1925 yılında, "Türk Halkları'nın Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Gelişmesi" başlıklı bir mücadele programı yazmış ve bir Sömürgeler Enternasyonali kurmak fikrini ortaya atmıştır ki, SSCB Türk halklarının pantürksit ve panturanist hareketlerini yönetmek için burada özel bir komite ve bunun da bölgelerde şubeleri kurulacaktı. Bunların görevi de, milli Türk bölge ve eyaletlerinin Sovyetler Birliği'nden koparılmasının altyapısını hazırlamak olacaktı.

Sultan Galiyev, 1923 yılından itibaren Troçkist-Zinoyevci gizli örgütle organik ilişki içinde olmuş, Sovyet hâkimiyetine ve UK(b)P'ye karşı tahribat faaliyetleri konusunda onlarla işbirliği yapmıştır.

Sultan Galiyev, 1931-1933 yıllarında Solovetsk kampında bulunduğu dönemde dahi, fikir ortakları olan Yenbayev ve Bakiyev ile birlikte bu faaliyetleri-

ni durdurmamış; Turan İşçi Köylü Sosyalist Partisi kurmak hususunda anlaşmaya çalışmıştır.

Sultan Galiyev, yine 1933 yılında Tatar Beyaz Muhacereti'nin lideri Ayaz İshakov ile ilişki kurulmasına ilişkin talimat vermiştir.

Sultan Galiyev, birer suç olan bu faaliyetlerin yanı sıra (1919-1928 yılları arasında ve 1934'ten ta tutuklandığı güne kadar) antisovyet burjuva-milliyetçi örgüt ve gruplar oluşturmak amacı ile geniş çaplı adam kazanma faaliyetleri yapmıştır.

Ayrıca tespit edilmiştir ki, Sultan Galiyev, 1922 yılından itibaren bir yabancı devletin diplomatik temsilcileri ile irtibat içinde olmuş; UK(b)P'nin doğu meselesine ilişkin gizli kararı ve milli mesele konusunda alınan diğer gizli kararlar ile ilgili olarak, bunlara, (casusluk amacı ile) bilgi vermiş, SSCB Silahlı Kuvvetleri ile ilgili bilgiler vermek hususunda anlaşmıştır. "Rıskulov Milli Toplantısı" denilen toplantının stenografi tutanaklarını da yabancı devlet temsilcisine yine kendisi vermiştir.

Sultan Galiyev'in RSFSC CK 58-1a, 58-2 ve 58-11 maddelerinde öngörülen hususlar doğrultusunda suçlu olduğu kabul edilmiş ve SSCB Yüksek Mahkeme Askeri Kurulu, RSFSC CUK 319 ve 320 maddeleri doğrultusunda:

Sultan Galiyev Mir Seyid Haydargaliyeviç'in en yüksek cezaya - kurşunlanarak idam edilme cezasına çarptırılmasına ve tüm şahsi mallarının müsadere edilmesine

KARAR VERMİŞTİR.

Karar kesindir ve temyiz edilemez.

Gereken imzalarla onaylanmış olan asıl nüsha DOĞRU YAZILMIŞTIR. Askeri Mahkeme Kâtibi /MAZUR/

Ast Askeri Hukukçu

(Belgenin fotokopisi, RF Karşı İstihbarat Örgütü Merkez Arşivi'nden temin edilmiştir)

HAYRET UYANDIRAN BİR ÖNSEZİ

Sultan Galiyev'in yukarıdaki suçlamalara yol açan fikirleri, polemiklere ve spekülasyonlara gerek duyurmayacak kadar açık ve seçiktir ve artık birer birer gün ışığına çıkmaktadır:

Sultan Galiyev, 27 Şubat 1929 tarihinde, Merkez Denetleme Komisyonu'nda verdiği ifadede, aynen şunları söylemiştir:

> Rus milliyetçiliğinin devrimin üzerindeki etkileri artmıştır. Eğer organize bir şekilde bu duruma karşı direnişe geçilmezse, bir yozlaşma ve devrimin hezimete uğraması söz konusudur. Bu da, Sovyet hâkimiyetinin düşmesi ve burjuva-monarşist rejimlerin geri gelmesi demektir... Devrimin yenilgiye uğramasından sonra, milletler, şu veya bu kapitalist devletin "manda" yönetimi altına düşecekler...
>
> ... Sosyalist devrim ile Rus devletçiliği, devrimin ilk aşamasında "Federasyon", ikinci aşamada ise "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği" olarak yapılanmayı zorunlu kılmıştır... İlyiç (Lenin), milli meseleleri "aşmak" değil, "çözmek" gerektiğini anlıyordu...
>
> Sovyet hâkimiyeti ve parti, devrimi korumak ve kabile aşamasından ulus devlet aşamasına geçememiş olan Türk halklarının, uluslararası emperyalizmin eline düşüp oyuncak haline gelmesini önlemek için, bu halkların boy özelliklerine göre bölünmesine yönelik politikalarını gözden geçirmeli; uluslararası emperyalizme karşı tampon olarak Sovyet Türk Cumhuriyetleri Federasyonu kurularak Rusya ve Ukrayna ile eşit şartlarda Sovyetler Birliği'ne alınmalıdır!

Sultan Galiyev, aslında bundan çok daha ötesini planlamakta, daha sonra kendi ifadesinden ayrıntılarını vereceğim biçimde, Sovyetler'in çöküşünden sonra, Marksizmin son kale olarak Orta Asya'da yuvalanarak çevreye yayılmasını hedeflemektedir.

Galiyev, elbetteki Batının yeni pop imajı Che Guevera'dan farklıdır. Kökeni, yaşam biçimi ve mücadelesi değişiktir. Bu nedenle tanımlarında, Batıya karşı şüpheci, umutları ise Doğuya dönüktür:

> Uluslararası burjuvazi kavramı, sadece Batı Avrupa burjuvazisi değil, uluslararası bir birim, bir dünya ölçütüdür. Bunun yenilebilmesi için tüm karşıt güçlerin -yani sadece proletaryanın kitlesel istismarı sonucu oluşan güçlerin değil, ulusal-sınıfsal istismar sonucunda oluşan güçlerin de- diğer deyişle sömürgelerin devrimsel enerjisinin konsantrasyonuna da ihtiyaç vardır!

"RUS HEGEMONYASI"

Sultan Galiyev'in kendi kaleminden çıkma görüşlerini tüm ayrıntıları ile aktarmadan önce, aynı coğrafyadan bazı önemli isimlerin ifadelerine yer vermek istiyorum.

1995 yılının mayıs ayı... Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Tataristan Muhtar Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyesi İndus Tahirov, *Gasırlar Avazı* ("Asırların Sesi") dergisinde, Sultan Galiyev'in *Görüşler*'ine şu önsözü yazıyor:

> Son zamanlara kadar, Mir Seyid Sultan Galiyev'in adı, saldırgan bir milliyetçiliğin sembolü olarak empoze edilmişti. Bu adın, yalnızca eleştiri ve suçlama amacı ile telaffuz edilmesine müsaade edilmekteydi. Sultangaliyevcilik, mahkûm edilen Tatar milliyetçilerine yakıştırılan bir yafta niteliğinde idi. Ve bu yafta, yalnızca onlarla sınırlı kalmıyor, SSCB'nin diğer Türk ve Müslüman halklarının temsilcilerine bulaştırılıyordu.
>
> Sultan Galiyev ve Sultangaliyevci olarak mağdur edilen ve milliyetçilikle suçlanan bu insanlar, bugün beraat ettiler.
>
> Sultan Galiyev, birçok konuda, bugün adeta bir peygamber gibi karşımıza çıkmaktadır. Sömürgelerin milli devrimlerinin kaçınılmaz olarak zaferlerle sonuçlanacağını ve kaybedilmiş olan bağımsızlıklarını geri kazanmak isteyen milletlerin haklı mücadelelerini anlattığında... Japonya ve Türkiye gibi ülkelerin, toplumsal ve teknolojik ilerleme yönünden bölgelerinde başı çekeceklerini çok çok önceden tahmin ettiğinde... Panrusist ve yandaşlarının, milli-siyasi teşekülleri, sıradan Rus eyaletleri durumuna sokmak istediklerinden yakındığında... Sanki günümüz hayatının gerçeklerini ele almaktadır.
>
> Galiyev, sanki bütün sözlerini, Rusya Federasyonu Anayasası'nın tüm üyelerinin eşit haklara sahip olduklarını beyan eden metnine bakarak söylemiş... Sanki, Soljenitzin'in Duma'da yaptığı ve Tataristan ile diğer cumhuriyetlerin statülerine karşı savaş ilan ettiği talihsiz konuşmasından etkilenmiştir... Sultan Galiyev, "özgürlük" ve "bağımsızlık" mücadelelerinin kar-

şısında durmanın tamamen tersine sonuçlar vereceğini vurgulamış, günümüzün gerçekleri de bunu doğrular nitelikte tezahür etmiştir.

Sultan Galiyev, bir gerçeği daha açıkça ifadeden kaçınmamıştır: "Panrusistler, SSCB'nin kuruluşunda, tek ve bölünmez Rusya'yı, başka bir deyişle diğer halklar üzerinde Veliko [Büyük] Rus hegemonyasını canlandırmayı amaçladılar."

Stalin'e kıyasla çok daha akıllı ve uzak görüşlü bir politikacı olan Lenin, bu tür bir macera için henüz erken olduğunu söylemek ihtiyacını duymuştu.

Sultan Galiyev'in Türkistan'ın ekonomik ve siyasi olarak parçalanması konusundaki görüşleri de, bu parçalanmanın, büyük-güçlü ve düzenli bir devlet oluşturma imkânını ortadan yok ettiği yönündedir.

Galiyev, benzer bir mücadeleyi, Tatar-Başkurt devletlerinin ayrılmaması için de vermiş, Lenin'in (böl-yönet, ayır-buyur) politikası ile hiçbir ilgileri olmadığı ve olmayacağını beyan etmiş olmasına rağmen, bu politika, sonraki Bolşeviklerin en önemli silahı haline gelmiştir.

Sultan Galiyev'in eşi benzeri görülmemiş bir analiz ve projeksiyon ustası olması da dikkat çekicidir: "Rusya'da hangi sınıf hâkimiyete gelirse gelsin, bunların hiçbiri, bu ülkenin eski ihtişamını geri getirmeyi başaramayacaktır. Rusya, çokuluslu bir devlet olarak, kaçınılmaz bir şekilde dağılmaya ve parçalanmaya doğru gitmektedir. SSCB adı altında diriltilmekte olan eski Rusya, uzun ömürlü değildir. Kısıtlı ve geçicidir."

Bu kadar net bir önsezi hayret uyandırabilir. Sultan Galiyev, parmakları sıkılanlar arasındadır. Fakat, ilgisi bir tek Tataristan ile sınırlı değildir. Rakovski'nin şahsında, Ukrayna'nın parmaklarının sıkıldığının da farkındadır. Adaletsizlikleri görmektedir. Eninde sonunda, Ukrayna, Belorusya, Kafkasya, Tataristan-Başkurdistan, Türkistan Cumhuriyetleri Federasyonu, Sibirya ve Rusya'nın bağımsız devletler olarak ortaya çıkacağını öngörmektedir.

Sultan Galiyev, olayların mantığını belirlemiştir. Elbette Sovyetler'in dağılması tahminlerden uzun sürmüş; çiçek açma ve kudret döneminden sonra gelen çöküş, Almanya'ya karşı savaşı kazandığı için beklenenden daha geç bir tarihte ortaya çıkmıştır.

Sultan Galiyev, imparatorlukların ebedi olmadığını ve ezilen halkların özgürlüklerine kavuşacaklarını bilmiştir.

Gariptir, Sultan Galiyev, bir kısım insanlarca, en saldırgan Bolşevik olmakla suçlanmıştır. Saldırgan dedikleri Bolşevikler ise onu milliyetçi olmakla suçlamışlardır. Günümüzde de Galiyev, Bolşevikler için milliyetçi, milliyetçiler için Bolşeviktir.

Evet, Sultan Galiyev, Bolşevizmin cazibesinden kaçınamıştır. Belirli bir dönemde, yakın temas kurduğu liderlerinin samimiyetine inanmış; adaletsizlik yapacaklarına ihtimal vermemiştir. Bu nedenledir ki, İdil-Ural bölgesinin ayrılma eğilimine bu gözle bakmış; ayrı bir devlet kurmayı amaçlayan İkinci Umum Rusya Müslüman Askerler Kurultayı yöneticilerini tutuklatmıştır...

Fakat Sultan Galiyev, diğerlerinden farklı olarak çok erken uyanmış, işbirliği yaptığı Bolşevik grubun, insanları yuvarlamakta oldukları uçurumun farkına varmıştır.

Görüşler adlı eseri, zamanın belgesidir. Ahkâmların kısıtlayamadığı düşüncenin, totaliter rejim koşullarında bile nasıl doğruları bulabileceğinin kanıtlarıdır. Önemli olan bu kanıtların, özgürlük ve adalet idealleri ile beslenmiş olmasıdır.

Bugüne kadar dünyaya bölük pörçük yansıtılan, *Jizn Nasyonal Nostey* ("Milletlerin Hayatı") dergisinden derlenen birkaç makalesi ile sınırlı kalan Sultan Galiyev'in fikirleri, en temel metin olarak *Görüşler*'de toplanmıştır. İlk kez 1929 yılında yayımlanan *Görüşler*, KGB Arşivi'nin 4 numaralı sandığında, 2 numaralı cildin 1 numaralı listesinde ortaya çıkmış ve Tataristan'da 1995 yılında ikinci kez basılmıştır.

Türkiye'nin ilk kez tanışacağı *Görüşler*'i aynen aktarıyorum:

ASYA VE AVRUPA TÜRK HALKLARININ SOSYOPOLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞMELERİNİN ESASLARINA İLİŞKİN BAZI GÖRÜŞLERİMİZ

MİR SEYİD SULTAN GALİYEV

I. METODOLOJİ

Asya ve Avrupa Türk halklarının çağımızdaki sosyopolitik, ekonomik ve kültürel gelişmelerini tespit etmek için kullanılacak olan esasların belirlenmesinden önce, konu ile ilgili görüşlerimizin metodolojisi üzerinde kısa bir şekilde olsa dahi durmamız gerekecektir.

Herhangi bir anlaşmazlık ve belirsizliğin giderilmesi için, bir hususu ilk baştan açıkça söylemeliyiz ki, biz bu meseleye de (tüm diğer meseleler gibi) materyalist dünya görüşü ve materyalist felsefe açısından yaklaşmaktayız. Ayrıca biz, bu devrimci felsefe mektebinin daha radikal olan ve tarihi veya diyalektik materyalizm diye adlandırılan koluna önem veriyoruz. Kanımızca, materyalist felsefenin bu kolu, önemli unsurlarının anlaşılabilmesi için en doğru ve bilimsel açıdan daha sağlam bir fikir sistemidir. Zira, ancak onun yar-

dımı ile (sosyal) hayat olaylarının nedenlerini daha net ve gerçekçi biçimde tahlil etmek ve sonuçlarını önceden kestirerek sezmek mümkündür.

Fakat önceden şunu da söyleyelim ki, bizim diyalektik, daha doğrusu enerjetik materyalizm mektebine mensubiyetimiz; bu mektebin Batı Avrupalı temsilcilerini (Marksist veya komünist denilenleri) körü körüne taklit etmemiz ve onların bu mektebin ürünü bildikleri veya öyle takdim ettikleri her şeyi körü körüne kopya etmemiz anlamına gelmez.

Bunu, aşağıdaki nedenlerden dolayı yapmıyoruz:

1) Bizce, materyalist felsefe, Batı Avrupa biliminin "müstesna mal"ı değildir. Zira, belli bir düşünce sistemi olarak bu tür felsefe, bu veya diğer şekilde (Fars, Arap, Çin, Türk, Moğol vb gibi) birçok başka halklarda da, üstelik çağdaş Batı Avrupa kültürünün ortaya çıkışından çok önceki tarihlerde görülmüştür.

2) Bizim birçoğumuz, daha sonra Rusya Devrimi öncesinde, enerjetik materyalist dünya görüşüne sahip olmuştuk. Bu görüş, bizim aramızda yapay bir biçimde ve dışarıdan enjekte edilmiş olmayıp; Rus milliyetçiliğinin ve Rus devletçiliğinin üzerimizdeki zalimane ekonomik, politik ve kültürel baskılarının bizi ezmekte olan ağır koşullarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

3) Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız, onların beyan ettikleri, keza diyalektik materyalizmin Rus veya Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri nesneyi "kutsal" bir şeymiş gibi tartışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez.

İnsan, kendisini bin kez materyalist, Marksist, komünist veya şimdilerde Rusya'da moda olan ifadesi ile Leninist ilan edebilir. Bunu tüm dünyaya olanca gücü ve sesi ile bağırabilir. Bu alandaki yüzlerce ve binlerce konuda yüzlerce ve binlerce cilt kitap yazılabilir. Fakat yine de asgari düzeyde bile gerçek materyalizm veya komünizm ile ilgisi olmayabilir.

Tutum ve hareketlerinden de vazgeçelim, görüşlerinde ve vardıkları sonuçlarda da gerçek devrimcilik görülmeyebilir. Bu nedenden dolayı biz, onlar karşısında herhangi bir yükümlülük almamakla birlikte, tüm beklentilerin aksine olarak, diyalektik materyalizm üzerindeki tekelcilik haklarını tartışmaya açmaya cesaret ediyoruz.

Örneğin, birincisi sömürgeler meselesi... İkincisi de komünizmin (diğer bir deyişle sınıfsız ve kimsenin kimseyi istismar etmediği bir toplumun) gerçekleştirilmesi yöntemleri... Bu iki konuda Rus komünistleri ve onları takip eden Batı Avrupalı komünistler, aleni yanlışlar yapmaktalar... Bunun neticesinde de, insanlığın anarşi ve kargaşa baskısından kurtuluşu değil, talan, yoksulluk ve ölüm olacaktır. Onlar, Avrupa kapitalizmini ve soyguncu Avrupa emperyalizmini eleştirdikleri ve yerdiklerinde, her zaman ve her konuda olmamakla birlikte, kendileri ile mutabıkız. Keza, çağdaş Avrupa kapitalist kültürünün gericiliğini gündeme getirdiklerinde de mutabıkız. Ne var ki, tüm bu düşüncelerden çıkardıkları sonuçlar ve sundukları reçeteler konusunda, kesinlikle mutabık değiliz

Bizce, onların sundukları reçete -ki, Avrupa toplumunun bir sınıfının (burjuvazinin) dünya üzerindeki diktatoryası yerine, onun karşıtı olan diğer sınıfın (proletaryanın) diktatoryasını öngörmektedir- insanlığın ezilen kısmının sosyal hayatına hiçbir önemli değişiklik getirmeyecektir. Her halükarda nesnel bir değişiklik olacaksa da, bu değişiklik iyileşme yönünde değil, kötüleşme yönünde olacaktır. Bu, sadece daha az gücü olan ve daha aşağı düzeyde organize bir diktatoryanın yerine, aynı kapitalist Avrupa'nın (ki, Amerika'yı da buraya dahil etmek gerekmektedir) Avrupa çapında bütünleştirilmiş olan tüm güçlerinin dünyanın geriye kalan kısmı üzerinde ortak diktatoryasının getirilmesi demektir.

Biz, bunun karşısında farklı bir tez ortaya koyuyoruz. Şöyle ki, insanlığın yeniden yapılandırılmasının maddi zemini, yalnızca sömürge ve yarı-sömürgelerin metropoller üzerinde diktatoryası aracılığı ile oluşturulabilir. Zira yalnızca bu yol, yerkürenin Batı emperyalizmi tarafından zincirlere vurulmuş olan üretici güçlerinin kurtuluşu ve atılım yapması için gerçek bir teminat sağlayabilir.

Biz, bu metodolojiden hareketle, belirli bir sorular sistemi oluşturuyoruz ki, bunlara verilen cevaplar, başlıca meselemizin doğru bir biçimde çözümlendirilmesini sağlayacaktır. Bu sorular, aşağıdaki konuları içermektedir:

1) Bir sosyoekonomik organizma olarak Türk dünyası, çağdaş dünyanın ekonomik ve politik sisteminde nasıl bir görüntü vermektedir?

2) Türk halklarının, tümü bir arada ve ayrı ayrı dallar olarak, normal ekonomik, politik ve kültürel gelişmeleri için hangi iç dış koşullara ihtiyaç duyulmaktadır?

3) Bu koşullar hangi yollardan hareketle sağlanabilir? Evrim yolu ile mi, yoksa devrimci atılımlarla mı?

4) Bu veya diğer yönde yapılacak olan çalışmaların somut yöntemleri ne olmalıdır:

a) Strateji ve taktik yönünden?

b) Organizasyon biçimleri yönünden?

II. ÇAĞDAŞ DÜNYANIN EKONOMİK VE POLİTİK SİSTEMATİĞİ İÇİNDE BİR SOSYOEKONOMİK ORGANİZMA OLARAK TÜRK DÜNYASI

Günümüz dünyasının ekonomik ve siyasi sistematiği içerisinde çağdaş Türk dünyasının yeri ve rolü konusunun çok önemli bir mesele olduğu kanısındayız. Asya ve Avrupa Türk halklarının sosyopo-

litik, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin esasları ile ilgili çözüm yollarını, buradan hareketle çizebiliriz.

Dünyanın sosyal ve hukuksal ilişkileri kapsamında, kim ve ne olduğumuzu, bu ilişkilerin içeriğini anlamadan, ne ve kim olmamız gerektiğini de tespit edemeyiz.

Konunun analizini, ikinci bölümünden, diğer bir deyişle çağdaş dünyanın sosyal ve hukuksal, ekonomik, politik ve kültürel sistematiğini ele alarak başlatabiliriz:

1. Çağdaş Dünya Ekonomisi ve Politikasının Köleci-Sömürgeci-Emperyalist Karakteri

Yerkürenin halkları arasındaki sosyal ve hukuksal ilişkilerin analizi, bir hususu ortaya koymaktadır: Çağdaş insanlığı oluşturan milletler, sayıca ve sosyal ve hukuksal açılardan eşit olmayan iki düşman kampa bölünmüş durumdadır. Bu kamplardan birisinde, insanlığın yalnızca yüzde 20 ile yüzde 30'unu oluşturan ve tüm yerküreyi, altında ve üzerinde var olan her türlü ölü ve canlı zenginlikleri ile birlikte ele geçirmiş olan halklar bulunmaktadır. Diğerinde ise insanlığın beşte dördünü oluşturan ve birinci kampa mensup bulunan halkların, diğer bir deyişle "efendi" halkların ekonomik, siyasal ve kültürel tahakkümü ve köleliği altında inleyen halklar yer almaktadır.

Efendilerin kendi medeni dillerinde "uygar" olarak adlandırılan ve birinci kampa mensup olan halklar, insanlığın kölelikten, cehaletten ve sefaletten kurtarılması ile görevlendirilmişler... İkinci guruba mensup olan halklar ise onların dillerinde "vahşi", "yerli" ve bu tür ibarelerle tanımlanmakta olup, birincilerin "bilimsel" görüşlerine göre "Efendi halkların çıkarlarına hizmet etmek için yaratılmışlar!" Yerliler ve vahşiler ise kendi kelime dağarcıklarının yoksulluğu veya bilim yoksunlukları yüzünden "medeni" halkları tanımlayabilmek için özel terimler üretememişler ve bunları yalnızca "köpekler", "eşkıyalar", "cellatlar" veya benzer yakışıksız ve anlaşılmaz sıfatlar kullanarak tanımlama yoluna gitmişler.

Avrupa ve Amerika'nın "medeni" halkları, ki yerkürenin diğer kısımlarına da yayılmakta ve genel olarak "Batı halkları" diye adlandırılmaktalar, birinci kategoriye aittirler. Asya, Afrika halkları ile Avrupalılarca sömürgeleştirilmiş olan Avustralya ve Amerika'nın yerli halkları da ikinci kategoriye girmektedirler.

Bu iki grup arasındaki ilişkileri irdeleyerek şu noktayı tespit etmiş bulunuyoruz: Batı halklarının (metropoller), sömürge veya yarı sömürge halkları ile ilişkileri, tam bir kölelik ilişkileri niteliğindedir.

Batılı halkların teknolojik ve kültürel gelişmelerini etkileyen birtakım tarihsel ve doğal coğrafya koşulları, dünyanın değişik bölgelerinde bulunan halklar arasında ekonomik ve kültürel ilişki araçlarının, diğer bir deyişle uluslararası ulaşım yollarının ve askeri stratejik mıntıkaların, bu halkların eline geçmesini sağlamıştır. Bu durum, Batı ve Doğu medeniyetlerine mensup bulunan halklar arasındaki uluslararası siyasi ve ekonomik ilişkilerde tüm inisiyatifin onların ellerinde birikmesi için zemin oluşturmuştur.

Avrupa'nın teknolojisi ve kültürü, tarihin belli bir aşamasındaki var oluş mücadelesi sırasında, söz konusu aşamada, onların üzerine çökmüş bulunan ve zamanının dünya efendileri olan Müslüman Asya ve Afrika halklarının teknoloji ve kültürüne kıyasla, daha güçlü bir direnç ve rasyonalizm sergilemiştir ki, bu da onların diğerlerini ezmelerini ve gereken üslerin işgal edilmesinden sonra, etkilerini Asya ve Afrika kıtalarına yaymalarını sağlamıştır.

Dünya ticaret yolları, pazarlar ve hammadde kaynakları, küçük istisnalar dışında, Batı halklarının ellerine geçmiştir. Batı halkları, kendi ulusal kölelik sistemlerini, -ki feodalizm dönemindeki toprak köleliği sistemi aslında köle ekonomisi olduğu gibi kapitalizm döneminde de sınıf baskısı bir tür kölelikten, insanın insan tarafından fakat bu sefer farklı bir biçimde istismarından başka bir şey değildir- siyah ve sarı kıtalardaki kendi sömürgelerine de taşımış ve bu kölelik sistemine uluslararası bir nitelik kazandırmışlardır. Böylece, bu kıtaların halkları, fiiliyatta, kendi ülkelerinin zenginlikleri üzerinde mülkiyet hakları olmayan ve "medeni" efendilerinin (metropol halklarının) refahları için çalışan birer köle durumuna gelmişlerdir.

2. Metropollerin Maddi Kültür Esaslarının Paraziter ve Gerici Karakteri, Çağımız Dünyasındaki Gelişmelerin Başlıca Faktörüdür

Çağdaş dünya ekonomisinin kapitalist-köleci seciyesi, onun bir diğer özelliğini, günümüz dünyasında görülen gelişmelerin başlıca faktörü olarak çağdaş Batılı halkların kültürlerinin toptan paraziter ve gerici karakterini de belirlemiştir. Metropollerin maddi kültürünün anlatılan özellikleri, şu iki hususu açığa çıkartmaktadır:

a) Statik Husus: İnsanlara Gerekli Olan Tüketim-Maddelerinin, Üretim ve Tedavül Araçlarının Metropol Halklarının Ellerinde Tekel Halinde Birikmiş Olması

Belli başlı tüm üretim araçları (fabrikasyon endüstri), tedavül araçları (banka sermayesi ve bunun altyapısı), ulaşım ve iletişim araçları (denizyolları, demiryolları, hava ulaşım araçları, telgraf ve radyograf), hammadde (petrol, taşkömür, filizler, hayvansal ve bitkisel ürünler) kaynakları, keza endüstriyel ürünlerin satış pazarları, topu topu 300-350 milyon nüfusa sahip bulunan metropollerin ellerinde birikmiş durumdadır. Batı, bu açıdan aynen dev bir ahtapot gibi, insanlığın beşte dörtlük bir kısmını sarmış ve onun tüm yaşamsal kaynaklarını sömürmektedir ve bu ahtapot, sade bir deniz ahtapotu olmayıp, Batının askeri buluşlarının ve savaş sanatının en yeni teknolojileri ile silahlanmış zırhlı bir ahtapottur... Vurucu bir ahtapottur... Ölümcül bir ahtapottur!..

Elbetteki bu kazanımlar, ahtapotun cesaret ve yiğitliğini artırmamıştır. Ne var ki, ahtapotun korkakça zalimliği ve açgözlülüğü artış göstermiştir. Ahtapot, şimdi sömürge ve yarı sömürge halkların kanlarını emerek, dünya halklarının daha geniş olan kısmının zayıflaması, pauperleşmesi [?], yozlaşması ve ölümü hesabına, daha küçük olan diğer kısmını zenginleştirmektedir.

b) Dinamik Husus: İnsanlığın Üretici Güçlerinin Azami Gelişmesi Açısından Metropollerin Maddi Kültürünün Paraziter ve Gerici Olması

Bu husus, birinci husus ile sıkı sıkıya bağlı olup onun devamını oluşturmaktadır. Gerçekten de, yaşadığımız bu dönemde, dünyanın düzenleyicileri olarak metropollerin çağdaş kültürü nasıl bir şeydir?.. Neyin üzerine bina edilmiştir ve nereye doğru gitmektedir?..

Mesele, Batının madde kültürünün niteliğinin ve bu ekonomik sistemin (tekelci kapitalizm veya emperyalizm) yalnızca tekelci karakterde olması ile de bitmiyor. Mesele buradadır ki, metropollerin maddi kültürünün içeriği, diğer bir deyişle tüm bu "tekelci kapitalizmler"in, "emperyalizmler"in ve Batı toplumuna ait diğer sosyal kategorilerin asıl özü, kesinlikle onun şekli ile değil dinamikleri ve özgün gelişme eğilimi ile bağlantılıdır.

Bu eğilim, Batı halklarının çağdaş maddi kültürünün var oluşu ve gelişmesinin, sadece Doğulu halklara karşı uygulanan kölelik ve tahakküm sisteminin korunması (diğer bir deyişle sömürge ve yarı sömürgelerin doğal zenginliklerinin istismarı) olarak değil, aynı zamanda bu ülkelerin üretim güçlerinin engellenmesi ve bunların maddi kültürünün artışına karşı set çekici bir baskı uygulanması olarak açıklanabilir.

Çağdaş Batı kültürü, hangi prensiplere dayandırılmıştır?..

Metropoller ve sömürgeciler için mal üretimi ve pazarlanması, diğer bir deyişle dünyanın ekonomik süreci içerisinde tekelcilik prensibine dayandırılmıştır.

Çağdaş Batı kültürü ne üzerine bina edilmiştir?..

Sömürge ve yarı sömürgelerin kendi iç ekonomik gelişmelerinin engellenmesi, ulusal endüstrilerinin yokluğu, diğer bir deyişle bu ülkelerin tarımcı-köylü karakterlerinin sürdürülmesi üzerine bina edilmiştir, ki bu durumda bu ülkeler, kendi ekonomik faaliyetleri sırasında, metropollerin, yani dünyanın tekelci endüstrisinin "yardımı"na başvurmak zorunda kalsınlar. ■

(Galiyev'in Görüşler'i *önümüzdeki sayıda devam edecek.)*

İ L A N - N Ü M A

YENİ FORD SEDAN

Otomobil âleminde son ve en hayretbahş ihtiraatı câmi yeni Ford otomobilleridir. Salkımsöğüt'te Ford müessesesinde teşhir edilmektedir. Otomobil sanayiinin bu şehkârını görmek fırsatı fevt edilmemelidir.

Cem, sene 2, no. 13 (8 Mart 1928)

SIRPLARIN 1849 BOSNA İSYANI'NA ETKİLERİ

ZAFER GÖLEN*

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonuna geldiğinde, eski gücünden çok şey yitirmişti. III. Selim gibi inkılapçı ve ileri görüşlü bir padişah devleti eski gücüne kavuşturmak için çabalamış, ancak tasarladığı reformları uygulayamadan tahttan indirildiği gibi hayatından da olmuştur.[1] Yerine geçen II. Mahmud'u içte ve dışta ağır meseleler bekliyordu. Mahmud önce devletin otoritesine karşı ayaklanmış olan âyanla uğraşmak zorunda kaldı. Bu mücadelesi tüm iktidarı boyunca devam etmiştir. Onu uğraştıran meselelerden biri de özellikle Balkanlar'da çıkan milliyetçi isyanlar olmuştur. Fransa'nın Venedik'i alıp Osmanlı Devleti'ne komşu olmasının tesirleri kendini II. Mahmud zamanında göstermiştir. Daha 1797 tarihinde Reisülküttap Raşid Efendi Mora'ya dair kaleme aldığı layihada, Balkanlar için en büyük tehlikenin Fransa'nın yaydığı milliyetçilik akımı olduğunu belirtmiştir.[2] Tabii bu akımdan en fazla etkilenen yerler de Slav kökenli tebaanın yaşadığı yerler olmuştur. Bunun sebebi Fransa'nın milletlerin bağımsızlığı fikri yanında, Rusya'nın da bölgeye Slav milliyetçiliği fikrini empoze etmesidir. Bu çabalar sonuç vermiş, Sırbistan'da Kara Yorgi[3] önderliğinde çıkan isyan büyük bir tehlike oluşturmuştur (1804). Kara Yorgi'nin hedefi, Bosna reayasını ayaklandırmak ve onlarla birleşip Büyük Sırbistan'ı kurmaktı. Ancak başlattığı ayaklanma 1813'te başarısızlıkla sona erdi. Bundan sonra 1815 yılında Miloş Obrenoviç önderliğinde yeni bir ayaklanma başladı. Bu ayaklanma Sırplara bağımsızlığa giden yolda ilk başarıyı kazandırmıştır. İsyan ancak 1833'te Sırplara özerklik tanınmasıyla sona erdi.[4] Sırplar önce tam bağımsızlıklarını tesis daha sonra da büyük Sırbistan'ı kurmak için faaliyetlerine aralıksız devam etmişlerdir.[5]

BOSNA İSYANININ SEBEPLERİ

Reaya Tanzimatın ilanıyla birlikte büyük ümitlere kapılmış ve özellikle Rumeli'de kıpırdanmalar içine girmişti. Zamanla Tanzimat'tan beklediği sonucu alamayınca bunu zorla elde etme yolunu seçmiştir. Çünkü reayanın büyük kısmı Tanzimat'ı kendilerine hürriyetlerini sağlayacak bir araç olarak görmüştü.[6] Bosna'da halkın ayaklanmasının temel sebebi ise, burada Tanzimat'ın devlet tarafından uygulanmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Bosna'da özellikle büyük çiftlik sahipleri imtiyazlarını kaybedecekleri korkusuyla Tanzimat'ın uygulanmasına karşı çıkmışlardır. Bu sebeple, 1849 ayaklanmasında başı Müslüman çiftlik sahipleri çekmiştir.[7] Bununla birlikte reaya da bu isyana destek vererek hoşnutsuzluğunu ortaya koymuştur. Bosna'da Tanzimat'ın uygulanması esnasında ortaya çıkan belirsizliği fırsat bilen Avusturya, Sırbistan, Karadağ gibi komşu devletler Bosna'yı Osmanlı Devleti'nden koparmak için reayayı kışkırtmaktan geri durmamışlardır. Bosna'da reayanın içinde bulunduğu durum ve imtiyazlı bir zümrenin bulunması istismara açık bir konu olduğundan tahrikçiler amaçlarına ulaşmışlardır.

Reaya eskiden beri Bosnalı beylere tabi olarak yaşayan bir sınıftı. "Kmet"[8] adı verilen bu köylülerin ekip biçecekleri toprakları yoktu. Genellikle beylere veya timarlı sipahilere ait topraklarda oturmakta ve toprağı işleme karşılığında toprak sahibine ürünün belli bir kısmını vermekte ve "angarya" olarak çalışmaktaydılar.[9] Tanzimatla birlikte angarya resmen kaldırıldı.[10] Gerçekte ise varlığını sürdürmeye devam etti. Sırp milliyetçilerinin en fazla üzerinde durdukları ve halkı kışkırtmak için kullandıkları unsur da angarya meselesi olmuştur. Oysa ki devlet angaryanın kaldırılması için samimi olarak büyük çaba harcamış ve reayaya yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak hazineden 16.000 kese-lik bir harcama yapmıştır.[11] Devlet bununla da yetinmeyerek çiftlik sahipleri ve reaya arasındaki anlaşmazlıkları gidermek için çalışmalar yapmış ve iki taraf arasında bir anlaşma sağlamayı başarmıştır.[12] Fakat her şeye rağmen bölgede angaryanın kaldırıldığını söylemek güçtür. Angaryanın kaldırılamamış olduğu daha sonraki uygulamalardan anlaşılmaktadır.[13]

Bosna'daki ahalinin şikâyetçi olduğu konulardan biri de sipahilerin yaptığı baskıdır. Devlet bu durumun farkındadır. Fakat bir tepkiden çekinildiği için, sipahilerin düzene sokulmasının erken olduğu düşünülmüştür. Bu yüzden sipahilerin düzene sokulması işi Bosna'da Tanzimat'ın uygulanmasına kadar gecikmiştir.[14]

* Burdur Eğitim Fakültesi tarih araştırma görevlisi

SIRPLARIN BOSNA İSYANINI DESTEKLEMELERİ

Sırplar Bosna'daki reayayı kendi ırktaşları olarak gördüklerinden, onların da bağımsızlıklarını, bu olmazsa en azından imtiyazlı bir statü kazanmalarını istiyordu. Bunun için Bosna'daki reayayı sürekli kışkırtmışlar ve onların mücadelelerine destek vermişlerdir. Bu konuda en büyük propaganda malzemeleri ise, angarya ve sipahilerin yaptıkları baskılar olmuştur.

Sırplar bu propagandalar ile Bosna'daki reayayı ayaklandırmaya çalışmaktadırlar. Yapılan propagandalar Bosna reayası üzerinde etkili olmuş ve reaya arasında huzursuzluklar başlamıştır. Faaliyetler sadece propaganda ile sınırlı değildir. Sırplar kandırabildikleri Bosna reayasından birtakım insanlara kendi düşüncelerini içeren şikâyet dilekçeleri yazıp vermişler ve İngiltere ile Fransa konsolosluklarına "kendilerine baskı yapıldığına" dair şikâyetlerde bulunmalarını sağlamışlardır. Böylelikle bir taraftan reaya tahrik edilirken diğer taraftan da uluslararası destek sağlanmak istenmiştir. Şikâyet dilekçelerinin birinde reayaya yapılan baskıların şunlar olduğu iddia edilmektedir:[15]

a) *Subaşıların Baskıları:* Sipahilerin her köyde birer çardakları olup bu çardaklarda subaşı ikamet etmektedir. Subaşıların yanlarında görevliler vardır. Reayanın evinde kaç kişi varsa tamamı at ve öküzleriyle angarya olarak gidip subaşının tarlasını işlemektedir. Subaşının işleri yapıldığı gibi subaşıların görevlilerinin dahi işleri angarya suretiyle yapılmaktadır. Reayanın kendi tarlasını işlemeye vakti yoktur. Reaya vakit bulup da kendi tarlasını işler ve hâsılat elde ederse, bu hâsılattan öşür adı ile yarısını subaşı almaktadır. Bir ailede kaç kadın var ise, ister çiftçilikle meşgul olsun ister olmasın adam başına ikişer kıyye keten satın alıp vermekle mecburdur. Yine her ailede kadın erkek kaç kişi varsa çiftçilikle meşgul olsun olmasın dörder kıyye tütün vermeye mecburdur. Tütün ekimi yapılan her tarladan sekiz para duhan gümrüğü "bedel" diye alınandan hariç olarak alınmaktadır. Hanelerde beslenen inek başına bir buçuk kıyye tereyağı, her arı kovanından birer kıyye bal, her bir haneden senede altışar hint tavuğu yahut karşılığı olarak yirmi iki kuruş bedeli; bir tavuk ve on adetten yüz adede kadar yumurta alınmaktadır. Bu durum senede dört beş defa tekrarlanmaktadır. Bunlar adeta kanunlaşmış durumdadır. Köylerde oturan subaşıların çardaklarına her gün misafir gelmektedir. Subaşılar misafir geldiği bahanesiyle her sabah ve her akşam evleri gezerek tavuk, piliç, süt, yoğurt, tereyağı toplamaktadır. Her baharda her haneden sağmak için kuzulu bir koyun, kimin ağılı var ise her ağıldan bir koç veya keçi almaktadır.

b) *Sipahilerin Baskıları:* Sipahilere kuzu, rakı ve poğaça götürülmektedir. Eğer bunlardan herhangi biri eksik olursa reaya balta ile dövülerek üçer yüz kuruş cereme alınmaktadır. Her aileden birer kadın kasabada sipahinin evine gidip birer hafta aşçılık etmektedir. Ayrıca odun getirmek ve seyislik yapmak için herkes sırayla kasabaya gitmektedir. Sipahiye gidecek odunları her hafta köy kocabaşıları, sırayla evlerden toplayarak götürmektedir. Kış mevsimi sipahiye odun tedarik etmek için her haneden kırk ikişer kuruş toplanmaktadır. Bir haneden bir kişi öldüğü zaman sipahi beğendiği bir öküzünü veya atını almaktadır. Bunlar yoksa üç yüz kuruş almaktadır. Kış mevsiminde dört hane birleşip besili bir öküzü satın alıp pastırma yapmak için sipahiye vermektedir. Kız veya kadın biriyle evlenirse yüz elli kuruş alır. Eğer elli kuruş dahi veremeyecekse, evinden dışarı çıkarıp, evi yıkılmaktadır. Reaya tarafından dağlardan açılan arazileri, ekilmiş tarlaları, meyve bahçeleri ellerinden alınmıştır. "Buna Padişahın izni var mıdır" diye kendilerine sorulduğunda "sizler bizim esirimizsiniz" diye cevap verilmiştir. Köylerde on, on iki sekban ile bir bölükbaşı dolaşmaktadır. Bu bölükbaşı köylerdeki evlerde konaklamakta ve yiyip içmektedir. Köylünün kendisine koyun kesip yedirmesi ve rakı bulması için baskıda bulunup, onları dövmektedir. Köylüden tedariki mümkün olmayan şey istenmekte, köylü bulamayınca onları cezalandırmaktadırlar. Toplanan vergiden hariç olarak bölükbaşı her haneden sekbanlarıyla yedişer kuruş toplamaktadır. Bir kimsenin tekâlifinden ve miri vergiden borcu kalır ise parayı istemeye bir sekban gönderirler ve o sekban yirmi iki kuruş hizmet parası alır. Sava nehri yakınındaki dağdan tüccarlar gelip kereste, fıçı tahtası ve gemi kerestesi almaktadır. Sipahiler, halkı yem ve yiyecekleri kendilerine ait olmak üzere öküzleriyle getirtip bu keresteleri angarya suretiyle taşıtmaktadırlar. Sipahiler durmadan gemi yapıp Aşağı Belgrad'a gönderip satmakta, sonra yenisini inşa etmektedirler. Bu işlerde reaya hep angarya suretiyle çalıştırılmaktadır. Müslümanlar arazilerini ekip biçmek için sipahilere bir miktar para verip çeşitli işler yaptırmaktadırlar. Sipahi halktan kırk elli kişi toplayıp Müslümanların işlerini yaptırmaktadır. Bosna valisi tayin ve tedarik için mütesellimlere emir gönderdiği zaman, mütesellimler bu emri sipahilere havale etmektedir. Ne kadar zahire istenmişse sipahiler halka taksim eder ve bedava toplayıp halka angarya olarak Travnik'e kadar taşıtırlar. Mütesellimler ise validen hem zahire parasını hem de nakil parasını almakta ve bu parayı kendi ceplerine atmaktadırlar. Yetiştirdikleri domuzlardan senede iki kez, her on domuz başına ikişer kuruş ve senede dörder kuruş, dağa pelit yemeye gönderilen her domuzdan ikişer kuruş pelit parası, pastırma yapmak için beslenen domuzdan üç buçuk kuruş alınmaktadır. Bu para domuz beslememiş olan hanelerden de alınır. Satmak için iskeleye gönderilen her domuzdan on birer kuruş gümrük-i padişahî namıyla vergi alındığı gibi %3 de iskele gümrüğü alınır.

c) *Vergi Toplamadaki Yolsuzluklar:* Gerek cizyedarlar, gerek vergi-i tekâlif tahsildarları ve duhan gümrükçüleri adı ile dolaşan tahsildarlar birkaç hiz-

Sırp Prensliği ahalisi – Katolik Bosna reayası – Sınır muhafızı.
Charles Yriarte, Bosnie et Herzégovina, Paris, 1876

metkârıyla on beş kişi toplayıp köylerde dolaşmaktadırlar. Bunlar halktan her türlü yiyeceği talep etmektedirler. Halktan kuzu, tereyağı, rakı, hint tavuğu ve tavuk, arpa almakta; karılar, kızlar onlara hizmetçilik yapmaktadırlar. Eğer bunları veremeyen olursa ayaklarından baş aşağı sarkıtıp asarlar ve insan öylece ölür. Hatta Banaluka kazasında bir kadının eşi ölmüştür. Cizyedarlar gelip kadından cizye evrakı parası istemişler, kadının parası olmadığından ayaklarından asmışlar, kendileri yemek yemeğe gittikleri esnada kadın ölmüştür. Cizyedarlar "padişah için cizye tahsil ediyoruz" diyerek ahaliden henüz doğmamış çocuk için para istemektedirler. Her kişiden yirmi ikişer kuruş cizye evrakı bedeli alınmaktadır.[16] Bir kişinin ölmesi halinde dahi üç sene boyunca cizye toplamaya devam edilmektedir. Bir hanede on nüfus varken yalnız bir cizye tezkeresi bulunmaktadır. Oysa her kişi için bir cizye tezkeresi verilmesi gerekmektedir. Cizyedarlar her kişi için ayrı ayrı cizye parası almakta, ancak tek cizye evrakı olduğu için teslimat bir cizye evrakı üzerinden yapılmakta geri kalan para cizyedarlara kalmaktadır.

Vergi-i tekâlifin altı ayda bir alınması kanun iken senede üç kez ve tahammül sınırını zorlayacak derecede para toplanmaktadır. Erik bohçalarından yüz kuruştan yedi yüz kuruşa kadar bohça parası, rakı yapıldığı zaman her fıçıdan dört buçuk kuruş, rakı çıkaran kazganlardan her kazgan için otuz bir buçuk kuruş, her aileden erik için eriği olsun olmasın on birer kuruş, meyhanelerde rakı satıldığı için her meyhaneden dokuz yüz kuruş alınmaktadır. Sipahilerin baskısı yüzünden şimdiye kadar üç bin aile Avusturya ve Karadağ tarafına kaçmışlardır. Tüccarlardan dahi ticaretlerine mâni olunduğu için kaçanlar olmuştur. Bu zulüm ve baskılar engellenemezse halkın büyük çoğunluğu firar etme düşüncesindedir. Avusturya ve Karadağ her kaçanı kabul edecek olsa yirmi bin aile çoktan firar etmiş olacaktır. Kaçanlar Avusturya tarafında hastalıktan halkı ölmüş olan boş bir yere yerleştirilmektedirler. Avusturyalılar orayı doldurmak için bu kaçanları kabul etmiştir.[17]

Bu vesikada reaya kendisine yapıldığını iddia ettiği tüm baskıları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Vesikadan da anlaşılacağı gibi, yazılanların tümünü gerçek kabul etsek dahi meselelerin temelini devletin tutumu değil, yerel memurların uygulamaları teşkil eder. Babıâli bu yolsuzlukların önüne geçebilmek için Bosna'ya kesin emirler göndermiştir. Bu emirlere göre, sipahilerin 1/10'dan başka öşür almamaları, beratlarında yazan şer'i vergilerden başka halktan bir şey istememeleri, herkesin hakkına riayet edilmesi istenmiştir.[18] Reayaya yapılan baskılar belli bir ölçüde doğrudur ve devlet de bu baskıları kabul etmektedir.[19] Ancak yukarıda iddia edildiği gibi subaşı ve sipahilerin her istediği reaya tarafından temin ediliyorsa, reayayı oldukça zengin kabul etmek gerekir. Çünkü talep edilen şeyler oldukça fazladır. Bize göre reayanın istenilenleri temin etmesi hayli zordur. Haliyle subaşı ve sipahilerin yukarda

iddia edilen ürün ve paraları istemeleri mümkün değildir. Dikkati çeken başka bir nokta ise, reayanın başta cizye, duhan gümrüğü, miri vergiler gibi devlet tarafından toplanılan resmi vergilerden rahatsız olmamasıdır. Rahatsız olmadığı gibi, bu vergilerin usulsüz toplanmasından, devletin parasının subaşı ve sipahiler tarafından zimmetlerine geçirilmesinden şikâyetçidir. Devlet de bu konuda reaya ile aynı taraftadır. Zira Tanzimat'ın ilanıyla düzeltilmek istenen unsurlardan biri de vergi yolsuzluklarıydı.[20]

Diğer şikâyetin konusu ise, Belene ve İzvornik kazaları reayasından bazı kimseler Belgrad'da çıkan karışıklıklarda devlete karşı mücadele etmiştir. İsyancılar Bosna Valisi Tahir Paşa'dan "can ve mal güvenliklerinin garanti olunmasına dair bir buyruldu" istemişlerdir. Sırpların, reayaya buyruldu talep ettirmesindeki maksatları Bosna reayasına, "Bakın Belgrad'da devlete karşı savaşan isyancılar dahi cezalandırılmak yerine can güvenliği garantisiyle yurtlarına dönmektedirler" diyerek, halkın aklını çelmek ve reayanın devlete karşı hareket etmesini sağlamaktır.[21] Vali, Sırpların amacını tahmin ettiğinden, bunlara istedikleri türden buyruldu vermenin sakıncası olduğunu düşünmüş; buyruldu yerine Belene ve Travnik mütesellimi Mahmud Paşa'ya can ve mal teminatını içeren bir mektup yazdırıp Belgrad'a göndermiştir. Bu uygulama Sırp milliyetçilerin hoşuna gitmediğinden "reayanın can ve mal güvenliğinin garanti edilmediği" gerekçesi ile yine İngiliz ve Fransız konsolosluklarına şikâyette bulunulmuştur. Bu dilekçedeki düşünceler de tamamen Sırp milliyetçilerinin düşünceleridir.

Bosna reayasının şikâyetlerini içeren tahriratın baş tarafı.
BOA, I.D., no. 10735, Lef. 1, (1849)

Sırplar, Bosna'da bir isyan çıkarmak için harıl harıl para harcamışlardır. Bununla da yetinmeyerek kendileri gibi düşünen reayayı yanlarına çekebilmek için, kiliselerde ayin yaptırarak reayanın dini duygularını da istismar etmeye çalışmışlardır.[22] Bosna'daki reayaya destek olmak ve onları kışkırtmak için, yayımladıkları gazetelerde sürekli abartılı haberlere yer vermekte, reayadan birtakım insanların baskı ve zulme maruz kaldıklarını iddia etmektedirler. Sırpların gazetelerindeki haberlere göre:

> Eyalette erkân-ı eyalet oldukça padişahın ve valilerin emirleri dinlenmemekte, ıslahat uygulanamamaktadır. Önce bunların tamamının yok edilmesi gerekmektedir. İstanbul hükümetinin yeterli kuvveti olmadığından bunların üzerine gidememekte, eyalettekiler de kendi kuvvetlerini gördükçe hükümetin kendilerine bir şey demeyeceğini anlayarak baskılarını artırmaktadırlar. Eyalet reayasına tamamıyla bağımsızlık verilmez ise de, Sırp hükümeti gibi özerklik istenmelidir. Böylece kendi işlerini görebilecekleri gibi verecekleri verginin miktarına da karar verebileceklerdir. Müslümanlar da kudurdukları kaynaklar kuruyacağından kudurmaları sona erecektir. Meclis-i Vâlâ Bosna Hıristiyanlarını endişe etmemekte eski âdetler üzere boş fermanlar göndermeye devam etmektedir. Bu fermanlardan bir sonuç çıkmamaktadır. Ancak, bu boş fermanların bir gün geri döneceği aşikârdır.[23]

Görüldüğü gibi burada kullanılan ifadeler, neredeyse açık bir ihtilal bildirgesinin ifadeleridir. Burada reaya açıkça ayaklanmaya ve "kendi geleceğini temin" için bağımsızlığa davet edilmektedir. Bu fikirler "milliyetçilik" akımının ifadesidir. Sırplar çok kurnazca davranarak ilk hedef olarak erkân-ı eyaletin ortadan kaldırılmasını istemektedirler. Oysa ki devletin Bosna'daki dayanak noktası tamamı Müslüman olan bu erkân-ı eyalettir. Bosna'da Müslüman nüfusun direncinin kırılması, Bosna'nın elden çıkması demektir. Bu sebeple devlet Bosna'ya zaman zaman gönderdiği emirlerde Bosna'daki Müslüman nüfusun korunmasını önemle vurgulamıştır.[24] Sırplar sadece Osmanlı yönetiminden değil, Bosna'daki dini yönetimden de hoşnut değildir. Bunun sebebi, Bosna'daki reayayı kandırabilmek için bölgedeki kiliselerden yeteri kadar faydalanamamalarıdır. Onlar bu kiliselerin kontrollerini ellerine geçirerek Sırbistan'a komşu eyaletlerde (Bosna, Slovenya, Hırvatistan) yaşayan Slavların kendileriyle aynı duygu ve düşünceye sahip olmalarını istemektedirler.[25] Bu konuda Sırp entelektüeller yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir. Bu konuda aynı gazetede çıkan haberler ise şöyledir:

> Bosna'daki reaya Müslümanlar kadar Rum patriği[26] tarafından da zulme ve baskıya maruz kalmaktadır. 1,5 yıl önce reayalar şikâyet için İstanbul'a gitmiş ve bir sonuç elde edemeden dönmüşlerdir. Şikâyetçiler Travnik'e dönüşlerinde hapse atılmış, bir kısmı orada ölmüştür. Bir takımı serbest kaldıktan sonra Patrik tarafından öldürtülmüştür. Bundan başka, Pridor rahiplerinden Koca Vandanikoğlu Puruto adlı ruhban Travnik'te hapistedir. Bu şahıs Bosna valisinin emriyle hapse atılmış ve 15 gün önce hapiste ölmüştür. Yine geçen yıl kutsal günlerde birtakım rahipler reayadan

Sırp isyancı – Ortodoks papaz – Hersekli bir köylü kadın.
Charles Yriarte, Bosnie et Herzégovina, Paris, 1876

200-300 kuruş toplamalarını istemiş, bu parayı veremeyen fakirler Travnik'e getirilerek Patriğin gözü önünde falakaya yatırılmıştır. Bunların bir kısmı valiye teslim edilerek hapse atılmıştır. Bu durum Hıristiyan milleti için rezalet ve yüz kızartıcı bir haldir. Patrik ise dışarıya melek gibi bir görünüm sergilemektedir. Oysa şeytanın kendisidir. Zaten Patrik Slav değil Rum'dur ve özellikle Slavları yok etmek için görevlendirilmiştir. Vali dahi reayaya yaptığı zulümden başka eyaletten muharebe için 60.000 Müslümanı askere kaydetmiştir. Reayadan ise hendek kazmak ve askeri işlerde kullanmak üzere 15.000 kişiyi kaydetmiştir. Valinin tüm bunları yapmaktaki amacı, İstanbul'da şöhret yapmak, Bosna'da asayişin yerinde olduğunu kanıtlamak, Bosna için korku olmadığını belirtmektir.[27]

Gazete haberlerinden de anlaşılacağı gibi açık bir Slav milliyetçiliği söz konusudur. Sırpların aynı dinden ve mezhepten bir patriğe dahi, sadece başka bir ırktan olduğu için tahammülü yoktur. Sırplar bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki, aynı soya mensup, aynı dili konuştukları Boşnakları sadece Müslüman oldukları için Slav ırkının bir üyesi olarak kabul etmemişlerdir. "Sırp Haberleri" gazetesindeki makalenin başlangıç kısmında Boşnakları soyları belli olmayan bir ırk olarak tanımlamışlardır.

Konuya ilişkin Belgrad muhafızı Hasan Paşa'dan gelen rapordan anlaşıldığına göre, Sırpların gayesi Hırvatlar ve Slovenler ile birleşip Bosna, Bulgaristan ve Karadağ reayalarını da kendi taraflarına çekerek Sırbistan'da bağımsız bir krallık kurmaktır. Macar ihtilali sebebiyle Rusya'nın Erdel'e müdahalesi Sırplar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Çünkü bu hareket onlar tarafından Balkanlar'daki Slav milletlerinin istiklali yolundaki ilk adım olarak yorumlanmıştır. Sırplar sevinmekte haklıydılar. Zira Ruslar 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından beri Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların hamiliğini elde ettikleri gibi, her fırsatta Balkanlar'daki Slavların bağımsızlıklarından yana olduklarını da açıklamaktan çekinmemişlerdir. Sırplar da bağımsızlığa ulaşmak için Bosna reayasını ayaklandırmak ve bölgede kargaşa çıkarmak istemektedirler.[28]

Hükümet, haberlerin kaynağı hakkında Sırp beyi Aleksandr'dan[29] bilgi istemiştir. Aleksandr yalan haberlerin kaynağının Avusturya olduğunu bildirmiş ve resmi Sırp gazetesinde "Papaz'ı şikâyet için İstanbul'a gidenlerin öldürüldüklerine" dair çıkan haberlerin yalan olduğuna dair bir tekzip yayımlatmıştır. Validen alınan bilgilere göre, Saraybosna metropoliti iddia edilen tutum içinde değildir. Çünkü reayanın 200-300 kuruş vermesi imkânsızdır. Belgrad'daki isyana katılanların da oduncu, arabacı, çoban, kiracı taifesinden olup önemsiz kimseler olduğu ortaya çıkarılmıştır.[30]

SONUÇ

Görüldüğü gibi Sırpların Bosna reayasına empoze etmeye çalıştıkları, sadece "haklarını aramak için isyan" fikri değildir. Onlar, gelecekte Bosna reayası-

nı bağımsızlığa kavuşturmak, bu olmazsa onlara imtiyaz sağlayacak "milliyetçi" fikirler empoze etmek çabasındadırlar. Çünkü kendilerini özerkliğe götüren unsur milliyetçilik olmuştur. Onlar da kendilerine yapıldığını iddia ettikleri baskılara karşı çıkmak, adaletin sağlanmasını temin için isyan etmişler ama sonuçta gerçekte istediklerini elde etmişlerdir. Bosna'daki reaya için de aynı metodun uygulanması aynı sonucu verebilirdi. Bu yüzden reaya mümkün mertebe isyana yöneltilmiş, reayanın dini ve milli hisleri istismar edilmiş, ele geçen her fırsat değerlendirilmiş, olaylar abartılmış, büyütülmüştür. Sonuçta yaptıkları faaliyetler hedefine ulaşmış, Bosna'da devleti ciddi biçimde uğraştıracak bir isyan ortaya çıkmıştır. Bu isyan esnasında isyancılar ile 12 büyük, 25 küçük muharebe yapılmış ve ancak 1851 Mayısında Bosna'da asayiş sağlanmıştır.[31] Tabii tüm bu çalışmaların sebebi ve varılmak istenen nihai hedef bugünkü bildik manasıyla bir Yugo-Slavya kurma düşüncesidir.[32] ■

Број 11. У Београду, 1. Фебруара 1849. Год. XVI.

Српске Новине.

***Srbske Novine* (Sırp Haberleri), 4 Şubat 1849**

1. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara, 1988, s. 4.
2. *Sultan Selim-i Salis Devrine Aid Muhâberât-ı Siyasiye*, s. 1-7 (İÜ Eski Eserler Kütüphanesi no. 886).
3. Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğ, İstanbul, 1992, s. 251-260; Akçura, *age*, s. 15-16.
4. Castellan, *age*, s. 260-265; Aleksandr Popovic, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul, 1995, s. 189.
5. Popoviç, *age*, s. 189.
6. Halil İnalcık, "Tanzîmât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1988, s. 362.
7. BOA, İ.D., no. 11445, Lef. 1, 24 Ağustos 1849 tarihli Tahir Paşa'nın tahriratı.
8. *Kmet*: Arazi sahibi tarafından verilen mülkün kullanma hakkı kendisine bahşedilmiş olan kimsedir. Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, s. 46-47; Halil İnalcık, "Bosna'da Tanzîmât'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, S. 5 (1942), s. 1; Avdo Suçeska, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayırıcı Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1993, s. 1175.
9. Bosna'da *kmet*, arazi sahibine her sene vermekte olduğu hâsılat hissesi haricinde angarya hizmeti ifasıyla mükellef olmadığı gibi şahsi hürriyeti herhangi bir şekilde tahdit de edilmiş bulunmuyordu. Ancak sonraki yıllarda devlet yapısındaki bozulmayla birlikte angarya gelenek halini aldı ve *kmet* çiftlik sahibinin her işini yapar hale geldi. Bkz. Truhelka, *agm*, s. 47; İnalcık, *Bosna'da Tanzîmât*, s. 1.
10. BOA, İ.D., no. 10329, 12 Ocak 1849 tarihli Bosna Valisi Tahir Paşa'nın arz tezkiresi.
11. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 9, 24 Şubat 1849 tarihli Bosna Valisi Tahir Paşa'nın tahriratı.
12. İnalcık, "Bosna'da Tanzîmât", s. 8-11; Avdo Suçeska, çiftlik sahiplerini Osmanlı derebeyliğinin örneği olarak gösterir, "Osmanlı Yönetimi.." , s. 1169-1178.
13. 4 Ekim 1859 Tarihli Çiftlik Nizamnamesi (*Düstûr*, I. Tertip, İstanbul 1289, s. 765-771) ve 19 Mayıs 1869 tarihli Bosna Vilayeti Tımar Nizamnamesi toprak konusundaki anlaşmazlığın devam etmesine delil kabul edilebilir (BOA, İ.M.M., no. 1530, 19 Mayıs 1869 tarihli irade).
14. BOA, İ.D., no. 12526, 15 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi.
15. BOA, İ.D., no. 10735 Lef. 17, (1849) isimsiz ve tarihsiz tahrirat.
16. 1849 yılında yapılan düzenlemeyle cizyenin âlâsı için 48, evsatı için 24, ednası için 12 kuruş alınmaktadır. Padişah Bosna'da cizyenin edna üzerinden tahsilini emretmiştir. İddia edilen 22 kuruş miktarı doğru kabul edilirse fazla cizye toplanmaktadır. BOA, İ.M.V., no. 11797, 30 Aralık 1853 tarihli arz tezkiresi.
17. Bu propagandalar sonuç vermiş ve 1849-1851 yılları arasındaki bu isyandan sonra Hersek'te bir kısım reaya Sırbistan ve Avusturya'ya iltica etmiş, bu durum devletlerarası bir meseleye yol açmıştır. BOA, İ.H., no. 4294, 14 Haziran 1852 tarihli arz tezkiresi; BOA, İ.M.V., no. 8984, 16 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.
18. BOA, İ.D., no. 10329.
19. BOA, İ.M.V., no. 6509, 15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası.
20. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzîmât*, Ankara, 1985, s. 178.
21. Aynı durum 1875 Hersek isyanında da görülmüştür. Devlete dış baskılar sebebiyle isyan eden reaya cezalandırılmadan Hersek'e dönünce Hersek'te büyük bir isyan ortaya çıkmış, bu isyan sonucunda Osmanlı-Rus savaşı çıktığı gibi Bosna Hersek de elden çıkmıştır. Bkz. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara, 1992, s. 18; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, c. VII, Ankara, 1988, s. 74.*
22. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 6, 24 Şubat 1849 tarihli Bosna Valisi Tahir Paşa'nın tahriratı.
23. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 18, 11 Şubat 1849 tarihli "Sırp Haberleri" gazetesinin tercümesi.
24. BOA, İ.M.V., no. 11234, 27 Eylül 1853 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; BOA, İ.D., no. 41552, Lef. 2, 15 Temmuz 1869 tarihli Bosna'da yayımlanan ilanname.
25. Popoviç, *age*, s. 189.
26. Patriğin Bosna'da sevilmediğini Avusturya casusu olan Atanakoviç de Saraybosna'dan 18 Şubat 1853'te gönderdiği raporunda belirtmiştir. Atanakoviç patriği yüzsüz, sevimsiz, Osmanlı uşağı, reayayı kanduan biri olarak tanıtır. Bkz. Berislav Gavranoviç, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870 godine*, Sareyevo, 1956, s. 33.
27. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 18, 11 Şubat 1849 tarihli "Sırp Haberleri" gazetesinin tercümesi.
28. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 7, 24 Şubat 1849 tarihli Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'nın tahriratı.
29. Aleksander Karayorgeviç 1842-1858 tarihleri arasında Sırp prensliği yapmıştır. Prensliği döneminde Rusya ve Osmanlı Devleti arasında tarafsız bir politika izlemiştir. Özellikle Kırım harbinde tarafsız kalması Rus panislavistlerin hoşuna gitmemiştir. Aleksandr'ın politikası içerdeki milliyetçilerin de hoşuna gitmeyince tahttan indirilmiştir. A. Hajek, "Sırbistan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul, 1988, s. 563-564; Popoviç, *age*, s. 191.
30. BOA, İ.D., no. 10735, Lef. 11, 27 Mart 1849 tarihli Bosna Valisi Tahir Paşanın tahriratı.
31. Abdi, *Tabsırâtü'l-Eşkıya*, İstanbul, 1289, s. 96-101.
32. Halil İnalcık, *Tanzîmât ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, s. 12.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE *CEM*

CÜNEYD OKAY

Meşrutiyetin ilanı ile beraber basında yaşanan patlamadan mizah dergilerinin de nasibini alması kaçınılmazdı. Uzun seneler büyük bir baskı altında tutulan basın, genel hürriyet havası içerisinde "serbesti-i matbuat" prensibinden kuvvet alarak arka arkaya yeni gazete ve dergileriyle ön plana çıkıyordu. Mizah basını da, toplumsal muhalefetin basındaki öncü unsuru olduğunu Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra piyasaya çıkan dergilerin sayısıyla bir kere daha ortaya koymuştu. Bu dönemde künyesinde başka sıfatlarla beraber yer almak kaydıyla, "edebi, fenni, siyasi" gibi "mizahi" kelimesini de bulunduran süreli yayınlar sayılarının çokluğu sebebi ile bir tarafa bırakıldığında, Meşrutiyet döneminde yayın hayatları genellikle kısa olan "mizah" dergilerinin (ya da mizah ağırlıklı olan dergilerin) başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Afacan 1327, *Arzuhal* 1326, *Boşboğaz ile Güllabi* 1324, *Cart Beyim* 1327, *Cici* 1327, *Coşkun Kalender* 1328, *Curcuna* 1327, *Çekirge* 1327, *Çimdik* 1326, *Dalkavuk* 1324, *Dertli ile Garib* 1326, *Cem* 1326, *Edeb Yahu* 1325, *Eşek 1326*, *Ezop* 1324, *Falaka* 1327, *Gagaburun ile İbiş* 1324, *Geveze* 1327, *Gıdık* 1326, *Hayâl-i Cedid* 1326, *Hayâl-i Tasvir* 1326, *Hoca Nasreddin* 1324, *Hokkabaz* 1324, *İncili Çavuş* 1324, *Kalem* 1324, *Karagöz* 1324, *Kara Sinan* 1327, *Karikatür* 1329, *Kartal* 1325, *Kibar* 1326, *Kukuruk* 1324, *Lala* 1326, *Latife* 1327, *Leylak* 1330, *Malum* 1326, *Musavver Cellad* 1324, *Musavver Papağan* 1325, *Nekregu* 1326, *Nekregu ile Pişekâr* 1326, *Püskürtlü Bela* 1329, *Şaka* 1327, *Tasvir-i Hayal* 1324, *Tokmak* 1327, *Ton Ton Risalesi* 1327, *El Üfürük* 1324, *Yeni Geveze* 1326, *Yeniçeri* 1327, *Yu-*

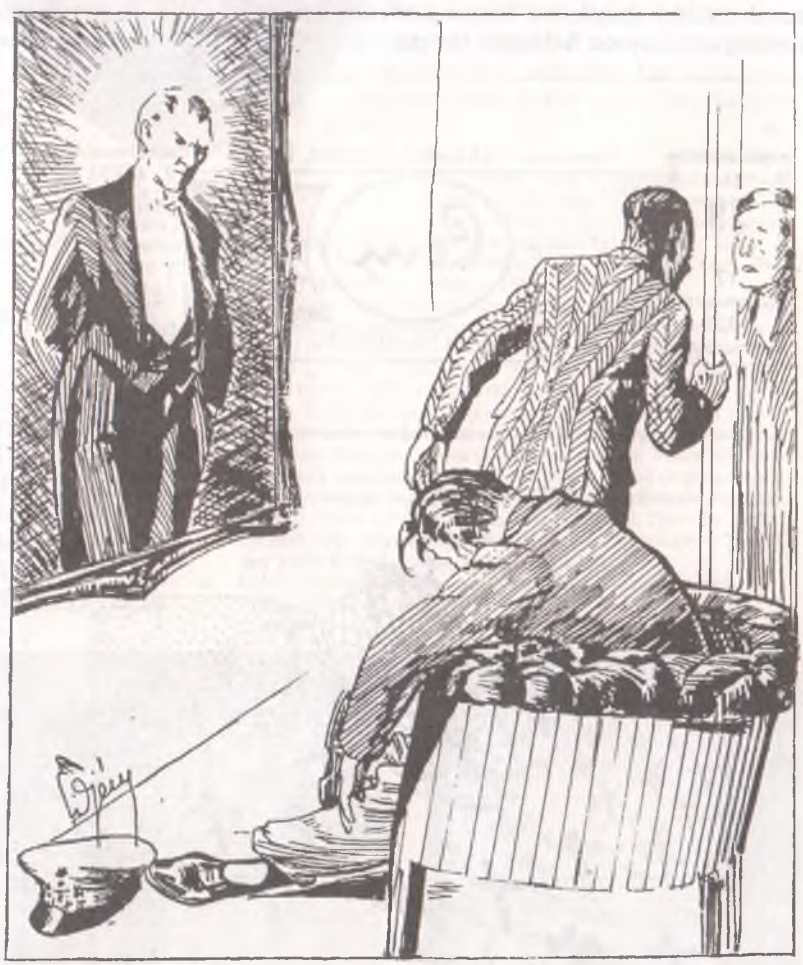

— نه اولمش ، دکزی طوتمش ؟ .
— یوق جانم ، کوناش چارپمش !....

- Ne olmuş, deniz mi tutmuş?
- Yok canım, güneş çarpmış!...
Cem, sene 2, no. 3 (29 Kânunuevvel 1927)

ha 1326, *Zevzek* 1324, *Zıpır* 1324, *Zuhuri* 1324, *Züğürt* 1327.

Dergilerin Meşrutiyetin ilk dönemlerinde ve bilhassa 1908 ve 1911 senelerinde yoğunlaştığına, İttihad ve Terakki'nin 1913 senesinde tek parti idaresini pekiştirmesiyle beraber muhalefetin sindirilmesi üzerine, beslenme kaynağı muhalefet olan mizah basınının da bir uyku devresine girmiş olduğuna dikkat çekmekte fayda var. İşte bu dönemde yayın hayatına atılan ve aralıklarla 43 sayı yayımlanabilen *Cem* en önde gelen mizah dergisidir. Mehmed Cemil Cem'in (1882-1950) yönetiminde ve Refik Halid'in [Karay] başyazarlığında Türkçe ve Fransızca olarak basılan *Cem* büyük ilgi görür ve tirajı yalnızca İstanbul'da 12.000'e ulaşır.[1] Aralıklarla üç defa kapanan *Cem* 43. sayısı ile yayın hayatına on beş sene kadar ara verir.

Cem dergisi Cumhuriyetin ilk senelerinde yeniden yayımlanmaya başlar. Cemil Cem'in sahip ve mesul müdürlüğünde ve Orhan Seyfi'nin baş muharrirliğinde yayına başlayan derginin bu dönemdeki ilk sayısı 15 Kânunuevvel 1927 tarihini taşıyor. "Perşembe günleri neşrolunur haftalık mizah mecmuası" olan *Cem*'in nüshası 10 kuruş ve 16 sayfa. Cemil Cem yeniden çıkış sebeplerini "Bir İki Söz" başlıklı yazıda kaleme almış:

> Cem on dört seneden fazla süren bir ayrılıktan sonra tekrar lütufkâr ve teveccühkâr karilerine kavuşuyor. İhtimal bu kadar uzun zamanın icap ettirdiği her türlü tekâmülü beraber getirmiyoruz. Fakat buna mukabil bir şey getiriyoruz ki o da nihayetsiz bir sanat ve fazilet aşkıdır. Karikatürü alelade bir nakisacılıkla karıştıranlar yanılırlar. Vakıa karikatür daima kusurları görür. Fakat bu görüş bedhahlığının değil, hayırhahlığının delilidir. Her zaman mübalağa ile çirkinlikleri teşhir eden bir karikatürist kadar güzellik âşıkı tasavvur olunamaz. Cem hüsn-i niyetini rehber ittihaz ettiği için en şedit tenkitlerine rağmen daima teveccüh ve muhabbeti celbetti. Bu kadar seneden sonra da tekrar intişar edebilmesini de yine bu umumi teveccühe medyundur. Cem neşriyatını tatil ettiği zaman köhne ve mütefessih Osmanlı saltanatı yıkılıyordu, intişara başladığı bugün ise aziz müncimizin kurduğu genç Türk Cumhuriyeti yükseliyor. Cem'in karanlık ve pür nur iki devreye ayrılan hayatında bu ne mesut bir tesadüftür: O gün bir yıldız batıyordu, bu gün bir güneş doğuyor. Eğer benim naçiz kalemim büyük Gazi'nin bu şaheserinde ifa edeceği küçük bir hizmet bulabilirse kendimi yalnız sanatta değil, hayatta da gayesine erişmiş bir mesut addedeceğim.

Büyük Gazi'ye, aziz münciye ve bir güneş gibi doğan genç Türk Cumhuriyeti'ne gösterdiği bu yoğun sempatiye rağmen daha ilk sayının ilk sayfasında yer alan vergi ile ilgili bir karikatürün hükümet aleyhine olması diğer bir karikatürün de "toplumun ahlak anlayışına aykırı olması" sebebiyle mahkemeye verilir.[2] İlk sayıda Meşrutiyet dönemindeki *Cem*'de de var olan "Haftalık Laf-ı Güzaf" köşesi göze çarpıyor. Vâ-Nû imzalı "İbtila İbtilası" dikkat çeken diğer bir yazı. "Mevcut nüshaları pek az kalmış olan eski Cem koleksiyonları için" idarehaneye müracaat edilmesini ihtar eden not ve birkaç karikatür ilk sayının diğer bölümlerini meydana getiriyor.

İkinci sayıda *Cem*'in intişarını "tebrik etmek lütfunda bulunan kıymetli Akbaba meslektaşımızla, Hâkimiyet-i Milliye, Vakit, Milliyet, Cumhuriyet" gazetelerine teşekkür notu yer alıyor. Sayılar ilerledikçe dönemin aktüel konu-

su olan Havuz-Yavuz davası[3] da gerek karikatürlerde gerekse yazılarda derginin gündemini işgal ediyor. Bu dava ilk olarak *Cem*'de şöyle duyuruluyor: "Yevmî refikimizden birisi Cem çıkarken Kalem'le Cem Meşrutiyetten sonraki mizahın çok güzel iki kafiyesiydi! demişti. Edebiyat ve bediiyatın mütehassısı Ahmed Haşim Bey: Nedir, bilmeyiz fakat kafiyelere hayatın hiç umulmayan sahifelerinde tesadüf olunuyor. Mesela Büyük Millet Meclisi'nde geçen en mühim meseleyi ortaya çıkaran iki kelimeye bakın, iki müfid kafiyedir: -Yavuz, Havuz!" (Sayı 3) Gene üçüncü sayıda Şükûfe Nihal'in "ince duygulardan toplanmış Haziran Rüzgârları" isimli kitabının ilanı yer alırken bir de duyuru göze çarpıyor: "Cem gelecek nüshasından itibaren Meşrutiyet devrine ve mütefessih saltanata ait resimler neşredecektir. Bu resimler o zaman yapılmış fakat neşriyatına imkân tasavvur edilmemişti." Nitekim hemen ertesi sayıda Mahmud Şevket Paşa'lı bir karikatür yer alıyor ama ilerleyen sayılarda Meşrutiyet dönemine ait karikatürlere pek de rastlanmıyor.

Cemil Cem
Skylife, Mart 1994

Cumhuriyet döneminde eski yazılı olarak 33 sayı yayımlanan *Cem*'in[4] Meşrutiyet dönemi ile mukayese edildiğinde oldukça sönük bir yayın politikası takip ettiği görülüyor. Bunda dönemin tek parti uygulamalarının rolü olduğu süphesizdir. *Cem* suya sabuna fazla dokunmadan mizah yapmaya gayret ediyor fakat pek de başarılı olamıyor. Küçük skeçler ve zaman zaman Avrupa karikatürlerinden verilen örnekler dergiyi biraz olsun çekici kılıyor. Derginin bu sönük görüntüsüne rağmen iyi reklam aldığı söylenebilir. *Cem*'e devamlı reklam verenler arasında Ford, Kimyager Doktor İbrahim Edhem, Gençlik Mecmuası ve Kısmet Gişesi sayılabilir. Reklam verenler arasında bir dönemin ünlü siması Abdullah Cevdet de var: "Doktor Abdullah Cevdet: Göz Hekimi, cuma ve pazarlardan maada her gün saat ikiden dörde kadar Cağaloğlu'nda Ayasofya Polis Merkezi karşısında İçtihad evinin ikinci katındaki muayenehanesinde hastaları kabul eder. Fukara meccanen. Telefon: İstanbul 895"

Cem Cumhuriyet döneminde Meşrutiyet'teki ilgiyi göremiyor. Harf inkılabından sonra 16 sayı daha çıkabilen mecmua bir daha yayımlanmamak üzere yayın hayatından çekiliyor. ■

1. Taha Toros, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem", *Tarih ve Toplum*, sayı 77 (Mayıs 1990), s. 32. Cemil Cem'in hayat hikâyesi için bkz. Taha Toros, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem", *Tarih ve Toplum*, sayı 4 (Nisan 1984), s. 32-35.
2. *ibid.* Cemil Cem vergi karikatüründen iki ay hapis ve 25 lira para cezasına çarptırılırsa da cezası ertelenir. Diğer karikatürden ise ancak 1929 yılında aklanır. Davalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Toros, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem", *Tarih ve Toplum*, sayı 77 (Mayıs 1990), s. 32.
3. Havuz-Yavuz davası: Yavuz zırhlısının tamir edilmesi için gereken havuzun satın alınması ya da kiralanması konusunda devrin Bahriye Bakanı Osmaniye Mebusu İlısan Bey'in (Eryavuz) ihalelerde ve onarım sözleşmelerini değiştirilmesinde yolsuzluk yaptığı gerekçesi ile Başvekil İsmet Paşa tarafından Yüce Divan'a verilmesi meselesidir. Dava ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Gologlu, *Devrimler ve Tepkileri 1924-1930*, Ankara, 1972, s. 239-249.
4. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, İstanbul, 1994, s. 21.

BİR KOMİNTERN BELGESİNDE
ARALOV-YUNUS NADİ GÖRÜŞMESİ

BİLAL ŞEN

18 Mart 1923'te Sovyetler Birliği'nin Ankara elçisi Semion İvanoviç Aralov ile Yunus Nadi gizli bir görüşme yapmışlar. Aralov'un evinde gece yapılan bu görüşmeye Komintern'in Türkiye görevlisi Golman da katılmış. Golman o zaman Sovyet Rusya'nın Ankara elçiliği danışmanı imiş [R. Tse. HİDNİ (Rossiyski Tsenter Hraneniya i İzuçeniya Dokumentov Novyşey İstorii), F. 495, op. 154, d. 770, s. 232] ve sözü geçen görüşmeden hemen sonra görevinden ayrılarak Moskova'ya dönmüş. Beş saat sürmüş olan bu görüşmede Yunus Nadi'nin söylediklerini Golman Komintern merkezine özet olarak aktarmış.

Çok gizli damgası taşıyan bu belgeye göre, 75 yıl önce Yunus Nadi'nin Ankara'daki Sovyet temsilcisine söylediklerini, savunduğu görüşleri ana çizgileriyle ve öz olarak aşağıya aktarıyorum:

Son zamanlarda Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler çok kötüleşti. Anlaşmazlıkları gidermek için açıklamalar yapmak zorunlu olmuştur. Moskova Dostluk Antlaşmasını (16 Mart 1921'de Ankara Hükümetiyle Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması) geliştirmeliyiz. Ankara'nın defalarca istediği, ancak Moskova'nın ilgi göstermediği Türkiye ile Rusya arasında bir antlaşma bağlanmalıdır. Bunun için görüşüp konuşmak gerek. Taraflar kuşkularını birbirlerine söylemeli, açıklamalar yapmalı, birlikte çalışmak için temeller hazırlamalıdırlar. Türkiye için olduğu gibi Rusya için de yararlı, sağlam ve uzun süreli bir antlaşma mutlaka imzalanmalıdır.

Türkiye kesin kararını vermiştir, "ya tam siyasal ve ekonomik bağımsızlığını kazanacak ya da onu savunurken yok olacaktır..."

Yunus Nadi

Bu konuşmayı Komintern'in Doğu Seksiyonları Merkezine ileten Golman, raporunda Yunus Nadi'nin çok çabuk çakırkeyif olduğunu yazıyor. Golman ayrıca bu belgede çok ciddi ve karmaşık sorunların tartışıldığı, bu denli uzun bir konuşmayı tam ve eksiksiz aktarmanın olanağı bulunmadığını belirtiyor.

Söz konusu kaynağa göre, Yunus Nadi'nin aktarılan konuşmasının omurgasını, Sovyetler Birliği'nin Türkiye komünistleriyle ilgili tutumu oluşturmuş. Bu konuya değgin görüşlerini Yunus Nadi özetle şöyle açıklamış:

Biz komünistleri önemsemiyoruz, eğer dışarıdan yönetilmiyorlarsa. Fakat onların dışarıdan desteklenip yönetildiklerini ve bir araç olduklarını görürken Türkiye onları umursamamazlık edemez. Gerçi Sovyet Hükümeti Türkiye'de ve Doğu'da komünizmi propaganda etmeyeceğine dair güvence vermişti. Ama Anadolu'daki son komünist kongresine[1] Zorin ve Sadül'ün[2] gelişleri, ayrıca son zamanlarda Moskova'da Türk komünistleri yararına düzenlenen gösteriler, onları savunmalar[3] kanıtlıyor ki Moskova Türk komünistlerini destekliyor. Bununla Türk komünistlerine kötülük ediyor. Moskova onları ne kadar daha çok arkalarsa, onlar için o kadar daha kötü olacak. Hatta idam bile edilebilirler. Kendi hallerine bırakılırsa özgür olacaklar, o zaman hükümet de onlara karşı ilgisiz kalacak.

Sovyet hükümetinin Türk komünistlerinin işlerine karışmadığı, onlarla yalnızca Komünist Partisi (Sovyetler Birliği Komünist Partisi kastediliyor) ile Enternasyonal'in ilgilendiği sözleri sadece bir "kazuistika"dır (hileciliktir). Çünkü parti (Sovyet partisi) hükümet organlarının bütün çalışmalarını yönetiyor...

Bu tarihsel belgeye göre, daha sonra Yunus Nadi Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin sağlam temellere oturtulması için aşağıdaki iki koşulu ileri sürmüş:

Rusya ile Türkiye arasında dayanıklı, içtenlikli dostluk ve bağlaşıklık ilişkileri için zorunlu birinci koşul Moskova'nın Türk komünistlerinin işlerine karışmaktan vazgeçmesidir. Bundan yalnızca Türk komünistleri kazanacaklardır. İkinci koşul da Türkiye'nin kazanmak için uğrunda çok ağır savaş verdiği tam bağımsızlığını Moskova'nın gerçekten kabul

Mustafa Kemal Akşehir'de Aralov'la (arkası dönük) görüşürken, 1922.

etmesidir. Moskova, Türkiye'yi olduğu gibi kabul etmeli, Vneştorg (Dışticaret Kurumu) olayında gözlendiği gibi, yeni ve gizli biçimde kapitülasyonlar dayatmaya çalışmamalıdır.

Aralov'la yapılmış bu gizli görüşmede Yunus Nadi Türkiye'nin Batı ile zorlu mücadelesinde desteğe çok ihtiyacı olduğunu anlatmış. Böylesi bir desteği de ancak Rusya'nın verebileceğini söylemiş. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Sovyetler Birliği ile gerçekten bir antlaşma yapmak istediğini bildirmiş. İleri sürdüğü ve savunduğu görüşleri, o zaman Ankara'da çıkan *Yeni Gün* gazetesi sahibi bir gazeteci olarak değil, BMM Hariciye Komisyonu Başkanı olarak açıkladığını belirtmiş. Sonunda şu öneride bulunmuş:

Eğer Rusya Türkiye'nin yasal haklarını tanıyarak onunla birlikte çalışmaya hazır olduğunu samimiyetle açıklarsa antlaşma hemen yapılabilir. Yeter ki Aralov, Rusya'nın Ankara ile içtenlikli dostluk ilişkileri kurmak ve antlaşma yapmak istediğini İsmet Paşa'ya otorite sahibi olarak kesinlikle bildirsin ve Rusya'nın samimiyetine onu inandırsın.

Yunus Nadi'nin bu önerisi üzerine Aralov, Lozan Konferansı öncesi günlerde Sovyet Hükümeti'nin, gerek kendi ve gerekse önceki elçinin şahsında, iki hükümetin hareketlerini koordine etmek için defalarca girişimde bulunduğunu, ancak Türk Hükümetinin bundan kesin olarak kaçtığını anımsatmış.

Söz konusu girişimlerle ilgili olarak Yunus Nadi şunları söylemiş:

"O zaman Türkiye sorunun doğrudan doğruya ve somut olarak ortaya konulmasını beklerdi, oysa sorun diplomatik ve dolaylı yollardan kondu." (F. 495, op., 154, d. 770, s. 189.) ■

1. Kastedilen bu kongre Türkiye Halk İştirakiyun Fukası'nın (THİF) kongresi. Bu parti 1920'nin ortalarında Baytar Salih Hacıoğlu ve arkadaşlarınca kurulmuş. Fikir babaları Komintern elçileri Şerif Manatov ile Ziynetullah Nevşirvanof imiş (F. 495, op. 154, d. 762, s. 26). Gizli olan bu parti 7 Aralık 1920'de resmi kaydını yaptırmış. THİF güncel ödevini "Türkiye'de Sovyet düzeni" kurmak olarak belirlemiş (Arslan, s. 41). Parti ancak 3-5 ay açık çalışabilmiş ve 1921 ocağında "hükümet darbesi hazırlama" suçlamasıyla mahkûm edilmiş. Aynı yılın sonlarında Sovyet hükümetinin ısrarı üzerine (Arslan, s. 41) adı geçen mahkûmiyet kararı kaldırılmış. 1922 yılı başında parti yeniden legal olarak örgütlenmiş. Komintern'in isteği üzerine söz konusu kongreyi 15 Ağustosta yapmayı kararlaştırmış. 1 Temmuzda hükümetten kongre yapma izni almış. Ancak Rauf Bey hükümeti 12 Ağustosta "kongre gündemini görünce" (Arslan, s. 42) verdiği izni geri almış, kongreyi yasaklamış. Ama kongre belirlendiği tarihte Ankara civarında Küçükesat bağlarında gizli yapılmış. Kongre "hükümetin Batı sermayesine teslim olduğu" (Arslan s. 43) ve "ihanet kapısı önünde bulunduğu" (Arslan, s. 47) saptamasını yapmış, işçi ve köylüleri hükümetle "amansız savaşa çağırmış" (aynı sayfa). Sonunda 19 Ekim 1922'de kapatılmış ve yöneticileri ağır suçlamalarla mahkûm edilmiş. (Arslan, *Sovremennaya Turtsiya* ("Günümüzde Türkiye"), İzdatelstvo 'Krasnaya Nov' Glavnopitrosvet, Moskova, 1923).
2. THİF kongresine SBKP temsilcisi Zorin'in başkanlığında kalabalık bir Komintern heyeti katılmış. Eski bir Fransız subayı Jak Sadül (Jakques Sadoul) de bu heyette imiş. Heyet Kongreye gelirken o, yolda, Tiflis'te yaptığı konuşmasında, "...Türk komünistlerinin kongresi resmen yasaklandı. Ama ben bunu söylemekle kongre yapılmayacak demek istemiyorum. Türk hükümetine anlatmak istiyoruz ki, biz komünistler böylesi yasaklamalara pek fazla önem vermiyoruz. Eğer bize resmen toplanma izni verilmezse, o durumda biz resmi izinsiz toplanır ve işimizi yaparız" (F. 495, op., 154, d. 770, s. 200) demiş.
3. Yukarıda alıntı yapılan Arslan takma adıyla yayımlanmış "Günümüzde Türkiye" broşürü ile aynı zamanda Komintern yönetimi de bir bildiri yayımlamış. 10 Şubat 1923 tarihli bu bildiride Ankara hükümetinin tehlikeli bir yola girdiği belirtilmiş ve "...uluslararası proletarya Türk işçi ve köylülerinin elde ettiği zaferlerin sağlamlaştırılması ve genişletilmesine karşı gelen herkese amansız ve uzlaşmaz savaş ilan eder" uyarısında bulunulmuş (F. 495, op., 18, d. 167, s. 12). Bunun üzerine, çizilen doğrultuda toplantılar düzenlenmiş, yazılar yazılmış, konuşmalar yapılmıştır.

ZİYA GÖKALP'İN "HALİFE VE MÜFTÜ" ŞİİRİNİN ALMANCAYA İLK ÇEVİRİSİ

ÖMER SELİM*

Mukayeseli edebiyat çalışmaları ülkemizde ekseriyetle Türk yazar ve şairlerine yabancılardan geçen tema veya motiflerin tespiti yahut ortak konu ya da malzemelerin iki farklı eserde işlenişinin tetkiki üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tür çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu, fakat yeterli olmadığı aşikârdır. Yabancı dillere çevrilen Türk edebiyatına ait örneklerin eksiksiz bir tespitinin yapılarak çevrildikleri dillerdeki maceralarının takip edilmesi de gerekmektedir. Bu arada Prof. Dr. Gürsel Aytaç ve ekibince son yıllarda ekseriyetle çağdaş örnekler üzerinde yapılan mukayeseli çalışmaların bu sahadaki boşluğun doldurulmasında mühim bir yer tutacağını da belirtmeliyim.

Tercüme faaliyetleri iki farklı dil ve kültürün birbirine yaklaşmasının bazen sebebi, bazen de sonucudur. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin müttefiki olması bu ülke matbuatında Türk kültür ve edebiyatının kendisine yer bulmasına imkân sağlamıştır. Benim buradaki incelemenin konusu da Ziya Gökalp'in "Halife ve Müftü" adlı şiirinin Almanca'daki ilk tercümesidir. Bu tercüme *Berliner Tageblatt* gazetesinin Türkçe ve Almanca olarak neşredilen haftalık ekinde mütercimi belirtilmeden yayımlanmıştır. Sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için şiirin aslını ve tercümesini olduğu gibi, çevirinin başında yer alan malumatı ise Türkçeye çevirerek buraya almayı lüzumlu buluyorum.

Halife ve Müftü

İki şey var mukaddes; biri devlet biri din
Devlet onun başında ancak halifemiz var,
Ki bir müftü değil o, bir emirü'l-mü'minin
Fetvâları o vermez kanunları o yapar.

Dinin dahi başında müftü var ki bildirir;
Haram ile helâli günâh ile sevâbı
O ne şarî' ne hukuk müşaviri değildir.
Ona takva sorulur, mev'izedir cevabı.

Teşrî' işi tamamen zıllu'l-lahın elinde,
"Ulu'l-emre itaat" natıktır bu esası.
Kanun yapmak -müftüye sormaksızın- elinde
Merci'i örfle icma', meb'usândır şûrâsı.

Lakin iftâ kudreti bu bir ilim işidir;
Kimse mütfü olamaz, kafasını yormadan.
Müftü bir me'mur değil ilmi olan kişidir,
İlim yayar ilmini halifeye sormadan

Devlet ile medrese ayrı iki âlemdir..
Mütfü ile halife birbirine karışmaz.
Ayrıysa da bu iki kuvvet daim tev'emdir,
Nüfuz bende diyerek birbiriyle yarışmaz...

"Türk Milliyetçilerinin Fikir Babası[2] Ziya Gökalp Bey'den Politik Bir Şiir.

İstanbul'daki muhabirimiz bize bir süre önce ruhi ve dünyevi kuvvetlerin birbirinden kesin olarak ayrılığını isteyen, Türk milliyetçilerinin nüfuzlu fikir babası Ziya Gökalp Bey'in neşredilmemiş bir şiirini gönderdi. Şiir buraya metne, karakteristik sanatsal özelliklerine ve Türk mütefekkirinin ifade ettiği kanaatlere sadık kalınarak alınmıştır. Şiirin şekli, kafiyeli serbest mısralar milliyetçilerin eski Türk kökenlerinin teminatıdır. Ziya Gökalp Bey Tanin'de Türklerin vatan, vazife, lisan ve diğer konularda neler düşünmesi gerektiğine dair fikir ve kanaatlerini ayrıntılı bir şekilde açıkladığı bu tarz pek çok şiirini neşretmiştir. Yeni şiirin metni aşağıdadır."[3]

Şiirin Almanca tercümesinin metnini vermeden önce bir noktayı daha açıklığa kavuşturmakta fayda mülahaza ediyorum:

Halife ve Mütfü'nün Türkçe ilk neşri hakkında yaptığım araştırmada bu şiirin bir dergide neşredildiğine dair herhangi bir kayda rastlamadım. Feyziye Abdullah Tansel de *Ziya Gökalp Külliyatı*'nın ilk kitabı olan *Şiirler ve Halk Masalları*'nda yer alan bütün şiirlerin ilk kez neşredildiği dergi veya gazetelerin isim, sayı ve tarihlerini belirttiği halde bu şiiri herhangi bir kayıt düşürmeden kitaba almıştır.[4] Başka bir bilgi bulunmadığı için şiirin, ilk kez *Yeni Hayat*'ta okuyucunun karşısına çıktığını kabul etmek doğru olabilir.

Was der Türke über Kalif und Mutfi denken soll.

Zwei Sachen sind heilig, Staat und Religion.
An der Spitze des Staates steht der Kalif.
Er ist kein Mufti. Er ist der Emir der Gläubigen
Er gibt kein Fetwa, Aber er gibt die Gesetze.

An der Spitze der Religion steht der Mufti.
Der tut uns kund. Was Sünde und gutes Werk ist,

---

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü araştırma görevlisi

Was verboten und was erlaubt ist.
Er ist kein Gesetzgeber und kein Rechtsausleger.
Er befasst sich mit frommen Werken und Predigen.

Gesetzgebung liegt nur in den Händen des Kalifen.
Er gibt Gesetze, ohne den Mufti zu fragen.
Nur die verfassungsmässigen Körperschaften sind seine Berater.

Das Fetwageben ist Sache der Gelehrsamkeit.
Kein Mensch kann ohne Kopfzerbrechen Mufti werden.
Er ist kein Beamter, ein Mann der Wissenchaft.
Er macht seine Arbeit, ohne den Kalifen zu fragen

Staat und Medresse sind zwei getrennte Welten,
Mufti und Kalif mischen sind nicht miteinander.
Sie sind zwei Gewalten, die parallel geben.
Keiner soll dem andern gegenüber Ansprüche erheben.

Bu bilgilerden ve şiirin tercümesinin başında Almanca olarak verilen benim de buraya tercüme ederek aldığım malumattan da anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp'in "Halife ve Mütfü" adlı şiiri yazıldığı dilde kendi muhatabının karşısına çıkmadan evvel Almancaya tercüme edilerek yayımlanmış ve bu suretle yabancı bir okuyucu kitlesinin karşısına çıkmıştır.

İsminin "Halife ve Müftü-Kalif und Mufti" yerine "Türk Halife ve Müftü Hakkında Ne Düşünmelidir-Was der Türke über Kalif und Mufti denken soll" şeklinde değiştirilerek tercüme edilmesi dışında şiirin tamamının çevirisinde ana hatları ile metne sadık kalındığı söylenebilir. Ancak şiirde yer alan İslami terminolojinin Almancaya aktarılmasında muhtelif yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemleri şu şekilde tespit etmek mümkündür:

1. Şiirde geçen medrese ve fetva terimleri tekabül ettikleri mananın Alman kültüründe mukabili olmadığı için oldukları gibi alınmış, sadece fetva kelimesi Alman telaffuzuna uygun olması için *Fetwa* şeklinde transkribe edilmiştir.

2. Müftü ve halife terimleri Almancada *Mufti* ve *Kalif* şeklinde çevrilmiştir. Bu kelimelerin karşılıkları Almanca olsa da Arapçadaki asıllarından Almancaya geçtiği ve daha önceki tercümelerde de kullanıldığı sabittir.

3. "Teşri işi tamamen zıllu'l-lahın elinde" mısraındaki "zıllu'l-lah" kelimesi "Schatten des Gottes" ya da "Schatten von Allah" (Allah'ın gölgesi) şeklinde değil *Kalif* şeklinde çevrilmiştir. Bu terimin anlamı olan Allah'ın gölgesi ifadesi halifeleri belirtmek için kullanıldığından ifadenin bu şekilde çevrilmesinde bir yanlışlık söz konusu değildir. Ancak bu şekilde nüans kaybolmuştur.

4. Fetva kelimesinin Almancaya *Fetwa* şeklinde transkribe edilerek aktarıldığını yukarıda belirtmiştim. Bu kelime Almancadaki *geben* (vermek) fiili ile birleştirilerek Almanca *Fetwa geben* (fetva vermek) fiili meydana getirilmiştir. Bu fiilin günlük Alman dilinde pek kullanılmayacağı aşikârdır. 19. yüzyılda gelişen Türk-Alman ilişkileri sayesinde Türkçeden Almancaya tercüme edilen eserlerin çevirisinde bu tip örneklere sıkça rastlanmaktadır.

Şiiri Almancaya kimin çevirdiğinin belli olmadığını daha önce belirtmiştim. Halife ve Müftü, daha neşredilmeden tercüme edilip yayımlandığına göre şiiri Almancaya çeviren kişi *Berliner Tageblatt*'ın İstanbul'daki muhabiri olabilir.

Şiir daha aslı yayımlanmadan şairden alınarak tercüme edildiği için başlığındaki değişikliğin sebebini tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Şiirin yayımlanmadan önceki adı tercümedeki gibi olabilir ya da açıklayıcı olması için başlık bu şekilde değiştirilmiş olabilir.

خلیفه ومفتی

"Halife ve Müftü"nün ilk üç kıtası.

Türk edebiyatında Almancaya çok sayıda çevirinin yapılması Türklerin medeniyetleri ve kültürleri hakkında Alman matbuatında pek çok yazı neşredilmesinin tesadüf ettiği 1914-1918 yıllarında I. Dünya Savaşı cereyan etmektedir ve bu savaşta Türkiye Almanya'nın müttefikidir. Halife ve Müftü'nün 1916'da tercüme edilerek yayımlandığı düşünülürse edebiyat tarihlerinde benzerine pek rastlanmayan bu tercümenin sebebinin de edebi olmaktan çok siyasi olduğu sanırım kabul edilecektir. ■

1. Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1918, s. 36-37 (sayfa numaraları tarafımdan konulmuştur).
2. Almanca'daki *Führer* kelimesi komutan, şef, lider gibi askeri ve siyasi anlama sahip bir kelimedir. Ziya Gökalp hiçbir zaman tam anlamıyla bir lider olmadığı için tercümede biraz serbest davranarak kelimeyi "fikir babası" olarak çevirdim.
3. *Wochen-Ausgabe des Berliner Tageblatts*, 12 Eylül 1916, s. 33.
4. Ziya Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları, Ziya Gökalp Külliyatı*, I. (haz. Feyziye Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 1977, s. 113.

BİR KİTABIN GİRİŞ BÖLÜMÜNÜN ELEŞTİRİSİ

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

Tarih Çevirme Kılavuzu, c. I, haz. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1997

Söz konusu kitap, Sayın Prof. Yusuf Halaçoğlu'nun başında bulunduğu Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanmış bulunan *Tarih Çevirme Kılavuzu*'nun ilk cildidir. Bu kitabı geçen sayımızda sizlere tanıtmıştık. Kitabın "Sunuş"unu Sayın Halaçoğlu yazmış. Giriş bölümüyse, doğal olarak imzasız. Ancak yer yer bizim yayınlarımızdan alıntılar yapılmış olduğu görülüyor.

Sunuş'un son paragrafında, değerli hocamız Prof. Halaçoğlu'nun "... araştırmacılardan, bu kıymetli çalışmada rastladıkları hataları bildirmelerini istirham ediyorum. Şüphesiz bu şekilde hatalar en aza inecek ve daha iyi bir kılavuza ulaşılabilecektir" demesini fırsat bilerek ve hoşgörülerine sığınarak, kitabın yalnızca giriş bölümünde gördüğüm kimi hataları burada hatırlatmak istiyorum.

1) s. X, st. 21'de: Güneş-Ay takvimleri tanımlanırken, "İki takvimin birleşiminden elde edilen takvimler olup genellikle yıllar Güneşe bağlı, Aylar aya bağlı" deniyor. Yanlış. Çünkü genellikle değil, mutlak böyledir. Bu satırları gören okur, sanki yılları Güneşe, ayları Aya bağlı olmayan Ay-Güneş takvimleri de varmış sanacaktır. Burada genellikle sözü kaldırılmalıdır. Eğer mutlaka bir pekiştirme sözü kullanılmak isteniyorsa "mutlak" denmelidir.

2) s. X, st. alttan 1'de: Burada da, benzer biçimde, "Güneş takvimlerinin pek çoğunda dönencel yıl kullanılmıştır" deniyor. Pek çoğunda değil, hepsinde böyledir. Dönence yılının, bir başka deyişle mevsimler yılının kullanılmadığı Güneş takvimi yoktur. Aksi durumda zaten ona Güneş takvimi denmezdi. Örneğin 365 tam (kesirsiz) günlü eski Mısır takvimi için, konuyu yeterince bilmeyen kimi yazarlar, Güneş takvimidir derler. Değildir. Çünkü dönencelerle ve dolayısıyla dört mevsimle ilgili değildir. Bu nedenle de, aynı sayfada ve az önce verilen, 1. Güneş, 2. Ay, 3. Ay-Güneş takvimleri sınıflamasının dışında kalır ve 4'üncü sınıfa, bu üç sınıfa girmeyen takvimler sınıfına girer.

Burada sırası gelmişken, bir de bilimsel deyimler (*ıstılah*) konusuna değinmek isterim: Dönencel yıl değil, dönence yılı demeniz gerekiyor. Tıpkı az yukarda geçen, yıldızlı yıl değil de, yıldız yılı demeniz gibi. Çünkü Türk dilinin yapısı ve kurallarına bu deyiş daha uygun düşüyor; ötekiyse kulağa hoş gelmiyor. Vaktiyle bizim okuduğumuz ders kitaplarında böyle dönencel, tropal, günberel (yıl), günberi, günöte, merkezil (denklem), gerçel, tını (fizikte sesin özelliklerinden) gibi, öztürkçe dedikleri, uyduruk sözler bulunurdu. Hele şu tropal sözüne bakın. Fransızca ve İngilizcede *tropique, tropic, tropical* sözleri var. Tropik, dönence, Yengeç ve Oğlak dönenceleri; tropikal ise bu dönencelerle ilgili şeyler demek. Peki tropal ne demek? Fransızca ve İngilizcede var olmayan "trop" köküne, uyduruk Türkçe "al" eki getirilmiş. Bu söz şimdi öztürkçe mi yoksa özfrenkçe mi oluyor? *Perihel, aphel (afel. Helios* = Yun. Güneş) = günberi ve günöte? Yeryuvarlağının Güneşe en yakın ve en uzak olma durumu demek. Ama olmuyor, güdük kalıyor, kulağı tırmalıyor. Acaba günberisi ve günötesi desek nasıl olur? Bence uygun. Bunlar gibi bir de *perije, apoje (geo* = Yer) var. Yerberisi, yerötesi olacak. Ayın ya da Yer etrafında dolanan yapma uyduların, Yere en yakın ve en uzakta olma durumları.

Yine s. XI, st. 1'de, "Kavuşum ayı (Kameri ay)" diyecek yerde, "Kavuşum ayı (Ay ayı, Kameri ay)" dense daha iyi olmaz mı? Ayrıca, ben yazılarımda gökyüzündeki yuvarlaktan söz ederken büyük harfle Ay, 29-30 günlük süreyi anlatmak içinse küçük harfle ay yazıyorum. Zaten bize daha ilkokuldayken, özel adların büyük harfle başlatılması gerektiğini öğretmişlerdi. Bu gibi noktalara da dikkat etsek, yine daha iyi olmayacak mı?

3) Bir yıl süresi, s. X, st. alttan 3'te 365,242 216 gün, s. XVI, st. alttan 7, s. XXI, st. alttan 4 ve s. XXII, st. alttan 12'de 365,2422 gün; Ay ayı süresi s. XI, st. 12 ve s. XIX, st. 21'de 29,530 589 gün, s. XVIII, st. 3'te 29,530 588 gün olarak, birbirinden değişik değerlerde gösterilmektedir. Bir kitapta bu değerlerden yalnızca birinin kabulü herhalde doğru bir davranış olacaktır. Kaynaklarda bu değerler araştırılırsa:

Uluğ Bey Ziyci'nde, 1079 yılı ölçümüne göre, yıl süresi 365,242 534 876 543 209 876 543 209... gün (I konu, 5. bölümdeki dökümler); ay süresi 29,5306 gün (6. bölüm, 4. kesim);

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Islâhu't-Takvîm*'inde (Hicri 1307/1889-90, s. 15) yıl = 365,242 216 gün, Ay yılı = 354,367 068 gün (buna göre de ay = 29,530 589 gün);

Russell-Dugan-Stewart'ın *Astronomi*'sinde (1953, s. 230-231), yıl = 365,242 198 79 gün, ay = 29,530 588 gün,

W. M. Smart'ın *Küresel Astronomi*'sinde (1984, s. 405) yıl = 365,2422 gün, ay = 29,530 588 gün olarak gösterilmektedir.

Böylece en son ölçüm ve değerlendirmelere göre, yıl süresinin 365,2422 gün, Ay ayının ise 29,530 588 gün olarak alınması uygun olacaktır.

4) s. XI, st. 17'de bir Ay yılı = 12 x 29,530 589 = 354,367 706 gün hesaplaması yanlıştır. Bu hesabın doğru sonucu 354,367 068 gün olarak düzeltilmeli-

* Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

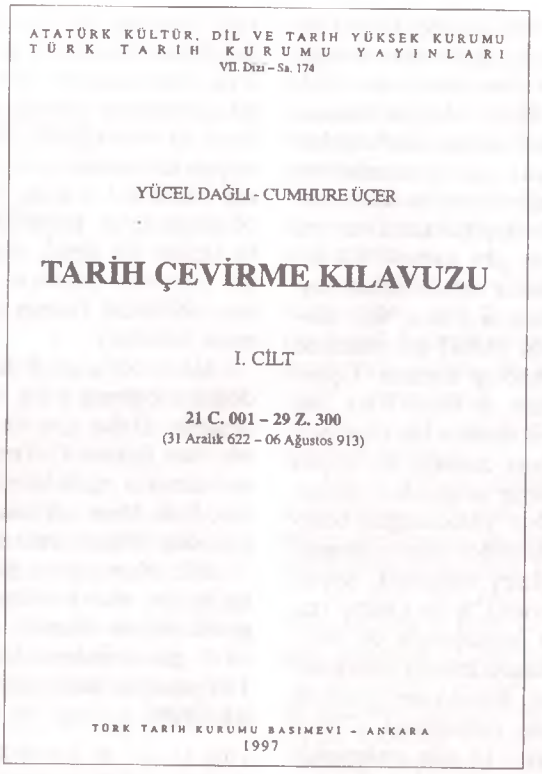

dir. Daha iyisi eşitlik, bir önceki maddede sözü edildiği yolda, 12 x 29,530 588 = 354,367 056 gün olarak değiştirilmelidir.

5) s. XII, st. alttan 6'daki İndiktion tarihinin başlangıcı, MÖ 312 değil, MS 312 olacaktır. Takvimbiliminde MÖ 312 yılı da söz konusu olmaktadır. Bu tarih, 1 Ekim MÖ 312 olarak bilinen İskender takvimi başlangıcıdır.

6) s. XIII, st. alttan 17'de, Hz İsa'nın doğum tarihini araştıran kişi Papa Dionysius olarak verilmiştir. Söz konusu kişi, papa değil, papazdır ve Küçük Denise adıyla anılmaktadır. Papaların bir dökümüyse Fransızların Büyük Ansiklopedisi'nde verilmiş olup bu dökümde bu kişinin adı bulunmamaktadır.

7) s. XIII, st. alttan 8 ve s. XVII, st. 2'de, 325 yılı İznik "konsüli" deniyor. Konsül değil, konsil olacak. Şemseddin Sami'nin Fransızca sözlüğünde, "Concile = konsil. Mesâil-i mezhebiyeye karar vermeye mahsus ruhâniler meclisi - Böyle bir meclisin kararı. Consul = Konsül. Eski Roma reislerinden biri - Konsolos, şehbender" diyor. Özellikle Türk Tarih Kurumu'nun bu konuda yayımlanmış bir kitabı da bulunmakta: *Konsiller Tarihi-İznik'ten II. Vatikan'a.* Bu kitapta İznik genel konsili konusu s. 5 ve sonrasında anlatılıyor. Yine Türk Tarih Kurumu'nun *Bizans Devleti Tarihi* adlı kitabında İznik konsili konusu s. 44 ile izleyen sayfalarda veriliyor. Bu kitaplardan anladığımıza göre, 325 İznik konsili, yalnızca "Kilise takvim kurallarını belirlemek amacıyla" değil, asıl, İskenderiyeli rahip Arius'un "Baba'nın (Yüce Allah) öncesiz ve sonrasız olmasına karşı, Oğul'un (Hz İsa) sonradan yaratılmış-geçici kişiliği dolayısıyla, Tanrılığının reddi" savının tartışılması ve kabul edilemezliğinin karara bağlanması amacıyla toplantıya çağrılmıştı. Konsil'in, bu arada, aldığı kararlardan biri de, Paskalya gününün kesin olarak belirlenmesiydi: MÖ 45 yılından beri kullanılmakta olan Jülyen takvimi, o yıla değin, mevsimlerle ve Ay takvimiyle ilişkiye getirilmiş değildi. Buysa, Paskalya gününün kesin bir biçimde belirlenmesini olanaksız kıldığından, Hıristiyan dünyasını rahatsız ediyordu. 325 yılı - 21 Mart (ilkbahar ılınımı) ölçümü de işte bu amaçla yapıldı.

8) s. XIII, st. alttan 7 ve 9, s. XV, st. 1 ve alttan 1, s. XXI, st. 16 ve alttan 13'lerde, ılınım ve ılım deyimleri rastgele kullanılmış. Öyle ki, ben ılınım diyorum, benim yazılarımdan alınan bölümlerde ılınım; başka kaynaklardan alınanlardaysa ılım deniyor. Ilık, ılınık, ılımlı sözleri katıksız Türkçedir. Kullanılmalıdır. Şimdi ılınım ve ılım (itidal, *ekinoks*) deyimlerinden hangisi size göre daha uygun düşüyorsa onu kullanın.

9) s. XIV, st. 4'te "Tüm bu karışıklıkları önlemek için Hz Ömer zamanında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir" sözleri yanlıştır ve olanları anlatamamaktadır. Önce Musevi takvimi benzeri ve kimi yılları 13 Ay aylı olan bir takvim, Nesî'li takvim vardı. Ancak Hicri takvimin ilk aşaması olan İslam takvimi, herhangi bir karışıklığı önlemek için değil, Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'inde (Tevbe suresi, ayet 36 ve 37) böyle olmasını buyurduğu için getirilmiştir. Böylece yıl = 12 Ay ayı olarak belirlenmiş ve 13 Ay aylı yıllar yasaklanmıştır. Bu iş ise, Hz Ömer zamanında değil, Hz Peygamber (Allahın esenliği ile bütün övgü ve yüceltmeler onun üzerine olsun) zamanında olmuştur. Çünkü Kur'an Peygamber Efendimize indirilmiştir. Hz Ömer zamanında, yıl sayılamasının Hicret'ten başlatılması ile yılbaşının Muharrem ayına getirilmesi işi gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu takvim, Hicret'in 17'inci yılında değil, 10'uncu yılındaki Veda Haccı-Veda Hutbesini izleyen, 11'inci yılın başlangıcıyla, 29 Mart 632 Pazar günü uygulamaya konulmuştur.

10) s. XVI, st. 6'da "Güneş takvimini ilk kullananlar olduğu sanılan Mısırlılar" deniyor. Bu konuya madde 2'de kısaca değinmiştik. Şimdi yeri gelmişken biraz daha açalım: Bir defa, Eski Mısır takvimi bir Güneş takvimi değildir; o sınıfa girmez. Çünkü Güneş takvimleri, mutlak olarak, ılınımlar ve gündönümleriyle bağlantılı olan, bir başka deyişle mevsimlere uyan, mevsimlerin göstergesi olma özelliğini taşıyan takvimlerdir. Bu koşuldur. Eski Mısır takvimiyse, Nil'in yıllık taşma ve çekilmelerine daha sonra da Sirius yıldızının Güneşten az önceki doğuşuna, helyak doğuşuna bağlıdır (*Helios* = Yun. Güneş). Nitekim Mısırlılar yılı, ılınımlar ve gündönümlerine göre dörde değil de, Nil'in taşma ve çekilmesi olayına bağlayıp üç mevsime bölmekteydiler. Tarihçilerin piri-atası sayılan Herodotos, Nil'in yıllık taşmalarının Mısır üzerindeki etkisini ve mevsimleri bakın nasıl anlatıyor: "Nil taştığı zaman, yalnız Delta'ya değil, kimi yerlerde Libya ve Arabistan (Yani Nil'in her iki yanı) topraklarına da yayılır ve bu her iki yanda da, bazan daha az, bazan daha çok olmak üzere iki günlük yere kadar

uzar gider. -Nil taşıp da her yanı bastığı zaman su yüzünde yalnız kentler görünür, tıpkı Ege denizinin adaları gibi. Mısır'ın geri kalanı deniz olur; yalnız kentler meydanda kalır. Böyle olduğu zaman, gemiler artık ırmak yatağını izlemekten kurtulurlar, ovada yüzerler. -Nil suları yaz gündönümünden başlayarak yüz gün süreyle kabarıyor, bu süre dolmaya yakın çekiliyor ve bütün kış boyunca, ta yaz gündönümüne kadar, bir dere gibi kalıyor" (II kitap, 10 ve 97). İşte Nil'in temmuz ortalarından başlayıp hemen dört ay süren taşma mevsimini izleyen dört aylık çekilme (ya da ekim) mevsiminde toprak pek verimli bir arazi niteliği kazanır. Üçüncü dört aylık ürün alma mevsimi de bunu izler. İşte Mısır ekonomisi açısından pek önemli bir olay olarak görülen taşmaların başlama zamanı ile suyun yükselme miktarı, özel memurlar tarafından dikkatle izlenirdi. Nil boyunca, suyun yüksekliğini belirlemek için, çok sayıda Nilometreler inşa edilmişti. Kahire (Ravza adacığının güney ucunda), Asvan (eski Syene. Elefantin adacığında), Kom Ombo (tapınağın içinde) Nilometreleri günümüzde de ziyaret edilmektedir. Osmanlı Müneccimbaşı takvimlerinde, Mısır-Nil ile ilgili olarak, Evvel-i zer el-erz bi Mısr (Mısır'da pirinç ziraatinin başlaması), 1754/5 yılı takviminde Rumi 28 Mayıs (13 gün eklemekle Miladi 10 Haziran), Sukut-ı nokta bi Nil, 5 Haziran (18 Haziran), İbtida-i füzûnî-i Nil (Nil suyunun taşmaya başlaması), 16 Haziran (29 Haziran) günleri, yüzyıllar boyunca gösterilmiş bulunmaktadır.

Sirius'un helyak doğuşu gününün Mısır takviminin yapılandırılması üzerine etkisiyse, taşma olayı ölçüsünde açıklık kazanmış bulunmuyor. Hemen aynı zamanlara rastlayan bu iki doğa olayı arasındaki ilişkiden, ilk olarak MÖ 1877'de söz edildiği görülüyor. Bu belgede, Sirius'un helyak doğuşunun, Nil'in yıllık taşmalarını belirlemekle görevli memurlara haber verildiği anlatımlanmaktadır (Sayılı 1982, s. 83). Ünlü bilgin Batlamyus (Klaudios Ptolemaios), Sirius'un helyak doğuşunun, MS 140 yılında 19 Temmuza gelen Mısır yılbaşısı (1 Tût) günü gerçekleştiğini belirlemiş bulunmaktadır. [Yani Sirius'un helyak doğuşu günü = 1 Tût (Mısır yılbaşısı) = 19 Temmuz MS 140. Söz konusu gün Miladi 18 Temmuza gelmektedir. (Ayrıntılı bilgi için: *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 74, Ekim 1991'deki "Eski Mısır Takvimi..." başlıklı araştırmamıza bakınız.)

Bu açıdan ele alındığında, takvimler dört sınıfa ayrılacaklardır. İlk üçü, sizin de s. X'da belirttiğiniz gibi, Güneş, Ay ve Ay-Güneş takvimleri, dördüncüsüyse bu üç sınıfın dışında kalan takvimlerdir. Eski Mısır takvimi MÖ 3000 yılı sıraları vardı, kullanılmaktaydı. İlk Güneş takvimiyse, Eski Yunan'da, MÖ 432'de Atinalı Meton ve Euktemon'un ve MÖ 280'de Sisamlı Aristarkhos'un, ilk ve ikinci olarak yaz gündönümü ölçümlerini gerçekleştirmelerinin ardından, yine Mısır'da ve MÖ 238'de yayımlandığını gördüğümüz Kanopus buyrultusu ile uygulama alanına getirilmiş bulunmaktadır. Söz konusu buyrultuda, 365 tam (kesirsiz) günlü eski Mısır takvimi, her biri 30 gün çektirilen 12 ayın sonuna getirildiğini bildiğimiz 5 ekleme günün 4 yılda bir 6'ya çıkarılmasıyla, 365 1/4 günlü bir Güneş takvimi durumuna sokulmuştur. MÖ 45 yılındaysa, Jül Sezar'ın buyruğuyla, İskenderiyeli Sosigenes, Kanopus takvimini (n 4 yılda 1 gün şeklindeki artıklama kuralını) alarak, bildiğimiz Jülyen takvimini oluşturmuştur. Böylece Jülyen takvimi, sanıldığı gibi tarihin ilk değil, ikinci Güneş takvimi olmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için: *Bilim Tarihi*, sayı 10, Ağustos 1992'deki Güneş takvimleri başlıklı araştırmamıza bakınız.)

11) s. XVI, st. 8'de "Mısırlılar, Sirius'un helyak doğuşu olayını yılın başlangıcı kabul etmişlerdir" deniyor. Daha açık bir anlatımla, helyak doğuş günü olan Jülyen 19 Temmuz Mısır takvimi yılbaşısıdır, deniyor. Çok büyük yanlış. Bu çok yanlış anlatım, Eski Mısır takvimi üzerine bilgi vermeye çalışan kimi bilgisiz yazarlarda da görülüyor.

Eski Mısır yılının 365 tam (kesirsiz) gün olduğunu kesin olarak biliyoruz. Böyle olunca 365 1/4 günlü Jülyen (Rumi) takvimine göre, yılbaşı, 4 yılda 1 gün oynayacaktır. Örneğin 19 Temmuz MS 140 günüyle başlayan ve Mısır yıllarını kullanan bir takvimde,

1 Tût	1	-	2	-	3	-	4	= 19 Temmuz MS	140	-	141	- 142 - 143
1	"	5	-	6	-	7	-	8 = 18 " "	144	-	145	- 146 - 147
1	"	9	-	10	-	11	-	12 = 17 " "	148	-	149	- 150 - 151
:	:	:	:	:	:	:	:	: : : :	:	:	:	: :
1 Tût	1462	-	3	-	4	-	5	= 19 Temmuz MS	1600	-	1	- 2 - 3

olacaktır. Buradan da açıkça görüleceği üzere, Eski Mısır yılbaşısı, asla değişmez olmayıp, 1460 yılda bir dönüş yaparak (buna Sothis ya da Sirius dönüşümü denmektedir) sürekli değişmekte; yaza da kışa da gelebilmektedir (çünkü: 1460 x 365 1/4 = 1461 x 365).

Eski Mısır yılbaşısının, yalnızca, MS 139 yılında 20 Temmuza, 140 (ve 141 - 142 - 143) yılında 19 Temmuza geldiği, bir yukardaki maddede de söylediğimiz gibi, Batlamyus tarafından kayda geçirilmiş (belgelenmiş) bulunmaktadır.

Böyle olunca, MS 1600 yılında olduğu gibi, MS 140 yılından 1460 yıl gerilere gidilirse, MÖ 1321, 2781 ve 4241 (Jülyen) yıllarında da yılbaşı yine 19 Temmuza gelecektir.

Mısır tarihi uzmanları, buna dayanarak, Eski Mısır takviminin başlangıcının bu tarihlerden birinde aranması gerekeceğini düşündüler. Mısır uygarlığı ya da tarihi başlangıcının da (Nil boyu ile Delta birliğinin Menes tarafından gerçekleştirilmesi) söz konusu takvim başlangıcının birkaç yüzyıl öncesinde aranması gereğini vurguladılar. Mısır tarihi kitapları, bu birliği MÖ 3315 ya da 3197 yılına koymaktadırlar (Afet İnan 1987, s. 60).

Kısaca, Sirius'un helyak doğuş günü olan 19 Temmuz, Mısır takviminin yılbaşısı değil, Mısır takviminin başlangıcı ile ilgili bir tarihlemedir.

12) S. XVI, st. 12'de: Ptolemaios Euergetes'ce yayımlanmış olduğu bilinen Kanopus buyrultusu,

MÖ 237 değil, 17 Tûbe = 7 Mart MÖ 238 tarihini taşımaktadır. Gerçekten, madde 10'da sözü edilen araştırmamızda, s. 183'den,

1	Tût	= 22	Ekim	MÖ	239'a göre,
1	Bâbeh	= 21	Kasım	"	"
1	Hâtur	= 21	Aralık	"	"
1	Kiyehk	= 20	Ocak	"	238
1	Tûbe	= 19	Şubat	"	"
17	Tûbe	= 7	Mart	"	"

olarak elde edilecektir (Ayrıca Ginzel, s. 197'ye bakınız).

13) s. XVI, st. alttan 12'de, Jülyen takviminde "yıl uzunluğu ortalama 365,25 gün alınmıştır" deniyor. Yanlış. Örneğin gerçek Güneş yılı uzunluğu ortalama 365,2422 gün alınmıştır, denmiş olsaydı doğru olurdu. Ortalama sözü, çok sayıda ölçüm değerlerinin toplamının ölçüm sayısına bölümünden elde edilen değeri anlatır. Takvim hesaplamaları konusunda bir örnek verelim: İstanbul'un fetih günü, Müneccimbaşı takvimlerimizin atası sayabileceğimiz, 1452/3 yılı takviminde 20 Cemâziyelevvel 857 = 29 Mayıs 1453 Salı olarak verilmektedir. Günümüz (Diyanet) takvimindeyse, 20 Cemâziyelevvel 1419 = Mil. 11 Eylül/Rumi 29 Ağustos 1998 Cuma'ya gelmektedir:

20 Cemaziyelevvel 857	=	Rumi 29 Mayıs 1453 Salı
20 Cemâziyelevvel 1419	= Mil. 11 Eylül/	Rumi 29 Ağus. 1998 Cuma

Hicri yıl 562 = 92 gün + 545 Rumi yıl
= 545 x 365,25 gün + 92 gün
= 199.153 gün

Buradan, 562 yılın ortalaması olarak,
Ortalama Hicri yıl süresi = 199153: 562 = 354,364 769 gün
şeklinde elde edilecektir.

Söz konusu gün, eğer bir gün sonrasına, 12 Eylül/30 Ağustos'a gelmiş olsaydı, bu süre 199154: 562 = 354,366 548 gün olacaktı. Görüldüğü üzere, bu ikinci değer bildiğimiz 354,367 056 gün değerine daha yakındır.

Ortalama hesabına daha başka örnekler de verebiliriz. Bir buğday tanesinin ağırlığı, bir defter yaprağının kalınlığı ne kadardır? Bir sınıftaki öğrencilerin yaş, boy ortalaması nedir? sorularına yanıt aranırsa: 100 gr buğday tartılarak, sayılır (ben bir tarihte saymıştım, 300 tane kadar geliyor). Toplam ağırlık tane sayısına bölünürse, bir buğday tanesi, ortalama 1/3=0,333 gr gelecektir. Sizin Kılavuz kitabınız, 634 sayfa = 317 yaprak, 3,4 cm kalınlığındadır. Buna göre bir yaprak kâğıdın kalınlığı 34 mm/317 yaprak = ortalama 0,107 256 mm oluyor. Burada ortalama nitelemesi neyi gösteriyor? Buğday tanelerinin kimi biraz daha küçük ve hafiftir, 0,25 - 0,28 - 0,30 gr gelir; kimi daha büyük ve ağırdır, 0,34 - 0,35 - 0,40 gr gelir. İşte ortalama değer kavramı bu özelliği anlatımlamaktadır.

İran'da yayımlanan 1995-96 takviminde sağ alt köşede "müneccimbaşı" yazısı görülüyor.

Bu bakımdan, yukarıdaki sayfada, ortalama sözü ya silinmeli ya da onun yerine "yaklaşık" sözü kullanılmalıdır.

14) s. XVI, st. alttan 9'da, bir önceki maddede sözü edilen, 365,25 günlü yıl süresini "Sosigenes'in bulduğu" belirtilmektedir. Bu sayıyı bulan kişi Sisamlı Aristarkhos; ilk kullananlar da Kanopus takvimi yapımcılarıdır. Sosigenes'in (Jülyen takvimini oluşturmada) yaptığıysa, Kanopusculardan kopya çekmek olmuştur.

15) s. XVI, st. alttan 4'te, 365 1/4 günlü Jülyen takviminin, 365,2422 günlü Gregoryen takvimine göre, söz konusu iki takvim başlangıçları arası, kayma/yanılgı miktarının 14 gün olduğu söyleniyor.

365,25 - 365,2422 = 0,0078 gün/yıl hesabıyla, 1582-MÖ 45 = 1626 yıl ve 1626 x 0,0078 = 12,6828 gün, yaklaşık 13 gün edecektir.

16) s. XVII, st. 6'da, 1582'de Gregoryen takvimine geçişten söz edilirken, "Daha sonra yılbaşı da 1 Ocak tarihine alınmıştır" deniyor. Yılbaşının 1 Ocak'a alınması, sözü edilen tarihte değil, MÖ 45'te, Jülyen takviminin kabulüyle olmuştur.

17) Yine aynı satırda, "Yıllar da İsa'nın doğumu 0 (sıfır) sayılarak" deniyor. Takvimbilimine başlarken bilinmesi gereken en önemli temel bilgilerden birisi, takvimlerde asla sıfır yılının bulunmadığı, yılların ...MÖ 5, 4, 3, 2, 1, MS 1, 2, 3, 4, 5, ... şeklinde sayılmakta olduğudur. Bu gerçeği bilmeyen kişiler, özellikle MÖ yıl hesaplamalarını yanlış yapmaktadırlar. Bu konuda iki örnek vermekle, iki önemli yanlışı düzeltmek yerinde olacaktır.

I. Madde 11'de sözünü ettiğimiz, eski Mısır takvimiyle ilgili olarak, MS 140 yılından 1460 yıl geriye gidilirse (yani çıkarılırsa) kaçıncı yıla varılır?

Bu konuda en ciddi yayınlarda bile yanlışlar bulunmaktadır. Örneğin Türk Tarih Kurumu'nun yayınlarından, Ord. Prof. Yusuf Ziya Özer'in *Mısır Tarihi* (1987, s. 36) ve Prof. Dr. Afet İnan'ın *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti* (1987, s. 29) kitaplarında söz konusu yıllar MÖ 4241, 2781, 1321 ve MS 141 olarak verilmektedir. Ord. Prof. Dr. Adnan Sayılı'nın *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* (1982, s. 78-80) kitabında, Sirius dönüşümünün 1456 yıl kabulüyle, söz konusu yıllar MS 139 ve MÖ 4228, 2773, 1317 olarak veriliyor. *Encyclo-*

paedia Britannica'da (1971, "Calendar" mad.) ise MS 139 ve MÖ 1321, 2781, 4241, 5701 yılları verilmiş. Bunların hepsi de yanlıştır. Doğrusu:

a) 1461 Eski Mısır yılı = 1460 Jülyen yılı

(Çünkü 1461 x 365 = 1460 x 365,25 = 533.265 gün) hesabına göre, Sirius dönüşümü = 1460 Jülyen yılı ve,

b) 1 Tût = 20 Temmuz MS 139
1 Tût = 19 Temmuz MS 140 kabulü ile,
MS 140 yılını = 5140 yılı sayarsak
:
MS 1 yılı = 5001 yılı ve
MÖ 1 yılı = 5000 yılı

sayılacaktır. Buna göre de:

MÖ 1321 yılı = 3680 yılı olacaktır.

Hesaplama: MS 140 yılına, 5000 ekleyerek, 5140 yılı dersek,

1. adım. 5140'dan 1460 çıkarımız: 5140 - 1460 = 3680
2. adım. 5000'den 3680 çıkarımız: 5000 - 3680 = 1320
3. adım. 1 + 1320 toplamını alımız: 1 + 1320 = 1321 MÖ

Bu hesaplamaya göre doğru sonuç: MS 140, MÖ 1321, 2781, 4241'dir.

II. 365 1/4 günlü Rumi takvimlerin ilkinin MÖ 238'de Kanopus takvimi olarak ortaya konulmuş olduğunu biliyoruz. Bu takvim, Eski Mısır takvimi aylarını (tût, bâbeh, hâtur,...) kullanıyordu. MÖ 45'teki Jülyen takvimi, Rumi takvimlerin ikincisidir ve ayları ocak, şubattır. 1582'deyse Gregoryen (Miladi) takvim uygulamaya konulmuştur. Böylece MÖ 45 öncesinde Jülyen, 1582 öncesindeyse Miladi takvimi yoktu. Ne var ki bu takvimler, bizim kullanmaya alışık olduğumuz ve hesaplamasını kolayca yapabildiğimiz takvimler olduğundan, var olmadıkları dönemde de varmış gibi düşünüp hesaplarımızı bunlara göre yaparız.

Şimdi Rumi/Miladi takvimlerin artıklama kuralını, "MS döneminde, 4'e kalansız olarak bölünebilen yıllarda yani MS 4, 8, 12, 16, ... yıllarında, Şubat 29, yıl 366 gün çeker" diyerek anlatımlıyoruz. Bu böyle de, acaba MÖ döneminde artıklanacak yıllar hangileridir? Sorusuna yanıt arayacak olursak: Yıllar, az önce de değindiğimiz üzere, (0 yılı olmaksızın)

MÖ ...5, 4, 3, 2, 1, MS 1, 2, 3, 4 Ar, 5, 6, 7, 8 Ar, 9, 10,...

olarak sıralanacağından, MS 4 ile 8 arası üç yıl (5, 6, 7 yılları), 8 ile 12 arası üç yıl (9, 10, 11 yılları), ... olağan yıllar olacaktır. MÖ dönemi için de, böyle "bir yıl artık-üç yıl olağan" sıralamasını uygularsak (sondan başa gidiniz),

... MÖ 15, 14, 13 Ar, 12, 11, 10, 9 Ar, 8, 7, 6, 5 Ar, 4, 3, 2, 1 Ar, MS 1, 2, 3, 4 Ar, 5, 6,...

olacaktır. Demek oluyor ki "MÖ döneminde, MÖ 1, 5, 9, 13,... yılları yani 4'e bölündüğünde 1 kalan veren yıllar artık yıllardır" kuralına uyulacaktır.

18) s. XVII, st. 11 ve 16'da, 0,0078 x 400 = 3,1136 gün ve 0,1136 gün olarak hesaplanmış. Doğrusu 3,12 gün ve 0,12 gün olacaktır.

19) s. XVII, st. 12'de "400 ile bölünebilen asırlar"dan söz edilmektedir. 400 ile bölünebilen, 400'den sonraki ilk asır 800'üncü asır olacaktır ki, şimdi 20. asrı yaşadığımıza göre, bu ters yönden jeolojik devirlere uzanmak gibi bir şey olacaktır. Bu nedenle doğru deyiş "400 ile bölünebilen yıllar" olmalıdır.

20) s. XVII, st. 20'de, "Ülkemizde 1 Ocak 1926'dan itibaren Miladi takvim resmen yürürlüğe girmiştir" deniyor. Yanlış.

Vaktiye bizim okuduğumuz inkılap tarihi kitaplarında da böyle yazarlardı. Bu yazarlar, hep birbirinden görerek, alarak, ancak doğruluğunu hiç araştırma zahmetine katlanmaksızın kitap yazan kişiler... Yoksa kasten, bilerek mi gerçekleri tersine çeviriyorlar? Şu kitapları bilenine, ehline yazdırsalar olmaz mı?

Ahmet Şakir Paşa, *Takvim-i Nücûmî*, Kostantıniye, 1306

Büyük önderimiz, rahmetli Atatürk'ün devrimleri düşüncesi, kıraç topraklar üzerinde, birden bitivermiş değillerdir. Bunlar Osmanlı aydınlarının, Tanzimat'ın çok öncelerinden bu yana, düşündükleri, yazdıkları, çok kere de doğrudan yazmaya cesaret edemeyip eveleyip geveledikleri konulardır. Takvim konusu da böyledir. Osmanlı Müneccimbaşı takvimlerinde, 1452'den yani Fatih Sultan Mehmet döneminden beri, biz Müslümanların dini takvimimiz olan Hicri takvim, Hıristiyan Arap tebaanın (Süryaniler) kullandığı İskender takvimi, sonra Celali ve Eski Fars takvimleri verilirdi. Sonraları Mısır Hıristiyanları (Kıptî) takvimi, Rumeli yakası Hıristiyanlarının Jülyen takvimi, Osmanlı mali/Rumi takvimi ve en son Miladi takvim de verilir oldu. Osmanlı aydını bütün bunlara yabancı değildi. Geçen yüzyılın ikinci yarısında, Mali yıl eleştirile-

rinin altında, gönüllerde hep uygar Batının Miladi takvimi yatıyordu (Dergimizin 47. sayısındaki araştırmamızda ilk sayfaya da bakınız).

Sonunda, 1917'de yani Osmanlı döneminde, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kabul ettiği 8 Şubat 1332 (21 Şubat 1917) tarih ve 200 sayılı yasayla, Miladi takvime geçiş gerçekleştirildi. Yasanın ilk ve ikinci maddesi hükümlerine göre, 16 Şubat 1332 (1917) = 1 Mart 1333 denilerek günler 13 gün ilerletilmiştir. Bu değişiklik, Rumi takvimden Miladi'ye geçiş anlamına gelmektedir. Yasada geçen "garbî takvim" deyimi de yine bu anlamı taşımaktadır. Ancak yasaya göre, takvim başlangıcı, bir başka deyişle 1300'lü yıl sayılaması değiştirilmemiş, 1900'lü yapılmamıştır. Burada 1900'lü yıl sayısı her ne kadar Milat (Hz İsa'nın doğumu) yılını göstermekteyse de, takvimbilimi tekniği açısından bizdeki Miladi sözünün, yıl sayısıyla bir ilişkisi bulunmamaktadır. Çünkü Jülyen takvimi de Miladi'dir yani Hz İsa'nın doğum yılı başlangıçlıdır. Bu nedenle, bizde geçen yüzyılda Gregoryen takvimi karşılığı olarak Miladi değil, Efrenci ya da Frengi sözleri kullanılmıştır. Yine bu nedenle Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Jülyen takvimine "Miladi - tarz-ı atik (Miladi - eski biçim)", Gregoryenceyse "Miladi - tarz-ı cedid (Miladi - yeni biçim)" demektedir. Bizde Fransız dilinde kitap yayımlatan Avrupalı takvimbilimi yazarları da, Émile Lacoine (*Table de Concordance des Dates des Calendries*, Paris, 1891), A. Bacolla (*Tableaux pour la Coincidence des Dates*, Constantinople, 1910) gibi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu deyimlerini, "Vieux style, Nouveau style" olarak kullanmışlardır. Şemseddin Sami'nin Fransızca sözlüğünde de, Ére julienne = tarih-i rumî, Année julienne = sene-i rumiye; Ére grégorienne = tarih-i efrencî şeklinde verilmektedir. Aslında Miladi takvim deyişi, gerçek yıl süresinin 365,2422 gün olmasına karşı, Rumi takvimin 365,25 günlü olarak alınmış oluşu nedeniyle ortaya çıkan 0,0078 gün/yıl yanılgısının giderilmesiyle, yani yüzyılımızda günlerin 13 gün ilerletilmesiyle elde edilmiş olan, düzeltilmiş/doğru takvim (Gregoryen takvimi) anlamındadır.

1 Ocak 1926'daysa bu ilk yasayla 1300'lü olarak bırakılan yıl sayısı 1900'lü yapılmıştır.

21) s. XVII, st. alttan 14'te, "Bazı araştırıcılar, 16 Temmuz 622 Cuma tarihinin bir gün hatalı olduğunu iddia etmektedirler" deniyor. Hayır, hatalı olduğunu iddia etmiyorlar. Ancak *Uluğ Bey Ziyci*'nde de belirtildiği üzere, madde 13'te bir örneğini verdiğimiz, ortalama (değerlerin kullanılmasıyla yapılan) hesaplamaya göre 15 Temmuz 622 Perşembeye, Hz Peygamber'in hadisleriyle (bak. *Sahîh-i Buharî*, hadis no. 901 ve 905-908) verilen rü'yet-i hilal kuralına göreyse 16 Temmuz 622 Cumaya geldiği bildirilmektedir. (Bu konuya, dergimizin Ağustos 1997 tarihli, 44'üncü sayısındaki "Kuramsal Hicri Takvim" başlıklı araştırmamızda, s. 43'te biz de değinmiş ve ortalama değerlerle yapılan hesaplamayı vererek, söz konusu başlangıcın 15 Temmuz 622 Perşembeye geldiğini göstermiştik.)

İran'da yayımlanan 1996-97 yılına ait bir başka takvimde alt köşelerde Türkçe "sıçkan yılı" yazısı yer alıyor.

22) s. XVIII, st. 13'te, madde 13'teki gibi, yine ortalama deyişi kullanılmıştır. "Ortalama 33 yılda bir hicrî tarihler aynı mevsime gelebilecektir" deniyor. Ortalama dendiğinde, sanki kimi 28, 30, 31 kimi de 34, 35, 40 yılda birmiş gibi anlaşılmaktadır. Burada da yaklaşık denecek. Sözü edilen değer,

365,25 x = 354,367 056 (x + 1)

denkleminin çözümüyle, x = 32,561 691 Rumi yıl ve x + 1 = 33,561 691 Hicri yıl olarak bulunacaktır.

Aynı cümlede ikinci bir hata daha var: "... gelebilecektir" deniyor. Gelebilme sözü, bir olasılığı anlatımlamaktadır; "gelmeyebilir de" anlamına geliyor. Burada "...gelecektir" denmelidir.

23) s. XVIII, st. 22'de, "Önceleri muvakkıthanelerde, daha sonra müneccimbaşılık kurumlarında hicri ayların ilk gününün hesabı konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır" deniyor. Muvakkıthaneler, yerel (yani bulundukları kentlere ait) saati ve namaz vakitlerini veren kuruluşlar olduğundan, sanırım, bunların ay ayının ilk gününü belirleme ödevleri bulunmuyordu. Bu ödev, yıllık takvimleri hazırlama işiyle yükümlü olan Müneccimbaşılığa verilmişti. Olay bu yönüyle ele alınırsa, bence daha iyi olur.

24) s. XVIII, st. alttan 11'de, ünlü İslam astronomlarından söz edilirken, "Hebaş, el-Hârezmî, el-Ferganî, el-Battânî ve Uluğ Bey'dir" deniyor. Sözü edilen ilk kişi, Hebaş değil, Habeş, daha doğrusu Habeş ül-Hâsip olmalı (Halife Me'mûn dönemi gökbilimcisi. Salih Zeki'nin *Âsâr-ı Bâkıye*'si, c. 1, s. 156'ya bakınız). Uluğ Bey yerine de, *Uluğ Bey Ziyci*'nin yapımcıları: Giyâseddin Kâşî - Bursalı Kadızâde Rumî - Ali Kuşçu ve Uluğ Bey dense daha iyi olacak. Bir de bu döküme, Merâga Rasathanesi'nin ünlü gökbilimcisi Nasıreddin Tûsî de eklense çok daha iyi olacak.

25) s. XVIII, st. alttan 4'te, "Buradaki Rumi takvim, esasında Jülyen takvimi anlamında kullanılmaktadır" deniyor. Evet. Bizde takvimbilimi deyim-

leri, konu henüz kamuya tam olarak aktarılabilmiş olmadığından, gerçek yerlerine oturmuş değil. Yüksek öğretimde okutulan ders kitaplarında bile ılınımlar ile gündönemleri tersine adlandırılmış bulunuyor (Adnan Sayılı'nın *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* (1982), s. 330, st. alttan 2; s. 336, st. 10; s. 348, st. alttan 14; ...'e bakınız. Sayılı, ılınımlara gündönümü, gündönümlerineyse dönence diyor). Oysa gündönümü deyişi katıksız Türkçe olup halkımızın eskiden beri kullandığı sözlerdendir. Ahmet Şakir Paşa, *Takvîm-i Nücûmî*'sindeki (1306) 1892/93 yılı takviminde "gündönümü"nü Rumi 8 - Frengî (Miladi) 20 Haziran'a, "gündönümü fırtınası"nıysa bundan iki gün sonraya getirmektedir. Sonra madde 20'de de değinmiştik, Jülyen takvimi de, Miladi de, ikisi de aslında Miladi, yani Hz İsa'nın doğum yılı başlangıçlıdır. Ancak bizde, artık alışılmış olduğu için, yanlış bir adlandırma da olsa, yalnızca Gregoryen takvimine Miladi diyoruz. Yine aslında Rumi takvim demek, 365 1/4 günlü takvim demektir; bu, bu türlü takvimlerin genel adıdır. Kanopus takvimi, Jülyen takvimi, İskender takvimi, Kıptî takvimi, Osmanlı mali yılı hep birer Rumi takvimdirler. Eskiden, Osmanlı Müneccimbaşı takvimlerinde, Rumi adı altında, Jülyen değil, İskender-i Rumi (Kısaca İskender ya da Rumi) takvimi verilirdi. Sonradan Jülyen de verilmiştir.

26) s. XVIII, st. alttan 1'de, "Müneccimbaşı takvimlerindeki cetvelleme sistemlerinde Celâlî takviminin esas alınmasında Selçukluların etkisi olduğu düşünülmektedir" deniyor. Düşünülmekte olur mu? Elbet öyledir. Celaleddin Melikşah Selçuklu sultanı değil mi?

Bugün de İran'da Celali takvimi kullanılmaktadır (yalnızca yıl sayısı değişiktir). Takvimlerde, Celalinin yanı sıra, Hicri ve Miladi takvim günleri de verilmekte, ancak halk Miladi takvimden bir şey anlamamaktadır. Yine bugün, İran'da, bizim Müneccimbaşı takvimlerimiz yayımlanmakta, o gelenek sürdürülmektedir. Bu kitapçıklarda, Miladi, Hicri, Hicri-Şemsi, İskender, Fars-ı kadîm takvim günleri verilmekte; kapaklarında örneğin (1996) "Sıçkan yıl" ile "Müneccimbaşı" yazıları okunmaktadır.

27) s. XXII, st. alttan 11'de, Ekleme 5 gün, "hamse-i müşterika" değil, "hamse-i müstereka" (çalıntı 5 gün) diye adlandırılmaktadır (müstereka, sirkat = çalma'dan).

28) s. XXIII, st. 1'de, Osmanlı Müneccimbaşı takvimlerinden söz edilirken, "Bu takvimlerde bugün kullandığımız anlamda 1 Ocakla başlayan Milâdî takvim karşılıkları verilmediği için 1 veya 2 günlük hatalar olabilmektedir" deniyor. Çok yanlış. Müneccimbaşı takvimlerinde, hep derim ya, ilk örneklerinden, 1452'den beri, Jülyen takviminin ikiz kardeşi olan İskender takvimi, 1700'lerde hem İskender hem Jülyen takvimi verilmekteydi. Örneğin 1754/5 yılı takviminde, 1 Teşrinevvel (Ekim) günü "sene 2066" (İskender), 1 Kânunsânî (Ocak) günü ise "re's-i sene-i Nasâra 1755" (Jülyen) olarak gösterilmektedir. Bu 1, 2 günlük hatalar (daha doğrusu yaklaşımlar), bu nedenle değil, Hicri takvimin, *Toplumsal Tarih* okurlarının artık çok iyi bildikleri yapısından kaynaklanmaktadır. Biz bu nedeni, dergimizin 43 ve 44. sayılarında ("Gerçek Hicri Takvim" ve "Kuramsal Hicri Takvim" başlıklı araştırmalarımızda) anlatmaya çalıştık. İzleyen dört sayıda da, gün adının verilmiş olması durumunda, bu hatalardan nasıl kurtulup doğru karşılıkların bulunacağı konusu üzerine eğildik (yapılacak iş, veriyi asla değiştirmeye kalkmadan, bulunan Rumi/Miladi günü sayısını, verideki gün adına göre değiştirmek olmalıdır). Yazılarımızı pek kısaca özetleyecek olursak: Söz konusu hatalar, Hicri takvimde Ay aylarının 29 ya da 30 gün çekebildikleri, ancak hangi ayların 29 hangilerininse 30 gün çekeceğinin bilinemediği; bu sürecin, eşzamanlı ve düzenli olmayışı dolayısıyla, bugüne değin, bir doğa yasasına, bir kurala bağlanamamış olması nedeniyle ortaya çıkmaktadırlar.

29) s. XXIII, st. 16'da, Osmanlı mali yılı "Hicri 1256'dan itibaren yürürlüğe girmiştir" deniyor. İşte çok yinelenen yanlışlardan biri de bu.

Osmanlı mali yılı, o vakitlerde yayımlanmakta bulunan, *Tasvir-i Efkâr*, *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis*, *Vakit* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi gazetelerin tarihlemelerinden izlenebildiği üzere, 1860'ların ilk yıllarında görülmeye başlanmış ve ancak 1870'lerin ortalarında yaygınlık kazanmıştır (A. Necati Akgür, "Osmanlı Malî Yılı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 102, Haziran 1996, s. 72). Hicri 1256 (Miladi 1840) tarihine gelince: Bu yıl, Osmanlı mali yılı hesaplamasının dayandırılmış olduğu yıldır. Şöyle ki:

Osmanlı mali yılı yılbaşısı Rumi 1 Mart'tır ve 1 Mart hangi Hicri yıl içinde giriyorsa mali yıl da o yıl sayısını alır. Buna, mali yılın mart girişi (medhal-i Âzer) kuralı denir. İkinci olarak, Hicri yıl 354/5, Rumi yılsa 365/6 gün çekeceğinden, bu ikisi arasında, yılına göre 11, 10 ya da 12 günlük bir zaman farkı oluşur. Buna göre bu yılda Hicri yıl diyelim 20 Haziranda giriyorsa, gelecek yıl 9, 10 ya da 8 Haziranda girecektir. Şimdi bu iki temel bilginin ışığı altında (mümkünse yukarıda adını verdiğim araştırmamızda s. 87'yi açınız), 9 Muharrem 1256 günüyle başlayan ve dolayısıyla 1256 mali yılı adını alacak olan yılı izleyen 1257 mali yılı 19 Muharrem 1257 Hicri günüyle başlayacaktır. Böylece gidilirse 1258 mali yılı 30 Muharrem 1258 günü, 1259 mali yılı 11 Safer 1259,...1286 mali yılı 10 Zilhicce 1286 ve 1287 mali yılı 20 Zilhicce 1287 günü girecektir. Dikkat ettiyseniz Hicri yılın en başından en sonuna gidildi. Şimdi.

20 Zilhicce 1287 Hicri = 1 Mart 1287 Mali

oldu. 10 gün sonra

1 Muharrem 1288 Hicri = 11 Mart 1287 Mali

ve bunun da arkasından,

1 Muharrem 1289 Hicri = 28 Şubat 1287 Mali

olduktan sonra

3 Muharrem 1289 Hicri = 1 Mart 1288 Mali

olacaktır. Ne var ki burada mart girişi kuralının bozulmuş olduğunu görüyoruz. Çünkü 1288 mali yılı, Hicri 1288 yılı içinde değil, 1289 içinde girmiş oluyor; yani 1289 mali yılı olması gerekir. Böylece 1288 mali yılı ortadan yok olmuş, atlanmış olmaktadır. Osmanlı dedelerimiz bu sıvışıp ortadan yok olan yıla, katıksız bir Türkçe ile "siviş" (ya da "sıvış") yılı demişlerdir. Buna da, Osmanlı mali yılının siviş yılı kuralı denmektedir. Osmanlı mali yılı bu iki kurala göre çalışması düşünülmüş bir Rumi takvimdir.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı mali yılı, mutlak olarak, bir siviş yılı olan 1255, 1288 yıllarını izleyen yıl ile, bir başka deyişle Rumi 1 Martın muharrem başlarına geldiği bir günle başlatılmak, hesaplamasını böyle bir gün ve yıla dayandırmak zorundadır. İşte, yukarda sizin de takıldığınız yanlış buradan kaynaklanmaktadır. Takvim başlangıcına gelince: Bu, takvimin kullanılmaya başlaması, yürürlüğe girmesi tarihi demek değildir. Çünkü örneğin Jülyen takviminin ikizi ve 365 1/4 günlü bir Rumi takvim olan İskender takvimi de 1 Ekim MÖ 312 başlangıçlıdır. Ancak MÖ 312'de Güneş takvimleri (Rumi takvimler) henüz buluşlanmış bulunmuyordu; bu tarihten sonra, MÖ 280'de, ünlü gökbilimci Sisamlı Aristarkhos tarafından hesaplanıp buluşlanmıştır.

30) s. XXIV, st. 10'da, 28 x 19 x 15 = 7980 yıllık "Jülyen döneminin, Jülyen takvimi ile isim benzerliği dışında herhangi bir bağlantısı yoktur" deniyor. Olmaz olur mu? Jülyen takviminde 28 yılda gün adı yinelenir. Açıklamaya çalışırsak: Jülyen takviminde 1 Ocak MS 1 = Cumartesi'dir. Bu 1'inci yıl, 365 günlü olağan bir yıldır. Şimdi yılın, 1'inci günü cumartesi olduğundan, 8, 15, 22, 29,...365'inci günleri yani 7'ye bölündüğünde 1 kalan veren günleri de cumartesi olacaktır. Buna göre 366'ncı gün olan 1 Ocak 2 = Pazar olmalıdır. Benzeri yolda 1 Ocak 3 = Pazartesi, 1 Ocak 4 = Salı olacak; ancak 4'üncü yıl, 4'e kalansız bölünebildiği için 366 günlü artık yıl olduğundan, 1 Ocak 5 = Perşembe olacaktır. 28 yıl süresince bu süreç işleyecek ve bir dönüşüm tamamlanmış olacaktır. 1 Ocak 29 = Cumartesi ile yeni bir dönüşüm başlayacaktır. Böylece 28 yıl aralıklarla,

1 Ocak 1, 29, 57, 85, 113,...645, 673, 701,... = Cumartesi
1 Ocak 2, 30, 58, 86, 114,...646, 674, 702,... = Pazar
1 Ocak 3, 31, 59, 87, 115,...647, 675, 703,... = Pazartesi
: : : : : : : : : : :

olacaktır. (Bibliyografyanızda da verdiğiniz, bizim "Rumi-Miladi ve Hicri Takvimlerde Gün Adı Belirleme Meselesi" adlı araştırmamızda s. 102'ye bakınız.)

Burada ikinci bir nokta, yine deyimler konusunda olarak, göze çarpıyor: Dönem sözü, Türkçede, Arapça zaman karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi gibi. Kimi yazarlar, burada anlatılmak istenen kavram için "çevrim" deyimini kullanıyorlarsa da, ben "dönüşüm" sözünü daha uygun buluyorum. Jülyen dönemi değil, Jülyen dönüşümü denmelidir.

TARİH VAKFI'NDAN YENİ YIL FIRSATI!

15 cilt kitap, 15 milyon yerine sadece 11 milyon liraya. Üstelik bir kitap da bedava!

Yurt Yayınları'ndan sizler için toplam 15 ciltlik 10 kitaptan oluşan bir paket hazırladık. Paketimizi 15 milyon yerine sadece 11 milyon lira ödeyerek alabilirsiniz. Ayrıca yine Yurt Yayınları'ndan seçeceğiniz bir kitabı da biz armağan ediyoruz.

28 Şubat 1998 tarihine kadar aşağıdaki bürolarımıza uğrayın, fırsat paketimizi ve armağanınızı alın.

İşte fırsat paketimiz:

Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye
Çağlar Keyder

Eyüp: Dün-Bugün
Sempozyum

Hacılar ve Sultanlar
Suraiya Faroqhi

Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları
Hans Peter Laqueur

İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri
Korkut Boratav

Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme
Şevket Pamuk

Sicill-i Osmani
Mehmed Süreyya
(6 cilt, karton kapak)

Tarih ve Toplumsal Kuram
Peter Burke

Tarihimiz ve Cumhuriyet
Zeki Arıkan

Toplumsal Tarihte Çocuk/Sempozyum

Vakıf Merkezi: Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2 80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70 Faks: (0212) 234 32 90
E-posta: tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr İnternet: http://www.tarihvakfi.org.tr

Bilgi-Belge Merkezi: Zindankapı Değirmen Sokak 15, 34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35 Faks: (0212) 513 21 77

TÜRKİYE DİYANET VAKFI TARİH VAKFI

Yayınlar: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği: Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

31) s. XXIV, st. 16'da, "28 yıl Güneş çevrimi süresi, 19 yıl Ay çevrimi süresi" deniyor. Takvimbiliminde bu adları taşıyan çevrimler (dönüşümler) bulunmamaktadır. 28 yıl, bir önceki maddede de değindiğimiz üzere, 365 1/4 günlü Rumi takvimlerde gün adının yinelenmesi dönüşümü; 19 yıl ise Meton dönüşümündeki Güneş yılı sayısıdır. Yanlış adlandırmalar şaşırtıcı ve yanıltıcı olmaktadır.

32) Son iki madde ya da hata da, Giriş bölümü dışında kalıyor. Ancak bunlar, bilmezlikten değil, dikkatsizlikten, yapılan işe gereken önemin verilmemiş olmasından kaynaklanıyor. Bu bakımdan, özellikle, üzerlerinde durmak istedim. Sayın hocam, "Sunuş"unuzun ikinci sayfasında, st. 5'te, kitabın ilk cildinin "...Hicret'in başlangıcı olan (?) 21 Cemâziyelâhır 001 (31 Aralık 622)" günüyle başlatılmış olduğunu söylüyorsunuz. Aynı gün, kitabın kapağında da görülüyor. Oysa kitap, bütün öteki örneklerinde de olduğu gibi, 1 Muharrem 001 = 16 Temmuz 622 Cuma günüyle başlatılmış. Sözü edilen günse, dökümlerin 1'nci sayfasının en başında yer almaktadır. Yani 1'inci sayfa yok sayılmış bulunuyor.

33) s. XXVII'de verilen Bibliyografya'da 6, 7 ve 8'inci yapıtlar benimdir. Ancak ben orada adı anılan kişi değilim. Benim soyadım, Akgün değil, Akgür'dür. Çünkü başka A. Necati Akgün'ler de var. Ben de, sayın hocam, sizin soyadınızı, Halanoğlu, Halayoğlu, Kalaçoğlu filan diye yazsam, sizin de canınız sıkılmaz mı?

Şimdi sizden dileğim, kitabın ikinci mi yoksa üçüncü cildine mi yetişir bilmiyorum, lütfen, en başta benim soyadım olmak üzere, şu yanlışları düzeltin ya da yeni baştan yazdırın. Bunu yaparken de, Celali takvimi filan gibi, Hicri'den Rumi/Miladi'ye çevirmeler konusuyla ilişkisi olmayan bölümleri çıkarın; bunun yerine, birkaç tane çevirme örneği koyun. Ancak bunu da yapmadan önce, yine lütfen, hiç olmazsa, benim *Toplumsal Tarih*'teki araştırma yazılarımı bir iyice okuyuverin. Çünkü, çoğu kişiye anlatamadım ama, siz benim yazılarımı okursanız anlarsınız. Size güveniyorum.

Kitabın, tanımak onuruna erişememiş olduğum iki değerli yazarına da, yeni çalışmalarında başarılar dilerim, efendim. ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı (yurtiçi, cilt kapağı ve dizin dahil) : 3.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$

Cilt satışı

1 Adet cilt (yurtiçi) : 3.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$

(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı: _____

Aboneliğe başlangıç sayısı: _____
Adres: _____

Posta kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.

☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.

☐ Nakit ödüyorum.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı no: ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐

Geçerlilik tarihi: ☐☐/☐☐

Kart sahibi: _____

İmza: _____

Aylık *Toplumsal Tarih* dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

KAYNAKLAR

Uluğ Bey Ziyci (çev. Abdurrahman bin Osman) (yazma)
Müneccimbaşı takvimleri (yazma)
Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *İslahu't-Takvim*, Mısır, Hicri 1307
Ahmet Şakir Paşa, *Takvim-i Nücûmî*, Kostantıniye, 1306
Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkıye*, c. 1 (Trigonometri), c. 2 (Aritmetik ve Cebir), İstanbul, 1329
Herodotos, *Herodot Tarihi* (çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973
F. K. Ginzel, *Handbuch der Mathematischen und Technischen Chronologie*, c. I, Leipzig, 1906
Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1982
Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987
Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987
Russell-Dugan-Stewart, *Astronomi* (çev. Gökdoğan-Ballı-Hotin li), İst. Üniversitesi Fen Fakültesi Yay., İstanbul, 1953
W. M. Smart, *Küresel Astronomi* (çev. N. Gökdoğan), İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yay., İstanbul, 1984
Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a* (çev. Mehmet Aydın), Türk Tarih kurumu Yay., Ankara, 1990
Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1981
Zeynüddin Ahmed bin Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi (çev. Kâmil Miras)*, c. 6, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1984*
A. Necati Akgür, "Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıptî Takvimi, Eski Fars ya da Yezdicürd Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 74 (Ekim 1991)
A. Necati Akgür, "Osmanlı Malî Yılı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 102 (Haziran 1996)
A. Necati Akgür, "Celâlî Takvimi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7, 257-58
A. Necati Akgür, "Güneş Takvimleri", *Bilim Tarihi*, sayı 10 (Ağustos 1992)
"Calendar", *Encyclopaedia Britannica*, 1971

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI BEYLİĞİ

(1300-1389)

EDİTÖR
ELIZABETH A. ZACHARIADOU

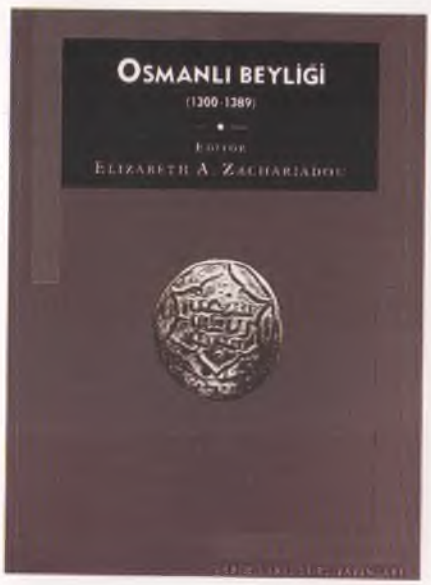

Küçük bir uç beyliğinin, Bizans'ın yerine geçen ve Batı Hıristiyan dünyasını yüzyıllar boyunca derinden etkileyen güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmesi, çeşitli açılardan incelenmesi gereken bir olgudur. Kuruluş dönemi hakkında 1930'larda geliştirilen kuramlardan sonra ortaya çıkan bulgular, eski tezleri geliştiren ve aşan savların kaynağı oldu. Osmanlıların kökeni, bulunan yeni sikkeler, gaza geleneği ve dervişlerin rolü, arazi tahrirleri, Türk dili, diğer beylik ve devletlerle ilişkiler üzerine karşılaştırmalı araştırmaları kapsayan bu kitabın ışığında Osmanlı tarihinin bilinmezlerle dolu en karanlık döneminin yeniden değerlendirilmesi gerekecek.

xiv + 227 s.
ISBN 975-333-067-7
1.800.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Tarihten İzler'
Osmanlı Bankası Arşivi Sergisi

17 ARALIK 1997-17 MART 199
OSMANLI BANKAS
TARİHİ ARAŞTIRMA MERKEZ
İSTİKLAL CAD. NO: 276/BEYOĞL

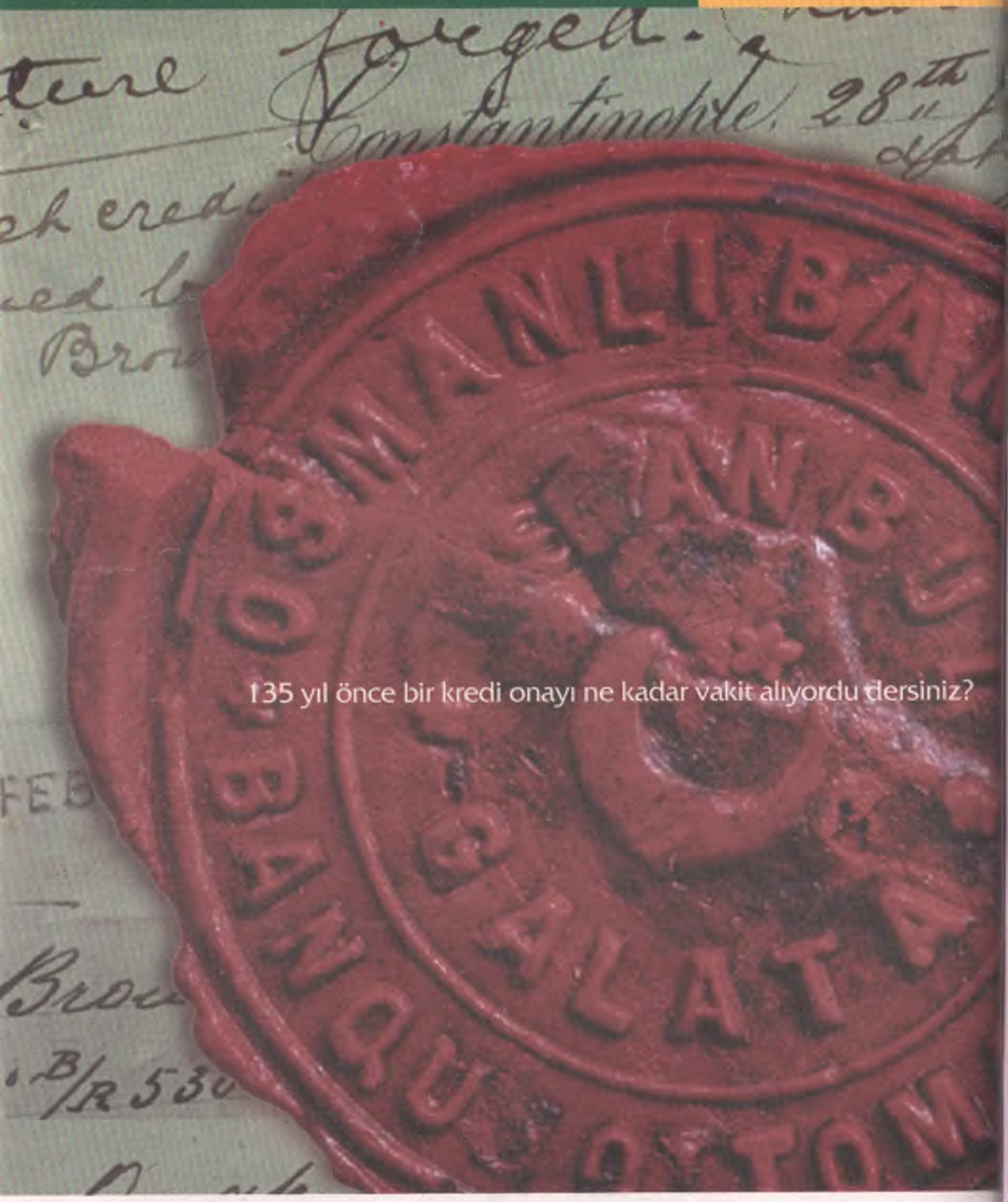

Türkiye'nin yaşayan en eski bankası olan Osmanlı Bankası, 'Tarihten İzler' Sergisi'yle 135 yıllık köklü bir geçmişin kapılarını aralıyor. İlk personel başvuru fotoğraflarından eski banknotlara kadar her türlü belgenin yer aldığı sergide pek çok öykü keşfedilmeyi bekliyor.

Osmanlı Bankası, geçmişin değerlerine dün olduğu gibi bugün de sahip çıkmaya kararlı.

OSMANLI BANKAS

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

MART 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

"TÜRK FEMİNİZMİ" 1919

SABİHA SERTEL

KADIN, CİNSİYET VE ULUS

KADIN DERGİLERİ

MEHMET [illegible]

SULTAN GALİYEV'İN GÖRÜŞLERİ

51

Esbank
XIV.
Yunus
Emre
Resim
Yarışması
1998

YANSIMALAR

I) AMAÇ:

Tüm sanatçılara açık olan Esbank XIV. Yunus Emre Resim Yarışması'nın amacı, Türkiye'de sanatın aydınlık yüzüne seçkin eserler kazandırılmasına, farklı eğilimlerin ve disiplinlerin çokseslilik anlayışıyla gelişmesine katkı sağlamaktır. "Yansımalar" teması çerçevesinde, sanatsal gelişimin en iyi örneklerini seçerek sergilemek, ödüllendirmek, Türk resim sanatının bugününe ve yarınlarına destek olmaktır.

II) SEÇİCİ KURUL: *(Alfabetik sıraylın)*

Doç. Dr. Ali AKAY	*Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*
Mustafa ATA	*Mimar Sinan Üniversitesi Resim Ana Sanat Dalı Başkan Yardımcısı*
Prof. Tomur ATAGÖK	*Yıldız Teknik Üniversitesi Yüksel Sabancı Merkezi Güzel Sanatlar Bölümü*
Prof. Zahit BÜYÜKİŞLEYEN	*Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*
Prof. Tayfun ERDOĞMUŞ	*Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*
Hasan Bülent KAHRAMAN	*Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Bölümü*
Yılmaz MAZLUMOĞLU	*Esbank T.A.Ş. Yönetim Kurulu Üyesi*

III) ÖDÜLLER:

1) Yarışma sonucunda dereceye giren 5 kişiye, her biri 1.500.000.000 (birmilyarbeşyüzmilyon) TL değerinde olan başarı ödülü ve ÖDÜL PLAKETİ verilecektir. Ödül alan yapıtlar Esbank tarafından satın alınmış gibi işlem görecektir.
2) Yarışma sonucunda sergilenmeye değer görülen yapıtlar, birer SERTİFİKA ile belgelenecektir.
3) Ayrıca bazı yapıtlar, sanatçıların katılma formunda belirttikleri bedel üzerinden satın alınabilir ve/veya Özel Ödül ile ödüllendirilebilir.

Ödül alan ve sergilenmeye değer görülen tüm yapıtlar renkli bir katalogda derlenecek, ***ödül alan sanatçılar için katalogda özel tanıtım sayfaları yer alacaktır.***

IV) ÖDÜL TÖRENİ VE SERGİ:

- Yarışma sonucunda yapıtları ödül alan ve sergilenmeye değer görülen sanatçılar için 15 Mayıs 1998 Cuma günü İstanbul-Beşiktaş Dolmabahçe Kültür Merkezi'nde bir ödül töreni düzenlenecek, sanatçılar ve yapıtları basına ve sanat dünyasına tanıtılacaktır.
- Yarışma sergisi ise 15-30 Mayıs 1998 tarihlerinde yine aynı yerde sanatseverlerin beğenisine sunulacaktır.
- Yarışma sergisi, İstanbul'daki sergiyi takiben ülke çapında en az 9 ili kapsayan bir dizi sergi ile 1998-1999 sezonunda Anadolu turnesine çıkacaktır.

V) KATILMA KOŞULLARI:

1) Ölçü, teknik ve kullanılan malzeme konusunda herhangi bir sınırlama yoktur. Yapıtların, yarışma amacına uygun olması ve sanat galerilerinde sergilenmeye hazır halde olması gerekmektedir.
2) Sanatçılar yarışmaya en fazla üç yapıtla katılabilirler.
3) Yapıtların daha önce herhangi bir yarışmaya katılmamış, sergilenmemiş, ödül almamış ve hiçbir şekilde teşhir edilmemiş olması gerekmektedir.
4) Seçici Kurul'da görev alanlar ile Esbank'ta çalışanlar ve yakınları yarışmaya katılamazlar.

VI) YAPITLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ:

a) Ön Eleme:

1) Ön eleme, yapıtların 35 mm'lik dialarından yapılacaktır. Ön elemeye yapıtların orijinallerini gönderen sanatçılar yarışma dışı bırakılacaktır.
2) Dialar slayt makinesinde gösterime hazır halde, çerçeveli olarak teslim edilecektir. Belirtilen ölçüye ve özelliklere uymayan dialar yarışma dışı bırakılacaktır.
3) Sanatçılar, her bir yapıt için (isteğe bağlı olarak) fazladan üç dia gönderebilirler. Fazladan gönderilen bu üç dianın, yapıtın detaylarını göstermesi gerekir.
4) Dia çerçeveleri üzerine, yarışma şartnamesiyle birlikte tarafınıza ulaşmış "dia etiketleri" yapıştırılacaktır. Dia etiketlerinin eksiksiz doldurulması ve etiket üzerine, yapıtın gösterilme yönünü belirten bir ok işareti konulması gerekmektedir.
5) Yarışmaya birden fazla yapıtla katılan sanatçılar, yapıtlarını gösteren dialara bir sıra numarası vermelidirler.
6) Dia etiketlerindeki bilgilerle, katılma formunda belirtilen bilgilerin birbiriyle aynı olması gerekmektedir. Yapıt adları, numaraları vb. bilgilerin etikette ve katılma formunda aynı olmaması halinde, yapıtlar yarışma dışı bırakılacaktır.
7) Yarışmaya katılacak dialar, tarafınıza ulaşmış matbu zarfların içine yerleştirilerek, APS ile ***taahhütlü*** olarak gönderilmeli veya Yarışma Merkezi'ne ***dia alındı makbuzu*** karşılığı elden teslim edilmelidir.
8) Diaların, tarafınıza ulaşmış matbu zarfların içine yerleştirilmesi ve zarf üzerinin eksiksiz doldurulması mecburidir. Zarf üzeri doldurulmamış ve/veya başka bir zarf ile gönderilmiş dialar sahiplerine iade edilmeyecektir.
9) Diaların son teslim tarihi 20 Mart 1998'dir. Postadan kaynaklanan gecikmeler de dahil olmak üzere, başka herhangi bir nedenden dolayı belirtilen tarihten sonra tarafımıza ulaşmış dialar kesinlikle yarışma dışı kalacaktır.
10) Ön eleme, 21-22 Mart 1998 tarihlerinde İstanbul'da toplanacak Seçici Kurul tarafından yapılacak, yarışma sonuçları sanatçılara posta ile yazılı olarak bildirilecektir.

b) Son Eleme:

1) Yapıtları son elemeye katılmaya hak kazanan sanatçılar yapıtlarının orijinallerini, kendilerine yazı ile belirtilmiş adrese teslim edeceklerdir.
2) Yapıt orijinalleri makbuz karşılığında ***elden teslim*** edilecek veya harcamalar kendilerine ait olmak üzere ***kargo ile*** gönderilecektir.
3) Orijinal yapıtların ***arkasına***, okunaklı şekilde yazılmış aşağıdaki bilgileri içeren bir etiket eklenecektir:
   a) Sanatçının: Adı soyadı, yazışma adresi ve telefon numarası.
   b) Yapıtın: Adı, boyutu, tekniği, yapım tarihi ve fiyatı.
4) Yapıt orijinallerinin son teslim tarihi 17 Nisan 1998 Cuma günüdür. Kargo gecikmesi de dahil olmak üzere, başka herhangi bir nedenden dolayı belirtilen tarihten sonra tarafımıza ulaşmış yapıtlar değerlendirmeye alınmayacaktır.
5) Son eleme, 18-19 Nisan 1998 tarihlerinde İstanbul'da toplanacak Seçici Kurul tarafından yapılacaktır. Yarışma sonuçları basın aracılığıyla ilan edilecek ve ayrıca sanatçılara posta ile yazılı olarak duyurulacaktır.

VII) DİA VE YAPITLARIN İADESİ:

1) Ön değerlendirme sonucunda elenen ve son değerlendirmeye alınmayan yapıtların dialarının en geç 24 Nisan 1998 Cuma gününe dek sanatçılar tarafından geri alınmalıdır. Belirtilen tarihe kadar geri alınmamış dialardan Esbank sorumlu değildir.
2) Son değerlendirme sonucunda ödül almaya ve sergilenmeye değer görülmeyen yapıtların orijinalleri en geç 25 Mayıs 1998 Pazartesi gününe dek sanatçılar tarafından geri alınmalıdır. Belirtilen tarihe kadar geri alınmamış orijinal yapıtlardan Esbank sorumlu değildir.
3) Sergilenmeye değer görülen yapıtların orijinalleri İstanbul ve Anadolu sergileri bitiminde Esbank tarafından sanatçılara iade edilecektir.

VIII) DİĞER KOŞULLAR:

1) Dialar ve orijinal yapıtlar, Esbank'a teslim edildiği tarihten itibaren, geri alınıncaya kadar Esbank'in sorumluluğundadır. Diaların ve orijinal yapıtların elden ya da kargo ile Esbank'a teslim edilmesine kadar geçen süre içinde ve Esbank'tan geri alınması sonrasında meydana gelebilecek hasarlardan Esbank sorumlu değildir.
2) Sergilenmeye değer görülen yapıtlar, uzman kuruluşlarca taşınacak ve sergilenecektir. Anadolu turnesi boyunca yapıtlar, Esbank tarafından "taşıma sigortası" ve sanatçının belirttiği fiyat üzerinden "eser sigortası" kapsamına alınacaktır.
3) Yapıtın sergilenmesi esnasında, sergiyi gezenler tarafından yapıta verilebilecek zararlar sigorta kapsamında değildir ve Esbank'ın hiçbir sorumluluğu yoktur. Böyle bir durumda, sergiyi gerçekleştiği galerinin müdüründen, imzalı "Hasar Tutanağı" alınacak ve sanatçıya beyan edilecektir.
4) Yarışmaya katılan sanatçılar, yapıtlarının duyuru amacıyla medyada kullanılmasını kabul ederler.
5) Yarışmaya katılan sanatçılar, yukarıdaki tüm koşulları kabul etmiş sayılırlar.

Dia gönderme ve yazışma adresi:
ESBANK XIV. YUNUS EMRE RESİM YARIŞMASI YARIŞMA MERKEZİ:
Esbank T.A.Ş. Reklam ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü
Adres: İstiklal Cad. Odakule İş Merkezi Kat 12
Galatasaray 80050 İstanbul
Tel : (0-212) 251 72 70 (19 hat)
Dahili: 2621, 2622, 2623, 2624, 2625
Faks : (0-212) 252 74 09

ESBANK

SİNAN'IN SANATI ve SELİMİYE

DOĞAN KUBAN

"Bu kitap, Sinan'ı tanımlamak için kırk yılı aşan bir sürede
geliştirip yayımladığım düşüncelerin
ayıklanıp durulaştırılan, kuramsal temeli genişletilen,
güncelleştirilmiş yeni bir kurgusudur."

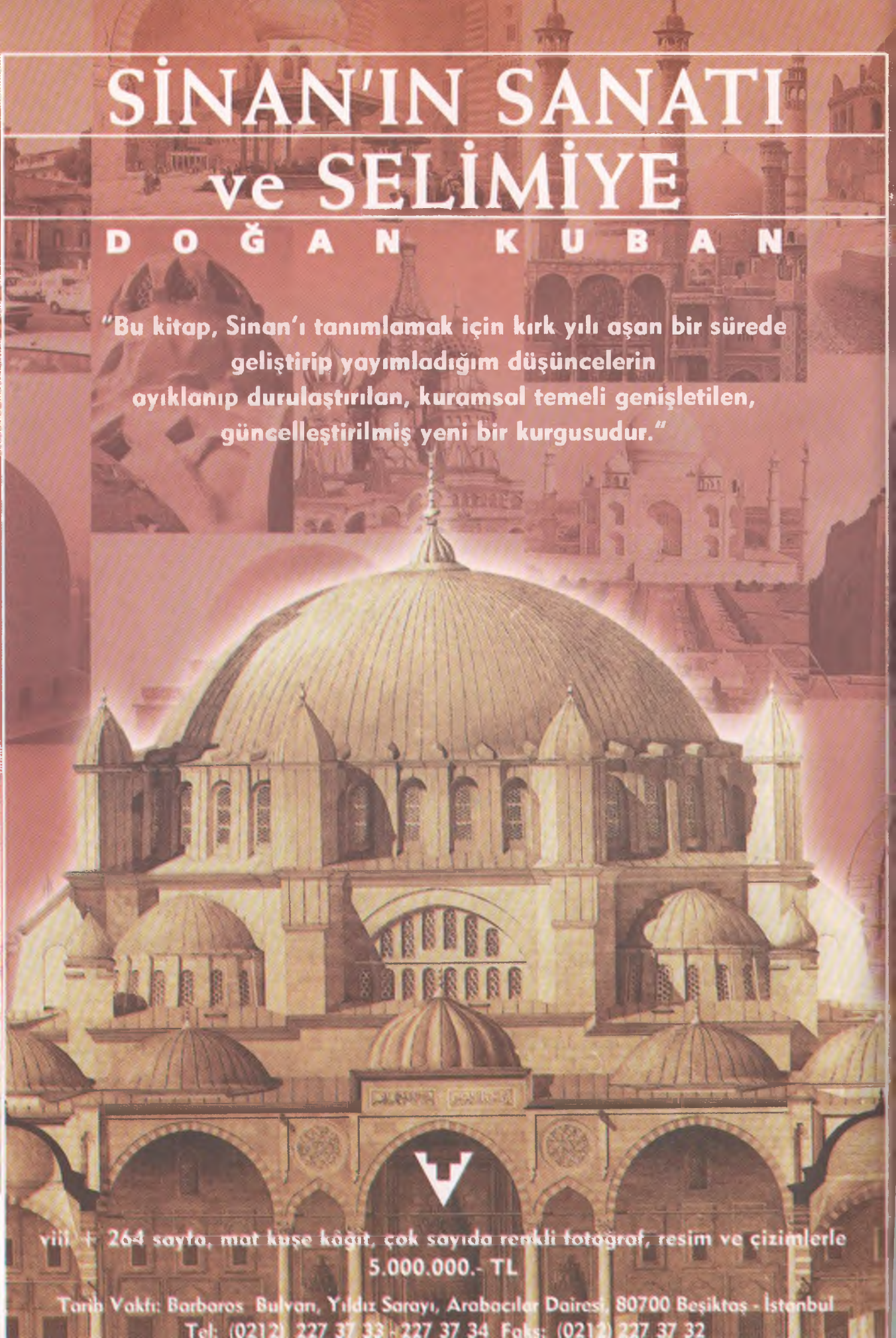

viii + 264 sayfa, mat kuşe kâğıt, çok sayıda renkli fotoğraf, resim ve çizimlerle
5.000.000.- TL
Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

SUNUŞ

Bu ay 8 Mart vesilesiyle yine kadın tarihi ağırlıklı bir sayı hazırladık. "Kadın konusu"nu mart sayısına sıkıştırılan bir iki yazıyla savuşturanlar kervanına katılmak gibi bir niyetimiz elbette yok ve zaten dergimizin yıl içindeki performansını izleyen okurlarımız için bunu tekrar vurgulamak da gereksiz, ancak 8 Mart'a ilgisiz kalmak mümkün olmadığı gibi -böyle bir "gün"ün anlamı ve gereği de bu değil mi?- geçen yılki özel sayımızın ilgiyle karşılanması da doğrusu bu konuda bizi yüreklendirdi.

Konuyla ilgili altı yazımızın da süreli yayınları ele alıyor olması tesadüf olmasa gerek. Aslı Davaz-Mardin'in yazısında da belirtildiği gibi, tarihçilerin "geleneksel" kaynaklarında kadının görünmezliği sorununun aşılması bakımından süreli yayınların önemli bir rolü var ve son yıllarda özellikle kadın dergileri üzerine bizde de kayda değer çalışmalar yapılıyor. Elbette ki "kadın dergisi" tanımına girmeyen süreli yayınlarda da bu konuda işlenmeyi bekleyen bolca malzeme mevcut ve Zafer Toprak'ın ele aldığı *Büyük Mecmua*, Duygu Köksal'ın işlediği *Yeni Adam*, Hülya Balcı'nın tanıttığı *Hayat* ve Cüneyd Okay'ın sözünü ettiği magazin dergileri bu tür yayınlar.

İlk yazımızda Zafer Toprak Sabiha Zekeriya [Sertel] Hanım'ın Mütareke döneminde *Büyük Mecmua*'da çıkan yazılarını değerlendiriyor. Z. Toprak'ın nitelemesiyle "basın dünyasında Cumhuriyete açılımın kilit taşı" özelliği taşıyan çağdaşlaşma yanlısı bu dergide Sabiha Hanım, bir yandan kadının konumunu saptarken, kadın haklarının elde edilmesi bakımından bugüne dek pek üzerinde durulmayan önemli bir birikime de imza atmış. Kendi tabiriyle "Türk feminizmi"nin *Büyük Mecmua*'daki sözcülüğünü üstlenen Sabiha Zekeriya'nın yazılarından ikisiyle bir mülakatını aynen aktaran Z. Toprak, diğerlerini de özetleyip fihristini veriyor. Sayın Yıldız Sertel'in izniyle yayımladığımız fotoğrafların da bu sayımıza çok şey kattığını ayrıca belirtmeye herhalde gerek yok. (Zafer Toprak röprodüksiyonlarıyla övünmekte haklı galiba!)

İkinci yazımızda Aslı Davaz-Mardin, 1928'den 1996'ya kadar yayımlanan 195 kadın süreli yayınını ele alan bir bibliyografya çalışmasının sonuçlarını özetliyor. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ile Tarih Vakfı'nın işbirliği sonucu önümüzdeki aylarda yayımlanması beklenen bibliyografya, hiç kuşkusuz bu alanda önemli bir boşluğu doldurarak kadın tarihi araştırmalarına yeni bir ivme katacaktır. İstanbul, Ankara ve İzmir kütüphanelerinin koleksiyonlarını içeren söz konusu bibliyografyanın ilk müjdesi olarak kabul edilebilecek yazısında A. Davaz-Mardin, tüm bu dergi ve gazetelerin adları ve çıkış tarihlerini vererek, künyelerinde yer alan kadın adlarını sıralıyor. Yazının en ilginç yönünü ise, kadın yayınlarının çeşitliliğini yansıtan 19 süreli yayının ilk sayılarında yer alan "çıkış" yazılarından yapılan alıntılar oluşturuyor. Bu kısa alıntılar bir bakıma 1928'den bu yana kadın hareketinin kuşbakışı manzarasını veriyor.

Üçüncü yazımızda Erzurum'dan Mehmet Törenek, Mehmet Rauf'un kadın dergiciliğine katkılarını ele alıyor. Eşinin ifadesiyle "yegâne iptilası kadın" olan, parkta bahçede kadınları temaşa etmeyi "sanayi-i nefiseden" sayan Mehmet Rauf'un kendi yayımladığı *Süs* dergisinde 26. sayfamızdaki kadın giysili karikatürünü rahatlıkla basması, "iptila"sıyla kazandığı üne de bir gönderme yapıyor olsa gerek. Mehmet Törenek'in yazısında da örnekleri görülen sevimli "yaramazlık"ları, erkekçe "zaaf"ları, serüvenci ve renkli kişiliğiyle temayüz eden *Eylül* yazarının kimi müstehcen hikâyelerin müellifi olduğu da bilinir. Hatta 31 Mart sonrasında o zaman Bahriye kolağası olan Rauf Efendi, *Zambak* risalesini tahrir ettiği için Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmıştır.

Duygu Köksal İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'ını "yeni kadın" açısından değerlendirirken (Baltacıoğlu'nun sıraladığı ideal kadının 12 meziyeti arasında "turşu, reçel, salata yapmasını bilmek" de var), *Hayat* dergisinin 1928'de çıkardığı kadın özel sayısını Hülya Balcı etraflıca tanıtıyor. Cüneyd Okay ise *Toplumsal Tarih*'in ilk sayılarından beri üzerindeki "esrar perdesi" adım adım kaldırılan Hâbil Âdem Pelister'in 1936'da magazin basınında yer alan kadın konulu yazılarını özetleyerek, bu bir yandan "Parsadanvari" işler çeviren, bir yandan da işlek kalemiyle yüklü bir külliyata imza atan şahsiyetin biyografisine birkaç taş daha ekliyor.

Diğer yazılarımıza gelince: İzmir'den Sabri Yetkin Balkan Harbi sonrasında ailesiyle birlikte Anadolu'ya göç eden bir gencin o yılların bozgun havası içinde savaş ve göç üzerine kaleme aldığı düşünce ve duygularını aktarıyor. S. Halit Kakınç'ın hazırlayıp sunduğu Sultan Galiyev'in *Görüşler*'i bu sayıda ikinci bölümüyle tamamlanıyor. Nesrin Sarıahmetoğlu Bolşeviklerin Azerbaycan'daki uzantısı Hümmet partisini işliyor. Kitabiyat bölümümüzde Zeki Arıkan, bugünlerde yine çok sıcak günler yaşayan "sınırdaki ülke"nin 16. yüzyıldaki yapısıyla ilgili verileri derleyip toparlayan bir kitabı tanıtıyor.

Koleksiyoncunun Dağarcığından köşemizde yer alan altın vefki Necdet Sakaoğlu tanımlıyor. Her zaman olduğu gibi Yücel Demirel'in derlediği *İkdam*'dan Seçmeler'de bu ay birbirinden ilginç haber ve yazılar var.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Sabiha ve Zekeriya Sertel.
Yıldız Sertel in koleksiyonundan

Aylık Dergi
Sayı: 51 Cilt: 9 Mart 1998

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı sayı yurtiçi: 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

NOT DEFTERİ
***Cüneyd Okay** ve **Mustafa Şahin**'in notları.* 6

SABİHA (ZEKERİYA) SERTEL VE TÜRK FEMİNİZMİ
***Zafer Toprak**, Sabiha Zekeriya Hanım'ın 1919'da* Büyük Mecmua*'da çıkan yazılarını değerlendiriyor.* 7

CUMHURİYET DÖNEMİ YENİ HARFLİ KADIN SÜRELİ YAYINLARI, 1928-1996
BİR BİBLİYOGRAFYA
***Aslı Davaz-Mardin** 195 süreli yayına ilişkin verilerin derlendiği bir bibliyografya çalışmasını tanıtıyor.* 15

KADIN DERGİCİLİĞİ VE MEHMET RAUF
Dr. Mehmet Törenek Süs *ve* Mahasin *dergileriyle bu alanda özel bir yeri olan yazarın konuya yaklaşımını ele alıyor.* 26

YENİ ADAM VE YENİ KADIN:
1930'LAR VE 40'LARDA KADIN, CİNSİYET VE ULUS
Dr. Duygu Köksal
Yeni Adam *dergisinin, özellikle Baltacıoğlu'nun konuya yaklaşımını tartışıyor.* 31

DERGİCİLİKTE İLK KADIN ÖZEL SAYISI:
HAYAT (1928)
Hülya Balcı *bu Cumhuriyetçi fikir dergisinin özel sayısını örnekler vererek tanıtıyor.* 36

1936'NIN MAGAZİN BASININDA
HÂBİL ADEM VE KADIN
Cüneyd Okay*, yakın dönemin bu "karanlık" şahsiyetinin konuya yaklaşımını aydınlatıyor.* 42

RUMELİ GÖÇMENİ 17 YAŞINDAKİ KADRİ BEY'İN KALEMİNDEN
"HARP" VE "YENİ YURT"
Dr. Sabri Yetkin *bir gencin bozgun, göç ve savaş izlenimlerini aktarıyor.* 45

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
ALTIN VEFK
Necdet Sakaoğlu *şık bir "uyku muskası"nı bizim için okuyor.* 49

ASYA VE AVRUPA TÜRK HALKLARININ SOSYOPOLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞMELERİNİN ESASLARINA İLİŞKİN BAZI GÖRÜŞLERİMİZ-II
S. Halit Kakınç, *Mir Seyid Sultan Galiyev'in* Görüşler'*inin ikinci ve son bölümünü aktarıyor.* 50

AZERBAYCAN'IN BOLŞEVİK PARTİSİ HÜMMET
Nesrin Sarıahmetoğlu *Bolşeviklerin Azerbaycan "seksiyonu"nu ele alıyor.* 56

KİTABİYAT
SINIRDAKİ ÜLKE
Zeki Arıkan*, Nejat Göyünç ve Wolf-Dieter Hütteroth'un kitabını tanıtıyor.* 61

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

MART 1898

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNAT

Naime Sultan'ın Evliliği

Velinimet-i bîminnetimiz velinimet-i âlem padişâh-ı şevket-penâh efendimiz hazretlerinin kerîme-i seniyye-i mülükâneleri devletlu ismetlu Naime Sultan Aliyyetü'ş-şân hazretleriyle Mâbeyn-i Hümâyûn müşiri devletlu Osman Paşa hazretlerinin mahdûmu yâverân-ı hazret-i şehriyârîden atufetlu Kemaleddin Paşa hazretlerinin emr-i mesnûn-ı akdleri dünkü gün Yıldız Saray-ı şevket-ihtivasında icra buyurulmuştur [nikâhları kıyılmıştır].

Devletlu ismetlu Naime Sultan aliyyetü'ş-şân hazretlerinin taraf-ı âlî-i ismetpenâhları Darü's-saadeti'ş-şerife ağası devletlu inayetlu Gani Ağa hazretleri vekil ve müsteşar-ı meşihat-ı ulyâ semâhatlu Derviş Ali Rıza Efendi hazretleriyle ser-musahib-i hazret-i şehriyârî Cevher Ağa hazretleri şahid ve atûfetlu Mehmed Kemâleddin Paşa hazretleri canibinden adliye nâzırı übbehetlu devletlu Abdurrahman Paşa hazretleri vekil ve Sadrıazam fehametlu devletlu Halil Rifat Paşa hazretleriyle Şurâ-yı Devlet reisi devletlu Said Paşa hazretleri şahid olarak akd-i mesnûn ü mübarekleri Şeyhülislam devletlu semâhatlu Cemaleddin Efendi tarafından icra buyurulmuştur. (18 Mart 1898)

Bir Kitab-fürûş [Kitapçı] Sahtekârlığı

Halkın mucib-i istifadesi olacak şeyleri yazmak bir gazetenin cümle-i vezaifinden olduğu gibi iğfâl-i halka alet olmak üzere imal-i hiyel ü hud'a edenlerin dahi şerlerinden bilmeyenleri kurtarmak için mahiyetlerini ortaya koymak da öyle bir vazifedir.

İşte bir kitab-fürûşun ahîren irtikâb ettiği hile ve hud'adan matbaamız doğrudan doğruya mutazarrır olduğu için değerlerini sıyâneten bu hilekârın mürtekib olduğu harekât-ı ızrârkârâneyi meskûtün anh geçirmemeyi vezaif-i ahlakıyeden bildik.

Ehibbâmızdan ve kitap meraklılarından biri Hakkâklar içinde 17 numeroda sakin Urmiyeli Şişman Abdullah namında birinin dükkânında bir kitap görür. Kabının üzerinde Kâtip Çelebi'nin *Cevelanü'l-efkâr* isminde gayr-i matbu bir eseri olduğu kayd edildiğini birkaç sahifesini dahi yine aynı hat ile bu ibarenin yazıldığını görüp kitabçı Abdullah'tan keyfiyeti istizah eder [sorar]. O da Kâtib Çelebi'nin şöyle böyle bir eseri olduğunu, diğer bir nüshası bu ana değin manzuru olmadığını beyan ile iştira için tahrisatta bulunur [hırslandırır]. Ne istediğini sorar. Herif-i hilekâr iki buçuk liradan kapı açıp nihayet dört mecidiyede karar kılar. Bu zâtın yanında o aralık bu kadar parası olmadığından badehu alacağını beyan ile gider. Olacak, bize tesadüf etti. Zaten kitap merakımız olduğunu bildiğinden Kâtib Çelebi'nin şöyle bir kitabını bulduğunu anlattı. Biz bu zata şu dört mecidiyeyi biz yollayalım da kitabı alalım diye rica ettik. Muvafakat etti. "Benim ismimi kendisine haber verin dört mecidiyeyi de gönderin alın" dedi. Biz bu zatın dediğini yaptık. Bir de kitap geldi. Şöyle bir göz gezdirdik. Bunun matbû *Cihannümâ*'nın bir parçasından hem de nâkıs bir parçasından başka birşey olmadığına şüphemiz kalmadı. Zaten nezdimizde *Cihannüma* bulunduğundan hemen karıştırdık. Mahûd kitabın ibtidası olan sahife ile karşılaştırdığımızda artık iş büsbütün tezâhür etti. Kitabı getirttiğimiz adamımıza hem o mahud kitabı hem de matbu *Cihannüma*'yı verip kitab-fürûşa kitabını verip dört mecidiyeyi almasını ve *Cihannüma*'yı da göstermesini tenbih ederek gönderdik. Bir müddet sonra adamımız geldi. Kitâb fürûşun kitabı kabul etmediğini anlattı. Biz zâhir anlatamadı dedik. Bir başkasına havale-i keyfiyet ettik. Ay! Herif alma-

makta musır. Herif bizim dört mecidiyeyi yontmaya azm ü cezm ü kasd etmiş! Zaten biz işte şu kitapçılık âleminde bulunduğumuzdan ve yanlış verilen bu kitabı geri almaya kanunen dahi mecburiyetimiz olduğundan bu hak tanımaz kitab-fürûşun ahvâli hakkında tahkikatta bulunduk. Meğer herif sahib-i iştihar imiş! Kalem-i müşkîn rakamıyla kitabın kabını ve müşteriyi bir kat daha iğfale medar olmak üzere iç sahifelerine Kâtib Çelebi'nin filanca kitabıdır diye yazarak o biçare muhibbimizi iğfal etmiş.

İstikamet-i vicdan sahibi olan o muhibbimizin kitabı görmesini biz de kâfi görerek o suretle kitap bize kadar gelmişti. Kitab-fürûş-ı merkumun böyle ustalıklar ile birtakım hayîde ve fersûde şeyleri şekl-i ahara sokarak adam aldatmayı kendine sermaye edindiği işte yukarıdan beri hikâye ettiğimiz hal ile sabit olduğundan böyle âsâr-ı kadime ve her ne suretle olur ise kitap iştirâ edecek olan zevâtın zinhâr Hakkâklarda 17 numerolu Şişman Abdullah'ın dükkânına ayak basmamalarını ve bu sahtekârın dâm-ı iğfâl-i hainânesine tutulmamalarını halisane tavsiye eyleriz.

(28 Mart 1898)

İntihar

Galata'da birahanelerde uşaklık eden Mayer namında biri bir müddetten beri Galata'da Şerbethane Sokağında Roza'nın umumhanesinde sermaye Ester namında bir âlüfte ile münasebet-i âşıkanede bulunuyormuş. Dünkü gün dahi mezkûr haneye giderek Ester ile tarh-ı bezm-i ülfet etmiş iken bir aralık elinde tutmakta olduğu kadehi Ester'e irae ederek "aşkınıza" diyerek içmiş. Bir müddet sonra kendisine bir fenalık gelerek birçok evcâ' [acılar] ve ıztırâbât neticesinde vefat eylemiştir. Merkumun vefatı zabıtaca istihbâr olunması üzerine derhal tahkikat-ı lâzimeye iktidâr edilmiş ve etibbâca, muayenesi bi'l-icrâ kadeh içinde bulunan madde-i muzırradan vefat eylediği anlaşılmıştır. Bunun bir intihar olduğu aşikâr ise de Ester hakkında zabıtaca tahkikat-ı lâzimeye iktidar olunmuştur. (29 Mart 1898)

Cümlenin Maksudu Bir Amma Rivayet Muhtelif

Geçen gün Paris'te Jibo isminde biri piyangodan yirmi beş bin lira kazandı. Böyle yâverî-i tali'e mazhar olmuş bir mesudu görmek, tanımak, bilmem neden, herkese hoş gelir. "Bari biz kazanamadık, hiç olmazsa kazananı görelim" tesellisi yok mu? Zaten bir kumarın cazibesini artıran kazananları, kazancı görmektir. Bunları göre göre insan mahv olur ya, o da başka. Bütün Parisliler gittiler, Jibo'yu gördüler, sade görmek değil, herifin her fikrini, her halini, efkâr ve ahvâl-i hususiyesine varıncaya kadar anladılar. Meğer koca Jibo iştirâkiyûndan [komünist] imiş. Sâmân-ı cihânın ebnâ-yı beşer arasında taksimi tarafdarı imiş. Fakat bittabi fakir iken, şimdi zengin oldu, artık öyle endişelerin semtine uğramaz. Mamafih bir gazetenin rivayetine göre iştirakiyûndan biri gider, Jibo'yu bulur: "Arkadaş, malum yâ, şerait-i içtimaiyemize nazaran piyango, para, arazi miras, hulâsa bütün serveti aramızda, beyne'l-iştirâkiyûn taksim olunmalıdır. İmdi bana hissemi verir misin" der. Jibo bir parça tefekkürden sonra "Vay demek hissenizi istiyorsunuz. Âlâ, Fransa'da iştirâkiyûn tahminen kaç kişiden mürekkebdir."

- Altı yüz bin!

- Peki hakkınız var, şimdi hesabımızı yaparız, hissenizi alırsınız.

Hesabı yaparlar. Adamcağızın hissesine seksen üç santim düşer.

Ohannes Efendi hazretlerinin *İlm-i Servet-i Milel*'ini açarsanız mebhas-ı iştirâkiyûnda bu fıkrayı Roçild'e ma'tufen bulursunuz. Güyâ fukarâ-yı iştirakiyûndan biri bir sahib-i sâmâna gelir. Kanun-ı iştirâke istinaden o servet-i uzmâdan hissesini mutalebe eder. Roçild de herifin eline beş frank sıkıştırdıktan sonra "haydi, şu parayı kimse görmeden al, git. Çünki öbür müşteriklerimiz duyarlarsa hissene bu kadar da düşmez" der.

Talim-i edebiyatta da galiba "zarafet" bahsine aynı fıkrayı Hazret-i Fatih'e isnad edilmiş bulursunuz. Uhuvvet-i İslamiyeye istinad ile beyan-ı müddea eden bir dervişin mesulüne cevâb olarak görürsünüz. İşte bir maksûd üç rivayet, üç muhtelif rivayet, fakat filhakika diyâr-ı efkâr nâ-mahdûd olsa da ekseriyâ eski fikirler değil midir ki yeni kisvelere bürünerek bize arz-ı endâm ediyorlar. Bazılarımız mâhiriz, muktediriz. Bu tarafa öyle revnak, şöyle renk veriyoruz ki mazrufun kıdemini setr, hatta bir derece tahrif ederek, mucid, müceddid oluyoruz. Bazılarımız ise bînasib olduğumuz için setr ve tahrif şöyle dursun, meta'-ı kadîmi ya aynı aynına ortaya koyuyoruz, yahut ötesini berisini keserek berbat ediyoruz. Bu hakikat işte böyle maddiyat ve maneviyatımızın her cilvesinde müncelidir.

İkdam'ın Paris Muhabiri

(27 Mart 1898)

Piyer Loti

Şark ve aksa-yı şarkta birçok seyahatler icra etmek tasavvurundadır. Mumaileyh şimdiye kadar görmemiş olduğu İran ve Afganistan havalisini temaşa etmek ve bu esnada bir müddet Bağdad'da ve sonra Kâbil'de muvakkaten ikamet eylemek istiyor. Diğer bir seyâhati de Hindistan'a hasr edecektir.

Muharrir-i mumaileyh zabit olmakla beraber daima istediği kadar mezuniyet istihsal edebiliyor. Müddet-i hayatının en çoğunu memâlik-i ecnebiyede geçirmiştir.

Paris'e ne vakit avdet etse iki üç haftdan ziyâde duramaz.

(31 Mart 1898)

İLAN

Mücellid Hacı Baba

Babıâli Caddesinde matbaamız karşısında bulunan mücellid Hacı Baba sanatında gayet mahir olmağla beraber matbaamıza ait *Tarih-i Harb* kitabını 7 kuruş gibi ehemmiyetsiz bir ücret mukabilinde gayet nefis ve metin bir surette teclîd eylemekte olduğundan mumaileyhi nefâsetcûyâne tavsiye eylemeyi vazifeden addettik. (8 Mart 1898)

N O T D E F T E R İ

ÖMER FEVZİ EYÜBOĞLU'NUN BİR MEKTUBU

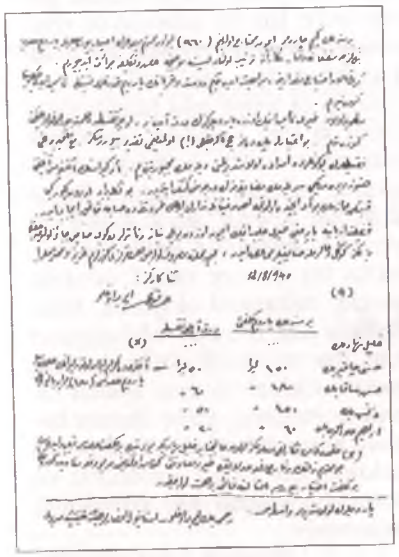

Derginin çeşitli sayılarında adı geçen ve son olarak Veysel Usta'nın yazısında ("Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyubi", *Toplumsal Tarih*, sayı 49, s. 47-48) Esad Ömer Eyyubi ile isim benzerliği yüzünden karışıklığa sebep olan kimliği açıklığa kavuşturulan Eyübzade Ömer Fevzi hakkında ben de küçük bir tamamlayıcı bilgi vermek istiyorum: Kemaleddin Şenocak'ın yazdığı *Yanardağ Şairimiz Halil Nihad Boztepe* (İstanbul, 1989) isimli kitapta Ömer Fevzi Eyuboğlu'na ait bir mektup vardır. Bu mektuba göre 150'liklerden olup af kanunundan yaralanarak yurda dönen Ömer Fevzi Eyuboğlu ve dört kişilik ailesi geçim sıkıntısı çekmektedir ve bu sebeple bazı milletvekillerinden para yardımı talep etmektedir. Elinde Halil Nihad Boztepe ile ilgili birçok mektup bulunduğunu bildiren Kemaleddin Şenocak Esad Ömer'in mektubunun bir kısmının fotokopisini kitabına almıştır (s. 157). Bu kısımdan anlaşıldığına göre Ömer Fevzi Eyuboğlu milletvekillerine ortak bir mektup yazmış ve bir yıllık geçimi için gereken parayı istemiştir. Mektupta yardım talep edilen milletvekillerinin üçünün Dâniş Bey (Eyuboğlu), Hasan Saka ve Halil Nihat Boztepe'nin altıncı dönem (1939-1943) Trabzon milletvekili olmaları dikkati çekmektedir. (Hüsnü Çakır Samsun, İbrahim Alaeddin Gövsa ise İstanbul milletvekilidir.) Orijinali eski harfli olan mektubun kitapta yer alan kısmını Latin harflerine çeviriyorum:

"... bir senelik geçim çaremiz için muhtaç olduğum 960 liradan muhterem mebusların ihtiyar buyuracakları yardım hisseniz bendenizce munsifâne ve kanaatkârane tertib olunan liste mucibince arz ve teklife cüret ediyorum. Geri kalan ihtiyaç miktarını müracaat edeceğim dost ve akrabanın yardım kudretleri nisbetinde temin edeceklerine güveniyorum.

Matlub olan hayrı temin etmek üzere yardımınızın dört ayda bir, üçer taksitte himmet buyurulması kolaylığını gözettim. Bu itibarla pek de müziç alacaklı (!) olmadığımı takdir buyurursunuz. Maamafih birinci taksitlerin bugünlerde imdada ulaştırılmasını dilemek mecburiyetindeyim. Ev kirasının ağustos aylığını henüz veremediğimi söylemek müzâyakamızın derecesini keşfettirir. Bununla beraber odun kömür gibi kışlık levazımın bu ay içinde oldukça ehven fiyatla tedarik edilmek zaruretini de hesaba katmak icab eder. Fazilet erbabına yapacağı hayrı celbetmek için uzun boylu niyaz ve teessürler döküp saymak caiz olamayacağından yalnız gönül dualarımla saygılarımı arz eder bihakkın mahalline masruf olacak himmetlerinizi gözlerim, aziz ve muhteremler.

12/8/1940 senâkârınız, Ömer Fevzi Eyuboğlu

	Bir senelik yardım külfeti	Dört aylık taksit
	....	(*)
Halil Nihad Bey	150 lira	50 lira (**)
Hüsnü Çakır Bey	180 lira	60 lira
Hasan Saka Bey	150 lira	50 lira
Dâniş Bey	150 lira	50 lira
İbrahim Alaeddin Bey	60 lira	20 lira

(*) Hakkımdaki mürüvvetkârlığı malumunuz olan âlicenab Halil Nihad Bey'e bu tertibde bir külfet hissesi tayin edemedim. Bu muhterem zatın birkaç defa hadd-i lâyıkında hayır ve muavenetini görmüş olduğumdan bu defa münasip göreceği bir külfet ihtiyar buyurursa emsâline faik bir himmet olacaktır.

(**) Ankara'da ikram edilen otuz liranın ilavesiyle yardım hissesi 180 liraya bâliğ olur.

Yardımların ulaştırma vasıtası: Rahmi Bey Eyuboğlu - İstanbul İnhisarlar Heyet-i Teftişiye Müdürü"

Cüneyd Okay/İstanbul

TÜRKÇE NAMAZ MESELESİ

Türkçe namaz meselesi hakkında iki haber özeti: Nisan 1926 başlarında Ankara'ya giden Müessesat-ı Diniye Müdürü Es'ad Bey, Diyanet İşleri reisiyle Türkçe namaz, Kuran tercümesi, İmam Cemaleddin Efendi meselesini de görüşmüş, hutbenin Türkçe olabileceğini, namazda ayetlerin Türkçe okunabilmesi için Kuran'ın resmi bir heyet tarafından tercüme edilmesi gerektiğini, bu yapılmadan namazı Türkçe kıldırmanın mümkün olmadığını ve işten el çektirmenin Diyanet'in de oluruyla olduğunu öğrenmiştir. (*Milliyet*, 14 Nisan 1926 Çarşamba, s. 1)

Diyanet İşleri Reisi Rifat [Börekçi] Efendi'yle görüşen bir muhabire göre, Kuran Türkçeleştirilse dahi, namazın Türkçe kılınması Arabî elfâzın telaffuzu yönünden mümkün değil. Hutbede bir iki sûrenin Türkçesi okunabilir, namazda Arapça kıraate mecburuz. Sözün özü, merhum Rifat Börekçi, namazın Türkçe kılınamayacağını söylemiş. O yıllarda Diyanet bütçesine kayıtlı 914 cami, aylıkları 200-600 kuruş arasında değişen 1.914 imam varmış. Müftü aylığı ise 1-60 lira arası değişiklik gösteriyormuş. (*Vakit*, 3 Mayıs 1926 Pazartesi, s. 1 ve 4).

Mustafa Şahin/İstanbul

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

A T Ö L Y E L E R İ

5 Mart 1998 Perşembe, 17.30'da

Prof. Dr. Bülent Tanör

"Milli Güvenlik Kurulu"

konusunda konuşacaktır

(Türkçe, Fransızca tercümesiyle)

IFEA Louis Robert Salonu (3. kat)
Nuru Ziya Sokak 22, 80072 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 244 17 17 - (0212) 244 33 27
Faks: (0212) 258 80 91
e-mail: ecopeaux@altern.org.

SABİHA (ZEKERİYA) SERTEL VE TÜRK FEMİNİZMİ

ZAFER TOPRAK

Artık hürriyet mahdut bir zümreye tahsis edilemez ve erkeklerin mümessillerinden mürekkep bir meclis artık memleketi temsil edemez. Kanun-ı Esasi'nin bütün Osmanlılara verdiği hakkı bizlerden kimse esirgeyemez. Ümit ederim ki yeni meclisin yeni mebusları bu noktayı yakından görür ve bu sesi yakından işitirler.

Sabiha Zekeriya (Sertel)
"Kadınlar ve İntihap"

Büyük Mecmua Cihan Harbi ertesi, 1919 yılında 17 sayı yayımlanmış bir dergi. Çarşamba günleri çıkan "edebi ve ilmi haftalık mecmua"nın müdür ve imtiyaz sahibi M. Zekeriya (Sertel). İdarehanesi Cağaloğlu'nda İçtihad Evi. Savaşta yenik düşen Osmanlının düş kırıklığını gidermeye yönelik, gençliğe seslenen *Büyük Mecmua* iki dünya savaşı arası oluşacak ulasal kimliğin öncü yayın organlarından. "Var olan ve yaşamak hakkına malik bulunan bir millet ne kadar büyük felaketlere maruz kalırsa kalsın, onu kimse öldüremez" diyor okurlarına seslenirken. Sorun bu tür bir ulusal kimliğe sahip olup olmamakta. Eğer bu topraklarda yaşayan insanlar "millet" olarak varsa "bedbini"ye, kötümserliğe zaten yer yok. Yok millet olarak var değilse o zaman herkese düşen görev bir millet olmaya çalışmak ve bir millet olarak yaşayabilmek için ne noksansa onu sağlamak gerekiyor: "Oturup elbirliğiyle çalışmak ve milletin hars itibariyle yükselmesini ve hakiki bir millet olmasını temine gayret etmek" derginin ilk sayıda çıkan "Büyük Mecmua'nın Gayesi" başlıklı yazısında yer alan satırlar. "Memleket ve millet en felaketli dakikalarını geçirirken bu dünyada yaşamıyormuş gibi Lale devrine yakışan hafifmeşrepliklerle sahifelerini doldurmayacaktır" *Büyük Mecmua*. Bu nedenle de ilk sayısının "Hafta Musahabesi" "mefkûre"ye, diğer bir deyişle ülküye ayrılacak. Ülkü ise çağdaş bağlamda bir milliyetçiliğe yönelik "Türkçülük":

> Türkçülük, gönülleri maziden alan milli bir cereyandır ki mensupları içinde yalnız İttihatçılar değil, belki daha fazla bitaraflar, hatta hürriyet ve itilafçılar vardır; İttihad'ın şiddetli takibatına uğrayan eski "Milli Meşrutiyet Fırkası" İttihatçıların dar ve emperyalist "İttihad-ı anasır" siyasetine karşı "liberal milliyetperverlik"i kendilerine bir esas ittihaz etmişti. Türkçülük Türkün maddi ve manevi varlığını kuvvetlendirmeye çalışan ve bu güne kadar da harsi sahadan ayrılmayan milli bir harekettir.

Sabiha Zekeriya Sertel
Fotoğraflar Yıldız Sertel in koleksiyonundan

Bu satırlar milliyetçiliğe yeni bir yorum getiriyor. Bir başka deyişle, liberal bir milliyetçilik anlayışıyla yola çıkan ve belki de Cumhuriyetin milliyetçilik anlayışını aydınlatan bir dergi *Büyük Mecmua*.

Büyük Mecmua'nın amacı yeni doğacak Türkiye'yi "asri cemiyet" ya da çağdaş toplum olarak kurgulamak:

Serteller bir tavla partisinde.

> Bugün her milletin gayesi asri bir cemiyet haline gelmektir: Çünkü, bu asırda hürriyetiyle, istiklaliyle, şerefiyle yaşayabilecek cemiyetler, ancak asri milletlerdir.

Derginin hedefi Batı. Çağdaşlaşma, bir anlamda Batılılaşma. Laik bir çizgiyi savunan *Büyük Mecmua*'da, toplumun din, dil, ahlak, hukuk, eğitim, bilim, sanat ve müzik gibi alanlarda yozlaştığı, bütün bu unsurların devlet ve milletin ayakta kalması ve toplumun çağdaşlaşması için artık tamamen yetersiz kaldığı vurgulanmakta. Gündemde bir "Yeni Türkiye" yer alıyor.

Büyük Mecmua'nın çağdaşlaştırıcı misyonu Cumhuriyetin bir anlamda habercisi. 7 Mart-25 Aralık 1919 arası çıkan derginin dönem itibariyle ne zor koşullar altında yayımlandığını hatırlatmak yersiz. Bu nedenle birçok kez sansürün gazabına uğruyor, boşluklar, hatta boş sayfalarla çıkıyor. Bu yazının amacı *Büyük Mecmua*'nın işlediği ana temalardan birini incelemek. "Türk feminizmi" derginin belki de en güçlü yönü. Sözcüsü ise yazı yaşamına daha ilk adımlarını atan Sabiha Zekeriya (Sertel). Mehmet Zekeriya (Sertel) ile evli Sabiha Zekeriya daha ilk sayıdan itibaren kadın sorununa değinmiş. Derginin sekizinci sayısından itibaren ise derginin müdür ve imtiyaz sahibi olmuş. Bundan böyle Sabiha Zekeriya meslek sahibi öncü kadınlardan.

Derginin hemen her sayısında kadın (ve erkek) yazarların kadının toplumsal konumu ve kadın hakları üzerine görüşleri, dünyada kadın hareketi ile ilgili haberler, yorumlar yer almış. Sabiha Zekeriya'nın yanı sıra Halide Edip'in (Adıvar) yazılarına da yer vermiş *Büyük Mecmua*. Dergide kadın yazarlara birçok çağdaşlaşma yanlısı erkek yazar arka çıkmış. Mehmet Zekeriya, Galip Ata, Tekin Alp, İsmail Hakkı katkıda bulunmuşlar *Büyük Mecmua*'ya.

Sabiha Zekeriya, Türk kadının barış ve savaş yıllarında gösterdiği büyük gayret ve fedakârlıkla toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olduğunu ortaya koyduğunu ve onun her konuda Türk erkeğiyle eşit haklara sahip olması gerektiğini vurguluyor. Kadınların kamusal alanın her köşesine girebilmeleri, kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları gerektiğini söylüyor. 1908'de "hürriyetin ilanı" ile gündeme gelen "musavat-ı tamme" ya da "tam eşitlik" anlayışı artık toplumda yer etmeye başlıyor, Cumhuriyetin atılımları için ortam oluşuyor.

Sabiha Zekeriya'nın ilk sayıda yer alan yazısının başlığı "Türk Kadınlığının Terakkisi". Sabiha Zekeriya'ya göre Cihan Harbi tüm toplumsal yapıları dönüşüme uğratmış. Tüm dikkatlerin cephelere çevrildiği bir evrede kadınlık âleminde köklü değişiklikler yaşanmış. Şöyle yazıyor Sabiha Zekeriya: "...kadınlık âleminde 50 senede vücuda gelemeyecek olan bir tekâmül, seri bir tebeddül görüldü. Denebilir ki harpten en ziyade müstefit olan kadınlık âlemidir". O güne kadar yalnız gazete sayfalarında yer alan kadın hakkı, kadının görevi, Cihan Harbi'nde az çok gerçekleşmiş. Kadınlar iş hayatına girmişler, ticarethanelerde, fabrikalarda çalışmaya başlamışlar. Maddi, manevi hayatta her türlü engele karşı göğüs germişler, hayatta mücadele edebilecek bir güce ve kafaya sahip olduklarını kanıt-

lamışlar. Dişçi mekteplerinde, Darülfünun'da, bakteriyolojihanede çalışan kadınlar buna güzel bir kanıt oluşturmuşlar. Ayrıca, Hilal-i Ahmer (Kızılay) bünyesinde kadınların gösterdikleri yararlılıklar, hastanelerde, hatta cephelerdeki fedakârlıkları ülkede kadının ne denli sorumluluk üstlenebileceğini göstermiş. Nihayet kadınlar "fikri hayat"a da katılmışlar, yazıp çizmişler. Halide Edip, Müfide Ferid, Şükûfe Nihal kadın yazarlara birkaç örnek.

Kadınların kamusal alana açılması, giyim kuşamının da köklü değişikliğe uğramasına neden olmuş:

> Türk kadını hem yeni hayatına uygun olmak, hem de bütün zarafeti üzerinde toplamak üzere öyle güzel bir telebbüs (giyinme) tarzına sahip olmuştur ki... Gerek yerli Hıristiyanlar, gerek ecnebi kadınları zevk-i selim dairesinde giyinmek hususunda Türk halkının hayranıdır."

Bu satırlar o günün "milli moda"sının ne denli güçlü bir çizgide ilerlediğinin kanıtları. Ancak "telebbüs"le "tesettür" ya da "giyinme" ile "örtünme" kavgasının ne denli güçlü olduğu o günün gazetelerinde izlenmiş. "Telebbüs" tarzını beğenmeyerek kadınların bu tür giyinişlerinin ananeye ve dini âdetlere ters düştüğünü söyleyen kimi çevreler "telebbüs" yanlılarınca "kara tehlike" olarak nitelenmişler. "Tesettür"ün öncüsü *Tasvir-i Efkâr* olmuş. "Tesettür"ü savunanlar arasında Darülfünun müdür-i umumisi ya da rektörü Naim Bey de yer almış, bu konuda birçok yazı yazmış, hükümetin "telebbüs"e müdahale etmesini istemiş. Sabiha Zekeriya yazısında "memlekette kara tehlikenin tahakkuku gayesini takip eden bu zümrenin neşriyat ve telkinatı artık tesir yapmaktan çok uzaktır" diyor: "Çünkü hayatta geçmiş fikirler terakki etmiş, ve tesettür bir din meselesi olmaktan ziyade bir sanat meselesi olmuştur."

Sabiha Zekeriya 1917'de yürürlüğe giren Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni kadın dünyasında gerçekleşen dönüşümün bir başka kanıtı olarak görmüş. Düne kadar ailede aşağı konumda olan, ve erkeğin karşısında hiçbir hakka sahip olmayan kadın, bu kararname ile, "az çok müsavi" bir konuma gelmiş: "Kadınlık hukuku itibariyle bu kanun fevkalade memnuniyetle karşılanacak bir hadise."

Sabiha Zekeriya ikinci yazısını kadın hukukuna ayırmış: "Kadınlık Hukuku Bahsi" başlığıyla seçme seçilme hakkına değinmiş. Feminizme "son ilmi cereyanlar" arasında yer vermiş. Hollanda, Danimarka, Finlandiya, Amerika gibi birçok ülkede kadınlara "hakk-ı intihab" verildiğini, son olarak da 1918'de İngiltere'de kadınların siyasal yaşama katılarak "intihab hakkı"nı elde ettiklerini, son seçimlerde bu ülkede kadınlardan bir mebus seçildiğini, keza Almanya'da da kadınların "hakk-ı rey ve intihab"ı elde ettiklerini, ve kadınların 38 mebus çıkardıklarını hatırlatan Sabiha Zekeriya, "süfrajet" hareketinin başarıya ulaşmasında savaşın büyük etkisi olduğunu vurgulamış. Al-

Sabiha Zekeriya Sertel

Sabiha (solda) ve Zekeriya Sertel (yanında) 30'larda İstanbul'da bir basın balosunda.

TÜRK FEMİNİZMİ

SABİHA ZEKERİYA

Harp bize, yeni açılan devirde hürriyetiyle istiklaliyle yaşayabilecek milletlerin ancak asri milletler olduğunu gösterdi... Ve bu netice her milletin irfan hayatında; harsında, medeniyetinde, içtimai hayatında ciddi tahavvüller ve terakkiler doğurdu. Düne kadar hayali olarak tasavvur edilen feminizm meselesi şen'i bir hayata mazhar oldu.

Her millet muhitinin terakkisi, zihniyeti ve hayatıyla mütenasip bir şekilde kadınlarına hak ve mevki verdi. Düne kadar harp cephelerinde yüksek bir hiss-i şefkatle çalışan vücutlara bugün layık oldukları hakkı vermeyi çok görmediler. Bize gelince şüphe yok ki kadının hakkı meselesi garptaki şekliyle bizde mevzubahis olamaz. Bugün zihniyetimize, hayatımıza uymayan haklar ve mevkiler istemek utopie'lar arkasında koşmaktan başka bir şey değildir. Bugün hayatın aldığı şekil karşısında bizde de teessüs edecek yeni telakkiler, yeni düşünceler ve yeni hayatlar var. Zaman bize artık eski akideler eski zihniyetlerle yürünemeyeceğini acı bir şekilde gösterdi. Bu yeni hayatta kadının rolü ne olacak? İhtiyacın doğurduğu bir mecburiyetle kadın hayata girdi. Fakat her şube-i fende, her şube-i sanatta mahdut bir dereceye yükselebilecek bir malumatla girdi.

Kadınlık hayatı için bunun da teşekküre layık bir terakki olduğuna şüphe yok; fakat yarın için kâfi değil... Yeni hayatta daha muvaffakiyetli adımlar atabilmek için yarının ihtiyaçlarına, terakkilerine göre hazırlanmak icap eder. Asri milletlerin geçtiği merhalelerden biz de ruhumuza ve benliğimize uyan şekilde geçmeye mecburuz. Bugün Garb'da kadının muvaffakiyetini şüphe yok ki mektepleri, darülfünunları hazırladı... Sarsılmaz bir imanla bağlandıkları mefkûreler buradan aldıkları kuvvetle tenemmüv [gelişip büyümel ve inkişaf etti... Fakat bizim için bu neticeye erişmek pek uzun. Mekteplerimiz evvela mefkûreyi vermeye elverişli değil. Sonra bu kadar mesaiye rağmen daha henüz erkek ve kadın tahsilinde müsavat yok. Geçende Sıhhiye Cemiyeti kadınların fakülteye, dişçi mekteplerine girmesini reddetti ve tahsilin mütevâzin [denk] olmaması kadınlar için ve memleket için bu elim neticeyi doğurdu. Bu maniin izalesi kadınlık kadar memleketi de ve gençliği de alakadar eder. Harsa [kültüre] kuvvet vermek, asri hayatı yaratmak gayeleri arkasında koşan gençlik, bu ne harsa ne de asri telakkilere uymayan düşünceler karşısında kadınlık meselesini ve bilhassa şimdilik en mühim olan müsavi tahsil meselesini daha ciddi bir şekilde düşünmeye mecburuz.

Madem ki kadınlığın fikri hayata girmesine tahsildeki müsavatsızlık sebep olarak gösteriliyor, bunun halli o kadar müşkil olmasa gerek.

Programlar aynı olduktan sonra tatbiki neden kabil olmuyor? Eğer muallimelerin ehliyetsizliği mevzubahis ise, pek çok mekteplerde tatbik edildiği üzere fen ve sanat dersleri erkeklere tahmil edilebilir; Eğer kızların son sınıfı itmama lüzum görmeden çekilmesi ise, bunun için de aileleri tenvir etmek maarifin, gençliğin ve münevver kadınlığın borcudur. Maatteessüf bizde kadınlığın hakkını, yeni hayattaki rolünü tetkik edecek, tetebbu edecek, memlekette kadınlık hayatıyla doğrudan doğruya alakadar olacak bir kadınlık sınıfı yok. Hatta kadınlık daha bir fikir etrafında, bir mefkûre etrafında toplanmadığından bizde şuurlu bir şekilde feminizm cereyanı bile var denilemez. Yalnız yükselmek isteyen dağınık bir kadınlık zümresi var, o kadar.

İstihsali uğrunda ferdi her menfaatten tecerrütle [vazgeçerek] sırf cemiyet için çalışan, daima aynı fikir, aynı gaye etrafında toplanan bir kadınlık ekseriyeti teşekkül ettiği gün bizde feminizm cereyanı uyanacak ve hayattan aldığı kanaatlerle azim ve mücahede yolunda birçok taraftarlar bulacak, birçok muhaliflerle çarpışarak yürüyecektir... Bugünkü bu tevakkuf maatteessüf mahza mefkûresizlikten, müşterek heyecanlara ve düşüncelere malik olmamamızdan ileri geliyor. Bu cereyan uyandıktan sonra bizde ne şekilde tecelli edebilir... Bu ilmin halledeceği bir meseleden ziyade zamanın ve ihtiyacın halledeceği bir meseledir.

Büyük Mecmua, no. 4 (27 Mart 1919), s. 63

man kadınlığının savaşta gösterdiği maddi ve manevi çaba onlara Meclis'in kapısını açmış. Demokratik geçinen Fransa'da ise, savaştaki bütün yararlılıklarına karşın bu hak kendilerinden esirgenmiş.

"Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti" Sabiha Zekeriya'nın üçüncü yazısı. Hilal-i Ahmer'de, ya da Kızılay'da görev alan kadınların ne denli vatan sevgisiyle ülkelerine hizmet ettikleri vurgulanmış. Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti, Besim Ömer Paşa'nın öncülüğünde kurulmuş ve Balkan Harbi, ardından Cihan Harbi'nde "Türklüğün iftihar edeceği bu mukaddes ve büyük ruhlu kadınlar" canla, başla çalışmışlar, yaralılara sargı ve giyecek yetiştirmek amacıyla imalathane kurmuşlar, yüz binlerce parça çamaşır üretmişler. Besim Ömer Paşa tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nde açılan dershanede bilimsel yöntemlerle hastabakıcılık eğitimi verilmiş. Keza dernek bünyesinde yer alan kadınlar yaralıların yanı sıra, göçmenlere, yetim çocuklarına, zabit ailelerine, düşkün her kesime el uzatmış ve savaşın neden olduğu sefalet ve yoksulluğu olanaklar ölçüsünde gidermeye çalışmışlar.

Hilal-i Ahmer hanımları, "bu yüksek ve ulvi ana ruhunu" yalnız kendi askerlerine değil, düşmanlarına da aynı şefkat aynı rikkatle göstermişler.

Sabiha Zekeriya dördüncü yazısına "Türk Feminizmi" başlığını vermiş. Savaşla birlikte feminizmin yükseldiğini, kadınların toplumsal konumlarının güçlendiğini, haklarını elde ettiklerini vurgulayan yazar, "kadının hakkı" sorununun Batı'daki boyutlarıyla günün Türkiye'sinde istenmesinin bir tür ütopya olacağını kaydetmiş, "yeni hayat" adını verdiği bu hedefe çağdaş ulusların geçtiği evrelerden Türklerin de ruhlarına ve benliklerine uyan şekilde geçmeye mecbur olduklarını ileri sürmüş. Batı'da bu noktaya okullarla, üniversitelerle varıldığını, "sarsılmaz bir imanla bağlandıkları mefkûreler"i buralardan aldıkları, Türkiye'de bu hedefe ulaşmak için uzun bir süre geçeceğini, okulların "mefkûre" vermeye elverişli olmadığını, eğitimde kadın erkek eşitliğinin henüz daha kurulamadığını yazmış. Kısa bir süre önce Sıhhiye Cemiyeti'nin kadınların fakülteye, dişçi mekteplerine girmelerini reddettiğini, eğitimde eşitliğinin olmamasının kadınlar için de ülke için de elim sonuçlar doğurduğunu söylemiş. Bu engellerin üstesinden gelmenin kadınlık kadar ülkeyi ve gençliği de ilgilendirdiğini, "asri hayatı yaratmak" için "kadınlık meselesi"ni ve özellikle o gün için en önemli konu olan "müsavi tahsil meselesi"ni ciddi bir şekilde düşünmek gerektiğini vurgulamış.

Serteller bir arada: Yıldız, Zekeriya ve Sabiha Sertel.

Eğitimde eşitlik sorununu bir sonraki yazısında "Kız Darülfünunu Meselesi" başlığıyla ele alan Sabiha Zekeriya o günlerin gündemini oluşturan "Darülfünun'da kadınlarla erkeklerin müşterek ders takibi meselesi"nde taassuba savaş açmış. "Asrileşmeyi" yegâne kurtuluş yolu olarak gören Sabiha Zekeriya Darülfünun'u asrileşmek ve "harsen yükselmek" için gerekli araçların en önemlisi ve belki de birincisi olarak görmüş. Darülfünun'u bazı çevrelerin eski medrese şekline sokmak istediklerini, "yeni hayat"ı skolastik görüşlerle engellemeye çalıştıklarını, klerikalizmin can çekiştiği bir asırda, hayatın gereklerine göz kapayıp, ortaçağ düşüncesiyle ve taassupla bu "mefkûre ve hars ocağı"na harem getirmeyi amaçladıklarını yazmış:

> Kadınla erkeği bir karagöz perdesiyle ayırmak gülünç olmaktan başka bir netice vermez. Ahlak kadının tesettürünü değil, ismet ve nezahetini ister. Bu ise bir başörtüsü, bir çarşaf ve sonra, dershaneleri ayırmakla mümkün olan bir şey değildir.

Çalışan kadının karşılaştığı sorunlar ve çözümler Sabiha Zekeriya'nın altıncı yazısının konusu. "Südne (sütanne) ve Dadı Mektebi" başlığı altında, kadının kamusal alana açılımı ve çalışmasıyla anne bebek-çocuk ilişkisinin geçirdiği dönüşümleri ele almış. Bu arada zevk ve eğlence düşkünü, moda tutkunu kadınların gebelik esnasında yanlış tutumlarına dikkat çekmiş. Doğum yapacak birçok kadının son aylara kadar yüksek ökçeli iskarpinlerle gezdiklerini, bunun bir cinayet olduğunu, yüksek ökçeler yüzünden doğan çocuğun büyük bir çoğunluğunun teşekkülatının noksan olduğunu ileri sürmüş. Bu yazıda bir anlamda aşırı "asrileşme" eleştirilmiş, toplumu ilgilendiren ve toplumsal zarara neden olan sorunlarda kadının "serbestisine" sahip olmakla beraber hareketinden sorumlu olduğunu kaydetmiş.

Sabiha Zekeriya kadınları "ev kadını", "meslek kadını" ve "dünya kadını (*femme du monde*)" olmak üzere üçe ayırmış. Türkiye'de bu üç tür kadın birbirine karışmış. Özellikle üçüncü tür kadının giderek birçok monden ailelerde taklit edilmesi toplum için günden güne derinleşen bir yara olmuş. Kendi yaşam tarzı nedeniyle sakat doğan bir çocuktan annesinin vicdanına, Allahına ve toplumuna karşı sorumlu olduğunu söyleyen Sabiha Zekeriya, anne olacak bir kadının bütün zevk ve eğlencelere veda etmesi gerektiğini, yaşamını çocuğuna vakfetmek zorunda olduğunu kaydetmiş. Oysa bazı kadınlar eğlencesini çocuğuna tercih etmiş, çocuk cahil sütannelerin, dadıların yetersiz bakımında, kötü beslenme koşullarında büyür olmuş, topluma "maddi, manevi, dimağı, ruhu bozuk insan kuklası" yetiştirilmiş. Yüksek ökçelerin yanı sıra kadınların affedilmez bir başka kusurları şıklık için zengin dekolte tuvaletlerini terk edememeleri sonucu "sancılı, sıska ve kansız" çocuk doğumlarına neden olmalarıymış.

Sabiha Zekeriya, bilgisizlikten kaynaklanan bu tür sakıncalara karşı ülkede doğumevleri (veladethane) ve emzirme evleri (irzahane) önermiş. Bu tür evlerin diğer bir yararı çalışan kadınlara müsait bir ortam yaratmaları. Kadının çalışmaya başlamasıyla ülke nüfusu arasında ters bir orantı olacağını

PAMUK AYŞE HANIMLA MÜLAKAT

Kadınların hayatı girmesi, hakk-ı reye malik olması gerek muhalif gerek taraftar mehafilde birçok münakaşalara dedikodulara sebep oluyor. Her iki taraf da kendi mantık ve zihniyetine göre kendince doğru hükümler veriyor. Biz davamızın kadınlar hususiyle eski kadınlar arasında ne suretle telakki edildiği tecessüsüne mukavemet edemeyerek seksen yaşında görmüş geçirmiş bir hanımın hissiyatına müracaat etmeyi münasip gördük. Bize sinnine göre pek hürriyetperverane muhakemeler yürüten Pamuk Ayşe Hanım seksen yaşında oldukça zayıf fakat zinde, kendi tabirince feleğin çarkından bin türlü imtihanlarla geçmiş bir hanımdır. Romatizmadan mustarip olduğu için dizlerini kanepeden sarkıtmış, gözlüklerinin arkasından küçük fakat yorgun gözleriyle adeta güçlükle görüyor gibiydi. Beyaz üzerine lacivert pullu entarisi, beyaz hırkası, beyaz ipek saçlarını saran sarı yemenisiyle samimi ve mülayim bir kadın gibi görünüyordu. Fakat suallerimiz en derin noktalarına dokunmuş olacak ki o yumuşak ve munis gözlerin altında asabi ve heyecanlı ruhunu göstermekten kendini men edemedi. Kendisine ilk sual olarak:

- Kadınların hayata girmesini, yeni ticarethanelere, dairelere girmesini doğru buluyor musunuz?.. Gözlüklerini kulaklarının arkasına iyice yerleştirdi, beni müdakkik bir nazarla süzdükten sonra:

- Girdikleri zaman kimseye sormadılar, şimdi bu sormadan ne çıkar? Hem şimdi hanımların girmesi farz oldu... Onların girmediği yerde çember dönmüyor.

- Tıbbiye'ya girmelerini, erkeklerle beraber okumalarını muvafık buluyor musunuz?

- Nereye girmediler ki oraya girmesinler. Hastahanelere gittiler. Yüzlerce erkeğin arasında fırıldak gibi döndüler. Hastaları elle diler, güllediler. Olacak olanlar hepsi oldu. Artık doktor niye olmasınlar.

- Bu işi becerebileceklerini zannediyor musunuz?

- Erkeklerden iyi becerirler. Kadınların elleri çeviktir. Kadınların eli her işe yatar. Zaten doktorluk göz boyamaktan başka bir şey değil. Ne sihirdir ne keramet, el çabukluğu marifet.

- Siz olsanız, kızınızı aynı sınıfta erkeklerle okumak üzere gönderir misiniz?

- Hay, hay erkek yalnız orada mı var... Çayırlarda, mesirelerde, kol kola geziyorlar da, bir sınıfta yan yana oturmuşlar ne çıkar?

- Ya avukat olmalarını nasıl buluyorsunuz?

- Avukat mı? Onlar ezelden avukat... Alaydan yetişme... Yalancılık değil mi işi zaten?

- Bu sözünüzü hiç kabul edemem efendim. Hanımlar yalan söyler mi?

- Kırkta bir defa söylemezler... Ama gücenme kızım, erkekler alıştırdı.

- Ya kadınların mebus olması için ne düşünüyorsunuz?

- Bunu düşünmeye ne hacet... Hanginiz çocuğunuza bakıyorsunuz... Bugün sinema, yarın tiyatro, öbür gün futbol... Kalfa çocuğuna iyi bak... Bunu güzel bilirsiniz... Marastiler daha iyi bakar, hiç sıkılma kızım.

- Sizce hangi kadınlar mebus olmalı?

- Harpte en çok şehit veren analar.

Sonra, suale meydan vermedi,

- Doktor, mebus, avukat... Daha bilmem ne? Daha kadın olmayı öğrenemediniz, mebus olacağınız da ne olacak... Fakat kabahat sizde değil. Erkeklerin. Bizimkiler olmalıydı da siz erkek ne demek o zaman anlardınız. Ama kızım sözlerime gücenme, aklıma gençliğim geldi de sinirlendim... Olunuz yavrum. doktor da, avukat da, ne isterseniz olun, yalnız ihtiyar olmayınız.

S(abiha) Z(ekeriya)

Büyük Mecmua, no. 15 (13 Teşrinisani 1919), s. 237-238

vurgulamış, ancak diğer medeni ülkelerde olduğu gibi doğum evleri ve emzirme evleri ile bu soruna çözüm bulunabileceğini kaydetmiş: "Amele sınıfına mensup bir kadın çocuğunu veladethanede doğurduktan sonra ve irzahanede büyüttükten sonra çocuktan artık çekinmez" demiş.

Sabiha Zekeriya'nın yazıları mantıksal bir süreci izlemiş. Nitekim bir sonraki yazısı "Kadınlara Çalışma Hakkı" başlığını taşımış. Savaşın geleneksel toplumsal yapıları çökerttiğini, erkeğini cepheye sevk eden kadının çalışmak zorunda kaldığını, sefaletle karşı karşıya kalan insanın tırnağıyla toprağı kazıyarak geçimini teminden başka çözüm bulamayacağını yazmış. Nitekim Türkiye'de de Harbiye'de, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde, Müdafaa-i Milliye'de, benzer birçok kuruluşta kadın iş bulmuş, geçimini sağlamış. Ancak savaş sonrası çalışan birçok kadın işsiz kalmış, kadınların çalışma hakları fiilen ellerinden alınmış. Sabiha Zekeriya feminizmin de desteğiyle kadınların çalışma yaşamında daha faal olmaları gereğini şu satırlarla vurgulamış:

> Feminizm hareketleri cihanın her tarafında seri adımlarla yürürken ve bugün burada da bu ihtiyacı duyan büyük bir kadınlık ekseriyeti ve kuvveti varken mantıksız ve modası geçmiş nazariye ve faraziyelere dayanarak yapılacak muhalefet, şedit yağmurların sürükleyip getirdiği taşkın nehirlere kargıdan yapılan setlerin muhalefeti kadar çürük ve kuvvetsizdir. Bugün artık bu memleketteki boşlukları doldurmak için doktor, avukat, çiftçi, sanatkâr, daktilograf, fotoğrafçı, tüccar, her sanat ve fen şubesinde ihtisas kesbetmiş kadınlara ihtiyaç var. Artık kuru muhalefet ve taassupla geçirecek saniyelerimiz tükendi, müspet ve ciddi icraat karşısında daha çabuk düşünmek, daha seri iş görmek ve yarının ihtiyaçlarını keşfetmek mecburiyeti karşısındayız.

Kadınların siyasi hakları Sabiha Zekeriya'nın "Kadınlar ve İntihap" başlıklı yazısında yer almış:

> Düne kadar Türk Feminizmi ne olabilir? diye düşündüğüm zaman kadının intihabata iştirakini tasavvur bile etmiyordum. Henüz erkeklerimizin bile rüştlerini ispat edemedikleri bir meseleye Türk kadınını da karıştırmayı muvafık görmüyordum. Türk feminizmi, Türk kadınını bütün haklarını istirdada layık bir mevkie çıkarmaktan ibaret olmalıdır diyordum. Fakat bugün memleketin mukadderatı mevzu olduğu şu sırada kadının niçin bu haktan mahrum edindiğini düşündüğüm zaman, mantıki bir mazeret bulamıyorum. Türk kadını bu vatana erkekleri kadar, bilhassa bazı anasın

kadar merbut değil midir? Erkeğe bu hakkı veren sebepleri araştırırken onları kadının fevkine çıkaran bir sebep bulamıyorum.

Büyük Mecmua'da Sabiha Zekeriya'nın yukarıda kaydedilenler dışında iki yazısı daha yer almış. Bunlardan biri çerçeve içinde tam metnini verdiğimiz "Pamuk Ayşe Hanım'la Mülakat". Diğeri ise *Büyük Mecmua*'nın kadınların Darülfünun'da erkeklerle birlikte derslere girmeleri nedeniyle yapılan anketle ilgili yazısı. Anket üzerine bir yazımızı *Toplumsal Tarih*'in ileriki sayılarında bulacaksınız. Dergide ayrıca kadın sorununa eğilen birçok başka yazı var. Kimileri imzasız. Bunların büyük bir olasılıkla Sabiha Zekeriya tarafından yazıldığı kanısındayız: "Tesettür Meselesi", "Fransa'da Kadınların İntihap Hakkı", "İngiltere'de İlk Kadın Mebus", "Amerika Kadınları Doktor Olabileceklerini İspat Ettiler", "Almanya'da Kadınların Hukuku", "Kadınlığa Hürmet", "Türk Kadın Dershanesi", "Saç Tuvaleti", "Gelin Tuvaleti" ve benzerleri. Kimi yazılar ise imzalı: Galip Ata'nın "Hanımların Tıp Tahsili" bunların en ilginci. Sabiha Zekeriya dışında derginin bir diğer kadın yazarı Halide Edip: "Türk Kadınları Hakkında", "Tarihin Köşe Başında", "Haftanın Zihniyetleri" ve "Ruslar, Türkler" başlıklı yazıları *Büyük Mecmua*'da yayımlanmış.

بویوک مجموعه

SABİHA ZEKERİYA'NIN *BÜYÜK MECMUA*'DA ÇIKAN YAZILARI

Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Türk Kadınlığının Terakkisi", *Büyük Mecmua*, no. 1 (6 Mart 1919), s. 12.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Kadının Hukuku Bahsi", *Büyük Mecmua*, no. 2 (13 Mart 1919), s. 29.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti", *Büyük Mecmua*, no. 3 (20 Mart 1919), s. 41-42.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Türk Feminizmi", *Büyük Mecmua*, no. 4 (27 Mart 1919), s. 63.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Kız Darülfünunu Meselesi", *Büyük Mecmua*, no. 5 (11 Nisan 1919), s. 67.
"Kadınlığa Dair: Darülfünun'da Kadın", *Büyük Mecmua*, no. 6 (24 Nisan 1339), s. 89.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlığa Dair: Südne ve Dadı Mektebi", *Büyük Mecmua*, no. 28 (Mayıs 1919), s. 127.
Sabiha Zekeriya, "Kadın Sahifesi: Kadınlara Çalışma Hakkı", *Büyük Mecmua*, no. 11 (18 Eylül 1919), s. 170.
Sabiha Zekeriya, "Kadınlık Sahifesi: Kadınlar ve İntihap", *Büyük Mecmua*, no. 14 (30 Teşrinievvel 1919), s. 218-219.
S(abiha) Z(ekeriya), "Kadınlık Şuunu: Pamuk Ayşe Hanımla Mülakat", *Büyük Mecmua*, no. 15, 13 Teşrinisani 1919, s. 237-238.

Sabiha Zekeriya (Sertel) *Büyük Mecmua*'da kendi deyişiyle "Türk Feminizmi"ne öncülük etmiş bir kadın. Cumhuriyetin gündeminde yer alacak olan belli başlı konuları savaş ertesi *Büyük Mecmua*'da öngörmüş ve Cumhuriyete açılımı sağlamış. Kadınların kamusal alanlara açılımıyla birlikte gündeme gelen toplumsal sorunlardan siyasal haklarına, taassuptan aşırı "asrileşme"ye çok değişik alanlara giren bu yazılar Türkiye'de kadın çalışmaları için önemli bir birikim oluşturuyor. Büyüğüm değerli araştırmacı ve Sabiha Zekeriya'nın kızı Yıldız Sertel, yayımladığı *Annem: Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993) adlı eserinde *Büyük Mecmua*'ya haksızlık ediyor ve sansür yüzünden derginin "bir yığın saçma sapan yazılarla dolu" olduğunu kaydediyor. En azından kadın sorunu ile ilgili yukarıdaki verileri içeren bir dergi bu yargıyı hak etmiyor. Dergi bence basın dünyasında Cumhuriyetin inşasına yönelik bir kilit taşı. Sabiha-Zekeriya ikilisinin yayın dünyamızda gösterdikleri başarı çizgisinin başlangıcı. ■

KADINLAR VE İNTİHAP

SABİHA ZEKERİYA

"Biz de bu vatanın evladı, bu memleketin hayatı, istiklali için en ağır fedakârlıklara katlanan, yavrularını canından koparıp hudutlarda kurban veren analarız. Hiç olmazsa ölen çocuklarımızın namına bizim de söyleyecek sözlerimiz vardır. Evlatlarımızın kanını asırlardan beri emen bu toprağa herkesten ziyade merbutuz. Vatana karşı olan kayıtsızlıklarını ilan eden anasırı musirren intihabata iştirake davet ederken bizleri ihmal etmek hem günah, hem cinayettir."

Uzun dedikodulardan sonra nihayet intihabata başlanabildi. Bütün memleket intihabat gürültüleriyle dolu. Her taraf beş-on senelik siyasi tecrübenin, acı, elim bir felaketin verdiği heyecanla mebuslarını intihapla meşgul. Herkesin kalbinde memleketimize ait son kararı imzalayacak olan mümessillere karşı bir tecessüs, bir heyecan var. Fakat erkek kadar, belki onlardan fazla bu vatana merbut ve âşık olan kadınlar bu heyecanı canlı şekilde yaşayamamak, memlekete ait düşünce ve fikirlerini bu topraklara verdikleri milyonlarca kurbanlar namına olsun söyleyememek bedbahtlığında bulunuyorlar.

Düne kadar Türk Feminizmi ne olabilir? diye düşündüğüm zaman kadının intihabata iştirakini tasavvur bile etmiyordum. Henüz erkeklerimizin bile rüştlerini ispat edemedikleri bir meseleye Türk kadınını da karıştırmayı muvafık görmüyordum. Türk feminizmi, Türk kadınını bütün haklarını istirdada layık bir mevkie çıkarmaktan ibaret olmalıdır diyordum.

Fakat bugün memleketin mukadderatı mevzu olduğu şu sırada kadının niçin bu haktan mahrum edildiğini düşündüğüm zaman, mantıki bir mazeret bulamıyorum. Türk kadını, bu vatana erkekleri kadar, bilhassa bazı anasırı kadar merbut değil midir? Erkeğe bu hakkı veren sebepleri araştırırken onları kadının fevkine çıkaran bir sebep bulamıyorum. Bu sebepleri birer birer tahlil edelim:

Sabiha Sertel'in mezarı, Bakû.

1- Kadınlar intihabata dahil değillerdi. Binnetice memleketin mukadderat ve hayatıyla alakadar meselelere karışmak hakkını haiz olamazlardı. Avrupa'da olduğu gibi bizde de kadınların önüne atılan ilk itiraz budur. Halbuki bugün bu davayı gütmek mümkündür. Avrupa kadınları harp esnasında hayatta gösterdikleri muvaffakiyetle bu davanın butlanını ispat ettiler ve intihap hakkını kazanmaya muvaffak oldular. Bizde de aynı hal vaki olmadı mı? Bizde de harbe giden erkeğin yerini kadın doldurmadı mı?

Dört harp senesinde erkeksiz kalan Anadolu'da tarlaları kim sürdü, bize ve orduya erzakını kim hazırladı? Ticarethanelerde ve fabrikalarda ve dairelerde boş kalan yerleri kadınlar doldurmadı mı? Ve bu vazifelerini muvaffakiyetle ifa etmediler mi?

Şu halde Avrupa'da kadın ne yaptıysa Türkiye'de de Türk kadını harbin omuzlarına yüklediği vazifeyi ifadan çekinmedi. O halde birisine verilen bir haktan diğerini mahrum etmek doğru olur mu?

2- Kadınlar liyakatsizdir. Siyasi meselelere karışacak derecede rüştlerini ispat etmemişlerdir diyorlar. Bunu söyleyenlerin bir defa da erkekleri göz önüne getirmelerini rica ederim. Türkiye'de intihap hakkı ve siyasi hukuk, istimal ile öğrenilen bir şey gibidir. Meşrutiyet ilan edildiği günden beri on sene geçtiği halde erkeklerimiz bu rüşd-i siyasiye sahip olduklarını ispat edebilmişler midir ? Şu halde böyle erkekler için de varit bir sebeple kadınları intihap hakkından mahrum etmek hodkâmlıktan başka bir şeyle tefsir edilemez. Erkeklere şunu da ihtar etmek isterim ki memlekette siyasi hakkını idrak ve istihsal için mücahede eden münevver bir kadınlık sınıfı vardır ve onlar da erkek arkadaşları da bu siyasi mücadelede muvaffak olmak için kâfi derecede mücehhezdirler.

3- Fakat bunların fevkinde efendiler, bizim intihap hakkından istifademiz için öne süreceğimiz kuvvetli sebepler var. Kadınları memleketin mukadderatına ait bir meselede lakayt bırakmak, onları vatandaş hukukundan mahrum etmek demektir. Halbuki biz de bu vatanın evladı, bu memleketin hayatı için en ağır fedakârlıklara katlanan, yavrularını canından koparıp hudutlarda kurban veren analarız. Hiç olmazsa şehit olan çocuklarımız namına bizim de söyleyecek sözümüz vardır. Evlatlarımızın kanını asırlardan beri emen bu toprağa biz herkesten ziyade merbutuz. Vatana karşı olan kayıtsızlıkları alenen ilan eden unsurları intihap haklarını istimale musirren davet ederken bizleri ihmal etmek hem günah, hem bir cinayettir. Bu sevgili memleket için bizim de tasavvur ettiğimiz reha yolları, bu bedbaht ülkenin mukadderatı mevzubahis olacak mecliste bizim de düşündüğümüz halas çareleri vardır. Hülasa bizim de söyleyecek sözümüz, müdafaa edecek davamız vardır. Bu mahrumiyetin ne kadar elim ve acı olduğunu bizim kadar hissedemezsiniz.

4- Memleketin nüfusunun nısfından fazlasını kadınlar teşkil ediyor. Hakkını ve vazifesini bilen bir memleketin hayat ve mukadderatından erkekler kadar hak ve mevki sahibi olan bu kadınlık ekseriyetinin hayatta kendisini müdafaa eden vekillere ihtiyacı vardır. Erkekler daima kanunlar yapıcı vaziyette bulundukça, kadınlara karşı kuvvet ve tagallübe müstenit kanunlar yapıyorlar. Halbuki Türk kadını, artık erkeklerin bu müstebidane kanunlarına esir olmak mecburiyetinden kurtulacak kadar yükselmiştir. Binaenaleyh Meclis'te söz söyleyen erkeğin yanında kendi hukukunu müdafaa eden bir de kadın görmek istiyor. Geçen senelerde Meclis'te kadın mebuslar olsa idi, Hukuk-ı Aile Kararnamesi kadınların seyahati meselesi mevzubahis olduğu zaman bizi müdafaa edecek vekiller bulunabilecekti.

Bugün hayat yeni bir şekil alıyor. Bu yeni hayatta kadınların hakları, vazifeleri, mevkileri yeni bir şekilde tecelli edecek. Yeni toplanacak meclis, içtimai, iktisadi, ilmi, siyasi birçok yeni ihtiyaçlara devalar bulmak mecburiyetinde kalacak. Bu devalar aranırken kadınlığın ihtiyaçlarını kim müdafaa edecek?

Memleket medeni kemalinde, harsi ve hatta siyasi tekâmülünde yine kadınları bir tarafa bırakarak mı yürüyecek? Memleketin ekseriyetini teşkil eden nüfusu, daima vazifesiz, haksız, mevkisiz bir kitle gibi vatana ait işlerde lakayt mı göreceğiz?

Artık hürriyet mahdut bir zümreye tahsis edilemez ve erkeklerin mümessillerinden mürekkep bir meclis artık memleketi temsil edemez. Kanun-i Esasi'nin bütün Osmanlılara verdiği hakkı bizlerden kimse esirgeyemez. Ümit ederim ki yeni meclisin yeni mebusları bu noktayı yakından görür ve bu sesi yakından işitirler.

Büyük Mecmua, no. 14 (30 Teşrinievvel 1919), s. 218-219

CUMHURİYET DÖNEMİ YENİ HARFLİ KADIN SÜRELİ YAYINLARI, 1928-1996

BİR BİBLİYOGRAFYA

ASLI DAVAZ-MARDİN*

GÖRÜNMEZLİKTEN GÖRÜNÜRLÜĞE

Geçmişle ilgili anlatılara bakıldığında, kadınların sistematik bir biçimde yok sayıldıklarını gözlemliyoruz. Bu nedenle, kadınların tarihi ile ilgili veri arayan kadın tarihçiler, kadınların görünmezliği olgusu ve sorunu ile karşılaşıyorlardı. Kadınların tarihi belgelerde yok sayılması ya da unutulması, tarihsel olayların algılanışında yanılgılar doğurmaktaydı. Bu sorunu aşmak üzere yola çıkan kadın tarihçiler, tarihsel incelemede cinsiyet kategorisini kullanarak, kadınları, değişimin aktif aktörleri olarak kabul eden yeni bir bakış açısı geliştirdiler. Bu bakış açısı, var olan tarihsel kategorilerin sorgulanıp yeni tanımların tarihsel anlatının içine katılmasına neden oldu. Kadın tarihçiler tarafından geliştirilen yöntemler, geleneksel tarihçiliğin biçimine ve vurgusuna yeni bir kategori getirdi. Bu yönü ile, kadın araştırmalarının tarih bilimine de önemli bir katkısı oldu.

Araştırmalara kadınların dahil edilmesi, tarih kavramının sınırlarını genişletti. Bu süreç, kullanılan kavramların yeniden tanımlanmasına neden oldu. Geleneksel tarihçilikte kadınlar, tarih söyleminin odak noktası değildi; çünkü tarih, kadınların katılmadığı savaşların, üyesi olmadıkları parlamentoların ve fethetmedikleri imparatorlukların incelenmesiydi. Bu nedenle kaynak-belgelerin, kadınlarla ilgili verileri bulmak amacıyla yeniden incelenmesi önemlidir. Ayrıca bu belgelerin genellikle kadın konu başlığı altında sınıflandırılmamış olması, bu verilere erişim konusunda önemli bir engel teşkil etmektedir.

Kadın tarihçiler, kadın tarihinin kaynakları olarak hem geleneksel kaynakları hem de geleneksel olmayan kaynakları (alternatif kaynakları) kullandılar.

Geleneksel kaynaklarda (kütüphane koleksiyonları, devlet arşivleri, mahkeme kayıtları, sayım belgeleri, sivil toplum kuruluşlarının arşivleri, dini kuruluş arşivleri vb) kadının görünmezliği, bu kaynaklarda kadına ait bilgi olmadığından değil, kadına ait bilgilerin tarihçilerin ilgi alanının dışında olmasından, su yüzüne çıkarılmamasından kaynaklanmaktaydı. Kadın tarihçilerin bu belgelere kadını arayan gözle bakmaları sayesinde tarihte kadınların varlığı ortaya çıktı.

Kadın tarihçiler tarafından kullanılan geleneksel olmayan kaynaklar (günlük yaşam-özel yaşam

***Cumhuriyet Kadını* (1934)**
"Cumhuriyet devrinde yaşayan kadın bir cepheli kadın değildir. Bütün manası ile iş hayatında olduğu kadar eğlenceli cemiyet hayatında da kendisini gösteren kadındır. Fikir kadını olduğu kadar süs kadınıdır. Cumhuriyet kadını fikir mücadelelerine, edebiyat hareketlerine, spora ve aynı zamanda ev kadınlığına, anneliğine ve zevceliğine merbut mükemmel kadındır. İşte bizim mecmuamız Türkiye cumhuriyeti kadınının derdlerini teşrih edecek çarelerini arayacak ve sevinçlere ifade, heyecanlara mecra olacaktır..."

* Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı kurucu üyesi, vakfın kuruluş tarihi olan 1990'dan beri Süreli Yayınlar Bölümü'nün sorumlusu.

***Ev-İş* (1937)**

"... Bugünkü müterakki, milliyetçi, inkılâpçı, halkçı, devletçi ve lâyik vasıflarına varan cumhuriyetimiz kurulduğu gündenberi daimî oluşun hızı içinde bunu kendi kendime sormuş ve ancak on yıla varan bir araştırmadan sonra bunun karşılığını bulabilmiştim. Bu (EV) di. İnkılâpların, bütün bariz vasıflarile cumhuriyetin ve Türk heyeti içtimaiyesinin bariz dayanağı Ev dir ve Ev olmakta devam edecektir..."

***Kadın Dünyası* (1940)**

"... Türk kadınına hayatın her sahasında sadık bir yardımcı olmak!.. Bu; hakikaten çok geniş mevzu içinde ev, aile, çocuk, aşk, izdivaç, his, fikir, moda, süs, temizlik, sıhhat, güzellik, zarafet, cazibe, muaşeret, mektep ve cemiyet hayatı, annelik, çocuk bakımı, ev idaresi, mutbak işleri... her biri başlı başına birer âlem olan mühim meseleler üzerinde... hem bir rehber, hem samimî bir arkadaş gibi hizmet etmek hiç şaşmayan vazifemiz olacaktır..."

kaynakları, aile mektupları, günlükler, aile notları, özel arşivler, günlük basın-magazin haberleri, özel yaşamla ilgili gazete haberleri, sanat eserleri, otobiyografiler, biyografiler, kartpostallar, fotoğraflar, sözlü tarih ve folklor) ise, kadınlarla ilgili tarihte saklı kalmış bilgilerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Kadın konusunda yapılan araştırmalara bir altyapı hazırlamak amacı ile hem geleneksel hem de geleneksel olmayan kaynaklardan kadın konulu belgelerin ve bilgilerin sistematik bir envanterini oluşturmak da kadın araştırmalarının bir başka çalışma alanıdır. Tarih Vakfı yayınları arasında önümüzdeki aylarda çıkacak olan *Kadın Süreli Yayınları, Bibliyografya 1928-1996*, bu çalışma alanına girmekte ve geleneksel kaynaklara başvurarak çeşitli yerlerde dağınık olarak bulunan, hatta henüz gün ışığına çıkarılmamış zengin bir materyali bir bibliyografya çatısı altında toplamaktadır. Ülkemizde kadın konusunda yayımlanan bibliyografyalar, süreli yayınlar bibliyografyaları ve arşiv katalogları, ileride ülke çapında oluşturulabilecek "Kadın Konulu Kaynak-Belgeler Rehberi"nin köşe taşlarını oluşturacaktır.

Bu bibliyografya, Harf Devriminden (1928) başlayarak 1996 yılına kadar çıkmış, kadınlarla ilgili, yeni harflerle basılmış 195 süreli yayının bibliyografik künyelerini, koleksiyon kayıtlarını ve çıkış yazılarını içeren bir rehberdir. Amacı, 1928-1996 yılları arasında, kadın okur kitlesine yönelen gazete, dergi ve bültenlerin bir panoramasının ortaya çıkmasına yardımcı olmak, bu alanda çalışmak isteyenlere bir altyapı hazırlamak ve bir rehber sağlamaktır. Kadın konusundaki toplumsal eğilimler ve gereksinimler ile bibliyografyaların bağı sorunsalını açmak, Türkiye'de Cumhuriyet dönemi kadın dergilerinin genel bir tarihçesinin kapısını aralamak, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel eğilimlerle kadın konusuna yaklaşımların etkileşim noktalarını ortaya koymak da bu çalışmanın hedefleri arasındadır. Ayrıca, bir yandan geçmişin izini sürerken, hızla geçmişe ait belgelere dönüşen bugünün belgelerini de gözden kaçırmamak, toplumsal ve ideolojik bir ürün ola-

rak kadın dergilerinin kendi dillerini okumak ve evrimini takip etmek ve bibliyografyaların, özellikle yaşadığımız bilgi çağında, özel konulu araştırmalar için oluşturduğu faydaları bir kez daha ortaya koymak da amaçlarımız arasında yer almaktadır.

Bu bibliyografya, İstanbul, Ankara ve İzmir kütüphanelerinin koleksiyonlarını içerdiği için, ülke çapında hazırlanacak bir rehberin ilk adımı sayılabilir. Kadın araştırmaları yapanlar için her alanda eksikliği duyulan katalog, rehber ve bibliyografyaların önemi, her geçen gün kendini daha fazla hissettiriyor.

Kadınlar çeşitli kurum ve araştırmalar aracılığı ile geçmişlerine sahip çıkarken, aynı zamanda geleceklerine sahip çıkmanın yöntemlerini de geliştiriyorlar. Bunun bir yöntemi de kütüphane ve arşivlerde kadınlarla ilgili günümüz belgelerinin korunmasıdır. Bunun için de katalog ve bibliyografyalara gereksinim vardır. Araştırmacılar için, var olan belgelerin izini sürmek, bu rehberler yoksa yıllar sürebilir, bilinen belgelere ulaşamamanın yanı sıra, belgelerin varlığından bile habersiz kalınabilir. Dolayısıyla kadın araştırmalarına bir ivme kazandırmanın başka bir yöntemi de belirli konularda yeni rehberler hazırlamak ve var olanları geliştirmektir.

BİBLİYOGRAFYANIN İÇERİĞİ

Bu çalışmaya başlarken çeşitli kaynaklardan (kitap ve bibliyografyalar, makale, kütüphane kataloğu vb) faydalanılarak mümkün olduğunca eksiksiz bir liste oluşturuldu. Daha sonra, varlığı ortaya çıkarılan bu yayınların kütüphane kataloglarından koleksiyon kayıtları saptandı ve kütüphane depolarında bulunabilen dergilerin bibliyografik künyeleri yazıldı. Her dergiden bir kapak örneği alındı ve, varsa, çıkış ve kapanış yazıları derlendi. Böylece 1928-1996 arasında çıkmış ve saptanabilen kadın dergilerinin kayıtları toplanmış oldu. Bu verilerle, araştırmacıların kütüphanelere gitmelerine gerek kalmadan, bu dergiler hakkında en fazla bilgiye ulaşabilmeleri sağlanmaya çalışıldı.

Yayın hayatına son veren dergilerden kapanış yazısı yayımlayanlar çok azdır. Bu bibliyografyada yer alan dergilerden yalnızca üç tanesinde kapanış yazısı bulunmaktadır: *Ev-İş* (1937), *Akkadın* (1983), *Türk Kadını* (1988).

Bibliyografyanın sonunda iki dizin yer alıyor. Birinci dizinde hem künyelerde hem de metinlerde geçen bütün kişi adları, ikinci dizinde ise bibliyografyada geçen yayıncılık şirketlerinin, siyasi partilerin, kurumların, yasaların, yıldönümlerinin, özel günlerin vb adları yer almaktadır.

Bu çalışma, kadın dergileri konusunda Cumhuriyet dönemini kapsayan ilk bibliyografya denemesi olduğundan, geniş bir seçimin getireceği sakıncalar, dar bir seçimin getireceği sakıncalara tercih edilerek konu yelpazesi geniş tutuldu. Genelde şu konuları içeren süreli yayınlar bibliyog-

Kadın Gazetesi

Gazeteciler ve kadınlarımız

Yazı İşleri Müdürümüz

***Kadın Gazetesi* (1947)**

"Cumhuriyet İnkılabı kadınlarımıza ileri dünya kadınlığı arasındaki yerini vermiş bulunuyor. Türk kadınındaki kan ve ruh vasıfları bu hamlenin hem hızla hem de başarıyla vücud bulmasını desteklemiştir. Bundan dolayı ... Türk kadınlığının geçmişteki mevzularıyla ilgilenmek istemeyerek, kısaca kadın erkek eşitlik davası üzerinde fikir yürütmek lüzumunu duymayacaktır. ... Memlekete ve aileye yararlı görülen ve kadınlığımızın tekamülüne yardım edecek, ilim, sanat, fikir hareketlerine ve kadınla ilgili aktüaliteye kucağımızı açmış bulunuyoruz... Böylece kadınlığımızın düşünce, görüş, duyuş ve isteklerine hizmet etmek için çıkıyoruz."

***Resimli Romans* (1951)**

"... ROMANS'ta aşk, heyecan, özleyiş, saadet ve göz yaşı bulunur. Romansta tabiatın en güzel bir parçası olan ay, güneş ve yıldızları, ve duyguların en güzeli olan sevgiyi bulunuz. Romansta türlü mevsimlerin renkleri bulunur. Hayatî maceralarla dolu kahramanları olan bizler yaşamaktayız..."

KADINSESİ

HAFTALIK FİKİR GAZETESİ

UNESCO TOPLANTISI

«Harpler insanların dimağında doğar.»

YENİ BİR KADIN HÜKÜMDAR: Danimarka Prensesi Margaret

***Kadın Sesi* (1957)**

"Büyük iddialarımız, yerine getiremeyeceğimiz yaldızlı vaadlerimiz yok. Sonu gelmez arzularda bulunmayacağız. Kadınlığın haklarını istemek iddiasında değiliz. Biz haklarımızı bütün dünya kadınlığından daha kolaylıkla aldık. Bugünkü hürriyetimizi Aziz Atamız, haykırmadan, çırpınmadan bize verdi. O kadının kıymetini en çok bilen insandı... Bizde aydın kadın buhranı değil, memleket işlerine feragatle sarılacak kadın buhranı var..."

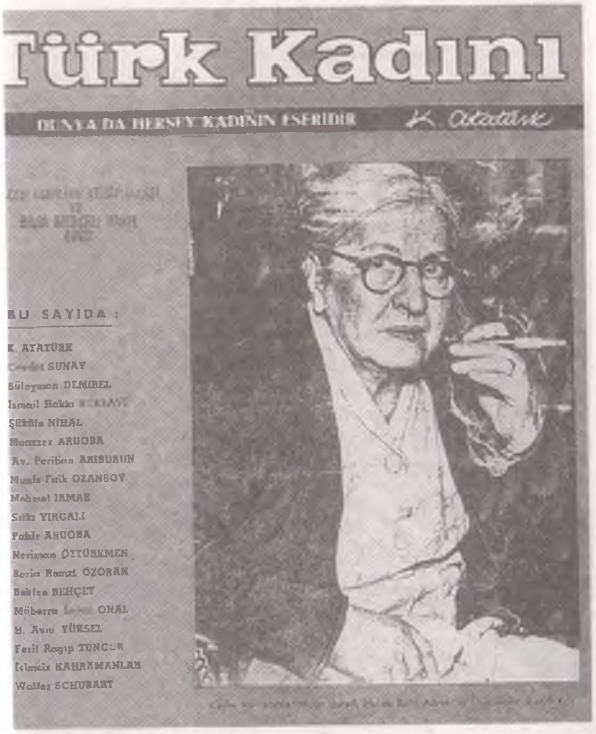

Türk Kadını

DÜNYADA HERŞEY KADININ ESERİDİR K. Atatürk

BU SAYIDA :

K. ATATÜRK
Cevdet SUNAY
Süleyman DEMİREL
İsmail Hakkı BARLAS
Şükûfe NİHAL
Necmiye ARUOBA
Av. Perihan ARIBURUN
Nimet Fehi OZANSOY
Mahmut IRMAK
Sıtkı YIRCALI
Fahir ARUOBA
Nermin ÖZTÜRKMEN
Rıfkı Ramzi ÖZORAN
Behiye BEHÇET
Müberra [illegible] ONAL
H. Avni YÜRSEL
Ferit Recep TUNCER
İslimiz KAHRAMANLAR
Wolfgang SCHUBART

***Türk Kadını* (1966)**

"Türk milletinin, tarihinden doğan değişmez özellikleri vardır... Türk Kadını, bir masal kahramanı gibi, bu harabelerin ortasında yükseldi. İmânı hiç sarsılmamıştı... Atatürk, göz yaşartan bu emekleri değerlendirmiş, Türk Kadınına medeni dünyada lâyık olan yeri vermiştir... Bu haktan en az faydalanan Anadolumuzda, hâlâ karanlıkta, hâlâ cahil; hâlâ çocuğu doktorsuz, ilâçsız, okulsuz; hâlâ bin bir mahrumiyet içinde yaşayan kadınlarımız var... bu mübarek kadınlara hizmet için çıkıyor... imkânları en hücra köylere ulaşmak isteyenlere yardım için çıkıyor... milli varlığımızı tehlikeye sokan ideolojilerin de karşısında olacak, onlarla mücadele edecek..."

rafyaya dahil edildi: Annelik, evlilik, hamilelik, doğum, çocuk, bebek, ev kadını, genç kız, ev, aile, moda, model, nakış, dikiş, tığ, yemek tarifi, yün örgü, güzellik, sağlık, salon, resimli roman, hikâye, fotoroman, cinsellik, kadın bedeni, bekâret, kampanyalar, din, magazin, haber, aktüalite, meslek-ihtisas, kültür, ekonomi, siyaset, sosyal, kadın kurumları, kadın grupları, yurtdışı Türkiyeli kadınlar, kadın araştırmaları, Kürt kadını, emekçi kadın, çalışan kadın, iş kadını, feminist kadın, milliyetçi kadın, sosyalist kadın vb.

İleride, kadın süreli yayınları alanında tek bir konuya yönelik bibliyografyalar da üretilebilir, bibliyografik künyeler daha geniş kapsamlı tutulup daha fazla veri içermesi sağlanabilir. Klasik bibliyografik künye yapısı, kadın araştırmalarının kendi gereksinmelerine uygun olarak ek yapılarla geliştirilebilir. Bu bibliyografyada olduğu gibi endeksler sadece dergilerin ilk sayılarında bulunan sorumlu kişi adlarını değil, sonraki sayılardaki değişimleri de kapsayabilir. Bu tür çalışmalar kadın konulu koleksiyonların toplanmasında daha bilinçli bir politika izleme olanağı sağlar ve kadın konulu kaynaklara erişim sorununu büyük ölçüde kolaylaştırır.

Son yıllarda, kadın dergileri konusunda çalışma yapanların sayısı hızla artmakta ve bu konuda hazırlanmış bibliyografyalara duyulan ihtiyaç sık sık dile getirilmektedir.

Kadın konusundaki süreli yayınlar, araştırma kaynağı olarak yeterince kullanılmıyor. Oysa bazen bir tek makale bile bir kişi ya da bir grubun eylemleri ya da amaçları konusunda yeterli bilgi sağlayabilir. Yıllarca çıkan tek bir süreli yayının incelenmesi bile, toplumun çeşitli konulardaki evrimiyle ilgili sağlam veriler sunabilir. Kadınların ne yaptığını, ne düşündüğünü, günlük olaylara tepkilerini, kadın alanında ne zaman ne olduğunu ve kimlerin hangi olaylara katıldığını canlı bir şekilde bu dergilerde bulmak mümkün olabilir. Politik ve sosyal hareketlerin gelişimi, güncellik taşıyan konuların değişimi ve aynı zamanda kullanılan dilin ve jargonun evrimi de izlenebilir. Biyografik ve ikonografik alanlarda bugün unutulmuş kadınları ve görüntülerini de bu dergilerde bulabiliriz. Bu nedenlerle süreli yayınlar, kadın konusunda araştırma yapanlar için zengin bir kaynakça oluşturmaktadır.

Hanımlar Âlemi'nden (1929) *Roza*'ya (1996) Sayılarla Kadın Dergileri

1928-1996 yılları arasında saptanan 195 kadın süreli yayını 10 yıllık dönemlere göre şöyle sıralanabilir:

1928 yılında çıkan bir dergiye rastlanmadı.

1929 yılında 1 dergi çıkıyor: *Hanımlar Âlemi*, 1929.

1930-1940 yılları arasında 12 dergi çıkıyor: *El-İşi* [1930], *Aile Dostu* 1931, *El Emekleri* [1931], *Cumhuriyet Kadını* 1934, *Salon* 1934, *Kadın Moda*

***Ayşe* [1969]**

"... milletçe karşılaştığımız tehlikelerin önlenmesi bakımından, sadece erkeklerimizin yapacağı bir mücadele yeterli değildir; kadınlarımızın da mutlaka katılmaları gerekiyor... kısa bir süre içinde, erkekleri kıskandıracak büyük bir başarının temsilcileri olmuşlardır. Bilhassa zararlı cereyanlar konusunda gösterdikleri titizlik çok sevindiricidir. Milliyetçi Türk Kadınları, son aylarda biz erkeklerin henüz gerçekleştiremediği yüksek bir anlayışın, 'müşterek tehlikeler önünde ortak bir cephe' kurmanın örneği verdiler..."

Milli Gazete

Kadın

21.11.1974 YIL : 1 SAYI : 3

Hazırlayan : İNCİ BEŞOĞUL

MİLLİ GAZETENİN PARASIZ İLÂVESİDİR

■ Kış mevsimi için kalın yünlü kumaşa tatbik edilebilecek bir model. Koyu renkleri tercih etmelisiniz. Bu model spor yaka, dışa iki spor büyük cep kulupler ile önde ve arkada pens olarak bedenden aşağı uygulanıyor. Önde kravze olarak ilikleniyor...

***Milli Gazete Kadın* (1974)**

"İslâm, kadına bir takım nazarî eşitlikler getirmemiştir. Kadını son derece yüceltmiştir. Cenneti annelerin ayakları altına koymuştur. Onu edebin, hayânın, iffetin, sevginin ve şefkatin sembolü haline getirmiştir. Hz. Hatice'ler Hz. Fatıma'lardır İslâm kadınının örneği... İslâm, kadın ve erkeği birbirinin elbisesi olarak anlatmaktadır... Kadına, eşinin tamamlayıcısı, evinin sahibi, çocuğunun terbiyecisi olmaktan daha yüce vazife ve hak verebilmek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır."

Albümü [1935], *Moda Albümü* 1936, *Ev-İş* 1937, *Model* 1937, Okul Kızı 1937, *Ana* 1938, *El İşleri* 1938.

1940-1950 yılları arasında 17 dergi çıkıyor: *Kadın Dünyası* 1940, *Kadınlar Âlemi* [1940], *Sesimiz* 1940, *Kadın Ev* 1943, *Asrın Kadını* 1944, *Türk Kadını* 1944, *Ev Kadın* 1945, *Aile* 1947, *Ev Kadın Yün Örgüleri* 1947, *Kadın Gazetesi* 1947, *Salon* 1947, *Hanımeli* 1948, *Yeni Holivud Magazin* 1948, *Yeni Moda* 1948, *Büyük Moda Mecmuası* 1949, *Dişi Kuş* 1949, *Familya* 1949.

1950-1960 yılları arasında 22 dergi çıkıyor: *Hemşireler Dergisi* 1950, *Modern Türk Kadını* 1950, *Şule* 1950, *Yeni Familya* [1950], *Burda Moda* [1951], *Kadın Güzelliği* 1951, *Resimli Romans* 1951, *Kadın Dünyası* 1952, *Misafir* 1952, *Resimli Hayat* 1952, *Yelpaze* 1952, *Cennet* 1953, *Demokrat Kadın* 1954, *İkimiz* 1954, *Anahtar* [1955], *Evim* [1955], *Gazete Magazin* 1956, *Sekreter Daktilograf* 1956, *Kadın Sesi* 1957, *Kadın Dünyası 1958*, *Kadın Dünyası* 1958, *Sim* [1958].

1960-1970 yılları arasında 16 dergi çıkıyor: *Aile* 1960, *Kadın Ansiklopedisi* 1961, *Moda* 1962, *Anne* [1963], *Genç Kız* 1963, *Yuva* 1963, *Ana* 1964, *El İşleri* 1964, *Türk Kadını* 1966, *Sağlık ve Kadın Dünyası* 1967, *Sen ve Ben* 1967, *Cep Fotoroman* 1968, *Günün Kadını* 1968, *Ayşe* [1969], *Kadının Sesi* [1969], *Sevgilim* 1969.

1970-1980 yılları arasında 22 dergi çıkıyor: *Altın Eller* 1970, *Hayatım* 1970, *Kadın* [1970], *Ana* [1971], *Güzel* 1971, *Çağımızda Kadın* 1972, *Samanyolu* 1972, *Bülten* [1973], *Milli Gazete Kadın* 1974, *Sizin İçin* 1974, *Kadınların Sesi* 1975, *Bülten* [1976], *Elele* 1976, *Evişi-Elişi* 1976, *Ka-De-Fe* 1977, *Kadın Dayanışması* [1977], *Samanyolu* 1977, *Dişi Kuş* 1978, *Kadınca* 1978, *Ev Kadın* 1979, *Pamukkadın* 1979, *Soroptimist Dünyası* 1979.

1980-1990 yılları arasında 44 dergi çıkıyor: *De-*

***Kadınların Sesi* (1975)**

"... Günümüzde kadınlar, toplumsal üretime ve yaşama her zamankinden çok katılmakta, içinde yaşadıkları sömürü düzeninin acısını, çilesini ve sorunlarını tüm ağırlığıyla duyup anlamaktadır... toplumdaki geri, eşitsiz durumlarını daha zor kabullenmekte, daha çok nedenlerini bilmek ve değiştirmek eğilimini taşımaktadırlar... az eğitilmiş kadınların ucuz ve kolay yönetilir emeğinden milyarlar kazanmakta olan sömürücü hakim sınıfların hiç de işine gelmemekte, hoşuna gitmemektedir... Hakim sömürücü kesimler bu verimli kâr ve oy kaynağı kitleyi elden kaçırmamak için ellerinden geleni yapmaktadırlar..."

***Kadınca* (1978)**

"... kadın hepsini okur, aynı erkek gibi... Fotoromanı da, dedikoduyu da, röportajı da, gazetelerin ciddi köşelerini de... Ve diyoruz ki... az kaldı... Devir değişiyor, günler eski günler, düşünceler eski düşünceler değil. Kadın ve erkeğin kafaca eşit olduğu ispatlanıyor... Yakında, nasıl 'erkekçe' deniyorsa, kuvvetle, üstüne basarak 'kadınca' da denecek. Böyle düşünmeyen azınlık, yalnız kalacak..."

mokrat Kadın 1980, *Kadın Dünyası* 1980, *Kadınca Örgü* 1980, *Vizon* 1980, *Yeni Moda* [1980], *Sizin İçin* 1981, *Genç Kadın* 1982, *Hemşirelik Bülteni* [1982], *Kadınlar Birliği* [1982], *Akkadın* 1983, *Haber Bülteni* 1983, *Aile* 1984, *Ev Kadını* 1984, *Kadın Dünyası* 1984, *Moda Magazin* 1984, *Kadın ve Aile* 1985, *Mektup* 1985, *Örgü* 1985, *Sağlık Güzellik* 1985, *Bayan* 1986, *Benissimo* [1986], *Feminist* 1987, *Kapris* 1987, *Nabız* 1987, *Bihter* 1988, *Bizim Aile* 1988, *Çağdaş Kadın* 1988, *Hey Girl* 1988, *Kadınların Kurtuluşu* 1988, *Kaktüs* 1988, *Marie Claire* 1988, *Oya* 1988, *Rapsodi* 1988, *Türk Kadını* 1988, *Anne* 1989, *Avrupa'daki Türkiye'li Kadınların Bülteni* [1989], *Ayça* [1989], *Bülten* 1989, *Bültenimiz* 1989, *Çağdaşana* 1989, *Prenses* [1989], *Sesimiz* 1989.

1990-1996 yılları arasında 63 dergi çıkıyor: *Bizim Gergef* 1990, *Hanımeli* 1990, *Kadın Bülteni* 1990, *Vizyon* 1990, *Yeni Bizim Aile* 1990, *Yeter* [1990], *Burda* [1991], *Ebru* 1991, *Haberler* 1991, *Jiyan* [1991], *Kadınların Kurtuluşu* 1991, *Pratica* 1991, *Yeni Kadın* 1991, *Ankara Bülteni* 1992, *Cosmopolitan* 1992, *Emekçi Kadınlar Bülteni* 1992, *Kim* 1992, *Mine* [1992], *Sekreter* [1992], *Votre Beauté* 1992, *Adım* 1993, *Aktüel Kadın* 1993, *Dolaşan Mavi Çorap* 1993, *Harper's Bazaar* 1993, *Hoşgeldin Bebek* 1993, *Ji Bo Rızgariya Jinan* 1993, *Kadın Araştırmaları Dergisi* 1993, *Kadın Postası* 1993, *Minerva* [1993], *Özgür Kadın* 1993, *Prima Donna* 1993, *Rapsodi in Blue* 1993, *Sevgim* 1993, *T.C. Kadın Statüsü ve Sorunları Bülteni* 1993, *Business Woman* 1994, *Cımbız* 1994, *Eksik Etek* 1994, *Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni* 1994, *Face* 1994, *Kadın Haberleri* 1994, *Martı* 1994, *Maxi* 1994, *Play Girl* 1994, *Sen ve Ben* 1994, *Sena* 1994, *She* 1994, *Sosyalist Kadın* 1994, *Yeni Oya* 1994, *Dır-dır* 1995, *Kadın Bülteni* 1995, *Kadın Kimliği* 1995, *Partner* 1995, *Pazartesi* 1995, *Amica* 1996, *Anne ve Çocuk* 1996, *Bayan Sabah* 1996, *Ben Kadın* 1996, *Bebeğim ve Biz* 1996, Çocuğum ve Ben [1996], *Eltern Bebek ve Yaşam* 1996, *Kadın Dünyası* 1996, *Options* 1996, *Roza* 1996.

1928 ve 1996 yılları arasında yeni dergi çıkışı olmayan yıllar: 1932, 1933, 1939, 1941, 1942, 1946, 1959 ve 1965 yıllarıdır.

En çok yeni derginin çıktığı yıllar: 1993'te 14, 1994'te 14, 1988'de 10, 1996'da 10, 1989'da 8, 1991'de 7 ve 1990'da 6 dergidir.

195 süreli yayının adlarının 170'i Türkçe (Türkçeleştirilmiş bazı yabancı kökenli sözcükler de dahil); 11'i İngilizce (*Hey Girl* 1988, *Cosmopolitan* 1992, *Harper's Bazaar* 1993, *Rapsodi in Blue* 1993, *Business Woman* 1994, *Face* 1994, *Maxi* 1994, *Play Girl* 1994, *She* 1994, *Partner* 1995, *Options* 1996); 4'ü İtalyanca (*Benissimo* [1986], *Pratica* 1991, *Prima Donna* 1993, *Amica* 1996); 2'si Fransızca (*Marie-Claire* 1988, *Votre Beauté* 1992); 3'ü Kürtçe (*Ji Bo Rızgariya Jinan* 1993, *Jiyan* [1991], *Roza* 1996); 1'i Almanca (*Burda* [1991]); 2'si hem Almanca hem de Türkçe sözcüklerden oluşuyor (*Burda Moda* [1991], *Eltern Bebek ve Yaşam* 1996); 1'i de özel isim kullanmış (*Minerva* [1993]).

Yayın isimlerinde, tek başına ya da başka bir sözcükle birlikte en çok kullanılan sözcük "kadın"dır (59 kez).

1928-1996 yılları arasında çıkan 195 süreli yayının 140'ı yayın adının yanı sıra bir başka yapıt adı da (tamamlayıcı ad olarak bir tanıtım başlığı) kullanmıştır. 55'i ise sadece yayın adı kullanmıştır.

Başka yapıt adı (tamamlayıcı ad olarak bir tanıtım başlığı) kullanmış dergilere örnek:

Aile Dostu: Şimdilik iki ayda bir neşrolunur aile mecmuası.

Ev-iş: Türkiye'nin ilk ev, iş ve kadın gazetesi, her ayın on beşinde çıkarılır.

Günün Kadını: Aylık kadın mecmuası.

Bülten: Kadınlar katılmaksızın gerçek kitle hareketi olamaz.

Bihter: Burada hepimizin adı olacak. Hepimiz istediğimiz, önerdiğimiz, adı kendi kalemimizle yazalım mı? Şimdilik gruba "mahsus" dergidir.

Cosmopolitan: Smart girls carry cosmo.

Başka yapıt adı (tamamlayıcı ad olarak bir tanıtım başlığı) kullanmamış dergilere örnek: *Cumhuriyet Kadını*, *Anne*, *Hemşirelik Bülteni*, *Sağlık Güzellik*, *Votre Beauté*, *Kadın Postası*, *Kadın Haberleri*.

195 süreli yayının 25'i martta, 21'i belirsiz bir ayda, 21'i mayısta, 18'i nisanda, 18'i aralıkta, 16'sı kasımda, 14'ü ocakta, 14'ü ekimde, 11'i şubatta, 10'u haziranda, 10'u eylülde, 5'i temmuzda, 2'si ilkbaharda, 1'i ilkbahar-yazda, 1'i ocak-şubatta, 1'i şubat-martta, 1'i mart-nisanda çıkmıştır.

195 süreli yayının 131'i 5 yıldan az, 45'i 5 yıl ve üzerinde, geri kalan 19'u ise bir kez çıkmıştır.

195 süreli yayının 153'ü İstanbul'da, 20'si Ankara'da, 5'i İzmir'de, 2'si Adana'da, 2'si Bursa'da, 1'i Zonguldak'ta, 1'i Ordu'da, 1'i önce İzmir'de sonra Ankara'da, 1'i önce Ankara'da sonra İstanbul'da ve 1980 yılından sonra 3'ü Almanya'da, 1'i sırasıyla Almanya-İngiltere ve Hollanda'da, 1'i Hollanda'da, 1'i Danimarka'da, 1'i İngiltere'de olmak üzere 7 tanesi yurtdışında yayınlanmıştır. 2'sinin çıkış yeri ise belirsizdir.

***Mektup* (1985)**

"... Dedik ki: Kadınlarında Rabbisi var... Kadınlarda şehit olabilirler.. Kadınlarda İslam düşmanlarına karşı gelebilirler... Kadınlarda mert olurlar... Kadınlarda erkekçe davasının sahibi olabilirler... Ve... Kadınlarda bir İslami Yayın Çıkarabilirler... Sadece hanımların çıkardığı bir İslâmi neşriyat yok. İslâmi mesuliyet taşıyan hanım kardeşlerimiz dinî eğitim sahası bulamadıklarından ev köşelerinde çiçek işi, pasta işi ve nakış işleri ile zamanlarını öldürmektedirler. İşte biz bu neşriyatla o kardeşlerimizi bu lüzumsuz işlerden kurtarıp, Allah'ın nasıl bir 'kul' istediğini öğrenmeye ve öğretmeye çalışacağız..."

Bu süreli yayınların sahiplerini şöyle sıralayabiliriz: 84'ünü yayıncılık şirketleri (bu şirketlerin 4'ünün sahibi kadındır), 68'ini kişiler (bu kişilerin 20'si kadındır), 14'ünü kadın dernekleri, 9'unu kadın grupları, 6'sını bankalar, 4'ünü mesleki kadın dernekleri, 3'ünü siyasi partilerin kadın kolları, 3'ünü bakanlıklar, 2'sini hayır kurumları, 2'sini kadın vakıfları, 2'sini üniversiteler, 1'ini bir okul, 1'ini bir yerel yönetim çıkarmıştır.

195 süreli yayının içinde sayfa sayısı en çok olan 306 sayfa ile *Amica* (1996) dergisidir ve en az sayfası olan 2 sayfa ile *Ana* (1964) dergisidir.

195 süreli yayının 102'si resimli siyah-beyaz, 72'si resimli renkli, 21'i resimsiz olarak çıkmıştır.

195 süreli yayının 91'i aylık, 33'ünün çıkış aralığı belirsiz, 25'i haftalık, 15'i on beş günlük, 10'u üç aylık, 7'si iki aylık, 5'i yıllık, 3'ü önce haftalık, sonra aylık, 1'i altı aylık, 1'i önce üç aylık sonra iki ay-

***Kadınların Kurtuluşu* (1988)**

"... a- Kadın sorununu temel ve güncel yanlarıyla ele alıp işlemek, açılacak tartışma sayfalarında tartışmak. b- Soruna ilişkin geçmişte ortaya çıkan temel görüşleri özlü bir şekilde sunmak, c- Bu sorunla ilgilenen kadınlarımıza politik, sanatsal, kültürel alanlarda yazma olanağı sağlamak, d- Sınıf bilinçli proletaryanın genel demokratik kadın hareketi içinde etkinlik kazanmasının, bu hareketin geliştirilip güçlenmesinin etkin bir aracı olmak. Dergimiz sayfalarında devrimci proletaryadan en geri demokratlara kadar geniş bir yelpaze kucaklamaktan yanadır...."

lık, 1'i önce üç aylık, sonra iki aylık, sonra da aylık, 1'i önce iki aylık, sonra aylık, 1'i önce on beş günlük, sonra aylık, sonra da iki aylık, 1'i günlük olarak çıkmıştır.

Kütüphanelerde bulunan son sayılar esas alınarak yapılan hesaplara göre 195 süreli yayının toplam 8.875 sayı çıktığını saptadım. Bunların 673'ü kütüphane depolarında bulunamadı; dolayısıyla ulaşılan toplam dergi sayısı 8.202'dir. *Kadın Gazetesi*'nin (1947-1979) 1.125 sayısının tümü kütüphanelerde bulunabilmişken *Oya* dergisinin (1988-1991) toplam 135 sayısından sadece tek bir sayısına ulaşılabildi.

Böylece daha önce de belirtildiği gibi 195 süreli yayının 8.875 sayı çıktığı hesaplanıyor; fakat bazı sayılar kütüphanelerde mevcut olmadığından, veya katalog kartlarında mevcut görünmesine karşın depolarda bulunamadığından ancak 8.202 dergiye ulaşılabilmiştir.

En fazla kadın dergisinin bulunduğu kütüphaneler Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Milli Kütüphane, İzmir Milli Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'dir.

Bu dergilerin sahip ve yayın sorumlularına baktığımız zaman ikisi dışında 1947 yılına kadar kadın adlarına rastlamıyoruz. 1940 yılında "Adana Kız Lisesi talebe yazıları"nı toplayan ve bir okul kesimine seslenen *Sesimiz* dergisinde "umumî neşriyat müdürü" olarak ilk kez bir kadının, Belkıs Zincirkıran'ın adına rastlıyoruz. Ankara'da 1943 yılında çıkan *Kadın-Ev* dergisinin de, adları belirtilmemiş olsa bile kadınlar tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır (kız sanat enstitüleri ve akşam kız sanat okulları öğretmen ve öğrencileri). Bu iki derginin dışında tüm dergilerin sahipleri ve yayın sorumluları 1947 yılına kadar erkektir.

İlk kez 1947 yılında, hem sahibi hem de yayın sorumlusu kadın olan iki dergi yayın hayatına girmektedir. Biri 8 Mart tarihinde İstanbul'da çıkan ve kendini "Cumartesi günleri çıkar haftalık içtimaî siyasi kadın gazetesidir" şeklinde tanıtan *Kadın Gazetesi*'dir; gazetenin sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden (başyazar) İffet Halim Oruz'dur. Diğeri ise 15 Mart 1947 tarihinde İstanbul'da çıkan ve "Sosyal aile gazetesi" olarak kendini tanıtan *Güngör* gazetesidir. Sahibi ve yazı işleri müdürü Nezihe Saim Güngör'dür.

Daha sonra İstanbul'da Ocak 1948'de, yukarıda sözü edilen dört dergi dışında dergi künyesinde yayın sekreteri olarak *Hanımeli* dergisinde Hüsniye Balkanlı yer almaktadır. 1949'da İstanbul'da yayınlanan *Yeni Moda*'da yazı işlerini fiilen idare eden Ahter Altınbaş görünür. Aynı yıl *Dişi Kuş*'ta yazı işlerini fiilen idare eden, yazan, hazırlayan yine Hüsniye Balkanlı'dır. Artık bu tarihten sonra kadın adlarına daha sık rastlıyoruz. Bu adlar genellikle yayın sorumlusu, zaman zaman da dergi sahibi olarak geçiyor. *Familya* 1949: Feruze Ark; *Hemşireler Dergisi* 1950: Aliye Atasev; *Kadın Güzelliği* 1951: Leylâ Sonerman; *Resimli Romans* 1951: Meral Nebioğlu; *Misafir* 1952: Jale Temociner; *Yelpaze* 1952: Mukadder Kıral; *Demokrat Kadın* 1954: Zekiye Bosna, Mebruke Turhancık; *Kadın Sesi* 1957: Melâhat Faik Gökmen; *Sim* [1958]: Ayşe Şahver Tekdal; *Anne* [1963]: Selma Erkut; *Yura* 1963: Nuran D. Şener; *Ana* 1964: Çiğdem Vural; *Elişleri* 1964: Müzeyyen Tar (Sütaş); *Türk Kadını* 1966: Sıdıka Kaptanoğlu, Muazzez Aruoba; *Sağlık ve Kadın Dünyası* 1967: Mehpare Perviz Çorabatur; *Günün Kadını* 1968: Berrin Kıraner; *Ayşe* 1969: Halide Nusret Zorlutuna, Emine Işınsu Okçu; *Kadının Sesi* [1969]: Nermin Fikirbilici, Neriman Elgin; *Kadın* 1970: Naime Tokgöz; *Güzel* 1971: Neclâ Seyhun; *Çağımızda Kadın*

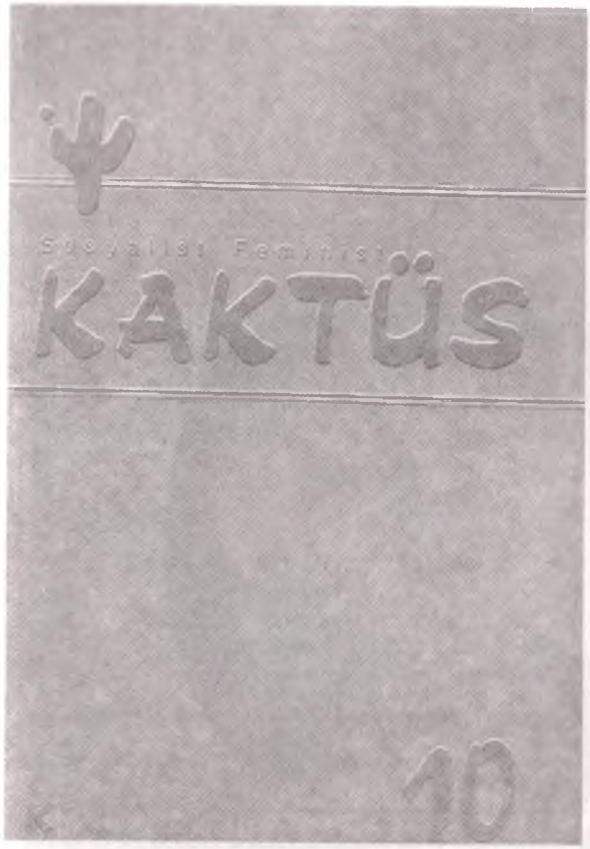

***Kaktüs* (1988)**

"Neden Dergi Çıkarıyoruz? İlk önce kadın olduğumuz için. Kadın sorunlarının daha sıkça tartışıldığı, toplumdaki erkek egemenliğinin sorgulanmaya başladığı, dahası, bu sorgulamanın cinsiyetçi bir sisteme karşı mücadelenin ipuçlarını gündeme getirdiği bir dönemdeyiz. Dergimiz, toplumda kadın olmaktan doğan sorunları için mücadele etmek isteyen kadınların çıkardığı bir dergi olacak... Çıkış nedeni ne olursa olsun, ... Bağımsız Kadın Hareketinin oluşturulmasında kendi payına düşeni gerçekleştirmeyi amaçlıyor..."

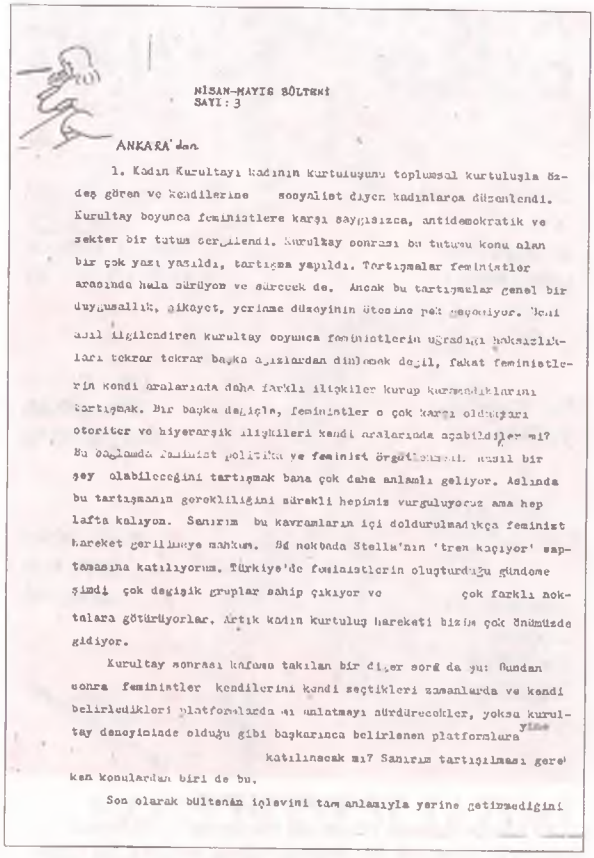

NİSAN-MAYIS BÜLTENİ
SAYI: 3

ANKARA'dan

1. Kadın Kurultayı kadının kurtuluşunu toplumsal kurtuluşla özdeş gören ve kendilerine sosyalist diyen kadınlarca düzenlendi. Kurultay boyunca feministlere karşı saygısızca, antidemokratik ve sekter bir tutum sergilendi. Kurultay sonrası bu tutumu konu alan bir çok yazı yazıldı, tartışma yapıldı. Tartışmalar feministler arasında hala sürüyor ve sürecek de. Ancak bu tartışmalar genel bir duygusallık, şikayet, yerinme düzeyinin ötesine pek geçemiyor. Beni asıl ilgilendiren kurultay boyunca feministlerin uğradığı haksızlıkları tekrar tekrar başka ağızlardan dinlemek değil, fakat feministlerin kendi aralarında daha farklı ilişkiler kurup kurmadıklarını tartışmak. Bir başka deyişle, feministler o çok karşı oldukları otoriter ve hiyerarşik ilişkileri kendi aralarında açabildiler mi? Bu bağlamda feminist politika ve feminist örgütlenmenin nasıl bir şey olabileceğini tartışmak bana çok daha anlamlı geliyor. Aslında bu tartışmanın gerekliliğini sürekli hepimiz vurguluyoruz ama hep lafta kalıyor. Sanırım bu kavramların içi doldurulmadıkça feminist hareket gerilimlere mahkum. Bu noktada Stella'nın 'tren kaçıyor' saptamasına katılıyorum. Türkiye'de feministlerin oluşturduğu gündeme şimdi çok değişik gruplar sahip çıkıyor ve çok farklı noktalara götürüyorlar. Artık kadın kurtuluş hareketi bizim çok önümüzde gidiyor.

Kurultay sonrası kafamı takılan bir diğer soru da şu: Bundan sonra feministler kendilerini kendi seçtikleri zamanlarda ve kendi belirledikleri platformlarda mı anlatmayı sürdürecekler, yoksa kurultay deneyiminde olduğu gibi başkalarınca belirlenen platformlara yine katılınacak mı? Sanırım tartışılması gereken konulardan biri de bu.

Son olarak bültenin işlevini tam anlamıyla yerine getirmediğini

***Bültenimiz* (1989)**

"... Feministler olarak ortak kimliğimizi belirlemek, ayrılıklarımıza karşın bu kadar kapsayıcı bir ortak söz söylemek... Ne var ki, bu ortak kimliğin bugün dile gelmesi bence çok da rastlantısal değil. Çok farklı yaklaşımları olan kadınların ortak bir hareketi amaçladığı bu noktada, feminist kimliğin belirlenmiş olması, feministler olarak ayırıcı özelliklerimizin tanımlanması çok önemli: Bir yandan, işbirliği yapmak için ayrılıkların belirlenmesi bence bir önkoşul..."

1972: Ülker Göktunalı; *Milli Gazete Kadın* 1974: İnci Beşoğlu; *Kadınların Sesi* 1975: Beria Onger, Zühal Meriç; *Bülten* [1976]: Nevin İnanç, Güler Rakap; *Ka-de-fe* [1977]: Enise Arat; *Kadın Dayanışması* [1977]: M. Küçükali, Fazilet Çulha; *Kadınca* 1978: Duygu Asena; *Pamukkadın* 1979: İnci Asena; *Soroptimist Dünyası* 1979: Nihal Uluocak, Zeynep Davran, Nesterin Dirvana, Nevin Yürür; *Demokrat Kadın* 1980: Oya Tümer; *Kadın Dünyası* 1980: Türkân Kasapoğlu, Çiçek Sanlı; *Kadınca Örgü* 1980: Duygu Asena; *Vizon* 1980: Aliye Simavi, D. Deniz Alphan, Hülya Bankoğlu; *Genç Kadın* 1982: Canan Barlas; *Hemşirelik Bülteni* [1982]: Perihan Velioğlu; *Kadınlar Birliği* [1982]: Nuray Ataygül, Semra Çarkçıoğlu, Özlem Karakurt, Semra Akdağ, Gülay Tuncer; *Akkadın* 1983: Sönmez Köprülü, Deniz Banoğlu; *Ev Kadını* 1984: Duygu Asena, Tülin Kolukısaoğlu, Özcan Kandemir Bilir; *Kadın Dünyası* 1984: Deniz Yegül; *Moda Magazin* 1984: Selmin Değirmenci; *Kadın ve Aile* 1985: Halime Torlak; *Mektup* 1985: Emine Şenlikoğlu Özkan; *Bayan* 1986: Duygu Asena, Tülin Kolukısaoğlu; *Benissimo* [1986]: İdem Özükan, Şiyma Kale, Devin Kuzu; *Feminist* 1987: Handan Koç; *Kapris* 1987: Deniz Yegül, Pınar Sirmen; *Nabız* 1987: Gülay Demirhiras; *Bihter* 1988: Aksu, Aynur, Mesiha, Beyza; *Çağdaş Kadın* 1988: Zeliha Şehirlioğlu; *Hey Girl* 1988: Filiz Köymen; *Kaktüs* 1988: Canan Bayraktutan, Kevser Çoruh, Banu Peker, Gülnur Savran, Nalan Akdeniz, Nesrin Tura, Sedef Öztürk; *Marie-Claire* 1988: Suay Aksoy, Taciser Belge, Bingül Gündaş, Deniz Alper, Lale Apa, Arzu Karamani, Yasemin Çelik, Nil Çobanlı; *Oya* [1988]: Filiz Köymen; *Rapsodi* 1988: Deniz Yegül; *Türk Kadını* 1988: Semra Özal; *Avrupa'daki Türkiye'li Kadınların Bülteni* [1989]: Işık, Hülya Eralp, Nuran Sarıca, Zahide; *Ayça* [1989]: Ayşe, Muallâ, Nesrin, Aysel, Tubâ, Günay; *Bülten* 1989: Menekşe Meral, Nuriye Bilgin; *Bültenimiz* 1989: Sedef, Y., Sakine, Gülnur

***Cosmopolitan* (1992)**

"... 17 ülkede yaklaşık 25 senedir 'okunuyor'... Ve bence Türkiye'de 'okunacak' bir derginin özlemi çekiliyor. Bu özlem ... giderilecek tabii ki. Neden mi? Çünkü ... evrenselleşmiş, her ülkede her kadın tarafından benimsenmiş değerleri var, ... hayatı, kendini, erkekleri, gülmeyi seven, başkalarının değil kendi kurallarına göre yaşayan, başarıya ulaşmayı hedeflemiş, ayakları üzerinde durabilmeyi başaran bir kadın... yani hayattan zevk almayı öğreten, her konuda başarılı olmanın yollarını gösteren, her alanda kadını bilgilendiren yazılar... Üstelik bunun feminizm ile de bir alakası yok. Bakmayın 'aşk yok' dediklerine. Feministler de aşık oluyorlar, öyle değil mi?..."

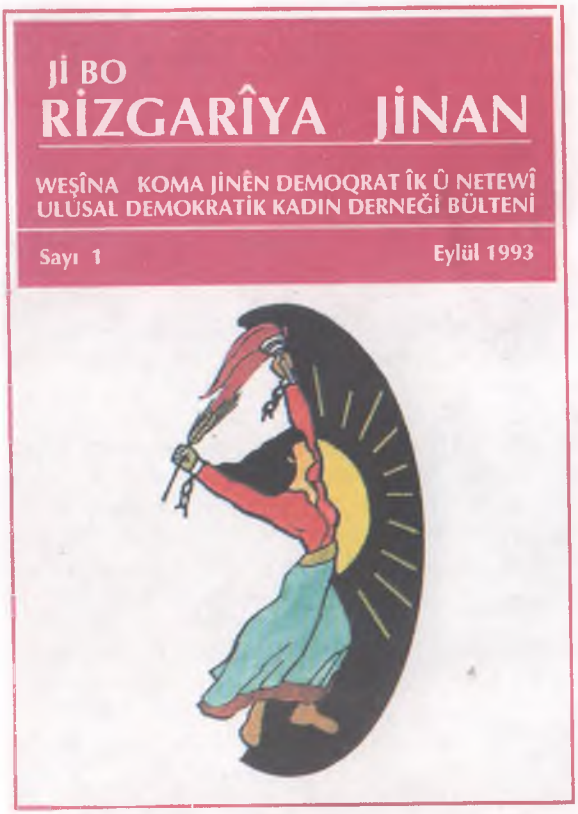

***Ji Bo Rizgariya Jinan* (1993)**

"... Biz Kürdistanlı kadınlar; adı yasaklanmış, kanbağları dikenli teller ve mayın tarlalarıyla kesilmiş, onuru ayaklar altına alınmış, beyni ve iskeleti parçalanmış, tüm zenginlikleri yağmalanmış, dili, kültürü, tarihi yasaklanmış bir ulusun, Kürt Ulusu'nun kadınları olarak sesleniyoruz. Biz Kürt kadınlar diyoruz ki; Kadınların kurtuluşu tüm eşitsizliklerin ortadan kalkacağı sınıfsız ve sömürüsüz bir dünya için verilecek mücadele içinde kadınların kendi örgütlü güçleriyle yer almasına bağlıdır..."

Savran, Gülsen Öztunalı Kayır, Stella; *Çağdaşana* 1989: Güler Leyla Özhan, Ferda Erman; *Sesimiz* 1989: Nesrin Ulu; *Bizim Gergef* 1990: Nihal Yalçın, [Süreyya Özavar]; *Hanımeli* 1990: Ayşe Kesir, Nurşen Karakar; *Kadın Bülteni* 1990: Şen Oğur; *Vizyon* 1990: [D. Deniz Alphan], Hülya Bankoğlu Ekşigil; *Yeter* [1990]: Aksu Bora; *Burda* [1991]: Simin Nuhoğlu; *Ebru* 1991: Zuhal Karaca; *Haberler* 1991: Ceylan Orhun, Yasemin Kurdakul, Şirin Tekeli, Laleper Aytek; *Kadınların Kurtuluşu* 1991: S. Fügan Koşar; *Pratica* 1991: Bedran Gülbakanoğlu Ülgen, Simin Nuhoğlu, Nihal Alınç; *Ankara Bülteni* 1992: Yasemin Yıldırım; *Cosmopolitan* 1992: Funda Belendir; *Emekçi Kadınlar Bülteni* 1992: Cemile Yürümez; *Kim* 1992: Duygu Asena; *Mine* [1992]: Hande Özcan; *Sekreter* [1992]: Pınar Öncel Yige; *Votre Beauté* 1992: Fatoş Erbil, Deniz Dağdelen; *Adım* 1993: Diler Yavuzçetin, Zuhal Özgül, Semra Kayaçelebi, Hülya Özcan, Ayzen Ertan, Nilgün Küçük; *Aktüel Kadın* 1993: Tülin Kolukısaoğlu; *Dolaşan Mavi Çorap* 1993: Fahrünnisa Ekren, Ece Göztepe; *Harper's Bazaar* 1993: Elçin Yahşi, Leyla İpekçi; *Kadın Araştırmaları Dergisi* 1993: Necla Arat, Aysel Çelikel, Türkân Saylan, Serpil Çakır, Fatmagül Berktay; *Kadın Postası* 1993: Cemile Çakır, Sibel Özbudun; *Minerva* [1993]: Nur, Aylin, İ. Zeycan, Azra, Dilek, Viyet; *Özgür Kadın* 1993: Fatma Öcal; *Prima Donna* 1993: Neval Barlas, Yüksel Aytuğ; *Rapsodi in Blue* 1993: Tülay Bilginer, Anuş Bakış, Nuray Yavuzer; *Sevgim* 1993: A. Nur Nalıncı; *Business Woman* 1994: Hülya Özer Çiltaş, Esra Uçar; *Cımbız* 1994: Alev Girli; *Eksik Etek* 1994: Lâlezar Akar; *Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni* 1994: Gülderen Baysungur, Serpil Ünal; *Face* 1994: Betül Bülay; *Kadın Haberleri* 1994: Ayşe Apak, Güler Yücel, Nermin Ketenci, Figen Büyüksaylı; *Martı* 1994: Eylem, Gökçen, Can, Pınar, Özlem; *Maxi* 1994: B. Çiğdem Özenen; *The Playgirl* 1994: Esra Aysan; *Sen ve Ben* 1994: Hande Özcan, Müge Dağıstanlı; *Sena* 1994: Ayfer Tanrıkulu; *She* 1994: Betül Bülay, Şebnem Denizel; *Yeni Oya* 1994: Fi-

***Pazartesi* (1995)**

"... Artık seveceğimiz bir Pazartesi var. Pazartesi feminist bir dergi... Kırmaktan, kızdırmaktan korktuğumuz kimse de yok, tek kuralımız ise kadınlardan yana olan herşeyi destekleyip, zararına olan herşeyin karşısında olmak. Gönlümüzde, kadınları ilgilendiren haberleri en doğru yansıtan, öfkemizi, sevincimizi, isyanımızı, üzüntümüzü, heyecanımızı paylaşacağımız bir dergi yatıyor. Bize ait herşeyi, çekinmeden, ürkmeden, aktarıp tartışmak istiyoruz..."

***Roza* (1996)**

"... Kuzeyli Kürt kadınlarının çıkardığı ilk Kürt kadın dergisi oluyoruz... Türk kadın hareketiyle yaşadığımız sorunlar da bizi ciddi bir biçimde etkilemişti... Oralarda Kürt kimliğimiz için varken, kadınlığımız güme gidiyordu... Türk kadınları Kürtlüğümüzü unutmamızı isterken Kürt erkekler de kadınlığımızı. Oysa, bizim iki kimliğimizi de unutmaya hiç niyetimiz yoktu. Hiç kimse, hiçbir şey adına bunu bizden isteyemezdi... bedenlerine, kimliklerine, emeklerine bin yıllar boyu el konulduğunu düşünen ve kader olarak yutturulmak istenen yaşamı, ters yüz etmek isteyen tüm Kürt kadınlarının dergisidir...."

liz Köymen, Binnaz Pike; *Dır-Dır* 1995: Canan, Vildan, Şule, Meliha, Feride, Özlem, Sevtap; *Kadın Bülteni* 1995: Nalan Şişman, Aysel Ersöz; *Kadın Kimliği* 1995: Şule Yüksel Şenler, Nurgül Gök, Mine İzgi; *Partner* 1995: Binnaz Pike; *Pazartesi* 1995: Hülya Eralp, Filiz Koçali; *Amica* 1996: Bingül Gündaş, Çiğdem Kömürcüoğlu, Saba Karabey; *Anne ve Çocuk* 1996: Esra Okutan; *Bayan Sabah* 1996: Seda Kaya Güler, Hülya Çiltaş, Esra Düzdağ Öz, Özlem Akalan; *Ben Kadın* 1996: Neval Barlas; *Bebeğim ve Biz* 1996: Gülriz Devrim, Seda Güler, Nihal Alınç, Hale Kızıl; *Kadın Dünyası* 1996: Fatoş Erbil, Tülin Kolukısa, Nora Romi; *Options* 1996: Zeliha Midilli; *Roza* 1996: Fatma Kayhan.

1928'den 1996'ya kadar süreli yayınların bibliyografik künyelerinde dergi sahibi veya yayın sorumlusu olarak geçen kadın adları bunlardır. Bu adları artırmak mümkün, kütüphanelerde bulunan 8.202 sayı tek tek incelenirse hem dergi sahipleri, hem yayın sorumluları alanındaki değişiklikler izlenebilir. Diğer yandan bu sayılarda yazı yazmış kadınların izini de bulmak mümkün olabilmektedir. Örneğin İstanbul'da 1934'te çıkan *Cumhuriyet Kadını*'nın sahibi ve umumi neşriyat müdürü Lâtif'tir. Dolayısıyla bu dergi için bibliyografik künyede hiçbir kadın adı göremiyoruz. Oysa derginin bize ulaşan iki sayısı incelendiğinde yazar olarak Suat Derviş'i ve çevirmen olarak Bedriye Hayri'yi buluyoruz. Suat Derviş'i derginin 2. sayısının 2. sayfasında "Kadın Kalalım" adlı bir makalesi ve 12. sayfada da "Madam Mari" adlı bir hikâyesiyle; Bedriye Hayri'yi ise aynı derginin aynı sayısının 10. sayfasında çevirdiği "Bebek" adlı hikâye ile buluyoruz. Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. ■

KADIN DERGİCİLİĞİ VE MEHMET RAUF

DR. MEHMET TÖRENEK*

Kadının toplum hayatındaki yeri, Tanzimatla birlikte bizde de konuşulan problemlerden biri olur. Batıda 19. asrın başlarından itibaren hayatın her safhasında yer alan kadının bu konumu uzun süre tartışılır; yeni alışkanlıklar, yeni yaşayış biçimleri ortaya çıkar. Kadını bir meta olarak gören yaklaşımlar da bu çerçevede toplum gündeminde yer alır. Yeni zevkler, yeni eğlence biçimleri kendilerine ait alanlar oluşturur.

Kadının eğitimi, hayatın birlikteliği, hayatımızda ona da bir değer verilmesi gibi hususlar 1860'lardan itibaren bizde de konuşulur. Şinasi *Şair Evlenmesi*'nde, görmeden evliliğin yanlışlığını vurgularken konuyu Batılı bir dikkatle işlemektedir. Namık Kemal "Aile" başlıklı makalesinde bizdeki aile yapısına temas ederken, zevcenin ailedeki yerini de sorgulamadan geri kalmaz. Başka yerlerde kocaların eşlerini sıkıntı ve zevklerine ortak ettiklerini, kendilerinin de onun hayatının lezzet ve sıkıntılarına ortak olduğunu ifade eder.[1]

Kadının hayattaki yeri Tanzimat roman ve tiyatrosunda en çok sorgulanan hususlardandır. Esaret, görmeden evlilik, kadının eğitimi, yanlış evlilikler bunların başında gelir. Ahlaken düşük kadınların baştan çıkardığı gençler, yıkılan yuvalar da aynı temanın işlenen bir diğer boyutudur. Benzer temaları devrin en çok eser veren yazarı A. Midhat Efendi'de de görmekteyiz. Bunları farklı eserlerde değişik örneklerle ele alırken, o daha çok bir ahlakçı tutum içindedir. Kadına saygıyı ve kadının iffetini en büyük değer sayar. Batılı cereyanların ise eşitlik, aşk, feminizm gibi kavramlarla kadını bir menfaat aracı olarak gördüklerini iddia eder:

> Avrupa medeniyeti kadınlar hakkındaki hürmet ve tazimini yalnız güzel kadınlara hasr ü tahsis eylemiştir. Kadın güzel olmadı mı kimse ona riayete mecbur olmaz. Güzel bir kadın tramvaya yahut omnibüse girerse herkes yerini takdim için yerinden fırlar. Çirkin bir kadın girer kimse yerinden kımıldamaz.[2]

Hatta A. Midhat Efendi *Felsefe-i Zenan* isimli eserinde erkeklerden ve evlilikten nefret eden kahramanlar yaşatarak kadınların erkeklere muhtaç olmadan da hayatlarını sürdürebileceklerini, evliliğin ise mutsuzluk ve huzursuzlukların başlangıcı olduğunu ispata çalışır. Haliyle kadının hayatta nasıl yer alacağı, nerelere gidip nerelere gidemeyeceği, eğitimi gibi hususlar hep konuşulan problemler olmuştur.

Doğrudan kadınlara hitap eden ilk süreli yayın olan *Terakki* de hemen aynı yıllarda çıkar (1869). Başlığın altında "muhadderat için gazetedir" ibaresi yer alan haftalık gazetenin iç sayfa başlıkları "Terakki-i Muhadderat" şeklinde geçmektedir. Kadınları yükseltmek şeklinde sadeleştirebildiğimiz bu başlık, yayının amacını da ortaya koymaktadır. "Nikâhın Hikmeti", "Anaya Babaya İtaat", "Adab-ı Zevceyn", "Terbiye" gibi başlıkların yanında, süt emen çocuklar ile meme veren kadınlarla ilgili yazılarla birlikte süslenme, güzellik, eğlenme gibi konuların da zaman zaman işlendiği görülmektedir. 48 sayı yayımlanan gazetede bir iki isim dışında yazılar genelde imzasızdır.

سوس باش محررى محمد رؤف بك

"Süs Başmuharriri Mehmet Rauf Bey"

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Terakki bir ilk gazete olarak şüphesiz yeni bir sahaya el atmıştır. Gazete ve dergiciliğin yeni yeni yayıldığı ve ilgiyle takip edildiği bu devrede çıkmış olması, kadına hitap eden yayınların bir okuyucu bulacağını da göstermektedir. Zaten bu yıllarda özellikle A. Midhat Efendi'nin başlattığı okumayı yaygınlaştırma çabası, bu kesimde yaygın bir ilgi görür. Aile içlerinde roman, tiyatro gibi eserlerin okunduğu, özellikle dramatik eserlerin bir tutku haline geldiği bilinmektedir. Mehmet Rauf'un çocukluğuyla ilgili bir hatırası da bu konuya ışık tutması bakımından ilginçtir :

> Ben yalnız evde bazı komşular geldiği vakit geceleri onlara kitap okuyan validemin bu kıraatlerinin dikkatli bir samii sıfatiyla mütâlaadan derin zevkler almıştım. Validem bilhassa "Üvey Ana" namındaki bir faciayı gözlerinden yaşlarla okumuş ve bütün komşu hanımlar ağlamakta ona iştirak etmiş olduğundan anneciğimi ağlatan bu oyuna karşı çok canlı ve müessir bir meftûniyet bağlamıştım.[3]

Süs **(solda) ve** ***Mahasin.***

Tanzimat yıllarında hanımlara hitap eden yayınlar *Terakki*'nin ardından artarak ve her geçen gün daha nitelikli ve dolgun çıkmaya devam eder. *Ayine* (1875), *Vakit yahut Mürebbi-i Muhadderât* (1875), *Aile* (1880), *Hanımlar* (1882), *İnsaniyet* (1882), *Mürüvvet* (1887), *Şükûfezâr* (1887) bunlardan bazısıdır. Bir dergi dönemi olan, edebi ve fenni konuların işlendiği, kaliteli ve seviyeli dergilerin yayımlandığı 1890'lı yıllarda hanımlara yönelik olarak da *Hanımlara Mahsus Gazete* yayımlanır (1895). Toplam 612 sayı çıkan bu gazete, başlangıçta haftada iki gün, sonraları da haftalık olarak neşredilmiş ve tanınmış edebiyatçıların yanında daha çok hanımların yazı ve şiirleriyle sayfalarını doldurmuştur.[4]

Bu devre, Servet-i Fünun edebiyatının şekillendiği devre olduğundan onların kadına bakışını da zikretmek gerekir. Daha çok Fransız edebiyatı ve bu edebi zevkle yetişen bir kuşak olarak Servet-i Fünuncular kadını güzelliği ve cazibesi ile ele almış, eserlerinde onu bu özelliğiyle öne çıkarmaya çalışmışlardır. Onların roman ve hikâyelerindeki kadın, önceki yıllarda, içine düştüğü aşktan verem olup ölen kadın değildir. O güzelliği, cazibesi ile erkeği büyüleyen, gençlik yıllarının vazgeçilmesi ve kurtulunması mümkün olmayan aşk duygusunu bahşeden bir varlıktır. Aşka ve hülyaya salan bu kadınlar severler, ihanet ederler, terk ederler, mutsuzluğa iterler ama yine de onlardan vazgeçilemez. Onların hep yanında olunur. Ahlar, şikâyetler edilir, yahut da terk edilirler. Bu devrin roman ve hikâyelerini de hep bu temalar süsler.

Mehmet Rauf, bu topluluğun bir sanatçısı olarak kadını daha da öne çıkaran, aşkı ve ihaneti en fazla işleyen biridir. Bu devrede kaleme aldığı roman ve hikâyelerin hemen çoğu bu duygu çevresinde hayata bakan, bu duygu içinde yaşamak isteyen kahramanların maceraları ile doludur. Bazı mensurelerinde, yazdığı makalelerin bir kısmında da aynı duyguyu işler. "Kadın İhtiyacı" başlıklı mensur şiirde "Bir ihtiyaç, derin mukavemet-sûz, kahir bir ihtiyaç, ele geçmesi artık muhal olan bir kadın ihtiyacı ruhumu yakıyor" sözleriyle bu sensüalist psikolojiyi deşifre eder.[5]

Servet-i Fünun dergisinde yayımladığı "Aşka Dair" başlıklı yedi sayı devam eden uzun makalesinde de aşkın felsefesini yapar [no. 423 (20 Şubat 1899) ve sonrası] ve aşk olarak adlandırılan ilişkilerin kendi içinde farklılıklarını göstererek tahlile çalışır.

Kadınlarla ilgili yazılar yazmak, kadın-erkek ilişkisini aşk, hülya, zevk, eğlence boyutunda farklı konumlarıyla işlemek onun en belirgin özelliğidir. Bu eğilimin, böyle bir hayat felsefesinin kaynağını onun mizacında aramak hiç de yanlış olmaz kanaatindeyim. Onu yakından tanıyan arkadaşları, onda aşka, kadına karşı hiç tükenmeyen bir ihtirasın var olduğunu açıkça ifade ederler. Dostu Hüseyin Cahit onun sürekli bu duyguyla yanıp tutuştuğunu ve onda esas olanın "yanmak" olduğunu söyler.[6]

Halit Ziya da benzer ifadelerle onun sürekli bir sevmek ihtirası ile dolu olduğunu, ancak bu sevilen varlığın sürekli değiştiğini, her bağlanışın da onu türlü işkencelere saldığını belirtir.[7]

Ölümünden sonra eşi Muazzez Hanım'la yapılan bir mülakatta eşi "onun yegâne iptilası kadındı" dedikten sonra en büyük zevki "sokakta, salonda, şurada, burada gördüğü kadınları temaşa etmekti.

O bunu sanayii nefiseden addederdi" sözlerini ilave eder ki bu ayrıntı konumuza da ışık tutmaktadır.[8]

Bütün bunları M. Rauf'u karalamak, zaaflarını göstermek için değil, edebiyatımızın tanınmış bir sanatçısı olarak onun kadınlara yönelik iki ayrı gazete çıkarmasında etkin olan ruh halini, bu ilginin arkasındaki itici gücün ne olduğunu ifade etmek istiyoruz. Kendisi bu işi idealist bir yaklaşımla yapılacak işlerin en hayırlısı olarak değerlendirse de bu ilgiyi izah için yeterli olmaz kanaatindeyiz. Bir mülakatta o kendini buna inanmış biri olarak ifade eder:

> Bizde yapılacak en faideli bir iş, hanımlarımızı tenvir için sarfolunandır. Çünkü Türklük eğer kurtulacaksa, kadınlar tarafından ve kadınlar sayesinde kurtarılacaktır.[9]

***Süs*, no. 2 (23 Haziran 1339)**
Haftalık edebi hanım mecmuası

Servet-i Fünun'un kapatılması üzerine bu grubun diğer sanatçılarıyla birlikte susan M. Rauf, Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde yazmaya başlar. Birçok sanatkâr gibi o da bu günü beklemektedir. Zaten "hürriyet"le birlikte müthiş bir yayın patlaması olur. Yüzü aşkın gazete ve mecmua yayın hayatına atılır. M. Rauf da bu hürriyet ortamına, Abdülhamid döneminde çıkarmak için teşebbüs ettikleri halde izin alamadıkları *Mahasin*'le katılır. Dergiyi Asaf Muammer [Kütayis] ile birlikte yayımlarlar. Bu dergiyi çıkarma isteğinin ardındaki güç, dönem itibariyle derginin büyük bir rağbet göreceğine olan inançlarıdır. Bunu şöyle anlatır:

> Bilhassa hanımlara mahsus şık, zarif ve edebi bir mecmuanın fevkalede bir rağbet temin edeceğine emin idik. Ettiğimiz bir hesaba göre iki bin nüsha satılacak olsa epeyce bir kâr da kalacaktı. Halbuki, biz laakal beş bin nüsha sürüleceğine emin idik. Ve bu halde her birimiz için ayda kırkar ellişer lira kalacaktı.[10]

Mahasin'i bu arzuyla yayımlarlar. İlk sayısı eylül 1324 (1908) tarihinde çıkar. Birinci sayfada yer alan "ifade-i mahsusa"da, daha önce çıkan kadın mecmualarına benzemeyecekleri ve "devr-i hürriyette" kadınların kendilerine layık ilk gazeteye kavuşmuş oldukları belirtilir. Bir "sanayi-i nefise" gazetesi olmak iddiasıyla çıkan *Mahasin*, ilk renkli kadın dergisi olarak ilgiyle karşılanır. Çıkaranlar da bunu tahmin etmişlerdir; ama yine de istenen bu değildir. Hatta tebrikler ve takdirler karşısında şaşırıp kalırlar. Çünkü satış üç yüz elli-dört yüz civarında kalmıştır. Bunu hatıralarında şöyle anlatır:

> Birinci nüshayı üçbin nüsha tab ettirmiştik. Bu hali görünce, ikinci nüshayı ihtiyaten iki bine indirdik. Satış: Üçyüz elli, dört yüz. Üçüncü nüsha, sahifelerin adedi tezyid edilerek, yeni tekemmülât, daha zengin münderecatla basıldı. Satış: Üçyüz elli, dört yüz. Ve halbuki takdirler, iltifatlar, tebrikler her gün, her tarafta yağıyordu.[11]

Ancak bu iltifatlar hakikati değiştirmeyince dergi ancak bir yıl dayanabilir ve kendi ifadesiyle beş yüz lira zararla bu işten kurtulurlar.

Başlangıçta sahib-i imtiyaz ve müdürlüğünü Asaf Muammer, müdür ve sermuharrirliğini ise Mehmet Rauf üstlenir. 9. sayıdan itibaren imtiyaz sahipliğini de M. Rauf ele alır. 31 Mart hadisesinin olduğu devrede, dergi yayınına üç ay ara verir. Hatta basılmış olan 7. sayı ellerinde kalır. 8. sayıyı Temmuz 1325'te yayımlayan dergi ancak birkaç sayı daha çıkmayı başarır.

Mahasin'de dönemin tanınmış sanatçılarından Cenap Şehabettin, Faik Ali (Ozansoy), Celal Sahir (Erozan), Hüseyin Suat (Yalçın), Süleyman Nesip, Tahsin Nahit, Köprülüzade Mehmet Fuat, İbrahim Alaattin (Gövsa), Süleyman Nazif, Mehmet Behçet (Yazır), Abdülhak Hayri gibi şairlerin şiirleri, H. Ziya (Uşaklıgil), M. Rauf, H. Cahit (Yalçın), Asaf Muammer'in hikâyeleri yer alır. *Ferdi ve Şürekâsi*'nı tiyatro şeklinde tefrika eder. Erkekler tarafından kadınlarla ilgili yazılmış yazıların bir çoğunda da yine tanınmış imzalara rastlamak mümkündür: İzzet Melih, "Kadın Sesi"; C. Şehabeddin, "İzdivaca Dair", "Aile Arasında", "Nezaket"; Ali Kemal, "Aile Hayatı"; Asaf Muammer, "Kadın Nedir"; Haşim Nahit, "Kadın Hayatı"; Mustafa Refik, "Dünyanın Bütün Kadınları" vs...

Hayriye Melek Hunç, Ruhsan Nevvare, Fatma Münire, Zühre, Jülide S., Mediha Hüsna, Muhsine Hanım gibi kadın imzalarına da rastladığımız dergide bu sahada kalem oynatanların en kalıcı olanları ilk iki imzadır. Yazıların geneline baktığımızda erkeklerin ağırlıkta olduğunu söyleyebiliriz. Derginin yayın politikasını belirleyen imzasız yazıların çoğu da M. Rauf tarafından kaleme alınmıştır. Elişi, süsleme, elmaslar, yelpazeler hakkında bilgiler de veren dergi başlangıçta yayın politikası olarak önceliği bunlara verdiğini ve edebiyatın ikinci, modanın üçüncü, musikinin dördüncü derecede yer alacağı-

nı söyler. Ancak M. Rauf'un edebiyat tutkusu burada da kendini gösterir ve önceliği alır. Avrupa dergiciliğinin örnek alındığı *Mahasin*'de renkli sayfaları görecekleri ilgiye göre arttırabileceklerini ifade ederler. Dergi abonelerine ayrıca Avrupa'da yaptırılmış resimler hediye eder, piyangolar tertipler, Avrupa'ya yapılacak "patron" siparişleri için aracılık eder. Dergide yer alan resimler de genelde Avrupa dergilerinden alınmış kadın resimleridir.

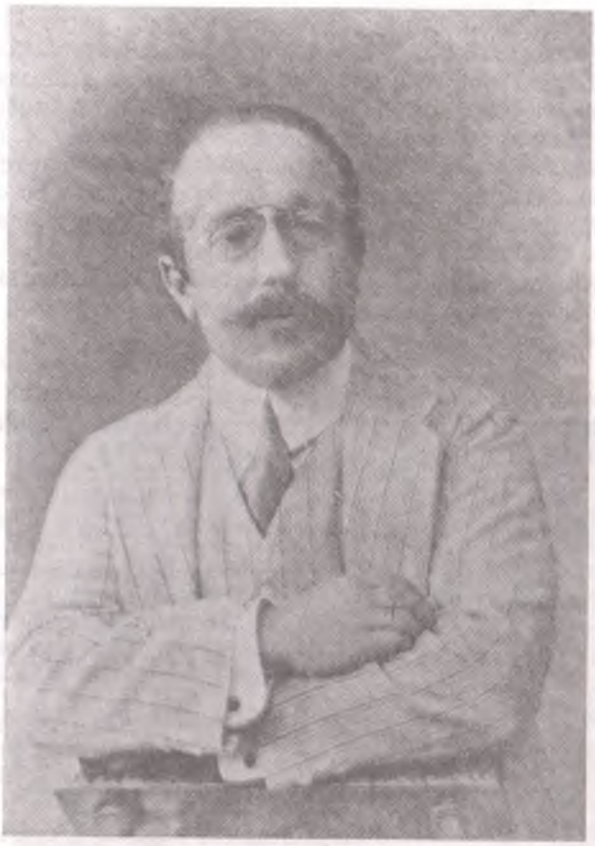

Mehmet Rauf

Kadının güzelliğinin ön planda işlendiği dergide her yazı ve resim bu amaca hizmet etmektedir. Derginin ismi de bunu zaten çağrıştırmaktadır. Üçüncü sayıda yer alan "tezyinat-ı beytiye" başlıklı yazısında M. Rauf bu ikisini birleştirir, hatta güzelliği bütünüyle kadınlara mahsus bir özellik kabul ederek, onlardan ayrı düşünemez. "Şüphe yoktur ki mahasin [güzellikler] nisviyetle tev'emdir [ikiz, eş]. Hatta daha ileri gidilerek denilebilir ki, nisvan olmasa, mahasin olmazdı" der. İnsanlığın geçirdiği tekâmül ve terakkiyi de kadının varlığıyla izah eden *Eylül* yazarı, devamla şöyle der:

> Mahasin-i tabiiyeyi, bî-his ve câmid, mahasin-i tabiiyeyi bile, kadınlar olmasa idi biz bugünkü temaşadaki zevk ve ihata ile göremezdik. Çünkü bütün bu güzel şeylerin verdiği iştiyakı, ancak kadınlar teskin edebilir, mahasinle ancak nisvanda temas edebiliriz. Ancak kadınlarda biz hüsne mülâki oluruz ve hüsn ancak nisvan vasıtasıyla bize mukabele eder. O halde, bütün mahasin-i mevcude kadınların hüsnüne karşı erkeklerin ruhlarında peyda olan galeyân-ı perestişin bir vasıta-i tebliğinden başka bir şey olmamak lâzım gelir.[12]

Şiiri, edebiyatı da zaten bu doğrultuda değerlendiren M. Rauf, bir başka yerde de "şiir demek güzel kadınlara karşı hararetli bir kalbin iştiyak ve perestişi demek"tir[13] diyerek aynı düşünceyi ve yaklaşımı edebiyata teşmil etmekte, bir anlamda edebiyatın doğuşunu da bu cinse bağlamaktadır.

Mehmet Rauf, yukarıdaki hatıralarında da görüleceği gibi, bir süre sonra derginin gidişinden şikâyetçi olmaya başlar. Hep Avrupa edebiyatını ve oradaki yayın dünyasını izleyen sanatçı, edebiyatın ilgi görmemesinden sürekli yakınmıştır. *Mahasin*'in ilerleyen sayılarında da yer yer bu şikâyetler görülür. Siyasi ortamın büyüsüne kapılan sanatçılara sitem eder, edebiyatın ihmal edildiğini vurgular. Hatta sonraki yıllarda da bu tip yazılara devam ettiğini görmekteyiz. Her ne kadar "paraya, kâra değil, hüsne ve sanata âşıkız" dese de, elde kalan sayılar birikince, bir duyuru dahi yapılmadan *Mahasin* 12. sayıyla yayımını durdurur.

Mehmet Rauf'un hanımlara hitap eden yayını bununla kalmaz. Kitaplarına koyduğu isimlerde de aynı tercihi görmek mümkündür. *Hanımlar Arasında* (1914), *Genç Kız Kalbi* (1912), *Kadın İsterse* (1919), *Binbir Bûse* (1922-24, 32 fasikül), *Aşk Kadını, İlk Temas İlk Zevk* (1922), *Eski Aşk Geceleri* (1927) vb. Hikâye kitaplarına koyduğu bu isimlerle onu popüler bir kadın hikâyecisi kabul edebiliriz. Zaten roman ve hikâyelerinin içerikleri de bu kanaati doğrulayacak niteliktedir. Hep aşk, ihtiras, kıskançlık, ihanet, aldatılma korkusudur işlenen.[14]

Roman ve hikâye vadisinde bu tip eserler verirken, 1923'te *Süs* isimli yeni bir kadın dergisi çıkarır. Amaç yine kadınlığa hizmettir. Böyle bir işe girişirken "hanımefendilerin zarafet merakı kadar lütufkârlık ve mürüvvet-perverliklerine güvendiklerini" ilk sayının iç kapağında "iki üç satır"la ilan eden dergi, baskı tekniğindeki yetersizliklerden dem vurarak, bu ortamda resimli gazete çıkarmayı "bir cinnet" olarak kabul eder. Ancak hanımefendilere bir hizmette bulunmak emeli gönüllerinde "o kadar derin bir kök salmıştır ki", bu cesareti göstermekten kendimizi alamadık diye de övünmektedirler. Müdür-i umurluğunu Hüseyin Remzi'nin yaptığı *Süs*'ün baş muharriri Mehmet Rauf'tur. Damadı Selami İzzet de yayın sorumluluğunu üstlenir. *Süs* haftalık edebi hanım mecmuasıdır. 14. sayıdan sonra bütün sorumluluğu M. Rauf üzerine alır. Yine resimli ve "nefis kâğıtlı" nüshalarının da ayrıca satıldığı dergide, karikatürlere de yer verilir. Dergi "hukuk-ı aile", "kadın hangi yaşta güzeldir" gibi konularda soruşturmalar yapmış, bir de "hukuk-ı aile nüsha-ı mahsusesi" çıkarmıştır (33. sayı). *Nevsal-i Edebî* (1340) isimli *Süs* yıllığı da bir diğer yayınları olur.

Yazar kadrosunda Cenab Şehabettin, Fahri Celâl (Göktulga), Abdullah Cevdet (Karlıdağ), Necdet Rüştü (Efe), Süleyman Bahri, Yusuf Ziya (Ortaç), Celal Sahir (Erozan), Faik Ali (Ozansoy), Florinalı Nâzım, Hüseyin Suad (Yalçın) gibi tanınmış imzaların yanında Hakkı Nezih, Orhan Midhat, Osman Nuri, Mehmet Mesih, Sefaettin Rıza gibi erkeklerin imzalarına rastlanmaktadır. Hanım yazarlarımızdan Halide Nusret (Zorlutuna), Şükûfe Nihal (Başar) ve Suat Derviş'in yazı ve şiirleri yanında Muazzez Yusuf, Necibe Süreyya, Süheyla Muhterem, Güzide Osman vb birçok yeni hanım imzası da mevcuttur.

Mahasin'e göre edebi yazıların yanında, kadın, moda, tuvalet gibi konularda *Süs* daha zengindir. Yine resim konusunda da daha çok Türk hanımlarına ve büyük sanatçılara ait fotoğraflara yer vermiştir. Bazı sayıların kapağını özellikle bu resimler süsler: Halide Edip, Fahri Celâl, P. Safa, H. Ziya, F. Celal, Bedia Muvahhit, Muazzer Yusuf, Suad Derviş vb. Yine *Mahasin*'de olduğu gibi Avrupa'nın ve Paris'in moda dünyasına, moda eşyalarla ilgili resimler ve ilanlara yer verilmiş, edebiyatın yanında moda da ihmal edilmemiştir.

Süs edebiyatla yakınlığının bir örneği olarak 6. sayıda "milli eserler arasında en çok severek okuduğumuz romanlar hangisidir?" şeklinde bir anket düzenlemiş, her okuyucudan üç eser ismi istemiştir. 9. sayıda dergiye 1.183 mektup geldiği ve yapılan değerlendirmede 756 oyla birinciliği *Eylül*'ün aldığı duyurulur. İkinciliği 672 oyla *Çalıkuşu* almıştır. Diğer eserler ise şunlardır: *Ateşten Gömlek* (534), *Karanfil ve Yasemin* (325), *Aşk-ı Memnu* (270), *Dudaktan Kalbe* (240), *Handan* (225) vs. Bu sonuçlar derginin okuyucularının ilgisini gösterdiği gibi, Türk romanının da bir sosyolojisini verir. Dergi 11. sayıda da abonelerine Mehmet Rauf'un *Üç Hikâye*, *Kadın İsterse* gibi eserlerinin hediye verileceğini duyurur. *Süs* mecmuasında çıkan bir ilan da Mehmet Rauf'un dergiyle ve onun hitap ettiği okuyucu zümresiyle ilgisinin çarpıcı bir örneğidir. 10. sayıda "Bir genç evlenmek istiyor" başlıklı ilanda, taliplilerin gazetenin baş muharririne yani M. Rauf'a bizzat başvurmaları, mülakatların onun delaletiyle yapılacağı bildirilir. Bu ilan *Genç Kız Kalbi* yazarının bu işi sade maddi kaygılarla değil, bir tutkunun, bir eğilimin itmesiyle ve zevkle yaptığını gösterir.

Süs mecmuası son bir iki sayıya kadar aksamadan yayınını sürdürmüş 54. sayı bir hafta gecikmiş, son sayı ise yaklaşık bir ay sonra (26 Temmuz 1924) yayımlanmıştır. 55. sayının arka kapağında bu gecikmenin M. Rauf Bey'in rahatsızlığı nedeniyle olduğu belirtilir. Bu sayı *Süs*'ün de son sayısı olur.

Süs çıkmaya devam ederken Mehmet Rauf, aynı seriden bir de *Gelincik* isimli mizah dergisi çıkarır. Ancak ilanında dergide şen ve şuh aşk hikâyelerinin olacağı, renkli olarak "şaheser" resimlerin yer alacağı duyurulur. Özellikle bu resimler daha önce sözünü ettiğimiz periyodiklerle ortak noktayı oluşturur. 5. sayıda yayımlanan bir resim dergi hakkında bir soruşturma açılmasına yol açar, ardından da yayın sorumlusu M. Rauf'un üç ay hapse mahkûmiyetine karar verilir. M. Rauf dergide yayımladığı bir yazıda, resmin sanat ve güzellik namına basıldığını iddia eder. İkinci bir dava açılır. Ancak sonuçta iki milletvekilinin teklifiyle "matbuatın emektarı" olduğu göz önüne alınarak affı istenir ve affedilir.

8 Haziran 1924'te ilk sayısı çıkan *Gelincik* önce haftalık, sonra haftada iki gün çıkmış, toplam dokuz sayı yayımlanmıştır.

Kadınları vazgeçilmez okuyucuları olarak gören M. Rauf, Cumhuriyetin ilk yıllarında yazdığı *Harabeler* isimli romanında onları medeniyetin yapıcıları olarak vasıflandıran kişiler yaşatır:

> Bütün muharebeler, bütün muzafferiyetler, bütün medeniyetler ve bütün inhidamlar (...) yalnız ve yalnız kadın için yapılmıştır. Nitekim bugün garp medeniyeti yalnız kadının sayesinde, yalnız onun teşvik ve tesiriyle vücut bulmuştur. Kadın vücudu, kadın rikkati, kadın teşviki insana ne meziyetler, ne incelikler vereceğini merak ederseniz, Avrupa'nın terbiyesine, nezaketine, rikkat ve asaletine bakınız.

Harabeler'de emekli öğretmen Bedi Sadreddin'i böyle konuşturan Mehmet Rauf, kadını hayatın merkezine oturtarak, onlara yönelik yayınlar ve eserlerle hep meşgul olmuş, hep onları anlatmıştır. Bunların yanında, kadının hayattaki yerini ve önemini ele alan, konuyu misalleriyle, delilleriyle ispata çalışan bir kitap hazırlamaya da girişmiş, ancak bu eser neşredilememiştir.[15] Akıbeti hakkında da bir bilgiye sahip değiliz.

Sonuç olarak, kadınlara yönelik yayınların bir değerlendirmesi yapıldığında, Mehmet Rauf'un göz ardı edilemeyecek bir yere sahip olduğu görülür. Özellikle kadın dergiciliğine edebi bir boyut kazandırma gayreti, bu çabanın en dikkate değer yönüdür. ■

1. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, II* (haz. M. Kaplan-İ. Enginün-B. Emil), İst., 1978, s. 248.
2. *Diplomalı Kız*, İst., 1307, s. 82-83. (Bu değerlendirme ve alıntıda Orhan Okay Hocamızın *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi* isimli eserinden yararlanılmıştır.)
3. Mehmet Rauf, *Edebî Hatıralar* (haz. Mehmet Törenek), İst., 1997, s. 16.
4. Kadın dergileri ile ilgili geniş bilgiyi Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nın yayınladığı *Kadın Dergileri Bibliyografyası* (Metis, İst., 1992) isimli eserde bulmak mümkündür.
5. *Servet-i Fünun*, no. 358 (20 Kânunusani 1898), s. 308.
6. H. Cahit Yalçın, *Edebi Hatıralar*, İst., 1935, s. 151.
7. *Kırk Yıl*, İst., 1969, s. 525.
8. *Son Posta*, 30 Kânunuevvel 1931, s. 11.
9. Mehmet Rauf, *age*, s. 93.
10. *age*, s. 79.
11. *Aynı yerde.*
12. *Mahasin*, no. 3 (Teşrinisani 1324/1908), s. 131.
13. "İngiliz Edebiyatı", *Servet-i Fünun*, no. 949 (30 Temmuz 1325), s. 195.
14. Daha geniş bilgi için bkz. M. Törenek, *Mehmet Rauf'un Roman ve Hikâyeciliği*, Erzurum Atatürk Üniversitesi basılmamış doktora tezi, 1993, 540 s.
15. *Harabeler* tefrika halinde kalmıştır. *Cumhuriyet*, 19-20 Eylül 1926, s. 3.

YENİ ADAM VE YENİ KADIN:

1930'LAR VE 40'LARDA KADIN, CİNSİYET VE ULUS

DR. DUYGU KÖKSAL*

1934'ten 1979'a kadar birtakım kesintilere rağmen oldukça düzenli olarak çıkabilen uzun soluklu bir haftalık gazetedir *Yeni Adam*. Gazeteyi 1933 üniversite reformunda İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine son verilen eğitimci, felsefeci ve hat sanatçısı İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) kurmuş, yönetmiş ve rotasını belirlemiştir. Baltacıoğlu'nun eğitimci altyapısı nedeniyle gazete en çok milli terbiye, milli tiyatro, halkevleri, köy enstitüleri gibi konularda yoğunlaşan ve daha çok öğretmenleri hedefleyen bir gazete olmuş öte yandan daha geniş bir çerçevede Gökalp'ten devralınan milli kültür ve medeniyet sorularını felsefe, psikoloji, sosyoloji açısından tartışan bir yayın olabilmiştir. *Yeni Adam* adeta Cumhuriyet Türkiye'sinin kültürel ana hatlarını çizmeye çalışırken, bunun sosyal gerekçelerini de vurgulamıştır. Eğitim (terbiye), yaratıcılık ve millet olmak açıkça birbirine bağlanmış, ancak yaratıcılığı geliştirebilen bir eğitimin milli şahsiyetler yetiştirebileceği düşüncesi gazetenin eksenini oluşturmuştur.

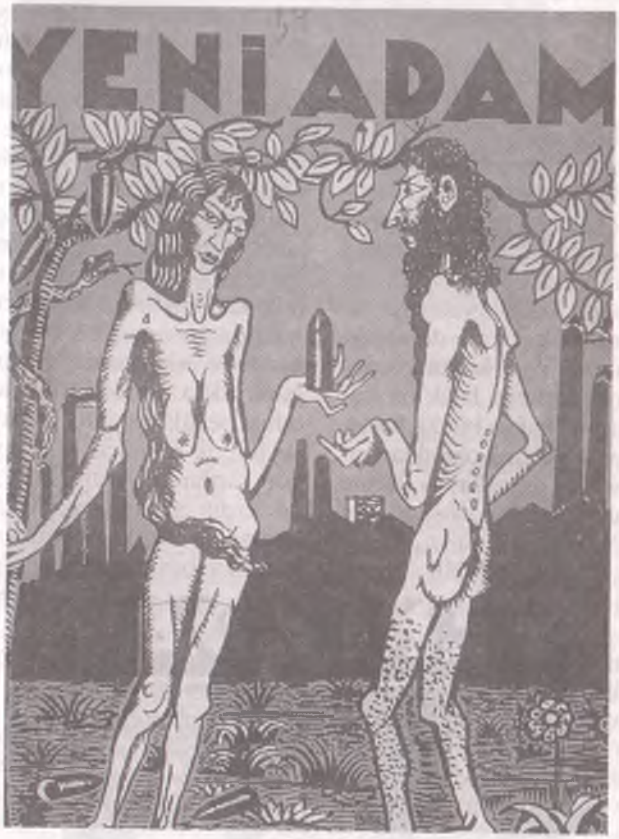

No. 37 (31 Ocak 1935)

Baltacıoğlu'nun çocuk terbiyesine dair düşünceleri ve bunların ulus olma ideolojisiyle bağlantısı daha önceki bir yazıda incelenmişti.[1] Burada ulus kurma çabalarının en yoğun olduğu 1930'lu ve 40'lı yıllarda gazetenin kadın, cinsiyet, aile gibi konuları nasıl ele aldığı yansıtılmaya çalışılacaktır.** Kadının milli hayata katılımı bir terbiye meselesinden çok bir sosyoekonomik gelişim meselesidir Baltacıoğlu'na göre. Aslında aşağıda da değinileceği gibi kadının katılımının ne derecede inkılabın fikir ve değişim gücüyle, ne derecede sosyoekonomik gelişim sonucu gerçekleşebileceği konusunda *Yeni Adam*'da açıklık yoktur. Cinsellik, aile, evlenme konularında ise gazete daha kesin olarak terbiye edici, eğitici bir tavır takınmaktadır.

Yeni Adam'da kadın konusu değişik biçimlerde ele alınmıştır. Öncelikle Baltacıoğlu'nun başyazılarında yeni kadın idealini tanımlama çabaları, cinsi terbiye ve müstehcenlik gibi konular öne çıkmaktadır. Baltacıoğlu bu bağlamda başka yazarlara ve okuyuculara da cevaplar yazmaktadır. Aynı konularda Dr. İzzeddin Şadan, Hüsamettin Bozok ve Dr. Sadettin Vedat Koçer'in yazıları sık sık yayımlanmıştır. İkinci olarak özellikle derginin ilk yıllarında yabancı kadın yazarlardan kadınların çalışması ve ücretleri konularında tercümeler yapılmış, daha sık olarak da Rus kadını, Çinli kadın, İtalyan kadını, Alman kadını gibi belli siyasal rejim örneklerinden kadın tasvirleri verilmiştir. Türk kadınına gelince gazete öncelikle ilk yıllarında okuyucuya İstanbul ve Anadolu'daki çeşitli kız sanat okullarını tanıtmış, Türk inkılabı-

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

** Boğaziçi Üniversitesi araştırma fonu tarafından 1997/HZ 102 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

nın yarattığı kadın tipi yukarıdaki diğer ülke kadınlarıyla sık sık kıyaslanmış, ayrıca Sabiha Gökçen, Afife Jale, Neyyire Neyir gibi alanlarında öncü kadınları konu eden yazılar yayımlanmıştır. Üçüncü olarak gazeteye yazan kadın yazarların yazılarına bakmak ilginç olacaktır. Bunlar ya Semiha Uzunhasan gibi Rusya'da kadın konusuna eğilen, ya Belkıs Halim gibi muhtelit tedrisatı tartışan, ya da Hatice Halim gibi mekteplerde demokrasi, muallimlik mesleği, mektep ev ilişkileri gibi konuları ele alan yazarlardır. Ayrıca *Yeni Adam*'ın düzenlediği çeşitli anketlere cevapları yayımlanan kadınlar vardır ki bunlar en çok Şükûfe Nihal, Sabiha Zekeriya ya da Suat Derviş gibi tanınmış kadın yazarlar, kadın öğretmen ve eğitmenler ya da çeşitli meslek kadınlarıdır.

"YENİ KADIN"

Gazete akıl ve pratiği birleştiren, çalışkan, realist, toplumcu bir "Yeni Adam" tipini vurguluyordu. "Yeni Adam"ı tanımlarken "yeni kadını tanımlamamak olmazdı. Gazete özellikle 1930'lu yıllarda böyle bir tanım yapmaya çalıştı. Baltacıoğlu "yeni kadın idealini" şöyle çizdi. Yeni kadın ev kadını değildir, öncelikle müstahsildir.[2] Artık yalnızca tüketen kadın tipi ne ekonomik olarak ne de ahlaki olarak daha fazla savunulabilir. Yeni kadın çocuklarına laik terbiye verebilecek, erkeğe layık bir hayat arkadaşı olabilecek müspet kafalı bir kadındır. Yeni kadın erkeğe göre menfi bir cins olmaktan çıkıp, tamamlayıcı, bütünleyici bir eş, arkadaş fikrine yerleşiyor. Yeni kadın yeni bir beden düşüncesini de beraberinde getiriyor. Nazenin, kırılgan, hastalıklı bir güzellik değil, güç, sağlık, çeviklik, başarı ile özdeşleşen diri bir güzellik.

Bu yazı üzerine Peyami Safa 14 Ağustos 1937 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Baltacıoğlu'na itiraz ediyor. Çocuk doğurma, emzirme, dikiş gibi bazı işlerin kadınlar tarafından ya da onların yönetiminde yapılması gerektiğini belirtiyor. Baltacıoğlu ise çocuğu doğurmak dışında bütün bu işlerin sosyal kurumlar, erkekler ya da makineler tarafından da yapılabileceğini, bu işlerin kadının kaçınılmaz görevleri olarak algılanmasının sosyal iş bölümünün bir sonucu olduğunu, bununsa değişmeye başladığını belirtiyor.[3] Peyami Safa tarafından sol ideolojiye yönelmekle suçlanan Baltacıoğlu, Marksist değil Durkheimcı olduğunu, fakat Marx'ın sosyal determinizm fikrini tabii ki paylaştığını da açıklıyor.

> Benim kadın için kabul ettiğim ideal kadınlarını havada uçuran, makine endüstri hayatına sokan ve cephe gerisi hizmetleri için kanun projeleri hazırlayan modern ve hür bir memleketin ilmi ve ahlaki iştiyaklarına tamamiyle uygundur... Arkadaşımız bizi bir aile düşmanı gibi mi anlamıştır acaba? Kadın İdealini yazarken "eski aile kadını" sözünü kullanmış olmam mı bu şüpheyi uyandırdı? Ailenin varlığına, zaruriliğine hiç şüphem yok. Ancak ideal ailenin her ikisi de müstahsil olan karı koca ailesi olacağına inanırım. Ailenin yıkılmasını değil, ekonomik kalkınmasını isterim.[4]

Gazetede yer alan bir başka önemli tartışma ise Baltacıoğlu ve Dr. İzzeddin Şadan arasında kadın ve erkek farklılığının kökenleri konusundadır. Katı bir Freudcu olarak tanınan ve gazetede düzenli olarak Freud, psikiyatri ve akıl hastalıkları üzerine yazan Şadan ile Baltacıoğlu'nun fikir ayrılığı kadının askere alınması konusunda iyice su yüzüne çıkmıştır. Şadan, İspanya İç Savaşına katılan kadınların övülmesine karşı çıkmış ve bunun marazi bir durum olduğunu savunmuştur. O Freud'a dayanarak, kadının hem adalet duygusu hem de mantık gelişimi bakımından bu görevi sırtlayamayacağını, kadın ve erkek mizaçlarının yaraşılıştan farklı olduğunu iddia etmiştir.[5] Baltacıoğlu ise cevabında kadının pekâlâ askerlik yapabileceği, zaten halihazırda birçok ortamda kadının bedenen ve ruhen çok güç şartlarda yaşamakta olduğunu belirtip, erkek ile kadın arasındaki farkların sosyoekonomik kökenleri üzerinde durmuştur. İlginçtir, sonraki yazılarından birinde Baltacıoğlu Şadan'ı açıkça kadın düşmanlığı ile suçlamıştır.[6]

No. 108 (1936)

AŞK, EVLİLİK, AİLE

Baltacıoğlu'nun evlilik ve aşk tanımları da yeni kadın tanımına bağlıdır. Aşkı sosyal bir olgu olarak tanımlar.[7] Romantik aşk ise tarihin ancak belli bir döneminde ortaya çıkmış gözü yaşlı, hastalıklı, kötü aşktır. Modern adam tabiatın kuvvetlerini toplum yararına kullanan, ihtisas sahibi, toplumcu, endüstrici, sporcu bir insandır. Oysa romantik âşık, tâbiatı hayran hayran seyreden, sıska, uzun saçlı, reybi, münzevi, fertçi, lafçı diletante tipidir. Adam kavramındaki değişim, aşk kavramındaki değişimi de kaçınılmaz olarak peşinden getirecektir. Dr. İzzeddin Şadan da takiben yayımladığı bir dizi yazıda

insanları marazi, mazoşist ve mustarip aşkın etkisinden kurtarmak gerektiğini vurgular.[8]

Bu anlamda modern evlilik er ya da geç sönecek idealleştirilmiş bir aşka dayandırılamaz, ancak aynı sosyal kadere bağlanan insanlar arasında oluşabilen bir kafa uygunluğu ve sempatiye dayanmalıdır.[9] *Yeni Adam*'da vurgulanan evlilik romantik aşk üzerinde değil yaşamın işlevsel olarak paylaşılması ve bundan doğan hoşnutluk üzerinde durur. Evli kadının on iki meziyetini şöyle sıralar Baltacıoğlu: "Açlığa dayanmak, tuvalet, bilgisini satmamak, turşu, reçel, salata yapmasını bilmek, para gözlü olmamak, zevkiyle modea dışına çıkmak, sevimlilik, tasarruf, sebepsizce kıskanmamak, neşeli olmak, erkeğin kaprislerini anlamak, çocuk nedir bilmek."[10] Görüldüğü gibi bu meziyetler her ne kadar kadının daha ekonomik olmasını gerektirse de Baltacıoğlu'nun ideal kadın tipinin tarif ettiği kadar radikal bir değişim geçirmiş kadını oluşturmamaktadır. Kadın düzen, tasarruf ve çalışkanlık demek olacak ama bilgisini satarak ön plana çıkmayacaktır örneğin. Ya da bu meziyetlerden hangilerinin evli bir erkekten bekleneceğinden hiç bahsetmemektedir Baltacıoğlu. Oysa başka yerlerde kadının yeri divan, mutfak, evidir diyenleri hayat duygusu almamış, yepyeni bir kadın tipinin doğup, çoğaldığını görmeyen hayat aptalları olarak nitelendirir.[11]

İ. Hakkı Baltacıoğlu

Ayrıca evlilik normal cinselliğin yaşanabilmesi için en uygun kurumdur. Normal insan evlenip yuva kurmalıdır.[12] Bu yuvanın en büyük meziyeti ekonomik üretim ve sosyal hayata katkısıdır. İlerde göreceğimiz gibi nüfus artışına büyük önem atfeden *Yeni Adam*'da ailenin fizyolojik üretimi olan çocuk da bir anlamda sosyal ve ekonomik üretimin bir parçasıdır.

MÜSTEHCENLİK VE CİNSİ TERBİYE

Yeni Adam ilk sayılarından itibaren müstehcen karşıtı, pornografi karşıtı bir tutum sergilemiştir. Açık saçık resimler basmayacağını, müstehcen ve romantik edebiyata yer vermeyeceğini ilan etmiştir.[13] Ayrıca çıplaklık ve müstehcenlik ayrımı üzerinde uzun uzadıya durmuş, müstehcenin amaçsız, hayvansı bir sergileme olduğunu oysa sanatta, edebiyatta çıplaklığın idealleştirilmiş bir çıplaklık olduğunu ve estetik amaçlara hizmet ettiğini belirtmiştir. Akademi'de çıplak model kullanılmasına gösterilen tepkiler de bu açıklamayla karşılanmıştır.[14] Edebiyatta ve sinemada da şehvetin yeri olmaması gerektiği ve tüm sanat eserlerinde çıplaklığın ancak ve ancak estetikçiler, sanatçılar ve yazarların kendilerine başvurularak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilse de kültür, sanat ve edebiyatın devlet eliyle yönlendirilmesi düşüncesi bununla çatışır gözükmektedir.[15] Gazete sık sık Türk ve yabancı ressamların çıplak modellerle çalıştığı eserlerini, veya çıplaklık içeren karikatürleri yayımlamakta ama yalnızca dikkat çekmek için basılmış tek bir çıplak fotoğrafa bile rastlanmamaktadır.

Cinsi terbiye konusunda da gazetede Baltacıoğlu'nun pedagog tavrı baskındır. Gençler için cinsi tehlikeler konulu bir dizi yazı baştan itibaren gazetede yer almıştır.[16] Bu yazılar özetle "gençlere cinsi ihtiyaçlarını en normal ve ahlaki şekillerde doyurmayı" öğretmenin gerekliliğinin altını çizerler. Genelde bütün yazılarda görülen ise bu ihtiyaçların nasıl doyurulmaması gerektiğidir, sapkın ve gayri ahlaki olan anlatılır, fakat normal olanın ne olduğu çok açık değildir. Satır aralarından en fazla çıkarılabilecek ise gençlerin evlenmesi gerektiğidir, hatta Hüsamettin Bozok bu öneriyi bekârlardan vergi alınmasını teklif etmeye kadar vardırır.[17]

Baltacıoğlu fuhşu ve fuhuş yapanı kınamak yerine meseleye daha kökten yaklaşılıp bunun sosyoekonomik kökenleri üzerinde durulması gerektiğini yazar. Fuhşa tek çözüm içtimai yardım kurumlarını geliştirmek ve işsizliği azaltmaktır.[18] Fuhşa yalnızca yasakçı ve kınayıcı bir gözle yaklaşmanın anlamı yoktur.

NÜFUS YA DA ÇOĞALMA

Baltacıoğlu'nun gelişmeyi ve endüstrileşmeyi nüfus sıklığına bağlayan görüşleri gazetenin nüfus artışını teşvik etmesi sonucunu doğurmuştur.[19] 50 milyonluk bir Türkiye'yi hayal eden Baltacıoğlu ancak nüfusu yoğun bir ülkede endüstrileşmenin, yaratıcılığın yükseleceğini, tabiatın insan eliyle işleneceğini savunur. Ona göre aileye düşen görev fazla çocuk doğurmaktan çok, doğmuş çocukların yaşatılması ve yetiştirilmesi görevini devletin de yardımıyla yerine getirmektir.

Nüfus sayımlarının modern ulus devlet için ne kadar büyük önem taşıdığına Benedict Anderson dikkat çekmişti.[20] Yeni ulus devlet kendi sınırlarını çizebilmek, ulusu meydana getiren yurttaşları ayırıp, tanımlayabilmek ve kaydedebilmek için saymak zorundadır. Bu anlamda gazetenin nüfus sayımına büyük önem atfetmesi, vatandaşları sayımda doğru bilgi vermeye davet etmek üzere yoğun bir yayına girişmesi kayda değer.[21] Burada ilginç olan Baltacıoğlu'nun ve genelde *Yeni Adam*'ın nüfus artışını ulusun (milletin) kendini yeniden ve yeniden üretmesi amacından çok ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlayacak kesafete ulaşmak amacıyla istemeleridir. Baltacıoğlu'nun daha sonra yayımladığı eserlerde ise vurgu yavaşça Türk'ün Türk olarak kendini yeniden üretmesi talebine doğru kaymaktadır.[22]

DÜNYA KADINLARI VE TÜRK KADINI

Gazete öncelikle Türk kadınına verilen haklar üzerinde yayın yapmıştır. 1935 yılı başlarında "Türk kadınına saylavlık hakkı verilmesi" üzerine çeşitli yazılar ve karikatürler çıkmış, olay hem kutlanmış ve takdir edilmiş, hem de mizah aracılığı ile yeni ve güçlü kadından duyulan korkular ifade edilmiştir. Bu gelişme daha çok Türk "kadınının eriyle omuz omuza yürüdüğünün" yeni bir göstergesi olarak algılanmıştır. Kadının "saylav" olmasının içtimai faydaları üzerinde durulmuş, örneğin millet meclisinden amele ve çocuklar için daha şefkatli kararların çıkabileceği ifade edilmiştir.[23] Türkiye'deki kadınlarla ilgili yasal, ideolojik ve sosyoekonomik gelişmeler diğer ülkelerle kıyaslanmıştır. Özellikle Rus kadınının her alanda erkeklerle eşit şartlarda çalışması örnek alınırcasına takdirle tanıtılmaktadır.[24] Özel alana yani eve, mutfağa itilmiş olan İtalyan ve Alman kadını ise faşist rejimlerin kadına nasıl baktığının örneği olarak sunulmakta ve bunların Türk inkılabından ne kadar farklı zihniyetleri temsil ettikleri vurgulanmaktadır. Özellikle Hüsamettin Bozok bu vesileyle bir faşizm eleştirisi yapmaktadır.[25]

Gazete özellikle 1935 yılı sayılarında yeni Türk kadının yaratıcısı olarak kız sanat okullarını tanıtmayı hedefler. Buralara yapılan gezintiler detaylarıyla anlatılır, röportajlar ve fotoğraflar yayımlanır. Bu kurumlarda "iş seven ve iş ahlakı kazanan tertemiz yeni bir Türk kadını soyu" yetişmektedir.[26] Bu okullarda dikkati çeken öğrencilerin kamusal alandan çok sanat, ev idaresi, çocuk bakımı ve dikiş, nakış eğitimi almalarıdır. Bu durum bir okul yöneticisi tarafından şöyle ifade edilmiştir:

> Cumhuriyetimiz bayanlara verdiği hep bütün haklarla nasıl bugün saylav, doktor, kimyager avukat... ilah. yetiştiriyorsa, okulumuz da bilgili ana, tutumlu ev çevirgeni, can yoldaşı, düşünüş arkadaşı yetiştirerek ulusal işlerle cumhuriyet temellerini perçinliyor, size birşey söylesem inanır mısınız? Düne kadar bütün benliğini verip saylav, doktor, kimyager, hakim, avukat olmak amacını taşıyan bayanlarımızın dörtte üçünün yegane ülküsü bilgili ana, tutumlu ev çevirgeni, bayındırlı eşine can yoldaşı, her zorluğu yenen başarıcı olmaktır.[27]

Diğer kız sanat mektepleriyle ilgili yazılarda da benzer gözlemler yapılabilir. Burada enteresan olan *Yeni Adam*'ın kendi kadın ideali olarak sunduğu tipe rağmen böyle keskin hatlarla ayrılmış bir işbölümü örneğine rağbet etmesi ve kız sanat okulları mantığının kendi idealiyle çakıştığını görmemesidir.[28] Yoksa *Yeni Adam* bunu görmekte ama yine de kadının özel alanda daha ekonomik, daha tutumlu ve daha üretken olmasını ileri bir adım olarak benimsemekte midir?

Kamusal alandan bahsedilince Baltacıoğlu'nun kadın birliklerinin aleyhinde olduğunu belirtmeden geçmek olmaz.[29] Ona göre kadın birlikleri feminist hareket aracılığıyla kadını değiştirmeyi hedeflemektedirler oysa Baltacıoğlu ancak sosyoekonomik gelişmelerin kendiliğinden bir feminist hareket doğuracağını savunmaktadır: "Kadıncılık fikri kadın devrimlerini varlandırmak şöyle dursun, bu kadıncılık fikirlerini doğuran bile kadın hayatıdır."[30] Diğer bir deyişle devlet feminizmini takdir eden Baltacıoğlu, sivil feminizm için zamanı henüz erken bulmaktadır. Oysa bu anlamda da Baltacıoğlu kendisiyle çelişmektedir. Çünkü inkılabı yaratan sosyoekonomik gelişimlerin (ki Baltacıoğlu'nun kuramsal çerçevesi böyle bir gelişimi varsaymak zorundadır) neden işlevsel kadın örgütleri yaratamayacağını açıklayamamaktadır. Eğer bu gelişim yoksa inkılap nasıl gerçekleşmiştir? Aynı yazıda Baltacıoğlu "kadınlık" diye bir şey olmadığını ama ev kadınından, memur ya da işçi kadından bahsedilebileceğini yazar. Ona göre mesleki yapılanması olamayan kadın birlikleri işçi kadını değil, işsiz kadını temsil etmektedirler ve realiteden uzak, refahı yerinde, boş zamanlarını doldurmak isteyen bir sınıf olarak görülmelidirler. Sonraki bir yazıda ise Baltacıoğlu Kadın Birliği'ne zaten gerek kalmamış olduğunu çünkü Türk kadınına eşit haklar tanındığını yazarak bu kez de yukarıdaki yazısıyla çelişiyor.[31] Burada kendisinin kız sanat okullarının mantığına aslında nasıl ters düştüğünü "yalnız kız çocuklarını terbiye eden mektepler olamaz ve kız terbiyesine ait ayrı mevzular bulunamaz" diyerek gösteriyor. Terbiyenin amacının ev ve ufak endüstri kadını değil sosyete ve büyük endüstri kadınının yaratılması olduğunu anlatan Baltacıoğlu sanki kadın birliklerini bunun farkında olmamakla suçlamaktadır.

* * *

Yeni Adam gazetesinin kadına bakışı büyük ölçüde Baltacıoğlu'nun fikirleri çerçevesinde şekillenir. Burada kadınların toplum hayatına eşit katılımının toplumsal bir zaruret olduğu ve bu katılımın hem sosyoekonomik bir kendiliğinden değişim -ki bu değişimin başladığı vurgulanmaktadır- hem de pedagojik önlemlerle ortaya çıkacağı savunulmaktadır. 1930'lardan 40'lara geçildiğinde terbiyevi ta-

vır giderek azalmakta ve kadın yazarlar tarafından yazılmış yazılarda bir artış gözlenmektedir. 1930'ların ikinci yarısında *Yeni Adam*'ın sosyalizme en azından sempatiyle yaklaşan ve açıkça antifaşist bir konum aldığı söylenebilir. Bu ise yakın dönemde gelenekçi-muhafazakâr olarak nitelenen Baltacıoğlu'nun,[32] bu tarihlerde *Yeni Adam*'ın daha radikal ya da muhalefetçi bir çizgide durmasından çekinmediğini göstermesi bakımından ilginçtir. Tabii daha tatminkâr bir sonuca ancak Baltacıoğlu'nun bütün eserlerinin ve *Yeni Adam*'ın bütün sayılarının incelenmesiyle ulaşılacaktır.

Aslında Baltacıoğlu'nun ve *Yeni Adam*'ın kadın konusunda duruşunun hem oldukça radikal ve özgürleşmeci, hem de ulus kurma sürecinin ideolojik kısıtlılıklarıyla yüklü olduğu söylenebilir. Gazete, kadının toplumsal hayata sonuna kadar girmesini savunmakta ama özellikle 1930'larda Türkiye'den buna verecek fazla örnek bulamamakta ve kız sanat okulları ya da sivrilmiş birkaç örnek isimle yetinmektedir. Bir yandan eski iş bölümünü eleştirmekte, bir yandan da kadını ancak tamamlayıcı, eş, yoldaş olarak sunmanın ötesine geçmekte zorlanmaktadır. Bir taraftan cinsi terbiyenin en azından tabiattan örnekler göstermek yoluyla kesinlikle verilmesini savunmakta, diğer taraftan yeni Türk kadınının törel, ahlaki şahsiyetinden, ulusal geleneklere bağlılığından dem vurmaktadır. Cinsi terbiyenin sınırları nelerdir ve Türk kadınının cinsel serbestliğinin sınırları nelerdir? Bunlar açık değildir.

Özetle gazetenin kadın, cinsellik ve aile konularında normali vurgulayan, ekonomik ve ahlaki bir püritenliği yansıttığı söylenebilir. Bu püritenlik yer yer devlet feminizmini de eleştirebilecek düzeyde radikalleşebilmekte, yer yer de kadının konumunu ulus devletin kuruluş ideolojisiyle sınırlamak zorunda kalmaktadır. ■

1. Duygu Köksal "Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, İnkılap ve Terbiye: Ulusun Çocukluğu", *Toplumsal Tarih*, sayı 40 (Nisan 1997), s. 7-12.
2. İ. H. Baltacıoğlu, "Kadın İdeali", *Yeni Adam*, no. 189 (1937), s. 2.
3. İ. H. Baltacıoğlu, "Kadın İdeali, Peyami Safa'nın İtirazları Üzerine", *Yeni Adam*, no. 191 (1937), s. 2 ve 4.
4. *Ibid.*, s. 4.
5. Dr. İzzeddin Şadan "Yine Kadın ve Erkek Davası", *Yeni Adam*, no. 143 (1936), s. 10.
6. İ. H. Baltacıoğlu, "Dr. İzzeddin Şadan'a Açık Mektup", *Yeni Adam*, no. 265 (1940), s. 17 ve 19.
7. İ. H. Baltacıoğlu, "Aşk Üzerine Düşünceler", *Yeni Adam*, no. 110 (1936), s. 4, 1936.
8. Dr. İzzeddin Şadan, "Eros (Aşk) ile Mücadele", *Yeni Adam*, no. 110 (1936), s. 11-12; "Eros (Aşk) ile Mücadele", *Yeni Adam*, no. 111 (1936), s. 5; "Eros (Aşk) ile Mücadele", *Yeni Adam*, no. 113 (1936), s. 5, 1936.
9. İ. H. Baltacıoğlu, "Dişi Değil Arkadaş", *Yeni Adam*, no. 194 (1937), s. 2.
10. İ. H. Baltacıoğlu, "Evli Kadının Oniki Meziyeti", *Yeni Adam*, no. 205 (1937), s. 3.
11. İ. H. Baltacıoğlu, "Hayat Aptalları", *Yeni Adam*, no. 211 (1938), s. 3.
12. İ. H. Baltacıoğlu, "Normal İnsan", *Yeni Adam*, no. 487 (1944), s. 3.
13. İ. H. Baltacıoğlu, "Hala İçimizde Halkı İnkar Edenler Var", *Yeni Adam*, no. 24 (1934), s. 3; "Müstehcen Nedir?", *Yeni Adam*, no. 228 (1944), s. 2; "Müstehcen", *Yeni Adam*, no. 230 (1939), s. 2.
14. İ. H. Baltacıoğlu, "Sanat Eseri Müstehcen Olamaz", *Yeni Adam*, no. 262 (1939), s. 14.
15. İ. H. Baltacıoğlu, "Şehvetsiz Edebiyat", *Yeni Adam*, no. 208 (1937), s. 2.
16. İ. H. Baltacıoğlu, "Gençler ve Cinsi Tehlikeler", *Yeni Adam*, no. 65 (1935), s. 2; "Gençler İçin En Büyük Tehlikeler", *Yeni Adam*, no. 84 (1935), s. 14-15; "Sevicilik, Lutilik ve İstimna ile Mücadele", *Yeni Adam*, no. 206 (1937), s. 2, "Cinsel Eğitim" (tefrika), *Yeni Adam*, no. 583-608 (1946), s. 8; Dr. Sadettin Vedat Koçer, "Pedagojide Cinsi Mesele", *Yeni Adam*, no. 245 (1939), s. 17 ve 19.
17. Hüsamettin Bozok, "Dünkü ve Bugünkü Türk Kadını", *Yeni Adam*, no. 233 (1939), s. 4.
18. İ. H. Baltacıoğlu, "50 Milyonluk Türkiye", *Yeni Adam*, no. 90 (1935), s. 4 ve 7; "Çoğalın", *Yeni Adam*, no. 292 (1940), s. 2; "Fuhuşla Savaş", *Yeni Adam*, no. 487 (1944), s. 2.
19. İ. H. Baltacıoğlu, "İnsan Azlığı Meselesi", *Yeni Adam*, no. 482 (1944), s. 3.
20. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra: Verso, 1991, özellikle 11. Bölüm.
21. Mustafa Şekip Tunç, "Nüfus Sayımı", *Yeni Adam*, no. 93 (1936), s. 4.
22. Nüfus politikalarının ulusun kendini yeniden üretmesi bakımından ulusçu ideolojiler için taşıdığı önemle ilgili bkz. Nira Yuval-Davis ve Floya Anthias (derl.), "Introduction", *Woman-Nation-State*, N. Y.: St. Martin's Press, 1989, s. 7.
23. Hüseyin Avni, "Türkiye'nin İç Ökonomisi", *Yeni Adam*, no. 53 (1935), s. 18.
24. İlya Ehrenburg, "Rus Kadını", *Yeni Adam*, no. 59 (1935), s. 4; Semiha Uzunhasan, "Çarlık Döneminde Rus Kadını", *Yeni Adam*, no. 93 (1935), s. 5; "Rusya'da Şark Kadını", *Yeni Adam*, no. 95 (1935), s. 11; "Emperyalizm ve Kadınlar", *Yeni Adam*, no. 102 (1935), s. 8.
25. Hüsamettin Bozok, "İtalya'da Kadın Telakkisi", *Yeni Adam*, no. 153 ve 154 (1936), s. 6.
26. İ. Tokay, "Selçuk Hanım Kız Sanat Okulunda", *Yeni Adam*, no. 59 (1935), s. 10-11.
27. *Ibid.*, s. 11.
28. Zehra Arat erken cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının kadınları kamusal alana çekmekle birlikte aslında geleneksel rol dağılımını nasıl pekiştirdiklerini göstermişti. Zehra Arat, "Kemalism and Turkish Women", *Women & Politics*, c. 14, sayı 4 (1994), s. 57-80.
29. İ. H. Baltacıoğlu, "Kadın Birlikleri Aleyhindeyim", *Yeni Adam*, no. 70 (1935), s. 2.
30. *Ibid.*, s. 2.
31. İ. H. Baltacıoğlu, "Bugünkü Kadın", *Yeni Adam*, no. 75 (1935), s. 2.
32. C. Nazım İrem, "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi Muhafazakarlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 74 (Güz 1997), s. 52-99.

DERGİCİLİKTE İLK KADIN ÖZEL SAYISI: *HAYAT* (1928)

HÜLYA BALCI

II. Meşrutiyet yıllarında sayıları çoğalan kadın dergileri, kadınlara yönelik içerikleri, feminist misyonları ve oluşturdukları kadın yazar kadroları ile devrin yayın hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Diğerlerine nispeten daha uzun süre ayakta kalabilmiş *Hanımlar Âlemi*, *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerin yanı sıra belirli dönemlerde isim yapmış *Mahasin*, *İnci*, *Kadın* gibi dergiler bunlara örnek teşkil eder.

Cumhuriyetin kurulmasını izleyen yıllarda kadın sorunsalı Batılılaşma/çağdaşlaşma kavramları çerçevesinde tartışılmaya devam etmiş, Cumhuriyet kadrolarınca kadına evin dışında yeni bir alan oluşturma ve onu kamusal alana sevk etme fikri benimsenmiştir. Bu yıllarda *Kadın Yolu*, *Süs* ve yayın hayatları fazla uzun olmayan *Firuze* gibi dergiler kadın dergileri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kadın sorunu kadın dergileri dışında da tartışılmış, birçok yazar giderek güncelleşen "musavat-ı tamme" ya da kadın erkek eşitliğini sık sık gündemine almıştır. Ancak fikir dergileri arasında kadın için ilk kez bir özel sayıyı *Hayat* dergisi çıkarmıştır. 30 Ağustos 1928 tarihli 92 sayılı bu nüsha kadın çalışmaları tarihinde bir "ilk"[1] oluşturması açısından yazınımızda önemli bir yere sahiptir.

Şükûfe Nihal
Cengiz Kabraman'ın arşivinden

Hayat dergisi,[2] Ankara merkezli olmak üzere ve haftalık olarak 1926 yılında yayıma başladı. İlk 105 sayısını eski harflerle basan dergi, 29 Kasım 1928'den sonra tamamen yeni harflere geçti. 1930 yılına kadar yayımını sürdürdü ve sırasıyla Mehmet Emin (Erişirgil), Nafi Atuf (Kansu) ve Faruk Nafiz'in (Çamlıbel) yönetiminde çıktı. Her sayı, kapakta derginin logosu altında yer alan Nietzsche'nin "Hayata, daima hayata... Dünyaya daha çok hayat katalım!" sözü derginin prensibini ortaya koymaktaydı. *Hayat* Cumhuriyetin aydın kadrosunun Cumhuriyet düşüncesini pekiştirmeye yönelik yazılarının yer aldığı bir dergiydi. Dergi, Cumhuriyetin dönüşümlerini tanıtmakta, savunmakta, rejimin dayandığı temellerin tartışıldığı bir forum oluşturmaktaydı. Başyazılar Mehmet Emin (Erişirgil) ya da Avni Başman; sosyoloji ile ilgili yazılar genellikle M. Nermi (Uygur), Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu) ve İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu); felsefe yazıları Mehmet Emin, Mehmet İzzet ve Mustafa Şekip (Tunç); Türkiyat, edebiyat ve kültür tarihiyle ilgili yazılar Köprülüzade Mehmet Fuat, Ali Canip (Yöntem), Mehmet Halit (Bayrı), Nahit Sırrı (Örik), Nurullah Ata (Ataç) ve Ahmet Cevat (Emre); tarih yazıları Ahmet Refik (Altınay); mimarlık ve sanat tarihi yazıları Mehmet Vahit; musiki nazariyatı ve tarihi ile ilgili olanlar da Halil Bedii (Yönetken) tarafından yazılmaktaydı. Ayrıca Selim Sırrı (Tarcan) terbiye ve spor konularını, Ahmet Ağaoğlu'nun kızı olan Tezer Hanım (Taşkıran) ise kadınla ilgili konuları kaleme almışlardı.[3] Zengin bir yazar kadrosu bulunan dergiye Sabiha Zekeriya (Sertel), Peyami Safa, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Hüsrev

HAYAT'IN KADIN ÖZEL SAYISI

NO. 92 (30 AĞUSTOS 1928)

FİHRİST

İstikbalde Kadın/*[Mehmet Emin]*, s. 1
Kadın Ruhunda Gezinti/*Mustafa Şekip*, s. 2
Kadın (şiir)/*Faruk Nafiz*, s. 3
Kadın (şiir)/*Yaşar Nabi*, s. 3
İçtimai Hayatta Kadın/*Mehmet İzzet*, s. 4
İhtilal/*Y[aşar] N[abi]*, s. 4
Hakiki Feminizm/*Halil Fikret*, s. 5
Fitnat Hanım/*Ali Canip*, s. 6
Memleketimizce Meçhul İki Türk Şaire/ (*Elif*) *Hikmet*, s. 7
Şehirde Türk Kadını/*Halide Nusret*, s. 8
Fransa'nın Kadın Edipleri/*Nahid Sırrı*, s. 9
Yeni İmlada Dikkat Olunacak Noktalar, s. 11
Kadın (şiir)/*Necip Fazıl*, s. 11
Yaratıcının Yolu/Nitzsche'nin Zerdüşt'ünden çeviri (çev. *Şaziye Berin*), s. 12
Ben Nasıl Aldanayım? (şiir)/*Rıfat Necdet*, s. 12
İlk Kadın Şair: Mihrî/*Mehmet Halit*, s. 13
Madam Vije Löbrun/*Vahid, s. 14*
Türk Kadını ve Garp Musikisi/*Halil Bedii*, s. 16
Dün ve Bugün/(hikâye) *Seniha Sami*, s. 17
Kadının Yaratılışı (*hikâye*)/Aleksandr Kirof (çev. *Ali Haydar*), s. 18
Kadın Sen Nesin? (şiir)/*Şükûfe Nihal*, s. 19
Matbuat Arasında Bir Hafta, s. 20

حیات

استقبالده قادن

(Tökin), Halide Nusret (Zorlutuna), Şükûfe Nihal (Başar), Yaşar Nabi (Nayır), Memduh Şevket (Esendal), Reşat Nuri (Güntekin) gibi dönemin tanınmış yazar ve entelektüelleri de çeşitli yazılarıyla katkıda bulunmuşlardı.

Mehmet Emin kadın özel sayısındaki başyazısına[4] bu nüshanın kadın konusuna hasredilmesi hakkında şunları söyleyerek başlıyordu:

> Bu nüshasını münevver kadınlığa tahsis etmekle "Hayat"ın istihdaf eylediği [hedeflediği] gaye şudur: Çok seri bir terakki hamlesi göstermiş olan Türk kadınlığı cidden tetkike ve üzerinde müspet düşünmeye muhtaç meseleler ortaya koymuştur. İstiyoruz ki bu meseleler tetkik edilsin ve üzerinde düşünülsün.
>
> (...) Kadınlığımızın seri tekâmülü karşısında kendisine makul bir veçhe veremeyen hanımlar olduğu gibi kadın karşısında mevrus [miras kalmış] telakki ve itiyatları değiştirmeyen yahut kadının içtimai vazifesini hiç düşünmeyen erkekler de vardır. Bunların kadın âlemine, binnetice içtimai hayatımıza yaptığı zararları da ortaya koymak lazımdır. "Hayat" temenni eder ki, mütefekkirlerimiz bu mesele üzerinde kabil olduğu kadar çok düşünsünler, son yirmi sene zarfında Türk kadınlığının gösterdiği büyük hamlenin neticelerini tebarüz ettirsinler.

Bu fikir ve amaçlar göz önünde bulundurularak hazırlanmış olan sayıda "İstikbalde Kadın", "Kadın Ruhunda Gezinti", "İçtimai Hayatta Kadın", "Hakiki Feminizm", "Türk Kadını ve Garp Musikisi" gibi makalelerin yanında "Kadın" adı taşıyan ya da kadınla ilgili çeşitli şiirlere ve Türk ya da yabancı ünlü kadın yazar, şair ve ressamların tanıtıldığı yazılara yer verilmektedir. Bunlara ek olarak, sayıda Nietzsche'den yapılmış bir çeviri ile biri çeviri iki de hikâye vardır.

Bu ilk kadın sayısı ile ilgili olarak vurgulanması gereken nokta öncelikle burada "kadın"la ilgili verilen mesajların ve sunulan kadın imajının neler olduğudur: Kadının öncelikli görevi, ait olduğu yer ve toplumsal hayattaki rolü belli başlı soruları oluşturur.

Mehmet Emin'e göre, kadınlara telkin edilmesi gereken toplumsal vazife, "mefkûre", onların eşleri, çocukları ve onların mutlulukları için yaşamalarıdır. Cemiyetin bu sayede kuvveti ve ahengi artacaktır ve bir kadın zaten ancak bu suretle mutlu olabilmektedir. Yeni aile artık daha fazla ihtiras ve muhabbete dayanmaktadır ve ailede bu ihtiras ve muhabbeti sağlayacak olanlar kadınlardır. Bunun yanında kadınlara eğitim alanında görev düşmektedir ve bu alanda gitgide daha söz sahibi olacaklardır.

Halil Fikret[5] ise kadın haklarının bazı şehirli kadınlar tarafından yanlış anlaşıldığından bahsetmekte, kendilerine "haksız olarak asri süsü veren" bu "müsrif, idaresiz, gösterişi seven, parmakları daima cilalı, sabahtan akşama kadar ne yapacağını bilmez..." tip kadınların ve onların yarattığı zararlı cereyanın önüne geçilmesi gerektiğini savunmaktadır. Sürekli haklarından bahseden bu kadınlar "ailevi, içtimai, milli vazifelerini nazari olarak bile be-

KADIN SEN NESİN?

Nesin, anlayamadı seni hiç kimse!
Dikkat ettim arkandan gelen her gelen sese;
Her ağızda bir türlü değişti adın...
Diyorlar ki: "ne çılgın, ne meçhul kadın!
Bilinmez, anlaşılmaz ne istediği;
Değişir her saniye, her an dediği.
Bazı öyle durgun ki sanki bir kaya!
Dalar gökte parlayan kızıl bir aya;
Ne düşünür ne duyar, kimse bilmez;
Ruhunun tozlarını bir el silemez.
Dudakları kilitli aylar geçer de,
Açılmaz yüzündeki esrarlı perde.

* * *

Bazı bir çocuk gibi şakrak, neşeli,
Sanki gülmek, eğlenmek bütün emeli.
Güler kahkahalarla yese, sevince;
Sesi bir musikidir, sevimli, ince;
Efsaneler dinletir size ruhundan...
İçinden neşedir hep çıldıran, coşan...

* * *

Bir de bakarsınız ki gözlerinde yaş!..
Bazı, çılgın, neşeli, bazı da bir taş
Olan o kadından hiç eser yok şimdi.
O bir lahza evvelki şen çocuk kimdi?
Ruhunda en acı bir matem çağlıyor...
Bu genç kadın kim için, neye ağlıyor?
İşte o da bilinmez, anlaşılmaz...
Ah, o kadın bir zirve ki aşılamaz;
Bulutlara gömülü, göklere bakın,
Başın döner, erişmek isteme, sakın!..

* * *

Bazı, o çok güzeldir, şaheser derler,
Güzelliği de ruhu gibi derbeder?...
Bakarsınız rengi kıpkızıl bir ateş;
Gözleri kor saçan bir çift siyah güneş.
Saçları siyah mı, yok, kumral; dağınık;
Dudakları ateşli, sevdalı, yanık...

* * *

Çok geçmez o da geçer; sararır solar,
Güneşli çehresine sis, bazan dolar...
Bakarsınız ki çirkin!. Karanlık, renksiz!.
Ateş renkli güzelden kalmamış bir iz!.

* * *

Bazı duramaz bir an bile yerinde;
Bin bir yere konar bir dal üzerinde..
Canlıdır, hi-kararsız, uçan bir kuştur;
Gökten göğe kavuşmak ister, sarhoştur.
Sonra düşer kırılmış gibi kanadı;
Gözlerinde o çalak günlerin yadı;
Hareketsiz bir ufka dalar hıkmadan;
Alakasız her şeye, yansa da cihan!...

* * *

İşte sana çılgın bir çocuk dediler;
İşte sana neşesiz, soğuk dediler;
Sana dalgın ve hissiz, abdal dediler;
Bir nefesle kırılır bir dal dediler...
Sana hem güzel hem de çirkin dediler;
Sana bazı genç bazı geçkin dediler;
Sana çapkın, sana şuh, olgun dediler,
Kalbi bin bir aşk ile dolgun dediler;
Dediler... hep dediler; diyecekler de...
Seni kim anlayacak; ah, o eş nerede?..

Şükûfe Nihal[*]

Hayat, no. 92 (30 Ağustos 1928)

[*] Şükûfe Nihal (1896-1973), İstanbul'da doğdu. Yükseköğrenimini Darülfunun Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde tamamladı. Uzun süre İstanbul Kız Lisesi'nde coğrafya ve edebiyat öğretmenliği yaptı. 1953'te emekli oldu. İlk şiirlerini *Yıldız ve Gölgeler* adlı kitapta topladı. Bu kitabından sonra "Milli Edebiyat" akımını benimseyerek hece ölçüsüyle yazdı, bu tür şiirleri *Aydabir*, *Çınaraltı*, *Şadırvan* dergilerinde yayımlandı. Şiirlerinin yanında bir öykü kitabı ve çeşitli romanlar da yazmıştır. (Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İstanbul, 1985, s. 573-74)

nimsemeyen" kişilerdir ve "iş bulmanın elifini bilmez"ler. İçtimai iradenin gelişmesi için çocuklara işin sevdirilmesi ayrıca tüm kız mekteplerinde, mektebin her işinin büyük bir bölümünü kız öğrencilere gördürmek gerekmektedir. Onun ideal kadın tipi, orta/üst sınıfa mensup, iyi eğitim almış, çalışkan ve bakımlıdır:

> Çok hürmet ettiğim makul kadın enmuzecinden [örnek, tip] şu güzel levhaya bakın: Bu kadın sabahtan öğleye kadar hizmetçisi ile beraber ev işleri ve çocuğu ile uğraşır. İş yaparken daima neşelidir. Öğleden sonra da biraz istirahat eder ve akşama doğru misafirlerin karşısında zevkli ve sade giyinmiş bir hanım kıyafetinde görünür. Bu kadın, güzel piyano çalar, nefis iş işler. İngilizce, Almanca ve Fransızcayı çok iyi bilir. Ve bu kadın epeyce zengin bir ailenin kızıdır. Nasıl olmuş? Çünkü bu aile zenginliğine mağrur olarak kızını tembel alıştırmamış, müsait fırsatlarda kızına, hizmetçilerle beraber, evin her işini gördürmüştür.

Halil Bedii[6] ise "Türk Kadını ve Garp Musikisi" adlı makalesinde "yeni medeniyet musikisi"nin Türk kadınları tarafından zamanla benimsenmekte olduğunu ve artık birçok kız öğrencinin Batı tarzında müzik eğitimi aldığından bahsetmektedir. Halil Bedii, konuyu kadın-çağdaşlaşma ilişkisi bağlamında ele alarak eski Türk müziğini "hey hey vay vay musikisi" olarak görür ve kadınların yüksek sanat ihtiyacını tatmin etmeleri yolunun uluslararası teknikle ulusal özgünlüğü olan yeni "milli sanat"tan geçmesi gerektiğini düşünür.

Hayat yazarlarının düşüncelerinde çeşitli farklılıklar bulunsa da, ortak payda kadının toplumda daha belirginleşen bir yeri ve işlevi olduğu, yeni kazandığı haklarının yanında, bu konumunun gerektirdiği "vazife"lerin kadınlar tarafından bilinmesi ve benimsenmesidir. Kadının iktisadi sebeplerden ve "ev içinde meşguliyetinin gitgide azalmış" olduğundan "dışarı"da kendisine çalışacak alanlar araması-

nın kaçınılmazlığına ve "medeniyet yolunda ilerlemek" arzusunda olanların kadının aile dışındaki faaliyetini de kabul etmek mecburiyetinde olduklarına işaret edilmektedir. Kadının "dışarı" açılmasını ve kendine topluma yararlı bir uğraş, bir iş edinmesini destekleyen tavrın yanında bunun toplumun kalkınması ve ilerlemesi için kabul edilmesi gerektiğinin vurgulanması dikkat çekicidir. Ayrıca açıkça ortaya koyulan mesajlardan biri de kadının öncelikli yerinin evi, eşi ve çocuklarının yanı ve bunun kadının asıl toplumsal vazifesi olduğudur. Mehmet Emin'in sözleri bu konuda yeterince açık ve anlamlıdır:

> Bize göre, kadın ne kadar diğer "mevcut"lar için fedakâr olur, ne derecede kadar bir erkeğin hayatta muvaffakiyetini temin eyleyecek ihtiras ve kuvveti verebilir ve çocuğu için bir muhabbet ocağı haline gelebilirse o kadar mesut, cemiyetin kuvvet ve ahengi de o nispette ziyade olur. (...) Kızlarımıza şunu telkin etmeliyiz ki hakiki şahsiyet içtimai vazifenin benimsenmesiyle hasıl olur. Hanımlar bu vazifeyi ferdiyetlerini müstakilen inkişaf ettirmekte değil, bütün varlıklarını diğerlerine, çocuğuna, zevcine... raptetmekte görmelidirler.

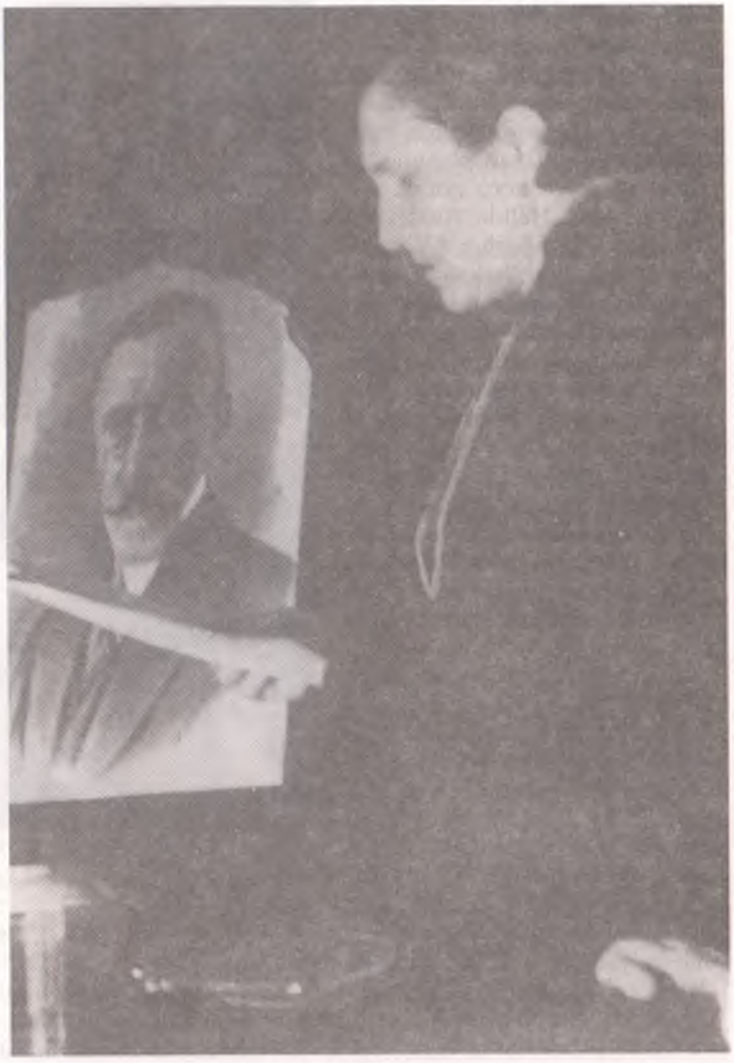

Şükufe Nihal
Cengiz Kahraman'ın arşivinden

Bu fikirlerin yanı sıra, Cumhuriyetin kadınlar için getirdiği haklara ve hürriyete dikkat çekilmekte bunlar için o zamana kadar "münevver erkekler"in çalıştıkları ve kadınların faaliyetleri için uygun zemini hazırladıkları hatırlatılmaktadır. Türk kadınlığı artık birçok Avrupa ülkesindeki kadınların sahip olmadıkları medeni ve içtimai haklara, üstelik, senelerce mücadele etmeden, kavuşmuşlardır ve bundan sonra kendi cinslerinin gelişmesi ve ilerlemesi için çalışmalıdırlar. Sahip oldukları haklardan azami derecede istifade etmelidirler ancak "asri" kadın olmak adına bu hakları saptırıp evlerine, çocuklarına boş veren, sadece gezip tozmak bilen tiplere dönüşmemelidirler. Kısacası, kadından beklenen ev hayatını boşlamaması, gerekirse çalışması ve topluma yararlı bir kişi olup çocuklarını da böyle insanlar olarak yetiştirmesidir. Medeniyet seviyesi ile kadının gelişmişlik seviyesi doğru orantılıdır.

Bu sayıda yer alan şiirlerin neredeyse tamamı "kadın"la ilgili olmakla beraber bunlar arasında kadını şiirsel olarak anlatma çabası içinde olanlar ve kadını sosyal içerikli bir konu olarak ele alanlar şeklinde kaba bir ayrım yapılabilir. Necip Fazıl ve Faruk Nafiz'in hece ölçüsüyle yazılmış şiirlerini bu ilk kategoriye sokmak mümkündür. Burada daha fazla üzerinde durulacak iki şiir Şükûfe Nihal'e ve Halide Nusret'e ait olanlardır. "Kadın Sen Nesin?"[7] adlı şiirinde Şükûfe Nihal kadına yüklenilen karakter özelliklerini ve ona yakıştırılanları sayıp dökmekte, ge-

KADIN

Daha dün sır ederdi eski rüyalarını,
Kalbimin dört duvarı böyle değildi, kadın!
Bir el o perde perde örümcek ağlarını
Sen geleceksin diye oradan sildi, kadın

Nasıl yalçın kayayı sökerse dalga yardan,
Nasıl bir dal kırarsa bir kartal bir çınardan,
Kalbim de hız alarak uzun çarpıntılardan
Kalbini zorla senden koparabildi, kadın!

Bugün sen bir bakışsın, ben ondan sızan yaşım,
Sana bütün ömrümce uyan bir arkadaşım.
Yalnız senin önünde herkese asi başım
Yere geçercesine yere eğildi, kadın!

Faruk Nafiz

nel olarak kadınların bilinmez, anlaşılmaz, erişilmez, kararsız, kırılgan vb özelliklerle nitelendirilmelerine karşı çıkmaktadır. Birçok sıfat uygun görülen kadını gerçekte anlayan olmamış ve arkasından iyi, kötü birçok söz söylenmiştir. Halide Nusret ise "Şehirde Türk Kadını"[8] adlı şiirinde ev kadını, iş kadını ve fikir kadını olarak ayırdığı üç tip kadın portresiyle zamanının şehirli kadınlarına bakış açısını ve kendi düşüncelerini ortaya koymaktadır. İlk olarak ev kadını betimlemesinde bu kadının temizliği, titizliği ve evine gösterdiği özen vurgulanmakta ve onun narin, uysal ve sevgi dolu biri olduğu duygusu yaratılmaktadır. Bu kadının en az iki çocuğu vardır ve ömrünü evine ve çocuklarına adamıştır. İş kadını ise bugün kullandığımız anlamından farklı olarak aslında bir işçi kadını anlatmaktadır. Bu kadın tamamen parasızlık ve ihtiyaç içinde olduğundan çalışmaktadır, çok zor şartlar altında hayatını sürdürmektedir. Çocuklarına yiyecek getirebilmek için çalışır durur ve hayatı yaşanacak bir hayat değildir. Fikir kadını düşünceleriyle yeni yetişen nesillere iyilik ve güzellik saçar; azimlidir, onu yolundan döndürmek zordur. Evinde ve işinde çok çalışır, çabuk yaşlanır. Fikir kadını çoğunlukla "muallim"dir ve onun yerini başka hiçbir tip kadın dolduramaz. Üç bölümün de son iki dizesi benzer şekilde biter; bu üç tip kadın saygı duyulmayı hak etmektedirler. Ev kadının önünde, iş kadının karşısında "hicap"la ve fikir kadınının karşısında ise "hürmet"le başlar eğilir. Burada, başlıkta belirtildiği gibi, şehirli kadınlar söz konusudur ve bunlar arasında bir "meslek kadını" tipi yer almamaktadır. Kadın ya iyi eğitimli, aydın bir fikir kadınıdır, ki bu kişi de çoğunlukla öğretmendir ya da paraya ihtiyacı olduğundan çalışmak zorunda olan bir işçi kadınıdır. Henüz çalışma alanları fazlasıyla kısıtlı olsa da, bu tiplerin dışında kalan bir çalışan kadın zümresinin bulunduğu bir zamanda kadın için çalışma amacının ekonomik ya da idealist bir zemine oturtulması dikkat çekicidir.

Sabiha Zekeriya

Bu kadın sayısındaki tek hikâye Seniha Sami'ye ait olan "Dün ve Bugün"dür.[9] Bir yalıda doğup büyüyen üç nesil kadınla ilgili olan bu kısa hikâye, aralarında yirmişer yaş olan bu kadınların her birinin yaşadıkları farklı dönemlere ve bu dönemler sırasında ortaya çıkan toplumsal dönüşümlere işaret eder ve bu bunların genel bir değerlendirmesini yapar. Büyükanne Fitnat Hanım gençliğini Sultan Hamid devrinde yaşamış, yalılarında arkadaşlarıyla bolca eğlenceli zaman geçirmiş ve pek bir zorluk çekmemiş bir kadındır. Evlendiği zabitten doğan çocuklarından sadece bir kızı yaşar. Adı Melahat olan bu kız içgüveysi babasının isteğiyle iyi bir tahsil alır. Ancak "asabi ve hayalperest" bir tiptir, "içtimai ve ailevi buhranlar", örneğin kardeşlerinin yaşamaması, babasının Balkan Harbi'nde ölmesi, aile refahlarının azalması onu derinden sarsar, endişeli ve hayattan zevk alamayan biri olur. Ailesinin isteğiyle evlendiği kocası çapkın biridir, uzak bir sefarette görevli bu eş çocuklarını göreceği zaman onları oraya getirtir. Ailedeki üçüncü nesil kadın Mebruke Fransız mektebini bitirmiş, hukuk fakültesine devam etmektedir. Hikâye bu üç kadının, yalılarının bahçesinde oturup kızlı erkekli bir grup olarak tenis oynayan Melahat'ın oğlu Mithat ve arkadaşlarını seyreder gibi gözükmeleriyle başlar. Az sonra yalıya eski bir tanıdıkları olan bir hanım gelir. Bu hanım Mebruke'ye bir dostlarının oğulları için talip olduğunu ve istemek üzere izin istediklerini anlatır. Damat adayı hukuk fakültesi mezunu Ahmet Bey'dir. Misafir çıktıktan sonraki anne-kız konuşmasında iki gencin tanıştıkları, evlenme kararı aldıkları ortaya çıkar. Mebruke her şeyi ayarlamıştır, izin için önceden babasına yazılması gereken mektubu da çoktan postalanmıştır. Hikâye ilk iki nesil kadının şaşkınlığı ve geriye dönüp baktıklarında kendi pişmanlıklarını ve "keşke"lerini akıllarından geçirmeleriyle sona erer. İkisi de o günkü özgürlükleri kendi gençliklerinde yaşayabilselerdi yapacaklarını ya da değişebilecek şeyleri düşünürler. Fitnat Hanım yaşmaksız gezebilse ne

KADIN

Bir gül veya bir demet yasemindir, dediler;
Dinlemek istemedim.
Onu aya, denize benzetmek istediler;
Ne yazık! dedim.

Şair anlatmak için rübabını kullandı
Ne kadar cansızdı bu!
Ressam bir benzerini yaratsam diye yandı;
Fakat imkânsızdı bu!
Sanatkâr, sen o eşsiz mermer venüste bile
Onu yaşatamadın.
Kâfidir canlanmaya, anılırsa ismiyle:
Kadın... ve yalnız kadın...

Yaşar Nabi

ŞEHİRDE TÜRK KADINI

EV KADINI

Fşiğinden atlarken ferahlar yüreğiniz:
Ne taşlıkta bir leke, ne tahtalarda bir iz!
Bu şipşirin yuvacık sabun kokar kış ve yaz,
Örtüleri bembeyaz, perdeleri bembeyaz!
Her köşede ince bir kadın zevki parıldar,
Her şeyde bir kadının göz nuru, emeği var!
Narin bir genç kadındır bu evin sahibesi:
Bir nazlı ırmak gibi çağlar gönülde sesi.
Gözleri hülyalıdır, yumuşaktır, derindir,
"Ev" ona bir mabettir, "aile aşkı" dindir!
Hiç eksik olmaz onun etrafında bebekler:
Biri koşup atlarken ötekisi emekler...
Mevkuftur bütün ömrü yavrulara, yuvaya,
Süzgün çehresi benzer üç gecelik bir aya.

* * *

Her ne olursa olsun mevkiiniz, yaşınız,
Bu kadının önünde eğilmez mi başınız?

İŞ KADINI

Güneş onu hiçbir gün yatağında bulmadı:
Meşekkattir, elemdir bu zavallının adı
İhtiyaca yabancı geçebilse bir günü
Böyle paçavra gibi sürümezdi ömrünü.
Hayat değil onunki, zalim, uzun bir sızı!
Bağrına çöreklenmiş derdin en amansızı:
İhtiyaç!.. Yılan yüzlü, ölüm yüzlü ihtiyaç...
Bir tek gün çalışmasa yavruları kalır aç...
Çare yok! Çalışacak her gün ölürcesine
Yoksa kim cevap verir onun boğuk sesine?
Bağrında, ellerinde açılırken bin yara,
Işıksız kulübede bekleyen çocuklara
Götürebilmek için bir parça yavan ekmek
Bu kadın hayatını sokakta çürütecek!

* * *

Her ne olursa olsun mevkiiniz, yaşınız
Eğilmez mi, hicabla, karşısında başınız?

FİKİR KADINI

Başka hiçbir "tip" onun dolduramaz yerini:
Bazı muallimdir, coşkun fikirlerini
Coşkun bir hararetle genç dimağlara saçar,
Nurlu göklere doğru bin bir pencere açar!
Onun sesi "iyilik"in, "güzellik"in sesidir,
Elindeki meşale "hakk"ın meşalesidir!
Yollarında durdurmaz onu ne taş, ne diken,
Rüyada gibi koşar... Koşar yaz kış demeden.
Şakakları, genç yaşta, gümüş tellerle dolar,
Gözleri ve çehresi çiçekler gibi solar...
Bazen de yuvasında çalışır, arı gibi,
Zengin bir hazinedir onun başıyla kalbi.
Ondan gelen nesildir kurtaracak yarını,
Mükemmel yetiştirir, çünkü çocuklarını!

* * *

Her ne olursa olsun mevkiiniz, yaşınız,
Karşısında, hürmetle, eğilmez mi başınız?

Halide Nusret*

Hayat, no. 92 (30 Ağustos 1928)

* Halide Nusret (Zorlutuna) (1901-1984), İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne devam ettikten sonra sınavla öğretmen oldu. Edirne Kız Öğretmen Okulu'nda ve İstanbul Kız Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Mesleğini subay olan eşiyle dolaştığı çeşitli illerde sürdürdü. *Türk Kadını, Kadın Dünyası, Milli Mecmua, Aydabir, Çınaraltı* dergilerinde (1923-1943) yayımladığı şiirlerle tanındı. (Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İstanbul, 1985, s. 680-81)

canlar yakabileceğini hayal eder, Melahat Hanım ise sevdiği biri olduğunu söylemeye cesareti olmadığından başka biriyle evlenip mutsuz olduğuna hayıflanır ve bugünün özgürlüğüne sahip olabilse hayatta kendine bir gaye belirleyebilmiş olabileceğini aklından geçirir. Bu üç nesil kadından birincisi Osmanlıdaki üst sınıfın zevk ve eğlence ile geçirdikleri zamanlarda, ikincisi İmparatorluk parçalanırken yaşanan buhranlı zamanlardaki siyasi ve toplumsal çöküş esnasında yaşamıştır; sonuncusu ise Cumhuriyet sonrası kararlı, meslek sahibi olmak isteyen ve belli toplumsal haklara sahip nesli temsil eder. Bu kısa hikâyede toplumun geçirdiği hızlı dönüşüm ve Cumhuriyetin getirdiği değişim ortaya koyulur.

Hayat dergisinin çıkarmış olduğu kadın sayısı ilk olmasının yanı sıra zengin bir içerik taşımaktadır. Sayıda Batılı ve Türk değişik kadın yazar, şair ve ressamlara yer verilmiş, çalışma yaşamının yanı sıra sanat etkinliklerinde de kadının kendisini kanıtladığı vurgulanmıştır. Yukarıda ayrıntılı olarak bahsedilen yazılarda kadın konusu ile ilgili birçok farklı fikir dile getirilmiş, şiir ve hikâyelerle kadının yeri ve Cumhuriyetle geçirdiği dönüşümle bağlantılı noktalara değinilmiştir. Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında birçok dergi kadın özel sayısı çıkarmış, *Hayat* bu yolu açarak öncü konumu elde etmiştir. ■

1. Abdullah Uçman, "Hayat Mecmuası Üzerine", *Tarih ve Toplum*, no. 170 (Şubat 1998), s. 9. Uçman, *Hayat* dergisinin çeşitli ilaveler, özel sayı ya da sayfalar yayımladığına işaret etmiştir. Faust ilaveleri, şair Süleyman Nazif'in ve Mimar Kemaleddin'in ölümü üzerine sayıların bir bölümünün ya da tamamının onlara ayrılması bunlardan bazılarıdır; ancak ya zarın saydığı örnekler arasında bir kadın sayısı bulunmamaktadır.
2. *Hayat* dergisi hakkında bkz. Abdullah Uçman, *agm*; Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye de Dergiler ve Ansiklopediler*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 13-54; Erdal Doğan, *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.
3. Abdullah Uçman, *agm*, s. 7
4. Mehmet Emin, "İstikbalde Kadın", *Hayat*, no. 92 (30 Ağustos 1928), s. 1-2.
5. Halil Fikret, "Hakiki Feminizm", *Hayat*, no. 92 (30 Ağustos 1928), s. 5-6.
6. Halil Bedii, "Türk Kadını ve Garp Musikisi", *Hayat*, no. 92 (30 Ağustos 1928), s. 16-17.
7. Şükûfe Nihal, "Kadın Sen Nesin?", *Hayat*, no. 92 (30 Ağustos 1928), s. 19.
8. Halide Nusret, "Şehirde Türk Kadını", *Hayat*, no. 92 (30 Ağustos 1928), s. 8.
9. Semiha Sami, "Dün ve Bugün", *Hayat*, no. 92, 30 Ağustos 1928, s. 17-18.

1936'NIN MAGAZİN BASININDA

HÂBİL ADEM VE KADIN

CÜNEYD OKAY

Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin velut fakat az tanınan yazarlarından Hâbil Adem'in (Pelister) karanlıkta kalan hayatı *Toplumsal Tarih*'te yayımlanan bir dizi yazı ve küçük fakat değerli katkılarla bir nebze olsun açıklığa kavuşmuştu.[1] Bu değerli yazı ve katkılara rağmen son olarak *Büyük Doğu*'ya yazdığı makalelerden 1948 sensinde sağ olduğu anlaşılan Hâbil Adem'in ne zaman öldüğü tespit edilememiş, çeşitli dergilere dağılmış bulunan makale ve yazılarının da tam bir dökümünü yapmak mümkün olmamıştır. Bu durum Hâbil Adem'in kitapları için de geçerlidir. Yazarın yayımlanan ve yayımlandığını ve yayımlanacağını iddia ettiği kitaplarının bir listesini veren Mustafa Şahin ve Yaşar Akyol'a[2] ben de eski harfli iki kitapla katkıda bulunmuştum.[3] Bununla beraber Ali Birinci "Latin harfleriyle kendi imzasını taşıyan bir kitabın bulunmamasına yorum getirmek çok zordur"[4] derken haklıdır. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol'un makalesinde eski harfli çok sayıda kitabı bulunan yazarın yirmi sene boyunca (1928 ve sağ olarak bilindiği 1948 yılları arası) hiç kitap yayımlaması gerçekten dikkat çekicidir.[5] Dolayısıyla Hâbil Adem'in Latin harfli dönemdeki matbuat hayatını ve fikirlerini -şimdilik- kitaplarından değil süreli yayınlardan takip etmek gerekecektir. Mustafa Şahin ve Yaşar Akyol'un düzenlediği listede Hâbil Adem'in Latin harfli makalelerinin tamamını -*İstanbul'un Sesi* dergisinde çıkan "Türk Matbuatı Yahudilerin Kontrolü Altında" hariç- *Yarım Ay*'da çıkanlar meydana getiriyor. Bu yazılar Kasım 1935-Eylül 1936 arasında yayımlanmıştır ve 22 adettir.[6] Hâbil Adem'in 1936 yılında yazı hayatına hız verdiği benim tanıtmaya çalışacağım yazılarından da belli olmaktadır. Yazıların tamamı 1936'da yayımlanmıştır.

Hâbil Adem'in 1936'da kadın üzerine yazılarının çıktığı ilk dergi *İstanbul Magazin*'dir.[7] İlk sayısı 1 Şubat 1936 tarihini taşıyan ve "onbeş günde bir çıkar Türk gazetesi" olan *İstanbul Magazin*'in "sermayedarı ve tahrir müdürü" Cihat Kentmen, "yazı işleri ve neşriyatı umumiye müdürü" M. Kentmen, İdare ve Satış Merkezi ise "İstanbul Vakit Kitap Şubesi"dir. 1930'lu yılların tipik bir magazin dergisi olan *İstanbul Magazin*'in yazar kadrosunda Yakup Kadri, Halide Edip, Hüseyin Rahmi, Suad Derviş, Cahid Uçuk, Mahmut Yesari, Nizamettin Nazif, Münir Süleyman, M. Sami Karayel, Salih Zeki Aktay gibi isimler yer almakta. Dergi 9. sayısından itibaren "memleketimizde ilk defa hiçbir arizaya uğramadan beş sene çıkan ve birçok mecmualara numune olan biricik sinema gazetesi"[8] *Holivut* ile bir isim altında çıkmaya başlar ve derginin adı *Holivut İstanbul Magazin* olur. Numaralandırma da şu şekli alır: "Sayı: 9-231 No: 231"

***Holivut İstanbul Magazin*, sayı 9 (15 Haziran 1936)**

İstanbul Magazin'in ilk sayısının ilk yazarı Hâbil Adem'dir. "Hayat ve Kadın" başlığını taşıyan ve dönemin sık sık rastlanan -ve konuyla hiçbir ilgisi olmayan- kadın fotoğraflarıyla süslü yazısında Pelister kısaca şu fikirlere yer veriyor:[9] İnsanlar bu dünyada hayatın manasını anlamak ve "hayat akışı"na vâkıf olmak isterler. Bunu anlayabilmek için sadece akıl yeterli değildir; gönüle de ihtiyaç vardır: "Akıl gibi gönül de düşünen ve tenkit eden bir kuvvettir. Yazık ki Akıl asırlarca işlene işlene şekil aldı. Gönül ise ham bir madde halinde kaldı. Budist değilim. İnanırım ki Akıl erkekte kalmış, Gönül de kadında. Hayat, erkekle kadının birbiri etrafında durmadan giden bir akıştan ibarettir. Kadının olmadığı yerde hayat yoktur ki, Akış'ı olsun." Hâbil Adem'e göre ne kadın ne de erkek tek başına bir insandır. Ancak "kadın ile erkek ikiliğinin 'bir'liğinden" insan olur. "Ben bilgiyi erkeğin elinden kurtarmak, İnsanın düşüncesine bırakmak arzusundayım. Milyonlarca senelik sahtekârlığa son veriyorum". Pelister, gönül ve aklın beraber çalışabilmeleri için sevmenin gerekli olduğunu ve bu sevgi sayesinde hayata

bir düzen verilebileceğini belirttikten sonra soruyor:

> Ben o demokrasiye nasıl inanayım ki, kadının düşünme kudretini inkâr ediyor. Sen, o marksizme nasıl inanırsın ki, Aşk'ı şehvet edebiyatı sayıyor, hayattan çıkarmak gafletinde bulunuyor. Hayır, hayır! Erkek fikrinin kurduğu bütün teoryaları reddediyoruz. İnsanı sahneye çıkarıyoruz. Ne erkek ne kadın fikrini dinlemek istiyoruz. Artık insan söylesin![10]

Hâbil Adem'in *Holivut İstanbul Magazin* adını alan dergide kadın üzerine yazdığı ikinci yazının başlığı "Kaybolan Gönül". Yazının girişinde Platon, Alcibat, Diojen, Eurupide, Aristippe ve Myron, kapısında "sevmeyen içeri giremez" yazan Sevda Akademisi'nde kadın konusunu tartışmaktadırlar.[11] Hepsi ayrı ayrı kadınları neden sevdiklerinin izahını yaparlar. Hâbil Adem bu izahların ardından "demokrasinin vâzileri" olarak nitelediği Goethe, Dante, Racine, Milton ve Byron gibi insanların hepsinin sevdiğini ve fakat bu sevdikleri kadınların hiçbirinde heykel güzelliği olmadığını belirtiyor. Bununla beraber bu kadınlarda "bir endam bir incelik" vardır ki insan düşüncesinin hayat bulduğu "gönül"e sahiptirler. "Gönül" de ancak sevmekle hayat bulur. Pelister burada sözü komünizme getirerek bu düşünce sisteminin "sevda"yı "uydurma bir his" olarak nitelediğini söylüyor. Marx'ın ve Engels'in felsefesine Freud'un fenni bir mahiyet kazandırdığını ve erkeklerin kadınları yalnızca "dinamik şehvet" sebebiyle sevdiği teorisini ortaya attığını ekleyerek kendi kendine soruyor: "Peki kim haklıydı? Goethe mi? Freud mü? Ya ben niçin seviyorum?" Pelister devam ediyor: "On senedir hiçbir kadını sevemedim. Hepsine de en güzeline de Freud gözlüğüyle bakıyorum. İçmeden sarhoş eden kadına rastladığımı bilmiyorum." Hâbil Adem burada ilk yazıda sözünü ettiği "gönül" problemini tekrar gündeme getiriyor. "Bugün seviyorum. Çünkü on senedir kaybolan gönümü buldum. Bu gönül kemale ermiş ağacın meyvasıyla aklıma hız verdi. Şimdi aklımla gönlümün bir kalıp içinde birleştiğini anlıyorum. Gönlüm odur aklım ben." Ve nihayet Hâbil Adem toplumda meydana gelen bütün olumlu gelişmeleri kadınları sevmeye bağlıyor: "Bilinmelidir ki, cemiyette fikir, ilim, eser, saadet ve neşe gibi ne var ne yoksa bizim gibi bu yaratıcı kadın gönlü emrine girenlerin eseridir, sevemeyen bedbahtların değil!" Bütün bu anlatılanlar -Platon, Marx ve Engels dahil olmak üzere- 1936 yılının üstelik *İstanbul Magazin* okuyucusunu ne kadar ilgilendirir bilinmez ama o dönem için Hâbil Adem'in kaleme aldığı bu fikirler bilhassa konunun sunuluş biçimi açısından oldukça değişik ve kadına olan bakış açısını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

İSTANBUL MAGAZİN

Onbeş günde çıkar Türk gazetesidir.

HAYAT ve KADIN

Yazan: HÂBİL ADEM PELİSTER

— 3 —

İstanbul Magazin, no. 1 (1 Şubat 1936)

Hâbil Adem Pelister'in 1936 senesinde kadın konusunu işlediği bir diğer süreli yayın *Resimli Ay*'dır.[12] İlk olarak 1924 yılında Mehmet Zekeriya (Sertel) tarafından çıkarılmaya başlanan *Resimli Ay* siyaset ve rejim problemleri ile ilgilenirken bilhassa Sabiha Zekeriya'nın da etkisiyle kadın meselesini sayfalarında sıkça işlemiştir. Bu dönemde Mehmet Rauf, Reşat Nuri, Ercüment Ekrem, Yakup Kadri, Selim Sırrı gibi imzalar derginin sayfalarında yer alırlar. 1926 yılında bir müddet *Sevimli Ay* adı altında yayımına devam eden dergi 1927'de tekrar *Resimli Ay* ismini alır. Harf inkılabından sonra yazı kadrosu değişmiş, Nâzım Hikmet, Suad Derviş, Sabahattin Ali, Vâlâ Nureddin, Sadri Ethem yeni kadronun önde gelen isimleri olmuşlardır. 1931 yılında bir anlaşmazlık sonucu kapanan *Resimli Ay* Mart 1936'da tekrar aynı isim altında aylık olarak yayın dünyasına döner. 1938'de yeniden kapanır.[13] Bu sefer derginin yöneticisi Emin Refik Uzman'dır ve çok değişik bir yazar kadrosu vardır. Aynı sene çıkan *İstanbul Magazin-Holivut İstanbul Magazin* dergisiyle Mahmut Yesari, Cahit Uçuk gibi ortak yazarları olan *Resimli Ay*'ın bu dergiyle bir diğer ortak yazarı ise Hâbil Adem Pelister'dir.

Pelister'in bu *Resimli Ay*'da üç yazısı yayımlanır ki ikisinin konusu kadınlarla ilgilidir.[14] Ağustos sayısında Hâbil Adem kadınların kıskanç oluşlarını ele alan bir yazı yazar.[15] Bu yazıda da Freud'dan ve onun yukarıda bahsedilen teorilerinden biraz daha avami bir dille söz eden Pelister kadının kıskançlığını şuuraltına bağlar ve bunun "kadınlığın önüne geçilmez bir faciası olarak kalacağını" söyler. Eylül sayısında ise "Resimli Ay Gözüyle Dünya!" köşesinde Hâbil Adem gene "gönül" konusuna değiniyor: "Sevmeyen Genç Kızlar; Gönülsüz

Kadınlar."[16] Pelister bu yazısında beyaz kadın ticaretinin tarihine ve bu ticarete meta olan ve kendisinin "serbest kadın" olarak nitelediği kadınların hayatlarına değiniyor. Hâbil Adem'e göre bu kadınlar esrara, eroine, kokaine ve etere karşı "delicesine bir meyil" içindedirler ve hepsinde "hilekârlık, dolandırıcılık peşinde koşmak ve bu gibi adamlarla düşüp kalkmak ihtirası" vardır. "Serbest kadın, kelimenin tam manasıyle dejenere bir psikopattır. Seksuel bir psikopat bile değildir." Dönemin Amerika Birleşik Devletleri Maliye Bakanı Morgentau'nun 1913 yılında Osmanlı sefiri olduğunu söyleyen Pelister bu kişinin liderliğinde sefirlerden meydana gelen bir komitenin İstanbul'daki beyaz kadın ticareti yapan şebekeleri incelediğini ve kendisinin de bu konuyla ilgili olmasından ötürü hazırlanan rapor hakkında bilgi verebileceğini belirtiyor. Abdülhamid devrinde Avrupa'nın bütün beyaz kadın tüccarlarının servetlerini İstanbul'da Avrupa'dan gelen kadınlar için harcadıklarını, zaman zaman İstanbul'da otuz bin kadının toplandığını ve bunların kitleler halinde dünyanın çeşitli ülkelerine gönderildiğini oldukça teferruatlı bir biçimde anlatan Hâbil Adem, İstanbul'a genç kız getirip burada satmanın "Avrupa'nın macerapeşrest gençleri arasında moda olduğunu" söyleyerek yazısına son veriyor.

Bu yazıda verilen bilgilere, Pelister'in diğer birçok yazılarında yer alan bilgilere olduğu gibi, temkinle ve ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Hâbil Adem'in tarzına ve anlattıklarına temkinle yaklaşma onun çelişkilerle dolu hayatının ve hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulamayan kişiliğinin normal bir sonucu olsa gerektir.

Hâbil Adem Pelister'in 1936 yılında konusu kadın olan yazılarının muhtevasını özetlemeye çalıştım. Bu yazının, Pelister'in kişliğini ve fikir dünyasını ne ölçüde aydınlattığı bilinmez; ama en azından Hâbil Adem bibliyografyasına bir küçük katkı teşkil ettiği söylenebilir. ■

1. Bu yazı ve katkılar için bkz. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Hâbil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 11 (Kasım 1994), s. 6-14; Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Hâbil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında-II", *Toplumsal Tarih*, sayı 12 (Aralık 1994), s. 16-23; Mustafa Şahin, "Hâbil Adem Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 13 (Ocak 1995), s. 6-11; Ali Birinci, "Hâbil Adem Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 19 (Temmuz 1995), s. 54-56; Cüneyd Okay, "Hâbil Adem'e Dair Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 19 (Temmuz 1995), s. 56-58; Yaşar Akyol-Mustafa Şahin, "Hâbil Adem'in Serbest Fikir'i ve Ziya Gökalp Eleştirisi", *Toplumsal Tarih*, sayı 26 (Şubat 1996), s. 56-64; Cüneyd Okay, "Dr. Hâbil Adem", *Toplumsal Tarih*, sayı 35 (Kasım 1996), s. 6.
2. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol "Hâbil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 11 (Kasım 1994), s. 6-14
3. Cüneyd Okay, "Hâbil Adem'e Dair Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 19 (Temmuz 1995), s. 56-58.
4. Ali Birinci, "Hâbil Adem Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 19 (Temmuz 1995), s. 54-56.
5. Bu arada Latin harfleriyle Halil Yaver imzası ile yayımlanan kitapların Hâbil Adem'e ait olup olmadığı yolundaki görüşler için bkz. M. Şahin-Y. Akyol, *ibid*; Ali Birinci, *ibid*; Cüneyd Okay, *ibid*.
6. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Hâbil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında-II", *Toplumsal Tarih*, sayı 12 (Aralık 1994), s. 22.
7. Hâbil Adem'in bu yazılarından beni haberdar eden ve dergileri kullanmamı sağlayan Ali Haydar Haksal'a teşekkür ederim.
8. *İstanbul Magazin*, sayı 1 (1 Şubat 1936), s. 9.
9. Hâbil Adem Pelister, "Hayat ve Kadın", *İstanbul Magazin*, sayı 1 (1 Şubat 1936), s. 3-5.
10. Hâbil Adem'in bu sayıda bir de küçük hikâyesi var. "Bir Çift Bacağın Masalı", *İstanbul Magazin*, sayı 1 (1 Şubat 1936), s. 26-27.
11. Pelister, "Kaybolan Gönül", *Holivut İstanbul Magazin*, sayı 9/231, (15 Haziran 1936), s. 18-19.
12. Bu yazıların fotokopilerini gönderen Osman Gündüz'e teşekkür ederim.
13. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yayınları, İstanbul, 1994, s. 112.
14. Kadını konu edinmeyen yazının künyesi şu şekildedir: "Türkiye'de Eroincilik ve Eroinciler", *Resimli Ay*, sayı 3 (Mayıs 1936), s. 52-54.
15. Hâbil Adem Pelister, "Kadınlar Niçin Kıskanç Olurlar?", *Resimli Ay*, sayı 6 (Ağustos 1936), s. 54-58.
16. Hâbil Adem Pelister, "Sevmeyen Genç Kızlar; Gönülsüz Kadınlar", *Resimli Ay*, sayı 7 (Eylül 1936), s. 56-60.

RUMELİ GÖÇMENİ 17 YAŞINDAKİ KADRİ BEY'İN KALEMİNDEN

"HARP" VE "YENİ YURT"*

DR. SABRİ YETKİN

1974 yılı şubat ayında *Milliyet* gazetesinde, İlhan Bardakçı tarafından kaleme alınan ve "Balkan Bozgunu 1912-1913" başlığını taşıyan bir yazı dizisi yayımlanmaya başlamıştır. 7 Şubat 1974 tarihli *Milliyet* gazetesinde dizinin beşinci yazısı yayımlanmıştır. Bu yazının başlangıcında büyük bir fotoğraf vardır: Fotoğrafta, kar ve çamur kaplı zeminde, çıplak ayaklı bir kadının kucağında bebeğiyle göç ettiği görülmektedir. Balkan Savaşı'nda Rumeli'den göç eden Dr. Kadri Yetkin Bey, bu yazı dizisini yakından takip etmiş ve gazetenin kupürlerini biriktirmiştir. Yukarıda betimlemeye çalıştığımız fotoğrafın yer aldığı 7 Şubat 1974 tarihli kupüre Kadri Bey el yazısıyla şu notu düşmüştür: "Bir acı hatıra: Bu resim bana acı bir anı hatırlattı; 1912 senesi Teşrinisanisinde (Kasım ayı) Filorina (evvela Yunanlıların sonra Sırpların girdiği kasaba) kasabasından Soroviç'e doğru giderken, Süleyman annesinin kucağında, bir çamur deryasını, hayvan leşlerine basarak geçmiştik."

Dr. Kadri Yetkin

Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti'nin sonunu hızlandıran, büyük hezimetin yaşandığı bir savaştır. Bu savaş, siyasal, ekonomik ve sosyal açılardan bir çok dönüşüme zemin hazırlamıştır. Özellikle, savaşın hezimetle sonuçlanması, Rumeli'de yaşayan Müslüman-Türk unsurun yaşamında önemli bir oluşumu doğurmuştur: göç. İnsanların tarihsel süreçte kaçınılmaz olarak yaşadığı göç, telafisi mümkün olmayan yaralar açmış ve hemen her zaman acı ve gözyaşına neden olmuştur. 1912 yılı kasım ayında yaşadığı göç olayını acı bir hatıra olarak hatırlayan Rumeli göçmeni Kadri Bey, Filorina'dan göçe başladıklarında 14 yaşındadır. Doğduğu toprağa 14 yaşında "elveda" diyen Kadri Bey, yaşadığı bu acı olayı, 77 yaşında yeniden hatırlamış ve bunu gazete kupürüne kaydetmekten kendisini alamamıştır.

Dr. Kadri Yetkin, 1314 (1898) yılında Serfice'de Mehmet Bey'in oğlu olarak dünyaya gelmiş, Balkan Savaşı'na kadar Serfice ve Filorina'da yaşamıştır. Balkan Savaşı'nın ağır bir yenilgiyle sonuçlanacağının anlaşılması üzerine, ailesi ile birlikte Kasım 1912'de Anadolu'ya göç etmiştir. Anadolu'ya göç eden Kadri bey, Yozgat Sultanisi'ne giderek, ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra Dersaadet Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne kaydolmuştur. 8 Mayıs 1336 (1920) tarihli diplomasıyla Tıp Fakültesi'nden mezun olan Kadri Bey, askeri hekim olarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Kurtuluştan sonra askeri hekimlik görevini sürdürürken ihtisasa başlayan Kadri Bey, daha sonra dahiliye uzmanı olmuştur.

İstiklal Madalyası ve Muharip Gazi unvanlarına sahip olan Dr. Kadri Bey, Korgeneral Ali Hikmet Paşa'nın kızı Bedia Hanımla evlenmiş ve bu evlilikten daha sonra sanat tarihi profesörü olan Şerare Yetkin ve grafik sanatçısı olan Bingül (Yetkin) Erişir adlı iki kızı olmuştur. Fransa'da çalışmalarda bulunan Dr. Kadri Bey, tabip binbaşılıktan emekliye ayrılmıştır. Emeklilik yaşamında da mesleğini sürdüren Kadri Bey, İstanbul'daki çeşitli hastanelerde çalışarak, verem hastalığının önlenmesi için büyük çaba göstermiştir. Yaşamında Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük hizmetler veren Dr. Kadri Bey, 2 Eylül 1978 tarihinde yaşama veda etmiştir.

Son derece duygusal bir yapısı olan Kadri Bey, duygu ve düşüncelerini yazıya dökmekten kendisini alamamıştır. Edebiyata özel ilgisi olan Yetkin, fırsat buldukça mektup, kompozisyon ve şiir yazmıştır. Balkan Savaşı nedeniyle göçmen olan bu duygusal insan, 1914-1915 yılında Yozgat Sultanisi'nde öğrenci iken yazmış olduğu iki kompozisyon ile savaş ve savaşın neticesi olarak yaşadığı

* Belgeler üzerinde çalışıp, yayımlamama izin veren Sayın Bingül Yetkin Erişir'e teşekkür ederim.

göç hareketini yazıya dökmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın yoğun olarak yaşandığı bir dönemde duygu ve düşüncelerini yazan Kadri Bey'in yazdığı yazılardan ilki 14 Şubat 1915 tarihli "Harp" başlıklı yazıdır. İkincisi ise, 21 Mart 1915 tarihli olup, "Yeni Yurt" başlığını taşımaktadır. Yaşadıklarını yazıya dökme gibi bir geleneği pek olmayan toplumumuzda, yaşadığı acıları 17 yaşında yazıya döken Dr. Kadri Bey'in "Harp" ve "Yeni Yurt" başlıklı ilginç kompozisyonlarının çeviri yazısı, o dönemin tarihini, yaşananları daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacaktır. ■

HARP

Zaman, sahaif-i tarihe giremeyen edvarı ve o sahifeleri kan pıhtılarıyla yazan vahşetengiz kızılları rida-yı siyah mazi ile örterken, yalnız bir şeyi; bu vahşetlerin müsebbibini, o tayf-i muzlime ile gömmek istememiş onu her safha-ı edvara bir yadigâr olarak takdim etmek istemiş... Asırlar da bu yadigâr-ı şeametaveri sürükleyip getiriyor. Hem de süratle akan, aktıkça coşan bir seyl-i huruşan gibi...

İlk karnların, son asırlara olan şu hediyesi "harp" denilen dâhiyedir. "Zaman" denilen kuvve-i kahire, her şeyi kahr, her vücudu mahkûm-ı zeval ederken, her türlü hadisat, en elim fecayi üzerine perde-i nisyanı çekerken "harp" denilen sarsar-ı mevta bütün azgınlığıyla esmekten men edemiyor. Bu akur-ı eser derk-i savleti karşısında hasir kalıyor. Mesut günler, safalı geceler, en sevimli hatıralar, elim maceralar, her şey ve en nihayet hayat dest-i dehr ile mahv olurken harp bütün fecaiiyle, vahşi pençesiyle, paralayıcı tırnaklarıyla yaşıyor.

Harp... Şu kelime gözüme iliştiği vakit saha-ı inzarın önünde bir saha-ı hunin tecessüm eder. Her mevcudu bütün kâinatı kan görürüm.

Harp... Şu sözü işittiğim zaman samiamda en korkunç gök gürültülerinden daha müvehhiş yaygaralar kopar, en müvehhiş saikalardan daha tırakalı infilaklar taninendaz olur. Sahah ruhumu eninler, figanlar tahriş eder.

Harp... Şu düşünce dimağıma hücum edince, anı nihayetsiz bir silsile-i tefekkürat takip eder. Bu müselsil efkâr içinde öyle perişan ve yeisengiz fikirler bulunur, önümde öyle kanlı manzaralar, öyle cerihalar, parçalanmış vücutlar, hazin simalar tezahür eder ki bunlar harbin şeameti kadar fecidirler.

Harp... Bu bir afet-i delidir. Öyle bir bela ki bir kasırga şiddetiyle eserken, saha-ı vezanına nefha-ı memat savurur. Yüz binlerce milyonlarca lema-ı hayat bunun şiddetiyle intifapezir olur.

Harp... Kana susamış bir canavar gibi beşeriyet üzerine saldırır. Önüne geleni dişler, parçalar, ezer, yere yatırır. Milyonlarca vücut bu canavarın pençeleri altında zemin-i helaka serilir.

Harp... Hayatın hasm-ı bi-amanıdır. Bir günün bir saati içinde yekdiğeriyle boğazlaşan binlerce insan kan dalgaları arasında boğulur. Sahne-i harp, öyle bir umman-ı mematttır ki bu ummanın suları kan, kanların her zerresi eceldir.

Senelerin yetiştirdiği yüz bin vücudun üfulü harbin bir saatlik işidir. Harbin öldürdüğü vücutlarla beraber ölen dimağlar, ah işte harbin en büyük cinayeti... Öyle feci, öyle meşum bir cinayet ki cemiyet-i beşeriye bu zekâların ziya-ı ebedisiyle sersemleşir, tarik-i itilasında geriler. Meydan ve gaye serilen milyonlarca vücut içinde öyle kafalar bulunur ki onların nuruyla beşeriyet ve insaniyet tenvir edecek ve yükselecekti. O suretle bir çok saadetler husule gelecekti. Binlerce bedbahtlar sahib-i refah olacaktı. Fakat harbin sivri dişleri o kafaları kemirir, kadide çevirir.

Harp, muhrib-i medeniyettir. Bu tufan-ı muayyibat geçtiği yerleri yıkıp batıran tuğyanlar gibi bütün asar-ı medeniyeti hak ile yeksan eder. Maaliyat-ı fikriyenin, itila-yı beşeriyenin bir timsal-i zi-ihtişamı olan muhteşem medeniyet harp önünde diz çöker ve onun tahripkâr, hunalud ayaklarıyla çiğnenir. Behişti iklimler harp ile bir manazara-ı duzahi kesp eder. Mamur ve abadan şehirler aşiyan-ı yevm ve gurab olur.

Güzel ve yeşil yurtlar viraneye döner. Ah... şu satırları yazarken bedbaht Rumilinin sakaflarında baykuşların matemdar, boğuk sadaları çınlayan güzel sarayları, yanıp kül olan evleri, her köşeden her bucaktan işitilen, mazlumane, yetimane feryatlar hatıramda canlanır da ruhumu, kalbimi bütün şuurumu yakar. Bu anda dâhiye-i harbe lanethan olurum.

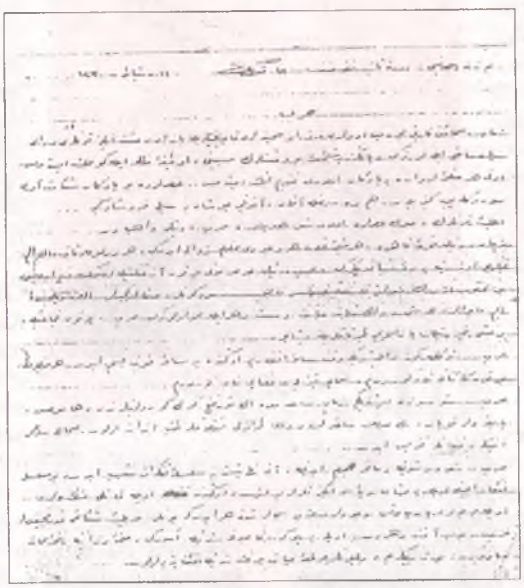

"Harp" başlıklı yazının ilk sayfası.

Harbin netayic-i seyyiesi, bütün dehşetiyle daire-i tefekküre giremiyor. O, o kadar bîhudutttur. Fakat harp, bu kadar meşum, bu kadar tahripkâr olduğu halde onu her fert şayan-ı tebcil takdis görür. Her hükümet onu gaye-i siyaset bilir. Evet ihtirasat-ı şahsiye ile iki ferd-i beşer boğaz boğaza gelirken, neden ihtirasat-ı milliye ile iki hükümet çarpışmasın? Niçin devletler amal-ı hunerizanelerine kavuşmak için harbi bir vasıta-ı muvaffakiyet telakki etmesin? Bu tabii değil mi?.. Medeniyet ne kadar terakki ederse etsin, beşeriyet yükselirse yükselsin, harp denilen beliye her zaman için mevcut olacak, o da insanlarla beraber yükselecek ve o yükseklerde isbat-ı mevcudiyet edecek... Nitekim ediyor da...

Beşeriyet, fikr-i itila perverde etmekle beraber, fikr-i istila da besler. Çünkü beşeriyetin hamır-ı tıynetinde biraz da arzu-yı cidal bulunur. İşte bu fıtrat dolayısıyla nur-ı medeniyet yerleri değil, gökleri bile parlatsa harp ateşi sönmeyecektir. Delil mi arzu ediliyor? İşte dünyanın en medeni kıtasında iştigal eden, Avrupa'yı kasıp kavuran

naire-i harb, bu cihan harbinin infilakıyla ne insaniyet düşüncesi kaldı ne de nur-ı medeniyet. Herkes kurun-ı vasati kavgacısı oldu.

İki masum bile, daha hırsın ne demek olduğunu idrakten pek uzak bulunan iki nevzad bile yan yana bırakıldıkları zaman yekdiğerinin boğazına sarılmaya, birbirini tırnaklamaya çalıştığı halde iki adamın boğuşması, iki milletin, iki devletin meydan-ı cenge atılması pek tabii olmaz mı?

Evet, nazarımda harp netice-i tabiattır. Tabiat payidar oldukça o da ber-karar bulunacak.

Fakat yazıklar ki harp huşunet-i tabiattan, daha korkunç, daha gaddar.

Ya his-i intikam, insanların mevcudiyetinde temerküz eden "intikam" yaşadıkça harbin de yaşayacağı bedihi değil midir? Ben, milletime, devletime, yurduma karşı yapılan bir hakaret ve tecavüzün, uğradığım zilletin intikamını ruhumda, kalbimde, benliğimde besledikçe her zaman harbi takdis edecek ve seveceğim.

Bu, böyle olduğu halde, fikr-i beşer istediği kadar itila bulsun, medeniyet istediği kadar ilerlesin, dâhiler istedikleri kadar harbin önünü almaya çalışsınlar, netice hep adem-i muvaffakiyet olacak.

Sahaif-i tarih-i beşeriyet en münevver asırlarda bile kızıl renge boyanacak, o sahifelerde en müterakki devirlerde bile kan pıhtısı görülecek. Fakat bu insaniyet için bir şaibe, beşeriyet için bir tehlike, medeniyet için bir sedd-i hail olacakmış... Bu, şüphesiz olduğu kadar "harp" kelimesinin tarihten silineceği de bi-iştibahdır. Bu kurun-ı evveli yadigârı ebediyen payidar olacaktır.

YENİ YURT

Ansızın zuhur eden korkunç, korkunç değil öldürücü felaketten kaçarak İstanbul'a sığındığımız vakit şöyle düşünmüştük: Yurdunu, evini, barkını bütün varını yoğunu, yangından, ateşte yanmaktan kurtulmaya çalışan şaşkınlar gibi terk ederek hicret eden bizim gibi varlığı ancak bir yoksulluk olan muhacirlere artık şehirlerde hayat sürmek mümkün mü olur? Elden giden bahtiyarlığa tekrar kavuşmak nasip mi olur? Şehirler, kasabalar bizim gibi sefilleri artık göğsünde besleyemez. Şehir hayatı, debdebeli bir ömür bizim için tamamıyla yok oldu. Evet şimdiden sonra biz alın teriyle yoğrulmuş ekmek yemeden yaşayamayacaktık.

O halde bundan böyle bize yakışan neydi? Şüphesiz ki köylü olmak. Üfül eden bahtiyarlığımızın bir kısmının tuluunu görmek istersek onu ancak bir köyün bulutsuz ve pembemsi ufuklarında aramalıyız. Tarlalarda çalışmak, çayırlarda at otlatmak, bayırlarda koyun sürüleri beslemek... İşte böyle bir yaşayış bize müsterih bir hayat bağışlayacak... Sevinçlerle dolu bir evi ancak bir köy meydanında bulacaktır; kederleri, acı hatıraları izale edecek güzel ve mai bir simayı ancak bir köy muhitinde görebileceğiz.

Hakikaten de öyle oldu. İşte şimdi biz bir sene oluyor ki köy hayatı yaşıyoruz. Köy hayatı... Öteden beri takdis ve tebcil ettiğimiz bir hayata şimdi biz de kavuşmuştuk. Evvelce köylülerin her türlü gürültüden, patırtıdan uzaklarda, güçlüklerden azade olarak yaşamalarına gıpta ediyorduk. Köylülerin gürbüz ve kuvvetli vücutlarına, onların yalancı süsleri manzur gören, asabi hırçınlıklardan hoşlanmayan kadınlarına kıskanç nazarlarla bakardık. Onları hep mesrur, her vakit memnun görürdük de "biz de böyle külfetsiz, kedersiz yaşasak" derdik. İşte şimdi biz de onlar gibi olduk. Kuvvetli kollarla, tükenmez bir gayretle toprakları karıştırarak oralardan insanların saadetlerini hazırlayacak vasıtaları bulup çıkarmakta onlar gibi çalışıyoruz.

Köy yaşayışı... Ooh büyük şetaretli bir ömür... Yaşamanın zevkini şimdi duyuyoruz. Sabahları horozların ötüşleri, bülbüllerin şakırtıları arasında şafakla uyanmak, ayakta çarık, omuzda çapa olduğu halde güzel güzel esen seher rüzgârının titrettiği yaprak hışırtılarını işiterek tarlaya gitmek bütün gün orada çalışmak, sonra geceleri bir yerde toplanarak tatlı tatlı konuşmak, dertleşmek, bu suretle yorgunluğu gidermek... Ooh işte hayatın en sevimlisi.

Evet; böyle olmuştu... Rumiliyi, doğup büyünülen vatanı, seve seve görülen dağları, ovaları, bütün rahatlıkları terk edip de İstanbul'a sığındığımız vakit şimdiden sonra hayata ancak bir köylü vaziyetiyle karışabileceğimizi mülahaza ederek şimdi yaşamakta bulunduğumuz şu köyceğizi teşkil etmiştik.

Hicret ettiğimiz zaman on aile birlikte bulunuyorduk. Samimi bir karabet bu aileleri yekdiğerine metin bir muhabbetle bağlayarak "48" kişilik bir kafile husule getirmişti. Biz 48 nüfus hepimiz bir ağacın dal, budakları idik. Amcalar, dayılar, enişteler, teyzeler, halalar... bir çok da çocuk bir cedde mensup ahfad idi. Mevcudumuz yeni bir yurt meydana getirmeye pek müsait idi. Dedem, babam ve bunlar gibi tecrübe görmüş, feleğin her kahrını çekmiş devrendiş ihtiyarlar gurbet ellerinde şu büyük aile efradının perişan ve sefil olmasını akla münafi görmüşlerdi. Bu sebeple Anadolu'nun, bu mübarek anavatanın bir köşeciğinde bir köy meydana getirerek orada asude yaşamayı pek münasip bulmuşlar ve derhal bu köyün inşasına gayret etmişlerdi. Muhacir komisyonunun muavini ve bizim gibi ateşli, kanlı gençlerin birkaç günlük çalışması şu küçük köyü pek kolaylıkla yapabilmişti.

İntihab ettiğimiz mevki pek güzel ve ruhperver. Anadolu'nun bir tarafında böyle bir meliha husule getirmek, istediğimiz vakit münasip bir yerin bulunması hususunda in'ikad eden aile meclisi pek çok münakaşaları dinlemişti, herkes bir ciheti beğeniyor, kimi Şam, kimi Bağdad diyordu...

Biz, sahilde doğmuş, denizde büyümüş idik. Dalgalı sularla, hiddetli rüzgârlarla ünsiyetimiz vardı. Denizin suları uslu çocuklar gibi sakin sakin uyudukları vakit kayıklarla, sandallarla denizin enginlerine açılır, balık avlamakla eğlenirdik. Bir eğlence mahiyetinde olan şu iştigal -sanki bu günler için- bizi balıkçı yapmıştı. Mensup olduğumuz aile asil ve zengin idi. Ailemizin servet ve saadetini ihzar eden sebep çift sahibi olmak idi. Şimdi birlikte bulunduğumuz şu beş on ailenin her birinin az çok tarlası, çiftliği vardı. Oralarda çiftçiler çalıştırıyor ve hayatımızı bütün huzuzatıyla temin ediyorduk. Ailemizin medar-ı taayyüşü ziraat olduğu için içimizde bu usule aşina erkekler de bulunuyordu. Öyleyse biz Rumili'nde sönen ocağımızı geniş Anadolu'nun hangi bucağında tekrar yakalayabilirdik?.. Şüphesiz ki deniz kenarında, münbit ve mahsuldar bir mahalde.

Bir mahallin intihabı meselesi düşünülmeye muhtaç idi. Meclisin ihtiyar ve genci her biri bir şey söylüyordu. Meclise riyaset etmekte olan dedem:

Evlatlar, durunuz. Telaşa lüzum yok, içimizde çok şükür mekteplerde okumuş, bilgili gençler yok değil. Onlar Anadolu'nun her sahilini az çok bilirler. Ba-husus köyümüzün, sahilin nezafet-i tabiiye ile süslenmiş bir mahalde olmasını bizden ziyade isterler. Reisin sözleri meclis üzerinde mühim bir tesir uyandırdı. Heyet biz mekteplilerin beyan-ı fikr etmelerine muntazır bulunuyordu. Şu kalabalık aile içinde derece-i tahsili biraz ilerletmiş üç genç bulunuyorduk: Ben ve iki amcazadem. Heyetin şu cihetin hallini bize terk etmesi üzerine üç amcazade müzakereye

Kadri Yetkin'in *Milliyet* kupüründeki notu.

başladık. Birimiz Marmara havzası diyordu. Diğer ikimiz Adalar denizi sahili olmasında ısrar ediyorduk. Meclise istediğimizi bildirdik. İstanbul'a daha yakın olmak münasebetiyle İzmit sahilinde bir mahall-i münasibin taharrisi kabul edildi... İşte bu suretle köyümüzün şu latif mevkiini bulmuştuk. Köyümüzün mevkii pek şiirane... Adeta cennet gibi. Önümüzde nihayetsiz bir deniz, uzakta teselsül eden dağların eteklerinden başlayan ormancığın kesif kümesinden ayrılarak ta sahile kadar saye salan büyük küçük ağaçlar arasına gizlenmiş on beş kadar evceğiz, koyu gölgelerden kurtularak pek uzaklara kadar imtidad eden bir ova, o ovayı dolaşarak, köyümüzün ortasından geçerek denize dökülen bir derecik, onun etrafında bahçeler, tarlalar öte taraflarda bayırlar, meralar bütün bunlar bizim yeni yurdumuzu teşkil ediyor.

Yeni yurtta birleştiğimiz ilk gece, mescidin önünde mehtap ile parıldayan meydanlığa toplanmıştık. Kurulan meclis çalışmayı intizam altına alacaktı. İştigal için her türlü vesait evvelden hazırlanmıştı. Saban, araba, öküz, beygir, alat ve edevat-ı ziraiye-i saire, kayıklar, sandallar ihzar edilmişti. Şimdi yalnız çalışmak ve yaşamayı bir intizama sokmak lazım geliyordu. İçtimada her şey düşünüldü, her cihet konuşuldu, herkesin vazifesi tayin edildi. Sıra muhtar, imam, mektep hocasının tayinine gelmişti. Hep akrabadan mürekkep köy ahalisinin muhtarı dedem oldu. İmamete içimizde bu mansıba en layık olan halamın zevci Molla Yusuf geçirildi. Köy çocuklarının terbiye ve tahsillerine çalışmak vazifesi de biz gençlere tefviz olundu ve müzakere nihayete erdi.

Muhacirler köyü... Yeni yurdumuza bir çok hatırat-ı elimenin ve bedbaht Rumili'nin unutulmamasını temin edecek şu ismi vermiştik... "Muhacirler Köyü" ne hazin bir isim, ne kadar fecayiin yadiyetine vesile teşkil edecek olan bir isim, bütün üfül eden mazinin hatıralarını kendinde toplayan bir isim... Bizden pek çok zaman sonra şu köyün şu güzelliklerle dolu muhitinde doğacak, bahçeler üzerinde, ağaçlar altında büyüyecek ve şu küçük köy belki büyük ve medeni bir şehir haline koyacak olan ahfad şu isimden her şeyi anlayabilecek ecdadının ne olduğunu öğreneceklerdi.

Muhacirler köyü, etraf köylerde bir lisan-ı takdir ile söyleniyordu. Onun çalışkan ve pek az olan ahalisine, o ahalinin nail oldukları bahtiyarlığa civar köylüler hayret ve gıpta ediyorlardı. Evet biz, yorulmak bilmez bir surette çalışıyoruz. Kimimiz tarlalarda çabalıyor, kimimiz bahçelerde çalışıyoruz. Çocuklar hayvan, koyun otlatıyorlar, yeşil çayırlar içinde dağın eteklerinde koşup dolaşıyorlar. İhtiyarlar bu tarz faaliyeti hayret ve takdir ile temaşa ediyorlar ve kemal-i istiğrab ile "Allah, Allah!.. Ne idik, ne olduk" deyip duruyorlar.

Hele tarz-ı telbisimiz, bu bizim pek hoşumuza geçmişti. Bir zamanlar şehirli iken elbisemizin bir tarafı örselenir, üzerimizde bir leke bulunduğunu gördüğümüz vakitler hiddetler içinde kalıyorduk. Fakat şimdi üzerimizdeki köylü elbiselerine, toz ve toprak içinde kalan üst ve başımıza bakıyoruz da biz o eski nazik şehirliler kahkaha ile gülüyoruz. Muhaceret, ıstırap ve müşahedelerimiz bizi pek kavi ve metin ettiği için pek güzel çalışmakta bulunuyoruz. Elde ettiğimiz mahsulatı, tavuklarımızın her gün doğurdukları yumurtaları, koyunlarımızdan sağılan saf sütleri, vakit vakit avladığımız taze balıkları köyümüzün yakınında bulunan şehre götürüyor, satıyoruz.

Zamanımız büyük bir mesudiyetle geçiyor. Gerçi o evvelki rahatlar avdet etmiş değildir. Fakat bu sadelikler içinde o zıyaa uğramış zamanları çok vakitler düşünmeyiz bile. Bizi yekdiğerimize birleştiren karabet aramızda pek büyük muhabbetler husule getiriyor. Biz şu birkaç aile yekdiğerimize karşı sahici duygular besliyoruz. Adeta köy içinde bir aile halkı gibi yaşıyoruz. Erkekler el birliğiyle çalıştıkları gibi kadınlar da birlikte çabalıyorlar. Hülasa pek muntazam bir hayat sahibiyiz. Bu hayatın en tatlı bir cihetini ise geceleri odalarda toplanarak musahabelerde bulunmalar teşkil eder. Biz hemen her gece bazen odalarda, bazen köyümüzün ufak bir meydanlığında birleşiyoruz. Gündüzkü yorgunluğumuzu gece dertleşmelerimizle izale ediyoruz. Bu zamanlar güzel ve gülünçlü sözler söylüyor ve büyük bir zevkle dinliyoruz. İhtiyarlar gençlere hisse kapılacak hikâyeler, masallar anlatıyorlar.

Çocuklar yekdiğeriyle oynaşıp eğleniyorlar. Eski zamanlardan beri köylüler arasında cari olan adat ve ananat bizde de hiç eksik değil. Biz her türlü hususat ve harekâtımızda eski köylüleri taklit ediyoruz. Bu taklit pek tuhaf oluyor. Evvelce şehirli iken sonra köylü olmak ah zamanın böyle ne kadar vefasızlığı var.

Bu sözlerimden bedbahtlığımız anlaşılmasın, hayır. Biz tamamıyla mesuduz. Eğer böyle bir hayat teminine gayret etmeyeydik elemler, acı hatıralar taht-ı tazyikte belki de yaşayamayacaktık. Köyde hep bir arada bulunmamız bizim eski dertlerimizi, tadil-i asl vatanımızı düşünmekten yürekler parçalayıcı elemleri mümkün olduğu kadar teskin ediyor.

Fakat heyhat... Bu kederler, bu elemler ne kadar teskin ve izale edilirse edilsin, yine ne kadar bahtiyar yaşarsak yaşayalım yine ruhumuzu vakit vakit bir kanlı pençe kanatır. Bizi inletir. Evet ne kadar mesut olsak, ne kadar bahtiyar yaşayacak olsak yine vatan mehcuruyuz. Köy iştigali arasında bizim yine en mühim meşguliyetimiz, en mukaddes vazifemiz çocukların kafalarını intikam duygusuyla doldurmak, zaif kalplerini vatan muhabbetiyle yurt aşkıyla çarptırmak oluyor. Akşam zamanları çok vakitler deniz dalgalarının sahile çarpıntılarında Rumili felaketzedelerinin figanlarını işitiyoruz. Köyün kızıllaşan ufuklarında, ocaklarımızda tüten dumanlarda Rumili masumlarını zavallılarını yakıp kavuran istila ateşinin kızıl alevlerini, kıvılcımlarını görüyoruz.

Şebnem İtil koleksiyonu

ALTIN VEFK

"Vefk", çok eskilerden beri, kimi durumlarda nazarlık, çoğu zaman muska ve dua niyetiyle kullanılan manevi bir yöntem ve araç olup bu Arapça sözcüğün anlamı "uygunluk, uygun gelme"dir.* Dileklerin, umutların gerçekleşmesi, duaların yerini bulması için, üzerine Arapça harfler, rakamlar, âyetler, adlar yazılan, üçgen, dörtgen, daire ya da oval biçimli küçük madeni levhalar, kâğıtlar, deri parçaları birer vefk olarak koyunlarda gezdirilmiş, boyunlara asılmış, kollara bileklere bağlanmıştır. Dahası, bundan 40-50 yıl öncesine kadar, emekleme-yürüme çağındaki çocukların, alınlarına gelecek şekilde saçlarına altın vefkler iliştirildiği biliniyor.

Muska ve nazarlıktan farklı olan vefkin yüzeyi karelere taksim edilip her kareye, ebced hesabına göre harfler veya bu harflerin karşılığı olan rakamlar yazılır, diğer yüzündeki ve kenarlarındaki âyet yahut duaların, söz konusu rakamların çarpımından elde edilen sayılar kadar okunup yinelenmiş olduğuna inanılırdı. Doğal ki bu karmaşık iş, muskacılardan ozanlara ve kuyumculara kadar pek çok kişiye de kazanç olanağı sağlıyordu. Hele, haşere öldürücü ilaçların bilinmediği zamanlarda, tahtakurusu, bit, pire, sivrisinek için bile türlü türlü vefkler yazıldığı düşünülürse bu konunun geçmişte ne denli yaygın olduğu ve ciddiye alındığı anlaşılır. Nail-î Kadîm "*Se-rûze devlet-i ikbâl-i çarha olma dil-beste / Bu bir vefk-i müsellesdir nice bâzûya bağlanmış!*"** dediğine göre tarihimizin anlı şanlı paşaları beyleri de kollarına vefkler bağlayıp makamlarını korumayı veya daha yüksek yerleri elde etmeyi ummaktaymışlar.

Kethüdazâde Ârif'in "*Yahud tesvid edib zer-levha üzre vefk-i Yâ-Nûr'u / Mehabib-i nücûmu serteser teshîr eder mehtâb!*"*** teşbihi ise daha da anlamlıdır.

Mete Tunçay dostumuzun dialarını verdiği bu altın levha vefk de "mehtab" biçiminde, hem nazarlık hem muska olarak yapılmış. Bir yüzünde, Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresinden, içinde "kürsî" geçtiği için "Âyete'l-Kürsî" olarak bilinen ve dua niyetiyle okunan 255. âyet yazılıdır. Diğer yüzünde ise çemberde "Ashab-ı Kehf'in adları (Yemlihâ, Mekselina, Mislinâ, Mernûş, Debernûş, Sazenûş, Kefeştatayuş ve köpekleri Kıtmir); ortadaki vefk dörtgeninin 25 karesine, ebced harfleri, dörtgenin kenarları dışına da dört büyük meleğin adları "Cebrail", "Mikail", "İsrafil" ve "Azrail" yazılmıştır. Bir çocuk için yaptırıldığı kuşkusuz olan bu vefkteki Ashab-ı Kehf (Yedi Uyuyanlar) adları, uyku muskaları için geçerli olduğuna göre, kendisine altın suyuna batırılmış vefk yaptırılan meçhul yumurcağın mışıl mışıl uyuyamadığı tahmin edilebilir.

Necdet Sakaoğlu

* Dilimizdeki "muvafık" sözcüğünün kökü olan "vefk"ın sonundaki "k"yı kalın okumak gerekir.

** Anlamı: "Üç günlük dünyanın aldatıcı mevki ve makamlarına bağlanma. Çünkü, üçgen biçimli vefkler, çoğunun pazusunda da vardır."

*** Anlamı: "Ay, altın levha üzerine Nûr âyeti yazılmış gibi ışıklar saçarak bütün yıldızları birer sevgili gibi büyülemiş."

ASYA VE AVRUPA TÜRK HALKLARININ SOSYOPOLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞMELERİNİN ESASLARINA İLİŞKİN BAZI GÖRÜŞLERİMİZ-II

MİR SEYİD SULTAN GALİYEV

HAZIRLAYAN

S. HALİT KAKINÇ

Tekelci sanayiin yardımına başvurma zorunda kalma süreci, somut olarak aşağıdaki unsurlardan oluşmaktadır:

a) Metropol Ekonomilerinin Başlıca Unsuru Olan Ekonominin Ucuz Hammadde Temini ile Yaşatılması

Batılı halkların hammadde kaynağı olarak Asya ve Afrika ülkelerine yönelik işgalci politikaları ve bu politikaların beraberlerinde getirdikleri tüm diğer olaylar, bu noktadan kaynaklanmaktadır: Birincisi, yarı sömürgelerdeki bağımsızlık kırıntılarına karşı verilen acımasız mücadeleler ve sömürgeler tarafından bağımsızlık yönünde sergilenen en küçük bir girişimin bile zalimce cezalandırılması; ikincisi ise metropollerin belli başlı ulusal grupları arasında sömürge mülkleri için aralıksız olarak sürdürülen rekabet savaşlarıdır. Diğer bir deyişle, bir taraftan metropoller ile sömürgeler arasındaki sosyal ihtilafların artışı, diğer taraftan da diktatör metropollerin farklı soyları arasındaki ulusal ihtilafların kökenleri burada saklıdır.

b) Sanayi Ürünlerinin Ucuza Mal Edilişinin Sağlanması

Üretim teknolojisinin geliştirilmesi, metropollerin sanayi işçilerinin ve sömürgelerin yardımcı işçilerinin istismarı yoluyla gerçekleştirilmektedir. Metropollerde sınıfsal ihtilafların varlığı ve bu ihtilaflara dayalı olarak sınıfsal siyasi partilerin ortaya çıkış nedenleri bu noktada saklıdır.

c) Metropollerin Sanayi Ürünleri İçin Ucuz (Kârlı) Satış Pazarlarının Sağlanması

Metropollerin, sömürgeleri ve yarı sömürgeleri yalnızca kendi ellerinde ve kendi boyundurukları altında tutmak yönünde değil, aynı zamanda metropollerin sanayi ürünlerinin daimi satış pazarları olarak elde tutmaya yönelik sömürgeci politikalarının yoğunlaştırılması bu hususla ilgilidir.

Bu politikalar, sömürgeler ile metropoller arasındaki sosyal ihtilafların yalnızca yoğunlaşmasına neden olmaktadır ve bu ihtilaflar, birinci derecede uluslararası faktör niteliği kazanmaktadır.

Metropol maddi kültürlerinin gelişme sürecinin bu sonuncu unsuru, sömürgeler ile metropoller arasında oluşan ilişkiler açısından özellikle büyük önem taşımaktadır. Zira bu unsur, çağdaş Batılı halkların kültürünün başlıca dinamiğini ve çağdaş insanlığın gelişme sürecinde ortaya çıkan tüm sosyal sapmaların da başlıca nedenini oluşturmaktadır.

Söz konusu sapmalar aleni olarak ortadadır ve bunları yalnızca körler ve siyasi açıdan dejenere olmuş tipler inkâra yeltenebilirler. Bu sapmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Yerküre ve Özellikle de Sömürge ve Yarı Sömürge Zenginliklerinin İnsanlığın Genel Çıkarları Açısından Hunharca ve Verimsizce İşletilmesi

Bu gerçeği yeniden kanıtlamaya ihtiyaç yoktur kanısındayım. Zira, metropollerin kendi "evleri"ndeki ve sömürgelerindeki ekonomik faaliyetlerine bakmak yeterlidir.

b) Dünya Üretim Sürecinin ve Genel Tedavül Sürecinin İrrasyonel Düzeni ve Bunun Sonucu Olarak Kütlevi İnsan Enerjisinin Verimsiz Bir Şekilde Yok Edilişi

Metropollerin ellerinde yoğun bir şekilde birikmiş olan üretim araçlarının hammadde ana kaynaklarından ve dünya satış pazarlarından uzakta bulunmalarından dolayı, hammaddenin üretim araçlarına ve bunlardan alınan ürünlerin de (malların) satış pazarlarına yönelik olarak uzak mesafelere taşınmaları gerekmektedir.

Örneğin yün ve deri hammaddesi Tibet'ten, Hindistan veya Afganistan'dan Büyük Britanya'ya doğru taşınmak, burada kumaş, ayakkabı ve diğer mallara dönüşerek gerisin geriye tekrar kendi anavatanına yolculuk yapmak zorundadır. Aynen bunun gibi Türkistan veya Güney Kafkasya pamuğu (bu arada Bakû petrolü de) önce medeni ülkelere, sözgelimi Moskova veya İvanovo/Voznessensk'e seyahat etmek, burada manifatura veya başka bir şeye dönüştükten sonra tekrar Türkistan veya Güney Kafkasya'ya, bazen de daha uzaklara (İran, Afganistan vb) geri dönmek zorundadır. Araçların ve

insan enerjisinin ekonomik kullanımı açısından tam tersine bir yöntem, diğer bir deyişle, hammaddeyi kendi vatanında, yani sömürge ve yarı sömürge ülkelerde gerekli tüketim mallarına dönüştürmek, daha doğru bir hareket olacaktır. Bu ülkelerdeki üretim araçları, ki bunları metropollerden sağlamak ve yeniden organize etmek mümkündür, dışında kalan tüm koşullar (hammadde, sıvı yakıt, kullanılmayan ve boşu boşuna yok olup giden insan enerjisi, bunun yanı sıra sömürge halklarının fabrika mallarına karşı duydukları kütlevi ihtiyaç) mevcuttur. Söz konusu mallar, yalnız bundan sonra ihtiyaca göre yurtdışı yolculuklarına artık doğal biçimlerinde değil, medeni mallara dönüşmüş olarak ve oralardan gelecek olan doğal tüketici talepleri ile orantılı olarak gönderilecektir.

c) Mevcut Durumun ve Mevcut Yapının (Yani Dünyanın Ekonomik Düzeninde Görülen İrrasyonelliğin ve Bundan İleri Gelen Sosyal Sapmaların-Adaletsizliklerin Sürekli ve Düzenli Bir Biçimde Korunması İçin İnsan Enerjisi Kütlevi ve Verimsiz Bir Şekilde Harcanmaktadır

Bu husus, Batının azgın militarizminde, onun kara, deniz ve hava kuvvetlerinin, iç ve dış koruyucu kontenjanının akıl almaz bir şekilde artırılması ile açığa vurulmuş bir durumdadır. Batılı halklar, yalnızca her türlü "sarı", "siyah" ve diğer "tehlike" ve "panizm"lerden değil, aynı zamanda "birbirlerinden" de korunmaktalar.

d) Sömürge ve Yarı Sömürge Ülkelerin Üretim Güçlerinin (Yerküre Nüfusunun Büyük Bir Kısmı) Doğal Bir Şekilde Gelişmesinin Engellenmesi -ki Bu Zeminde Sömürge ve Yarı Sömürge Halklar ile Metropolya Halkları Arasında Aleni Bir Sosyal Eşitsizlik Oluşmakta, Bir Bütün Olarak Çağdaş İnsanlığın Medeni Yönden Gelişmesi Engellenmektedir

Sömürge ülkelerdeki gerici ekonomik ve sosyal düzenlerin muhafaza edilmesi, sömürgeci Batı emperyalizminin işine gelmektedir. Zira metropollerin eşkıya kültürü yalnızca bu gerilik zemini üzerinde soluk alabilir ve geliştirilebilir.

Sömürge halklarının karanlık ve baskı içerisinde tutulması, kendi tarihsel gelişme süreçleri içerisinde insanlığın başına hapishane gardiyanı kesilmiş olan Batılı halklar için gerçek ve yaşamsal bir ihtiyaçtır. Metropolya halkları ve onlar tarafından sömürülmekte olan sömürge halkları arasında görülen sosyal eşitsizliğin nedeni burada saklıdır. Metropolya halkları, her türlü medeniyet nimetlerinden, teknoloji ve bilimden yararlandıkları halde, sömürge halklarının ana kitlesi, yarı aç ve dilenci hayatı içinde sürünmektedirler. Bir tarafta çelik ve granitten yapılmış gökdelenler, diğer tarafta miskin ve izbe barakalar... Bir tarafta otomobil, tramvay, otobüs, tren, buharlı gemiler ve uçaklar... Diğer tarafta tembel kısraklar, Nuh zamanından kalma kağnılar ve arabalar... Bir tarafta elektrikli sabanlar, traktörler, buharlı değirmenler, sulama sistemleri, yapay gübreler... Diğer tarafta karasaban, kürek, kazma ve tırmık... Bir tarafta elektrik, telefon, telgraf ve radyo... Diğer tarafta kara çıra, gaz lambası ve artı tüm diğer şeylerin yokluğu... Bir tarafta güzel sanatlar, edebiyat, oyunlar ve kahkahalar... Diğer tarafta umutsuz bir karanlık, sürekli acılar ve gözyaşları... Bir tarafta tokluk, güven ve her yönüyle teminat altına alınmış bir yaşam... Diğer tarafta açlık, soğuk, sefalet, ölüm ve yozlaşma!..

Sultan Galiyev ikinci eşi Fatima Ereyna ile.

Bu duruma hak verebilir miyiz?.. Bütün bunları normal bir durum ve normal bir düzen olarak kabul edebilir miyiz?.. Hayır!.. Ve yine hayır!.. Bu durum, hangi ahlak öğretisi açısından bakılırsa bakılsın, en büyük sosyal sapmanın ve dünya çapındaki sosyal adaletsizliğin ifadesidir!

3. Metropollerin Ulusal Kültürlerinin Bütünleşme Eğilimi

Burada, özellikle bir soruya cevap vermeden geçecek olursak, metropollerin kültürüne ilişkin yapmakta olduğumuz analiz, yarım kalacaktır: Metropolya halklarının kültürü nereye yönelmiştir?.. Ve neye dönüşmek yolundadır?.. Bu sorular, söz ko-

B. F. Sultanbekov'un Sultan Galiycv ile ilgili kitabının (Kazan, 1991) kapağı.

nusu kültürün gelişme dinamiği ile sıkı sıkıya ilişkili olup, onun en karakteristik ve önemli özelliklerini, ki bunlar yakın döneme yönelik olarak dünyanın gelişme perspektiflerine açıklık kazandırmaktadır, birini ortaya çıkarmaktadır. Biz, bu özelliği bütünleşme, diğer bir deyişle, metropolya halklarının ulusal ve maddi kültürlerinin merkezileşmiş bir şekilde bütünleşmesi olarak tespit etmekteyiz.

Böyle bir eğilim var mı?.. Evet, vardır.

Yani emperyalist savaş, savaş sonrasında da Rusya ve diğer ülkelerde yaşanan devrimsel depremler, "muzaffer" ülkelerin değişik grupları arasında günümüzde sürdürülmekte olan "'diplomasi" mücadelesi, Batılı halkların değişik siyasi partilerinin sergiledikleri harıl harıl çalışmalar... Tüm bunlar, söz konusu eğilimin muhtelif şekillerde açığa vurulmasından başka bir şey değildir.

Bu eğilim, şu iki çelişkinin baskısı altında cereyan etmektedir:

1) Metropolya halklarının mevcut maddi kültür yapısının (ulusal parçalara bölünmüş olan özel mülkiyetli veya anarşist kapitalizm) özüne ters düşmektedir.

2) Bununla bağlantılı olarak, sömürgelerde metropollerin zulmünden kurtularak sosyal özgürlüğe ve ulusal kurtuluşlara kavuşma koşullarının oluşması, diğer bir deyişle sömürgelerin ulusal kurtuluş hareketleri güç kazanmaktadır.

Birinci çelişkiyi ele alalım. Bunun en somut ifadesi nedir?.. Şöyle açıklayabiliriz: Mevcut düzen, metropolya halklarının maddi kültür esaslarının mevcut yapısı, ileride onlara sömürge halklarını düzenli bir biçimde, cezasız, belasız ve tam anlamıyla istismar etme imkânı vermeyecektir. Metropolya halklarının maddi ihtiyaçları, bu halkların maddi kültürünün mevcut yapısını aşmış durumdadır. Köleleştirilmiş insanlığın can damarlarının herkes tarafından ayrı ayrı ortak bir plan ve merkezi bir irade olmaksızın sömürülmesi, verimlilik açısından istedikleri etkinliği yaratamamakta, beklenilen azami sonucu verememesinin yanı sıra, soyguncuların isteklerinin aksine çeşit çeşit sürprizi de beraberinde getirmektedir.

Görülüyor ki, sömürgeler ile yarı sömürgelerin ve insanlığın geriye kalan kısmının mevcut sömürülme sistemi, onların bedenlerindeki kanın devinimini tamamen durdurmak için yeterli değildir. Onlar yaşamsal yeteneklerini muhafaza edebilir; yaşayabilir, soluyabilir ve zaman zaman bu istismarcılar, başkalarının mallarını bölüşmek için kendi aralarında kavgaya tutuştuklarında, onlara karşı ayaklanabilirler. Fakat Batılı halklar, sömürge halklarının bu tür hareketlerine göz yumma gibi bir "lüks"e izin verebilirler mi?.. Elbette ki hayır!

İsteseler de istemeseler de, kendi maddi kültürlerinin iç yapısının değiştirilmesi; yeni, daha ileri, daha düzenli ve mükemmel bir ekonomik yapının oluşturulması, ekonomik gündemlerini işgal etmektedir Ve başka türlüsü de olamaz!

İçinde bulunduğumuz ve artık geçmekte olan dönemde, metropolya halklarının maddi kültürünün iç yapısının özelliği nedir?.. Bu özellik, iki temel üzerinde bina edilmiştir: Ulusların kendi içlerinde özel mülkiyet ve uluslar arasında özel mülkiyet. Diğer bir deyişle, üretim araçları ve elde edilen zenginlikler, ister ulus içerisinde, ister değişik ulusların arasında, göreceli olarak dağınık bir durumdadır.

Birinci hususu, ulusun kendi içindeki mülkiyet olgusunu ele alalım: Bu husus, batılı halkların maddi kültürünün gelişme süreci içinde hangi sonuçları vermektedir?.. Bunlardan birincisi, mülkiyet sahipleri, yani kapitalistler ve onların oluşturdukları gruplar (tröstler, sendikalar, karteller vb), bazı durumlarda ise değişik sanayi dalları arasında yaşanan rekabettir. Bunlar, kazanç ve daha büyük kârlar peşinde koşarak birbirleri ile mücadele ediyorlar ve enerjilerinin büyük bir kısmı, bu mücadeleye harcanıyor.

Doğrudur... Söz konusu rekabet, özel mülkiyete dayalı kapitalizmin tek ve zaruri ilkesidir. Sermayenin birikimi ve merkezileştirilmesi açısından ilerici bir rol oynamaktadır. Fakat toplumsal çapta ve bağımsızlığa kavuşmak için can atmakta olan sömürgelerin var olduğu bir ortamda, böylesi bir rekabet, metropollerin istismar yeteneğini azaltmakta olan bir faktördür. Örneğin herhangi bir İngiliz, bir İngiliz kapitalist kuruluşu ile iş yapmak için Hindistan'a gidecekse, kendi sermayesinin bir kısmını benzeri bir İngiliz kuruluşu ile mücadele etmeye harcamak, güç ve imkânlarının bir kısmını bu yol-

da kaybetmek zorundadır. İngiliz sermayesinin Hindistan'daki soygun düzeni, ulusal düzeyde bir merkezileşme ve işbirliğinin olmayışı yüzünden, merkezileşme durumunun sağlayabileceği sonuç ve verimliliğin tamamını yüzde yüz olarak temin edememektedir.

Özel mülkiyet ilkesi, metropollerin gücü açısından diğer bir olumsuz faktörü, ulusun kendi içindeki sınıflar arası eşitsizlikten doğan sınıf mücadelesini de beraberinde getirmektedir. Sınıfların mücadelesi ortamında, Avrupa'da mevcut olan başlıca sınıfların ideolojisini yansıtan üç siyasi akım oluşmuştur: Büyük burjuvazinin siyasi ideolojisi olan konservatizm, orta ve küçük burjuvazinin siyasi ideolojisi olarak liberalizm ve işçi sınıfının ideolojisi olarak sosyalizm.

Sultan Galiyev'in poliste çekilen son fotoğrafları.

Bu sınıfların kendi aralarında verdikleri mücadele, ki fiilen ve belli ölçülerde siyasi iktidarı ele geçirme isteklerini yansıtmaktadır, bazı durumlarda metropollerin sömürgelere yönelik baskı gücünü zayıflatacaktır. Bu noktada, Rusya'nın 1904 yılında Rus-Japon Savaşı'nda yenilgiye uğramasını örnek gösterebiliriz. Bu dönemde Rusya içinde yeterince açık görülen bir sınıf mücadelesi yaşanmış, liberal Rus ticaret-sanayi burjuvazisi, feodal-toprak burjuvazisine yönelik birtakım talepler ileri sürmüştü. Rus işçi sınıfı da, bunların her ikisine yönelik siyasi taleplerle ayaklanmıştı. Bu durum, Ruslar'ın savaş alanında yenilmelerinin başlıca nedenini oluşturmuştu.

Bu örneğin tersini kanıtlayan diğer bir örnek olarak da, yenilenmiş Türkiye'nin uluslararası emperyalist çeteler üzerinde 1922 yılında muzaffer oluşunu gösterebiliriz. Ki bu zaferin esasen bir nedeni vardı: Bu dönemde ayaklanmış olan Kemalist Türkiye, ulusal bağımsızlık tutkusuyla birlik olan Türk ulusunun tüm sınıflarının oluşturduğu bir bütündü. Düşman cephe ise, ulusal ve sınıf çelişkilerinin fokurdatmakta olduğu bir volkandı.

Ve biz burada bir hususu tespit etmek zorundayız: Çağdaş koşullar içerisinde metropollerde sürdürülen sınıflar mücadelesi ve bunun gelişmesi, yine de Batı hegemonyasının ilerlemesini engelleyici bir faktördür!

Yukarıda hatırlatmış olduğumuz ikinci husus, metropolya halkları arasında özel mülkiyet, diğer bir deyişle bunların ulusal rekabeti ve bu uluslar arasında mücadeleyi tahrik eden maddi kültürlerinde görülen bölünmüşlük de böyle bir faktördür. Bu faktörün var oluşu, dünyanın efendileri olarak metropolya halklarının durumlarını zorlaştırmakta, onların sömürgelere karşı ortaklaşa uygulamakta oldukları baskıları zayıflatmakta, sömürgelere manevra ve belli bir hareket imkânı sağlamaktadır. Türkiye'nin bağımsızlığının muhafaza edilişi, Afganistan'ın bağımsızlığının ihya edilişi, Mısır'da bağımsızlık eğilimi belirtilerinin artışı nasıl mümkün olabilmiştir?.. Hindistan'da, Marakeş'te, Çin'de ve buna benzer yerlerde ulusal kurtuluş hareketlerinin güç kazanması hangi zeminde gerçekleşebilmiştir?.. Polonya gibi bazı eski ülkelerin yeniden ihya olması; Çekoslovakya, Litvanya, Letonya, Estonya ve İrlanda'nın kurulabilmeleri nasıl gerçekleşebilmiştir?.. Nihayet, Rusya'daki Rus olmayan ulusların ulusal kurtuluş hareketlerinin ivme kazanması hangi zeminde gerçekleşmektedir?..

Tüm bunlar, aslında metropollerin maddi kültürlerinin bölünmüşlüğü sayesinde mümkün olabilmiştir. Metropolya halklarının kendi aralarında birincilik ve dünya hegemonyası uğrunda kavgaları, sömürgelere karşı uyguladıkları baskıların gevşemesine neden olmakta ve bu sonuncuların siyasi bağımsızlık mücadeleleri için imkân sağlamaktadır.

İkinci çelişkiye, sömürge ve yarı sömürgelerin kurtuluş mücadelelerine gelelim. Böyle bir hareket gerçekten var mı?.. Eğer var ise gerçekten de gelişiyor ve büyüyor mu?.. Bu sorulara gerçeklerin dili ile cevap verelim:

Japonya

Yarım asır önce Japonya, fazla büyük olmayan yarı sömürge bir ülke idi. Uluslararası politikalara karışmayı hayal bile edemezdi. Fakat bir kez uyanmaya başlaması, Asyalı halkların korkulu düşü olmaya, Avrupa'nın jandarması ve azılı feodal emperyalist olan Rusya'yı tuzla buz etmeye yetti ve arttı bile!.. Aradan 10 yıl bile geçmemiştir ki, Japonya, Rusya'dan sonra diğer bir Avrupalı emperyalist devletin, Almanya'nın ezilmesine iştirak ediyor. Uzun süreli mi, değil mi?.. Şimdilik, Almanya rayından çıkartılmıştır. Japonya ise İngiltere'ye karşı, Fransa-Çin ve Rusya'yı da içine alan bir blok oluşturmaktadır. Eğer bu niyetleri gerçekleşirse, yarın deniz ötesi devleti ABD'ye karşı bloka da iştirak edecektir. Japon halkının geleceği, yerleşim için Sibirya kapılarının açılması, Japon ticaret ve

sanayi sermayesinin faaliyetleri için Çin ve diğer ülkelerinin kapılarının açılmasını zorunlu kılmaktadır. Avrupalı emperyalist devletlerin parça parça edilerek ezilmeleri, Japonya'nın çıkarlarına uygun düşmektedir.

Türkiye

Bu ülkede olup bitenler, çilekeş Türk ulusunun en azılı düşmanlarınca dahi yakından bilinmektedir. Bu ülkede yeni baştan sağlıklı bir ulusal canlanma süreci yaşanmaktadır. Bu sürece inanmayanlar veya kuşku ile bakanlar, sonuçlarını kendi içerlerinde denemiş oldular. Türkiye'nin ulusal kalkınmasına gönül vermiş olan Türk işçi ve köylülerinin, ilerici Türk aydınlarının süngüleri, gereken kişilere gereken dersleri vererek nasıl düşünmek gerektiğini öğrettiler. Eğer 400 yıl önce Rus çarları, Kazan'ı, Kuzey Türklüğü'nün bu kalesini düşürmeyi ve yalnız Tatar savaşçılarının cesetleri üzerinden geçerek doğuya doğru ilerlemeyi başarmışlarsa, bugün için de Batı Avrupalı emperyalistler yine doğuya doğru kendilerine yol açabilmek için Güney Türkleri-Osmanlıları yenmek zorundalar. Batılı halkların doğuya yayılmaları öncesinde Türkiye, onların çılgınca saldırılarına maruz kalmadı mı?.. Batılı halklar, Asya ve Afrika'daki durumu gerçek anlamda kontrol altına alabilmek için Türk-Osmanlı savaşçılarının cesetlerinin üzerinden geçmek zorundalar. Kazan'ın Rus saldırıları karşısında düşüşü de bir gün içinde gerçekleşmiş değildir. Ruslar, buraya onlarca kez saldırdılar. Tataristan'ın işgaline kadar, dönemin iki kuzeyli devi Moskova ile Kazan arasındaki mücadele, on yıllar boyunca sürüp gitti. Bu zaferi sağlama almak, galip taraf için de pek kolay olmadı. Yenilenler ile yenenler arasında acımasız katliamlar ve kıyımlarla dolu bir gerilla savaşı, on yıllarca devam etti. Bundan sonra, yenilenlerin azimleri kırıldı. Türkleri zayıflatmak, Balkanlar'ı, Mısır'ı, Arabistan'ı, Mezopotamya'yı Türklerin ellerinden almak için Avrupa yüzyıllar boyunca mücadele vermek zorunda kaldı. Avrupalı hükümdarlara Türkiye'yi sindirmek kısmet olamadı. Olamayacaktır da... Türkiye yaşıyor ve yaşayacaktır. Türkiye, yalnızca kendisi yaşamakla yetinmeyecek ve Avrupa tarafından zorla kopartılmış olan kendi eski parçalarına ve geri kalan tüm Ortadoğu'ya da hayat verecektir.

Çin

Dünya üzerindeki eski halkların en eskisi olan Çin halkı, uzun süre uyudu. Fakat sonunda gözlerini açtı. Şimdilerde uyanmak üzeredir. Asırlık uykusundan uyanıyor. Şimdilik yatağında uzanmış bir haldedir ve uyuşmuş olan eklemlerini doğrultmakla meşguldür. Ama yakında ayağa kalkacaktır. Artık hiç kimse onu yatakta tutamaz. Son yıllar içerisinde olup bitenler, bu halkın canlanmakta olduğunu göstermektedir. Çin halkı, 1911 Devrimini yapabildi. Bir devrim daha yapabilir. Çin'in bölük pörçük olan parçaları, bu devrim sonrasında öylesine çelik bir yumruk haline dönüşür ki, Batılı halklar, bu yumruğu yedikten sonra kendilerine çok zor gelirler. Çin'de periyodik olarak görülen iç savaş patlamaları, 400 milyonluk Çin halkının vereceği büyük konserin sadece uvertür kısmıdır. Çin halkının bu kanlı iç savaşında on binler, hatta yüz binler ölebilir. Fakat bu kurban verişler kaçınılmazdır ve verilen kurbanlar boşuna verilmiş olmayacaktır. Çin'deki iç savaşlar, Çin halkının bütünleşme sürecinin bir ifadesidir. Bu sürecin tamamlanabilmesi için birkaç on yıl daha geçecektir.

Hindistan

Hindistan da uyanmaktadır. Hindistan'ın canlanma süreci, Çin'e kıyasla daha sancılı yaşanmaktadır ve bu anlaşılabilir bir durumdur. Hindistan, Avrupalı eşkıyalar arasında en güçlü olanın, İngiltere'nin sömürgesidir. Fakat bu eski deniz korsanı her ne kadar korkunç olursa olsun, Hindistan'ın kurtuluş hareketinin karşısında dayanamayacaktır. İngiltere, baskı, satın alma, provokasyon ve diplomatik cambazlıklar ile Hindistan'ın kurtuluş sürecini belki bir parça geciktirebilir, ama asla durduramaz.

Hindistan'ın kurtuluş hareketi, dalgalı bir seyir sergilemektedir. Devrimsel gerilimin yükselişi, zaman zaman yerini inişlere terk etmektedir. Fakat bir husus gayet iyi bilinmektedir. Hindistan halkının davranışlarında görülen bu tür geçici inişler, yalnızca bir soluk alma niteliğinde olup, daha güçlü ve çok daha korkunç dalgaların gelmekte olduğunu haber vermektedir. Biz kesinlikle eminiz ki, bir gün gelecek, Hindistan'ın kurtuluş hareketi, İngiltere'nin oluşturduğu her türlü yapay barajları aşacak ve tüm dünyayı, Mısır'ı, Marakeş'i ve Rusya'nın sömürgelerini de etkileyecektir. Batının zulmünden kurtuluş korosu Mısır, Marakeş ve Rusya sömürgelerinin hareketleri ile bir kat daha güç kazanmaktadır ve bu hareketler Çin, Hindistan ve Türkiye gibi ülkelerin kurtuluş hareketlerinden hiçbir şekilde farklı değillerdir. Bu hareketlerin tümü de emperyalizmden, daha doğru bir deyişle Batılı halkların egemenliğinden kurtuluş sloganı altında yürütülmektedir. Yalnızca ülkelerin ve zamanlarının koşullarına bağlı olarak biçim ve tempo yönünden farklılık arz edebilirler. Güçlü veya zayıf, hızlı veya yavaş, fırtınalı veya sakin, büyük veya küçük çaplı olabilirler.

Rusya'nın Sömürge Halkları

Mısır, Marakeş ve Batının diğer Asya ve Afrika sömürgelerinde görülen hareketler üzerinde daha ayrıntılı bir biçimde durmayacağız. Zira bunların ana çizgileri gayet iyi bilinmektedir. Burada Rusya'nın sömürge halklarının kurtuluş hareketlerini gözden geçireceğiz. Bizim tespitlerimize göre, Rusya'nın sömürgelerinde, Türkistan, Kafkasya, Ukrayna ve Belorusya'da Türk-Fin ve Moğol halklarının kurtuluş hareketleri açıkça ortadadır. Rusya'nın Japonya karşısında aldığı ve 1905 Devrimine neden

olan yenilgi, bu ülkenin sömürgelerinin ve ezilen halklarının ulusal bilinçlerinin uyanmasına imkân sağlamıştı. Rusya'nın Dünya Savaşı sırasında Batı ve Kafkas cephelerinde uğramış olduğu yenilgiler, 1917 Devrimine neden oldu ve bu halkların kurtuluş süreçlerini hızlandırdı.

Polonya, Finlandiya ve küçük Baltık devletlerinin Rusya'dan kopmaları, egemenlik haklarının genişletilmesi için sürekli olarak mücadele veren Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan, Orta Asya, Güney Kafkasya, Ukrayna ve Belorusya ile diğer cumhuriyetlerin, bunlarla birlikte tam 10 adet özerk ulusal cumhuriyetin kurulması, bu görüşün en somut kanıtlarıdır. Panrusistler ve Panrusistlerin yandaşları, "demokrat" veya "komünist" hangi maskenin arkasında saklanırlarsa saklansınlar, bu hareketi istedikleri kadar yok etmeye ve bu bölgeleri sıradan Rus eyaletleri durumuna sokmaya ve zayıflatmaya çalışsalar da, şimdilere kadar bu arzularını gerçekleştirememişlerdir. Ulusal kurtuluş ve bağımsızlık için mücadele veren ulusların artmakta olan aktifliği karşısında, ne tür cambazlıklara başvursalar da, yine de yapamayacaklardır. Bugüne kadar her ne yapmışlar ise her şey, onların istediklerinin tamamen tersine sonuçlar vermiştir.

Sultan Galiyev, İ. Firdevs ile, 1925.

Pan-Rusistler, SSCB'nin kurulması ile fiilen tek ve bölünmez Rusya'yı yeniden ihya etmek, diğer halkların üzerinde Veliko Rus egemenliğini yeniden temin etmek istediler. Aradan bir yıl bile geçmemişti ki, tüm halklar, Moskova'nın Panrusist merkeziyetçi eğilimleri karşısında itiraz seslerini yükselttiler (Sovyetler Birliği Merkez İdare Kurulu'nun son genel kurulunda Milletler Sovyeti toplantısında olduğu gibi).

Moskova, Türkistan'ı ekonomik ve siyasi yönden zayıflatmak için Turan halklarını muhtelif küçük kabilelere bölmektedir. Fakat en geç iki yıl içerisinde, Turan'ın bu bölünmüş parçaları, yeniden bütünleşme konusunu gündeme getirecek; daha güçlü, kudretli ve düzenli bir devlet kuracaklardır.

Rusya, bugün Moğolistan'ı Çin'den ayırmakta ve bu ülkeyi de kendi elinde "ehlileştirmek" istemektedir. Moğolistan da, Moskova'nın kucağına oturmanın pek aleyhinde değilmiş gibi gözüküyor. Fakat bu Moğolistan yarın kendi ayaklarının üzerinde doğrulmayı başarır da kendi Kuruldan'ını (kurultay) sağlamlaştırırsa, bu duruma ne der, orası belli değildir.

Son Rusya devrimi deneyiminden hareketle bu sonuca varıyoruz ki, Rusya'da iktidara hangi sınıf gelir ise gelsin, bu ülkenin eski "ihtişam" ve "gücü"nü hiç kimse yeniden geriye getiremez. Rusya, çokuluslu bir devlet ve bir Rus devleti olarak kaçınılmaz olarak parçalanmaya ve bölünmeye doğru gitmektedir. Sonuçta iki şeyden biri olacaktır:

Ya Rusya kendi ulusal parçalarına ayrılarak birkaç yeni ve ulusal devlet oluşacak, ya da Rusya'daki Rus hâkimiyetinin yerine ulusların ortak hâkimiyeti gelecektir. Diğer bir deyişle Rus halkının tüm diğer halklar üzerindeki diktatoryasının yerine, bu halkların Rus halkı üzerindeki diktatoryası gerçekleşecektir!

Bu ikilem, koşulların oluşturduğu tarihsel bir zarurettir. İhtimaldir ki, birinci şık gerçekleşecektir. İkincinin gerçekleşmesi halinde ise bu durum, birinciye geçiş için yalnızca bir basamak teşkil edecektir. Bugün SSCB adı altında yeniden kurulmuş olan eski Rusya, uzun ömürlü değildir. Geçici ve muvakkat bir şeydir.

Bu durum, ölmekte olan birinin son nefesi, son çırpınışlarıdır. Rusya'nın dağılması fonunda, şu sıraladığımız ulusal devletlerin görüntüleri açık ve net biçimde belirmektedir: Ukrayna (Kırım ve Belorusya ile birlikte), Kafkasya (Kuzey Kafkasya'nın diğer Kafkas bölümleri ile ittifakı şeklinde var olabilir), Turan (Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan ittifakı ve Türkistan Cumhuriyetleri Federasyonu olarak), Sibirya ve Velikorusya. Artık Rusya'dan kopmuş bulunan Finlandiya, Polonya ve küçük Baltık devletlerini burada saymıyoruz.

Sömürge ve yarı sömürgelerin kurtuluş hareketlerinin gerçekleri bu şekilde ortadadır. Bu kurtuluş hareketleri vardır... Gerçektir... İlerleyecek ve gelişecektir! ■

AZERBAYCAN'IN BOLŞEVİK PARTİSİ HÜMMET

NESRİN SARIAHMETOĞLU*

Hümmet Partisi Azerbaycan'da kurulan ilk parti olması vasfı yanında ilk Müslüman sosyalist parti sıfatını da beraberinde taşır. Azerbaycan tarihi içinde bu özelliği dolayısıyla önemli bir yer tutan bu parti faaliyetleriyle de Bakû'nun ön plana çıkmasına ve daha sonraki yıllarda meydana gelecek olan ihtilalin en önemli merkezlerinden biri haline dönüşmesine zemin yaratır.

Bakû'da petrolün bulunması ile birlikte şehrin çokmilletlilik özelliği petrol işçilerinin etnik yapısında da kendini gösterir. Çok sayıda Rus, Ermeni ve başka milletlerden çarlığa karşı mücadele etmek amacıyla Kafkasya'da bulunan ihtilalcilerden o yıllarda Bakû'ye gelenler bilhassa Müslüman olması özelliği ile ön plana çıkan bir cemiyette gerek halk gerekse aydınlar arasında sosyal demokrat (Bolşevik) fikirleri yayarlar. Elbette bunda Azerilerin yanında Dağıstan[1] ve İran'dan çalışmak amacıyla şehre gelen büyük bir Müslüman işçi potansiyeli de etkendir.[2] Çünkü Azeri burjuvazisi bu sayede nispeten bazı ihtilalci fikirlerle tanışmak ve bunları anlamaya karşı daha açık olmak zorunda kalır. Bahsi edilen bu grup ileriki yıllarda Hümmet'in kurulmasını sağlayan bir sol tabakayı oluşturur. Azerbaycan'ın sosyokültürel yapısı milliyetçi ve sosyal demokratların aynı çatı altında birleşmesini sağlayacak bir yapıda olduğundan bu iki kesim arasında karşılıklı olarak yakın bir işbirliği de görülür.

Hümmet'in idareci kadrosunda yer alan pek çok kişi daha sonraki yıllarda partinin düşünce yapısından tamamen farklı bir istikamete yönelirler. Aslında bir yerde onun, idarecilerin politik görüşlerinin olgunlaşmasını sağlayan bir okul özelliği taşıdığını da belirtmek gerekir.

Hümmet (Gayret) 1904'te yani I. Rus İhtilalinden önce Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) Bakû şubesi tarafından Sultan Mecid Efendi(yev),[3] A. M. Stopani,[4] G. V. Fonşteyn, A. Çaparidze[5] daha sonra N. Neriman(ov)[6] ve M. Azizbey(ov)'un[7] da katılımıyla kurulur.[8] Kafkasya Bolşeviklerinin ayrılmaz bir parçası haline gelerek Müslüman işçileri kazanmayı kendine hedef seçen Hümmet'in kuruluşunda ve faaliyetlerinde de bu kişiler önemli rol oynarlar.[9] Böylece 1905'te aydınlar tarafından yönetilen ama çoğunluğunu işçilerin meydana getirdiği teşkilat bir siyasi parti hüviyeti kazanır.

Kafkasya Bolşeviklerine organik olarak bağlı olan Hümmet'in programının esasını Azeriler başta olmak üzere bütün Müslüman işçilerin ihtilale daha fazla katılmalarını sağlamak oluşturmaktadır. Bu arada kuruluşuyla birlikte yeni bir Bund[10] olayının yaşanacağından endişe duyanlar da vardır.

A. Çaparidze partinin VI. Kurultayında Hümmet'in bir teşkilat olarak Bolşevik partisindeki yeri ve durumu meselesini, "Hümmet'in ikinci bir Bund olayı meydana getireceğini zannetmeyin. Çünkü o, partimizle tamamen bütünleşmiştir" diyerek izah eder.[11] Çaparidze'nin dediklerine daha sonra S. M. Efendi(yev) de katılır. Onun parti içinde Hümmet'in rolü hakkındaki görüşleri şöyledir:

> ...Hümmet, resmen RSDİP Bakû Komitesine bağlıydı, fakat aynı zamanda özerkliği de vardı... Partimiz, Hümmet meselesinde prensiplerine yani partinin ve işçi hareketinin bölünmez olması prensibine her zaman sadık kaldı. Sadece Müslümanlar içinde yapılan faaliyetin özel bir yeri olduğu için bu tarz bir grubun özerk olmasına imkân yaratılmıştı. Hümmet'in partimizle bir birlik teşkil etmesi yanında özerkliği prensip değil, her şeyden önce taktik meselesiydi.[12]

Ayrıca Bolşeviklerin tarafında yer alıp onlarla birlikte hareket etmeleri Bolşevik-Menşevik mücadelesinden çok önce başlar.

Kasım-Aralık 1905'te RSDİP (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) Bakû Komitesi Menşevik Bakû İşçilerinin İttifakı ile birleşir ve RSDİP Bakû teşkilatının icra komitesi kurulur; teşkilatta ve icra komitesinde Bolşevikler çoğunluktadır.

1907'de Bakû komitesi bir süre Menşeviklerin eline geçince Hümmet, Bakû'nun beş Bolşevik bölge komitesi ile birlikte "İdari Merkez" denilen Menşevik çizgideki Bakû komitesine karşı çıkar ve ona tabi olmayarak bir anlamda siyasi güvensizlik gösterir. Ayrıca Bakû komitesinin seçimi için yapılacak olan genel şehir parti konferansı toplanması yolunda faal olarak mücadele eder. Bu amaçla Balahani, Bibiheybet, Karaşehir, Akşehir bölge komitelerinden ve Hümmet'ten ibaret teşkilat komisyonu kurulur. Komisyonun Bakû teşkilatının bütün üyelerine hitaben yaptığı müracaatta "İdare, günlük hayattan geri

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

kalmış sadece proleterlerin çoğunluğunun idaresine karşı çıkmaktadır" dediği de ayrıca kaydedilmelidir. Bölge komitelerinin ve Hümmet'in mücadelesi Ekim 1907' de parti şehir konferansının toplanması ve bu toplantının sonucunda Bakû komitesinin seçilmesi ile sonuçlanır. Bakû komitesi ile Hümmet arasında karşılıklı temsil edilebilme burada kabul edilen bir kararla kesinlik kazanır. İdare Merkezi'nin toplantısında Bakû Komitesi'nin üyesi sıfatıyla P. A. Çaparidze iştirak ederken Hümmetçileri de S. M. Efendi(yev) temsil eder.

Neriman Nerimanov, 1913.

Faaliyete geçtikten hemen sonra yani 1904' ün sonlarında gayri resmi çıkan bir gazete ve bu gazetenin hektografla neşri ile Hümmet'in ilk faaliyetleri başlar. Grup Azerice bildiriler yayımlamak işini de üzerine alır. Hümmet gazetesi Hümmetçilerin neşrettikleri bildirilerle kitleler içinde ihtilal fikirlerini yayarak, onları çarlığa ve mutlakıyete karşı mücadeleye çağırır.[13] Partinin mücadele meydanına ilk çıkışı Bakû işçilerinin Aralık 1904'teki grevinden sonra kendini gösterir.[14] I. Rus İhtilali yıllarında, faaliyetleriyle Bakû'daki ve Kafkasya'daki işçiler arasında ününü artırır ve artık yeraltından çıkarak gerçek bir parti haline gelir.

RSDİP VI. Kurultayında parti üyesi V.P. Hogun, "Ben, 1905-1906'de Bakû'da bulundum. Hümmetçilerin nasıl çalıştıklarını ve partiye nasıl yardım ettiklerini gördüm. Hümmet, sosyal demokrat teorisini Müslüman gruplar içinde yayan ilk sosyal demokrat teşkilattır" diyerek gördüklerini ve yaşadıklarını ayrıntılarıyla anlatır.

Hümmet'e göre, çarlık milletleri birbirinden ayırma ve birbirine düşman hale getirme siyaseti yürütmektedir. Bu amaçla düzenlenen mitinglerde liderler, halkların dostluğu kavramı üzerinde durarak, işçileri çarlığa karşı birlik bilinci içinde mücadele etmeye çağırırlar. Lenin'in *Vperyod* (İleri)[15] gazetesi 13 Mart 1905 tarihli makalesini "Bakû'da sosyal demokratlar halkları kardeşliğe ve silahlı isyanlar yoluyla çarlığı devirmek için birleşmeye çağırıyorlar. Rus, Müslüman ve Ermeni dillerinde nutuklar atılıyor... 16 Şubattaki üç bin kişilik Müslüman-Ermeni mitinginde bilhassa Müslüman konuşmacılar coşkun alkışlarla karşılandı. Bakû'daki olaylar bütün Kafkasya'yı ihtilale sürüklemektedir" şeklinde kaleme alır.

Rusya'da resmen parlamenter sistemin başladığını ilan eden Ekim 1905 manifestosunun ilk yıldönümünde bir bildiri yayımlayarak, çarlığı serbest seçimle oluşturulacak yasama organı vaadini tutmamakla suçlarlar. Bu bildiride halkın özellikle, 17 Ekim tarihli manifestoya inanmaması istenir: "Müslümanlar; çarın bizim bütün taleplerimizi yerine getirdiğini düşünmeyin. Siz bu manifestoyla bize gereken hiçbir şeyin verilmediğini bilmelisiniz." Başka bir bildiride ise, "Ekim manifestosu ancak kâğıt üzerinde kaldı... Rusya'nın durumu geçen iki yıldan daha kötüdür. Hükümet her yönden halkı sıkıştırmaktadır, yalancı hükümet bu manifesto ile halk arasına nifak soktu ve manifestonun akabinde katliamlar teşkil etmeye başladı. Rusya'yı kanlı bir meydana çevirdi" denir.[16] Bu yayınlar sadece Bakû'da değil Azerbaycan'ın diğer eyaletlerinde ve güney Dağıstan'da da ses getirir. Neriman(ov) partinin II. Kurultayında, 1906'da kabul edilen RSDİP programını Azericeye tercüme eder ve bu program yüksek bir tirajla basılıp, Bakû işçileri arasında dağıtılır.

Bu arada Hümmetçiler faaliyetiyle petrol işçileri ittifakına bine yakın işçinin katılmasını sağlarlar.[17] *Proletari* (Proleter) gazetesi 1905'te yayımladığı bir makale ile Bakû'da maden işçilerinin %60'tan fazlasını meydana getiren Azeri işçilerin bir genel grev talep ettiğini ve onların liderlerini heyecan içinde dinleyip, bildirileri elden ele dolaştırdıklarını ifade eder. *Proletari*'de yayımlanan bir diğer makalede ise, Tatarların (Azerilerin)[18] genel grev fikrine tamamen taraftar olmalarının çok dikkat çekici bir durum olduğu, ayrıca birçok yerde onların pasif müdafaa ile yetinmeyip faal olarak ortaya çıkacakları yazılır.

10 Haziran 1907'de polis, Hümmet'in bazı üyelerini hapseder ve evlerine baskınlar düzenler. Liderleri geçen zaman içinde çarlık hükümetinin ta-

kiplerine maruz kalarak çeşitli cezalara çarptırılır. 11 Haziran'da Bakû'dan Tiflis'teki Kafkasya Valiliği'ne, 10 Haziran gecesi Hümmet grubunun lağvedildiği haberi gelir. Fakat bu hemen gerçekleşmez. Bu 1909'da RSDİP Bakû Komitesi, Hümmet ve başka sosyal demokrat teşkilatların imzasıyla yayınlanan bildiride Bakû işçilerini 1 Mayıs bayramını kutlamaya çağırmasından anlaşılır.

Şubat İhtilalinin ilk günlerinde ülkede meydana gelen gelişmelerle birlikte partinin de kendini yenilediği görülür. Bakû'nun birçok bölgesinde (Surahani, Sabunçi vb), Şamahı, Elizabetpol (Gence) ve Nahçevan'da şubeleri açılır. 19 Haziran 1917 genel toplantısında N. Nerimanov (Başkan), M. Azizbey(ov), S. M. Efendi(yev), M. İsrafilbey(ov) (Kadirli), H. Sultan(ov), B. Serdar(ov) yeni komiteye seçilirler. Bu arada RSDİP (B) VI. Kurultayında Bakû parti teşkilatı ile birlikte Hümmet de temsil edilebilir. A. B. Yusufzade'nin[19] P. A. Çaparidze ile birlikte RSDİP (B) II. ve VI. kurultaylarına katılmasının ve kurultayın Hümmet'e yardım etmesi hakkında kabul ettiği kararın partinin gelişmesinde ve nüfuzunun artmasındaki rolü fazladır. Böylece ilk defa Hümmet, genel parti kurultayında temsil edilir. VI. Kurultayda RSDİP (B) Merkez Komitesi, başta maddi olmak üzere (5 bin ruble meblağında) her türlü yardımda bulunmayı taahhüt eder.[20] Aynı kurultayda P. A. Çaparidze'nin derhal Azerice bir yayın için matbaa kurulması teklifi de kabul edilir. Böylece Hümmet'in faaliyetleri içinde belki de en önemlisi olan *Hümmet* gazetesinin neşri sağlanır.

***Hümmet* gazetesinde N. Nerimanov'un "Ne İtmeliyiz" başlıklı makalesi.**

1917-1918'de partinin Tiflis şubesi resmen Sosyal Demokrat İşçi Partisine (SDİP) (Menşevik) bağlı olarak faaliyet göstermeye başlar. Kazah, Gence, Tovuz vb yerlerde de şubeleri açılır.

Ancak bu yıllarda Hümmetçi Bolşevikler ve Hümmetçi Menşeviklerin mücadelesi devam etmektedir. Temmuz 1918'den sonra faaliyetleri gizli olarak yürütülmeye çalışılır. Takibatlar neticesinde üyelerinin bir kısmı Astrahan'a giderek, burada da bir şube açarlar (Mart 1919). Böylece gerek ihtilal amaçlı çalışmalarını gerekse gazetenin neşrini (1919 Mayıs-1920 Mayıs) sürdürürler.

1918 yılının sonlarında Menşevik Hümmet'in liderleri Bakû'ya gelerek SDİP Hümmet (Menşevikler) grubunu kurarlar. Rusya Komünist Partisi Bakû Komitesi Menşevik Hümmetçiler tarafından ileri sürülen Bolşevik ve Menşevik cephelerin birlik ve beraberlik içinde olması ve kendi bünyeleri içinde birleşilmesi yolundaki teklifini kabul ederler. Mart-Nisan 1911'deki konferansta 11 kişiden ibaret merkez komitesi seçilir (Bunların yedisi Bolşevik, dördü Menşeviklerden oluşmaktadır). Ancak daha ilk günlerden sol (Bolşevik) ve sağ (Menşevik) kanatlar arasında mücadele başlar.

1919 Mayıs grevlerinden sonra SDİP Hümmet içinde parçalanmalar artar ve aynı yılın Temmuz ayında Bolşevik Hümmetçiler, Menşeviklerden ayrılırlar. Ağustos 1919'da yapılan konferansta Azerbaycan sol Es-Er'ler Hümmet'le birleşirler. Böylece M. D. Hüseyin(ov) (başkan), A. B. Yusufzade (sekreter) ve E. B. Bayram(ov)'un (sayman) atandığı yeni bir merkez komitesi daha seçilir ve adını Azerbaycan KP Hümmet olarak değiştirir. Ancak bu da öncekiler gibi yine Rusya Komünist (B) Partisi Bakû Komitesi'ne ve Transkafkasya Ülke Komitesi'ne bağlı olarak faaliyet gösterecektir.

Şubat 1920'de Azerbaycan KP teşkilatlarının gizli yapılan I. Kurultayında RK(B)P Bakû teşkilatı ve Adalet Partisi[21] Azerbaycan KP (B) ile birleşir.

HÜMMET GAZETESİ

Bakû'da yayımlanan *Koç-Davet, Tekâmül, Yoldaş, Bakinski Raboçi* (Bakû İşçileri), *Ryadovoy* (Nefer), *Gudog* (Fabrika Düdüğü) gibi yayınların neşrine Hümmetçi gruplar yakından iştirak ederler.

Transkafkasya'da Ermenilerle Azeriler arasında süregelen olaylarda Bakû Komitesi tarafından yayımlanan bildiriler Azeriler arasında hiçbir tesir uyandırmaz. Çünkü bu yazılar sosyal demokratlarla Ermeni milliyetçilerini bilinçli olarak aynı seviyede tutar ve Azerilere şiddetle hücum eder. Zira Ermeniler partide çoğunluktadırlar. Aslında Hümmet'in kuruluşunu bir anlamda Transkafkasya'nın bu siyasal şartları da belirlemiş olur.[22] Doğrudan doğruya Azerilerce yönetilecek bir sosyalist teşkilat kurulması fikri başladığında Azerice ilk yasal Bolşevik gazetenin yayımlanması da gündeme gelir. Hümmet, Bakû Komitesinin Ermeni şubesi ile birlikte 26 Mayıs 1906'da *Koç-Davet* gazetesini neşreder. Bu genel olarak Azerbaycan Bolşeviklerinin ilk yasal gazetesi olduğu kadar, parti yayını tecrübesine de sahip ilk gazetedir. İki sayfası Azerice iki sayfası Ermenice yayımlanır. 16 sayı çıktıktan sonra 6 Ağustos 1906'da kapatılır. Hümmetçi-

ler bundan sonra M. Hacı(nski)'nin başyazarlığını yaptığı yine sol eğilimli *Tekâmül* gazetesini neşrederler. 16 Aralık 1906'dan 26 Mart 1907'ye kadar yayımlanan bu gazete de zararlı amaçları olduğu gerekçesiyle hükümet tarafından kapatılır. Ağustos 1907'de *Tekâmül*'ün istikametinde *Yoldaş* gazetesini neşredilir. *Yoldaş*'ın da kaderi farklı olmaz. Bakû valisinin emriyle 1 Eylül 1907'de kapatılır.[23]

N. Nerimanov eşi Gülsüm Hanımla, 1915.

Tekâmül gazetesi 12 Mart 1907'de "Ancak bağımsızlık için Rus halkı ile birlikte mücadele ederek muvaffakiyet kazanılabilir" diye yazar. 1906 ortalarından itibaren Hümmetçiler bazı aktüel Marksist kitapları Azericeye tercümesini yaparak neşrederler. N. Neriman(ov) da partinin II. kurultayında kabul edilen RSDİP programını Azericeye tercüme eder. Tercüme edilen bu program üç bin adet basılır ve Bakû işçileri arasında dağıtılır.

Azerice ilk yasal olmayan Bolşevik *Hümmet* gazetesi, bu grubun bir yayın organıdır. Ekim 1904'te kendilerinin kurduğu gizli matbaada gazete neşredilmeye başlanır. İlk sayısı Ekim 1904'te çıkar. 1905'in şubat ayına kadar Bakû'da altı sayı yayımlanır. Matbaası Şubat 1905'te polis tarafından kapatılır ve çalışanların çoğu hapsedilir. Bu kısa süre içinde birkaç yüz nüsha tirajla neşredildiği de ayrıca kaydedilmelidir. Gazete her yönüyle halkın aydınlanması mesajını verir. Aynı zamanda sayfalarında çeşitli ilanlar ve broşürlere de yer verir. Bu yayınlarda devrin mühim hadiselerinin altının çizilmesine bilhassa dikkat edilir.

3 Temmuz 1917'de *Hümmet* Bakû'da neşredilir ve kısa bir süre sonra büyük şöhret kazanır. 30 Temmuz 1918'de 113. sayısı çıkar (ilk 35 sayısı haftalık, 36-43. sayıları günaşırı, sonraki sayıları gündelik). *Hümmet*'in ilk 16 sayısı dört sayfa daha sonrakiler iki sayfadır. Redaktörü N. Neriman(ov) olup, daha sonra D. H. Bunyatzade, S. M. Efendi(yev), H. H. Sultan(ov), T. A. Şahbazi de bu görevi üstlenenler arasında bulunur.[24] Bakû Halk Komiserleri Sovyeti'nin hayata geçirdiği kanunlardan da bahseden gazetenin yayımı, Bakû Halk Komiserleri Sovyeti dağıldıktan sonra durdurulur. *Hümmet* 1919 Mayıs ayından itibaren Astrahan'da yayınlanır. Son sayısı ise Mayıs 1920'de çıkar.

* * *

Sonuç olarak, Hümmet'in 1914'e kadar açık ve net bir siyasi görüşü yoktur. Parti açısından en tehlikeli sayılabilecek husus belirli bir siyasi programa sahip olmamalarıdır ki, bu da partiden kopmalara sebep olmuştur.[25]

Hümmet, işçi sınıfında büyük bir ilgiyle karşılanmasına rağmen Türkler ve Müslümanlar yararına büyük işler yapabilecek güce sahip değildir, fakat milliyetçi İslamcı hareketin aşırı sol kanadı olma özelliğini de korur. Geleneksel Bolşevik görüş açısından Hümmet ideal bir parti olmaktan çok uzaktır. Parti yöneticileri burjuva ve aristokrat kökenli aydınlar zümresinden olup,[26] sağ kanada karşı şiddetli bir polemiği sürdürürler. Ancak parti gerek İslamiyete gerekse bütün Azeri aydınlarda ortak olan din adamlarına karşı tutumlarını daha radikal bir ateizme çevirme düşüncesini her zaman reddeder.

Hümmet'in programı ve mücadele metotları tamamen Bolşevik modelidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere parti zamanla büyüyüp sayısız başarıları beraberinde getirince hatta parti saflarına işçi, burjuva ve aristokrat aydınları da almaya başlayınca bu durum Bolşevikleri şüpheye düşürür. Hümmet'in dine karşı tutumunun nedeni ise partinin çeşitli kademelerindeki değişik sınıflara mensup şahıslardır.

Hümmet'in yönetimindeki bu yapı 1938 teröründe üyelerinin hemen hepsinin burjuva milliyetçiliği ile suçlanarak yok edilmesini de açıklar.[27] ■

1. 1904'te Bakû'da çalışan çok sayıda Dağıstanlı işçi için Bolşevikler 1905'te "Faruk" adında bir teşkilat kurdular. Bu teşkilatın başkanlığını Gazi Mehmet Agesi(yev) ve Muktedir Aydınbey(ov) yaptı. H. İ. Hesenov, *Azerbaycan'da Marksizm-Leninizm İdealarının Yayılmasında Hümmet Bolşevik Teşkilatının Fealiyeti (1904-1920)-ci İller*, Bakû, 1986, s. 7-8.
2. 1904'te Bakû bünyesinde değişik milletlere mensup işçileri (%44'ünü Azeriler, %25'ini Ruslar, %20'sini Ermeniler) barındırıyordu. Başka milletlerden olan işçiler %11 oranında idiler ve bunun da çoğu Dağıstan'dan gelenlerdi. İ. Medetov, *1905'ci İlde Bakı Proletariatının İnqilabı Tetil Herekatı Tarihinden*, Bakû, 1965, s. 16.
3. Sultan Mecit Efendi(yev) (1887-1938), Şamalı'da doğdu. Kazan Tıp Fakültesini bitirdi. 1904'ten itibaren RSDİP ve Hümmet grubunun üyeleri arasında yer aldı. 1917'den itibaren RSDİP (B) Bakû Komitesinin üyesi. Ağustos 1919'da Heşterhan'da Demir Polk'a (alay) girdi daha sonra KP (B) MK'nin Doğu Halkları Komünist Teşkilatı Merkezi Bürosunun başkan yardımcılığına tayin edildi. Haziran 1919'da Milli İşler Halk Komiserliği'ne bağlı Transkafkasya Müslümanları işleri komiserliğine getirildi. 1920 yılında Gence eyaletinin olağanüstü komiseri, sonra Gence İhtilal Komitesi başkanı, 1921'de Halk Toprak komiseri oldu. *Tekâmül, Yoldaş, Koç-Davet, Hümmet* gibi gazetelere de yazılarıyla katkıda bulundu. 1938'deki terör olaylarının kurbanları arasında yer aldı.
4. A. Stopani (1871-1932), RSDİP'nin ikinci kongresine (1903) katıldı ve 1904-1907 yılları arasında Bakû Komitesi'ne seçildi. İhtilal için çalışmalarda bulunurken, tüketici kooperatiflerinde de görev alıyordu. 1917'de Bakû Geçici İaşe Komitesi sekreteri oldu.
5. A. Çaparidze (1880-1918), 1917 Şubat İhtilalinden sonra

RSDİP (B) Bakû Komitesine ve Bakû Sovyetine seçildi. Bakû'da hâkimiyetini ilan eden Sovyetin 31 Ekim ve 2 Kasım 1917 tarihli toplantılarına katıldı. Nisan 1918'de Bakû Halk Komiserleri Sovyetinin İçişleri komiserliğini ve aynı zamanda erzak komiserliğini yaptı. Bakû Sovyeti İcra Komitesinin başkanı oldu. 26 Bakû komiserinden biri olarak öldürüldü.

6. Neriman Nerimanov(ov) (1871-1925), Azerbaycan'ın önde gelen komünist liderlerinden biridir. Tiflis'te doğmuş olup, ilk tahsilini yine burada tamamlamıştır. Bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra 1902'de siyasi olaylara katılmış, Hümmet Bolşevik teşkilatına girmiş ve bu teşkilat 1917'de resmileşince de burada çalışmalarına devam etmiştir. 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerken ihtilal komitesinde rol oynamıştır. 1921'de Azerbaycan SSC Milli Komitesinin başkanlığını yapmıştır.
7. İkinci elden kaynaklar Meşhedi Azizbey(ov)'u (1876-1918) 26 Bakû komiserinden biri olarak verirler. St. Peterburg'ta eğitim aldı. 1904'te Bakû'da RSDİP'ye üye olarak faaliyete başladı. Hümmet Partisinin kurucularındandır. 1917'de Hümmet'in merkez komitesine seçildi. Rus ihtilalcilerine tercümanlık yapmanın yanı sıra İran'a ihtilal amaçlı kitap ve silah sokulmasında faaliyet gösterdi. Yazılar yazdı.
8. H. İ. Hesenov, *age*, s. 6; İ. Medetov, *age*, s. 23.
9. RSDİP Bakû Komitesine bağlı olan ve Bolşeviklerin egemen olduğu Hümmet, partinin içinde hiçbir sosyal demokrat örgüte izin verilmeyeceği kuralına bir istisnaydı. Hümmet sözcüleri Azeri işçilerin bir örgüt içinde yoğunlaştırılan çabalarla kazanılabileceğini savunarak istisna oluşturmuşlardı. R. G. Suny, *Bakû Komünü. Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, (çev. K. Emiroğlu), İstanbul, 1990, s. 31.
10. Bund kelimesi Yidişçe "sendika, birlik" anlamına gelmektedir. Bu birlik Polonya ve Litvanya'daki Yahudi işçilerden oluşmaktaydı. 1897'de kuruldu ve RSDİP'nin en güçlü ve kalabalık örgütlenmesi oldu. Bu birliğin kökünü Polonya ve Litvanyalı Yahudi zanaatkârlar arasında beliren güçlü bir harekette aramak gerekir. Bu hareket St. Peterburg ve Moskova işçi hareketinden birkaç yıl önce ortaya çıktı. Bu sırada Polonya'daki Yahudi işçi ve zanaatkârlar zenginlerin ve milli baskıların boyunduruğu altında bulunuyorlardı. Böylece devrimci olarak diğerlerinden önce Bund ismini alan birlik bir kitle örgütü oluşturmayı başardı. Ancak Moskova, İvanovo-Voznessenk ve Orielhovo-Zuyevo gibi şehirlerde politik hayat hareketlendiği sırada Rus işçilerinin eylemleri karşısında Yahudi işçilerin bu küçük müfrezesi ikinci plana düştü. Bund, 1895'ten 1900'e kadar Yahudi işçi hareketi için çok önemli olduğu gibi, Bundçılar da RSDİP içerisinde önemli bir role sahipti.
11. Hümmet Partisi bir çelişkiden hareket ediyordu. RSDİP ilk ve son defa milli temellere dayalı bir şubenin kuruluşuna razı oluyordu. Parti ne önce ne de sonra böyle bir girişime rıza göstermemişti. Bund konusunda Lenin'in tecrübeleri esas alınmaktaydı. Lenin, Bund hakkındaki görüşlerini bu teşkilatla meşgul olurken uzun tartışmalardan sonra açıklanıştı. A. Bennigsen-C.L.Queluejay, *Stepte Ezan Sesleri*, (çev. N. Uzel), İstanbul, 1981, s. 66.
12. S. Efendiev, *Azerbaycan Proletariatının İnqılabi Herekatı Tarihinden*, Bakû, 1971, s. 15-16.
13. *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 1993, s. 230.
14. 13 Aralık 1904'teki grev Balahani'deki "Hazar-Karadeniz Petrol Sanayii Cemiyeti" işçileri tarafından başlatıldı ve süratle Bakû'nun bütün sanayi müesseselerini (Mantaşev, Nobel, Balahani-Sabunçi bölgesi, Bibiheybet, Karaşehir ve Akşehir) etkisi altına aldı. Greve katılanların sayısı 50 bin civarındaydı ve RSDİP Bakû Komitesi tarafından idare ediliyordu. Grevlerin ikinci günü yayımlanan bir bildiride grevin başladığı, fakat başlıca düşman olarak görülen çar hükümetinin küllerinin gökyüzüne savrulmadan muvaffakiyetin mümkün olamayacağı söyleniyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere grevlerin mahiyeti artık siyasi bir havaya bürünmüştü. L. H. Eskerov, *age*, s. 52; *Azerbaycan Tarihi*, c. II, Bakû 1964, s. 569. Grevler hakkında daha fazla bilgi için bkz. N. Sanahmetoğlu, "1905 Rus İhtilali ve Azerbaycan'da Grevler Dönemi", *Toplumsal Tarih*, sayı 36 (Aralık 1996), s. 42-47.
15. Bir Bolşevik gazetesi olan *Vperyod* Cenevre'de haftalık ve gizli olarak neşrediliyordu. Gazetenin yayımı 4 Ocak 1905'ten 5 Mayıs'a kadar devam etti.
16. Çarın 17 Ekim manifestosuna karşı ayaklanan Bakû işçilerinin sayısını Bolşevik ve Menşevik yazarlar farklı şekillerde ifade ederler. Dolayısıyla bu grevlere kaç kişinin katıldığı ve kaç gün sürdüğü hakkındaki bilgiler açık değildir.
17. Hümmetçiler özellikle çar hükümetine karşı güçlü bir muhalefet başlatmışlardı. Sosyal adalet ve ekonomik eşitlik isteniyordu. Hümmet'in liderlerinin bir kısmı Azeri toplumunun çok saygı duyduğu kimselerdi. Dolayısıyla Hümmet bu özelliği ile fazla sayıda üye kazandı ve büyük bir üne sahip oldu. A. Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, 1992, s. 47.
18. Tatar kelimesiyle kastedilen Azerilerdir. Çarlık devrinde Rusya Türkleri gibi Azeriler de "Tatar" adıyla anılmışlardır. Ruslar, Cengiz Han'dan başlayarak Moğollarla Türklere "Tatar" adını verdikleri gibi Altın Orda devletinin halkına da "Tatar" demişlerdir. Bu ad daha sonra geniş çapta kullanılmaya başlanmıştır. Mesela, Kafkasya savaşları sırasında Rus askerleri Kafkasyalı bütün yerli ahaliye istisnasız olarak "Tatar" demişlerdir. Onlar sadece mahalli veya başka yerlerden göç ederek gelmiş olan Türk ırkına mensup olanları değil, hatta Kafkasya'daki Türk olmayan Müslüman unsurları da bu isimle adlandırmışlardır. Kafkasya'da yerleşen aydın Ruslar bile aynı hatayı I. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yapmışlardır. 1909'da Kafkasya'daki Türk ve Tatar halklarını Moğol asıllı olarak kabul etmişlerdir. G. Jäschke, R. von Erckert'in Kafkasya Türklerinin kendilerine hiçbir zaman Tatar demediklerini ifade etmektedir. G. Jäschke, "Azerbaycan ve Tatar İsimleri Hakkında", *Kurtuluş*, sayı 41 (1938), s. 24-29, *ayn. mkl.*, sayı 42 (1938), s. 26-29.
19. A. B. Yusufzade'nin RSDİP VI. Kurultayında yaptığı konuşma kısaca şöyleydi: "Hümmet, RSDİP Bakû Komitesinin bir şubesi olup onun bir parçası gibi Kafkasya Müslümanları arasında faaliyet göstermektedir. Bakû'daki işçiler ve gençler arasında yazılı ve şifahi çalışmalarda bulunmuştur. Pek çok bildiri ile beraber programımız de tercüme edilmiş ve dağıtılmıştır. Hümmet, parti çalışmalarından başka ekonomik hareketlerle de (grev vb) ilgilenmiş ve bu özelliği onun Petrol Sanayii İşçileri İttifakına binlerce Müslüman işçiyi celp etmesinde kendini göstermiştir. İhtilalden sonra teşkilatınız yeniden kuvvet kazanmıştır. Bakû'nun bütün bölgelerinde ve Azerbaycan'ın bütün kazalarında faaliyet göstermekle beraber şimdi biz, bütün Kafkasya'da var gücümüzle çalışmalıyız." H. Refiyev, "Bakı Bolşevik Teşkilatının Ayrılmaz Hissesi", *Azerbaycan Komünisti*, sayı 12 (1984), s. 85.
20. *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE)*, c. X (1987), s. 278-279.
21. Adalet Partisi Hümmet'in Bolşevik kanadına bağlı olarak 1916'da Bakû'da kuruldu. Amacı İran Azerbaycanı'ndan gelen işçilerin problemlerini çözmek ve onlara yol göstermekti. 20 yy'ın başlarında Bakû'daki maddi zenginliğin oluşmasında Güney Azerbaycan'dan gelen işçiler büyük bir potansiyel meydana getirmişlerdi. Üretimin bütün sahalarında onlardan en ucuz insan gücü olarak istifade edilince adlarına "Hemşeri" denildi. Aslında bu tabir tahkir edici bir manaya sahipti. Hemşeriler, lokantalara ve eğlence yerlerine alınmazlardı. Buna rağmen Bakû'daki petrol kuyularında en ağır işleri yine onlar yaparlardı. Daha fazla bilgi için bkz. G. İlkin, *Şehsiyyet*, Bakû, 1995, s. 87-91.
22. A. Bennigsen-C.L.Quelquejay, *age*, s. 66-67.
23. *age*, s. 67. Genel olarak matbaaların ihtilalin seyrinde ne kadar önemli bir rol oynadığını *İskra* gazetesinin neşrinden itibaren görebilmekteyiz. 1900'de yurtdışında gizli olarak basılan *İskra* gazetesi 1901'de Bakû'nun Vorontsov ve Balahanski caddelerinin köşesinde kurulan Nina matbaasına nakledilerek burada basılmaya başlanmıştı. Nina matbaanın kod adıydı ve tam bir gizlilik içinde çalışıyordu. Bu matbaada kitaplar, broşürler yüksek tirajla basılmakta ve sadece Kafkasya'ya değil, bütün Rusya'ya yayılmaktaydı. *İskra* gazetesi ayrıca çeşitli teşkilatların yayın faaliyetleri hakkında da bilgiler vermekteydi. Böylece Nina matbaasının 1901-1906'da yaptığını daha sonra *Tekâmül* gazetesinin matbaası ve kısmen da Tiflis'teki Gayret matbaası devam ettirdi.
24. T. Ehmedov, *Neriman Nerimanovun Yaradıcılıg Yolu*, Bakû, 1991, s. 90-91.
25. Yöneticileri çoğu zaman birbirleriyle anlaşmazlığa düştüğü için Resulzade gibi birçok üyesi bu anlaşmazlıkların neticesinde partiden ayrıldı.
26. Hümmet'in ilk liderlerini Azeri toplumunun bütün sınıflarından kişiler temsil ediyordu. N. Neriman(ov), M. Azizbey(ov), M.E. Resulzade gibi soylular, S. M. Efendi(yev), A. Ahund(ov) ve Dadaş Bünyatzade gibi burjuvalar, Zeynel Zeynel(ov) ve Ali Hüseyin Resulzade gibi işçiler göze çarpıyordu. A. L. Altstadt, *age*, s. 47-48.
27. T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920* (çev. N. Mert), İstanbul, 1988, s. 82-83; C. L. Quelquejay, "Islam and Identity in Azerbaijan", *Central Asian Survey*, sayı 2 (1984), s. 35; Hümmet hakkında ayrıca bkz. T. Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan 1905-1920", *Transcaucasiap, Michigan, 1983, s. 209-232.*

SINIRDAKİ ÜLKE

ZEKİ ARIKAN

Nejat Göyünç - Wolf-Dieter Hütteroth, *Land an der Grenze Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert* [Sınırdaki Ülke XVI. Yüzyılda Bugünkü Türkiye-Suriye-Irak Sınır Bölgesinde Osmanlı Yönetimi], İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997, 312 s. Türkçe (s. 285-287), Arapça (s. 288-294), İngilizce (s. 295-297) özetler.

Klasik dönem Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar için tapu tahrir (TT) defterlerinin nüfus, vergi, üretim, timar sistemi vb ile ilgili sorunların çözüme kavuşturulması açısından ne kadar zengin malzemeyi içerdiğini ve bu belgelere dayanmaksızın sağlıklı bir eser yazılamayacağını belirtmek gerekir. Bütün bunların ötesinde XVI. yüzyılda geniş bir alana yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasının bilinmesi konusunda da bu defterler araştırıcılara önemli veriler sunmaktadır. Bu defterlerin baştan sona kadar sayfalarını dolduran sayılar, günümüzdeki bilgisayar çalışmaları için son derece zengin bir veri tabanı oluşturmaktadır ki burada tanıtacağımız kitap, bu yönden özgün bir model olarak görünmektedir. TT defterlerinin önemini ilk vurgulayan tarihçilerden biri Ahmet Refik'tir. 1930'lu yıllarda yayıma giren *Halkevi* dergilerinde yer alan yazılar, bu kaynakların yerel tarih açısından taşıdıkları değeri örneklerle sergilediler. Ömer Lütfi Barkan ise söz konusu malzemeyi daha kapsamlı, daha derli toplu olarak tanıttı ve hatta bu defterlerin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz dünyasının nüfusunu hesaplayan Fernand Braudel'in kullandığı Batı kaynakları yanında ayrı bir seçenek olabileceğini de gösterdi. Halil İnalcık, arşivlerimizde bulunan en eski defteri, Arnavutluk timar defterini yayımlayarak bu alandaki çalışmalara yeni bir ivme kazandırdı. Sözün kısası bu defterler üzerindeki sistemli çalışmalar yarım yüzyılı aşkın bir zamandan beri süregelmektedir. Bu çalışmalar, bölgesel tarih incelemelerine yönelik olduğu gibi, defterlerin ham malzeme olarak bütün halinde yayımlanmalarını da gündeme getirmiş bulunmaktadır. Uluslararası kongre ve konferanslarda bu konuyla ilgili çalışmaları anlatmak üzere "defthereloji" deyiminin kullanıldığını belirtmek gerekir.

Bu çerçeveyi çizdikten sonra, TT defterlerinin verilerinden yola çıkan bir Türk tarihçisiyle bir Alman coğrafyacısının ortak bir ürünü olan bir araştırmaya dikkati çekmek istiyoruz. Prof. Dr. Nejat Göyünç, araştırma alanını yakından tanıyan ve yöre üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan bir tarihçimizdir.[1] Prof. Dr. Wolf-Dieter Hütteroth ise TT verilerini iskân coğrafyası açısından değerlendiren ve elde ettiği sonuçları harita ve şekillere de döken, aynı zamanda Türkiye'yi iyi tanıyan bir Alman coğrafyacısıdır. Prof. Hütteroth, Konya yöresinin son dört yüz yıllık yerleşim sürecini;[2] Filistin, Ürdün ve Güney Suriye'nin tarihi coğrafyasını incelerken,[3] defter verilerini kullanmadaki uzmanlığını yeterince kanıtlamış bulunmaktadır. Bu ortak eser, uzun yıllar süren bir çabanın ürünüdür. Arşiv ve kaynak taraması dışında bölgeye geziler yapılmış, ayrıca TT üzerinde çalışan araştırıcılarla Konya (1991, 1992) ve Erlangen'de (1992) toplantılar düzenlenerek ortaya çıkan belli başlı sorunlar tartışılmıştır. Araştırma projesi Alman Araştırma Merkezi ve Humboldt Vakfı tarafından büyük ölçüde desteklenmiş ve kitap oldukça özenli biçimde İstanbul'daki Eren Yayıncılık tarafından basılmıştır. Haritalar ise Almanya'da basılmış fakat ne yazık ki Prof. Göyünç'ün bütün çabalarına karşın bazı engellerin aşılıp yurda sokulması mümkün olmamıştır. Eserde yer alan resimler Hütteroth tarafından çekilmiştir.

Araştırma zaman bakımından XVI. yüzyılla sınırlıdır. Ana kaynaklar, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudukadime Arşivi (no. 96, 97, 117) ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (TT 64, 200, 406) bulunan TT defterlerinden oluşmaktadır. Bu ana kütükler dışında diğer arşiv belgelerinden ve geniş bir kaynakçadan yararlanılmıştır. Seçilen bölge, XVI. yüzyılda Diyarbakır beylerbeyliğine[4] bağlı olan fakat bugün Türkiye-Suriye-Irak sınırlarında yer alan yukarı Mezopotamya'nın su bölümü hattından başlayarak Verimli Hilal'in en çok genişlediği yöreyi de içine alan ve Hit şehrine kadar uzanan alandır. Arkeolojik kazılar dışında söz konusu bölgeyle ilgili bilimsel araştırmaların azlığı, her iki bilim adamının bu alana yönelmelerinde önemli bir etken olmuştur. Osmanlı kaynaklarının da sözü edilen bölgenin araştırılması için zengin malzeme sun-

ması, böyle bir çalışmanın itici gücünü oluşturmuştur.

Giriş bölümünde (13-22) çalışmanın amacı, sınırı, kapsam ve niteliği konusunda ayrıntılı bilgi verilmektedir. Özetle, araştırmada Osmanlı yönetim düzeninin belirlediği sancak (liva) esasına bağlı kalınarak dokuz yönetim birimi ele alınmıştır. Daha önce Mehdi İlhan'ın Diyarbakır, Nejat Göyünç'ün Mardin üzerinde yaptıkları çalışmalarda kullandıkları kaynaklar, ilk kez bu çalışmada dokuz yönetim birimini kapsamına alacak kadar geniş tutulmuştur. Timar sistemine esas olan vergilendirmenin belirtilen bölgede uygulanması ve bununla ilgili kayıtların defterlere işlenmesi araştırıcılara geniş olanaklar sağlamaktadır. Bu, hem nüfusun kaba taslak da olsa hesaplanmasına, vergi yükümlülerinin yerleşik ya da göçebe olup olmadıklarının anlaşılmasına, hem de elde edilen ürünlerin cins ve miktarlarının hesaplanmasına fırsat vermektedir. Öte yandan bu konuda şimdiye kadar yapılan ve genellikle bir sancak üzerinde yoğunlaşan çalışmanın sınırları oldukça genişletilmiş, Mardin, Berriyecik kazaları yanında Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa), Nisibin (Nusaybin), Akçakal'a, Sincar, Habur, Deyr(ez zor) ve Ana livalarını kapsayacak bir boyuta ulaşmıştır. Yukarıda değinildiği gibi bu alanın bazı bölümleri kimi tarihçiler tarafından işlenmiş olmakla birlikte diğer sancaklar ilk kez ele alınmaktadır.

Seçilen araştırma alanı değişik etnik ve dinsel toplulukları barındırmaktadır. Ancak bunların yaşadıkları yerlerin sınırlarını çizmek pek kolay gözükmemektedir. Kişi ve yer adları bu konuda belirli bir kolaylık sağlamaktadır. Daha doğrusu Arapça ve Türkçe yer adları sorunun belirli ölçüde açıklığa kavuşmasına yardımcı olmakla birlikte Kürtçe konuşulan yörelerin saptanması o kadar kolay gözükmemektedir. Bu bağlamda yer adlarının okunuş ve yazılışlarında zaman zaman görülen tutarsızlıklara da değinmek gerekir. Çünkü Osmanlı tahrir eminleri ve kâtipleri, yani il yazıcıları, sayımlarını yaptıkları bölgelerin yerel dillerini her zaman bilmiyorlardı. Yer adlarını ve kişi adlarını duydukları gibi yazıyorlardı. XV. yüzyıl defterlerinde kâtipler, okunması güç olan yerleşim yerlerini yazarken hareke kullanıyorlardı. Fakat daha sonra bundan vazgeçilmiş ve bunun bir sonucu olarak günümüz araştırıcıları için altından kolay kolay kalkılamayacak okuma zorlukları ortaya çıkmıştır.

Araştırıcılar, aşağıda değineceğimiz gibi, elde ettikleri sayısal verileri bilgisayarla değerlendirmişler ve sonuçları harita ve şekillere de aktarmışlardır. Araştırmayı zenginleştiren, anlamlı kılan da bu uygulama olmuştur, diyebiliriz. Bu ve benzeri teknik konuların, araştırma yöntemlerinin, karşılaşılan sorunların çözümünde tutulan yolların açıklandığı giriş bölümünden sonraki bölümde sancak ve kaza olarak örgütlenmiş belli başlı yönetim birimleri üzerinde durulmakta, ana kaynaklar hakkında bilgi verilmekte, aynı zamanda konuyla ilgili olarak yapılan belli başlı araştırmalar üzerinde durulmaktadır (23-35). Daha sonra araştırma kapsamına giren liva, kaza ve nahiyeler teker teker tanıtılmaktadır. Ele alınan idari birimlerin ilki ve en büyüğü Mardin'dir. Şehrin kurulduğu dağın eteğindeki ova, yörenin en eski ve en zengin köylerini barındırmaktadır. Bunu karşılık Kûh-ı Mardin denilen dağlık alan, çoğunlukla göçebe ve yarı göçebe toplulukların yayıldıkları bir yöredir. Viranşehir, Derik ve Ceylanpınar kazalarını içeren Berriyecik'te, XVI. yüzyılda şehir, yani *nefs* yoktu. Viranşehir ise küçük bir pazar yeri idi. Hasankeyf livasının merkezi ve Tur nahiyesi kısmen Hıristiyan yerleşim yerleriydi. Bugün topraklarının bir bölümü Suriye sınırları içinde kalmış olan Nisibin (Nusaybin) kapalı ve sulak bir havzada bulunduğundan önemli bir konuma sahipti ve burada çeltik üretimi yapılıyordu. Akçakal'a küçük bir bölgedir. 1561'de Hasankeyf'ten ayrılarak müstakil liva yapılmıştır. Burada bulunan Şah Nasibi aşireti, yörede belirli bir denetim görevi yapmaktadır. Sincar livası aynı adı taşıyan bir dağı çevreleyen sınırlı bir alandır. Habur livası, XVI. yüzyılda, Fırat'ın iki yakasında kanallarla sulanan verimli bir araziydi. Her kanalın (nehir) kollarında yarı göçebelerin çadırlı yerleşim yerleri bulunuyordu. Deyr(ez zor) livası genellikle göçebe aşiretlerin barındığı alan olarak görülmektedir. Ana livası, bugünkü Suriye-Irak sınırında, Hit şehrinin yukarı kesimine kadar nehir boyundaki iskân yerlerinden oluşmaktadır. XVI. yüzyıldaki sayımlara göre nehir boylarındaki su çarklarının (dolap) bulunduğu yerler henüz sürekli bir yerleşim niteliği kazanmamıştı.

Bu özetten anlaşılacağı gibi, belli başlı idari birimleri ve bunların merkezlerini tanıtmaya yönelik bu bölümü yer adlarıyla ilgili açıklamalar (87-96) izlemektedir. Ancak burada söz konusu araştırma, yer adlarının belirli kümeler çerçevesinde saptanması ve sınıflandırılmasıdır. Sözgelimi "tel" (tell, til) ön ekiyle başlayan yer adları ele alınmış ve bunların yaygın olduğu yöreler harita üzerinde şekillendirilmiştir (90, şekil 5). Depe/tepe, ya da höyük/öyük sözcükleriyle biten yer adları için de benzer yol izlenmiş ve sonu böyle biten yerlerin, Arapçanın etki alanı dışında kalan düzlüklere özgü olduğu vurgulanmıştır. Buna karşılık, sonu ...iyye ile biten dişil ekli yer adlarının genellikle Arapça konuşulan yörelerde yoğunlaştığına işaret edilmektedir. Viran/ören, harab/hirbet eklerini taşıyan yerler ise terk edilmiş mahalleri anlatmaktadır. Bunun dışında kişi ve aşiret adlarıyla bağlantılı adların çokluğuna da değinilmiştir.

Vergi ve ölçü sistemlerini ele alan bölümde (103-111) resm-i ırgadiye, resm-i çift ve bu sonucunun türevleri olan bennak, mücerred, caba üzerinde durulmuş ve yöreden yöreye değişen hacim ölçüsü keyl'in buradaki sancakların birinden ötekine bile nasıl değişebildiği ortaya konmuştur. Vergilendirmenin de yerel özellikler taşıdığına şüphe yoktur. Nitekim tahıldan alınan öşür miktarı Doğu Anadolu'da ve kuzey Arap vilayetlerinde

1/5 olarak görülüyorsa da ele alınan bölgenin kimi nahiyelerinde 1/6, 1/7, 1/8, 1/10 arasında değişmektedir.

Üzerinde durulması gereken diğer bir konu da elde edilen vergi gelirlerinin kimler tarafından tasarruf edildiğidir. Sorun, uzun ve ayrıntılı hesaplamalarla çözülmüş ve elde edilen veriler şekil üzerinde de gösterilmiştir. Varılan sonuçlara göre padişah hasları, hemen hemen her yerde ilk sırada bulunmaktadır. Hıristiyan köyleri de padişah hasları içinde bulunuyordu. Padişah haslarını sırasıyla beylerbeyi ve mirliva (sancakbeyi) haslarıyla zeamet ve timar gelirleri izlemektedir. Vakıflara tahsis edilmiş olan vergi kaynakları öncelikle Mardin, daha sonra Hasankeyf ve Sincar sancaklarında yoğunlaşmış bulunuyordu. Başka bir deyişle vakıflar daha çok eski yerleşim merkezlerine serpilmiş bulunmaktadır. Mardin köylerinin birçoğu da vakıflara ayrılmıştı. Öte yandan Ana'da pek az gelirin vakıflara bağlandığı gözden kaçmamaktadır. Vergi kaynaklarının bölüşümünde aşiret reisleri son basamakta yer almaktadır. Mukataalar, yani yıllık gelirlerine toptan tahmini bir değer biçilerek iltizama verilen gelir kaynakları daha çok bölgenin Berriyecik, Mardin, Hasankeyf, Nusaybin gibi belli başlı merkezlerinde odaklaşmakla birlikte uygulamanın güneyde Ana'ya kadar alanlarda seyrek de olsa yaygınlık kazandığı gözden kaçmamaktadır (111, şekil 14).

Öte yandan Güneydoğu Anadolu'da uygulanan Osmanlı kanunnamelerine ilginç bir örnek olmak üzere, XVI. yüzyıl ortalarına ait Nusaybin kanunnamesi ele alınmış ve Almanca çevirisiyle birlikte Türkçe metni verilmiştir (117-122). Burada ayrıntıya girmeden şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı yönetimine geçtikten sonra uzun süre Diyarbakır eyaletinin çeşitli sancak ve nahiyelerinde Hasan Padişah (Uzun Hasan) kanunları uygulanmış ve bunların yerini zamanla tipik Osmanlı kanunnameleri almaya başlamıştır. Burada söz konusu olan Nusaybin kazasında çeltik ekimiyle ilgili ayrıntıları kapsayan 972 (1564) tarihli bir Osmanlı kanunnamesidir. Kanunnamenin geriye dönük bilgiler ve ayrıntılar içermesi açısından da büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur.

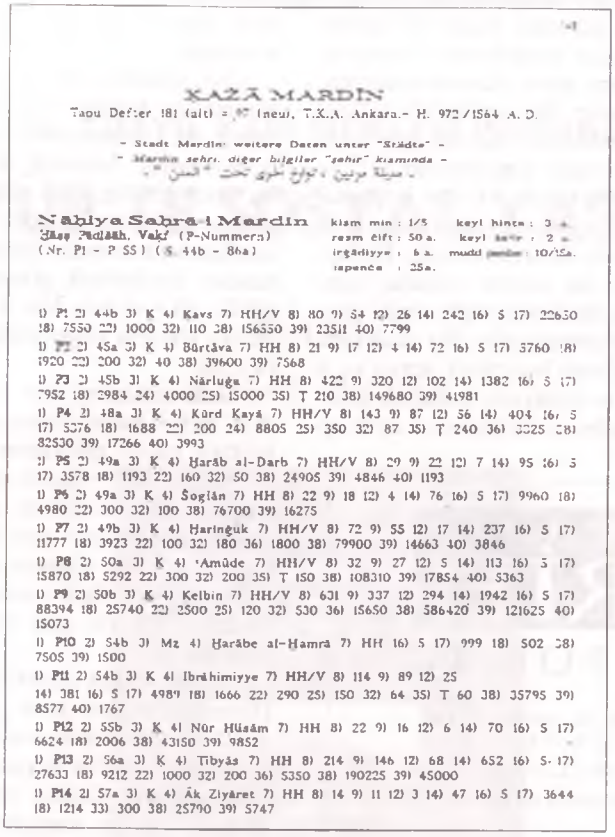

KAZÂ MARDÎN

Tapu Defter 181 (alt) = 97 (neu), T.K.A. Ankara.- H. 972 /1564 A. D.

- Stadt Mardin: weitere Daten unter "Städte" -
- Mardin şehri: diğer bilgiler "şehir" kısmında -
- مدينة ماردين : لتواريخ اخرى تحت "المدن" -

Nâhiya Sahrâ-i Mardîn (Nr. P1 - P 55) (S. 44b - 86a)

kism-i min : 1/5 keyl hinta : 3 a.
resm-i cift : 50 a. keyl [illegible] : 2 a.
irgâdiyye : 6 a. mudd-i [illegible] : 10/15a.
tapence : 25a.

1) P1 2) 44b 3) K 4) Kavs 7) HH/V 8) 80 9) 54 12) 26 14) 242 16) 5 17) 22630 18) 7550 22) 1000 32) 110 38) 156550 39) 23511 40) 7799

1) P2 2) 45a 3) K 4) Bürtâva 7) HH 8) 21 9) 17 12) 4 14) 72 16) 5 17) 3760 18) 1920 22) 200 32) 40 38) 39600 39) 7568

1) P3 2) 45b 3) K 4) Nârluğa 7) HH 8) 422 9) 320 12) 102 14) 1382 16) 5 17) 7952 18) 2984 24) 4000 25) 15000 35) T 210 38) 149680 39) 41981

1) P4 2) 48a 3) K 4) Kürd Kayâ 7) HH/V 8) 143 9) 87 12) 56 14) 404 16) 5 17) 5276 18) 1688 22) 200 24) 8805 25) 350 32) 87 35) T 240 36) 3025 38) 82530 39) 17266 40) 3993

1) P5 2) 49a 3) K 4) Harâb al-Darb 7) HH/V 8) 29 9) 22 12) 7 14) 95 16) 5 17) 3578 18) 1193 22) 160 32) 50 38) 24905 39) 4846 40) 1193

1) P6 2) 49a 3) K 4) Şoğân 7) HH 8) 22 9) 18 12) 4 14) 76 16) 5 17) 9960 18) 4980 22) 300 32) 100 38) 76700 39) 16275

1) P7 2) 49b 3) K 4) Haringuk 7) HH/V 8) 72 9) 55 12) 17 14) 237 16) 5 17) 11777 18) 3923 22) 100 32) 180 36) 1800 38) 79900 39) 14663 40) 3846

1) P8 2) 50a 3) K 4) 'Amûde 7) HH/V 8) 32 9) 27 12) 5 14) 113 16) 5 17) 15870 18) 5292 22) 300 32) 200 35) T 150 38) 108310 39) 17854 40) 5363

1) P9 2) 50b 3) K 4) Kelbin 7) HH/V 8) 631 9) 337 12) 294 14) 1942 16) 5 17) 88394 18) 25740 22) 2500 25) 120 32) 530 36) 15650 38) 586420 39) 121625 40) 15073

1) P10 2) 54b 3) Mz 4) Harâbe al-Hamrâ 7) HH 16) 5 17) 999 18) 502 38) 7505 39) 1500

1) P11 2) 54b 3) K 4) Ibrâhimiyye 7) HH/V 8) 114 9) 89 12) 25 14) 381 16) 5 17) 4989 18) 1666 22) 290 25) 150 32) 64 35) T 60 38) 35795 39) 8577 40) 1767

1) P12 2) 55b 3) K 4) Nûr Hüsâm 7) HH 8) 22 9) 16 12) 6 14) 70 16) 5 17) 6624 18) 2006 38) 43150 39) 9852

1) P13 2) 56a 3) K 4) Tibyâs 7) HH 8) 214 9) 146 12) 68 14) 652 16) 5 17) 27633 18) 9212 22) 1000 32) 200 36) 5350 38) 190225 39) 45000

1) P14 2) 57a 3) K 4) Âk Ziyâret 7) HH 8) 14 9) 11 12) 3 14) 47 16) 5 17) 3644 18) 1214 33) 300 38) 25790 39) 5747

Kitapta yer alan köylere göre istatistik verilerden örnek.

TT defterleri nüfusun hesaplanması konusunda bizlere önemli veriler sunmaktadır. Defterlerde geçen hane deyimi,[5] ana-baba ve çocuklardan oluşan bir aileyi anlattığı gibi, bir vergi kümesini ya da vergi yükümlüsünü de belirtmektedir. Nüfusun hesaplanmasında hanenin belli bir katsayıyla çarpılması gerektiği üzerinde durulmuş ve şimdiye kadar değişik katsayılar önerilmiştir. Bu katsayılar yuvarlak olabildiği gibi, çok ayrıntılı hesaplarla küsurlu da olabilmektedir. İncelenen bölgede nüfusun hesaplanması için nüfus = hane x 4 + mücerred (bekâr) formülü esas alınmıştır. Buna bağlı olarak Mardin kazasının 1518, 1523, 1540 ve 1564 sayımlarındaki nüfusu hesaplanarak verilmiştir. Mardin'in şehir nüfusu konusunda bir örnek vermek gerekirse (124) şu sayıların elde edildiği görülmektedir:

Yıl	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
1518	3.184	4.136	480	7.800
1523	4.610	6.299	758	11.667
1540	5.511	7.768	664	13.943
1564	4.421	10.584	792	14.410

Bölgedeki diğer şehirler için verilen bilgilerin, sayıların çok farklı oluşundan ötürü genel bir cetvelini yapmak olanaksız gibidir. Bu arada XVI. yüzyılın başlarıyla ilgili nüfus verilerinin düşük olması dikkat çekicidir. Bunun nedeni, bölgede Osmanlı egemenliğinin yerleşmesi aşamasında nüfus ve vergi kaynaklarının tam anlamıyla denetim altına alınamaması ve bunun bir sonucu olarak bu malzemenin önemli bir bölümünün defter dışı kalmasıdır. Hele göçebe toplulukların sayımdan kaçtıklarını, yapılan çağrılara uymadıklarını ve böylece deftere geçirilemedikleri bilinmektedir. Bu, diğer yerlerde de oldukça sık rastlanan bir olgudur. Göyünç ve Hütteroth'un vardıkları sonuca göre 1518 sayımında yani bölgenin ilk yazımında Müslüman halkın %50'si gösterilmemiş, göçebeler hiç hesaba katılmamıştır. 1564 sayımının ise daha tutarlı olması, daha sağlam verilere dayanması, Osmanlı egemenliğinin artık iyice oturmuş bulunmasıyla açıklanabilmektedir.

Eserin hemen hemen yarısına yakın 137 sayfalık bölümü, bölgenin idari birimlerine, bunların köy, mezra ve cemaatlerine göre düzenlenmiş istatistik bilgileri kapsamaktadır. Bu veriler 972 (1564) sayım sonuçlarından çıkarılmış ve bunun için Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 118 ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki TT 406 numaralı defterler kullanılmıştır. Mali birimlerin sıra numaraları defterdeki verilere göre düzenlenmiştir. Defterde bulunmaması halinde bu sayılar yazarlar tarafından verilmiştir. Bazı defterlerde sayfa değil yaprak (varak) numarası bulunmaktadır. Bu durumda yaprağın ön ve arka yüzlerini belirtmek için a ve b harfleri kullanılmıştır. Aynı nahiyede bulunan padişah haslarıyla mirliva haslarını birbirinden ayırt etmek için P(padişah), M(mirliva) kısaltmaları esas alınmıştır.

Öte yandan her mali birim için ayrıntılar kod numaraları yoluyla bir araya toplanarak elde edilmiştir. Bu çerçevede 1'den 40'a kadar kod numarası verilmiştir. İstatistik dökümlere geçmeden önce bu kodlama ile ilgili olarak Türkçe, Arapça ve Almanca açıklamalara yer verilmiştir. Mali birimlerin sınıflandırılmasında bütün vergiler ya da vergi kaynakları kısaltılarak gösterilmiştir: Bğ. = bağ; Çf = çiftlik; Dl.= dolab; Mz. = mezra vb. Ek kayıtlar için de bu yöntem uygulanmıştır: kb. = kabile; tb. = tabi'-i vb.

Gelir sahipleri için de kısaltmalar söz konusudur: HH = hass-ı hümayun; HML = hass-ı mirliva; HMM= hass-ı mirmiran (beylerbeyi); Z= zeamet; T= timar; AR. = aşiret reisi; V = vakıf vb... Nüfus yani vergi yükümlüsü, vergi kapsamına giren her nesne için de ayrı ayrı kod numaraları verilmiştir. Uygulanan bu yöntem sayesinde, her köy, mezra ya da aşiretle ilgili olarak defterde var olan bütün ayrıntılar bir iki satır içinde toplanabilmiş bulunmaktadır.

Sonuç olarak denebilir ki Prof. Göyünç ve Prof. Hütteroth'un bu ortak çalışması, ele alınan bölgenin XVI. yüzyıldaki sosyal, ekonomik, idari ve mali durumuyla nüfus yapısına doyurucu bir açıklama getirmektedir. Defter verileri bilgisayarla değerlendirilmiş, varılan sonuçlar harita ve şekillere de dökülmüş böylece elde edilen bilgilerin daha somut olarak kavranılması sağlanmıştır. Şimdiye kadar sürekli olarak sancak (liva) temeline göre yapılan araştırmaların daha geniş bir alana kaydırılması yeni bir yöntem olarak görülmektedir. Kodlama esasına göre defter verilerinin bir araya toplanması TT defterleri üzerinde çalışanlara yeni bir model sunmaktadır. Bütün bunların ötesinde her iki yazar bilgi, birikim ve deneyimlerini ortak bir çalışmada bir araya getirmenin güzel bir örneğini vermişlerdir. Günümüzdeki siyasal sınırların, ülke ve insanların ortak tarihini yazmak için herhangi bir engel oluşturmadığı da bu çalışmayla bir kez daha kanıtlanmış bulunmaktadır. ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐
Geçerlilik Tarihi: ☐☐/☐☐
Kart Sahibi: .....
İmza: .....

Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

1. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969; Ankara, 1991; Aynı yazar, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (ed. O. Okyar, H. Ünal Nalbantoğlu), Ankara, 1975, 71-99. Krş. Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, *Ata Dergisi*, Prof. Dr. Nejat Göyünç Özel Sayısı, 7 (1997).
2. Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den letzen vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968.
3. Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century*, Erlangen, 1977.
4. Krş. Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, 23 (1969), 23-34.
5. Nejat Göyünç, "Hani Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), 331-348.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

18. YÜZYIL KADI SİCİLLERİ IŞIĞINDA

EYÜP'TE SOSYAL YAŞAM

EDİTÖR
TÜLAY ARTAN

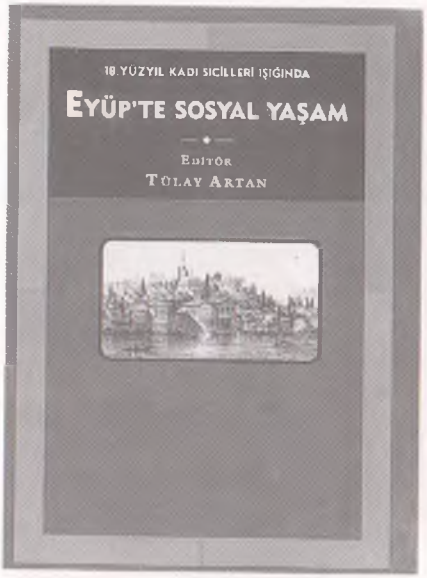

Halil İnalcık'ın dediği gibi, Eyüp Türk şehirciliğinin özgün ve tipik bir örneğidir. Ayrıca İstanbul'un da bazı fonksiyonlarını üzerine almış, tamamlamış ve İstanbul tarihinin çok önemli bir parçası olmuştur. Bir ziyaretgâhtır, mesire ve eğlence yeridir; Osmanlı sultanları burada kılıç kuşandıkları için siyasi fonksiyonu olmuştur, aynı zamanda da mimari, çinicilik ve yazı sanatları bakımından bir sanat müzesidir. Bu kitapta Eyüp'ün tarihini araştırmak için İstanbul Müftülüğü'nde korunan kadı mahkemeleri sicillerinden, ikisi kassam defteri olan üçü üzerinde duruldu. Halil İnalcık, Yavuz Cezar, Suraiya Faroqhi, Tülay Artan, Akif Aydın, Feridun Emecen, Stefan Yerasimos 18. yüzyılın Eyüp'ünü bu sicilleri inceleyerek çeşitli açılardan değerlendirdiler.

v + 102 s.
ISBN 975-333 071-5
750.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

SAVAŞTA VE BARIŞTA BİR OSMANLI DEVLET ADAMI

AHMED RESMİ EFENDİ

(1700-1783)

VIRGINIA AKSAN

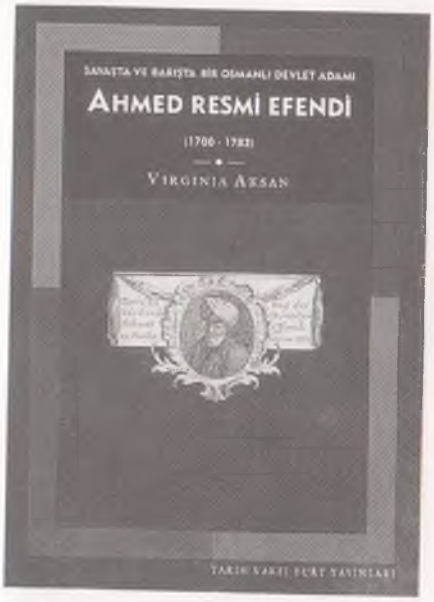

Ahmed Resmi Efendi, 18. yüzyılda kalemiyeden yetişmiş, Viyana ve Berlin'e elçi olarak gitmiş, sefaretnamelerinin yanı sıra önemli eserler vermiş bir devlet adamıdır. Virginia Aksan, Osmanlı arşivlerine dayanarak yaptığı bu araştırmada Ahmed Resmi Efendi'yi anlatırken, tarihçiler tarafından epeyce ihmal edilmiş bir dönem olan 18. yüzyılın Osmanlı toplumuna da ışık tutuyor; Osmanlı merkezi yönetimi, Osmanlı'nın Avrupa'ya bakışı, diplomasi ve savaşın geleneksel düşünceleri değiştirmesi üzerine yoğunlaşıyor. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ahmed Resmi ve diğer görgü tanıklarının ağzından yeniden kurgulanıyor ve Küçük Kaynarca trajedisinin ardından Osmanlının yeni politika ve ideoloji arayışları irdeleniyor.

Çeviri
Özden Arıkan

x + 241 s.
ISBN 975-333-072-3
1.600.000.- TL

TÜRİK EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Tarihten İzler'
Osmanlı Bankası Arşivi Sergisi

17 ARALIK 1997-17 MART 1998
OSMANLI BANKASI
TARİHİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
İSTİKLAL CAD. NO: 276/BEYOĞLU

Yaklaşık 1000 cilt tutan öyküler gün ışığına çıkıyor.

Türkiye'nin yaşayan en eski bankası olan Osmanlı Bankası, 'Tarihten İzler' Sergisi'yle 135 yıllık köklü bir geçmişin kapılarını aralıyor. İlk personel başvuru fotoğraflarından eski banknotlara kadar her türlü belgenin yer aldığı sergide pek çok öykü keşfedilmeyi bekliyor.

Osmanlı Bankası, geçmişin değerlerine dün olduğu gibi bugün de sahip çıkmaya kararlı.

OSMANLI BANKASI

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

NİSAN 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

ÇOCUK BAYRAMININ TARİHİ

TÜRKİYE'DE İZCİLİK

HİMAYE-İ ETFAL

TÜRK KADIN YOLU

PERTEV NAİLİ BORATAV'IN ANISINA

AFYON BASINI

52

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÜNİVERSİTEDE CADI KAZANI

1948 DTCF TASFİYESİ VE PERTEV NAİLİ BORATAV'IN MÜDAFAASI

HAZIRLAYAN

METE ÇETİK

Pertev Naili Boratav'ın Behice Boran ve Niyazi Berkes'le birlikte Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki görevlerinden 1948 yılında uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanan sürecin öyküsü anlatılıyor bu kitapta. Boratav'ın, haklarında açılan davanın sonunda mahkemeye sunduğu ayrıntılı "müdafaaname", yalnızca basit bir savunma metni değildir. Boratav, dönemin siyasi konjonktürüne ışık tutan ve 1940'larda kaynatılan "cadı kazanı" hakkında önemli ipuçları içeren savunmasında zaman zaman kültür tarihi ve sosyoloji dersleri de vermiştir. Mete Çetik'in "Sunuş" yazısında tasfiyenin kapsamlı bir kronolojisini de bulacaksınız. Eklerle zenginleştirilmiş bu çalışma dönemin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacak.

viii + 237 s.
ISBN 975-333-075-8
1.900.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

SUNUŞ

Toplumsal Tarih bu sayısında da sizlere bir dosya sunuyor. Nisan 98 sayısı 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı nedeniyle çocuk ve çocuk bayramı ağırlıklı. 1929 yılında Hakimiyet-i Milliye ya da Ulusal Egemenlik Bayramı aynı zamanda Çocuk Bayramı olarak kutlanıyor ve 23 Nisan'ı kapsayan hafta Çocuk Haftası olarak benimseniyor. O gün Taksim Abidesi çevresinde toplanan öğrenciler otomobillere bindirilerek, Bahriye bandosunun otobüsü önde, köprüyü geçerek Vilayet'e gidiyorlar. Ardından Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ve Fatih'te Belediye'yi ziyaret. Öğleden sonra Tepebaşı kışlık tiyatrosunda "müsamere" ve okulların kır eğlenceleri. Necdet Sakaoğlu yazısını Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'na ayırmış. Bu bayramın tarihinden kesitler veriyor bizlere. Çocuklarımıza gerçek bayramlar, mutlu yarınlar dileğiyle bitiriyor yazısını.

Bayramlarda en çok sevinenler Himaye-i Etfal ya da Çocuk Esirgeme Kurumu'nda barınan çocuklar olsa gerek. Özellikle Cihan Harbi'nin sokaklarda bıraktığı çocuklara sahip çıkma güdüsüyle kurulmuş Himaye-i Etfal. Cüneyt Okay günümüze dek son derece önemli işlevler üstlenmiş bu derneğin kuruluşunu ele alıyor ve savaşın zor koşullarında kimsesiz çocukları barındırmak için kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin eğitimden sağlığa kadar geniş bir alanda etkinliğini vurguluyor.

Zafer Toprak toplumda çocuğa giderek ulusal bilinç aşılandığı bir evreyi "keşşaflık" ya da izcilik gibi kurumsal düzenlemeler ışığında gözlemliyor. Batıda izcilik emperyal geleneğin bir parçası. Osmanlı kısa sürede izciliği benimsiyor ve İttihatçılar bu tür örgütleri giderek paramiliter bir yapıya sokuyorlar. Mütareke yıllarında izci örgütleri ulusal kimlikleriyle boy gösteriyorlar İstanbul sokaklarında. Çocuğun "toplumsallaşması"nda izciliğin ayrı bir işlevi oluyor II. Meşrutiyet ve Mütareke yıllarında.

Fuat Bozkurt yazısını geçen ay yitirdiğimiz ünlü halkbilim ve folklor araştırmacısı Pertev Naili Boratav'ın anısına ayırmış. Arşivini Tarih Vakfı'na bağışlayarak Türkiye'de geniş bir kesimin kullanımını hedefleyen Pertev Naili Boratav'ı biz de *Toplumsal Tarih* olarak rahmetle anıyoruz. Hülya Balcı giderek dergimizin sürekli yazarları arasına giriyor. Bu seferki yazısında ana sorunsalı kadın sorunu, 1920'li yıllarda Türkiye'de kadın kimliği ve dönemin ünlü STK'sı Türk Kadın Birliği'nin yayın organı *Türk Kadın Yolu*. Cumhuriyet'in nüfus sorunu ile kadının kamusal alana açılımı 20'li yılların ana çelişkilerinden birini oluştursa gerek.

Mütareke döneminde İstanbul'un iaşe sorunu Dr. Mehmet Temel'in inceleme konusu. Cihan Harbi yıllarındaki kadar olmasa bile, Mütareke yıllarında da İstanbul gıda sıkıntısı içersinde. Anadolu'dan da erzak gelmiyor bu yıllarda. Bir dizi önlem alınıyor, ancak pahalılık ve spekülasyonun önü kolay alınamıyor.

Nevin Y. Ateş ise yazısında yakın tarihimizin ilginç isimlerinden birinin, II. Meşrutiyet döneminin Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1923'te İstiklal Mahkemelerinde yargılanmasını ele alıyor ve davayla ilgili olarak *Tanin*'de yayımlanan bir yazıyı aktarıyor.

Basın tarihi bu kez Dr. Turan Akkoyunlu'nun il düzeyindeki bir çalışmasıyla gündeme geliyor *Toplumsal Tarih* sayfalarında. Meşrutiyet ve Cumhuriyet yıllarında Afyon basını sektörün oligopolleşmediği dönemde "taşra" basınının önemini gözler önüne seriyor.

Nihayet uzun bir kitabiyatımız var bu sayıda, Kemal Beydilli Tarih Vakfı yayınları arasında çıkan Virginia Aksan'ın *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi* adlı kitabını değerlendiriyor. Titiz bir eleştiri. Keşke ülkemizde polemikten uzak bu tür bir eleştiri geleneği oluşabilse.

Tarih Vakfı bünyesinden ve dergideki görevinden ayrılan değerli yayın koordinatörümüz Ekrem Çakıroğlu'na bugüne kadar dergiye verdiği emek ve katkıları için teşekkür borçluyuz. Yeni bir yapılanmaya giden *Toplumsal Tarih* önümüzdeki sayılarında farklı bir kurgu ile çıkacak okuyucuların karşısına. Popüler bir dergi olmasına karşın çoğu kez "akademik" takılan dergiyi daha geniş bir okuyucu kesime açma girişiminde bulunacağız. Bu nedenle iç mutfağa önem veriyoruz. Bundan böyle yazıları açıklayıcı bilgilerle donatacağız. Öte yandan tarihsel ilgi alanını açmaya yöneliyoruz. Biraz daha dış dünya, biraz daha dünya tarihi gerekiyor okuyucularımıza. Türkiye'de tarihçilik devekuşu misali kafasını kuma gömmüş, etraftan bihaber. Tarih bilimi de bir anlamda küreselleşiyor. Bundan böyle "sınır" tanımaz bir tarihe gerek duyuyor insan. "Biz" ve "öteki" aşılması gereken bir ikilem.

Bu yıl hem Cumhuriyet'in 75. kuruluş yıldönümünü kutlayacağız, hem de yüzyıl, yarım yüzyıl, çeyrek yüzyıl ya da onyıl gibi bir dizi dünya ölçeğindeki kırılma noktalarını ele alacağız. Bu konuda mutfak çalışmalarımız hızla ilerliyor. Mayıs ayından itabaren değişimi görmeye başlayacaksınız. Yaz ertesi ise yepyeni bir *Toplumsal Tarih* kimliğiyle çıkacağız siz değerli okuyucumuzun karşısına.

Okuyucularımız bu sayıda, dergiyi koyduğumuz naylon poşetin içinde, Cumhuriyet'in 75. yıldönümü vesilesiyle lise gençliği için düzenlenmiş Yerel Tarih Yarışması'nın bir broşürünü ve *Yerel Tarih* dergisini bulacaklar. Broşür ve dergiyi tarihe ilgi duyan, çevrenizdeki lise öğrencilerine iletmenizi diliyoruz.

Gelecek sayıda tekrar buluşmak üzere...

YAYIN KURULU

TOPLUMSAL
TARİH

Üsküdar Cemaran Erment Okulu öğrencileri

Cengiz Kahraman arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 52 Cilt: 9 Nisan 1998

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdel Sakaoğlu, Zafer Toprak

Teknik Sekreter
Osman Köker

Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman

Grafik Tasarım
Haluk Tuncay

Uygulama
Saliha Bilginer

Düzelti
Nurettin Pirim

Abone
Meltem Yeyin

Yapım: Tarih Vakfı

Baskı: Nümune Matbaacılık

Dağıtım: Biryay

Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54

Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$

Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300 7025

ULUSAL EGEMENLİK VE ÇOCUK BAYRAMI'NIN TARİHİNDEN

Necdet Sakaoğlu

Cumhuriyet'in çeşitli dönemlerinde milli bayramların değiştiğine değinen yazısında, 23 Nisan 1929'daki ilk Çocuk Bayramı'nın nasıl kutlandığını anlatıyor.

4

MEŞRUTİYET VE MÜTAREKE YILLARINDA TÜRKİYE'DE İZCİLİK

Zafer Toprak *İngiltere'de 1908 yılında başlamasından 3 yıl sonra Türkiye'ye de giren izcilik faaliyetlerinin Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerindeki gelişimini anlatıyor.*

13

OSMANLI DÖNEMİ HİMAYE-İ ETFAL CEMİYETİ ÜZERİNE BELGELER / NOTLAR

Cüneyd Okay *daha sonra Çocuk Esirgeme Kurumu adını alacak olan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Osmanlı dönemindeki faaliyetlerini belgelerle aktarıyor.*

21

1920'LERDE KADIN KİMLİĞİ VE *TÜRK KADIN YOLU*

Hülya Balcı *Türk Kadın Birliği'nin yayını* (Türk) Kadın Yolu*'nun 1926-27 yıllarında çıkan sayılarını inceliyor.* **32**

PARİS'TE TÜRKİYE'Yİ YAŞAMAK
PERTEV NAİLİ BORATAV'IN ANISINA

Fuat Bozkurt *geçtiğimiz ay yitirdiğimiz halkbilimci Pertev Naili Boratav'la anılarını aktarıyor.* **38**

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN İAŞE SORUNU

Dr. Mehmet Temel *Mütareke dönemi İstanbul'unun en büyük ve en acil sorunu olan gıda sıkıntısının çözümü için alınan tedbirleri anlatıyor.* **40**

MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET DEVİRLERİNDE AFYON BASININININ KÖKLEŞMESİ VE ETKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Turan Akkoyun *II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan Afyon basınının gelişimini ele alıyor.* **46**

LÜTFİ FİKRİ BEY İSTİKLAL MAHKEMESİNDE

Nevin Y. Ateş *II. Meşrutiyet dönemi Dersim Milletvekili Lütfi Fikri Bey'in İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmasını ele alan yazısında* Tanin *gazetesinde yayımlanan bir makaleyi aktarıyor.* **54**

AHMED RESMİ EFENDİ

Kemal Beydilli *Virginia H. Aksan'ın Ahmed Resmi Efendi hakkında İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanan kitabını, her iki dildeki metinleri de karşılaştırarak irdeliyor.* **56**

ULUSAL EGEMENLİK VE ÇOCUK BAYRAMI'NIN TARİHİNDEN*

NECDET SAKAOĞLU

Ulusal ve resmi bayramlarımızla resmi tatil günlerimizin doğuşları, evreleri konusunda neler biliyoruz?... Bayramların başlangıç tarihlerini, gündemden düşmeleri ya da adlarının değişmesi nedenlerini öğrenmek isteyeceklerin başvurabilecekleri bir kaynak var mı? Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi bayramları üzerinde araştırmalar yapılmış mıdır?... Örneğin II. Meşrutiyet'in ilanı yıldönümlerinde kutlanan "İyd-i Millî-yi Osmanî" (Osmanlı Ulusal Bayramı) ile II. Meşrutiyet Meclisinin toplanışı yıldönümlerine özgü "Meclis-i Millînin Yevm-i Küşadı" bayramının, Cumhuriyet'in ilanından sonra daha bir süre kutlanışına ilişkin ayrıntılar nerelerden öğrenilebilir?[1] Veya Osmanlı padişahlarının doğum yıldönümlerindeki "veladet-i Hümayun", tahta çıkışlarıyla ilgili "cülus-ı Hümayun" bayramları hangi tarihlerde başladı? En son hangi tarihte yapıldı? Osmanlı resmi ve dini törenlerinin tüm ayrıntılarını veren "teşrifat defterleri" gibi, Cumhuriyet dönemi ulusal-resmi bayram ve günlerine ilişkin yasaları, yönetmelik, yönerge ve genelgelerle, protokol ayrıntılarını içeren, herkesin elde edebileceği kaynaklar var mı? Sıradan bir vatandaşın ya da bir kamu görevlisinin bayramlardaki görevleri nelerdir? Bir vatandaşın, ulusal bayramlarda hangi devlet büyüklerini ziyaret etmesi, hem hakkı hem de vatandaşlık görevidir? Yoksa onlara düşen, sergilenenleri uzaktan seyretmek midir? Hangi bayramlara kimler ne sıfatla ve nasıl katılır, nelere uyar?...

Bu genel soruların yanında, "ilk Cumhuriyet Bayramı hangi yıl kutlandı, programı neleri içeriyordu? Ankara'da ve ülke genelinde uygulanışıyla ilgili belgeler ve fotoğraflar saklanmış mıdır ve nerelerdedir? İlk 23 Nisan, ilk 19 Mayıs bayramları nasıl olmuştu? Bunların ilk adları nelerdi? Atatürk, 23 Nisan'ı, Çocuk Bayramı olarak Türk çocuklarına ne zaman armağan etmiştir? Bir zamanlar resmi bayram olarak kutlanılırken şimdilerde adları bile unutulmuş olan bayramlar hangileridir?..." gibi, daha pek çok soruyu kendi kendimize nafi-

Ankara Halkevi Koycüler kolu tarafından toprak bayramını kutlamak için tertib olunan köylü alayı yürürken. Resim muallimlerimizden Refik Epekman tarafından yapılmış olan bu resim bayramın bir intibaını tesbit etmektedir.

1930'lardan sonra "unutulan" bayramlardan "21 Mart Toprak Bayramı" Nevroz'a denk düşüyordu.

Ülkü, Nisan 1935

le sorsak da merakımızı giderecek ya da sorumuza yanıt verecek kaynaklar bulmamız hayli güçtür.

Konuyu gündeme getirmek isteyişimizin gerekçesini de zamanımıza en yakın dönemlerden bir karmaşa tablosu vererek açıklamakta yarar var: İlgili olduğu yıla ilişkin bilgileri içerdiği için en güvenilir kaynaklar olarak gördüğümüz eski cep takvimlerinin rasgele üç beşinden, kimi yılların ulusal-resmi bayram ve günlerini, o zamanlardaki adları, tarihleri ve değişmeleri ile verelim:

1930: Milli Bayram 23 Nisan, Meşrutiyetin İlanı 23 Temmuz, Hakimiyet-i Milliyenin İlanı 7 Ağustos, Büyük Zafer ve Tayyare Bayramı 30 Ağustos, Cumhuriyetin İlanı 29 Ekim, Hakimiyet-i Milliyenin İlanı 2 Kasım.

1932: Amele Bayramı 1 Mayıs, Meşrutiyetin İlanı 23 Temmuz (resmi tatil), Milletin Hakimiyet Bayramı 7 Ağustos (resmi tatil), Tayyare ve Zafer Bayramı 30 Ağustos (resmi tatil), İzmir'in Kurtuluşu Bayramı, Bursa'nın Kurtuluşu Bayramı, İstanbul'un Kurtuluşu Bayramı, Cumhuriyet Bayramı 29 Ekim (resmi tatil), Milli Hakimiyetin İlanı 2 Kasım, Edirne'nin Kurtuluşu Bayramı 20 Kasım.

1936: Bayramlar ve Milli Günler: I. İnönü Zaferi 10 Ocak, Tayyare Şehitleri İhtifali 27 Ocak, II. İnönü Zaferi 30 Mart, Büyük Millet Meclisinin Açılması 23 Nisan, Meşrutiyet'in İlanı 23 Temmuz, Büyük Taarruz 26 Ağustos, Başkumandan Meydan Muharebesi 30 Ağustos, İzmir'in İstirdadı 9 Eylül, Milli Ordunun İstanbul'a Girişi 6 Ekim, Cumhuriyet'in İlanı 29 Ekim.

1943: Ulusal Bayram ve Tatil Günleri: Ulusal Egemenlik Bayramı 22-23 Nisan, Bahar Bayramı 1 Mayıs, Spor ve Gençlik Bayramı 19 Mayıs, Zafer Bayramı 30 Ağustos, Ulusal Bayram (Cumhuriyet Bayramı) 28-29-30 Ekim.

1952: Milli Bayramlar ve Günler: I. İnönü Zaferi 10 Ocak, Çanakkale Zaferi 18 Mart, II. İnönü Zaferi 30 Mart, Ulusal Egemenlik Bayramı 22-23 Nisan (genel tatil), Bahar Bayramı 1 Mayıs (genel tatil), Hıdrellez 6 Mayıs, Tayyare Şehitleri İhtifali 15 Mayıs, Gençlik ve Spor Bayramı 19 Mayıs (genel tatil), Toprak Bayramı 15 Haziran, Dumlupınar Zaferi Başlangıcı 26 Ağustos, Zafer Bayramı (Tayyare ve Dumlupınar Zaferi) 30 Ağustos (genel tatil), Sakarya Zaferi 12 Eylül, İstanbul'un Kurtuluşu 6 Ekim, Cumhuriyet Bayramı 28-29-30 Ekim (genel tatil)[2]

Görüldüğü gibi pek çok değişiklikler, yeni düzenlemeler olagelmiş. Cumhuriyet yıllarındaki bu ulusal, toplumsal ülküsel gün ve bayramların belirsizliklerden, unutulma olasılıklarından kurtarılması koşuldur. Örneğin 1930'lu yıllarda hem 23 Nisan'da kutlanan "Milli Bayram", hem de biri 7 Ağustos'ta (1923'te Halk Fırkası'nın kurulması kararı), diğeri 2 Kasım'da (1922'de Saltanatın kaldırılması) olmak üzere Hakimiyet-i Milliye (günü), Milletin Hakimiyet Bayramı, Milli Hakimiyetin İlanı gibi, bugün kimsenin ne anlama geldiğini ve içeriklerini bilmediği bayramlar, kutlamalar varmış.

Mustafa Kemal 23 Nisan 1921'de Ankara'da yapılan Milli Hakimiyet Tezahüratında.
Anadolu Hediyesi, şy, ty (1922)

Cumhurbaşkanlığının, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığının, Milli Eğitim ve Kültür Bakanlıklarının Çankaya, Meclis, Milli Kütüphane, Cumhuriyet kütüphane ve arşivlerinden, konunun Osmanlı tarihine ilişkin uzantısını da Osmanlı arşivlerinden ve kaynaklarından araştırmalar yaptırtarak önemli bir başyapıtı kültür dünyamıza kazandırmaları Cumhuriyet'in 75. yıldönümünün kalıcı çalışmalarından biri olmalıdır.

Resimli UYANIŞ
SERVETİFÜNUN yerine çıkar Haftalık Türk gazetesi
Çocuk Haftası

Resimli Uyanış **mecmuasının 25 Nisan 1929 tarihli Çocuk Bayramı sayısı.**

Ulusal Egemenlik Bayramının Doğuşu: Bu yazımızda, daha Osmanlı Devleti sona ermeden ve Cumhuriyet'ten önce bayram ilan edilen, günümüzdeki adıyla 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramının doğuşuna, geçirdiği aşamalara ilişkin olarak yalınkat bir araştırma sonunda saptayabildiklerimizi açıklayacağız.

Ulusal Egemenlik Bayramı ile Çocuk Bayramını buluşturan rastlantının 1921'e değin gerilere

Mustafa Kemal'i mektepli çocuklar arasında gösteren bir düzenleme.
Gürbüz Türk Çocuğu mecmuasının Nisan 1934
fevkalade sayısı *Çocuk Haftası Kitap: 6.*

uzandığı saptanmaktadır. O yıl, TBMM'nin açılışının 1. yıldönümü münasebetiyle 2 Mayıs 1337 tarih ve 112 sayılı "23 Nisanın Milli Bayram Addine Dair Kanun" kabul edilmiş ve bu yasanın 1. maddesinde "T.B.M.M.'nin yevm-i küşadı olan 23 Nisan günü milli bayramdır" denilmiştir. Ancak yasa tasarısı 23 Nisan'dan 10 gün sonra kabul edildiğiden, 23 Nisan 1921'de "bayram" değil, "tezahürat" yapılmıştır. Sivil giyimli Mustafa Kemal Paşa, çevresindeki hemen hepsi sivil mebuslarla ilk Meclis Binasının balkonundan halkı, mekteplileri ve askeri birlikleri selamlamıştır. Bu anı yansıtan ve 1922'de yayımlanan "Anadolu Hediyesi" adlı albümdeki fotoğrafın üstünde "Büyük Millet Meclisinin sene-i devriye-i tesisi olan 22 nisan sene 337 (1921)'deki tezahürat ve Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin ahaliyi selamlayışı" yazılıdır.[3]

30 Haziran 1921'de de merkezi Ankara'da olmak üzere ve TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde, amacı savaşa katılanlarla savaşta şehit düşenlerin çocuklarına bakmak olan Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme) Cemiyeti kurulmuş; bundan bir ay kadar sonra, İstanbul'daki Esirgeme Derneği Reisliğince özel olarak yaptırtılıp TBMM'ye gönderilen Türk Bayrağı münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa, Dernek Reisliğine şu telgrafı çekmiştir: "Büyük Millet Meclisi kendisine irsal buyurulan hediyeden ve bu vesile ile ibraz edilen hissiyat-ı vatanperavaraneden dolayı en samimi teşekküratını takdim eder". Yeni kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti ise o yılın ekim ayında TBMM'nin desteğinde çalışmalara başlayabilmiştir. Yine 1921'de Ankara'da "Himaye-i Etfal menfaatine tertib ve icra edilen at koşusunu" Mustafa Kemal ve Re'fet Paşalar, Ankara'daki elçilerle izlemişler, iki yetim yavruyu da yanlarına alarak resim çektirmişlerdir.[4]

23 Nisan 1922'de Meclis'in açılışının 2. yıldönümü münasebetiyle Ankara'da ilk kez "Hakimiyet-i Milliye Bayramı" kutlanmıştır. (Ancak Ankara dışında da o gün bayram yapılıp yapılmadığı veya hangi kentlerde yapıldığı bilinmemektedir; İstanbul'da yapılmamıştır.) Bayram münasebetiyle TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşanın, *Yeni Gün* muharririne verdiği "23 Nisan, Türkiye millî tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir cihan-ı husumete karşı kıyam eden Türkiye halkının, Türkiye Büyük Millet Meclisini vücuda getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder" kısa demeci, İstanbul'da *Vakit* gazetesinde iki gün sonra yayımlanmıştır. Ankara'daki bayramı coşkulu olmuş; Mustafa Kemal Paşa kutlamaları kabul etmiş; geçit törenine katılan askeri birlikleri, mekteplileri, yine Meclis'in balkonundan selamlamıştır. "Milli Bayram" dolayısıyla "Kahraman ordulara" bir tebrik telgrafı gönderdiği gibi, bir de "23 Nisan Beyannamesi" yayımlamıştır. Bu özlü metinler şöyledir :

> Kahraman Ordulara: Bütün bir millet ve memleket bugün 23 Nisan bayramını idrak ediyor. Türkiye Büyük Millet Meclisinin yevm-i küşadı olan bu tarih vatanımızda millî hakimiyetin teessüsüne mebde olmuştu. Her mesut günde sizi hatırlayan ve vatanın müdafaasını sizin büyük liyakatinizden bekleyen kumandanınız sıfatıyla cümlenizin milli bayramını tebrik ederim. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal
>
> 23 Nisan Beyannamesi: Bugün dördüncü 23 Nisan Bayramını idrak ediyoruz. Büyük Millî Bayram asil ve kahraman milletimize mübarek olsun. Vatanımızda millî hükümet esasının vaz'ı hatırasını ihya eden günün yadı münasebetiyle bütün memleketin istiklâl ve hakimiyet-i millîyenin bipayan füyuzatı içinde ebediyen mesut olmasını temenni ederim. Gazi Mustafa Kemal

Yine o sene 23 Nisan'la ilgili olmaksızın, Bursa'da kendisini ziyarete gelen çocuklara şöyle seslenmiştir:

> Küçük Hanımlar, Küçük Beyler! Sizler hepiniz âtinin bir gülü, yıldızı, bir nur-ı ikbalisiniz. Memleketi asıl nura gark edecek sizsiniz. Kendinizin ne kadar mühim, kıymetli olduğunuzu düşünerek ona göre çalışınız. Sizlerden çok şeyler bekliyoruz; kızlar, çocuklar![5]

Telgrafta ve beyannamede, Atatürk'ün bu tarihsel gün için önce "23 Nisan Bayramı", sonra da "Milli Bayram" deyimlerini kullandığı dikkati çekmektedir.

1923'teki bayramda TBMM Başkanı Mustafa Ke-

mal Paşanın yayınladığı beyanname de bir önceki yılın beyannamesiyle aynı gibidir. İstanbul Vilayetinin, Darülfünun öğrencilerinin "23 Nisan Iyd-i Millîsi"ni kutlama telgraflarına da "takdim-i teşekkürâtta" bulunmuştur.[6]

Cumhurreisi seçildikten sonraki ilk 23 Nisan'da da (1924'te) Büyük Millet Meclisi'ne gelerek kutlamaları kabul etmiş, balkondan geçit törenini izlemiş, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği demeçte: "Beş sene evvel nasılsa bugün de aynı hisler ile mütehassisim. Halden emin, istikbalden mutmainim. Bugün nasılsa yarın da öyle olacaktır" demiştir.[7]

1929'daki ilk çocuk bayramında çocuk kortejinin Himaye-i Etfal Cemiyeti önünden hareketi.
Resimli Uyanış, 9 Mayıs 1929

1925'te, 23 Nisan Bayramından dört gün önce TBMM'de Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim gününün bayram olmasına ilişkin yasa kabul olunmuş; diğer yandan o yılki Ramazan Bayramı da 23 Nisan Bayramı ile çakışmıştır. Bu nedenle Cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa, hem vatandaşlara hem ordulara bayram tebriki yayımlamıştır.[8]

Bundan sonra 1929'a kadar, yasa gereği Hakimiyet-i Milliye Bayramı, resmi bir bayram olarak her yıl yinelenmiş; Meclis Başkanlığı görevi sona eren ve Cumhurreisi olan Atatürk'ün yerine bu bayramlarda kutlamaları TBMM Başkanı kabul etmiştir. Bununla birlikte 23 Nisan bayramlarında her taraftan Atatürk'e de kutlama telgrafları gelmiş; bunlara Reisicumhur Umumi Katipliğinden "Reisicumhur Hazretleri 23 Nisan Bayramı münasebetiyle birçok zat-ı âliyeden, müessesat ve cemiyattan aldıkları tebriknamelerden fevkalâde mütehassis olmuşlar, memnuniyet ve teşekkürlerinin iblağına Anadolu Ajansını tavsit buyurmuşlardır" tarzında teşekkürler yayımlanmıştır.[9]

1929'DA KUTLANAN İLK ÇOCUK BAYRAMI

1929'a kadar yalnızca Hakimiyet-i Milliye (Ulusal Egemenlik) Bayramı olarak kutlanan 23 Nisan'ın aynı zamanda Çocuk Bayramı olarak da kutlanması ilk kez o yıl, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kendi örgütüne gönderdiği bir genelge ile gerçekleşmiştir. Adı geçen Cemiyet, 23-29 Nisan günlerini "Çocuk Haftası", haftanın ilk günü olan 23 Nisan'ı, Hakimiyet-i Milliye Bayramına koşut olarak "Çocuk Bayramı" ilan etmiştir. Bu ilk çocuk bayramının Ankara ve İstanbul'da nasıl geçtiğini o günlere ait gazetelerden öğreniyoruz:

Hakimiyet-i Milliye (Ankara): "Çocuk Bayramı Başladı. Gazi Hazretlerine Selam!

Çocuk Haftası münasebetiyle binlerce çocuk, Himayeietfal Umumi Merkezinde toplandılar ve saat 9.30'da Ankara'nın bütün otomobil ve otobüslerine binerek Millet Meclisi önü, Bankalar Caddesi Yenişehir yolu ile Çankaya'ya gittiler. Himayeietfal Umumi Merkezi azalarından bazıları ile Ankara Merkez Reisi ve azaları çocuklara refaket etmekte idi. Gazi Hazretlerinin Köşkleri önünde duran büyük kafileden bir grup ayrıldı ve köşkün bahçesine giderek Büyük Gazi'yi selâmladı".

Gazete o gün saat 15.00-19.00 arasında Ankara Palas'ta yine Himaye-i Etfal Cemiyetince düzenlenen "Çay Ziyafeti ve Çocuk Balosu"nun ayrıntılarını vermekte, baloyu başta Reisicumhur Gazi olmak üzere Millet Meclisi Reisi Kâzım (Özalp), Başvekil İsmet (İnönü) ile bütün bakanların, pek çok milletvekilinin eşleri ve çocukları ile onurlandırdıklarını da yazmaktadır. Bu baloda başbakanın, bakanların ve milletvekillerinin çocukları piyesli, monologlu, marşlı, şiirli, danslı çok zengin bir müsamere programı sergilemişler; Ömer İsmet (Sn. Ömer İnönü) de "Anneciğim" ve "Bahane" şiirlerini okumuş; çocukların oynadıkları kelebek, saat, zeybek ve Azerbaycan dansları pek beğenilmiştir. Gazi Paşa, çocukları okşamış sevmiş; dağıtılan oyuncaklarla Çocuk Bayramı gösterileri sona ermiştir.

Milliyet (İstanbul): "Çocuk Bayramı Nasıl Tesit Edildi? Çocuklar Otomobiller ile Taksimden hareket ederek Vilayete, Fırkaya gelerek tebrikte bulunmuşlar, köprüden geçerken düdüklerle selamlaşmışlardır. Cevdet Kerim Beyin (İncedayı) C. H. Fırkasında irat ettiği nutuktan: Çocuklarım, Kalbinizde bir aşkınız bir sevginiz olacak, o da Cumhuriyet aşkıdır!

Dünkü Merasim: Çocuk Haftası dün büyük merasim ve tezahüratla tesit edilmiştir. Merasime saat on birde Taksim Meydanında başlanmış ve muhtelif mekteplerin talebeleri Taksim Abidesi etrafında toplanmıştır. Kız erkek çocukların hepsi süslenmiş ve beşer onar otomobillere oturdular" diye başlayan ayrıntılı habere göre, o gün elli otomobillik çocuk konvoyu Bahriye mızıkasının eşliğinde uzun bir gösteri turu yapmış; valiyi, CHP merkezini ziya-

1929'daki ilk çocuk bayramında Başvekil İsmet Paşa'nın çocuklara şeker dağıtışı.
Gazi'nin Eseri, İstanbul, 1933

da ilk çocuk bayramına geniş yer verilmiş, bayram enstanteneleri yayımlanmıştır. Bunlardan, İstanbul'da çıkan *Resimli Uyanış*'ın kapağında "Çocuk Haftası" manşeti ile verilen fotoğrafın altında "Çocuk haftasını teşkil ile milletin istikbali olan çocuklara gösterilmesi lâzımgelen alâkayı uyandıran Himayei Etfal Cemiyeti'ne ve muhterem reisi Doktor Fuat (Umay) Beye Resimli Uyanış tebriklerini takdim eder" cümlesi okunmaktadır. Bu derginin sayfalarında ise Ankara'daki 23 Nisan Çocuk Bayramı Balosundan fotoğraflar görülmektedir. Bu ilk bayramın izleri ve anıları herhalde -doğal ki katılanlar ve izleyenlerce- yıllarca unutulmamış olmalıdır. 1933'te yayımlanan Gazi'nin Eseri adlı albümde ise 1929'daki "Himayei Etfal bayramında İsmet Paşa Hazretlerini yavrulara şeker tevzii buyururlarken" gösteren bir fotoğrafa da yer verildiği görülmektedir. Diğer yandan sonraki yıllarda Çocuk Esirgeme Kurumu'nun gelenekselleştirdiği çocuk balolarından, 7 Nisan 1932'de Ankara Halkevi'nde, 6 Aralık 1934'te de Ankara Palas'ta düzenlenenleri Atatürk'ün onurlandırdığı saptanmaktadır.[10]

ret eden çocuklar, Tepebaşı'nda müsamere vermişler, onlar adına Gazi Hazretlerine, Millet Meclisi Reisine, Başvekile, Himayeietfal Cemiyeti Genel Merkezine "tazimat" telgrafları çekilmiştir. Türk Ocağının yönetimini geçici olarak üstlenen çocuklardan Burhanettin'in imzası ile Gazi'ye çekilen telgrafın içeriği şudur: "Bugün Hakimiyeti Milliye Bayramı. Bayramınızı tebrik ederiz. Biz bütün Türkiye çocukları büyük bir sevinç içinde Hakimiyeti Milliye gününde çocukların da hakimiyeti kabul edildiği için ayrıca teşekkür ederiz!" İstanbul'daki bu ilk çocuk bayramının en ilginç ayrıntısı ise hâlâ sahip çıktığımız "eğitim geleneği"(!) "dayak"ın, Tepebaşı müsameresinde, dört öğrenci tarafından "münakaşa edilmesi" (tartışılması) olmuştur.

İstanbul'da yayımlanan diğer gazetelerde, örneğin *Vakit*'te de 22-23-24 Nisan 1929 tarihlerinde "Çocuk Haftası yarın başlıyor", "Bugün iki bayramı bir arada yaşıyoruz. Millî Bayram ve Çocuk Bayramı", "Çocuk Bayramı her tarafta tesit edildi" başlıkları ile ilk çocuk bayramı konusunda haberler geçildiği görülmektedir. Yine başta Çocuk Esirgeme Kurumu'nun yayınladığı *Gürbüz Türk Çocuğu* olmak üzere, dönemin haftalık, aylık dergilerinde ve özel sayılarında

Neye Bizi Aldattılar?

Çocuk Başmuharririmizin Yazısı

Resimli Ay, sayı 3, Mayıs 1930

Ancak, onun çocuk bayramlarında ve balolarında konuşmalar yaptığına, demeçler verdiğine ilişkin herhangi bir belgeye ve kaynağa ulaşılamamıştır. Buna karşılık Meclis Başkanının çocuk bayramı demeçlerine rastlanıyor. Örneğin 1934'te yayımlanan "Çocuk Haftası 6. Kitap"ta, Gazi'nin "mekteplileri arasındaki" fotoğrafına karşılık, Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşayı "Çocuk Haftasında kendilerini ziyaret eden çocuk murahhaslar arasında gösteren bir fotoğraf ile çocukların özenle yetiştirilmelerini, Himayeietfal Cemiyeti'nin yararlı çalışmalarını vurgulayan bir demeci; aynı şekilde, "Başvekil İsmet Paşa Hazretlerini Çocuk Haftasında çocuk murahhasları kabul ederken" gösteren bir fotoğrafla şu önemli demeci vardır:

> Sevgili Bayram:
>
> Bayramınız kutlu olsun Cumhuriyet çocukları!
>
> Sizin bayramınız bütün sevinç günlerinin en neşelisi ve en feyizlisidir. Hiçbir bayram günü sizin bu haftanız kadar vatan için ümitlerle dolu değildir
>
> ... ...
>
> Büyük Gazinin Türk Cumhuriyetini ve vatan istiklalini emanet ettiği gençlik sizsiniz. Türk tarihinin hiçbir devrinde

çocuklarımız, o kadar yüce bir elden bu kadar değerli bir armağan alamadı. Ne mutlu size! 17.4.1934 İsmet

Gürbüz Türk Çocuğu Fevkalâde sayısında, bir çocuk bayramında, Himaye-i Etfal Cemiyeti Reisi Dr. Fuat (Umay) Beyi, çiçeklerle bezeli otomobilde, çevresini almış beyaz giysili kız çocukları arasında ve arkada kurum simgesi olduğu halde gösteren fotoğrafla özel sayının son bölümündeki çocuk etkinlikleri, giydirilen-bakılan çocuklar, kentlerde bayram fotoğrafları da ilginçtir.[11]

Ancak, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun çocukları gönendirmeye dönük çabalarına karşın, 1929'da ve izleyen yıllarda, üst yönetici kadronun, illerde de vali ve daire müdürleri ile varsıl kesimlerin, kendi çocuklarını süsleyip püsleyip bayram kortejlerine katmalarının, renkli ve göz alıcı balolara götürmelerinin; ülkedeki aşırı yoksullukla, kimsesiz, yetim öksüz, hastalıklı, okula gidemeyen, ağır ve sağlıksız işlerde karın tokluğuna çalıştırılan çocukların çokluğuyla çizdiği paradoks kimi çevrelerin tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Bu tepkilere bayraktarlığı ise Sabiha ve Mustafa Zekeriya çiftinin yaptığı görülmektedir. Bu açıdan, *Resimli Ay*'ın Mayıs 1930 sayısında çıkan yazılar manidardır. O yılki Hakimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramının oluşuna ve ayrıtılarına değinmeyen dergide, Sabiha Zekeriya'nın "Çocuk Meselesi: Çalışan Çocuklar" konusunu ele aldığı ve uzun yazısını şöyle bağladığı görülmektedir:

> Ben unutulan çocukları hatırladım. 23 Nisan vesilesiyle parklarda, müsamerelerde hemcinsleri olan çocukları eğlendirirken onları sabahtan akşama kadar bir parça kuru ekmek için, hatta patronundan dayak yiyerek domuz gibi istismar edildiklerini hatırlatmak istedim. 23 Nisan çocukları eğlendirmek günü değildir. Himaye-i Etfal'in yaptığı programı yanlış tatbik edenler, bunu bir eğlence günü kabul ettiler ... 23 Nisan açların, hastaların, işte çalışan çocukların günüdür. Onların dertlerinin konuşulacağı gündür.

İkinci yazı imzasız olup "Memleketin Üvey Evlatları" başlıklıdır. Bu yazı, ayakkabı boyacılığı, gazete, kurabiye, kanmela satıcılığı, küfecilik yapan çocuklarla yapılan röportajları içermektedir. Bunlar, 10-13 yaşlarında, zayıf, cılız, derileri incelmiş, üstleri başları sefalet içinde, okula gidememiş, kuru ekmekle karınlarını doyuran, şafak vaktinden akşam karanlığına kadar, 30-40 kuruş kazanmak için çırpınan ya kımsesiz, ya öksüz, yetim, yorgun vücutlu çocuklardır. Bu yazı da şu tümcelerle bağlanmıştır:

> Çocuk Haftası. Çocuk Bayramı ... Bunları, hepsi güzel, bunları hepsi faydalı, bunların hepsi cazip, fakat çıplak ayaklarla taşlar üstünde koşan, öldürücü ve murdar han odalarında yatan, ekmekten başka gıda namına hiçbir şey bilmeyen, mektep görmeyen hasta ailesine bakmak için sabahtan akşama kadar didinen, çalışan, hırpalanan yavrucaklar! Çocuk balolarından, çocuk eğlencelerinden size ne fayda var?

1929'da Ankara Palas'ta düzenlenen çocuk balosunda Büyük Millet Meclisi Başkanı Kâzım (Özalp), Mustafa Kemal, Mevhibe (İnönü) Hanım ve oğlu Ömer.
Resimli Uyanış, 9 Mayıs 1929

Çocuk balosu

Türk ocağında dün büyüklerin balosundan daha neşeli ve güzellikte bir balo verildi

Dekolte elbiseli küçük kızlar minimini erkek çocuklar saatlerce dansettiler.

Çocuk balosunun büfesinde

Dün Türk ocağı salonlarında büyük bir çocuk balosu verilmiştir. Baloya 400 kadar çocuk iştirak etmiştir. Her çocuğa annesi, yahut ailesinden erkek veya kadın birer refakat ettiğinden balo çok kalabalık olmuş ve o nisbette eğlenceli geçmiştir.

Saat 15 ten itibaren Ocağın kapısında birkaç hususî otomobil beklemiye ve çocuklar balo elbiseleriyle ocağa gelmiye başlamışlardır. Şehir bandosu ocağın bahçesinde [illegible] caz bandı da yukarıda, balo salonunda dans havaları çalmıştır.

Ocak kapısında bir çocuk gelenlerin biletlerini muayene etmiş ve çocukların 6 yaşından aşağı, 12 yaşından yukarı olmamasına dikkat edilmiştir.

Saat 16-17 de balo baş döndüren bir hal almıştır. Dekolte tuvaletlerile salonda hiç [illegible] küçük kızlar, kendi yaşlarındaki erkek [illegible] mütemadiyen dansetmiştir. Bu esnada ocak tarafından çocuklara gayet mebzul kotiyon dağıtılmıştır. Bu kotiyonlardan her çocuğa kâğıttan birer başlık ta isabet [illegible]. Bu rengârenk şapka ve külahları giyen çocuklar şehir cazbandının coşkun ahengine uyarak saatlerce dönmüşlerdir.

Danseden çiftlere konfeti ve serpantinler atılmıştır.

büfede limonata ve pasta ikram edilmiştir.

Baloda danstan başka, çocuklar tarafından birçok güzel numaralar da yapılmış, numara yapanlar sıcakkl bir surette alkışlanmışlardır.

Çocuk balosu birçok hanım kızların şık tuvaletlerini teşhire de vesile olmuştur.

Balonun en hararetli dakikası

hakika dünkü baloda gayet şık ve zarif giyinmiş kızlar, nazarı dikkati celbetmiştir. Erkek çocuklar, hep koyu renk elbiseler giyinmişlerdi.

Balo saat 18 e kadar hararetle devam etmiş, sonra yavaş yavaş dağılmıştır.

çocuklar

Meclis reisinden ve

Mısırın Almanyadan geri istediği heykel

anlaşılmıştır. Hafız Afifi Bey, Almanya Hariciye nazırına, 4500 sene evvel Mısırda hükümran olan Firavunlardan birinin zevcesi, Kraliçe Nefertitiye

Türk Ocağı salonunda düzenlenen çocuk balosu.

Resimli Ay'daki üçüncü yazı, "çocuk başmuharrir" Sevim Zekeriya'nın imzasını taşıyan "Neye Bizi Aldattılar?"dır. Bu yazıda, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun 1929 yılındaki genelgesi gereği oluşturulan Çocuk Esirgeme Ocakları için verilen sözlerin yerine getirilmediği vurgulanmaktadır.[12]

1940'lara gelindiğinde, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramının giderek şamatalı bir ilkokul seyirliği olarak çocuklar arası kılık kıyafet, şiir okuma, büyüklerin koltuklarına oturma yarışına dönüştüğü bir gerçektir. Büyüklerin bu günlerde verdikleri demeçler ise ciltler doldurur! Birkaç örnek verelim:

M. Fuad Köprülü (1939): "Milli hakimiyet bayramımızı bir çocuk bayramı olarak te'sit etmemizde millî terbiye bakımından büyük ve derin mâna vardır: Biz, Türk çocuğuna, daha şu'urunun ilk inkişaf yıllarından başlayarak bir demokrasi terbiyesi vermek, gelecekteki büyük vazifeleri için onu şimdiden hazırlamak istiyoruz ... Yarın memleketin mukadderatını eline alacak olan Türk çocuğu

1930'larda bir 23 Nisan Çocuk Bayramı.

bugün Türk demokrasisinin temiz ve asil havasını teneffüs ederek bu ruh ile yetişmekte(dir) ... "

Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel: "Yeni baharın bu güzel ve manalı Çocuk Haftası içinde daha çok çocuğumuzun daha seviyeli olması yolunda çalışma kararımızı bir kat daha kuvvetlendirelim.

Sevgili Türk çocukları! Bu haftalar, aylar, yıllar, bu çalışmalar, düşünceler, didişmeler hep sizin için. 23 Nisanın özündeki millî hakimiyet, hep sizin varlığınızda istikbalini bulacak ... "

Behçet Kemal Çağlar: "Nisan bizde, millî irade, milli deha ve çocuk ayıdır .... Millî irade ile millî dehanın kendilerine tecelli etmesini istediğimiz Türk çocuklarına, o canlı ve umutlu baharlara bundan uygun ay olur mu?"

Osman Şevki Çiçekdağ: "23 Nisan iki büyük bayramı, Milli Hakimiyet Bayramıyla Çocuk Bayramını bir arada kutladığımız kutsal bir günümüzdür ... (Milli Mücadeleyi anlattıktan sonra) İşte bugün o ümit ve imanın, o güneşin ve nurun ışığı altında hürüz ve mesuduz. Bayram yapıyoruz ... Çocuk Bayramına gelince; Türk çocuğunun milli hakimiyetimizin temeli ve ebedi kaynağı olduğunda en ufak bir şüphemiz yoktur. Esasen bu iki mevzuun birbirine sımsıkı bağlılığıdır ki 23 Nisan aynı zamanda Çocuk Bayramı olarak da kabul ve ilan edilmiş bulunmaktadır."[13]

SONUÇ

1921'den 1983'e kadar geçirdiği aşamalar unutulan ulusal bir gün için şimdilik derleyebildiklerimiz bunlar. Gerçi bayram, tören, toplantı bize göredir ve kolay kotardığımız işlerdendir. Hatta neredeyse bir yılın her haftasını pek çok günlerini dolduran rutinleşmiş bayramlar, anmalar, törenler, kutlamalar yetmezse denk düşürüp bunların "olağanüstü"lerini de ilan ediveririz. Örneğin 1994'te, Atatürk'e ve kurduğu Cumhuriyet'e saldırılar, sövgüler yoğunlaşınca çok yerinde bir önlem olarak(!) 1-7 Mart 1994 günleri "Olağanüstü Atatürk Haftası" ilan edilivermiş, devlet büyüklerimiz günlerce bizi uyarıcı söylevlerde bulunmuşlar, okullarımızda da olağanüstü törenler yapılmıştı. Buna ilişkin 28 Şubat 1994 tarihli valiliklere gönderilmiş Genelge, Cumhuriyet tarihimizin önemli arşiv belgelerinden biri olarak saklanmalıdır!

— Hey ali bayraklının arkasındaki.. Budala budala ne bakınıyorsun... Şimdi tepelerim ha!...

Karikatür, sayı 121, 21 Nisan 1938

İster 23 Nisan diyelim, ister Millî Hakimiyet veya Ulusal Egemenlik ya da Çocuk Bayramı; şu bir gerçek ki, bu bayramın en azından "korumaya muhtaç çocukları gönendirme ve sevindirme" amacı geçen zaman içinde hepten unutulmuş, bunun yerini zenginlik, fiyaka, hava atma yarışı almıştır. Yine bir 23 Nisan geliyor. Geçen yıllardaki sergilemelerin yinelenmesi kaçınılmazdır: Birilerinin çocukları seçilecek; bunlar öbek öbek makamlara götürülecekler, içlerinden en şanslıları koltuklara kurulup küçük yaşta tahta oturtulan padişahlar misali "Buyruğumdur!" diyecekler. TV'ler, gazeteler de

eğitim hakkından bile yoksun kalan on binlerce çocuğumuzu unutup bu sahneler üzerine senaryolar kuracaklar.

Özü boşaltılan her güzellik zamanla değerini yitirir. Bir zamanlar bizde bir de "Toprak Bayramı" varmış. 21 Mart'ta daha sonraları 15 Haziran'da düzenlenen bu bayramda, önde şehir bandosu, arkada, tınaz yüklü kağnılar, silo maketleri, "Çiftçiler, Toprak Bayramın Kutlu Olsun!", "Çiftçi Kardaş! Sana Genlik Getiren Cumhurluğu Candan Koru!" dövizlerini taşıyan yağız rençberler geçerlermiş. Döviz taşımakla, bayram yapmakla gerçekler değiştirilemediği için, Toprak Bayramı da unutulup gitmiş.

Ölümüne sayılı günler kalmışken, 6 Ekim 1938'de İstanbul'un Kurtuluşu gecesinde Dolmabahçe Sarayı önünde toplanan coşkulu kalabalığa Atatürk'ün ulaştırdığı "daima artan refahlar ve saadetler" dileyen mesajındaki, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı gecesinde ise saray rıhtımına yanaşan vapurları tekneleri hıncahınç doldurmuş gençlerin nümayişleri üzerine koltuğa oturtularak getirildiği pencere önünden elini sallayıp "Bu bayramlar ve yarınlar sizindir! Güle güle çocuklar!" diyerek ulusunun çocuklarına veda edişindeki hikmetlerin, "Atatürk Türk çocuklarına ve gençliğe bayramlar armağan etti!" gibi, yavan yorumlarla geçiştirilmesi yerine, çocuklarımıza ve gençlerimize gerçek bayramlar, mutlu yarınlar hazırlamak gerekir. ■

Hakimiyet-i Milliye ilkokulu öğretmen ve öğrencilerinin bayram hatırası (üstte), Üsküdar Cemaran Ermeni Okulu öğrencileri Çocuk Bayramı'nda.
Cengiz Kahraman arşivi

* "23 Nisanın milli bayram addine dair kanun", 2 Mayıs 1337'de (1921) TBMM'de kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, c. 10, s. 74). Bu yasanın 1. maddesi "Türkiye Büyük Millet Meclisinin yevm-i küsadı olan 23 Nisan günü milli bayramdır" hükmünü içermektedir. Bu yasa 27. 5. 1935 tarih ve 2429 sayılı "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunun çıkışına değin yürürlükte kalmıştır. Bu yasanın 2. maddesinin A/1'inde "23 Nisan günü Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramıdır. Bugün ana ve ilkokullar düzeyinde törenler yapılır" deniliyordu. Yine aynı yasaya göre, yegâne "ulusal bayram", Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim'di. Bu nedenle 23 Nisan, diğer resmi bayram ve tatiller kapsamına alınmıştı. Söz konusu yasanın yerine 17. 3. 1981 tarih ve 2739 sayılı "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun" kabul edildi ve bu yasada "Ulusal Egemenlik" adına yer verilmeyerek Günün adı "23 Nisan Çocuk Bayramı" oldu ve yalnızca ilkokullarda kutlanması öngörüldü (*Resmi Gazete*, 19. 3. 1981 tarih ve 17284). Son olarak 2739 sayılı yasada değişiklik yapan 20. 4. 1983 tarih ve 2818 sayılı yasanın 1. maddesinde "23 Nisan günü Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramıdır" denildi. Bu son yasa, bir "ulusal bayram" ile üç "resmi bayram" (23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma ve Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı) öngörmüş bulunmaktadır. 1981'e kadar, bu bayramın "Milli Hakimiyet+Çocuk Bayramı ve Çocuk Haftası" olarak organizasyonuna Çocuk Esirgeme Kurumu'nun katılımı söz konusu iken, Ulusal ve Resmi Bayramlarda Yapılacak Törenler Yönetmeliği'nin 4. maddesinde, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı törenlerinin koordinatörlüğü Milli Eğitim Bakanlığına verilmiş; Başkentte ve illerdeki tören ve gösteriler ile törene katılacaklar, tören kapsamı, devlet büyüklerini ziyaret, gösteri, temsil ve bale gibi ayrıntılar açıklanmıştır. Son olarak, TBMM'nin 1986'da aldığı bir kararla 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramının, "Milli Egemenlik Haftası olarak egemenlik kavramını kamuoyuna yayıcı, benimsetici, sevdirici, bir amaca yönelik olmak üzere coşkulu ve renkli bir şekilde kutlanması" kararlaştırılmış, bu tanıma uygun ilk program da o yıl Samsun'da uygulanmıştır. Ayrıca, bu günlerin "Bir çocuk bayramı olarak kutlanması yerine milli egemenlik fikrinin işleneceği hafta olması" benimsenmiş, bu amaç için de TBMM'de Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu oluşturulmuştur. Çeşitli ülkelerden çocukların bu bayramda Türkiye'ye davet edilmeleri, Kültür Bakanlığının "uluslararası" boyutlu şenlikler, çocuk yarışmaları düzenlemesi, bayrama uluslararası bir statü kazandırma girişimleri de son yıllarda yoğunlaşmıştır. Diğer yandan, Birleşmiş Milletler Genel Kuru-

Bir Anadolu kasabasında Çocuk Bayramı.

lunun 1954'te aldığı bir kararla o tarihten beri ekim ayının ilk pazartesi günü, Türkiye'de de "Dünya Çocuk Günü" olarak kutlanmaktadır.

"Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı", Türkçe ansiklopedilerden *AnaBritannica*'da (c. 21, s. 384, İst., 1990), bu başlık altında bağımsız bir madde olarak yer almıştır:

"Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günün (23 Nisan 1920) yıldönümünde kutlanan ulusal bayram. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ulusal ve resmi bayramıdır. İlk kez 23 Nisan 1921'de 'Hakimiyet-i Milliye Bayramı' olarak kutlandı. 1930'lu yıllarda Çocuk Esirgeme Kurumu'nun gelenekselleştirdiği 'Çocuk Haftası'nın (23 Nisan-1 Mayıs) başlangıcının bu bayramla aynı güne rastlaması nedeniyle Milli Hakimiyet Bayramı ile Çocuk Bayramı aynı gün kutlanmaya başladı. 27 Mayıs 1935'te kabul edilen [2739 sayılı] Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun [ile 20 Haziran 1938 tarih ve 3466 sayılı Ek Kanun] kapsamında 23 Nisan, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı [Ulusal Egemenlik Bayramı olacak] olarak kabul edildi. 12 Eylül Harekâtı'ndan (1980) sonra [17 Mart 1981 tarih ve 2429 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun ile] 'Ulusal Egemenlik Bayramı' kaldırılarak, 23 Nisan yalnızca Çocuk Bayramı olarak kutlandı. 20 Nisan 1983'te yapılan değişiklikle yeniden 'Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı' adı benimsendi."

Yaman Akbayar, *1 Yılın Kılavuzu 1974, Günler, Haftalar, Şenlikler, Bayramlar, Mesirler, Fuarlar 1* (Fakülte Mat., İstanbul, 1975) adlı kitabında (s. 98) bu bayram için şu bilgileri vermektedir: "... Atatürk'ün B. M. M'ni açtığı günü ulusun en genç bireyleri çocuklara armağan ettiği bayram, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramıdır. Gün, B. M. M'nde 23 Nisan 1921'de kabul edilen 112 sayılı yasayla ulusal bayramlarımız arasına katılmış, ilk bayram da 23 Nisan 1923'te kutlanmıştır. Kutlandığı 50 yılda 23 Nisan nedeniyle yapılan saptayabildiğimiz özel yayınlar şunlardır: 23 Nisan Takvimi 1338-1339, 1340-1341 TBMM Matbaası Ankara 1922; *Cumhuriyet Çocuğu* Dergisi 23 Nisan Özel Sayısı, Türkiye Yayınevi İstanbul (ty), Özel Sayı 1; *Cumhuriyet* gazetesinin 23 Nisan İlavesi (Gazetenin 23 Nisan 1937 günkü sayısı eki); 1958 Yılı Milli Hakimiyet ve Çocuk Bayramı, Selüloz Basımevi, İzmit, 1958; 23 Nisan (*Hürriyet* gazetesinin 23 Nisan 1970 günkü sayısı eki), Yedigün Mat., İstanbul, 1970."

İlkokullara yönelik olarak yayımlanmış "Belirli Günler ve Haftalar", "Çocuk Bayramı, Atatürk ve 23 Nisan, 23 Nisan Şiirleri, Milli Günler Şiirleri, 23 Nisan Piyesleri" vb adlarda pek çok yayın varsa da bunlarda 23 Nisan'ın tarihine ışık tutucu bilgilere rastlanmaz.

Çocuk, sayı 302, 7 Kasım 1942

1. Bu konularda, Hasan Akbayrak ın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar" başlıklı uzun ve ayrıntılı makalesinden başka bir incelemeye ulaşamadım (Bkz. *Tarih ve Toplum*, Sayı: 43, Temmuz 1987, s. 31-38).
2. Sırasıyla: M. Abdülkadir, 1930 Ay gün Bilgisi , İstanbul 1929, s. 5; Öksüzlere Yardım Cemiyeti Muhtıralı Hayat Takvimi 1932, Türk Neşriyat Yurdu, s. 4; *1936 Cumhuriyet Almanağı*, İstanbul, s. 3; 1943 Alaturka, Alafranga Saatli, Muhtıralı, Haritalı Türk Takvimi, Şark Kitaphanesi İstanbul 1943, s. 7; 1952 Cep Ansiklopedisi Muhtıralı Haritalı Hayat Takvimi, Maarif Kitaphanesi, s. 8-9.
3. *Zabıt Ceridesi*, Devre I, c. 10, s. 74 ; *Düstur*, 3. Tertip, c. II, s. 29; *Anadolu Hediyesi*, ty, şy.; *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Nisan 1337.
4. *Cumhuriyet Almanağı 1937* s. 251; *Vakit* gazetesi 13 Ağustos 1337, s. 2; 1337 *Türkiye-Fransa İtilafnamesi*, ty, şy; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgraflar V* (Hzl. S. Borak, U. Kocatürk) Ankara 1972, s. 135.
5. *Vakit*, 25. 4. 1338, 7 Mayıs 1338, *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Nisan 1338.; *Vatan*, 30 Nisan 1338; Ahmet Bekir Palazoğlu, *Başöğretmen Atatürk*, c. I (1919-1928), Ankara 1991, s. 57-58; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri V*, s. 30, 96.
6. Prof. Dr. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, (2. Baskı) Ankara 1988, s. 388; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri V*, s. 200; *Atatürk'ün Tamim ve Beyannameleri IV.*, Ankara 1991, s. 526-527; Palazoğlu, *age*, c. I, s. 134.
7. *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Nisan 1340 (Not: Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim gününün milli bayram sayılmasına ilişkin yasa, o yılki 23 Nisan'dan dört gün önce kabul edilmiş; bu nedenle sonraki yıllarda Atatürk reisicumhur olarak cumhuriyet bayramlarında, TBMM başkanı [Kâzım Özalp] da Hakimiyet-i Milliye/23 Nisan bayramlarında kutlamaları kabul etmişlerdir.)
8. Palazoğlu, *age*, c. I, s. 208; *Tamim, Telgraf ve Beyannameler IV.*, s. 565.
9. Palazoğlu, *age*, c I, s. 264, 275, c. 2, s. 631.
10. *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Nisan 1929, s. 1-2; *Milliyet*, 24 Nisan 1929, s. 1-2, *Vakit*, 22-23-24 Nisan 1929; *Gürbüz Türk Çocuğu*, 1929, sayı 32; *Resimli Uyanış* (Servetifünun yerine çıkan haftalık Türk gazetesi) Perşembe 25 Nisan 1929 no:1706-21, *Milliyet*, 24.4.1929; Jean Weinberg, *Gazi'nin Eseri*, İstanbul, 1933 (bu albümde sayfa numarası yoktur. Söz konusu fotoğraf, sondan 19 yaprağın arka yüzündedir); Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, Ankara 1955, s. 51, 334.
11. *Çocuk Haftası Kitap:6*, Gürbüz Türk Çocuğu Mecmuasının Nisan (1934) Fevkalade Sayısıdır. s. 3-10.
12. *Resimli Ay*, Yıl 7 sayı 2, Mayıs 1930, s. 27-29, 30-31 ve 37.
13. M. Fuad Köprülü, "23 Nisan", *Ülkü*, sayı 75, Mayıs 1939, s. 192; Hasan-Âli Yücel, "Çocuk Haftasını Açış Konuşması", *İlköğretim*, c. 8,15 Nisan-1 Mayıs 1944, Sayı 153-154, s. 2018-2020; Behçet Kemal Çağlar, "Nisan'da Düşünceler" *Doğu Büyük Ülkü* gazetesi, Zonguldak, yıl 4, c. 7, Nisan 1946, sayı 41, s. 6; Osman Şevki Çiçekdağ, "23 Nisan" *Çocuk ve Yuva*, Aylık Aile ve Çocuk Dergisi (Çocuk Esirgeme Kurumu yayını) c. 1, Sayı 2 Nisan 1953, s. 1.

MEŞRUTİYET VE MÜTAREKE YILLARINDA TÜRKİYE'DE İZCİLİK

ZAFER TOPRAK

İzcilik tarihi gençlik tarihinin bir parçası. Bir başka boyutuyla ulusul kimliğin oluşturulmasında benimsenecek değerlerin toplamı. Bu nedenle izcilik bir tür sosyalizasyon ya da bizim dilimizle "toplumsallaşma". Genci topluma kazanmanın ve ona değerler aşılamanın yolu. İzcilik üzerine yazın Batı'da epey yoğun. Bizde de hatırı sayılır bir birikim oluşmuş. Ancak bunlar pek ortalıkta değil. Ancak bibliyografya çalışmalarında yer alıyor. İstanbul Lisesi Sakarya İzciliği Kitapları gibi... Bu yazımızda size bu yazından kesitler vermeye çalışacağız ve Türkiye'de izciliğin evrimine ışık tutacağız.

* * *

Ünlü pedagog Kazım Nami Duru, 1925 yılında yayımladığı *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli?* (İstanbul; Kanaat Kütüphanesi, 1925) başlıklı kitabında gençlerin terbiyesinde izciliğin önemini vurguluyordu. İzcilik ilk kez 1908'de İngiltere'de gündeme gelmişti. Daha üçüncü senesinde Osmanlı topraklarında yankı uyandırmış ve Robinson kardeşler sayesinde İstanbul'da oymaklar oluşturulmaya başlanmıştı. Ancak Osmanlı'nın geleneksel aile yapılanmasında izciliği ya da o günkü adıyla keşşaflığı benimsetmek kolay olmayacaktı.

Keşşaflık girişimi ilk aşamada birçok ana babanın şikâyetine mucip olmuştu. O günlerde izcilik diye bilinen, büyük ölçüde özel elbiselerle haftada bir iki kez kentin sokaklarında boru ya da trampet çalarak gezmek olarak algılanmıştı. Keşşaf üzerine ilk risale 1913 yılında yayımlandı (*Keşşaf [Boy Scout]*, İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1329). Bu risalede keşşaf rütbeleri yukardan aşağıya şu şekilde sıralanmıştı: Keşşaf rütbeleri: Baş keşşaf, baş keşşaf zabiti, mıntıka keşşaf zabiti, keşşaf zabiti, keşşaf takım reisi, keşşaf takım başı, kurt keşşaf, ehliyetli keşşaf, birinci sınıf keşşaf, ikinci sınıf keşşaf ve mübtedi keşşaf.

Keşşaf sözcüğü izciliğin ilk karşılığı olmasına karşın kısa sürede, 1914 yılında, yerini izci sözcüğüne bıraktı. Ancak daha sonraki yıllarda da keşşaf sözcüğü zaman zaman kullanıldı. Cihan Harbi sırasında izcilik yerine Von Hoff Paşa'nın Gürbüz ve Dinç dernekleri kaim olmuştu. Bu tür dernekleri biz farklı yorumluyoruz ve bunlara paramiliter gençlik örgütleri diyoruz. Bu konuyu daha önce başka yerlerde ele aldık. (Zafer Toprak, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *B.Ü. Beşeri Bilimler Dergisi*, VII (1979), s. 95-113 ve Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt II (1985), s. 531-536.)

Mütareke yıllarında izcilik Osmanlı'daki unsurların bir gövde gösterisi vesilesi oluşturmuştu. Milli Mücadele ertesi bu tür gösteriler engellenmiş ve bu kez Türk izciliği canlanmıştı. En küçük kasaba okullarına kadar izcilik yayılmıştı. Maarif Vekili Şükrü Bey'in Meclis kürsüsünden söylediğine göre o yıllarda Türkiye'de izci sayısı 10.000'i bulmuştu. 12 Mayıs 1928 günlü ve 894 sayılı yasayla Türkiye'de gençlik teşkilatı Türk vatandaşlarına hasredilmişti.

İşgal İstanbul'unda izcilik ulusal kimliğin bir parçasıydı. İstanbul'da işgal güçleri dahil her tür topluluğun ya da cemaatin bir izci örgütü vardı. YMCA kayıtlarına göre kentte 8 ayrı tür izci örgütü bulunuyordu. Her örgüt kendi programını uygulamasına karşın, tümün mensup olduğu bir Beynelmilel Keşşaf Teşkilatı (Boy Scout Council of Constantinople) bulunuyordu. Her "ulusal" izci örgütü bu teşkilatta üç üye ile temsil ediliyordu. İngiliz ordusundan Miralay (Albay) Maxwell bu uluslararası örgütün başında bulunuyordu. Beynelmilel örgütün amacı izciliğe hizmet etmek ve ulusal grupları yakınlaştırmaktı. Ancak, örgüt bu konuda başarı gösterememişti. Örgütlerin hiçbiri bu "beynelmilel" merkezden hoşnut değildi. Sürekli tartışılıyor ve İstanbul'daki binlerce izciyi bir araya getireceğine, ayrılığı körüklüyordu. Yeterince uluslararası izci etkinlikleri, atletizm gösterileri, oyunlar düzenlemedikleri, yapılan temel eleştiriydi.

Robert Kolej'de örgütlenen Amerikan İzci Örgütü (American Boy Scouts) İstanbul'da yeterinci salt Amerikalı olmayışı nedeniyle diğer "anasır"ı bünyesinde barındırıyordu. Bu örgüt Robert Kolej İzcileri (Robet College Boy Scouts) diye biliniyordu. Bir Amerikalının başkanlık ettiği bu örgüt Amerika'ya tescilliydi. 13 ila 16 yaş arası 46 üyeden oluşan üç gruptan oluşuyordu. Üyelik ayrıcalığı için her biri haftada 5 kuruş ödüyorlardı. Her grup çarşambaları haftada bir kez toplanıyor, bisiklete biniyor, koşuyor, oyun oynuyor, teste tabi tutuluyor ve eğitim görüyorlardı. Her ay gruplar arası bir yarışma ör-

Şemsü'l-Mekatib Ders Nazırı Muallim İsmail Hakkı Bey (solda), Sabık Darülfünun Müdür-i Umumisi Sami Bey.

gütleniyor ve ilerleme, devam, sergileme ve benzeri etkinlikler için ödül dağıtılıyordu.

Beyoğlu'da bulunan İngiliz izci örgütü iki gruptan oluşuyordu. Bunlar Birinci İstanbul İngiliz İzci Oymağı (The 1st Constantinople Troop of British Boy Scouts) ve Birinci İstanbul Uluslararası İzci Oymağı (The 1st Constantinople Troop of International Boy Scouts) idi. İngiliz izci örgütü doğal olarak İngiliz mevzuatını (English Boy Scout Handbook) uyguluyordu. Londra'da, British National Headquarters diye bilenen merkeze tescilliydi. Her örgüt yedi kişilik üç "patrol"dan toplam 42 kişiyi barındırıyordu. Her izci giriş ücreti olarak 1 lira ve her hafta 5 kuruş aidat ödüyordu. Yaş grubu 12 ila 18 arasındaydı. İzci oyunları, kamp kurma, yüzme, uzun yürüyüş temel etkinlikleriydi. İngiliz elkitabının dejavantajı Türkiye'de doğal hayatın İngiltere'den çok farklı oluşuydu ve kitabın içindeki bilgiler yöreye uymuyordu.

Corpo Nazionale Grovani Exploratori Italiani, İstanbul'daki İtalyan izci örgütünün adıydı ve 1 Temmuz 1920'de kurulmuştu. Merkezleri İtalyan Mektebi'ydi. Buradaki sınıfları ve jimnastikhaneyi kullanıyorlardı. Örgüt Roma'daki ulusal merkeze bağlıydı. Her ne kadar İtalyan Harp Dairesi ile organik bir ilişkileri yoksa da, İtalyan izciler Harp Dairesi'nden değişik türde yardım görüyorlardı. İtalyan izciler, iki yıllık askerlik hizmeti yerine, altı ay asker oluyorlardı. Doğal olarak İtalyan İzci Elkitabı'nı kullanıyorlardı. Bu kitaba göre örgüt şemasının tepesinde Compayna yer alıyordu. Compayna'nın başında Capao Compaynia bulunuyordu. Bir alt aşamada iki drapello vardı. Bunlar 4 squadron, squadronlar ise 12 patrol'a bölünüyorlardı.

Drapello'lar Capao Drapello'larca, Squadron'lar ise Capao Squadra Scelyo, Effettivo ve Donignato'lar tarafından yönlendiriliyorlardı. İtalyan izci örgütünün Amerikalıların Wolf Clubs dediği, bizde sonraları yavrukurt diye bilinen bir de erken izci örgütü vardı. Bunların yaşları 8 ila 12 arasındaydı. İzciler ise 12 ila 20 yaş arasında yer alıyorlardı. İtalyan izci örgütü 147 üyeden oluşuyordu. Bunlar arasında deniz izcileri de bulunuyordu. Haftada iki kez toplanıyorlardı. Pazar içtimalarına katılmak özellikle isteniyordu. İtalyan izci örgütünün hamileri yılda 1 lira bağışta bulunuyorlardı. İzcilerin kendileri ise yılda 50 kuruş aidat veriyor, ayrıca yayımladıkları izci gazetesi için 30 kuruş ödüyorlardı. Bu örgütün de yerel bilgiler konusunda zayıf olduğu gözleniyordu. Ama giyimleriyle ve etkinlikleriyle İstanbul'un en gözde izci örgütlerinden biriydi.

KEŞŞAF KANUNU

Keşşaf Kanunu *Keşşaf - Boy Scout*'un, (İstanbul; Matbaa-i Âmire, 1329) İngilizcesinden tercüme olunmuştur.

1 - Keşşafın namusuna itimad olunur.
2 - Keşşaf vatanına, hükümdarına, zabitlerine, ebeveynine ve mafevkine sadıktır.
3 - Keşşafın vazifesi faideli olmak ve başkalarına yardım etmektir.
4 - Keşşaf herkesin dostu ve diğer keşşafların kardeşidir. Bunlar hangi sınıf halka mensub olurlarsa olsunlar.
5 - Keşşaf naziktir.
6 - Keşşaf hayvanların dostudur.
7 - Keşşaf ebeveyninin, reisinin, amirinin emirlerine bila itiraz itaat eder.
8 - Keşşaf her işte şen ve şatırdır.
9 - Keşşaf kanaatkârdır, muktesiddir.
10 - Keşşafın sözü, özü ve işi temiz ve saftır.

İstanbul ve çevresinde 9 Musevi izci örgütü bulunuyordu. Her örgüt 50 kişiden oluşuyor, böylece toplam sayı 450'yi buluyodu. Her grubunun başında bir Scout Master, bir Assistant Scout Master, altı Chief Patrol Leader ve altı Patrol Leader. Musevi izci örgütü ünlü Maccabees'nin bir uzantısıydı. Chief Scout Master, Maccabees tarafından seçiliyordu. Local Scout Master'lar ise Chief Scout Master tarafından atanıyorlardı. Musevi izci örgütünün ayrı bir elkitabı yoktu. Chief Socut Master programı yazıyor, diğer tüm izcilik kitaplarından yararlanarak bilgileri Musevi izci örgütüne uyarlıyordu. Musevi izci örgütü de kentin seçkin izci örgütlerinden biriydi.

Her cuma günü civar köylere gidip tetkik ve tenezzüh etmekte olan Bursa Mekteb-i Sultanisi'nin izcileri.

Rus izci örgütü Rus YMCA (Genç Hıristiyanlar Cemiyeti) tarafından başlatılmıştı. Kırım'dan İstanbul'a kaçan Rus mültecilerinin çocuklarından oluşuyordu. Rus İzci Komisyoneri Miralay Ponticoff kuruluşta etkin rol oynamıştı. Rus izci örgütü yedi birimden oluşuyordu. Bunların ikisi Rus YMCA'inde, ikisi Heybeliada'da, biri Rus Mektebi'nde, biri Rus Lisesi'nde ve biri de Büyükdere'de idi. Toplam 140 izci bu birimlerde etkinlik gösteriyordu. Ayrıca üç yavrukurt örgütü vardı. Bunlar YMCA, Yetimhane ve Heybeliada'da bulunuyordu. 8 ila 12 yaş grubunu kapsayan yavrukurt örgütünde toplam 90 çocuk bulunuyordu. Rus izci örgütü İngiliz İzci Elkitabı'na göre etkinliklerini düzenliyordu.

Türk izci örgütünün evveliyatı ise Robinson kardeşlere kadar gidiyordu. 1910 yılında Saint Benoit ve Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde başlamıştı. Robinson kardeşler 1991'de İstanbul ve Üsküdar sultanilerinde, ardından Vefa, Kadıköy ve Nişantaş idadilerinde benzer örgütler kurdular. Bu arada bir kız keşşaf örgütü Haydarpaşa İttihat Mektebi'nde oluşturuldu. Saint Benoit'da yedi değişik milletten izci bulunuyordu. Bu örgütlerde de İngiliz elkitabı kullanılıyordu. İzcilerin kısa pantalon giymeleri önceleri mutaassıp kesimce tepkiye neden olmuş, ancak Darülfünun Emini ya da Rektörünün bile izciliği desteklemek amacıyla izci kıyafetini giyip kısa pantalonla dolaşması toplumda giderek kısa pantalonlu izci kıyafetinin benimsenmesine neden olmuştu. İkinci önemli sorun serpuştu. Beyaz tenis şapkası kimi çevrelerce Müslüman çocukların İngilizler tarafından Hıristiyanlaştırılması olarak yorumlanmıştı. Bir başka sorun velilerin çocuklarını gece yürüyüşüne göndermemeleriydi. Birçok ana baba bu nedenle çocuklarının izci örgütlerine katılmalarına müsaade etmiyordu. Bu tür yargıları kırmak için İttihatçılar gazetelerde aktif propagandaya giriştiler. Günlük ve haftalık Türkçe yayın organları izciliğe geniş yer verdiler. Giderek aydınlatılan Müslüman halk, çocuklarının izci örgütlerine yazılmalarına izin verdi. Keza Anadolu'nun değişik yörelerinden Robinson kardeşlere çağrıda bulunuldu; gelip izci örgütleri kurmaları istendi. Nitekim kardeşlerden biri Bursa'ya giderek bir izci örgütü kurdu. Ancak o dönemde gündemde olan paramiliter gençlik örgütleri daha baskın çıkıyorlardı. Özellikle Balkan savaşları gençleri asker disiplini doğrultusunda kurulan Genç Dernekleri, Güç Dernekleri, Gürbüz Dernekleri, Türk Gücü Derneği gibi yapılanmalara çekiyordu. Ehil olmayan ellerde bu tür yapılanmalara İttihat ve Terakki müdahale etmek zorunda kalmış ve kimi örgütün etkinliklerini

İZCİLİK TÖRESİ (1914)

1 - İzcinin sözü sözdür. İzci namus ve şerefini her şeyin ve hatta hayatının fevkinde tutar.
2 - İzci itaatlidir. Çünkü vatanının selametinin ruhu inzibat olduğunu bilir.
3 - İzci girişkendir.
4 - İzci bütün işlerin mes'uliyetini üzerine almaktan korkmaz.
5 - İzci herkese karşı kanuni ve mültefittir.
6 - İzci diğer izcileri hakiki bir kardeş bilir.
7 - İzci âlicenab, cesur, daima zayıfların muavenetine hazırdır. Bu maksat için hayatını tehlikeye koymaktan çekinmez.
8 - İzci her gün velev küçük olsun bir iyilik yapar.
9 - İzci hayvaları sever ve onlara zulüm yaptırtmaz.
10 - İzci daima şen ve nikbin ve ümitvardır.
11 - İzci muktesiddir ve diğerlerinin malına hürmet eder.
12 - İzci izzet ve itimad-ı nefs sahibidir.
Ve billahi't-tevfik.

Dahiliye Nazırı Talat Bey'in seyahat-i teftişiyesi merahilinden: Balıkesir Mekteb-i Sultanisini ziyaret.

durdurmuştu. Paramiliter örgütler kısa sürede politik çizgiye giriyor ve izciliğin ilkelerine ters düşüyorlardı. 1913 sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir İngiliz'i Harbiye Nezareti'nden maaşa bağlayarak işin başına getirdi. Ancak Cihan Harbi'nin başlayışı nedeniyle İngiliz ülkesine dönmek zorunda kaldı.

Balkan Savaşı ertesi ve Cihan Harbi arifesi devletin yüksek mevkilerinde izciliğin önemi anlaşıldı. 1914'te İzci Ocağı Nizamnamesi yayımlandı. Bu nizamname kurgusu yönüyle o günkü milliyetçilik duygularıyla uyum içersindeydi. Semantik bunu açıkça ortaya koyuyordu. İzciler hünerlerine göre Adsız, Çeri, Tekin, Alp ve Tarhan olmak üzere beş kademeye ayrıldı. Ocağa girmek için başvuranlara Adsız adı veriliyordu. Adsız'ın Ocak'tan bir ad alabilmesi için birtakım bilgilere ve görgülere ihtiyacı vardı. Önce Ocağın töresini öğrenecek ve bu töreye sadık kalacağına ant içecekti. Adsız ant içtikten sonra Ocağı ana, Başbuğu baba, bütün izcileri kardeş, üstlerini büyük kardeş tanıyacaktı. Adsız bir ay içinde izciliğin ilk hünerlerini öğrendikten sonra başarılı bir sınav vererek Çeri sınıfına geçecekti. Adsız olabilmek için izcilik töresini ezbere bilmek ve anlamını açıklayabilmek şarttı. Ant içip Çeri olana Ocak'ta ad ve izcilik işareti olan ongun verilirdi. Çeri ikinci bir sınavla Tekin sınıfına yükselirdi. Bu sınav ameliydi. Tekin özel bir hünerde maharet kazandıktan sonra bu hüner için bir gedik alıyor ve Alp sınıfına geçiyordu. Beş hünerden geçen Alp'e Tarhan adı ve ellerine Tarhan beratı verilirdi.

Bir oba on izciden oluşuyordu. Çadırlarda, talim ve oyunlarda Oba'nın buyrukçusuna Ars deniyordu. Dört Oba bir Kol'u oluşturuyor ve 40 izciyi barındırıyordu. Kol'un buyrukçusu Ağa adını alıyordu. Ağanın ahlak ve seciye sahibi olması ve yaşça yirmi birin üzerinde bulunması gerekiyordu. Arsı Ağa seçiyordu. Ağa bulunmadığı zamanlarda kendisine seçtiği Kalfa vekâlet ediyodu. Kalfa'nın on sekiz yaşın altında olmaması gerekiyordu. Ağa, Bey tarafından atanıyordu.

Bir Oymak iki koldan oluşuyordu. Birincisine Sağ Kol, ikincisine Sol Kol adı veriliyodu. Ağa'lara da Sağ Kolağası ve Sol Kolağası deniyordu. Oymak'ın buyrukçusu Bey'di. Bey en az üç olmak üzere altıya kadar bir tür yaver olan Yamak seçebiliyordu. Bey, Yamaklar ve Ağalar arasından doğrudan doğruya seçilirdi. Bir yerde obalar ve kolların sayısı bir oymak oluşturmaya yetince Yamaklardan ve Ağalardan biri Bey tayin ediliyordu. Oymağın buyrukçuları merkezdeki Sarı Oba'yı oluşturuyorlardı.

Oymakların tümüne Altınordu deniyordu. Altınordu Başbuğ'un komutası altındaydı. Oğuz, Kartal, Tuğrul, Sungur, Koyun, Keçi, Arslan, Teke, At, Geyik, Maral ve diğer hayvan ve nebat isimleri Oymaklara verilen adlardı. Oymağa mensup obalar ordugâhtaki konumlarına göre şu renklerle adlandırılıyorlardı: Kuzeydekine Kara, doğudakine Gök, batıdakine Ak, güneydekine Kızıl, merkezdekine Sarı, kuzeydoğudakine Gök-Kara, kuzeybatıdakine

İZCİLİĞİN TÜRK VATANDAŞLARINA HASRI

12 Mayıs 1928 tarihli ve 894 sayılı Türkiye'de gençlik teşkilâtının Türk vatandaşlarına hasrı hakkında kanun

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek mekteplerde ve gerek mektep haricinde izcilik, keşşaflık, boyskavtlık veya harhangi bir unvan altında izcilik teşkilâtı vücude getirmek hakkı münhasıran Türk vatandaşlarına aittir. Bu teşekkülleri ecnebiler vücude getiremiyeceği gibi ecnebi gençler de bunlara giremez.

Türk vatandaşları böyle bir teşkilâtı, ancak Milli Eğitim Bakanlığı'nın müsaadesini aldıktan sonra ve Bakanlığın emir ve denetimine tâbi olmak şartı ile vücude getirebilirler.

İstanbul Sultanisi izcileri.

Kara-Ak, güneydoğudakine Kızıl-Gök, güneybatıdakine Ak-Kızıl. Bunlardan Gök, Gök-Kara, Kara, Kara-Ak obaları sol kolu, Ak, Ak-Kızıl, Kızıl, Kızıl-Gök obaları sağ kolu oluşturuyorlardı. Sarı oba merkezde bulunuyordu.

Mahalli ortalar izcilerine kurumsal ve uygulamalı dersler için bir yer tahsis edilirdi. Her ay başında mahalli ortalar önceki ayın etkinliklerini bir raporla bildirmek zorundaydılar.

İzcilerin tek tip elbise giymeleri bekleniyordu. Kıyafetleri başlık (kabalak), açık haki renkte iki cepli gömlek, açık haki renkte kısa pantalon, bel

İZCİ ANDI

İzci Andı tüm izcilerin uyması gereken ve şerefleri üzerine içtikleri bir anddır. Her ülke izciliğinin kendi kutsal unsurları ele alınarak düzenlenen izci andı Osmanlı'da ilk olarak 1914 yılında düzenlemiş ve birtakım değişikliklere uğrayarak günümüze kadar uzanmıştır. (İnkılâp Obruk, *İzcilik*, Ankara, Ongün Kardeşler Matbaacılık Sanayii, ty)

1914'te kabul edilen İzci Ocağı İç Nizamnamesi'nde izci andı:

Tanrıya ibadet ve Hakana itaat edeceğime, daima vicdanlı, vazifesini tanır, kanuna hürmet eder, yiğit bir adam olarak hareket eyleyeceğime, vatanımı sevip sulh ve harp zamanlarında fedakârlıkla hizmet yapacağıma ve izci töresine baş eğeceğime namusum ve şerefim üzerine söz veririm.

1930 yılında İzci Ahmet'in kitabında izci andı:

"Tanrıya ibadet ve büyüklerime itaat edeceğime, daima vicdanlı, vazifesini tanır, kanuna hürmet eder, yiğit bir adam olarak hareket eyliyeceğime, vatanımı sevip sulh ve harp zamanlarında fedakârlıkla hizmet yapacağıma ve izci türesine baş eğeceğime namusum ve şerifim üzerine söz veririm."

1943'te 20. Cumhuriyet yılında yayımlanan *Beden Terbiyesi ve Spor* adlı dergiden izci andı:

"Türk vatan ve istiklalini, Türkiye Cumhuriyetini koruyacağıma, ödevimi her şeyden üstün tutacağıma, disiplinli, saygılı ve şevkatli olacağıma namusum ve şerefim üzerine and içerim".

1949'da basılan Erkek İzciler Yönetmeliği'nden izci andı:

"Vatanıma karşı vazifelerimi yerine getirmek, başkalarına her zaman yardımda bulunmak,

İzcilik türesine uymak,

Kendimi bedence sağlam, fikirce uyanık ve ahlâkça dürüst tutmak için, elimden geleni yapacağıma şerefim üzerine söz veririm."

1950 yılında Uluslararası İzci Bürosuna (Boy Scouts International Bureau) alınmamızı gerektiren "Tanrıya" sözcüğü bu andın başına getirilmiştir.

"Tanrıya, vatanıma karşı görevlerimi yerine getireceğime, İzcilik türesine uyacağıma,

Başkalarına her zaman yardımda bulunacağıma,

Kendimi bedence sağlam, fikirce uyanık, ve ahlâkça dürüst tutmak için elimden geleni yapacağıma

Şerefim üzerine and içerim"

Keza Yavrukurtların andları şöyledir: (Sıtkı Şanoğlu, *Yavrukurt Elkitabı*, İstanbul-İstanbul Matbaası, 1954. s. 18)

Erkek Yavrukurt sözü (1954)

Tanrıya ve Vatanıma karşı vazifelerimi yerine getirmek,

Başkalarına her zaman yardımda bulunmak,

Yavrukurt Türesine uymak,

Kendimi bedence sağlam, fikirce uyanık ve ahlâkça dürüst tutmak için elimden geleni yapacağıma, şerefim üzerine söz veririm.

Kız Yavrukurt sözü (1954)

Tanrıya ve Vatanıma karşı vazifelerimi yerine getirmek, başkalarına, bilhassa okulumda ve evimdekilere her zaman yardımda bulunmak, kız yavrukurt türesine uymak için, elimden geleni yapacağıma söz veririm.

Spor Alemi
Hiç kimseden muavenet görmeden yaşayan keşşaflarımızı unutmayalım.
Keşşaflarımızın yürümekten yılmaz iki yavrusu.

kayışı, her kolun başka renkte takacağı boyunbağı, kestane ya da haki renkte çorap ve ayakkabıdan oluşacaktı. Her izcinin 1,80 cm boyunda, desimetre ve yarım desimetreleri gösterir bir bastonu ve bir de torbası olacaktı. Açık haki renkte pelerin ihtiyariydi. Muallimlerin elbisesi izcilerinkiyle aynıydı. Yalnız gömlek yerine ceket ve uzun baston yerine adi boston taşıyacaklardı.

İzcilik işareti olan ongun büyük orta tarafından imal ettirilecek ve mahalli ortalar tarafından izcilere verilecekti. Bir izcinin bu ongunu alabilmesi için önce hüviyet cüzdanını alması ve ant içerek izcilik töresini bilmesi şarttı. Ant içme töreni gençlerin ruhunda gereği gibi etki uyandırması için gösterişli bir törenle icra edilecekti.

Çeri olabilmek için on beş dakikada iki kilometre koşmak, rüzgârda seri şekilde ateş yakabilmek, pusula kullanmak, güneş ve kutup yıldızı ile yön tayin etmek, bir dakika dikkatle bir camekân ya da kümes içinde bulunan eşya ve hayvanları doğru olarak tarif etmek, başlıca izci düğümlerini yapmak gerekiyordu.

On dakikada iki kilometre koşmak ve elli metre yüzmek; Mors alfabesini ya da kol ile işaretleri bilmek; harita okumasını bilmek ve kırda bu haritayla yol bulmak; başlıca yıldızları ve burçları tanımak; üç saatte on beş kilometre yaya ya da dört saatte kırk kilometre bisikletle yol kat'etmek; izleri tanımak ve takip edebilmek; beş menzillik mesafe için doğru olarak harekat saati düzenlemek; doğru ve ayrıntılı olarak bir şehrin, köyün yön, mevki ve coğrafi durumunu çizmek; kırda değişik eşyanın aralarındaki mesafeyi tahmin etmek; on tür ağaç ve bitkiyi tanımak; el işleri bilmek; yangın, boğulma ve at boşanma gibi hallerde yapılacak kurtarma operasyonunu tarif edebilmek, bir yarayı sarmak; yeni gelen bir genci Adsız olarak yetiştirmek ise bir Tekin'den beklenen becerilerdi. Alp ve Tarhan olabilmek için gedik almak gerekiyordu. Altı değişik gedik alan Tarhan oluyordu.

Tekin omuzu üzerinde çuhadan ince kırmızı bir işaret, Alp sol kolu üzerinde uzmanlaştığı alanın işaretini, Tarhan ise sol koluna kırmızı bir yıldız takıyordu. Oymağın bayrağı Osmanlı bayrağıydı. Kollar kendi boyunbağlarının renkleriyle ayrılıyorlardı. Obaların her birinin kendisine özgü bir işareti vardı. Bu işaretler hayvan, ağaç, bitki, çiçek isimleriydi. Obanın her izcisinin bir nümerosu vardı.

Yukarıda belirtilen sınavların dışında Tekin ve Çerilere meslek imtihanları açıktı. Bu becerilerde başarılı olan o beceriye özgü alameti takmaya yetki alırdı. Alametler sol kol üzerine takılacaktı. İzcilerin öğrenecekleri beceriler şunlardı:

Tayyareci yardağı yönlendirilebilen balon ve uçakların iniş ve kalkışlarında hizmet göreceklerdi. Doktor yardığı ilk yardım önlemlerini bilecekti. Hey'i ve cev'i hava mütehassısı yirmi yıldız ve on bir burç tanıyacaktı. Termometre, barometre türü aletlerin kullanımını bilecekti. Gemici düğüm yapacak, halat atacak, kürekli ve yelkenli sandal kullanacak, dümen tutacak, elbisesiz yüz metre ve giyinmiş olarak elli metre yüzecekti. Nebatat mütehassası on iki tür bitkiyi yerde biterken, beş türünü tohumundan, diğer beşi de yapraklarından tanıyacaktı. Bu arada on tür haşeratı bilecekti. Süvari, ata gösterilecek ihtimamı bilecek, at eğerleyecek, at koşturabilecek, mania atlayacak, arabaya at koşabilecek, ufak tefek hastalıklarda tedavi yapabilecek, yem ve su verebilecek, iki atı birden yürütecek, topallayan bir atın topallamasının nedenini ve çözümünü bulacaktı. Mızıkacı, müziğin ilkelerini ve kuramını, kolay yazılan notayı okumasını, yollarda söylenen şarkılarla vezin havalarını bilecekti. Doğramacı inşaatta kullanılan değişik ağaçları tanıyacak, testere ve balta kullanmasını bilecek, ağaç kesebilecekti. Aşçı toprakla, taşla kırda ocak yapacak, ateş yakacak, kahve, çay, çikolata hazırayacak, et, çorba, omlet ve diğer yumurta çeşitlerini pişirecek, bozulmuş konserveyi tanıyacaktı. Bisikletçi, bisiklete kolaylıkla binip inecek ve gereğinde bisiklet tamir edecek, yedek olarak ikinci bir bisikleti elde taşıyacak, on beş kilo ağırlığında bir yükü bisikletle taşıyabilecekti.

Elektrikçi elektrik motorları, telgraf, telefon, aydınlatma hakkında genel bilgiye sahip olacaktı. Evlerdeki elektrik zilini (elektrik çanı), elektrik şebekesindeki arızayı tamir edebilecekti. Eskrimci eskrim talimini bilecekti. Demirci demir işlerinden ve çilingirlikten anlayacak, at nallayabilecek ve nala çivi çakabilecekti. Madenci arazinin tabiat ve mahiyetini ve başlıca maden ve taş türlerini bilecekti. Klavuz kırda üç ve şehirde birbuçuk kilometre dahilinde iki nokta arasındaki en kısa yolu bilecek, kırda sekiz kilometrelik daire dahilindeki yolları gece veya gündüz birini götürebilecek kadar tanıyacaktı. Yirmi kilometrelik daire dahilinde şehirlerin başlıca istikametlerini bilecek (dağ, köprü, istasyon ve benzeri mevkiler) ve buralarda bir yabancıya yol gösterebilecekti. Özellikle çevredeki su kaynaklarını bilecekti. Dilmaç en az bir yabancı dil bilecekti. Makinacı elektrik ve su buharı makinelerinin yapımı hakkında bilgi sahibi olacak, makine aksamının isimlerini bilecek ve makine silindirini sökebilecek, makine çalıştırabilecek ve durdurabilecekti. Fotografçı fotograftan anlayacaktı. İtfaiyeci, polise ve mahalle sakinlerine nasıl yangın haberi verileceğini, yanan bir eve ne suretle girilebileceğini, ateşin yayılmasına ne şekilde engel olunacağını, tulumbanın kullanımını, mahallede su alınmasını, kurtarma aletlerinin ve merdivenlerin kullanılmasını, yanan yerde bulunan insanların ve hayvanların kurtarılmasını, yangın sırasında düzenin korunmasını, yağmanın önlenmesini bilecekti. Terzi ve kunduracı dikiş bilecek, elbise ve ayakkabı yapabilecekti. İşaretçi ve telgrafçı gece ve gündüz işaretlerini, Mors alfabesini bilecek ve telgraf gönderip alabilecekti. Ve nihayet nişancı otuz metre mesafeden yarım metre kutrundaki hedefe sekiz nişandan altısını isabet ettirebilecek, bir tüfeği söküp takabilecek ve mekanizmasını bilecekti.

1914'te gündeme gelen bu gelişkin izci modeli kısa ömürlü oldu. 1915'te Alman miralayı Von Hoff Türkiye çağrılarak Von Hoff Paşa yapıldı ve Güç Dernekleri diye bilinen paramiliter gençlik klübünü kurmakla görevlendirildi. Bu yapı artık izcilikten farklıydı ve askeri bir kisveye bürünüyordu. YMCA (Young Men's Christian Association-Genç Hıristiyanlar Cemiyeti) kayıtları, zaptiyenin sokak çocuklarını, ayakkabı boyacılarını ve genç hamalları toplayıp her gün saatlerce talim sahalarında askeri eğitime aldığını kaydediyordu.

Mütareke ertesi, izci hareketi tekrar başladı. Müslüman-Türk gençler sokakta düzenli yürüyen diğer cemaat gençlerine özenerek kendi izci örgütlerini oluşturmaya koyuldular. Baba oğul Du Berry'ler Galatasaray'da bir izcilik kursu açtılar. Galatasayar mektep izci grubuna yaşları 10 ila 20 arasında 230 çocuk yazıldı. Yetimhanelerde, Beyazıt ve İstanbul Sultanisi'nde de benzer izci örgütleri kuruldu. Bu arada işgal kuvvetleri Müslüman-Türk izci örgütlerini askeri talim görmemeleri için yakın takibe almışlardı.

Türk İzciler Birliği'nin Cumhuriyet'in 10. yıldönümü nedeniyle yayımladığı albüm.

Mütareke yıllarında İstanbul Rum izci örgütü kentin en kalabalık izci örgütüydü. 12 grupta toplam 2000 izci yer alıyordu. Bunlar, kent içi ve civarındaki okullarda, yetimhanelerde ve klüplerde örgütlemişlerdi. İzci örgütleri yerel Rum cemaatinden maddi ve manevi geniş destek görüyordu. YMCA'e göre yerel izci örgütüyle Atina'daki Ulusal İzci Örgütü arasında bir ilişki yoktu. Atina'dan yönlendirilmese de Yunanistan'daki izcilikle ilgili genel plan çerçevesinde eğitim veriyor, İstanbul için anlamlı olmayan hususları dışlıyorlardı. İngiliz İzci Elkitabı Rumcaya çevrilmiş ve temel kitap olarak benimsenmişti. Rum izci örgütüne gelen temel eleştirilerden biri yapının askeri niteliğiydi. Nitekim Mayıs 1921'de İstanbul Polis Müdüriyeti Rum izci gençlerin sokaklarda bu tür askeri gövde gösterisi yapmalarını yasaklamıştı.

Milli Mücadele ertesi izcilik yeniden yapılandırıldı. Bu konuda İstanbul sultanileri ve nümune mektepleri başı çekti. 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Vilayeti Türk İzciler Ocağı Nizamname-i Esasisi (İstanbul; İkdam Matbaası, 1339) yayımlandı. Mustafa Kemal'in himayeleri altında kurulan bu teşkilatta bizzat Mustafa Kemal o günün izci terimiyle başbuğluğa getirildi. 1 Mart 1923'te kurulan bu yeni izci örgütü ilk toplantısını 22 Mayıs 1923'te Darülmuallimin-i Âliye Konferans Salonu'nda yaptı. Bu yeni yapılanmayı bir başka yazımızda ele alacağız.

Balıkesir Sultanisi izci takımının Geyik Mangası efradı.

- İZCİLERE -

Haydi yavrularım şafak sökmeden
Atalar yurdunu gezin, dolaşın.
Mahmur ufuklara sisler çökmeden
Şu yüce dağları kuş gibi aşın.
Sabah karanlığı hülya vaktidir.
Cilve-i hüsnüdür sırr-ı mutlakın
Bütün kainatın rüya vaktidir.
Gafil davranmayın, etrafa bakın.
Atalar dünyayı atla dolaşmış
Bu mülkü feth için deryalar aşmış.
Bir şeref uğrunda canla savaşmış.
Şimdi sıra sizin, siz de savaşın.
Güzel yurdumuzda hemen her şeyin
Vicdanlar çoşturan, adı sanı var.
Dağlara, taşlara sorun, dinleyin
Bakın ne şerefli bir destanı var.
Yolunuz uğrarsa sevdiğim yere.
Karşılar sizi bir söğütlü dere.
Tırmanın yamaca -keyfime göre-
Böğürtlen devşirin, sonra paylaşın.
O durgun ufuklar hâlâ kanlıdır.
Alaca görünür yemyeşil dağlar.
Yabani yemişler mor dumanlıdır.
Altın askılarla süslüdür bağlar.
Şevk ile eğlenip siz gülüştükçe
Rıza'yı yadedin - sıra düştükçe-
Bu gurbet ellerde -efkar üştükçe-
Hatırı hoş olsun eski yoldaşın.
Ayazma yolunu bir uçtan uca
Dolaşın: sahilde iz bulursunuz.
Çiğneyip geçmeyin izi bulunca
Ben orda gizliyim siz bulursunuz.

Rıza Tevfik Bölükbaşı, "Serab-ı Ömrüm"den şiirler, Lefkoşe, 1934 ve İstanbul, 1949.

KEŞŞAFLARIN TÜRKÜSÜ

(Hep birden)
Ben bir keşşafım; bacağım, kolum,
Gözüm, dimağım, her yerim sağlam.
Padişaha, yurduma kulum;
Düşmana kalbim besler intikam.
Haydin sefere, çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Tek)
Yürekten kopan yanık türküler,
Bizim alaydan yok mu çağıran?
Öyle türküler, ki versin haber,
Yıkılan yurttan, garib vatandan!

(Hep birden)
Haydin sefere çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Diğer tek - Cevab)
Vardır kardeşim; burada bütün
Sineler yanık, yürekler ezik.
Dimağımızdan nasıl silinsin
Yanya, Kosova, Girid, Selanik;

(Hep birden)
Haydin sefere çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Aynı ses - Devam)
Nerede kaldı Sultan Murad'ın?
Şanlı şehidin o ulu türbesi?
Koca Osmanlı, bu muydu adın?
Seni levm eder tarihin sesi!
(Hep birden)
Haydin sefere çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Tek - evvelki)
Sus kardeşçiğim, bu kadar yeter:
Şanlı gözümüz şimdi kan ağlar!
Nasıl dayansın yanık yürekler,
Bu acı, katı taşları dağlar!

(Hep birden)
Haydin sefere çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Tek - Cevap)
Susalım fakat, şöyle yürekten
Hep andımızı edelim tekrar;
Düşmanlar bilsin, ki çok geçmeden
İntikam alır küçük keşşaflar!

(Hep birden)
Haydin sefere çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

(Hep birden)
Ben bir keşşafım; bacağım, kolum,
Gözüm, dimağım, her yerim sağlam.
Padişaha, yurduma kulum;
Düşmana kalbim besler intikam.
Haydin sefere, çevik keşşaflar,
Bize istikbal, zaferler saklar!

Ahmed Cevad, "Keşşaflar Türküsü," *Talebe Defteri*, sene 1, nümero 10, 26 Eylül 1329, s. 151.

OSMANLI DÖNEMİ HİMAYE-İ ETFAL CEMİYETİ ÜZERİNE BELGELER / NOTLAR

CÜNEYD OKAY

Bugünkü adı Çocuk Esirgeme Kurumu olan Himaye-i Eftal Cemiyeti'nin (HEC) kuruluş tarihi, yeri ve şekli hakkında farklı görüşler vardır ve birtakım belirsizlikler söz konusudur. Mustafa Şahin "23 Nisan ve Himaye-i Etfal" başlıklı yazısında[1] bu belirsizliklerin büyük bir bölümünü bir araya getirmiştir. Önce bu yazının ilgili bölümlerini iktibas edip daha sonra bu konuyla alakalı bilgi ve belgeleri sunmak istiyorum. "İlk Esirgeme Derneği 1909'da, ikincisi 1912'de kuruldu. Himaye-i Etfal Cemiyeti (1918); Himaye-i Etfal Cemiyeti Hanımlar Merkezi (1918);" Mustafa Şahin, haklı olarak, Esirgeme Derneği'nin Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin "öncel"i sayılıp sayılamıyacağının üzerinde durulması gerektiğini belirtiyor. "Himaye-i Etfal ilk olarak 1908'de Kırklareli'nde kuruldu. 1917'de İstanbul'da umumi bir tarzda teşekkül etti. 30 Haziran 1921'de Ankara'da ihyaen tesis edildi. Adı 1934'te Çocuk Esirgeme Kurumu oldu". Mustafa Şahin bu son alıntıyı Hasan Akbayrak'ın yazısından yapıyor.[2] Haydar Rıfat'ın kitabından alınan bir konuşmadan ise Cemiyet'i ilk defa Masonların kurduğu ve ilk başkanının da İsmail Canbolat olduğu belirtiliyor. (Haydar Rıfat, *Farmasonluk*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1934) Mustafa Şahin bütün bu belirsizlikleri net bir biçimde ortaya koyup sözlerini şu şekilde bağlıyor:

> Bu satırlardan Himaye-i Etfal'in gerçekten ne zaman kurulduğu, ilk reisinin kim olduğunu anlayamasak da 'herkesin derneği kendine' gibi bir anlam çıkarmak mümkün oluyor... Cemiyet-i İmdadiye, Esirgeme Derneği, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu şeklinde bir silsile izlememeli mi?... 'Nizamname ile başlıklı kâğıtlar üzerine konmak üzere cemiyetin (Hilal-i Ahmer mi? Himaye-i Etfal mi?) farik alâmeti olarak kabul edilmiş olan manalı ve pek tanınmış bir perişan çocuk resmi dahi ressam Bahriyeli Sami tarafından tertiplenmişti.' Himaye-i Etfal'in ambleminde, yayımladığı gazete, kitap ve kupürlerde böyle bir resim var mıydı, bilemiyoruz. Bildiğimiz eski evraklarda ay ve yıldız sola bakardı. Himaye-i Etfal'in müselleslerden kurtulan ayı da sola, bazen sol üste bakıyor. Ay sağa dönünce evraklarda, Himaye-i Etfal'inki de dönmüştür herhalde.

Bu uzun alıntıları yapmamın sebebi Himaye-i Etfal Cemiyeti ile ilgili (kuruluşu, kurucuları ve amblemine kadar) belirsizlikleri en net bir biçimde ortaya koyan yazı olması. Buna ek olarak söylemek gerekir ki Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kuruluşunu Osmanlı dönemine götürmeyen birçok kaynak vardır. HEC denildiği zaman sadece Ankara'da 1921 yılında teşekkül eden kurumun bahsi geçmektedir.[3] Ben bu yazıda Osmanlı döneminde kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti üzerinde duracağım ve bu kurum tarafından yayımlanan nizamname, talimatname, umumi rapor ve tarihçe gibi kaynaklardan Cemiyet'in kuruluşu, kurucuları, faaliyetleri, işleyiş şekli ve amblemleri hakkında bilgi vermeye gayret edeceğim. İlk önce cemiyetin kurulmasını gerektiren dönemin şartlarını hatırlatmakta fayda var:

Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Harbi gibi çok ağır savaş şartlarına maruz kalan Osmanlı Devleti cephelere her gün yeni insanlar sürüyor ve bunların şehit düşmesi sonucu arkalarında bıraktıkları çocuklar kimsesiz olarak ortada kalıyorlardı. Her ne kadar bu şehit çocuklarının bakımları bir müddet Darüleytamlar vasıtasıyla karşılanılmaya çalışıldı ise de, daha teşkilatlı bir yapıya duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artıyordu. Zaman zaman bir kısım insanlar bu kimsesiz çocukları koruma altına almak için müstakil teşebbüslerde bulunuyorlar, fakat bu teşebbüsler yeterince organize olamadığı için arzu edilen ölçüde başarıya ulaşamıyorlardı. Çocukları korumak için "yekpâre teşebbüslerin birleştirilmesi ihtiyacının" hissedilmesi üzerine bu teşebbüslerin sahibi olan bir grup insan 6 Mart 1333'te (6 Mart 1917) cemiyetin kurucuları olarak Galatasaray yurdunda toplanırlar ve hükümete verilecek beyannameyi hazırlarlar. Hükümetin, Cemiyet'in kurulmasına izin vermesi üzerine, kurucular yeniden bir araya gelip nizamnameyi kaleme alırlar ve zaten mevcut olan kurucu üyelere sekiz kişi daha eklenir ve yirmi kişiden meydana gelen ilk heyet-i merkeziyye teşekkül eder. Kurum bu arada üye kaydına da başlamıştır: "Geçenlerde teşkilini haber verdiğimiz Himaye-i Etfal Cemiyeti aza kaydına başlamıştır. Aza olmak isteyenler heyet-i merkeziyye azasıyla, *Tanin*, *Sabah*, *Osmanischer Lloyd* gazetelerine müracaat etmelidirler. İki tür azadan biri senede bir liradan aşağı olmamak üzere para verenler, diğerleri de belirli bir zaman için çalışanlar olacaktır. Para verecek olanlar Cemiyetin

Sabiha Zekeriya'nın (Sertel) çevirdiği, Türkiye Himayc-i Etfal Cemiyeti tarafından yayımlanan *Heidi* adlı çocuk kitabının kapağı ve resimli iç sayfalarından biri.

veznedarı Bahçekapı'da Ertuğrul Ticarethanesi'nde Kemal Derviş Bey'e gönderip makbuz alabilirler. Diğer kısım ise kaç saat ayırıp Cemiyet için ne işler yapabileceğini bildirebilir. Cemiyet faaliyete geçtiği zaman icab eden malumat verilecektir"[4] Yeni kurucular kurulu ilk toplantısını 1 Mayıs 1333'te (1 Mayıs 1917) yapar ve 11 Ağustos 1333'te cemiyetin "menafi-i umumiyeye hâdim cemiyet" olduğu da resmen karara bağlanır.

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin daha ilk kuruluş aşamalarında kadınlar önemli rol oynarlar. "Himaye-i Etfal gibi her şeyden evvel şefkat ve merhamete müstenid bir müessesede kadınlığın kıymetdar bir vazife ifa edebileceği daha ilk günden nazar-ı dikkate alınarak" hem merkez-i idarede, hem de çeşitli şubelerde hanımlar heyetinin bulunması nizamnameye konulur. İlk Hanımlar Heyeti'nin kuruluş tarihi 19 Haziran 1333'tür. 24 Şubat 1334'te (24 Şubat 1918) Heyet-i Merkeziyye, Hanımlar Heyeti Talimatnamesi'ni görüşür ve kabul eder. 17 Teşrin-i Evvel 1336 (17 Ekim 1920) günü Heyet-i Merkeziyye'nin aldığı karar gereğince hem koordinasyonun sağlanması ve hem de işlerin daha hızlı yürüyebilmesi için 7 Teşrin-i Sâni 1336'dan (7 Kasım 1920) başlamak üzere her iki heyetin (hanımlar heyeti ve erkekler heyeti) "bir arada icra-yı müzakere etmesi" uygun görülür ve bu tarihten sonra görüşmeler "muhtelit heyet"çe gerçekleştirilir.

Bu arada kurucu heyet cemiyet için bir "timsâl" düşünür ve arka planda bir caminin ve ön planda ise başını bacaklarının arasına almış oturan çocuk resminin yer aldığı figür "resmî amblem" olarak kabul edilir. "Bu resmin zeminindeki minareler yetimin memleketimize, milletimize aidiyetini irae" etmektedir.[5] Bu timsâlden sonra Heyet-i Merkeziyye bir de bir "alâmet-i fârika" gereği üzerinde durur. Ve Osmanlı dönemi Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin bütün matbu evrakında yer alacak olan bir üçgen içindeki yeşil hilâl "alâmet-i fârika" olarak tercih edilir. Üçgenin kenarlarında sıhhat, ahlak ve irfan kelimeleri bulunur. Bunun mânâsı "sıhhat esasına müstenid irfan ve ahlak"tır. Hilal "millî hüviyeti", yeşil renk ise "ümid"i temsil ederken, üçgenin ne mana ifade ettiği hakkında bir bilgi verilmemektedir.

Bu çalışmalar devam ederken Cemiyet'e bağışlar da kabul edilmeye başlamıştır. "Osmanlı Anonim Şirketi" 500 lira bağışlamış ve "istenilmeden yapılan bu bağışın" diğer şirketlere de örnek olma-

***Heidi* adlı çocuk kitabının iç sayfalarından.**

sı arzu edilmiştir.[6] Daha sonra Cemiyet'in yirmi kişilik ikinci kurucular kurulunda yer alacak olan Emanuel Karasu da 800 liralık bir bağışta bulunmuştur.[7] Himaye-i Etfal Cemiyeti bir yandan da kendisine uygun bir merkez aramaktadır. "Cemiyet Merkezi için sekiz on odalı kiralık yer aranıyor. Sırf kalem işleri için kullanılacak bir bina" için "Sabah Matbaası'ndan Emin Bey'e müracaat" edilmesi gerektiği duyurulur.[8] Fakat Cemiyet bir türlü faaliyete geçemez. Bu da yetmiyormuş gibi, kurucu başkan İsmanil Canbolat Bey'in Stockholm Elçiliği'ne tayini çıkmıştır: "Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumisi Reisi İsmail Canbolat Bey Stokholm Sefiri sıfatıyla şehrimizden ayrılması üzerine Cemiyet Heyet-i Merkeziyyesi yeni intihab yapmıştır. Riyasete Maliye Nazırı Cavid Bey, Birinci Reis Vekâletine Atina Sefir-i Sâbıkı ve Hariciye Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey, İkinci Reis Vekâletine Mahkeme-i Temyiz azasından Servet Bey, Kâtib-i Umumiliğe Meclis-i Mebusan azasından Asım Bey, muhasebeciliğe Osman Tevfik Bey intihab olunmuşlardır."[9] *Sabah* gazetesindeki bu haberde Cemiyet'in yakın zamanda faaliyete başlayacağı belirtilirken, neden faaliyete başlamadığı üzerinde duruluyor ve çeşitli eleştiriler getiriliyor. Bir müddet sonra Heyet-i Merkeziyye Bursa Sokağı'nda bir daireyi "Merkez-i Umumi" olarak kullanmak maksadıyla kiralar ve 10 Haziran 1333'te (10 Haziran 1917) bu binadaki ilk toplantı gerçekleştirilir. Bu günlerde Birinci Dünya Harbi bütün şiddetiyle devam etmektedir ve savaş bölgelerinden toplanıp gelen birçok kimsesiz çocuk Harbiye Mektebi'nde barındırılmaktadır. Cemiyet Harbiye Nezareti ile anlaşır, hükümet tarafından da Cemiyet'e bir miktar tahsisat ayrılır ve ilk defa olmak üzere Himaye-i Etfal Cemiyeti bu çocukların bakımını üstlenir. Gerek Harbiye Mektebi'nden ayrılmak durumunda olan bu çocukları ve gerekse yeni gelecek çocukları barındırmak için 28 Teşrin-i Sâni 1333'te (28 Kasım 1917) Firuz Ağa'da Çocuk Misafirhanesi hizmete açılır. (Daha sonra Misafirhane için 91 maddeden meydana gelen bir de talimatname hazırlanacaktır: Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi, İstanbul, 1334) 18 Mart 1335'te (18 Mart 1919) Merkez için ayrı bir mekân tutulmasından tasarruf amacıyla vazgeçilerek, kuruluşun merkezi, Misafirhane binasına nakledilir.

Misafirhanede çocukların en öncelikli problemi olarak sağlık belirlenmiş olduğundan, bu konuda çalışmalar yapılır ve bir "hamam-duş" tesis edilir. Hastalanan çocuklar ayrı bir koğuşta bakıma

HİMAYE-İ ETFAL CEMİYETİ

Heyet-i Müessise

Reis: İsmail Canbolat Bey, Reis-i Sâni: Muhtar Bey, Kâtib-i Umumi: Celal Derviş Bey, Muhasebeci: Osman Tevfik Bey, Muhasebeci: Kemal Derviş Bey, Üyeler: Adnan Bey, Servet Efendi, Nesim Mazelyah Efendi, Haralambidi Efendi, Doktor Rasim Ferid Bey, Mustafa Reşad Bey, Ahmed Emin Bey. Bu üyelere sonradan katılanlar: Cavid Bey, Ahmed Hakkı Bey, Orfanidis Efendi, Arif Bey, Doktor Ömer Fuad Paşa, Emanuel Karasu Efendi, Mustafa Asım Bey ve Noradinkyan Efendi.

Hanımlar Heyeti (28 Mart 1334 tarihinde kurulan) Subhiye Hanım, Madam Kartali, Suad Reşad Hanım, Mebrûke Hanım, Esma Habib Hanım, Naile Hamdi Hanım, Hadiye Selim Sırrı Hanım, Leylâ Hanım, Kâmuran Hanım, Madam Panceyri, Madam Mazelyah, Madam Vogliyeri, Feriha Muhtar Hanım, Azize İsmail Hakkı Hanım.

Heyet-i İdareler

1334-Reis: Cavid Bey, Birinci Reis Vekili: Arif Bey, İkinci Reis: Servet Bey, Kâtib-i Umumi: Ahmed Hakkı Bey, Muhasebeci: Osman Tevfik Bey.

1335-Reis: Cavid Bey, daha sonra Besim Ömer Paşa, Birinci Reis Vekili: Arif Bey - Muhtar Bey, İkinci Reis Vekili: Servet Bey-Orfanidis Efendi, Katib-i Umumi: Ahmed Hakkı Bey-Rasim Ferid Bey-Nail Reşid Bey, Muhasebeci: Osman Tevfik Bey.

1336-Reis: Besim Ömer Paşa, Birinci Reis Vekili: Ahmed Muhtar Bey-Orfanidis Efendi, İkinci Reis Vekili: Orfanidis Efendi-Hakkı Şinasi Paşa, Kâtib-i Umumi: Nail Reşid Bey-Fuad Hulusi Bey, Muhasebeci: Osman Tevfik Bey.

1337-Reis: Besim Ömer Paşa, Birinci Reis Vekili: Orfanidis Efendi, İkinci Reis Vekili: Hakkı Şinasi Paşa, Kâtib-i Umumi: Fuad Hulusi Bey-Kazım Refik Bey, Muhasebeci: Osman Tevfik Bey.

1338-Reis: Besim Ömer Paşa, Reise: Nâile Hamdi Hanım, Birinci Reis Vekili: Orfanidis Efendi, İkinci Reis Vekili: Hakkı Şinasi Paşa, Kâtib-i Umumi: Kazım Refik Bey, Muhasebeci Osman Tevfik Bey, Aza: Safiye Hüseyin Hanım, Hadiye Selim Sırrı Hanım, Fethiye Reşid Hanım, Eşref Cevad Hanım.

alınırlarken, bulaşıcı hastalığa yakalanan çocuklar için ayrı bir baraka inşa edilir. Misafirhane ilk açıldığı zaman 100 yataklıdır. Fakat Cemiyet daha fazla çocuğa hizmet vermek arzusundadır ve bu sebeple Misafirhane'ye "dâima dolup boşalan bir depo mahiyeti" verilmesi kararlaştırılır. Bunun sonucu olarak herhangi bir yolla Cemiyet Misafirhanesine gelen çocuklar uygun görülen ailelere "evladlık", ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerin yanına "çırak", çeşitli okulara da " talebe" olarak yerleştirilmeye ve onlardan boşalan yerlere yeni çocuklar alınmaya başlanır. Misafirhanede kalan ve ilköğrenim yaşına gelen çocuklar yakın mekteplere öğrenci olarak gönderilirlerken, bir yandan da misafirhanede istihdam edilen öğretmenler tarafından eğitilirler. 1333'ten 1338'e kadar (1917'den 1922'ye kadar) bu Misafirhane'ye 2027 çocuk kabul edilir.[10]

Evlatlık olarak verilen çocuklar ayda bir defa Misafirhane'de toplanıyorlar ve bu "Kardeş Topluluğu" durumlarını Cemiyet yöneticilerine anlatma fırsatı buluyorlardı. Bu toplantıların ve Cemiyetçe yapılan kontrollerin sonucunda evladlık olarak verilenlerin büyük bölümünün bir hizmetçi muamelesi gördüğü, sanayi ve ticaret işletmelerine çırak olarak verilenlerin ise yalnızca "ayak işlerinde" kullanıldıkları ve gelecekleri ile ilgili hiçbir olumlu adımın atılmayıp herhangi bir hazırlığın da yapılmadığı anlaşılınca, Cemiyet yönetimi yeni çıkış yolları aramaya başlar. "Sanat Evi", "Kalender Tesisâtı", "Satış Barakaları" hep yeni çıkış yolları aramanın sonucu ortaya çıkan girişimler olmuştur.

Himaye-i Etfal Cemiyeti ilk başta "cins, mezheb, milliyet" düşünmeksizin ülkenin zor durumda olan bütün çocuklarına hizmet etmek amacıyla kurulmuştu. Mütareke'den sonra başka dinlere ait kuruluşlar kendi çocuklarını koruma altına alınca kurum sadece Müslüman çocuklara hizmet eder bir hâle dönüşür. Bu ilk bakışta Misafirhane'nin yükünü azaltmış görünse de, bir müddet sonra yatak sayısının 150'ye çıkarılması mecburiyeti ortaya çıkar. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin öncelikli amacının sağlık olduğu yukarıda belirtilmişti. Dolayısıyla, bir yandan Misafirhane'deki çocukların sağlığıyla uğraşan kurum, bir yandan da İstanbul'un çeşitli bölgelerinde yaşayan anne ve çocukların sağlığını da ihmal etmemiş ve bilhassa fakir semtlerde birer "Muayene Evi" teşkilini planlarken, buraya gelen anne ve çocukları parasız muayene ve tedavi etmeyi kararlaştırmış. Şehzadebaşı, Kadıköy ve Bakırköy gibi semtlerde kurum tarafından birer "Dispanser" açılmış.

İşte, açılan bu dispanserlerin ilk örneği Şehzadebaşı Muayenehanesi'dir. Bu muayenehane 1 Teşrin-i Sâni 1333 (1 Kasım 1917) tarihinde hizmete açılır ve 5 Teşrin-i Sâni 1335'e (5 Kasım 1919) kadar çalışmasına devam eder. Bu müddet içinde 529 hasta muayene eden dispanser 273 hastanın da ilaçlarını karşılıksız olarak verir. Şubat 1334 - Teşrin-i Sâni 1335 arasında hizmet veren Kadıköy Muayenehanesi 617 hastaya bakarken 245 hastanın da ilaçlarını parasız tedarik eder. Nisan 1334 tarihinde hizmete açılan Bakırköy Muayenehanesi ise kapandığı Teşrin-i Sâni 1335'e kadar geçen süre zarfında 178 hastaya bakar ve 81 hastaya da ilaçlarını meccanen verir. Gene bu tarihlerde kurulan Üsküdar Muayenehanesi müracaat eden 200 çocuğun tamamının ilaçlarını karşılıksız olarak almalarını temin eder. Buna göre, kurumun muayenehanelerinde toplam 2211 hasta bu suretle tedavi olmuştur.[11] Adı geçen muayenehanelerde devrin önde gelen doktorları arasında yer alan Hakkı Şinasi Paşa, Cevad Hüseyin, Hacı Mehmed Emin, Hüsnü Şakir, Hayri Ömer, Rasim Ferid, Reşid İhsan, Viktor, Kazım, Memduh, Adil, Fahri, Sadeddin, Vedad beylerle Boyes, Brandes, Telman, Tiberyos, Aknidis, Zataryan, Şerbetciyan efendiler fahri olarak çalışmışlar, ayrıca Misafirhane doktorluğunu da sırasıyla

Hakkı Şinasi Paşa, Rasim Ferid, Ali Rıfat ve Fahri Kemal beyler üstlenmişlerdir.

Cemiyet zaman içinde faaliyet bölgelerini genişletmek ister ve gerek İstanbul'un çeşitli semtlerinde ve gerekse taşrada şubeler açmaya teşebbüs eder. Bu şubeler Kırkkilise (Kırklareli), Samsun, İzmit, Konya, Istanbul, Üsküdar, Beyoğlu, Haliç, Kadıköy, Bakırköy ve Yeniköy şubelerdir. Bu şubelerdeki yönetim kurulu üyelerine bakıldığında, yukarıda da belirtildiği üzere, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin ilk kuruluş yıllarında ülkedeki bütün dinlere mensup kişileri bünyesinde bulundurduğu ve dolayısıyla bütün dinlere mensub çocukları koruma altına alma amacı güttüğü bir kere daha anlaşılabilir.[12] Cemiyet'in ilk taşra şubesi olan Kırkkilise şubesinin Reisi olan "Doktor Fuad Efendi" daha sonra Cumhuriyet döneminde Çocuk Esirgeme Kurumu'nun uzun yıllar başkanlığını yürütecek olan Fuad Umay'dır (1858-1963).[13] İsmi belirtilen şubelerden başka, çeşitli tarihlerde Musul, Erzurum, Eskişehir, Kastamonu ve Bolu'da da şubeler açılmıştır. Bununla beraber, önce İzmir'in, arkasından da İstanbul'un işgale uğraması Cemiyet merkeziyle taşra şubelerinin irtibatının kesilmesine sebep olmuştur. İstanbul şubeleri ise ortaya çıkarılan işin, yapılan masrafların yanında hesaba katılmayacak kadar küçük kalması sebebiyle 1335 (1919) sonlarında Heyet-i Merkeziyye'nin aldığı bir kararla geçici olarak kapatılır. Bu şubelerden yalnızca iyi bir performans göstermiş olan Kadıköy şubesi faaliyetine devam edebilir.

Diğer taraftan Cemiyet ülkedeki "anasır-ı gayr-ımüslime eytamı namına Avrupa Himaye-i Etfal Cemiyetleri" ile irtibat kurar ve "Etfale Muavenet Beynelmilel Heyet-i İttihadiyesi" nezdinde bazı girişimlerde bulunur. Buradan yola çıkarak 25 Şubat 1920'de Londra'da toplanan "Etfale Muavenet Beynelmilel Heyet-i İttihadiyesi" kongresine o sırada Cenevre'de bulunan Ahmed Cevdet'in delaletiyle Zühdü Bey murahhas olarak katılır. 10 Ağustos 1920'de ise Reis Doktor Müderris Besim Ömer Paşa, Reis Vekili Orfanidis Efendi, Doktor Rasim Ferid, Doktor Nureddin Bey ve Hilal-i Ahmer'den Doktor Müderris Akil Muhtar, Hasan Tahsin, Doktor Hikmet ve Haydar beylerden oluşturulan bir heyet "Etfale Muavenet Beynelmilel Heyet-i İttihadiyesi Türk Komitesi" sıfatı altında çalışmalarına başlar ve 3 Teşrin-i Evvel 1920'de Cenevre'deki merkez tarafından resmen tanınır. Adı geçen komitenin yaptığı müracaat üzerine Cenevre'deki merkezden arpa kırması, süt, fasulye, pirinç, kakao gibi gıda maddeleri ve giysilerden meydana gelen bir yardım Kadıköy'de 1515, Kasımpaşa'da 1050, Topkapı'da 900, İstanbul'da 490, Beykoz'da 75, Hilal-i Ahmer Hanımlar Darüssınaası'nda 130, Beylerbeyi'nde 20 olmak üzere toplam 4185 çocuğa Beynelmilel Cemiyet'in üyelerinin de hazır bulunduğu bir organizasyonla[14] dağıtılmıştır ki, o yıllar ve o şartlar için oldukça başarılı sayılması gereken bir sosyal yardımdır. 1921 yılının 7-9 Nisan günlerinde Cenevre'de toplanan uluslararası kongrede Başkan

Himaye-i Etfal Cemiyeti, *6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İnikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339.

Besim Ömer Paşa ve Doktor Akil Muhtar Türkiye'yi temsil etmişler, daha sonra Besim Ömer Paşa Cenevre ve Paris'te çeşitli temaslarda bulunmuş ve Uluslarası Kızılhaç Komitesi çocukları koruma komisyonun dikkatini Müslüman çocuklara çekmek için çaba sarf etmiştir.

Bir yandan Avrupa ülkeleriyle kurulmuş olan ilişkiler geliştirilmeye çalışılırken, bir yandan da İslam ülkeleriyle irtibata geçilmesi için uygun ortamlar aranmaktadır. Anadolu'da yürütülen mücadelenin İslam ülkelerinde sempati toplayacağı göz önüne alınarak, başta Mısır ve Hindistan olmak üzere çeşitli Müslüman devletlerle temasa geçilir ve bu ülkelerdeki çocuklara hitaben Türkçe, Arapça ve Farsça beyannameler yazılır. Bunlar Mısır'da Prens Ömer Tosun Paşa'ya gönderilir ve çeşitli tarihlerde Mısır'dan toplanan 14.069 lira Cemiyet'e ulaşır. Gene Hindistan'da Hilafet Komisyonu Reisi Çotani 2682 lira yardımda bulunurken, ayrıca Tevfik Paşa vasıtasıyla da gene Hindistan'dan gelen 2000 lira Cemiyetçe teslim alınmış.[15] Cemiyet zaman zaman da yurt içinde bağış kampanyaları başlatmış ve bir senelik yatak masarafı (22 lira) ya da misafirhanenin bir günlük iaşesini karşılama gibi başlıklar altında açılan kampanyalar büyük ilgi görmüş. Mesela yatak taahhüdünde bulunanlar arasında Besim Ömer Paşa, Şamlı Ticarethanesi, İstanbul Muhafızı Said Paşa, Kadıköy Gaz Şirketi, Banker Sabri Bey, Dahiliye Nazır-ı Esbakı Reşid Bey sayılabilir.

Cemiyet faaliyetlerine devam ederken İstanbul'un işgale uğraması üzerine çalışmalar güçleşirken, TBMM'nin bazı üyelerinin teşebbüsleriyle Himaye-i Etfal Cemiyeti 30 Haziran 1337'de Ankara'da "ihyâen" teşkil edilir. Bu "yeni" cemiyetin nizamnamesi orijinal cemiyetinkiyle hemen hemen aynıdır ve kurucuları arasında asıl cemiyette de çalışan üyeler vardır. Dolayısıyla, bu yeni cemiyet eskisi tarafından "kendi sinesinden" çıkan bir kuruluş

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yayımladığı *Annelerle Hasbihal* adlı kitabın kapağı.
Çevirenler: Sabiha Zekeriya, Belkıs Hanım, M. Zekeriya.

beklemesi sebebiyle bir sonuca varamaz. Nihayet bu da gerçekleşince Refet Paşa 26 Teşrin-i Evvel 1338'de (26 Ekim 1922) Cemiyet'in İstanbul'daki misafirhanesini ziyaret eder ve "Anadolu'daki kardeşinden buradakine selamlar getirir ve bu selamlarla beraber kendi tazim ve muhabbetlerini de arz" eder. Daha sonra Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti Kâtib-i Umumisi Doktor Fuad Bey - ki kendisi yukarıda belirtildiği üzere Cemiyet'in Kırklareli Şube Başkanı ve Cumhuriyet devrinde uzun yıllar Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanlığı yapan kişidir- İstanbul'daki cemiyetin 18 Teşrin-i Sâni 1338'de (18 Kasım 1922) yaptığı yönetim kurulu toplantısına katılır. Kurul Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin çalışmalarını saygıyla karşıladığını, bununla beraber İstanbul'un Hilafet Merkezi olması ve Ankara'ya göre çok fazla bir nüfusa sahip bulunması dolayısıyla "ne bir şube, ne de basit bir vilayet merkezi telakki edilmemesi" gerektiğini belirterek "müstesna bir vazda bulundurulmak ve tesisat ve teşkilat-ı hazırasıyla ibka edilmek esaslarına mübteni ihzar" edilmesi teklifini 25 Kânun-ı Evvel 1338'de (25 Aralık 1922) bir mektupla Ankara'ya bildirir. Mektupta Cemiyet'in o güne kadar yaptığı faaliyetler maddeler halinde sıralanır: "Her işde ilmi ve tecrübeyi rehber ittihaz etti - Çocukları muhakkak ölümlerden ve sefaletlerden kurtarmakla işe girişdi - Misafirhanesi sıyânetkâr bir melce' hâlini aldı - Çocukların terbiyelerine itina etti, bedenî, fikrî, ahlakî bir mürebbi oldu - Birçok çocuğu muteber aileler nezdine evladlık olarak verdi - İzmir evlad-ı muhacirîninden onikisini ücret-i tahsilini deruhde ile suret-i mahsusada yerli mekteplere yerleştirdi - Diğer muhacirîn çocuklara da çeşitli şekillerde yardım etti - İstidadı olan çocukları çeşitli mekteplere yerleştirdi - Çalışabilecek durumda olanları fabrika ve atölyelere soktu - Bu çocukların sıhhî ve medenî hallerini yakından takip etti - Kalender Ziraat Yurdu'nu bizzat yed-i idaresine aldı - Sınaathane kurmak için gerekli malzemeyi hazırladı - Mümkün olan yerlerde şubeler açtı - Muayenehaneler tesis etti - Süt damlası için hazırlıklar yaptı - Kurumu yurt dışında temsil etti - Mısır, Kıbrıs ve Hindistan gibi İslam ülkelerinden yardım topladı." Mektupta daha sonra yapılması gerekenler belirtilir. Bunlar arasında her iki heyetin ortak çalışma arzularının ilanı, yurtdışından gelecek yardımlara bir merkezden cevap verilmesi gerekliliği, ayrı nizamnamelerin bir ortak kongre sonucu birleştirilmesi ve saire yer alır. Bu mektuba cevabı Ankara'daki cemiyetin Kâtib-i Umumisi Fuad Bey 31/1/39 tarihinde cevap verir

olarak görülür. Zaten yukarıda anlatılan, Müslüman ülkelerle kurulan temaslar ve bağış kampanyaları bunun açık bir göstergesidir. Bunun sonucunda da TBMM hükümetinin zaferi üzerine Ankara ve İstanbul kurullarının "himaye-i etfale matuf olan mesailerinin ahenk ve tesanüdü"nün teminine lüzum görülür. Çünkü çeşitli şekillerde toplanan yardımlarda Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti ile İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin var olması bilhassa Istanbul'da Cemiyet'e yapılan bağışlarda düşüşe sebep olur ve akıllar karışmaya başlar. Üstelik işin içine bir de Damad Ferid Paşa hükümeti zamanında kurulan "Himaye-i Eytam Cemiyeti" girince Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yardım toplaması iyice güçleşir. Bunu gören İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti, Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne müteaddit kereler başvurur ise de, Ankara'nın kesin zaferi

ve tekliflerin kongrede görüşüleceğini yazar. Bu girişimlerin sonucu olarak İstanbul'daki cemiyet birleşmenin ancak "aynı maksad ve gayeden doğmuş aynı nizamnameye tâbi bulunmuş ve hatta kısmen müessis ve müteşebbisleri de aynı muhterem zevattan terekküb etmiş olan bu iki müessese arasındaki vahdet resmen de, şeklen de tahakkuk ettirilerek bir heyet-i müttehide halinde mesai-i müştereke ibzali imkanı istihsal edildiği andan itibaren takib olunmak üzere bir sene-i âtiye mesai programı" raporun sonunda yer almaktadır ki, bu birleşmenin ancak 1923 yılında tamamiyle gerçekleşebileceğini göstermektedir.[16] Bununla berabere 1939 yılında Çocuk Esirgeme Kurumu'nun yayımladığı tarihçede ne İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti'nden, ne de birleşmeden bir bahis vardır.[17]

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Savaşın zor şartları altında kimsesiz çocukları barındırmak için kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti bütün olumsuz koşullara rağmen eğitimden sağlığa kadar birçok alanda faaliyet göstermiş, uluslararası platformlarda kendine yer bulmuş, Ankara'da aynı adla tesis edilen kuruluştan belki de "İstanbul'da olması" sebebiyle beklediği ilgiyi görememiş ve 1923 yılından başlayarak sahneden çekilmiştir. ■

***Annelerle Hasbıhal*'in iç sayfalarından biri.**

1. Mustafa Şahin, "23 Nisan ve Himaye-i Etfal", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 40, Nisan 1997, s. 15-17
2. Hasan Akbayrak, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 2 Nisan 1988, s. 31-33
3. "Çocuk Esirgeme Kurumu: 10 Haziran 1921'de kurulmuştur. Kurucusu Atatürk'tür". *Türk Ansiklopedisi*, "Çocuk Esirgeme Kurumu " maddesi, c. 12, s.107. Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bastırdığı tarihçede ise İstanbul'daki Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin adı bile geçmemektedir. (*Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumunun Küçük Bir Tarihçesi 1921-1939*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1940.)
4. Himaye-i Etfal Cemiyeti : 6 Mart 1333 senesinde teşekkül eden Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Tarihçesi ve 1338 senesindeki faaliyeti hakkında 1339 senesinde inikad eden meclis-i umumiye takdim eylediği umumi rapor ve bilanço, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s. 3 (*HEC. Tarihçe ve Rapor*)
5. *Tanin*, 23 Mart 1333, s. 1
6. *HEC. Tarihçe ve Rapor*, s. 4
7. *Tanin*, 13 Nisan 1333, s. 3
8. *Tanin*, 15 Nisan 1333, s. 3
9. *Tanin*, 13 Nisan 1333, s. 3
10. *Sabah*, 3 Mayıs 1333, s. 3
11. *HEC: Tarihçe ve Rapor*. s. 5. Raporun kaleme alındığı 1923 yılı itibariyle ise misafirhanede ve gene Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından kullanılan Kalender Ziraat Mektebi'nde 23 kız ve 180 erkek çocuk barınmakta imiş. *age.*
12. *Age.* s. 6
13. Bu şubelerin kuruluş tarihleri ve yönetim kurulları şu şekildedir: Kırkkilise (20 Eylül 1333): Reis Doktor Fuad Efendi, Kâtib Nizami Bey, Veznedar Celal Bey. Bu şubeye bağlı olarak Babaeski, Mustafa Paşa, Pınarhisar ve Vize ilçeleriyle Üsküb nahiyesinde ek şubeler açılmıştır. Samsun: (12 Teşrin-i Evvel 1333): Reis Hâkim Nevzad Efendi, Reis-i Sâni Nazım Bey, Kâtib Şükrü Efendi, Muhasebeci Avramidi Efendi; İzmit (27 Teşrin-i Evvel 1333): Reis Mutasarrıf İbrahim Süreyya Bey, Reis-i Sâni İsmail Hakkı Efendi, Kâtib Veysi Bey, Muhasebeci Sadık Bey, Veznedar Hidayet Bey; Konya (1 Kânun-ı Sâni 1334), Reis Vali Muammer Bey, Reis-i Sâni Mektubcu Kemaleddin Bey, Kâtib Şinasi Bey, Muhasebeci Adil Efendi, Veznedar Münir Bey; İstanbul (1333): Reis Doktor Galib Hakkı Bey, Kâtib Seyfeddin Bey, Muhasib Veznedar Eczacı Beşir Kemal Bey; Üsküdar (1333): Reis Sabih Bey, Kâtib Faruk Bey, Muhasib Veznedar Ahmed Refik Bey; Beyoğlu (1333): Reis Said Bey, Kâtib Kazım Refik Bey, Muhasib Veznedar Nesim Roso Efendi; Haliç (1333): Reis Doktor Kaymakam Arif Bey, Kâtib Said Bey, Muhasib Veznedar Ali Bey; Kadıköy (1333): Reis Cemil Paşa, Kâtib Emin Bey, Muhasib Veznedar Simonaki Efendi; Bakırköy (1333) Reis Hafız Paşa, Kâtib Bedri Ziya Bey, Muhasib Veznedar Haralombos Efendi: Yeniköy (1334): Reis Doktor İsmail Hurşid Bey, Kâtib Abdurrahman Asım Bey, Muhasib Veznedar Vahram Bociyan Efendi. *age*, s. 7-8
14. Doktor Fuad Umay'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Veysi Akın," Doktor Mehmed Fuad (Umay) Bey'in Amerika Birleşik Devletleri Seyahati", *Akademik Araştırmalar*, Yıl 1, Sayı:2, Güz 1996, s: 18-29
15. *HEC.Tarihçe ve Rapor*, s. 9
16. *Age.*, s. 12-13
17. *Age.*, s. 43

HİMAYE-İ ETFAL CEMİYET-İ UMUMİYESİ NİZAMNAME-İ ESASİSİ

Birinci Kısım

Madde 1- Merkezi Dersaadette olmak üzere "Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi" namıyle bir cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde 2- Cemiyet alelade onüç yaşını mütecaviz çocuklarla iştigal etmez; mamafih heyet-i merkeziyye göreceği lüzum üzerine daha yüksek sinde olan etfali himayede devam eder veya yeniden himayesine alır.

Madde 3- Cemiyetin mekasıd ve vezaif-i esasiyesi mevadd-ı atiyeden ibarettir:

1) Çocuklara eza edilmemesi,

2) Çocuklara ebeveynleri de dahil olduğu halde kimse tarafından tahammülün fevkinde ve bedeni veya ruhi neşv ü nemasını sekteye uğratacak tarzda hizmetler gördürülmemesi,

3) Çocukların neşv ü nema-yı bedeniyyesini temin ile muhafaza-i sıhhatleri içün tedabir ittihazı,

4) Mekteblerde çocukların müşfik bir dikkat ve ihtimam bulmaları, mekteb binalarının, mekteb derslerinin bünye-i etfali yıpratacak derecede hıfz-ı sıhhate mugayir olmaması, sıhhat-i etfalin mekteblerde maddeten ve manen takayyüd altında tutulması, leyli mekteblerde iskân, gıda, tenvir, teshin ve terbiye-i bedeniyye nokta-i nazarından hıfz-ı sıhhate muvafık ve mükemmel bir hayat neşv-ü nema bulmaları esbabının temini,

5) Çocukları vakit vakit muayene ederek ebeveyne vesâyâda bulunmak ve usul-i tagaddiyi öğretmek üzere "dispanserler" tesisi, sıhhi süt ve muâlece verilmesi, evleri ara sıra dolaşarak icra edilen ahvale göre hıfz-ı sıhhat-i etfale dair vesaya icrası ve risaleler tevzii,

6) Çocuklu aile ikametgâhlarının hıfz-ı sıhhat nokta-i nazarından inşa edilip edilmediğinin tedkiki ve şerait-i sıhhiye usulünün temini,

7) Müteverrim çocuklar için münasib mahallede hastahaneler, "sanatoryum"lar tesisinin temini,

8) Fakir hasta çocukların tedavilerinin temini,

9) İstirahat ve tebdil-i havaya muhtac olan çocuklar ahvalinin terfihi,

10) Mekteblerin tatil zamanlarında fakir çocukların kırlara ve sayfiyelere gönderilmesinin temini,

11) Çocukların tütün ve küûl istimalinin ve kendilerine bu gibi mevaddın füruhutunun men'i,

12) Çocukların kendini fena ve ahlaksız yetiştirecek bir muhitten -velev ebeveyninin evi olsa - kanun kuvvetiyle aldırılarak sâlim bir muhite nakillerinin temini,

13) Çocukların meyhanelere ve muhill-i ahlak yerlere ve münasebetsiz tiyatro ve sinemalara kabul edilmemelerinin temini,

14) Fuhuş ve ahlaksızlığa sevk, teşvik ve sülûklerinin men'i,

15) Ahlaka muzır kitabların çocuklara men-i füruhyıyle sinlerine göre kitab okumalarına itina edilmesi,

16) Serseri ve melcesiz olarak sokaklarda kalan veya vicdansız adamların eline geçerek esir gibi kullanılan çocukların toplattırılarak münasib mahallere yerleştirilmesi ve yerleştirilinceye kadar iskân için misafirhaneler tesisi,

17) Ebeveyni tarafından ahlakı tashih edilemeyen veya mahkûm olan çocuklar için ıslahhaneler tesisi,

18) Çocuk ticaretinin men'i.

19) Çocukların teseüllünün men'i,

20) Hizmetçi, besleme ve evladlıklara suimuamele edilmemesi ve onlara gayr-ı insani muamelat icrasının men'i.

21) Bilâbedel veya iaşe ücreti cemiyet tarafından tesviye edilmek üzere aileler nezdine bırakılan çocukların teftişi,

22) İş görecek hal ve sinde bulunan çocuklara iş tedariki,

23) Çocukların mehakim huzurunda müdafaalarının temini,

24) Vesayet hususundaki ahkâm-ı kanuniyenin ıslahı esbabının istikmâli,

25) Himaye-i etfale dair bir kütübhane tesisi,

26) Memalik-i ecnebiyede himaye-i etfal ile meşgul olan cemiyetlerle münasebet tesisi,

27) Kör, sağır, sakat, dilsiz, ebleh ve kuvâ-yı akliyesi müteahhir çocukların tahsil ve terbiyelerinin temini ile Darülaceze ve hastahanelere yerleştirilmeleri,

28) Çocuklara aid adli, tıbbi, terbiyevi ve sair hususat hakkında müracaat edecek kimselere malumat verilmesi,

29) Çocukları sıhhi bir tarzda eğlendirmek için oyun meydanları vücuda getirilmesi,

30) Cemiyetin maksadına aid mevkut ve gayr-ı mevkut neşriyat icrası.

Madde 4 - Cemiyet bâlâdaki vezaifden maada himaye-i etfal maksad-ı esasiyesine müteallik bilcümle vezaifi ifa edeceği gibi cemiyat ve heyat-ı saire tarafından deruhde edildikçe onlara terk etmek üzere vezaif-i atiye ile de iştigal eder:

1) Lakîtalar ve ebeveyni tarafından bakılamayan çocuklar için irzahaneler tesisi ve devair-i aidesi tarafından bu yolda müessese açtırılmasının temini,

2) Kız çocuklara meccanen el ve ev işi öğretecek mahaller tesisinin temini,

3) Sinn-i tahsilde bulunan çocukların mecburiyet-i tahsiline dair ahkam-ı kanuniyenin tamamiyle tatbiki esbabının istikmali,

4) Fakir çocuklara mekteblerde sıcak öğle yemeği tevzii ettirilmesi,

5) Çalışan çocuklar için bir tasarruf sandığı tesisi.

6) Himaye-i etfal gayesini temin için izdivaçlarda sin, bünye, mizaç, muvaneset-i içtimaiyye itibarile küfviyet olması hakkında neşriyat icrası,

7) Gebelikde, çocuk doğururken ve doğurduktan sonra yapılacak takayyüdata dair malumatın her türlü vesaitle neşir ve tamimi,

8) Böyle meseleler hakkında mesaide bulunacak kadınları yetiştirmek üzere umur-ı hayriyye "filantropi" müessesesi tesisine çalışılması,

9) Çalışan kadınların çocuklarına gündüzleri bakmak üzere bakım evleri tesis ettirilmesi,

10) Ebelere müteallik ıslahat yapılmasının temini.

İkinci Kısım

Teşkilat

Birinci Fasıl

Teşkilat-ı Umumiye ve Aza-yı Cemiyet

Madde 5 - Cemiyet bir meclis-i umuminin taht-ı nezaret ve murakabesinde olarak bir heyet-i merkeziyye tarafından idare olunur. Heyet-i merkeziyye kendi azası meyanından ayrıca bir heyet-i idare tefrik ve intihab eder.

Madde 6 - Cemiyetin idare-i merkeziyyesi Dersaadet'dedir. Vilâyat ve müstakil livalarda ayrıca merkezleri

ve liva, kaza, nahiye ve karyelerde şubeleri olacakdır. Dersaadet'de teşkilat-ı mahsusası bulunacakdır.

Madde 7 - Heyet-i merkeziyye cemiyetin maksadını teşkil eden hususat hakkında ihtisas ve taalluk itibariyle daimi veya muvakkat encümenler intihab ve teşkil eder.

Madde 8 - Hayırı seven kadın ve erkek herkes cemiyete aza olabilir.

Madde 9 - Cemiyetin, fahriyye, müessise, faâle ve muavine namıyle dört nevi azası vardır.

Madde 10 - Aza-yı fahriyye, hanedan-ı saltanat-ı seniyye erkân-ı mulıteremesinden cemiyete dahil olanlardır. Bundan başka cemiyete maddeten veya manen hidemat-ı fevkaladeleri sebk eden zevat-ı kiram dahi heyet-i merkeziyye kararıyle aza-yı fahriyye meyanına idhal olunabilir.

Madde 11 - Aza-yı müessise, cemiyeti ibtidaen tesis eden: Dahiliye Müsteşar-ı Sâbıkı İsmail Canbulat, Atina Sefir-i Sâbıkı Muhtar, Mahkeme-i Temyiz azasından Servet, Sıhhiye Müdir-i Umumi Vekili Adnan, İstanbul Mebusu Harelmidi, İzmir Mebusu Nesim Mazalyah, Divan-ı Muhasebat Mümeyyiz-i Evvellerinden Osman Tevfik, İstanbul Sıhhıye Müdiri Rasim Ferid, vükela-yı deâvîden Celal Derviş, Darülfünun müderrislerinden ve muharririnden Ahmed Emin Beylerden ibarettir.

Madde 12 - Aza-yı faâle, cemiyete bilfiil hizmet taahhüdünde bulunan zevattır. Bunlar heyet-i idare kararıyla cemiyete kabul olunurlar ve nakden de muavenetde bulunurlar.

Madde 13 - Aza-yı muavine, cemiyete yalnız nakden muavenetde bulunanlardır.

Madde 14 - Aza-yı faâleden yalnız bilfiil hizmet etmeyi kabul edenlerle aza-yı fahriyye müstesna olmak üzere cemiyete dahil olan azanın her nevi, cemiyete senevi asgari bir ve azami yirmidört lira vereceklerdir.

Madde 15 - Azalık sıfatı evvela istifa suretiyle, saniyen cemiyetin haysiyet ve maksadına menafi ahvalden dolayı heyet-i merkeziyyenin raporu ve meclis-i umuminin kararıyla, salisen aza-yı muavenenin iki sene müddetle taahhüdat-ı seneviyyelerini ve aza-yı faâlenin dahi deruhde ettikleri hizmeti bilamüzakere ifa etmelerinden dolayı heyet-i merkeziyye kararıyla sakıt olur.

Madde 16 -Heyet-i merkeziyye cemiyetin maksad ve gayesi dairesinde müteşekkil sair cemiyetleri kendisine ilhak edebilir.

İkinci Fasıl

Meclis-i Umumi

Madde 17 - Meclis-i Umumi, cemiyetin aza-yı fahriyye ve müessisesiyle heyet-i merkeziyye azası ve cemiyete senevi laakal iki lira veren azayla daimi aza-yı muavineden, vilayat ve elviye-i müstakile merkezlerinden intihab edilecek birer murahhasdan teşekkül eder.

Madde 18 - Meclis-i umumi adi veya fevkalade olarak içtima eder. İçtima-ı adi her sene Şubat ayı zarfında heyet-i merkeziyyenin tayin edeceği gün ve mahalde vukubulur. Bundan başka ahval-i fevkaladede heyet-i merkeziyyenin daveti üzerine tayin edilecek hususat-ı mühimmeyi müzakere etmek üzere fevkalade olarak akd-i içtima edebilir.

Madde 19 - Meclis-i umumi küşadında isbat-ı vücud eden azanın mikdarı kaça baliğ olursa olsun müzakereye başlar, bu mikdar nisab-ı ekseriyet itibar edilir.

Madde 20 - Merkez-i umumi heyet-i merkeziye reisi tarafından küşad ve müteakıben meclis-i umumiye bir reis-i sani ve iki kâtib intihab olunur.

Madde 21 - Meclis-i umumi içtima-yı adisinde hususat-ı adiye ile iştigal eder.

1) Heyet-i merkeziyyenin senelik raporu ile muvazene-i hesabiyesini istima ve bunların tedkiki için beşer kişiden mürekkeb olmak üzere idare ve maliye encümenleri namıyle iki encümen intihab eder.

2) Sene-i atiye büdcesini tedkik ve tayin eder.

3) Ruznamede mevcut veya aza tarafından teklif edilen hususatı müzakere eder.

4) Heyet-i merkeziyyenin sene içinde intihab edeceği azanın keyfiyet-i intihabını tasdik ve tecdidi lazım gelen azayı intihab eder.

Madde 22 - Ruzname haricinde olarak cemiyetin nizamname-i esasisinde tadilat icrasına matuf tekalifat azadan yirmi ve hususat-ı sairede azadan on zat tarafından tahriren vuku bulacak müracaat üzerine ruzname-i müzakerata idhal edilebilir.

Madde 23 - İçtima-ı fevlalade Dersaadet'te bulunan meclis-i umumi azasından mürekkeb olub heyet-i merkeziyye reisinin taht-ı riyasetindedir ve ancak ruznamade muharrer ve muayyen mevaddı tedkik ve müzakere eder.

Üçüncü Fasıl

Heyet-i Merkeziyye

Madde 24 - Heyet-i merkeziyye yirmi azadan mürekkeb ve müddet-i memuriyetleri dört senedir. Ancak ilk dört sene için heyet-i merkeziyye aza-yı müessise ile onların intihab edeceği sekiz zattan mürekkebdir ve bunların rubu her sene kura ile ihrac edilir. İlk dört sene zarfında kura ile ihraç edilenlerin yerine intihab olunanlar bundan sonraki senelerde kuraya dahil olmazlar.

Madde 25 - Heyet-i merkeziyye umur-ı cemiyeti temşiyet ve cemiyetin bilcümle muamelatını teftiş ve meclis-i umumiye tevdi olunacak senelik muvazene-i hesabiyeyi ve rapor ve layihaları ve ruznameyi ve lüzum görür ise ve nizamname-i esasi tadilatını ihzar ve cemiyetin muamelat-ı dahiliyesini tanzim etmek üzere lazım gelen talimatnameleri tertib eder velhasıl cemiyetin bilcümle muamelatını tedvire salahiyetdar ve meclis-i umumiye karşı yegâne mesuldür.

Madde 26 - Heyet-i merkeziyye azalıklarından münhal vukuunda heyet-i merkeziyyece cemiyetin meclis-i umumisi azasından biri intihab olunur ve meclis-i umuminin ictima-ı atisinde tasdikine arzederler; bu suretle intihab olunacak zevat seleflerinin müddetlerini ikmal ederler.

Madde 27 - Heyet-i merkeziyye azası meşru mazeretleri olmadan mütevaliyen üç defa içtimalarda bulunmadıkları takdirde müstafi addolunurlar.

Madde 28 - Heyet-i merkeziyye her sene meclis-i umuminin hitamını müteakib akd edeceği içtimada kendisine azası meyanından bir reis, bir birinci ve ikinci reis vekili, bir kâtib-i umumi, bir muhasebeci intihab eder.

Madde 29 - Heyet-i merkeziyye alelade ayda bir defa muayyen gün ve saatlerde ictima ile aza-yı mevcude ile müzakeratda bulunur ve mukarrerat ittihaz eder. Reisin göreceği lüzum üzerine fevkalade olarak da ictima eder.

Dördüncü Fasıl

Heyet-i İdare

Madde 30 - Heyet-i idare: Heyet-i merkeziyyenin reisi, birinci ve ikinci reis vekili ve kâtib-i umumi ve muhasebeciden mürekkeb olup laakal haftada bir defa ictima eder.

Madde 31 - Heyet-i idare heyet-i merkeziyyenin vasıta-i icraiyesidir. Bu sıfatla cemiyetin bilcümle muamelatını rüyet ve temşiyet eder, ahval-i mühimme ve müstacelede heyet-i merkeziyyenin ilk içtimaında tedkik ve tas-

dikine vaz edilmek üzere mukarrerat ittihaz ve icra eder.

Madde 32 - Heyet-i idare her hususda heyet-i merkeziyyeye karşı mesuldür.

Madde 33 - Reis, himaye-i etfale müteallik her türlü ahval ve hususatda cemiyetin mümessilidir. Cemiyetin hükümet nezdinde ve mehakimde bilcümle muamelat-ı içtimaiyye ve kanuniyyesinde murahhas mesuldür. Umur-ı cemiyeti bu nizamname ve buna müteferri talimatnameler ahkamına ve mukarrerat-ı vakıaya göre tedvir eder. Devair ve bankalar vaki olacak muamelat-ı nakdiyede kâtib-i umumi ile beraber imza eder.

Madde 34 - Reisin gaybubeti halinde ona aid olan vezaif alelderecat reis vekillerine intikal eder.

Madde 35 - Kâtib-i umumi, bilcümle muamelat-ı idariyeden, reise veheyet-i idareye karşı mesul ve heyet-i idarenin mukarreratını icra ve infaz ile mükellefdir. Bütün evrakı reis ile beraber veya onun vereceği selahiyete binaen yalnız olarak imza eder.

Madde 36 - Muhasebeci, muamelat-ı cariyeyi tedkik ve meşhudatını barapor heyet-i idareye arzeder. Bilanço ve büdceleri ihzar ettirir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, *Nizamneme-i Esasî*, İstanbul, 1333.

Beşinci Fasıl

Encümenler

Madde 37 - Hukuk, sıhhiye, neşriyat encümenleri cemiyetin daimi encümenlerindendir.

Madde 38 - Heyet-i merkeziyye azası dahil olduğu halde cemiyetin aza-yı müessise ve faalesi encümenlere intihab olunabilir.

Madde 39 - Daimi ve muvakkat encümenler üç ila dokuz azadan mürekkeb olup ilk içtimalarında kendilerine içlerinden bir reis ile bir reis vekili ve bir kâtib intihab ederler.

Madde 40 - Encümenler hem yekdiğeriyle ve hem de heyet-i merkeziyye ve idare ile münasebatta bulunurlar.

Madde 41 - Encümenler vezaif-i asliyelerinden maada heyet-i merkeziyye ve heyet-i idare tarafından kendilerine tevdi edilen umuru tedkik ve karara rabt ederler.

Madde 42 - Encümenler içtima günlerini evvelden kâtib-i umumiye ihbar ederler. Heyet-i merkeziyye reisiyle vekilleri ve kâtib-i umumi arzu ettiği encümenlerin müzakeratına iştirak ile ita-yı rey ederler.

Madde 43 - Encümenlerin içtimaında mütevaliyen üç defa veya altı ayda altı defa hazır bulunmayanlar müstafi addedilirler.

Madde 44 - Heyet-i merkeziyye tecdidi edildikçe daimi encümenler dahi tecdid edilirler.

Altıncı Fasıl

Dersaadet Teşkilatı

Madde 45 - Dersaadet'te doğrudan doğruya heyet-i merkeziyyeye merbut ve heyet-i mezkûre tarafından müntehab olmak üzere onbir ila onbeş azadan mürekkeb bir hanımlar heyeti olacakdır.

Madde 46 - Hanımlar heyeti cemiyetin Dersaadet'te tesis edeceği müessesatdan idaresi kendilerine tevdi edilecek olanları talimatname-i mahsusaları dairesinde idare veya nezaret ve talimatname-i mahsus ile heyet-i merkeziyyenin mukarreratına tevfikan kendilerine tevdi edilecek umuru rüyet etmekle mükellefdirler.

Madde 47 - Kezalik heyet-i merkeziyyeye merbut olmak üzere Dersaadet'te heyet-i merkeziyyenin tensib edeceği mevakide ayrıca şubeleri bulunacakdır. Bunların vezaifi talimatname-i dahili ile tayin edilecekdir.

Yedinci Fasıl

Vilayat ve Elviye-i Müstakille Teşkilatı

Madde 48 - Vilayat ve elviye-i müstakilleden cemiyete senevi laakal bir lira itasını ilk deruhde eden yirmi zat o vilayat veya liva aza-yı müessisesi sıfatını haiz olurlar. Laakal on müessis aza kayd olunduğu zaman heyet-i merkeziyyenin muvafakatıyle teşkilat icrasına mübaşeret olunur. Bu azanın içtimaı ilk heyet-i umumiyeyi teşkil eder.

Madde 49 - Bu heyet-i umumiyeler her sene alelade kânun-ı sâni ayında heyet-i idarenin tayin edeceği gün ve mahalde içtima eder.

Madde 50 - Yevm-i içtimaında aza-yı mevcude ile müzakerata başlayarak mukarrerat ittihaz ederler.

Madde 51 - Heyet-i umumiyelerin vezaifi bervechi âtidir:

1) Muamelat-ı idariyye ve hesabiyyeyi ve sene-i âtiye için heyet-i idarede tanzim olunan büdceyi tedkik ve mülhakatından gelen büdceleri tasdik eder,

2) Heyet-i idareyi intihab eder,

3) Himaye-i etfal menafiine teklifat üzerine icra-yı müzakerat ve ittihaz-ı karar eder,

4) Heyet-i umumiye mukarreratının bir suret-i musaddakasını ve büdcesini heyet-i merkeziyye riyasetine gönderir.

5) Meclis-i umumiye murahhas tayin eder.

Madde 52- Heyet-i umumiyede münhal vukuunda aza-yı faaleden laakal bir lira ita edenlerden yerlerine intihab olunur.

Madde 53 - Kânun-ı Sâni içtima-ı senevisinden başka heyet-i umumiyeler himaye-i etfale müteallik hususat hakkında ittihaz-ı mukarrerat etmek üzere reisin davetiyle senede defaatle içtima edecektir.

Madde 54 - Heyet-i idareler, laakal ayda iki defa içtima ederler.

Madde 55 -Heyet-i idareler, cemiyetin aza kaydına ve varidat ve ianatın vilayat dahilindeki şuabatın tezyidine ve müesseat-ı cemiyetin idaresine sarf-ı mesai eder. Heyet-i merkeziyye ile muhabere ve heyetin tebligatını infaz ve üç ayda bir kere heyete derece-i faaliyetini mübeyyin bir rapor irsal eder.

Madde 56 - Heyet-i idareler himaye-i etfal cemiyeti riyasetiyle bilmuhabere alacakları mezuniyet üzerine cibayet olunan varidatın yüzde onunu tecavüz etme-

mek şartıyla muvazzaf memurlar istihdam edebilirler.

Madde 57 - Liva, kaza, nahiye ve karyede himaye-i etfal cemiyetine senevi bir lira itasını taahhüd eden ilk on aza oralarda müessis sıfatını ihraz ederler. Laakal beş aza kaydolunduğu takdirde hemen teşkilat icra olunabilir. Bu beş zatın ilk akdedecekleri içtima heyet-i umumiyeyi teşkil eder. İçlerinden bir sene müddetle bir reis, bir kâtib bir veznedardan mürekkeb bir heyet-i idare intihab ederler. Bunlar doğrudan doğruya vilayat heyet-i umumiyesine tabi olmakla beraber heyet-i merkeziyenin göstereceği lüzum üzerine ona merbut olabilir.

Madde 58 - Şubelerde cemiyete nakden muavenetde bulunan aza kânun-ı evvel ayında biliçtima heyet-i umumiye şeklinde teşekkül eder. Heyet-i umumiye heyet-i idarenin bir senelik varidat ve mesarif tedkik ve bera-yı tasdik vilayat merkezine irsal eder ve diğer sene için üç kişilik bir heyet-i idare intihab eder.

Sekizinci Fasıl

Umur-ı Maliye

Madde 59 - Cemiyetin Varidat :

1) Azanın tediyat-ı seneviyelerinden,

2) Hükümetin ve devair-i belediyenin tahsisatından,

3) Emval ve emlakinin varidatından,

4) Nukud-ı mevcudesinin nemasından,

5) Tertib edeceği sergi, müsamere, tenezzüh konferans, çiçek füruhatı ve saireden mütevellid hasılatdan,

6) Teberruat ve ianat ile cihat-ı saireden vuku bulacak hasılatdan ibarettir.

Madde 60 - Aza-yı cemiyet taahhüdünün nevi mikdarını tebdil edebilir. Ancak keyfiyeti senenin hitamından evvel ihbara mecburdur.

Madde 61 - Aza taahhüdat-ı seneviyelerini ya defaten veya iki ila dört taksitte verebilirler.

Madde 62 - Cemiyete laakal elli lira teberru eden zevat daimi aza-yı muavene adadına dahil olarak muhassasat-ı seneviyye itasından vareste kalabilirler.

Üçüncü Kısım

Mevadd-ı Müteferrika

Madde 63 - Hükumetce görülecek lüzum üzerine himaye i etfal cemiyeti muamelatının teftişatı merkezde Dahiliye Nezaretinden ve taşralarda rüesa-yı memurin-i mülkiye tarafından tayin edilecek bir zat marifetiyle icra kılınır.

Madde 64 - İşbu nizamnamenin tadili içtima edecek meclis-i umumilerde heyet-i merkeziyyenin göstereceği lüzum veyahud azadan yirmi zatın verecekleri teklif nameler üzerine aza-yı mevcudenin sülüsan-ı ekseriyetiyle taht-ı karara alınabilir.

Madde 65 - Bu nizamnamede mezkur bilumum intihabatda infikâk eden azanın yeniden intihabı caizdir.

Madde 66 - Sülüsan-ı ekseriyet mecbur olmayan ahvalde bilcümle mukarrerat ekseriyet-i ârâ ile ittihaz edilir. Tesavi-i ârâ vukuunda reisin bulunduğu taraf tercih olunur.

Madde 67 - Bilcümle intihabat ve şahsa müteallik mukarrerat rey-i hafi ile icra olunur

1920'LERDE KADIN KİMLİĞİ VE *TÜRK KADIN YOLU*

HÜLYA BALCI

Türk Kadın Yolu Nezihe Muhittin tarafından 1924'te kurulmuş olan Türk Kadın Birliği tarafından neşredilen ve 1925 ve 1927 yılları arasında 18 sayı halinde yayımlanan bir mecmuadır. Esas olarak 1923'te kurulması öngörülen Kadınlar Halk Fırkası'na izin verilmemesi üzerine bir dernek niteliğinde var olan Türk Kadın Birliği'nin ve belki bu noktada Türk feminizminin amaçları ve isteklerini dile getirdiği bir forum oluşturması açısından da önem taşır.

1920'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, kadın hareketinin Meşrutiyet'ten beri kayda değer ilerleme gösterdiği ve özellikle yayın alanında kadınların epeyce bir yol kat ettiği ortadadır. Ancak "inkılap" henüz meyvelerini vermektedir, kadınların beklentileri ve bu doğrultudaki yayınları sürmektedir. *Türk Kadın Yolu*'nun 1926-1927 yıllarında çıkmış sayılarının incelenmesi, kadın hareketinin düşüncelerini, beklentilerini, ilgi alanlarını ve dünyadaki hareketle ne denli iç içe olup ortak fikirler taşıdığını görmek açısından ilginçtir.

I. Dünya Savaşı diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi düzeni büyük ölçüde değiştirmiş, Osmanlı'da da kadının belli ölçüde kamusal alana açılımını sağlamıştır. Hayır işlerinde, fabrika işçiliğinde, ücretli ev işinin dışında kadınlar devlet dairelerinde de çalışmaya başlamışlardır. Nezihe Muhittin'in sözleriyle, savaşın önemli neticelerinden biri "kadının memleket mukadderatındaki hakk-ı mesuliyetini kabul etmek olmuştur."[1] Bunun yanı sıra Kurtuluş Savaşı'nda kadınların gösterdikleri kahramanlık da kadınların sorumluluk ve vatan sevgilerini ortaya koymakta ve ülkenin yönetiminde söz sahibi olma haklarını doğurmaktadır.

Nezihe Muhittin Hanım

Dahası, bu zamanın gereğidir. Derginin farklı yazarlarınca sık sık üzerine basılarak söylendiği gibi, inkılapla İslam medeniyeti terk edilmiş ve yerine "genç ve zinde olan" Garb medeniyetine geçilmiştir. İntihab meselesi bir medeniyet vazifesidir. "Rey sahibi olmayan tufeylidir, sicilde sayılı bir ferd-i vatan değildir."[2]

Oy hakkı için ortaya koyulan gerekçelerin yanında konu hakkında çok açık bir iyimserlik hâkimdir. Kadınlar elbette yakın zamanda bu haklarına sahip olacaklardır. Bunun için uzunca bir süredir çaba göstermektedirler ve çalışmalarına devam edeceklerdir. Bu konuda başlangıcın belediye işleriyle, yaşadıkları şehirle ilgili olanlarının yapılması ve bu konuda zaman içinde hükümetle de anlaşmaları düşüncelerden biridir. Bunlardan belki daha da önemlisi, Kadın Birliği'nin oluşturmayı hedeflediği kadın kimliğinin ne olduğudur. Bunun tek tip bir model olmadığı ve bazen kendi aralarında çelişen kimlikler bütününe daha yakın olduğu açıktır. Herkesin üzerinde görüş birliğine varmış olduğu nokta, kadının birincil kimliğinin tartışmasız annelik olduğudur. Bu zamanda ise bu vatana, millete yararlı olacak sağlıklı ve iyi terbiye görmüş çocuklar yetiştirmektir. Yıllarca süren savaşlar sonucu ülke büyük ölçüde insan gücü kaybetmiştir ve özgürlüğünü yeni elde etmiş ve ilerlemeyi kendine ilke edinmiş bir varlık olarak güçlü ve eğitimli bir nesile ihtiyaç vardır.

Vurgulanan diğer kimlik ise meslek kadınlığıdır. Kadın ve er-

Türk Kadın Yolu, sayı 1, 16 Temmuz 1341 ve sayı 19, 10 Eylül 1926

kek eşitliğinin vurgulandığı bir ortamda kadın da toplumsal alanda yerini alacaktır. Dergide bu doğrultudaki bir görüş, Darülfünun'da yüksek tahsil yapan kızların daha sonra köşelerine çekilmemeleri gereğidir. Yüksek tahsilin amacı kadını düşünsel ve siyasal yaşama dahil etmektir; buradan mezun olanlar anne olup ortadan kaybolacaklarsa, bu tahsil çok külfetli ve gereksizdir. Yazar, eğitimli kadınların toplumsal yaşamda mevki edinmelerinin gerektiği kanısındadır.

Ancak idealize edilmiş bir meslek kadını tiplemesinin yanında gerçekler durmaktadır. Bir başka yazarın dile getirdiği gibi, kadınlar çalışmalıdırlar ancak kucaklarında çocuklarıyla yapabilecekleri işler kısıtlıdır. Akla bundan sonra gelebilecek bir soru olan devlet tarafından sosyal örgütlenmelerin oluşturulması fikri bu yazıda yer almamaktadır. Ancak çalışan kadınlar için doğumevleri ve emzirmeevleri gibi örgütlenmelerin gerektiği, aksi halde nüfusun olumsuz yönde etkileneceği Sabiha Sertel'in 1919'da *Büyük Mecmua*'da ele aldığı konulardan biri olmuştur.[3] Cumhuriyet'in bu çelişkisi aslında başından bellidir.

Kadının topluma yararlı bir kişi olması ve aledeki geleneksel yerini koruması -dönemin diğer mecmua ve yazılarında da rastlanabileceği gibi- ısrarla üzerinde durulan bir noktadır. Kadınlarla ilgili olarak süs ve aile kadını olmak üzere bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Süs kadınının toplumda bir işlevi yoktur; evlenmek istemez, çocuk yetiştirmekten hoşlanmaz. Bunlar aynı zamanda maddi zevklerin esiridirler ve toplumsal kurallar onlar için pek bir anlam ifade etmez. "İntihar eden, erkeklere ihanet eden, fuhuşa düşen kadınlar hep bu nevi kadınlardır."[4] Öbür tarafta aile kadınının bir işlevi vardır ki, bu da ülke için çocuk yetiştirmek ve ailenin temiz ortamında kalmaktır. Zaten "milli kadın aile kadınıdır."[5]

Kadına biçilen bir diğer rol ya da görev toplumun ıslahında çalışmasıdır. Kadının annelik ve buna bağlı olarak şefkat, sevgi dolu olma gibi "doğuştan" gelen özellikleri onu bu rol için biçilmiş kaftan yapmaktadır. Toplumsal hastalıkları iyileştirecek, çocuklarına doğru terbiye verecek olanlar kadınlardır. Batı medeniyetinin zararlı yönleri olarak görülen ve yeni nesli kötü yönde etkileyecekleri düşünülen sinema, tiyatro, dans ve içki gibi "ibtilalar"la toplumun yararı için savaşacak olanlar hep kadınlardır. Bu noktada -içkiden sonra- özellikle dansa pek iyi gözle bakılmamakta ve hele dans salonlarına ya da bu tip eğlence mekânlarına giden kızların "iyi aile kızları" olamayacaklarına inanılmaktadır. Gençlerin eğitimde Batı toplumundaki lakaytlık benimsenmemeli ve özellikle kızlar Batı medeniyetinin "zararlı" yönlerinden uzak tutulmalıdırlar. Ayrıca, ABD'de feminizm hareketiyle Hıristiyanlık temelli içki karşıtlığının birlikteliğini hatırlatan bir şekilde, içki aleyhtarlığı dergide vurgulanmaktadır ve zaten ABD'deki çalışmalar da örnek olarak verilmektedir. İçki aleyhtarlığı insaniyete ve millete katkı amacı taşımaktadır. Kadının burada görevi üç yönlüdür: muallimlik, vatandaşlık ve kadınlık. Eğer bu konu daha geniş bir çerçeveye yerleştirilecek olursa, 1920'lerde Türkiye'de de kadın hareketinin yine ABD'de olduğu gibi genel bir "toplumsal reform" hareketiyle el ele yürüdüğü söylenebilir.

Buradan atlanacak bir diğer nokta Türk feminizminin ya da en azından Türk Kadın Birliği'nin dünya kadın hareketine gösterdiği yakın ilgi olabilir. *Kadın Yolu* sayfalarında kadın hareketi tarihçesi, dünya kadın hareketi ve çeşitli ülkelerle ilgili yazılara sıkça yer ayırmış, okurlarını bilgilendirmiş ve kendini de bu hareketle ilintilendirmiştir. Japon kadınlarının da bu sıralarda yaptıkları gibi, yurt dışındaki dalgadan destek almak ve ortak nokta ve düşüncelerden bahsetmek önemlidir. Bundan başka, Batı medeniyetine yönelmiş ve bunu benimseme çabasında olan bir toplumun belirli bir aydın

KADIN YOLUNUN ŞİARI

(...) Çünkü intihab meselesi bir vazife-i medeniyedir. Şuur ve vicdan hasailine malik olan kadınlar bu vatani vazifelerine mefluc ve gayr-ı müdrik bir vücud gibi lakayd kalamazlar, intihab hakkından mahrum kalan kadınların mesai ve his amilleri fikir halinden fiil haline geçmesi için müşkülat karşısındadır. Çocuklarını, fuhuşun, küulun hastalıkların seyyiesinde vikaye ve sıyanete mecbur olan kadın onların amillerini bir anda hedm ve ifna edecek nafiz ve kudretli bir vaziyete hakim olmalıdır ki sıhhat, nüfus ve ahlak siyasetinde memleketine hakiki hizmetler yapabilsin, mesela kanun-ı cezanın tashih-i ahlak gayesinde, kadın ve çocuk mahkemeleri teşkilinde kadının çok müessir nüfûzu nazarı olabilir, aile kanunlarında daha mesud ve mütevazin şerait tesisine sahib-i selahiyettir. Eğer kadın siyasi alemde mücerred bir yama gibi kalsa idi, yeni sistemler kanunlarına hakk-ı intihab veren bir madde ilavesine lüzum görmezler, ve efkar-ı umumiye önüne senelerden beri mevzu olan kadın meselesi çoktan mahkûm-u nisyan olurdu.

Bu kuvvetli dünya cereyanından şüphesiz bizler de nasibdar olacağız, yirmi sene evvel uzak diyarların bazı hareketlerini gazete havadisleri verirken bizler bunları gulyabani efsanesi gibi dinlerdik, fakat bugün müdrikiz ki rey sahibi olmayan tufeylidir, sicilde sayılı bir ferd-i vatan değildir, Türk kadını da şüphesiz vatan camiası arasında kıymeti olmayan bir kemmiyet halinde kalmayacak ve mevcudiyetini tasdik ettirecektir.

En yeni, en kuvvetli esasata istinad eden âli ve aziz cumhuriyetimizin kanunları da, herhalde uzun müddet kadınlarını, gayr-ı meşur bir çocuk, bir mecnun veyahut hukuk-ı medeniyeden mahrum bir mücrim vaziyetinde, memleketin mukadderatından uzak görmeye tahammül edemeyecektir. Medhul ananeleri, çürük kanaatleri, batıl telakkileri kati hamlelerle yıkıp yerlerine kuvvetli, ve asrî umdeler ikame eden ateşin ve genç cumhuriyetimiz tetik nazarlarla, kadının mevcudiyetini canlı bir şuurla anlamasına muntazırdır. İşte o zaman Türk kadınının bütün hukukunu tanımak için arada hiçbir hail kalmayacaktır.

(Nezihe Muhittin, *Türk Kadın Yolu*, No: 1 [16 Temmuz 1341], s. 2)

Çevrimyazı: Hülya Balcı

katmanının medeniyet gereği olarak sunduğu bu hareketin Batı ülkelerinde var olan örneklerini göstermesi doğaldır.

Kadın Yolu'nda dikkat çekilen bir diğer konu yaklaşmakta olan savaş tehlikesidir. Bundan sonra çıkacak savaşın ölçeğinin ve yok ediciliğinin bir öncekinden çok daha fazla olacağı ve bu konuda hazırlıklı olmanın gereği hatırlatılmaktadır. Savaşın siyasi nedenleri ve savaşın içinde ya da dışında kalma meselelerinden çok, ülkenin ve insanların buna hazırlıklı olması ve yeni neslin buna göre yetiştirilmesi düşüncelerine değinilmiştir. Burada savaştan uzak durma fikri ya da barış yanlısı bir tavır bulmak zordur. Sağlıklı ve güçlü bir nesil yetiştirmek ve kalkınmak esas sorunsallardır. Kadının savaş şartlarının değişmesi yüzünden zarar görmesi olasılığı yükselmiştir, artık savaşlar cephelerle sınırlı değildir. Bir görüşe göre, kadın da askerlik yapabilir. Bu, erkekte olduğu gibi bir mecburi hizmet şeklinde olmak zorunda değildir. Ancak vatan hizmetinde bulunmak isteyenler olursa bunların geri çevrilmesine de bir gerek yoktur. Bunlar bizzat savaşmasalar da cephede başka görevler yapabilirler. Dahası, kızlar da kız mekteplerinde erkekler gibi savaşa hazırlanabilirler. Son noktada her şeye rağmen unutmamak gerekir ki kadının esas görevi anneliktir!

Türk Kadın Yolu, sayı 21, 15 Teşrinievvel 1926

Dergide genel olarak sağlık ya da kadınla ilgili sağlık sorunlarının tartışıldığı ve büyük çoğunlukla Doktor Cemal Zeki tarafından kaleme alınan bölüm dikkat çekicidir. Bu sayfalarda yer alan bazı yazı başlıkları Çocuk Düşürtmek Konusunda Malthus Nazariyesinin İflası, Çarliston ve Kadın, Verem ve İzdivaç, Grip ve Kadınlarımız, İçki Aleyhtarlığı ve Hanımlarımız, Genç Kız ve Kadınlarda İntihar'dır. Zamanının tıp bilgilerini açıklayan ve toplumun değer yargılarını da barındıran bu yazılarda toplumun kadından beklediği davranışlar hakkında da önemli ipuçları bulunmaktadır ve bunların üzerinde durmak yararlı olabilir.

Çocuk düşürmek bu sıralarda farklı toplumlarda birçok kadının uyguladığı, ancak pek ağıza alınmayan, üzerine bilgi toplanmasının da çok zor olduğu bir konu olarak burada yer alması başlı ba-

AİLE KADINI, SÜS KADINI

"Bugün içtimai hayatımızda iki nevi kadın göze çarpıyor. Birisi zevcine, çocuklarına merbut, diğeri de moda ve dans gibi havai şeylerle meşgul olanlardır. Bu iki enmuzeci iki surette tedkik etmek bize müsbet bir fikir verebilir. Aile kadını mensup olduğu cemiyetin, süs kadını da maddiyatın kadınıdır. Yani biri cemiyete intibak etmiş içtimai kadın tipi, öteki de maddi varlığının numunesidir.

Aile kadını içtimaiyatla, süs kadını da fizyoloji ile tedkik etmek doğru olur.

Evvela süs kadınını ele alalım. Bu nevi kadınların cemiyette hiçbir fonksiyonu yoktur. Bunlar yaşadıkları cemiyette tufeyli bir zümredirler. Yani o cemiyete muzır mahluklardır. Bunlar izdivacı sevmezler, çocuk yetiştirmekten hoşlanmazlar. Anne olmak bunlar için en büyük bir azabtır. Bunlar maddi zevklerin esiridirler. Bu tip kadınlarda hâkim olan içtimai kaideler değil, fizyolojik birtakım sebeplerdir.

(...) Bu nevi kadınlar histeriye müptela olmuş tiplerdir. İntihar eden, erkeklere ihanet eden, fuhuşa düşen kadınlar hep bu nevi kadınlardır. Bunlar mensup oldukları cemiyetin hastaları, ve çok bedbahtlarıdır. Bunların mesud geçen bir dakikaları yoktur. Her gün yeni bir süse malik olmak, yeni bir gençle mektuplaşmak, onunla yan yana bulunmak arzu ederler. Bu emellerine nail olurlarsa, çabuk vazgeçer, ondan bıkarlar. Birçoklarının hayatı verem olmak, veyahud tecennün etmekle neticelenir. Bunlar bulundukları cemiyete zarar verirler, bu cemiyette bulunan genç kızlar nesli de bozarlar.

(...) O halde aile kadını nasıldır? Aile kadını yaşadığı cemiyetin kadınıdır. Bir fonksiyonu vardır. O da memlekete çocuk yetiştirmek ve ailenin temiz havasından saadet teneffüs etmektir. Aileler ancak harsi olmalıdır.

Harsi olmak demek milli olmak demektir. Aile teşkilatının mensup bulunduğu nev'e tetabuk etmesidir. Eğer aileler o milletin harsına uymaz, başka milletlerin mukallidleri olursa, yine fecaat baş gösterir. Yine aile hakiki aile değildir. Memlekette yabancı bir uzuvdur. Aile milli olmalıdır. Yani Türk milletinin harsına tetabuk etmelidir.

(...) Aile kadını mensup olduğu cemiyet nev'inin milli kadınıdır. Milli kadın aile kadınıdır. Bunlar vatana feragat-i nefs sahibi asker, muallim, muharrir, memur, yani iyi bir vatandaş yetiştirir.

(Enver Behnan, *Türk Kadın Yolu*, No.19 [15 Eylül 1926], s. 5-6)

Çevrimyazı: Hülya Balcı

şına önem taşır. Yazar, Malthus Nazariyesi'nin çöktüğünü çünkü bunun formüle edildiği bir asır önce teknolojinin bu kadar ilerleyeceğinin, elde olan kaynakların veriminin artırılacağının, Cihan Harbi ve çeşitli zührevi hastalıkların büyük sayıda insanı öldüreceğinin ve kısır bırakacağının bilinmediğini hatırlatmaktadır. Çocuk düşürmenin hiçbir gerekçesinin kalmadığını söylemek bir yana, bunun kötülüğü ve bunun cezaları da vurgulanmaktadır. Hatta bir "korkutma" unsurunun bulunduğu bile söylenebilir. "Görülüyor ki çocuk düşüren bir kadın memleketine ihanet, benliğine ihanet, Allahına ihanet etmiş olur. Sonra yakayı ele verdi mi kimse kurtaramaz, zindan köşelerinde inilder durur."[6]

Yine nüfus politikasıyla bağlantılı diğer sağlık konuları "Grip ve Kadınlarımız"[7] ve "Verem ve İzdivaç"ta[8] yer almaktadır. Grip hakkında bilgi verildikten sonra, üzerinde durulan bölüm gribe yakalananların iyi bakılmazlarsa sonlarının ölüm olabileceğidir. Burada özellikle kadının buna yakalanmamaya özen göstermesi ve çocuğunu bundan koruması öğütlenmektedir. Çocuk ölümünün yaygınlığı hatırlatılıp anne bir ölçüde ihmalkârlıkla suçlanmakta ve çocuk ölümüne sebep olmaması konusunda uyarılmaktadır. Veremle ilgili olaraksa kızların genç yaşta evlendirilmemeleri gerektiği, büyük sorumlulukları kaldıramama sonucu hastalanabilecekleri söylenmektedir. Dahası veremli kadın evlenmemeli, çocuk doğurmamalı ve emzirmemelidir. Buradaki kaygıysa sağlıklı bir nesil yetiştirmekle ilgilidir.

Sağlıkla ilgili yazılar arasında belki de en ilginç olanı "Çarliston ve Kadın"dır.[9] Bu sıralarda dansa ve dans salonlarına karşı oluşmuş belirli bir tepki söz konusudur ve önceden de belirtildiği gibi, dans Batı medeniyetinin Türk gençleri için uygun olmayan bir kısmını oluşturmaktadır. Çarliston'un sağlıkla ilgili bağlantısına gelince, yazara göre kadınların bu dansı yaparken o şekilde "tepinme"leri binbir türlü rahatsızlığa sebebiyet verebilmektedir,

Türk Kadın Yolu, sayı 22, 1 Teşrinisani 1926 ve sayı 24, 15 Kanunievvel 1926

Türk Kadın Birliği Kongresi Heyet-i İdare azası.

üstelik hem fiziksel hem de psikolojik. İç organların sağa sola, öne arkaya düşmesi, kısırlık, kadınların histerik olmaları ve hatta sonunda intihar bile edebilmeleri olasılıklar arasındadır. Bunun zamanın tıp bilgisiyle ne kadar bağdaşır bir anlatım olduğu bilinmez, ancak zaten sevilmeyen dans olgusuna karşı bir toplumsal tepkiyi de içinde barındırdığı kaçınılmaz gibidir.

"Genç Kız ve Kadınlarda İntihar"[10] bu dönemin önemli bir sosyolojik olgusu olan intiharlar hakkında görüş bildirmesi açısından önemlidir. Cemal Zeki intiharları alelade, sinir hastalıklarından mütevellid ve gençlerde buluğ buhranından mütevellid olanlar olarak üçe ayırmış ve sonuncusunun üzerinde eğilmeyi uygun bulmuştur. Devrim yıllarında gençler arasında yaygınlaşan intiharın sebeplerini tam olarak toplumsal dönüşüme ayak uyduramama olarak belirlenmemişse de bunun sebeplerinin buluğ çağı bunalımından, ırsi ya da bünyevi olabileceğinden ve de toplum ve aile yaşamındaki düzensizliklerden kaynaklanabileceği öne sürülmüştür.

Bu incelemenin buradaki kısa değerlendirmesinin ortaya koyduğu ipuçları anlamlıdır. Kadın Birliği'nin öncülüğündeki kadın hareketi henüz tamamlanmamış olan devrimin getirdiği hızlı dönüşüme ayak uydurmaya çalışmakta ve haklarını aramaya bu yıllarda devam etmektedir. Bir yandan siyasi haklar için mücadele sürdürülmekte ve devrime inanılmakta ve ayrıca dergide kadınları bilinçlendirmeye ve kamusal alana açılmalarını sağlamaya yönelik çabalar yer almaktadır. İlk görevleri anneliktir, ancak kadınlar artık hemen hemen her işi yapabileceklerine dair destek görmekte, inkılapla her türlü esaret zincirlerinin koparıldığına ikna edilmeye çalışılmaktadırlar. Dini taassup da dahil olmak üzere, engeller aşılmalı, vatandaş kimliğiyle beraber erkekle eşit bir kadınlık bilinci oluşmaya başlamalıdır. Bunun için de kadın eğitilmeli ve bilinçlenmelidir.

Bu inceleme, feminist yazınımızda epeyce tartışılmış olan kadın haklarının "alınmış" ya da "yukarıdan verilmiş" olup olmadığı hakkındaki görüşlere bir katkı yapılabilecek ipuçlarını barındırmaktadır. Kadın haklarının belirli çabalar ve bir mücadele sonucu "kazanıldığı" ya da Batı medeniyet normlarına uymayı amaç edinmiş yeni Cumhuriyet'in kadına bir "bağış"ı niteliğinde olduğu düşüncelerinden ilki gerçeğe çok daha yakın durmaktadır. Özellikle Meşrutiyet yıllarından sonra hız kazanan kadın hareketinin, erkek-egemen bir toplumda gerek feminist misyonlu, gerekse edebi dergi ve gazetelerde yıllar boyunca yürüttüğü mücadele sonunda hakların "hediye edildiği" görüşüyle azımsanmamalıdır. Cumhuriyet'in Batı medeniyetinin normlarına uyum sağlamayı amaç edinmesi ile böyle bir gayenin kadının durumuyla da yakından ilgili olduğunu bildiği açıktır. Cumhuriyet'in kadın haklarını "verdiği" kabul edilse bile bu konuda pek hazırlıksız olduğu da bir gerçektir. Cumhuriyet kadının kamu-

ÇARLİSTON VE KADIN

Bu musahabede kadınlarımızın sıhhatini az çok sarsan bir ibtiladan bahsetmek isterim, dans; fakat bu kelime ile zevkli bir eğlence, bedii bir spor olan danstan bahsedecek değilim. Ben bilhassa tabiiliğini kaybetmiş, bir ibtila halini almış bir hastalıktan, bunun kadınlarımızın sıhhati ve varlığı üzerinde açabileceği korkunç rahnelerden bahsedeceğim.

Dans, tabii haliyle güzel, munis bir eğlence, hatta belki bir ihtiyaçtır, fakat bunun tabiiliğinden uzaklaşması, suiistimal edilmesi, bunu tehlikeli korkunç bir afet yapar. Asır ve ihtiyacat-ı içtimaiye neticesi herkesin az çok bilmesi lazım gelen dans, moda icabatı olarak belki her gün başka bir şekle girebiliyor. Bunun her şeklini derhal kabul edip alabildiğine buna uymak için küçük bir düşünce lazım.

Acaba bu şeklin uzviyet üzerinde ne gibi tesirleri vardır? İyi mi? Fena mı? İyi ise pek güzel, yok fena bir tesiri varsa bundan korunmak, tevlid edebileceği tehlikelerden sakınmak pek tabii değil midir? Bir zamandır dans salonlarında pek fazla alkışlanan Çarliston diye yeni bir dans türedi. Kadınlarımızın hıfzıssıhha esasatıyla taban tabana zıt olan, onları bugün değilse yarın az çok acı birçok rahatsızlıklara sürükleyeceği muhakkak olan bu dansın fenalıkları ve kadınlarımızın uzviyetleri üzerinde yapabileceği muzır tesirleri hakkında küçük bir fikir vermek isterim. Çarliston dansı; hemen bir tepinme, ve ayak ve bacakların pek fazla oynaklığı gibi görünmektedir. Bunun fenalığı nedir? Ve oynayan kadının sıhhatini ne suretle ihlal eder? Kadın hıfzıssıhhası mevzu bahis olurken, kadınların ayakta fazla duramamaları, pek fazla yürümemelerini, atlamak, hoplamak gibi hallerden sakınmalarını, ayak makineleri kullanmamalarını, ata, bisiklete binmemelerini, hele gebeleri araba, otomobil sarsar, çocuklarını düşürür, rahatsızlanırlar diye hatta trene binmeklerine müsaade etmez. Onları gidecekleri seyahatte yollarından alıkoyarlar, âdet halinde olan kadınlar yataktan kalkmasın, ayakta dolaşmasın diye haykırırken nasıl olur da Çarliston denilen dansın alabildiğine tepinmelerine müsaade edilebilir?

Çarliston dansının tehlikelerinden hangi birini saymalı? Bu dansın icabı olan fazla tepinmeler kadını maddeten manen harap eder, onu alil zavallı eder. Bu tepinmeler; ayak ve bacakların oynak yerlerinde burkulmak, kırık, çıkıklara sebebiyet verir. Fıtıklara, kasıkların çatlamasına, böbreklerin kaymasına, maada bağırsak, karaciğer, dalağın sukutuna, hatta karındaki bütün uzuvların yerinden oynayıp aşağı düşmesine, basur rahatsızlıklarına, hazımsızlıklara, çarpıntılara, (tasallüb-i şerayine müptela olanlarda) damarların çatlamasına, nüzule, fücceten ölümlere sebebiyet verebilir.

Fakat bunlar hemen hepsi tali kalır. Çarliston'un tepinmeleri kadının bilhassa kadınlığını kemirir. Bacakların fazla tepinmesi havsala yani uzuvların, bilhassa tenasül uzuvlarının şiddetli sarsıntılarına, bunlara fazla kan hücum etmesine sebebiyet verir, bu fazla sarsıntılar tenasül uzuvlarında hususiyle rahim ve yumurtalıklarda en basit bir nezleden tasavvur edilemeyecek derecede vahim rahatsızlıkların tekevvününe sebep olur. Aybaşların intizamsızlığına, âdetlerin sık sık husulûna, pek fazla sancılar olmasına, uzun sürmesine, fazla kan zayâna sebebiyet verir, hususiyle buluğ devresinde olan genç kızlarda maddi manevi birçok rahatsızlıkların tekevvününe, kızların hırçın, sinirli olmalarına, isterik furasteni denilen ihtinak-i rahm, zafiyet-i asabiyeye müptela olmalarına, hatta daha ileriye gidilerek istidad-ı mahsuslarına nazaren daimî teheyyücat neticesi olarak cinnet ve intihara sebebiyet verir.

Bundan maada tenasül yollarında müzmin nezlelerin tesisine, pis kokulu akıntılara, şiddetli bel, kasık ağrılarına, baş dönmesi, baş ağrısı, bulantılara, rahim yumurtalıklarının yerinden oynamasına, bağların gevşeyerek sağa sola, öne arkaya düşmelerine, idrar zorluğuna, kısırlığa, vaktiyle doğuranlarda da dahilî tenasül uzuvlarının, idrar torbasının, bağırsakların sol kısmının (mehbilden) dışarı doğru sarkmasına, gebelerin çocuk düşürmesine, vaktinden evvel doğumlara, rahimden fazla miktarda kan boşanmasıyla ani ölümlere sebebiyet verir.

Hem yalnız bunlar ile kalmaz. Teheyyücün temadîsi şiddetle ruhi buhranlar tevlid eder. Cümle-i asabiyeyi tezelzule uğratır. Birçok sinir rahatsızlıkları delilikler tekvin eder.

Görülüyor ki: Çarliston bedii bir eğlenceden fazla, hasta, alil, deli eden, inleyerek ölüme sürükleyen bir afet, hem kadının kadınlığını kemiren mühlik bir afet imiş!

(Doktor Cemal Zeki, *Türk Kadın Yolu*, No. 23 [15 Teşrin-i Sani 1926], s. 3-4)

Çevrimyazı: Hülya Balcı

sal alana açılmasını, meslek edinmesini amaçlamış ve bu düşünceyi yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak bunun hiçbir gerekli düzenleme ve yapılanma oluşturulmadan gerçekleşemeyeceği hesaplanmamıştır. Az nüfuslu ülkenin ihtiyacı olan insan gücü için çocuk doğuran kadın ile diğer yandan oy hakkı ve başka toplumsal haklara sahip bir meslek kadınını aynı anda bulmanın zorluğu pek kavranmış gibi gözükmemektedir. Kısaca, kadına oy hakkı vermekten sonraki yasal düzenlemeler yapılmamış ve Cumhuriyet'in adımları bu konuda yetersiz ve eksik kalmıştır. Türk Kadın Birliği ve *Türk Kadın Yolu* ise burada bahsedilenlerle sınırlı olmayan hedefleri ve çabalarıyla 1920'lerin ikinci yarısında kadın hareketinin sözcülüğünü yapmış ve süregelen mücadelenin bir halkasını oluşturmuştur. ■

1. Nezihe Muhiddin, "Kadın Yolunun Şiarı", *Kadın Yolu*, no. 1 (16 Temmuz 1341), s. 2
2. Nezihe Muhiddin, *agm*, s. 2
3. Zafer Toprak, "Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih*, no. 51 (Mart 1998), s. 11-12
4. Enver Behnan, "Aile Kadını, Süs Kadını", *Türk Kadın Yolu*, no. 19 (15 Eylül 1926), s. 6
5. Enver Behnan, *agm*, s. 6
6. Doktor Cemal Zeki, "Çocuk Düşürmek Hakkındaki Malthus Nazariyesinin İflası", *Türk Kadın Yolu*, no. 19 (15 Eylül 1926), s. 4
7. Doktor Cemal Zeki, "Grip ve Kadınlarımız", *Türk Kadın Yolu*, no. 27 (15 Şubat 1927), s. 3-4
8. Doktor Cemal Zeki, "Verem ve İzdivaç", *Türk Kadın Yolu*, no. 25 (1 Kanun-ı Sani 1927), s. 1-2
9. Doktor Cemal Zeki, "Çarliston ve Kadın", *Türk Kadın Yolu*, no. 23 (15 Teşrin-i Sani 1926), s. 3
10. Doktor Cemal Zeki, "Genç Kız ve Kadınlarda İntihar", *Türk Kadın Yolu*, no. 30 (1 Ağustos 1927), s. 2- 3

PARİS'TE TÜRKİYE'Yİ YAŞAMAK

PERTEV NAİLİ BORATAV'IN ANISINA

FUAT BOZKURT

Bir duvarda Abidin Dino'nun resimleri, bir duvarda küçük bir kilim, Türkiye'den getirilmiş küçük el işleri... Kırk yılın Anadolu özlemi sinmişti Ivry'deki evin duvarlarına. Tam Abidin Dino'nun "Kırk yıldır Paris'teyim, ama ben hep Türkiye'yi yaşadım" sözüne uygun bir ortamda yaşıyordu Prof. Pertev Naili Boratav hoca. Sorbone Üniversitesi'nden emekli hocanın yaşamı 1983 güzünde böyle sürüyordu.

1907 doğumlu Pertev Naili'nin bilim koşusu 1931 yılında yayınlanan *Köroğlu Destanı* ile başlar. Belki de yaşamının mutluluklarına, acılarına neden olacak bir çalışmadır *Köroğlu Destanı*. Bir bitirme tezinin böylesine etkileyici olacağını kimse kestiremez. Ama yirmi dört yaşında, bir edebiyat öğretmeni için önemli bir çıkıştır. Fuat Köprülü'nün asistanı olarak İstanbul Üniversitesi'nde çalışmaya başlar. Onu bir yıl süren Almanya öğrenimi izler. Hoca *Köroğlu Destanı* ile başladığı derleme-araştırma çalışmalarını yaşamının son yıllarına dek sürdürecek ve büyük bir arşiv yaratacaktır.

1938 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne öğretim elemanı olarak atanır. Üç yıl sonra *Türk Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği* adlı çalışması ile doçent olur. Bu çalışma 1946'da kitap olarak yayımlanacaktır.

O dönemde, Boratav'ın Pir Sultan Abdal üzerinde yoğunlaştığı anlaşılır. Abdülbaki Gölpınarlı ile birlikte ortak bir çalışmaya girişir. Ancak çalışmanın salt belgelere değil, gözlemlere de yaslanmasını ister. Pir Sultan'ın yaşadığı toprakları görmek, onun yaşadığı ortamı tanımak ister. O dönem için zahmetli bir yolculuğu göze alır. Sivas'tan sonraki yolculuğu kağnı ile sürecektir. 12 saat sürecek yolculuktan sonra, yorgun bitkin durumda Banaz'a ulaşır. Üstü başı toz içindedir. Kendisini muhtarın evine atar. Muhtar yorgun araştırmacıya, ayran getirirken, bir şaka yapmayı unutmaz. "Hoca biliyorsun biz Kızılbaşız." Ayranın içine tükürdüm" der. Boratav hoca, benzer bir şaka ile yanıt verir: "Ben konuğum, ne ikram edilirse onu kabul ederim" diye ayranı kafaya diker. 1943'te basılan *Pir Sultan Abdal* çalışması büyük yankılar uyandırır. Pir Sultan üzerine halk arasında anlatılan söylenceler derlenmiştir, Pir Sultan'ın yaşadığı dönem tarihsel belgelerle belirlenmeye çalışılır. Sadettin Nüzhet'in 1929'da çıkan *VII. Asır Saz Şairlerinden Pir Sultan Abdal* adlı kitabından sonra ilk derli toplu çalışmadır. Bu arada değişik dergilerde yazdığı incelemeleri 1945'te *Folklor ve Edebiyat I* adlı kitabında derler.

Ivry'deki evinde derleme günlerinin bu anılarını anlatırken, gençliği ve o coşku dolu günleri yeniden yaşar gibiydi. Bize göre, Boratav'ın yaşamı boyu bağlı kaldığı, altı çizilmesi gereken bir bilim ve yaşam anlayışı vardır. Tüm yaşamı boyunca bağlı kaldığı dört önemli çizgiden birini yansıtıyordu.

1. Derlemecilik: Boratav'ın bizce en önemli yanı derlemeleridir. Kaçan zamanın elinden kurtarmak ister gibi, masalları, gelenekleri, türkü ve manileri derlemişti. Bu gereçleri büyük bir titizlikle düzenliyor, belgeliyordu. Yazılı kaynakları, halk arasında anlatılanlarla bütünlemeye özen gösteriyordu. Bir arşiv dolduracak belgeler böyle bir emeğin ürünü olarak ortaya kondu.

2. Halkbilim ve folklorun çatısını kurmuştu. Halkbilim ve folklorun çalışma alanlarını belirlemiş, bir çerçeve, bir plan çizmişti. Bu çerçeveye göre hazırladığı arşivinin değerlendirmesini kendinden sonraki kuşaklara bıraktı.

3. Kendinden sonraki kuşaklara hep yardımcı oldu. Paris'teki evi halkbilimcilerin ve gençlerin uğrak yeriydi. Kendisine gelen yayınları okur, mektupları karşılıksız bırakmaz-

1983 yılı eylülünde Pertev Naili Boratav Paris'teki evinde Alman Prof. Dr. Helga Schwenk ve Fuat Bozkurt'a kitap imzalıyor.

dı. Bir halkbilimci kuşağının oluşması özlemi içindeydi. Genç araştırmacılara son derece sevecen yardımcı olurdu.

4. Hep ülkesine ve ulusuna bağlı kaldı. Hiçbir zaman yaşadığı olaylar onda, ulusuna ve ülkesine küskünlüğe dönüşmedi. Hiçbir dönemde, Batı yardakçılığı yapmadı. Ülkesini kötüleyici bir davranışta bulunmadı. 1975 yılında Bursa'da yapılan halkbilim sempozyumundan kapı dışarı edilmesinde bile, aynı olgunluğu gösterdi. Bu tür olayları, insanların küçüklüğüne verip büyütmezdi. Oysa on yıl süren öğretim üyeliğine 1948 yılında son verilmişti. Türk Halk Edebiyatı kürsüsü kapatılmıştı. Yargı önünde aklanmasına karşın kürsüsüne dönememişti. O günlerde işsizlik azabıyla kıvranan yalnız bir bilim adamı olarak çile doldurmuştu. Zor bir işsizlik döneminin ardından Amerika'ya gitmişti. 1952'de ise Fransa'ya geçmişti.

Bundan sonra yıllarca Türkiye'ye giremeyecekti. Ancak 27 Mayıs'ın sağladığı özgürlük ortamı ile 1963 yılında Türkiye'ye adımını atabilecekti. Bu süre içinde derlemeleri eşi yürütmüştü. Ama kendisi kozasında ipeğini örmeyi sürdürüyordu. 1946'da doçentlik tezi olan *Halk Hikâyeleri ve Hikâyeciliği* yayımlamıştı. Bunu İngilizce, Almanca, Fransızcada Türk kültürü ile ilgili kitaplarla destekliyordu. Almancada masal tiplerini inceleyen yapıtı büyük ilgi ile karşılandı. Almancaya çevrilen *Türk Masalları* kitabı, Doğu Almanya'da çok satan kitaplar arasına girmişti. Türklük dünyasının o dönemdeki en önemli kaynağı olarak düzenlenen Fundamenta'da, bir kitap oylumundaki araştırması ile, Türk halk yazınını, folklorunu incelemişti. Aynı türden değerli yazılarını Türkiye'de ve yurtdışında pek çok dergide yayımlamayı sürdürdü. Eski Türk Dil Kurumu'nun çıkardığı *Türk Dili* dergisinin Halk Edebiyatı Özel Sayısı'na değerli yazıları ile katkıda bulundu. Gerçek Yayınevi'nin 100 soruda dizisinde *Türk Halk Edebiyatı* (1969) ve *Türk Folkloru* (1973) çalışmalarını yayımladı. Bu kitapların, konunun geniş kitleye ulaşmasında büyük katkıları oldu.

Yurtdışında olduğu yıllarda en büyük üzüntüsü Türkiye'de halkbilim geleneğinin kesintiye uğramış olmasıydı. Son yıllarda arşivini *Toplumsal Tarih* Vakfı'na bağışlarken bir görevi genç kuşaklara devretmenin mutluluğu yaşıyordu. Ülke kültürünü en iyi değerlendirecek kişiler yine onun çocukları olacaktı.

1982'de üniversitelerden bilim adamlarının atılması onu yürekten yaralamıştı. Oğlu Prof. Dr. Korkut Boratav da atılanlar arasındaydı. Babasının yazgısını yaşıyordu. Almanya'ya yazdığı mektupta, yılgınlığa düşmemesini öneriyordu. 1983 güzünde, Ivry'deki evinde Korkut Boratav da bulunuyordu. Zambia'da iki yıllık bir iş bulmuştu. Hizmet vermek üzere Kara Afrika'ya gidecekti. Korkut Boratav'la kapıda karşılaşmıştık. Korkut Boratav "Frankfurter Rundschau gazetesinde çıkan yazıyı siz mi gönderdiniz?" diye sordu. "Evet" diye karşılık verdim. Bir ay kadar önce Almanya'nın ciddi gazetelerinden birinde Türkiye'deki üniversite olayları ile ilgili uzun bir yazı çıkmıştı. "Tıkanan Üniversite" başlığını taşıyordu. Yazıda Korkut Boratav'ın da adı geçiyordu. Korkut Bey bundan söz ediyordu.

Daha sonra, 400 sayfa tutan *Buyruk, Aleviliğin Toplumsal Boyutları ve Semahlar* kitaplarımın yazmalarını büyük bir incelikle okuyup eleştirilerini bildirdi. Beni gönendiren sözlerle bilim koşusuna özendirdi. Kendisine eşsiz teşekkürlerimi bu kitapların önsözünde bildirdim. Bunları özellikle 77 yaşındaki büyük bir bilim adamının, benim gibi -o tarihlerde- genç bir araştırmacıya ne ölçüde yardımcı olduğunu göstermesi bakımından anlatmayı gerekli gördüm.

Yaşlılık yıllarında Adam Yayınevi büyük bir değerbilirlik örneği sergileyerek Hoca'nın araştırmalarını yayımlamaya girişti. *Folklor ve Edebiyat I, II* böyle bir girişimin ürünü olarak ortaya çıktı. Simavi Ödülü ise hocaya gecikmiş bir saygı olarak verildi.

91 yıllık bir yaşam koşusunun ardından Boratav hoca Paris'te son yolculuğuna çıkarken görevini yapmış bir kişinin mutluluğu içinde gözlerini kapamış olmalıdır. Türk halkı ve Türk bilim dünyası bu güzel insanı her dönemde saygıyla anacaktır. Sevgili hoca, rahat uyu! Yeni kuşaklar senin çizdiğin bilim yolunda yürüyeceklerdir.

P. Boratav 23. 7. 1983
56, Avenue du 3 Septembre
06320 CAP d'AİL
(France)

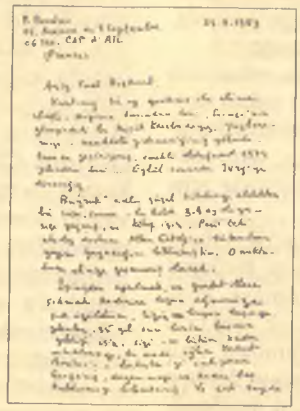

Aziz Fuat Bozkurt

Kartınız biraz gecikme ile elime ulaştı. Haziran başından beri, Fransa'nın güneyindeki bu küçük kasabadayız. Yazlarımızı -memleketimize gidemediğimiz yıllarda- burada geçiriyoruz, emekli olduğum 1974 yılından beri... Eylül sonunda Ivry'ye döneceğiz.

"Buyruk" adlı güzel kitabınızı aldıktan bir süre sonra -her halde 3-4 ay oluyor- size yazmış, ve kitap için Paris'teki etnolog dostum Altan Gökalp'in bir tanıtma yazısı yazacağını bildirmiştim. O mektubum elinize geçmemiş olacak.

İşinizden ayrılmak, ve gurbet illere çıkmak kaderine boyun eğmenize çok üzüldüm. Sizin bugün başınıza gelenler 35 yıl önce benim de başıma geldiği için, sizi -ve bütün kader ortaklarınızı, bu arada oğlum Korkut Boratav'ı herkesten iyi anlıyorum. Gençsiniz, dayanmayı ve kadere başkaldırmayı bileceksiniz. Ve çok sayıda kafaca olgun, ergin aydınlar olduğunuz için, savaşı yakın bir gelecekte kazanacaksınız. Ben, yaşıma rağmen iyimserim. Siz de öyle olun.

Almanya'da ne yapmayı tasarlıyorsunuz? Bir iş buldunuz mu? Bana durumunuz, ve çalışmalarınız üzerine bilgi verirseniz sevinirim.

Elazığ'da genç meslekdaşınız, Fuat Özdemir'den çoktandır haber alamadım. Onun, üniversitedeki işinde kalıp kalmadığı hakkında bilginiz var mı? (Kendisiyle tanışmış mı idiniz?)

Haydi hoşça kalın, aziz Dostum. İyi günler dileklerimle, sevgiler, selamlar.

Pertev Boratav

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN İAŞE SORUNU

DR. MEHMET TEMEL*

1911 yılından beri süregelen Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Türk halkını yoksulluk, sıkıntı ve acı içerisinde bırakmış, kaybedilen asker-sivil yaklaşık 3 milyon insanın yanı sıra, geride kalan 11 milyon nüfusun da çoğu verem, zatürree, frengi, sıtma, uyuz vs gibi hastalıklarla savaş sakatı kalmıştır.[1]

Birinci Dünya Savaşı'nda, ülke ekonomisinin gücünün üstünde paralar harcanmış, zengin eyaletler kaybedilmiş, mahsul savaştan önceki miktarının yarısına düşmüş,[2] ithal yolları kapandığı için de dış ticaret hacmi savaştan önceki seviyenin onda birine inmişti. Savaş yıllarında teçhizatıyla birlikte dağlara sığınan yarım milyona yakın asker kaçağı, çeteler halinde örgütlenerek köy ve kasabalara baskınlar düzenleyip yiyecek ambarlarını yağmalamışlardır. Savaşın sonuna doğru yiyecek ve giyecek stokları tükenmiş, İaşe Teşkilatı'nın depo ve ambarları boşalmıştır. Savaştan önce, ülkede tüketilmekte olan un ve buğdayın %29'u Fransa'dan, %28'i Rusya'dan, %22'si Romanya'dan, %13'ü Bulgaristan'dan, %8'i de İtalya'dan yapılan ithalatla karşılanıyordu. Ancak Bulgaristan dışındaki diğer ülkelerin İtilaf Devletleri bloğunda yer almasıyla, bu ülkelerden yapılmakta olan ithalat, savaşın başlamasıyla birlikte tamamen durmuş, stokların da erimesiyle başta İstanbul olmak üzere tüm ülkede buğday ve ekmek sıkıntısı görülmüştür.[3] Bu nedenle çoğu zaman halka buğday unu yerine arpa, yulaf, bakla, süpürge tohumu ve palamut karışımı undan üretilen ekmek dağıtılabilmiş, bu da zaman zaman halkın sağlığını bozmuştur.[4]

Savaşın getirdiği sıkıntılardan en fazla etkilenen şehir ise başkent İstanbul idi. 1914-1920 yılları arasında İstanbul'da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının %1350 oranında artmasına rağmen, aynı dönemde memur maaşlarına ancak %50 oranında artış sağlanabilmiştir.[5]

Ordunun terhis edilmesinden sonra birçok subay, er ve ordu mensubunun İstanbul'a dönmesi, binlerce İtilaf Devletleri askerinin şehirde bulunması, Rusya'daki Bolşevik rejimden kaçan yaklaşık 200.000 Rus mültecinin 1920 yılında İstanbul'a sığınması, Batı Anadolu'daki Yunan zulmünden ve Kuva-yı Milliye baskısından kaçarak İstanbul'a sığınan yaklaşık 80.000 muhacirin tüketici bir halde şehirde barındırılması, şehirdeki pahalılığı ve geçim sıkıntısını daha da artırmıştır.[6] İstanbul'a sığınan Beyaz Rusların bar, pastahane, lokanta, kumarhane ve müzik gibi küçük hizmet sektörünü ele geçirmeleri sonucu binlerce İstanbul'u işsiz kalmıştır.[7]

İstanbul halkının sıkıntısını artıran diğer bir gelişme de kömür üretiminin ve ithalatının durmasıydı. Şehrin su, elektrik, tramvay ve araba vapuru hizmetleri için günde ortalama 1200 ton kömür gerekiyordu. Mütarekeden önce Almanya'dan İstanbul'a günde ortalama olarak 300 ton kok kömürü geliyordu. Mütarekeden sonra Alman kömürü gelmediği gibi, Alman subaylarının ayrılmadan önce Zonguldak maden ocaklarındaki makineleri bozmaları nedeniyle kömür üretimi de yapılamıyordu. Böylece Zonguldak'tan da İstanbul'a kömür gelmeyince Boğaziçi ve diğer hatlardaki vapur seferleri kısıtlanmış, tramvay hizmetleri durmuş, günlerce elektrik ve su kesintileri yapılmıştır.[8]

Mütareke döneminde İstanbul halkının en büyük ve en acil sorunu gıda sıkıntısıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Hükümeti yiyecek ve yakacak konusunda her türlü önlemi almış, başta zahire olmak üzere zorunlu ihtiyaç maddelerinden epeyce stoklamıştı. Ancak, savaşın Batı'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yollarını büyük ölçüde tıkamasıyla mal akışı durmuş, stokların da erimesiyle şehir nüfusu ağır bir beslenme sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Anadolu'dan İstanbul'a zahire nakletmenin maliyeti çok yüksek olduğundan, şehrin hubabat ihtiyacının büyük bir kısmı Avrupa ve Amerika'dan ithal edilen unlarla sağlanıyordu. Dış ticaret yollarının tıkanmasıyla birlikte Anadolu'dan İstanbul'a hubabat sevk etmek savaş yıllarının en kârlı faaliyeti olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü savaş sevkiyatının büyük ölçüde tıkadığı demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisi elde edebilen tüccarlar, İstanbul'a getirebildikleri gıda maddelerini spekülatif kârlarla pazarlamışlardır.[9] Ancak, kömür yokluğu nedeniyle İstanbul'a sevk edilmek üzere Anadolu'nun değişik bölgelerinde toplanmış olan zahire vagonlara yüklenemediği için kârlılığa rağmen getirilememiştir.[10]

Mütareke döneminde, Anadolu'dan İstanbul'a gıda maddesi sevk edilememesinin daha pek çok nedeni vardı. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Anadolu Şimendifer Kumpanyası'nın tüccarlara yeterli sayıda vagon tahsis etmemesi ve Hüküme-

* Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü.

tin Rumeli'ye yapılmakta olan zahire kaçakçılığını önleyememesi.[11]

2- Anadolu demiryollarının Milli Mücadele yıllarında daha çok askeri amaçlarla kullanılması nedeniyle Anadolu'dan İstanbul'a emtia ve gıda sevkiyatının çok az yapılabilmesi.[12]

3- Milli Kuvvetlere mensup çetelerin, Anadolu'dan İstanbul'a yapılabilecek gıda ve erzak sevkiyatını önlemek amacıyla köprüleri tahrip etmeleri.[13]

4- 1919 yılında Ankara, Konya, Kütahya ve Sivas'ta hububat üretiminin çok düşük olması ve Milli Mücadele'de savaşa sahne olan Afyon ve Eskişehir gibi buğday bölgelerinin de harekâttan zarar görmesi. Tarımsal üretim böylece 1920-1922 yıllarında en düşük seviyesine inmiştir.[14]

5- Kütahya, Uşak, Eskişehir, Bilecik, Konya, Kayseri, Samsun, Bolu, Adapazarı, Geyve, Çanakkale, Simav ve Gediz bölgelerindeki 1917, 1918 ve 1919 yıllarına ait aşar ve iaşe zahirelerinden arta kalan yaklaşık 4.336.541 kilo buğday, 2.143.820 kilo mısır ve 1.930.063 kilo arpanın 13 Ağustos 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararı gereğince Vilayat-ı Müstahlasa (Kurtarılmış Vilayetler) ve ihtiyacı olan diğer mahaller halkına dağıtılmak üzere Amerikan Yakındoğu Yardım Heyetlerine tahsis edilmesi.[15]

6- Anadolu'daki bazı mülki amirlerin öncelikle kendi bölgelerinin ve Milli Mücadeledeki Türk ordusunun ihtiyaçlarını dikkate almaları nedeniyle İstanbul'a zahire göndermek istememeleri, işi savsaklamaları veya sevkiyatı engellemeye çalışmaları.[16]

Anadolu ve Trakya'dan İstanbul'a yapılmakta olan canlı hayvan sevkiyatı da Mütareke döneminde yarı yarıya azalmıştır. Şehrin et ihtiyacını karşılayan kasaplık hayvanların %11'i şehir içinden, %42'si Trakya ve Rumeli'den, %27'si Bulgaristan'dan, %20'si de Anadolu'dan karşılanıyordu. Savaşın sonuna doğru Bulgaristan da İstanbul'a yönelik et ihracatını tamamen durdurmuştu. Böylece İstanbul'daki et tüketimi savaş öncesi yıllara oranla üçte bire inmiş, buna karşılık fiyatlar yirmi kat artmıştır.[17]

Tamamına yakını Avusturya-Macaristan'dan ithal edilen şekerin ithalatı da savaş yıllarında durma noktasına gelince et ve unda görülen aşırı fiyat artışları şekere de yansımış, 1913 yılında İsanbul'da kıyyesi perakende olarak 2-2,5 kuruştan satılırken[18] 1919 Kasımında 54,[19] 1920 yılı başında 76 kuruşa yükselmiştir.[20]

Mütarekeden sonra ticaret yollarının açılmasıyla İstanbul'a dış ülkelerden ihtiyacı karşılayacak miktarda olmasa da zahire ve gıda maddeleri gelmeye başlamıştı. Böylece gıda maddelerindeki aşırı fiyat artışlarının az da olsa yavaşlaması ümit ediliyordu. Ancak bu kez vurgunculuk tehlikesi baş göstermişti. En fazla unda yapılan vurgunculuğun nedenini ve yapılış yöntemini bir iaşe yetkilisi şöyle açıklamıştır.

> Şehrimize un getiren tüccarlar, mallarını un fiyatları dolgun ise piyasaya ihraç ediyorlar. Eğer fiyatlarda bir ucuzlama var ise mallarını ya saklıyorlar veyahut transit olarak başka memleketlere sevk ediyorlar. Şehrimizde birinci nevi un azalmakta, fakat ikinci nevi un pek boldur. Nelson vb markalı birinci nevi Amerikan unları ekmekten ziyade pastacılıkta kullanılıyor. Mesela, pastacı ufak bir pastayı 8 ila 10 kuruşa kadar satabildiği için piyasa ne kadar yüksek olursa olsun bu onun çıkarına bir zarar vermez. Fakat fırıncılar böyle değildir. Unlar bir parça yükselse ertesi gün ekmeklerin 20 para yükselmesini istemekte gecikmezler. Bütün bunlara en esaslı neden, Anadolu'dan zahire gelmemesidir. Emin olunuz! eğer Anadolu'dan zahire gelecek olsaydı birinci nevi ekmek bugün 10 kuruşa satılacaktı.[21]

Hükümet, Mütareke döneminin başlamasıyla birlikte bir yandan İstanbul'daki gıda sıkıntısını hafifletmek, diğer yandan kıtlığa neden olan vurgunculukla mücadele etmek için bazı önlemler alma yoluna gitmiştir. Bunların bir kısmı zabıta ve polisiye önlemler, diğer bir kısmı da piyasadaki mal miktarını artırmaya yönelik ekonomik önlemlerdir.

İSTANBUL'DAKİ GIDA SIKINTISINI VE HAYAT PAHALILIĞINI HAFİFLETMEK AMACIYLA ALINAN ÖNLEMLER

1918 yılı sonuna gelindiğinde ülkedeki gıda tüketimi savaş öncesine oranla ortalama %40 azalmış, halka günlük olarak dağıtılmakta olan vesika ekmeğin

İaşe-i Umumiye Erzak Anbarı Erzak Vesikası *Cengiz Kahraman arşivi*

"Bir zata mahsus erzak vesikasıdır."

Sıra numarası; Dairesi, Sokağı, İkametgah Numarası, İsmi, Meşgalesi. Tevzi Mahalli.

İkametgahı tebdil olunacak olursa yeni ikametgahına nazaran kaydı icra ettirilmelidir ve eski mahallesinden kaydı düşürülmelidir.

İzahat:

Her ilan vuku' buldukça ilan edilen nümero ile mutemed bakkala müracaat edilerek tayin edilen cins ve miktar erzak bu nümerolu kupon mukabilinde alınacaktır.

Vefat edenlerin veya taşraya gidenlerin vesikaları tevzi' memurları ve mevki' polisleri tarafından istirdad edilmelidir.

Sirkeci ve Haydarpaşa istasyonlarıyle ve sair posta vapurları iskelelerinde bulunan polis efendiler dahi yolculara bunların iade edilip edilmediğini sual ederek derhatır ettirecekler ve henüz iade etmemiş bulunanlar mevcut ise yedlerinden vesikalarını alarak ibtal edip erzak anbarına teslim eyliyeceklerdir.

İşbu vesikayı kaybedenlere yenisi verilmeyeceğinden hüsn-i muhafazasına itina edilmesi rica olunur.

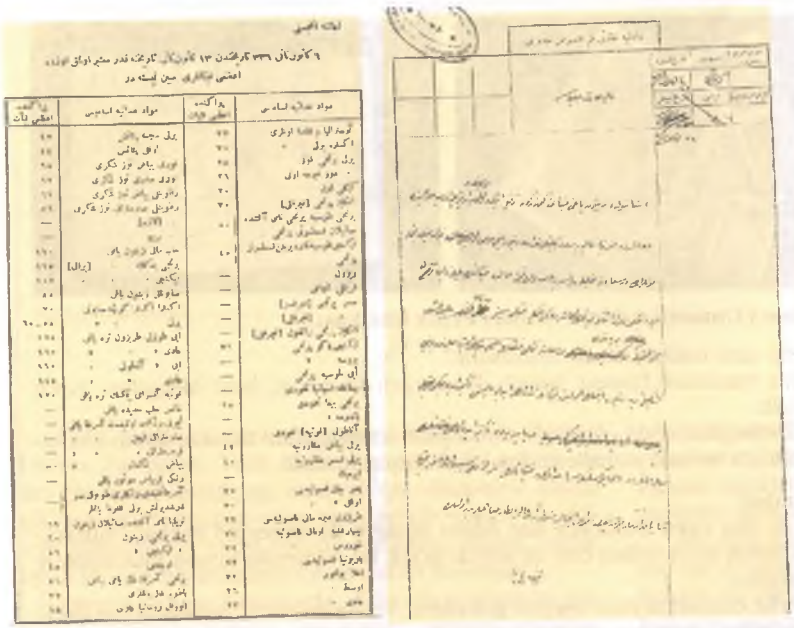

İstanbul'da İaşe Encümeni tarafından belirlenen ve 6-13 Ocak 1920 tarihleri arasında geçerli olan zorunlu tüketim maddelerinin âzâmi fiyat listesi (solda). Aşırı derecede yükselen zeytinyağı fiyatlarının aşağı çekilebilmesi için İzmir ve Edremit havalisindeki zeytinyağının İstanbul'a sevkedilmesine dair Dâhiliye Nezâreti Kâlem-i Mahsûs Müdüriyeti'nden 18 Eylül 1919 tarihinde Maliye Nezâreti'ne gönderilen tezkire.

gramajı nüfus başına günlük 250 dirhemden 150 dirheme kadar düşmüştü. İaşe Nezareti, İstanbul'da devam eden ekmek sıkıntısının hafifletilmesine yardımcı olmak amacıyla 25 Kasım 1918 tarihinde acil olarak anbarlarındaki patatesin dağıtılmasını kararlaştırdı. Patates, her gün dağıtılan vesika ekmeklerin eksiğini karşılamak, nüfus başına verilen ekmeğin ölçüsüne uygun olmak ve vesika ekmek fiyatından fazla olmamak şartıyla dağıtılacaktı.[22]

27 Mayıs 1919 tarihinde bir ihracat nizamnamesi hazırlanarak pek çok gıda ve temel ihtiyaç maddelerinin ihracatı yasaklandı. 22 Eylül 1919 tarihinde de Dahiliye Nezareti tarafından Şehremaneti, Rüsamat Müdüriyet-i Umumiyyesi ve Polis Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne birer tezkere gönderilerek, İstanbul dışına her ne suretle olursa olsun un çıkışının yasaklanması ve önlenmesi istendi.[23] 19 Haziran 1919'da bir iaşe kararnamesi hazırlanarak, Hükümetin ve Belediye'nin zorunlu gıda maddeleri için belirlediği fiyatlara riayet etmeyenlere, bozuk ve kalitesiz gıda maddesi üreten ve satanlara, vurgunculuk yapanlara, mallarına el koyma, işyerlerini kapatma, hapis ve ağır para cezası uygulama hükümleri getirildi.[24]

Temmuz ayında da piyasayı devamlı olarak denetlemek, zorunlu ihtiyaç sayılan eşya ve levazımın fiyatlarının aşağıya çekilebilmesi için araştırmalar yapmak ve gerekli diğer önlemleri almak için, Şehremaneti ve Ticaret Odası'nın ehil uzmanlarından oluşan bir Men-i İhtikâr Komisyonu oluşturuldu.[25] 1919 Ekiminde de İaşe Encümeni tarafından, pahalılığın önünü almak, vurgunculukla mücadele etmek, hammaliye ve nakliye ücretlerindeki aşırı artışın önüne geçmek, mala fazla zam yapmayı gerektiren etkenleri araştırmak, üretici ve tüketici arasındaki aracıları asgari düzeye indirmek, küçük esnafın fahiş fiyatla mal satmasını ve malın cinsini tağşiş etmesini önlemek, toptan ve perakende piyasayı her gün izleyerek etiketlerindeki yazılı fiyatları kaydetmek amacıyla Mücadele-i İktisadiye Müdüriyeti kuruldu.[26] Halkın kalitesiz mallara aldanmaması için azami fiyat konulan gıda maddelerinin aynı cinse ait olan değişik çeşitlerini ayırmak amacıyla belediye dairelerindeki iaşe memurlarına birer numune verildi. Aynı numuneler, mühürlenmiş olarak tüm esnafta da bulundurulacak ve bu gıda maddelerinden almak isteyen halk, alacağı malın numuneye uygun olup olmadığını inceleme imkânına sahip olacaktır.[27]

İstanbul'da gıda sıkıntısına ve pahalılığa karşı alınan zabıtavi ve polisiye önlemler bunlarla sınırlı kalmamış, esnafa ve esnafın denetimine ilişkin de önemli kararlar alınmıştır. Kararlar şunlardır:

1- Eminönü, Balıkpazarı, Asmaaltı, Yemiş ve Galata semtlerinde perakende satış yapan esnaf, malını uzak bölgeler için beher okka başına konulan 60 paralık nakliye ücretini indirdikten, İaşe Encümeni tarafından ilan edilen fiyat listelerinde yazılı olmayan diğer eşya ve gıda maddelerini de, toptan fiyatlarının üzerine %10 zam koyduktan sonra satabilecektir, ancak fire veren mallarda toptan fiyatının üzerine %15 zam konulabilecektir.

2- Esnaf, tüccardan aldığı mala karşılık fatura almaya ve yanında bulundurmaya mecburdur.

3- Ekmek fiyatlarının düşmesine yardımcı olması için fabrikalardaki kepekler satılacaktır.

4- Belediye memurları, ekmek üretiminin kontrolünde iaşe memurlarına yardımcı olacaklardır.

5- Mağazalar, satmakta oldukları zorunlu ihtiyaç maddelerinin üzerine maliyet fiyatlarını ve kâr oranı ile birlikteki fiyatlarını gösterir etiket koyacaklardır. Etiket koymayan veya İaşe Encümeni'nin belirlediği listelerdeki fiyatlardan fazla fiyatla satış yapan esnaf hakkında 19 Haziran 1919 tarihli İaşe Kararnamesi gereğince cezai işlem yapılacaktır.

6- Gıda fiyat listelerindeki fiyatlardan şikâyeti olan esnaf şikâyetini Mücadele-i İktisadiye Müdüriyeti'ne, fiyatlar konusunda esnaftan şikâyetçi olan tüketici de şikâyetini, oturduğu yerin belediyesine, belediye zabıtalarına, karakollardaki komiser muavinlerine veya günün belirli saatlerinde belediyede bulunacak iaşe memurlarına sözlü veya yazılı olarak yapabilecektir.[28]

Hükümetin ekmek sıkıntısını hafifletmek amacıyla almış olduğu bir başka polisiye önlem de fırıncı ve ekmekçi ameleleriyle ilgilidir. İstanbul'daki bir-

çok fırıncı ve ekmekçi amelesinin Anadolu'daki Milli Mücadeleye katılmak ve askerlik yapmak amacıyla Anadolu'ya gitmesi, şehirde ekmek sıkıntısına yol açmıştır. Hükümet 14 Mart 1921 tarihinde bir karar alarak, Anadolu'da askerlik yapmak amacıyla taşraya gidiş vesikası isteyen fırıncı ve ekmekçi amelelerine vesika verilmeyeceğini, gitmekte ısrar edenlere de Polis Müdüriyeti elemanları ve İtilaf Devletleri zabıta kuvvetleri tarafından engel olunacağını duyurmuştur.[29]

İstanbul'daki un fabrikatörlerinin ekstrası içinde olmak üzere iki cins un üretmek zorunda olduklarına dair İaşe Encümeni Riyaseti kararının Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi.

Hükümet, İstanbul piyasasındaki mal miktarını artırmaya yönelik çalışmalarında İtilaf Devletlerinin temsilcileri ve Amerikan Muavenet Heyeti'nin yetkilileriyle de işbirliğinde bulunmuştur. Şehirdeki gıda sıkıntısından ve pahalılıktan İtilaf Devletlerinin asker ve personeli de etkilendiğinden, murahhaslardan Kolonel Woods ve Miralay Mösyö Doves Hükümetten, Amerikan Muavenet Heyeti'ne, yurt dışından İstanbul'a getireceği temel ihtiyaç mallarını depolayıp satabileceği depo ve barakalar tahsis edilmesi isteğinde bulundular. Murahhasların bu isteği 1919 yılı sonunda Meclis-i Vükela'da görüşülmüş, teklif rekabet ve halkın yararı açısından olumlu karşılanmıştır. Ancak, maliyeti yüksek olacağı için yeni barakalar inşa edilmeyip, şehrin değişik noktalarında atıl olarak duran hamam, imarethane ve bazı kâgir binalar ücretsiz olarak tahsis edilecek, mallar fabrika fiyatı üzerine sadece nakliye masrafları ve temettü vergisi konulduktan sonra kârsız satılabilecektir.[30] Sirkeci, Sultanahmed Meydanı, Şehremini, Fatih, Beyoğlu, Şişhane, Üsküdar, Beylerbeyi, Beykoz ve Kadıköy Rıhtımı'ndaki bazı bina ve barakalar Yardım Heyeti'ne tahsis edilmiştir.

1919 yılının ilk aylarından itibaren Anadolu'dan ve yurtdışından İstanbul'a un, zahire ve gıda maddesi sevk edilmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. İstanbul'un hububat ihtiyacının karşılanabilmesi için İtilaf Devletleri temsilcilerinden Yüzbaşı Tretuvan tarafından Anadolu'daki hububat mevcudu üzerine bir çalışma yapılmış ve sonucu bir takrirle 6 Nisan 1919 tarihinde Sadaret'e sunulmuştur. Miralay Wood tarafından sunulan takrirde, İzmit, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Konya, Afyonkarahisar ve Ankara iaşe ambarlarında Dersaadet için toplam 102.339.281 kilo hububat bulunduğu ve bundan yararlanılabilmesi için demir yoluyla İstanbul'a sevk edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[31] Wood'a göre, İstanbul'un 314 günlük vesika ekmek ihtiyacını karşılayabilecek miktardaki bu zahirenin söz konusu şehirlerdeki istasyonlara sevki için vali ve mutasarrıflara kesin emirler vermek gerekiyordu. Çünkü bu şehirlerdeki istasyon ve iaşe ambar memurları görev yapmamakta, haklarında da herhangi bir teftiş ve cezai işlem yapılmamaktaydı.[32]

Takrirdeki öneriler doğrultusunda harekete geçen Dahiliye Nezareti, 10 Nisan 1919 tarihinde söz konusu şehirlerin vali ve mutasarrıflarına birer tahrirat göndererek İstanbul'daki zahire sıkıntısının giderilmesi için ellerindeki zahirenin acil olarak gönderilmesini istemiştir. Tahriratta, Anadolu'daki zahirenin vakt-i zamanında İstanbul'a sevk edilememesi yüzünden şehirdeki un fiyatlarının çok yükseldiği ve halkın son derece müteessir olduğu belirtildikten sonra, şehrin tazyik ve kıtlıktan kurtarılması için her gün 36 vagon zahirenin düzenli olarak sevk edilmesi istenmiştir.[33]

19 Nisan 1919'da yine Ankara ve Konya vilayetlerine çekilen telgraflarda aşar ve iaşe hissesine ait zahireden 600 vagon buğday ve 200 vagon arpanın İstanbul'a gönderilmek üzere süratle istasyonlara sevk edilmesi istenmiştir.[34]

Ancak, Nezaret'in bu çabalarına rağmen istasyonlara zahire sevki hususunda herhangi bir hareketlilik gözlenmemiş, yukarıda da değindiğimiz gibi, sevkıyat işi hem ağırdan alınmış, hem de engellenmeye çalışılmıştır. Bu, Nezaret'in aynı günlerde Konya ve Ankara vilayetleriyle Karahisar-ı sahip ve Kütahya vilayetlerine çektiği acil ibareli telgraflardan da anlaşılmaktadır. Telgrafta şöyle denmektedir. "Şimdiye kadar nakliyat ve sevkıyat ve buna müteferri muamelat pek iyi bir surette cereyan etmemektedir. Bu ise, işe layık olduğu ehemmiyetin verilmediğini maateessüf ifhâm ediyor. İstanbul iaşesinin derece-i ehemmiyetini bittabi siz de takdir edersiniz. Orada bulunan iaşe müfettişleriyle elbirliğiyle lazım gelen teşebbüsat ve nakliyatın hemen taht-ı temane alınması ve her gün miktar-ı sevkıyatın Nezaret'e bildirilmesi ve pek atıl oldukları ifade kılınan iaşe memurlarının celbiyle hal-i faaliyete gelmedikleri takdirde mücâzât-ı şedideye düçar olacaklarının kendilerine tefhîmi tavsiye olunur".[35]

Ekmekçi ve fırın işçilerinin askerliğini yasaklayan kararın Sadaret tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi.

Hüdavendigâr Valiliği bu uyarıyı dikkate almış, İstanbul'a gönderilmek üzere dört vagon mısır unu ile bir miktar çavdar unu ve arpanın Mudanya'ya sevk edildiğini, bunun alınması için İstanbul'dan Bandırma'ya vapur gönderilmesini istemiştir.[36]

Nezaretin sert uyarısına rağmen Eskişehir bölgesindeki hububat istasyon memurları tarafından sevk olunmamış, Söğüt Kaymakamı, bölgesindeki buğdayın İstanbul'a sevkini engellemiş, Ankara yönünden gelen trenler de güzergâhlarındaki zahireyi almamışlardır.[37]

Hükümetin İstanbul'a zahire sevk etme çabaları 1919 Eylülünde de devam etmiş, 23 Eylül 1919 tarihinde Kale-i Sultaniyye, Biga, Karabiga, Edirne, Çatalca, Hüdavendigâr, Bilecik, Kirmastı, Karacabâlâ, Atranos, Yenişehir ve İnegöl yöneticilerine telgraflar çekilerek bölgelerindeki aşar ve iaşe malına ait zahirenin İstanbul'a sevk edilmesi istenmiştir.[38] Şehrin zeytin ve zeytinyağı ihtiyacının karşılanması için de İzmir, Burhaniye, Erdek ve Edremit'teki mevcut zeytin yağlarının, Soma ve yöresindeki zeytinin İstanbul'a sevki istenmiştir.[39]

Dahiliye Nezareti'nin 29 Eylül 1919 tarihinde Edirne ve Hüdavendigâr vilayetleriyle Çatalca ve İzmit mutasarrıflıklarına çektiği telgraflardan İstanbul'un neredeyse açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Telgrafta aşar ve iaşe malına ait ne kadar zahire varsa acilen deniz veya tren yoluyla İstanbul'a gönderilmesi, hatta trenle gönderilecek zahirenin bir vagonu dolduracak miktara ulaşır ulaşmaz derhal yüklenerek sevk edilmesi istenmiştir.[40]

Hükümetin bunca girişimlerine rağmen Anadolu'dan beklenen hububat sevkıyatı gerçekleşmemiş, İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgalinden sonra İstanbul Hükümetleriyle Anadolu arasındaki ilişkiler kopmuş, Ankara'daki Milli Hükümet, İstanbul işgal bölgesiyle olan mübadeleleri gümrük resmine tabi tutmaya başlamıştır. Hububat ve gıda maddesi konusunda Anadolu'dan ümidini kesen İstanbul hükümetleri, İstanbul piyasasını, yurt dışından gelen ithal hububat ve gıda maddeleriyle canlandırmaya çalışacaktır.

Amerika'dan un ve hububat getirilmesi konusundaki çalışmaları Amerikan Muavenet Heyetleri ile İngiliz Vitol Şirketi yürütmüşlerdir. Zaman zaman ortak olarak çalışan bu iki kuruluşun ithalat faaliyetleri 1919 yılının ilk aylarında başlamış, 1920, 21 ve 22 yıllarında artarak devam etmiştir.

Vitol ve Ortakları Ticarethanesi ile Amerikan Muavenet Heyeti arasında yapılan anlaşma sonucunda 1919 Şubatından itibaren Amerika'dan un sevkıyatına başlanmış, getirilen unlar Vitol Şirketi'nin Galata Rıhtım Han'daki depolarına sevk edilmiş, 1 Mart 1919 tarihinden itibaren de fırıncılara ve yerli tüccara peşin ve ucuz olarak satılmıştır.[41]

Yurt dışından getirilen un miktarına bağlı olarak ekmek fiyatlarında bazen %35'e varan ucuzlamalar görülebildiği gibi, iklim şartları nedeniyle gemilerin İstanbul'a zamanında ulaşamaması veya Amerika limanlarında meydana gelen grevler yüzünden de fiyatlar aşırı derecede yükseldiğinden, İstanbul halkı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmiştir.

1920 Şubatında Amerika'da meydana gelen Faw liman grevi üzerine İstanbul'a gelen un miktarında azalma görülünce, birinci nevi ekmeğin kilosu 60 para, ikinci nevi ekmeğinki de 40 para artmıştır.[42] Bu gelişme üzerine İngiliz tüccar Vitol İskenderiye ve Pire'de bulunan 6000 ton unu 15-20 gün içinde İstanbul'a getirebileceğini bildirmiştir. Ancak bu süre içerisinde Anadolu'dan zahire gelir ve piyasanın düşmesine neden olursa aradaki fiyat farkının Hükümet tarafından kendisine ödeneceğine dair taahhütname verilecekti. Çaresiz kalan Hükümet tüccarın şartını kabul etmiş ve 25 Nisan 1920 de İtibar-ı Milli Bankası ile mukavelename düzenlenmesine karar vermiştir.[43]

Hükümet bu sıkıntı döneminde Amiral Bristol'ün de yardım ve aracılığını istemiştir. Bristol, Kafkasya'ya gönderilmek üzere Yakındoğu Yardım Heyeti'nin elinde bulunan 2000 ton unun 1000 tonunun peşin ve temettü vergisi ödenmeksizin verilebileceğini, 63 kiloluk un çuvalına 10 dolar 71 sent ödendiği takdirde Amerika'dan un getirmeye devam edebileceğini bildirmiştir. Türk parasıyla 12,5 liraya mal olacak olan bir çuval unun tonuna, masrafları hariç olmak üzere 170 dolar, 1000 ton un için de nakliye masrafları dahil olmak üzere İtibar-ı Millî Bankası aracılığı ile 200.000 lira ödenmesine karar verilmiştir.[44] Vurgunculuk nedeniyle fiyatları sürekli artan şeker, pirinç, yağ ve makarna gibi gıda maddelerinin fiyatlarının aşağıya çekilebilmesi için de 1920 Ekiminden itibaren dış piyasadan satın alınıp İstanbul'da maliyet fiyatına satılması kararlaştırılmıştır.[45] Un, şeker, pirinç, et, yumurta, tereyağı ve içyağları, peynir, patates ve fasulye ithalatı da 1922 yılının ilk yarısında bir hayli artmıştır.

Gıda sıkıntısı, pahalılık ve vurgunculuğun yanı sıra eksik gramajlı ve mahlut undan yapılmış ekmekler de Hükümet ve İstanbul'un yerel yönetimlerini uğraştıran sorunlardandı. Buğday ununa bakla unu, süpürge tohumu, palamut vs gibi maddeler karıştırılarak elde edilen mağşuş veya mahlut undan üretilen ekmek, insan sağlığını bozabiliyordu.

Hükümet 1919 Martında mahlut ekmek üretimini önlemek, gramajını, lezzetini ve dağıtımını denetlemek amacıyla İaşe Murakabe Heyeti oluşturmuş, suiistimalde bulunanları azletmekte de tam yetkili kılmıştı.[46] Hem hükümetin belirlediği ekmek fiyatlarından, hem de Murakabe Heyeti'nin denetiminden hoşnut olmayan un tüccarları ve fabrikatörler birinci ve ikinci nevi ekmek yapımında kullanılan buğdayın ekstrasını piyasadan çekerek ekmeğin kalitesinin düşmesine neden olmuşlardır.[47] Denetimlerde ekmekçi esnafının ve fırıncıların da gramaj ve kalite konusundaki uyarıları dikkate almadıkları görülmüştür.

İaşe Encümeni, nefis ve kaliteli ekmek çıkarmak, piyasaya ekstra un sürmek konusunda uyarmak ve narh tespitinde ortak tutum belirlemek için zahire tüccarlarını, un fabrikatörlerini ve fırıncı esnafının temsilcilerini Encümen'e çağırma kararı aldı. Çünkü esnaf ve tüccara rağmen alınan kararların uygulanması olumlu sonuçlar vermiyordu.

Ocak 1920'de içerisinde İstanbul ve Bilad-i Sela-

se'de (Üsküdar, Galata, Eyüp) bulunan tüm un fabrikatörleri, zahire tüccarları, fırıncı esnaf ve ustalarının temsilcileri İaşe Encümeni'ne davet edildiler. Yapılan görüşmeler sonunda zahire, un ve ekmeklerin evsaf ve fiyatları hakkında şu kararlar alınmıştır:[48]

1. Haydarpaşa'da teslim olunmak şartıyla %10 çavdarlı Eskişehir, Ankara, Konya ve mülhakatı malı yumuşak buğdayın beher okkası 16, mahlut buğdayın 15, Kütahya cinsi malı 13,5 kuruştur.

2. %10 dan daha fazla çavdarlı olan malların fiyatları piyasadaki usule tabidir.

3. Fabrikalar, 76 ila 78 randımanla ekstrası içinde olmak şartıyla yarı yarıya birinci ve ikinci nevi un üretecek, hiçbir fabrika bu iki çeşitten başka bir un çıkarmayacaktır.

4. Birinci nevi unun 72 kiloluk bir çuvalı 1450 ve ikinci nevi unun çuvalı 1200 kuruştur.

5. 19 Ocak 1920 tarihinden itibaren birinci nevi undan imal edilecek birinci nevi ekmeğe 17, ikinci nevi ekmeğe 14 kuruş narh konulmuştur.

6. Ekstra ekstra undan baston şeklinde üretilen francalanın kilosuna 18 kuruş narh konulmuştur. Bu francala, ancak Kanada, Amerika veya yerli ekstra ekstra unundan imal edilebilir. Francalanın dörtte bir kiloluktan aşağı kısmı çıkarılmayacaktır, çıkarılırsa müsadere edilecek, çıkaranlar da Divan-ı Harb'e verilecektir.

7. Francala, önceden olduğu gibi bira mayası ile sınırlı ve muayyen fırınlarda üretilecektir.

8. %50'si ekstra ekstra, %50'si birinci düzkırma unundan birinci nevi ekmek çıkarılacak, kilosuna da 15 kuruş narh konulacaktır. Bu ekmeğin yarım ve dörtte bir kilolukları müdevver olarak çıkarılabilecek, karnına da bir bıçak ve kapaklı bıçak vurulacaktır.

9. Üçte biri birinci düz kırma, üçte biri ikinci düz kırma, üçte biri arpa unundan olmak üzere ikinci nevi ekmek çıkarılacak, bunun fiyatı da 11 kuruş olacaktır. Bu ekmeğe de üç çizgi bıçak vurulacaktır.

10. Her fırın, francaladan başka bu iki nevi ekmekten bulundurmak zorundadır. İkinci nevi ekmek bulundurmayan fırınların birinci nevi ekmekleri madun (aşağı) ekmek sayılacak ve ikinci nevi ekmek fiyatıyla satılacaktır.

11. Evlere ekmek getiren seyyar tablakârlara francala ve birinci nevi ekmek için müşteri tarafından 20 para tablakâr hakkı verilecek, ikinci nevi ekmek için tablakâr hakkı verilmeyecektir.

12. Fırıncıların istenen ölçülerde ve her iki neviden ihtiyacı karşılayacak kadar ekmek çıkarıp çıkarmadıklarını, İaşe Müfettişleri ve Belediye zabıtaları takip edecek, bu kurallara uymayan fırıncılar, İaşe Kararnamesi'nin 9. maddesi gereğince Divan-ı Harb'e sevk edileceklerdir. Alınan bu kararlara uymayan zahire tüccarı, un fabrikatörleri ve fırıncılar hakkında da aynı madde gereğince işlem yapılacaktır.

Bu kararlara rağmen, İstanbul'a zahire ve un girişinin azaldığı aylarda mahlut un ve ekmek satışları artmıştır. Yapılan denetimlerde kurallara uymadıkları tespit edilen fırıncı, esnaf ve tüccara, Dersaadet 3. İdare-i Örfiyye Divan-ı Harbi tarafından suçlarına göre 10 ila 200 lira arasında değişen para ve hapis cezaları verilmiştir.[49]

Mütareke döneminde İstanbul'da gıda sıkıntısı çekilmemesi, kalitesiz ekmek ve gıda maddesi üretilip dağıtılmaması için hükümet ve belediyenin gösterdiği çabalara rağmen sorunlar Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. ■

1. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, Ankara, 1995, s. 155.
2. Savaş yıllarında buğday üretimi %47, tütün %51, kuru üzüm %54, fındık %65, yaş koza %69, koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 oranında azalmıştır. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993, s. 24.
3. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK Yay., 1994, s. 8.
4. Eldem, *age*, s. 131.
5. Stefanos Yerasimos (haz.), *İstanbul 1914-1923*, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s. 85.
6. Mehmet Temel, "İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu", Dokuzeylül Üniv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst., yayımlanmamış doktora tezi, İzmir, 1997, s. 49-98.
7. Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşlarında İstanbul ve Yardımları*, c. II, İstanbul, 1975, s. 247-249.
8. Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: Milliyet Yay., 1978, s. 13-15.
9. Boratav, *age*, s. 20.
10. BOA, MV. Maz., Def: 213, no. 29.
11. BOA, DH. İ-UM., Dos: E-57, no. 89.
12. Eldem, *age*, s. 183.
13. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957, s. 387.
14. Eldem, *age*, s. 161.
15. Metin Ayışığı, "Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri", basılmamış doçentlik takdim tezi, Balıkesir, 1995, s. 63, 67, 73, 75.
16. Temel, *age*, s. 23
17. Eldem, *age*, s. 8
18. Eldem, *age*, s. 9
19. BOA, adı geçen dos., no. 47.
20. BOA, adı geçen dos., no. 91.
21. *Alemdar*, 9 Temmuz 1920, no. 2864
22. BOA, MV. Maz., Def: 213, no. 29.
23. BOA, DH-KMS, Dos: 56-1, no. 9.
24. *Düstur*, Tertip II, c. 11, s. 298.
25. *Sabah*, 31 Temmuz 1919, no. 10671.
26. *İkdam*, 31 Ekim 1919, no. 8159.
27. BOA, DH. İ-UM., Dos: E-57, no. 41.
28. BOA, DH-KMS, Dos: 56-1, no. 15; BOA, DH. İ-UM., Dos: E-57, no. 47, 72.
29. BOA, DH-KMS, Dos: 60-1, no. 67; BOA, MV. Maz., Def: 221, no. 83.
30. BOA, MV. Maz., Def: 217, no. 53. Amerikan Muavenet Heyeti'nin Mütareke döneminde yurtdışından getirdiği mallardan gümrük vergisi alınmamıştır. Meclis-i Vükela, 17.1.1919-18.8.1922 tarihleri arasında 2, 4 ve 6'şar aylık sürelerden oluşan yedi gümrük muafiyet kararnamesi çıkarmıştır. Temel, *age*, s. 37.
31. BOA, DH-KMS, Dos: 51-2, no. 2.
32. BOA, *agb*, Lef. 1.
33. BOA, *agb*, Lef. 3.
34. BOA, *agb*, Lef. 6.
35. BOA, *agb*, Lef. 7.
36. BOA, *agb*, Lef. 8.
37. BOA, *agb*, Lef. 12, 14.
38. BOA, DH-KMS., Dos: 56-1, no. 15, Lef. 6/2.
39. BOA, *agb*, Lef. 8.
40. BOA, DH-ŞFR., Dos: 103, no. 233.
41. Sabah, 2 Mart 1919, no. 10521.
42. İkdam, 31 Mart 1920, no. 8307.
43. BOA, MV. Maz., Def: 218. no. 150.
44. BOA, MV. Maz., Def: 219. no. 35.
45. BOA, MV. Maz., Def: 220, no. 164.
46. Temel, *age*., s. 41-42.
47. BOA, DH. İ-UM., Dos: E-57, no. 59.
48. BOA, DH. İ-UM., Dos: E-58, no. 16; *İkdam*, 11 Ocak 1920, no. 8231
49. Temel, *age*, s. 46

MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET DEVİRLERİNDE AFYON BASINININ KÖKLEŞMESİ VE ETKİSİ

DR. TURAN AKKOYUN*

Basının bir haber vasıtası olmasının ötesinde, hem halkı eğittiği, hem kamuoyu oluşturduğu, hem de kamuoyunu yönlendirdiği bilinen bir gerçektir. Bilinen bir başka gerçek ise, Avrupalılaşmayı esas alan, yakın devir Türk aydınının, bir kamuoyu oluşturmak ve onu eğitmek hedefidir. Onlar, bu kamuoyunun Paris ve Londra'daki gibi Türkiye'de de aynı rolü oynayacağı ümidindedirler. Bu işte baş araçları, Batı dünyasında önemini çabuk kavradıkları basındır.[1] Basın ise patronundan müdürüne, çalışanlarından okuyucularına kadar uzanan geniş bir kavramdır. Bu çalışma, basını "dar anlamda" ele almakta, sadece gazete ve dergileri kapsamaktadır.[2] Tarihçilerden ciddiyeti ve ilmî ağırlığı ile tanınanlar basını genelde geri planda düşünmüşlerdir. A. Zeki Velidî Togan'ın ifadeleri buna en güzel örnektir:[3]

> Gazeteler ve mecmualar ve umumen vakıtlı matbuat zamanımızın vak'anüvisleridir. Fakat bunlarda haberler umumiyetle gün ve saatinde ve hiç tetkîk edilmeden yazılır. Hiçbir vakit vakıalar ancak bir gazete yüzünden öğrenilmez. Bu itibarla gazeteler zamanındaki muhtelif fikirleri, fırka mücadelelerini gösteren kaldıklardır. Mamafih zamanımızda tarih yazmak için ilk müracaat edilecek başlıca menba' bunlardır."

Nûr, 1 Ağustos 1926.

Türkiye'de matbaanın ve matbuatın taşraya yayılması, başta Yahudiler olmak üzere, gayrimüslimler vasıtasıyla olmuştur.[4] 1908 senesine kadar çıkan matbuat mahdut olmakla birlikte, bu tarihten itibaren hem İstanbul, hem de taşra basınında "bolluk" göze çarpar.[5] Mahalli basındaki artışta Adana, İzmir ve Trabzon diğer vilayetlere göre daha öne çıkarlar. Biz bunlardan daha geride olan Afyon'u ele alarak bir neticeye varmaya çalışacağız.

Afyon'da basın hayatı II. Meşrutiyet'ten sonra meydana gelebilmiştir. Böyle olmakla birlikte bu şehrin basın hayatı son derece zengin ve kalıcı olmuştur. Matbaanın Afyon'a gelmesi hakkında ilk esaslı bilgileri imzasız olarak yayımlanan "Şehrimizde Matbaacılık Hayatı" başlıklı makaleden öğreniyoruz. Buna göre, Afyonkarahisar'da basının hareket noktası olan matbaa, II. Meşrutiyet devrinde Hacı Muharrem Efendi tarafından tesis edilmiştir. Onun ilk matbaası son derece iptidai bir tezgâhtan ibaretti. Liva Matbaası'nı tesis eden Hoca Ali Efendi Afyon'da ikinci matbaanın sahibidir. Liva Matbaası'nın şöhreti Afyon vilayetinin hudutlarını aşar. Matbaa, Milli Mücadele senelerinde Aydın ve Menteşe Havalisi Umûm Kuvâ-yı Millîye Kumandanı Demirci Mehmed Efe'nin talebi üzerine, emrine gönderilir.[6] Bu matbaa sayesinde 9 Haziran 1920 tarihinden itibaren[7] Nazilli'de, imtiyaz sahipliğini ve mesul müdürlüğünü Sami, başmuharrirliğini de Burhaneddin beylerin yaptıkları, *Aydın İli* isimli gazete çıkarılmıştır.[8]

"İzmir bölgesine bağlı olan"[9] Afyon basınına dair toplu bir çalışma yapmak 1930'lardan beri basının ve yazarların en önemli hedeflerinden birini teşkil eder. İlk teşebbüs Filibe Başkonsolosu İsmail Okday (İsmail Hakkı Tevfik) tarafından gerçekleştirilir.[10] Bu kitapçık Afyon basınının o tarihteki tek gazetesi olan *Haber*'de geniş akis bulmuştur:

> Filibe Başkonsolosu B. İsmail Okday şehrimizde şimdiye kadar çıkmış ve çıkmakta bulunmuş olan gazete ve mecmualar hakkında broşör neşretmiştir.[11]

Aynı gazete, zikredilen kitapçığı 11 Mart 1937 tarihinde bir kere daha tanıtır. Bu yazıdan da Cumhuriyet'in ilk senelerinde gazetelerin organik bağı hakkında mühim bilgiler elde etmekteyiz:[12]

> Bir zaman evvel Matbuat Umûm Müdürlüğü Hariciye Vekâleti'ne bağlı idi...
>
> Bir hariciye memuru olan B. Okday'ın Ankara'da bulunduğu esnada gazeteler hakkında topladığı malumatı bu sûretle neşrettiği anlaşılıyor...

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Şehrimiz hakkında verilen malûmatta eksiklik vardır. Fakat eksik de olsa 11 gazete ve mecmuadan bahis olması itibariyle kıymetlidir.

Afyon'da Kültür ve Turizm Müdürlüğü yapmış olan Mehmet Tekin de Hatay'ın anavatana katılışının 50. yıldönümü vesilesi ile 1989 senesinde şehrin matbuatıyla ilgili olarak "Hatay'ın anavatana katılışının 50. yılında Anadolu basınının Hatay konusuna gösterdiği ilgiyi yansıtmayı amaçlayan", gazetelere, "kısmen de gözlemlere" dayanarak *Afyon Basını ve Afyon Basınında Hatay'ın İşgal Yılları* başlıklı küçük bir eser kaleme alır.[13] Eserin ikinci bölümünde "Afyon basın-yayınının kuş bakışı incelenmesine ve Afyon Basın Tarihi'ne bir zemin oluşturulmasına çalışılmıştır."

Cumhuriyet döneminde Afyon'da çıkan bazı gazetelerin başlıkları.

Bunların haricinde Afyon basınının muhtevası üzerine bazı şahsiyetler de basında yayımlanan makaleler kaleme almışlardır ki, bunların bir kısmı önemli birer kaynak mahiyetindedir.[14] Şu ana kadar pek fazla bir yayını olmasa da, Ümmiye Talay Afyon Basın Tarihi üzerinde toplu bir araştırma için çalışmalarını sürdürmektedir.

Afyon vilayeti, basın bakımından kısa fakat zengin bir maziye sahiptir. II. Meşrutiyet devrinde başlayan şehrin basın hayatı, Milli Mücadele esnasında ve Cumhuriyet devrinde zenginleşerek yürümüştür. Gazetelerin yanında dergiler de şehirde kalıcı ilmî ve edebî bilgileri aksettirmişlerdir. Pek çok şehirde örnekleri görüldüğü üzere, Afyon'da *Taşpınar* dergisi 19 Şubat 1932 tarihinde kurulan Halkevlerinin "Kütüphanecilik ve Yayın" kolunun ülke çapında giriştiği dergi yayını faaliyetlerinden sadece biridir. Mahalli basın bibliyografya çalışmaları, araştırmaları ile tanınan ve aslen Afyon- Bolvadinli olan Prof. Dr. Ömer Faruk Huyugüzel dergi üzerinde bir bitirme tezi[15] yaptırarak Taşpınar'ın ilim dünyasında daha fazla tanınması yönünde bir adım atmıştır.

Afyon basın-yayın organlarına dair en detaylı bilgileri, Ömer Fevzi Atabek'ten öğreniyoruz:[16]

1. *Haber*,[17] *Sonhaber:* İmtiyaz sahibi Erkinlizade Abdullah Mahir Beğ,[18] gündelik siyasi.

2. *Emek:*[19] imtiyaz sahibi- Abdülkadir Beğ, Haftalık siyasi.

3. *Zafer:*[20] Haber'in imtiyaz sahibi Erkinlizade Abdullah Mahir Beğ, gündelik.

4. *İkaz:*[21] imtiyaz sahibi Koçzade Mehmed Şükrü Beğ, haftalık siyasi.

5. *Memleket:*[22] imtiyaz sahibi Faruk Şükrü Beğ,[23] haftalık siyasi.

6. *Karahisâr-ı Sâhib:*[24] imtiyaz sahibi resmî, haftada iki.

7. *Sözbirliği:*[25] imtiyaz sahibi Hacı Ali Beğ, günlük siyâsî, içtimâ'î, edebî.

8. *Zafer:* imtiyaz sahibi Erkinlizade Abdullah Mahir Beğ, haftalık siyasî.

9. *Lise:*[26] Her ay çıkar talebe mecmu'asıdır.

10. *Taşpınar:*[27] imtiyaz sahibi Eflatun Cem, ilk, edebî.

11. *Nur:*[28] imtiyaz sahibi Ahmed Sami[29] Beğ, 15 günde çıkan ilmî ve edebî mecmu'adır.

12. *Fen:* Aylık olub Lise Fen şu'besi talebeleri tarafından çıkarılan riyâzî bir mecmu'adır.

13. *Hisar:* imtiyaz sahibi Faruk Şükrü Beğ, haftalık.

14. *Hürmet:* imtiyaz sahibi Faruk Şükrü Beğ siyâsî.

15. *Siyasî:* imtiyaz sahibi Faruk Şükrü Beğ.

16. *Güngör:* imtiyaz sahibi Nezihe Güngör, haftalık, içtimâ'î.

17. *Kocatepe:* imtiyaz sahibi Rüşdü Kodman, günlük,[30] siyasî.

18. *Olucak:*[31] imtiyaz sahibi Lütfi Yüzkurduneşi, haftalık, siyasî.

19. *Doğuş:* imtiyaz sahibi Koçoğlu Nusret Beğ.

20. *Sadakat:* imtiyaz sahibi Seyfi Özçoban,[32] günlük, siyasî.

21. *Türkeli Mecmuası:*[33] imtiyaz sahibi Mehmed[34] Beğ.

22. *Afyon Postası:*[35] imtiyaz sahibi Rıza Çelebi.

23. *Ajans:* imtiyaz sahibi Faruk, haftalık, siyasî.

24. *Afyon'da Demokrat:* imtiyaz sahibi Mehmed Arpacıoğlu, haftalık, siyasî.

25. *Demokrat Afyon*,[36] imtiyaz sahibi İsmail Bıdık, günlük, siyasî.

26. *14 Mayıs:* imtiyaz sahibi Kadir, günlük, siyasî.

27. *Kurtuluş:*[37] imtiyaz sahibi Rüştü Kutman.[38]

Ömer Fevzi Atabek 27 maddede "(Karahisâr) şehrinde fâsılalı çıkan (gazete ve mecmu'a)lar" başlığı altında 1950'lerin başlarına kadar çıkan gazete ve dergileri sıralamış, fakat bazı basın temsilcilerini vermemiştir. Belki de ulaşamamıştır. Onun zikretmediği basın-yayın temsilcilerini, çok-partili hayata geçiş sürecindekileri de eklecek olursak, Afyon basını gazete ve dergi bakımından çok çeşitlilik arz etmektedir. Gazete sayısının fazla olması, şehirde

fikri yapının zengin olmasıyla alakalı olduğu kadar, ilan ve reklam elde etme gayesinden[39] de kaynaklanmaktadır.

Manzara: Afyonkarahisar şehrinde çıkarılan ilk gazetedir. Bir gayrimüslim vatandaş[40] tarafından çıkarılmıştır. Hacı Muharrem Efendi'nin taşbaskı tezgâhında sadece bir yüzüne baskı yapılmış saydam bir kâğıttan, bir makale ve bir sinema ilanından ibaretti. Bu gazete, sinema ilanına pul yapıştırma zaruretinden kurtulmak için çıkarılmıştır. Birkaç nüsha yayımlanabilmiştir.[41]

Ferdâ: Birinci Dünya Savaşı sonlarında yayımlanan ve Afyonkarahisar'ın ilk dergisi olan *Ferdâ* derginin, imtiyaz sahibi Haydar, mesul müdürü Ahmed Sami'dir.[42]

Halkın Sesi: Milli Mücadele senelerinde[43] *Ögüd* gazetesi kapatılınca Mehmed Şükrü tarafından yayımlanmıştır.[44]

İrşad: Milli Mücadele senelerinde çıkarılmış bir dergidir.[45]

Türk: 1924 senesinde yayımlanmaya başlamış aylık bir dergi olup, imtiyaz sahibi Ahmed Sami'dir.[46]

Neşe: Milli Mücadele'nin Türk zaferiyle neticelenmesine müteakiben ancak bir nüsha yayımlanabilen gazetedir.[47]

Doktor: 1920'li senelerde Şükrü Beğ tarafından yayınlanan hacimli, muhteviyatı zengin bir dergidir.[48]

Afyon Haber: 8 Kasım 1962 tarihinde yayımlanmaya başlayan, imtiyaz sahipliğini Hulusi Özerkan, yazı işleri müdürlüğünü Selahattin Çay'ın üstlendiği günlük bir gazetedir.[49]

Gençliğin Sesi: Hulisi Özerkan'ın sahipliğinde 1959 senesinde yayımlanmağa başlayan günlük bir gazetedir.[50]

Görktan: Taşpınar dergisinin maddi imkânsızlıklar sebebiyle kapanmak zorunda kalmasından sonra, Edip Âli Bakı'nın teşvikiyle Muzaffer Görktan tarafından yayımlanmış olup, *Taşpınar*'da yarım kalan tefrikalar bu dergide yayımlanmaya devam etmiştir. Derginin yazarları arasında Kamil Miras, Edip Âli Bakı, Ahmet Sami Onar, Alâeddin Teoman, Orhan Özgürel, Cemalettin Ünlü, Mahir Erkmen, Süleyman Gönçer, Yahya Kemal, Bekir Sıtkı Sencer bulunduğu[51] dikkate alınacak olursa derginin fikrî gücü ortaya çıkar.

Güven: 1953 senesinde yayımlanmaya başlayan gazetenin imtiyaz sahipliğini Mehmet Acar yapmıştır.[52]

Kale: 1949 senesinde yayınlanmaya başlayıp, 1950 senesi ortalarında kapanan, önce günlük çıkan, daha sonra haftalığa dönüşen bir gazetedir.[53]

Kocatepe: 29 Ekim 1937 tarihinde yayın hayatına başlayıp kısa bir müddet sonra kapanan gazete,[54] 1949 senesi başlarında tekrar yayınına başlamışsa da, 1952 senesi ortalarına kadar yayımlanabilmiş haftalık bir gazetedir.[55]

Kudret: İbrahim ve Mehmet Türkak kardeşler tarafından 1957-1963 seneleri arasında çıkarılan günlük bir gazetedir.

Köye Doğru: 1949 senesi başlarından 1952 senesine kadar yayımlanmış, son nüshaları *Bizim Köye Doğru* ismi ile neşredilmiş, ziraî nitelikli haftalık bir gazetedir.[56]

Mihrak: 1950 senesi ortalarında yayımlanmış haftalık bir gazetedir.[57]

Menderes: 7 Mayıs 1953 tarihinde yayımlanmaya başlamış olan günlük gazetenin, imtiyaz sahipliğini ve yazı işleri müdürlüğünü Vedat Hazer yapmıştır.[58]

Sebat: 1949 senesi içinde Ali Türk Keskin[59] tarafından çıkarılmıştır.[60]

Yeni Kale: 1950 senesinde yayımlanan günlük bir gazetedir.[61]

Yeni Ondört Mayıs: 1959 senesinde Nusret Koçoğlu tarafından çıkarılmıştır.[62]

Ögüd: Milli Mücadele esnasında *İkaz* gazetesi yerine Afyon'da[63] çıkarılmıştır.

Taşra basınına örnek olarak ele aldığımız Afyon basınına dair genel değerlendirme yapacak olursak, mevzuya Türkiye'nin batılılaşma çizgisinden başlamak kanaatimizce daha uygun olacaktır. Devlet-i Alî Osman, "haşmet"ini kaybetmeye başlayınca gösterdiği mukavemet fazla etkili olamamış, kendi esasına dayanarak, Batı'nın karşısında yeni bir sistem geliştiremediği için, fikrî olarak da Avrupa'ya teslim olmak zorunda kalmıştır. XIX. asrın başlarından itibaren toplumu her bakımdan ve cihetten etkileyecek değişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bunun adı, ilk zamanlardan itibaren "civilisation"un Türkçe karşılığı olarak kullanılan "sivilizasyon" olmuştur. Oradan "medeniyet"e, ardından da "uygarlığa" uzanılan bir yolculuğa çıkılmıştır. Sadece bu çizgiyi takip etsek bile, demokrasimizin kat ettiği yolu görmemiz mümkündür.

XIX. asrın Türkçede bıraktığı kelimelerden birisi "medeniyet"dir. Mevzuuya adeta ömrünü veren günümüz ilim adamlarından Tuncer Baykara "medeniyet" üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir.[64] Bu mefhum daha sonraki tüm siyasi tekamülü de etkileyeceği için üzerinde biraz daha fazla durmak faydalı olacaktır: Kelime olarak 1838 senesi civarında tespit edilebilen "medeniyet" aslen Arapça olmakla beraber, bu dilde böyle bir kelime olmayıp, doğrudan Osmanlıların kendilerinin ortaya çıkardığı bir mefhumdur.

Mustafa Reşid Efendi 1834 senesinde ilk defa "sivilizasyon" kelimesini Türkçe gibi kullanmıştır. Bilhassa 1850'lerde yayılır. Buna karşılık 1838 civarında Sadık Rıfat Paşa yukarıda da ifade ettiğimiz gibi "medeniyet" diye bir kelime kullanmıştır. Bu 1843 senesinde *Dictionnaire Français-Turc* isimli Fransızca-Türkçe lügatte "modonüet" biçiminde daha net bir şekilde tespit edilebilmektedir.

1890'larda bu mefhuma teknik hususiyetler de eklenmiş ve yarım asır sonra da 1940'larda yerine "uygarlık" uydurulmuştur.

Taşra basınının haber alma kaynakları da düşündürücüdür. Bu ihtiyacı Anadolu Ajansı karşılamaktadır. Basının kamuoyu üzerindeki tesiri ince-

lenirken dikkate alınması gereken konulardan birisi de budur. 1924 yılında Bütçe Kanunu ile Matbuat İdaresi'nden ayrılarak özerk şirket haline getirilen Anadolu Ajansı[65] ile mahalli basın arasında genelde iyi bir ilişkinin olduğu söylenemez. İlk önceleri ajansın imkânsızlıklar içinde olduğundan ve teknik eksikliklerden bahsedildiği halde, zamanla bir siteme ve önü alınamayan şikâyetlere sahne olan, Afyon'un da bölge olarak bağlı bulunduğu İzmir basınından bazı örnekler vermek, konunun daha kolay anlaşılmasına yardımcı olacaktır:

Türk Sesi 21 Eylül 1923 tarihinde Anadolu Ajansı'nın yetersizliğinden bahsettikten sonra, imkânsızlıklardan da söz eder.[66] Aynı yılın sonuna doğru bu kez *Ahenk*'te de bir yazı yayınlanır:[67]

> Anadolu Ajansı Ankara'dan İstanbul'a gidiyor. İstanbul gazeteleri yazıyor. Sonra da bu gazeteler İzmir'e geliyor. İzmir'de satılıyor. Neden sonra aynı ajans lütfen gazetelerimize vusul buluyor. Telgrafçıların emeklerine mi yanılıyor, yoksa bizim ajanslarla intizarla geçen zamanlarımıza mı acınır, bilemiyoruz! İşin garibi şu ki, İstanbul ajansı müdürü Hidayet Bey, bize tebligatta bulunuyor. Ve diyor ki: ajanslar buradan vaktiyle telgrafhaneye veriliyor, siz kaç saat tehirle alıyorsunuz. Muhterem Hidayet Bey'in telgrafla vaki olan bu suallerine günler ve haftalar geçti de cevap veremedik. Çünkü imkân yokdu. Vaktinde alıyoruz disek almamış olacaktık. Almıyoruz disek belki alacakdık. Şimdi kaç günler oldu. Vaktinde değil İstanbul'dan, Ankara'dan da alamıyoruz. Ve sonra aldığı da nedir? İstanbul ve Ankara gazetelerine tebliğ edilen havadisin onda biri, vaktinde de alamıyoruz. Buna mı teessüf etmeliyiz? Yoksa bu son günlerde ajansın İzmir'de anlaşılamayan manasına mı? gülmeli miyiz bilemiyorum....

İsmail Hakkı da *Sadâ-yı Hak*'ta bu konuya temas eder:[68]

> Milletin hazinesinden yüz bin küsur lira para aldığı halde vazifesini ve hikmet-i teşkilini anlamayan bir müessese varsa o da Anadolu Ajansı'dır.
>
> Bu ajans evvel emirde haricle kendisini katiyyen alakâdar görmüyor. Vazifesini dahilî gazetelere haber nakli, bir iki vekilin haseb-i alicenab beyanatını tamim etmekden ibaret zannediyor. Eğer bunu da hakkıyla yapabilmiş olsa yüz bin liraya acımayacak. Bu kadar para ile bu kadar iş görülüyor deyib geçecek idik. Halbuki vaziyet tamamen aksidir. Ajans ne dahilî ne de haricî müsbet hiç bir iş görmemekte bazan işlediği hatalarla nâkabil-i tamir dahineler açmaktadır.
>
> .... Velhasıl hükûmetin dahili ve harici propaganda vazifesini yapacak ciddî teşkilâta ihtiyacı vardır. Bu neye mal olur ise olsun yapılmalıdır. Memleketin buna ihtiyacı vardır. Eğer büdce meselesi bu teşkilâta mani ise Anadolu Ajansı kapanmalıdır. Zira gülünç olmakta kendi kendimizi aldatmakta mânâ yokdur. Yüz bin küsur liraya yazıkdır.

Afyon Halkevi'nin yayımladığı Taşpınar dergisinin 69. sayısı.

Milli Mücadele'yi ve Cumhuriyet'in ilanını takip eden aylarda beliren bu rahatsızlık ve şikâyetler azalmayacak ve giderek artacaktır. *Hizmet* 1926 senesinde "Anadolu Ajansı'nın ıslah edilmesi lâzımdır"[69] derken, 1932 senesinde *Anadolu*'da Kemal Talat biraz da mizahi olarak aynı konuya temas eder:[70]

> Anadolu Ajansı Amerika, Japonya, Çin havadislerini günü gününe veriyor. Bu çabukluğa 'aşkolsun' dememek insafsızlık olur.
>
> Anadolu Ajansı memleket haberlerini kırk sekiz saat sonra veriyor. Dil kurultayına ait telgrafları günü gününe vermedi. Gece yarılarına kadar bekledik. Ne gelen var ne giden. Çabukluğuna aşkolsun dedik, ya bu betaetine ne diyelim? ne denir? ya sabır, ya selamet demekten başka....
>
> Ajansın İstanbul'daki memuru, işin ehemmiyetini takdir ederek ona göre davransaydı, İzmir'le beraber Aydın, Denizli, Manisa, Muğla, Isparta, Burdur vilâyetleri ve mülhakatı halkı kurultay müzakeratını bir gün sonra okumuş olmazdı.
>
> ....Anlaşılıyor ki ajans, elindeki değneğin iki ucunu birleştiremiyor. Acaba yıldırıma taş çıkartan çabukluğu ile kamlumbağaya rahmet okutan betaetini birbirine karıştırıp ikisinden bir hülâsa çıkaramaz mı? Eğer ikisinin ortasını bulabilirse, o zaman ...
>
> Olmayacak duaya amin diyemedim."

Orhan Rahmi de Anadolu Ajansı'nın Ankara ve İstanbul'daki basın lehine taraflı, taşraya ise vurdumduymaz olduğunu[71] ısrarla vurguladıktan sonra daha geniş bir makale yayımlayarak bu ajansı tahlil ve tenkit eder:[72]

> Bizim bir Anadolu Ajansı'mız vardır. Haberleri; telgraf veya telsizle değil kağnı ile taşır. Vurdum-duymaz, alcyhinde neşriyata kızmaz, sabırlı, olgun, filezof bir müessesedir. Eğer yarı resmî bir müessese olmasaydı, onun çatı kenarına 'maşallah sübanallah' levhaları ile bir tutam boncuk, birkaç sarmısak asar; "-uyu da büyü yavrum!" derdik.. Fakat öyle değil yarı resmî bir sıfatı var. Aynı zamanda matbuata para ile haber verir. Gazetelerin müşterek bir istihbarat bürosu gibidir. Ne hikmettir, ne iştir bilinmez, bu müessese ile İzmir matbuatının arasında meçhûl bir kara kedi dolaşır durur.
>
> Haberlerin çoğu ve iyileri sağ elden derhal İstanbul'a giderler. Biz bekler dururuz. En mühim hâdiseler, bize daima bir, iki gün sonra gelir. Yahut da yüzlerini hiç görmeyiz. Şurada en yakın misalini vereyim de bizim ajansın hikayesi biraz daha aydınlansın.
>
> İzmir civarında bir Fransız torpidoları hadisesi oldu. Biz bunu duymadık mı, duyduk hem de aynı

günde. Kaleme sarıldık, fakat durduk, hadiseyi resmî kanaldan beklemeği de muvafık bulduk. Çünkü yapılacak yanlışlığın fena akisler uyandırması muhtemeldi. Bir de ne bakalım:

Ajansta kısa bir haber. Eko de Pari hadiseyi yazıyormuş, mühim değilmiş. Bir yanlışlık olmuş, mesele kapanıp gitmiş. İzmir matbuatına dahil bütün arkadaşların yüzü kızardı. Burnumuzun dibinde bir hadise olsun, biz yazmıyalım ve ajans vasıtasıyla Paris'teki bir gazeteden naklen hadiseyi sütunlarımıza geçirelim. Bu ne acıdır, ne fecidir?. İş bununla bitti zannetmeyin. İstanbul muhabirimiz bize bir telgraf veriyor ve diyor ki:

-Hadise şöyle olmuştur, böyle olmuştur ajansta da tebliğ var...

Yani İstanbul gazeteleri, hadiseyi yazmışlar, ajansın da tebliğini almışlar ve muhabirlerimiz bize haber veriyorlar. Biz ise gazeteciliğimizin sırtımıza yüklediği vazifeyi ifa edememekten mütevellit derin bir aciz içinde kıvranmaya başladık.

.... Valimiz Kâzım Paşa'dan ve Matbuat Umûm Müdürlüğü'nden rica ediyoruz. Bizim maddî ve manevî haklarımız, menfaatlerimiz ve şerefimiz korunmalıdır, ne yapılacaksa yapılmalı buna çare bulunmalıdır. Biz de memleket gazetesiyiz.

Ajansın, mahalli basını ikinci sınıf saydığını[73] iddia eden Şevket Bilgin, *Yeni Asır*'da sabahlara kadar beklenildiği halde Anadolu Ajansı'nın telgraflarının gelmediğini belirterek şunları yazar:[74]

...Bir devlet kurumu sayılan Anadolu Ajansı İzmir'e küçük bir şer gözüyle bakmaya alışmıştır. Bir çok kez ajansın İzmir'e karşı ilgisizliğinden dert yandık. Aldıran olmadı. Yurtdaşları, memleket dışında ve içinde olup bitenlerden duyuklandırmak ödevini üzerine alan bu ulusal kurum, esefle yazmalıyız ki, ödevini hiç de anlamış görülmüyor. Daha doğrusu ajans kendini yalnız İstanbul gazeteleri hesabına çalışmak için kurulmuş bir kurum sanıyor. İstanbul gazetelerine verilmiş olan yığın yığın haberle görürüz ki, İzmir'e bunların verilmesi belki de gereksiz sayılmıştır. Radyolarımızdan faydalanma yolunu bulmasaydık, ajansın İzmir gazetelerini her gün unutan zavallı servisleriyle gülünç duruma düşerdik...

Halkın Sesi de 1937 yılında konunun hâlâ gündemden düşmediğine işaret eder;[75] "Hadiseleri yirmi dört saat, kırk sekiz saat tehirle veren ajans İzmir'de dört tane yevmi gazetenin çıkışından ve İzmir efkâr-ı umûmiyesinin Türkiye'nin en mütekasif bir noktası oluşundan da mı haberdar değildir acaba?"

Basında çıkan bu gibi pek çok yorum ve yazı vardır. İzmir Basını, ajansın kendisini savunan yazılara da yer vermiştir.[76]

Basının mahalliliği yani belirli bir bölgeye hitap etmesi, buradaki gazete tirajlarının düşüklüğü ve dolayısıyla kamuoyu üzerindeki tesirinin azlığı, o günün maddi ve teknik imkanlarının yetersizliği taşra basınını Anadolu Ajansı nazarında geri planda bırakmış olmalıdır. Çeşitli tarihlerde ve çeşitli gazetelerde çıkan bunca yazının kasıtlı ve haksız olduğunu düşünmek mümkün değildir.

1975 senesinde İkinci Türk Basın Kurultayı'nda Afyonlu bir gazeteci tarafından sunulan tebliğdeki şu ifadeler dikkati çeker:[77] "Bizde Atatürk'ün kurduğu bir Anadolu Ajansı vardır. Hâlâ 'yurt haberleri'ni 'fahri muhabirlerle' idare etmek zihniyetinden vazgeçmemiştir. Haberlerin muntazaman masrafsız olarak merkeze ulaşmasını ister. Anlaşmalı ücretli muhabir aramaz...." Demek ki, şikâyetlerde mahalli yazarlar haklıdır.

Basın kamuoyunun oluşmasında ve yönlendirilmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Yahya Akyüz'ün ifade ettiği gibi;[78] "Basının kamuoyunu etkileme, oluşturma rolü, onun görevleri arasında sayılan şu iki esastan doğar: Aktüel haberleri naklet-mek gazetenin en önemli görevidir; sonra olayları yorumlamak, değerlendirmek görevi gelir... Gazetelerin keşfinden beri kanaatlerin ifadesini kısıtlayan, düzenleyen yasalar konması basının kamuoyunu etkileme gücünün kavrandığını gösteren bir delildir... Basının kamuoyunu oluşturma ve aksettirme gücü radyo ve televizyon gibi araçların bulunmadığı bir toplumda daha da önem taşır."

Kamuoyu dediğimiz kavram üzerinde, farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre kamuoyu, "insanların mensup oldukları sosyal grubun içinde yerleri gereği varmış olduğu yargıdır", diğer bir görüşe göre de "iki veya daha fazla gözlemin mantıklı bir fikir olarak doğruluğunu kabul etmeye muktedir gruptur."[79]

J. Bryce'a göre toplumda üç sınıf insan vardır. Birinci gruptakiler gazeteciler, kanun yapıcılar, profesyonel politikacılar, devlet üst görevlileri ve üniversite hocalarıdır. Bunlar halkla ilişkiler ve kamuoyunun oluşması açısından ön planda gelirler. İkinci gruptakiler ise ne fazla eğitim almış kimselerdir, ne de fazlaca haber ve bilgi kaynağına sahiptirler. Fakat bu kesimin politikaya ilgisi fazladır. Bunlar politikanın içinde olan insanlardır. Üçüncü grubu ise ilk iki grubun dışında kalan insanlar oluşturur. Bu gruptakiler halkla ilişkilerde lakaytlardır. Ve kamuoyunda yaygın olan düşünceye ve akıma çok kolay adapte olurlar.[80] Basının kamuoyunu yönlendirmedeki hedefi bunlardır.

Basının kamuoyunda çok önemli bir rol üstlendiğini iyi kavrayan Mustafa Kemal Atatürk de basın ve kamuoyunun önemini çeşitli tarihlerdeki konuşmalarında dile getirmiştir. *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler Dersi* notlarında işaret ettiği gibi, basın ve toplantı hürriyetleri olmadan, topluma ait işler hakkında geniş bir tenkit sahası bırakılmadan kamuoyu görevini yapamaz. Milli hâkimiyet ve temsilî hükümet fikrinin yayılması ve yükselmesi ancak kamuoyunun yükselmesi ile mümkündür. 1922 senesinde yaptığı bir konuşmada da milletlerin kamuoylarını dünyaya tanıtmak zorunda olduğunu vurgulamıştı. Ona göre bütün bunları yapacak ilk vasıta basındır.

Gene ona göre,[81] "Matbuat milletin sadâ-yı umûmisidir. Bir milleti tenvîr ve irşadda, bir millete muhtaç olduğu gıda-yı fikrîyi vermekte, hülasa bir milletin hedef-i saadet olan istikamet-i müşterekede yürümesini teminde, matbuat başlı başına bir

kuvvet, bir mektep, bir rehberdir. Ehemmiyet ve ulviyeti cihan-ı medeniyette bedahet kasbeden matbuata, hükûmetimizin birinci derecede atf-ı ehemmiyet eylemesi, bu hususta sarfedeceği mesaiyi millete ifâ ile mükellef olduğu hayırlı hizmetlerin baştarafına koyması meclis-i âlinin katiyetle taleb edeceği hususattandır."

Afyon basını, II. Meşrutiyet devrinde faaliyetlerine başladığı için mazisi kısadır. Milli Mücadele devrinde ise Afyon basını *İkaz* ismi altında sesini bolca duyurmuş ve *Emek* ile komünistlerin temsilcileri bile burada yer alabilmiştir. Milli Mücadele'nin gür seslerinden biri olan *İkaz* 1925 senesinde Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılmış ve Afyon basınını iktidarın sesi olarak *Haber* gazetesi ve *Taşpınar* dergisi devam ettirmiş, çok partili hayat ile birlikte şehirde Demokrat Parti'yi destekleyen basın yayın organları -çıkmaya başlamasıyla- bu gazete ve dergiyi bitirmiştir.

Taşra basını, daha düzgün ifade ile mahalli basın, bilhassa Cumhuriyet devrinde devamlılık kazanabilmiş olmakla beraber, gerek kâğıt tedariki, gerekse ilan elde edilebilmesi sıkıntısıyla da dikkati çekmektedir. Bu konularda cazibesi ve sıkıntısı bulunmaktadır. Hitap ettiği kitle az olmakla beraber esaslı etki bakımından radyo ve televizyonun bulunmadığı ve İstanbul basınının dağıtımının hızlı olmadığı zamanlarda kamuoyu üzerinde gösterdiği tesir bir hayli fazla olmuştur. Bu fazlalığa paralel olarak da iktidarın bir hayli tesirinde kaldığı görünmektedir. Haklı olarak "besleme basın" adı verilen iktidar destekli basının taşradaki iktidarı şüphesiz belediyedir. 1946 senesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Afyon'da Belediye seçimlerini kaybetmesiyle birlikte, iktidarın nimetlerinden "beslenen" *Haber* tarihdeki yerini alarak yayın hayatına son verdi.

Afyon basını, Milli Mücadele ve Cumhuriyet devirlerinde tıpkı İstanbul basını gibi devamlılık kazanmıştır. Ancak, İstanbul basınından ayrı bir yapıya sahiptir.

İstanbul basını öteden beri sürdürdüğü muhalefeti devam ettirdiğinden bu sefer hükümet basın konusunda daha köklü tedbirler almak gereğini hisseder ve basının Şeyh Sait İsyanındaki rolünü dikkate alarak 4 Mart 1925 tarihinde kendisine geniş yetkiler tanıyan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Meclis'ten çıkartır. Kanunun çıkışının ardından *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr*, *Sebilü'r-reşat*, *Vatan*, *Aydınlık* ve *Resimli Ay* gibi değişik eğilimlere sahip gazete ve dergiler kapatılır. Yazarlar da Ankara ve Şark İstiklal Mahkemelerine sevk edilerek tutuklanırlar. Böylece muhalif gazeteciler etkisiz bir duruma getirilir.[82] Bunların yanı sıra Afyon basınının ve yakın devrin önemli simalarından Koçzade Mehmed Şükrü Bey'in çıkardığı *İkaz* kapatılır.

Böylece sonuçta özellikle İstanbul basınının muhalefeti engellenmiş, Türk basınının Atatürk'ün istekleri doğrultusunda kamuoyunu oluşturması sağlanmış olur. Açık bir muhalefet içinde olmayan taşra basını da bu çerçevede yoluna devam ederken birtakım kayıplara uğrarsa da Hükümet ve belediyelerin kontrolü ve desteğinde yayın faaliyetlerini sürdürür. Mahalli basın o çizgide yürür ve etki sahasını belirler.

1946 sonrasında çok-partili rejimin kurulmasıyla beraber Afyon'da *Demokrat* isimli gazeteler çıkmaya başladı. Sonrasında basında esneme ve kamuoyunu yönlendirme başlamasına rağmen, basın, bu defa yazılı olmayan, önce radyo, ardından televizyon gibi rakipler bulacaktır.

Böyle olmasına rağmen, *Kocatepe*, *Türkeli*, *Afyon Zafer* ve *Odak* gibi sürekli çıkan gazeteler, Afyon basınının tarihinden gelen zenginliğini sürdürecektir.

Basın-yayın organları, sadece kamuoyu oluşturan bir vasıta değil, bunun yanında tarihe intikal eden hadiselerin araştırılmasında birer kaynak konumundadır. Mahalli basın da bu bakımdan son derece önemlidir. Bunlardan biri olan, II. Meşrutiyet devrinde temelleri atılan, Milli Mücadele ve Cumhuriyet devrinde şekillenen Afyon basını, araşırmacıların vazgeçemeyecekleri bir kaynak durumundadır. ■

1. Bk. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), 2.b., Ankara 1984, s. 145.
2. "Geniş anlamda basın; belirli zamanlarda basılıp, her çeşit haberi ve fikirleri topluma ulaştıran tüm yayın ürünleridir.... Dar anlamda basın; sadece gazete ve dergileri yani mevkuteleri kapsamaktadır, diğer basın ürünleri bu kavramın dışında kalmaktadır....". M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1982, s. 19.
3. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, 4.b., İstanbul 1985, s. 60; Yine aynı şekilde ciddiyetiyle tanınan sayın hocam Prof. Dr. Tuncer Baykara basını fazla öne çıkarmaz. Ona göre zaman sınırlamasında en az yer kaplayan kaynak gazetedir.
4. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 2.b., İstanbul 1947, s. 100. Bir başka şehir Tokat'ta da durum aynıdır. Ferit Acunsal, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İstanbul 1947, s. 132.
5. Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar*, 29 İlkteşîn 1923-31 İlkkânun 1940, y.y. 1941, s. III.
6. ••• "Şehrimizde Matbaacılık Hayâtı", *Sonhaber*, nr. 289, 16 Kânun-ı sânî 1928.
7. Gazetenin imtiyaz sahibi, mesul müdürü, aynı zamanda Heyet-i Merkeziye Reis Muavini ve Buldan Kazası Murahhası olan Sami Kutluğ, uzun yıllar sonra Ömer Sami Çoşar'a göndermiş olduğu bir mektupda Aydın İli'nin yayın hayatına başlaması hakkında kısa malumat vermektedir. Bk. Ömer Sami Çoşar, *Milli Mücadele Basını*, s.y., t.y., s.40.
8. *Age*, s. 39-41.
9. "İzmir Bölgesi Basın kongresi Kasım'ın dördünde toplanacaktır. İlimiz basını da İzmir Bölgesine bağlıdır.", *Haber*, nr. 2630, 1 Kasım 1945.
10. İsmail Okday, *Afyon-Karahisâr Gazeteleri*, Filibe 1937, 15 s.
11. *Haber*, nr. 1731, 8 Mart 1937.
12. *Haber*, nr. 1732, 11 Mart 937.
13. Mehmet Tekin, *Afyon Basını ve Afyon Basınında Hatay'ın İşgal Yılları*, Antakya 1989.
14. A. Mahir, "Afyon'da On Senelik Matbuat Hayâtı", *Taşpınar*, nr. 12, 29 Birinci Teşrîn 1933, s. 303-304; Behçetoğlu, "Afyon Basınına Hizmet Edenler", *Türkeli*, nr. 7366, 15 Kasım 1984; Aynı yazar, "Rüştü Kutman'ın Gazeteciliği", *Kocatepe*, nr. 1340, 8 Ocak 1970; Aynı yazar, "Afyonkarahisâr Basın Tarihi", *Türkeli*, nr. 7789, 1 Nisan 1986; İsa Kayacan, "Ankara Mektubu: Afyon Basını", *Türkeli*, nr. 7622, 18 Eylül 1985; Mehmet Türkak, "Afyonkarahisar'da Gazeteciler", *Kocatepe*, 19 Ağustos 1995; Aynı yazar, "Afyonkarahisar'ın Basın Tarihine Işık", *Haberde Güneş*, nr. 4, Ekim 1995.
15. Muzaffer Bayar, "Taşpınar Dergisi Bibliyoğrafyası", E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Bitirme Tezi, İzmir 1993.
16. Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi*, III, Afyon 1936-1955, s. 415-416; Eser Osmanlıca el yazısı ile kaleme alınmış olup AKÜ Anadolu Dil Tarih ve Kültür Araştırma ve

Uygulama Merkezi Kütüphanesi'nde mahfuzdur.

17. 5 Nisan 1923 tarihinde *Haber* gazetesinin imtiyazı alınmış olup, 1 Şubat 1928 tarihinde *Sonhaber* ismi ile yayımlanmağa başlamıştır. İmtiyaz sahibi, mesul müdürü Erkinlizade Abdullah Mahir Erkmen'dir. Muharrirleri Muharrem, Kemal Doğan'dır. Okday, *age.*, s. 5; Mehmet Tekin'e göre *Haber* gazetesinin Afyon'da yayın hayatına başlama tarihi 12 Nisan 1923'tedir. Mehmet Tekin, *age*, s. 13; 1-520. sayılı numaralarından bir kısmı eksik olmakla beraber Ankara Milli Kütüphane'de mevcuttur. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, I, Ankara 1987, s. 84; *Haber* gazetesi "devlet yardımıyla" neşredilmiştir. Mehmet Türkak, "Afyonkarahisar'da Gazeteciler", *Kocatepe*, 19 Ağustos 1995; Gazetenin kendi ifadesi de şu şekildedir: "*Sonhaber* aziz Cumhuriyet'in vatanımıza bahşettiği inkişaf yolunda en faydalı gördüğü yolu takibe çalışmıştır.", "Gazetemiz 7 Yaşında", *Sonhaber*, nr. 712, 11 Nisan 929.

18 Afyon basınının mühim simalarından birisi olan Erkinlizade Abdullah Mahir Erkmen, şehrin tanınmış gazeteci, yazar ve avukatlarındandır. 1901 senesinde Afyonkarahisar'da doğan ve Hususî Eser-i Terakki Mektebi'nde ilk tahsilini tamamladıktan sonra Afyonkarahisar İdadisi'nin Ticaret Şubesi'nden mezun olan Abdullah Mahir, Milli Mücadele sonrasında Darü'l-Hilâfetü'l-aliye ve Lise'de muallimlik yapmıştır.İlk önce *Zafer* gazetesini, daha sonra da *Haber*, *Sonhaber*, *Duyum*, *Afyon da Haber* gibi zaman zaman farklı isimlerle 23 sene yayımlanan gazeteyi çıkardı.
Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrinin önemli müesseselerinden Türkocağı'nda ve o kapandıktan sonra yerine kurulan Halkevi'nde üye idareci olarak vazife aldı. Ankara Hukuk Fakültesi'ne girerek 1935 senesinde mezun olup Afyon Barosu'na katıldı.
Milli Mücadele'nin sesi ve sözcüsü *Hâkimiyet-i Millîye* ve Afyon Halkevi'nin yayın organı olan *Taşpınar* mecmuasında da yazılar yazdı. Makalelerinin yanında *Eski Zaman Bolluğu* (1931), *Çalışma Hayatımız* (1947), *Çeşitli Konular* (1966) isimli üç eseri vardır. *Çalışma Hayatımız* isimli eserinin tanıtımı şurada yapılmıştır: *Haber*, nr. 2805, 31 Temmuz 1947. *Eski Zaman Bolluğu*, eski zaman fiyatlarını ve nedenlerini inceler. *Çalışma Hayatımız*, irademizi terbiye etmek ve kuvvetlendirmek imkânlarından, başarılı adamların yazı, söz ve hayatlarından derlenmiş fikirlerden, Taylor, Ford, Fayol ve Dill Scött'un metot ve prensiblerinden bahseden bir kitaptır. Kitapları hakkında şurada bilgi verilmektedir: Mahir Erkmen, *Çeşitli Konular*, Afyon 1966, (arka kapak).
Bir ara yazıhanesi İstanbul'da bulunan Avukat Abdullah Mahir Erkmen, 1947 sonlarında bürosunu Afyon'a nakletmiştir. Bkz. *Haber*, nr. 2829, 3 Kasım 1947.
Politikanın da içinde bulunan Erkinlizade Abdullah Mahir Erkmen İl Genel Meclisi ve Belediye Meclisi üyeliklerinde bulundu ve 14 Kasım 1978 tarihinde vefat etti.

19. Halk İştirakiyun Fırkası'nın yayın organı olarak 16 Kânun-ı sânî 1921 tarihinde İkaz Matbaasında Abdülkadir Vahram Lütfi'nin imtiyaz sahipliğinde ve Ahmed Hilmi'nin başmuharrirliğinde yayın hayatına başlayan *Emek* gazetesi ancak altı nüsha yayımlandıktan sonra 1 Mart 1921 tarihinde hükümet tarafından kapatılmıştır. Okday, *age.*, s. 5; Afyon basınının dikkate değer simalarından Behçetoğlu Muzaffer Görktan tarafından kaleme alınan bir makalede *Emek* "bolşevik gazetesi" olarak ifade edilmekte ve "ilk nüshasının Lenin'in çalışma odası"na kadar gittiğinin söylendiğini belirtmektedir. Behçetoğlu, "Afyonkarahisâr Basın Tarihi", *Türkeli*, nr. 7789, 1 Nisan 1986; "Bu abartılı ve büyük bir iddia"dır. Aynur Sarıbülbül, 1986 Senesi *Türkeli* ile *Kocatepe* gazetelerinin Mukayesesi, yayınlanmamış çalışma, AKÜ A.D.T.K.A.U.M. Kütüphanesi'nde mahfuz.

20. Sonradan *Haber*'e dönüşmüştür.

21. Mehmet Türkak'ın iddiasına göre bu gazete "devlet yardımıyla" neşredilen bir gazetedir. Mehmet Türkak,"Afyonkarahisar'da Gazeteciler", *Kocatepe*, 19 Ağustos 1995.

22. Faruk Şükrü'nün imtiyaz sahipliği ve mesul müdürlüğünde 4 Kânun-ı evvel 1925 tarihinde yayımlamağa başlanmış, iki ay sürmeden 1 Şubat 1926 tarihinde kapanmış haftalık bir gazetedir. Okday, *age.*, s. 9; *Memleket* gazetesini, Faruk Şükrü Eskişehir'e taşındıktan sonra *Sakarya* adıyla çıkarmıştır. İmtiyaz sahipliğini Ali Ulvi, başyazarlığını Faruk Şükrü, mesul müdürlüğünü Osman Bey yapmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, İstanbul 1929, s. 325.

23. Afyon basın ve fikir hayatının önemli isimlerinden birisi de Faruk Şükrü Yersel'dir. Pek çok basın-yayın organı çıkarmış ve mesul müdür olarak vazife almıştır. Afyon'dan Eskişehir'e gittikten sonra da basınla ilgili faaliyetlerine orada devam etmiştir. Eskişehir'deki basın faaliyetleri *Haber* gazetesinde ilgi ve övgü ile zikredilmiştir. Zira daha önceleri bizzat kendisi de bu gazetede zaman zaman yazılar yazmıştı. *Memleket*, *Sakarya*, *Pınar*, *Kocatepe*, *Hisar*'ın imtiyaz sahipliğini yapmıştır. Politika ile yakından ilgilenmiş Temmuz 1947'de CHP'nden istifa etmiştir. İstifa için bk. *Haber*, nr. 2800, 14 Temmuz 1947.

24. *Karahisâr-ı Sahib* gazetesi, 1917 senesinde Afyonkarahisar müstakil sancak olduktan sonra çıkarılmaya başlanmış, haftada iki gün yayımlanmış ve Mart 1920 tarihinde şehrin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine kapanmak zorunda kalmış resmi gazete idi. Tekin, *age.*, s. 37; Eldeki mevcut en eski nüsha olarak tanıtılan 23 nr. ve 18 Haziran 1331, 18 Şaban 1333, 1915 tarihli nüshadan iktibaslar şurada yapılmıştır: *Haber*, nr. 2750, 20 Ocak 1947.

25. Başlangıçta cumartesi ve pazartesi günleri, daha sonraları cuma haricinde her gün yayımlanan *Sözbirliği* 1920 senesinde Liva Matbaasında basılarak yayın hayatına başlamış, 23 Eylül 1921 tarihinde kapanmıştır. İmtiyaz sahibi Hacı Ali, mesul müdürü Osman Sırrı, başmuharriri Faik Şükrü idi. Okday, *age.*, s. 9-10.; ***, "Eski Gazete ve Dergileri Karıştırırken", *Haber*, nr. 2562, 1 Mart 1945.

26. *Lise* "Afyon Lisesi Talebe Mecmuası" olarak 1 Kânun-ı sânî 1933 tarihinden itibaren yayımlanmağa başlamıştır. Tekin, *age.*, s. 44; Doğan Matbaasında basılan mecmuanın imtiyaz sahibi Ahmed Sami'dir. Neşriyat müdürü Musa Kâzım, Muharrirleri; A. Rıza, İsmail Burhanettin, Lütfi Cengiz, Mahmud, M. Cemal, Mehmed, M. Fettullah, M. Kemal, M. Rıza'dır. Okday, *age.*, s. 10-11, 13, 14.

27. *Taşpınar*, Afyon Halkevi Edebiyat şubesi tarafından her ayın 19'unda 19 Teşrin-i sânî 1932 tarihinden itibaren çıkarılmış ve Doğan Matbaasında basılmıştır. İmtiyaz sahibi Eflatun Cem, neşriyat Müdürü D. Kemal, muharrirleri A. Zeki, Halit Niyazi, İzzet Ulvi, Musa Kâzım, M. Zihni, Süleyman Hilmi ve Tahir Hayrettin'dir.

28. 1 Kânun-ı sânî 1923 tarihinde yayın hayatına başlamış olan *Afyon da Nur* mecmuasının imtiyaz sahibi Lise Müdürü Ahmed Sami, müdürü Sabahattin, başmuharriri Abdüllatif Nevzat idi. 22 Kânun-ı evvel 1943 tarihinde yayını durdurmuştur. Tekin, *age.*, s. 38.

29. Ahmed Sami Onur da Afyon basın ve eğitim hayatının simalarından biridir. *Ferda*, *Nur*, *Lise* dergilerinin imtiyaz sahipliğini üstlenmiştir. "... Ahmed Sami Beğ şehrimizin en değerli ilmî şahsiyeti olduğu gibi uzun müddet *Nur* mecmuasıyla muhitimize bir ilim ve edebiyat hareketi de uyandırmağa muvaffak olmuşlardır.", *Sonhaber*, nr. 827, 21 Teşrin-i evvel 929.

30. Feridun Fazıl Tülbentçi bu gazetenin haftalık olduğunu yazmaktadır. Bkz. Tülbentçi, *age.*, s. 42.

31. 1949 senesinin ilk yarısında yayınlanmaya başlamış, bir sene sonra *Hâkimiyet* ismine dönüşmüş olan günlük gazetedir. Tekin, *age.*, s. 45; aynı senenin sonlarında kapatılmıştır. *Age*, s. 43.

32. Mehmet Türkak, *Sadakat* gazetesininin Avukat Kemal Özçoban tarafından çıkarıldığını, kardeşleri olan Seyfi ve Reşit Özçoban tarafından "uzun yıllar" neşredildiğini ifade etmektedir. Türkak, *agm.*

33. *Türkeli* dergisi 5 Aralık 1951 tarihinde, iki haftada bir çıkmağa başlamıştır. Mehmet Saadettin Aygen'in ifade ettiği gibi komünizme karşı tavır almıştır. "Vatan ve millet sevgisiyle komünizm düşmanlığının kâğıt üzerine aksetmiş hali *Türkeli*'dir." Mehmet Saadettin Aygen, "Türkeli Çıkarken", *Türkeli*, nr. 2, 18 Aralık 1951, s. 1. Çok büyük zorluklar ve maddi imkânsızlıklarla savaşarak birinci yılını doldurmuştur. Sadettin Aygen, "Türkeli Bir Yaşında", *Türkeli*, nr. 25, 5 Aralık 1952, s. 2; ardından yayınını durdurmuş 8 Kasım 1960 tarihinde günlük gazete olarak yeniden 1 nr.lı nüshasıyla yayın hayatına atılmıştır. 1987 senesinde de H. Hakkı Özsoy tarafından satın alınan gazete Afyon basınında en uzun süreli yayımlanan ve yayımlanmakta olan basın-yayın organıdır.

34. Afyonlu olmamakla beraber, Afyon basın tarihinin ve Afyon halkının kendisine çok şey borçlu olduğu Mehmed Saadettin Aygen, 6 Mart 1938 tarihinde Çanakkale'nin Ezine ilçesinde öğretmen Necati Aygen'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Bozcaada İstiklâl İlkokulu'nda ilk tahsilini tamamladıktan sonra, Çanakkale Ortaokulu ve Bursa Lisesi'nde orta tahsilini tamamlayarak 1940 senesinde mezun olmuştur. 1940-1941 senesinde kayıt olduğu İ.Ü.Tıp Fakültesi'nden 1945-1946 ders senesinde mezun olmuştur.
Nesebi Çanakkale Kilitbahir'de Paşa Doktor Camisini yaptıran Hekim Hasan Hasbî Paşa'ya dayanmaktadır. Onun oğlu

da Tabib İbrahim Paşa'dır. 1947 senesinde Afyon'da askerliğini tamamlayarak, buraya yerleşip, muayenehane açmış, burada Meserret Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Ali isminde bir oğlu olmuştur. Eşi, *Türkeli* gazetesinin sahibi, oğlu da yazı işleri müdürü olur.
İlk eseri olarak, kendisinin bitirme tezi ve sahası ile ilgili *Kısa Dermatoloji*'yi (1946) yayımlayan Aygen, Afyon'un kültür tarihine dair mühim pek çok eser kaleme almış, bunları gazetesi *Türkeli*'de daha sonra da ayrı birer eser olarak basturmıştır. 1987 senesinde Afyon'dan ayrılması "Afyon'dan bir yıldız kaydı" şeklinde değerlendirilmiştir.
Afyon'a dair yayınlamış olduğu eserleri: *Afyonkarahisar Kaplıcaları ve Madensuları*, Afyon 1979; *Şair ve Mutasavvıf Gülaboğlu M. Askerî*, Afyon 1980; *Afyon'da Söylenen Ninniler*, Afyon 1980; *Afyonkarahisar Bilmeceleri*, Afyon 1980; *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügâtçı Muslihiddin Mustafa b. Şemsettin Karahisarî Abterî*, Afyon 1981; *Ali Çetinkaya*, Afyon 1982; *Atatürk Afyon'da*, Afyon 1983; *Afyon Karahisar Masalları*, Afyon 1983; *Büyük Zafere Doğru*, Afyon 1984; *İmadoğlu Hasan Karahisârî*, Afyon 1985; *Büyük Filozof Esbiruddin Ebherî*, Afyon 1985; *Afyon'daki Kadınana*, Afyon 1986; *Afyon'da Dilek ve Adak Yerleri*, Afyon 1986; *Osmanlı Salnâmelerinde Afyon Karahisar*, Afyon 1987. Bu eserlerden bazıları birkaç yazarla birlikte kaleme alınmış olmakla beraber, lokomotif görevi Aygen'e aittir. Bunların dışında diğer bir eseri de *Bütün Yönleriyle Bozcaada* (1985)'dir.

35. İmtiyaz sahipliğini Rıza Çelebi'nin yaptığı *Afyon Postası* isimli haftalık gazete 18 Ağustos 1952 tarihinde yayımlanmağa başlamıştır. Tekin, *age.*, s. 40.
36. Ömer Fevzi Atabek'in eserini kaleme aldığı dönemde *Demokrat Afyon* isimli üç gazete yayımlanmış olup bunlardan birisi haftalık, ikisi günlüktür. Haftalık olanı, Afyon'da kurulan Öz Demokratlar Partisi'nin yayın organı olup, imtiyaz sahibi H. Hilmi Bozca dır ve "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi"nde çok partili hayata geçiş sürecinde çıkmağa başlamıştır. *Haber*, nr. 2749, 16 Ocak 1947. Mevcut tespit edilebilen 84 numaralı nüshası 8 Eylül 1948 tarihlidir. Tekin, *age.*, 42; Günlük olarak çıkan bu isimdeki ilk gazete 1952 senesinin başlarında çıkmıştır. Atabek'in zikrettiği *Demokrat Afyon* gazetesi bu olmalıdır. Sahip ve mesul müdürlüğünü İsmail Bıdık ile M. Nuri'nin yürüttüğü, aynı isimde bir başka gazete de 1959 senesinde çıkmıştır. *Age.*
37. 1949 senesinde yayımlanmağa başlamıştır. *Age.*, s. 44.
38. Behçetoğlu, "Rüştü Kutman'ın Gazeteciliği", *Kocatepe*, nr. 1340, 8 Ocak 1970.
39. Behçetoğlu, "Tek Bana Çift Bana Hep Bana Rabbena", *Kudret*, nr. 1232, 7 Aralık 1961.
40. Afyon'da da diğer pek çok şehirde olduğu gibi basının öncüleri gayrimüslimler olmuştur. Bk. Galanti, *age.*, *age* yer.
41. Tekin, *age.*, s. 37; "Afyon'un en eski gazetesi taş basma olan *Manzara*'dır.", •••, "Eski Gazete ve Dergileri Karıştırırken", *Haber*, nr. 2562, 1 Mart 1945. "... şehrimiz basın tarihi 1912-1915 yıllarında neşredilen *Manzara* gazetesi ile başlar...", Behçetoğlu, "Afyonkarahisar Basın Basın Tarihi", *Türkeli*, nr. 7789, 1 Nisan 1986.
42. Tekin. *age.*, *age.* yer.
43. *Age.*, s. 38.
44. Ömer Fevzi Atabek, eserinin IV. cildinde *Halkın Sesi* gazetesi ile bilgi vermekte olup (IV. s. 596-597), burada bu mevzuya temas etmemiştir.
45. Tekin, *age.*, aynı yer.; •••, "Eski Gazete ve Dergileri Karıştırırken", *Haber*, nr. 2562, 1 Mart 1945.
46. Tekin, aynı yer.
47. *Age.*, s. 39; •••, "Eski Gazete ve Dergileri Karıştırırken", *Haber*, nr. 2562, 1 Mart 1945.
48. Tekin, *age.*, aynı yer; •••, "Eski Gazete ve Dergileri Karıştırırken", Haber, nr. 2562, 1 Mart 1945;"Doktor Mecmuası Sıhhî, İçtimaî, Fennî. Sahib-i İmtiyazı: Şükrü. Afyonkarahisâr. Mevcut Sayılar: 1336(1920), 5. sayı. Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfeddin Özege Kütüphanesi", *Eski Harfli...*, I, Ankara 1987, s. 59.
49. Tekin, *age.*, s. 40.
50. *Age.*, s. 43.
51. Behçetoğlu, "Afyon Karahisâr Basın Tarihi", *Türkeli*, nr. 7789, 1 Nisan 1986.
52. Tekin, *age.*, s. 43.
53. *Age.*, s. 43.
54. Tülbentçi, *age.*, ay. yer.
55. Tekin, *age.*, s. 44.
56. *Age.* aynı yer.
57. *Age.* aynı yer.
58. Abbas Parmaksızoğlu, *Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi*, Ankara 1959, s. 43; Tekin, *age.*, s. 45.
59. Afyon'un tanınmış simalarından biri olan Ali Türk Keskin için bkz. Hakkı Özsoy, *Ali Türk Keskin*, Afyon Ekim 1991; Ümmiye Talay, "Gazeteci Şair Ali Türk Keskin'i Vefatının 11. Yılında Anarken", *Türkeli*, nr. 11305" 24 Ekim 1997.
60. Tekin, *age.*, s. 45.
61. *Age.*, s. 46.
62. *Age.* aynı yer.
63. Genel olarak *Ögüd* gazetesine dair bazı ihtilaflar bulunmaktadır. *İkaz* 15 Ağustos 1919 tarihinde, Atabek'in de belirttiği üzere, kapatılmıştır. Bkz. "Afyon'un İkaz Gazetesi süresiz olarak kapatıldı", *İstiklâl Savaşı Gazetesi*, (Haz. Ömer Sami Çoşar), 15 Ağustos 1919; Hemen akabinde *Ögüd* çıkarılmış ve o da kapatılmıştır. Bunun teferruatını Atabek anlatmaktadır. Fuat Süreyya Oral, bu gazetenin 1917 tarihinden beri çıktığını ve 1919 senesinde Konya'ya taşındığını, Enver Behnan Şapolyo ve Nurettin Güz ise, 2 Ocak 1918 tarihinde Afyonkarahisar'da çıkmağa başladığını, İzmir'in işgali üzerine Konya'ya nakledildiğini belirtirler ki yanlıştır. Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi- Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, I, ş.y., t.y., s. 218-219; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara 1969, s. 201; Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)*, Ankara 1991, s. 24.
64. Bu mevzuya dair çalışmalarını şurada toplamıştır: Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992.
65. Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri ve Politikaları*, ş.y., 1943, s. 246; Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul Mart 1973, s.134; Şapolyo, *age.*, s. 291.
66. *Türk Sesi*, nr. 99, 21 Eylül 1339-1923.
67. "Maşallah", *Ahenk*, nr. 9381, 14 Teşrin-i sânî 1339/1923.
68. İsmail Hakkı, "Anadolu Ajansı", *Sadâ-yı Hak*, nr. 1383, 10 Temmuz 1340-1924. Aynı yazar on gün sonra, Başvekil İsmet Paşa'nın Manisa nutkunu İstanbul ve Ankara basınına aktaran Anadolu Ajansı'nın İzmir basınına ilgi göstermemesi üzerine bir makale daha yazar; "İsmet Paşa'nın Nutku Münasebetiyle", nr.1388, 20 Temmuz 1340- 1924.
69. *Hizmet*, nr. 387, 7 Nisan 1926.
70. Kemal Talat, "Anadolu Ajansının Çabukluğu", *Anadolu*, nr. 5420, 28 Eylül 1932.
71. Orhan Rahmi, "(A.A.)ya Dair", *Anadolu*, nr. 5929, 4 Haziran 1934.
72. Orhan Rahmi, "A. Ajansına Maşallah", *Anadolu*, nr. 6038, 14 Teşrin-i evvel 1934.
73. Şevket Bilgin, "Ajans ve İzmir Gazeteleri", *Yeni Asır*, nr. 8900, 31 Mart 935.
74. Şevket Bilgin, "Ajans daha uyuyacak mı?", *Yeni Asır*, nr.8964, 5 Temmuz 935.
75. "İzmir'i Hiçe Sayan Anadolu Ajansı", *Halkın Sesi*, nr. 3138, 6 Temmuz 937.
76. Örnek olarak bkz. *Yeni Asır*, nr. 8816, 3 Kânun-ı evvel 1934.
77. Behçetoğlu, Muzaffer Görktan, "4 Numaralı Komisyonla İlgili Tebliğ", İkinci Türk Basın Kurultayına Sunulacak Tebliğler, Ankara 1975, s. 106.
78. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara 1975, s. 9.
79. Sözü edilen farklı fikirlerin sahipleri L. Dobb ve A.L. Lowel'in görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. K.K. Aziz, *Britain and Muslim India*, Londra 1969, s. 4-5.
80. *Age.*, s.5-6; Batı demokrasilerinde kamuoyunun üç tabakalı bir "piramit" şeklinde ele alındığı hususuna Duygu Sezer ve Yahya Akyüz de işaret etmişlerdir. Bk. Duygu Sezer, *Kamuoyu ve Dış Politika*, Ankara 1972, s. 78-79; Akyüz, *age*, s. 6-7.
81. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, Ankara 1945, s. 224; Atatürk'ün basın ve kamuoyu konusundaki görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1969, ss. 306-317; *Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, I, Ankara 1984, s. 306-317.
82. "Takrir-i Sükûn Kanunu basınla birlikte tüm muhalefeti bertaraf etti. Partiden gelen yönergeleri tartışmasız topluma yansıtan basın Türk inkılabının dokunulmazlığı için büyük çaba sarf eder. C.H.P. ise basını her açıdan kendisine bağımlı kılar. Gazete sahiplerinin önemli bir kısmı milletvekiliydi. Hem kâğıt hem de ilânlar devletin kontrolü altındaydı." Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul Ağustos 1992, s. 64-65.

LÜTFİ FİKRİ BEY İSTİKLAL MAHKEMESİNDE

NEVİN Y. ATEŞ

İstiklal Mahkemeleri üzerinde çok tartışma yapılan ve dönemle ilgilenen yazarların bir kısmı tarafından şiddetle eleştirilirken, bir kısmı tarafından da o günün koşulları içinde zorunlu olduğu düşünülen mahkemelerdir. Biz bu yazımızda bu iki farklı görüşü tartışmaya girişmeyeceğiz. Ancak şunu ifade etmek isteriz ki, bizce İstiklal Mahkemelerini adil birer yargı organı olarak görmek pek mümkün değildir.

II. Meşrutiyet'te Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, yakın tarihimizin kısmen unutulmuş ilginç isimlerinden biridir. Muhalefeti bir yaşam tarzı olarak benimseyen Lütfi Fikri Bey hakkında ayrıntılı bazı araştırmalar yayımlandıysa da gene de hak ettiği ilgiyi bulduğunu söyleyemeyiz.

Bu ilginç kişilikle ilk karşılaşmamız Tarık Zafer Tunaya Hoca'nın 18 Haziran 1950 tarihli *Vatan* gazetesindeki "Muhalefet Tarihinin Heyecanlı Siması: Lütfi Fikri Bey"[1] yazısı ile gerçekleşmiştir. Son yıllarda buna Yücel Demirel'in yayıma hazırladığı *Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*[2] adlı yapıt eklenmiştir. İlk defa yayımlanan bu günlükte Lütfi Fikri'nin 1904 yılında başlayan -arada bir kesintiye uğrayan- ama önemlice bir bölümü 1913 yılına ait olan notları yer almaktadır. Gene aynı konuda Kastaş Tarihsel Araştırmalar Dizisi'nde Murat Çulcu'nun *Cumhuriyet'in İlanı ve Lütfi Fikri Bey Davası* başlıklı iki ciltlik bir çalışması yayımlandı.[3]

Lütfi Fikri'nin İstiklal Mahkemesinde yargılanmasının nedeni, Halife Abdülmecid Efendi'nin istifa edeceği söylentileri karşısında[4] "Gönül istiyor ki, bu istifa sözü ebediyen gömülsün kalsın" cümleleriyle *Tanin* gazetesinde halifeye yazmış olduğu açık mektuptur.[5] Bu mektuptan çok kısa bir süre sonra, 5 Aralık 1923 tarihinde İngiltere İslam Topluluğu Başkanı Ağa Han ve Emir Ali tarafından Cumhurbaşkanına gönderilen, 24 Teşrinisani 1339 (Kasım 1923) tarihli mektup, halifelik kurumunun devamını dilerken, adeta içişlerine karışan bir üslup sergilemekteydi.[6] Bütün bu gelişmeler, kısa süre sonra hilafet sorununun gündeme gelmesini kolaylaştıracaktı.

Aralık 1923'te İstiklal Mahkemesinde yargılanan Lütfi Fikri, keskin diline rağmen İstiklal Mahkemesinin hışmından kurtulmuş ve aldığı beş senelik kalebent cezası, BMM tarafından affedilmiştir.

24 Aralık 1923 tarih ve 431 sayılı *Tanin* gazetesinde "Siyasiyât" bölümü içinde Lütfi Fikri Bey'in davası ile ilgili enteresan bir değerlendirme vardır. Bunun günümüz okurları için ilginç olduğunu düşünmekteyim. ■

"Beraat eden gazetecilerin Lütfi Fikri Bey'i ziyareti."
(Ortadaki ziyaretçi Hüseyin Cahit, soldaki de muhtemelen Ebüzziya Velid.)
Vakit, 10 Kânunusani 1924

1. Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Deristiyle Kaplı Anayasa*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, 2. baskı, s. 187-194.
2. *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet"* (haz. Yücel Demirel), Arba Yayınları, İstanbul, 1991.
3. Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1992.
4. 9 ve 10 Teşrinisani 1339 (Kasım 1923) tarihli *İkdam*'da başyazılar özellikle halife ve hilafet konularına ayrılmıştı. Hatta halifenin istifa söylentileri ile gelişen haberler, daha sonra böyle bir şeyin olmadığını yazarken, olay Mabeyn Dairesi tarafından da tekzip ediliyordu. Yine 5 Teşrinisani 1339 (Kasım 1923) tarihli *Vatan* gazetesinde istifa haberinin asıl-

sız olduğu vurgulanırken, 9 Teşrinisani 1339 tarihli aynı gazete de Halife Hazretlerinin, "istifa şayialarının asılsız olduğunu, müminlerin tercihi baki kaldıkça istifaya sebep görmedikleri" beyanatı yer alıyordu.

5. *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in...*, s. 161-166.
6. Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994, s. 98-99.

LÜTFİ FİKRİ BEY'İN DAVASI

İSMAİL MÜŞTAK

İstiklal Mahkemesi bugün Lütfi Fikri Bey'in müdafaasını dinleyecektir. Hıyanet-i vataniye ile tecrîmi talep edilen baro reisi bu ağır töhmet karşısında ne söyleyecek, bunu bittabi bilemeyiz. Ancak hayat-ı siyasiyesi daima sol cenahta geçmiş olmasına rağmen, efkâr ve hissiyatının samimiyetinde vatanperverlikte nihayet kendisine Baro Reisliği gibi mümtaz bir mevki kazandıran fazl ve irfanında düşmanlarının bile tereddüt etmedikleri sabık Dersim mebusu Cumhuriyet idaresi aleyhine en ufak bir emel-i isyan bile taşımayacak kadar memleketini seven bir vatandaş olduğuna Cumhuriyet hâkimlerini iknaa muvaffak olacaktır.

Biz Lütfi Fikri Bey hakkında on beş senelik bir mazinin miras-ı kanaati olan bu fikri samimiyetle ortaya atarken onunla Tanin arasındaki haşin kavga zamanlarını da hatırlıyoruz. Filhakika Tanin'in takip ve müdafaa ettiği fikirler sabık Dersim mebusunun fikirleri ile senelerce müddet çatıştı durdu; bu çatışmanın bazen insafsız bir mücadele haline girdiği vakitler de olmuştu. Ancak bu cidâlin en kızgın zamanlarında biz Lütfi Fikri Bey'in vatan muhabbetinden başka bir sâik ve ictihadât-ı fikriyesinden başka bir müşevvik ile hareket ettiğini hatırımızdan geçirmemiştik. Tanin sütunlarında Lütfi Fikri Bey'in bazı yazılarına gösterilen mihmân-nüvâzlığın yegâne sebebi de bu idi. Hüseyin Cahid Bey'in evvelisi gün İstiklal Mahkemesi huzurunda da izah ettiği vechile Tanin hür fikirlere açık olan serbest sütunları Lütfi Fikri Bey gibi iktidar ve irfaniyle temayüz etmiş bir şahsiyetin mahzâ bir münakaşa-i ilmiye ve fikriye yapmak maksadıyla yazıldığına kani olduğu makalelerine kapayamazdı. Aksi takdirde "Tanin" öteden beri yıkmaya çalıştığı dar zihniyetin, sekterliğin içine bizzat kendisi düşmüş olurdu.

Lütfi Fikri Bey'in bütün hayat-ı siyasiyesinde vatanperverliğe mugayir ednâ bir hareketi görülmemiş, siyasiyattan uzaklaşmak mecburiyetinde kaldığı zamanlar ilmin, tetebbuun sessiz muhitine çekilmeyi tercih etmiş olduğu tahattur edilince hürriyet-i münakaşayı en geniş manasıyla temin eden bir idare-i cumhuriyette kendisi ilim ve fikir namına ortaya atılmakla bu hürriyete karşı şükrandan başka manayı tazammun edemeyeceğini söylerse buna inanmak bir lazıme-i insaf ve ma'delelettir.

Lütfi Fikri Bey'in bizim gibi düşünmemesinden yahut bizim hedefimize başka yollarla gitmek istiyor gibi görünüşünden ne çıkar? Ne çıkacağını, yahut ne çıkabileceğini bugünkü mevki-i ictimaisini ihzar ve idame eden âmilleri göz önüne getirmek icap eder. En münevverlerimiz içinde bile pek çok kimseye nasip olmamış bir hayat-ı tahsili müteakip ilim ve irfanının, dirayet ve faaliyetinin verdiği bir hak ile vatanında kendisine bir hisse-i hizmet ayırmak için mücahede-i fikriye yoluna atılan Lütfi Fikri Bey dün ne idi ise bugün de ancak o olabilir. Mücahedesinin bütün safahatında nasıl ki bazen hırçın ve telaşlı, fakat daima samimi kaldı ise, öyle zannolunur ki, hep bu meslek üzerinde yürüyecektir.

Hürriyete yeni kavuştuğumuz, serbest münakaşa usulleriyle yeni yeni ünsiyet etmeye başladığımız az müsamahakâr devirlerde bile Lütfi Fikri Bey kanaatlerine muhalif bulduğu tarzlara cepheden hücum ederdi. Bu yüzden kendisine pek çok hasm-ı siyasi kazanmıştı. Yahut daha doğrusu pek çok kimseler kendisini hasm-ı siyasi tanımışlardı. Fakat bu hasımlar bile onun muhabbet-i vataniyesinden, samimiyet-i kanaatinden zerre kadar şüphe etmemişler ve aldanmamışlardı.

Lütfi Fikri Bey'in akide-i siyasiye ve ahlak-ı ictimaiyesi malum olduktan sonra görülür ki fikirlerini, yazılarını, hücum ve müdafaalarını bir Hıyanet-i Vataniye Kanununun korkunç maddesine temas ettirmekten ise kendisini iyi tanıdığımız için bizi çarçabuk sinirlendirmiş kuvvetlice bir münakaşa mahiyetinde bulmak daha akla yakındır.

Ve asıl lazım olan şey de budur. Bu sayede muhtelif fikirleri birbirinden uzaklaştıran mesafe azalabilir, bu sayede memleketimizin pek çok muhtaç olduğu anlaşma imkânı kolaylaşır, bu sayede müteferrik ve gayr-ı müessir birçok kuvvetler aynı hedefe mütevecciih bir istikamet etrafında bir nokta-i ittihat ve itilaf bulur. Bugün Lütfi Fikri Bey bizimle hem-ahenk gibi görünmeyen bir tarz-ı tefekkürün peşinde koşuyorsa, bugün onu vaziyetin öte yakasında görüyorsak bunun kabahati sade Lütfi Fikri Bey'de mi? Topu topu bir avuçtan ibaret kalan münevverler vatan meselesi etrafında görüşmek, anlaşmak, mütekabil gayret ve himmetlerle müşterek bir sa'y programı hazırlamak imkânını buldular da Lütfi Fikri Bey bundan kaçındı mı? Serbesti-i ictihattan hıyanet-i vataniyeye giden yolun bütün azap ve mesuliyeti Lütfi Fikri Bey'e tahmil edilmek istenirken baro reisi alelade bir fikir münakaşasından başka bir şey yapmak istemediğini mahkeme huzurunda sarihen söyledi. Bu ifadesini teyit için hayat-ı mazisini işhâd ederse heyet-i hâkimenin maddi ve manevi bunca delâile lakayt kalabileceğini hiç zannetmiyoruz.

Herhalde en yüksek bir mahkemede icra-yı adalete davet edilen hâkimimizin iddia ve müdafaadan sonra vicdanlarıyla geçirecekleri vakfe-i murakabe neticesinde münevver ve fazıl bir Türk Vatandaşı lehine pek çok sebepler kullanacaklarını ümit ediyoruz. Bu ümit ile bugün Lütfi Fikri Bey'e suhulet ve selamet temenni ederiz.

Tanin, 24 Kânunuevvel 1339, no. 431

AHMED RESMİ EFENDİ

KEMAL BEYDİLLİ*

Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace. Ahmed Resmi Efendi 1700-1783.* E. J. Brill, Leiden - New York - Köln, 1995, 253 s.; *Savaşta ve Barışta bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, Çeviren Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, 241 s.

18. Yüzyılın önde gelen bürokrat ve devlet adamlarından, Viyana (1758) ve Berlin'de (1763/64) olağanüstü sefaret vazifesi ile bulunan, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda cephede önemli hizmetler ifa eden, Küçük Kaynarca Antlaşması'na imza atan, biyograf ve tarihçi, müellif ve edîb Girit'li Ahmed Resmi Efendi, Macaristan'ın elden çıktığı senelerde dünyaya geldi ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edildiği tarihte öldü. Ahmed Resmi'nin bu iki önemli olay ve tarih arasında geçen hayatını takip etmek, eğitimini, devlet katında üstlendiği vazifelerini izlemek, eserlerini değerlendirmek ve fikirlerini ortaya çıkartmak, 18. yüzyılın yeterince bilinmeyen ve gerektiği kadar işlenmemiş olan Osmanlı dünyasının aydınlatılmasına önemli katkılarda bulunmakla eşanlamlıdır ve böyle bir çalışma, pek çok konuda henüz mevcut olmayan araştırmaların eksikliğini telafi etmek, sağlam bir şekilde kullanıma hazır olmayan biyografik eserler, yazmalar halindeki ana kaynaklar ve arşiv malzemelerininin muazzam yığınları arasında seneler geçirmek gibi bir büyük uğraşı da beraberinde getirir. Toronto Üniversitesi'ne (Department of Middle East and Islamic Studies) 1991'de sunulan bir doktora çalışması olan Aksan'ın bu eseri, bu tür zorlukların üstesinden gelmeye çalışan olumlu bir teşebbüstür ve bu münasebetle, bir Osmanlı aydın ve bürokratının hayatı ve eserlerinin ışığında devrin genel bir tablosunu çizen ve bu anlamda 16. yüzyıl örneğini parlak bir şekilde kaleme alan Cornell H. Fleischer'in Mustafa Âli ile ilgili eserini hatırlamamak mümkün değildir.[1]

Ahmed Resmi uzun ömrünü, büyük savaşlar ve felaketlerle geçirilen bir dönemin bütün sıkıntılarını ön saflarda yaşamış olarak doldurduğunda 88-89 yaşlarında idi. Doğum tarihi hakkında, değeri yüksek bir kaynak olarak Muradî tarafından verilen 1694-95 tarihinin esas alınmasının, diğer bir tarih olarak belirtilen ve pek de sağlam bir mesnedi olmayan 1700'den daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. (Bu konuda, Aksan'da kesin bir tercih yapılmamıştır). Nitekim, 1763'te Prusya'ya elçi olarak gittiğinde, Alman gözlemciler yaşını yaklaşık 70 olarak tahmin etmekteydiler.[2] 1734-35 senesinde İstanbul'a gelen Ahmed Resmi, bu durumda 40 yaşlarında idi ve devlet hizmetine girmesi bundan on üç sene kadar sonradır (1747). 50 yaşından sonra başlayan ve parlak bir şekilde sürdürülen devlet hizmetinin çeşitli merhaleleri ile hayatını ölümüne kadar takip etmek mümkün olabilmekteyse de, kırk yaşlarının olgunluğu içinde geldiği İstanbul'dan evvel, doğum yeri olan Girit'te geçirdiği seneleri ve özellikle tahsil hayatı hakkında aydınlatıcı herhangi bir bilgi yoktur. Aksan, bu önemli konuya eğilmemiştir. Hatta, 40 yaşlarında İstanbul'a geldiğini zikrederken, "o zamanlar gelecek vaat eden bir öğrenciydi, başka bir özelliği de yoktu" demektedir (İngilizce metin [İM], s. 24; Türkçe metin [TM], s. 30). Ahmed Resmi'nin de *Sefine*'de (Süleymaniye Kütüphânesi, Reisülküttâb, Nr. 639, v. 1b.), İstanbul'a "tahsîl-i fünûn u ma'arif niyyeti" ile geldiğini belirtmesi bu hususun aydınlatılmasında tereddüt yaratabilir. Böyle olmakla beraber, Ahmed Resmi'nin Girit'te devrinin klasik bilgileri ile donanmış ve iyi bir tahsil görmüş olarak İstanbul'a geldiğini kabul etmek zorundayız. İstanbul'a gelişinden hemen üç yıl sonra (1738) devrin önde gelen simalarından Tavukçuzâde damadı Reisülküttab [Aksan'da ifade edildiği gibi Tavukçubaşı (İM, s. 24; TM, s. 31) değil!] Mustafa Efendi'ye intisap etmesinin, yaşı yanında bilgi ve eğitim açısından da kendisinin sahip olduğu olgunluğun bir delili sayılmalıdır. Girit'te hangi münbit eğitim şartlarının, kendisinin bu derecelerde iyi yetişmesine olanak sağladığı noktasının aydınlığa çıkartılması ise, tarihçilerin üzerine düşen önemli bir vazife olarak durmaktadır.

Ahmed Resmi, 1758 senesinde Avusturya'da ve 1763/64'te Prusya'da sefaret ile bulundu. Bu iki seyahati, kendisinin Avrupa'yı yakından tanımasını sağlamıştır. Viyana ve Berlin sefaretleri ile ilgili kaleme aldığı *Sefaretnâme*'leri Aksan tarafından da incelenmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ahmed Resmi, sadrıazam yardımcılığında bulunacak derecelerde önemli vazifeler ifa etmiştir. Bu dönemde, savaşın kötü yönetilmesinin, ortaya çıkan bütün aksaklıkların ve meselelerin birinci derecede görgü şahididir. Bu gibi konularda Sadrıazam Muhsinzâde ve Halil paşalara verdiği lahiyalar, çalışmada ele

* Prof. Dr., İstanbul Ünivesitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

alınmış ve değerlendirilmiş bulunmaktadır. Ahmed Resmi, Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı heyetinin başında yer almıştır. Antlaşma şartlarının ağırlığı ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhakına giden yolu açmış olması, kendisini sonradan meydana gelen büyük hoşnutsuzlukların ve acı tenkitlerin odağı haline getirmiştir. Ahmed Resmi, meşhur eseri olan *Hülasatü'l-itibâr*'ı böylece kaleme aldı. Bu esere, Aksan da büyük önem atfederek, çalışmasında geniş olarak yer vermiş ve değerlendirmeye çalışmıştır. Ahmed Resmi'nin, zikredilen iki layihasının ve *Hülasatü'l-itibâr*'ın henüz ilmî bir neşri ve etraflı bir değerlendirmesi yapılmamıştır.[3] Bu anlamda, gerek bu eserin, gerekse *Sefine* ve iki *Seyahatnâme*'sinin basılı metinlerini esas alarak yapılan çalışmaların, kaynakların sağlamlaştırılmamasından gelen bazı zafiyetleri olacağı dikkatten uzak tutulmamalıdır. Nitekim, bazı yazma nüshalarla karşılaştırma yaptığına işaret etmekle beraber, genelde basılı metinleri takip eden Aksan'da, kaynakların temyiz edilmemesinden dolayı ortaya çıkan bazı hataların mevcudiyetine aşağıda işaret edilecektir. Ahmed Resmi'nin eserlerinin mevcut yazma nüshalarının dökümünün, eserin Kaynakça kısmında verilmiş olması, bu konuya devam edecek olan araştırıcılara büyük bir kolaylık sağlayacağı ise açıktır.

Daniel Chodowiecki'nin gravüründe Ahmed Resmi Efendi ve sefaret heyeti.

Eser, Giriş, (s. 1-9) ve "Ahmed Resmi'nin İlk Dönemi", (s. 10-39), "Ahmed Resmi Viyana ve Berlin'de: 'Öteki'ne Bakış", (s. 40-101), "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı: Ahmed Resmi Efendi Cephede", (s. 102-168) ve "Ahmed Resmi'nin Savaş Sonrası Kariyeri ve Osmanlı Siyasi Söylemine Katkısı", (s. 169-202) başlıklarını taşıyan dört bölümden oluşmakta, Haritalar, Yer Adları, Kaynakça ve Dizin (s. 203-241) kısımlarını içermektedir.

Aksan'ın bu zorlu konudaki mesaisini takdir ile karşılamakta ve kendisini kutlamaktayız. Ancak, aşağıda işaret ettiğimiz hususların, çalışmanın kaleme alınması veya basımı aşamasında, bazı meslektaşlarla irtibat kurulması halinde tamamen ortadan kalkmış olacağını belirtmekten de kendimizi alamamaktayız.

BAZI MÜLAHAZALAR VE DÜZELTME TEKLİFLERİ

İM, s. 2; TM, s. 11: "Adının, yani Resmi'nin kökeni konusunda çoğu kaynak mutabakat halindedir, ama Muradi'de son harf "vav" iken başka yerlerde "ya" diye geçer". Dolayısıyla, Resmo ve Resmî şekillerinde yazıldığı ifade edilen adının, Ahmed Resmi'nin mahlası olabileceği hiç sorgulanmamıştır ve bu hususa değinilmemiş olması şaşırtıcıdır. Yazarın anlatımından bu ismi mahlas olarak kabul etmediği anlaşılmakla beraber, bu yargıya nasıl vardığı hakkında herhangi bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Girit'in Resmo kasabasında (Muradî'nin ifadesiyle) doğan Ahmed bin İbrahim'in, Resmî olarak anılması, Resmo'lu olduğuna işaret olarak mı kabul edilmektedir? Bu durumda, "adının, yani Resmi'nin kökeni konusunda...", ifadesiyle, bu ismin kendisine ad olduğu hususu nasıl açıklanacaktır? Kendisinin, Hanyalı olduğuna dair (*Râmiz Tezkiresi* gibi) ciddi kayıtlar da dikkate alındığında, bu yer ismini, kendisinin adı veya doğum yerine ait bir işaret olarak kabul etmenin zorluğu ortadadır. "O'nun Resmo'lu olduğu için "Resmî" nisbetini kullandığı yakıştırması, pek muhtelif menşe'li 'Resmî'lerin mevcûdiyeti karşısında pek inandırıcı görünmüyor: Gerçekten, Şuarâ tezkirelerini şöyle bir karıştırmakla: Bursa'lı, Sofya'lı, Manisa'lı, hattâ Ahmed Efendi'nin muâsırı İstanbul'lu müteaddid Resmî mahlaslı şâir bulmak pek âlâ kabildir. Onun nisbesi, eski metinlerde Resmo'lu mânâsına Resmî değil, 'Giridî' olarak geçmektedir".[4] Resmî sözcüğünün, bilgi ve becerilerine göre kâtiplere çalışmakta oldukları kalemlerde verilen ve yukarıda işaret edildiği gibi, pek çok başka örneklerini bildiğimiz bir mahlas olduğu kesindir, dolayısıyla, ne kendisinin adıdır, ne de doğum yerine ait bir işaret taşır. Ahmed Resmi'nin *Hülasatü'l-itibâr*'ını tercüme ederek (1804) Almanca olarak yayımlayan (1813), İstanbul'da Prusya elçisi olarak da vazife görmüş ve maruf bir oryantalist olan Heinrich von Diez (bu tercüme Aksan'da kaynaklar arasında gösterilmiş olmakla beraber, kullanılmış olduğuna dair herhangi bir işaret yoktur), Ahmed Resmi ile ilgili olarak verdiği bilgilerde, kendisinin Resmî mahlasına da işaret etmekte ve bu mahlasın, devletin şer'î ve örfî kanun ve nizamlarına, dolayısıyla devletin resmî muâmele ve mevzuatına ("Resm") olan derin vukufundan ötürü kendisine verildiğini kaydetmektedir.[5]

İM, s. 10'da yer alan ve kaynak olarak kullanılan tezkirelerden aktarılan bazı dizelere ve Giritli Ahmed Resmi'yi tanımlayan tek satırlık kısa biyografik kayda TM'de yer verilmemiştir. (Bkz. TM. s, 18). Bunların Türkçe metne alınmadığı belirtilme-

liydi. Üstelik burada, Resmî mahlasına bir işaret olduğuna dikkat çekilmektedir. (Bkz. İM, s. 10; TM, s. 18, n. 32.) Aynı şekilde İM, s. 32'de yer alan, Ahmed Resmi'nin Koca Ragıb Paşa için yazdığı kasideden örneklenen bazı dizeler de Türkçe metne alınmamıştır. (Bkz. TM, s. 39.) Bu noktada da okuyucunun uyarılması gerekirdi.

"İntisab ve Ahmed Resmi'nin Mesleki Gelişimi" unvanlı kısımda (İM, s. 23-28; TM, s. 30-35), maalesef büyük karışıklıklar ve tutarsızlıklar vardır ve büyük ölçüde kullanılamaz bir haldedir. Burada özellikle, Ahmed Resmi'nin İstanbul'a gelişi, Reisülküttab Mustafa Efendi'ye intisabı, kendisine damad olması ve devlet katında hizmete geçişi ile ilgili olarak verilen bilgilerin, mevcut kaynakların gerekli olan sorgulamalarının yapılmasından sonra kullanılması daha sağlıklı olurdu. İM, s. 24; TM, s. 30-31 ve özellikle ortak olan 85 nolu dipnotta verilen, Ahmed Resmi'nin İstanbul'a gelişi ve Mustafa Efendi'ye intisab ve damat oluşu ile ilgili tarihlendirmelerin, kimi kaynaklara ve ikinci derecedeki başvuru eserlerine (*SO, OT, GOW*)[6] göre farklılıklarını belirtmekle beraber, bunların hangisinin doğru olması icap edeceği hakkında açık bir tercihe yer verilmemiştir. Bu önemli kısmı önce TM ve daha sonra İM'den hareketle ele alacağız.

TM'de, Ahmed Resmi'nin kendi kayıtlarından (*Sefine*, basılı metin) hareketle, 1734 veya 1735'te (H. 1147) İstanbul'a geldiği, 1744'de (H. 1157) Mustafa Efendi'ye intisab ve 1747'de (H. 1160) kendisine damat olduğu ve Divan kâtipleri arasına girerek devlet katında memuriyete başladığı esas alınmaktadır. "Ahmed Resmi, İstanbul'a 1734 veya 1735'te geldi; o zamanlar gelecek vaat eden bir öğrenciydi, başka bir özelliği de yoktu. Kendisinin anlattığına göre, bu tarihten üç yıl önce bir devlet büyüğüne, iki kez (1736-1741 ve 1744-1747'de) reisülküttablık etmiş, çağın önde gelen entellektüellerinden olan Tavukçubaşı Mustafa Efendi'ye intisab etmişti" (TM, s. 30-31). Hemen devamındaki 85 nolu dipnotunda ise, bu intisabın 1744 senesinde olduğu Ahmed Resmi'nin *Sefine*'deki (basılı metin) ifadesiyle tasrih ve teyit edilmektedir. Bu intisabın 1744'te olduğu açıkça belirtilmiş ve kabul edilmiş olduğuna göre, 1734 veya 1735'te İstanbul'a gelen Ahmed Resmi'nin "bu tarihten üç yıl önce" kaydından hareketle Mustafa Efendi'ye nasıl intisap ettiği anlaşılamamaktadır. Aynı şekilde, 85 nolu dipnotta, Mustafa Efendi'nin Hacc'a giderken Ahmed Resmi'nin de ona eşlik etmiş olabileceği ifade edilmekte ve Mustafa Efendi'nin Hacc'dan 1742'de döndüğü *Sâmî Tarihi*'nden naklen bildirilmektedir. Burada, Ahmed Resmi'nin Mustafa Efendi'ye 1744'te intisap ettiği kendi ifadesi olarak, Aksan tarafından da esas alındığına göre, Mustafa Efendi'nin 1742'de döndüğü Hacc seyahatine nasıl eşlik etmiş olabileceği ayrıca izaha muhtaçtır. Esas alınan tarihlerden yola çıkılarak yapılan anlatımdaki tutarsızlık, bir sonraki sahifede de devam etmektedir. (Bkz. İM, s. 25; TM, s. 32.) "Ocak 1741'de reisülküttablıktan azl edilen Mustafa Efendi, uzun zamandır uzak kaldığı memleketi Kastamonu'ya dönerek ailesinin yanına gitti. Ahmed Resmi'nin bu yolculukta onunla birlikte olması çok muhtemeldir, zira ailenin bir araya gelişini canlı bir şekilde anlatır." Ahmed Resmi'nin intisabı 1744 olarak kabul edildiğinden, yukarıdaki izah çerçevesinde bu cümleyi de anlamak ve bütün bu tutarsızlıkları çözmek mümkün değildir.

Şimdi aynı sahifeyi İM'den (s. 24) takip edelim: Burada da Ahmed Resmi'nin İstanbul'a geliş tarihi olarak 1734 veya 1735 senesi (H. 1147) gösterilmekte ve kendi ifadesine göre, "bu tarihten üç yıl önce" ("it was three years before") Mustafa Efendi'ye intisap etmiş olduğu belirtilmektedir. "Ahmed Resmi, Sefine'de bize şu bilgiyi vermektedir: ***1737*** senesi sonlarına doğru, merhûm elhacc Mustafa Efendi'ye intisab ettim ve dâiresinde bir eyyâm geçirdikden sonra 1747'de kendisine damat ve Divân kâtipleri zümresine dahil oldum". Burada 84 nolu dipnotu yer almakta ve bu bilgilerin kaynağı olarak Sefine, s. 2 gösterilmektedir. Aksan'ın burada *Sefine*'nin basılı nüshasından kaynak göstermekte olduğu ayrıca, 85 nolu dipnotundaki ifadesinden ("...*Sefine*'nin basılı metninde ise Ahmed Resmi'nin Mustafa Efendi'nin maiyetine girişinin tarihi 1744'tür...1744 kabul edilebilir bir tarihdir, zira...") anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi İM'de Mustafa Efendi'ye intisap tarihi olarak **1737** verilmektedir ve büyük karışıklık burada başlamaktadır: Mütercim bu kısmı Türkçeye aktarırken, burada tırnak içinde gösterilmiş olarak özgün metne dayalı bir alıntı yapılmış olduğundan, doğru bir tercihte bulunarak, *Sefine*'nin kaynak olarak gösterilmekte olan basılı metnine müracaat etmiş ve İM'deki ilgili cümleleri tercüme etmek yerine, bunları özgün ifadesiyle aynen aktarmıştır. ("Elliyedi [1744] evâhirinde intisâb ve dâire-i mefâhir-i muhadenede [Mütevcim tarafından yanlış okunmuştur, "mihâdında" olacak] imrâr-ı evkatla altmış senesinde damad ve başmukataa hâceliği ile...", bkz. TM. s. 30-31). Ancak, aktardığı bu özgün cümlelerin eserin İngilizcesi ile uyuşmamakta olduğu gözünden kaçmıştır. Çünkü, Aksan, İM'de Ahmed Resmi'nin intisap tarihi olarak verdiği **1737** senesini, Sefine'nin basılı metininden değil, müellif nüshası olarak kabul edilen (bkz. İM, s. 30; TM, s. 37 ve n. 109) muteber bir yazma nüshadan (Reisülküttâb, Nr. 639) aktarmaktadır, ancak bunu yaparken, ilgili dipnotunda bunun kaynağını yanlış olarak basılı metin olarak göstermektedir. Reisülküttâb, Nr. 639 ise, bu intisap tarihini, İM'de yer aldığı şekilde ve "1150 evâhiri" **(1737)** olarak vermektedir. Mütercim *Sefine*'nin basılı metninden alıntı yaptığı ve burada ise bu intisap tarihi "elliyedi evâhiri" **(1744)** olarak gösterilmekte olduğundan, eserin İngilizce ve Türkçe tercümesi arasında tarihlendirme farklılıkları oluşmuştur. Ancak, karışıklık bu kadarla kalmamaktadır: Zira, Aksan, metinde Reisülküttâb, Nr. 639'daki bilgileri kullandığı halde, 85 nolu uzun

dipnotunda *Sefine*'nin basılı metnini takip etmektedir ve burada Ahmed Resmi'nin intisap tarihinin H. 1157 (1744) olarak alınmasından ötürü, bu tarih esas alınarak işlem gören bütün konularda, yukarıda değindiğimiz karışıklık ve tutarsızlıklar meydana gelmektedir. Reisülküttâb, Nr. 639'da yer aldığı gibi, Ahmed Resmi'nin intisap tarihi **1737** (hatta burada, 1150 evâhiri dendiğine göre, bu tarih 1738 olarak kabul edilmeliydi) olunca, hamisi Mustafa Efendi'nin çevresindeki faaliyetleri, Hacc esnasında ve Kastamonu'da kendisine refaket etmesi gibi, yukarıda işaret ettiğimiz, tarih uyuşmazlığından doğan tutarsızlıklar sona erecektir. Dolayısıyla, Ahmed Resmi 1734/35'te İstanbul'a gelecek, üç yıl sonra Mustafa Efendi'ye intisap edecek ve 10 yıl sonra da kendisine damat olacak ve devlet hizmetine başlayacaktır. Bu durumda, kaynakların, özellikle tarihlendirmeler gibi önemli noktalarda farklılıklar arz etmesi karşısında, yalnızca basılı nüshalara bağlı kalarak konuyu işlemenin ne kadar mahzurlu olduğu ve yazma nüshalar dahil olmak üzere, bütün metinleri ciddi bir kontrolden geçirdikten sonra, en sağlam bilgileri tespit ile meseleleri kaleme almanın zarureti tekrar ortaya çıkmaktadır. Özellikle, *Sefine*'nin basılı metninin, "pek fahiş imlâ yanlışlıkları, atlamalar ve karıştırmalarla" dolu olduğuna ve bu basılı metinden ihtiyat ile istifade edilmesi gerektiğine, daha önceleri de ayrıca işaret edilmiş bulunmaktadır.[7]

H. 1147'de İstanbul'a gelen Ahmed Resmi'nin üç yıl sonra (H. 1150) Mustafa Efendi'ye intisap ettiği bildirildiğine göre (Reisülküttâb, Nr. 639, v. 1b) büyük bir tutarsızlık arz eden, "üç yıl önce" cümlesinin de herhalde "üç yıl sonra" olarak düzeltilmesi icap edecektir.

İM, s. 26 ve TM, s. 33: Burada, hamisi Reisülküttâb Mustafa Efendi ile ilgili olarak Ahmed Resmi'den (*Sefine*, basılı metin) bilgiler nakledilmektedir: "...özellikle edebiyat ve belagatta engin bilgiye sahipti, ...tartışmada karşısındakini susturmaya yetenekli, belagati güçlü bir konuşmacıydı... Hem nazım, hem nesirde üç dili (Arapça, Türkçe ve Farsça) ustalıkla kullanırdı, Arap ulemasıyla sosyal konularda sohbet etmekten hoşlanırdı. Böyle konuşmalarda genellikle formel Arapçayı kullanmak gerekse de, onun aşina olduğu Mısır ve Suriye'deki konuşma diliydi. Ulema ona hayran kalır, büyük takdirle kendisinden "Sahiba-i Rum" ve "Kıddae-i zaman" diye söz ederdi". Buraya konulan 93 nolu dipnot: "...bu tasvirde alışılmadık olan taraf, Ahmed Resmi'nin, Mustafa Efendi'nin Arapça konuşma diline vâkıf oluşu üzerine sözleridir ki bu, daha önce kalemiyyede eğitimin genel olarak ne kadar yapay olduğu konusunda söylenenlere kuvvet kazandırmaktadır".

TM'deki "Sahba-i Rum", mütercim tarafından *Sefine*'nin basılı metninden alınmıştır. İM'de ise "Şahban-i Rum" yer almaktadır ve her ikisi de yanlıştır. Kelimenin doğrusu Reisülküttâb, Nr. 693'te gösterilmiştir ve "Sahbân-ı Rûm" şeklindedir. Ayrıca, 93 nolu dipnotunda bu isim hakkında verilen, "Şahban Muhammed'in sahabesinden olup belagati ile meşhurdur, Rum'dan kasıt ise Anadolu'dur" açıklaması tercümeye alınmamıştır. TM'de yer alan, "Kıddae-i Zaman" ise, İM'de "Elder of the Age" olarak karşılanmış olup, yine *Sefine*'nin basılı metninden alınmıştır. Ancak, bu kelimelerin buradaki imlaları hatalıdır. TM'de, *Sefine*'nin basılı metninden hareketle "Kıddae-i Zaman" olarak okunan, ancak İM'de nasıl okunması gerekeceği herhalde tereddüt yarattığından hiç okunmayan ve nihayet bir sıfat olarak algılanıp, "Elder of the Age" olarak tercüme edilen bu kelimenin de doğru imlası Reisülküttab, Nr. 639'de gösterilmiştir ve"Kudâme" şeklindedir.

Kudâme bin Cafer Ebulferec el Kâtib el Bağdadî, Hicrî X. yüzyılda yaşamış diğer özelliklerinin yanında ayrıca belâgati ile meşhur, bir müellif ve edîbdir.[8] Sahbân bin Vâ'il ise (öl. H. 54/674), fesahat ve belâgatda ün salmış ve bu özelliği ile "darb-ı mesel hükmüne geçmiş" bir şahsiyettir.[9]

Mustafa Efendi'nin Arap uleması ile sohbetlerinde "Mısır ve Suriye'deki konuşma dili ile" sohbet etmesi ve "formel Arapçayı" kullanmaması, 93 nolu dipnotunda, "kalemiyede eğitimin genel olarak ne kadar yapay olduğu konusundaki söylenenlere kuvvet kazandıran" bir delil olarak ileri sürülmektedir. Formel Arapça'dan kasıt özgün metindeki ifade ile "fasîh" (= güzel, düzgün, açık, aşikâr ve berrak ifade ve böyle konuşma) Arapça'dır. "Belagat" ise, "sözün fasîh ve açık seçik olması" halidir. Dolayısıyla burada, "yapay" (İM, "artificiality") kelimesi ile denilmek istenen isabetsiz olduğu gibi, yukarıda alıntı yapılan metinle böyle bir yargıya hak kazanmak da zaten mümkün değildir, zira metin, Aksan tarafından yanlış anlaşılmış ve aktarılmıştır. Bu metnin yanlış anlaşılan kısmını buraya aynen aktarıyoruz: "...Elsine-i selâsede nazım ü nesre sâhib-i miknet olup, ekseriyâ ulemâ-yı Arabla ülfet ü sohbete ma'zim ve muhâvereleri arabiyye-i fasîha ile olmak mültezim olmağın bülegâ-yı Mısır ve Şam hüsn-i tekellüm ü selâset-edâsından mebhût ü hayrân olarak Sahbân-i Rûm ve Kudâme-i zemân deyu istihsân ederlerdi..." (*Sefine*, Reisülküttâb, Nr. 639, v. 47b). Basılı metinde ise Sahbân, Kudâme, ma'zim, mebhût kelimeleri imlâ yönünden hatalıdır, (s. 69) Burada, Mustafa Efendi'nin fasih (İM ve TM'de formel kelimesi ile karşılanmış!) bir Arapça konuşmakta olduğu ve Mısır ve Şam'dan (Şam, İM ve TM'de Suriye olmuş!) gelen belagat sahibi alim ve ediplerle yaptığı sohbetlerde, Arapçaya olan vukufiyetinden ötürü büyük bir hayranlık kazandığı dile getirilmektedir. Dolayısıyla, Mustafa Efendi, fasîh bir Arapça ile **Mısır ve Şam'dan gelen** âlim ve edîbler ile sohbet etmektedir, İM'de ileri sürüldüğü gibi bunlarla, "Mısır ve Suriye'deki konuşma dili" ile sohbet etmemektedir. Bu durumda, konu ile ilgili dipnotunda (nr. 93) ileri sürülen yapaylık isnadının mesnedi de ortadan kalkmış bulunmaktadır. Ayrıca bu sohpet konusunun içeriği hakkında, İM'de ileri sürüldüğü gibi "sosyal konularda" olduğuna dair, herhangi bir işaret yoktur.

İM, s. 30, n. 111; TM, s. 37: Burada, Reisülküttâp, Nr. 639'dan bir alıntıya yer verilmiştir. Ancak bu alıntıda bazı kelimeler anlamı bozacak şekilde hatalı okunmuştur: "kerime al-arunlarını mütezemmin", "kerîmetü'l-erûmelerini mutazammın"; "zemân-ı medarında" , "zemân-ı sadâretinde"; "bu surette her ömr-i sani menzillerinde olan medaih", "bu sûretde ömr-ı sânî menzilesinde olan medâyîh" olmalıdır. Böyle okunduğu için İM'deki çeviri de haliyle hatalıdır. TM'de ise, özgün alıntıda herhangi bir düzeltme yapılmamış ve bu kelimeler hatalı haliyle aynen tekrarlanmıştır. (Bkz. s. 37).

İM, s. 34-35; TM, s. 40-41: İkinci Bölüm'ün ilk paragrafı şöyledir: "18. yüzyıl Osmanlıların Avrupa coğrafyası hakkında cehaletlerini konu edinen en tanınmış hikâyelerden biri, en yeni versiyonuyla Bernard Lewis'in *Muslim Discovery of Europe* [New York, 1982, s. 153] (Müslümanların Avrupa'yı Keşfi) adlı çalışmasında yer alır. Osmanlıların, 1770'te Çanakkale Boğazı'nda Rus donanmasını görünce dehşete kapıldığı ve Rusların Baltık'tan Adriyatik Denizi'ne geçmesine izin verdikleri için Venediklileri resmen protesto ettikleri anlatılır; Osmanlılara göre, Venediklileri, Ortaçağ haritalarında bu iki denizi birleştirdiği gösterilen, aslında elbette mevcud olmayan bir kanalı Rusların geçişine açmıştı. [Hammer, *GOW*, c. 8, s. 355-56]. Bu hikâyeyi nakleden kaynaklardan biri, 18. yüzyılın ikinci yarısında vakanüvis görevinde bulunmuş Vâsıf Efendi'dir. Onun hikâyesini buraya almakta fayda var. Büyük Petro ve onun modern Rus donanmasını kurması hakkında kısaca bilgi verdikten sonra şöyle der Vâsıf: ..." Devamla, buraya almadığımız, Vâsıf'dan konu ile ilgili uzun bir pasaja yer verilmiştir. "Osmanlıların Coğrafya hakkındaki cehaletlerini konu edinen en tanınmış hikâyelerden biri, en yeni versiyonuyla" ve de hiçbir münasebeti düşmediği halde şimdi de Aksan tarafından tekrarlanmaktadır!

Osmanlı devlet adamlarının Baltık Denizi ve Akdeniz arasında bir irtibat noktası, dolayısıyla bir geçit olmadığına inandıkları hakkında yerleşmiş olan bu yakıştırma mesnetsizdir ve bunun böyle olmadığı birçok yerlerde belirtilmiş olmakla beraber,[10] bu haksız isnadın nasıl oluştuğu hiçbir zaman sorgulanmamıştır. Bu hususta yaptığımız incelemede, yakıştırmanın Hammer'den kaynaklanmış olduğu anlaşılmıştır. Rusların Baltık'ta bir filo hazırlayarak, Akdeniz'e sevk edeceklerine dair çıkan haberler, Rusların böyle bir filoyu hazırlayabilecek ve gerekli üslerden yoksun olarak Akdeniz'e sevk edebilecek yetenekten ve teknik donanımdan uzak olmaları yargısıyla mümkün görülmemekteydi: Vâsıf'ın, Aksan'ın da aktardığı ifadesiyle, "... O vaktin ricâl ü ekâbiri bu keyfiyyeti mugalataya haml ve adem-i tasdîk ile Peterburk'dan Akdeniz'e Moskovlu'nun donanma ihrâcını bir vechle mütâla'alarına tatbîk edemeyüp, umûr-ı müstahsileden add ve mu'arıza ederek, delâyilini mükâbere-i mahz ile redd eylediler..."[11] Görüldüğü gibi iki deniz arasında herhangi bir irtibat ve geçit noktası olmadığı değil, Rus filosunun Akdeniz'e sevkine, Rusya'nın yakından takip edilen bahrî zafiyyeti nazar-ı itibare alınarak ihtimal verilmemekte ve bazı devlet adamları **böyle bir şeyi havsalalarına sığdıramamakta, mugalata ve olmayacak saçma sapan bir iş olarak görerek, kesip atmaktaydılar** (bir vechle mütâla'alarına tatbîk edemeyüp, umûr-ı müstahsileden add ve mu'arıza ederek, delâyilini mükâbere-i mahz ile redd eylediler). Hammer'in bu konudaki kaydı ise şöyledir: "... ricâl ve ekâbir-i devlet böyle bir teşebbüsün imkân dahilinde olabileceğine inanmak istememekteydiler. Zirâ, onlar, Akdeniz ile Baltık Denizi arasında bir irtibât bulunduğuna ihtimâl vermemekteydiler. Bu sıkca anlatılan, fakat aynı zamanda yine aynı sıklıkta şüpheyle karşılanan vakı'a, imparatorluk vak'anüvisinin samimi i'tirâfı ile sâbittir..."[12] Görüldüğü gibi ve olması da lazım geldiği üzere, Osmanlı devlet adamları, **iki denizi birbirine bağlayan bir geçidin olmadığına değil**, Rus filosunun o devrin bilinen zayıf haliyle Baltık'tan kalkıp Akdeniz'e geçerek -İngiliz yardımı alabilecekleri hesaplanmamıştır- Osmanlı topraklarına saldırabileceklerine ihtimal verilmemiştir. Vâsıf'taki bu yöndeki bilgiler ise, Hammer tarafından yanlış olarak aktarılmış ve "devlet adamlarının iki denizi birleştiren bir geçid olmadığını zannettiklerine" dair ayrıca fazladan ve mesnetsiz bir kayıt ilave edilmiştir. Üstelik bu yanıltıcı kayda, devletin resmî tarih yazıcısı olan Vâsıf Efendi şahit olarak gösterilmiştir. Hammer'den bu yana tekrarlanagelen bu haksız ve temelsiz yakıştırma, kontrolsüz bilgi aktarmanın parlak bir örneği olarak eski ve yeni tarihli çalışmalarda kullanılagelmiştir. Nitekim, A. R. Seyfi, "o zamanki devlet adamlarının insana şaşkınlık veren bu inanılmayacak câhilliklerine Türk tarihcisi Vâsıf bile şahadet etmektedir"[13] derken, yenilerden yukarıda da işaret edildiği üzere B. Lewis bu hikâyeyi tekrarlamakta,[14] en son olarak da Aksan tarafından başka bir yerde tekrar zikredilmekteydi.[15]

Vâsıf'daki kayıtta, Hammer'in yakıştırdığı gibi, iki denizin birleşmediği hakkında herhangi bir ifade olmadığı, bu kaydı kullanmış olmasına rağmen Aksan'ın dikkatini çekmemiştir. Ancak, Aksan'ın, Enderunlu Mustafa'nın 1768 tarihli olarak hazırladığı haritadan bahsederken, "Haritada, Cebelitarık'ın yanı sıra Akdeniz ve adaların da isimleri yer alır" (İM, s. 36. TM, s. 42) dedikten ve Ahmed Resmi'nin 1757 veya 1763 Berlin sefaretinde ele geçirmiş olabileceği ve tercüme ettiği *Coğrafya-i Cedîd*'den bahsederken, "Mare Balticum", "Mare Germanicum", "La Manche" gibi denizlerden söz etmekte olduğuna değindikten ve yine Ahmed Resmi'nin *Prusya Sefaretnâmesi*'nde, "Arapça Cebelitarık yerine batıda geçerli olan Gibaltar adını ya da Türkçe Septe Boğazı'nı kullanması..." (İM, s. 40; TM, s. 46, n 17) gibi tespitlerde bulunduktan, ve yine Ahmed Resmi'ye Berlin'den dönerken (1764) kral tarafından hediye olarak verilen birtakım silahların Oder Nehri üzerinden Baltık'a çıkartılarak, deniz yoluyla Cebelitarık'tan gönderildiğini bildikten

(İM, s. 98; TM, s. 101) sonra, hâlâ bu tür lakırdılara itibar edip, bunları devamlı tekrarlamakta olmasını anlamak mümkün değildir.

Rus filosunun doğrudan Adriyatik Denizi'ne indiği ve buna izin verilmediği için Venedik Elçisi'nin azarlandığı hakkında değişik başka bir yakıştırma Tott'dan kaynaklanmakta,[16] keza, Hammer tarafından tekrarlanmaktaydı.[17] Hülâsa, Osmanlı Devleti'nin Rus filosunun hazırlıklarını yakından takip ettiği, 1769 sonlarından 1770 baharına kadar yoğun bir şekilde donanma ve asker tertibi içinde bulunduğu ve Rus filosunun inanılmaz ve şaşırtıcı bir geliş yapmadığı bilinmektedir. Böyle bir ihtimal karşısında alınan tedbirler ve Haliç'te hazırlanan gemiler ve yapılan askerî hazırlıklar ve Rus filo harekâtının 1769'dan beri sıkı bir takip altında tutulduğu ayrıca etraflı bir şekilde gözler önüne serilmiş bulunmaktadır.[18]

Ahmed Resmi Efendi'nin 9 Kasım 1763'te Berlin'e varışı.
Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace. Ahmed Resmi Efendi 1700-1783.*

Yukarıda, "Osmanlıların Coğrafya hakkındaki cehaletlerini konu edinen en tanınmış hikâyelerden biri, en yeni versiyonuyla" ve de hiçbir münasebeti düşmediği halde şimdi de Aksan tarafından tekrarlanmaktadır, dedik. Aksan'ın, Vâsıf'tan aktardığı bu uzun pasajı ile, bu yalnış ve mesnetsiz bilginin tashihi ve Vâsıf'daki kayıtta Hammer'in isnadının yer almadığını belirtmek gibi bir temyiz kaygusu taşımadığı anlaşılmaktadır. Bu konuyu tekrarlamaktan ve Vâsıf'tan bununla ilgili olan pasajı aktarmaktan maksadı ise şudur: "Bu pasaj, Osmanlıların günümüzde istihbarat adı verilen şeyin farkında olduğunu [sic!] ve söz konusu olaydan, yani 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasının uğradığı bozgundan ders aldıklarını düşündürmektedir"! (İM, s. 35; TM, s. 41). Yani, bütün bu konuyu tekrar ve yanlışça dile dolamanın ve Vâsıf'tan alınan o uzun pasajın amacı, "... fi'l-hâl her cânibden Devlet-i aliyye'ye arz-ı mâcerâ" edildiği hususunu zikretmek ve böyle bir olayın **her taraftan devlete ihbar edilmesini**, "Osmanlıların istihbarat adı verilen şeyin farkında olduklarına" delil olarak kullanmaktır!

İM, s. 86; TM, s. 90: Ahmed Resmi Efendi, II. Friedrich tarafından 21 Kasım 1763'te huzura kabul edildiğinde kralın, "maî kadifeden ama toza bulanmış bir elbise giymiş..." olduğunu ifade etmektedir. (*Prusya Sefaretnâmesi*'nde ve dolayısıyla İM'de söz konusu olan günlük elbisedir. Günlük kelimesine TM'de yer verilmemiştir). Ahmed Resmi'nin de yadırgadığı anlaşılan bu duruma, "...Friedrich'in resmi tören ciddiyetinden uzaklığı (tozlanmış giysileri) karşısında her normal elçinin kapılacağı bir öfkeyle..." cümlesiyle Aksan da iştirak eder görünmektedir (bkz. n. 131). Kendi tabiri ile II. Friedrich'in bir Schmutzfink (pis, kirloz) olduğu ve beden ve giyim temizliğine ihtimam göstermediği şüphesiz ise de, hakkını da yememek lazımdır! Zira, Ahmed Resmi Efendi'nin huzura kabul merasiminin nasıl olacağı hususu görüşülürken, "Türklerin etek öpmek adeti olduğu" kendisine hatırlatıldığında,[19] Friedrich, "bu mamamuşi, enfiye bulutlarına boğulmasın bari" diyerek, uzun yıllardan sonra ilk defa kendisine yeni bir elbise diktirmiş bulunuyordu.[20] Ahmed Resmi Efendi'nin sözünü ettiği mavi kadifeden yapılmış elbise, kralın şerefine diktirdiği yeni üniformasıydı. O gün yıkanıp yıkanmadığı bilinmemekle beraber, kirden gri tonlara bürünen perukasının ayıbını örtmek için bolca pudraladığı açıkça anlaşılıyor. Zira, Ahmed Resmi'nin görüp de, "toza bulanmış günlük bir elbise giymiş" diye yadırgadığı kralın, elbisesinin üzerindeki tozlar, merasimin yapılacağı Şövalyeler Salonu'na (Rittersaal) sabah saat dokuzda gelip de, güzergâhdaki tehâcüm sebebiyle ağır yol aldığından, saraya varışı ancak 12.30'da gerçekleşen elçiyi,[21] dolaşarak, konuşarak, oturup kalkarak beklerken perukasından dökülen taze pudradan başka bir şey değildi! Dolayısıyla, elbisesini toz içinde sanıp, olayı "Friedrich'in resmi tören ciddiyetinden uzaklığına" yormak mümkün değildir.

İM, s. 72; TM, s. 76: Burada, kullanılan Almanca kaynağın yanlış anlaşılmasından doğan hatalar göze çarpmaktadır. "Friedrich'in talimatları doğrultusunda sefarete ödenen günlük miktarı 65 altın dükayla sınırlı tutmaya çalışan Prusyalı devlet memurlarıyla girdiği tatsız tartışmalara bakılacak olursa, Ahmed Resmi, sefirlik görevi sırasında zaman zaman mali sıkıntılara düşmüştür. Ahmed Resmi'nin Berlin'deki görevi sona erdiğinde Friedrich, Türk'ün neredeyse 'kendi kulaklarını kesip yemek zorunda kaldı'ğını yazacaktır" denilmektedir.

Ahmed Resmi'nin seyahati esnasında parasal bir sıkıntı içine girmesi söz konusu olmamıştır. Tayinat meselesi ile ilgili pazarlıklar ve tatsızlıklar, Ahmed Resmi'nin bu tür olağanüstü elçilere ödenecek olan protokola uygun günlük tahsisat talebi karşısında hesabî kralın eli sıkılığı yüzünden çıkan sürtüşmelerden doğmuştur. Uygun bir tayinat tahakkukunu temin elçinin itibar ve şerefinin göstergesiydi ve bunu zarurete hamletmek yanlıştır. Ahmed Resmi'ye verilen tayinat miktarının, II. Friedrich'i epey işgal ettiği ve birçok tatsızlıklara yolaçtığı için tashihen tekrar işaret etmek istemekteyiz: Günlük tayinat miktarı Aksan'da kabul edildiği gibi 65 değil,

60 Dukadır. "Nihayet kral, Ahmed'in talebi doğrultusunda günde 60 duka ödenmesine razı oldu" kaydı için bkz. Votz, s. 34, n. 6.[22]

Ancak, "zaman zaman mali sıkıntılara düşen" Ahmed Resmi'nin, zaruret halinden ötürü, "neredeyse kendi kulaklarını kesip yemek zorunda kaldığını" söylemek, Almanca kaynağı hatalı kavramaktan ileri gelen bir yanlış anlamadır: Ahmed Resmi'nin Berlin'de uzayıp giden ikametinin, değişen siyasî şartlardan ötürü faydasızlığı ve kendisine verilen tayinattan da tasarruf gayesi ile bir an evvel sona ermesi gerektiği Friedrich tarafından hararetle arzu edilmekteydi.[23] Bu anlamda, Ahmed Resmi'ye 16 Nisan'da veda için huzura çıkması bildirilmiş bulunuyordu. Ahmed Resmi ise, en az iki hafta daha kalarak yol hazırlıklarını bitirmek istemekteydi. Kral, Ahmed Resmi'nin ısrarcı olması halinde, kendisine ağır gelmekte olan günlük tayinat miktarında kesintiye gidilmesini emretmiş ve bu husus Ahmed Resmi'ye bildirilmiştir. Son para kavgası bu yüzden çıktı. Nihayet Ahmed Resmi 20 Nisan'da huzura kabul ile yola çıkmaya razı oldu ve tayinatın da eski miktarı ile ödenmesine devam edildi. Ahmed Resmi, 21 Nisan'da başvekil Finkenstein ile vedalaştığında, giderayak, ucunda "kralın resmi bulunan altın zincirli bir madalyon" istedi ki, bu son arzusu kralı çileden çıkarttı. Aklı Ahmed Resmi'ye ödenen tayinatta olan ve son para tatsızlığında oflayıp poflayarak, -kelimesiyle tercüme etmek icap ederse- "bu adam kafamdan kulaklarımı yiyecek" (Er frießt mir die Ohren vom Kopfe) diyen kral, bu son istek üzerine de, "bu mamamuşi'nin istemelerinin sonu gelmiyor. Beni soyup soğana çevirmeye azimli, ama hava alacak!" demekteydi.[24]

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, para sıkıntısı içinde olduğu sanılan Ahmed Resmi'nin "kendi kulaklarını kesip yemek zorunda" kaldığı şeklinde ve krala atfedilerek yapılan bir anlatım şekli hatalıdır. Kral, infialen sızlanmaktadır ve "bu adam kafamdan kulaklarımı yiyecek" demekteydi, ancak, hikâyeyi bu şekilde doğru olarak algılayıp, anlatıma katmak icap etseydi, o zaman herhalde bu sözü kelimesiyle aynen tercüme etmemek icap ederdi. İdyomatik bir deyiş olduğundan, belki "bu adam sırtımdan ceketimi de alacak" gibi bir şey demek daha uygun olurdu.

Ahmed Resmi'nin, zaruretinden ötürü, "kendisine sunulan ufak tefek hediyeleri satmak zorunda kaldığı" hususu (İM, s. 72; TM, s. 76, n. 107), her ne kadar *Sefaretnâme* kaynak olarak gösterilerek iddia edilmekteyse de, yanlıştır ve *Sefaretnâme*'de de böyle bir kayıt yoktur.

TM, s. 89, n. 130: "Kortej hakkında o zamanlar anlatılanlara dayanarak hazırlanmış bir illüstrasyon için bkz. Votz." (A drawing based on contemporary accounts of the procession..., İM. s. 86.) şeklinde tercüme, Ahmed Resmi'nin kralın huzuruna çıkmak için saraya doğru yol alan alayının, anlatılara göre resmedildiği şeklinde algılanmamalıdır. Bunu, "çağdaş bir gözleme dayanarak hazırlanmış..." şeklinde aktarmak daha isabetli olurdu. Ahmed Resmi'den gayri maiyet efradının da bolca resmedildiği gözleme dayanan bu çağdaş çizimler, Schleuen, D. Chodowiecki, Bause nach Span gibi ressamlara aittir.

İM, s. 88; TM, 92: "İki üç günde bir kralın akrabaları, diğer görevliler ve soylular onları evlerine, bahçelerine davet ederlerdi; bu davetlerin en görkemlisi de en büyük ve sevinçli bayram olan 'şeker ziyafeti' (Noel?) sırasında verilmişti..."

"Kimi zaman da maskeli balo denen bir başka toplantı tertip edilirdi; burada kadın erkek 'karmakarışık' olurdu. Üstlerine kırmızı ipekten veya taftadan pelerin benzeri bir giysi atar, birbirlerini tanımamak için yüzlerini maskeyle kapatırlardı. 'Kârhane' içinde gezinmeye başlayıp da duyguları uyandıkça, herkes hoşuna giden bir hanımın elini tutuyordu..."

Ahmed Resmi'nin Berlin'de ağırlanması ve katıldığı bazı toplantı ve şenliklerle ilgili olarak *Sefaretnâme*'den naklen yapılan bu açıklamalara, dipnotlarda yorumlar getirilmiştir. Bu anlamda, 135 nolu dipnot, sözü edilen ve 22 Aralık'ta Opera binasında düzenlenen maskeli balo anlatımı esnasında kullanılan Kârhâne sözcüğüne açıklama getirmeyi amaçlar ve kelimenin "hem genelev, hem de işyeri, atölye anlamına" geldiği belirtilir.

Zamanında düşülen kayıtlarda, "Ağırbaşlılığını koruduğu" bildirilen Ahmed Resmi, bu tür toplantılara pek fazla itibar etmemiş ve bunlardan yanlızca -herhalde en yüksek seviyede bir davet vâki olduğu için- üçüne iştirak etmiştir. Bunlar, bizzat kral tarafından 19 Aralık'da davet edildiği Tiyatro (Hayâlhâne) ve 22 Aralık'da Opera Binası'nda (Kârhâne) verilen maskeli balo ile Yılbaşı gecesinde Friedrich'in kardeşi Prens Heinrich tarafından Kraliçe ve diğer zâdegân şerefine verilen bir diğer maskeli balodur. Ahmed Resmi'nin "şeker ziyâfeti" olarak tarif ettiği şenlik bu yılbaşı gecesi verilen balodur. (Basılmamış tez metninde Aksan, "Noel veya Yılbaşı" demekle tereddütlü davranır. Eserin basımı esnasında yalnızca Noel'i tercih ettiği anlaşılıyor). Saray Tiyatrosu'nda (Schlosstheater) seyrettiği temsilde bir problem olmamakla beraber, Opera Binası'nda tertiplenen maskeli balonun verildiği mekânı Kârhane olarak tanımlaması izaha muhtaç görünmektedir. Aksan'ın bu kelimenin "genelev" anlamını da içermekte olmasını söylemesi, Ahmed Resmi'nin bilinçli olarak böyle bir telmihte bulunmuş olabileceği izlenimini vermektedir. 1763 senesi için, kelimenin böyle bir anlam yüklenmiş olabileceğini ileri sürmek isabetli değildir. Küçük işyerlerinin, imalathanelerin (manifaktürlerin), bu yönde bir anlam yozlaşmasına uğramaları, buralarda çalışan zanaatkârların (ehl-i hirfet) giderek "herif" kelimesinin içerdiği anlam çirkinleşmesi içine düşmeleri, ancak 19. yüzyılın nihayetlerinde gözlenen bir hususdur. Bu bakımdan, Ahmed Resmi'nin maskeli balonun verildiği Opera Binası için "Kârhane" kelimesini kul-

lanırken, kelimeyi "genelev" anlamında düşünmüş olabileceğini varsaymak mümkün görünmemektedir. III. Selim devrinde Paris'te bulunan Halet ve Muhib efendiler, Paris'te bulunan "Valde Hanı" kadar büyük beş-altı katlı Paleruvayyal (Palais Royal) adıyla anılan "bedesten-misâl" iş yerini anlatırlar. Burada pek çok dükkân bulunmakta, binanın üst katlarında ise fuhûş yapılmaktadır. (Halet Efendi'nin anlatımıyla: "...dört tarafı dükkân ve dükkânlarda envâ'-ı metâ var. Üstleri oda, odalarda binbeşyüz kadar karı ve beşyüz oğlan var ki, kârları puştlukla münhasır..."). Gerek Halet ve gerekse Muhib Efendi'nin, sözü edilen binayı bu özelliğinden ötürü kârhane kelimesini kullanarak tanımlamamakta olmaları dikkat çekicidir ve bu husus bu kelimenin henüz bu anlamda bir içerik yozlaşmasına uğramadığına işaret olarak kabul edilebilir.[25] 1774'te Rusya'ya gönderilen Abdülkerim Paşa, Moskova'da Golovin Tiyatrosu'nda kiralanan locaların aylık fiyatları ile ilgili bilgiler verir.[26] Yine 1793'te Petersburg'da bulunan Mustafa Râsih Efendi ise, davet edildiği Opera binasını tarif ederken, bu binanın seyircilere ayırılan kısmının dört kat üzerine bina edildiğinden bahs ile, her katın hangi kesimden seyirci kitlesine tahsis edildiğini ve giriş için ne kadar ücret ödenmekte olduğunu belirtir. Bilet paraları ile Opera binasının masraflarının rahatlıkla karşılandığını ve buna rağmen devletin de senelik bin rublelik bir katkıda bulunduğunu ifade eder.[27] Ahmed Resmi'nin Kârhane tanımlamasına belki bu yönden yaklaşmak daha isabetli olacaktır. Bu kelime ile ifade etmek istediği acaba, burasının da bir tür işyeri, bir işletme, bir "Kraliyet Opera İşletmesi" olduğu mudur?

İM, s. 90; TM, 93, n. 136: "Sadrıazam ve Prut'taki ordunun kumandanı Baltacı Mehmet Paşa, Büyük Petro'nun bu kadar kolay kaçmasına izin verdiği için derisi yüzülerek öldürülmüştür". Baltacı'nın "derisi yüzülerek öldürülmesi" bir tercüme hatasıdır. Cümlenin İM'deki fiili biraz problem yaratmış görünüyor: "...was excoriated for his allowing Peter the Great to escape so easily". Doğru tercüme herhalde, "ağır bir tenkide uğrayarak azl edildi" olmalıydı. Baltacı Mehmet Paşa 1713'te menfasında eceliyle ölmüştür.

İM, s. 98; TM, s 100: Burada, Ahmed Resmi'ye Padişah'a hediye olmak üzere bazı silahlar verildiğinden söz edilmektedir.[28] "Bunlar arasında altın ve mücevher kakmalı bir bal tüfengi, gümüş bir tabanca, çift namlulu tüfek ve çift namlulu tabanca vardı. Silahlarla birlikte, o zamanlar Avrupa'da kullanılan kayıklardan yapılmış bir köprü "sureti" (çizimi veya maketi) de bulunuyordu; Ahmed Resmi'ye göre bu köprü, Tuna gibi nehirleri geçmek için yapılmıştı. Fişekler, barut ve iki küçük top da hediyelere dahildi. Bu hediyeler Berlin'den ayrı bir paket halinde Oder üzerinden Baltık yoluyla gönderilmiş ve gemiyle Cebelitarık'tan gelmişti".

Burada, bal kelimesi bel olacak. Köprü ile ilgili olarak: Aksan'da köprünün kendisinin mi, kâğıt üzerindeki çiziminin mi, yoksa maketinin mi gönderildiğine dair kavrama müşkülatı gözlendiğinden, bu kısmın önce, bibliyoğrafyada yer almasına rağmen Aksan'ın kullanmadığı anlaşılan bir önemli kaynaktan ve Osmanlıca özgün metinden takip ederek, daha yakın bir incelenmeye alınması gerekmektedir: "...Altınlu ve taşlı bir bel tüfengi ve bir bel tabancalısı ve kezâlik başka iki demürlü bir tüfeng ve iki demürlü bir tabancalı ve Tuna misillü enhârdan ubûr iktizâ eylediği sûretde isti'mâli âsân kayık resminde köprü sûreti ve gülle ve barûtdan terkîb olunmuş top hartucu gibi şeyler irsâl ve arabalarıyla iki kıt'a musanna' küçük top dahi hazırlayup berren gelmekde su'ûbet olmağla Silezya'dan Breslav yanından cereyân eden Oder Nehri'yle Deryâ-yı Şimâlî'ye indirülüp karîben Septe Boğazı'ndan İstanbul'a göndermek üzere idüğü...".[29] Görüldüğü gibi, Osmanlıca metinde köprü ile ilgili anlatım berrak bir kavrayışı zorlamaktadır. Ancak denilmek istenen, bunun, "Tuna gibi nehirlerden geçmek gerektiğinde kullanımı kolay, kayık görünümünde ("kayık resminde") köprüye benzer ("köprü sûreti") "bir şey olduğudur. Aksan'da tereddüt yarattığı gibi, bunun bir "çizim veya maket" olmadığı, sözü edilen diğer ağır silah ve malzemeler ile birlikte deniz yolu ile gönderilmiş olmasından ayrıca kesin olarak istidlal edilmeliydi. Nitekim, Aksan'ın bu tereddüdüne rağmen, 146 nolu dipnotunda bunun böyle olduğuna dair muğlak ifadeli ürkek bir işarete yer verilmiştir. Meseleyi daha da açık bir hale getirmek, Kesbî'deki başka bir kayıt ile mümkün olabilmektedir. "İcâd-ı Gön Köprü" başlığını taşıyan bir kısımda, Kesbî, şişirilmiş tulumlardan yapılan köprülerden bahseder ve bunların Çerkes kabilelerinde kullanılmakta olduğunu, Çerkeslerin atlarının eyerleri altına soktukları tulumları, nehirlerden geçmeleri icap ettiğinde şişirerek köprü gibi kullandıklarını belirtir. Rusya ve Avusturya tarafından da bu köprülerin kullanılmakta olduğunu tasrih ile ayrıca, "düşmanın köprülerini beraberinde taşıdıklarını, Türklerin ise köprü kurmak için altı ay zaman ve hesapsız para harcadıklarını"[30] dile getirir. Burada sözünü ettiği, tulumların şişirilip yan yana konulmasıyla oluşan bir tür "pontoon" köprüdür: "...Ve kezâlik Rusyalu ve Nemçelü tulum-ı cisr kurup top ve cebehâne ve mühimmât ve askerini ba'de'l-ubûr fekk ve ordusu ile ma'an matlûbu olan mahalle nakl edüp nasb u fekkinde tulum behâsından gayrı masârıfı olmadığı ve ol dahi me'kûlu olan kâvların cildinden olup, yalnız körük ile rüzgâr ilkâsı zAlımedi olup, ancak köprü emîni ve elvâh ve mismâr ve neccâr ve amele tedârüki intizârı ve düşmen zabt eder endişeleri olmadığı ve mukaddemâ sefâret ile Prusya tarafına gidüp gelen Giridî Resmî Ahmed Efendi'nin Prusya kralından getürdüğü cisr misillü mersûm Tot Beyzâde gön cisr îcâd ve nehr-i Sa'dâbâd üzerinde kurup asker ve top ve mühimmâtını geçürdi. Ancak,...cisr-i mezkûra i'tibâr olunmayup,

kadîmi üzre tombazlar inşâ ve cisr binâ içün...mübâşir-i mahsûsa ta'yîn buyuruldu".31 Kesbî'deki bu kayıtlar, Baron de Tott'un faaliyetlerine önemli bir katkı sağladığı gibi, Ahmed Resmi'nin de Prusya'dan "çizim veya maket" değil, köprünün kendisini getirdiği ve bunun da burada tarif edildiği gibi bir tulum köprü olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, "kayık resminde" denilen, şişirilerek yanyana dizilen bu tulumlardır. "köprü sûreti" ifadesiyle de, bunun bir tür köprü olduğunun anlatılmak istendiği açıktır. ■

1. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Çeviren Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
2. G. B. Votz, "Eine türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrich des Grossen im Winter 1763/64", *Hohenzollern Jahrbuch, Berlin-Leipzig 1907*, s. 34-35.
3. Bu iki *Layiha* ve *Hülasatü'l-itibâr*'ın neşri, meslektaşım Feridun Emecen ile sürdürdüğümüz ortak bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.
4. B. Kütükoğlu, "Sefînetü'r-rüesâ'nın İlâveli Müellif Nüshasına Dâir", *Vekayi'nüvis, Makaleler*. İstanbul 1994, 204 . Bu makale Cambridge'de toplanan VI. Milletlerarası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tedkikleri Sempozyumu'na (6.VII.1984) tebliğ olarak sunulmuştur.
5. Heinrich von Diez, *Wesentliche Betrachtungen oder Geschichte des Krieges zwischen den Osmanen und Russen in den Jahren 1768 bis 1774*. Aus dem türkischen übersetzt und durch Anmerkungen erläutert. Halle - Berlin 1813, s. 30-31
6. SO= Sicill-i Osmanî; *OT*= Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*; *GOW*= Babinger, *Osmanlı Müverrihleri*.
7. Kütükoğlu, agm, s. 210
8. Bkz. C. Brockelmann, "Kudâme bin Cafer", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 951-952. Ayrıca bkz. Hulusi Kılıç, "Belâgat", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 381.
9. Bkz. Hayreddin ez-Ziriikli, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcim*. Nşr. Züheyr Fethullah. I-VIII, Beyrut 1984, III, 79; Ahmed Atıyetullah, *el-Kamûsü'l-İslâmî*, I-V, Kahire 1963-, III, 271; Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, IV, İstanbul 1311, s. 2539. Burada Halife Harunu'r-Reşîd devrinde (786-808) yaşamış olarak gösterilmektedir.
10. Meselâ, bkz. Uzunçarşılı, *OT*, IV. 2. 393; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, 2576
11. Vâsıf, *Târîh*, II, 80
12. Hammer, *GOW*, IV, 601-602
13. Ali Rıza Seyfi, *Çeşme Deniz Muharebesi Factası ve Akdeniz'de İlk Rus Donanması*, İstanbul 1943, s. 60
14. *Muslim Discovery of Europa*. New York 1982, s. 153-154.
15. Bkz. "Ottoman sources of information on Europe in the eighteenth century", *The Journal of Ottoman Studies*, XI, Wiesbaden, 1986, s. 5-6
16. Tott, Baron de, *Memoire du Baron de Tott, sur les Turcs et Tartares*. Amsterdam 1784, III, 602
17. Hammer, *GOR*, IV, 602
18. Bkz. A. Bode, *Die Flottenpolitik Katharinas und die Konflikte mit Schweden und der Türkei (1768-1792)*. Wiesbaden 1979, s. 81-84. Bu husus için ayrıca bkz. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 365
19. Ahmed Resmi, huzura alındığında üç defa derin temanna etmesi dışında kralın eteğini öpmesi tabii ki söz konusu değildi. Ancak, Ahmed Resmi, kabul merasiminin nihayetinde, tahtın yer aldığı üç basamaklı "sofa"ya çıkarak, kralın sağ kolunu tutmuş ve omuzunu öpmüş, aynı şekilde selamlayarak huzurdan çıkmıştır. Votz, *agm*, s.38
20. Bkz. Votz, *aynı yer*, s. 37; H. Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*. İstanbul 1990, s. 17. II. Friedrich'in Ahmed Resmi'ye taktığı bir ad olan Mamamuşi (Mamamouchi), Molière'in Kibarlık Budalası (Bourgeois Gentilhomme) isimli maruf eserinde, hayalî bir Türk ricâli için yakıştırılmış bir unvandır.
21. Votz, *agm*, s. 38
22. Votz, *agm*.
23. Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. İstanbul 1985, s. 89
24. Votz, *agm*, s. 50
25. Bkz. F. Z. Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*. İstanbul 1940, s. 33-34; *Abdurrahman Muhib Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*. Haz. İbrahim Küreli. İÜSBE. Basılmamış yüksek lisans tezi, 1992, s.120
26. Bkz. *Sefâretnâme-i Abdülkerim Paşa*. İkdâm Matb. İstanbul 1316, s. 54-55; *Muhadele. An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*. Annotated and Translated by N. Itzkowitz and Max Mote. Chicago-London 1970, s. 102
27. *Mustafa Râsih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi*. Haz. Yılmaz Karakaya, İÜSBE. Basılmamış yüksek lisans tezi, 1996, s. 88-89
28. Bunlar için ayrıca bkz. Beydilli, *Friedrich*, s. 90
29. Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*. Haz. Ahmed Öğreten. İÜSBE, yayımlanmamış doktora tezi, 1996, s. 28. Kezâ. *TSMA*. E-5033. (Bu vesika Aksan tarafından kullanılmıştır). Bu vesikanın ayrıca kullanıldığı yer için bkz. Beydilli, *Friedrich*, s. 90, n. 47. (Aksan'da gösterilmemiştir).
30. Mustafa Kesbî, *İbretnüma*, s. 292
31. Mustafa Kesbi, *İbretnüma*, s. 98

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: _____
Geçerlilik Tarihi: __/__
Kart Sahibi: _____
İmza: _____

Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME VE ULUSAL KİMLİK

EDİTÖRLER

SİBEL BOZDOĞAN - REŞAT KASABA

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkiye, evrensel bir modernleşme modelinin en başarılı örneklerinden biri olarak gösterilmişti. Türkiye'nin, Osmanlı dönemi reformlarından başlayıp Kemalist ulus-devletle en yetkin ifadesine ulaşan modernleşme ve Batılılaşma tarihi, modernleşme kuramcılarının tüm yazdıklarını doğrular görünüyordu. Editörlüğünü Sibel Bozdoğan ile Reşat Kasaba'nın yaptığı bu kitap, Türkiye'de ve dünyada modernleşme projesinin krizi ve geleceği üzerinde çalışan çeşitli disiplinlerden yazarları bir araya topluyor. Bu yazarların her biri, kendi uzmanlık alanlarından Türkiye'ye bakarken güncel kavramsal araçları ve teorik çerçeveleri de kullanarak, Kemalizm ve modernleşme, modernleşmenin doğrultusu, İslamcı siyaset ve kimlik arayışı, kadın ve cinsiyet, mimarlık kültürü, kent planlaması ve müziğe kadar çeşitli konuları inceliyor, tartışıyorlar.

vii + 223 s.
ISBN 975-333-076-6
1.900.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

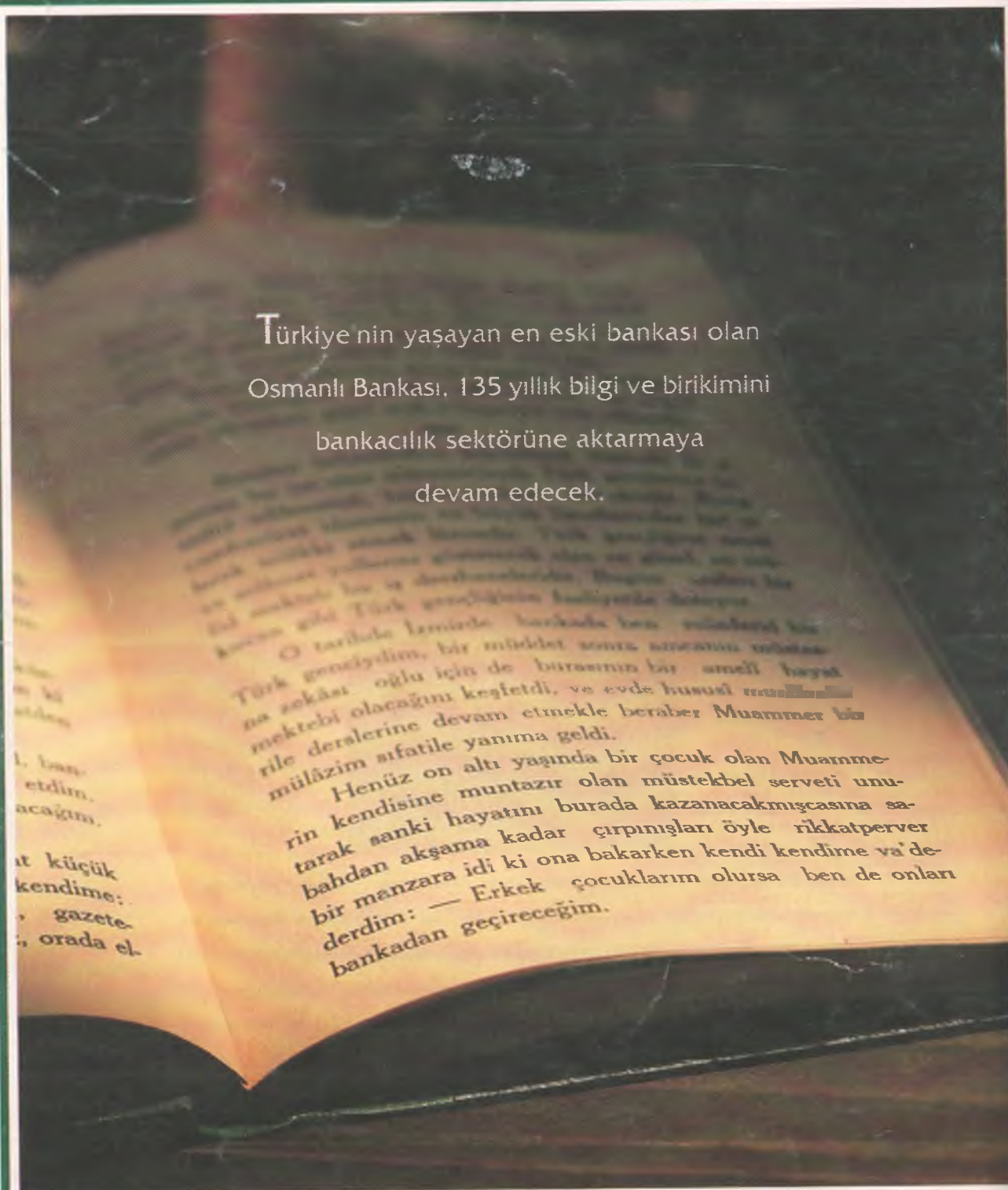

Halid Ziya Uşaklıgil, 1880'lerin ikinci yarısında Osmanlı Bankası'nda çalışmış ve bankadaki deneyimlerine, biyografi niteliğindeki **Kırk Yıl** adlı eserinde yer vermiştir (**Kırk Yıl**, c. III, 1936, İstanbul).

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

MAYIS 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

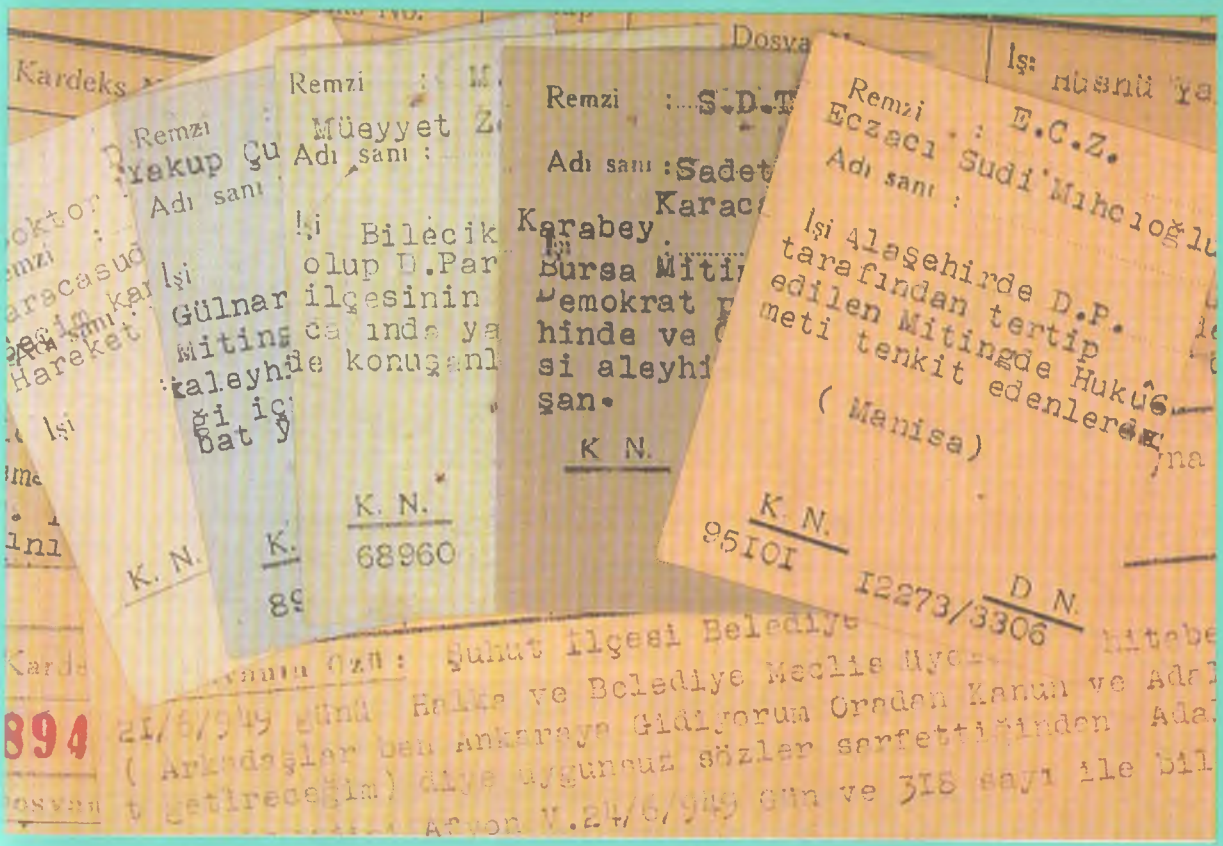

POLİS FİŞLERİ

CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUHALEFET

İŞÇİ SESİ GAZETESİ

MATEMATİK TARİHİ

ADNAN SAYGUN'A MEKTUPLAR

53

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

GÖNYE VE HİLAL
İTTİHAD-TERAKKİ VE MASONLUK

ANGELO IACOVELLA

İtalyan masonluğu, 1908 öncesinde, özellikle de Balkanlar'daki localarıyla Jön Türk hareketine hatırı sayılır bir lojistik destek sağlamış ve gizlilik olanakları sunmuş, İttihad ve Terakki Cemiyeti de iktidarı ele geçirdikten sonra "Biraderlerini" unutmamıştı. Artık rüştünü ispat ettiğini düşünen Türk masonluğu Maşrık-ı Azam-ı Osmani'de örgütlenirken en büyük desteği yine İtalyan Maşrık-ı Azamı'ndan görmüştü. Ama balayı kısa sürdü ve "evrensel" ilkelere göre hareket etme iddiasındaki Maşrıklar'ın arasına Trablusgarp Savaşı ve "milli" çıkarlar girdi. Angelo Iacovella, Grande Oriente d'Italia Tarih Arşivi'ndeki belgelere dayanarak hazırladığı bu kitapta, çoğumuzun bilincinde (ya da bilinçaltında) sadece olumsuz çağrışımlar yaratan masonluğun Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma serüveninde oynadığı role farklı bir ışık düşürüyor.

x + 96 s.
ISBN 975-333-077-4
950.000.- TL

YAPI VE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

SUNUŞ

Toplumsal Tarih'in bu sayısındaki dosya konumuz Cumhuriyet Döneminde Muhalefet derginin önemli bir kısmını kaplıyor.

"Fişlenmek", "fişli", "fişli komünist" gibi deyimleri hep duymuşuzdur da, doğrusu bu "fiş"in nasıl bir şey olduğunu pek düşünmemişizdir. Tabii, fişlenenler sadece komünistler değildi: Her dönemde iktidar her türden muhalefeti ülke çıkarlarına ters düşen bir tavır olarak yorumladığı için, muhalif bütün politikacılar fişleniyordu. 1950 öncesinde Demokrat Partililer hakkında düzenlenen fişleri Zafer Toprak sunuyor. Toprak yine bir başka yazısında bu kez de 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'nin muhalefet faaliyetlerine nasıl yaklaştığını, Antalya'da düzenlenen karşılıklı gövde gösterileri hakkında düzenlenen bir rapora dayanarak aktarıyor.

Hasan Türker ise 1922'de Hilafet'in kaldırılması tartışmalarından başlayarak Ankara-İstanbul arasında yaşanan gerginlikleri günün gazetelerini tarayarak inceliyor.

Önceki sayılarımızda Mete Tunçay ve Veysel Usta'nın makalelerinin de konusu olan Ömer Fevzi Eyuboğlu'nu bu kez Hacettepe'den Dr. Oğuz Aytepe ele alıyor. Aytepe'nin esas olarak Emniyet Genel Müdürlüğü ve Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'ne dayanan çalışması, Milli Mücadele döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet sonrasında da hem içerde, hem de yurtdışında Kemalist iktidarın muhalifi olmuş bu kişinin portresinin netleşmesine katkıda bulunuyor.

Geçen sayımızda II. Meşrutiyet döneminin Dersim milletvekili, 1920 sonrasının İstanbul Barosu Başkanı, her dönemin ateşli muhalifi Lütfi Fikri Bey'in İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak hapsedilmesine ilişkin yazısını yayımladığımız Nevin Y. Ateş, bu kez Lütfi Fikri Bey'in affına ilişkin tartışmaları aktarıyor.

Biri Osmanlı döneminin, diğeri Cumhuriyet döneminin en önemli gazetecilerinden olan Ahmet Cevdet (Oran) ve Ahmet Emin'in (Yalman) komünist muhaliflere nasıl davranılması gerektiğine dair düşüncelerini Mete Tunçay aktarıyor.

Dr. Hasan İleri, Dr. Hasan Rıza'nın Sosyal Demokrat Fırkası'nı ele aldığı yazısında, bu partinin 1925'te yeniden teşkilinin men'ine ilişkin hükümet kararına da değiniyor.

1949'da Adana'da yayımlanan bir sendikal gazete, *İşçi Sesi* Yüksel Akkaya'nın yazısının konusu.

Dosya dışı yazılarımızda, Hülya Balcı, ünlü Fransız tarihçi Lucien Febvre'i İstanbul'u ziyaretinin 50. yılında anlatırken; daha önce de müzik tarihine ilişkin ilginç yazılarını yayımladığımız Emre Aracı, bu kez, ocak ayında yitirdiğimiz İngiliz çağdaş müzik ekolünün önemli üyelerinden Sir Michael Tippett'in Adnan Saygun'a mektuplarını aktarıyor. Osman Bahadır ise Darülfünun Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey'in *Muallimler Mecmuası*'nda yayımlanan "Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar" adlı makalesini yorumluyor.

Birkaç sayıdır yer veremediğimiz, ancak temmuz sayısında dergideki yeni düzenlemelerle yerini bulacak olan Not Defteri'miz bu kez Kitabiyat'ın önüne yerleşti. Kitabiyat'ta iki yazı var. Zeki Arıkan, Engin Berber'in Mütareke ve Yunan işgali döneminde İzmir'i anlatan kitabını incelerken önemli bir noktaya değiniyor: Günümüz tarihçileri Batı kaynaklarını, Batı dillerinde yapılmış araştırmaları kullanıyorlar, ama doğrudan doğruya iç içe yaşadığımız ulusların arşiv ve kaynaklarını kullanma olanağımız henüz sınırlı. Foti Benlisoy ise, sanki söz birliği etmişlercesine, "öteki"nin kaynaklarına dayanan bir kitabı tanıtarak Arıkan'ın düşüncelerini destekliyor.

Yazıyı, geçen sayımızdaki bir hatamıza değinmeden bitirmeyelim. 22-23. sayfada, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yayınlarından *Heidi*'nin Osmanlıca baskısının kapak ve iç sayfasının fotoğrafların montajının matbaada ters yapıldığı, baskı aşamasında gözümüzden kaçmış. Filmler ters olarak monte edilince *Heidi*'nin sevimli çizgileri baskıda değer kaybetmekle kalmamış, Osmanlıca yazılar da soldan sağa doğru uzanmış. Hatamızdan dolayı başta *Heidi* severler olmak üzere okurlarımızdan özür dilerken, aynı fotoğrafların net ve doğru yöndeki baskılarını görmek isteyenlerin 52. sayının İçindekiler bölümüne (s. 2) bakabileceğini hatırlatalım.

Gelecek sayıda tekrar buluşmak üzere...

TOPLUMSAL
TARİH

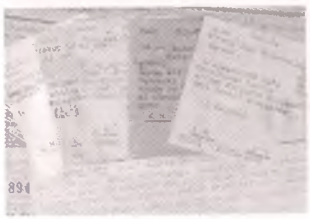

1947-50 yıllarında DP'liler hakkında düzenlenen polis fişleri

Aylık Dergi
Sayı: 53 Cilt: 9 Mayıs 1998
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Teknik Sekreter
Osman Köker
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

DEMOKRASİYE GEÇERKEN MUHALEFETE GÖZALTI
FİŞLER VE FİŞLENENLER
Zafer Toprak *1950 öncesi CHP iktidarında DP yönetici ve taraftarları hakkında düzenlenen polis fişlerini sunuyor.* **4**

BİR MUHALEFETİN "MİKRO" TARİHİ
ANTALYA, 14 NİSAN 1952
Zafer Toprak *bu kez de 1950 sonrası DP iktidarında muhalefete yaklaşım konusunda bir örnek olayı ele alıyor.* **10**

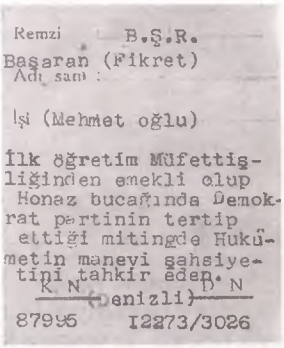
Remzi B.Ş.R.
Başaran (Fikret)
Adı sanı :
İşi (Mehmet oğlu)
İlk öğretim Müfettişliğinden emekli olup Honaz bucağında Demokrat partinin tertip ettiği mitingde Hükümetin manevi şahsiyetini tahkir eden B. N
K. N (Denizli)
87995 I2273/3026

BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ TARTIŞMALARI
CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ANKARA-İSTANBUL ÇATIŞMASI
Hasan Türker *gazete taramalarına dayanarak yaptığı çalışmada Hilâfet'in kaldırılması tartışmasından başlayarak Ankara-İstanbul çatışmasını aktarıyor.* **15**

MİLLİ MÜCADELEDE VE GURBETTE MÜFRİT BİR MUHALİF
ÖMER FEVZİ EYUBOĞLU (1884-1952)
Dr. Oğuz Aytepe *150'liklerden Ömer Fevzi Eyuboğlu için Emniyet arşivlerine dayanarak bir portre çiziyor.* **24**

LÜTFİ FİKRİ BEY'İN AFFI
Nevin Yurdsever Ateş *Halife'ye yazdığı açık mektup nedeniyle hapse mahkûm edilen Lütfi Fikri Bey'in affına dair tartışmaları aktarıyor.* **31**

KOMÜNİST GENÇLERİ NE YAPMALI?
AÇIK HAVA HAPİSHANELERİNE ATIP TARIMDA MI ÇALIŞTIRMALI, YOKSA YURTTAŞLIKTAN ÇIKARIP SÜRGÜN MÜ ETMELİ?
Mete Tunçay *1923'te iki başyazarın komünist gençlere nasıl davranmak gerektiğine dair düşüncelerini aktarıyor.* **33**

ATATÜRK'ÜN YASAKLADIĞI SOSYAL DEMOKRAT FIRKA

Dr. Hasan İleri *Dr. Hasan Rıza'nın Sosyal Demokrat Fırkası'nın 1925'te yeniden teşkilinin men'ine dair hükümet kararını inceliyor.* **36**

İşçi Sesi

Çukurova işçisi gözün aydın olsun!

İhtiyarlık Sigortası kanunu kabul edildi

Demokratik bir işçi mümessili seçimi

İşçinin Sesi

YEREL SENDİKAL BASINDA *İŞÇİ SESİ* ÖRNEĞİ

Yüksel Akkaya *1949'da Adana'da yayımlanan bir sendika gazetesini ele alıyor.* **39**

TARİHÇİ LUCIEN FEBVRE 50 YIL ÖNCE İSTANBUL'DAYDI

Hülya Balcı *ünlü Fransız tarihçinin Mayıs 1948'deki İstanbul ziyaretini aktarıyor.* **45**

MICHAEL TIPPETT'TEN ADNAN SAYGUN'A MEKTUPLAR

Emre Aracı *İngiliz müzik adamı Tippett'in Adnan Saygun'la dostluğuna değiniyor.* **47**

DARÜLFÜNUN FEN FAKÜLTESİ REİSİ HÜSNÜ HAMİD BEY'İN BİR MAKALESİ MATEMATİK TARİHİ

Osman Bahadır *Matematikçi Hüsnü Hamid Sayman'ın* Muallimler Mecmuası*'nda yayımlanan bir makalesini aktarıyor.* **51**

NOT DEFTERİ

Necdet Sakaoğlu *ve* ***Mâhinur Sezgin****'in eski sayılarımızdaki iki yazı hakkında notları.* **55**

KİTABİYAT

KÜÇÜK ASYA FELAKETİ VE İZMİR

Zeki Arıkan *Engin Berber'in* Sancılı Yıllar İzmir 1919-1922 *adlı kitabını değerlendiriyor.*

19. YÜZYILDA İSTANBUL'DA ETNİK AZINLIKLAR

Foti Benlisoy *Fener Rum Lisesi'nin Atina'daki mezunlarının kurduğu derneğin bir yayınını inceliyor.* **56**

DEMOKRASİYE GEÇERKEN MUHALEFETE GÖZALTI

FİŞLER VE FİŞLENENLER

ZAFER TOPRAK

Sözcük anlamıyla fişlemek bir işle ilgili olarak fiş açmaktır. Türk siyasal yaşamında ise bir kimse hakkında bilgileri toplamak anlamına gelir. Genellikle "nötr" ya da olağan bir sözcük olarak görülebilir. Fişlenmek ise siyasal boyutuyla anlam kazanır. Bir kimse fişlenirse onun Emniyet'te dosyası var demektir. Bugün artık sözcük anlamında eski önemini yitirdiği söylenebilir. 80'li yıllara kadar kullanılan "fişleme" sözcüğü bugün artık pek kullanılmıyor. Günümüzde kayıtlar bilgisayara giriliyor ve bilsayarların devasa bellekleri her türlü kayıdı belliyor ve anında ekrana çıkarabiliyor.

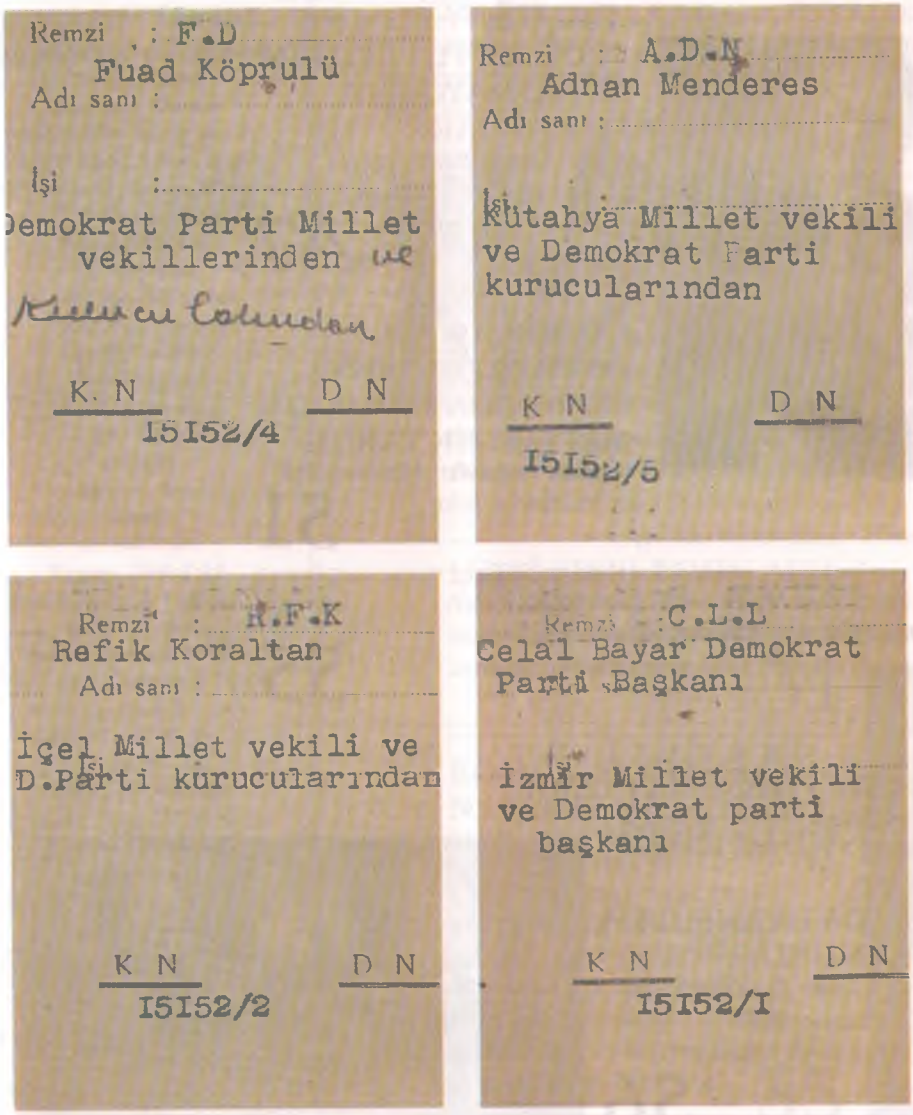

DP liderleri Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes hakkında düzenlenen fişler, gerçek büyüklüklerinde: yaklaşık 5,7 x 7,1 cm.

Bilgiyi derleme eskiden fişle gerçekleştirilirdi. Bu nedenle fiş sözcüğü günlük yaşamda, özellikle siyasal söylemde sık sık kullanılırdı. Aslında herkesin kendine göre fişi vardı. Kayıt tutan ya da araştırma yapan fişlerdi. 80'lerin ortalarına kadar araştırmacılar büyük ölçüde topladıkları verileri kutularda derledikleri fişlere yazarlardı.

Tabii, fişleme dendiğinde en revaçta kullanılanı devletin fişlemesiydi. Devlet kimleri fişlemezdi ki. Kolluk kuvvetleri için fiş kaçınılmaz bir bilgi deposuydu. Adi suçlular fişlenirdi. Muhalifler fişlenirdi. Komünistler fişlenirdi. Tarikatçılar fişlenirdi. Günün iktidarıyla uyum içersinde olmayan ve potansiyel "tehlike" arz eden herkes fişlenirdi. Peki, bu fişler neye benzerdi? İşte, *Toplumsal Tarih* bu sayısında size tarih olmuş fişlerden bir demet sunuyor.

İlişikteki fişler çoğulcu

döneme geçerken, 1946-50 arası "çatlak sesler"in izini sürmek üzere tutulmuş. Tabii, başta Demokrat Partililer geliyor. Fişler sizi dosyalara gönderiyor. Dosyalar kişi hakkında ayrıntılı bilgileri içeriyor. Ama ayrıca dosyanın özü de fişlenmiş durumda. Önce fiş, sonra dosya özü ve nihayet dosya. Bu silsileyi izlerseniz "muhalif" hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşabiliyorsunuz.

40'lı yılların sonlarına doğru hemen hemen tüm DP'liler fişlenmişti. Celal Bayar'ın fişlerdeki remzi C.L.L. idi. Celal Bayar Demokrat Parti Başkanı olarak kayda geçilmişti. İzmir milletvekili olduğu belirtiliyordu. Dosya numarası 15152/1 idi. 15152 DP fişlemesi için önemli bir sayı. Her ne hikmetse DP önde gelenleri hep 15152'den gidiyor. Polis kayıtlarında 15152 dizisi hiyerarşisinde ikinci sırada Refik Koraltan bulunuyordu. Dosya numarası 15152/2 idi. Bu dizide 3 numarayı saptayamadık. Ama 4 numara Fuat Köprülü, 5 numara ise Adnan Menderes'ti.

Kimi kez soyadı, adı ve mesleği başa alınarak çapraz olarak dört remiz ile dosya açılıyordu. Mesela Manisa milletvekili Refik İnce'nin dört remzi vardı. Bunlar M.N.S., M.L.L., V.K.L. ve Ş.V.K. idi. İlk remiz Manisa Millet Vekili Refik İnce, ikincisi Millet Vekili Manisa Refik İnce, üçüncüsü Vekili Manisa Millet Refik İnce ve dördüncüsü Şevket Refik İnce anlamına geliyordu. Dosya açılma gerekçesi ilk üç fişte Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa etmesiydi. Dördüncü fişte ise şu satırlar yer alıyordu: "Eski Manisa millet vekili olup Halk Partisi'nden istifa eden ve Avukatlık yapan". Dosya numarası 15111/343 idi.

Mükerrem Sarol'un üç fişi, ama iki remzi vardı. D.K.T. ve M.K.R. İlk iki fişte "Demokrat Parti Eminönü ilçesine bağlı Kadırga semt ocağının seneyi devriyesini kutlamak için yapılan toplantıda söz alarak Hükümeti tenkit eden" kaydı yer alıyor, adı sanı Doktor Mükerrem diye geçen üçüncüsünde ise "Karacasu'da doktor olup seçim kanununa aykırı hareket eden" deniyordu.

Celal Bayar'ın bir remzi vardı. Ya da bize tek bir fişi ulaştı. Çoğunluk iki remizliydi. Ad ve soyada göre düzenlenmişti. Adnan Menderes A.D.N. (Adnan Menderes) ve M.N.D. (Menderes Adnan) olarak kayıtlara geçmişti. Keza Fuad Köprülü F.D. remizi yanı sıra K.P.R. (Köprülü Fuad) olarak fişlenmişti. Adnan Menderes'in dosya numarası 15152/5, Fuad Köprülü'nünkü 15152/4 idi.

Kimi fişler "işi" hanesinde suç unsuru sayılabilecek fiili içeriyordu. Sıtkı Yırcalı'nın fişinde "Dini telkinat yoluyla yaptığı menfi propogandadan dolayı durumu incelenen" kaydı yer alıyordu. Keza Kemal Özçaban'ın fişinde "Afyon Demokrat millet vekili olup, kanuni vazifesini yapan Talât Demirel'e hakaret ederek dövmek isteyen" notu düşülmüştü. Bir başka kayıt örneği Osman Kapani'nin fişinde görülüyordu: "İzmir Belediyesi önünde seçim günü halkı nümayişe teşvik ettiği için adalete verilen" yazılı idi.

Kimi notlar suç unsuru oluşturmasa da mimlenme gerekçesi oluşturuyordu. İbrahim Gören'e düşülen notta "Sögüt ilçesinin İnhisar bucağında De-

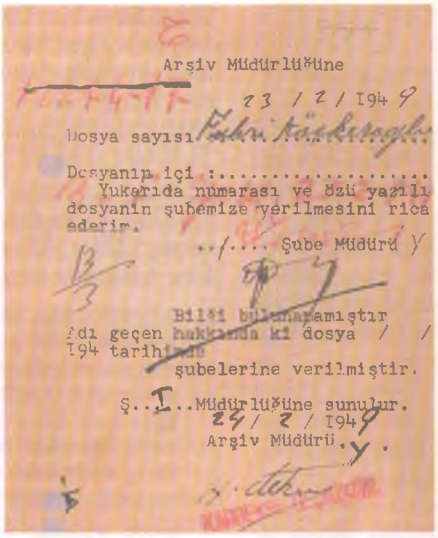
Arşiv Müdürlüğüne
23 / 2 / 1949
Dosya sayısı
Dosyanın içi :
Yukarıda numarası ve özü yazılı dosyanın şubemize verilmesini rica ederim.
Şube Müdürü
Bilgi bulunamamıştır
Adı geçen hakkında ki dosya / / 194 tarihinde şubelerine verilmiştir.
Ş. I. Müdürlüğüne sunulur.
24 / 2 / 1949
Arşiv Müdürü

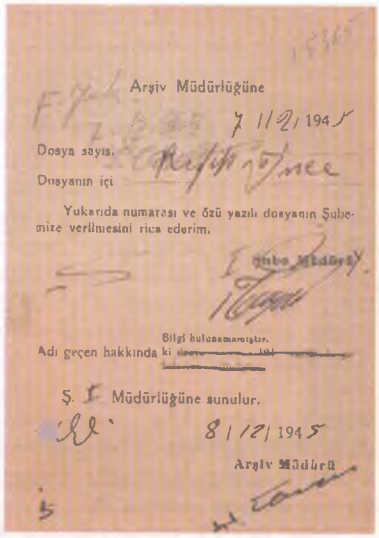
Arşiv Müdürlüğüne
7 / 12 / 1945
Dosya sayısı
Dosyanın içi
Yukarıda numarası ve özü yazılı dosyanın Şubemize verilmesini rica ederim.
Şube Müdürü
Bilgi bulunamamıştır.
Adı geçen hakkında ki
Ş. I. Müdürlüğüne sunulur.
8 / 12 / 1945
Arşiv Müdürü

Emniyet I. Şube Müdürlüğü'yle Arşiv Müdürlüğü arasındaki standart yazışmalar.

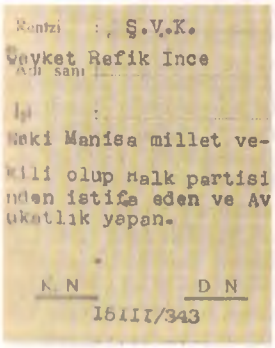
Remzi : Ş.V.K.
Şevket Refik Ince
Adı sanı
İşi :
Eski Manisa millet vekili olup Halk partisinden istifa eden ve Avukatlık yapan.
K. N. D. N.
15111/343

M.L.L.
Millet Vekili Manisa Refik ince
Remzi :
Adı sanı :
Cumhuriyet halk partisinden istifa eden
K. N. D. N. D. N.
15111/343

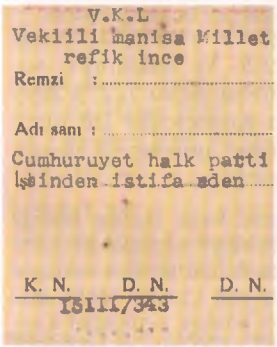
V.K.L
Vekiili manisa Millet refik ince
Remzi :
Adı sanı :
Cumhuruyet halk partisinden istifa eden
K. N. D. N. D. N.
15111/343

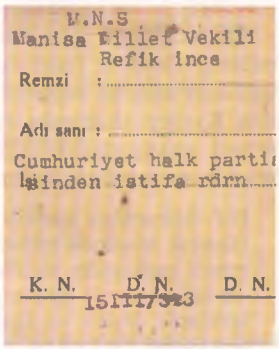
M.N.S
Manisa Millet Vekili Refik ince
Remzi :
Adı sanı :
Cumhuriyet halk partisinden istifa rdrn
K. N. D. N. D. N.
15111/343

Manisa milletvekili Refik İnce için farklı remizlerde dört fiş düzenlenmişti.

mokrat Partililer taafından tertip edilen mitingde konuşanlardan" ibaresi düşülmüştü. Keza Cüneyt Sezen "İnhisar bucağından olup Demokrat Partililerin yaptığı mitigde konuşanlardan"dı.

Hükümeti tenkit etmek de fişlenme için yeterli bir neden oluşturuyordu. Eczacı Sudi Mıhcıoğlu "Alaşehir'de D.P. tarafından tertip edilen mitingde hükümeti tenkit edenlerden"di. İsmail Aşkın Ali Oğlu "Bilecik Demokrat Parti Başkanı olup Cumhuriyet Halk Partisini tahrik eden"di. Hüseyin Ortakçı "Çorum Demokrat Parti başkanı olup Halk Partisi aleyhinde sözler sarfeden"di. Rıza Kılıçkale "Demokrat Parti'nin Kayseri-Nazımbey bucağı kogresinin açılışında söz alarak Halk Partisi'ni tenkit eden"di. Şükrü Uluçay Keşafoğlu "Vezirköprü Demokrat Parti Başkanı olup köylerde gezi yapıp hükümetin icraatı hakkında tenkid edici söz sarfettiğinden adalete verilen"di.

Kimi kez de beyaname ya da bildiri dağıtmak fişlenmeyi gerektiriyordu. Senihi Yürüten "İstanbul eski Şöförler Cemiyeti reisi olup 'Demokrat Parti'ye neden geçtim' başlıklı beyanname dağıtan"dı. Hüseyin Ortakçıoğlu "Demokrat Parti'ye mensup olup beyanname dağıtan"dı.

Zanlı kişiler hakkında ayrıntılı bilgi dosyalarda bulunuyordu. Fişler dosyalara gönderme yapıyordu. Dosyaların ise kolaylık sağlanması için dosya özleri vardı. Dosya özleri fişlerdekine benzer bilgileri içeriyordu, ama daha ayrıntılıydı. Dosya no'su 12273/2896 olan Kemal Demiralay'ın dosya özü şu satırları içeriyordu:

> 1329 Isparta doğumludur. Babasının adı eski Isparta Milletvekili Hafız İbrahimdir. Esaslı bir mesleği yoktur. Babasının bıraktığı mallar ile geçinir. Son zamanlarda Sümerbank fabrikası halı imalciliği işine başlamıştır. D.P. il idare kurulu ikinci Başkanıdır. D.P. mensuplarının 21/10/948 tarihinde Ispartada tertip ettiği mitingte verdiği söylevinde; İktidarı daha fazla kabiliyetsiz ellerde bırakmıyacaklarını, bunun devamının milleti uçuruma sürüklediğini, milletin iktidara itimadı olmadığını, milletin sinesini kemiren bu zihniyete tahammül edemiyeceklerini, Bu uğurda her şeyi yapmağa muktedir olduklarını beyan ve bu sözlerle halkı hükümet aleyhine tahrik edici mahiyette görüldüğünden keyfiyetten Cumhuriyet savcılığının haberdar edildiği Isparta valiliğinin 28/10/948 gün ve 983 sayılı yazısında bildirilmiştir. Takip edilmektedir

DP'liler çoğu kez mitinglerde yaptıkları konuşmalar nedeniyle fişlenmişlerdi. Ve haklarında soruşturma açılmış kişilerdi. Dosya no'su 12273/2899 olan Kayseri doğumlu Fahri Köşkeroğlu DP idare heyeti azasındandı. Fişlenme gerekçesi dosya özünde su satırlarla belirtiliyordu:

> D.P. kurucuları merkez ilçeye bağlı Hacılar bucağı Hisarcık köyünde yapılan Belediye seçimini protesto etmek maksadile 16/1/949 tarihinde yapılan mitingte verdiği söylevde iktidar partisinin icraatını tenkit mahiyetinde söylev verdiğinden adalete verildiğini Kayseri valiliği 19/1/949 gün ve 91 sayılı yazı ile bildirdil

Benzer bir örnek 12273/3035 dosya no'lu Şuhut İlçesi Belediye Başkanı'nın fişlenme gerekçesiydi: "21/6/949 günü Halka ve Belediye Meclis üyelerine hitaben (Arkadaşlar ben Ankaraya gidiyorum Oradan Kanun ve Adalet getireceğim) diye uygunsuz sözler sarfettiğinden Adalete verildiğini Afyon V. 24/6/949 Gün ve 318 sayı ile bildirdi." satırları fişlenme gerekçesini oluşturuyordu.

Kimi dosya özleri olumlu ifadeler içeriyordu. Nitekim 12273/3029 no'lu dosya sahibi Muammer Alakant hakkında dosyası şu satırlara yer veriyordu:

> 2/5/949 Günü Kilimliye zonguldaktan otomobille gelen demokrat partilileri celal bayar ve arkadaşları zonguldak millertvekili rıza ince alemdaroğlu kayseri milletvekili kamil günder milletvekili muammer alakant suat başol tarafından orada bulunanlara hitabede bulunmuş ve muammer alakanın kısa ve nazikane konuştuğu zonguldak valiliginin 4/5/949 gün ve EM. Ş. I. 1328 sayılı yazısından anlaşılmıştır.

Keza Ankara D.P. Bölge Müfettişi Hüsnü Yaman için de olumlu bir ifade kullanılıyordu.

> Demokrat parti mensuplarındandır; 18/II/949 tarihinde uzun köprü ilçesinde tertip ettigi toplantılarda hükümetin ve iktidarın icraatını tenkit eder mahiyetde konuşmalarda bulunmuş ve şimdiye kadar siyasi bir kötülüğüne raslanmamıştır.

Bugün bilgisayar kuşkusuz tüm bu külfetleri ortadan kaldırdı. Bundan böyle ne fiş var, ne de dosya özü. Kişinin adını bilgisayara girmeniz yeterli. Her türlü bilgi anında ekrana çağrılabiliyor. Bundan böyle dosya açılıyor, veri tabanları kullanılıyor, Emniyet'in jargonu da, tahminim, köklü dönüşüme uğruyor. Fişleme sözcüğü de tarih semantiğinin çöplüğüne atılmış sayılabilir.

BAZI DOSYA ÖZÜ ÖRNEKLERİ

Kardeks No. 95578 Dosya No. 12273/3359
İş [isim]: Rafet Tavsalıoğlu Mustafa oğlu

Dosyanın özü: Denizli 1326 doğumludur. Şimdiye kadar memurluk eden ve ecdanının drre [dere] beylikle elde ettigi oldukça fazla bir araziyi işletmektedir. Denizlide Değirmen ölü [önü?] mahallesi 26 sayıda ikamet etmektedir. Denizlide D.P. kurucularındandır. partinin kuruluşunu mütaakip siyasi hayata atılmıştır. D.P. il idare kurulu başkanı olup partilerin yararına çalışmaktadır maddi fedakarlıktan geri kalmamaktadır. D.P. tertip ettigi toplantılarda hükümetin icraatını tenkit eder mahiyette konuştugundan. siyasi kötülüğü bulunmamaktadır.

Kardeks No: 83638 Dosya No. 12273/2896
İş: Kemal Demiralay

Dosyanın özü: 1329 Isparta doğumludur. Babasının adı eski Isparta Millet vekili Hafız İbrahimdir. Esaslı bir mesleği yoktur. Babasının bıraktığı mallar ile geçinir. Son zamanlarda Sümerbank fabrikası halı imalciliği işine başlamıştır. D.P. il idare kurulu ikinci Başkanıdır. D.P. mensuplarının 21/10/948 tarihinde Isparta'da tertip ettiği mitingte verdiği söylevinde; İktidarı daha fazla kabiliyetsiz ellerde bırakmıyacaklarını, bunun devamının milleti uçuruma sürüklediğini, milletin iktidara itimadı olmadığını, milletin sinesini kemiren bu zihniyete tahammül edemiyeceklerini, Bu uğurda her şeyi yapmağa muktedir olduklarını beyan ve bu sözlerile halkı hükümet aleyhine tahrik edici mahiyette görüldüğünden

keyfiyetten Cumhuriyet savcılığının haberdar edildiği Isparta valiliğinin 28/10/948 gün ve 983 sayılı yazısında bildirilmiştir. Takip edilmektedir. Adı geçen D.P.nin müteattit yaptığı izinli ve izinsiz mitinglerinde hükümet aleyhinde bulunduğu ve en son Celal Bayar'ın uluborlu seyyahatı sırasında 23/10/948 tarihinde Keçiborluda yapılan toplantıda Kemal Demiralayın yaptığı hitabede iktidarın yalancı, aldatıcı vaidleriyle milleti aldattığını fakat milletin artık çökmek üzere olan iktidarı pek yakında tepeliyeceklerini ve başlarından bu belayı ve mel'aneti def edeceklerini söylemiştir.

Kardeks No: 89423 Dosya No. 15152/72
İş: Avukat Emrullah Nutku
Dosyanın özü: Demokrat Parti tarafından Çengelköy'de tertip edilen toplantıda söz alan D.P. Beşiktaş ilçe başkanı Emrullah Nutku.

Halkın itimadına layık olmayan hükümet muvaffak olamaz. Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti bu güne kadar her hareketleri ile halkın itimadını kaybetmiştir. Bazı kanunları bile şüphe ile karşılayan bugünkü hükümeti ile millet birbirlerinden ayrılmıştır. Şimdiki dahili vaziyetin huzursuzluğunu ileri sürerek seçimlere gidilmesi icap eder demiş olduğu ve savcılığa verilmiş olduğu İstanbul valiliğinin 9/8/949 gün ve 14591/15946 sayılı yazılarından anlaşılmıştır.

Kardeks No: 87958 Dosya No. 12273/3029
İş: Muammer Alakant
Dosyanın Özü: 2/5/949 günü Kilimli'ye Zonguldak'tan otomobille gelen Demokrat Partilileri Celal Bayar ve arkadaşları Zonguldak milletvekili Rıza İnce Alemdaoğlu Kayseri Milletvekili Kamil Günder Milletvekili Muammer Alakant Suat Başol tarafından orada bulunanlara hitaben bulunmuş ve Muammer Alakan'ın kısa ve nazikane konuştuğu Zonguldak valiliğinin 4/5/949 gün ve Em. Ş. I 1328 sayılı yazısından anlaşılmıştır.

Kardeks No. 95576 Dosya No. 12273/3357
İş: Hüsnü Yaman
Dosyanın özü: Ankara D.P. Bölge Müfettişidir.

Demokrat Parti mensuplarındandır; 18/II/949 tarihinde Uzunköprü ilçesinde tertip ettiği toplantılarda hükümetin ve iktidarın icraatını tenkit eder mahiyette konuşmalardı bulunmuş ve şimdiye kadar siyasi bir kötülüğüne raslanmamıştır.

Kardeks No. 83998 Dosya No. 12273/2899
İş: Fahri Köşkeroğlu
Dosyanın Özü: Kayseri doğumludur. D.P. İdare Hey'eti azasındandır.

D.P. kurucuları merkez ilçeye bağlı Hacılar bucağı Hisarcık köyünde yapılan Belediye seçimini protesto etmek maksadile 16/I/949 tarihinde yapılan mitingte verdiği söylevde iktidar partisinin icraatını tenkit mahiyetinde söylev verdiğinden adalete verildiğini Kayseri valiliği 19/I/949 gün ve 91 sayılı yazı ile bildirildi.

Kardeks No. 87947 Dosya No. 12273/3035
İş: Bekir Aynağanlı
Dosyanın Özü: Şuhut İlçesi Belediye Başkanıdır.

21/6/949 günü Halka ve Belediye meclis üyelerine hitaben (Arkadaşlar ben Ankara'ya gidiyorum. Oradan kanun ve adalet getireceğim) diye uygunsuz sözler sarfettiğinden adalete verilidiğini Afyon V. 24/6/949 gün ve 318 sayı ile bildirdi.

Kardeks No. 95101 Dosya No. 12273/3306
İş: Sudi [Sudi] Mihcioğlu
Dosyanın Özü: Manisa'da oturmaktadır. eczacıdır.

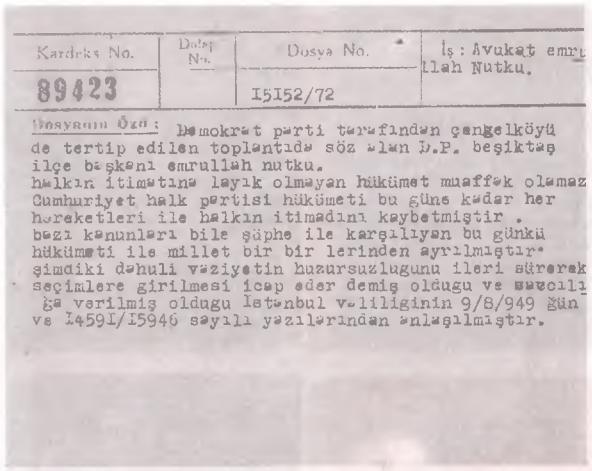

Kardeks No.	Dosya No.	İş : Avukat emrullah Nutku.
89423	15152/72	

Dosyanın Özü : Demokrat parti tarafından çengelköyü de tertip edilen toplantıda söz alan D.P. beşiktaş ilçe başkanı emrullah nutku.
halkın itimadına layık olmayan hükümet muaffak olamaz Cumhuriyet halk partisi hükümeti bu güne kadar her hareketleri ile halkın itimadını kaybetmiştir . bazı kanunları bile şüphe ile karşılayan bu günkü hükümeti ile millet bir bir lerinden ayrılmıştır. şimdiki dahuli vaziyetin huzursuzlugunu ileri sürerek seçimlere girilmesi icap eder demiş olduğu ve savcılı ğa verilmiş olduğu İstenbul valiliginin 9/8/949 gün ve 14591/15946 sayılı yazılarından anlaşılmıştır.

Avukat Emrullah Nutku'nun karteksi.

demokrat parti mensubudur. açık hüviyeti ve geçmiş durumu ile manisa valiliğinden malumat istenmiştir. cevap olmadığından tanzim edilecektir.

31/I/950 gün ve 6645 sayı ile Manisa Valiligine yazılmıştır.

REMİZLER VE DOSYA NUMARALARI

Remzi: C.L.L.
Adı sanı Celal Bayar - Demokrat Parti Başkanı
İşi: İzmir Millet vekili ve Demokrat parti başkanı
D.N. 15152/1

Remzi: R.F.K.
Adı sanı: Refik Koraltan
İşi: İçel Milletvekili ve D. Parti kurucularından
D.N. 15152/2

Remzi: A.D.N. (Diğer remzi: M.N.D - Menderes Adnan)
Adı sanı: Adnan Menderes
İşi: Kütahya Milletvekili ve Demokrat Parti kurucularından
D.N. 15152/5

Remzi: F.D. (Diğer remzi K.P.R. - Köprülü Fuad)
Adı sanı: Fuad Köprülü
İşi: Demokrat Parti Millet vekillerinden ve kurucularından
D.N. 15152/4

Remzi: S.T.K. (Diğer remzi Y.R.C. Yırcalı Sıtkı)
Adı sanı: Sıtkı Yırcalı
İşi: Dini telkinat yolunda yaptığı menfi propogandadan dolayı durumu incelenen (Balıkesir)
D.N. 15153-3

Remzi: H.S.N. (Diğer remzi: P.L.T. - Polat Hasan)
Adı sanı: Hasan Polat
İşi: Demokrat Parti milletvekillerinden
D.N. 15152/7

Remzi: L.T.F.
Adı sanı: Lütfü Karaosmanoğlu (Fevzi)
İşi: Demokrat parti elemanlarından olan
D.N. 15152-10

Remzi: D.K.T. (Diğer remzi: M.K.R. - (Mükerrem Sarul Doktor)
Adı sanı: Doktor Mükerrem Sarul

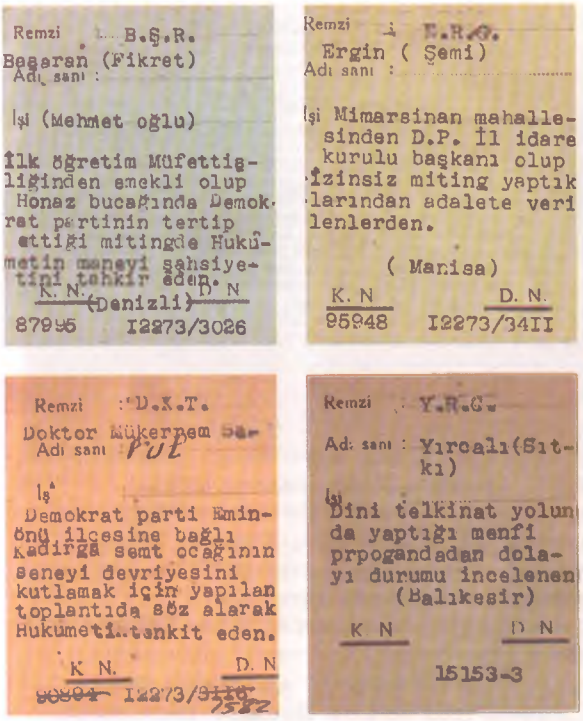

Mükerrem Sarol, Sıtkı Yırcalı, Fikret Başaran, Şemi Ergin'e ait fişler

İşi: Demokrat parti Eminönü ilçesine bağlı Kadirga semt ocağının seneyi devriyesini kutlamak için yapılan toplantıda söz alarak Hukûmeti tenkit eden.
D.N. 12273/1582
(Üçüncü remzi: D.K.T. - Doktor Mükerrem)
Burada işi için şu satır yer almakta: Karacasuda doktor olup seçim kanununa aykırı Hareket Eden.

Remzi: Ş.V.K. (Diğer remizleri: V.K.L., M.L.L. ve M.N.S. - Vekili Manisa Millet refik ince, Millet Vekili Manisa Refik ince, Manisa Millet Vekili Refik İnce)
Adı sanı: Şevket Refik İnce
İşi: Eski Manisa millet vekili olup Halk partisinden istifa eden ve Avukatlık yapan.
D.N. 15111/343

Remzi: Ş.M. (Diğer remzi: E.R.G. - Engin Şemi)
Adı sanı: Şemi Engin
İşi: Manisa il Demokrat parti Başkanı olup Tecemmuat kanununa aykırı hareket ettiği iddiasile adalete verildiği gazetede neşredilen.
K.N. 96903 - D.N. 12273/3411

Remzi: S.D.T. (Diğer remzi: K.R.C. - Karacabey Sadettin)
Adı sanı: Sadettin Karacabey
İşi: Bursa Mitinginde Demokrat parti lehinde ve C.H.Partisi aleyhinde konuşan.
D.N. 15152-47

Remzi: K.M.L. (Diğer remzi: Ö.Z.Ç. Özçoban Kemal)
Adı sanı: Kemal Özçoban
İşi: Afyon Demokrat millet vekili olup, kanunî vazifesini yapan Talât Demirel'e hakaret ederek dövmek isteyen (Ayfon)
D.N. 12273-1756

Remzi: O.S.M. (Diğer remzi: K.P.N. - Kapani Osman)
Adı sanı: Osman Kapani
İşi: İzmir belediyesi önünde seçim günü halkı nümayişe teşvik ettiği için adalete verilen
D.N. 15152-21

Remzi: İ.B.R. (Diğer remzi: G.R.N.-Gören Avukat İbrahim
Adı sanı: İbrahim Gören (Avukat) (Hakkıoğlu)
İşi: Söğüt ilçesinin İnhisar bucağında D. Partililer tarafından tertip edilen mitingde konuşanlardan.
K.N. 68910 D.N. 12273/2536

Remzi: Y.K.P. (Diğer remzi Ç.K.R. Çukuroğlu Avukat Yakup)
Adı sanı: Yakup Çukuroğlu (Avukat)
İşi: Gülnarda yapılan D.P. Mitinginde Hukûmet aleyhinde söz söylediği için hakkında takibat yapılan
K.N. 89410 D.N. 15152/71

Remzi: E.C.Z. (Diğer remzi: M.H.C.-Mıhcıoğlu Eczacı Sudi)
Adı sanı: Eczacı Sudi Mıhcıoğlu
İşi: Alaşehirde D.P. tarafından tertip edilen Mitingde Hukûmeti tenkit edenlerden (Manisa)
K.N. 95101 D.N. 12273/3306

Remzi: İ.S.M. (Diğer remzi: Aşkın İsmail Ali Oğlu)
Adı sanı: İsmail Aşkın Ali Oğlu
İşi: Bilecik D.Parti Başkanı olup C.H. Partisini tahrik eden.
K.N. 68960 D.N. 12273/2536

Remzi: H.S.Y. (Diğer remzi: O.R.T. - Ortakçıoğlu Avukat Hüseyin)
Adı sanı: Hüseyin Ortakçı
İşi: Çorum Demokrat parti başkanı olup Halk partisi aleyhinde sözler sarfeden
K.N. 15111-409

Remzi: C.N.Y. (Diğer remzi: S.Z.N. - Sezen Cüneyit)
Adı sanı: Cüneyit Sezen
İşi: İnhisar bucağından olup D.Partililerin yaptığı mitingde konuşanlardan (Bilecik)
K.N. 68960 D.N. 12273/2536

Remzi: E.M.R. (Diğer remzi: N.T.K. - Nutku Emrullah Avukat)
Adı sanı: Emrullah Nutku (Avukat)
İşi: D.P.'nin Beşiktaş ilçesi başkanı olup Beylerbeyi bucağı tarafından yapılan toplantıda söz alarak hükümeti tenkid eden.
K.N. 89423 D.N. 15152-72

Remzi: H.S.Y. (Diğer remizleri: A.V.K. ve H.S.Y. - Hüseyin Ortakçıoğlu ve Hüseyin Ortakçı)
Adı sanı: Hüseyin Orkatçıoğlu (Avukat)
İşi: Demograt partiye mensup olup beyanname dağıtan (Çorum)
İşi: Çorum Demokrat parti Başkanı olup Halk partisi aleyhinde sözler sarfeden.
D.N. 15111/409

Remzi: Ş.K.R. (Diğer remzi: UL.Ç. - Uluçay Şükrü Keşaf Oğlu)
Adı sanı: Şükrü Uluçay Keşaoğlu
İşi: Vezirköprü demograt Parti Başkanı olup Köylerde

gezi yapıp Hükümetin icraatı hakkında tenkit edici söz sarfettiğinden adalete verilen (Samsun)
D.N. 12273/1774

Remzi: S.D.K. (Diğer remzi: B.R.K. - Berkman Sıdkı)
Adı sanı: Sıdkı Berkman (Kerim Oğlu)
İşi: C.H.Partisine hakaret ettiği için D. Parti başkanını döğen
K.N. 68956 D.N. 12273/2536

Remzi: A.L. (Diğer remzi: K.L.Ç. - Kılıçkale Ali Rıza)
Adı sanı: Rıza Kılıçkale
İşi: Demokrat partinin Kayseri-Nazımbey bucağı kongresinin açılışında söz alarak Halk partisini tenkit eden.
D.N. 12273/ 2885

Remzi: S.N.H. (Diğer remzi: Y.R.T. - Yürüten Senihi)
Adı sanı: Senihi Yürüten
İşi: İstanbul eski şöferler cemiyeti reisi olup demograt Partiye neden geçtim başlıklı beyanname dağıtan
D.N. 15111/426

Remzi: M.Y.Y. (Diğer remzi: Z.Y.R. - Zeyrek [Müeyyet]
Adı sanı: Müeyyet Zeyrek
İşi: Bilecikte otelci olup D. Partinin Söğüt ilçesinin İnhisar bucağında yaptığı Mitingde konuşanlardan.
K.N. 68960 D.N. 12273/2536

Remzi: H.S.N. (Diğer remzi: E.R.Z. - Erzurumluoğlu Hasan)
Adı sanı: Hasan Erzurumluoğlu
İşi: Demokrat partinin Ordu'nun Kabadüz bucağında yapılan kongresinde hukûmeti tenkit eden.
K.N. 95572 D.N. 12273/3353

Remzi: H.K.K. (Diğer remzi: H.L.L. - Hilal Hakkı İbrahimoğlu)
Adı sanı: Hakkı Hilal (İbrahimoğlu)
İşi: Seçim kanununa mahalif olarak propağanda yaptığından dolayı C. savcılığına verilen
D.N. 12273-1646

Remzi: S.D.K. (Diğer remzi: Ş.K.P. ve K.P. - Şekip diyer adı Sıddık Kip ve Kip Sıddık diyer adı Şekip)
Adı sanı: Sıddık Kip diyer adı Şekip
İşi: Çorumda oturan eski arzuhalcilerden olup avkat hüsnü hakkında ihbarda bulunan
D.N. 15111/309

Remzi: C.L.L. (Diğer remzi: R.M.Z. - Ramazanoğlu Celal)
Adı sanı: Celal Ramazanoğlu
İşi: Tarsus D.Parti Milletve killerinden
D.N. 15152/29

Remzi: A.D.N. (Diğer remzi K.R.S. - Karaosmanoğlu Adnan)
Adı sanı: Adnan Karaosmanoğlu
İşi: Akhisar ilçesi Demokrat parti Başkanı olup Partisi'nin toplantısında konuşan. (Manisa)
K.N. 94093 D.N. 12273/3298

Remzi: F.K.R. (diğer remzi: B.Ş.R. - Başaran Fikret Mehmet oğlu)
Adı sanı: Fikret Başaran (Mehmet oğlu)
İşi: İlk öğretim Müfettişliğinden emekli olup Honaz bucağında Demokrat partinin tertip ettiği mitingde Hükûmetin manevi şahsiyetini tahkir eden. (Denizli)
K.N. 87995 D.N. 12273/3026

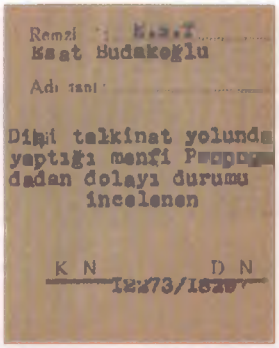
Remzi : E.S.T.
Esat Budakoğlu
Adı sanı :
Dini telkinat yolunda yaptığı menfi Propogandadan dolayı durumu incelenen
K N D N
12273/182

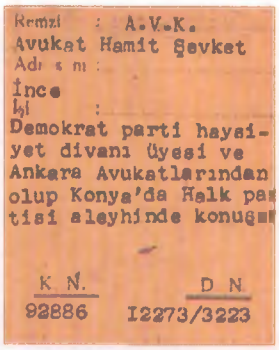
Remzi : A.V.K.
Avukat Hamit Şevket
Adı sanı :
İnce
İşi :
Demokrat parti haysiyet divanı üyesi ve Ankara Avukatlarından olup Konya'da Halk partisi aleyhinde konuşan
K N. D N.
92886 I2273/3223

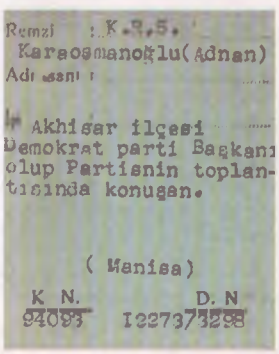
Remzi : K.S.S.
Karaosmanoğlu(Adnan)
Adı sanı :
Akhisar ilçesi Demokrat parti Başkanı olup Partisinin toplantısında konuşan.
(Manisa)
K N. D. N
94093 I2273/3298

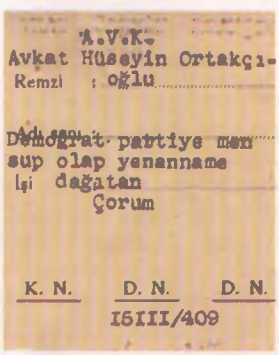
A.V.K.
Avkat Hüseyin Ortakçı-
Remzi : oğlu
Adı sanı :
Demograt partiye mensup olap yenanname
İşi dağatan
Çorum
K. N. D. N. D. N.
I5III/409

Hüseyin Ortakçıoğlu, Hamit Şevket İnce, Adnan Karaosmanoğlu, Esat Budakoğlu'na ait fişler.

Remzi: A.V.K. (Diğer remzi: İ.N.C. - İnce Avukat Hamit)
Adı sanı: Avukat Hamit Şevket İnce
İşi: Demokrat parti haysiyet divanı üyesi ve Ankara Avukatlarından olup Konya'da Halk partisi aleyhinde konuşan.
K.N. 92886 D.N. 12273/3223

Remzi: H.S.Y. (Diğer remzi: B.L.K. - Balık Hüseyin)
Adı sanı: Hüseyin Balık
İşi: Bartın demokratparti başkanı olup demokrat parti lehine faaliyet sarfeden.
D.N. 15152-35

Remzi: G.Ç.B. (Diğer remzi: M.H.M. - Mahmut Aukat Güçbilmez)
Adı sanı: Güçbilmez Avkat Mahmut
İşi: Ankara Millet vekilliğine bağımsız aday gösterilen.
D.N. 15111/414

Remzi: E.M.N. (Diğer remzi: Ç.T.K. - Çıtak Emin İsmail oğlu)
Adı sanı: Emin Çıtak (İsmail oğlu)
İşi: seçim kanununa muhalif olarak propağanda yaptığından C. savcılığına verilen.
D.N. 12273-1646

Remzi: E.S.T.
Adı sanı: Esat Budakoğlu
İşi: Dini telkinat yolunda yaptığı menfi Propogandadan dolayı durumu incelenen
D.N. 12273/182

BİR MUHALEFETİN "MİKRO" TARİHİ

ANTALYA, 14 NİSAN 1952

ZAFER TOPRAK

Türkiye'de iktidar muhalefet ilişkileri engebeli evrelerden sonra günümüze ulaşmış. Muhalefet çoğu kez ülke çıkarlarına ters düşen bir tavır olarak algılanagelmiş. Bu nedenle muhalefet fişlenmiş, yakından izi sürülmüş, yıldırmaya yönelik her türlü yöntem mubah görülmüş. Bu sayımızdaki "fişleme" üzerine ilk makalemizde CHP iktidar döneminin son yıllarında muhalefetteki DP'lilerle ilgili fişleri tanıtıyoruz. Fişlerin üzerindeki kimi yorumlar yönetimin muhalefetle ilgili ve fişlenmeyi gerektiren özet değerlendirmelerini içeriyor. Dönemin iktidar-muhalefet ilişkilerinin zor koşullarını kanıtlıyor. Bu yazımızda da 50'li yılların başında siyasetin "mikro" ölçeğiyle ilgili iki belge sunuyoruz. Bunlar siyasetin taşradaki boyutlarını belgeliyor. Antalya'da DP'li Başbakan Adnan Menderes'le CHP'li Kasım Gülek'in aynı tarihlere rastlayan gövde gösterileri üzerine Antalya milletvekili Dr. Nazifi Şerif Nabel'in Demokrat Parti Başkanlığı ya da genel merkezine gönderdiği bir notla, parti başkanına yazdığı CHP mitingi ile ilgili uzun bir rapor. Her ikisi de 21 Nisan 1952 günlü.

DP Antalya milletvekili Dr. Nazifi Şerif Nabel.

Aslında bu tür raporlar dünün "jurnal"lerinden esinleniyor. Özellikle üslup bu minvalde. Tabii, bilgi edinim yöntemi de ilginç. Bir milletvekili "tebdil-i kıyafet", yani kıyafet değiştirerek rakip saflara sızıyor ve bilgileniyor. O günlerde rakip partinin mitingine gitmek kolay olmasa gerek. Rakibin mitinginde ya da siyasal ortamında bulunmak işin doğasına aykırı. İttihat ve Terakki gibi gizli ya da yarı gizli siyasal örgüt geleneğinin siyasal yaşamımıza damga vurduğu gözden ırak tutulmazsa, rakip saflara sızmanın ne denli yararlı olduğu tartışma götürmez. Bu nedenle rapor etme ile geçmişin "jurnal"i arasında pek fark olmasa gerek. Abdülhamit'in "istibad"ından kalma "jurnalleme" geleneğinden kaynaklanan rapor etme bir tür bilgilendirme anlamına geliyor. Tabii, rapor etme fişleme gibi güncelliğini kaybetmiş değil. Belki de yönetimleri etkinleştiren bir yöntem rapor etme.

Jurnaller istibdat dönemine özgü. Demokrasiye geçiş süreci ise raporlar çağı. Aslında çoğulculukla birlikte rapor etme bir başka istihbarat aracı. Tıpkı dünün jurnalleri gibi. Size bundan da bir örnek veriyoruz. Tebdil-i kıyafet rakip partinin toplantılarına katılıp durum muhakemesi yapan parti üyesi bir DP'linin genel merkezle olan ilişkisinin normalarını bizlere yansıtıyor bu rapor. Ve Antalya'da 1950'lerin başında siyasetin bir "mikro" tahlilini sunuyor bizlere.

Günümüz siyaseti artık bu teknolojiyi aşmış. Artık rakip partiyi dinlemek çok daha etkin teknolojilerle gerçekleşiyor ve daha "objektif" sonuç elde edilmesine neden oluyor. Değil cüsseli insanları bu tür toplantılara göndermek, tırnak ölçeğinde elektronik böceklerle ya da uzak mesafeyi alan kameralarla bu sorun çözüm buluyor. Tabii, bu daha "sağlıklı" yöntemler dünün siyaset folklorunun renkli görünümünü yitirmesine neden oluyor. Nerede o eski muhalifler, fişler, jurnaller...

Türkiye'de siyaset sosyolojisiyle uğraşanlar genellikle C.H.P'yi seçkinci parti olarak algılayagelirler. Bu belki Ankara'da öyle, ama taşraya gidince bu seçkinciliğin ne anlama geldiğini görmek olası. Nitekim raporlar bunu kanıtlıyor. Adana CHP mitingi Kasım Gülek'i karşılamaya çıkarılan otuz-kırk arabalık kalabalıkla başlıyor ve Kasım Gülek'in Arnavud İt Nuri denilen adamın sırtında taşınmasıyla sona eriyor. Bu gövde gösterisi Başbakan'ın Adana'da evkaf zeytinliklerini tetkike gidişi sırasında her iki konvoyun karşılaşmasıyla toz duman, klakson gürültüleri arasında doruk noktaya varıyor.

Aslında DP Antalya teşkilatı Başvekil'den özür diliyor. Teşkilat saatleri, zamanı iyi ayarlayamamış. Antalya teşkilatı "muhterem başkanımızdan ve refaketlerindeki aziz arkadaşlarımızdan biz Antalyalılar"ın affını rica ediyor. Başvekil'in Antalya'da oluşu nedeniyle heyecana, sevince gark olan Antalya teşkilatı CHP'nin "pısırık nümayişlerini" hesaplamalarını önlemiş gözüküyor.

Dr. Nazifi Şerif Nabel'e göre, muhalefetin önde gelenlerinden Kasım Gülek miting sırasında "pek maskaraca, şımarık bir panayır oyuncusu" edasıyla konuşmasını yapmış. Aslında tarafsız Antalyalıların bu "maskaralıklarla" asla ilgileri yok. *Ulus* gazete-

sinin "Menderes Antalya'dan kaçmağa mecbur kaldı" tarzındaki "herze"si ve Kasım Gülek'in konuşma sırasında "Demokrat Parti erkânı olan misafirleriniz, bizi nasıl karşıladığınızı, nasıl bir muhabbet kafilesi halinde sardığınızı görünce, şüphesiz yüreklerinin yağları erimiştir. Ben onları değil, onlar beni takip ediyorlar" şeklindeki "safsata"sı, konuşmalarında hâkim olan "ruhun ve maksatların çirkinlikleri" ülkede muhalefet ve denetim kurumunun niteliğini göstermeye yetiyor. Bu değerlendirmeler kuşkusuz Dr. Nazifi Şerif Nabel'e ait.

Dr. Nazifi Şerif Nabel'in üslubu, rakip partinin mensupları için kullandığı sıfatlar, dönemin yerel siyasetinin ne denli hırçın olduğunu kanıtlıyor. Miting için görevlendirilen Osman Çelik için Dr. Nabel'in kullandığı sıfat söyle: "basit bir demirci iken, Haşim İşcan zamanında ihtikâr ve iştirakler sayesinde zengin olan".

Yine Dr. Nazifi Şerif Nabel'e göre CHP'liler bu mitingi yapması ve Kasım Gülek'in bu tür konuşması kaçınılmaz gözüküyor. Çünkü teşkilat olarak CHP her gün biraz daha çökmekte. Bu tür bir kurtarma operasyonu anlamlı olsun olmasın CHP Antalya teşkilatı için tek umut kapısı.

CHP il teşkilatı kimlerden oluşuyor? Bunu da yine DP'nin Antalya'daki ağır topu Dr. Nazifi Şerif Nabel'den öğrenelim. "CHP Antalya teşkilatı idarecileri, eski devrin her bakımdan kötülüklerine karışmış, tegallüb, tehakkümle, kaçakçılıklarla servet yapmış, ve bu gün dahi aynı yollarda yürümekle beraber, DP saflarına katılmak suretiyle, geçmişleri unutturmak, ve aralarındaki şerefli insanlara karşı yine tesallut edebilmek isteyenlerin ekseriyeti teşkil ettikleri insanlar". "Hemen hepsi vergi kaçakçılığı ile şöhret bulmuş 'ağalar ve eşraf' zümresi". Kendilerinin hâlâ güçlü olduklarını gösterme çabası içersindeler.

1950-59 yıllarında CHP'nin genel sekreterliği görevini yürüten Kasım Gülek 1951'de Ankara'da.

Başvekil Adnan Menderes'in Antalya'ya gelerek önemli bir konuşma yapacağı haberi, Antalya CHP teşkilatını harekete geçirmiş, teşkilat Kasım Gülek'e başvurarak muhakkak o tarihlerde Antalya'da bulunmasını ve Menderes'e cevap vermesini talep etmişti. Yoksa CHP'nin Antalya'da mevzi yitireceği vurgulanmıştı. CHP İl Başkanı Dişçi Edhem Ağya'nın hazırladığı ve İdare Heyeti'nde tasvip gören, Kasım Gülek'e hitap eden mektupta, "Menderes'in Antalya'da bulunduğu zaman Kasım Gülek Antalya'ya gelmez ve hazırladıkları miting ve nümayişlerde Menderes'e cevap vermezse, Antalya'da CHP'nin büyük sarsıntılara uğrayacağı ve bu vaziyetten, Antalya'da CHP'nin dağılmasından Antalya CHP teşkilatının mes'uliyet kabul etmeyecekleri" bildiriliyor. Biz, tabii, Dr. Nabel'in yazdıklarından bunları aktarıyoruz.

Ardından Kasım Gülek ile Antalya il teşkilatı arasında pazarlık başlamış. Kasım Gülek, kendisinin de Menderes'i her yerde cevaplandırarak mağmup etme kararında olduğunu, Antalya'ya geleceğini bildirmiş. Ancak kendisinin de başbakandan geri kalmayacak şekilde karşılanmasını, lehine tezahürat yapılmasını, diğer vilayetlerde yapıldığı gibi omuzlarda taşınmasını ve en azından yirmi bin

kişinin bulunmasını, bilhassa ilçeleden heyetlerin davet edilmesini şart koşmuş. CHP İl İdare Heyeti 26 Mart 1952 Çarşamba günü toplanarak Gülek'in bütün şartlarını kabul etmiş ve o günden itibaren çalışmalara başlamış. Böyle bir karşılama için finansman ana sorun. CHP'nin Antalya'da bir varlık ve güç ifade ettiğini Başbakan'a fiilen gösterilmesi gerekiyor. Böyle bir fırsatı kaçırmamak için her türlü masraf göze alınıyor. Gerekli paranın toplanması için Korkuteli'nden Hacı Kuduz, Hoca Rasih'in kardeşi, Akseki Belediye Reisi Gani Kaplan, Alanya'dan Nazmi Doğan'dan oluşan bir komite oluşturuluyor ve bunların Antalya merkezindeki tertip heyeti ile işbirliği yapmalarına karar veriliyor. Gerekirse, Antalya'da tertip ettikleri piyango hasılatından da sarfına bu heyet yetkili kılınmış. Dr. Nazifi raporunda karşılama ve tertip heyetine özellikle ayaktakımı görüntüsü vermeye özen gösteriyor.

1. İl Başkanı Edhem Ağva - komite reisi, dişçi.
2. Muammer Özdemir, şoför, bir sene cezalı.
3. Maraş ismindeki meşhur ahlaksızlardan, lise talebesi.
4. Aldemir, lise son sınıftan kovulmuş, Sümerbank Antalya anbar ve kantar işlerinde çalışan (futbol beki) denilen,
5. Necati, lise son sınıfta.
6. Arnavud Nuri. Su işlerinde yevmiyeli işçi. Liseden kovulmuş.
7. Lutfi Kiraz, Çınaraltı kahvesi sahibi.
8. Dilsiz ve sağır Osman, marangoz.
9. Hamdi Boru. Otomobil müşteri komisyoncusu.
10. Boyacı Osman, bina badana ve boyacısı.
11. Umumhaneci Giritli Fatma.

Raporu aktarmaya devam edelim: Seçkinci diye bilinen CHP'nin taşra kadroları Umumhaneci Giritli Fatma'dan marangoz, dilsiz ve sağır Osman'a kadar uzanıyor. Dilsiz ve sağır deyip geçmeyin. Osman CHP'nin Antalya amigosu. Karşılama ve miting sırasında hoplayarak, sıçrayarak, acayip sesler çıkararak arkadaşlarını teşvik ederken çok garip, gülünç hareketler, maskaralıklar yapmak suretiyle aşağılık serserileri etrafına toplamakta mahir. Tekrar hatırlatalım, tüm bu yorumlar Dr. Nazifi Şerif Nabel'e ait.

Karşılama ve tertip heyeti onbeş gün, gece gündüz çalışmış ve karşılamayı hazırlarken işini gücünü bırakarak akşama kadar tertip komitesinin emrinde kalacakların yevmiyelerine mahsuben, mutemet Lutfi Kiraz'ın emrindeki 2000 lirayı dağıtmışlar. Umumhaneci Giritli Fatma, karşılama törenine iki takside iki zurna, altı kadınla iştirak etmiş. Bu kadınlara, o günkü bütün masraflarına karşılık onar lira verilmiş. Karşılama ve miting tertip heyetinin en çalışkan üyelerinden kahveci Lütfi Kiraz, Dr. Nazifi Şerif Nabel'e göre, Belediye tarafından, nizamlara, belediye yasaklarına itaatsizliği ve kahvesinin pisliği yüzünden sık sık cezalandırılan, kavgacı, aksi bir adam. Ayaktakımının sarfiyatını CHP mutemedi olarak Lütfi Kiraz yapmış.

Miting sırasında Kasım Gülek'i omuzlarına alan iki kişiden birisi, bir yıl hapse hüküm giymiş ve liseden kovulmuş şoför muavini ve Çamur adıyla anılan Muammer, diğeri yine liseden kovulmuş Arnavud, nam-ı diğer İt Nuri denilen iki serseri. Bunların önünde zurna çalarak ve göbek atarak geçen dört Çingene gencin CHP ile ilişkileri yok. Bunları Boyacı Burhan ikişer buçuk liraya angaje etmiş. En önde iken bazan en arkaya koşan, aralara sokularak sürekli, "Yaşa, Yaşa, Kasım Gülek Bin Yaşa" diye çocuklara tempo tutturan 17 yaşlarındaki Abdül Oba, miting esnasında çalınan Omega saatlerini ve iki çüzdanı çarpan adam olduğu anlaşılmış ve yakalanarak saatler üstünde bulunmuş. Eskiden beri CHP'nin Antalya il yöneticileri arasında bulunan ve ticaret, iş, mevki sahibi olanlar, miting dağıldıktan sonra, Gülek'i aralarında ve sırtlarında taşıyan serseriler arasına katılmamak hususuna dikkat etmişler, çok geriden, tesadüfen geçiyormuş gibi vaziyet almışlar.

Dr. Nazifi Şerif Nabel'e göre mitingin önemli bir kısmı "gündelikçi". Antalya'daki tertip heyeti, pazartesi saat sekizden itibaren ikişer buçuk ve beşer lira gündelikle tuttuğu adamların toplanma ve içki içirilme yerlerini, taksilere binişlerini tanzime başlamışlar. Finike'den üç özel otomobil ile on dört kişi iştirak etmiş. Bunlardan sekiz kişi, üç gün önce Başbakan'a arzı hörmet etmek ve Finike'nin narenciye işleri hakkında temenniyatta bulunmak üzere iki ayrı heyet halinde gelmişler. Avukat Hıfzı Benli, Nadir Değirmenci, Muharrem Şerbetçi gibi Finike'nin en zenginlerinden oluşan bu on dört kişi, Finike'de CHP'yi ayakta tutanlar. Bunlar, zengin oldukları kadar, köylerde nüfuz sahibiler. Arazi, ziraat vasıtaları, ilk tohum, sermaye bunlar tarafından temin ediliyor. CHP iktidarı zamanında bugünkü CHP'yi temsil edenlerin kazançları çok fazla olmuş. Bilhassa orman kaçakçılıkları ve bu kaçakçılığın CHP'ce himayesi, hatta köylüye karşı jandarma ile muhafazası sayesinde Finike'de bütün ormanlar kesilmiş, ormanlar milyonlar olarak bu adamların ve yardakçılarının keselerine girmiş. Dr. Nazifi Şerif Nabel ekliyor: "Bu adamlar, itiraf etmelidir ki aynı zamanda zeki ve teşkilatçı adamlardır ve içlerinde Nadir Değirmenci gibi DP'ye geçmek isteğinde bulunanları da vardır."

Dr. Nabel Finike'de DP ve CHP kadrolarını karşılaştırıyor ve Finike'de CHP'lilerin maddi durumlarının müsait olmalarına rağmen DP'lilerin maddi bir servet ve varlık sahibi olmadıklarını kaydediyor. Özellikle yörede kredi olanaklarını büyük ölçüde CHP'lilerin kullandıklarını vurguluyor: "CHP'li efendiler, 'zürra kredi tevziinde eşit muamele yapılmıyor, CHP'lilere az kredi veriliyor, banka kapılarında kovuluyorlar' dedikleri bu zamanda, mesela Finike'de CHP'lilerin en müfritlerinden Veli Şekerciler'e DP tarafından açılan zirai kredi 175.000 liradır. Bütün DP'lilere tahsil edilen kredi yekunu Finike'de Muharrem Şerbetçiler, Şekerciler, gibi beş firmaya tahsis edilen miktardan çok aşağıdadır."

14 Nisan günü Elmalılılar karşılama hareketleri-

ne müstakilen iştirak etmemişler, Finikeliler onları da temsil etmişler. Korkuteli'nden yirmi üç kişi getirilmiş. Bunlardan beşi Korkuteli CHP ilçe üyesi, sekizi eski mebus Mustafa Korkut'un ortakçılarından olup, Mustafa'nın kayınbiraderi Turgut'un idaresinde bir otobüsle getirilerek Antalya'da taksilere bindirilmişler. Dr. Nabel bu şahısların hiçbir "içtimai mevkileri, kıymetleri" olmadığını söylüyor. "İçlerinde Arap Şükrü Odabaşı gibiler de bulunan bu ipsizler, Mustafa Korkut'un uşakları".

Serik ilçesinden Demokrat Parti teşkilatına "çok menfi ve muhteris bir ruha malik olduğu için" alınmayan, bu nedenle DP'ye ve Menderes hükümetine küskün olan Dr. Rıfat ile onu para hususunda destekleyen ve "vergi kaçakcılığı ile meşhur" manifaturacı Sahablı Halil yönetiminde ve "tabii bunların adamları, ortakları" olan on bir kişi katılmış.

Akseki ilçesi ise Rasih Hoca ve onun kardeşi Belediye Reisi Gani Kaplan tarafından örgütlenmiş. Halka Belediye tellalları vasıtasıyla "Sayın Başbakanımızı Antalya'da karşılamak ve dileklerimizi bildirmek için heyetler gidecektir. Arzu edenler için otomobil ve otobüsler hazırlanmıştır. Antaya'da da masrafları temin edilecektir" diye ilan edilmiş ve bunların arasına Antalya'da işleri olup da masraf yüzünden gidemeyenlerden bu fırsattan faydalanarak kafileye katılmışlar. İki otobüs ve bir taksi "Rasih hocanın yaranı CHP'nin son döküntüleri ile tarafsız vatandaşlardan kırksekiz kişi"yi Antalya'ya getirmiş.

Gani Kaplan, Dr. Nabel'e göre, vergi kaçakçısı. Aleyhinde mahallinde teftiş yapılış, 28 bin liralık vergi kaçakçılığından dolayı muhakemeye verilmiş. Yine Dr Nabel'e göre, "bu adamın, memleketin selameti için kanuni cezalara çarpılması zamanı gelmiş". Kendisi bu çıkmazdan, DP'ye girerek kurtulmak arzusunda. Ve bu karşılama heyetlerini tertipten maksadı da, kendisinin ihmal edilemeyecek bir varlık ve şahsiyet sahibi olduğunu göstermek.

Alanya'dan gelenler Alanya'da eskiden beri en koyu ve partinin nimetlerinden en fazla istifade etmiş olan Hüseyin Okan, Nazmi Doğan, Cevdet Doğan gibi şahıslar. Bu adamların en büyük korkuları, bir gün maliye müfettişlerinin kendi hesaplarını teftiş etmeleri. Çünkü orman kaçıkçılığından vergi kaçakçılığına kadar bütün suçların mürtekibiler. Bu nedenle Antalya'daki CHP mitingine kalabalık bir heyetle iştirak etmemekle beraber para ve otomobillerinin tahsisi suretiyle yardım etmişler. Manavgat ve Gündoğmuş, Gazipaşa ilçelerinden yalnız idare heyetleri iştirak ettirilmişler. Bunların hepsi yirmi üç kişi.

Mitingde ve sonra Kasım Gülek'ın sırtlanması sırasında "Yaşa Yaşa Şaşa" diye bağıran çocukların bir kısmı ikişerbuçuk, birer lira alan veya bir panayır eğlencesi için katılan ilk ve orta mektep öğrencisi. Lise ve Sanat Enstitüsü öğrencilerinden yetmiş kadar talebenin de "Yaşa" diye bağıranlar arasında oldukları görülüyor. Dr. Nabel bu tür tezahüratın siyaset açısından bir anlamı olmadığını, ancak okul disiplini, öğrenci terbiyesi, toplum düzeni açılarından okul yönetimlerinin "tenkide şayan ihmallerinden, alakasızlıklarından ve laubaliliklerinden doğan bir avarelik tezahürleri" olduğunu kaydediyor.

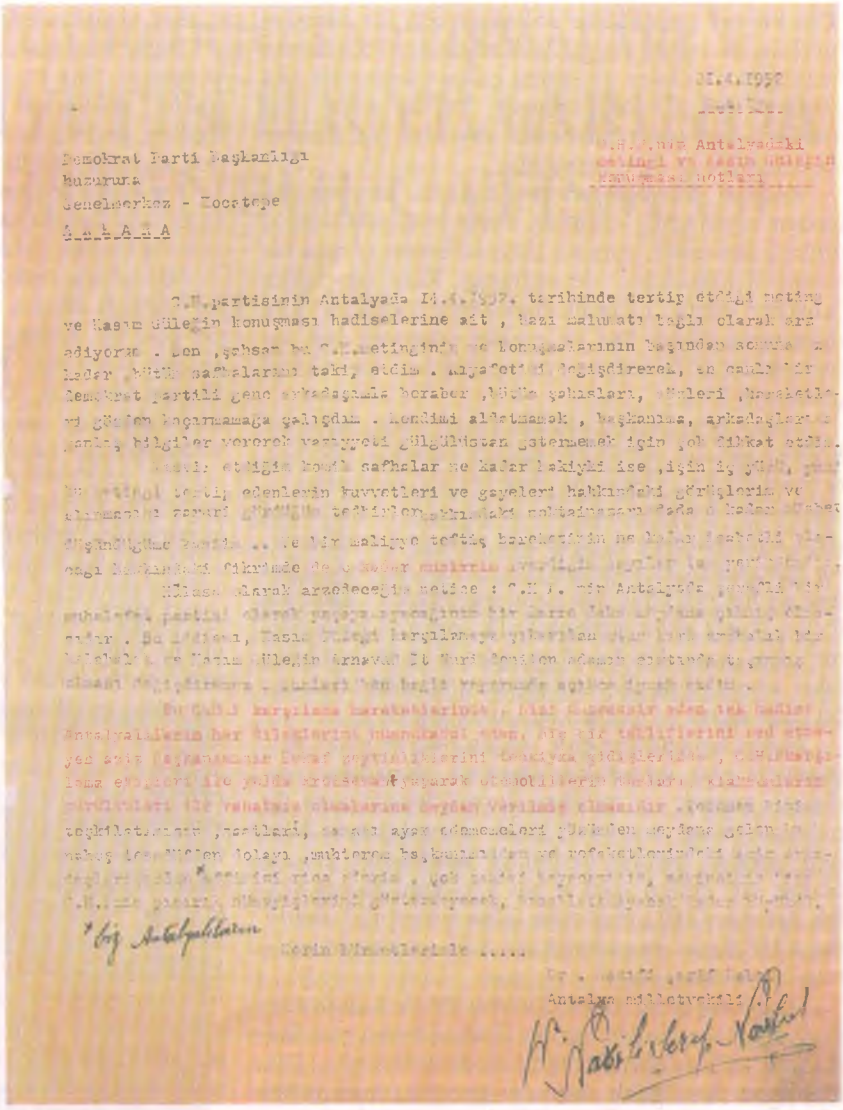

Demokrat Parti Başkanlığı
huzuruna
Genelmerkez - Kocatepe
A N K A R A

C.H.P.nin Antalyadaki
metingi ve Kasım Güleğin
konuşması notları

C.H.partisinin Antalyada 14.4.1957. tarihinde tertip etdiği meting ve Kasım Güleğin konuşması hadiselerine ait , bazı malumatı bağlı olarak arz ediyorum . Ben ,şahsan bu C.H.metinginin ve konuşmalarının başından sonuna kadar ,bütün safhalarını takip etdim . Kıyafetini değişdirerek, en canlı bir demokrat partili gene arkadaşımla beraber ,bütün şahısları, [illegible] ,hareketleri gözden kaçırmamağa çalışdım . Kendimi aldatmamak , başkanıma, arkadaşlarına yanlış bilgiler vererek vaziyyeti gülgülüstan göstermemek için çok dikkat etdim.

[illegible] etdiğim komik safhalar ne kadar hakiyki ise ,için iç yüzü, [illegible] tertip edenlerin kuvvetleri ve gayeleri hakkındaki görüşlerim ve alınmasını zaruri gördüğüm tedbirler hakkındaki noktainazarı dada o kadar müsbet düşündüğüme kanim .. Ve bir maliyye teftiş hareketinin ne kadar isabetli olacağı hakkındaki fikrimde de o kadar müsterim [illegible]

Hülasa olarak arzedeceğim netice : C.H.P. nin Antalyada [illegible] muhalefet partisi olarak yaşaya [illegible] bir [illegible] olmasıdır . Bu iddiamı, Kasım Güleğin karşılamaya çıkarılan [illegible] bir kalabalık ve Kasım Güleğin Arnavut İt Kuri denilen adamın [illegible] olması değişdiremez . [illegible] bağlı [illegible] etdim .

Bu Gülek karşılama hareketlerinde , [illegible] Antalyalıların her dileklerini [illegible] , [illegible] Antalya [illegible] Dokaf [illegible] , C.H.P.karşılama [illegible] ile yolda [illegible] yaşarak otomobillerin [illegible] [illegible] teşkilatımızın ,saatleri, [illegible] ayan edememeleri yüzünden meydana gelen [illegible] dolayı ,muhterem başkanımızın ve refaketlerinin [illegible] [illegible] C.H.P.nin [illegible] göstermeyecek, [illegible]

*biz Antalyalıların

Derin hürmetlerimle .....

Dr. Nazifi Şerif Nabel
Antalya milletvekili

Nazifi Şerif Nabel'in DP Genel Başkanlığı'na yazdığı raporun sunuşu.

"Çünkü bu çocukların sokaklardaki bu hareket tarzları, terbiye, saygı hudutlarından büsbütün uzaklaşıyor". Onlar da, zurna çalan Çingeneler gibi göbek atıyor, çiftetelli oynıyor, "serhoş şöför" muavinleri, lostracılar gibi nara atıyorlar. Ve bunları da eğleniyoruz diye yapıyorlar.

Kısacası CHP tertip heyeti katılımı "umumhanelerden toplanmış kadınlar, meyhanelerde serhoş edilmiş serseriler, zurnacı çingenelerden oluşan bir karnaval maskarası" ile sağlamış. Kimi öğrenciler "ahlâken düşük ailelerin, muhitlerin çocukları" gibi davranmış. Oysa lise ve enstitü öğrencisi her zaman Antalya'da terbiye ve nezahetleri ile dikkati çeken bir kütle.

Tertip heyetinde bulunan Hamdi Bor otomobil komisyoncusu. Koyu bir Halkçı olmakla beraber, otomobillerin tahsisinde faal bir rol oynamasına, şoförlere, otomobil sahiplerine böyle bir fırsatta bol para kazandırmak hırsı neden olmuş. Karşılayıcıların götürülüp getirilmeleri için otobüslere 80, taksilere 65 lira ödenmiş. Bu para çok yüksek. Hatta şoförler, "biraz daha sızdırabilirdik, onlarda para çoktur" diye sonradan hayıflanmışlar. Kira ile tutulmuş taksi adedi yirmi altı, otobüs dört, jip dört tane. On bir özel araba ve motosiklet iştirak ettirilmiş.

Tertip heyetinden elde edilen bilgiye göre, karşılamada para ile tutulan adamlara, zurnacılara yedirilen yemek ve meyhanelere ödenen para ile nakten verilen tazminat, taksi ve otobüslere ödenen paralar, ziyafet bedeli ve müteferrik masraf olarak sarf edilen para 8 bin lira. Yani Kasım Gülek Antalya CHP i örgütüne 8 bin liraya mal olmuş. Bu, CHP'lilerin ve partinin ne denli varlıklı olduğunun bir kanıtı.

Dr. Nazifi Şerif Nabel durumu DP ile karşılaştırıyor ve Antalya'da DP'nin ne denli eşit olmayan koşullarla mücadele verdiğini ileri sürüyordu. DP, Menderes Antalya'da iken bu paranın onda birini bile harcayamamış. Önce DP'nin parası yok. Sonra, Dr. Nabel'e göre, gerek de yok. Çünkü halk, millet başbakanlarını gönülden karşılıyor, gerekli masrafları ceplerinden ödüyorlar.

Mitingde CHP'li hatipler neler söylemişler? Bunu yine Dr. Nazifi Şerif Nabel'den okuyalım. Kasım Gülek'in konuşmasının yorumu şu satırları içeriyor:

"Her zaman, her yerdeki tekerlemeler... iddialar... iftiralar.... Hürriyet yokmuş, bunları söylerken, mesela Alanya'ya Ziraat Bankası'nın verdiği 125 bin liranın 75 bin lirasının yalnız beş CHP'liye verilmiş olduğunu inkar edecek kadar gafildirler... Pamuk fiyatlarındaki düşkünlük dolayısıyle müstahsilin uğradığı zararlar, DP'nin husumet andıyla vatandaşları birbirinden ayırması, 1946 seçimlerinin tam bir adaletle, dürüstlükle, namuskârlıkla yapıldığı hakkında iddialar, dünyanın en mükemmel seçim kanunu olan seçim kanununun CHP'nin millete verdiği iddiası, yanında nisbi temsil ile seçim yapılmadıkça demokrasinin kurulamayacağı hikmeti, yirmiyedi senelik çok şerefli hizmetlerle dolu olan iktidarları devresinde millete bahşettikleri refah ve saadet, siyasi zaferler uydurmaları gibi hezeyanlar".

Diğer konuşmacı Nurettin Artam için de benzer yorumlar: "Biz kanunları pamuk çiftliklerinde yapmadık" şeklindeki herzeleri ile tamamlanan, aynı madosı geçmiş, manası, kıymeti, aslı olmayan birçok saçmalardan ibaret zırvalar..."

Dr. Nabel raporun son sayfasında DP-CHP Antalya örgütlerinin karşılaştırmasını gösteri yürüşü sırasında bir kez daha gündeme getiriyor:

"İki herifin omuzuna binmiş, bacaklarına iki şöför yamağı asılmış, önünde dört zurnacı çingene, bir çok ilk mektep talebesinin, "Yaşa, Yaşa.. Şaşa..Sen çok yaşa.. Kasım Paşa" sesleri, "Voy, Voy, Bizden Sana Oy.. Oy.." sesleri... İki, liseden kovulmuş talebenin omuzlarında kollarını, ellerini sallaya sallaya her tarafa öpücükler gönderen bir tuhaf adam... İşte miting ve kahramanı... İşte muhalefet partisinin Antalya teşkilatı, kuvveti, tarafdarları, işte bizim tenkid edilen taraflarımız..."

Ve varılan sonuç:

"14 Mayıs'tan evvel, şahsi nüfuz ve inkılab kahramanlığı taslaklığı, menfaatlerde, kazançlarda ortaklık, kanun, nizam üstü yaşamak inhisarı zihniyetinin, teamülünün yarattığı, bir zümre hâlâ ayaktadır. Hâlâ ümitlidir. Taşrada zorba, cakacı, parasına güvenen bu CHP'li döküntüleridir ki her kötülüğü yapmağa hâlâ hazır ve müstaittirler. Biz, hükümet olarak, iktidardaki parti olarak, milleti kandırmak, yine borularını öttürmek için avuç dolusu para sarfeden bu adamların köylüyü, halkı kandırmalarına, hâlâ bir kuvvet olarak ayakta kalmalarına kanun yoluyla, hak yoluyla müsaade etmemeliyiz. Bir maliye müfettişi Antalya'da, bu şüpheli servetlerin kaynağını, kaçakcılıkların çeşitli şekillerini meydana çıkardığı anda milyonlarca lira vergi borcu halktan, köylüden çalınmış vatandaş hakkı kolayca geri alınabilir. Paranın meşum rolü kalmaz. Cemiyetin nizamı, vatandaşın huzuru bozulamaz."

* * *

Bu belgeler, raporlar, bize dünün iktidar-muhalefet ilişkilerinin ne denli engebeli bir yoldan geçtiğini gösteriyor. Demokrasinin inşası kolay değil. Özellikle iktidarın muhalefete alışması zor. Tahkikat komisyonları işte bu ruh halinin ürünü olarak gündeme geldi. 27 Mayıs'a giden yolda bu tür deneyimsizlikler yaşandı.

Ancak günümüz siyaseti, umuyoruz, artık bu tür tahammülsüzlükleri aşmış durumda. Arada sırada Meclis elektrikleniyor, yumruklaşılıyorsa da, en aşırısı el cebe ya da bele uzanıyor, orada kalıyor. Oysa demokrasiye giden yolda Meclis'te çok daha vahim durumlarla karşılaşılmış.

Demokrasi bir ortak yaşam biçimi. Hoşgörü oyunun kuralı. Meclis işte bu hoşgörü ortamını oluşturmakla yükümlü. Milletin temsilcileri bir ölçüde toplumu yansıtıyor. Ama diğer yönden topluma örnek oluyor. Hırçın bir Meclis toplumu da aynı çizgiye sokuyor.

Nice hoşgörülü, uyumlu Meclislere... Ve de sağlıklı iktidar-muhalefet ilişkilerine... ■

BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ TARTIŞMALARI
CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ANKARA-İSTANBUL ÇATIŞMASI

HASAN TÜRKER

CUMHURİYETİN İLANINDAN SONRA HİLAFET SORUNU VE İLK TARTIŞMALAR

1 Kasım 1922 kararlarıyla TBMM, saltanat ve hilafeti birbirinden ayırarak saltanatı kaldırırken, Osmanlı Hanedanlığı'nda kalması koşuluyla Hilafetin varlığını sürdürmesini kabul etti. Bu karardan sonra, Hilafet yanlıları 1921 Anayasası'nda devlet başkanlığına ilişkin herhangi bir hükmün bulunmamasından da cesaret alarak, devlet başkanlığı makamının Halife ile doldurulabileceği umudunu taşımaya başladılar. Ancak, cumhuriyetin ilanı bu umudu taşıyanların beklentilerini boşa çıkarttı[1] ve tepki göstermelerine yol açtı. Tepkiler ilk anda cumhuriyetin ilan edilme şekline karşı olarak gösterilmekle birlikte, cumhuriyetin ilanını takip eden günlerdeki gazete yayınlarından da anlaşılmaktadır ki, tepkilerin asıl nedeni Hilafetin gelecekteki konumu için duyulan kaygıdan kaynaklanmaktaydı.[2] Daha II. TBMM'nin çalışmalara başlamasından bir süre sonra, İstanbul'da çıkan *Tevhid-i Efkar*, *İkdam* ve *Tanin* gibi gazetelerin, hiçbir somut iş üretememekle eleştirdikleri Fethi Bey Hükümeti'ni hedef alan yayınları basında giderek tırmanan bir Ankara-İstanbul çatışmasına yol açtı. Cumhuriyet tartışmaları ve cumhuriyetin ilanıyla birlikte bu çatışma doruk noktasına ulaştı.

Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, 1910'larda.
Cengiz Kahraman arşivi

Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in İstanbul'da, *Vatan* ve *Tevhid-i Efkar* gazetelerine yaptığı cumhuriyetin ilan edilme şeklini eleştiren açıklamasına yanıt veren Yunus Nadi'nin, "Türkiye'nin en alçak insanlarının saltanat hanedanı unvanı altında toplanan eşhas olduğu..."[3] şeklindeki sözleri İstanbul'daki muhalif basının bu yönde var olan kaygılarını açığa çıkarırken, Hilafet ve Osmanlı Hanedanı tartışmalarının başlamasına da yol açıyordu. Yunus Nadi'nin Osmanlı Hanedanı'nı hedef alan yazısına ilk yanıt verenlerden birinin, saltanatın kaldırılmasından sonra ilk kez, Türkiye'deki sistemin cumhuriyet olduğunu savunan Hüseyin Cahit olduğu olduğu görülüyordu.[4] Hüseyin Cahit, Halife Abdülmecid Efendi'nin Osmanlı Hanedanı üyesi olduğuna ve daha sonraki halifelerin de TBMM tarafından yine Osmanlı Hanedanı üyeleri arasından seçileceğine dikkat çekiyor ve Osmanlı Hanedanı'na karşı saygılı davranılmasını istiyordu. Hüseyin Cahit, Basın Kanunu'na eklenen ve cumhurbaşkanına yönelik hakaretlere üç yıla kadar hapis öngören maddenin halife için de getirilmesini isteyerek, "Halifemiz dediğimiz zata hürmet etmeğe Türk ve Müslüman efkarı umumiyesi namına mecburuz"[5] diyordu.

Devrim sürecinin yaşanmakta olduğu devrede bazı İstanbul gazetelerinin Cumhuriyete karşı Hilafeti ön plana çıkarma gayreti içine girmeleri üzerine ulusal mücadele yılları boyunca Anadolu hareketinin sözcülüğünü yapmış olan hükümet yanlısı

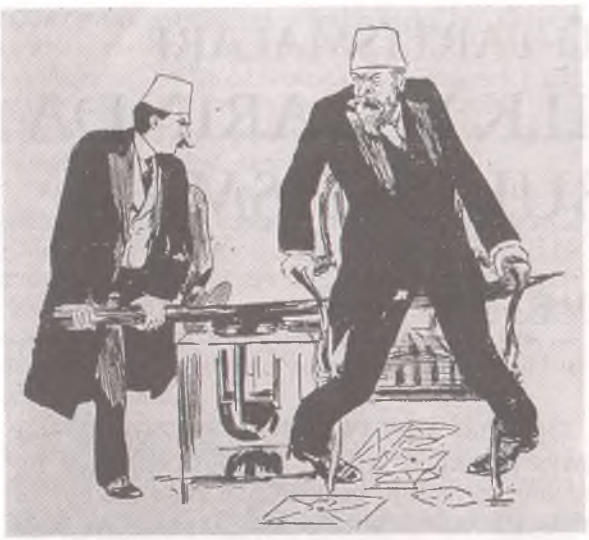

Hüseyin Cahid, *Cem*'de yayımlanan bir karikatürde Dahiliye Nazırı Ferit Paşa'yı kaleminin gücüyle makamından kaldırıyor.

basının bir yandan İstanbul halkını bu gazetelere karşı uyanık olmaya, diğer yandan da hükümeti sert önlemler almaya davet ettiği görülmektedir. Örneğin 7 Kasım 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye*'nin "İstanbul'u İkaz" başlıklı başyazısında,

> İstanbul'da maskeli fitne pusu kurdu. İstanbul halkını kadim Ispartalıların bu kelimesiyle ikaz ederiz. Dikkat ikaz ederiz... İstanbul'u bugün bunaltan mahlûkların yüzlerinden maskelerini alınca üç nevi çehre çıkar: 1- Ecnebi sermayesinin adamı, 2- Saltanatın çığırtkanı, 3- Haris politika zorbası.
>
> Birinci takım parayı, ikincisi irticaı ve üçüncüsü de yalnız nefs-i nefislerini temsil ediyorlar ve hepsinin hedefi vatanı kurtaran hükümeti yıkmaktır.

denildikten sonra, dini politikaya alet ederek saltanatı hortlatmak isteyenlerin gücünün, Cumhuriyeti devirmeye yetmeyeceğini yazıyordu.[6]

İleri gazetesinde yayımlanan bir yazıda da şöyle deniyordu:

> Ey İstanbullular bilmiş olunuz ki bazı gazetelerin zehirli makaleleri huzur ve asayişi ihlâl eder ve bazı kıssanın katilane dedikoduları emniyeti ortadan kaldırır ve hangi hükümet olursa oraya bir İstiklal Mahkemesi göndermeye mecbur olur.[7]

Aynı gazetede daha sonra yayımlanan bir başka yazıda ise,

> Hükümet, İstanbul'daki muhalefeti, meşruiyet dairesinde behemehal susturmalıdır. Aydın veyahut Karadeniz havalisindeki şekavet imhası nasıl hükümetin en mütehattim bir vazifesi ise İstanbul'daki şekavet-i siyasiyenin itfası da hükümetin vecibe-i zimmetidir[8]

denildikten sonra yazının son bölümünde de hükümetin, İstanbul'a karşı güttüğü hoşgörü politikasını terk etmesi gerektiği savunuluyordu. Hükümete yakınlığı ile bilinen gazetelerde bu tür düşünce ve isteklerin yer alması üzerine bir değerlendirmede bulunan İsmail Müştak, *Tanin*'de şunları yazıyordu:

> Mamafih bir an için matbuatın yakasının hükümetin demir pençesi içinde bırakıldığını, Millet Meclisi'nde hürriyet-i matbuat aleyhtarlarının ekseriyet teşkil ettiklerini farz edelim. Acaba bununla iyi bir neticeye vasıl olabilecek miyiz? Tenkidatındaki şiddetten kuşkulandığımız bir gazeteyi kapamakla, kaleminden çekindiğimiz bir muharriri -yine bazı mebusların tasavvurundan geçtiği vecihle- hudut haricine çıkarmakla, hülasa matbuat üstünde bir tedhiş siyaseti takip etmekle acaba hükümeti kuvvetlendirmiş, fenalıkları ortadan kaldırmış, millet ve memlekete, hakikatten bir iyilik yapmış olacak mıyız? Matbuata tekrar sansür vazetmekle işler şimdikinden daha iyi mi, yoksa çok daha fena mı olur?.. Matbuatın alelıtlak serbest kalmasından tevellüd edebilecek mahzurlarla alelıtlak takyidinden çıkabilecek fena neticeler arasında bir mukayese yapanlar eğer bir parça mantık sahibi iseler, eğer tarihe ve beşerin ruhiyatına bir nebze vukufları var ise, birinciyi ikinciye tercihte bir dakika tereddüt etmezler. Çünkü birinci ihtimalin anarşiye yol açabileceği iddiası bir vehm, halbuki ikinci ihtimalin istibdâta mücber olduğu bir hakikat-i tarihiyedir. Hürriyet ve hak hâkimiyetine alelıtlak sahip olan bir memlekette bilhassa hürriyet-i matbuat gibi doğrudan doğruya efkar-ı umumiyyenin kontrolüne tabi olan hukuk-i siyasiyeyi fırka ve hükümet cereyanlarına bırakmak hiç doğru olmaz. Esasen gazete neşriyatına karşı efkar-ı umumiyyeden daha adil bir ölçü, halkın vereceği hükümden daha müessir bir ceza tasavvur edilemez... Eğer gazeteciler umumi bir tesir ve endişenin tercümanı oluyorlarsa buna karşı yapılacak şey o gazetecileri susturmak değil, o tesir ve endişenin menbaını kurutmaktır. Bir gazetenin, yahut bütün gazetecilerin ağzına kilit vurunuz, efkar-ı umumiyyeyi düşünmekten, lisan-ı halkı söylenmekten men edemeyecek olduktan sonra bundan ne çıkar? Binaenaleyh en münasibi hürriyet-i matbuatı efkar-ı umumiyyenin hürriyet-i temyizi ve takdirine bırakmaktır[9]

Ahmet Emin de, aynı günlerde yayımlanan bir yazısında, Ankara'nın kendisinden farklı düşünmeyi kabul etmediğini, bu durumun da serbest tartışma ortamını ortadan kaldırdığını ileri sürüyordu.[10] *Hakimiyet-i Milliye*'nin "Hürriyet Dersi Verenlere" başlığı altında yayımladığı bir başyazıyla Ahmet Emin'e hemen yanıt verdiği görülüyordu. Yazının bir bölümünde aynen şöyle deniliyordu:

> Bu millet, hürriyetin en yükseğini, en şümullüsünü elde etmiştir. Hürriyete kastedenler, onu istimâl etmek istidât ve kabiliyetinden mahrum olanlardır; Hürriyeti anarşi, terbiyesizlik, edepsizlik, ifsâd ve tahrik şeklinde kabul edenlerdir. Müderris efendi emin olabilir ki, Ankara hürriyetin bu şekli almasına katiyen müsaade etmeyecektir. Zaten ederse; kendisinin de, hürriyetin de ve bütün memleketin de mahvolacağına kânidir. Bunu bildiği içindir ki İstanbul'da ne olur ise yakından takip eylemekte olup, hürriyetten kimlerin ne surette istifade etmek emelinde olduklarına tamamen vakıftır. Atina'daki Çerkez Ethemlerin, Avrupa'daki Vahdettin ve Rıza Tevfiklerin İstanbul'daki Derviş Vahdetilerin iğfalât ve ifsadâtına hürriyet namına meydan vermek, hürriyete karşı da cinayet olur! Böyle bir cinayet ve cinâyâtı Ankara'nın

irtikab etmeyeceğine, edemeyeceğine Müderris efendiyi temin ederiz.[11]

Aynı günlerde Hüseyin Cahit ve Velid Ebuzziya, başyazılarında, cumhuriyet adı altında diktatörlüğe doğru gidilmekte olduğunu ileri sürüyorlar ve bundan duydukları kaygıyı dile getiriyorlardı.[12] Öte yandan Abdülmecit tarafından yalanlanmasına rağmen, *Akşam* gazetesinin Halifenin istifa edeceği şeklindeki yayınlarını ısrarla sürdürmesi üzerine, İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey halifeye yazdığı ve *Tanin*'de yayımlanan açık mektubunda, Abdülmecid Efendinin istifa etmek yerine mücadele etmesini istiyordu.[13] Bütün bu yayınlardan da anlaşılmaktadır ki gelenekçi, muhalif İstanbul basını, hilafeti, Mustafa Kemal'in diktatörlüğünü engelleyebilecek tek kurum olarak görüyordu. Bu tartışmalar sürerken *İkdam* gazetesi, Hükümetin "İstanbul'daki muhalefet cereyanlarına; bilhassa matbuata karşı şiddetle harekete" hazırlandığını iddia etti.[14] *İkdam*'ın bu iddiasını Anadolu Ajansı tekzip etti:

> Türkiye Cumhuriyeti, en müşkül dakikalarında bile hürriyet-i matbuata tamamen riayet etmiştir. Sulh devresinde hürriyet-i matbuatı takyit edecek hiçbir harekete teşebbüs etmesi mutasavver değildir. Türkiye Cumhuriyeti hürriyet-i matbuata hürmetkardır ve hürmetkar kalacaktır.[15]

Yunus Nadi (önde) *Yenigün* gazetesini çıkardığı günlerde Hamdi Aksoy'la.

Bu tekzip Matbuat Umum Müdürü Zekeriya (Sertel) Bey tarafından yaptırıldığı için hükümet 14 Kasımda Zekeriya Beyi görevinden alırken,[16] Zekeriya Bey'in, yayımlanan tekzipten dolayı görevinden alınmasının İstanbul basın çevrelerinde endişeyle karşılandığı görülüyordu. Örneğin: Bir mizah gazetesi olan *Zümrüdü Anka*'da imzasız yayımlanan bir başyazıda,

> Hükümetin bundan memnun olmaması demek, hürriyet-i matbuata taraftar olmadığı demekten başka bir şey değildir... Kim ne derse desin biz korkuyoruz. Milletin hâkimiyetiyle, hürriyetiyle oynandığı zan ve zehabında bulunuyoruz. Zira cerayan-ı hâdisât bize o hissi ve fikri veriyor[17]

denilerek basın özgürlüğünün geleceğinden duyulan endişe dile getiriliyordu. Öte yandan 9 Kasımda Velid Ebuzziya'dan gelen uzlaşma çağrısının bu kez *Yeni Gün* ve *Hakimiyet-i Milliye* tarafından yinelendiği görülüyordu. Yunus Nadi İstanbul basınının Ankara'yı tahrik ettiğini, buna ne kadar tahammül edilebileceğini bilemediğini, ancak, bu sabır ve tahammülün sû-i istimâl edilmemesi gerektiğini belirttikten sonra, muhalif İstanbul basınına "Her şeyden evvel Türkiye düsturu işinize gelir mi? Gelirse buyurun onda ittifak edelim ve bu dedikoduyu keselim"[18] diyerek uzlaşma önerisinde bulunuyordu.

17 Kasımda Başbakan İsmet Paşa, *Vakit* gazetesine yaptığı bir açıklamada, basındaki Ankara-İstanbul çatışmasına değinerek şöyle diyordu:

> Ale-l umum neşriyatın hükümetle hiçbir münasebeti yoktur. Memleketin efkar-ı umumiyyesini temsil etmek mesuliyetini deruhte etmiş olan matbuatın münakaşatına herhangi bir suretle iştirak ve tesir etmekten içtinap ederiz. Kanaatimiz vardır ki milletimiz hatayı sevaptan tefrik edecek seviyededir. Münakaşa edenlerde er geç milletin sevap olan hissiyatı ve temâyülâtını esas ittihaz etmek yolunu ve imkânını bulacaklardır.[19]

İsmet Paşa'nın yaptığı bu açıklamanın İstanbul basını tarafından memnunlukla karşılandığı görülmektedir. Ne var ki Ankara ve İstanbul basını arasında yine basının kendi girişimiyle sağlanan bu uzlaşma ortamı uzun sürmemiştir.

20 Kasımda Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey, "Rauf Beyin cumhuriyetin ilan edilme şekline karşı çıkan açıklamalarıyla cumhuriyeti zaafa uğrattığını ve Rauf Beyin çevresinde muhalif bir parti kurulmakta" olduğunu ileri sürerek, konunun ivedilikle Halk Fırkası'nda görüşülerek aydınlatılmasını isteyen bir önerge verdi. Söz konusu önerge, 22 Kasımda Fırka grubunda görüşülerek kamuoyuna Fırka da hiçbir ayrılığın olmadığı açıklandı. Ancak, bu toplantı sırasında Başbakan İsmet Paşanın hilafet hakkında söylediği sözler, daha sonraki günlerde de hilafet konusunun basının gündeminde kalmasına neden oldu. Örneğin, Abdülkadir Kemali yasaların başbakana kafa koparma yetkisini vermediğini söylerken,[20] Hüseyin Cahit de 2 Aralıkta yayımlanan "Hilafetin Vaziyeti" başlıklı yazısında İsmet Paşanın, İstanbul'a uğradığı zamanlarda halifeyi ziyaret etmemesini eleştirdikten sonra:

> Ya hilafeti istemeyiz diyecekler ve memleketten çıkaracaklardır; yahut isteriz, memlekete lâzımdır ve faidelidir diyeceklerdir ve ondan sonra da, hiç olmazsa âdâb-ı muâşeretin icâbâtı dairesinde hürmet göstereceklerdir. Bundan başka çıkar bir yol yoktur[21]

derken, Yunus Nadi, bu yazıyı tahrik olarak yorumluyordu.[22] Böylece basının kendi çabalarıyla sağladığı uzlaşma sona eriyor ve Ankara-İstanbul çatışması yeniden başlıyordu.

Cebelibereket milletvekili İhsan Bey (Eryavuz)

İSTANBUL GAZETECİLERİNİN İSTİKLAL MAHKEMESİNDE YARGILANMALARI

Ülke içinde hilafet tartışmaları giderek tırmanırken, olaylar adım adım hilafetin kaldırılması sürecini de hızlandırdı. Bu süreci hızlandıran son olay Türkiye dışından geldi. İngiltere'de yaşayan Hint Müslümanları liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali'nin 24 Kasımda Başbakan İsmet Paşa'ya Hilafetle ilgili olarak gönderdikleri bir mektup, daha Başbakanın eline geçmeden 5 Aralıkta *Tanin* ve *İkdam*, 6 Aralıkta da *Tevhid-i Efkar* gazetelerinde yayımlandı. Dışarıdan gelen bu mektubun özellikle İstanbul'un muhalif basını tarafından yayımlanması dikkat çekiciydi. Bu mektup basında ve TBMM'de deyim yerindeyse büyük bir gürültü kopardı! *Hakimiyet-i Milliye* de imzasız yayımlanan bir başyazıda, Hüseyin Cahit'in 2 Aralıkta *Tanin*'de yayımlanan "Hilafetin Vaziyeti" başlıklı başyazısı ile mektupta yer alan düşüncelerin benzerliğine dikkat çekilerek, devrimin dış düşmanlarının Türkiye'yi karıştırmak, iç düşmanlarının ise dışarının uyarılarına eğilim göstermek niyetinde oldukları, bu olanlara karşı Türk kamuoyunun alacağı tavrın, yeni Türkiye için bir dönüm noktası oluşturacağı belirtildi.[23] 8 Aralıkta mektup sorununu TBMM'ye getiren Başbakan İsmet Paşa, gizli oturumda yaptığı konuşmada mektubun, "Âlem-şümûl propaganda yaptıktan sonra hilafete Türkiye üzerinde vazifeyi idariye, vazifeyi siyasiye, vazifeyi dünyeviye vermek esasını" savunduğunu, muhalif İstanbul gazeteleri tarafından yayımlanmasının da hıyanet-i vataniye suçu oluşturduğunu ileri sürdü ve meclisin konuya doğrudan el koymasının kaçınılmaz olduğunu söyleyerek derhal bir İstiklal Mahkemesinin oluşturularak İstanbul'a gönderilmesini istedi.[24] Bu konudaki hükümet teklifi uzun süren tartışmalardan sonra, Mecliste 63'e karşı 89 oyla kabul edildi. TBMM tarafından seçilen mahkeme heyeti, Ağa Han ve Emir Ali'nin gönderdikleri mektubu yayımlamak suretiyle kamuyonu "ifsad ve teşvik eylemek" cesaretinde bulunan *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkar* gazetelerinin sahipleri ve sorumlu müdürleri Hüseyin Cahit, Velid Ebuzziya, Ahmet Cevdet, Hayri Muhiddin ve Ömer İzzettin Beyin hıyanet-i vataniye ve devletin iç ve dış güvenliğini ihlal ve hükümet şeklini değiştirmek istedikleri gerekçesiyle yargılanmak üzere tutuklanmalarına karar verdi.[25] 9 Aralıkta gözaltına alınan ve 11 Aralıkta tutuklanan gazetecilerin yargılanmalarına 15 Aralıkta başlandı. Savcı Vasıf Beyin iddianamesinde, söz konusu gazetecilerin Ağa Han ve Emir Ali'nin mektuplarını yayımlamakla TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli kararına aykırı davrandıklarını, bu nedenle Hıyanet-i Vataniye Kanununun 11. maddesine göre cezalandırılmalarını istemesine rağmen mahkeme heyeti, *Tanin*'de halifeyi mücadeleye davet eden İstanbul Baro Başkanı L. Fikri Bey dışındaki tüm gazetecilerin beraatına karar verdi. L. Fikri Bey 5 yıl kürek cezasına çarptırılmasına rağmen bu cezası TBMM tarafından affedildi.[26] Bu kararla, 1923 seçimleri sonrasında hükümetin yaptığı her şeyi eleştiren İstanbul'un muhalif basınına hilafetin kaldırılmasından önce gözdağı verildiği söylenebilir.

KOZAN MİLLETVEKİLİ ALİ SAİB'İN DÜELLO KANUNU TEKLİFİ

Öte yandan bütçe ve program konularını görüşmek üzere 20 Ocakta toplanan Halk Fırkası grubunda, Tokat Milletvekili Emin Bey ve 51 arkadaşının verdiği ve hayat pahalılığından dolayı milletvekili maaşlarının 100 lira artırılmasını isteyen teklif bazı milletvekillerinin karşı çıkmasına rağmen kabul edildi. *Vakit* gazetesi Ankara muhabiri Necati, bu konuda gazetesine gönderdiği haberde, maaş zammına taraftar olanların, zam teklifine karşı olanlara, zammı kabul etmemelerini teklif ettiklerini, zam karşıtlarının ise "Razıyız şerefliler, şerefsizler ayrılır" yanıtını verdiklerini, bunun üzerine Kozan Milletvekili Ali Saib'in "Yetişmiyor, zammı fazla görenler kendi dairelerine bağışlasınlar" dediğini bildirirken, haberle birlikte Ali Saib Beyin bir de fotoğrafına yer verilmişti.[27] Bu duruma sinirlenen Ali Saib 22 Ocakta *Vakit* gazetesi muhabiri Necati'yi Meclis koridorunda döv-

Kozan milletvekili Ali Saib (Urşavaş)

müş, TBMM idare heyeti de olası yeni bir olayın önüne geçmek için, önlem olarak gazete muhabirlerinin meclis koridorlarında dolaşmalarını yasaklamıştı.[28] Muhabir Necati Beyin, Ali Saib tarafından dövülmesinden sonra, Ankara'daki İstanbul gazeteleri muhabirleri *Vatan, Tanin, Vakit, Tevhid-i Efkar, Akşam, İkdam* ve *İleri* gazetelerine gönderdikleri telgraflarda, saldırıyı şahsi değil, basına yönelik bir tecavüz olarak gördüklerini ve bu nedenle de üç gün süreyle Ankara'dan İstanbul'a haber göndermeme kararı aldıklarını açıklayarak protestoda bulundular.[29] Türk Matbuat Cemiyeti de Necati Beye yapılan saldırıyı Türk basınının manevi şahsiyetine, hürriyet ve emniyetine karşı bir tecavüz olarak kabul ederek protesto etti. *Vakit* muhabiri Necati Beyi dövmekle yetinmeyen Ali Saib, *Tanin* muhabirini de "Daha göstereceğim. Düello hakkını temin edeceğim. Bu husus da teklif-i kanunide bulunacağım"[30] diye tehdit etmiş ve dediğini de yapmıştı. TBMM Başkanlığına düello usulünün kabul edilmesi için kanun teklifi veren Ali Saib, 28 Ocaktaki meclis genel kurulunda teklifini şu şekilde savundu:

> Hürriyet-i matbuat, her eli kalem tutan çocuğun istediği gibi yazı yazarak mukaddesat-ı şahsiye ve meclisin şeref ve haysiyetiyle oynaması mıdır?... Efendiler, ne zamana kadar bu vaziyet devam edecek? Bu milletin, bu memleketin ve erbabı namusun şerefiyle ne zamana kadar oynanacak? Bunun sonu anarşidir, ihtilaldir. Bunun için erbabı namusun, erbabı şerefin namusunu muhafaza etmek için, böyle herkesin şerefiyle oynamamak için ve fertlerin namusunu muhafaza etmek için en lüzumlu şey düellodur efendiler... Ya bu teklifimi kabul ediniz veyahut da dûçar-ı taarruz olan veya taarruz eden düelloya mecbur olmalı veyahut hata ettim, namussuzluk ettim, sözümü geri aldım demelidir. Eğer böyle olmazsa şerefli, şerefsiz ve namuslu, namussuz adamlar tefrik edilemez. Efendiler istirham ediyorum, insafınıza, vicdanınıza müracaat ediyorum. Benim bu teklifimi müstaceliyetle kabul edin, müzakere edelim. Benim teklifim kabul edilirse ne alâ, edilmediği takdirde heyet-i celileniz buna muvafık bir şekil düşünsün. Çünkü şerefle oynanınca bugün tokattır, yarın silahtır efendiler.[31]

Ali Saib Beyin, bu teklifi, genel kurulda kabul edilerek Meclis Layiha Encümenine havale edilmişse de hiçbir zaman yasallaşmamıştır.

ÜÇ MİZAH GAZETESİ SORUMLU MÜDÜRÜNÜN YARGILANMASI

Milletvekillerinin zam isteği, mizah gazetelerine de konu olmuş ve mizahi bir dille eleştirilmişti. *Karagöz* gazetesi, "Gel Keyfim Gel" başlıklı şiirinde milletvekillerinin zam isteğini şöyle eleştiriyordu:

> Darıldın mı biraz kaldır elini
> Milletin cebine saldır elini
> Kitaba uydurup daldır elini
> Avuçla paketle harca parayı.
>
> Memurlar isterse yok dede atlat
> Bütçenin açığı çok de de atlat
> Hepsinin karnı tok de de atlat
> Yalnız vekillerle bozma arayı.
>
> Nafıa isterse bir nefes tattır
> Maarif isterse gramla artır
> Muhacir isterse dirhemle kandır
> Kendinden tarafa düşür darayı.
>
> Sefaletten falan dem vurma sakın
> Milletin halini hiç sorma sakın
> Tehlikeli yerde durma sakın
> Nene lazım beyim deşme yarayı.
>
> İnceden inceye sıkıp dokuma
> Esrar-ı devleti görüp okuma
> Çökersin sonra hayretdadak kuma
> Vurursun karışmam baştan karayı[32]

Akbaba gazetesi de "Lâklakıyat" adlı köşesinde "Mebuslarımızı Müdafaa" başlıklı yazısının başlangıcında

> Bal tutan parmağını yalar! derler. Yekûnu milyonlara baliğ olan bütçeyi avuçlarında tutan muhterem mebuslarımızın, şöyle, parmak yalamak kabilinden tahsisatlarına ayda yüzer liracık zam etmeleri etrafında birçok dedikoduları mucip oldu. Ne oluyoruz? Haşa sevgili vekillerimize bu parayı çok mu görüyoruz?.. Yollarına çiçekler serdiğimiz, şereflerine ziyafetler verdiğimiz, davulla zurnayla istikbal ettiğimiz bu zevata karşı bu kadar hasis düşünceli miyiz? Dünya malının ne ehemmiyeti vardır ki onlardan sakınalım[33]

dedikten sonra, yazının devamında alaycı bir dille hiçbir basın organının milletvekillerinin zam isteğini savunmadığı belirtilerek, milletvekillerinin zam isteği yine mizahi bir dille eleştiriliyordu. Daha önce de hafta sonu tatili kanunu görüşmeleri sırasında, meclisteki yaşanan tartışmalar *Zümrüdü Anka* gazetesinde yayımlanan "Ağlanacak Mudhike" başlıklı bir yazıda eleştirilmişti.[34] TBMM Başkanlığı, bu üç mizah gazetesinin yayınlarını meclise ve milletvekillerine hakaret olarak kabul ederek dava açtı. Her üç mizah gazetesi aleyhindeki dava 26 Şubatta başladı ve 2 Martta sonuçlandı. Savcının, mizah gazetelerinin sorumlu müdürleri hakkında, Matbuat Kanununun 28. ve Ceza Kanununun 24. maddelerine göre bir aydan altı aya kadar hapis ya da beş liradan elli liraya kadar para cezasıyla cezalandırılmalarını istemesine rağmen, mahkeme heyeti *Akbaba* sorumlu müdürü Yusuf Ziya ve *Karagöz* gazetesi sorumlu müdürü R. Fehmi Beyin beraatlarına, fakat *Zümrüdü Anka* sorumlu müdürü Behçet Kâmi Beyin elli lira para cezasıyla cezalandırılmasına karar verdi.[35] Böylece "matbuat kanun dairesinde hürdür" ilkesi bir kez daha kanıtlandı!

YENİ BASIN KANUNU ÇALIŞMALARI VE ZEKERİYA (SERTEL) BEY'İN BİR YAZISI

Bu arada 3 Şubatta ortaklaşa bir toplantı yaparak yeni bir Matbuat Kanunu çalışmalarına başlayan Meclis Adliye ve Dahiliye Encümenleri yapılacak tadilatla ilgili bir rapor hazırlamak üzere Mersin milletvekili Besim, Bozok milletvekili Hamdi, Ankara milletvekili İhsan ve Karesi milletvekili Ali Şuuri beylerden oluşan bir komisyonun kurulmasına karar verdi.[36] Dörtler Heyeti adı da verilen komisyon çalışmalarını sürdürürken, *Resimli Ay* sorumlu mü-

dürü Zekeriyya (Sertel) Bey "Meşrutiyet devrinde matbuatın hürriyetinden ziyade, hükümetin selameti temin endişesiyle" düzenlenen basın kanununu cumhuriyet döneminde uygulamanın olanaksız olduğunu, çağdaş bir basın kanunu için geç kalındığını ileri sürdükten sonra, basın özgürlüğü konusundaki ilgi çekici görüşlerini şu şekilde açıklıyordu:

> Cumhuriyetle idare edilen bir memlekette gazete çıkarmak ve serbest yazı yazmak hava teneffüs etmek gibi en tabii haklardan biridir. Hükümet bunu bahş ve ihsan edemez. Demokrasiyi kabul eden bütün milletler tabii ahvalde hürriyet-i matbuatı en mühim esas olarak kabul etmişlerdir. Her vatandaş istediği fikir ve arzuyu neşir ve tevzi hakkına sahiptir. Halk hükümetinde matbuatın serbestisi, demokrasinin hayatı için lazımdır. Her demokrat hükümetin hürriyet-i matbuat hakkındaki akidesi şu suretle hülâsa edilebilir: Bırakınız halk her şeyi bilsin serbestçe münakaşa ve tenkit etsin, o vakit her şey yolunda yürür. Cumhuriyetle idare edilen her memlekette devletin temeli serbest matbuattır... Hükümetin matbuata karşı olan vazifesi hürriyet-i matbuatın tecavüzden masuniyetini teminden ibarettir. Neşredilecek yeni matbuatın kanunu, gazete, mecmua veya risale neşredeceklerin serbestiyi hareketini tahdit için değil, bilakis temin için tanzim ve tertip edilmelidir. Bu halet-i ruhiye ile hareket edildiği zaman gazete, mecmua ve risale çıkarmak için naşirlerinin ne gibi evsafı haiz olmaları lazım geldiği değil, onların neşriyatındaki serbestiyi tenkit ve ihlal edebilecek manilerin refi vasıtaları düşünülür. Binaenaleyh kanuna, ihtilal, harp gibi istisnai ahval mevcut olmadıkça, sansür vaz'ı mümkün olmadığı, gazete, mecmuaların hiçbir kuvvet tarafından hiçbir vasıta ile tadil edilemeyeceği hakkında kayıtlar koymak icap eder. Vazılı kanun endişesi vatandaşların hukukunu himaye ve müdafaa olmalı, yoksa onu takyit ve tahdit olmamalıdır... Memlekette şuurlu bir gazeteciliğin tesisi arzu ediliyorsa evvela ona hürriyeti temin edilmelidir. Bırakınız herkes kendi bildiğini söylesin, herkes her şeyi öğrensin ve tenkit etsin. Ancak o vakit hakiki demokrasiyi tesise doğru yürümüş oluruz.[37]

1 Martta, TBMM'nin ikinci dönem ikinci toplanma yılı açılışında yaptığı konuşmada, değişik konuların yanında basın özgürlüğü konusuna da değinen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, "Basın özgürlüğünden doğan yaramazlıkları ortadan kaldıracak araç, yine basın özgürlüğünün ta kendisidir"[38] derken, M. Kemal'in basın özgürlüğü konusundaki açıklamalarını değerlendiren Ahmet Emin, bu sözlerin basın özgürlüğünü sınırlandırmak isteyenlere iyi bir ders olduğunu yazdı.[39]

Gerek M. Kemal'le İstanbul gazetecileri arasında, İzmir'de yapılan görüşmeler sonunda yaratılan yumuşamanın etkisiyle ve gerekse hilafetin kaldırılması ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerindeki tartışmaların ön plana çıkmış olması nedeniyle Matbuat Kanunu üzerindeki çalışmalar yarım kalırken, basın özgürlüğü konusundaki tartışmalar da *İleri* gazetesine yapılan saldırı dışında uzun süre gündem dışı kaldı. Ta ki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna kadar.

KOZAN MİLLETVEKİLİ ALİ SAİB'İN BASIN KANUNU TEKLİFİ VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ TARTIŞMALARI

Öteden beri Halk Fırkası'ndaki muhaliflere destek veren muhalif İstanbul basını 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmen kurulmasından sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen yayınlarını artırdı. Muhalefetin organize olmaya çalıştığı bu devrede Cumhuriyet Halk Fırkası Kozan milletvekili Ali Saib Matbuat Kanununda değişiklik yapılmasını isteyen 12 maddelik yeni bir önergeyi TBMM Başkanlığına sunarak dikkatleri bir kez daha üstünde topladı. Ali Saib'in, meclise sunduğu değişiklik önergesi özetle şöyleydi:

- Gazete imtiyazı alabilmek için, imtiyaz sahibinin ve sorumlu müdürlerin yüksek okul mezunu olmaları ve 35 yaşından küçük olmamaları.
- Gazetelerin politikalarının cumhuriyet ilkelerine uygun olması.
- Milli değerlere ve şahıslara tecavüzün suç sayılması.
- Basın davalarının on gün içinde sonuçlandırılması.
- Gazete çıkarmak isteyen imtiyaz sahiplerinin, İstanbul'da beş bin, taşrada iki bin beş yüz lira teminat akçesi vermelerinin zorunlu olması.
- Kanuna aykırı yayından dolayı kapatılan gazetelerin teminat akçelerine el konulması.
- Kapatılan gazete sahiplerine başka bir imtiyaz verilmemesi.[40]

Bu teklif muhalif basınında büyük bir tepkiyle karşılandı. Hüseyin Cahit, bu konudaki bir yazısında, Cumhuriyet Halk Fırkasını gülünç ve zor duruma düşürmek için bundan daha kötü bir çarenin muhaliflerin bile aklına gelemeyeceğini ileri sürdükten sonra şöyle devam ediyordu:

> Bugünkü milletlerde demokrasi idaresinin kabil olabilmesi ancak ve ancak matbuat sayesindedir. Matbuat olmayan bir memlekette demokrasi yoktur ve olamaz. Kurûn-u kadimde demokrasi ancak millet efradı hep bir araya toplandığı zaman birinin söylediği her şeyi herkesin işitebileceği kadar küçük cemaatlerde görülmüştür. Büyük memleketlerde böyle bir şeyin imkânı olmayınca hatibin sesinin yerine matbuatın sesi kaim olmuştur. Matbuatın sesidir ki bütün efrâd-ı millet arasında dolaşarak hepsini birbiriyle temasa geçirir ve memlekette efkâr-ı umûmiyyenin teşekkülüne ve kendisine ifade etmesine imkân temin eyler. Hür matbuatın mahzurları görülebilir. Fakat dünyada hangi şeyin, hangi usul ve kaidenin bir de mahzur tarafı yoktur? Bütün bu mahzurlarıyla beraber matbuata dokunulamaz. Çünkü demokrasinin kâbe taşıdır. Buna dokunulduğu gün ne demokrasi vardır, ne hükümet vardır, ne hak ve kanun. Hâkimiyet-i milliye demek halkın kendi kendisini idare etmesi demek ise halkın düşündüğünü, hissettiğini izhar etmesi de en tabii bir hak olmak icap eder. Hürriyet-i matbuat işte bu hakkı esasi ve iptidainin tezahürüdür.[41]

Tevhid-i Efkar'da imzasız yayımlanan bir yazıda da, basın üzerinde ne kadar ağır baskı uygulanırsa uygulansın, yine de bazılarının canını sıkacak bir-

kaç gazetenin mutlaka yayımlanacağı iddia ediliyor ve bu tür girişimlerden vazgeçilmesi isteniliyordu.[42] İzmit'te yayımlanan *Hür Fikir* gazetesinde yer alan bir yazıda da Mustafa Kemal'e "Ey büyük halaskâr Gazi Paşa! Bizi kendi vatandaşlarımızın esaret ve zilleti altında inletmek için mi düşman boyunduruğundan kurtardın?" diye sorularak Ali Saib Beyin kanun teklifi eleştiriliyordu.[43] Muhalif basındaki tepkiler üzerine, *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi, Ali Saib Beyin meclise sunduğu teklifin yalnızca bir öneri olduğunu ve bundan dolayı telaşa kapılmanın yersiz olduğunu yazarken,[44] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleri ve bu fırkaya destek veren basın çevreleri, teklifin meclis genel kurulunda reddedileceği umudunu taşıdıklarını açıklıyorlardı.

Velid Ebuzziya
Cengiz Kabraman arşivi

Beklentilerin aksine, Meclis Layiha Encümeni teklifi incelemeye değer bulunca, teklif ilgili encümene sevk edilmiş ve bu durum muhalif çevrelerdeki endişeleri artırmıştır. Teklifin encümene havale edilmesine rağmen, yine de yasallaşmayacağını iler süren Hüseyin Cahit

> Matbuatın hürriyeti kalmadığı gün, bütün öteki hürriyetler herkesin gözüne bir avuç toz serpmek için kullanılan birer zevahir derekesine düşerler. Memlekette artık halkın hâkimiyetine müstenit bir cumhuriyetten bahsetmek safdilliğin fevkinde bir çılgınlık olur. Bunu bildiğimiz için gayesi hürriyet-i matbuatı mahvetmekten ibaret olan bu teklifin Millet Meclisince kabul edilmesine zerre kadar imkân tasavvur etmiyoruz... Fakat niçin meclise geldi? Bu bile bir cumhuriyet fırkası için lekedir. Çünkü Hâkimiyet-i Milliye'ye müstenit cumhuriyet esasına bir darbedir. Bu noktai nazardan en büyük bir hıyanet-i vataniyedir. Çünkü teklif kabul edilirse değişecek şey Matbuat Kanunu değildir. Şekli hükümettir. Hakimiyet-i milliye ve cumhuriyet elden gidecektir

dedikten sonra yazısını, "Mecliste Ali Sâib Beyefendinin yazmak istediği makale bir idam fermanıdır"[45] diye bitiriyordu.

TOKSÖZ VE *ORİENT NEWS* GAZETELERİNİN KAPATILMASI VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ TARTIŞMALARI

Bursa'da yapılan milletvekilliği ara seçimini Cumhuriyet Halk Fırkası adayı Operatör Emin Beye karşı Sakallı Nurettin Paşa'nın kazanması *Tanin*, *Vatan*, *Tevhid-i Efkar* gazeteleri arasında muhafazakârlık-liberallik tartışmalarının başlamasına yol açarken, Matbuat Kanunu üzerindeki tartışmaları bir süre için unutturdu. Aralık ayının son gününde, Abdülkadir Kemali Beyin, muhalefete destek vermek amacıyla, kısa bir süre önce Adana'dan İstanbul'a taşıyarak yayımlamaya başladığı *Toksöz* ve Mütareke döneminde İngilizler tarafından kurulan *Orient News* gazeteleri, iç güvenliği bozucu yayınlarda bulundukları gerekçesiyle hükümet tarafından Matbuat Kanununun 23. maddesine göre bir hafta süreyle kapatıldı.

Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet döneminden kalan Matbuat Kanunu hükümlerine göre ilk kez gazete kapatılırken basın özgürlüğü tartışmaları da yeniden başladı. Velid Ebuzziya, *Toksöz*'ün çok sert bir yayın politikası izlediğini, kapatma kararından dolayı esas suçlunun hükümet değil, *Toksöz* ve Abdülkadir Kemali Bey olduğunu savundu.[46] *Tevhid-i Efkar* bir gün sonraki nüshasında: "Hakiki Can Simidi" başlığını taşıyan bir karikatürün altında yayımladığı bir yazıda da:

> Başımıza gelecekleri, zerre kadar kehanet-fürûş olmadan, pekâlâ bilmekle beraber biz, Fethi Beyin bulduğu 23. maddeden memnunuz. Çünkü matbuat için idareyi örfiye, sansür, İstiklal Mahkemesi gibi derin ve girdaplı, akıntılı bir denizde boğulmak tehlikesi daima mevcuttur. Ya geçen sene İsmet Paşamızın yaptığı gibi bütün İstanbul'u ve Türkiye'yi yerinden oynatan, ödünü patlatan bir İstiklal Mahkemesi gelseydi ve gazeteyi tadil ve iskat yerine *Toksöz* sermuharririnin bizzat kendisini ebedi bir tadile veya sükûta mahkûm etmek tehlikesi tahsis etseydi, halimiz nice olurdu[47]

denilerek 23. maddenin İstiklal Mahkemesinden daha iyi olduğu savunuldu.

1923 ilkbaharından beri, cumhuriyet fikri dışında bir çok konuda birlikte hareket eden Hüseyin Cahit ve Velid Ebuzziya'nın Sakallı Nurettin Paşa konusunda düştükleri fikir ayrılığından sonra, bu konuda da farklı düşüncelere sahip oldukları görülüyordu. Hükümet kararıyla gazete kapatılmasına karşı çıkan Hüseyin Cahit

> Bir gazeteyi Heyet-i Vekile kararıyla kapamak gazete muharrirlerini İstiklal Mahkemesine göndermekten daha ağır, daha gayr-ı kabil-i tecviz bir harekettir. Adil bir mahkeme huzuruna çıkmaktan hiç kimse perva etmez. Fakat Heyet-i Vekile kararı ile bir gazeteyi kapamak, hiçbir hakk-ı müdafaa tanımadan, kanun dinlemeden keyif ve arzu üzerine bir mahkûmiyet kararı vermek demektir. İşin en büyük fenalığa da böyle bir karar-ı keyfi neticesinde zayi olan ve çiğnenen hakkın yalnız bir ferde değil, bütün memlekete ait olmasıdır. Bir gazetenin istinat ettiği hürriyet-i kelamda yalnız gazete sahibinin değil, bütün vatandaşların bir hakkı hissesi vardır. Zahiren bir gazete kapanmış oluyor, fakat tecavüz edilen hak bütün milletindir[48]

derken, yazısının son bölümünde Fethi Bey Hükümetinin kendisini affettirebilmesi için Meclise 23. maddenin kaldırılmasını teklif etmesini istiyordu.

Tartışmalar devam ederken, hükümet 5 Ocakta

Toksöz gazetesi aleyhinde İstanbul 4. Ağır Ceza Mahkemesinde iki ayrı dava açtı. Davalardan birincisinin konusu, 17 Aralıkta yayımlanan "Yağma Hasan'ın Böreği" başlıklı başyazıydı. Yazıda, Selanik'ten gelen göçmenlerin eşyaları arasında, Selanikli birkaç tüccarın üç bin düzinelik kolonyayı İstanbul'a vergisiz olarak soktukları ve bundan dolayı hazinenin 84 bin lira zarar ettirildiği, devlet hazinesinden 84 bin liranın hükümet dostu birkaç kişiye bağışlandığı ileri sürülüyordu.[49] Hükümet, bu yazıyla eleştirilip kötülendiği kanısındaydı. Davalardan ikincisinin konusu ise 29 Aralıkta yayımlanan "Büyük Tehlike Karşısında İttihat Zarureti" başlıklı yazıydı. Söz konusu yazıda, Abdülkadir Kemali Cumhuriyet Halk Fırkasını kavak ağacına sarılarak suyunu emen ve onu kurturan bir sarmaşığa benzettikten sonra, ülkenin uçuruma sürüklenmesi gibi bir korku karşısında Halk Fırkasına karşı mücadele edilmesini istiyordu.[50] Hükümet bu yazıda da "halkın yekdiğeri aleyhine tahrik ve teşvik" edildiğini ileri sürüyordu. Mahkeme, Hükümetin ayrı ayrı açtığı bu davaları birleştirdi. 8-10 Ocak tarihlerinde yapılan duruşmalardan sonra karar 12 Ocakta açıklandı. Karara göre, Abdülkadir Kemali 6 ay hapis ve 50 lira para cezasına mahkûm oluyordu.[51] Kararla birlikte, *Toksöz*'ün İstanbul macerası da son buluyordu.

TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU VE MUHALİF BASININ SONU

Cumhuriyet Halk Fırkasındaki sertlik yanlıları, 1924 yılında basına karşı bazı önlemlerin alınması gerektiğini, Fırkada ve Mecliste sık sık gündeme getirdikten sonra, bu fırsatı, Takrir-i Sükûn Kanunuyla yakaladılar. 13 Şubat 1925'te başlayan ve giderek yayılan Şeyh Sait isyanına karşı Fethi Bey Hükümeti, ilk önlem olarak doğu illerinde sıkıyönetim ilan ederek, kararı Anayasanın 86. Maddesine gereğince Meclisin onayına sundu. İkinci olarak da, "Halkın hissiyat-ı diniyyesini alet ittihaz etmek, her ne şekilde olursa olsun, yani yazı yazmak, gazete çıkarmak, icrayı hitabet etmek gibi filleri" hıyanet-i vataniye olarak kabul eden bir teklifi Fırka grubuna sundu.[52] Teklif, önce Fırka grubunda, sonra da TBMM'de kabul edilerek Hıyanet-i Vataniye Kanununa eklendi. *Tanin* gazetesi, adını vermediği bir milletvekilinin Fırka toplantısından sonra, Ankara muhabirine şu açıklamalarda bulunduğunu yazdı:

> İrtica nerede görürsek bi-amân bir şiddetle ezeceğiz. Matbuat hakkında Fırkada bir şey görüşülmemiştir. Yalnız *Sebil-ür-Reşad* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri şimdiye kadar olduğu gibi istedikleri neşriyatta devam etmek imkânını bulamayacaklardır. Bugüne kadar bu gazeteler, dini ellerinde bir silah gibi kullanarak neşriyatta bulunuyorlar ve halkın hissiyat-ı diniyyesini tahrik ediyorlardı. Fakat hükümetin teklif ettiği ve Fırka heyet-i umumiyesinin de tasvip eylediği kanun artık bu gibi neşriyatı hıyanet-i vataniye addetmektedir. Binaenaleyh eğer bu gazeteler tebdil-i lisan ve meslek etmezlerse, bundan sonra bir gün bile intişar edemezler.[53]

Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi, Halk Fırkasının şahinleri muhalif basının üstüne gitmeye hazırlanıyordu.

2 Martta yapılan ve on iki saat süren Fırka toplantısında, Konya Milletvekili Refik ve Karesi Milletvekili Süreyya Bey ve on beş arkadaşı verdikleri bir teklifle, Türkiye'nin her tarafında sert önlemler alınmasını istediler. Fethi Bey ise alınan önlemlerin yeterli olduğunu, birkaç kişinin hareketinden dolayı yüz binlerce kişinin rahatsız edilemeyeceğini öne sürerek teklife karşı çıktı. Fethi Bey, ayrıca, teklifin Fırkada kabul edilmesi halinde bunu hükümetine karşı güvensizlik olarak kabul edeceğini açıkladı. Teklif 60'a karşı 94 oyla kabul edilince Fethi Bey Hükümeti istifa etti.[54] Cumhurbaşkanı M. Kemal yeni hükümeti kurma görevini, Şeyh Sait isyanının duyulmasından sonra Heybeli Adadan Ankara'ya çağırdığı İsmet Paşaya verdi. Mecliste, hükümetinin programını okuyan İsmet Paşa isyanın önlenebilmesi, huzurun ve devlet nüfuzunun sağlanabilmesi için sert önlemler alınması gerektiğine dikkat çekti. Meclisten güvenoyu alan İsmet Paşa Hükümeti ilk iş olarak, Meclise Takrir-i Sükûn Kanunu teklifini götürerek ivedilikle görüşülmesini istedi. Teklif üzerindeki görüşmeler sırasında, teklife muhalefet eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleri, bu isteğin temel haklara tamamen aykırı olduğunu savundular. Teklifin lehinde söz alan Milli Müdafaa Vekili Recep Bey muhalif İstanbul basınına çattı. Recep Bey Şeyh Sait İsyanının birinci derecedeki sorumlusunun basın olduğunu iddia ettikten sonra şunları söyledi:

> En başta Meclis-i Milli olmak üzere bütün müesseselere hücum ettiler ve hepsini saralı ifrazat ile tahrip eylediler... Bu kanunun teklif edilmesine İstanbul matbuatı sebeptir. İstanbul matbuatıdır ki mütemadi neşriyat ve telkinât ile şarktaki isyanın zuhuruna sebep olmuştur. İşte biz bu yılan yuvalarını tahrip etmek ve susturmak azmindeyiz. Bunları ezmedikçe vatan bir gün rahat edemeyecektir. Elimizdeki kanunla bu tahrip vasıtaları nerede ise arayıp bulacak ve seslerini boğacağız. Bu yılanlar ve zehirli yuvalar, kanun kuvvetiyle dezenfekte edilmedikçe memleketin rahat yüzü görmesi ihtimali yoktur.
>
> Recep Beye yanıt veren Kazım Karabekir Paşa
>
> İstanbul Matbuatı efkâr-ı umumiyye-i milletin mahsûlesidir. Bizim endişemiz, böyle elastiki ve arzu edilen şekle göre kabil-i tefsir bir kanunla hürriyet-i matbuatın takyid edilmesidir. İsmet Paşa hazretleri, zann ve vehm üzerine hareket ediyorlar. Şunu arz ederim 20. Asır medeniyetinde bir milet, zann ve vehmle idare edilemez[55]

diyerek, teklife karşı çıkarken hükümeti de uyardı. Görüşmelerin tamamlanmasından sonra Takrir-i Sükûn Kanunu 22'ye karşı 122 oyla kabul edildi.

Basın üzerinde 1923'ten beri süren tartışmaların artık finaline gelinmişti. Hükümet, 6 Mart günü Takrir-i Sükûn Kanununun 1. maddesine dayanarak İstanbul'da yayımlanan İslamcı *Tevhid-i Efkar*

gazetesi ve *Sebil-ür-Reşad* dergisi ile birlikte kısa bir süre önce yayın hayatına başlayan *Son Telgraf*, *İstiklal* ve sosyalist nitelikli, haftalık yayımlanan *Orak Çekiç* gazetesiyle *Aydınlık* dergisini süresiz kapattı. Yine aynı tarihte, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yanlısı olarak bilinen ve Adana'da yayımlanan *Sayha* ve Trabzon'da yayımlanan *İstikbal* gazeteleri de Hükümet tarafından aynı gerekçelerle kapatıldı.[56] Bu gelişmeler üzerine Hüseyin Cahit, bundan böyle "Siyasiyat" adlı köşesinde, siyasi yazılar yerine hatıra, ilmi makale ve hikâyeler yazacağını açıklayarak Takrir-i Sükûn Kanununu protesto etti.[57] *Cumhuriyet* gazetesinin bazı dergi ve gazetelerin kapatılması ile ilgili ilk değerlendirmesi ise şöyleydi:

> Dün İstanbul'da birkaç gazete birden tadil edildi. Bunlar da bugünkü vaziyetin istilzam ettiği tedbirlerden başka bir şey değildir. Eğer aylardan beri Ankara'nın göstermiş olduğu sabır ve teenniyi bu gazeteler hüsnü istimal etmiş olsalardı, başlarına elbette bu felaket gelmezdi.[58]

Hakimiyet-i Milliye'de ise Yakup Kadri, Cumhuriyetin ilanından itibaren İstanbul basınının cumhuriyet kurumlarına karşı cephe aldığını ve giderek devlet üzerinde bir matbuat terörü estirdiğini, özgürlük maskesi altında da devrimi yapan şahsiyetlere ve kurumlara saldırdığını belirttikten sonra, o da Şeyh Sait İsyanından muhalif basını sorumlu tutuyor ve bazı yayın organlarının kapatılmasını haklı bulduğunu açıklıyordu.[59]

Hükümet adı geçen gazete ve dergilerden başka 9 Martta, İzmir'de yayımlanan *Saday-ı Hak*, 15 Nisanda *Tanin*, 26 Nisanda *Resimli Hafta* ve 12 Ağustosta da *Vatan* gazetelerini kapattı. Kapatılan gazete ve dergilerin sahip, başyazar ve sorumlu müdürleri yine Takrir-i Sükûn Yasasıyla kurulan İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemesi ve Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılandılar. Şeyh Sait İsyanından sorumlu tutulan ve Elazığ da İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanan gazeteciler beraat ederken, Ankara İstiklal Mahkemesi Hüseyin Cahit, Zekeriya, Cevat Şakir, Ata Çelebi, Şükrü Oğuz, Sadrettin Celal, Şevket Süreyya, Dr. Şefik Hüsnü, Nazım Hikmet, Hasan Ali ve Cevdet Bey gibi birçok yazarı sürgün ya da hapis cezasına mahkûm etti.

Son kez Mustafa Kemal'in 1924 başında İzmir'de İstanbul gazetecileriyle yaptığı görüşmeler sonunda, Ankara ve İstanbul arasında yaratılan yumuşama ortamı ne var ki fazla uzun sürmedi. Hilafetin kaldırılmasından sonra, Ankara ve İstanbul basını arasında yeniden başlayan tartışma ve çatışmalarla birlikte Türk basın tarihinin en özgür dönemlerinden biri olarak kabul edilen bu devre de son bulmuş oldu. Ahmet Emin Yalman'ın da dediği gibi, Ankara-İstanbul gerginliği oldukça pahalıya mal oldu ve ülkede 1925 ile 1936 arasında gerçek anlamıyla tek bir gazete bile kalmamasına yol açtı.[60] ■

1. Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I-II. İzmir, 1988, s. 221.
2. Zürcher, E. Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İst. 1922, s. 51.
3. Yunus Nadi, "Rauf Beyin Beyanatı", *Yeni Gün*, 2 Teşrin-i Sani 1923.
4. Hüseyin Cahit, "İnkılap", *Tanin*, 4 Teşrin-i Sani 1922.
5. Hüseyin Cahit, "Matbuatta Nara Sesleri", *Tanin*, 6 Teşrin-i Sani 1923.
6. *Hakimiyet-i Milliye*, "İstanbul'u İkaz", 7 Teşrin-i Sani 1923.
7. *İleri*, "Diğer Gazetelere Bir Nazar" 9 Teşrin-i Sani 1923.
8. *İleri*, "Cumhuriyet ve Muhalifler", 8 Teşrin-i Sani 1923.
9. İsmail Müştak, "Hürriyet-i Matbuat Meselesi", *Tanin*, 12 Teşrin-i Sani. 1923.
10. Ahmet Emin, "İskat Zihniyeti", *Vatan*, 7 Teşrin-i Sani 1923.
11. *Hakimiyet-i Milliye*, "Hürriyet Dersi Verenlere". 8 Teşrin-i Sani 1923.
12. Hüseyin Cahit, "Korktuğumuz Nedir", *Tanin* 9 Teşrin-i Sani 1923.
13. Lütfi Fikri, "Hazret-i Hilafet-penahiye Açık Mektup", *Tanin*, 10 Teşrin-i Sani 1923.
14. *İkdam*, 9 Teşrin-i Sani 1923.
15. *Yeni Gün*, 12 Teşrin-i Sani 1923.
16. Tuncay, Mete, *TC'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İst. 1992, s. 99.
17. *Zümrüdü Anka*, 22 Teşrin-i Sani 1923.
18. Yunus Nadi, "Evvela Türkiye", *Yeni Gün*, 12 Teşrin-i Sani 1923.
19. *Vakit*, 17 Teşrin-i Sani 1923.
20. Abdülkadir Kemali bu sözleri, "İnkılabımızın Manası" başlıklı yazısından dolayı 18 Aralık 1923'te yargılandığı Adana Bidayet Mahkemesinde yaptığı savunmada söylemiştir, *Yeni Gün*, 21 Kanun-ı Evvel 1923.
21. *Tanin*, 2 Kanun-ı Evvel 1923.
22. *Yeni Gün*, 4 Kanun-ı Evvel 1923.
23. *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Kanun-ı Evvel 1923.
24. *TBMM, G.C.Z.*, c. IV, s. 314-317.
25. *Ayın Tarihi*, c. II, Kanun-ı Evvel 1923, s. 121.
26. Aybars, Ergun, *age*, s. 239.
27. *Vakit*, 21 Kanun-ı Sani 1924.
28. *Vakit*, 22 Kanun-ı Sani 1924.
29. *Vatan*, 24 Kanun-ı Sani 1924.
30. *Vakit*, 22 Kanun-ı Sani 1924.
31. *TBMM, Z C*, c. I, s. 406-408.
32. *Vatan*, 27 Şubat 1924.
33. *Akbaba*, 24 Kanun-ı Sani 1924.
34. *Zümrüdü Anka*, 2 Kanun-ı Sani 1924.
35. *Vatan*, 3 Mart 1924.
36. *İleri*, 4 Şubat 1924.
37. Zekeriya (Sertel), "Yeni Matbuat Kanununda Yeni Bir Ruh İsteriz", *Resimli Ay*, c. I, Mart 1924.
38. İnan, Arı, *Düşünceleriyle Atatürk*, Ank. 1983, s. 321.
39. Ahmet Emin, "Gazi Paşa'nın Nutku, Sarih ve Berrak Bir Hedef", *Vatan* 3 Mart 1924.
40. *Cumhuriyet*, 3 Kanun-ı Evvel 1924.
41. Hüseyin Cahit, "Matbuat Kanunu Hakkında Yeni Bir Layiha", *Tanin*, 5 Kanun-ı Evvel 1924.
42. *Tevhid-i Efkar*, "Yine Hürriyet-i Matbuat", 5 Kanun-ı Evvel 1924.
43. *Tanin*, 11 Kanun-ı Evvel 1924 (*Hür Fikir*'den alıntı).
44. Yunus Nadi, "Matbuat ve Kanun", *Cumhuriyet*, 6 Kanun-ı Evvel 1924
45. Hüseyin Cahit, "Hür Matbuatın İlgası", *Tanin*, 8 Kanun-ı Evvel 1924.
46. *Tevhid-i Efkar*, 1 Kanun-ı Sani 1925.
47. *Tevhid-i Efkar*, 2 Kanun-ı Sani 1925.
48. Hüseyin Cahit, "Akıl Ermez Bir Hata", *Tanin*, 2 Kanun-ı Sani 1925.
49. *Tanin*, 6 Kanun-ı Sani 1925.
50. Abdülkadir Kemali "Büyük Tehlike Karşısında İttihat Zarureti", *Toksöz*, 29 Kanun-ı Evvel 1924.
51. *Tanin*, 13 Kanun-ı Sani 1925.
52. *Tanin*, 24 Şubat 1925.
53. *Tanin*, 25 Şubat 1925.
54. *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Mart 1925.
55. *Cumhuriyet*, 5 Mart 1925.
56. *Cumhuriyet*, 7 Mart 1925.
57. Hüseyin Cahit, "Karilerimle Hasbihal", *Tanin*, 6 Mart 1925.
58. *Cumhuriyet*, 7 Mart 1925.
59. Yakup Kadri, "Güzel Bir Hamle Daha" *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Mart 1925.
60. Yalman, A. Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. III (1922-1944), İst, 1970, s. 103.

MİLLİ MÜCADELEDE VE GURBETTE MÜFRİT BİR MUHALİF

ÖMER FEVZİ EYUBOĞLU (1884-1952)

DR. OĞUZ AYTEPE*

Ömer Fevzi [Eyuboğlu] 1884 yılında Trabzon'un Maçka kazasının İpsori[1] köyünde doğmuştur. Babası tapu müfettişi Abdülkadir Efendi, annesi Nadiye Hanım'dır. Avniye Hanım'la evlenmiş, Mihrişah ve Ayni Nur (Aynur) adlı iki kızı, Asım Tuğrul ve Yusuf Mübeyyin adlı iki oğlu olmuştur.[2] Trabzon eşrafından Kaymakam Abanosoğlu Hüseyin Efendi-'nin damadıdır. Trabzon'un kalabalık Eyuboğulları ailesine mensuptur.

Öğrenimini Trabzon ve İstanbul'da yapmış, Hukuk Mektebi'ni bitirmiş, avukatlık ve gazetecilik yapmıştır.[3] İkinci Meşrutiyet olaylarına katılmış, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından yirmi gün sonra Trabzon'da *Selamet* gazetesini çıkarmıştır.[4]

Mütareke sonrasında İngiltere tarafından desteklenmeye başlanan Pontus Rum çetelerinin eylemleri artırması üzerine,Trabzon aydınları örgütlenme yoluna gittiler ve 12 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurdular.[5] Ömer Fevzi Bey örgütün kurulmasında aktif rol oynamış ve yönetim kurulunda yer almıştı. Cemiyet ilk kongresini 23 Şubat 1919'da yapmış, Avrupa'ya heyet gönderilmesi, ayrıca gönderilecek heyetin tespiti için ileri gelen siyasilere danışmak ve görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a beş kişilik bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmış, heyetin yetkileri delegelerin tespitiyle sınırlandırılmıştı. İstanbul'a gidecek heyete birkaç defa tekrarlanan ve çekişmeli geçen seçimde, Trabzon'dan Ömer Fevzi, Emin [Hatiboğlu], Gümüşhane'den Zeki [Kadirbeyoğlu], Rize'den Mustafa ve Ordu'dan İsmail beyler seçilmişlerdi.[6]

Ömer Fevzi, Emin ve İsmail beylerden oluşan üç kişilik heyet İstanbul'da bulundukları süre içinde 27 Nisan 1919'da huzura kabul edilmişlerdi.[7]

İzmir'in işgalinden sonra, İstanbul'da kurulmuş olan 42 parti ve cemiyetin temsilcilerinden oluşan Milli Kongre'nin toplantılarına da Trabzon delegesi olarak katıldı.[8]

Ömer Fevzi'nin 150'likler albümündeki fotoğrafı.

Padişah Vahdettin'in emriyle 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurası'na Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti adına katılan Ömer Fevzi Bey, Saltanat idaresine başkaldırmayı ve hükümete karşı ayaklanmayı cesaretle dile getiren bir konuşma yapmış ve bu yüksek meclisin toplanma maksadı ne olursa olsun bugün milletin kaderi hakkında rey vermek, mutalâa beyan etmek hakkına sahip olmadığını, uçurumun kenarına gelmiş olan milletin, kendi kaderi hakkındaki kararın ancak kendi kalbinden, kendi ruhundan doğan bir heyet tarafından verilebileceğini, Hükümetin başka bir yöne, milletin başka bir yöne gitmesinin âdet haline geldiğini, bunun için milletin kaderi hakkında karar alamayacağını, bunun için milletin düşünce ve duygularına müracaat etmek gerektiğini, bu birleşmeyi de ancak bir şurayı millinin (milli meclis) sağlayabileceğini, milletin diliyle konuşmayan hükümetlerin Avrupa kamuoyunda değer kazanamayacağını, milli siyasetlerin egemen olduğu bir çağda, bunun için de bir milli meclise ihtiyaç olduğunu belirtmişti. Yalnız İstanbul'daki aydınların düşüncelerini öğrenmekle yetinilemeyeceğini, özellikle felaket acısını kendi göğsünde çekmekte olan iller halkının göz önünde tutulması gerektiğini açıklamıştı. "Bu yapılmazsa, taşranın düşünce ve duyguları üzerinde dolaşan sağnaklar, fırtınalar meydana getirebilir" demek suretiyle bir Anadolu ayaklanmasının ilk ihbarını da yapmış oldu.[9]

Saltanat Şurası'ndan sonra, yetkisi olmadığı halde Amerikan Temsilciliği'ne başvuran Ömer Fevzi Bey, Amerikan mandaterliğini istemesi üzerine, Amerika temsilcisi Trabzon'a gelmiş, ancak kendisine yanlışlık anlatılınca, gece ayrılıp gitmişti. Bu olay üzerine İstanbul'a bir telgraf çekilerek heyetin görevinin sona erdiği bildirilmişti.[10]

İzmir'in işgalinden dört gün sonra, Trabzon'a

* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

bir rapor gönderen Ömer Fevzi Bey, İstanbul'da padişahın olmadığını, milletin geleceği hakkında kati karar vermek zamanının geldiğini söyleyerek, acilen Vilayat-ı Şarkiye'nin her tarafına telgraflarla müracaatta bulunarak uygun bir yerde toplanılmasını önermiş ve Trabzon Kongresi'nde nazarı dikkate alınan "fiili teşebbüse geçme lüzumunu" ileri sürmüştü.[11] Ayrıca, İstanbul'da bulunan Vilayat-ı Şarkiye Cemiyeti Merkezi Umumisi tarafından şubelerini bu fikir ve gayenin tamim edilmesini cemiyetin reisi Nedim Bey'e teklif etmişti.[12]

Paris Barış Konferansı nezdinde Osmanlı delegesi olarak atanan ve 14 Haziran'da Paris'e hareket edecek olan Tevfik Paşa'ya, Trabzon'un milli haklarına dair bir muhtıra sunan Ömer Fevzi Bey muhtırada, Trabzon'a ait milli hakların savunulması konusunda murahhas heyetine ve Tevfik Paşa'nın şahsına duyulan güven vurgulanarak, Trabzon Vilayetinin Türk ve Müslüman olduğu gerçeği gerek nüfus, gerekse tarihi delillere dayanılarak ortaya konmuş, Rumların bölgede hiçbir zaman varlık gösteremediklerini, bu nedenle bağımsızlık iddia etmelerine imkân bulunmadığını ifade etmiş ve Trabzonluların Türk ve İslam yurdu olarak kalma konusundaki azim ve kararlılıklarını dile getirmişti.[13]

Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmesinin tartışıldığı günlerde Erzurumlu ve Trabzonlu aydınlar anlaşarak 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre yapmaya karar verirler. Trabzon'dan, aralarında Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey'in de bulunduğu 22 kişilik heyet 6 Temmuz'da Erzurum'a gelerek[14] 23 Temmuz'da gecikmeli olarak kongre çalışmalarına başlar.

Erzurum'daki kongre düzenleyicileri ile Trabzonlular arasında birçok konuda anlaşmazlık çıkar. Bunlardan biri kongrenin niteliği konusundadır. Birçok tartışmadan sonra, konuya ilişkin bir ara çözüm bulunur ve Erzurum Kongresi'nin, aynı amaçla kurulan çeşitli örgütlerin temsilcilerinin toplanmasıyla oluşan genel bir kongre olduğu kararа bağlanır. İkinci bir anlaşmazlık konusu, Mustafa Kemal'in divan başkanlığına seçilmesiydi. Trabzon delegeleri Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi divan başkanlığına seçilmesinin İtilaf Devletleri'nin dikkatini zamansız bir biçimde Anadolu'ya çekeceği görüşünü savunuyorlardı. Anlaşmazlıklara neden olan bir başka konu da Erzurum'u merkez kabul ederek oluşturulacak yeni direniş örgütünün vilayet ve kaza yöneticilerinin kimlerden oluşacağı idi. Mustafa Kemal ve arkadaşlarına göre, vali ve kaymakamlar aynı zamanda söz konusu örgütün şube yöneticiliklerini de üstlenmeliydiler. Trabzon delegeleri ise, her kademedeki örgüt yöneticilerinin seçimle iş başına gelmesini savunuyorlardı. Bu konuda bir görüş birliğine varılamaması üzerine, Mustafa Kemal konunun Trabzonluların isteği doğrultusunda kararа bağlanmasını sağladı.[15]

Erzurum Kongresi öncesi ayın 8'inden 22'sine kadar kongrenin başkanlığı konusu münakaşa edilmiş,[16] Mustafa Kemal ile Ömer Fevzi Bey arasında gizli, şiddetli bir çatışma olmuş, ancak Ömer Fevzi Bey bu savaşımda yenik düşmüştü.[17] Ömer Fevzi Bey kongre başkanı seçiminin ertelenmesini ileri sürdüyse de bu hususta yapılan oylamada teklif reddedildi ve Mustafa Kemal 38 oy olarak başkan seçildi.[18] Ömer Fevzi Bey Kongre Divanı için yapılan seçimde iki, reis vekilliği için yapılan seçimde üç oy,[19] zabıt katipliği için yapılan seçimde ise bir oy alabilmiş ve seçilememişti.[20]

Kongrede, Ömer Fevzi Bey'in "Kışlaları kapatalım. Askerleri kâmilen terhis edelim. Sulh içinde yaşamanın şartlarını sağlayalım ve gereğinde askeri hizmetleri milis kurarak ona tevdi edelim" sözleri tepkilere yol açmış, bütün inkâr ve yalvarışlarına rağmen dinlenmemiş, kongrenin devamınca konuşamaz hale gelmiştir.[21] Görüşmeler sona ermek üzere iken, Ali Naci, İbrahim Hamdi ve Yusuf Ziya beylerle birlikte kongre başkanlığına verdiği, ekinde 22 maddelik bir programın bulunduğu önerge de reddedilmişti. Önergede şu görüşlere yer veriliyordu:

> Bu kongrede amacımız, doğu bölgesi halkının ekonomik, siyasal çıkarlarda birlik olduğunu anlatmak; bugünkü tehlike karşısında katlanılması gereken iç ve dış zorlukları ortadan kaldırmak; yoksulların, acıların yükü altında ezilen halkımızın uygar uluslar arasında yaşama hakkına sahip olduğunu kanıtlamak temeline dayanan önemli kararlar almak; adaletten yana ve devrimci uluslardan yardım sağlayacak siyasal ve ekonomik temelleri kapsayan bir program yaparak, uluslar önünde Türk ve Müslümanların da bağımsızlığı ve uygarlığı özlemiş olduğunu kanıtlamaktır.

Taslak ileri derecede bir ademimerkeziyet havası taşıyordu. Buna göre, belediyeler bağımsız olacak, vakıfların yönetimi Müslüman cemaatine bırakılacak, idari ademimerkeziyete gidilecekti, ordu ve jandarmanın yerini milis örgütleri alacak, ortaklıkların işçileri kazançtan pay alacaklardı.[22]

İleri sürdüğü fikirleri Kongre muhitinde taraftar bulmayan ve tepkiyle karşılanan[23] Ömer Fevzi Bey, TBMM'ye gönderdiği mektubunda Erzurum Kongresi'nde savunduğu fikirleri yedi başlık altında açıklamaktadır:[24]

> 1. Düveli İtilafiye kuvvetlerinin temerküz ettiği İstanbul muhitinden hariç olarak Almanların Berlin'i terk edip Vaymar'da akdi meclis ettikleri gibi, Şurayı Milli'nin Çorum veya Ankara'dan herhangi birinde içtima'a davet edilmesi. 2. Damat Ferit Hükümeti'nin iskatına teşebbüsle, Anadolu sahasında bulunacak Şurayı Milli'nin hareket merkez sıkletinin talimat ve programını kabul edecek kabinenin İstanbul'da bulunması. 3. Vilayet müdafaa-i hukuk cemiyetleri murahhaslarından müteşekkil bir heyetin Paris'e iğzamıyle sulh mukarreratının tebliğine kadar icab eden müdafaa teşebbüsatının icrası. 4. Anadolu'da in'ikad edecek Şurayı Milli'nin talimat ve programı mucibince İstanbul'da bulunacak kabine tarafından mesai-i

siyasinin icrası. 5. Siyasi, hukuki, mali vesait ile yapılacak teşebbüsatın hitamına ve sulh mukarratının tebliğine kadar, resmi seferberlik ve askeri harekât vaziyetinin alenen icrasına ibtidar edilmesi. Buna mukabil muvafakat edemeyeceğimiz sulh mukarreratı nazarı itibare alınarak müdafaa istihzaratında bulunmak üzere her nahiye ve kazada milis tertibatı şeklinde zahiran gayr-ı müsellah bir teşkilat vücuda getirilip zabitanın sivil olarak tertibat ve teşkilatı idare ve tanzim etmesi. 6. Milli Şura'nın intihab ve muvaffakatını haiz ve esasata riayetkâr olacak İstanbul kabinesiyle münasebatın kat edilmemesi. 7. Her vilayet müdafa-i hukuk cemiyetlerinin mevcudiyetleri ibka edilerek bu cemiyetlerin heyet-i merkeziyeleri tarafından intihab edilecek murahhaslardan müteşekkil milli mevcudiyete nigehban bir heyet-i milliye ve inzibatiye vücuda getirilmesi.

Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta Ömer Fevzi Bey'i Kongredeki tutum ve davranışlarından dolayı ağır bir biçimde eleştirmekte ve şöyle demektedir:

> Benim bu Erzurum Kongresi'ne üye olarak girip girmemekliğim hususu mesele yaratmış olduğu gibi, Kongre'ye katıldıktan sonra da, başkan olup olmamaklığım üzerine tereddüt gösterenler de bulunmuştur. Bu tereddütü gösterenlerden bir kısmının düşüncelerini iyi niyet ve samimiyetlerine vermek mümkün olduğu halde, diğer bazı kimselerin bu hususta tamamen samimiyetten uzak, aksine, melunca bir maksat peşinde olduklarına daha o zaman şüphem kalmamıştı. Mesela düşman casusu olup, her nasılsa Trabzon vilayetinde bir yerden kendini kongreye temsilci tayin ettirerek gelen[25] Ömer Fevzi Bey ve onun arkadaşları gibi. Bu şahsın sonradan Trabzon'da ve oradan kaçıktan sonra İstanbul'daki faaliyet ve hareketleriyle hıyaneti sabit bulunmuştur.[26]

Erzurum Kongresi sonunda delegelerden Servet ve İzzet beyler dokuz kişilik Heyet-i Temsiliye'de yer almışlar, ancak her ikisi de kongre biter bitmez birer mazeretle Trabzon'a dönmüşlerdi. Ömer Fevzi Bey'le Giresun delegeleri Ali Naci ve İbrahim Hamdi beyler de diğer arkadaşlarından ayrılarak Bayburt üzerinden Sürmene'ye inmeyi kararlaştırmışlardı. Zira Torul-Maçka bölgesinde olduğu duyulan tümen komutanı Yarbay (Deli) Halit Bey'in bir kötülük yapmasından endişe etmişlerdi. Kendilerine Ömer Fevzi Bey'in kayınbabası Abazanoğlu Hüseyin Efendi de katılmıştı. Bu yoldan gitmelerinin nedeni, o sırada Sürmene kaymakamının, Hüseyin Efendi'nin oğlu ve Ömer Bey'in kayınbiraderi Selahaddin Abazanoğlu'nun olması, yollarda güvenlik tedbiri aldırması idi.[27]

Trabzon ve çevresinde 3. Tümen bulunuyordu ve başında da Yarbay Halit Bey vardı. Halit Bey İngilizlerin karşı çıkması üzerine, bir süre sonra görevinden resmen ayrılmış, ancak Torul yakınlarında bir yere saklanarak tümenini gizlice oradan yönetmeye başlamıştı. Komitacılığı ve şiddeti başlıca çalışma yöntemi olarak benimsemesiyle tanınan Halit Bey, Mustafa Kemal'le ilişki kurmuş ve emirleri, kendi kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'dan değil, Mustafa Kemal'den almaya başlamıştı.[28]

Ömer Fevzi Bey'in *Selamet* gazetesindeki yazıları Trabzon'daki havayı olumsuz etkiliyordu. Erzurum Kongresi kararlarını reddettirmek için İhtiyat Zabitan Cemiyeti'nde ileri gelenlerden ve gençlerden oluşan toplantılar yapıyor, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir'in teşebbüslerini eritmeye var kuvvetiyle uğraşıyordu.[29] Milleti, Padişah'a ve sadrazamı Damat Ferit'e sadık kalmaya çağırıyor, askeri Mustafa Kemal'e karşı isyana davet ederek, "bunlara itaat caiz değildir" diyordu.[30] Bu nedenle, Trabzon mevki kumandanı Halit Bey Sivas Kongresi öncesi bu gazeteyi susturmak için Kâzım Karabekir Paşa'dan izin istedi.[31] Bu sırada Kâzım Karabekir tarafından yapılan inceleme sonucu, Ömer Fevzi Bey'in elli yıl önce Müslüman olan bir Rum aileye mensup olduğu anlaşıldı.[32]

İstikbal gazetesi ancak ambalaj kâğıdı bulabilirken, *Selamet* beyaz kâğıda basılıyordu. *Selamet*'in 4 Eylül 1919 tarihli baş makalesinde: Erzurum Kongresi'ni toplayanların bir zamanlar Enver, Talat paşaların emrinde oldukları, şimdi Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in çevresine toplandıkları ileri sürülerek, Merkez-i Umumi gibi geçici bir hükümet olan Heyet-i Temsiliye seçildiğini, bunların da Enver ve Talat gibi asker toplamaya başlayacaklarını, bu askerlerin askerlik şubelerinde döğülüp, söğüleceğini, bin çeşit sefaletle cephelere gönderileceğini, Enver ve Talat'ın açtığı mezbahalara Türk evladının gönderilmesinin vicdanları sızlattığını ileri sürüp, "Avrupa ordularını aleyhinize tahrik edeceğinize, günahkâr arkadaşlarınızla toplanıp bir intihar ordusu hazırlayınız" diyordu ve Erzurum Kongresi kararlarını milletin onaylamadığını yazıyordu.[33]

15/16 Eylül gecesi Trabzon'da çeşitli yerlere, halkı milli mücadele aleyhinde kışkırtan, Halife'ye sadakata çağıran bildiriler asılmış, bunların Ömer Fevzi Bey'in tertibi olduğuna kesin gözle bakılmıştı. Bildiriler, sabah polis tarafından toplanmış, bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa validen Ömer Fevzi Bey'in yakalanarak halkı zehirlemesini önlemesini, mahkeme edildikten sonra, Erzurum'a gönderilmesini istemişti.[34]

Hükümet yanlısı, halkı ve Müdafaa i Hukuk üyelerini Milli Mücadele aleyhinde kışkırtan Trabzon valisi Mehmet Galip Bey tevkif edilerek Erzurum'a gönderilmişti. Vali Vekili Defterdar Ahmet Emin Bey, Ömer Fevzi Bey'in yakalanması için polis müdüriyetine tebligatta bulunmuş ve polis müdürü bu işle görevlendirilmişti.[35] Ömer Fevzi Bey, Mehmet Galip Bey'in tevkifinden sonra Trabzon'da daha fazla kalamamış ve İstanbul'a kaçmıştır.[36]

Batum'dan bir Fransız torpidosuyla İstanbul'a gelen Ömer Fevzi Bey Fransız yüzbaşının, ikinci bir hata yapmadıkça dokunulmaması ricasıyla serbest bırakılmıştı. Halide Edip Hanım kendisini çağırmış, muhalefetinin nedenlerini sormuş ve Mustafa Kemal'den kendisinin affını, Trabzon'dan me-

busluğa konmasına muhalefet edilmemesini rica etmişti.[37]

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'e gönderdiği bir telgrafta ordunun mevcudiyeti, askerlik, Erzurum ve Sivas kongreleri aleyhinde iddialarda bulunan Ömer Fevzi Bey'in mebusluğunu önlenmesini istemişti.[38]

Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Kemal ve kongreler aleyhinde propaganda yapan Ömer Fevzi Bey'in tutum ve davranışları hakkındaki telgrafına,[39] Mustafa Kemal, tetkik neticesi bir defa tımarhaneye girmiş çıkmış bir "mecnun" olduğu anlaşılması üzerine kendisine önem vermediklerini ve ilgilenmediklerini bildirmişti.[40]

Ömer Fevzi Bey İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin ikinci bir kolu gibi çalışan Trabzon Ademi Merkeziyet Cemiyeti üyeleri ve liderleri Prens Sabahattin Bey'le de ilişki kurmuş ve onlarla çalışmaya başlamıştı.[41]

İstanbul'da boş durmamış, 1920 yılı Haziran ayı başında, "inkılap ve içtimai gayelerini peyderpey naşretmek maksadıyla", İtilaf devletlerinin öngördüğü şartlar gereğince İstanbul'da tek yayın iznine sahip *İfham* gazetesinin yayın haklarını sahibinden almak için matbuat müdüriyetine başvurmuş, ancak Matbuat Müdürü Abdullah Zühdü Bey, hükümet aleyhinde bulunacağından korkulduğundan, Damat Ferit Paşa'dan hususi emir aldığını ve izni veremeyeceğini bildirmişti.[42] Bu sırada Balıkesir kazalarından Sındırgılı Hulusi Bey'le karşılaşan Ömer Fevzi Bey Hulusi Bey'in Balıkesir'deki *İrşat* gazetesinde istediği gibi yayın yapabileceğini, Yunanlıların henüz yönetim işlerine karışmadığını söylemesi üzerine teklifi kabul etmiş ve birlikte Balıkesir'e gitmişti. Balıkesir'e gitmesinin en önemli nedeni Damat Ferit ve İtilaf Kuvvetleri'nin sansür bölgesinin dışında bulunması idi. Balıkesir Mutasarrıfı İzzet Bey'in Ali Rıza Paşa Kabinesi tarafından Kuva-yı Milliye zamanında tayin edilmiş olması, Damat Ferit ve çevresi hakkında yazacaklarını kolaylaştıracaktı.[43]

Yunan işgal kumandanlığı Kuva-yı Milliye gazetesi *İzmir'e Doğru*'nun basıldığı Balıkesir Vilayet Matbaası'nı *İrşat*'a tahsis etmiş ve kâğıt, mürekkep ihtiyacını da üstlenmişti. Geniş imkânlar sayesindedir ki Ömer Fevzi Bey gazetesini haftanın üç günü (pazartesi, perşembe, cumartesi) yayımlayabilmiştir.[44]

Ömer Fevzi Bey *İrşat* gazetesinde yazdığı 20 makaleden ancak iki üç tanesinin Anadolu meselesi ile ilgili olduğunu bildirmesine,[45] Anadolu aleyhinde hiçbir şey yazmama şartını ileri sürmesine rağmen, *İrşat*'ta Mustafa Kemal ve Anadolu'da gelişen ulusal hareket karşısında ağır eleştirilerde bulunmuş, Yunan işgal kuvvetlerini memnun etmek ve Anadolu halkına da bu işgal kuvvetini "dost" göstermek için her çareye başvurmuştur. Özellikle halkı dini yönden işlemek istemiş, 4 Eylül tarihli nüshada, Yunanlıların, "İslamların bayram günlerinde top atışı âdetini" muhafaza ettiklerini, "Yunan fevkalade komiseri Mösyö Steryadis'in İslam Darüleytam ve Sanayi mekteplerine kurbanlık koyunlar hediye ederek yetim çocukları sevindirdiğini" yazmıştır.[46]

Ege şehirleri, kasabaları Yunan işgali altında inlerken, Kuva-yı Milliye'ye, şehri müdafaa için kan döken Anadolu fedailerine "ipten kazıktan kurtulmuş insanlar... haydutlar... alçaklar" diyor, işgal kuvvetlerinin Anadolu şehirleri tarafından "kurtuluş kuvvetleri" gibi karşılandıklarını yazıyor, bütün Yunan propagandasının yapamadığını yapmaya çalışıyordu.[47]

İrşat'ın 8 numaralı nüshasında, "Mustafa Kemal bir sahtekâr mı, bir mecnun mu?" başmakalesinde: Mustafa Kemal'i "Anadolu'da fitne ocağı tutuşturan bir sergerde" olarak nitelendiriyor ve Kabakçı Mustafa'ya benzetiyordu.[48] Yunan lideri mevzubahis olunca "Venizelos cenapları" demeden geçemiyordu.[49]

Ömer Fevzi Bey Damat Ferit hakkında yazdığı bir makalede "Bu adam, gözlüklerinin altından küreyi hâlâ öküzün boynuzunda gören mutaassıp bir mürtecidir" tabirini kullanması nedeniyle, İstanbul'dan gönderilen bir mülkiye müfettişi tarafından gazetenin yayımının durdurulmasına dair Mutasarrıf İzzet Bey'e resmi bir tezkere verilmişti.[50]

İrşat'ın yayımını daha fazla sürdüremeyen Ömer Fevzi Bey İnönü zaferinden sonra, Damat Ferit kabinesinin çekilip yerine Tevfik ve İzzet paşaların kabineyi kurmaları üzerine İstanbul'a geri dönmüş ve siyasete karışmamıştı.[51]

1922 yılında [Mayıs-Haziran ?] Trabzon'da haftalık *Kahkaha* adlı mizah gazetesi çıkarmış,[52] ülke ulusal ordu tarafından kurtarıldıktan sonra, Ali Kemal'in akibetine uğramamak için Fransa'ya kaçmıştır.

YURTDIŞINDAKİ FAALİYETLERİ VE 150'LİKLER LİSTESİNE GİRİŞİ

Artık Ömer Fevzi Bey için Fransa'dan Ortadoğu ve Afrika'ya uzanan bir coğrafyada uzun, yorucu yıllar başlayacaktır.

Önce Marsilya'ya yerleşen Ömer Fevzi Bey burada uzun müddet kalmış, yumurta ticareti yapan Rum ve Ermenilerle temasa geçmiş, yumurta ticareti vesilesiyle Trabzon ve İstanbul'la tekrar ilişki kurmuştur.[53]

Lozan Konferansı sırasında Fransız Temsilci Heyeti adına M. Laroche genel affa ilişkin hükümlerin özel bir Bildiri'de yer almasını teklif etmiş ve bu konuda bir tasarı sunmuştu.[54] Türk delegesi Rıza Nur Bey, ilke olarak, bu bildiriler tasarısını kabul ettiğini, ancak yurtlarına karşı hayınlıkta bulunmuş olanların bağışlanmasının kabul edilemeyeceğini, bu nedenle, Müslümanların genel affın dışında tutulmasını gerekli gördüğünü bildirmişti.[55] Müttefikler temsilcileri böyle bir istisnanın uygun olmayacağını bildirmelerine rağmen, Türk Hükümeti, bildiride öngörülen kimseler kategori-

sine giren 150 kişinin Türkiye'de oturmalarını ya da Türkiye'ye girişini yasaklama hakkını saklı tuttuğunu bildirmişti.

Bunun sonucu olarak, Türk Hükümeti, söz konusu kimselerden Türkiye'de bulunanları yurtdışı edebilecek, yabancı ülkelerde bulunanların Türkiye'ye dönüşünü yasaklayabilecek ve Türkiye'de bulunan mallarını -Barış Antlaşmasının imzası tarihinden başlayarak altı aylık bir süre içinde bu kimseler doğrudan doğruya ya da vekilleri aracılığıyla tasfiye etmemişlerse- tasfiye edebilecekti.[56]

Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923'te imzalanmasının ardından TBMM'de görüşülmüş ve onaylanmıştır. Ancak, af dışı kalacak 150 kişi belli olmamıştır. Türkiye'nin barışa kavuşmasından sonra 26 Aralık 1923'te bir genel af yasası çıkmış, bu yasanın ardından dört ay sonra 16 Nisan 1924'te bir genel af yasası daha yayımlanmıştır.[57]

Af dışı kalacak 150 kişilik liste, Adalet ve Savunma bakanlıklarının da yardımıyla, İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Millet Meclisi Genel Kurulunun yaptığı iki gizli toplantıda tespit edilmiş[58] ve yurtdışına çıkarılmaları, 22-23 Nisan 1924'te Heyet-i Vekile kararıyla kabul edilmiş, kesin liste 1 Haziran 1924'te hazırlanmıştı.[59] Ömer Fevzi Bey listenin gazeteciler bölümünde 107. sırada yer almıştı.[60]

TBMM'de 10 Eylül 1924'te, "Yüzelliliklerden yurtta malları olanların 9 ay içinde gayrimenkullerini tasfiyelerine izin verilmesi" hakkında çıkan yasadan[61] yararlanmak isteyen Ömer Fevzi Bey 15 Nisan 1341/1925'te affedilmek dileğiyle, TBMM'ne hayatını anlatan dokuz sayfalık bir mektup göndermiş,[62] ancak bu isteği kabul edilmemişti.

TBMM'de 10 Nisan 1927'de, "Yüzelliliklerin Türkiye tabiyetinden çıkarılmaları" hakkında yasanın[63] kabul edilmesi üzerine Ömer Fevzi Bey yurda dönebilme umudunu tamamen yitirmişti.

1930 yılında, Paris'te eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in evinde Ömer Fevzi, Ref'i Cevat ve Ahmet Rıfat beyler bir toplantı yaparak, Halife Abdülmecit'ten alınan para ile *Le Republique Enchainée* ("Zincire Vurulmuş Cumhuriyet") adında bir gazete çıkarmaya karar vermişlerdir. Bu toplantıda işbölümü de yapılmış, başmakalelerin Mehmet Ali Bey ve Ömer Fevzi Bey tarafından yazılması uygun görülmüştür.[64] İmtiyazı Mehmet Ali Bey tarafından alındıktan sonra bu gazetede devlet yöneticileri ve yönetim aleyhinde yazılar yayımlanmıştır. Gazete ilgi görmemesi nedeniyle satılamamış, yapılan müdahaleyle kapatılmıştır.[65]

Ömer Fevzi Bey, aynı yıl Şehzade Abid'den 12 bin Frank, Mahmut Şevket'ten 15 bin İngiliz Lirası yardım olarak *Rehber-i İnkılap* adında bir gazete yayımlar.[66] *Rehber-i İnkılap* Türkçe (Türkiye'de iki yıldır Latin alfabesine geçildiği halde, Arap hafleriyle), 15 günde bir yayımlanır ve nüshası 2 Franka satılır.[67] Gazetesine abone kaydetmek amacıyla birçok yere mektup gönderir.[68] Gazete, Midilli'den kayıkçılar aracılığıyla ve ülkemize sokulması yasak olmayan diğer ecnebi gazeteler arasında, özellikle Mısır'da yayımlanan *El Muhadenet* gazetesi nüshaları arasında Dr. Selahattin Ali tarafından yurda sokulmaya çalışılır.[69] Gerek *Le Republique Enchainée*, gerek *Rehber-i İnkılap* gazetelerinin Avrupa'da eğitim gören talabelerimize okutulması için gayret sarf edilmiştir. *Rehber-i İnkılap* da devlet büyükleri ve rejim aleyhinde ateş püskürmüştür.[70] Bu nedenle gazetenin yurda girişi Heyet-i Vekile'nin 23.11.1930'da aldığı kararla yasaklanmıştır.[71]

Gazete altı sayı yayımlanmış, ilgi görmemesi, satılamaması ve maddi olanaksızlıklar nedeniyle kapatılmıştır.

Son gazetecilik girişiminde de başarılı olamayan Ömer Fevzi Bey hanedan üyeleri, 150'likler ve Ermenilerin teşvik ve yardımlarıyla özel bir görevle Ortadoğu'ya gönderilir.[72]

Şoför Faruk'la 1932 Haziran'ında komiteler kurmak amacıyla Suriye'ye giden Ömer Fevzi Bey, Suriye'ye girmek için kendisini tanıyan birinden referans istenmesi üzerine Avni Paşa'yı göstermiştir.[73]

Trablusşam'da 150'liklerden Avni Paşa'nın evini merkez yaparak bir komite teşkil eden Ömer Fevzi Bey, Halep'te komitenin bir şubesini açmış, Celal Kadri, Hasan Sadık, İsa Ruhi, Tahirler ve Radi yemin ettirilerek komiteye alınmıştır. Antakya'da açılan şube başkanlığına Tarık Mümtaz [Göztepe] getirilmiştir. İskenderun ve Belen'de kurulan şubenin başına Zeynelabidin, üyeliklere de eski Adana polis müdürü Alaattin, Adanalı Hoca Mehmet, eski Adana savcısı Zühdü getirilmiştir. Şam şubesi başkanlığına da Şeyh Recep [Kâmil Özgüneş] getirilmiştir.[74]

Halep'te "zararlı teşekküllerle" ilişki kuran Ömer Fevzi Bey, Hilafet Komitesi üyelerinden Fetva Emini Şeyh Ahmet Kürdi, *Hizbullah* adlı kitabın yazarı Beşir Kemal, Hoybun Cemiyeti üyelerinden Bozan Şahin, Taşnak reisleri ve Çerkes Birliği üyelerinden Sabri ve Kürt reislerle görüşmüştür.[75]

Beyrut'ta Hoybun Cemiyeti liderleri ile Dr. Potokyan'ın kliniğinde Kaspar, İpekyan, Leon Şat, Dr. Potokyan, Tütüncüyan ve Kamuran ile taplantılar yapmıştır.[76]

Ömer Fevzi Bey Trablusşam'da bulunduğu sırada Paris'te Şehzade Abid Efendi'den sık sık mektup almıştır. Abid Efendi'den ve Paris'te St. Michel'de lokantacılık yapan Elmasyan'dan para almıştır.[77]

Trablusşam'dan Mısır'a giden Ömer Fevzi Bey Vehip Paşa ile beraber Şehzade Şevket Efendi'nin Helvan'daki evinde birkaç gün kaldıktan sonra İskenderiye'ye geçmiş ve Paris'e dönmüştür.[78]

Paris'te, yakınlarından ve Mısır'dan aldığı yardımlarla *Rehber-i İnkılap* gazetesini yeniden yayımlamak istemiş, rehin ettiği Türkçe harfleri 9.800 Frank ödeyerek geri almış ve gazetesini yeniden yayımlamaya başlamıştır.[79] Ancak gazete ilgi görmemesi nedeniyle 15 sayı yayımladıktan sonra tekrar kapatılmıştır.[80]

Eşi Avniye Hanımı Almanya'da tahsil yapan oğlu Tuğrul'un yardımıyla Paris'e getirtmek istemiş, ancak maddi olanaksızlıklar nedeniyle bu isteği gerçekleşmemiştir.[81]

Eşi ile İstanbul'daki akrabaları aracılığıyla ilişki kurmuş ve ondan birçok kitap istemiştir. Kitapların bir kısmı Kazım Bey'in [Yurdalan] yardımıyla temin edilmiş ve gönderilmiştir.[82]

YURDA DÖNÜŞÜ

Ömer Fevzi Bey son seneler içinde rahatsızlandığından ve parasız kaldığından sefalet içinde kıvranmış ve faal olamamıştır.[83] Cumhuriyetin 15. yılı nedeniyle 29 Haziran 1938'de çıkarılan Genel Af Yasasıyla[84] 150'likler ve İstiklal Mahkemeleri kararı ile mahkûm edilenler affedilmişlerdir. Aftan yararlanmak isteyen Ömer Fevzi Bey Paris Konsolosluğu'na başvurarak bir pasaport almış ve 150'liklerden eski Şişli komiseri Nedim Bey'le birlikte 14 Eylül 1938'de İstanbul'a gelmiştir.[85] İstanbul'a birçok kitapla gelen Ömer Fevzi Bey burada çok kalmamış, Trabzon'a gitmiştir.[86]

Trabzon'da İpsori köyünde ailesinden kalan malları satmak istemiş, ancak satamayınca kiraya vermiştir. Avukatlık yapmak üzere Trabzon Barosu'na başvurmuş ve dava takip etmesine izin verilmiştir.[87]

1950 Genel Seçimlerinde bağımsız olarak millet vekilliğine adaylığını koymuş, fakat 22 oy alabilmiştir.[88]

Trabzon'da sürekli kalmayan Ömer Fevzi Bey bazen İstanbul'da yakın akrabalarının yanında, bazen Ankara'da kız kardeşi Salise Hanım'ın yanında, bazen Bursa Lisesi'nde öğretmen olan kızı Aynur Hanım'ın yanında kalmıştır.[89]

Ömrünün son yıllarını sıkıntı içinde geçirmiş, eşini kaybedince iyice düşkün hale gelmiş, yakın akrabalarının yardımıyla yaşamını sürdürebilmiştir.[90]

Ankara'da tedavi olmak üzere Trabzon'dan hareket etmiş, serüven dolu uzun hayatı İzmir vapurundan Samsun limanına çıktığında geçirdiği bir kalp kriziyle 5 Şubat 1952'de sona ermiştir.[91]

SONUÇ

Son derece cesur ve mücadeleci bir kişiliğe sahip olan Ömer Fevzi Bey fırtınalarla dolu siyasi hayatında sonuna değin Saray yanlısı olmuş, Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa'nın aleyhinde faaliyette bulunmuştur. Ülkenin düşmanlardan temizlenmesi üzerine yurtdışına kaçmış ve Türkiye aleyhinde faaliyette bulunan ayrılıkçı Kürtler, Taşnak Ermeniler, hanedan üyeleri, ülkeden kaçan fariler ve diğer 150'liklerle işbirliği yapmıştır. Kurulan komiteler ve derneklerde üyelik yapmış komiteler kurmuştur. Yayımladığı gazetelerde yönetim ve yöneticiler aleyhinde yazılar yazmıştır. Devletin gözü hep üzerinde olmuş, faaliyetleri sürekli takip edilmiş, girişimleri bulunduğu ülkeler nezdindeki konsoloslarımız aracılığıyla engellenmiştir.

Cumhuriyetin 15. yılı nedeniyle çıkarılan Genel Af'la yurda dönmüş, ancak umduğundan çok farklı bir ülkeyle karşılaşmış, beklediği ilgiyi bulamamış ve hayal kırıklığına uğramıştır. Siyasete girmemiş ve ömrünün son yıllarında avukatlık yapmıştır. ■

1. Bugünkü Maçka kazasına bağlı Esiroğlu (Güngörmüş) bucağının Işıklar köyü (bkz. *Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, 26.10.1975*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1977, s. 9).
2. Bkz. E.G.M.A. (Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi), Ds. (Dosya) 12222/107, B. (Belge) 2/A-14.
3. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/C-10.
4. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-5.
5. Bkz. İzzet Öztoprak, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s. 338; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952, s. 506.
6. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s. 19.
7. Delegeler kongre adına Padişah'a sadakat ve bağlılıklarını, Trabzon vilayetinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmama hususundaki kesin kararını arzetmelerine karşılık, Padişah da Trabzonlulara selamı şahanelerini ferman buyurmuştu. Bkz. *Söz*, 28 Nisan 1919, s. 2.
8. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-6.
9. Bkz. Murat Sertoğlu, "Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (II)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 23 (Ağustos 1963), s. 51-52; M. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap*, Ankara, 1959, s. 109-110.
10. Mahmut Goloğlu, *age*, s. 174.
11. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-5.
12. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-6.
13. Bkz. *Tasvir-i Efkar*, 9 Haziran 1919, S. 2750.
14. Bkz. T.T.K.A. (Türk Tarih Kurumu Arşivi) (Yazmalar), Numara: Y/260, s. 50, 52 (Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, İstanbul, 1938).
15. Bkz. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946, s. 114.
16. Bkz. T.T.K.A. (Yazmalar), Numara: Y/260, s. 55.
17. Ömer Fevzi Bey Fransa'da eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile çıkardığı *La République Enchaînée*, kendisinin çıkardığı *Rehber-i İnkılap* gazetelerinde ve Türkiye'ye gönderdiği mektuplarda Mustafa Kemal'i Kongredeki tutumu nedeniyle ağır bir dille eleştirmiştir. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/C-11, 2/E-2.
18. Bkz. A.T.A.S.E. (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Atatürk Özel Arşivi), Kl. (Klasör) 3, Ds. 1335/4-3, Fh. (Fihrist) 2-3.
19. Bkz. A.T.A.S.E., Kl. 3, Ds. 1335/4-3, Fh. 2-5.
20. Bkz. A.T.A.S.E., , Kl. 3, Ds. 1335/4-3, Fh. 2-6, 2-7.
21. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. I., Ankara, 166, s. 103.
22. Bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1976, s. 473; Mahmut Goloğlu, *age*, s. 92-94, 197-200.
23. Ömer Fevzi Bey Kongrede savunduğu fikirlerinin kabul edilmediğini ve taraflar bulmadığını açıkça itiraf etmektedir. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7.
24. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7.
25. İstanbul'da maksadını aşan girişimlerde bulunduğundan geri çağrılan Ömer Fevzi Bey Erzurum Kongresi'ne katılacaklar arasına alınmamıştı. Kayınbiraderi Sürmene kaymakamı Selahattin Abanozoğlu'nun yardımıyla Kongreye katılabildi. Bkz. Veysel Usta, "Erzurum Kongresi'nin Casusu Ömer Fevzi Bey", *Toplumsal Tarih*, S. 45 (Eylül 1997), s. 53.
26. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 1, İstanbul, 1973, s. 81.
27. Mahmut Goloğlu, *age*, s. 116.
28. Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. bs., İstanbul,

1969, s. 223 vd.
29. Bkz. Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, (şy-ty), s. 48.
30. Bkz. *age*, s. 220.
31. Bkz. Kâzım Karabekir, *age*, s. 164.
32. Bkz. Kâzım Karabekir, *age*, s. 165; eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de 5.6.1930 tarihli mektubunda Ömer Fevzi Bey'in "aslen Trabzon'un Maçka kazasından olup Rumdan dönme olduklarını" yazmaktadır (bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 5/B-8). Başka bir araştırmada, Ömer Fevzi Bey'in tapu müfettişliğinden emekli babası Abdülkerim Bey'in Maçka kazasından ve Eyüboğulları'ndan olduğu, halk arasında Eyüboğulları'nın Rumdan dönme olduklarının söylendiği, Eyüboğulları'na sorulursa Eyyub el-Ensari'ye mensup olduklarını iddia ettikleri, fakat bunu teyit edecek bir belgeleri olmadığı, Abdülkerim Bey'in Rum dönmesi olduğuna dair bir kayıt ve malumat olmadığı tesbit edilmişti (Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7).
33. T.İ.T.E. Arşivi, 132/19632'den aktaran Ergün Aybars, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, İzmir, 1984, s. 16.; Veysel Usta, *agm*, s. 58.
34. Bildiriler için bkz. Kazım Karabekir, *age*, s. 234; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969, s. 241 (Ek. 9).
35. Bkz. A.T.A.S.E., Kl. 325, Ds. 8-15, Fh. 1.
36. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7; Kâmil Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 182; Ömer Sami Coşar, *Topal Osman*, [İstanbul], 1971, s. 34.
37. Bkz. A.T.A S.E., Kl. 10, Ds. 1335/23, Fh. 14-5.
38. Bkz. A.T.A.S.E., Kl. 10, Ds. 1335/23, Fh.14.
39. Bkz. A.T.A.S.E., Kl. 10, Ds. 1335/23, Fh.14-1.
40. Bkz. A.T.A.S.E., Kl. 10, Ds. 1335/23, Fh.14-2; 150'liklerden eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de, 150'liklerden Köylü Rafet'e yazdığı tarihsiz [Eylül-Ekim 1932 ?] mektupta, Ömer Fevzi Bey hakkında, "malumunuz olmalıdır ki iki defa timarhaneye girmiş ve çıkmış daülazame [megolomania] ile malul bir divanedir" demektedir. (E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/F-8).
41. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7, 2/B-2.
42. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-9.
43. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-7, 2/B-9; Sındırgılı Ahmet Hulusi Bey *İrşat* gazetesini imtiyaz sahibi olarak haftada iki kez yayımlamak üzere 1920 yılının ağustos ayında tesis etmişti. Ancak gazeteyi çıkaran Ömer Fevzi Bey'dir (bkz. İlhami Sosyal, *150 likler*, s. 98). Ömer Fevzi Bey gazetenin imtiyaz hakkı ve yayın için şu şartları ileri sürmüştü: 1. Gazetede halkın huzurunu bozacak şahsi dedikodular bulunmayacaktı. 2. Yunanlıları kayıran bir kelime yazılmayacaktı. 3. Anadolu harekât ve askeri haberlerinden bahsedilmeyeceği gibi, buna ait Yunan tebligatları da yayımlanmayacaktı. 4. Harekât ve müdafaa-i milliyenin esasını red ve tenkit edici yayın yapılmayacaktı. 5. Yazacağı makalelerin ekseriyetini Damat Ferit ve çevresine hücum konuları teşkil edecekti. Bkz. E.G.M.A., Ds. 1222/107, B. 21/D-9.
44. Ömer Sami Coşar, *age*, s. 47.
45. Bkz. E.G.M.A., Ds. 1222/107, B. 1/D-10.
46. Bkz. Ömer Sami Coşar, *age*, s. 47.
47. Bkz. *age*, s. 47.
48. Bkz. *age*, s. 46; Ömer Fevzi Bey TBMM'ye affedilmek dileğiyle gönderdiği mektubunda bu yazılarının gerekçesini şöyle açıklıyor: "Balıkesir'e komşu nahiye ve kazalara o tarihte akın edenlerin girdikleri yerlerde suçlu ve masum ayırt etmeksizin pek çok kanlı icraatta ve tahripkârlıkta bulunmalarından bizzat Balıkesir havalisi halkının müteessir ve şikâyetçi olmaları idi. O zaman da henüz Garp Cephesi kafi derecede muntazam bir askeri idare teşkilatının mevcut olmaması gayr-ı muntazam akıncıların hesapsız kitapsız hareket etmelerine neden oluyordu. Bu akıncıların şahsi arzularına tercüman olan kanlı icraatı şayanı tenkit bulurak ancak iki üç makale yazdığımı hatırlıyorum." Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-10.
49. Bkz. Ömer Sami Coşar, *age*, s . 221.
50. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10; 1/D-11. Ömer Fevzi Bey bu tezkerenin bir suretinin kendisinde olduğunu bildirmektedir. Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmada böyle bir belgeye rastlayamadık.
51. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10; 1/D-11; *İrşat*'ın yayımını eylül ayından İnönü Savaşı'na kadar üç ay sürdürebilen Ömer Fevzi Bey ancak 20 makale yayımlayabilmişti. *İrşat*'ın yayımının Büyük Taarruz'la Balıkesir kurtuluncaya kadar devam ettiği tahmin ediliyor.
52. *Kahkaha* gazetesi 1925 Martında Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak hükümetçe kapatılmıştı. Bkz. Mete Tunçay, "'Erzurum Kongresi'nin Bolşeviği'nden Gazi'ye Açık Mektup", *Toplumsal Tarih*, S. 32 (Ağustos 1996), s. 11.
53. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-1; Ömer Fevzi Bey İstanbul ile ilişkilerini kapatılan Sulh ve Selamet Fırkası kurucularından, tanınmış muhalif Fazıl Hoca aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/D-1.
54. Tasarı için bkz. *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar - Belgeler*. Birinci Takım, c. I. Kitap II (Çev. Seha L. Meray), İstanbul, 1993, s. 197.
55. Bkz. *Lozan Barış Konferansı*, Birinci Takım, c. I. Kitap II, s. 203.
56. Bkz. *Lozan Barış Konferansı*, Birinci Takım, c. IV, s. 59.
57. Genel Af Yasası 9 Nisan 1924'te kabul edilmiştir (bkz. B.C.A. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 448, 34-24, 030, 18, 1, 1).
58. Yapılan tartışmalar için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. IV, Ankara, Sanem Matbaası, 1984, s. 434-462.
59. Bkz. Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, 1984 s. 141; İlhami Soysal, *age*, s.19.
60. Bkz. *Resmi Gazete*, Numara 81, (7 Ocak 1924), s. 3-4; İsmail Soysal, *age*, s.62.
61. Bkz. B.C.A., 880, 4036, 030.18.1.1.
62. Mektup için bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B.1/D-3, 1/D-11.
63. Bkz. B.C.A., (5009 K. 360-K. 1089, 0.30.18.1.1.).
64. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10.
65. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10.
66. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/45 (III), B. 5/C-3, 5/C-2.
67. Bkz. Mete Tunçay, "Önce 'Bolşevik' Sonra 'Mürteci' Bir Yazar Kürt Sorununa Nasıl Bakıyor?", *Toplumsal Tarih*, S. 33 (Eylül 1996) s. 12.
68. Bkz. E.G.M.A, Ds. 12222/102, B. 2/B-3.
69. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/102, B. 1/A-1, 2/B-3, 1/B-6.
70. Gazetede yazılanlar için bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10.
71. Bkz. B.C.A., 18251, 86-105, 030.18.1.1.
72. Bkz. E.G.M.A., 12222/107, B. 1/F-10; Şehzade Abid'den her ay 500-600 Frank yardım alan Ömer Fevzi Bey bu misyonu için 2.000 Frank almıştır. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/45(II), B. 5/C-3; Ds. 12222/107, B. 2/B-3.
73. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/F-3.
74. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/B-3, 1/E-1.
75. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/F-4, 1/E-3.
76. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/B-3.
77. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/E-1, 2/B-3.
78. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/G-2; Ömer Fevzi Bey'in seyahati 1932 yılının haziran ve aralık aylarında yaklaşık 6 ay sürmüştür.
79. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/F-4.
80. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/E-4.
81. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/G-6.
82. İstenen ve gönderilen kitaplar için bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/G-9, 2/A-3.
83. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/E-10.
84. 16 Temmuz'da yayımlanıp yürürlüğe giren bu kanun için bkz. *Düstur*, c. 19, S. 1645.
85. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/D-3.
86. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/G-11.
87. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/G-9.
88. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/G-11.
89. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 2/A-4, 2/G-10, 2/D-11.
90. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/E-7.
91. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/107, B. 1/C-4.

LÜTFİ FİKRİ BEY'İN AFFI

NEVİN YURDSEVER ATEŞ

Toplumsal Tarih dergisinin Nisan 1998 tarihli 52. sayısında yayımlanan "Lütfi Fikri Bey İstiklal Mahkemesinde" başlıklı yazı Lütfi Fikri'nin Halifeye yazmış olduğu açık mektup ile ilgili olarak İstiklal Mahkemesinde yargılanmadan önce Tanin gazetesinin kendisine verdiği desteği sergilemekteydi.[1]

Lütfi Fikri'yi böyle destekleyen yazılar mahkeme sırasında pek görülmese de beş yıllık mahkûmiyeti sonrasında yeniden başlayacak ve anlaşılan Mustafa Kemal'in de yeşil ışık yakması sonucu TBMM Lütfi Fikri Bey'in cezasını kaldıracaktır. Oysa, cumhuriyet savcısı, Lütfi Fikri Bey'in Hıyanet-i Vataniye Kanununun birinci maddesiyle tecrim ve ikinci maddesiyle tecziyesini talep edecektir.[2] *Lütfi Fikri Bey'in cezasının kaldırılması konusundaki tekliflerin görüşüldüğü Meclis oturumunda ilginç tartışmalar gözlenirken, dinleyici locaları da tümüyle doludur. Ayrıca Hakimiyet-i Milliye gazetesi bu konuyu başmakalesinde işleyecektir.*[3]

Bugün Lütfi Fikri Bey'in affı çerçevesindeki tartışmaları ve Lütfi Fikri Bey'in af kararını nasıl karşıladığını o günkü İkdam ve Tanin gazetelerinden aktarmak istiyorum. ■

1. Nevin Yurdsever Ateş, "Lütfi Fikri Bey İstiklal Mahkemesinde", *Toplumsal Tarih*, no. 52, (Nisan 1998), s. 54-55.
2. *Tanin*, 21 Kânun-u evvel 1339 (Aralık 1923).
3. *Tanin*, 14 Şubat 1340 (1924).

LÜTFİ FİKRİ BEY'İN AFFI ETRAFINDA HARARETLİ MÜNAKAŞALAR

Muhtelif Mebusların Affa Dair Mütalâaları

Evrâk-ı Nakdiyenin Şerâit-i Te'diyesi

(Muhabir-i Mahsusumuzdan)

Ankara 11 Şubat- Bugün Meclis Fethi Bey'in riyasetinde in'ikad etti. Lütfi Fikri Bey'in af hakkındaki istidasıyla mûmâileyh affını tervîç eden Adliye Encümeni Mazbatası ve Sivas mebusu Hâlis Turgut Bey'in takriri ruznâmeye alınarak müzâkerâta başlandı.

Ergani mebusu Kâzım Vehbi Bey Lütfi Fikri Bey'in kendisiyle hemzâd olan muhalefetinden bahs etti ve İstiklal Mahkemesi kararının muhikk olduğunu söyledikten sonra affın bu bâbda daha müessir olacağını beyan eyledi.

Kütahya mebusu Râgıp Bey Lütfi Fikri Bey'in hayat-ı mâziyesinin münakaşa edilmemesinin ve burada ancak bir mahkûmun affı meselesinin mevzubahis edilmesi lâzım geleceğini söyledi ve Lütfi Fikri Bey'in, İstiklal Mahkemesinin hükmünde hata olduğunu iddia ederek af talebinde bulunmadığını ileri sürerek reddini talep etti.

Süreyya Bey (Karasi), Adliye Encümeni nâmına izâhat vererek Encümenin Lütfi Fikri Bey'in af ve re'fete lâyık gördüğünü söyledi ve dedi ki: Meclis hakk-ı hükümrânîyi haizdir. Bu hakkını isti'mâl ile af edebilir. Hükümde bir hata yoktur. Yalnız şefkate müstenid olarak Adliye Encümeni Lütfi Fikri Bey'in affını talep etmiştir.

Lütfi Fikri Bey hakkında *Kalem*'de yayımlanan bir karikatür.

Ardahan mebusu Tâlat Bey bunu redle, Lütfi Fikri Bey temyiz hükmünü istiyor dedi ve aleyhinde bulundu.

Bu bâbda hayli münakaşalar olduktan sonra Lütfi Fikri Bey'in telgrafları okundu.

Hâlis Turgut Bey-Hürriyet esaslarını biz kendinden öğrendik. Lütfi Fikri Bey hayalette bulunmaz. Şimdi bir af talebi vardır. Yalnız af edilir, hukûk-u memnuası iade edilmezse maksad hâsıl olmaz. Hükmün de ref'i lazımdır.

Mazhar Müfid Bey (Denizli)- Af için mutlaka rica beklenmez. Meclis re'fetini ricâdan evvel de râyegân eder. Reye konur, ya red veya kabul olunur. Kendisinin ricasını beklemek doğru değildir.

Recep Bey (Kütahya)- Affın İstiklal Mahkemesinin İstanbul'da verdiği kararla mahkûm diğer zevâta da teşmilini taleb ettikten sonra dedi ki: Lütfi Fikri Bey'in affına taraftarım. Fakat müracaât lisân-ı tevâzuu îcâb ettirdiği tarzda vâki olmamıştır. Mâmâfih buna rağmen Lütfi Fikri Bey af edilmelidir. Bu taleb, bu mazbata reddedilmeli ve Meclisin arzusuyla baştan bir af yapılmalıdır. Ref'-i hükm tabiri kullanılmadan hukûk-u memnûasının iâdesi te'min olunmalıdır. İstiklâl Mahkemesi İstanbul'daki diğer mahkûmları da affetmelidir.

Neticede Recep Bey'in teklifi kabul edildi. Ve evrak encümene iade olundu.

İkdam, 12 Şubat 1340 (1924)

LÜTFİ FİKRİ BEY AF KARARINI NASIL KARŞILADI?

Lütfi Fikri Bey'in affı hakkında Büyük Millet Meclisi'nin itâ ettiği karar henüz şehrimize tebliğ olunmamıştır. Mamafih an be an vürûduna intizâr olunan bu emir karşısında Lütfi Fikri Bey ile diğer mevkûf zevâtın ihtisâsâtını anlamak istediğimizden bir muharririmiz tevkifhaneye giderek İstiklâl Mahkemesinin üç mevkâfuyla görüşmüştür. Lütfi Fikri Bey ziyaretçiler ile dolmuş bulunan hücresinde muharririmizi kabul eylemiştir. Af kararının tevkifhâneye tebliğinde vukû bulan teehhür hakkında Lütfi Fikri Bey beyânât-ı âtîde bulunmuştur:

"Teehhürün esbabını pek iyi bilemiyorum. Fart-ı heyecandan anlamak da müşkil. Mamafih şu dakikalar üzerimizde altmış üç günlük mevkûfiyetimden daha ağır bir te'sir yapıyor. Ümid ederim ki bu intizâr devresi çok sürmeyecektir. Millet Meclisinin şu kararını adaletin bâriz bir tecellisi olarak telâkki ediyorum. Böyle bir karar bizim için mukadderdi ve ben bunu bekliyordum. Adaletin tezâhür ve tecellisinden son derece müteşekkir ve minnetdarım.

-Bu mesele Mecliste müzakere edilirken hükümetin muhâlif bir vaziyet almamış olduğunu nasıl telâkki ediyorsunuz?

-Hükümet şu kararıyla şâyân-ı takdir bir eser-i riyâset göstermiştir.

-Tahliyenizden sonra tekrar neşriyatta bulunacak mısınız?

-Diğer refikinizin sormuş olduğu bu sûale lâzım gelen cevabı vermiştim. Size de söyleyeyim. Ben zaten tevkifimden evvel de muntazaman siyasetle meşgul olmuyordum. Neşriyâtım esasen pek uzun fâsılalar ile vukû buluyordu. İstiklâl Mahkemelerinin suhuletle ve süratle teşekkül ve îfâ-yı vazife edebilmeleri ihtimalini gördüğümden ve bu işe hakikatte tamamen idâre-i örfiye mâhiyetinde bir şey olduğundan bâdemâ neşriyât hususunda bir kat daha müteyakkız ve basiretkâr bulunmak lüzumu zâhir ve bâhirdir. Ben mesleğime son derece âşık bir adamım. Baro riyâseti vekalet işlerimle Seyr-i Sefâin İdaresindeki vazifemden mâadâ işlerle meşgul olmayı arzu etmiyorum.

Lütfi Fikri Bey bugün tahliye edileceğini zannederek, kitaplarını, yatağını daha sabahtan evine göndermiş bulunuyordu. Tebligâtın gecikmesi üzerine yataksız geceyi nasıl geçireceklerine dâir vukû bulan bir suale Lütfi Fikri Bey:

"Bu gece de idâre-i maslahat ederiz" cevabını vermiş ve "inşallah yarın Baroda görüşürüz" demiştir.

LÜTFİ FİKRİ BEY'İN MİLLET MECLİSİ'NE TEŞEKKÜRÜ

Lütfi Fikri Bey Millet Meclisine âtideki telgrafı keşide ederek teşekkür etmiştir:

Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celîlesine

Meclis-i Âlinin hakkımda tezâhür eden adaletinden dolayı arz-ı şükrân ve minnetdârî eylerim.

Lütfi Fikri

Tanin, 15 Şubat 1340 (1924)

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

Matbûat
'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • ANKARA Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 80 • BURSA Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • ERZURUM Universite Kitabevi (0 442) 218 57 55 • ESKİŞEHİR Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 26 • İSTANBUL BEYOĞLU Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • İSTANBUL BEYAZIT Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • İSTANBUL ÜSKÜDAR Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 08 65 • İZMİR BORNOVA Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • İZMİR KONAK Nil AŞ (0 232) 489 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • İZMİT Toplum (0 262) 322 16 28 • KAYSERİ Bilge (0 352) 231 80 80 • KIRIKKALE Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • KONYA Nüve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • KÜTAHYA Universite Kitabevi (0 274) 224 85 85 • MALATYA Çağlayan (0 422) 323 43 00 • SAMSUN Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

taksim cd., yoğurtçu faik sk., doğançay ap., 10/2, taksim 80080 istanbul, tel: (0 212) 235 84 81, faks: (0 212) 256 48 50

KOMÜNİST GENÇLERİ NE YAPMALI?

AÇIK HAVA HAPİSHANELERİNE ATIP TARIMDA MI ÇALIŞTIRMALI, YOKSA YURTTAŞLIKTAN ÇIKARIP SÜRGÜN MÜ ETMELİ?

METE TUNÇAY

Milli Mücadele sona erdikten sonra, İstanbul daha bir yıl İtilaf devletleri işgalinde kalacak, ancak 1923 Ekim ayı başlarında "kurtarılacak"tı. Bu arada, o yılın nisanında Birinci TBMM kendisini feshederek yeni seçimlere gidilmesini kararlaştırmıştı. İstanbul'da 1919 Eylülünde kurulmuş ve şehrin işgalinden sonra faaliyetine ara vermiş bulunan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 15 Nisanda geçici bir Yönetim Kurulu oluşturarak yeniden canlanmıştır. 1921 ortalarından beri (1922'nin ilk yarısı dışında) aylık Aydınlık *dergisini çıkaran bu çevre, parti adına ilk kez 1923'te 1 Mayıs bildirileri dağıtmış ve artık İstanbul yönetimine de yavaş yavaş el koymaya başlayan Ankara hükümetinden ilk darbeyi yemiştir. Partinin başkanı (sonradan Güzel Sanatlar Akademisi'ni kuran) Namık İsmail (Yeğenoğlu), genel sekreteri Dr. Şefik Hüsnü (Değmer), ileri gelenlerinden Sadrettin Celâl (Prof. Dr. Antel), Ali Cevdet, Eczacı Vâsıf, Hasan Âli (Ediz), Sâmih vb TKP ve Türkiye Komünist Gençler Birliği örgütlerinin üyeleri olarak TBMM hükümetini devirmeye kalkışmak suçlamasıyla tutuklanmışlardır. Bu olayların ayrıntıları için, benim* Türkiye'de Sol Akımlar I: 1908-1925 - 1 *(4. basım, BDS Yayınları, 1992) s. 176-82'ye bakılabilir.*

Cumhuriyet'in ilanının hemen öncesinde iki başyazarın, İkdam*'dan Ahmed Cevdet ve* Vatan*'dan Ahmet Emin'in komünist gençlere ilişkin düşüncelerini aktarıyoruz.* ■

KOMÜNİSTLİK, SOSYALİSTLİK

Bizde Bolşevikler de çıkmışlar! Acaba ne için çıktılar? Hangi sermayeyi taksim edecekler? Anadolu'nun, Rumeli'nin hangi taraflarında ziraate sâlih bol bol arazi bulmadılar? Hangi zâdegânın veya orta hallilerin yıkılacak teşkilâtı vardır? Hangi mütehakkim rüesâ-yı diniyye idaresinde halk boğuluyor? Hangi müessesât-ı iktisadiye ve maliyeyi fazla gördüler? Hangi hükûmet-i mutlakadan müştekidirler? Bolşevizm için bir zemin-i tatbikat göremiyoruz.

Evet, bu sualler kendi kendilerine vârid olurlar. Bu memlekette taksim olunacak ne kalmış ki... Altın nakit görülemiyor bile. Milyonlarca halk iş işleyecek sanayihaneler arıyorlar da bulamıyorlar. İstanbul'un yedi sekiz yüz bin Türkü işsizlikten kıvranıyor. Pahalılık yüzünden halk aç; iç gömleğini satıyor. Bolşevikliğe zemin-i tatbik olabilecek bizde acaba ne vardır? Yağma mı edeceğiz? Neyi? Adam mı idam edeceğiz? Nerede? Kilometre başına bir kaç kişi bulunan bu memlekette o kalan bir iki kişiyi de mi çok görüyorlar?

Ah şu bolşevikleri benim elime verseler! Ne mi yaparım? Bunları Sivas ovasına götürürüm, ellerine sapanları veririm; işte arzullah-ı vâsia; sürebildiğiniz kadar yer sizindir, çıkaracağınız mahsulü de hadd-i azamî bir fiyattan alıcıyım. Hem toprak, hem para önünüzde, haydi bakalım! der, çalıştırırdım. Bunları hapishanelere atmaktan bir şey çıkmaz. Orada da fenalık ederler. Orayı da karıştırırlar. Bunları ıslâh edecek toprak, ziraattir, sanattır. Zaten İsviçre'de böyle bir hapishane vardır. Bütün mahbusları ziraatte çalıştırırlar. Onlara güneşin hayat-bahş ziyasını, sabahın nesîmini içirirler. Hepsi de oradan mesai-perver, namuslu, zinde olarak çıkarlar. İşte bizdeki bolşevikleri adam edecek de bu tarzda tehzîbdir.

Bundan evvel yazdığım makalede biz siyasi entrikalardan kurtulacağız, zannetmeyiniz demiş idim. Bu sözümü unutmayınız. Türkiye kendine gelecek, hayat-ı mesaiye alışacak, kendini kurtaracak diye endişe edenler az değildir. Biz harici müşkilâttan daha kurtulmadan dahilen nifaklar, karışıklıklar, sosyalistlikler, komünistlikler çıkaracaklar ve bizi rahat bırakmayacaklar. Bizim için en muzır müfsidler, kalp birliğini yıkacak ifsâdâttır.

İstanbul'da ahîren tutulan bolşeviklerin, tarikat-ı intisâb ve muhabbetle, ettikleri hareketlere atıldıklarını zannedenlerden değilim. Bunlar, bir yerden gelmiş karıştırıcı ve yıkıcı Türk düşmanlarının tesvilâtına, bilerek bilmeyerek alet olmuş münâfıklardır. İhtimâli vardır ki bunlar menba'-ı aslînin mahiyet-i fikriyesine vakıf olmasınlar. Zabıtanın tahkikatından da anlaşılıyor ki bunlar sosyalistlik namı altına gizlenmişler ve sosyalistlere de ilkaatta bulunmuşlardır. Sosyalistler namına İstanbul vilâyetine verilmiş olan muhzır da düşünmemezliklerinden biridir. Çünki onların istedikleri şeyleri İstanbul vilayeti hiçbir karara rabt edemez. Bu, kuvve-i teşriiyenin meşgul olacağı mevaddandır. Amele için kavanin-i ictimaiye vaz'ına sözümüz yoktur. Evet, sı-

Ahmet Cevdet (Oran: İstanbul 1861-Ankara 1935) hukuk okumuş, Batı ve Doğu dilleri öğrenmiş, çeşitli gazetelerde çalıştıktan sonra, 1894'te *İkdam* gazetesini kurmuş ve başyazarlığını yapmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da tutucu bir yazar kimliğiyle tanınmıştır.

rası gelince bunlar için bazı kanunlar vaz' olunsun. Meselâ kazançlarını şurada burada israf etmeyerek bunların bir kısmını hasta kasasına versinler ve içlerinden hasta olanları millet tedavi etmeye mecbur olmasın. Hemen gurebâ hastahanesine koşup hakikaten yoksuzlara mahsus olan müessesat-ı hayriyeden gasb-ı tahsisat etmesinler. Fakat bunların da vakti var. Devlet daha muahede-i sulhiyesini bile akd etmedi. Vaziyet-i iktisadiyesi henüz malum değildir. Borçlarının faizleri için senevi ne vereceğini de şimdiki halde bilmiyor. Memlekette sanayi, müessesat-ı maliye ve iktisadiyeyi inkişâf ettirmek için ittihâz edeceği prensipleri tatbike meydan bulmadı. Sanayi-i mahalliyeyi rekabet-i hariciyeye karşı muhafaza edebilmek için sâlifü'z-zikr müessesâtı ne gibi kavaninin himâyesi altına koymak lâzım geleceğini teslbît etmiş değildir.

Diğer memleketlerde görülen netâyic-i seyyiesine mebni, sanayi-i mahalliyeyi tevsi etmek ve memlekete sermaye celb etmek için ilk yapacağı hareket sosyalistliği katiyen men' etmek ve hele komünistliğe nefes aldırmamak mecburiyetindedir. Eğer bu iki maddeye dikkat etmez ise ne sanayihaneler açılır, ne de dahilden ve haricden sermaye celb edebilir.

Kezâlik ziraati terakki ettirebilmek için ziraat amelesi için başka türlü kanunlar koyacaktır. Fransa, Almanya, İtalya, İsviçre gibi en müterakki ve mütekamil memleketleri tahrib ettiği âsârıyla sâbit olan sosyalistliğe bizim gibi ihtiyacın daha evveliyâtında iken revâc vermek kendimizi mahv etmek olur. Fransa'nın blok nasyonal fırka-i milliyesi, Almanya'da Hitler'in riyâseti altındaki fırka-i milliye, İtalya'da mösyö Mussolini'nin teşkîl ettiği faşist fırka-i milliyesi, sosyalistliği mahva çalışırlar iken Türkiye'de sosyalistlik için açık kapı barakılamaz. Bu dediğimiz memleketlerin bizden pek çok tecrübeleri vardır. Onlar buna mani olmayı memleketin saadeti için elzem addederler ise biz kendimizi düşünelim. Sosyalistlik nerede bir idareye geçti ise orasını imha etti. Çünki sosyalistler gayetü'l-gaye menfaatperestlerdir. Ve bütün yiyecek, giyecek ve sair levâzımın fiyatını yükseltip halkı ızrar etmekten başka kârları yoktur. İsviçre'nin Zürih şehrinde bir müddet belediye bunların ellerine geçti idi. Belediyeyi o kadar borca soktular, o kadar suistimale koyuldular ki o belediye bugün o borçların altından kalkamıyor. Hiçbir zaman Zürih şehri onların zamanındaki kadar sui idare görmedi. Fakat halk bunu gördükleri gibi hepsini def' ettiler ve şerlerinden kurtuldular. Avusturya'da, Almanya'da bunların tahribat-ı azîmesi görüldü. Almanya'yı siyaseten mahv eden de sosyalistler oldu. Versay muahedesinin akdinde en büyük âmil-i müessir sosyalistlerdir. Binaenaleyh Hitler fırkası bunların kökünü kazımaya azmetmiştir.

Yine tekrar edelim, amele için vaz' edilecek iktisad-ı millî kanunlarına sözümüz yoktur. Kanun-ı Esâsîmizi ikmâl ettikten sonra sıra onlara da gelecektir. Bu kanunlara Bismark gibi, Lloyd George gibi mehere-i ricâl lüzûm görmüşlerdir. Bunlar yapılmalıdır. Fakat maksad istihsalâtı gali bir fiyatla çıkarmak değildir. İstanbul'da iktisad-i ictimaîyi bilir bir idare kurulsun fiyatlar derhal iner.

Ahmed Cevdet
İkdam 15 Mayıs 1923

(Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet, "Bulgaristan'da Komünistler", *İkdam*, 6 Temmuz 1923.)

KOMÜNİZM VE TÜRK GENÇLİĞİ

Birtakım tahsil görmüş Türk gençleri, komünizm fikirlerine ve birtakım ecnebi teşkilâtının telkinâtına tâbi olmak ve hükümetin şeklini değiştirmeye çalışmak ithamıyla tevkif edilmişler ve mahkemeye verilmişlerdir. Tevkif edilenler mikdarca mahdûddur. Fakat az mikdarda gençlerin bile böyle yanlış yollara düşmüş olmasına teessüf etmemek elde değildir.

Tarihin tefsiri ve umum insanlığa aid istikbalin tahmini hakkında her ferd istediği ictihadlarda bulunabilir. Bu sırf ilmî bir meseledir. Fakat mesele muayyen bir zamanda ve muayyen bir yerde müşterek faaliyetlere geçmeye gelince fiilen mevcud vaziyetin nokta-i hareket ittihâz edilmesinden başka çıkar yol yoktur. Bunu takdir edemeyip ha-

yali nazariyelere ve harici telkinlere kapılanlar, her cihetle muzır bir iş görmüş olurlar. Mevcud vaziyetlerle telif kabul etmeyen nazariyelerin, bir defa, tatbik kabiliyeti yoktur. Safdillik ve mukallidlik sevkiyle bu nazariyeleri tatbik etmeye çalışanlar kendilerinin müsmir sahalara sevk edilebilecek kabiliyetlerini hebâ ettikten başka, muhitte hedeflerine külliyen ma'kûs aksülameller uyandırırlar. Efkâr-ı umumiye lüzumsuz yere böyle manasız meselelerle meşgul olur. Asayişin tam olmadığı ve gizli birtakım kuvvetlerin umumi sükûn ve asayişi ihlâle çalıştığı fikri husule gelir. Gençlikte kendini göstermek meyl-i tabiisi olduğu için, diğer birtakım safdil gençler meselenin ne olduğunu anlamadan bu teşkilâta karışırlar. Hariçteki memleketin menfaatlerine muzır dedikodular husule gelir.

Bu muzır ve gayr-i müsmir işleri yapanlar, memleketimizin bugünkü hal ve ihtiyaçlarından o kadar gafil bulunuyorlar ki, bu derecesini havsalaya sığdırmak güçtür. Bize: "İktisadi istiklâlden vaz geçiniz. Bizim müstemlekemiz, esirimiz olunuz. Sizi kendi keyfimiz namına çalıştırmamız için bize küçük bir fırsat veriniz. Biz o fırsatı büyütmek usullerine vâkıfız." diyorlar. Biz hiçbirimiz esir olmak istemiyoruz. Bu vaziyette, her ne şekilde olursa olsun millî vahdeti bozmak, karşıdaki mütegalliblerin hesâbına çalışmak demektir.

Ahmet Emin (Yalman: Selanik 1888-İstanbul 1973) İstanbul'daki Alman Lisesi'nden sonra NY Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji okumuş ve doktora yapmıştır. 1923'te Ahmet Şükrü (Esmer) ve Enis Tahsin (Til) ile birlikte kurduğu *Vatan* gazetesini (1925-40 dışında) ölümüne kadar çıkarmış ve başyazılarını yazmıştır. Almanca, İngilizce ve Türkçe çeşitli kitapları vardır. 1970'te yayımladığı *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* başlıklı anıları 4 ciltir.

Yarın muhit-i tabiiye karşı müşterek bir mücâdele açmamız lâzım gelecektir. His ve menfaat itibariyle mütenâsib bir kütle teşkil eden Türk milleti, muhitini umran, sıhhat ve irfan itibariyle daha yüksek bir dereceye çıkarmak için elbirliği ile çalışmaya mecburdur. Bu mücadele esnasında sun'î tefrikalar ve sınıf husumetleri ihdâs etmeye çalışmak, müşterek kuvvetlerin müsmir mesaisine karşı gayr-i müsmir suikasddir. Teceddüd taraftarları için taklid mahsulü, uzak sahalara uzaklaşarak kuvvet israf etmek bir cinayettir. Göz önünde bulunan ameli sahalarda pek çok ve pek müsmir teceddüd faaliyetleri sarf edilebilir. Eğer maksad kendini göstermek ve ruhi bir spor zevki elde etmek ise bunu müsmir sahalarda da istihsal etmek pekâlâ mümkindir.

Gafilâne hareket eden ve elyevm kısmen mevkuf olan gençlere karşı nasıl hareket edilmelidir? Bizce eski cezâ kanunlarımız bu gibi vaziyetlerin hakkından gelemez. İşi mahkemelerde bırakmak ve dağdağaya vermek her cihetle yanlış bir yoldur. Bir defa meselenin esası pek fazla izam edilecek derecede mühim değildir. İşi mühim göstermekte hiçbir milli menfaat yoktur. Hariçte bulunanlar, bunun sade-dilâne bir mukallidlikten başka bir şey olmadığını bilmezler ve Türkiye'de hakiki ihtiyaçlardan doğmuş bir komünizm cereyanı bulunduğuna ve bunun hükûmet tarafından tazyikkâr takibâta uğradığına ihtimâl verirler. Dünyanın her memleketinde amele sınıfları bize teveccühkâr hisler izhâr ediyorlar ve manevi müzâheretlerini esirgemiyorlar. Ortada fol yok, yumurta yokken bunlara niçin yanlış fikirler verelim?

Amelî surette ittihaz edilecek tedbir şudur: Bu mukallid gençler, bir mahkemenin değil, içtimai ve iktisadi ilimlere vâkıf zevâttan mürekkeb küçük bir ihtisas heyetinin imtihanından geçer, başkaları tarafından körükörüne iğfâl edildikleri ve Türk milletinin vaziyetini ve mücadele hedeflerini anlayacak bir istidâdda oldukları tebeyyün ederse ve bizim bugünkü ahvâl-i içtimaiye ve iktisadiyemize nazaran pek vâhiy olan bu gibi işlerle bir daha uğraşmayacaklarını taahhüd ederlerse zabıta nezareti altında serbest bırakılırlar, taklid mahsulü fikirlere taassub şeklinde tabi oldukları ve kabil-i tedavi bulunmadıkları tahakkuk ederse Türk milli mücâdelesinin düşmanı diye telakki edilirler, kendilerinden Türk vatandaşlığı sıfatı ref' olunur bir surette ve kafalarına muvâfık bir muhitte yaşamak üzere hudud haricine çıkarılırlar. Böylece harice karşı meseleye husumetkâr takibât şekli verilmeksizin bu saf-dilâne teşebbüsât ve tertibât ortadan kalkar ve mesele memleketin amelî menfaatlerine en muvafık bir şekilde halledilmiş olur.

Ahmed Emin
Vatan, 27 Mayıs 1923

KOMÜNİST PROPAGANDASI

Hususi istihbârâtımıza nazaran Bolşeviklerin memleketimizde komünizm cereyânını neşr ü ta'mim için icab eden masarife karşılık olmak üzere Türkiye'ye yeniden yüz bin altın ruble tahsis etmiş olduklarından makamat-ı resmiye haberdar olmuş ve müteyakkız bulunulması için lâzım gelenlere tebligat-ı lâzime icrâ kılınmıştır.

Ahmed Emin
Vatan, 9 Haziran 1923

Çevrimyazı: Yücel Demirel

ATATÜRK'ÜN YASAKLADIĞI SOSYAL DEMOKRAT FIRKA

DR. HASAN İLERİ

Türkiye'de sosyal demokrasinin kökleri konuşulurken her nedense 23 Aralık 1918'de Dr. Hasan Rıza tarafından kurulan Sosyal Demokrat Fırka'dan (SDF) hiç bahsedilmemektedir. Çeşitli yazarlar Türkiye sosyal demokrasisinin önceliğinde Fatih'in hoşgörüsü ve bilim saygısını, Genç Osman'ın ilericiliğini,[1] Mithat Paşa'yı,[2] Kemalizmi[3] görmektedirler. Oysa bu SDF, adıyla sanıyla sosyal demokrattır. Fırkanın temel yaklaşımları, izlediği çizgi, kurucu liderinin özellikleri ile bu fırkanın sosyal demokrat olduğu, komünist olmadığı görülüyor.

Dr. Hasan Rıza 1913 Eylül-1914 Ocak tarihleri arasında Sosyalist Enternasyonel (SE) ile mektuplaşmıştır. SE ile iletişimin Hasan Rıza'nın adeta bir yaşam biçimi olduğunu, Hasan Rıza'nın hayat çizgisinden anlıyoruz. Fransız Sosyalist Partisi'nin, Hasan Rıza'ya cevabından, Hasan Rıza'nın SE'ye üye olmak istediğini anlıyoruz. Bundan sonra Hasan Rıza Fransız Sosyalist Partisi'nin yol göstericiliğinde SE'ye başvurmaktadır. SE sekreteri, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun temsilcisi olan S. Nahum'dan, Hasan Rıza ile ilgili bilgi ister. S. Nahum, Hasan Rıza'yı tanımadığını belirtir. Hasan Rıza yeniden başvurur. SE, Hasan Rıza'nın çalışmaları ile ilgili bilgi ister. Hasan Rıza faaliyet raporunu gönderir. Bu yazışmalardan anlaşıldığına göre, Hasan Rıza 1912 yılı başlarında bir fırka nizamnamesi ve dahili nizamname hazırlayarak "Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası" adıyla bir parti kurmak istemiş, ama izin alamamıştır.[4]

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile İttihat ve Terakki'nin 1913-1918 arası sürdürdüğü diktatörlük dönemi bitmiş, bir yönetim boşluğu oluşmuş ve 23 Aralık 1918'de Hasan Rıza Sosyal Demokrat Fırka'yı kurmuştur. Kuruluş için Padişah Vahdettin'e müracaat edilmiş ve formaliteler gayet çabuk tamamlanmıştır.[5]

SDF amacını şöyle açıklamaktadır: "Devlet ve milletçe kabul olunan Wilson Prensipleri dairesinde muhtaç bulunduğumuz teceddüdat-ı asriyeye sarf-ı mesai eylemek". Fırka'nın kurucu ve reisi Hasan Rıza, genel sekreteri Yorgi Zaferaki adlı bir Rumdur. SDF programının Hasan Rıza ve Cemil Arif Bey tarafından yazıldığına dair kayıt vardır.[6] Programın 9. maddesinde iktisadi ve siyasi teşkilatın "sosyal demokrat" esaslar üzerinde yapılandırılması, beynelmilel sosyal demokrat teşkilatla birlikte çalışmak, zirai, iktisadi, sınai sendikalar teşkili, seçimlerin tek dereceli olması, işçi haklarının sermayedarlara karşı savunulması için yardım cemiyetleri teşkili, belediye ve şehir meclisi üyeleri vasıtasıyla bilumum teşkilat ve tesisatta sosyal demokrat esasatın hâkim kılınması gibi hususlar yer almaktadır.

21 Şubat 1919 günü SDF reisi Hasan Rıza ve reis vekili mirlivalıktan emekli Halit Paşa'nın saraya gittiklerini ve fırka programını takdim etmek istediklerini biliyoruz.[7]

Hasan Rıza 26 Mayıs 1919'da toplanan Şura-yı Saltanatta partisi adına bir konuşma yapmış, mevcut sıkıntılardan sosyal demokrat saydığı Wilson'un prensiplerinin doğru olarak uygulanmasıyla kurtulunabileceğini belirtmiştir.

18 Temmuz 1919 tarihli *İkdam* gazetesinden, Hürriyet ve İtilaf, Milli Ahrar, Milli Kongre, Sosyal Demokrat, Ahali İktisat fırkalarıyla, Trabzon Ademi Merkeziyet Cemiyeti temsilcilerinin Sulh ve Selamet Fırkasında toplanarak fırkalarının müşterek çalışması hakkında müzakerede bulunduklarını öğreniyoruz.[8]

21 Temmuz 1919'da Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümetine karşı oluşturulmak istenen muhalefet cephesine SDF'nin katıldığını görüyoruz.[9]

18 Aralık 1919 seçimlerinden önce SDF, Türkiye Sosyalist Fırkası ve Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası ile bir araya gelerek Amele Sosyalist Birliği'ni oluşturmuş, ancak ortak adaylar üzerinde uzlaşılamamıştır. Bunun üzerine SDF, Hasan Rıza, Corci Habib, Kazım Beyleri aday göstermiş, ancak başarılı olamamıştır.[10]

Ancak başka kaynaklar SDF'nin 1919 seçimlerine katılmadığını belirtiyorlar.[11]

SDF Mütareke döneminde Ref'i Cevat'ın (Ulunay) sahip ve başyazarı olduğu *Alemdar* gazetesini zaman zaman yayın organı olarak kullanmıştır.

1919 seçimlerinden önce bir ara Milli Ahrar Fırkası ile birleşeceği yolunda haberler çıkmış, ancak SDF *Alemdar*'a gönderdiği tekzip yazısında "SDF'nin sosyalist bir fırka olması ve demokrasi esasatının tatbiki ile muvazzaf olmasına nazaran milliyetçilik prensiplerine sahip küçük bir fırka ile temastan ne fayda umabilir" diye yalanlamıştır.[12]

Türkiye Cumhûriyyeti
Başvekâlet
Kâlem-i Mahsûs Müdüriyyeti
Aded
2084

Bis.
Kararnâme

Mevzuât ve esasât-ı hâzıra-i kanunuyyemize mugayeret ve emniyet ve asâyiş-i memleketi ihlâle cür'et ve makâsıd-ı muzırra ve memnûa tâkıbi gibi esbâbdan dolayı fesh edilen her hangi bir fırkanın tekrar ayni unvân ve makâsıd ile te'sis ve ihyâsı memleketin icabât-ı idariyye ve siyasiyyesine münâfi olduğundan, evvelce fesh olunmuş ve tekrar te'sis ve ihyâsı için müessileri tarafından müracaat edilmiş olan Sosyal Demokrat Fırkasının yeniden teşkili, Dahiliyye Vekâlet-i Celilesinin 29 Nisan 341 tarih ve Emniyet-i Umumiyye Müdürriyyeti 2041/6141/5395 numaralı tezkiresi ile vuku' bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyetinin 13 Mayıs 341 tarihli ictimaında men' edilmiştir. 13 Mayıs 341

Türkiye Reîs-i Cumhûru
(İmza)
Gazi M. Kemâl

Başvekil
(İmza)
İsmet

Adliye Vekîli
Hîn-i imzada bulunmadı
Mahmut Esat

Müdafaa-i Milliyye Vekîli
(İmza)
Receb

Bahriye Vekâleti Vekîli
(İmza)
M. Cemil

Dahiliyye Vekîli
(İmza)
M. Cemil

Hariciye Vekîli
(İmza)
Dr. Tevfik Rüşdü

Maliye Vekîli
(İmza)
Hasan Hüsnü

Maarif Vekîli
Hîn-i imzada bulunmadı
Hamdullah bey

Nafia Vekîli
(İmza)
Süleyman Sırrı

Ziraat Vekîli
(İmza)
Mehmet Sabri

Ticaret Vekîli
Hîn-i imzada bulunmadı
Ali Cenâni bey

Sıhhiyye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekîli
(İmza)
Dr. Refik

(T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030181 / 143316)

Dr. Şefik Hüsnü, Hasan Rıza için "adap ve merasim içinde boğulmuş, kitlelerden uzak zavallı bir ihtiyar idi" demektedir. Hasan Rıza'nın hayat çizgisi tümüyle incelenmeye çalışıldığında bu değerlendirmede duygusal boyutun ağır bastığı ve Marksistin, bir sosyal demokratı küçümseyişi gibi değerlendirmek gerektiği düşüncesindeyiz.

Hasan Rıza 21 Eylül 1336'da (1920) TBMM reisi M. Kemal'e bir mektup yazmış ve bu mektupta "M. Kemal'i Wilson gibi sosyal demokrat kabul ettiğini" belirtmiştir. Yine mektuptaki ifadelerden Hasan Rıza'nın bu mektubunun M. Kemal'e gönderilen ikinci mektup olduğunu anlıyoruz.[13]

1921 senesi başında 24 Ocak 1921 tarihli *Alemdar* gazetesindeki bir yazıdan Hasan Rıza'nın parti içi çatışmaları önlemek ve partiye canlılık kazandırmak için yeni bir hamle yaptığı anlaşılıyor.

Hasan Rıza, 1920 yılında *Sosyalizm* adlı küçük bir kitapçık yayımlamıştır. Bu kitabında "insaniyetperverlik" kavramına geniş yer ayırmış, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlara ise hiç değinmemiştir. Bu kitabın son sayfasından bazı cümleler aktaralım:

> Sosyalizm muhalifleri, beynelmilel birleşme ile amelenin zihninden vatan fikrinin kaldırılmak istendiğini belirtiyorlar. Bu yalnıştır ve garezkar bir fikirdir. Vatan fikri ne demektir? Harb fikri, göç fikri mi demektir? Yoksa insanın doğduğu büyüdüğü yere evlat muhabbeti mi demektir?
>
> Sosyalistlerin sermaye sahipleri ile işçi ve amele sınıfları arasında adaletli düzenleme ve yenileştirme yaparak, mevcut mağduriyetlerini adil kanunlarla ve nizamlarla düzeltmek için vasıta olmaları insaniyet icabıdır.

Bazı yazarlar SDF'nin 1920 sonunda,[14] bazıları ise 1922 yazında dağıldığını belirtiyor.[15]

Ancak Hasan Rıza, çekirdek kadrosuyla faaliyetini sürdürmüş ve SE ile irtibatını kesmemiştir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (0 30 18 1/14 37 16) noda kayıtlı 13 Mayıs 341 (1925) tarihli kararname ile SDF'nin evvelce fesh edildiğini ve yeniden faaliyetinin yasaklandığını öğreniyoruz. Kararname esas olarak şöyledir:

> Mevzuat ve halihazır kanunlarımızın esasına mugayeret ve memleketin emniyet ve asayişini ihlale cüret ve muzır maksatlar ve yasaklananların takibi gibi sebeblerden dolayı fesh edilen herhangi bir fırkanın, tekrar aynı unvan ve maksat için kurulup gelişmesi, memleket idare ve siyasetine ters olduğundan evvelce fesh olunmuş ve tekrar tesis ve ihyası için tesis edenler tarafından müracaat edilmiş Sosyal Demokrat Fırkanın yeniden teşkili men edilmiştir.

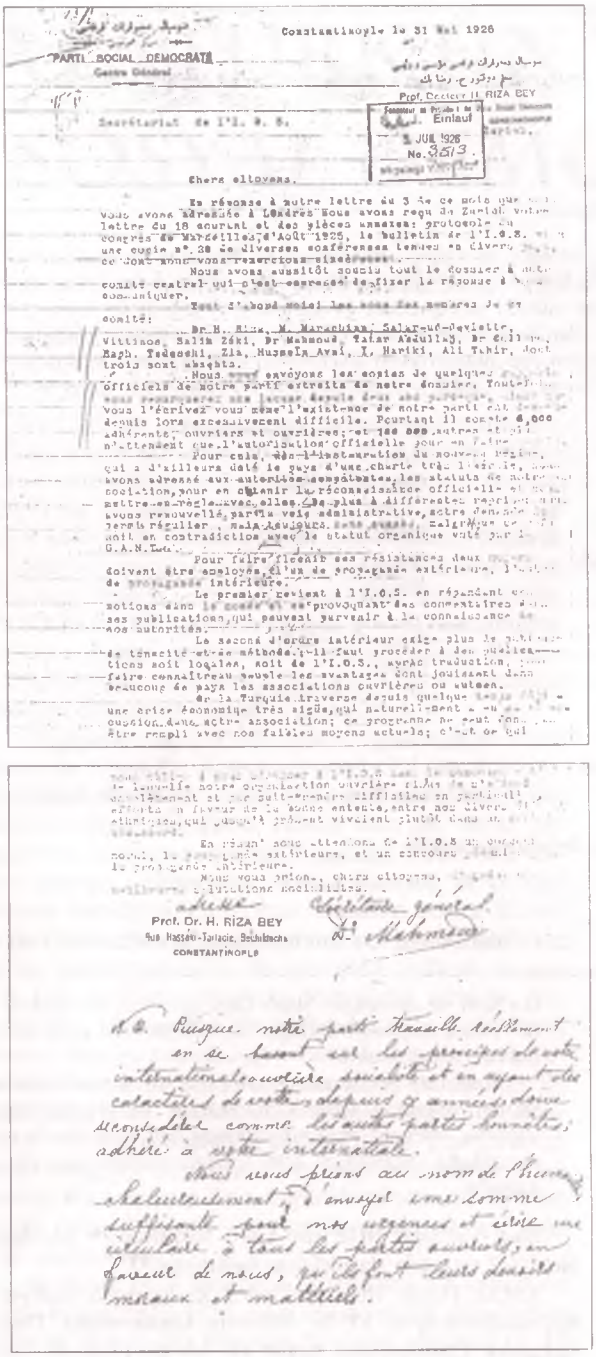

PARTI SOCIAL DEMOCRATE

Constantinople le 31 Mai 1926

Prof. Docteur H. RIZA BEY

Eintauf
1 JUIL 1926
No. 3513

Secrétariat de l'I. S. S.

Chers citoyens,

En réponse à notre lettre du 3 de ce mois que vous avons adressée à Londres Nous avons reçu de Zurich votre lettre du 18 courant et des pièces annexes: protocole du congrès de Marseilles, d'Août 1925, le bulletin de l'I.O.S. et une copie n°. 38 de diverses conférences tenues en divers [illegible] dont nous vous remercions sincèrement.

Nous avons aussitôt soumis tout le dossier à notre comité central qui s'est empressé de fixer la réponse à vous communiquer.

Tout d'abord voici les noms des membres de ce comité:

Dr H. Rüşt, M. Manoukian, Salar-ud-Devlette, Vittinos, Salih Zéki, Dr Mahmoud, Tahir Abdullah, Dr Adil [illegible], Hagh. Tedeschi, Zia, Hussein Avni, I. Hariki, Ali Tahir, dont trois sont absents.

Nous vous envoyons les copies de quelques [illegible] officiels de notre parti extraits de notre journal. Toutefois nous remarquons que jusque dans ces derniers temps vous l'écrivez vous même l'existence de notre parti est [illegible] depuis lors excessivement difficile. Pourtant il compte 6,000 adhérents, ouvriers et ouvrières; et 100 000 autres et qui n'attendent que l'autorisation officielle pour en faire [illegible]

Pour cela, dès l'instauration du nouveau régime, qui a d'ailleurs daté le pays d'une charte très libérale, nous avons adressé aux autorités compétentes, les statuts de notre association, pour en obtenir la reconnaissance officielle et [illegible] mettre en règle avec elles. De plus à différentes reprises nous avons renouvellé, par la voie administrative, notre demande [illegible] régulier, mais toujours sans succès. Cependant ce parti [illegible] est en contradiction avec le statut organique voté par l'[illegible] G.A.N.Turc.

Pour faire face à ces résistances deux [illegible] doivent être employés, l'un de propagande extérieure, l'autre de propagande intérieure.

Le premier revient à l'I.O.S. en répandant ces notions dans le monde et en provoquant des commentaires dans ses publications, qui pauvent parvenir à la connaissance de nos autorités.

Le second d'ordre intérieur exige plus de patience de ténacité et de méthode, il faut procéder à des quelconques actions soit locales, soit de l'I.O.S., ayant trait [illegible] faire connaître aux seules les avantages dont jouissent dans beaucoup de pays les associations ouvrières ou autres.

En Turquie traverse depuis quelque temps une crise économique très aigüe, qui naturellement a eu [illegible] cupation dans notre association; ce programme ne peut donc être rempli avec nos faibles moyens actuels; c'est ce qui

Prof. Dr. H. RIZA BEY
Rue Hassékı-Tahtadje, Beshiktasch
CONSTANTINOPLE

adhère [illegible] Secrétaire général
H. Mahmoud

N.B. Puisque notre parti travaille actuellement en se basant sur les principes de notre internationale ouvrière socialiste et en ayant les caractères de notre dernier congrès donc nous désirons comme les autres partis sœurs, adhérer à votre internationale.

Nous nous plions au monde [illegible] actuellement, à envoyer une somme suffisante pour nos urgences et cette [illegible] cellulaire à tous les partis ouvriers, en faveur de nous, qui se font leurs devoirs moraux et matériels.

Hasan Rıza'nın Sosyalist Enternasyonal'e yazdığı Sosyal Demokrat Fırka Genel Merkezi antetli 31 Mayıs 1926 tarihli mektubu.

Bu 13 Mayıs 341 (1925) tarihli kararname ile alınan yasaklama kararının verilmesine neden olan müracatın, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu sıralar yapılmış olması mümkündür.

Mevcut kaynaklarda Hasan Rıza'nın SDF'sinin kendiliğinden söndüğü belirtiliyorsa da, söz konusu kararnameden SDF'nin yeni yönetimce, yani Atatürk yönemince feshedildiğini anlıyoruz.

Hasan Rıza, kendisine yasal izin verilmemesini 31 Mayıs 1926'da SE'ye yazdığı mektupta gündeme getirmiştir. Bu mektubu Sayın Prof. Dr. Mete Tunçay'ın özel arşivinden sağladık, bu nedenle kendilerine burada teşekkür ediyoruz.

SE'e yazılan bu mektupta Hasan Rıza izin taleplerinden olumlu bir sonuç alamadıklarını, 6.000 üyelerinin bulunduğunu, kayıt olabilmek için 100.000 kişinin de yasal iznin verilmesini beklediğini belirtmektedir. Ayrıca SE'den para yardımı talep etmektedir. SE ile mektuplaşmalar 1920'li yıllar boyunca sürmüştür. Mektuplar Sayın Prof. Mete Tunçay'ın özel arşivindedir.

Bu olaydan sonra Hasan Rıza siyasi mücadelesinden vazgeçmemiş, 1930 yılında Serbest Fırka kurulunca, bundan cesaret alarak yeni bir müracatta bulunmuş, ancak olumlu bir sonuç alamamıştır. Daha sonra 1931 yılında yapılan TBMM 4. dönem seçimlerinde İstanbul'dan mebus listesinde açık bırakılan dört kişilik kontenjan için adlarını yazdıran elli civarında aday arasına katılmış, ama başarılı sonuç alamamıştır.

Hasan Rıza'nın Mütareke kadrosundan Cemil Arif (Alpay) 1946'da Türk Sosyal Demokrat Partisi'ni kurmuştur. Bu parti Mütareke dönemi SDF'nin devamı olarak kurulmuştur. 1950 genel milletvekili seçimlerine İstanbul'dan 9 adayla katılan Türk Sosyal Demokrat Partisi bu seçimlerde başarılı olamamıştır. Cemil Arif Alpay 1951 yılında vefat etmiştir. Cemil Arif Bey'in vefatıyla partisi dağılmıştır. 1946 yılında "sosyal demokrat" olduğu iddiası ile kurulan bir diğer parti de "Sosyal Adalet Partisi"dir. Bu parti 1950 seçimlerine katılmamıştır. Türkiye sosyal demokrasisinde çok zayıf bir "46 ruhu" görülüyor.

Hasan Rıza'nın liderliğinde, etkisinde oluşan bu sosyal demokrat hareketin yaklaşık 40 yıllık bir çizgisi görülüyor (1912-1951). Hasan Rıza'nın Mütareke dönemi ve 1920'li yıllardaki kadrosunu birinci kuşak sosyal demokratlar, 1946'da ortaya çıkan hareketin kadrolarını da ikinci kuşak sosyal demokratlar kabul edebiliriz. Sonraki kuşakları da yeni çalışmalarımızda incelemeye çalışacağız. ■

1. İsmail Cem, *Sosyal Demokrasi Nedir Ne Değildir?*, İstanbul, 1989.
2. Bülent Ecevit, *Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci*, DSP yayını, Ankara, 1990.
3. Ahmet Taner Kışlalı, "Demokratik Sol ve Sosyal Demokrasi", *Altıok*, Kasım, 1994.
4. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I-II (1908-1935)*, İstanbul, 1991.
5. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*, İstanbul 1995.
6. *age.*
7. Mete Tunçay, *age.*
8. *age.*
9. *age.*
10. *age.*
11. Tarık Zafer Tunaya, *age.*
12. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Hareketler*, Ankara, 1967.
13. Bilal Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923)*, Ankara, 1981.
14. Tarık Zafer Tunaya, *age.*
15. Mete Tunçay, *age.*

YEREL SENDİKAL BASINDA *İŞÇİ SESİ* ÖRNEĞİ

YÜKSEL AKKAYA *

Sendikal basın Türkiye'de araştırmacıların ilgisini pek çekmemiştir. Bu alana ilişkin en önemli çalışma emek tarihi ve çalışma ilişkileri ile ilgilenen araştırmacılardan M. Şehmus Güzel'in *Sendika* ve *Hürbilek* gazetelerini tanıtıcı iki yazısı olmuştur. Her iki gazete de İstanbul merkezlidir. 31 Ağustos 1946 tarihinde yayın hayatına başlayan *Sendika* bir sendikanın yayın organı olmayıp 20 Haziran 1946 tarihinde kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin (TSEKP) işçilere yönelik yayın organıdır. 17 Nisan 1948 tarihinde yayın hayatına başlayan *Hürbilek* ise 24 Mart 1948 tarihinde kurulan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin yayın organıdır.[1]

İstanbul merkezli bu gazetelerin dışında 1940'lı yılların sonuna doğru işçilerin yoğun olduğu, sendikal hareketin geliştiği merkezlerde de sendikalar sorunları dile getirmek, işçi haklarını savunmak için gazete çıkarmaya başladılar. Bunlardan ilki Nazilli'de Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası'nın yayın organı olarak 18 Ağustos 1948 tarihinde çıkmaya başlayan ve "işçi dertlerini, dileklerini duyurmayı amaçlayan" *Sendika Yolu*'dur.[2] Haftalık çıkan *Sendika Yolu* 16. sayıdan itibaren iki haftada bir çıkmıştır. *Hürbilek* İstanbul'daki sendikalar birliğinin yayın organı idi. *Sendika Yolu* ise tek bir sendikanın yayın organıdır. Bu nedenle Cumhuriyet Türkiye'sinde bir sendikanın tek başına çıkardığı ilk sendika gazetesi olarak önem taşımaktadır.

Sendika Yolu'ndan sonra bir sendika tarafından çıkarılan ikinci gazete ise Adana'da 1949 yılında kurulmuş olan Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın yayın organı olan *İşçi Sesi*'dir. 18 Haziran 1949 tarihinde "haftalık meslek gazetesi" olarak yayın hayatına başlamıştır. 1946 yılında ilk sendikaların kurulduğu yerlerden birisi olan Adana'da sendikalar işverenlere karşı daha çok, İş Kanunu hükümlerinin uygulanması, ücretlerin artırılması yönünde mücadele vermişlerdir.[3] Bu mücadelede daha etkili olabilmek için 1949 yılında da bir işçi gazetesi olarak *İşçi Sesi*'ni çıkarmışlardır. Bu yazıda, yerel sendikal basın açısından ilk örneklerden birisi olan *İşçi Sesi* gazetesi değerlendirilecektir.

İşçi Sesi

Çukurova işçisi gözün aydın olsun!

TAKDİM

NİÇİN ÇIKIYORUZ?

İhtiyarlık Sigortası kanunu kabul edildi

İşçi Sigortası Genel Müdürünün Gazetemize verdiği beyanat

Demokratik bir işçi mümessili seçimi

ümerbank Adana Bez fabrikasında yapılan işçi mümessili seçimi demokratik şekilde geçti

İŞÇİNİN SESİ

İşçi Sesi, sayı 1, 18 Haziran 1949

ÇIKIŞ AMACI

Sendikal hayatın oldukça canlı olduğu, örgütlenme açısından sendikalar arası rekabetin yaşandığı dokuma sektöründe 1949 yılı başlarında kurulan Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası, üyesi olan 600 işçi için 12 saatlik çalışma süresinin azaltılması amacıyla greve gitmek isteğini taşımasına rağmen, grev yasağı nedeniyle bunu gerçekleştiremediğinden, durumu protesto eden bir miting yapmak için Valiliğe başvurarak izin istedi.[4] Ne var ki izin verilmediğinden bunu gerçekleştiremedi. Grev yasağının bulunduğu, miting yapma olanağının olmadığı bir ortamda Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası işçi sorunlarını bir gazete aracılığıyla duyurmayı amaçlamış görünmektedir. İlk sayıda "İşçi Sesi" imzalı "Niçin Çıkıyoruz?" başlıklı yazıda çıkış amacı şöyle açıklanmaktadır:

> Biz, mensup olduğumuz işçi zümresinin dertlerini, işçinin kendi konuştuğunu duyurmak için çıkıyoruz. İş hayatımızı nizamlayan mevzuat, bazı noksanlıklarına rağmen, bugün için, işçi davalarını halledecek durumdadır. Bütün mahzurları; tatbikat noksanlığiyle birçok işletmelerde bu işle uğraşan, iki madde okumakla kendilerini kanun vazıı zanneden kimselerin ehliyetsizliği ve tek taraflı zihniyet gütmelerinden ileri gelmektedir. İşletmelerin ahengini bozarak istihsalini azaltan ve işçiler arasında memleket kanunlarına karşı soğukluk yaratan bu gibi zihniyetlerle ve hür milletlerin istiklalini yok etmek isteyen komünizm afetini asil

* Mersin Üniversitesi öğretim üyesi

Türk işçisi arasına sokmaya çalışan bozguncu ve nifak tohumlariyle mücadele için çıkıyoruz.[5]

İşçi Sesi çıkış amacını açıklarken oldukça temkinli davranmıştır. Temkinliliğin ötesinde, yasal merciler karşısında kendisini güvenceye almak için de anti-komünistliğe vurgu yapmak gereği duymuştur.[6] *İşçi Sesi*'nin çıkış amacını açıklayan bir diğer yazı ise Mu.Ge. takma adıyla yazan Muhittin Gedikoğlu'dur. Mu.Ge. "İşçinin Sesi" başlıklı yazısında çıkış amacını şöyle açıklamaktadır:

> Bizde, işçinin çalışma sistemi henüz organize edilememiştir. Nasıl çalışacağını ve nasıl bir emek sarfile hem istihsali artırıp memleket ekonomisine faydalı olabileceğini ve hem de kendisine nasıl bir kar imkanı sağlıyabileceğini müdrik olan işçi zümresi, sırf rasyonel çalışma sisteminin - her nedense anlamak istemiyen- ehliyetsiz sınıfın elinde bırakılmış bulunmasının kurbanları olmuşlardır! Vakit vakit gazete sütunlarında, işçinin iktisadi buhranlar içerisinde bulunmakta olduğu ve bu hale bir çare bulunması yolundaki neşriyatın, işçi lehine hiçbir müsbet netice kaydetmediği hepimizin malumudur. (...) Neşir hayatına henüz atılmış bulunan gazetemiz, vakit vakit çeşitli mevzulardaki işçi hakkını korumak üzere onun sesini alakadar makamlara duyurabilmek için bu yolda işçi lehine faideli olabilirse, ne mutlu bize!

Her iki açıklamada da işçilerin bilinçlendirilmesinden söz edilmemekte, daha çok onların sorunlarının dile getirilmesi ve ilgili makamlara iletilmesinden söz edilmektedir.

YÖNETİCİLERİ VE YAZARLARI

17. sayıya kadar düzenli olarak haftalık, 20. sayıya kadar iki haftalık çıkan *İşçi Sesi*, daha sonra bazen ayda bir, bazen de iki ayda bir çıkarak 24. sayıya ulaşabilmiştir. 1. sayıda gazetenin sahipliğini "İşçi Sendikası", 3. sayıdan 13. sayıya kadar Niyazi Solmaz, 13. sayıdan 24. sayıya kadar Nusret Anafarta, 24. sayıda da Adana'nın ilk sendikasını kuran Hasan Özgüneş üstlenmişlerdir. Gazetenin yazı işleri müdürü olarak Nusret Anafarta ilk sayıdan 24. sayıya kadar görev yapmış, son sayı olan 24. sayıda bu görevi Hasan Özgüneş üstlenmiştir.

İlk sayıdan son sayıya kadar gazetede yazarlık yapan Şevki Erencan, "Emekçi Köşesi"nde "Yarası Olan" başlığı ve "Gocunur" imzasıyla polemiklere girmekte, mizah yapmakta, işçi sorunlarını dile getirmektedir. Gazetenin yazılarının önemli bir kısmını yazmakta olan Erencan, 21. sayıdan itibaren başyazarlığı da üstlenmiştir.

Mu.Ge. takma adıyla yazan Muhittin Gedikoğlu 15. sayıya kadar düzenli olarak "Vakit Vakit" köşesinde yazılar yazmıştır. Ancak, Mu.Ge. bu yazılarında işçi sorunlarını dile getirmekten çok, işveren ile işçi arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır. 14. sayıda son yazısı yayımlanmıştır. Daha sonra Adana'da *Cesaret* gazetesini çıkarmıştır.

Manisalıoğlu ilk on iki sayının yazarlarından olup, Tarsus dokuma fabrikalarında röportaj yapmış, buradaki çalışma koşullarını, sorunlarını anlatmıştır. 4. sayıdan itibaren başyazı yazan dokuma ustası Hamit Konacı *İşçi Sesi*'nin güncel ve işletme sorunlarını genelleştirerek en analitik yazı yazan yazarı olarak değerlendirilebilir. Ancak, askere gidişi nedeniyle son yazısı 13. sayıda yayımlanmış, böylece gazete önemli bir yazarından yoksun kalmıştır.

Mu.Ge.'nin ayrılışından sonra aynı yerde bu kez Burgu takma adıyla "Pür Hiddet" köşe yazıları yayımlanmıştır. Yazı dili açısından bakıldığında bu yazıların Şevki Erencan tarafından yazıldığı düşünülebilir. Mu.Ge.'ye göre Burgu'nun safı oldukça açıktır, işverene karşı işçiden yana yazılar yazılmaktadır. 17. sayıdan itibaren Katip takma adıyla da yazılar yazılmaya başlanmıştır. Yazı dili bu yazıların da Şevki Erencan tarafından yazılmış olduğunu düşündürmektedir. Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü yapan Nusret Anafarta, birkaç polemik yazısı dışında 19. sayıya kadar kendi imzası ile yazı yazmamıştır. N. Anafarta'nın daha çok işçi haberleri ile ilgili yazıları hazırladığı düşünülebilir.

İşçi Sesi'nde bir veya birkaç kez yazı yazmış olan yazarlar ise İsmail Hakkı Kalkavan ("Ücret Nedir? Nasıl Tesbit Edilir?") ve Halis Ebure'dir ("Demokrasi ve 950 Seçimleri"). Bunların dışında ilk sayılarda "Serbest Sütun" köşesinde, daha sonra değişik sayfalarda düşüncelerini, şikâyetlerini, sorunlarını dile getiren işçilerin yazılarına da yer verilmiştir. Yine ilk sayılarda Salih Karaaslan imzalı işçi yanlısı şiirler yayımlanmıştır.

İşçi Sesi gazetesinin yazı kadrosu zengin değildir. Çok sınırlı sayıda yazar ile gazete çıkarılmaya çalışılmaktadır. Gazete yazarlarının teorik birikimi oldukça sığdır. Daha çok güncel, somut sorunlar üzerinde durulmakta, bir soyutlamaya ve genellemeye gidilmemektedir. Sınıfsal bakış açısını görmek mümkün değildir. Sınıfsal bakış açısını yansıtan tek istisna Nazilli sendikacılarından Cevdet Şigay'ın 10. sayıda yayımlanan "Çukurova İşçilerine Selam" şiiridir. Yazarların bir kısmı ise işçi olmayıp, bölgenin aydınlarıdır.

HABERLER

İşçi Sesi gazetesinde Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'na ve dokuma sektöründeki işçi sorunlarına ilişkin haberlere ağırlık verilmiştir. Bu haberlerin yanı sıra tarım işçileri ile ilgili haber-

Açık Teşekkür

Bu gazetenin çıkması için maddi ve manevi yardımlarda bulunan şehrimiz Milli Mensucat ve Sümerbank Mensucat fabrikası işçilerine ve gazetemize karşı değerli ilgilerini esirgemiyen bütün Sendikaci arkadaşlarla Seyhan Gazete ve Matbaası Ailesine candan teşekkürler ederiz.

İşçi Sesi Yazı Ailesi

İşçi Arkadaş!

Bu gazete senin gazeten, bütün dertlerini, dileklerini şikâyetlerini bize çekinmeden yaz.

İşçi Sesi, sayı 1, 18 Haziran 1949

ler, Türkiye'deki işçi hareketleri ve sorunları, sendikal faaliyetler ile ilgili haberlere de önem verilmiş, hemen hemen her sayıda bu konulara değinilmiştir. Bu haberlerin yanı sıra İş Kanunu'nun uygulanması, yeni çıkarılacak olan yasalar ve yasalardaki değişiklikler de gazete sayfalarında önemli derecede yer alan konuları oluşturmaktadır. Ayrıca uluslararası işçi hareketlerindeki grev ve benzeri eylemler sınırlı bir düzeyde de olsa gazete sayfalarında haber olarak işlenmiştir.

Çukurova Çırçır İşçileri Sendikası Kuruldu.

Kurucu Heyet bir arada

İşçi Sesi, sayı 10, 31 Ağustos 1949

İşçi Sesi'nde yer alan önemli haberlerin bir bölümünü çıkarılan "iş ihtilafları" ve bu konu ile ilgili gelişmeler oluşturmaktadır. Bu haberlerin yanı sıra gazete sayfalarında yeni kurulan sendikaların tüzüklerine, sendikaların yaptıkları genel kurullara, bu genel kurullarda alınan kararlara ve okunan çalışma raporlarına da ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

İlk sayıda "İhtiyarlık Sigortası Kanunu Kabul Edildi" başlığı altında işçilerin sosyal güvenliğini ilgilendiren yasal düzenlemeye geniş yer verilmiştir. İlk sayının bir diğer önemli haberi ise Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın 15 Mayıs 1949 tarihinde yaptığı olağanüstü genel kurulda Milli Mensucat Fabrikası'ndaki 12 saatlik çalışma süresinin ücretlerde bir azalışa gidilmeden 8 saate indirilmesi ile ilgili aldığı karardır. 2. ve 3. sayılarda ise başyazı "Tarım işçileri ve ücret meselesi"ne ayrılmıştır. 2. sayıda Çalışma Bakanı R. Şemsettin Sirer'in İş Kanunu ve ücretli tatil ile ilgili demecine yer verilmiştir. 3. sayının önemli haberi ise Milli Mensucat Fabrikası'nda 215 işçinin imzasını taşıyan taleplerin işverene sunulması ve toplu iş uyuşmazlığı çıkarılmasıdır.

4. sayıda Manisalıoğlu "Çukurova'da İşçi Ücretleri ve Bunda Devletin Rolü" başlıklı yazıda bölgede 20 binden fazla işçi çalıştığına, bunların ortalama üçer kişi beslediğine, bu kitlenin savaşın başlamasından beri çok ilkel koşullarda yaşadıklarına değinmektedir. Bunda devletin rolü olduğuna dikkati çeken Manisalıoğlu, bu düşük ücretlerin sonuçlarının rejimin istemleri ve ilkeleriyle uyuşamayacağını vurgulamaktadır. 5. sayıda Adana'da kurulmuş ikinci sendika olan Adana İnşaat İşçileri Sendikası'nın kongre yapacak düzeyde üye toplayamaması ve acze düşüş nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bu sayının dikkati çeken diğer haberleri ise İzmir'de ESHOT işçilerinin ücretlerine zam yapılmasına Yüksek Hakem Kurulu tarafından karar verilmesi, İzmir DDY Sanayii İşçileri Sendikası'nın kurulması ve İngiltere'deki dok işçileri grevidir.

6. sayıda Manisalıoğlu'nun 6 sayı sürecek olan "Mensucat Sanayiinden Röportajlar"ı başlamıştır. Bu sayıda Adana İnşaat İşçileri Sendikası'nın kongresine geniş yer verilmiştir. 8. sayıda İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın Eyüp Halk Sinemasında yapacağı toplantıya ilişkin bir habere ve Sendika'nın çağrı metnine yer verilmiştir. 8. sayıdaki Hamit Konacı'nın "Türk İşçisi Kemalist'tir" başyazısı ve Mehmet Sayın'ın "İşçi Ücretleri Nasıl Arttırılmalıdır?" başlıklı yazısı oldukça ilgi çekicidir. 8. sayıdaki Mehmet Sayın'ın yazısından sonra bu kez 9. sayıda İsmail Hakkı Kalkan'ın "Ücret Nedir? Nasıl Tesbit Edilir?" başlıklı bir yazısı yayımlanmıştır. Bu yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

> Arz ve talep kanunları içinde takarrur eden ücret ferdi veya kollektif iş akitlerile tesbit edilir. İşçi teşekküllerinin kuvvetli olduğu memleketlerde ferdi iş akitleri yerlerini kollektif iş akitlerine terk etmiştir. (...) Ferdi akitlerin yerine bizim memleketimizde de toplu iş akitlerinin geçmesi şayanı arzudur. Bu şekilde zayıf sınıf olan işçi sınıfının menfaatları daha iyi korunabilir. Ücret, bağlı emek sahiplerinin biricik geçim kaynağıdır; ve bu kimselerin en büyük menfaatleri ücretlerinin artmalarındadır (...) İstihsalden, bağlı say sahiplerine, o anda hakim olan sosyal görüşe göre, hakkını vermek, çalışanın istismarını önlemek medeni her cemiyetin birinci vazifelerinden biridir.

10. sayıda Çukurova Çırçır Fabrikaları İşçileri Sendikası'nın kurulduğu haber veriliyor. Şaban Yıldız'ın yazdığı "İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri'nin Protesto Toplantısı Baltalandı" başlıklı haberde "Protesto toplantısında vazifeli hatiplerden Sendika Genel sekreteri Bay Sabri Tunçdağ, yapacağı tenkitler meyanında Çukurova mensucatçılarını alakadar eden Milli Mensucat Fabrikası'ndaki dokuma işçilerinin iş ihtilaflarının ve ihtilaf mensupları üzerinde yürütülmek istenen tedhiş hareketlerinin arzettiği sömürge zihniyetine, işçi bulma kurumundaki ücret düşürme vasfına ve adam dövmedeki resmi derebeylik saltanatına ve Sümerbank fabrikasında diğer benzerlerinde olduğu gibi işçi menfaatlarına karşı reva görülen isitismar prensiplerini açıklayıp tenkit edecekti" denilmektedir. Ayrıca bu sayıda Şaban Yıldız'ın Arjantin İşçi Ataşesi ile yaptığı görüşmeye de yer verilmiştir. 11. ve 12. sayılarda Çukurova Çırçır Fabrikaları İşçileri Sendikası'nın tüzüğüne yer verilmiştir. 13. sayıda "İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikasının Protestosu" başlıklı haberde nihayet gerçekleştirilen toplantı ile ilgili geniş bilgiye yer verilmiştir.

14. sayıda Nusret Anafarta "200 Kuruşluk Vergi Muafiyetinin Bitmek Bilmeyen Hikayesi" başlıklı uzun yazısı ve Bursa ipek işçilerinin "beyannamesi" yer almıştır. Ayrıca bu sayıda bir sonraki sayıya da sarkan *Cumhuriyet* gazetesinden alınmış "Ücret

TÜRK İŞÇİSİ KEMALİST'TİR

Milli mensucat fabrikası dokuma işçilerinin 8/8/949 tarihinde fabrikanın aleyhinde bir harekette bulunduklarından bahisle; bu hareketten mesul ve müşkül vaziyete düştükleri, dolayısile cezayı müstelzim oldukları ve fakat şimdilik af edildikleri; lakin bundan böyle ufak bir yanlış hareket yapılırsa ağır ceza görecekleri hakkında bilgi edinmeleri için, elebaşı saydıkları, bazı işçilere fabrika umum müdürlüğü "Yazılı İhtar"da bulunmuştur. Bu ihtarda, bilvesile, İşçi sendikası idarecileride unutulmamış.

Bazı işçilere gönderilen "Yazılı İhtar"ı umumi efkar karşısında ele alıp açık konuşalım;

Uzun bir mukaddemeden sonra:

"İdarenin umumi arzuya uyarak tasvip eylediği yeni çalışma tarzının ilk tatbiki günü olan 8-8-949 gününde işe girdiğiniz zaman yeni tahsis edilen tezgahlarınıza geçecek yerde, diğer işçilere de önayak olarak birkaç arkadaşınızla fabrika aleyhine tezahüratta bulundunuz" denilerek birkaç işçinin çalışmak istemediği gösteriliyor. Halbuki, bütün işçiler eski tezgahlarında kalmak istemişlerdi.

"Bizi alakalı teşkilat ve polisin müdahalesine müracat etmeye mecbur tutacak kadar ileri götürdüğünüz hareketiniz bütün bir istihsal şubesinin işini satlerce sekteye uğratmış işletmeyi izrar eylemiştir." deniliyor. Yalnız; devletçi rejimde, çalışmak, çalıştırmamak... Yani işletme durmadan ihtilafı halletmek lazım iken, neden Elektrik akımını keserek işçilerin çalışmamasına sebeb oldular.

"Durum gerek zabıta ve gerekse iş hayatını düzenlemekle mükellef resmi teşkilat tarafından incelenmiş ve bu hareketin bazı kimselerin teşvik ve tahrikleriyle tertip edilerek yapıldığı esefle görülmüştür." denilmektedir. Acaba kendileri kimin teşvik ve tahrikiyle Elektrik akımın kestiler.

"Umumi iktisadi durumdan istifade, güttükleri gaye ve şahsi menfaatları uğruna iş hayatının düzenini bozmak isteyenler elbette adalet huzurunda hesap vereceklerdir." diyorlar da; niçin iş hayatının düzenini bozduklarını bildikleri kimseleri mahkemeye vermiyorlar.

"Bizim en ziyade teessür duyduğumuz nokta işçilerimizin perde arkasında sinsi bir faaliyette bulunarak iş hayatını baltalamak istiyen ve bundan menfaat gören kimselerin iğfalatına ve tahriklerine kapılmalarıdır." diyorlar ama perde arkasında sinsi sinsi çalışanları biz de merak ediyoruz. Perdeyi çekecek olurlarsa herhalde memleket hesabına faydalı bir iş yapmış olurlar. Niçin bunu yapmıyorlar?

Türk işçisi 30 Ağustos zafer Bayramın Kutlu Olsun

"İş hayatını baltalamak istiyen ve bundan menfaat görenler"den memlekete daha muzir kimseler olmayacağına göre ya bunları meydana çıkarmalı veyahut bunun bir iftiradan ibaret olduğunu kendilerinin de kabul etmeleri lazımdır.

"Bunların iğfalat ve tahriklerine kapılarak yaptığımız kanaatı hasıl olduğundan hakkımızda kanuni tatbikat yaptırmayı düşündük. Fakat, Çalışma Müdürünün ısrar ve ricası üzerine gerek cezai takibat ve gerekse idari bir ceza vermekten bu defa sarfınazar ettik." diye lütufta bulunuluyor. Güzel, arada Çalışma Müdürünün ricası olduktan sonra mesele kalmıyor demektir.

"Fakat bir daha iş ahengini bozacak ve işçilerimiz kötü hareketlere sürükleyecek olursanız, işletmenin selaeti için müsamaha göstermeden işinize son verilecektir." diyorlar. Eh, ne yapalım: Milli mensucat fabrikası umum müdürlüğü memleketin adliyesi ise diyeceğimiz yok. Ve yahut da "kanun kasamızda" zihniyeti bunlarda halen yaşıyorsa gene diyeceğimiz yok...

Türk işçisi Kemalis'tir: Eksik fazla, yanlış doğru, ne ise İş kanunu kendisi için güzeldir. Bundan, daima istifade yolarını bulmaya çalışacaktır; bu arada kendi veya karşı tarafın yanlış bir hareketi olursa, gereğine, memleket adliyesi bakar; yoksa Milli mensucat fabrikası umum müdürlüğü değil.

Hamit Konacı (Sayı: 8, 17.8.1949)

Kavgaları" başlıklı uzun bir yazıya yer verilmiştir. 16. sayıda Tarsus'taki Şadi Eliyeşil Mensucat Fabrikası'ndaki iş ihtilafı üzerinde durulmuş, "Grev hakkının verilmesini istemiyoruz" başlıklı yazıya yer verilmiştir. Bu yazıda, Çukurova'ya gelmiş olan Çalışma Bakanı'nın Celal Bayar'ın Malatya'daki konuşmasında grev hakkından söz etmesine atfen grev aleyhinde yaptığı konuşmaya katıldıkları belirtilmekte, "ancak, eldeki mevcut iş kanunu işçiyi tatminden uzak bulunduğu içindir ki, sayın Celal Bayar'ın işçiye grev hakkının tanınması yolundaki beyanatı, işçi camiasında memnunluk uyandırmıştır" denilmektedir. Bu sayıda ayrıca İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın yıllık çalışma raporuna da yer verilmiştir.

17. sayıda "İş ve İşçi Bulma Kurumu Danışma Kurulu Toplanırken" başlıklı uzun başyazıda kurumun çalışma hayatındaki sorunlara kayıtsız kaldığı, iş bulma konusunda yeterince etkili olmadığı, tarım işçilerinin istismarına göz yumduğu, tarım işçilerini elcilerin keyfiliğine terk ettiği belirtilmektedir. 18. sayıda Çalışma Bakanlığı Müsteşarı Fuat Erciyes'in "grev isteyenler Türk değildir" sözüne şiddetli tepki gösterilmektedir. Bu sayıda Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi Müdürü Seyda Yaltırım'ın Cumhuriyet Halk Partisi'nin ileri gelenlerinden olduğu, Demokrat Parti'li işçileri işten çıkardığı, kurumda bir hegemonya yarattığına ilişkin geniş bir haber yayımlanmıştır. İzleyen sayılarda Sümerbank ve Seyda Yaltırım ile ilgili haberlere yer verilmeye devam edilmiştir.

22. sayıda Sümerbank işçilerinin toplantısı ve yapılan konuşmalarının yanı sıra Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi İşçiler Sendikası

tüzüğü de yer almıştır. Bu sayıda işçiler arasında komünizm propagandası yaptığı iddiası ile yargılanan Muzaffer Paker'in beraat ettiği bildirilmektedir. Muzaffer Paker, Halis Ebrü ile birlikte Sümerbank işçilerinin sendika toplantısına katılmış, kısa bir konuşma yapmıştır:

> Giriştiğimiz dava iş ve işçi davasıdır ki bu davaların en mukaddesi budur. Bu memlekette iki zümre var: Birincisi işveren diğeri ise işçidir. (...) Biz burada bugün olduğu gibi, her zaman toplanarak dertlerimizi dileklerimizi temerküz ettirmeye çalışıp aynı fikir etrafında toplandıkça, fikre iştirak edenlerin sayısı yükseldikçe sarsılmaz bir kuvvet teşekkül edecektir ki; bu kuvvet senin birlik ve beraberliğinin teşekkülatından çıkan kuvvettir. Bu kuvveti, memleketimizde tesis edilmiş sendikaların sinesinde toplayacağız. Orası senin dileklerinin, isteklerinin ve ihtiyaçlarının tercümanı ve müdafii olan yer olacaktır. Bugüne kadar seni kapı kulu gibi kayıtsız şartsız saatlarla ve sayısı dahi söylenemiyecek ücretlerle çalıştıran ve senin emeklerinle milyonlara garkolan patronların karşısına çelik kaleler gibi kurulacaktır. Onlar eski işçiyi aradıkça karşılarında işçiyi temsil eden bir kuvvetle karşılaşacaklardır. Sizin topyekun teşekkülatınızdır ki; ferdi ıstıraplarımızı giderecektir.

Aynı toplantıda Halis Ebrü de şöyle bir konuşma yapmıştır:

> Sendika, mağdur işçiler için haklarını aramaz da bir hakem rolüne kalkarsa; elbette ki hiçbir neticeye varamaz. Çünkü bugün işçi ile işveren arasında iki şey çarpışmaktadır. Geçim ve menfaat, işçi geçinmek için tatlı uykusunu feda ederek tezgahının başına koşar ve buna rağmen gayri sıhhi şartlarla çalışır. Menfaatla geçimin çarpıştığı bir yerde geçim işi ile uğraşan bir kitlenin teşekkülü olan bir sendika nasıl olurda menfaat için çalışan patronun kazancını düşünür? Kaldı ki karşı tarafın da, sözde meşru olan, haklarını koruyan işveren sendikaları vardır ve işçiye karşı cephe almıştır. Vatan selameti güzel bir kalkandır. Nerde haklı bir istek ileriye sürülürse karşı taraf derhal harekete geçer ve memleket menfaatını ortaya koyar. Rica ederim, biraz da onlar vatanın selametini düşünsün. (...) Bir taraftan bir avuç insan zevk-ü sefa içerisinde yaşarken, diğer tarafta muazzam bir işçi kitlesi aç ve sefildir. Ve bugün sayısı onbinleri aşan toprak amelesine tatbik edilecek bir kanunumuz dahi yokken, İMTİYAZSIZ SINIFSIZ teranesiyle avutuluyoruz. Halbuki biz, milletce, imtiyazsız ve sınıfsız levhasını taşıyan memleketimizde, imtiyazlılarla sınıf mücadelesi yapıyoruz. Onun için bir sınıfı temsil eden bir teşekkül ancak ve ancak; o sınıfın hakkını korumakla görevlidir.

23. sayıda ise "Emekçi Köşesi"nde kendisini komünistlikle suçlayanlara şu cevabı vermektedir:

> İş hayatı, işçi hareketleri ile alakalanmayı komünistlik mi zanneder bu finolar? Biz işçinin kalkınması, onun sefaletinin önlenmesi yolunda feragat-i nefs ile çalışıyoruz. Ey budala finolar! Bilmiyorsanız öğrenin ki; komünizm sefalet içerisinde olan cemiyetlerde neşvünema bulur. Karl Marx'ın 'La Derniere Victoire'ı - Niha-i Zafer'i doğmak için cemiyetin sefalete düşmesini bekler. Asıl sizler, işçiyi kalkındırmaya uğraşan, bizim gibileri baltalamakla Marx'ın nihai zaferine hizmet ediyorsunuz.

Yine bu sayıda Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi İşçiler Sendikası'nın 1950 yılı çalışma programı yayımlanmıştır. Çalışma programında, Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'ndan ayrılarak Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi İşçiler Sendikası'nın kurulduğu, sendikanın temel ilkesinin sosyal hayatın

ZİHNİYET VE DEREBEYLİK

Sendikalar kurulalı iki seneyi mütecaviz bir zaman geçtiği halde bazı fabrikalar idarecileri hükumetimizin Türk işçisine vermiş olduğu kanuni hakları müdafaa eden sendikacı ve işçi mümessili arkadaşlara karşı kötü alışkanlıklarını devam ettirmek azminde olduklarını maalesef müşahade etmekteyiz.

Biz, şuna inanıyoruz ki; zorbalığın, derebeyliğin ve onun tohumu olan kötü zihniyetin cemiyet içinde artık yeri kalmamıştır. Bu zihniyeti idame ettirmek istiyen, kim olursa olsun, yaptığının hesabını, bitaraflığına bütün kalbimizle inandığımız ve hadiselerle şahidi olduğumuz, adalet önünde vermek mecburiyetinde kalacaklardır.

Son olarak bu zihniyeti taşıyan sayın fabrika idarecilerine şunu hatırlatmak isteriz ki, Türk işçisi kanunların kendisine bahşettiği haktan asla vazgeçemeyecek, şu veya bu şekilde tehditler ise hiçbir zaman sendikacı ve işçi mümessili arkadaşları korkutmak şöyle dursun, kanun çerçevesin dahilinde işçi haklarını müdafaa etmek azmini bir kat daha arttıracaktır.

Ve yine şuna inanıyoruz ki birbirimize karşı ne kadar samimi ve hüsnüniyet sahibi olursak; Milli istihsalimiz o kadar artacak ve milletce kalkınmamıza o nisbette büyük hizmet edilmiş olacaktır.

Manisalıoğlu (Sayı: 2, 24.6.1949)

ÇUKUROVA İŞÇİLERİNE SELAM

- Gözün aydın arkadaş, ey Adana işçisi,
Duyuldu fabrikanda sendikanın gür sesi,
Selam sana kardeşim ey Nusret Anafarta,
Kavuşturdun işçiyi yepyeni bir hayata,
Sana minnetle şükran sana mersiye gerek,
Sıkılsın nurlu elin tazimle eğilerek...

Artık kıvançla çalış hep işinde gücünde,
Sendika haklarını korumak elinde,
Evladına müjde ver:(gazetem de çıktı) de;
Yılların sükutunu parçala bir hamlede..

Karanlıkları nura çıkaran yoldur; bu yol,
Olmayacak belkide dertlerin o kadar bol;
Sendikana, dergine bağlanarak muti ol,
Yükselecek inan ki sendika ellerinde,

Milli Mefahir böyle, birlik böyle kurulur,
Memleket işçileri bu vahdetle kurtulur,
Istıraba acıya gayrı demeliyiz; dur,
Kuvvetin tılsımı var, bükülmez bileğinde,

Size sevgi muhabbet, size selam meserret,
Size huzur saadet, size şeref, şan, şöhret;
Olsun her Türk boyuna zaferin misal, ibret,
Mağrur başlar eğilsin celadetin önünde..

Nazilli, Cevdet Şığay (Sayı: 10, 31.8.1949)

"devlet, işçi ve işveren, yani bu üç kuvvetin el ve gönül birliği ile nizamlanması" olduğu, 1950 yılında ücret, rasyonel çalışma ve prim sorunları ile ilgilenileceği, bunlara yönelik faaliyet gösterileceği belirtilmektedir.

24. sayıda ise Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın 444 üyenin imzalarına dayanarak Milli Mensucat Fabrikası'nda, Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi İşçiler Sendikası'nın Sümerbank Fabrikası'nda 652 üyenin imzalarına dayanarak "toplulukla iş ihtilafı" çıkardıkları haberi yer almaktadır.

Yine bu sayıda, merkezi Ankara'da olan "Türkiye İşçi Sendikaları Merkez Birliği" tüzüğü de yayımlanmıştır. Tüzüğün 3. maddesinde kuruluş amacı "Yurt içinde, 5018 sayılı kanun çerçevesin dahilinde kurulan bütün sendikalar arasında birlik, kardeşlik ve tesanüt esaslarını tahakkuk ettirmek, işçi hak ve menfaatlerini, sosyal adalet prensipleri dahilinde, kanunlarımızda belirtilen esaslar dairesinde ve milli bünyemize uygun şekilde telif etmek, sendikalar arasında zuhur edecek ihtilaflarda hakemlik yapmak, birliğe dahil sendikalarla mahalli resmi daireler arasında gerek kanunların tatbiki yönünden anlaşmazlık vuku bulduğu, gerekse kuruluş gayeleri ile ilgili resmi ve kanuni müracatları layık olduğu alaka ile karşılanmadığı veya vaktinde intaç edilmeyerek şikayet hakkı doğduğu takdirde ilgili bakanlıklar nezdinde birlikçe teşebbüsata geçilerek bunların hal ve intacını temin etmek, üye sendikalar tarafından bakanlıklara yapılan müracaatları merkezden takip etmek ve icaplarının süratle yapılmasını sağlamak, 5018 sayılı kanunun 4 cü maddesinin A, B, C, D, E, F, G, H, İ fıkralarında yazılı faaliyet ve teşebbüslerde bulunmak ve binnetice işçi hak ve menfaatlerini daha tesirli bir şekilde müdafaa ve bunların istihsalinde daha müsbet (devam edecek)" olarak belirtilmektedir. Ancak, tüzüğün geri kalanı bir sonraki sayıya sarkttığından, bir sonraki sayının da yayımlanıp yayımlanmadığını bilemediğimizden[7] Birliğin amacının geri kalanı ve kurucuları ile ilgili diğer bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Türk-İş'ten önce kurulmuş olan ilk tepe örgütü olma özelliği taşıyan Birlik emek tarihi açısından önem taşımaktadır.

SONUÇ

İlk sayısı 500 civarında basılmış olan *İşçi Sesi* gazetesi dört sahife olarak yayımlanmış, Çukurova bölgesinde sendikal basının öncülerinden olmuştur. Başarılı bir yayıncılık göstermemekle birlikte gazetenin varlığı çalışma hayatı ile ilgili resmi kurumları ve işverenleri rahatsız etmiş, işçi sorunlarının daha geniş kesimlere iletilmesini sağlamıştır. Ürkek de olsa Çalışma Bakanlığı'nın grev konusundaki görüşlerine karşı çıkmış, üstü örtülü olarak grev hakkını savunmuştur. Hem CHP'ye, hem de DP'ye mesafeli yaklaşmıştır. İşçi sorunlarının çözümünde devletin temel ilkeleri ve rejimin istekleri ile ters düşmemeye büyük özen göstermiştir. Son iki sayısında sınıfsız, imtiyazsız belgisinin işçi aleyhine işlediği, bu nedenle işverenlere karşı sendikalar aracılığı ile mücadele edilmesi gerektiği dile getirilmiştir. CHP iktidarı döneminde yayın hayatına başlayan *İşçi Sesi* 21. sayısını seçimlerden biraz önce, 5 Mayıs 1950'de çıkardıktan sonra, 22. sayısını yaklaşık iki aylık bir aradan sonra, DP iktidarı döneminde, 15 Temmuz 1950'de çıkarabilmiştir. 1 Ağustos 1950'de çıkan 23. sayıdan sonra, 24. sayı ancak üç ay sonra, 27 Kasım 1950'de çıkarılabilmiştir. 24. sayıya sahiplik yapan Hasan Özgüneş ise 1946 sendikacılarından olup Rasih Nuri İleri önderliğinde 19 Eylül 1946 tarihinde kurulmuş olan Adana İplik ve Dokuma Fabrikaları İşçileri Sendikası'nın kurucularındandır ve CHP'ye yakındır. Bütün bunlar *İşçi Sesi*'nin son sayılarda yazı kadrosunun değişmesi ile birlikte işçi sorunlarına yaklaşımının da değiştiğini, yeni iktidar döneminde mali sıkıntılar kadar siyasal baskılar nedeniyle de varlığı sürdüremediğini düşündürmektedir. *İşçi Sesi*'ni çıkaran ilk ekipten Nusret Anafarta ile Şevki Erencan'ın tekrar, birlikte bir yıl sonra 10 Eylül 1951 tarihinde *Güney İşçi Postası*'nı çıkarmaları bu tezi destekler görünmektedir.

İşçi Sesi kısa süren yayın hayatında çok etkili olmamakla birlikte, dönemin sendikacılarının görüşleri çerçevesinde bir yayın politikası izlemiş, işçileri bilinçlendirmekten çok, onların sorunlarını dile getirmeyi amaçlamıştır. Tüm eksiklik ve yetersizliğine rağmen bir boşluğu doldurmaya çalışmış, işçi sorununa ikinci cepheden de bakılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu açıdan da amaçlarına ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sendikal basın birikimi açısından bir ilk adım olmuştur. ■

1. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1993, s. 288, 302.
2. *Sendika Yolu*, Sayı: 1, 18 Ağustos 1948.
3. Bu dönemin sendikacılığı ve işçi eylemleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız Yüksel Akkaya, "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri (1923-1960)", *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 5, 1997, s. 183-200.
4. *Agm.*, s.195.
5. *İşçi Sesi*, Yıl: 1, No: 1, 18 Haziran 1949.
6. Bu güvence arayışının temel nedenlerinden birisi dönem boyunca estirilen anti-komünist rüzgârlar ise, bir diğer nedeni de gerek işverenler tarafından, gerek basın tarafından sendikacıların sık sık komünistlikle suçlanmalarıdır. 1952 yılının mart ayı başında Nazilli Basma Fabrikası'nda komünist faaliyetleri gerekçesiyle işçiler ile sendika başkanı Cevdet Şığay'ın tutuklandığını haber veren gazeteler Adana'da Çukurova Çırçır Fabrikaları İşçileri Sendikası'nda ve sendika başkanı Nusret Anafarta ile *Güney İşçi Postası* yazı işleri müdürü ve sendikacı olan Hasan Özgüneş'in evlerinde polis tarafından arama yapıldığını da bildirmektedir. Ancak arama sonunda tutuklamaya gerekçe olacak bir şey bulunamamış, sendikadan alınan evraklar geri verilmiştir. *Güney İşçi Postası*, Yıl: 1, Sayı: 22, 10 Mart 1952. Bu iki kişi sürekli komünistlikle suçlanan *İşçi Sesi*'ni de çıkarmış olan sendikacılardır. Nazilli Basma Fabrikası'nda sendikacı olan Cevdet Şığay'ın "Çukurova İşçilerine Selam" başlıklı bir şiiri *İşçi Sesi*'nin 10. sayısında yayımlanmıştı.
7. *İşçi Sesi*'nin Milli Kütüphane'deki son sayısı 27 Kasım 1950 tarihinde yayımlanmış olan 24. sayıdır. Son sayılarını ayda bir, iki ayda bir çıkarabilen *İşçi Sesi*'nin 24. sayıdan itibaren kapanmış olabileceği düşünülebilir.

TARİHÇİ LUCIEN FEBVRE
50 YIL ÖNCE İSTANBUL'DAYDI

HÜLYA BALCI

3 Mayıs 1948 günlü *Cumhuriyet* gazetesinde Fındıkoğlu imzalı yazı ünlü Fransız tarihçi Lucien Febvre'in üç konuşma yapmak üzere İstanbul'a geldiğini haber veriyordu. O yıllarda Febvre Fransa'nın en önde gelen tarihçisiydi ve derin birikimiyle tarihyazıcılığına yeni bir yön vermişti. Genellikle Lucien Fevbre'in adı Marc Bloch ile birlikte anılır. Günümüz Fransız tarihyazıcılığında her iki tarihçi de hâlâ egemen konumlarını sürdürüyorlar. Kuşkusuz 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Fransız entelektüel yaşamı Febvre'in tarih anlayışının yeşerdiği ortamdır. Bu ortam gözardı edilerek Febvre'i anlamak olanaksızdır.

Nitekim bu ortamla bağlantılı olarak J. Revel, Febvre'in dört etki altında kaldığını vurgular. İlki Vidal de la Blache'ın coğrafyasıdır. Coğrafyacının bir mekânı çözümlemesi gibi, tarihçinin de belirli bir alanda iz sürmesi ve ilişkiler ağını çözümlemesi gerekir. İkinci etki Durkheim ve Fransız sosyoloji okuludur. Febvre bu alanda bir yöntem, bir bilimsel proje ve bir entelektüel toplumsal ortam bulur. Nitekim sonraları *Annales* dergisi bu ortamdan esinlenir. Üçüncü etki alanı psikolojidir. Psikoloji yüzyıl dönemecinde yapılanmakta olan tüm sosyal bilimlerde etkindir. Sonuncu etki ise ters derinlikli bir etkidir. O günü kadar üniversitede okutulan siyasal, diplomatik ve askeri nitelikli "menkıbevi" tarih anlayışıdır.

Lucien Febvre

1878 yılında dünyaya gelen Febvre, 1911'de yayımlanan tezi *II. Philippe ve Franche-Comté* ile uzun tarih eğitimini bitirir ve ilk akademik görevine Dijon'da bir üniversitede başlar. I. Dünya Savaşı boyunca süren askerliğinin bitiminde Almanlardan geri kazanılan Alsace'da bir Fransız üniversitesinin kurulması için Strasbourg'a çağrılır. 1920'de Marc Bloch'un da buraya gelmesiyle doğan dostluk Ocak 1929'da Febvre ve Bloch'un ortak editörlükleri altında yayımlanmaya başlayan *Annales d'histoire économique et sociale*, in ortaya çıkmasına yol açar. Uzun yıllar ayakta kalan ve etkileri Fransa'yı aşıp tarihçilikte yeni bir akım, bazılarınca bir "ekol" yaratan *Annales* Febvre'in hayatının odak noktalarından birini oluşturur.

Febvre 1933'te College de France'ta tarih profesörü olur ve bu sıralarda *Encyclopédie Francaise*'in editörlüğünü üstlenir. Fransız öğretim reformu komitesinde çalışır ve 1945-50 yılları arası ülkesini Unesco'da temsil eder. Bunların yanında ünlü Ecole des Hautes Etudes'ün Altıncı Kısmı'nı kurmada öncü olur ve Henri Berr'in editörlüğünde yayımlanan "Evolution de l'humanité" serisine tarihsel coğrafya konusunda bir giriş yazarak katkıda bulunur

Febvre'in *Annales* hareketine yön veren tarihçilik anlayışının öncelikle 1920'lerde Fransa'da geleneksel tarihçilere ve siyasi tarihin hâkimiyetine karşı oluşmuş bir tepkiyi barındırdığı söylenebilir. Diğer sosyal bilimlerle etkileşim içinde olan bir tarihçilik, daha geniş ve daha insancı bir tarih *Annales*'in çıkış noktasını oluşturur. Febvre'in tarihçiliğin zenginleşmesi, konularının çeşitlenmesi gibi kaygılarla farklı disiplinlerle kurulması gerektiğini düşündüğü işbirliği, onun durumunda en fazla coğrafya ve psikoloji alanlarıyla gerçekleşir.

Febvre tarih ve coğrafyayı bir araya getirirken doğanın insana bir yapturımı olmadığını, coğrafi unsurların evrensel olarak kültürleri ya da psikolojik tipleri belirleyebilecek bir bütünlük oluşturmadığını savunur. Ona göre insanlar bulundukları coğrafyaya uyum sağlarken zorunluluklarla değil, ,olanaklarla karşı karşıyaydılar. Önemli olan, insanların coğrafyalarıyla olan ilişkileridir. Febvre için "doğal sınırlar" yoktur, toplulukları ayıran bir nehir aynı zamanda onları birbirine bağlayan bir rota olabilir.

Febvre ayrıca tarihsel psikoloji ve daha belirgin olarak toplum davranışı ve mentalitesi (düşünme biçimi) ile yakından ilgilenir. Ona göre psikoloji tarihin en temel zeminidir ve "toplum psikoloji"sindeki ilerleme büyük ölçüde tarihin gelişimini etkileyecektir. Bu alana kazandırdığı ilk eser ise Luther üzerine psikolojik bir çalışmadır.

Geçmişi "anlamak", ona göre, nedensellik ilişkilerini kurmakla olasıdır. Bazı önemli kişilerin tarihteki etkilerini tanırsa da öncelikle siyasi, toplumsal ve entelektüel yapılardaki değişimlerle ilgilenir. Dahası, Febvre için tarihin toplumsal yararlılık boyutu vardır, işe yarar bir tez öne sürmeden birçok ayrıntıyı bir araya getirmek gerçek tarihçilik değildir.

İktisat Fakültesi hocalarından Profesör Ziyaeddin

FINDIKOĞLU'NA GÖRE LUCIEN FEBVRE

M. Lucien Febvre Fransa'da kuru ve hikayeci tarihten büsbütün başka bir tarih telakkisine isyan edildiği bir zamanda yetişti ve buna karşı yapılan aksülamellere şahit oldu. Başka bir ifade ile, bir tarafta sadece tarih, öte tarafta tarihi tefsir eden ruhiyat, sosyoloji ve coğrafya sistemleri. Fransız alimi iki taraftan da istifade etmesini bilen bir kavrayışa sahiptir. Bugün Türk tarihçiliği bu neviden kavrayışlara son derece muhtaçtır. Tarihçiliğimiz içtimai bünyemiz icabı olarak, yalnız resmi ilim müesseselerinde yaşayabiliyor. İstanbul ile Ankara'nın tarih tedris eden enstitülerinde bizi tatmin etmekten uzak bir hava hakimdir. Fransız birliğini "tarih vasıtası" ile inşa eden Jules Michelet'yi 1948'de neşrettiği bir eserle ve hiç şüphesiz milli birlik krizi içindeki Fransa'nın "bugün"ünü "dün"üne bağlamak maksadiyle tanıtan ve bu tanıtışını hafta içindeki derslerinden birinde Türk dinleyiciler huzurunda da tekrarlayacak olan Lucien Febvre'den tarihçilerimizin ve tarih tedrisatımızın alacağı dersler çok büyüktür. Son onbeş sene içinde demagoji kurbanı olan tarih öğretimi o havanın müsbet tefekkürü baltalayan tesirinden şimdi olsun kurtulabilmiş midir ? Yalnız ve yalnız müsbet vesikaları bulunan bir başlangıçtan başlıyarak 19. asra kadar getirmiş, 19. asrı Michelet'nin ifadesi ile bir "Résurrection"a, Lucien Febvre'e göre "tam bir yeniden kurma / reconstitution integrale"a tabi tutmuş, nihayet "bugün"ün içtimai hayat ve müesseselerine parmak basmış bir Türk ve Türklük tarihinin ilk ışıklarını olsun vücuda getirebilecek şekilde bir maarif politikası takib edebiliyor muyuz ?

(Prof. Fındıkoğlu, Hadiseler-Düşünceler / Fransız Tarih Aliminin Ziyareti Münasebetile", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1948.)

Fahri Fındıkoğlu daha önce Strasbourg'da Febvre'in derslerini izlemiştir ve bu nedenle Febvre'in İstanbul'a gelişinin önemini yazısında vurgular. Febvre konferanslarında ya da vereceği derslerde üç konuya değinecektir: "1948 yılı Fransa'sının tarih akımları", "Michelet'nin tarihi ve Fransız birliği" ve "Tarihin niteliği".

20. yüzyıl Fransız tarihçiliğine damgasını vuran *Annales* bir süre sonra Türkiye'de de etkisini gösterecektir. Nitekim daha o tarihlerde derginin sayfalarında Türkiye'yi doğrudan ya da dolaylı ilgilendiren, bu arada Prof. Ömer Lutfi Barkan'ın çalışmalarıyla ilgili sayfalara da rastlandığı, yazının dipnotunda verilmektedir. Özellikle 60'lı ve 70'li yıllarda ekonomik ve toplumsal sorunları içeren tarih çalışmaları zaman zaman *Annales* ve devamı niteliğindeki (Yeni Tarih) *La Nouvelle Histoire* çizgisinde bir söylemi benimser.

Seçkin bir tarihçi ve sosyolog olarak nitelendirdiği Febvre, Fındıkoğlu'na göre, öğretim işi dışındaki çalışmalarıyla yalnızca "kürsü ve hücre âlimi" olmadığını göstermektedir. Tarihçiliğinin yanı sıra o, "ilmî aksiyon", bilimsel eylem alanında da bir kahramandır. Dahası, "reelin çirkinliklerini ilim yolu ile temizleyen hareketli ve hareketçi fikir adamlarının pek çok az olduğu bir memleket gençliğine böyle bir kahramanı örnek insan olarak göstermek lazımdır."

Fındıkoğlu, Febvre'in kişiliğinden olduğu kadar tarih anlayışından da ders alınması gerektiğini öne sürer. Türkiye'de o sıralarda süregelen anlayışı eleştirerek Türk tarihinin de farklı disiplinlerden yararlanması konusunda benzer bir anlayışa ihtiyacı olduğunu vurgular. Ona göre, Türk tarihçiliği, toplumsal bünyenin gereği olarak, yalnız resmi kurumlarda yaşayabilmektedir. İstanbul ve Ankara'daki tarih enstitülerinde tatmin edici olmaktan uzak bir hava hüküm sürmektedir. Türk tarih öğretimi son onbeş yıldır demagojiden ve olumlu düşünceyi baltalayan tesirinden kurtulamamıştır. Ayrıca "Hititoloji", "Akadoloji", "Sinoloji"lerden önce Türkiye'nin kendi sorunlarına eğilmeli ve harekete yönelik birer "ilim davası" olarak ele alınmalıdır. Fındıkoğlu'nun dileği Febvre'in bu ziyaretinin tarih ve sosyal bilimlerle ilgili kurumlarda toparlanmaya yol açabilmesi ve bazı sorunların gözden geçirilmesi ve çözüme kavuşturulması konusunda bir ortam yaratabilmesidir.

Febvre 1953 yılında bir dizi makalesini bir araya getirir ve *Combats pour l'Histoire* (Tarih İçin Mücadeleler) başlığı altında yayımlar. Bu derleme belki de Febvre'in yüzyılımız tarihyazıcılığı üzerinde etkisini en belirgin bir biçimde ortaya koyar. Diğer tarihçilere oranla tarihsel pratiğin bütünlüğünü en kapsamlı bir biçimde düşünen, tarihin nesneleri ve yöntemleri için eskiye oranla köklü bir biçimde farklı bir kavramsallaştırmanın gerektirdiği kurumsal araçları yaratan bir tarihçinin görüşlerini içerir bu ünlü derleme. ■

LUCIEN FEBVRE HAKKINDA KAYNAKLAR

F. Braudel, "Lucien Febvre," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, c. 5, s. 348-350.

H.-D. Mann, *Lucien Febvre. La pensée vivante d'un historien*, Paris, A. Colin, 1971.

J. Revel, "Lucien Febvre," *Dictionnaire des sciences historiques*, yayına hazırlayan Andre Burguiere, Paris, PUF, 1986, s. 279-282.

Palmer A. Throop, "Lucien Febvre", *Some 20th Century Historians*, yayına hazırlayan S. William Halperin, The University of Chicago Press, Chicago, 1961, s. 277-298.

Peter Burke, *The French Historical Revolution, The Annales School, 1929-1989*, Stanford University Press, Stanford, California, 1990.

Peter Burke, *History and Social Theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993

Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 1984.

R.S. "Lucien Febvre," *La Nouvelle Histoire*, Paris, CEPL, 1978, s. 173-176.

LUCIEN FEBVRE'İN ESERLERİ

Philippe II et la Franche-Comté, étude d'histoire politique, religieuse et sociale (1912)

La Terre et l'évolution humaine, introduction géographique à l'histoire (1922)

Un destin, Martin Luther (1928)

Le Problème de l'incroyance au 16e siècle: la religion de Rabelais (1942)

Makalelerinden oluşan kitaplar:

Combats pour l'Histoire (1953)

Au coeur religieux du 16e siècle (1957)

Pour une histoire à part entière (1962)

MICHAEL TIPPETT'TEN ADNAN SAYGUN'A MEKTUPLAR

EMRE ARACI

İngiliz çağdaş müzik ekolünün en önemli üyelerinden birisi olan Sir Michael Tippett 8 Ocak 1998'de Londra'da 93 yaşında öldü. Tippett neredeyse bir asır kadar süren ömrü boyunca yirminci yüzyıl çağdaş klasik müzik repertuarına *A Child of Our Time* oratoryosu ve *The Midsummer Marriage* operası gibi kalıcı ve önemli eserler kazandırarak sadece İngiliz değil, dünya müzik tarihinde de saygın bir konuma ulaşmıştı. İlerleyen yaşlarında dahi gençlik dolu dinamizmi, açık fikri ve halkı kucaklayan felsefesi, Tippett'in en önemli özelliklerden olup, kendisini hayatının her döneminde seyahatlerle dolu, sonsuz bir öğrenme arzusuna itmişti. Bu makalede, ölümünün üzerinden çok kısa bir zaman geçmiş olan bu değerli İngiliz bestecisinin, herhangi bir ansiklopedide bulunabilecek standart yaşam öyküsünü sizlere aktarmak yerine, kendisinin ülkemizle ilgili olan ve bugüne kadar hiç bilinmeyen bazı ilişkilerini ortaya çıkartmak yoluyla anılması amaçlanmaktadır.

Michael Tippett'in, kısıtlı da olsa, Türkiye ile iki önemli bağlantısı vardır; bunlardan birincisi hayatının son dönemlerine doğru ülkemize karşı duymuş olduğu ilgiden dolayı buraya yapmış olduğu seyahatleri, ikinci ve belki de en önemlisi, bestecimiz Adnan Saygun ile 1946 senesinde başlayan ve kısa süre devam eden dostluğudur. Tippett'in Adnan Saygun ile olan dostluğuna ışık tutan en önemli belgeler ise İngiliz bestecisinin Saygun'a yazmış olduğu ve bugün orijinallerinin Bilkent Üniversitesi Adnan Saygun Müzik Araştırma ve Eğitim Merkezi Arşivi'nde bulunan mektuplar ve Saygun'un kendisinin tutmuş olduğu bir anı defteridir.[1] Adnan Saygun ile Michael Tippett'in dostlukları 1946 senesinden 1959'a kadar yaklaşık 13 sene aralıklarla devam etmiş, ancak bundan sonra irtibatları tamamen kopmuştur. Tippett'in Saygun'a yazmış olduğu toplam 17 mektup ve bir kartpostal bulunmaktadır. Bunların 14 tanesi 1946 ve 1947 senelerinde yazılmış, geri kalanları ise 1948, 1955 ve 1959 senelerinde yollanmıştır. Bu tarihten sonra aralarında herhangi bir yazışmanın olduğuna dair bir belge yoktur. Aralarındaki irtibat o derece kopmuştur ki, Tippett'in 1996 senesine gelindiğinde Saygun'un 1991'deki ölümünden dahi haberi yoktur.[2] Buna bir başka örnek olarak da Tippett'in Saygun hayatteyken ülkemizi iki defa ziyaret etmiş olması ve kendisini hiç aramamış olması verilebilir. Her ne kadar dostlukları kısa bir zaman çerçevesi içerisinde sürmüş ise de birbirinin çağdaşı bu iki farklı ülke bestecisinin karşılıklı yardımlaşma çabaları, bu dönemde Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasındaki kültürel bağları geliştirme yolunda yapılan önemli girişimleri yansıtmaktadır.

Adnan Saygun, Michael Tippett ile 1946 senesinin sonbaharında, kendisi British Council'in davetlisi olarak Londra'da bulunurken tanışmıştır. Tippett ile bu aşamada ilginç bir ortak noktaları vardır; her ikisi de aynı dönemlerin bestecileri olup, isimlerini ikinci dünya savaşı zamanında bestelemiş oldukları oratoryolar ile duyurmuşlardır: Tippet'in *A Child of Our Time*'ı ve Saygun'un *Yunus Emre*'si. Her ne kadar iki eser müzik dili açısından farklı da olsalar, yapısal anlamda Handel tarzı oratoryo kalıbında olduklarından dolayı bir benzerlik göstermektedirler. Nitekim ileride de görüleceği gibi, bestecilerin karşılıklı dostluk ve yardımlaşmaları tamamen bu iki eser üzerine kurulmuştur. Saygun'un 1942'de besteleyip, nihayet dört sene sonra Ankara'da büyük zorluklarla seslendirebildiği oratoryosu kendisini bir anda önemli bir konuma getirmiş ve şüphesiz British Council'in bir aylık İngiltere daveti de bunun sonucu olarak gerçekleşmişti. Saygun 19 Ekim 1946'da savaştan çıkmış bir Londra'ya vardı; etrafta o derece bir kıtlık devam etmekteydi ki, karısı Nilüfer Hanım'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Yanımda kâğıt getirmemiştim. Otelden ancak bir tek bu kağıdı verdiler. Burada hiç bir sey bulunmuyormuş. Yarın biraz kâğıt bulmaya çalışacağım.....Lazar Levy'e ancak yarın yazacağım çünkü kâğıt yok".[3] Burada ilginç olan durum ise kâğıt dahi zor bulunan Londra'da konserler ve sanatsal faaliyetlerin devam etmesi olup, Saygun gibi bir Türk bestecisinin de büyük masraflarla sırf sanatsal bağları geliştirmek amacı ile davet edilmesidir.

Saygun'un Tippett ile ilk defa bir araya gelmesi, Londra'ya varışının ikinci gününde British Council'in Grosvenor Square'de verdiği bir öğlen yemeği sırasında olmuştur. Davetliler arasında Tippett'ten başka diğer bir önemli besteci olarak Arthur Bliss (1891-1975) de vardır. Anı defterinde bu ilk tanışma şu şekilde anlatılmıştır:

> Bliss çok mütevazı ve kibar; Tippett samimi, biraz coşkun tabiatlı olduğu ve adetlere fazla kıymet vermediği görülüyor. Yemekte türlü şeylerden konuşuldu. Bliss'in benim sanat temayüllerimi öğrenmek arzusunda olduğu, sorduğu suallerden belli oluyordu. Tippet'ten ise biraz uzak düşmüştüm. Mamafih beni idare ettiği koroyu dinlemek üzere saat beşte Schott

mağazasına davet etmeği ihmal etmedi.[4]

Bu sıralarda Tippett Morley College'deki müzik bölümünün başında bulunmaktadır ve Saygun'u derhal provasına davet etmesi kendisine karşı göstermiş olduğu yakınlığın bir belirtisidir. Nitekim Saygun provaya katılmakla kalmamış, hatta bu süre içerisinde bir ara kendisi de koroda söylemiştir. Bu olayı anılarında şu şekilde izah etmektedir:

> Tippett ile birlikte Morley College'deyiz (saat 6). Çalışmalara başlayıncaya kadar yarım saat binayı dolaştım. Bu binanın bombardıman neticesinde haraboldığunu Tippett söylemişti. Son kalan kısımdaki faaliyet hayret vericidir. Lisan derslerine, kütüphaneye, spor salonlarına, koroya akın akın insan geliyor. Bina durmadan dolup boşalıyor. İspanyolca öğrenenlerin fazla olduğunu gene Tippett söyledi. 6.30 da takriben yüz kişilik bir koro çalışmalara başladı. Bu koronun azası, muhtelif faaliyetlere koşanlar gibi hep gündüz mağazalarda, yazıhanelerde veya fabrikalarda çalışan insanlar imiş ve kolejin bulunduğu ya da fakirlerin mahalleleri imiş. Koristlerin üstü başı hakikaten fevkalade değil. Tippett bana da bas partisi verdi ve çalışmaya başladık. Eserler şunlardı: Purcell *Ode to St. Cecilia*, Britten: *Rejoice the Lamb*. Bu eserleri söyleyenler amatörlerdir. Konserlere bir kısım profesyonel korist de iştirak eder imiş. Fakat bu haliyle de koro oldukça güzeldi. Ben kendimin biraz daha titiz olacağımı sanıyorum. Britten hakkında bir hüküm vermek için başka eserlerini de tanımak doğru olur.[5]

Adnan Saygun

Saygun İngiltere ziyareti boyunca Londra'dan başka Manchester'ı görmüş ve daha sonra İskoçya'ya geçerek Edinburg şehrinde de temaslarda bulunmuştur. Londra'da Türk müziği üzerine bir konferans verdikten sonra da, kasım ayının sonlarına doğru İngiltere adasından ayrılarak *Yunus Emre* oratoryosunun Paris temsilini düzenlemek üzere Fransa'ya geçmiştir. İşte Saygun ve Tippett arasındaki Fransızca mektuplaşmaların çoğu Saygun'un Paris'te bulunduğu sıralarda gerçekleşmiştir. Ne yazık ki, bugün sadece Tippett'in mektupları mevcuttur, çünkü son derece sistematik ve düzenli çalışan Saygun bunları saklamıştır, maalesef Tippett ise Saygun'un hiçbir mektubunu tutmamıştır.[6] Her ne kadar tek yanlı da olsa, mektuplardan anlaşıldığına göre Saygun, Tippett için Fransa'da temaslarda bulunacaktır. Bu sıralarda Tippett'in senfonisinin 18 Aralık'ta Paris'te seslendirilmesi söz konusudur; Tippett de konseri dinlemek üzere Paris'e gelmeyi ve bu vesile ile Saygun'u tekrar görebilmeyi arzu etmektedir. Türk bestecisine aynı zamanda Belçika Radyosu'nda çalışan Paul Collaer ile görüşmesini tavsiye eder ve ilk mektubunun sonuna şu satırları ekler: "buraya [İngiltere'ye] yapmış olduğunuz ziyaret beni çok duygulandırdı, sevgili dostum".[7]

Üç gün sonra Saygun'a tekrar bir mektup yazan Tippett, bu sefer kendisine *Yunus Emre* oratoryosu ile ilgili olarak BBC'nin klasik müzik yayınlarını düzenleyen üçüncü kanalı ile görüştüğünü bildirir ve Saygun'dan Paris'te kaldığı otelde kendisine de bir oda ayırtmasını rica eder.[8] Ancak, bir sonraki mektubun bildirdiğine göre, Tippett'in konseri iptal olmuş ve Paris'e gitmekten vazgeçmiştir, fakat Türk bestekâr dostuna şu ilginç haberi verir: "7 Aralık'ta keman sonatınızın bazı bölümleri Türkiye radyosundan Londra'da yayınlandı".[9] Tippett'in büyük olasılıkla kastettiği Saygun'un keman sonatını kısa dalga yayını ile Türkiye radyosundan dinlemiş olduğudur. Bu havadis Türkiye'deki çağdaş müziğin gelişimine önemli bir ışık tutmaktadır. Bu arada Tippett'in oratoryosu *A Child of Our Time*'in Brüksel'de Ocak ayında temsili olacaktır. Saygun da provaları dinlemek üzere Tippett ile Brüksel'de buluşur: ".....radyoya gittim, Tippett'i buldum. Buradaki orkestra şefi beni de yemeğe davet etti. Öğleden sonra Tippet'in çalışmasında bulundum".[10] Saygun, Tippett sayesinde Belçika Radyosu program müdürü Paul Collaer ile de görüşmüştür. Collaer, Saygun'a o sene içerisinde bestecinin sadece *İnci'nin Kitabı* adlı eserini programa alabileceklerini söyler, ancak Saygun bir sonraki yıldan itibaren Belçika Radyosu'nun programlarına muntazaman girmeği ümit etmektedir.[11]

Bu arada Tippett Londra'ya geri dönmüş, hem Saygun ile mektuplaşmaya devam etmiş, hem de Türk dostunun eserlerini İngiltere'de yayımlatabilmek için kendi yayınevi olan Schott firması ile görüşmüştür. Saygun'a bu haberi şu şekilde verir:

> Schott oratoryonun [Yunus Emre] partisyonunu görmek istiyor. Eseri düşünüyorlar. Eğer Schott oratoryoyu basmaya karar verirse, Türkiye'deki Kültür Bakanlığı bu konuda herhangi bir şey yapabilir mi? Türkiye'de eseri satın alacak bir [kurum] olması riski azaltacaktır.....Bu muazzam eserin temsil tarihini öğrenmek istiyorum.[12]

Saygun'un İngiltere ziyareti sırasında amaçlarından bir tanesi de kendisine yurt dışında eserlerini basabilecek bir yayınevi bulabilmektir; nitekim bu süreç içerisinde Boosey & Hawkes ve Augener firmaları ile de irtibat kurmuştur. Schott firmasından İngiltere ziyareti süresince bir sonuç alamadıysa da Saygun bu arzusunu 1950 senesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı bir ziyaret sırasında

anlaştığı Southern Music firması ile yerine getirmiştir.[13]

İki besteci aynı zamanda birbirlerinin eserlerini karşılıklı ülkelerinde icra ettirmek için girişimlerde bulunmaya söz vermişlerdir. Tippett Saygun'un oratoryosunu Londra'da temsil ettirebilmek için kendi korosu ile bir konser yapmayı dahi aklına koymuştur. Hatta Saygun'a bu dönemlerdeki yazmış olduğu mektuplardan da bu açıkça anlaşılmaktadır:

> Paris'te müziğimle ilgilendiğiniz için size teşekkür etmek istiyorum. Bay Ronald Monmal, Satie hakkında bir konferans vermek üzere Londra'ya davet edilmişti. Bana sizin Paris'te en çok aranan kişi olduğunuzu söyledi.....Sizin oratoryonuzu gelecek sene Mart veya Mayıs 1948'de Londra'daki bir konserimde idare edip edemeyeceğimi düşünüyorum. Hatırlarsanız masraflar konusunda konuşmuştuk; benimle Londra'da yaşayan Türkler arasında bir irtibat kurabilir misiniz? Burada yaşayan Türkler sizi davet ettirebilir.[14]

Sir Michael Tippett 1987'de Nemrut Dağı'nda.
Fotoğraf: Graam Modlen

Tippett bu vesile ile Saygun'a Paris temasları bittikten sonra tekrar Londra'ya gelmesini tavsiye etmiştir:

> Türkiye'ye gitmeden birkaç günlüğüne Londra'ya gelirsiniz, böylece hem ben, hem de Schott [yayınevi] ile görüşmüş olursunuz. Benimle kalabilirsiniz.[15]

Saygun ise oratoryosunun Paris temsili üzerinde son hazırlıkları yapmaktadır. *Yunus Emre* oratoryosunun ilk Paris temsili 29 Mart'ta bestecinin idaresinde gerçekleşmiştir ve Fransız radyosundan da naklen yayınlanmıştır. Ancak bu yayın Türkiye'den dinlenememiştir; Cornwall'da radyosunun başında bulunan Tippett ise yayının zayıf oluşundan dolayı oratoryoyu dinleyememenin üzüntüsünü duymaktadır.[16] Ancak Saygun Paris temasları bitiminde İngiliz besteci dostunun sözünü dinleyerek Londra'ya geri dönmüştür ve Tippett'i Oxted'de bulunan evinde ziyaret etmiştir. Saygun, Tippett'e Paris orkestralarının disiplinsiz tavırlarından yakınmıştır - orkestra üyeleri provalar esnasında gazete okumaktadırlar- ve Tippett'i onlarla hiçbir konser anlaşmasına girmemesi üzerine uyarmıştır.[17]

Saygun başarılı bir Avrupa seyahatinden sonra yurda dönüşünde Tippett'i Ankara'ya davet ettirmek için derhal girişimlerde bulunmuştur. Nitekim bu sıralarda bir Türk-İngiliz müzik festivali gerçekleşmek üzeredir. Saygun bunu fırsat bilerek İngiliz dostunun adını teklif etmiştir. Tippett'in memnuniyeti ise yazmış olduğu mektuptan son derece açıktır:

> Gelecek baharda Ankara'ya davet edilmemiz için benim ve Sir Malcolm Sargent'ın adlarını British Council'e teklif etmeniz beni çok mutlu etti. Ümid ederim ki Londra'daki British Council benim için bir sorun çıkartmaz. Ben hâlâ resmi bir insan değilim. Not: Sevgili dostum beni henüz tanımıyorsunuz. Beni Ankara'ya davet etme teklifinizi duyunca çok heyecanlandım. Ancak kendimi tutmaya ve fazla heyecanlanmamaya çalışıyorum. Kendimi ancak bu şekilde bu negatif dünyaya karşı koruyabiliyorum. Dostluğunuza ve davetinize karşı ne kadar hassas olduğumu görüyor musunuz?[18]

Tippett'in endişeleri maalesef doğru çıkmıştır; British Council kendisinin Ankara'ya yollanmasına karşı çıkmıştır, ancak bu sefer Saygun tekrar devreye girmiş ve Tippett'i Türk hükümeti kanalı ile davet edilmesi için uğraşmıştır. Buna Tippett şu şekilde cevap verir:

> British Council'den Ankara'ya yollanmayacağıma dair haber almak beni gerçekten şaşırttı. Gelecek Nisan bir koro ile İngiliz müziği üzerinde çalışmak üzere Türk hükümeti beni davet etti. Ev sahiplerime faydalı olabilmek bana çok büyük mutluluk verecektir.....Zihnimi dinlendireceğim bu Türkiye ziyaretini sabırsızlıkla bekliyorum.[19]

1940'lı yılların sonlarına yaklaşılırken Adnan Saygun ile Michael Tippett arasındaki yazışma da azalmaya başlamıştır. Tippett'in bu dönemde 1948 senesinde yazmış olduğu son mektupta Türkiye'ye gelememekten dolayı duyduğu üzüntü dile getirilmektedir; yorgun ve yalnızdır. Türk besteci dostundan kendisini bir daha ziyaret edip edemeyeceğini sorar.[20] Bu mektuptan sonra iki besteci yedi sene kadar bir daha yazışmazlar. 1955 senesinde Tippett'e bazı hediyelerle beraber ilk mektubu Saygun yollar. Tippett bu zaman içerisinde Sussex'teki Tidebrook malikânesine taşınmıştır. Saygun'un *Kerem* operası temsil edilmiş, Tippett'in ise *The Midsummer Marriage* operası Covent Garden'da fiyaskolu bir temsil ile sonuçlanmıştır. Ancak iki besteci bir daha 1958 senesine kadar karşılaşmazlar. 1958 Saygun için son derece önemli bir yıldır: sekiz seneden beri üzerinde ça-

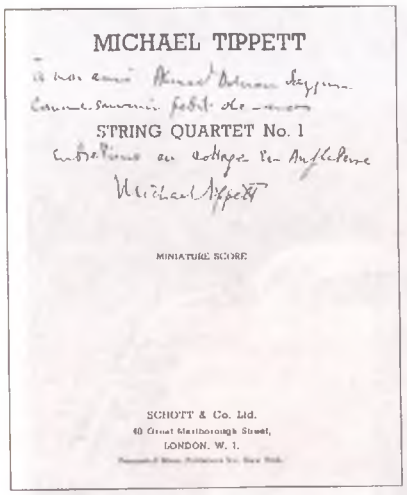

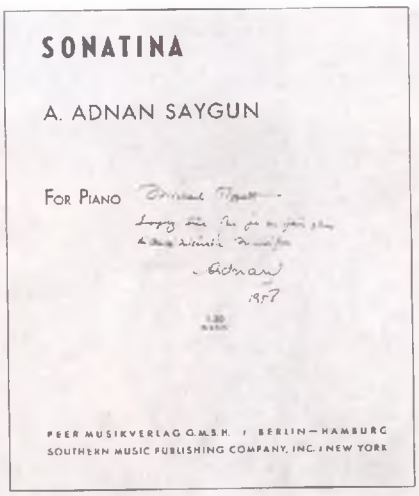

lıştığı *Yunus Emre* oratoryosunun New York temsili gerçekleşmek üzeredir ve Brüksel Fuarı'nda birinci piyano konçertosunun kendi idaresinde, İdil Biret'in yorumu ile dünya prömiyeri gerçekleşecektir. Bu seyahatleri sırasında Londra'ya uğradığında Tippett ile tekrar buluşurlar. Saygun bu buluşmada Tippett'e Southern Music tarafından basılmış olan Op. 15 piyano için Sonatina'sının bir kopyasını imzalı olarak hediye eder; yirmi sene evvel bestelemiş olduğu yapıtın üzerine de şu notu yazmıştır: "Emin olunuz ki artık böyle berbat müzik yazmıyorum".[21] Tippett ise daha önceden Saygun'a birinci yaylı çalgılar kuartetinin partisyonunu aynı şekilde yazılı olarak hediye etmiştir: "Dostum Ahmed Adnan Saygun'a İngiltere'deki kulübede geçen konuşmalarımızın ufak bir hatırası olarak".[22] Bu tarihten sonra Saygun ve Tippett arasında bir daha hiçbir irtibat olmamıştır.

1987 senesinde Sir Michael Tippett 82 yaşında gerçekleştirdiği son macera niteliğindeki yolculuğunu, otobiyografisinin "Son Rüya" başlıklı bölümünde anlattığı gibi, Türkiye'ye yapmıştır.[23] Bu ziyaret bir turistik geziden daha çok, bestecinin uzun senelerdir merak ettiği mistik Nemrut Dağı'na ve Van Gölü civarına yaptığı maceralı bir "ilham toplama" seyahatidir. Nitekim Tippett ileride eserlerinde kullanacağı bazı temaları bu seyahat sürecinde edindiği intibalardan yola çıkarak yaratmıştır. Bunun en somut örneği de otobiyografisinde açıkça verilmiştir: "Bölgede geçirdiğim son sabah, şafak vakti ezan sesi ile uyandım. Sesler bana üç değişik noktadan farklı zamanlarda ulaşmaktaydı. Hemen bu olayı hafızama aldım ve *New Year*'ın [Tippett'in son operası-1991] ikinci perdesindeki ana ensemble'ı yazarken kullandım".[24] Daha önce de belirtildiği gibi, Saygun hayatta olmasına rağmen Tippett kendisini aramamıştır.

1991 senesinde Saygun öldükten sonra 15 Ocak'ta Londra'daki *The Times* gazetesinde bestecimiz ile ilgili bir yazı çıkmıştır. Buarada Saygun "Sibelius, Finlandiya, De Falla, İspanya ve Bartók, Macaristan için nasıl ise, kendisi de aynı şekilde Türkiye'nin büyük ve yaşlı bir müzik adamıydı" şeklinde tanıtılmıştır.[25] Oysa Tippett'in yazılmış olan biyografilerinde o zamana kadar Saygun'un adı dahi geçmemektedir. Bugün yukarıda verilen bilginin ışığında Sir Michael Tippett'in en son 1997 senesinin kasım ayında İngiltere'de yayımlanan biyografisinde artık Saygun'dan ve dostluklarından bahsedilmektedir.[26] Eğer çağdaş bestecilerimizin dünya müzik literatüründe hak ettikleri yeri almalarını arzu ediyorsak, başlama noktamız önce onların hayatlarını iyice anlamak, sonra diğer uluslararası çağdaşları ile aynı çatı altında değerlendirilmelerini sağlamaktır. ■

1. Mektupları ve anı defterini ilk olarak 1994 senesinde Saygun'un evinde yapmış olduğum çalışmalar sırasında görmüştüm. Daha sonra 1995 yazında Bilkent Üniversitesi Adnan Saygun Müzik Araştırma ve Eğitim Merkezi Arşivi'ne (BÜSA) aktarıldıktan sonra tekrar gördüm, ancak evrak o zamanlar henüz kataloglanmamıştı. (Bkz. Emre Aracı, Saygun ve Tippett, *Orkestra* dergisi, Eylül 1996, s. 15-20)
2. Emre Aracı'nın Sir Michael Tippett ile 1996 Mart'ında Chippenham'daki evinde yaptığı görüşme
3. Adnan Saygun'un Nilüfer Saygun'a yazdığı mektup, Londra, 20 Ekim 1946 (BÜSA)
4. Adnan Saygun'un anı defteri, 21 Ekim 1946 (BÜSA)
5. Adnan Saygun'un anı defteri, 21 Ekim 1946 (BÜSA)
6. Emre Aracı'nın Sir Michael Tippett ile 1996 Mart'ında Chippenham'daki evinde yaptığı görüşme.
7. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 24 Kasım 1946 (BÜSA)
8. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 27 Kasım 1946 (BÜSA)
9. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 10 Aralık 1946 (BÜSA)
10. Adnan Saygun'un Nilüfer Saygun'a yazdığı mektup, Brüksel, 20 Ocak 1947 (BÜSA)
11. Adnan Saygun'un Nilüfer Saygun'a yazdığı mektup, Brüksel, 23 Ocak 1947 (BÜSA)
12. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 9 Şubat 1947 (BÜSA) (Tippett burada oratoryonun Paris temsilini kastetmektedir)
13. Bugün halen Saygun'un çoğu eserlerinin yayın hakkı Southern Music firmasının Almanya'daki temsilcisi Peer Müsikverlag'a aittir.
14. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 27 Şubat 1947 (BÜSA)
15. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 27 Şubat 1947 (BÜSA)
16. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 7 Nisan 1947 (BÜSA)
17. Sir Michael Tippett'ten Emre Aracı'ya Meirion Bowen kanalı ile yollanan mektup, 7 Temmuz 1995
18. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 9 Temmuz 1947 (BÜSA)
19. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 2 Ağustos 1947 (BÜSA)
20. Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a mektup, Oxted, 22 Haziran 1948 (BÜSA)
21. Sir Michael Tippett notayı Emre Aracı'ya Meirion Bowen kanalı ile iletmiştir. (Michael Tippett Soyez sûr que je ne fais plus d'aussi misérable musique - Adnan S 1958)
22. Notanın orijinali bugün BÜSA'dadır. FS477 (à mon ami Ahmed Adnan Saygun comme souvenir petit de nos entretiens au cottage en Anleterre - Michael Tippett)
23. Sir Michael Tippett, *Those Twentieth Century Blues*, Hutchinson, 1991, s. 276-8
24. Sir Michael Tippett, *age*, s. 277
25. Emre Aracı, Reforming zeal, *The Musical Times*, Eylül 1997, s. 12
26. Meirion Bowen, *Sir Michael Tippett*, Robson Books, 1997.

DARÜLFÜNUN FEN FAKÜLTESİ REİSİ HÜSNÜ HAMİD BEY'İN BİR MAKALESİ

MATEMATİK TARİHİ

OSMAN BAHADIR

Cumhuriyet öncesi ve sonrası matematikçilerimizden Darülfünun müderrisi Hüsnü Hamid (Sayman) Bey'in, 1924 yılında Darülfünün Fen Fakültesi Reisi (Dekanı) iken yayımlamış olduğu "Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar" (Yüzyılımızın Matematik Tarihine Bir Bakış) adlı makalesi, Osmanlı matematik eğitim ve bilgi düzeyinin son durumunu ve Cumhuriyet'in de bu alandaki başlangıç noktasını gösteren bir nitelik taşıması bakımından önemlidir. Hüsnü Hamid Bey gerçekte bu makalesinde son yüzyılın dünya matematik tarihini özetlemektedir. Kuşkusuz makalesi, bir matematik tarihi metni ve yorumu olarak orijinaldir ve kendi başına bir değere sahiptir. Ancak O'nun söz konusu dönemi ele alış tarzı, Ortaçağ İslam ülkeleri ve Osmanlı matematiği hakkındaki düşünceleri ve çıkardığı bazı sonuçlar, kendisinin ve içinde bulunduğu ilk cumhuriyet matematikçileri topluluğunun konumunu tanımlayabilmemize yarayacak özellikler de taşımaktadır. Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet bilim tarihi bakımından makalenin asıl ilginç olan yanı da buradan kaynaklanmaktadır.

1933 üniversite reformu ile görevinden uzaklaştırılan Hüsnü Hamid Bey, Darülfünün Fen Fakültesi'nde Riyaziye-i Umumiye (Genel Matematik) hocasıdır. Fakülte'de verdiği derslerin yanı sıra, ders kitapları da hazırlayan Hüsnü Hamid Bey'in gerek yurtiçinde, özellikle *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda (1916-1933)[1], gerekse yabancı dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Hüsnü Hamid Bey (ortada), Prof. Marcel Cau (solda) ve Müderris Tevfik (sağda) Fizik 1931 mezunlarıyla birlikte.

(Hüsnü Hamid Bey *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda en çok makalesi yayımlanmış bilim adamıdır.) Bu makaleler, çeşitli matematik teorileri ve problemleri, matematik felsefesi ve fizik üzerinedir.

Hüsnü Hamid Bey'in "Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar" adlı makalesi, *Muallimler Mecmuası*'nın Mart 1924 tarihli 19. sayısında (s. 444-449) yayımlanmıştır. Arap harfleriyle yazılmış olan makaleyi yeni harflere dönüştürürken, artık hiç kullanılmayan bazı terimleri de Türkçeleştirmek zorunda kaldım. Aksi takdirde çoğu kimse için anlaşılması imkânsız olacaktı. Ama hâlâ kullanılabilen ya da anlamı az çok anlaşılabilen sözcükleri olduğu gibi bıraktım. Ayrıca bazı matematik terimlerini de eski şekliyle göstermek istedim ve bu amaçla bugünkü karşılıklarını yanlarında parantez içinde verdim.

Cumhuriyet'in henüz beşinci ayında yayımlanmış olan bu makalede, Hüsnü Hamid Bey görüldüğü gibi tamamen modern matematiğin kavramlarını kullanmaktadır. Buradan, Osmanlı Darülfünunu'nun son zamanlarında modern matematik eğitiminin temellerinin atılmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Osmanlı ülkesine modern anlamda matematik bilgilerinin ilk girişi, 1772 yılında, Kalfazade İsmail Çinari Efendi'nin Cassini'nin zic'lerini çevirirken logaritmadan söz etmesiyle başlar. Ancak bu süreç oldukça yavaş işlemiştir ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un baş hocaları olan Hüseyin Rıfkı Tamani (ö. 1817) ve İshak Efendi'nin (ö. 1836) Batı kaynaklarından yararlanarak hazırladıkları modern matematik kitaplarının eğitimde kullanılmasına rağmen, matematik eğitimi ne yeterince modern, ne de yeterince sistematik olmuştur. Ülkemizde gerçek anlamda modern matematik eğitiminin öncüsü Salih Zeki Bey'dir (1864-1921). Darülfünun'da yıllarca yüksek matematik dersleri veren Salih Zeki Bey, ayrıca bu konuda çeviri ve telif olmak üzere çok sayıda ders kitabı hazırlamıştır. Yüksek matematiğin ilk kez orta ve yüksek öğrenim düzeyinde verilmesini de Salih Zeki Bey sağlamıştır.

Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki Bey'in takipçilerindendir. Osmanlı ve Cumhuriyet darülfünunlarında riyaziye-i umumiye hocalığı yapmıştır. Bu makaleyi yazdığı sırada da Fen Fakültesi Reisi'dir. Derslerinin yanı sıra matematik kitapları hazırlamış ve ayrıca gerek matematik, gerekse matematik tari-

Darülfünun müderrislerinden Salih Zeki Bey (sağda), Fahri Bey ile birlikte.

Muallimler Mecmuası, Sayı: 21 (1924)

hi konusunda araştırmalar yapmıştır. Onun 1928 yılında L'Association Française pour L'Avancement des Sciences'ın (Fransız Bilimlerin Gelişimi Derneği) yıllık kongresine, "Sur la caractéristique et la sous- caractéristique du parapoloide des normales aux surfaces réglés" adlı bir tebliğ sunduğunu biliyoruz. Hüsnü Hamid Bey yine 1928 yılında İtalya'da yapılan bir bilim kongresine de "Türkiye'de Matematik tarihi üzerine" başlıklı bir bildiri sunmuş ve bu bildiri kongre tutanaklarında yer almıştır. (Bologne, 8-10 Eylül 1928, Tome VI, s. 507-509).[2] Çalışmalarının türü ve içeriği, Hüsnü Hamid Bey'in matematikteki en son gelişmeleri izleyebilecek durumda olduğunu ve izlediğini ve hatta bazı katkılarda bulunmaya çalıştığını göstermektedir.

Hüsnü Hamid Bey matematik tarihine de özel bir önem vermiş ve matematik tarihi üzerine birçok çalışma yapmıştır. O, matematik tarihini matematik eğitiminin ayrılmaz bir parçası olarak görüyor ve ona çok büyük bir eğitsel değer veriyordu. Ama Hüsnü Hamid Bey'in bilim ve matematik tarihine değer vermesinden belki daha önemli olan şey ise, aşağıdaki makalesinde de açıkça görüldüğü üzere, matematik tarihini bir dünya matematik tarihi olarak ele almasıdır. O, modern bilimi ve matematiği benimsemekle birlikte, onun doğuşuna yol açan koşulları da objektif bir biçimde değerlendirme peşindedir. Hüsnü Hamid Bey Batı'nın modern bilimin doğuşundaki temel rolünü kabul ederken, hiçbir önyargıya ve komplekse kapılmadan kendi atalarının durumunu ve matematiğe katkılarını da ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Günümüzde bile pek az rastlanan bu nesnel tutum oldukça dikkat çekicidir.

Cumhuriyet'in 75. yılına girmiş bulunuyoruz. Ama Hüsnü Hamid Bey'in Cumhuriyet'in daha ilk yılında gerçekleşmesini dilediği ve umduğu şey, Salih Zeki Bey'in eserlerinin Latin harflerine dönüştürülerek daha önce yayımlanmamış kısımlarıyla birlikte basılması isteği hâlâ yerine getirilmiş değil. Salih Zeki Bey'in *Kamus-u Riyaziyet* ve *Âsar-ı Bakiye* adlı eserleri, bilim tarihimizin gerçek bir hazinesi niteliğindedir. Ama kendi kültür ve bilim tarihimize ilgisizliğimizin bir parçası olarak bu eserler hâlâ araştırmacıların ve okurların bilgisine sunulmaktan uzaktadır. Hüsnü Hamid Bey, 1961 yılında hâlâ *Âsar-ı Bakiye*'nin bugünkü dile dönüştürülmesi için bizzat emek veriyor ve yayımlanması için uğraşıyordu.[3] Cumhuriyetin 75. yılında, başta Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı olmak üzere tarih kurumlarımızın ve tarihçilerimizin Salih Zeki Bey'in bu iki eserinin yayımlanması için çaba göstermesini diliyor ve umuyoruz. ■

1. Feza Günergun, "Darülfünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Yay. Haz. Feza Günergun, İst. Üniv. Edeb. Fak. Yayını, İstanbul 1995, s. 285-349.
2. Erdal İnönü, *Mehmet Nadir, Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü*, TÜBİTAK Bilim Adamı Yetiştirme Grubu Yayınları, s. 1 ve 29, Ankara 1997.
3. Celâl Saraç, "Asar-ı Bâkiye'nin Üçüncü Cildi Hakkında Kısa Bilgi", *Bilim Tarihi*, Sayı 30, s. 7, İstanbul, Nisan 1994.

YÜZYILIMIZIN MATEMATİK TARİHİNE BİR BAKIŞ

Matematik tarihini üç devreye taksim edebiliriz: eski devir, orta devir ve yeni devir. Konumuz, yeni devrin son kısmını teşkil eden yüzyılımıza ait büyük matematik âlimlerinin hayat ve eserlerini incelemektir. Fakat daha önce başka kısımlara hızlı bir bakış zorunluluğu vardır.

Eski devir, Matematik bir bilim olarak eski Yunan'da teşekkül etmiştir. Asurilerin, Fenikelilerin ve Mısırlıların bazı işlem meselelerini halletmek için buldukları kaideler eski Yunan biliminin doğuşunda esas olmuştur. Söz konusu eski kavimler ile eski Yunan matematiğinin tarihi çok sayıda incelemeye mazhar olmuş, henüz nüshası elde edilemediğinden içeriği hakkında tam fikir oluşturulamayan kaybolmuş eserler hariç olmak üzere Yunan eserlerinin hemen tamamı çeşitli lisanlara tercüme edilmiştir.

Hintlilerle Çinlilerin matematik tarihine dair pek az inceleme yapılmış, eski Hint matematiği ile eski Yunan matematiği arasındaki ilişki henüz kesin olarak tayin edilmemiştir. Eski Türk matematiğine dair hiçbir incelemeye tesadüf etmedim.

Orta devir, bu devrin en bâriz kısmı islâm matematiğidir. Bazı Avrupa müellifleri bunu, kökeni Yunan olması nedeniyle ayrı bir taksime tâbi tutmuyorlar. İslâm matematiğinin eski devir ile yeni devir arasında sadece bir aracı rolünü oynadığını iddia ediyorlar. Hatta bazı tutucu müellifler, önemini hafife alarak, bugünkü batı âlemini Lâtin ve Bizans yollarından doğrudan doğruya eski Yunan'a bağlamak istiyorlar ki, bu pek taraflı bir bakış açısıdır.

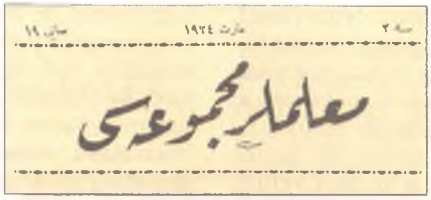
معلمات مجموعه‌سی

عصر حاضر ریاضیه تاریخنه بر نظر

Birçok yönü henüz tarafsız bir bakışla incelenmemiş olan islâm matematiği, pek önemli özelliklere sahiptir. Kendine özgü usul ve keşifleri sayesinde yeni devri meydana çıkarmıştır. İslâm âleminde meydana gelen büyük olaylar, pek çok bilim eserinin öteye beriye dağılmasına ve kaybolmasına sebep olmuştur. Avrupa müellifleri tarafından Araplara atfedilen bilimsel ilerlemenin en büyük kısmı, özellikle matematik eserlerinin hemen tamamı, Türk bilim adamlarının gayretleriyle vücuda gelmiştir. Özellikle müslümanlığın Arapça lisanının yüceliğine dayandığı iddiası, bugüne kadar Türk aydınlarının eserlerini bu lisanda yazmalarına neden olmuştur. Orta devire ait bilim tarihimiz incelenmeye muhtaçtır. Bu da, büyük gayret ve uzun zaman ister.[1]

Yeni devir, on dördüncü yüzyılın ortalarına doğru başlayan ve yaklaşık 150 yıl kadar devam eden süre zarfında batı âlimleri eski Yunan ve İslâm matematiğiyle temas ve ülfet (kaynaşma) ettikleri gibi bazı yeni keşiflerde de bulunarak, Descartes-Leibniz-Newton gibi büyükleri yetiştiren yeni devri hazırlamıştır.[2] Bu sebeple bu zaman aralığını da yeni devre dahil etmek uygundur. Matematik tarihinin bu aşamasını bazı müellifler orta devire dahil etmek istiyorlar ki, bu da sözü edilen safhaya ait ve önemi az olan bazı keşifleri Yunan biliminin bir şerhi biçiminde görmek ve islâm biliminin de yine Yunan biliminin şerhinden başka bir şey olmadığı iddiasını takviye etmek içindir.

Asıl yeni devir, 17. yüzyılın hendese-i tahliliye (analitik geometri) ile hesab-ı tefazuli ve temamiyenin (diferansiyel ve integral hesap) keşfiyle başlar. Bu bilimler sayesinde yüzyıllarca çözülememiş olan birçok mesele çözülebildiği gibi, yeni birtakım meselelerin de çözümü başarılabildi. 18. yüzyılda bir taraftan matematik bilim niteliğini kazanırken, diğer taraftan da uygulamalı ve teorik matematik olağanüstü gelişti. Descartes ve Leibniz mekteplerinin ortak vasfı olan tahlil usulü hendese (analitik geometri), mekanik ve fizik meselelerine başarıyla uygulandı. İstidlâl-i riyazi (matematiksel çıkarımlar) doğa olaylarının yasalarını incelemek için kullanıldı. 19. yüzyılın başlarında artık bilim adamları, nazariyet sahasının sınırına geldiğine, Ampère, Poisson, hâttâ yüzyılımız matematiğinin gelişmesinde önemli rolleri olan Fourier ve Couche gibi âlimler matematiği, mekanik ve fizik olaylarına uygulayarak, matematikte keşfi gerektiren bir şey kalmadığına inanmış gibi görünüyorlardı.

Lagrange, gruplar nazariyesine dair incelemesini tamamladıktan, mekanikte maddenin tâbi olduğu matematiksel yasaları keşif ve meşhur "mihanik tahlili"ni (mekanik analizi) yayımladıktan sonra dikkatini kimyaya ve felsefeye çevirmişti. Laplace, evrenin mekanik izahını matematiksel olarak gerçekleştiren mesleği kurmuş, gök mekaniği ile matematiksel fiziğin temelini atmış, munj resmi geometrisini oluşturarak o zamana kadar toplanmış olan geometri teorilerine uygulama zemini yaratmıştı.[3]

Fakat hayat durmuyor, fikir yürüyor, matematik de gelişim yolunu izliyordu. 19. yüzyılda matematiğin yalnız uygulama kısmı değil, nazari kısmı da çok ilerledi ve genişledi.

Yüzyılımızın matematik tarihi deyiminden, Laplace'ın âlemin oluşumu teorisinden Einstein'ın kâinat teorisine, Laplace'ın mihanik semavisinden (gök mekaniğinden) Einsten'in gök mekaniğine kadar olan safhayı kastediyoruz.

Bu açıklamadan anlaşılır ki, matematiğin yeni devir tarihi, hendese-i tahliliye (analitik geometri) ile hesap tefazulu ve tamamı (diferansiyel ve integral hesap) bilimlerinin teşkiline kadar geçen hazırlık ile bunların hızlı gelişimi, analiz metodunun mekanik ve fizik meselelerine uygulanması, matematik biliminin son gelişmeleri şeklinde birtakım fasıllara ayırt edilebilir.

Ben makalelerimde bu sonuncu kısımdan, yani yüzyılımızın matematiğinden söz edeceğim. Ve bunun için de bu yüzyılda yetişen büyük matematikçilerin hayat ve eserlerinden kısaca bahsederek bugünkü matematiğin kökenlerini izah edeceğim.

Yüzyılımızın matematiği, Alman matematikçilerinden Charl Frederick "Gauss"un mesaisi ile başlar. Gauss, yüzyılımız matematikçilerinin imamıdır. Bu büyük âlim, sayılar bilimini matematiğin esası saymıştır ki, matematiksel analizin son aldığı şekil, diferansiyel ve integral hesabın maruz olduğu son başkalaşım Gauss'un geniş bakışına bir örnektir.

Gauss diyor ki, "Matematik bilimlerin şahı, ilm-i idad (sayılar bilimi) ise şehinşahıdır." Eserlerinin yayın tarihi ve münderecatının genel nitelikte olması bakımından Gauss, 18. yüzyılda yetişen d'Alembert, Lagrange, Laplace gibi matematikçiler arasında sayılabilir. Gauss da, bu âlimler gibi, zamanın biliminin en büyük özelliği olarak, bir şube veya bahisde ihtisas sahibi değildi; Matematiksel analizde, sayıların özel-

likleriyle tâbilere, hendesede satıhlara (yüzeylere), heyette (astronomide) seyyarelerin (gezegenlerin) hareketlerine, arazi taksiminde nirengi üçgen noktalarına, fizikte elektrikiyata ve miknatısiyet meselelerine dair tamamiyle şahsi ve erken keşiflerde bulunmuştur. Yüzyılımız matematiğinin ana hatları bir huzme teşkil ederek Gauss'da birleşir. Gauss'un ders verdiği Göting darülfünununda bir asra yakın bir zamandan beri devam eden Gauss-Derihle-Rihan-Klebeş-Klein nesli matematiği, Gauss'dan feyzini almış, bilime büyük vazife ifa eylemiştir.

Felix Klein diyor ki: "18. yüzyılın matematikçilerini temsil eden ve birçok zirveleri olan bir silsile-i cibâl (sıradağ) tasavvur ediniz. Bu zirveler meyanında hepsinden çok yüksek olan zirve ile bunun arkasında yeni hayati unsurlara malik, geniş, zengin ve bâkir mıntıka ve vâdiler tahayyül ediniz, en yüksek zirve Gauss'u temsil eder."

Gauss, 1772 senesinde Brüneşvik şehrinde doğmuş, 23 Şubat 1855 tarihinde Göting şehrinde vefat etmiştir. Pederi, alelâde bir duvarcı idi, çocukluğunda Gauss'un hesap zihincsi çok kuvvetli idi. Mektebin muallimi olan Bartels adlı kişi -ebeveyni, çocuğun babasına yardımından hâsıl olacak yevmiye ile yetinmek istemesine rağmen- Brüneşvik dükası Şarl Kiyyum nezdinde teşebbüste bulundu. Gauss'un fevkalade olan istidadından bahsetti. Dük, Gauss'u masrafları kendine ait olmak üzere sözü edilen şehirde "Karolin Koleji" adlı bir liseye koydu. Tahsilini tamamladıktan sonra Göting darülfünununa gönderdi. Burada matematik kürsüsünü işgal eden zatın dersleri Gauss'u memnun etmekten çok uzaktı. Daha Karolin Koleji'nde iken muallimlerin kendisine öğrettiği şeyleri bildiğini, arkadaşlarına söylerdi. Ekall-i murabbaât (en küçük kareler) metodu ile sayılar teorisine dair mühim bir davayı daha kolejde iken keşfetmişti. Göting darülfünununda mahdut ve klasik bir matematik dersi veren "Kâster"in dersleri Gauss'u nasıl tatmin edebilirdi? Binaenaleyh Gauss kendi kendine taharriyata (araştırmalara) başladı. Daire içine düzgün şekil çizmeye dair metot, darülfununda talebe iken yaptığı keşiflerdendir.

Gauss, darülfünunu tamamladıktan sonra Helmştad'a gitti ve orada matematikçilerden Pfaff tarafından hüsn-i kabul gördü. Bu şehrin kütüphanesinde mevcut eserleri inceledikten sonra sayılar teorisine dair meşhur Disquisitiones Arittmeticae adlı eserini bitirmek üzere Brüneşvik'e döndü. Özel ders vererek bir süre geçindi.

Gauss darülfünunu 1801 tarihinde bitirmiş, bundan üç yıl sonra adı geçen eseri yayımlamıştı. Bu kitap sayılar bilimine yeni bir ufuk açmıştır. Gauss, eserini yayınlamadan bir yıl önce, bazı parçalarını muhtıra halinde Paris Fen Akademisi'ne göndermişti. Diferansiyel ve integral hesabın, analitik geometrinin câzip usullerine tutkun, matematik teorisini doğa olaylarının kanunlarını tayin hususuna tatbik ile meşgul olan Fransız matematikçileri Gauss'un sayılara dair en teorik ve en çetin özelliklerden bahseden muhtırasına iltifat etmediler. Gauss bundan çok müteessir oldu. Sonraları ekseri keşiflerini yayımlamak istememesi bu teessüründen ileri gelmiştir. Kendisi sayılar teorisine dair araştırmalarına devam etmekle beraber heyet (astronomi) ile de uğraşmaya başladı. Merih ile Müşteri arasında kalan ve ancak dürbün ile görülmesi mümkün olan küçük seyyarelerden "Seres" adlı seyyarenin hareketlerini tayin eden hesapları yaptı. Hesapların gözlem ile uygun olduğu görüldü. Gauss'un bu başarısı, birinci derecede astronomi âlimlerinden sayılmaya lâyık olduğunu isbat etti. Ve bütün dünya âlimlerinin dikkatini Gauss üzerine celbetti. Kendisi 1807 tarihinde Petersburg darülfünununda bir kürsüye davet edildi, fakat kabul etmedi. Göting rasathanesine müdür ve darülfünuna astronomi müderrisi tâyin edildi. Gauss bu iki vazifeyi hayatının sonuna kadar ifa etti. Rasathanede müdür olduğu sürede yalnız bir gece -o da Berlin'de bilimsel bir kongreye gitmek zorunda bulunduğu için Göting'de kalamadığı gece- rasathane dışında yatmıştır.

Gelecek makalemizde Gauss'un eserlerini tahlil ve her birinin temas ettiği meselelerin bugüne kadar geçirdiği terakki ve tekâmül safhalarını izah edeceğiz. Bugünkü matematiğe dahil olan pek az mesele vardır ki, Gauss'un temas ettiği ve yenilikler vücuda getirdiği meselelerin sonucu olmasın. Mesela, yüzyıllarca pâyidar olan Öklidci geometri kalesinde Gauss'un açtığı gediğin, Öklidci olmayan geometrinin doğuşuna yol açtığı herkesçe bilinmektedir. Bugün nice matematikçi vardır ki, Gauss'un dolaştığı sahalarda başak toplamakla meşguldür.

Darülfünun müderrislerinden
Hüsnü Hamid

1. Salih Zeki Bey merhum, ikmâline ömrü vefa etmeyen "Âsar-ı Bakiye" adlı meşhur eserini, islâm matematiğinin bilim tarihindeki gerçek yerini tâyin etmek maksadıyla yazmıştı. Bunun müsellesat (trigonometri) ile hesaba ait olan kısmının neşrine muvaffak olmuştur. Cebire, geometriye ve mahrutiyelere (koniklere), astronomi ve zic'e ait olan diğer kısımların, Matba-i Âmire'de basılmasına başlanmış olan "Kamus-u Riyaziyat"ta yer alacağını zannediyorum. "Âsar-ı Bakiye", islâm âlimlerine ait bilcümle eserin içeriği incelenerek eski Yunan ve Hint kaynakları ile ne dereceye kadar alakası olduğunu karşılaştırmalı bir şekilde göstermek yolunu izliyordu. Buna uyulup uyulmadığı, Kamus'un neşrinden sonra anlaşılacaktır. Öteden beri hendese ile meşgul olduğumdan sonradan bazı islâm eserlerini incelemeye mecbur oldum. Vasıtaların azlığı mesainin ilerlemesine engel oluyor. Astronomiye ve zic'e ait olan kısmını, arapçaya hâkimiyeti, konu hakkındaki ihtisası ve mesleği itibariyle, rasathane müdürü müderris Fatin efendiden (Fatin Gökmen, O.B.) beklemekte haklıyız. Bundan başka bazı matematik müntesiblerinin (ilgililerinin) yüzyıllarca üzerinde işlenmiş, modadan düşmüş mevzular üzerinde vakit kaybetmekten, pervasızca iddialarda bulunmaktan ise tarih bilimimize ait incelemeler ile temyiz etmeleri şâyan-ı tercih ve temenni olsa gerektir.
2. Osmanlılarda Fatih devrine tesadüf eden bu zamanlarda bizde başlayan bilim cereyanı devam etseydi hiç olmazsa batı medeniyetine paralel bir medeniyet yolunu takip ederek bilim tarihine bazı hediyeler tevdi edebilecektik. Ne garip tecellidir ki, bilimin batıdaki inkişafı bizdeki ilerlemenin zararına olmuştur.
3. Osmanlılarda Gelenbevi ile kapanan ve son devirleri pek sönük olan şark mektebi matematiği yerine batı mektebini tesis eyleyen Hoca İshak Efendi bu zamanlarda yetişmiştir. Bu zatın eserleri, 18. yüzyılın sonlarında gelen Oler, d'Alembert vesaire gibi matematikçilerin neşriyatından ilham alan bazı eserlerden alınmadır. III. Selim tarafından açılan yenilenme yoluna devam olunamaması, genel hayatımızın diğer bölümleri gibi bilim tarihimizi de feyzinden mahrum eylemiş, medeniyet âlemine karışmak için bizi az zaman içinde 19. yüzyıl bilimine hâkim olmak mecburiyetinde bırakmıştır.

"ULUSAL EGEMENLİK VE ÇOCUK BAYRAMI'NIN TARİHİ"NE EKLER

1. *Toplumsal Tarih*'in geçen (Nisan 1998) sayısında bu başlıkla çıkan yazımızdan sonra, değerli dostum Nuri Akbayar, Ahmet Haşim'in 1928'de *İkdam*'da (no. 11365, 12 Birincikânun 1928) yayımlanmış "Çocuklar İçin Bayram" başlıklı yazısından bizi haberder etti.

Aşağıda aynen verilen bu yazıya göre, Türkiye'de "çocuk bayramı" düşüncesini -Çocuk Esirgeme Kurumu'ndan da önce- ilk kez gündeme getiren aydınımızın Ahmet Haşim (1885-1933) olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan, söz konusu kısa yazının, Çocuk Bayramı'nın tarihi açısından özel bir önemi olmalı.

ÇOCUKLAR İÇİN BAYRAM

Hıristiyanların yılbaşı bayramı -Noel- yaklaşıyor. Şimdiden bütün resimli Avrupa gazeteleri yılbaşı hediyeleri ilânlarıyla dolu. Oyuncak fabrikaları yeni nümunelerini dünyanın bütün mağazalarında halka teşhir etmekte.

Bu bayram bilhassa çocuk bayramıdır. Noel Baba, yani Aya Nikola, Noel gecesi sabaha doğru bacalardan evlere gizlice inerek ocak etrafında sıralanan çocuk kunduraları içine türlü türlü hediyeler bırakıp gider. Noel gecesinin sabahı çocuklar için ne ümitler, ne hayretlerle doludur!

Mahiyet itibariyle dinî olmayan bu bayram, milâdî senenin tarafımızdan kabulüyle bizde de teessüs edecekti.

Halbuki yalnız büyük apartımanlarda oturdukları için kibar ismini verdiğimiz balo meraklısı bir halkın kadın ve erkekleri arasında bir gece daha raksetmek ve şampanya içmek vesilesi olmak üzere tatbik ediliyor.

Noeli bilhassa çocuk bayramı olarak resmî bir surette kabul etmeliyiz. Bizde çocuklara mahsus ne bir hıfzüssıhha, ne bir giyiniş tarzı, ne bir gıda, ne bir eğlence, ne bir bahçe vardır... Çocukların saadetine bir kıymet verdiğimizi iddia edemeyiz. Çocuk saadeti nedir? Bunu anlamak için çocuk seven memleketleri görmeli.

Noel bayramını adapte etsek, adapte ettiğimiz bunca romanlar, şiirler ve tiyatrolardan sonra fazla aykırı bir iş mi yapmış oluruz?

Ahmet Haşim, *Bütün Eserleri II*
(Hazırlayanlar: İnci Enginün-Zeynep Kerman),
Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 176-177

2. Bu vesileyle ilk yazıda değinmediğimiz bazı resmi demeçlere de değinmekte -yeni belgelere ulaşabilmemiz için- yarar görmekteyim: 26 Nisan 1991 tarihinde TRT-1 20.00 haber bülteninde, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, yabancı ülkelerden gelen çocukları kabulündeki demeci aynen "Cumhuriyetin kurucusu Ulu Önder Atatürk, Meclis'in açıldığı 23 Nisan'ı çocuklara armağan etmiştir" idi. Her yıl yinelenen benzeri demeçler bu yıl da yinelendi. TRT Genel Müdürü Sayın Yücel Yener ise 16 Şubat 1998 tarihinde yine TRT-1'in 20.00 haber bülteninde 23 Nisan'ı "Atatürk'ün Türk çocuklarına armağan ettiği, dünyadaki ilk ve tek çocuk bayramı" olarak tanıttıktan sonra, 17 Nisan 1998 TRT-1 20.00 haber bülteninde ise 20. Uluslararası Çocuk Şenliği münasebetiyle bize yepyeni bir bilgi daha verdi ve "Atatürk'ün 23 Nisan'ı tüm dünya çocuklarına armağan ettiğini" açıkladı.

Bu açıklamaların dayandığı belgeleri veya olayları bilmek ve öğrenmek hepimizin hakkıdır.

Necdet Sakaoğlu

ÇANAKKALE ŞİİRİ VE MEHMED REŞAD

Toplumsal Tarih'in 47. sayısında yayımlanan Ömer Selim imzalı kitap tanıtma yazısına ("Yeni Türk Edebiyatı Araştırmalarında Gözden Kaçmış Bir Eser", Kasım 1997, s. 63-64) Mustafa Şahin tarafından değerli bir katkı geldi. M. Şahin hem antoloji, hem de A. Muhiddin hakkında evvelce çıkan bilgileri Not Defteri'nde sundu. Ben de bu antolojide yer alan ilk şair ve şiiri hakkında kısa bir tamamlayıcı bilgi vermek istiyorum.

Dergide klişesi de yer alan ("Antolojinin iç kapağı ve Mehmed Reşad'ın Çanakkale şiirinin yer aldığı sayfası") "Çanakkale" şiirinin şairi olarak yalnızca adı verilen Mehmed Reşad aslında adından da anlaşılacağı üzere Sultan V. Mehmed'den başkası değildir. Diğer şairler tanıtılırken soyisimleri köşeli parantez içinde (Abdülhak Hamid [Tarhan], Ali Canip [Yöntem] vb) verilmesine karşın Mehmed Reşad sadece ismiyle yer almıştır. Tevfik Fikret, İsmail Safa, Abdülhak Hamit, Mehmed Akif gibi şöhretli şairlerin isimleri ve şiirlerinin yer aldığı bir antolojinin ilk şairi olarak adı duyulmamış bir Mehmed Reşad'ın yer alması zaten düşünülemez. Bu şiir hakkında Mustafa Uzun *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde yazdığı "Çanakkale Muharebeleri" maddesinin edebiyatla ilgili bölümünde şu bilgileri veriyor:

"Çanakkale Muharabeleri için yazılan en tanınmış şiirlerden biri de dönemin padişahı Sultan V. Mehmed Reşad'ın beş beyitlik gazelidir. Şair Sâfi Efendi tarafından manzum olarak Arapça'ya da çevrilen bu şiire o yıllarda birçok tahmis ve nazire yazılmıştır. Bunların arasında bilhassa Yahya Kemal'in tahmisini çok beğenen padişahın ona altın bir saat hediye ettiği rivayet edilir" (c. 8, s. 208).

Nitekim *Yeni Mecmua*'nın "Çanakkale Nüsha-i Mümtazesi"nden (1334/1918) alınan Sultan Reşad'ın kendi el yazısıyla yazdığı gazel ve Yahya Kemal'in tahmisi de ansiklopedide yer almaktadır.

Mâhinur Sezgin

KÜÇÜK ASYA FELAKETİ VE İZMİR

ZEKİ ARIKAN

Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, İstanbul, 1997, 493 s.

XVII. yüzyıl tarihçilerinden Peçuylu İbrahim Efendi, Üngürüs diyarında, hâlâ canlılığını koruyan Kanuni'nin seferleriyle ilgili söylentilerden yola çıkarak bir gazavatname yazmaya çalışır. Konuyu sonradan kimi uyarılar üzerine genişletir ve 1520-1640 yıllarını kapsayan ayrıntılı bir Osmanlı tarihi yazar. Bu tarihi yazmak için Peçuylu bütün Türkçe kaynakları tarar. Günümüzdeki araştırıcılar gibi sözlü tarih çalışması yapar ve canlı tanıklardan bilgi toplar. Ancak bütün bunları yeterli görmez. Küffarın bu konuda neler yazdığını merak eder. İşte bu merak, yani karşı tarafın düşüncesini anlama merakı, Peçuylu'nun Osmanlı tarihçiliğinde tutuşturduğu bir kıvılcımdır. Kendisi Macarca kaynaklara başvurur. Peçuylu Macarcayı ve belki de diğer Balkan dillerini biliyordu. Kefere tarihlerinden yaptığı alıntılar sanıldığından daha çoktur. Peçuylu kullandığı yabancı kaynakları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirir. Kefere tarihlerini kullanırken bunların ya kasıtlı davrandığı ya da gerçeği bilmediği sonucuna varır.

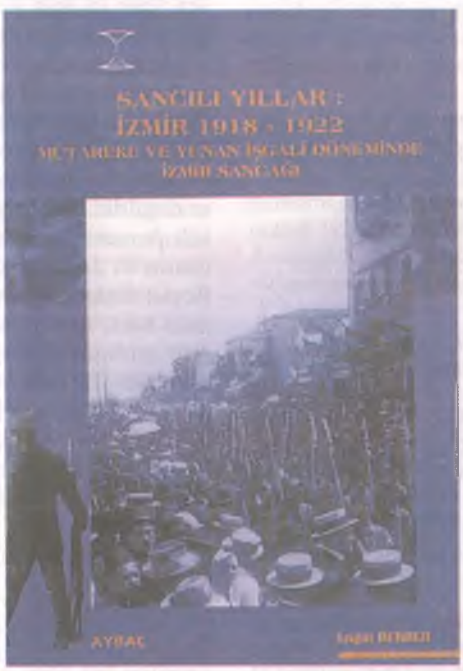

Peçuylu'nun tutuşturduğu bu kıvılcım ne yazık kısa bir süre içinde söndü. Ancak 19. yüzyılda Batı kaynaklarından biraz daha fazla yararlanmak görüşü ağır bastı. Günümüz tarihçileri Batı kaynaklarını, Batı dillerinde yapılmış araştırmaları kullanıyorlar. Ancak doğrudan doğruya iç içe yaşadığımız, iç içe bulunduğumuz ulusların arşiv ve kaynaklarından yararlanma olanaklarımız ise henüz çok sınırlı.

Türkiye ile Yunanistan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kanlı bir çatışmaya girdi. Yunanistan'ın "Küçük Asya Seferi" büyük bir felaketle sonuçlandı. Türkiye ise yakılmış yıkılmış bir ülkeyi yeniden canlandırmak gibi ağır bir görevi yerine getirmeye çalıştı. Bütün bu gelişmeler sürecinde yığınla belge ortaya çıktı. Ancak günümüze kadar bu ilişkileri ele alan ve Milli Mücadele tarihini yazan araştırıcılar, çok sınırlı olarak Yunan kaynaklarına başvurdular. Oysa Cumhuriyetin ilk yıllarında bu konuda oldukça duyarlı olan basın, özellikle İzmir gazeteleri Yunanca bazı önemli kaynakları Türkçeye çevirerek yayımladılar. Bunlardan biri, ünlü bir yazar olan ve Mütareke'de İzmir'e gelerek Türk basınını elde etmeye çalışan ve işgal boyunca Yunan Basın Kalemi'nde görev yapan Mihail Rodas'ın anılarıdır. Bu anılar Türkçeye çevrilerek *Anadolu* gazetesinde yayımlanmıştır (*Anadolu*, 26 Mart 1341-18 Eylül 1341). Bu iş o zamanlar daha kolaydı. Çünkü İzmir'deki Türk aydınları ve yazarları arasında Yunanca bilenlerin sayısı oldukça kabarıktı.

Dr. Engin Berber, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görevli bulunduğu sırada "Kurtuluştan Cumhuriyet'in İlanına Kadar İzmir" (1985) başlıklı yüksek lisans tezini hazırlarken sözünü ettiğimiz yabancı kaynak konusundaki boşluğu duydu ve gördü. Hele hele Milli Mücadele'nin odak noktası olan İzmir üzerinde yapılacak bir çalışmanın Yunan kaynaklarına başvurulmadığı takdirde eksik kalacağının bilincine vardı. Bunu gidermek için bir sürü engelleri aşarak Yunanistan'a gitti. Yunanca öğrendi ve tezi için gerekli bütün malzemeyi toplayarak döndü. Doktora tezini hazırladı ve 1993 yılında savundu. Elimizdeki kitap, bu tezin çok az değiştirilerek basılmış biçimidir.

Tezin konusu, Mütareke ve işgal sırasında İzmir sancağıdır. Mütarekeden başlayarak işgal boyunca İzmir'e bağlı idari birimlerde ve kent merkezinde odaklaşan gelişmeler, Yunanistan-Türkiye ve Avrupa ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. Tez, her şeyden önce zengin bir arşiv malzemesine dayanmaktadır. Genelkurmay ATASE, Başbakanlık Osmanlı, Türk Tarih Kurumu, Cumhurbaşkanlığı arşivlerindeki belgeler taranmıştır. Yunanistan'da ise Atina Devlet, Eski Defterler arşivleri yanında Türkiye ile ilgili pek çok malzemenin bulunduğu Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nden de tez için gerekli kaynaklar sağlanmıştır. Mütareke ve işgal döneminde İzmir'de basılan gazetelerin Türkiye'de bulunmayan sayılarını ancak bu merkezde bulabiliyor olmamız bu merkezin zenginliği konusunda bir fikir verebilir. Öte yandan Türkçe ve Yunanca resmi yayınlarla birlikte süreli yayınlar da gözden geçirilmiş ve konuyla ilgili araştırmalara da başvurulmuştur.

Kitabın basımını sağlayan yayıncı H. Şükrü Ilıcak'ın açıklamasını yazarın önsözü izlemekte, giriş bölümü ise alışılmışın dışında oldukça kısa tutulmuş

bulunmaktadır. "Dünyadaki Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerin Işığı Altında İzmir ve Artbölgesi" başlığını taşıyan birinci bölümde (s. 21-39) İzmir ve Ege bölgesinin dünya ekonomisiyle eklemleşme süreci ele alınmakta ve bu süreçle Yunanistan'ın yayılma politikası arasındaki bağlantı vurgulanmaktadır. Yunan sermayesinin yurtdışındaki yabancı sermaye ile bütünleşerek Yunanistan dışında ve bu arada İzmir'de bile yatırımlara girişmesi, yayılmacı politikayı körüklemiş, megali idea da bu siyasetin ideolojisini oluşturmuştur.

İzmir sancağının durumu Mondros mütarekesinden başlamak üzere (30 Ekim 1918), 15 Mayıs 1919'a yani işgal tarihine kadar oldukça ayrıntılı biçimde ikinci bölümde işlenmiştir. Mondros'tan işgale kadar geçen altı buçuk aylık bir zaman dilimi, İzmir tarihinin kararsızlık, umutsuzluk ve çelişkilerle dolu sayfalarını oluşturmaktadır (s. 40-208). En göze batan karmaşa, yönetimdeki kararsızlıktır. Mütarekeden hemen sonra İzmir ve Ege bölgesi üzerinde çeşitli hesaplar yapılırken vilayetin başıboş bırakılmasını anlamak kolay değildir. Dönemin İzmir gazeteleri bu durumdan acı acı yakınmaktadırlar. Altı buçuk ayda İzmir'de beş vali işbaşına gelmiştir. Ancak Nurettin Paşa'nın çok kısa süren (26 Ocak-11 Mart 1919) görevi sırasında yaklaşmakta olan tehlikeye karşı bazı önlemler düşünülmüştür. Bunun yanında Mütareke'den sonra istifa, tutuklama, sürgün gibi uygulamalar da yönetimde büyük bir boşluk doğurmuştur. Diğer önemli bir sorun da Paris barış konferansının toplandığı sırada İzmir'de yapılan belediye seçimlerinin, bölgenin geleceğini belirleyerek bir nitelik kazanmasıydı. Çünkü seçimleri Rumların kazanması, İzmir üzerinde yapılmakta olan hesapları daha da kolaylaştıracaktı. Hürriyet ve İtilafçılarla Teceddüt Fırkası arasındaki sürtüşmeler seçimleri çıkmaza sokacak gibi görünüyordu. Sonuçta Mahmut Celal Bey'in (Bayar) uzlaşma çabaları belirli bir sonuç vermiş ve seçimleri Teceddüt Fırkası'na mensup adaylar kazanmıştır.

Vilayetin nüfusu ve bu nüfusun etnik yapısı tartışılan temel konuların başında geliyordu. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından beri gerek bu ülkeden, gerek adalardan Ege bölgesine yönelik göç hareketleri Rum nüfusunun yörede artmasına ortam hazırlamıştı. Bunun dışında Yunan pasaportu taşıyan, fakat İzmir'de yaşayan Yunanlıların sayısı 40.000'den aşağı değildi. Balkan Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki'nin bölgede yürüttüğü Rum tehciri sonunda 98.552 kişi Yunanistan'a göçürülmüştü (s. 58). Mütareke'de bunların geri gelmelerini öngören bir kararın alınması ve bu kararın uygulanması İzmir ve çevresinde yeni bir nüfus hareketinin doğmasına yol açmıştı. Kaldı ki İzmir'deki Rumlar, Mütareke'den beri tam bir galeyan halinde idi. Gösterilerin, Türklere yönelik hakaretlerin ardı arkası kesilmiyordu. Her fırsatta şehir Yunan bayraklarıyla donatılıyordu. Üstelik Mütareke Türklerle gayrimüslimlerin arasındaki dengeyi iyice bozmuş ve Rum Patrikhanesi Rumların artık kendilerini Türk yasalarına bağlı saymayacaklarını açıkça ilan etmişti. Rumlar İzmir'de öteden beri birtakım ayrılıkçı dernekler kurmuş ve bu dernekler gerek Mütareke'de, gerek işgal sırasında yoğun çalışmalar için girmişlerdi (s. 169'daki levha). Rumların daha sonra yeni birtakım dernekler kurdukları görülecektir ki, bunlardan bazıları bu kez bölgeyi hem Yunanistan'a, hem de Ankara'ya karşı savunmaya yönelik bir tutum içine gireceklerdir.

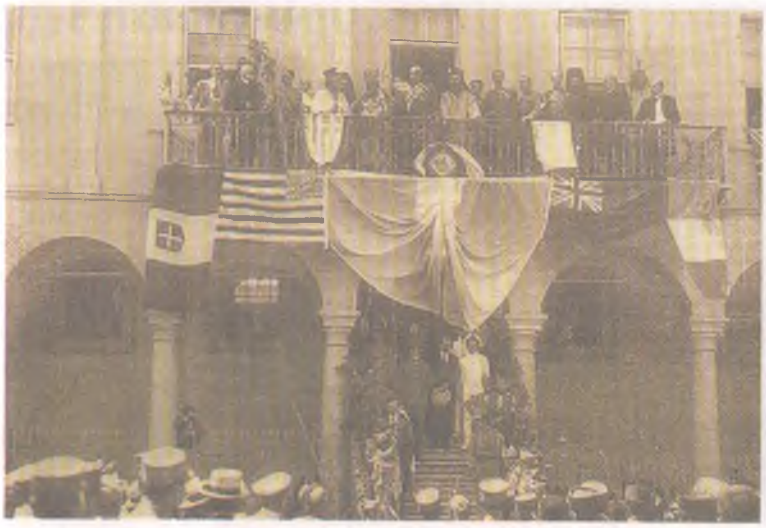

Yunan işgal ordusu komutanı Leonidas Paraskevopulos 1920'de Ayia Fotini yortusunda İzmir halkına Küçük Asya'lıların silahı altına alınışına dair açıklamayı okurken.
Fotoğraflar: Kathimerini, 14 Eylül 1997

İşgal sonrası İç Anadolu'dan İzmir'e gelen Rum göçmenler.

Yunan Ordusu'nun sağlık personelinin Müslüman mahallesinde aşı faaliyeti.

İzmir'de 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkler arasında başlayan uyanış, İkinci Meşrutiyet döneminde yeni bir içerik kazandı. Bu uyanış basın, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve cemiyetin kulüpleri tarafından büyük ölçüde desteklendi. Milli İktisat kavramının önem kazanması, Milli Kütüphane'nin temellerinin atılması, milli şirketlerin ve Aydın'da milli bir bankanın kurulması, Yemişçarşısı'nda Türk tüccarının ağırlığını duyurması, okullaşma çabaları vb İzmir'in sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının önemli ölçüde değişmesine yol açmıştı. İttihat ve Terakki Fırkası, İzmir'de sağlam bir biçimde örgütlenmişti. Bu fırka kapatıldıktan sonra onun yerini hemen Teceddüt Fırkası almıştı. Türk Ocağı ile fırka arasında yapısal bir bağlantı vardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mütareke'de İttihat ve Terakki Fırkası'nın amansız bir rakibi olarak ortaya çıktı. Daha önce İttihatçı olan Hasan Tahsin bile *Hukukubeşer*'de İzmir'deki İttihatçı basına karşı oldukça ağır eleştirilerde bulunuyordu. İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti ile İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün Cemiyeti'nin kurulmasında ise Mustafa Necati önemli bir rol oynadı. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti bütün Ege bölgesini kapsayan büyük bir dernek olarak kuruldu. Bunların dışında işgalden çok az bir süre öncesine kadar çeşitli meslek mensuplarının hızlı bir örgütlenme içine girmeleri dikkat çekicidir.

Derneklerin ve partilerin böylece işgalden önceki durumlarını ele alan Engin Berber, yerel basın üzerinde de durmaktadır (s. 176-199). Bu sırada İzmir'de çıkmakta olan Türkçe ve yabancı dillerde yayımlanan gazetelerle ilgili olarak ayrıntılı cetveller düzenlenmiştir. Gazetelerin yayına girdikleri tarihler, imtiyaz sahipleri, yayın süreleri, yazıhane ve matbaaları teker teker belirtilmiştir. Bütün güçlük, söz konusu gazetelerin tam bir koleksiyonlarının elde bulunmaması, bazılarının ise ancak adlarının bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Yunan isteklerine karşı en sert savaşım veren gazeteler, *Anadolu* ve bunun akşam postası olan *Duygu* ile Hasan Tahsin'in çıkardığı *Hukukubeşer* idi. Diğer Türkçe gazeteler de durumun farkındaydı. Ancak basındaki İttihatçı-İtilafçı tartışmasının ötesinde, İtalyan çıkarlarını da savunanlar yok değildi. Yunanlıların Mütareke'de Türk basınını elde etmeye çalıştıklarını ve bu arada İkinci Meşrutiyet'ten beri İzmir'de Yunan emperyalistlerine karşı amansız bir savaşım veren *Köylü*'nün satın alındığını belirtmek gerekir. Bu gazete ve onun yan ürünü olan *Sağdıç*, işgal boyunca Yunan çıkarlarını savunmaya ve Anadolu hareketine en ağır saldırılarda bulunmaya devam etmişlerdir.

Üçüncü bölüm (s. 209-475) İzmir'in işgalini ve işgal döneminde İzmir sancağının durumunu ele almakta ve kitabın yarıdan fazlasını kapsayan bir genişlik içinde bulunmaktadır. İşgal konusu işlenirken eldeki malzemenin bolluğuna karşın ayrıntılardan kaçınılmış, ancak üzerinde az durulan noktalara önem verilmiş, bunun yanında kimi temel sorunlar da ele alınmıştır. Dikkati çeken bir nokta işgalden bir gün önce şehirdeki Türk halkını Maşatlık toplantısına çağıran ünlü bildirinin *Anadolu* matbaasında basıldığı sırada *Amalthia* gazetesinin matbaasında da Türkçe ve Rumca olarak işgal kuvvetleri komutanı Zafirios'un İzmir halkına, metropolit Hrisostomos'un ise Rumlara hitaben kaleme alınan bildirileri basmasıydı (s. 216, 220; *Tharros* gazetesinin 2/15 Mayıs 1922 günkü sayısında bu bildiriler yeniden yayımlanmıştır). Bu, Rumların, kentin işgal edileceğinden ne kadar emin olduklarının bir göstergesiydi. Ancak Paris barış konferansının işgal kararını vermesinden sonra Rumlar son derece ketum bir tavır takınmışlar ve bu konuda en ufak bir haberin sızmaması için büyük bir özen göstermişlerdir. Fakat 14 Mayıs'ta artık saklanacak bir şey kalmamıştı. Ne var ki kimi Türk gazeteleri ve özellikle vali İzzet Bey buna bir türlü inanmak istemiyorlardı. Valinin 15 Mayıs günü, yani İzmir'in işgal edildiği saatlerde *Köylü* gazetesinde bu doğrultuda çıkan bir demeci bu çelişkiyi gözler önüne sermektedir.

Bilindiği gibi, işgal büyük bir facia ile noktalandı. İşgal günü yaşamını yitiren Türklerin sayısı konusunda Zafirios'un ve Venizelos'un verdiği rakamlar biribirini tutmuyordu. Bu, dünya kamuoyunun dikkatini de çekmişti. İşgal günü öldürülen Türklerin sayısı 2000'in çok üstünde olduğu halde bunun 60-70 olarak gösterilmesi hiç de inandırıcı değildi. Asıl önemlisi, işgali büyük bir Türk göçünün izlemesiydi. Türklerle yerli Rumlar arasındaki dengenin tamamen bozulması bu sonuncuların harekete geçmesine yol açmış ve birçok köy halkı yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştı. Bu göçler dalga dalga büyümüş ve giderek kitlesel bir nitelik kazanmış ve sayısal olarak 150.000'e ulaşmış-

tı. Bunun sosyal ve ekonomik sonuçlarını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Öte yandan 17 Mayıs'ta sıkıyönetim ilan edilmiş ve Yunan sıkıyönetim mahkemeleri çalışmaya başlamıştı. Bu mahkemeler giderek Osmanlı yargı yetkisini daraltan bir ivme kazanmış, İzmir ve işgal altına alınan bölgelerde tam bir Yunan yönetimi kurulmuştur. Nitekim bu üçüncü bölümün ağırlık noktasını da İzmir'de Yunan idaresi oluşturmaktadır. Konunun ilk kez enine boyuna bu araştırmada ele alındığını belirtmek gerekir. Mütarekeden beri İzmir'de fiilen yüksek komiserlik görevini yürüten Mavrudis'in işgalden sonra daha fazla bir şey yapamayacağı anlaşılmış ve bu göreve öteden beri Venizelos'un düşündüğü Epir genel valisi Aristidis Stergiyadis getirilmiştir. Bu görevin, yani İzmir Yüksek Komiserliği'nin bakanlık düzeyinde bir örgüt olduğunu belirtmek gerekir. Stergiyadis İzmir'de göreve başlar başlamaz 7 birimden oluşan bir çekirdek kadro kurdu. İzmir dışındaki yerleşim birimlerinde de 1919 yazından başlamak üzere "siyasi temsilcilikler" oluşturuldu. Bu taşra örgütünün kurulması yönünde atılmış ilk adımdı. İlk temsilcilik Ayvalık'ta kurulmuştu. Giderek bütün sancakları kapsayacak biçimde genişletildi. Böylece İzmir sancağında Yunanlılardan oluşan geniş kapsamlı bir yönetici kadro işbaşına getirilmiş oluyordu. Bu kadro içinde yüksek bir mevkide bulunan tek Türk vardı ki, o da Drama eski mutasarrıfı Naipzade Ali Bey idi. Yunan hükümetinin onu altın haç nişanıyla ödüllendirmesi Naipzade'nin Yunan çıkarlarına ne kadar hizmet ettiğinin bir kanıtıdır. Diğer temsilciliklerde çalışan Türklerin sayısı oldukça sınırlıydı (s. 287'deki tablo) ve bunların hareketleri de çok yakından izlenmekteydi. İzmir sancağında sözde Osmanlı yönetimi devam ediyordu. Fakat bunun hiçbir işlevi kalmamıştı. Nitekim Osmanlı hükümeti 5 Ocak 1920'de ölen İzzet Bey'in yerine vali atayamadı ya da hükümetin bu yoldaki girişimi Stergiyadis tarafından engellendi. Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 12 Ağustos'ta vilayette yapılan bir törenle yönetim tamamen Yunanistan'a devredildi. Bu, gerek vilayet merkezinde, gerek taşrada görev yapan Türk memurlarının durumunu oldukça zorlaştırdı. Belli başlı defterler ve evrak Yunancaya çevrilmeye başlandı ve drahmi de giderek liranın yerini aldı. Kaldı ki Sevr Antlaşması'ndan sonra Yunan idaresi İzmir'de 10 müdürlükten oluşan ve hepsinin de başında Yunanlı memurların bulunduğu yeni bir yapıya kavuşturulmuştu (s. 303-305). Aynı biçimde kazalara da Yunanlı kaymakamlar atanmıştı (s. 307). 17 Ocak 1921'den sonra da artık Türk memurlarına aylık verilmeyeceği Naipzade Ali Bey tarafından sözlü olarak bildirilmişti.

İzmir Metropoliti Hrisostomos'un Rum hastanesine yaptığı ziyaret. Sağında Aydın Valisi İzzet Bey.

Yunan yönetimi çok geçmeden İzmir belediye dairesine de el koydu. Belediye binasına, vilayet binasında olduğu gibi, Yunan bayrağı çekildi. İşgal altındaki diğer belediyelere de Yunanlıların el koydukları, yazışmalarda ve karar defterlerinde çift dil kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bu çabalar bölgenin Yunanistan'la bütünleşmesini sağlamaya yönelikti. Bunun için de Ege bölgesine on binlerce Rum ve Yunanlı getirilip yerleştirildi ve böylece nüfus dengesi değiştirilerek bu bütünleşmenin sayısal tabanının oluşturulmasına çalışıldı. 1984 yılında Edirne'de yapılan Midhat Paşa sempozyumunda sayın Büyükelçi Bilal N. Şimşir'le karşılaştım. Şimşir bana, "Yunanlılar İzmir'de üç yıl kaldılar. Bu üç yıl içinde ne yaptılar, nasıl bir yönetim kurdular, bunun bilinmesi, araştırılması gerekir" demişti. Kendisi bu konuda çok önemli araştırmalar yaptı. Yığınla belge yayımladı. Engin Berber'in tezi ise Şimşir'in sorusunun iyi bir yanıtı olarak görünmektedir.

Çalışma, işgal boyunca İzmir'de kurulan ya da varlığını sürdüren toplumsal örgütleri ve basını ele alan konularla daha da derinleşmektedir. Bu bağlamda gerek İzmir'de gerek çevresinde bulunan Rum örgütleri teker teker saptanmış ve bunlarla ilgili açıklamalı bir cetvel de düzenlenmiştir (s. 343-359). Bunların içinde Küçük Asya Savunma Örgütü de vardı. Bu örgüt, Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu terk etmesi olasılığına karşı "tekrar gelmekte olan vahşilere karşı mücadeleye devam" etmek amacıyla (s. 361) kurulmuştu. İşgal, Türklerin dernek, kulüp, birlik vb biçimde örgütlenmesine olanak tanımamıştı. İşgal sırasında kurulan tek Türk derneği Teşvik-i Maarif Cemiyeti'dir. Bunun da etkisi son derece sınırlı olmuştur. İşgal sırasında yerel basının durumu konusunda verilen ayrıntılar, şimdiye kadar yapılan araştırmalara yeni eklerle ve bilgilerle önemli bir katkıda bulunmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, sansür altında bulunan Türkçe basın varlığını güçlükle devam ettirdi. *Anadolu* gazetesi Antalya'ya taşındı. Ancak *Isla-*

Mütareke döneminde çıkan Türkçe ve diğer dillerden gazeteler.

Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*

İzmir'de bir Yunan üniversitesinin temelleri atılmıştı (s. 446). Milli Kütüphane'nin adı ise İslam Kütüphanesi'ne dönüştürülmüştür.

Engin Berber'in genel çizgileriyle tanıtmaya çalıştığımız bu araştırması, işgalin son günlerindeki gelişmeleri inceleyen sayfalarla sona ermektedir. Bir "dizin"in konulmamasını önemli bir eksiklik olarak görüyoruz. Türk-Yunan ilişkilerinin önemli kesişme noktalarından biri olan "Küçük Asya Felaketi" üzerinde yapılan araştırmalar zincirine bir yenisi daha eklenmiş bulunmaktadır. Bu tez, yasak savmak amacıyla yapılan bir çalışma değildir. Her iki tarafın kaynakları ışığında ve çok geniş bir malzemenin desteğinde sorunları çözmeye çalışan dikkatli ve titiz bir yaklaşımın ürünüdür. Yeni bilgi ve belgeler, bu çalışmaya özgün bir nitelik kazandırmıştır. Kullanılan pek çok belge şimdiye kadar bizim tarihçilerimiz tarafından bilinmiyordu. Böylece İzmir'in işgal öncesi ve işgal süresince içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve yönetsel yapısı bu araştırmayla yeni bir anlam ve içerik kazanmış bulunmaktadır.

Tez, kitap haline getirilip basıldıktan sonra, gerek yurtiçinde ve gerek yurtdışında önemli bir yankı uyandırmıştır (İlhan Pınar, *Matbuat*, Mayıs 1997, s. 43). Kitap, bugün Yunanistan'da yapılan akademik çalışmalarda bir başvurucu eseri olarak kullanılmaktadır. Atina'da yayımlanan *Kathimerini* gazetesinin 14 Eylül 1997 günkü pazar eki, "Küçük Asya Felaketi"nin 75. yıldönümü dolayısıyla İzmir dosyası olarak hazırlanmış ve burada çıkan yazılarda bu eserden sık sık alıntı yapılmış ve kitabın "dikkate değer bir çalışma" olduğu vurgulanmıştır.

Böyle bir çalışma ortaya koyan bir araştırma görevlisi acaba nasıl ödüllendirilir dersiniz? Yıllarca kendisine, var olduğu halde yardımcı doçent kadrosu verilmeyerek, geleceğini bir başka fakültede aramak zorunda bırakılarak ödüllendirilir! Bu, üniversitelerimizin, ne yazık ki, bazı bölümlerinde yaşanan keyfi tutumun göze batan uygulamalarından biridir. Anlaşılması güç bir nedenle Engin Berber, yukarıda adı geçen bölümde *persona non grata* ilan edilmiş ve jürisinde bulunan ilgili bölümden bir profesör savunmada olumsuz bir tavır takınmıştır. Bu çalışmayı tanıtırken yıllardan beri tanıdığım, sağlam ve tutarlı çalışmalara imzasını attığını gördüğüm öğrencim ve meslektaşım olan bu çalışkan gence karşı takınılan anlaşılmaz tavrı bir türlü içime sindiremedim. Bu vesile ile bu duygularımı da dile getirmek istedim.

hat, *Köylü* ve bunun yan ürünü olan *Sağdış* gibi gazeteler işgali desteklediler. Bu gazeteler kâğıt vb yönlerden Yunan yönetimi tarafından geniş ölçüde desteklendi. *Islahat*'ın sahibi ve müdürü Sabitzade Emin Süreyya İzmir Rum Metropolitliği'nden ayda 150 Osmanlı lirası ödenek alıyordu. *Köylü* ve *Sağdış*'ın sahibi ve sorumlu müdürü Mehmet Refet'in işgalin ilk günü tahrip edilen matbaasının uğradığı zarar yine Yunanlılar tarafından karşılanmıştı. Mehmet Refet, Türk ordusunun İzmir kapılarında göründüğü güne kadar işgalin amansız bir savunucusu oldu. Kuva-yı Milliye, Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı cephe aldı. "Kırık süngülerle ve paslı tüfeklerle" bir şey yapılamayacağını yazıp durdu. *Ahenk*, *Şark*, *Sada-yı Hak*, *Memleket* gibi gazeteler orta bir yol tutturdular. İstanbul ve özellikle Ankara'da basılan Türkçe gazetelerin işgal bölgesine sokulması yüksek komiserlik tarafından sık sık yasaklanıyordu. İşgalden hemen sonra Balıkesir'de çıkan ve buranın ele geçirilmesine kadar yayınını sürdüren *İzmir'e Doğru* gazetesi ise alınan bütün önlemlere karşın İzmir'e sokulmuş ve çocuklar tarafından gizlice satılmıştır. Rumca çıkan gazetelerden bazıları yerliliği savunuyordu. Bu bakımdan Rumca basın içinde işgalin son günlerine doğru önemli görüş ayrılıkları çıkmıştı.

İşgal İzmir'deki Türk eğitim sistemini de sözün tam anlamıyla felç etmişti. İşgalciler yalnız medreselere müdahale etmediler. Bunun dışında öğretmen okulları, İzmir idadisi ve diğer okulların kapılarına kilit vurulmuştu. Buna karşılık işgalden sonra bölgede Rum okullarının sayısı artmış ve hattâ

19. YÜZYILDA İSTANBUL'DA ETNİK AZINLIKLAR

FOTİ BENLİSOY

I Parusia Ton Ethnikon Mionotiton Stin Konstantinupoli Ton 19o Eona ("19. Yüzyılda İstanbul'da Etnik Azınlıkların Varlığı"), Sindesmos Ton En Athine Megalosholiton, Atina, 1997, 230 s.

Atina'daki Büyük Okullular Derneği (Sindesmos Ton En Athines Megalosholiton), mazisi II. Mehmed'in Patrik Gennadios'a tanıdığı özel haklara dayanan Megali tu Genus Sholi (Soyun Büyük Okulu) ya da nam-ı diğer Mekteb-i Kebir'in, Fener Rum Erkek Lisesi'ne dönüştüğü Cumhuriyet döneminde burada okuyup mezun olmuş ve daha sonra çeşitli nedenlerle İstanbul'dan göçmek durumunda kalmış insanların çabasıyla oluşturulmuş. Derneğin amacı, yaşça daha büyük olanlarımızın belki hayal meyal hatırladığı, orada burada hâlâ silinmeye yüz tutan izlerini gördüğümüz, aslında çok da eskiye ait olmayan çok-kültürlü bir İstanbul ve Anadolu'nun izlerini sürebilmek. Dernek 1993 senesinden beri, İstanbul ve Anadolu'daki Rumların varlığı hakkında makalelerin bulunduğu hayli hacimli bir kitap-dergiyi yılda bir defa neşrediyor: *I Kath' Imas Anatoli* ("Bizim Doğu: Anadolu"). Derneğin bir başka yayıncılık faaliyeti de bir edebiyat dergisi: *I Deksameni* ("Sarnıç"). Dergide İstanbul, İmroz ve Bozcaadalıların geçmişteki ve bugünkü edebi faaliyetleri aktarılıyor. Söz konusu yayınlar dışında "Büyük Okullular" gerçekleştirdikleri panellerde yapılan konuşmaları ve sempozyumlara sunulan tebliğleri kitap halinde yayımlıyorlar. İstanbul'daki büyük Rum mektepleri, yine İstanbul'un önemli Rum eğitimcileri, 1923'ten bugüne İstanbul Patrikleri, İstanbul'daki kilise müziği ve başlıca icracıları gibi konulara, yani bu toprakların bizim pek bilmediğimiz "başka" bir tarihine ve insanlarına dair panel-kitaplar. Derneğin yeni çalışmalarından biri de 20. yüzyılın İstanbullu Rum şairlerinin antolojilerinin yayımlanması.

Derneğin, Ekim 1996'da gerçekleştirdiği "19. yüzyılda İstanbul'da Etnik Azınlıkların Varlığı" başlıklı sempozyuma sunulan tebliğler, 1997 yılı içinde kitap halinde yayımlanmış. Sempozyuma konu edilen 19. yüzyıl İstanbul'u, siyasal egemenliği, yönetsel yetkeyi ve devlet geleneğini temsil eden bir iktidar merkezinden iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı, ekonomik mantığın hâkim olduğu bir kente dönüşmektedir. Yeni iktisadi etkinlik biçimleri, önceki dönemlerin tebaasından çok farklı insan grupları ortaya çıkartırken, eskilere de yeni biçimler vermektedir. Modern öncesi zamanlarda dini ve kültürel inhisarcılığı tanımamış kentin eski çeşitlilik ve çelişkilerine yeni farklılaşma, çatışma ve çelişkiler eklenmektedir. Modern ekonomik ilişkilerin beraberlerinde taşıdıkları yeni düşünce ve davranış kalıplarıyla etkileşime geçmeye en hazırlıklı olanlar egemen geleneksel kültürün kıyısında yer almakta olan, imparatorluğun müslüman olmayan topluluklarıydı. Böylece gayrimüslimler yeni iktisadi ve toplumsal ilişkilerin en önemli taşıyıcılarından olurken ilk değişime uğrattıkları şey, kendi dini-etnik topluluklarının yapısı oldu. Derneğin ilk seminerinin konusu işte İmparatorluğun bu "en uzun yüzyılı"nda İstanbul'daki Rumlardan Yahudilere, Bulgarlardan Protestanlara kadar müslüman olmayan toplulukların geçirdiği değişimle ilgili.

20. yüzyıl başında bir Ermeni karı koca.
Hagop Ayvaz arşivi

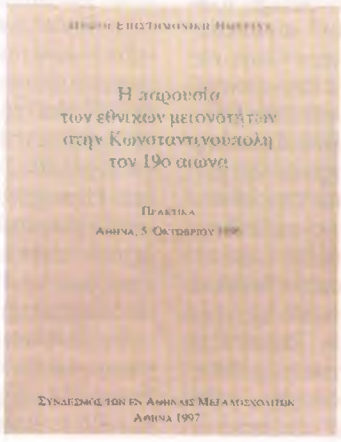

Kitaptaki ilk ve en kapsamlı tebliğ, Athanasia Anağnostopulu'ya ait ve "Tanzimat Reformları ve Rum Milleti'nin Kurumsal Zemini" başlığını taşıyor. Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslim tebaasını "millet siste-

19. yüzyılda Büyük Okul'u gösteren bir ilüstrasyon.

mi" çerçevesinde yönettiği çok genel bir kanıdır. Anağnostopulu işte bu meşhur "millet sistemi" hakkında önemli bir belirlemeyle başlıyor işe. Ona göre sadece kurumun işleyişi değil, "millet" terimi ve bugün anladığımız biçimde kullanılışı dahi İmparatorluğun son yüzyıllarına, hatta tam manasıyla 19. yüzyıla ait gerçeklikler. Millet sisteminin yapısı ve işleyiş biçimi, "Yunan ulusunun devamlılığı" hakkında yapılan "ex post" kurgulara (bu düşünüşe göre Yunanlılar, uzun süreli Osmanlı hâkimiyetine rağmen millet sisteminin işleyişi sayesinde ulusal kimliklerini muhafaza edip geliştirmişlerdir) temel teşkil ettiğinden bu belirlemenin yapılması önemli.[1] 16. yüzyıldan itibaren Patrikhane'nin Ortodokslar üzerindeki yetkileri genişlemeye başlar, ancak söz konusu işleyişin bir sistem halini alması, bu belirsiz imtiyazların kurumsal bir anlam kazanması ancak 19. yüzyılda gerçekleşir. Bu döneme kadar gayrimüslim uyruklara dönük kurumlaşmış bir siyasetten ziyade, daha çok yere ve zamana göre değişiklikler gösteren mahalli bir dizi düzenleme söz konusudur. Tanzimat reformlarıyla birlikte kapsayıcı bir idari örgütlenmeden, klasik manasıyla birlikte bir "millet sistemi"nden bahsedilebilir olur. Söz konusu düzenlemeye göre her zimmi, bir cemaatin üyesi olarak düşünülmekte ve milletbaşı (patrik veya hahambaşı) da devlete karşı cemaatten, cemaate karşı da devletten sorumlu olmaktadır. Yani Anağnostopulu'nun deyişiyle "bir Rum, Rum olduğu için Osmanlı, Osmanlı olduğu için de Rum" sayılmaktaydı. Milletbaşı da bir yandan "millet"inin Osmanlı düzenine katılmasını, diğer yandan da cemaatinin Osmanlı Devleti'ne itaatini sağlayan yetkilidir. Yazar, bu noktada, millet düzenlemesinin Osmanlı idari teşkilatının bir mekanizması olduğunu vurguluyor. Reformlarla birlikte Patrikhane'nin Ortodokslar üzerindeki yetkileri belirlenmekte ve milletbaşı statüsü tanınmaktadır. Yani geçmişte tedrici olarak ortaya çıkmış kimi uygulamalar Tanzimat'la birlikte resmileştirilmekte, "millet sistemi" Osmanlı kurumsal yapısının içine dahil edilmektedir. Reformlar her düzeyde dünyevileşmeyi beraberinde getirirken "millet" düzeyindeyse bu dünyevileşme, yani reformlar dini bir kurumun sorumluluğuna bırakılmaktadır. Anağnostopulu bu çelişkili durumun, yani sekülerleşmenin taşıyıcısının dini otoriteler olarak tarifinin altını çiziyor. Reformlarla birlikte Patrikhanenin gücü ve tesiri biçimsel olarak artmaktadır. Gerçekteyse bu güç ve etki bağımsız, kendiliğinden ve doğal hak olma niteliğini yitirir. Bir yandan Patrikhaneye "millet"ini idare etme yetkisi tanınırken, diğer yandan bu yetki yasalara tabi tutulur. Patrikhaneye tanınmış olan imtiyazların geçmişte sınırları belirlenmemişken, şimdi bu sınırların açıkça belirlenmesi yoluna gidilmekte, bu imtiyaz ve yetkiler "yasalar çerçevesinde" düzenlenmektedir. Patrikhaneye ait tüm kadim ruhani imtiyazlar artık tartışma konusu olduğu gibi, neyin ruhani neyin dünyevi olduğu meselesi de Patrikhanenin gücünü belirleyecek diğer bir tartışmadır. Patriklik, giderek bir "memuriyet" makamı olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda Anağnostopulu'nun dikkat çektiği diğer bir husus da, kökeni II. Mehmed'e dayandırılan imtiyazların, artık yalnızca dini öndere, yani patriğe değil, dini-etnik bütüne ait kılınması ve böylece bunların dünyevileştirilmesidir. Böylece Osmanlı hükümeti bu imtiyazları yeniden tanımlamakta ve onları politikleştirmektedir. "Dünyevi meseleler" artık üyelerinin çoğunu (dörde karşılık sekiz) halktan kimselerin oluşturduğu Karma Meclis'in yetki alanına dahil olmaktadır. Böylece Patrikhanenin ve ruhban kesiminin gücü sınırlanmakta ve o zamana kadar tamamen dini olan yapılara halkın katılımı bu yapılara yeni bir içerik katmaktadır. Yazara göre söz konusu yapılara halkın katılımı, Yunan devletinin bu kurumlara sızmasını kolaylaştıracaktır. Böylece merkezi idari yapıyı daha etkin kılmak ve merkezkaç kuvvetleri geriletmek amacındaki reformlarla yeni merkezkaç güçler yaratılmaktadır.

Çalışmanın devamında Anağnostopulu, Rum milletinde eğitim konusunda reformlar sonrasında ortaya çıkan "milli" eğitimin taşıyıcılarına ve içeriğine ilişkin tartışmalara değiniyor. Reformların amacı ve ruhu itibariyle oluşturulacak eğitim sistemi dünyevi nitelikte olacaktır. Ancak sekülerleşme doğrultusunda gerçekleştirilecek düzeltimlerin sorumlusu ve yürütücüsü yine Patriklik makamıdır. Patrikhane için eğitim, atalardan kalma düzenin ve ilahi kuralların muhafaza edilebilmesi için bir araçtır. Ancak yeni, kentli bir okur-yazar kültür ortaya çıkmakta ve eğitim sisteminin biçimlendirilmesinde etkin bir rol oynamanın peşine düşmektedir. Asri zamanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek, modern, "Batı tipi" bir eğitimdir söz konusu olan. Bu anlayış ifadesini, en önemlisi İstanbul Yunan Filoloji Derneği (Ellinikos Filologikos Sillogos)[2] olan ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında kurulacak çok sayıda "eğitim derneği"nde bulacaktır. "Rum eğitimi"nin ne anlam taşıyacağına ve hangi kimlik anlayışının oluşturulmasına koşulacağına ilişkin bir tartışmadır bu. Ancak taraflar, başlangıçtaki katı ve birbirini dışlayan tavırlarını zamanla terk etmek durumunda kalırlar. Patrikhane ülkede sayısı hızla artan yabancı okullarla (özellikle Protestan okulları) rekabet etmek ve "mil-

let"i içerisindeki farklı eğilimleri bünyesi içinde tutabilmek için bu kesime yaklaşır. Sillogo da Patrikhanenin hem kurumsal, hem de iktisadi koruması altında bulunmayı tercihe şayan addedecektir zamanla. "Milli" eğitim zamanla dini değil, ulusal anlamına gelmeye başlar. Bu aşamada da başka bir merkez eğitim alanına dahil olur. Yunan Krallığı tek-tipleştirilmiş bir ulusal kültürü bu kanallar aracılığıyla güçlü bir biçimde yaymaya başlar. Bu süreç içerisinde dinsel nitelikli cemaatlerin yapısı başkalaşmaya başlar.

İkinci tebliğ, 18. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlayan İstanbul'daki Bulgar kolonisinin tarihinin 1878 yılında özerk Bulgar prensliğinin kuruluşuna kadar olan ilk dönemine dair (Yeorğos Kûtuçkas - "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Kolonisi"). Kûtuçkas, 1840 yıllarına kadar lonca örgütlenmesi dışında herhangi bir organizasyon biçimi ortaya koyamamış olan Bulgarların, İstanbul'da Bulgar din adamları tarafından kendi dillerinde ayin yapılan bir Bulgar kilisesinin kurulması yolundaki çalışmalarını aktarıyor. Böyle bir talep, yalnızca İstanbul'daki koloni için değil, İmparatorluğun tüm Bulgar nüfusu için önem teşkil etmektedir. Kendi kilisesi ile koloni, hem dini ve kültürel bir merkeze kavuşurken, hem de sair Bulgar cemaat ve topluluklarının önüne geçmekte ve Bulgar nüfusunun en dinamik kesimleri (özellikle aydınlar) açısından önemli bir cazibe merkezi haline gelmektedir. "Ulusal" kilisenin kurulmasıyla ulusal kimliğin oluşumu arasında ciddi bir bağın bulunduğu Balkanlarda, yazarın da belirttiği gibi, İstanbul'da bir Bulgar kilisesinin kurulması iznini veren 1849 tarihli fermanda İmparatorluğun bütün Ortodoks tebaası için kullanılan "Rum milleti" tabiri yerine resmi bir evrakta ilk kez "Bulgar milleti" ibaresinin yer alması manidardır. Kûtuçkas, Fener'de bulunan Ağios Stefanos Bulgar Ortodoks kilisesinin kurulması yolundaki çabalardan, kilisenin başında hangi din adamlarının bulunacağına, kilisenin yeri ve biçimine ilişkin tartışmaları aktarıyor. Özellikle İstanbul Patrikhanesi ile kolonin önde gelenleri arasındaki ilişkiler bir hayli ilginç. Başlangıçta Patrikhane bu girişimi destekler ve bu yolla onu kontrolü altında tutmaya çalışırken 1860'lı yıllardan sonra Bulgar Eksarhlığı meselesi dolayısıyla Patrikhane ile Bulgarlar arasındaki ilişkiler gerginleşir. Tam da bu dönemde İstanbul, İmparatorluk dahilindeki Bulgarların en önemli kültürel ve toplumsal merkezi haline gelmektedir. Şehre önemli bir aydın ve öğrenci nüfusu akın eder. Kültür ve edebiyat dernekleri, matbaalar kurulur, gazete ve dergiler yayımlanır ve birçok kitap basılır. Kûtuçkas, Bulgarların bir ulusal topluluk halinde tanımlanışının öncesinde eğitim, kültür ve özellikle din sahalarında "Rum Milleti" ve Patrikhaneden ve dolayısıyla Osmanlı sisteminden kopuşunu takip ettiği çalışmasının sonunda bu faaliyetlerin tamamı hakkında ayrıntılı bilgiler aktarıyor.

19. yüzyılda Alliance'ın Galata'daki Kızlar Okulu'ndan bir sınıf.
Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Ankara, 1997

Üçüncü tebliğ, Dina Kiskira'ya ait ve "İstanbul'da Amerikan Misyonerler, 1831-1922" başlığını taşıyor. Amerikalı Protestan misyonerlerin İstanbul'da oluşturdukları misyon faaliyetleri ve bunların neticeleri hakkındaki tebliğ, misyonerlerin özellikle yayıncılık ve eğitim alanlarındaki etkinlikleri aktarıldıktan sonra, bunların Ermeni ve Rumlarla olan ilişkileri, Patrikhanelerle aralarındaki gergin ilişkiler ve misyon faaliyetleri neticesinde hasıl olan Ermeni ve Rum Protestan cemiyetleri inceleniyor. Bütün bu konularda ve hele hele misyonerlerin eğitim ve yayıncılık sahalarındaki çalışmaları detayıyla aktarıldıktan sonra bunların, misyonerlerin özellikle ilk elde temas halinde bulunmak arzusunda oldukları Rum ve Ermeniler üzerindeki tesirleri hakkında pek bir şey söylenmiyor. Halbuki İmparatorluk tebaasını "aydınlatma" çabasındaki misyonerlerin ortaya koyduğu din ve eğitim anlayışlarına (İncil'in gündelik dile çevirisinden "modern" eğitime kadar) karşı Rum ve Ermenilerin geliştirdikleri yanıtların, Patrikhane ve ruhbanlar ile değişik sosyal grupların misyon faaliyetleri karşısında ortaya koydukları ve bunları mahkûm etmekten, bunlara katılmak veya taklit etmeye kadar varan tavırların aktarılması 19. yüzyılın büyük meydan okuyuşu karşısında İmparatorluk halklarının geçirdiği zihniyet evrimi hakkında daha aydınlatıcı olabilirdi. Benzer bir eleştiri, Markos Russos'un, "19. yüzyıl'da İstanbul'daki Katolik Azınlığı" başlığını taşıyan ve Katolik din adamlarının İstanbul'daki misyon faaliyetleri ve Katolik topluluklarının yüzyıl içindeki umumi ahvalinin irdelendiği tebliği için de söz konusu edilebilir.

Rena Molho'nun "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudi Cemaati" isimli tebliğinde, cemaatin 19. yüzyıla kadarki serüveni ele alındıktan sonra, Yahudi cemaatinin diğer gayrimüslim topluluklara nazaran hem ekonomik, hem de teşkilatlanma sahalarındaki zaafları ortaya konuyor. Yüzyılın başında İstanbul Yahudilerinin çoğunluğu aşağı toplum-

sal tabakalara aittir. Tanzimat reformlarının harekete geçirdiği ve cemaatte, yeni dönemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılanma arayışındaki kesimler ile hahamların reaksiyonerliği arasındaki çatışma Molho'nun çalışmasının eksenini oluşturuyor. Yahudi cemaati nizamnamesinin oluşturulması ancak Osmanlı hükümetinin bu çatışmaya aktif müdahalesiyle birlikte mümkün olur (1867) ve bu müdahaleye rağmen temel amacı hahamların topluluk içindeki etkisini azaltmak olan nizamname, ancak 1909 yılında uygulamaya sokulabilir. Cemaate "yukardan" ve "dışardan" müdahale eğitim konusunda da açıktır. Bu alanda da İmparatorluğun diğer gayrimüslim milletlerine nazaran geride olan topluluğun eğitimi konusunda ilk organize çaba devletten gelir. Örneğin, Yahudi öğrenciler için daha cazip kılmak maksadıyla 1847'de Tıp Mektebi'ne bir haham alınır ve Yahudi dininin kurallarının uygulanacağı özel bir mutfak kurulur (s. 168). "Dışardan" bir başka müdahale de Doğu Yahudiliğine Batı tipi eğitim anlayışını taşıyan ve 1860'ta Paris'te kurulmuş olan Alliance Israélite Universelle'den gelir.[3]

Agop Celalyan'ın "19. yüzyılda İstanbullu Ermeni kadını" adlı çalışmasındaysa, İstanbul'da öne (daha doğrusu evin dışına) çıkan Ermeni kadın gazeteci, yazar ve aktivistlerinin hayatından kesitler sunuluyor. Kadınların, kurtuluş mücadelesi ve "ulusal mesele" hakkındaki görüşleri ve kimi eserleri aktarılıyor. Osmanlı feminist tarihinin bizde herhalde çok bilinmeyen simaları bahis konusu ediliyor.

Kitaptaki son tebliğ, Vilma Hastaoğlu'na ait: "Anastasios Adosidis'in Metinlerinde Küçük Asya Rumlarına Dair Kesitler". Çalışma, dönemin önemli Rum aydınlarından Adosidis'in *L'Hellénisme* dergisinde yayımlanmış iki makalesini konu ediniyor. Zamanının politik tartışmalarının oluşturduğu atmosferi yansıtan yazıların ilkinde Rumların Anadolu'da tarih içindeki varlığı ve dönemin demografik durumu tartışılırken, diğerinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 22 Eylül 1908'de yayımlanan programında yer alan ve "milletlerin" eğitim sahasındaki faaliyetleriyle ilgili "tedirgin edici" fikirler masaya yatırılıyor. İki makale de kritik bir tarihi dönemeçteki gelişmelerin, Rumların zihniyet dünyalarındaki yankılarını ulaştırıyor bizlere. Söz konusu "yankılar"ın çalışmanın bütünün temel problematiğini oluşturduğunu söylemek hiç de yanlış olamaz. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar vs aynı tarihsel süreci farklı yerlerden bakıp değişik biçimlerde yorumladılar.19. yüzyıl, gerek kapitalizmin getirdiği iktisadi, içtimai ilişki biçimleriyle, gerekse milliyetçilik gibi siyasi fikir ve projeleriyle meydan okur Osmanlı toplumuna. Bu meydan okuyuş karşısında farklı toplumsal kesimler, değişik dini ve/veya etnik topluluklar kendi tavırlarını, yanıtlarını ortaya koymaya girişirler. Osmanlı tarihyazımı daha çok bu yanıtlardan "asker-sivil bürokrasi"ye ait olanına ilgi göstermiştir. Halbuki bu zaman dilimi içersinde Osmanlı ahalisi zihniyet ve değerlerinde bir "devrim" yaşamaktadır. 20. yüzyılın siyasi ve toplumsal hayatını belirleyecek olan işte bu "devrim"dir. "19. yüzyılda İstanbul'da etnik azınlıkların varlığı" konulu kitap bu "devrim"in İmparatorluğun Müslüman olmayan topluluklarında nasıl yaşandığına dair küçümsenmemesi gereken izlerle dolu. ■

1. Millet sisteminin "kadimliği" hakkında oluşturulmuş kurgular için bkz. Benjamin Braude, "Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri I-II", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 40-41.
2. İstanbul Yunan Filoloji Derneği hakkında bkz. Haris Exercoğlu, *Ethniki Taftotita Stin Konstantinupoli - O Ellinikos Filologikos Silloghos 1861-1912* ("İstanbul'da Ulusal Kimlik, Yunan Filoloji Derneği 1861-1912"), Nefeli, Atina, 1996.
3. Alliance Israélite Universelle ve faaliyetleri hakkında bkz. Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Ayraç Yayınları, Çev. İ. Yıldız, Ankara, 1997.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_|/|_|_|
Kart Sahibi: .....
İmza: .....

Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÜNİVERSİTEDE CADI KAZANI

1948 DTCF TASFİYESİ VE PERTEV NAİLİ BORATAV'IN MÜDAFAASI

HAZIRLAYAN

METE ÇETİK

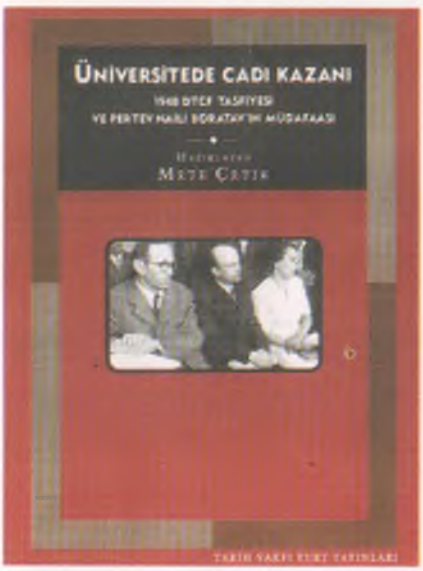

Pertev Naili Boratav'ın Behice Boran ve Niyazi Berkes'le birlikte Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki görevlerinden 1948 yılında uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanan sürecin öyküsü anlatılıyor bu kitapta. Baratav'ın, haklarında açılan davanın sonunda mahkemeye sunduğu ayrıntılı "müdafaaname", yalnızca basit bir savunma metni değildir. Boratav, dönemin siyasi konjonktürüne ışık tutan ve 1940'larda kaynatılan "cadı kazanı" hakkında önemli ipuçları içeren savunmasında zaman zaman kültür tarihi ve sosyoloji dersleri de vermiştir. Mete Çetik'in "Sunuş" yazısında tasfiyenin kapsamlı bir kronolojisini de bulacaksınız. Eklerle zenginleştirilmiş bu çalışma dönemin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacak.

viii + 237 s.
ISBN 975-333-075-8
1.900.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

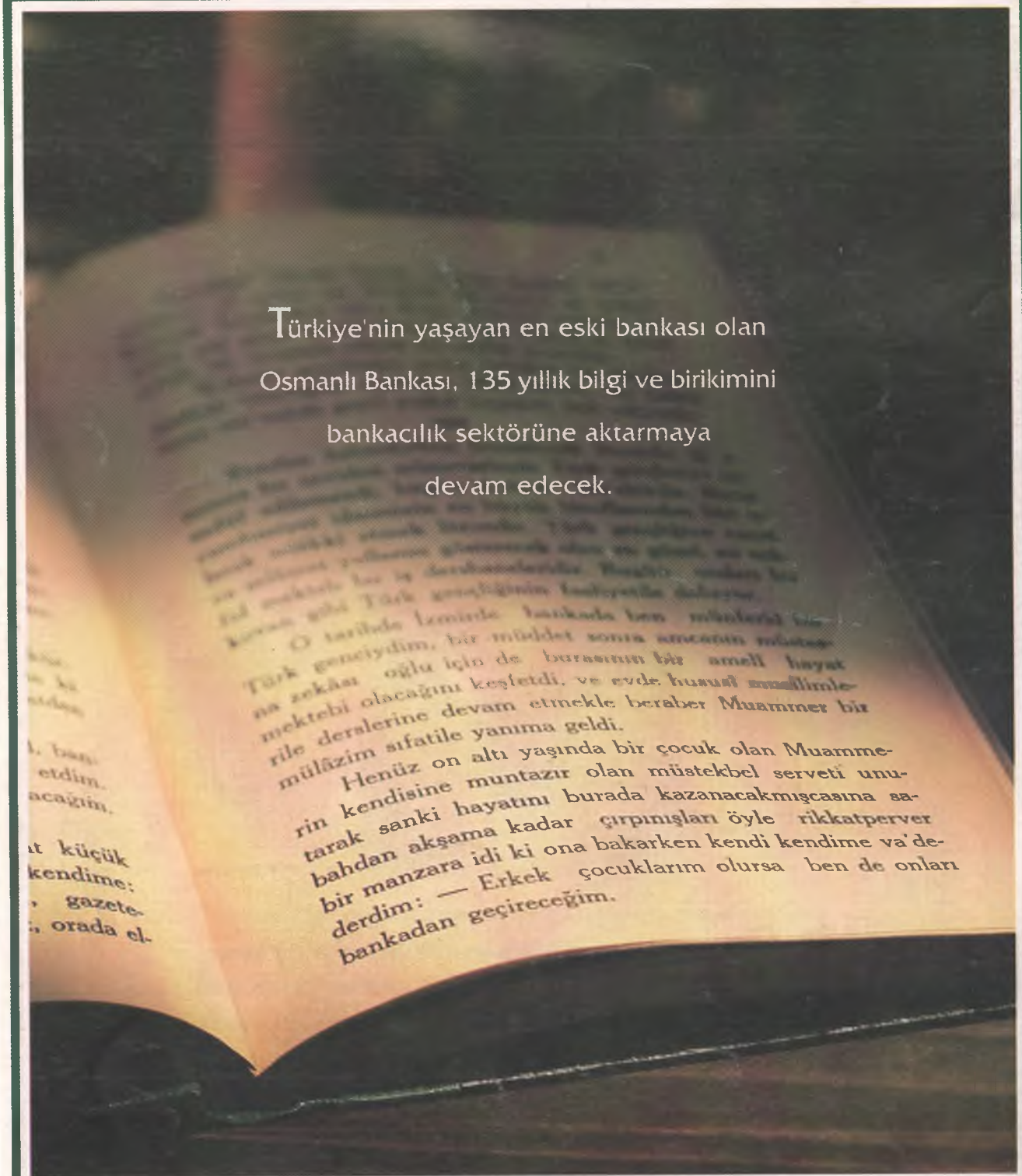

Halid Ziya Uşaklıgil, 1880'lerin ikinci yarısında Osmanlı Bankası'nda çalışmış ve bankadaki deneyimlerine, biyografi niteliğindeki **Kırk Yıl** adlı eserinde yer vermiştir (**Kırk Yıl**, c. III, 1936, İstanbul).

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

HAZİRAN 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

İLK MÜHENDİSHANENİN KURULUŞU

150. YILDÖNÜMÜNDE 1848 DEVRİMLERİ

19. YÜZYILDA BOSNA-HERSEK

ORTA ASYA TÜRK EDEBİYATI

54

Müzik kitaplarından, nota arşivinden, CD'lerden ve CD-Rom'lardan oluşan Müzik Kütüphanesi.

Borusan Oda Orkestrası çalışmalarını artık Borusan Kültür ve Sanat Merkezi'nde sürdürüyor.

Müzik atölyeleri, konserler, söyleşiler, video gösterileri...

Beş bilgisayarla gün boyu İnternet'te sörf olanağı.

MÜZİK"EVİ"

Tünel'den Galatasaray'a doğru yürümeye başlayın. Rus Konsolosluğu'nu geçtikten hemen sonra 421 numaranın önünde durun. Müzikevi'nize hoşgeldiniz. Burası, Borusan Kültür ve Sanat Merkezi. Müzik kitapları, nota arşivi, CD-Rom referans kaynakları ve binlerce CD'siyle Türkiye'nin ilk ve (ne yazık ki) tek müzik kütüphanesi pazar ve pazartesi hariç her gün hizmetinizde. İstediğiniz CD'yi dinleyebilir, gün boyu, internet'e bağlı beş bilgisayarda dilediğinizce sörf yapabilirsiniz. Etkinlik salonunda konserler veriliyor, video gösterileri ve söyleşiler yapılıyor. Her cumartesi günü ise atölye çalışmaları var, katılmak isterseniz telefon önceden yer ayırtın.

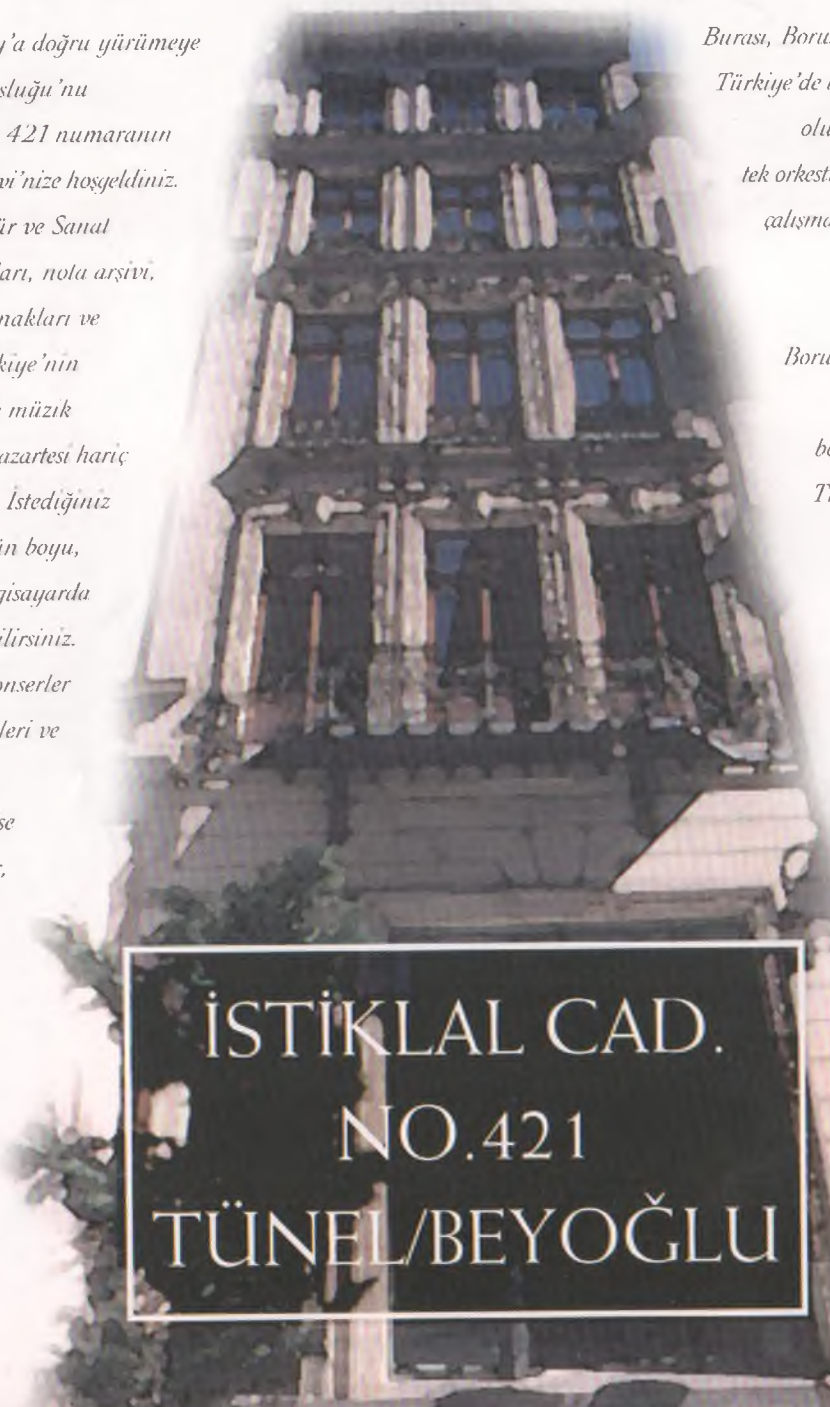

Burası, Borusan Oda Orkestrası'nın da evi. Türkiye'de bir sanayi kuruluşu tarafından oluşturulmuş ilk ve (ne yazık ki) tek orkestra olan Borusan Oda Orkestrası çalışmalarını Borusan Kültür ve Sanat Merkezi'nde sürdürüyor. Müzikevi'nizin diğer kapısı Borusan Sanat Galerisi'ne açılıyor. Galeride yıl boyunca birçok Türk ve yabancı sanatçının

sergisini gezebilirsiniz. Ve önemli bir konu; Borusan Kültür ve Sanat Merkezi'nde gerçekleşen bütün etkinlikler ücretsiz. Borusan Kültür ve Sanat Merkezi'ne, Müzikevi'nize hoşgeldiniz.

BORUSAN

BORUSAN Kültür ve Sanat

SUNUŞ

Yıldönümleri, bize tarihsel kurumları ve olayları yeniden değerlendirme fırsatı veriyor. Bu sayıda iki yıldönümüyle ilgili üç yazı var. İstanbul Teknik Üniversitesi bu yıl 25 Mayıs'tan başlayarak beş haftaya yayılan bir programla 225. yılını kutluyor. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nden Mustafa Kaçar 225 yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk mühendishânenin kuruluşunu inceleyen yazısında tarihsel gelişimi İTÜ'nün kuruluşuna kadar götürüyor.

Bu yıl bir başka olayın, Fransa'dan başlayarak bütün Kıta Avrupa'sına yayılan 1848 Devrimlerinin 150. yıldönümüydü. Avrupa'yı sarsan bu devrim dalgasının genel bir tablosunu Funda Soysal çıkarttı. Ancak biz 1848 devrimlerini Avrupa'da bırakmak istemedik. Osmanlı bu olaylara nasıl bakmıştı, nasıl değerlendirmişti? Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi'nin önemli bütün iç olayların yer aldığı *Tarih-i Lütfî*'sinde 1848 Devrimlerinden bahsetmemesi olayların içeriyi doğrudan doğruya etkilemediğini de gösterir. (Alphonse de Lamartine ve Lajos Kossuth gibi kişilerin Osmanlı'ya sığındığını biliyoruz.) Ancak *Tarih-i Lütfî*'nin II. Meşrutiyet döneminde Abdurrahman Şeref tarafından yayımlanan 8. cildinin eklerinde dönemin Viyana sefiri Mehmed Şekib Efendi'nin (daha sonra "Paşa") hariciye nazırlarına yolladığı tezkirelere rastlıyoruz. Hamdi Can Tuncer eylemleri "kargaşa" ve "edepsizlik" olarak nitelendiren Mehmed Şekib Efendi'nin tezkirelerinden birini sunuyor.

Eğitimle ilgili bir başka yazımız İzmir'den Mustafa Şahin'e ait. M. Şahin Osmanlı'nın son döneminden başlayarak Türkiye'ye gelen yabancı eğitim uzmanlarının faaliyetlerini ele alıyor. Yazıda uzmanlarının aldıkları maaşlar ve geldikleri ülkeler tablo ve grafiklerin yardımıyla sunulurken, uzmanlara karşı basında yer alan tepkiler de aktarılıyor

1916'da Naciye Sultan'ın himayesinde ve Enver Paşa'nın başkanlığında kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, değişik tarih dergilerinde ele alındı. Tiğinçe Özkiper Oktar Mütareke döneminde zor duruma düşen cemiyetin bu yıllarını, 1336 (1920) senesi raporuna ve arşiv belgelerine dayanarak inceleyen yazısında rapora ek olarak yayımlanan cemiyetin yeni nizamnamesini de sunuyor.

Ömer Özcan Finlandiya'daki Tatar Türklerini ele alan ve 1935 tarihli Finlandiya Türkleri Birliği Yasası'nı da sunan yazısı, "Türk Dünyası" üzerine ilginç bir araştırma olmasının yanı sıra İskandinav ülkelerinde azınlıkların konumları konusunda da bir örnek teşkil ediyor. Burdur'dan Zafer Gölen ise çok kültürlü yapısını son yıllardaki savaşa karşın sürdüren Bosna-Hersek'in 19. yüzyıla ilişkin nüfus bilgilerini karşılaştırıyor.

Daha önce Mir Seyit Sultangaliyev'e ilişkin yazılarını yayımladığımız S. Halit Kakınç, bu kez de "milli komünizm"in bir başka önemli adı Neriman Nerimanov'u tanıtıyor ve Nerimanov'un oğluna ve Sovyet Devrimi lideri V. İ. Lenin'e yazdığı mektupların yanı sıra *Uçgarlarda İngilâbımızın Tarihine Dair* adlı kitabından bölümler aktarıyor.

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde önemli belgelere ulaşan Hacettepe'den Oğuz Aytepe bu kez Çerkez Ethem'in kardeşleri ve başka 150'likler ile birlikte yurtdışında kurduğu bir örgütü Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi veya başka bir adla Cenup Vilayetleri Yıldırım Komitesi'ni tanıtıyor. Aydın'dan Mehmet Başaran'ın yazısı ise 19. yüzyılda Büyük Menderes nehri üzerinde gemi ulaşımı konusunda hazırlanan bir proje ve verilen imtiyazla ilgili.

Son yazımız Kaliforniya Üniversitesi (UCLA) Yakın Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü Türklük Çalışmaları Programı Başkanı András J.E. Bodrogligeti'ye ait. Bodrogligeti'nin daha önce bir Sovyet-Amerikan ortak sempozyumuna sunulan, Klasik Orta Asya Türk Edebiyatının Orta Asya Türklerinin kültür mirasını anlamadaki rolüne ilişkin bildirisini öğrencisi M. Süreyya Er'in çevirisiyle sunuyoruz.

Nisan sayımızda okuyucularımıza Cumhuriyet'in 75. yıldönümü vesilesiyle lise gençliği için düzenlenmiş Yerel Tarih Yarışması'nın bir broşürünü ve *Yerel Tarih* dergisinin 1. sayısını, çevrelerindeki lise öğrencilerine iletmeleri dileğiyle okuyucularımıza vermiştik. *Yerel Tarih*'in Mayıs ayı başında çıkan 2. sayısını ise yine okuyucularımız dergiyi koyduğumuz poşetin içinde bulacaklar.

Gelecek sayıda tekrar buluşmak üzere...

TOPLUMSAL
TARİH

Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn 1910 senesi diploma törenine katılan davetliler ve okul yöneticileri.
Necdet Sakaoğlu arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 54 Cilt: 9 Haziran 1998

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Siller

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Teknik Sekreter
Osman Köker

Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman

Grafik Tasarım
Haluk Tuncay

Uygulama
Saliha Bilginer

Düzelti
Nurettin Pirim

Abone
Meltem Yeyin

Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 3.000.000 TL
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 3.500.000 TL
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
İLK MÜHENDİSHÂNENİN KURULUŞU
Dr. Mustafa Kaçar *225. kuruluş yıldönümü kutlanan İTÜ'nün tarihine el atarak ilk mühendishânenin kuruluşunu anlatıyor.* **4**

TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE
YABANCI EĞİTİM UZMANLARINDAN YARARLANMA
Mustafa Şahin *Osmanlı Dönemin'nden günümüze Türk eğitim sisteminin şekillenmesinde önemli rolleri olan yabancı uzmanların istihdamını inceliyor.* **12**

OSMANLI KADINLARI ÇALIŞTIRMA CEMİYET-İ İSLAMİYESİ 1920 SENESİ RAPORU
Dr. Tiğinçe Özkiper Oktar *Mütareke döneminde zor duruma düşen Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin 1920 senesi raporunu ele alan yazısında cemiyetin yeni nizâmname-i esasisini sunuyor.* **19**

FİNLANDİYA TÜRKLERİ BİRLİĞİ
Ömer Özcan *Finlandiya'ya yerleşmiş olan Kazan Türklerini tanıtan yazısında Adalet Bakanlığı tarafından da onaylanan Finlandiya Türkleri Birliği Yasası'nı aktarıyor.* **23**

150. YILDÖNÜMÜNDE 1848 DEVRİMLERİ
Funda Soysal *150 yıl önce Avrupa'yı sarsan ve yenilmesine rağmen izleri daha sonraki yıllarda süren devrim dalgasının genel bir tablosunu çıkarıyor.* **26**

OSMANLI SEFİRİ ŞEKİB EFENDİ'NİN GÖZÜYLE 1848 DEVRİMİ
'VİYANA HALKININ EDEPSİZLİKLERİ'
Hamdi Can Tuncer *Osmanlı'nın 1848 devrimlerini nasıl izlediğine bir örnek olarak Viyana Sefiri Şekib Efendi'nin tezkiresini sunuyor.* **34**

19. YÜZYILDA BOSNA-HERSEK'İN NÜFUSU
Zafer Gölen *farklı dinsel ve etnik kökenlerden grupların yaşadığı Bosna-Hersek'in 19. yüzyıla ait nüfus bilgilerini karşılaştırıyor.*
36

UÇGARLARDA İNGILÂBIMIZIN TARİHİNE DAİR
NERİMAN NERİMANOV'UN GÖRÜŞLERİ
S. Halit Kakınç *milli komünizme dair araştırmalarını Neriman Nerimanov'la sürdürüyor.*
43

ÇERKEZ ETHEM VE KARDEŞLERİNİN YURTDIŞINDA KURDUKLARI CEMİYET :
TÜRKİYE KURTULUŞ FIRKASI KOMİTESİ (CENUP VİLAYETLERİ YILDIRIM KOMİTESİ)
Dr. Oğuz Aytepe *Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nden Çerkez Ethem ve kardeşlerinin yurtdışında kurdukları bir cemiyete ait belgeleri çıkartıyor.*
46

BÜYÜK MENDERES NEHRİ EFSANELERİ VE
19. YÜZYILDA NEHİR ULAŞIMI PROJESİ
Dr. Mehmet Başaran *1890'larda Büyük Menderes nehri üzerinde gemi işletmeciliği için hazırlanan bir projeyi tanıtıyor.*
49

NOT DEFTERİ
Mustafa Kaçar *Prof. William Shea'nın Galileo üzerine bir konferansına dikkat çekiyor.*
52

ORTA ASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR MİRASI VE
KLASİK ORTA ASYA TÜRK EDEBİYATI
András J. E. Bodrogligeti *Orta Asya Türk halklarını Araplara ve İranlılara karşı Türk, Şiilere karşı Sünni olarak tanımlamaya hizmet eden Klasik Orta Asya Türk Edebiyatı'nı değerlendiriyor.*
53

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLK MÜHENDİSHÂNENİN KURULUŞU

DR. MUSTAFA KAÇAR

Tarih boyunca bilim ile savaş sanatları arasında var olan yakın etkilenmenin bir örneğini, 18. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda açıkça görmek mümkündür. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'na modern bilimlerin girişinde askeri teknik eğitimin önemli rol oynadığı söylenebilir.[1] 18. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni askeri teknik eğitim müesseselerinin kuruluşu, genellikle Avrupa'dan gelen ve Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilmiş, gerek mühtedi, gerekse Hıristiyan uzman ve subayların görevde bulundukları sırada gerçekleşmiştir. Bu durum tabii olarak bu müesseselerin kuruluşunda Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın etkisinin olduğunu göstermektedir. Asrın başlangıcından itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan değişmenin sebeplerine, diğer bir ifadeyle Osmanlıyı değişmeye sevk eden, zorlayan amillerin neler olduğu sorusuna ilk etapta maddeler halinde cevap bulmak pek kolay değildir. Buna rağmen, sorunun cevapları arasında, Osmanlıların Avrupa Hıristiyan orduları karşısında mağlup olmaları, asrın başlarından itibaren Avrupa günlük hayatı hakkında bilgiler elde etmeleri ve kendi dünyası dışındaki gelişmelerden yakından ilgilenmelerini zikredebiliriz.[2]

Humbaracı Ahmed Paşa
Septime Gorceix,
Bonneval Pacha: Pacha à Trois Queues

Osmanlı yüksek rütbeli devlet adamlarının yabancı devlet elçilikleriyle yakın temasları, resmi yazışmalar dışında dostane mektuplaşmaları o dönemde Osmanlı elit tabakasında bir kültür etkilenmesini ortaya çıkartmıştır. Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Fransız elçisi Bonnac ile mektuplaşması ve özellikle devrin ünlü şairi Nedim Efendi'nin Elçi Bonnac'a yazmış olduğu mektuplar dikkat çekicidir.[3] Lale Devri olarak bilinen dönemde (1718-1730), Osmanlı kültür hayatında yeni bir devir başlatan matbaanın kurulması, her defasında büyük felaketlere yol açan İstanbul yangınlarında kullanılmak üzere tulumbacı teşkilatının meydana getirilmesi, sivil hayata dönük Avrupa menşe'li yenilikler olarak karşımıza çıkmaktadır.[4]

Osmanlı-Fransız askeri ilişkilerinde 18. asır boyunca meydana gelen değişikliler, reform yanlısı Osmanlı padişah ve idarecilerin istekleri, Osmanlı Devleti'ne karşı kurulan Rusya-Avusturya ittifakları ve Fransa'nın Doğu Akdeniz ticaretindeki menfaatleri Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri yenileşme sahasında görülen büyük değişmede ve yeni askeri teknik eğitim müesseselerinin kuruluşunda etkili olduğu söylenebilir.[5]

Askeri yenileşme hareketinde ilk teşebbüsleri 1729 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica eden Fransız asıllı general Comte de Bonneval'in (Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmed Paşa) padişaha takdim etttiği raporundan mülhem olarak 1735 yılı ocak ayında, üç yüz kişilik bir grup ulûfeli asker ilavesiyle yeniden düzenlenmiş olan "Ulûfeli Humbaracılar Ocağı"nın kuruluşunda görmekteyiz. Hem askeri, hem de teknik eğitim açısından yenilikler getiren bu teşebbüs hakkında daha önceki bir çalışmamızda etraflıca bilgi vermiştik.[6]

Humbaracı Ahmed Paşa gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri alanda vermiş olduğu hizmetlerle tanınan Baron Françoise de Tott (1733-1793)[7] Osmanlının yenilenme ve Avrupa'ya açılma politikasında önemli isimlerinden biridir. Baron de Tott, kendisinden önce Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan Avrupalı Hıristiyanlardan farklı olarak, din de-

* Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü öğretim üyesi

Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn
Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman, *Istanbul, 1798*

ğiştirmemiştir. Osmanlı ordusunda vazife almak için geleneğe dayalı olarak, Müslüman olma şartı Baron de Tott ile birlikte ortadan kalkmış ve Osmanlının Avrupa ile olan teknolojik ve kültürel temaslarında yeni bir dönem başlamıştır.

18. asırda Karadeniz'de ticaret yapma yollarını araştıran Fransa, yüzyılın ilk yarısında Kırım'da kendi ticari bağlantılarını sağlayacak bir ticaret bürosu kurmuştur. Bu teşebbüs daha sonra Kırım'daki Fransız konsolosluğunun temelini oluşturmuştur. Yine bu dönemde, Rusya'yı Karadeniz ticaretinde kendisine rakip gören Fransız Hükümeti, Rusya'nın Orta Avrupa'da genişlemesine mani olmak için gayri resmi olarak Osmanlıları desteklemiştir.[8] Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin 1770'lerdeki durumu, Fransız asıllı bu askeri uzmanın burada oynadığı rol ve askerlikteki şahsi kabiliyetleri Baron de Tott'un Osmanlı yenileşme hareketinde adından çok bahsedilmesine sebep olmuştur.

Baron de Tott, 17 Ekim 1767'de geldiği Kırım'ın merkezi Bahçesaray'dan, III. Devlet Giray Han'ın emriyle 1769 sonbaharında bir daha ayak basmamak üzere ayrılıp İstanbul'a gelmiştir.[9] 1770-1776 yılları arasında İstanbul'da Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilmiş olan Baron de Tott'un bir Hıristiyan olarak Osmanlı hizmetine alınması ve din değiştirme engelinin ortadan kalkmasıyla kısa zamanda çok sayıda Avrupalı Hıristiyan subay ve uzman iyi bir iş bulmak gayesiyle Osmanlı ülkesine gelmiştir. Bunların birçoğu yüksek maaşlarla desteklenirken, geniş selahiyetlerle İmpartorluğun askeri inşaat işlerinde ve askeri teknik projelerin uygulanmasında istihdam edilmişlerdir.

Baron de Tott, ilk olarak, Rusları Çanakkale önlerinde durdurmak üzere Çanakkale Boğazı'nın istihkâmı vazifesine getirilmiştir.[10] Bir Hıristiyanın Osmanlı Devleti'nin yüksek bir mevkiinde istihdamı açısından düşünülecek olursa, Baron de Tott'un daha önce göstermiş olduğu şahsi gayretlerinin başarısız olmasına rağmen, Sadrazam Moldavancı Ali Paşa ve Şeyh Murad Molla gibi önemli şahsiyetlerin hüsnü kabulü ve padişahın memnuniyeti sayesinde Osmanlı hizmetine girmesi kolay olmuştur. 1 Ekim 1770'te Çanakkale istihkâmlarının düzenlenmesi vazifesinden döner dönmez, Baron de Tott, Babıâli tarafından Osmanlı ordusunda topçu sınıfının yeniden teşkilatlandırılması ve eğitimi ile görevlendirilmiştir.

Zeki ve kabiliyetli bu genç Fransız subayı, ihtida etmemiş olsa dahi çalışkanlığı ve gayreti yanında Türkçe konuşması, Osmanlı idarecilerine askeri yenilikler ve özellikle topçuluk alanında yeni gelişmeler sağlayacağı ümidini vermiştir.[11] Baron de Tott, Babıâli'de kendi yaptığı ve her topa takılabilen özellikteki top kundağına, bir Osmanlı topunu monte ederek ilk tecrübesini başarıyla gerçekleştirmiştir. Akabinde Sultan III. Mustafa, Osmanlı Devleti'nde usta topçular yetiştirilmesi amacıyla ilk defa bir "topçu mektebi" kurulması için emir vermiştir. Mektebin bir an evvel faaliyete geçmesini istemişse de ramazan ayı münasebetiyle mektebin kuruluşu ertelenmiştir.[12]

Topçu mektebinin kurulması emrini veren III. Mustafa.
TSTTV Arşivi

1772 yılında, Topçubaşı'nın tavsiyesi üzerine Babıâli, Baron de Tott'tan Avrupa tarzında bir top dökümhanesi kurulmasına nezaret etmesini istemiştir.[13] Hasköy'deki dökümhane binasının inşaatı bir Rum mimarın idaresi altında yapılmıştır. Fırın inşatı için ise yüksek ısıya dayanıklı kırmızı tuğlalar Fransa'dan (Toulon'dan) özel olarak getirtilmiş ve dökümhanenin inşası 1773 yılında tamamlanmıştır.[14] Aynı yıl Fransa'dan çağrılmış olan top dökümcü ustaları bu dökümhanede istihdam edilerek

çalışmalar başlatılmıştır. Avrupa tarzında inşa edilmiş bir dökümhanede yine Avrupalı topçu usta ve işçilerinin çalışmaları sonucunda, modeli Baron de Tott tarafından ansiklopedilerden istifade ile hazırlanmış ilk top dökümü, Sultan III. Mustafa'nın vefatı ve I. Abdülhamid'in tahta cülusu gecesi olan 21 Ocak 1774 tarihinde gerçekleşmiştir.[15]

Fransız elçisi St. Priest

Babıâli'nin Hıristiyan Avrupalıların devlet hizmetinde ve orduda istihdamı konusundaki var olan tereddütlü tutumundan vazgeçmesi üzerine, kısa sayılacak bir zamanda topçulukla ilgili sahalarda çeşitli vazifeler almış olan Baron de Tott, Babıâli'den kendisine yardımcı olmaları amacıyla Avrupa'dan bazı uzman zabit ve ustalar talep etmiştir.[16] Bu talep kabul edilince, Fransızlar, tamamı kraliyet topçu birliğinden seçilen dört marangoz, üç arabacı ve üç demirciden oluşan on kişilik uzman grubu ile bir topçu çavuşu, bir top arabacısı, top barutu imal edebilecek bir barutçu ustası, toplam 14 kişilik ekibi İstanbul'a göndermişlerdir.[17]

31 Temmuz 1773'te Topçu Çavuşu Aubert başkanlığında Marsilya'dan hareket eden 14 kişilik ekip, eylül ayı başlarında İstanbul'a ulaşmıştır. Elçi St. Priest tarafından karşılanarak misafir edilen ekip ertesi gün Baron de Tott idaresinde görev alacakları atölyelere sevk edilmişlerdir.[18]

TOPÇU MEKTEBİ'NİN KURULMASI

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern Avrupa usulleriyle eğitim yapmak üzere teşkil edilen ilk topçu mektebi, Sultan III. Mustafa'nın emri ve Baron de Tott'un çalışmalarıyla 1772 senesinde İstanbul'da kurulmuştur. Bu konudaki ilk teşebbüsler, Haziran 1770'te Baron de Tott'un çizimlerine dayanarak imal edilen topların denenmesinden sonra Topçubaşı'nın iki usta topçu ağasını daha fazla bilgi edinmelerini sağlamak için Baron de Tott'un yanına göndermek istemesiyle başlamıştır.[19] Baron de Tott, Topçubaşı'nın kendisine göndermiş olduğu iki topçu ağasına tecrübedeki başarısızlığın sebeplerini açıklamış ve bu açıklamalar ışığında yapılan yeni uygulama başarılı olunca, Osmanlı topçuları arasında Baron de Tott'a karşı bir hayranlık hissi doğmuştur. Topçubaşı aslında Osmanlı topçuluğunun Avrupa'ya kıyasla daha geri olduğunun farkındaydı ve bu sebeple topçuların eğitimi meselesini ısrarla savunmaktaydı. Baron de Tott, Fransız hükümetinin kendisine gerekli kitap ve çizimleri sağlayarak yardım edeceği teminatını vermesi üzerine, kendi matematik ve geometri bilgisine de güvenerek, kurulacak topçu mektebinde topçuları eğitmeyi kabul etmiştir.[20] Eylül 1772'de reisülküttab tarafından iki defa Babıâli'ye çağrılan Baron de Tott'dan padişahın da yakından ilgilendiği Topçu Mektebi'nin "bir hafta" içerisinde faaliyete geçirilmesi istenmiştir.[21] Bunun üzerine ekim ayı (1772) başlarında Baron de Tott idaresinde Topçu Mektebi açılmıştır.[22] 4 Ocak 1773'te mektebi ve Baron de Tott idaresi altında yapılan top atış talimlerini görmeye gelen III. Mustafa, mektepte eğitim gören topçuların başarılarından çok memnun kaldığını ifade etmiştir.[23]

Baron De Tott'un hatıraları.

Bütün iyi niyetli çalışmalara karşılık Topçu Mektebi'nin ömrü pek uzun olmamıştır. Talebelerinin gösterdiği başarılara rağmen bu mektebin istenilen seviyeye gelememesi Baron de Tott'un mektebi tek başına idare etmeye çalışmasından kaynaklanmıştır. Hatta elçi St. Priest'in, Baron de Tott'a yardımcı olmak üzere bazı topçu subay ve astsubayı getirtip mektebi geliştirmeyi teklif etmesine rağmen, Baron de Tott'un "iyi bir zamanlama olmadığını" ileri sürerek bu teklifi reddetmesi de mektebin kısa süre içerisinde faaliyetlerinin sona ermesinde etkili olmuştur.[24]

Topçu Mektebi'nde eğitim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü konusunda Osmanlı arşiv kaynaklarında malumat bulunmamakla beraber, bu mektepte Ekim 1772'den Haziran 1773 tarihine kadar yaklaşık dokuz aylık bir dönemde üç veya dört kur'a halinde çok sayıda topçunun eğitimden geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Osmanlı topçu askerine ikişer veya üçer aylık dönemler halinde kısa bir eğitim verilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu sürenin bir topçu askeri için topçuluktaki yeni teknik gelişmeleri öğrenmesine ve uygulamasına kâfi geleceği düşünülmüş olmalıdır.[25]

1772-73 yılları arasında faaliyet gösteren Topçu Mektebi'nde başlatılan topçu eğitimi, topçuların eski alışkanlıklarını kolay kolay terk edememelerinden dolayı bazı aksaklıklara uğramıştır. Osmanlı topçularını alışkanlıklarından vazgeçirmenin zorluğu karşısında milislerden oluşacak yeni bir topçu ocağı kurulması yoluna gidilmiştir. Sürat Topçuları Ocağı olarak bilinen bu ocağın kuruluşu sessiz sedasız yürütülmüş[26] ve ocağın başına Fransa'dan yeni gelmiş olan Topçu Çavuşu Aubert getirilmiştir.[27]

Kısa bir hazırlık döneminden sonra, 10 Ocak 1774 tarihinde Osmanlı askeri taktiklerinde ve topçuluğunda yeniden yapılanmayı öngören Süratçi Ocağı'nın kuruluşu gerçekleşmiş, 26 Şevval 1187 (17 Ocak 1774) tarihli III.

Mustafa'nın hatt-ı hümayûnu ile de halka ilan edilmiştir.[28] Ocağın kuruluşundan birkaç gün sonra 21 Ocak 1774'te Sultan III. Mustafa vefat etmiş ve yerine I. Abdülhamid tahta geçmiştir.[29] Yeni padişah topçuluktaki gelişmelerle yakından ilgilenmiş, hatta saraydan ikinci çıkışında Tophane'deki Süratçilerin atış talimlerini görmeye gitmiştir. Süratçilerin başında bulunan Baron de Tott padişaha bir atış gösterisi düzenlemiştir. Baron de Tott'un dakikada 15 atış yaptırması padişahın hoşuna gitmiş ve kızlar ağası vasıtasıyla huzuruna çağırarak memnuniyetini göstermiş, Baron de Tott'a büyük iltifat etmiş ve sof kaplı kakum kürk hilat giydirmiştir.[30]

HENDESEHÂNE'NİN KURULMASI

Fransızca kaynaklarda "Ecole de Théorie", "Ecole des Mathématiques" olarak geçen, Toderini'nin "Chambre de Géométrie" olarak bahsettiği[31] ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın isteği üzerine Baron de Tott'un nezaretinde 29 Nisan 1775 tarihinde Tersane'de kurulan "Hendesehâne" (Hendese Odası),[32] Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. asırda kurulan mühendis mekteplerinin ilk nüvesini oluşturmuştur.[33]

Gelişmelerin yakın şahidi Baron de Tott, Hendesehâne'nin kuruluşunu, hatıratında III. Mustafa devrine ait bir olayı anlatırken ve tarih vermeden zikretmiştir. 1781-86 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rahip Toderini ise, görüştüğü kimselerden edindiği bilgileri referans göstererek eserinde "Muhendis Khane" dediği Hendesehâne'nin kuruluş tarihini 1773 olarak vermiştir.[34] Bu konuda daha sonraları yazılan yazılarda ve araştırmalarda, bazı istisnalar dışında, genellikle bu mektebin kuruluş tarihi 1773 olarak kabul edilmiştir.[35]

Hendesehâne'nin kuruluşu ile ilgili ilk teşebbüsler Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın Topçu Ocağında olduğu gibi Tersane'de de hendese eğitimi veren bir mektebin (Hendesehâne) kurulmasını istemesiyle başlamıştır.[36] Hendesehâne, Osmanlı İmparatorluğu'nda matematik ve istihkâm derslerinin, Avrupa kaynaklarından yararlanılarak eğitiminin yapıldığı ilk Osmanlı müessesesidir.[37] 27 Recep 1211 (26 Mart 1797) tarihli Küçük Hüseyin Paşa layihasında "1190 (1776) tarihinde nizâm verilen Hendese Odası" diye bahsedilen ve "Tersânenin Darağacı mevkiindeki eski kadırgaların çekildiği gözlerden birinde inşa edildiği" söylenen müessese "Hendesehâne"dir ve ilk hocalığına Cezayirli Seyyid Hasan Hoca tayin edilmiştir.[38]

Gazi Hasan Paşa, talebelerin eğitimiyle Baron de Tott'un ve diğer Fransızların ilgilenmesini özellikle şart kılmış, ancak Baron de Tott işlerinin çokluğunu ileri sürerek Hendesehâne'ye her gün devam edemeyeceğini bildirmiştir. Bu yüzden kendisinin nezaretinde olmak üzere Hendesehâne'nin eğitimiyle Sr. Kermovan'ın ilgilenmesine karar verilmiştir.[39] Hendesehâne kısa bir hazırlık devresinden sonra 29 Nisan 1775 tarihinde Baron de Tott'un nezaretinde ve Kermovan'ın idaresinde

Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa

olmak üzere Tersane'de açılmıştır. Campbell Mustafa Ağa[40] da bunların yardımcılığına getirilmiştir.[41]

İlk olarak ve eğitim için gerekli olduğu düşünülerek, Saray'dan veya nerede bulunursa bulunsun, matematikle ilgili alet ve kitapların Hendesehâne'ye gönderilmesi istenmiştir. Saray'dan gönderilen kitaplar arasında, Batlamyus'un coğrafya kitabının Arapça bir tercümesinin bulunması Baron de Tott'u oldukça heyecanlandırmıştır.[42] Ayrıca burada okutulmak üzere Paris'ten kitap ve alet sipariş edilmiştir. Bu kitapların listesi incelendiğinde, denizcilik, gemi inşa ve matematik konusundaki kitapların bulunduğu görülür.[43] Bunlar, *Elements de l'Architecture Navale ou Pratique de Construction des Vaisseaux* (Paris 1753), *Traité du Navire et du Construction* (Paris 1746), *Cours des Mathématiques* (dört nüsha), *Tables des Logarithmes*'dir (dört nüsha).

Listede yer alan ve Hendesehâne talebelerinin eğitimi için elzem kabul edilen alet ve malzemeler ise şunlardır:

1- Dürbünlü grafometre (ayak ve mikrometreleriyle birlikte)[44]	4 adet
2- Sarkaçlı saat	4 adet
3- Pergel takımı (étui de mathématique)	12 adet
4- Mizân-ı m'a (su terazisi)	4 adet
5- Rubu' tahtası (duvar için)	1 adet
6- Rasad saati	1 adet
7- Deniz için oktant	12 adet

1326 (1910) senesi Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'dan neş'et eden zabitanın resm-i talılif (and içme) ve diploma tevzii merasiminde mektebi teşrif buyuran zevat-ı kirâmla mekteb hey'eti.

Fotoğrafta eski rakamlarla işaretlenenler: (١) Ordu Kumandanı Ferik Yavêr Paşa Hazretleri, (٢) Topçu Reisi Ferik Ali Refik Paşa Hazretleri, (٣) Mevaki-i Müstahkeme Müfettişi Ferik Hüsnü Paşa Hazretleri, (٤) Boğaz Muhafızı Ferik İbrahim Paşa Hazretleri, (٥) Boğaz Liva Kumandanı Sohban Paşa, (٦) Humbarahâne Serkatibi Miralay Cemal Bey, (٧) Terbiye ve Tedrisat-ı Askeriye Müfettiş Muavini Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Fevzi Bey, (٨) Mekteb Müdürü Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Nihad Bey, (٩) Mektep Sertabibi Miralay Nuri Bey, (١٠) Mekteb Müdür Muavini Erkân-ı Harb Binbaşısı Şevket Bey, (١١) Topçu Birinci Şube Müdürü Binbaşı Tal'at Bey.

Necdet Sakaoğlu arşivi

Listedeki alet ve malzemelere ilaveten, yer adları boş bırakılmış ve daha sonra Türkçe olarak elle doldurulacak olan bir Akdeniz haritası da bulunmaktadır.[45]

Baron de Tott, meşguliyetine rağmen muntazaman her gün dört saatini Hendesehâne'de geçirerek, sayıları 10-12 arasında değişen talebelerin gelişmelerini yakından takip etmeye çalışmıştır. Talebeler, Baron de Tott'un hatıratında anlattığı kadarıyla kimisi sakalı ağarmış yaşlı bir denizci, kimisi de çok genç kimselerdir.[46] Bu talebeler muntazaman M. Kermovan tarafından verilen teorik ve uygulamalı matematik derslerini takip etmiş ve bir çoğu da Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Bu durum Baron de Tott'u fazlasıyla memnun ederken, Hendesehâne'ye olan ilgi bu müessesenin geleceği açısından ümit verici olmuştur.[47]

Hendesehâne talebeleri o gün için bulundukları vazife icabı olarak geometri ve uygulamalarını öğrenmek isteyenlerden oluşmuştur. Mektebe "bilâ maaş" devam edilmesi, mevcudun artmasını engellediği gibi, talebenin devamsızlığına da sebep olmuştur. Bu durumu ortadan kaldırmak için Baron de Tott zaman zaman Hendesehâne'ye devam eden talebelere maaş bağlanması ve başka işlerde çalıştırılmaması hususunda sadrazam nezdinde müracaatta bulunmuş ve bu konuda söz almış olmasına rağmen, sadece her talebeye gayret ve çalışkanlıklarından dolayı teşvik mahiyetinde birer madalya verilmesini sağlayabilmiştir. Temmuz 1775'te derslere devam eden Hendesehâne talebelerine bir tarafında padişahın tuğrası, diğer tarafında bu mektebin adının yazılı bulunduğu, altın zincirli birer madalya verilmiştir. Bu teşvik madalyası tesirini göstermiş ve mektebin mevcudu birden bire yükselmiştir.[48]

Baron de Tott tarafından Türkçe olarak yapılan dersler, talebelerin defterlerine anlatılanları yazması ve ertesi gün aralarından seçilen birisinin dersi arkadaşlarına tekrar etmesi şeklinde işlenmiştir. Böylece talebelerin derse olan alakaları devamlı canlı tutulmaya çalışılmıştır. Uygulamalı derslerde ise talebeler, gün boyu Okmeydanı'nda grafometre ile üçgenlerin açılarının[49] hesabıyla uğraşmışlardır.[50]

1772'de kurulmuş olan Topçu Mektebi'nden farklı olarak, matematik ağırlıklı eğitim vermiş olan Hendesehâne, gerek devletin şiddetle donanmaya olan ihtiyacı, gerekse devrin önde gelen etkili devlet adamlarından Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın isteği ile daha kuruluş safhasında deniz mühendisliğine kaymıştır. Nisan 1775'ten Eylül 1775'e kadar matematik dersi veren Sr. Kermovan'ın İstanbul'dan ayrılmasından sonra Baron de Tott da Hendesehâne'ye bir daha uğramamıştır. Tahminimize göre, aynı dönemde, 1775'te Akka'ya Zahir Ömer isyanını bastırmaya giden Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın isyanı bastırıp Ocak 1776'da İstanbul'a dönüşünde[51] "1190 senesi evailinde" (Şubat 1776'da) Hendesehâne'ye bir nizam verilmiştir. Böylece İmparatorluk'ta sürekli ve düzenli askeri teknik eğitim veren ilk mühendis mektebinin kuruluşunu sağlamıştır. Hendesehâne'nin 1190 (1776) tarihli ilk nizamnamesi ise şöyledir:[52]

1793'te Mühendishâne-i Cedide'nin kurulduğu Humbaracı Kışlası.

İstanbul Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul, 1994

1- Hendesehâne'ye 90 akçe yevmiye ile bir hoca,

30 akçe ile bir halife ve 20 akçe ile bir "mustahfız-ı âlât" tayin edilmiştir. Her biri 12 akçe yevmiye ile 10 nefer "müstâid şakirdan" talebe olarak alınmıştır. Toplam 13 kişilik bu kadroya her ay Tersâne Sergisi'nden verilmek üzere 260 akçe yevmiye ve aylık 20 kuruş tayinât tahsîs edilmiştir.

2- Zikredilen şahısların tamamı haftada iki gün tatil ve kalan günlerde "ilm-i hendese" ta'alîm ve ta'allümüyle meşgul olacaklardır.

3- Hoca müstesnâ, diğer personel ve talebeler Tersâne-i Âmire kadrosundan olup mutasarrıf oldukları maaşlarını alıp satamayacaklardır.

4- Mahlûl veya tarîk vuku'unda hocanın arzı ve kaptan paşanın tevcîhiyle "herbirleri" mutasarrıf olacaklardır.

5- Fenn-i mezkûrda (denizcilik) imtihân sonunda maharetleri açıkça görülenler kaptan paşa tarafından donanmada sancak kaptanlığı veya sâir gemilerde lüzûmu halinde kaabiliyetleri ile mütenâsib vazifelere ta'yîn olunacaklardır.

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin 1888'deki ilk mezunları.
İstanbul Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul, 1994

Baron de Tott ve yardımcıları zamanında Avrupa usulu bir teşkilatlanmaya kavuşamayan Hendesehâne'nin, zikrettiğimiz nizamnamesi, daha sonraları birçok değişiklik ve tadilata maruz kalmış olmasına rağmen, Sultan II. Mahmud dönemine kadar, mühendishânelerin nizamlarına temel teşkil etmiştir. Tersane eminine bağlı olan, personel ve talebe maaşları da "Tersâne eminleri ücret sergisinden" karşılanan bu müessese, bu nizam neticesinde formasyon olarak yeni, fakat eğitimin yürütülmesi bakımından medreselere daha yakın bir düzenlemeye sahip kılınmıştır. Zira medreselerde olduğu gibi öğrenciler farklı dersleri okusalar bile, bu dersleri aynı müderristen tahsil etmişlerdir.

Hendesehâne'nin kurulmasında önemli katkıları olan Baron de Tott'un, Osmanlı yenileşme hareketindeki yerini değerlendirecek olursak, bu zeki ve kabiliyetli Avrupalı uzmanın İstanbul'da bulunduğu dönemde gerek padişah, gerekse devlet ricali ve halk arasında ilgi görmüş bir Hıristiyan olarak yenileşme tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır. Osmanlı Devleti hizmetinde bulunduğu müddetçe tavsiye ve danışmanlığında yapılan ve yukarıda zikrettiğimiz teşebbüslerdeki rolü, Osmanlı ordusunun modernleşme hareketindeki faaliyetleri ve özellikle yeni teknolojilerin tanınması ve kullanılmasında göstermiş olduğu gayretleriyle Osmanlı devlet adamları indinde müspet intibalar bırakmıştır. Diğer taraftan, her fırsatta Osmanlıları küçük görmekten ve onları cahil olarak nitelemekten geri durmayan bu kibirli "Fransız beyzadesi", özellikle hatıratında Türkleri tahkir eden yazıları dolayısıyla kendi ülkesinin devlet adamları tarafından dahi tenkit edilmiştir. Bize göre ise, İstanbul'u terk eder etmez Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusundaki toplantılara iştirak eden ve bu konuda raporlar hazırlayan Baron de Tott, Fransa'nın menfaatleri istikametinde hükümeti adına Osmanlı askeri yenileşme hareketinde bulunmuş ve Avrupa teknolojisinin bazı örneklerini büyük bir alayişle Osmanlı ricaline takdim etmeye çalışmış bir maceraperesttir.

MÜHENDİSHÂNE'DEN TEKNİK ÜNİVERSİTE'YE

Baron de Tott ve diğer Fransızlar ülkelerine döndükten sonra Tersane'deki bu Hendesehâne'de Osmanlı ulemasından hocalar teorik dersleri vermeye devam etmişlerdir. 1781 yılından itibaren bu müesseseye "Mühendishâne" de denilmeye başlanmıştır.[53]

Halil Hamit Paşa'nın sadareti sırasında (1782-1785), 1784 yılında Fransa'dan getirtilen subay ve uzmanlar arasında bulunan J. Lafitte-Clevé ve M. Monnier Courtise adlı istihkâm mühendislerinin, Tersane'deki mühendishânede açmış oldukları istihkâm kursları ile İmparatorluk'ta kara mühendisliğine dair modern Avrupa tarzı eğitim verilmeye başlanmıştır.[54]

III. Selim saltanatı yıllarında, padişahın başlatmış olduğu "Nizam-ı Cedit" hareketi çerçevesinde ele alınan askeri ıslahat çalışmalarında, 1792 yılından itibaren Lağımcı ve Humbaracı ocaklarının yenilenmesi kararlaştırılmıştır. Bu iki askeri müessese için Halıcıoğlu semtindeki kışlaya bitişik olarak, mensuplarının matematik ve hendese eğitimi alabilmelerini sağlamak maksadıyla 1793'te "Mühendishâne-i Cedîde" veya "Mühendishâne-i Sultanî" adıyla yeni bir mühendishâne kurulmuştur. Bu yeni mühendis-

İstanbul Teknik Üniversitesi (Gümüşsuyu Kışlası) ön kapı.
İstanbul Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul, 1994

hânenin öğrencileri Humbaracı ve Lağımcı ocakları neferatı, hocaları ise Tersane Mühendishânesi'nde eğitimlerini tamamlamış olan ve Lafitte-Clevé'den ders gören kişiler arasından seçilmiştir.[55]

"Mühendishâne-i Cedide" 1806 yılında çıkan kanunu ile İmparatorluk'taki modern teknik eğitimin genel çerçevesini de çizmiştir. Bu müessese 1831-1836 arasında Başhoca İshak Efendi ile en parlak dönemini yaşamış, daha sonra 1884'te Mülkiye Mühendis Mektebi'nin açılışına kadar askeri mühendis yetiştirmeye devam etmiştir.

1888 yılında ilk mezunlarını veren mektep, 1909 yılında bağlı olduğu askeri idareden tamamen ayrılarak Nafıa Nezareti'ne bağlanmış ve "Mühendis Mekteb-i Âlisi" adını almıştır. Cumhuriyet döneminde 1928'de adı Yüksek Mühendis Mektebi olarak değiştirilmiş, mektebe tüzel kişilik tanınmış ve katma bütçeyle idare edilen bir yüksek okul durumuna getirilmiştir.

1946'da Yüksek Mühendis Mektebi, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. Bugünkü İTÜ'nün temelini teşkil eden Mülkiye Mühendis Mektebi Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde modern teknolojinin aktarılması ve kullanılmasında çok önemli hizmetler ve katkılar sağlamıştır. ■

1. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishanelerin Kuruluşu", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1996.
2. Sipariş listesi için bkz. Archives Ministère des Affaires Etrangères Correspondance Politique Turquie (Paris) (AE, cp. Turquie), c. 64, s. 99RV.
3. Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1722 tarihli mektubu, AE, cp. Turquie, c. 64, s. 75-76V; şair Nedim Efendi'nin 16 Ocak 1726 tarihli mektubu: "J'abandonnerai ces grands termes pompeux et cette maniere fleurie dont on a côtume de se servir lorsqu'on ecrit aux grands ministres ce stile n'estant (étant) point de la portée d'un simple derviche, et je choisirai avec la permission de madame, une beauté parisienne dont les paroles soient entremelées de sourirs gracieux pour vous presenter à notre place amitié...", AE, cp. Turquie, c. 72, s. 231RV.
4. Mourad Wahba, "Influence of Occidental Ideologies on the Ottoman Empire", *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman (Fin du XIIe et debut du XXe siècle)*, ed. Jean Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont, Paris, 1983, s. 167. Gerçek Davud adlı Fransız asıllı bir mühtedi ve Tulumbacı ocağının kuruluşu hakkında bkz. Küçükçelebizâde Asım, *Tarih*, VI, (İstanbul), 1282 (1865), s. 255-257; Fransız elçisi Comte de Bonnac'ın İstanbul'dan göndermiş olduğu 13 Şubat 1725 tarihli rapor, Archives Ministère des Affaires Etrangères Correspondance Politique Turquie (Nantes) (A. Nantes), c. 13, s. 59-60. Bu belgede elçi Fransız Elçilik sarayında da kullanılmak üzere Paris'ten "de Duperier" tipi bir tulumba istemiştir.
5. Osmanlı-Fransız askeri ittifakları hakkında bkz. Jean Bérenger, "Les Vicissitudes de l'Alliance Militaire Franco-Turco (1520-1800)", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, nr. 68, Paris, 1987, s. 7-44.
6. M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, yay. haz. F. Günergun, İstanbul, 1995, s. 209-225.
7. Baron Françoise de Tott, 17 Ağustos 1733'te Fransa'nın Chamigny şehrinde doğmuştur. Aslen yarı asil bir Macar ailesine mensuptur. Babası André Baron de Tott, Macar Kralı II. Rákóczi Ferenc'in sarayında onun malî işlerinden mesul bir görevliydi. Baba Baron de Tott, daha önceki vazifeleri sırasında öğrendiği Türkçe ve Lehçeyi çok iyi konuşması sebebiyle Nisan 1755'te elçi Chevalerie de Vergennes'in emrinde danışman olarak çalışmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Babasıyla birlikte 22 yaşında İstanbul'a gelen oğul de Tott, gelir gelmez Türkçe öğrenmeye başlamıştır. Ayrıca Osmanlı devlet teşkilatı, gelenek ve göreneklerini ve kültür eserlerini tanımaya çalışmıştır. Eylül 1757'de babasının ölmesiyle Baron de Tott bağlı bulunduğu Berchiny birliğindeki vazifesini ve yüzbaşı rütbesini de muhafaza etmek kaydıyla, ilaveten Fransız elçiliğindeki babasından boşalan danışmanlık görevine getirilmiştir. Babasının almakta olduğu yıllık dört bin Franklık maaş da kendisine tahsis edilmiştir. 1763 yılına kadar bu görevini sürdüren Baron de Tott, bu arada Fransız elçisi Comte de Vergennes'in kızıyla evlenmiştir. Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott, sur les Turcs et Tartares*, c. I-III, Maestricht, 1786, 1-5; *Biographie Universelle*, XLVI, Paris, 1826, s. 311-314.
8. J. Bérenger, *agm*, s. 32.
9. Kırım hanlarının azil ve tayin tarihleri için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 25-27. Baron de Tott'un Kırım'dan uzaklaştırılmasının sebebi olarak, Devlet Giray'ın ordusunda Hristiyan bir subayın görev almasını istemediği gösterilmiştir. Ancak asıl sebep hanın etrafındakilerin Baron de Tott'un Maksud Giray Han nezdindeki etkisi ve gücünü ortadan kaldırmak istemeleridir. Bkz. *Biographie Universelle*, XLVI, Paris, 1826, s. 312.
10. Baron de Tott'un Çanakkale Boğazı istihkâmları hakkında bkz. AE, cp. Turquie, c. 154, s. 209 ve 232.
11. AE, cp. Turquie, s. 80 ve A. Nantes, c. 45, s. 479.
12. 31 Aralık 1770 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 155, s. 238-239R.
13. 15 Eylül 1772 tarihli rapor, A. Nantes, c. 47, s. 385.
14. Bkz. Baron de Tott, *Mémoires*, III, s. 100 vd; Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, yay. haz. E. İhsanoğlu, İstanbul, 1992, s. 66-67. Fırın için tuğla siparişi hakkında bkz. AE, cp. Turquie, c. 161, s. 139.
15. 3 Şubat 1774 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 160, s. 39V; B. de Tott, *Mémoires*, I, s. 172-173.
16. Babıâli, masrafları tarafından karşılanmak üzere, Baron de Tott'a yardımcı olacak elemanları Fransa hükümetinden resmen istemiştir. A. Nantes, c. 48, s. 241-242.
17. Baron de Tott kendine yardımcı olmak üzere genç ve zeki elemanlar talep etmiştir. Bkz. AE, cp. Turquie, c. 159, s. 202.

ve 9 Haziran 1773 tarihli rapor, A. Nantes, c. 48, s. 266-267.
18. 13 Ağustos 1773 tarihli M. Guy imzalı Marsilya'dan gönderilen rapor, AE, cp. Turquie, c. 159, s. 200; 3 Eylül tarihli St.Priest'in raporuna göre ekip eylül başında İstanbul'a ulaşmıştır; AE, cp. Turquie, c. 159, s. 218.
19. "Le Topgi Bachi parut y donner grande attention et il s'engagea à envoyer deux chefs de canonniers chez M. de Tott pour plus d'éclaircissement... Il se proposait même de former une petite école où M. de Tott se rendrait pour l'instruction des canonniers"; 16 Haziran 1770 tarihli St. Priest'in raporu, A. Nantes, c. 45, s. 359-360.
20. 3 Temmuz 1770 tarihli rapor, A. Nantes, c. 45, s. 393-397.
21. 15 Eylül 1772 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 157, s. 310V.
22. 15 Eylül 1772 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 157, s. 323.
23. 18 Ocak 1773 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 159, s. 20V.
24. 9 Haziran 1773 tarihli rapor, AE, cp. Turquie, c. 159, s. 207RV.
25. Aynı vesika.
26. 9 Haziran 1773 tarihli St. Priest'in raporu, AE, cp. Turquie, c. 159, s. 207-208.
27. AE, cp. Turquie, c. 160, s. 29.
28. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MD), nr. 4844, s. 9.
29. III. Mustafa'nın vefatı (21 Ocak 1774) ve I. Abdülhamid'in tahta cülusu hakkında bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "III. Mustafa", *İA*, VIII, MEB, İstanbul, 1971, s. 700-708.
30. Uzun yıllar Saray'da münzevi bir hayat geçirmiş olan Sultan I. Abdülhamid hakkında bkz. M. Cavid Baysun, "Abdülhamid I." *İA*, I, MEB, İstanbul, 1965, s.73-76. Fransızlar arasında ise yeniliklere karşı çıkarak o güne kadar yapılan reformları ilga edeceği endişesi vardı. Bu konuda Fransızların tutumu için bkz. 3 Şubat 1774 tarihli St. Priest'in raporu, AE, cp. Turquie, c. 160, s. 39V-40R; ayrıca bkz. Ahmed Refik, "Onsekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, IV/4 (Mart-Mayıs 1930), s. 21. Ayrıca bkz. Ahmet Öğreten, *agt*, s. 97.
31. L'Abbé Toderini (Jean-Baptiste), *De la Literature des Turcs*, I, Paris, 1789, s. 161-162.
32. Küçük Hüseyin Paşa Layihası'nda bu müessese için "Hendese Odası" denmiştir.
33. Hendesehâne'nin kuruluş tarihi hakkında biri 1773, diğeri 1776 olmak üzere iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Son araştırmasında Kemal Beydilli, bu müessesenin kuruluşu sırasında Reis'ül-küttâb Râif İsmail Bey'in (daha sonra paşa) bu vazifeye tayin tarihinin 1774 olduğuna dayanarak bu müessesenin kuruluş tarihinin 1773 olamayacağını, doğru tarihin 1797 tarihli Küçük Hüseyin Paşa Layihası'nda Hendesehâne'nin açılış tarihi olarak verilen 1190 (1776) olması gerektiğini belirtmiştir. Kuruluş tarihi olarak 1773 senesinin verilmesinin sebebini ise hatalı olarak Toderini'den kaynaklandığını ve Toderini'nin (*De la Litérature des Turcs*, I, Paris 1789, s. 159-167) Baron de Tott'un hatıratındaki anlatım karmaşasının kurbanı olduğunu söylemektedir (Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1806*, İstanbul, 1995, s. 23). Fransız arşiv kaynaklarında ise bu müessenin açılışının 29 Nisan 1775 tarihinde gerçekleştiği kayıtlıdır (AE, cp. Turquie, c. 161, s. 171R). Ayrıca Hendesehâne'nin ilk hocalığına tayin olunan Cezayirli Seyyid Hasan Hoca'nın, kendi telifi olan *Sefînetü'l-Fikr Meşhûnet fi'd-Dürer* (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, ty, nr. 2740) adlı eserinin mukaddimesinde bu müessesenin Sultan I. Abdülhamid'in saltanatında ve Derviş Mehmed Paşa'nın üçüncü sadareti zamanında (7 Temmuz 1775 - 5 Ocak 1777; bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 422-423) açılmış olduğunu söylemesi ile Küçük Hüseyin Paşa Layihası'nda geçen "1190 senesinde nizâm verildiği" kaydına dayanarak, Hendesehâne'nin faaliyetlerine 29 Nisan 1775 tarihinde başlamış, ancak 1776 tarihinde müessese halini almış olduğunu söyleyebiliriz.
34. "L'académie fit son ouverture vers 1773. Elle fut nommée Muhendis Khané, ou chambre de géometrie", Toderini, *age*, I, s. 160-161.
35. D'Ohsson da Hendesehâne'nin 1773 yılında kurulduğunu kabul etmektedir. "Indépendamment de l'école de mathématiques établie à Constantinople en 1773, sous la dénomination de Muhendis-Khané, le Grand Vézir Hamid Halil Pacha en fit ouvrir en 1784 une seconde qui embrasse plus complétement encore toutes les études relatives à la marine", M. D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, II, Paris, 1790, s. 167.
36. Cezayirli Gazi Hasan Paşa hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Hasan Paşa Cezayirli Gazi", *İA*, V, MEB, İstanbul, 1967, s. 319-323 ve aynı müellifin "Cezayirli Hasan Paşa'ya Dair", *Türkiyat Mecmuası*, S. 7-8, 1942, s. 17-40 ve 1760 öncesi hayatı hakkında bkz. A. Nantes, c. 43, s. 225 vd.
37. Osmanlı literatüründe "Hendese Odası", "Hendesehâne" veya "Mühendishâne" olarak geçen bu müessesenin adı Fransızca belgelerde "Ecole de Mathématique" veya "Ecole de Théorie" olarak zikredilmektedir. Biz bu müessesenin tarihi gelişmesini daha kolay takip edebilmek açısından "Hendesehâne" demeyi uygun bulduk.
38. Küçük Hüseyin Paşa Layihası'nın bir nüshası BA, C. Bahriye, nr. 5849'da bulunmaktadır. Bu layihanın ortasından yaklaşık 30 satır kadarlık bölümü yırtılmış, yani eksik durumdadır. Tam metni (BA, MD. nr. 8882, s. 120-122) tarafımızdan bulunmuştur. Eksik nüshaları için ayrıca bkz. Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul, 1941, s. 1 vd.; Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul, 1958, s. 79; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948, s. 502 vd.
39. St. Priest'in 4 Nisan 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie, c. 161, s. 142R.
40. Asıl adı Le Comte Ramsay olan ve büyük bir İskoç ailesinden gelen Campbell Mustafa Ağa, bir şeref meselesinden dolayı çok genç yaşta ülkesini terk etmiştir. 1733 yılında Humbaracı Ahmed Paşa'nın maiyetinde çalışmak üzere İstanbul'a gelen üç Avrupalı uzmandan biridir. İstanbul'a geldikten sonra Müslüman olarak Babıâli'nin hizmetine girmiştir. Campbell Mustafa Ağa, bütün rütbeleri yavaş yavaş alarak Humbaracıbaşı olmuş, uzun yıllar top dökümhanesinin başında vazife yapmıştır. "İyi bir hoca ve birçok lisanı yanlışsız konuşabilen bu zat, gerçek bir beyefendi, şeref ve haysiyet sahibi, tanıyan bütün Türklerin ve Avrupalıların saygı duyduğu, doğru ve ihtiyatlı, hümanist bir karaktere sahiptir", W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, Londra, 1798, s. 73-74n.
41. Hendesehâne'nin açılışı hakkında Fransız elçilik raporlarında "L'Ecole de Théorie a été ouvert le 29 Avril 1775 dernier à l'Arsenal sous la Direction du Sr. Kermovan et d'un renégat anglais nommé Mustapha Aga avec la surveillance de M. de Tott", St. Priest'in 3 Mayıs 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie, c. 161, s. 171R.
42. AE, cp. Turquie, c. 161, s. 171R.
43. Baron de Tott'un Nisan 1775'te St.Priest kanalıyla satın alınarak İstanbul'a gönderilmesini istediği kitap ve aletlerin listesi için bkz. AE. cp. Turquie, c. 161, 139R.
44. Grafometre, fenn-i mesaha ameliyatında köşeleri ölçmeye mahsus mühendis aleti; mikrometre (=mikyas-ı hurdebin), en küçük cisimlerin bile çap, kalınlık ve uzunluklarını hassas bir biçimde ölçmekte kullanılan alet. Ş. Sami, *Kamus-ı Fransevî - Dictionnaire Français-Turc*, Constantinople, 1905, s. 1150, 1459.
45. On iki kişilik bir talebe mevcuduna göre sipariş edilen bu aletler, Osmanlı matematikçileri için tamamen yeni ve hiç görülmemiş şeyler değildir. Birçoğunun yapılışı ve kullanılışı hakkında Said Mehmed Efendi'nin *Resâil i Saidiye* (1152/1739) adlı eserinde kısa risaleler bulunmaktadır. Temmuz 1775'te talebelerin Okmeydanı Sahrası'nda grafometre talimleri yapmaları bize bu listedeki malzemelerin satın alındığını ve Hendesehâne'de kullanıldığını gösterir.
46. Baron de Tott, *Mémoires*, II, s. 153.
47. St. Priest'in 13 Mayıs 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie, c. 161, s. 195R.
48. St. Priest'in 13 Mayıs 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie, c. 161, s. 195R; 17 Temmuz 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie. c. 161, s. 259R; Baron de Tott, *Mémoires*, II, s. 153.
49. Baron de Tott hatıralarında, mektebe talebe alırken müracaatta bulunan Osmanlı mühendislerini imtihana tabi tuttuğunu ve bunlara tevcih ettiği "Bir üçgenin iç açılarının toplamı kaç derecedir?" şeklindeki soruya, imtihana katılanların arasından birinin çıkıp "Üçgenine göre değişir" şeklinde cevap verdiğini anlatmakta ve Türk mühendislerinin çok cahil olduklarını belirtmektedir. Bu anektodun hakikati ne kadar aksettirdiği tespit ve tevsik edilemeyeceği gibi, cahil birisinin bu gruba karışmış olması da muhtemeldir, B. de Tott, *Mémoires*, c. II, s. 145-153.
50. St. Priest'in 17 Temmuz 1775 tarihli raporu, AE, cp. Turquie, c. 161, s. 259R.
51. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 319-323.
52. Küçük Hüseyin Paşa Layihası'nda sadece "1190 senesinde" ifadesi kullanılmıştır. 19 Zilhicce 1206 (8 Ağustos 1792) tarihli bir defter kaydında ise Hendesehâne'ye nizam veriliş tarihi "Evâil-i 1190 (1190 senesi başları / Şubat 1776)" olarak zikredilmektedir. BA, MD, nr. 8882, s. 86.
53. BA, MD. nr. 8882, s. 84.
54. M. Kaçar, *agt*, s. 109.
55. M. Kaçar, *agt*, s. 122 ve devamı.

TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNDE YABANCI EĞİTİM UZMANLARINDAN YARARLANMA

DR. MUSTAFA ŞAHİN*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti sonrası yeni bir sistemle yapılandırılacak olan Türk eğitimi için, değişik düşünce ve uygulamaların bulunması kaçınılmazdı. Bu yeni dönemde birçok yeni öneriler sunulacak ve bu doğrultuda Türk eğitimi şekillendirilecekti. Gerek eğitim sisteminin tamamında, gerekse öğretmen yetiştirme konusunda ithal düşünceler de olacaktı. Kaldı ki, Türkiye ithal düşüncelere ve yabancı uzmanlara yeni değildi. 18. yüzyıldan beri, Osmanlı Devleti'ne çalışma alanları değişik çok sayıda yabancı uzman davet edilmişti. Bu süreç, Türk eğitim sisteminin değişim sürecini yaşadığı Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiş, çok sayıda yabancı uzman Türkiye'ye çağrılarak kendilerinden yararlanılmak istenmişti.

OSMANLI DEVLETİ'NDE YABANCI UZMANLARDAN YARARLANMA

Osmanlıların Batılılaşması tekdüze doğrusal bir süreç değildir. Değişik zamanlarda, değişik bunalımların hızlandırdığı, yeniden biçimlendirdiği bir süreçtir.[1] Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısından sonra genelde devletin askeri ağırlıklı çağdaş bilgi boşluğunu doldurmak ve mühendislik dallarındaki zayıflığını ortadan kaldırmak amacıyla çağrılan çok sayıda uzmanı istihdam alanları açısından dört grupta toplamak mümkündür:

Mühendisler,
Modern savaş sanatını öğretecek subaylar,
Çeşitli işkollarında çalışacak kalifiye işçiler,
Tabipler ve Cerrahlar.

Yabancı uzmanların Osmanlı Devleti'ne getirilmeleri de dört gruba ayrılabilir:

İlgili devletlerin İstanbul'daki elçileri aracılığıyla getirilenler,
Devlet adamlarının girişimleriyle gelenler,
Yurtdışındaki elçiler aracılığıyla çağrılanlar,
Kendiliğinden, işçi olarak çalışmak üzere gelenler.

Bunlar içinde, ilgili devlet elçisinin girişimleriyle, dolayısıyla resmi yollardan ve izinli gelen askeri ve teknik gruplar ile kendiliğinden gelen işçiler birbirlerine zıt iki grup olarak düşünülebilir. Bireysel olarak gelenler biraz da günümüzdeki kaçak yabancı işçiler gibidirler. Gelen bu kişiler genelde bekâr ya da eşleri yanlarında değildir. Bazılarının ülkelerinde evli oldukları, bazılarının da Osmanlı Devleti'nde Müslümanlığı seçerek, din ve kimlik değiştirdikleri görülmektedir. Yabancı mühendis, askeri eğitmen ve usta işçilerine verilen maaşlar aynı işi yapan yerli elemanların çok üstündedir.[2]

Osmanlı Devleti değişik alanlarda birçok uzman getirtmiştir. Ancak hem uzman seçimi iyi yapılamadığından, hem de kendilerine rahat çalışma olanağı sağlayacak bir kadro bulamadıkları için, birkaçı dışında bu uzmanlar başarısız olmuşlardır. "Bu başarısızlıkta bazı uzmanların kontratlarını uluslararası bir taahhüt biçimine sokmaları, mensubu oldukları devletin çıkarları ve siyasetleri için çalışmaları, kendi ilkelerindeki bazı şirketlerin buradaki acenteliğini yapmaları, komisyoncu olmaları ve yalnızca İstanbul'da yaşamaları da" etkili olmuştur.[3]

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde yabancı uzmanlar ve öğretmenler Batılılaşmayı belirleyen dinamiklerden birisi olmuştur. Askeri okullar başta olmak üzere hemen bütün okulların kuruluşunda yararlanılan uzmanlar önceleri Fransa'dan getirilirken, sonraları diğer Avrupa ülkelerinden getirilmişlerdir. Getirilen bu uzman ve öğretmenlerden bazıları sadece öğretmenlik yapmış, bazıları yapılması gerekenler hakkında raporlar sunmuş, ancak çok azı hem rapor verip, hem de onun uygulamasında çalışmıştır.[4]

Osmanlı Devleti'nde yabancı uzman ve öğretmenler getirildiği gibi, aynı zamanda öğrenim amacıyla yurtdışına öğrenci de gönderilmiştir. Bu süreç II. Mahmud döneminde, giderleri devlet tarafından karşılanmak koşuluyla dört öğrencinin Fransa'ya gönderilmesiyle başlamıştır. Bu öğrencilerin hemen tamamı askeri öğrencilerdir. Mekteb-i Harbiye'ye uzman sağlamak amacıyla 1834-1836 yılları arasında Londra, Paris ve Viyana gibi Avrupa'nın başkentlerine öğrenciler gönderilmiştir. Askeri öğrencilerin yanı sıra diğer alanlarla ilgili Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi Tanzimat'ın ilanı ile başlamıştır. 1847-1856 yılları arasında gönderilen 32 öğrenci Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve resmi dairelerden meyda-

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü öğretim üyesi

na gelmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar eğitim açısından en sıkı ilişkide bulunulan Fransa'ya (1856-1876 yılları arasında) gönderilen öğrenci sayısı 154'tür. Bunlardan bazıları yükseköğrenim, bazıları uzmanlık, bazıları ise çıraklık eğitimi için gönderilmişlerdir.[5]

1933'te Almanya'dan kaçan tıp hocaları İstanbul'da öğrencileri ile.
TETV Arşivi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE YABANCI UZMANLARDAN YARARLANMA

Osmanlı Devleti'nde, özellikle Tanzimat sonrasında adeta yerleşik bir durum yaratan yabancı uzmanlardan yararlanma olgusu, Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nı tamamlayarak saltanatı kaldıran yeni devlette kalkınma sorununu çözümlemek amacıyla gelişmiş ülkeleri örnek almanın gereğine inanılmış ve çok yönlü ilişkiler başlatılmıştır.

Cumhuriyet yönetiminin, Batıya rağmen Batılı olmak anlayışının bir ürünü olarak, 1923 yılından itibaren çok sayıda ve farklı bakanlıkların istemleri doğrultusunda yabancı uzmanlar getirilmiştir.

Eğitimin değişik branşlarında, kadastroda, sosyolojide, polis eğitiminde, posta ve telgraf yönetiminde, vakıflar, devlet bankaları, balıkçılık, adliye, tarım, ormancılık, ticaret, antropoloji, arkeoloji, yabancı dil, kooperatifçilik, kentbilim, maliye vb alanlarda Türkiye'ye çok sayıda yabancı uzman davet edilmiştir.

Eğitimle ilgili alanlarda Türkiye'ye gelen yabancı uzmanları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

1. Resmi olarak davet edilen uzmanlar.
a. İnceleme yapıp önerilerini bir rapor halinde Bakanlığa sunanlar.
b. Hem rapor verip, hem uygulamada bulunanlar.
c. Konferans vermek amacıyla gelenler.
d. Öğretmenlik yapmak için davet edilenler.
2. Resmi davet olmaksızın gelenler.
a. Konferans vermek amacıyla gelenler.
b. Konferans verip rapor sunanlar.

Cumhuriyetin ilanından sonra gelen ilk yabancı uzmanlar, özellikle Kühne'nin önerileri doğrultusunda önceleri Belçika'dan olmak üzere değişik Avrupa ülkelerinden çağrılmaya başlanmıştır. İlk dönemlerde değişik öğretim kurumlarının yabancı uzman ve yabancı öğretmen istekleri Milli Talim ve Terbiye Heyeti tarafından genelde olumlu bulunmuş ve Milli Eğitim Bakanlığı'na olumlu görüşler bildirilmiştir.

Yabancı uzman getirme girişiminin ilk dönemlerindeki önemli engellerinden birisi, gelecek uzmanların, ülkelerindeki görevlerini gerekçe göstererek kısa süreler için değil, asgari 3-5 yıllık bir süre için gelebileceklerini öne sürmeleri olmuştur. Ehliyeti tam olarak bilinmeyen bir uzmanın getirilip bir işe

TABLO I: YABANCI UZMAN VE ÖĞRETMENLERİN AYLIK MAAŞLARI

Tarih	Uzmanın Adı	Uyruğu	Çalışma Alanı	Ücreti (TL)
1930	Alfred Jung	Almanya	Mesleki Eğitim	1000
1931	Karl Steuerwald	Almanya	Öğretmen Okulu	400
1932	Berly Parker	ABD	İlköğretim	150
1932	Carl Weber	Avusturya	Mesleki Eğitim	350
1933	Hans Hibler	Avusturya	Mesleki Eğitim	225
1933	Heussler	Avusturya	Mesleki Eğitim	250
1933	Markoş Gola	Macaristan	Mesleki Eğitim	200
1933	Nora Strsygowski	Avusturya	Mesleki Eğitim	250
1934	Alson	Fransa	Mesleki Eğitim	333
1934	Dumontet	Fransa	Mesleki Eğitim	333
1934	Erich Probst	Almanya	Mesleki Eğitim	333
1934	Gaumondy	Fransa	Mesleki Eğitim	333
1934	Herncer Antuan	Çekoslovakya	Mesleki Eğitim	125
1934	Hugo Habenicht	Almanya	Mesleki Eğitim	333
1934	Raymond	Fransa	Mesleki Eğitim	333

YABANCI EĞİTİM UZMANLARIYLA İMZALANAN MUKAVELE

Fotoğraf

Adı .....
Babasının Adı .....
Tevellüdü .....
Doğduğu Yer .....
Tabiiyeti .....
Menşei .....

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti namına hareket eden ..... Bey ile ..... tabiiyetinde bulunan ..... Hanım/Bey arasında aşağıda yazılı şartlar dahilinde mukavele yapılmıştır:

Madde 1. ..... Hanım/Bey ..... haftada azami ..... saat ..... derslerini okutmayı ve mektebin daimi muallimi sıfatı ile emsali ecnebi muallimlere verilen tedrisi ve terbiyevi bütün işleri yapmayı kabul eder.

Madde 2. Maarif Vekaleti icabında ..... Hanıma/Beye bütün derslerin yekûnu birinci maddede yazılı miktarı geçmemek üzere aynı şehirdeki diğer mekteplerde de ders verebilecektir. Bundan başka ..... Hanım/Bey haftada üç gün, bulunduğu mektepte nöbet vazifesini ifa etmekle de mükellef olacaktır. Kendisine bir mektepten başka mektepte ders verilmediği taktirde gene birinci maddede yazılı ders miktarını geçmemek üzere mektep idaresi gündüz veya gece müzakereciliği vazifesini de kendisine vermek hakkına haiz olacaktır.

Madde 3. Maarif Vekaleti ..... Hanım/Beye üzerine aldığı tedrisi ve terbiyevi işlere mukabil her ay sonunda ..... Türk lirası ücret verecektir.

Madde 4. ..... Hanıma/Beye gelme yol parası olarak ..... lira verilecektir. Refikasını getirdiği taktirde varsa bunlar için ayrıca yol parası verilmeyecektir. Mukavelenin hitamında memleketine dönerken gerek refikasına gitmek için de aynı yol parası verilecektir. Yalnız memleketine dönmeyip Türkiye dahilinde kalırsa geri gitme yol parası almağa hakkı olmayacaktır. Muallim ..... Hanım zevci ile birlikte geldiği taktirde zevcine gelme ve gitme yol parası verilmeyecektir.

Madde 5. ..... Hanım/Bey Maarif Vekaletince memleket dahilinde bir yere memur edilerek gönderildiği taktirde harcırahı ile seyahat ve ikamet yevmiyeleri maaşlarının tevhit ve teadülüne dair olan kanunun ..... derecesine dahil olan memurlara verilen harcırah ve seyahat ve ikamet yevmiyeleri gibi verilir..... Beyin refikası ve diğer ailesi efradı kendisi ile birlikte bu seyahate iştirak ettikleri taktirde kendilerine harcırah ve seyahat ve ikamet yevmiyesi verilmez.

Madde 6. ..... Hanım/Bey kendisine her ay sonunda verilecek olan ücretlerle gidip gelme yol parasından bugün mer'i bulunan ve ileride yeniden konulacak olan kanunî mevzuat mucibince kesilmesi lazım gelen miktarın kesilmesini kabul eder.

Madde 7. ..... Hanım/Bey Maarife ait olarak bugün mer'i bulunan ve ileride konulacak olan kanun, nizamname ve talimatnamelerle emirlerin bütün hükümlerine riayet etmeği kabul eder.

Madde 8. ..... Hanım/Bey muallimlik vazifesi üzerinde bulundukça ticaret veya başka bir sanatla iştigal etmemeyi ve Türkiye'de bulunduğu müddetçe siyasi işlerle uğraşmamayı taahhüt eder.

Madde 9. ..... Hanım/Bey derslerine muntazam devam etmemek, müfredat programına riayet etmemek, vazifesini ihmal etmek ve muallimler içtimaına gelmemek gibi mukavele hükümlerine uymayan her türlü hareketler ders ücretlerinin kesilmesi cezasını mucip olacaktır.

Madde 10. ..... Hanımın/Beyin ders senesi içinde gayretsizliği ve muvaffakiyetsizliği müfettiş raporu ile sabit olduğu taktirde mukavelesi ders yılı sonunda fesh olunacak ve bu taktirde kendisine ve refikasına geri gitme yol parası verilmeyecektir.

Madde 11. ..... Hanım/Bey Maarif Vekaletinin müsaadesi olmadıkça resmi veya hususi müesseselerde ilave vazife almayacaktır. Müsaade ile alınan vazife ile asli vazifenin mesai saati haftada azami ..... saati geçmeyecektir.

Madde 12. ..... Hanım/Bey ders okuttuğu mektebin talebesine ve hariçte kimseye hususi ders vermeyecektir. Aksi taktirde mektep idaresinin Vekaletin muvafakat ile mukaveleyi derhal feshetmeğe hakkı olacak ve bu taktirde kendisine ve refikasına geri gitme yol parası verilmeyecektir.

Madde 13. ..... Hanım/Bey Maarif Vekaletinin muvafakati olmadan mukaveleyi kendiliğinden feshederek vazifesinden ayrıldığı taktirde Maarif Vekaletine üç yüz lira tazminat vermeği kabul eder. Bu taktirde kendisine ve refikasına geri gitme yol parası verilmeyecektir.

Madde 14. ..... Hanım/Bey her sene büyük tatilde iki ay mezuniyet almak hakkına haizdir. Mezun bulunduğu zaman ücretleri tam olarak kendisine verilecektir.

Madde 15. ..... Hanım/Bey vazife esnasında hastalandığı ve hastalığı Maarif Vekaleti Sıhhat Müfettişlerince tasdik edilecek bir tabip raporu ile sabit olduğu taktirde kendisine bir aylık ücreti tam, müteakip iki aylık ücreti de yarım olarak verilecektir. Hastalığı üç aydan fazla devam ederse mukavelesi fesh olunarak kendisine geri gitme yol parası verilecektir.

Madde 16. Bu mukavelenin hükmü ..... tarihinde başlamak üzere .....dır. Mukavelenin hitamında iki tarafın muvafakat ile mukavelenin uzatılması veya yenilenmesi caizdir.

Madde 17. İki taraftan biri iki ay evvel haber vermek şartı ile mukaveleyi her zaman feshedebilir. Mukavelenin feshini ..... Hanım/Bey talep ettiği taktirde kendisine ve refikasına geri gitme yol parası verilmeyecektir.

Madde 18. Bu mukavelenin tatbiki esnasında çıkması muhtemel herhangi bir ihtilaf Türkiye Cumhuriyeti mahkemelerinde hallolunacaktır.

Madde 19. Ondokuz maddeden ibaret olan iş bu mukavelename ..... da üç nüsha olarak tanzim ve imza olunmuştur.

TABLO II: 1923-1960 DÖNEMİNDE GELEN EĞİTİM UZMANLARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

Yıl	Uzman	Yıl	Uzman	Yıl	Uzman	Yıl	Uzman
1924	5	1934	9	1944	0	1954	1
1925	3	1935	0	1945	0	1955	5
1926	3	1936	1	1946	0	1956	2
1927	12	1937	0	1947	0	1957	17
1928	5	1938	1	1948	0	1958	0
1929	17	1939	1	1949	0	1959	3
1930	4	1940	5	1950	1	1960	1
1931	2	1941	0	1951	3	**Toplam**	**123**
1932	2	1942	2	1952	4		
1933	7	1943	0	1953	7		

yaramasa bile 3-5 yıl Türkiye'de kalmasının maddi bir külfet olacağı bilinmesine rağmen, bu durum değiştirilinceye kadar, Bakanlar Kurulu 2.7.1924 tarihli toplantısında yabancı uzmanları bir yıldan daha fazla bir süre devlet hizmetine alabilmek için Bakanlara yetki vermiştir.[6] Kararın çıkması sonrası Maliye Bakanlığından olur alan Milli Eğitim Bakanlığı, 150 lira maaşla yedi Fransızca, yedi İngilizce ve Almanca öğretmeni çağırmak için izin almıştır.[7]

1934 yılında yabancı uzman ve öğretmenler için genel bir sözleşme metni oluşturulmuştur. Buna göre, gelen uzman ve öğretmenler sözleşmede belirtilen eğitim ve öğretim ile ilgili bütün şartları yerine getirecek, belirtilen tarihler arasında izinlerini kullanabilecek, her ayın sonunda maaşlarını alacak, geliş ve dönüşleri için ayrıca ödeme yapılacaktı. Uzmanlar, Türkiye'de bulundukları sürede görevinden başka bir işle uğraşmayacak, her ders yılının sonunda çaba ve başarıları denetlenecek, eğer başarısız görülürlerse sözleşmeleri iptal edilecekti. Sözleşme metni çerçeve içinde verilmiştir.[8]

Yurtdışından çağrılan uzmanların çalışma alanları, ülkesinde ya da bilim dünyasındaki tanınmışlıkları, önemli bir makam sahibi olup olmadıkları kendilerine yapılacak ücret ödemesinde birer ölçüt olmuştur. En düşük ücretle gelen yabancı uzman ya da öğretmenler aynı dönemde ilk ya da orta öğretim kurumlarında görev yapmakta olan Türk öğretmenlerin ücretlerinin dört katı kadar para almışlardır.[9] (Bkz. Tablo I)

Oysa aynı tarihlerde (1930-1934) bir ilkokul öğretmeni yaklaşık 17.50 TL, bir ortaöğretim öğretmeni ise 35 TL maaş almaktaydı.[10]

1923-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'YE GELEN EĞİTİM UZMANLARI

Türkiye'ye konferans vermek, öğretmenlik yapmak, rapor sunmak gibi değişik amaçlarla çağrılan yabancı uzmanların geliş tarihlerini 1923-1950 ve 1950-1960 olmak üzere iki dönem halinde incelemek mümkündür. Buna göre 1923-1950 yılları arasında değişik alanlarda ve farklı ülkelerden 79, ikinci dönemde 44 olmak üzere 1923-1960 yılları arasında Türkiye'ye toplam 123 yabancı eğitim uzmanı gelmiştir.[11] (Bkz. Tablo I)

1920'lerin ikinci yarısı ile birlikte Türkiye'deki devrim hareketine paralel olarak sistem değişikliğinin gündeme gelmesi sonucu, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim sistemi ile ilgili çağrılan yabancı uzman sayısında da büyük bir artış olmuştur. 1929 yılında en yüksek düzeye ulaşan yabancı eğitim uzmanı sayısı giderek azalmıştır. Çağrılan uzmanların önerilerinin uygulanmaya çalışılması, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın olumsuz etkisi ve İkinci Dünya Savaşı bu süreci yavaşlatan etkenler olmuştur. (Bkz. Grafik I)

Araştırma alanımız olan 1923-1960 yılları arasında Türkiye'ye gelen 123 yabancı eğitim uzmanının ülkelere ve yıllara göre dağılımı Tablo III'te verilmiştir.

GRAFİK I: 1923-1960 DÖNEMİNDE GELEN EĞİTİM UZMANLARININ ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI

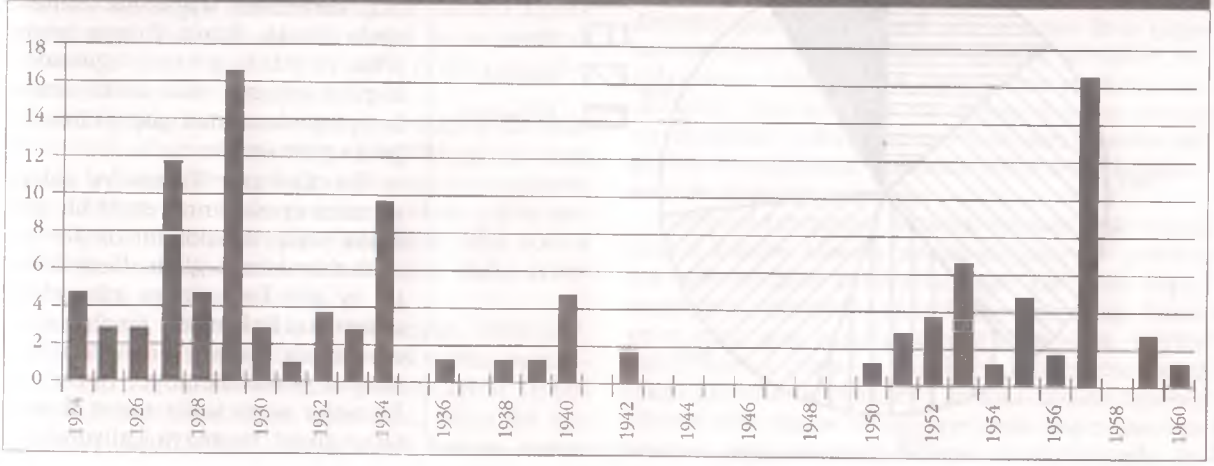

TABLO III: 1923-1960 DÖNEMİNDE GELEN EĞİTİM UZMANLARININ ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI

Ülke Adı	1923-1950	1950-1960	Toplam
ABD	7	41	48
Almanya	14	0	14
Belçika	14	0	14
Fransa	13	1	14
Avusturya	8	0	8
Macaristan	4	0	4
İsviçre	3	0	3
İngiltere	2	0	2
İsveç	2	0	2
Çekoslovakya	1	0	1
Yugoslavya	1	0	1
Bilinmeyen	10	2	12
Toplam	**79**	**44**	**123**

1923-1950 Döneminde Gelen Eğitim Uzmanları

1923-1950 arası dönemde Türkiye'ye gelen eğitim uzmanlarının oldukça büyük bir dilimini, %78,68'lik bölümünü Almanya, Belçika, Fransa, Avusturya, İsveç, İsviçre, Macaristan, Çekoslovakya, İngiltere ve Yugoslavya gibi Avrupa'dan gelen uzmanlar oluştururken, bunu %8,86'lık oran ile ABD'li uzmanlar izlemiştir. %12,66'lık grupta yer alan uzmanların geldikleri ülke ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. (Bkz. Grafik II)

Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak 1950 yılına kadar geçen 27 yıllık dönemi, 1950-1960 Demokrat Parti dönemi ile ayırmak hiç de yanlış olmayacaktır. Birinci dönem (Atatürk ve İnönü dönemleri) yeni devletin kuruluşunun gerçekleştirildiği, kurumlarının yerli yerine oturtulmaya çalışıldığı, devrimlerin yapıldığı, sistemin yeni baştan yaratılmaya çalışıldığı bir dönemdir.

Yeni bir kurumlaşmaya gidilen 1923-1950 döneminde değişik alanlarda çok sayıda yabancı uzman, öğretmen, öğretim üyesi davet edilmiş, kendilerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Alanında uluslararası ün yapmış John Dewey, Alfred Kühne, Omer Buyse, Adolphe Ferrière gibi eğitimciler Türkiye'ye çağrılmış, incelemeleri sonucunda raporlar hazırlamışlardır.

Bu dönemde gelen uzmanların birçoğu belirli bir uzmanlık alanına sahip olmasına ve kendilerinden de bu yönlü rapor hazırlamaları istenmesine rağmen, genellikle Türk eğitim sisteminin bütününü sorgulamışlardır. Gelen uzmanlardan sadece Dewey'den Türk eğitim sisteminin geneli hakkındaki izlenim ve önerileri istenmiş, Paul Monroe, Alfred Kühne, George Stiehler, Frey, Omer Buyse, Adolphe Ferrière ve Berly Parker'den ise uzmanlıkları çerçevesinde izlenim ve önerileri istenmesine rağmen, çoğunlukla bu raporlarda da eğitim sisteminin geneli hakkında değerlendirmeler yapılıp öneriler sunulmuştur. 1933 yılında Türkiye'ye davet edilen ve kalabalık bir grup oluşturan Amerikan grubu Türkiye'nin ekonomik yapısını ele alan incelemeleri sırasında eğitim sistemini de değerlendirmiş ve raporlarına bu konuyu da dahil etmiştir.

GRAFİK II: 1923-1950 DÖNEMİNDE GELEN EĞİTİM UZMANLARIN IN ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI

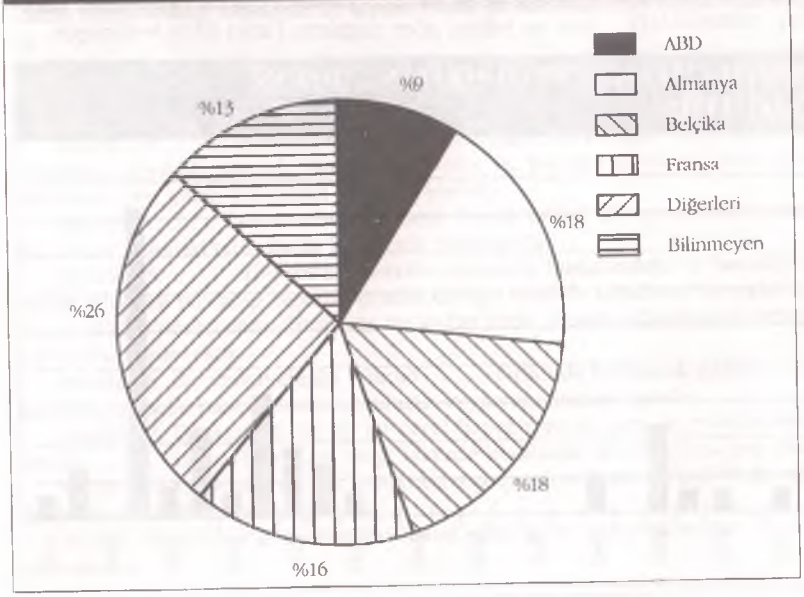

Türkiye'ye gelen yabancı eğitim uzmanları açısından 1923-1950 arasını birinci dönem olarak adlandırmamıza rağmen, 1934 yılından sonra yabancı eğitim uzmanı alanında adeta bir duraklama görülür. Bunun da temel nedeni yeni devletin eğitim sistemini özümsemeye çalışması, önerilen bazı kurumların uygulama aşamasında olması, İkinci Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi, eğitimdeki çıkış yolunun ekonomik sorunları çözümlemekten geçtiği mantığında yatmaktadır.

Bu dönemde Türkiye'ye gelen yabancı uzmanların yeterli bir zamana sahip olduklarını da söylemek mümkün değildir. Genellikle iki ay gibi kısa süreler için gelen uzmanlar, Bakanlıkta tercümanlar aracılığıyla Türkiye'nin eğitim haritasını görüntülemeye, bu bilgilenmeler sonucunda rapor hazırlayıp öneri sunmaya çalışmakta-

dırlar. İzlenim ve önerileri devletin resmi kayıtlarına olan bağlılığın dışına çıkmamaktadır. Bu dönemde davet edilen eğitim uzmanlarının çoğunluğu başta Fransa, Almanya, Belçika ve Avusturya olmak üzere Avrupalı, pek azı ABD'lidir.

GRAFİK III: 1923-1950 DÖNEMİNDE GELEN EĞİTİM UZMANLARININ ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI

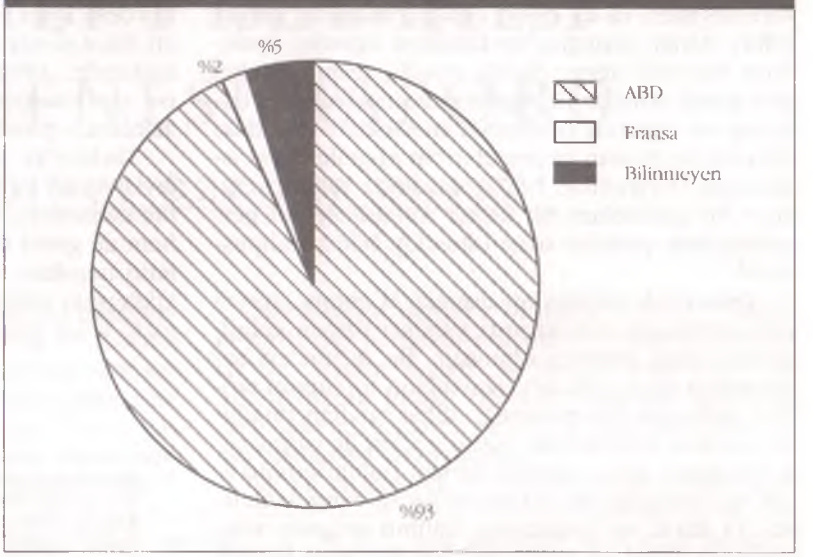

1950-1960 Döneminde Gelen Eğitim Uzmanları

1950-1960 döneminde ise yabancı uzman davetinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) en fazla tercih edilen ülke olmuştur. Bu dönemde gelen 44 eğitim uzmanından 41'i yani %93,18'i ABD'lidir. ABD'yi 1 uzman ve %2,27'lik oran ile Fransa izlemiştir. %4,45'lik bir oranı oluşturan iki uzmanın geldiği ülke ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. (Bkz. Grafik III)

Birinci dönem olarak adlandırılabilecek olan 1923-1950 arasında ilk zamanlarda Osmanlı'dan gelen eğitim sisteminden arınma ve sonraları yeni bir sistem arama dönemi başlamıştır. Büyük çoğunluğu Avrupa'dan olmak üzere ABD'den de eğitim uzmanları Türkiye'ye çağrılmış, bazı önerileri dikkate alınıp uygulamalarda bulunulmuştur. 1930'lu yılların ikinci yarısı ile birlikte sistemi yeniden kurma dönemi başlamış, öğretmen yetiştirme ile ilgili olarak yeni kurumlar oluşturulmuştur. Arınma ve arama dönemlerinin bitip kendine görenin yaratılmaya çalışıldığı dönem, İkinci Dünya Savaşı'nın zorlukları, sonra da, çok partili siyasal yapıya geçilmesi ile planladıklarını gerçekleştiremeden sona ermiştir.[12]

Mayıs 1950'de iktidarı devralan Demokrat Parti'nin yönetim ve iktidar anlayışında olduğu gibi, eğitim sistemi ve sistemin yenileştirilmesi konusunda da Cumhuriyet Halk Partisi'nden önemli farklılıkları bulunmaktadır. Avrupa merkezli eğitim anlayışı modeli yerine Amerikan eğitim modeli ağırlık göstermeye başlamış, bunun doğal sonucu olarak yabancı uzman seçiminde de ABD hemen tek ülke olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

1950-1960 döneminde gelen uzmanlar da tıpkı 1923-1950 döneminde olduğu gibi Türkiye'de uzun süreli kalmamışlardır. Birinci dönem uzmanlarına göre farkları, genellikle yerinde inceleme, görüşme ve anket düzenlemeleridir. Böylelikle daha somut verileri elde etme şansını yakalamışlar, daha ayrıntılı öneriler sunmuşlardır.

İnceleme bölgelerinde konferanslar, söyleşiler, seminerler ve paneller düzenleyerek eğitim uygulayıcılarının istemlerini yerinde gözlemişlerdir. 1950-1960 ikinci dönem eğitim uzmanları, uzmanlık konuları ve çağrıldıkları alan ile sınırlı kalmış, somut ve ayrıntılı raporlar düzenleyerek önerilerini netleştirmişlerdir.

1923-1950 döneminde Türkiye'ye çağrılan 79 eğitim uzmanının çoğunlukla Avrupalı olduğu ve Almanya, Belçika, Fransa ve Avusturya'dan geldiği görülmüştür. Oysa 1950-1960 döneminde gelen 44 eğitim uzmanının hemen tamamı ABD'lidir. Bunun da temel nedeni kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı sonrası toparlanma sürecini yaşayan Avrupa ülkelerinden öte, yeni dünyanın eğitim ve bilimde rakipsiz üstünlüğü ve Türkiye'deki siyasal iktidarın ABD eğilimli tercihleridir.

UZMANLAR HAKKINDA BASINDAKİ DEĞERLENDİRMELER

Türkiye basınında yabancı uzmanlarla ilgili çok sayıda yazı yer almıştır. Basın mensupları mümkün olduğunca uzmanlarla görüşmelerde bulunup kendilerinden demeçler almış ve yorumlar yapmışlardır. Basındaki değerlendirmelere göre, hangi uzmanlık çerçevesinde olursa olsun yabancı uzman davetine genelde bir istek söz konusu iken çağrılan uzmanların seçimi, görev alanları, görüşleri, uygulamaları, kalış süreleri, kendilerine yardımcı istemeyişleri, ödenen para vb eleştiri konusu olmuştur. Basından, yabancı uzmanların getirilmesine değil, bu uzmanlardan yeterince verim elde edilememesine eleştiriler gelmiştir.

Yabancı uzmanlara yönelik basında çok sayıda eleştiri kaleme alınmış, ancak eleştirilerde genelde çok sert üsluplar kullanılmamıştır. Getirilen yapıcı eleştirilerle eksiklikler giderilmeye çalışılmış, Türkiye'ye daha çok yarar getirmesi istenmiştir. 1933'te Hitler sonrası Almanya'dan kaçıp Türkiye'ye gelen bilim adamlarına, Türkçe'yi en kısa sürede öğrenip Türkçe ders verme ve Türkçe yayın yapmaları için tanınan geçiş süresinin bitmesi ve sözleşmede ön-

görülen şartlara ulaşılamamış olması şiddetli eleştiri konusu haline dönüşmüştür.

Eleştirilerin dozu bazen kaçırılmış ve yabancı hocaların Türkçeyi öğrenemeyişleri, Türkçe eser veremeyişleri ya da çeviri yapamayışlarının gerekçeleri olarak, örneğin, tıp fakültesi öğretim üyelerinin bireysel uğraş olarak müzik, resim, heykel gibi güzel sanatlar ile ilgilenmelerine olumsuz bakılmış ve öğretim üyelerinin meslekleri dışındaki uğraşlar ile zaman geçirmelerinin engellenmesi istenmiştir.[13] Özellikle 1937 sonrasında yabancı eğitimci ve uzmanlara bir kültür kapitülasyonu gerçekleştirme yanlıları olup olmadığı bile sorulmuştur.[14]

Teknolojik yapılanma dışında ekonomi, sosyal yapı, eğitim vb konularında yabancı uzman getirilmesine karşı gelenler olmuştur. Bu düşünceyi savunanlara göre, yabancı uzmanların toplumun tarihini, gidişatını bilemeyeceği, diğer taraftan bugünkü savaşlar, toplumların bütün güçleri ile çarpışması olduğuna göre, yabancı uzman bulundurulmasının bu bakımdan da sakıncalı olacağı vurgulanmıştır. "O halde ne yapacağız, Batının gelişmiş yöntemlerini ihmal mi edeceğiz?" sorularına şu karşılık verilmiştir:

Şüphesiz hayır! Gerekli olduğuna inandığımız işlerde, Avrupa ve Amerika'ya başarılı memurlar gönderilmelidir, ancak bu konuda oldukça hassas olunmalıdır. "Askerler, ilk hedefiniz Akdenizdir!" emri üzerine, bir hamlede Ege'nin yeşil yamaçlarına varan bu ulusun, insanlık tarihinde eşi bulunmayan bu zaferini yabancı uzmanlar kazanmamıştır. Bu ulus, Lozan'da hakkını yine yabancı uzmanlar olmadan savunmuştur.[15]

SONUÇ

1923-1960 yılları arasında toplam 123 yabancı eğitim uzmanı ve öğretmen Türkiye'ye gelmiştir. Bu yıllar arasında Türk hükümetlerinin izlediği politika ve dış dünya ile buluşma isteği, farklı dönemlerde değişik ülkelerle etkileşimin yoğunlaştığını göstermektedir. Buna göre, Atatürk'ün ve İnönü'nün iktidarda bulundukları CHP döneminde Avrupa merkezli ilişkiler yoğundur. 1923-1950 yılları arasında Türkiye'de görev yapan 79 yabancı eğitim uzmanı ve öğretmenin geldikleri ülkelere bakıldığında yaklaşık 4/5'ünün Avrupa'daki değişik ülkelerden, özellikle de Fransa, Almanya ve Belçika'dan oluştuğu görülecektir. III. Selim döneminde başlayan Türk-Fransız, İttihat ve Terakki döneminde yoğunlaşan Türk-Alman ilişkilerinin uzantısı bu dönemde kendisini göstermiştir.

1950-1960 döneminde ise İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin müttefik devletler tarafında yer alması, NATO'ya katılma girişimi ve siyasal iktidarın ABD yönlü arayışları, yabancı uzman tercihinde de ABD'yi öne çıkartmış, hatta tek ülke konumuna sokmuştur. Öyle ki, bu dönemde Türkiye'de bulunan 44 yabancı eğitim uzmanı ve öğretmenden 41'i ABD'den gelmiştir.

1923-1950 döneminde Türkiye'ye gelen uzmanların büyük çoğunluğu mesleki-teknik eğitime yönelik alanlarda görev yapmışlardır. Bu da yeni kurulan devletin, bir tarım toplumu olan Türkiye'nin köydeki insanını tarımsal eğitimden geçirmesi, bir an önce sanayi hamlelerini yapma isteğini göstermektedir. 1950-1960 döneminde gelen uzmanlar ise mesleki-teknik eğitimden öte, eğitimin diğer alanlarına yönelik olarak çağrılmışlardır.

Türkiye'ye gelip düşüncelerini raporları aracılığıyla sunan ya da konuşmalarında dile getiren eğitim uzmanları, hem uzmanlık alanları çerçevesinde, hem de genel önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerilerin hepsinin dikkate alınıp uygulamalar sırasında etkilerinin olduğu söylenemez, hatta bazı raporlar tozlu raflar içinde kaybolup gitmiştir. ■

1 İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu ve Dönüştümü*, Ankara, 1993, s. 54, 58.

2. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul, 1995. s. 85-91.

3. Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara, 1982, s. 108.

4. Mustafa Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, S.17 (Mart 1990) s. 444; Osmanlı Devleti'nde Batı'dan kültür aktarımı Üzerine önemli bir değerlendirme için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, 1993, s. 425-430.

5. Osmanlı Devleti'nde Fransa'ya gönderilen öğrencilerle ilgili olarak bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı öğrencileri 1839-1876*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi (yayınlanmamış doktora tezi) İstanbul, 1983.

6. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, klasör. 010, dosya. 33, sıra. 9

7. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, klasör. 9, dosya. 33, sıra. 14.

8. 8.9.1934 tarih ve 204 sayılı TTKK.

9. 18.9. 1930 tarih ve 134 sayılı TTKK, 9.6.1931 tarih ve 64 sayılı TTKK, 29.3.1932 tarih ve 56 sayılı TTKK, 21.4.1932 tarih ve 68 sayılı TTKK, 17.10.1931 tarih ve 197 sayılı TTKK, 17.1.1933 tarih ve 6 sayılı TTKK, 24.6.1933 tarih ve 117 sayılı TTKK, 20.3.1934 tarih ve 77 sayılı TTKK, 24.3.1934 tarih ve 79 sayılı TTKK.

10. 1924-1960 döneminde ilkokullarda ve ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin maaş değişimleri ile ilgili olarak çok sayıda öğretmenin kişisel dosyası incelenmiş, yaklaşık aynı değerlere ulaşılmıştır. *İzmir Milli Eğitim Müdürlüğü Arşivi*, dosya no.125; 193; 934 ; 3051.

11. Tablonun oluşturulmasında başvuru kaynakları Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Arşivi'nde yer alan belgeler-tutanaklar ile 1923-1960 dönemleri arasında yayınlanan günlük Türk basını olmuştur. Bu kaynaklardan başka ayrıca haftalık eğitim-öğretmen dergileri, maarif şuraları ve diğer çalışmalardan da yararlanılmıştır. Listenin yıllara göre tam bir dökümü için bkz. Mustafa Şahin, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri (1923-1960)" (yayınlanmamış doktora tezi), İzmir, 1996, 272 s.

12. M. Şükrü Koç, *Eğitimde Emperyaltzm ve Yabancılaşma*, Ankara, 1970, s. 74-75, 83-84.

13. Yunus Nadi, "Avrupalı Hocaların İş Birliği Türk Üniversitesini Yükseltecektir", *Cumhuriyet*, 24.11.1937.

14. Peyami Safa, "Maarif Davamız", *Cumhuriyet*, 21.12.1939.

15. Safaaddin Karanakçı, "Mütehassıs Meselesi", *Cumhuriyet*, 5.6.1939.

OSMANLI KADINLARI ÇALIŞTIRMA CEMİYET-İ İSLAMİYESİ 1920 SENESİ RAPORU

DR. TİĞİNÇE ÖZKİPER OKTAR*

Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Dahiliye Nezaretinin 27 Mayıs 1332 (9 Haziran 1916) tarih ve 3 numaralı izni ile nizamnamesi kabul edilerek, İttihat ve Terakki'nin önde gelen ismi Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın reisliğinde ve eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulmuştur.[1] Derneğin merkezi İstanbul'dadır.

Kadınları yapabilecekleri işlere yöneltmeyi ve onları himaye etmeyi öncelikli amaç edinmiş olan Dernek tamamıyla bir kadının himayesi altında faaliyet göstermekle birlikte, yönetim kurulu içinde bir tane bile kadın üyenin olmaması yönünden zamanın kadın gazete ve dergilerinde eleştiri konusu yapılmıştır.

Özellikle kadınlık hukuk ve menfaatlerini koruyucu nitelikteki *Kadınlar Dünyası* gazetesinde "Şimdiye kadar kapanmak tehlikesine düşen kadınlarımızı çalıştırma cemiyeti için yapılan heyet-i idare içinde bir tane bile kadın azası yoktur. Tekrar ederiz, cemiyetin ismi üzerindedir. Kadınlığa ait bir müessesenin idaresini tedvir kadınlarımızın hakkıdır. Heyet-i idare aralarında kadın sayısı ve zekâsının mevcud olmasından hiçbir zaman istisna gösteremezler zannındayız"[2] biçimindeki eleştiriler dikkat çekici bulunmuştur.

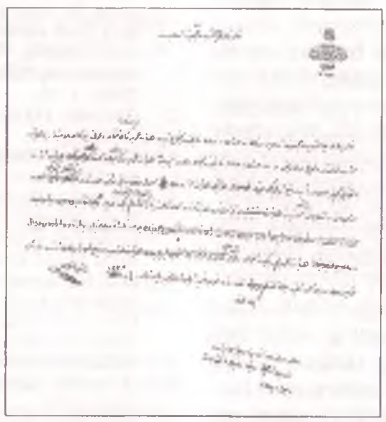

25 Haziran 1935 tarihli Heyet-i Umumiye toplantısının usulsüz bulunduğuna dair Dahiliye Nezareti'nin yazısı
BOA, DH-KMS, 55-11

Derneğin kuruluş yılının Birinci Dünya Savaşı yıllarına rastlaması nedeniyle, faaliyetler öncelikle Harbiye'nin ihtiyacının giderilmesi yönünde olmuştur. İlk adımda Çapa, Fatih ve Üsküdar'da üç büyük şube ve buralarda bir veya birkaç "Darü's-sına'a"nın (fabrika) kurulmasına karar verilmiştir. Bu fabrikalar on bin kişiliktir. Her fabrika bir müdürün yönetiminde bulunmuş ve hepsini de bir genel müdür denetlemiştir.[3] Bu fabrikalara tayin olunacak "müdire" ve "öğretmenler" uzman ve bilgili kadınlardan seçilirken, merkezi şubeye tayinler tercihen "Biçki Yurdu" mezuneleri arasından yapılmıştır.[4]

Her fabrika "dantel", "beyaz iş", "elbise", "makineyle çorap ve fanila örücülüğü", "askeri çamaşırlar" ve "köstüm tayyör" ile benzeri "ince işler" daireleri olarak birkaç bölüme ayrılmış, buralarda üretilenlerin çarşılarda ve başka satış yerlerinde satışa sunulması tasarlanmıştır.[5]

İlk yıl on beş bin Müslüman kadın çalışma isteğiyle derneğe başvurmuş ve dernek defterine kayıt edilmişlerdir.[6] *İktisadiyat Mecmuası*'nda bu sayı, ilk 19 gün içinde on bin Müslüman kadın olarak belirtilmiştir.[7]

Almanya ve Avusturya'dan satın alınarak getirtilen örgü makineleriyle (1.327.594 kuruş 20 para bedelle) fanila, çorap, kuşak, pamuklu ve benzeri eşyanın üretiminde iki bin Müslüman kadın çalıştırılmıştır.[8]

Beyazıt, Fatih ve Beyoğlu bölgelerinin temizliği için üç yüz kuruş maaşla "kadın nezafet-i fenniye amelesi" istihdam edilmiş,[9] Derneğin talebi üzerine İzmir'deki belediyeye ait hususat-ı tanzifiye (temizlik) ve inşaaiyede (inşaat işlerinde) bizzat kadınlar görevlendirilmiş ve İzmir'den İstanbul'a seksen kadın işçi gönderilmiştir.[10]

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 1336 (1920) senesi raporuna göre,[11] Fatih büyük yangınında Çapa şubesinin yanması ve Fatih şubesinin de yetersizliği nedeniyle, Çapa şubesi, leyli "Darü's-sına'a"ya (yatılı fabrika), Fatih şubesi de Vezneciler'de kiralanan bir binaya taşınmışlardır. Böylece Dernek, 1334 (1918) senesi içinde çalışmalarını Vezneciler, Kabataş ve Üsküdar şubelerine bağlı olmak üzere üç fabrikada sürdürmek zorunda kalmıştır.

Ayrıca Dernek, Bilecik'te çatma ve halı dokuma için bir şube açma girişiminde bulunmuş ve Ankara'da da bir işyeri kurulmasına yardımcı olmuştur.

Dernek bu şekilde çalışmalarını sürdürürken, aynı zamanda kadınların namuslarıyla geçimlerini sağlamaları amacıyla çamaşırhaneler, tütünhaneler, aşçı ve hizmetçi okulları açmak ve kadınlara makine ile yazı yazmayı öğretmek üzere bir program

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü öğretim üyesi

hazırlamış ise de, bunları koşulların elverişsizliği nedeniyle gerçekleştirememiştir. Ancak 1335 (1919) senesi mart ayında Beyoğlu'nda bir moda salonu açmakla yetinmiş, Kabataş şubesi ile Vezneciler şubesini birleştirmiş, çalışmalarını İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu şubelerinde sürdürmüştür.

Yine, 1335 senesi eylül ayının 24'ünde teşkil olunan Heyet-i Umumiye'ce (Yönetim Kurulu) seçilen "İdare Meclisi Üyeleri" ve bir yenilik olarak ilk kez oluşturulan "Hanımlar Heyet-i İdaresi" üyeleri sırasıyla şöyledir:[12]

Reis (başkan): Eski Harbiye Nazırı Ferid Paşa, eski Ankara valisi Mazhar Bey,

Azalar (üyeler): Davavekili Arif Bey, Düyun-ı Umumiye komiseri Ragıp Bey, Vefa Sultanisi tarih muallimi Emin Bey, tüccar Lütfü Bey ve Roma eski ziraat delegesi Cemil Bey.

Hanımlar Heyet-i İdaresi ise:

Reise vekili: Necmiye Hanım,

Azalar: İrfan Hanım, Behire Hakkı Hanım, Nimet Hanım ve Makbule Hanımdır.

Ayrıca çok sayıda kadının adı da asli (esas) üyeler arasında geçmektedir.

İstanbul şubesi adına 1336 senesi haziran ayına kadar 1.252 lira ve Üsküdar şubesi adına 1335 senesi içinde 1.198 lira zarar saptayan yeni yönetim kurulu derneğin faaliyetlerini sürdüremeyeceğini açıklamış ve öncelikle zarar eden İstanbul ve Üsküdar şubelerini kapatmaya karar vermiştir. Beyoğlu'nda bulunan Moda Salonu ise, bulunduğu yere uygun iş yapmamakla birlikte, Derneğin amacına ulaşabilmesi için elinde kalan tek sermayesi olması nedeniyle, kumaş reyonu satışlarından yüzde 10'unu Derneğe vermek ve Derneğe ait en az otuz bin liralık mal bulundurmak koşuluyla tüccar Yusuf Bey'e verilmiş, adı geçen ile tuvalet salonunun bulunduğu yerde nadir eşyalar sergilemek ve satışların yüzde 20'sini de Derneğe bağışlamak üzere bir Rus şirketiyle işbirliği yapılmış ve senelik on bin lirayı aşan bir miktar, moda salonuna kazandırılmıştır.[13]

Mütarekeden sonra gittikçe şiddetini artıran ve tüm diğer kuruluşlar gibi Derneğin de dayanma gücünü aşan iktisadi buhrana rağmen, kapanmanın eşiğindeki bu Dernek, yeni yönetim kurulunun çabalarıyla İstanbul Merkez şubesini yeniden açmayı başarmıştır.[14]

Ancak 1336 senesi itibariyle Beyoğlu ve İstanbul şubelerinde istihdam edilen Müslüman kadınların sayıca toplamı elli ya da altmışı bulmamıştır. Bu da Derneğin tüm çabalarına karşın, amacının bu süre içinde oldukça sınırlandığının bir belgesidir.[15]

Bu açmazdan ve öncelikle mali sıkıntıdan çıkabilmek için önerilen çözüm önerileri ise iki yönde olmuştur. Bunlardan ilki, daha önceleri Avrupa'dan satın alınarak getirtilmiş, ancak sandıklarda atıl durumda bulunan örgü makinelerinin Derneğin Çapa şubesinin arsası üzerinde çeşitli pavyonlar inşa ederek çorap, fanila ve benzeri gibi müşterisi çok malların üretimine ayrılmasıyla gündeme gelirken, ikinci öneri 1332 (1916) tarihli kuruluş nizamnamesinin değiştirilmesine ilişkindir.

Nitekim, söz konusu nizamname değiştirilmiştir. 1336'da yürürlüğe konulan yeni nizamname ekteki gibidir.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin 1336 senesi raporunun ardından gelen senelere ait başka raporların da olup olmadığı konusundaki araştırmalarımız sürmektedir.

Kanımızca, 17 Şevval 1341 (2 Haziran 1923) tarihli bir gazetede[16] yer almış olan bir haberde, "Makri köyü (510) numaralı hattı-ı muhafız taburu birinci bölüm kumandanı olan Mülazım Mehmet Nuri Bey'in Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden sekiz yaşlarında Emine binti Fatıma isminde bir kız çocuğu aldığını ... kızın künyesinin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde bulunduğunu" belirten ifadelerin yer alması, Cumhuriyetin ilanından birkaç ay önce bile, Derneğin mevcudiyetini koruduğunun önemli bir belgesi olarak kabul edilebilir. ■

1. BOA; DH-KMS, 42/10.1335. M.17; BOA, DH-İ-UM, E-37/6 1325 L. 20; *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Nizamname*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1332; *İktisadiyat Mecmuası*, S. 23 (28 Temmuz 1332), s. 7; Tülin Sümer "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, S. 10 (Temmuz 1968), s. 59-63; Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, c. IX, S. 51 (Mart 1988), s. 36.
2. *Kadınlar Dünyası "Womens World"* (ayrı basım); No: 194/6 (1918), s. 14.
3. *İktisadiyat Mecmuası*, S. 23 (28 Temmuz 1332), s. 7; *İktisadiyat Mecmuası*, S. 27 (1 Eylül 1332), s. 7.
4. *İktisadiyat Mecmuası*, S. 23 (28 Temmuz 1332), s. 7. Söz konusu derneğin Biçki Yurdu müessesesi ile bağlantısı kanımızca Erkân-ı Harbiye miralaylığından emekli ve Türk Kadınları Biçki Yurdu kurucusu İsmail Hakkı Bey (çoğu kaynakta, Biçki Yurdu kurucusu olarak Behire Hakkı Hanım'ın adı geçmektedir) ve 1335 (1919) senesinde yeni idare heyeti ile birlikte oluşturulan "Hanımlar Heyet-i İdaresi" üyesi Behire Hakkı Hanım'dan kaynaklanmıştır.
5. *İktisadiyat Mecmuası*, S. 23 (28 Temmuz 1332), s. 27.
6. BOA, DH-KMS, 42/10, 25 Teşrin-i evvel 1332; Zafer Toprak, *agm*, s. 35.
7. *İktisadiyat Mecmuası*, S. 27 (1 Eylül 1332), s. 7.
8. *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, 1336 Raporu*, Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1334, 1335, 1336 senelerine ait hesabatının tasdik edilmiş hülasa cetvelleri.
9. Zafer Toprak, *agm*, s. 35.
10. *İktisadiyat Mecmuası*, yıl: 2, S. 55 (10 Mayıs 1333), s. 7. BOA, DH-İUM, E-36/31, 1333 tarih ve 11932 nolu vesika; Dahiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine gönderilen tezkirede de aynı talep vardır, BOA, DH-KMS, 42/10, 25 Teşrin-i evvel 1332 tarihli ve "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Reisi Enver Paşa" imzalı olarak Dahiliye Nezaretine, oradan da Şehremini Bedri Bey'e gönderilen tezkireyle, "...hanımların iffet ve salah-ı ahlak ve etvar-ı cemiyet-i mezkurenin tahtı-ı taahhüdünde bulunduğu anlaşılmış ve bunların devair-i resmiyye ve müessesat-ı umumiyede kadınlar tarafından mümkün-i ifa hizmetlerden istihdamı münasib görülmüyor olmakla emaneti âliyyelerine merbut hastahanelerde ve müessesat-ı sairede ve ne gibi hizmetlerde, ne kadar hanım memur istihdamı mümkün bulunduğunun işar-ı" rica edilmiştir. Dernekle yapılan anlaşma gereğince kadın işçi çalıştıran özel ve resmi kuruluşlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tülin Sümer, *agm*, s. 6.
11. *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi, 1336 Raporu*, s. 2.
12. *1336 Raporu*, ek tablo.
13. BOA, DH-HMŞ, 4-1/4-122, 1335 ve 1336 tarihli vesikalar; BOA, DH-KMS, 55-11, 1 Eylül 1335 tarihli vesikada, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin usulsüz olarak yaptığı heyet-i umumiye seçiminin yenilenmesini, Düyun-ı Umumiye komiserlik müdürü Ahmet Ragıp Bey'in komiser olarak atandığını belirtmektedir.
14. *1336 Raporu*, s. 2.
15. *1336 Raporu*, s. 3.
16. *Tevhid-i Efkar*, 17 Şevval 1341 (2 Haziran 1923); BOA, DH-KMS, 52-2/79, 1337. N. 30 tarihli vesikalar.

KADINLARI ÇALIŞTIRMA CEMİYET-İ İSLAMİYESİ NİZAMNAME-İ ESASİSİ (1336)

Birinci Fasıl
Cemiyetin İsmi, Merkezi, Maksat ve Gayesi

Madde 1- Devletlü ismetlü Naciye Sultan Hazretleri'nin zir-i himayelerinde merkezi İstanbul'da olmak ve icabında Memalik-i İslamiye'nin sair şehirlerinde de şubeler açmak üzere Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi namıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde 2- İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârane te'min-i maişete alıştırarak himaye etmektir.

Madde 3- Cemiyet işbu maksadını temin için,

(elif)- Risaleler, müsamereler, konferanslar tertib müessesat-ı hayriye küşat,

(be)- İcra-i ticaret ederek sınai ve ticari müesseseler ve Darü's-sına'a'lar ihdas ve müessesatta kadınların yapabileceği bil-cümle işleri kendilerine tevdi edecektir.

İkinci Fasıl

Madde 4- Cemiyetin azası; mümtaz aza, fahri aza, esas aza olmak üzere üç kısımdır.

(elif)- Mümtaz azalık cemiyete hidemat-ı fevkaledesi dokunan zevata heyet-i umumiye kararıyla tevcih olunur.

(be)- Fahri aza cemiyete la-akal beş Osmanlı lirası teberru eden ve senevi dört lira vermeyi taahhüd eyleyen zevattır.

(cim)- Esas aza cemiyete senevi iki Osmanlı lirası teberru ve taahhüd edenlerdir. Gerek mümtaz gerek fahri ve esas aza isimlerini, pederlerinin isimlerini, ikametgah ve meşguliyetlerini ve senevi taahhüdlerinin miktarını mübeyyin bir varakaya imzalayacaklardır.

İşbu varakalar cemiyetin evrak müsbite-i kanuniyesi meyanında hıfz edilüp bil-mukabele azaya musaddak bir hüviyyet varakası verilecektir.

İşbu muaddel nizamnamenin kabul ve tasdikinden evvel cemiyete mukayyet aza şerait-i salife dahilinde şimdiden tecdid-i kayd ettireceklerdir.

Cemiyetin Sermayesi

Madde 5-

(elif)- Erbab-ı hayrın teberruatı

(be)- Aza-yı cemiyetin taahhüdatı

(te)- Heyeti-i idarece tensib edilecek şekilde ve surette derc olunacak ianat

(se)- Cemiyetin müessesat-ı sınaiye ve ticariyesinde istihsal edilecek temettü

Üçüncü Fasıl
Cemiyetin Heyet-i İdaresi

Madde 6- Cemiyet bir meclis-i idare bir de heyet-i umumiye namıyla iki heyet marifetiyle idare olunur.

Madde 7- Meclis-i idare heyet-i umumiyesi rey hakkı ile intihab edilen yedi zattan mürekkebdir. Meclis-i idare azasının heyet-i umumiyece tekrar intihabı caizdir. Heyet-i idareye ikiden fazla olmamak şartıyla hanımlardan aza intihabı caizdir.

Madde 8- Meclis-i idare azası tayin ettikten sonra bunlardan en müsenna olan zatın riyasetinde ictima' ederek rey hakkı ile içlerinden bir reis ve bir reis vekili intihab ederler. Meclis-i idare la-akal on beş günde bir kere muayyen bir günde ictima' eder. Ancak reis lüzum gördüğü halde meclis evvel ictima'a davet edilebilir. Dört azanın talebi üzerine ictima' zaruridir.

Ayda iki defa in'ikad edecek meclis-i idare müzakeratına iştirak edecek azadan her birine hakk-ı huzur olarak ..... lira verilir. Bundan fazla ictimaat fahridir.

Madde 9- Azadan birinin istifası veya suver-i saire ile azalığın inhilali vuku'unda meclis-i idare münhal olan azalığa ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile diğerini intihab eder. Bu yeni azanın müddet-i memuriyeti diğerleriyle beraber hitam bulur. Meclis-i idare li-sebebin mine'l-esbab kendisiyle teşrik-i mesai edemeyeceği azadan birini istifaya davet eder. Bu davete ittifak-ı ârâ ile karar verilir ve bu karara itaat etmeyen aza yalnız meclis-i idare azalığından değil cemiyetin aza-yı umumiliğinden dahi sakıt olur.

Madde 10- Meclis-i idare azasından la-akal dört zat hazır bulunmadıkça mukarrerat makbul ve muteber olamaz. Kararlar ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz olunur.

Madde 11- Her ictimaın bir zabıtnamesi tanzim ve balasına o ictima'da hazır olan azanın esamisi tarih ve aded-i ictima' kaydolunur. Ve ziri meclise riyaset eden zat ile ictima'da hazır bulunan aza tarafından imza edilir.

Meclis-i idare mukarreratının suret-i müstahrecelerinin makbul olabilmesi için ziri cemiyetin mührüyle tahtim edilmesi ve meclis reisinin veya vekili ile azadan iki zatın imzası bulunması iktiza eder.

Madde 12- Meclis-i idare muamelat-ı cemiyet-i idare hususunda nizamname-i esasi dahilinde salahiyeti haizdir. Meclis-i idarenin kararına iktiran etmedikçe cemiyete ait hiçbir muamele muteber değildir. Nukud emlak ve emval-i cemiyetin idaresi, imalathane fabrika ve tezgâhlar tesis, şubeler küşadı ve bunların tedviri ve cemiyete ait ukud ve mukavelet için müdür-i umumiye cemiyeti namına salahiyet itası meclis-i idareye aittir.

Dördüncü Fasıl
Cemiyetin Heyet-i Umumiyesi

Madde 13- Heyet-i umumiye her sene kânun-ı sâni içinde alelade olarak Dersaadet'te in'ikad eder. Heyet-i umumiyeyi davet meclis-i idarenin vazifesidir. Meclis-i idare heyet-i umumiyenin in'ikad edeceği mahal gün ve saati Dersaadet'te Türkçe münteşir üç Türk gazetesi ile ilan eder. Meclis-i idare heyet-i umumiyeye karşı mesuliyeti deruhde ederek ictima'ı bir müddet için tehir edebilir. Heyet-i umumiye azasının gerek hükümete ve gerek meclis-i idareye müracaatla sebeb-i tecili istîzah haktır. Eğer sebebi kafi görmezse heyet-i umumiye azasından la-akal on beş zat tarafından hükümete takdim olunacak mümzî bir varaka üzerine heyet-i umumiye hükümetçe ictima'a davet olunur.

Madde 14- Heyet-i umumiye mümtaz, fahri ve esas azanın huzuruyla inikad eder. Şu kadar ki esas aza ilk heyet-i umumiyeye iştirak edemeyip ikinci sene hakk-ı duhul ve iştirake maliktir. O senenin taahhüdat-ı seneviyesi tediye etmeyenler sene-i mezkure heyet-i umumiyesine iştirak edemezler.

Taahhüdat-ı seneviye kânun-ı sâni bidâyetinden itibar olunur. Heyet-i umumiyeye dahil olacak aza dördüncü maddede evsafı tayin edilen hüviyet varakasını ve taahhüdat-ı seneviyesini tediye ettiğine dair vezne makbuzunu irae eylemek ve meclis-i idare tarafından ihzar edilmiş olan bir ictima' defterine vâz-ı imza etmek mecburiyetindedir.

Madde 15- Heyet-i umumiyenin ilk ictima'ında müzakeratın küşadı aza-yı mevcudenin sülüsanının huzuruyla meşruttur. Aza-yı hazıra bu mevcuttan dun bulur ise ictima' bir hafta sonraya talik edilir ve keyfiyet evrak-ı havadisle tekrar ilan olunur. İkinci ictama'da aza-yı mevcudenin bir rub'u ile müzakerata başlanır. Bunda da miktar-ı muayyen aza, mevcut olmadığı takdirde bir hafta sonra azanın miktarı her kaça baliğ olur ise olsun heyet-i umumiye mün'akid ad olunur.

Madde 16- İşbu nizamname-i esasi şerait ve ahkamına tevfikan in'ikad eden heyet-i umumiye azanın heyet-i mecmuasını temsil eder. Ve cemiyetin alakadar olduğu kaffe-i muamelatı kararlaştırmak, hesabatı kabul ve tasdik etmek için salahiyet-i kamile ve vasıayı haizdir. Kararlarını ictima'da bulunan azanın ekseriyet-i mutlakasıyla ve işbu nizamname-i esasinin tadiline ait kararlarını sülüsan-ı ekseriyetle verir. Heyet-i umumiyeye bilfiil iştirak şarttır. Azadan birinin diğerine vekaleti caiz değildir.

Madde 17- İctima'a meclis-i idare reisi veya vekili riyaset eder. Celsenin küşadını müteakip iki aza vazife-i kitabeti ifa için heyet-i umumiye tarafından tefrik ve tayin edilir.

Madde 18- Heyet-i umumiye ruznamesi meclis-i idare tarafından bittanzim ictima'a davet ilanı ile birlikte Türkçe üç gazete ile neşr ve ilan olunur. Heyet-i umumiye işbu ruznameyi ikmal ettikten sonra azadan la-akal 10 zat tarafından mümzî takrir ile ruznameye yeniden arzu edilen mevadı ilave eder. Alelade in'ikadda ruznamede mevad-ı atiyenin bulunması mecburidir.

(elif)- Cemiyetin 1 senelik mesai-i umumiyesi ve vaziyet-i iktisadiye ve maliyesi hakkında meclis-i idare raporu

(be)- Hesabat-ı umumiye müfettişlerinin raporu

(te)- Cemiyetin 1 senelik bilançosu

Madde 19- İntihabat rey-i hafi ile ve matbu ve musaddak pusulalar ile icra edilir. Tasnif-i ârâ makam-ı riyasetin nezareti ile heyet-i umumiye katipleri vasıtasıyla icra olunur. Azadan herhangi biri teftiş hakkına haizdir. Rey alanların esamisi rey sırasıyla tespit edilir. En fazla rey alanlar meclis-i idare azalığına intihab edilmiş olur. Badehu reis ve katiplerin ve mevcut azadan la-akal 4 zatın imzasıyla bir mazbata tanzim olunur. İşbu mazbata ile heyet-i umumiyeye iştirak eden zevatın miktar, isim ve adreslerini mübeyyin diğer bir mazbata ve heyet-i umumiye müzakeratının zabtı keza zevat-ı mumaileyhim tarafından imza olunarak yeni teşekkül eden meclis-i idareye tevdi kılınır.

Madde 20- Heyet-i umumiyeyi fevkalade olarak ictima'a davet meclis-i idarenin salahiyeti dahilindedir. Yalnız sebeb ve yevm ve mahal ve tarih-i ictima'a, bir hafta evvel Dersaadet'te münteşir la-akal Türkçe üç gazete ile ilan olunmak lazımdır. Fevkalade in'ikad eden heyet-i umumiyede müzakerat ve mukarrerat için alelade heyet-i umumiyede olduğu misüllü kavaide riayet zaruri olup ancak sebeb-i ictima olan mevad her ne ise onun haricinde hiçbir vech ve suretle karar ittihaz olunamaz.

Beşinci Fasıl
Hesabat-ı Umumiye Müfettişleri

Madde 21- Cemiyetin hesabatı tetkik ve olbabda bir layiha tanzim eylemek üzere heyet-i umumiye tarafından her sene rey-i hafi ile iki müfettiş tayin edilecek ve bu müfettişlerin netayic-i tetkikatlarını mübeyyin layihayı müştereken imza ederek nihayet kânun-ı sâninin on beşine kadar meclis-i idareye tevdi eyleyeceklerdir. Meclis-i idare reisine olan kânun-ı sâni nihayet bulmazdan evvel ictima'a edecek olan heyet-i umumiyeye olbabda tanzim olunan bilanço ve hesabat-ı umumiye müfettişlerinin raporunu tevdi edecektir. Hesabat müfettişlerine sene nihayetinde münasip bir ikramiye verilir.

Altıncı Fasıl
Cemiyetin Muamelat-ı Maliyesi

Madde 22- Cemiyetin nukud-ı mevcudesi meclis-i idarece tayin olunacak bankaya vuku bulacak tevdiat cemiyet namına olup bankadan mebaliğin ahzı meclis-i idare reisi veya vekiliyle müdir-i umuminin imzasını havi tanzim olunan çek mukabilinde olacaktır.

Hiçbir sebep ve bahane ile şahsı namına yahut zevat-ı mumaileyhimden maada diğerinin namına olarak cemiyetin nukuduna bankalara tevdi edilmek veya suver-i saire ile istimal olunmak üzere vaz-ı yed ve imza edilemez.

Madde 23- Cemiyetin varidat ve mesarifini mübeyyin her ay nihayetinde tanzim edilecek olan bilançosunu takip eden on beşine kadar meclis-i idareye tasdik ettirmek müdir-i umuminin cümle-i vezaifindendir. Cemiyetin senelik bilançosu nihayet kânun-ı sâninin on beşine kadar meclis-i idareye müdir-i umumi tevdi edecektir.

Yedinci Fasıl
Cemiyetin İdare-i Umumiyesi

Madde 24- Meclis-i idare mukarreratını bir müdir-i umumi vasıtasıyla tatbik ve icra eder. Cemiyete ait bilumum mesalih ve muamelat için makamat ve mecalis-i resmiyeye ve mehakime vuku bulacak müracaat ve mütalebatada cemiyet namına yalnız müdir-i umumi vaz-ı imza eder. Müdir-i umumi meclis-i idare azası arasından intihab ve tayin olunur ve bir gûna su-i hal ve hareketi görülmediği takdirde tebdil edilemez. Bilumum memur ve memurelerin amir ve mercii müdir-i umumi olup bunlar bilcümle evamir ve talimatı doğrudan doğruya müdir-i umumiden telakki ve ahz ederler. Memur ve memurelerin nasb ve azlı müdir-i umumiye ait olup şu kadar ki keyfiyeti esbab-ı mucibesiyle meclis-i idareye bildirecektir.

Madde 28-* Kuyudat ve muamelat-ı hesabiyenin bir suret-i sahiha ve muntazamada tutulmaması ve bilançoların vaktiyle tertip ve tanzimini ve evrak-ı müsbitelerin hıfz ve sıyaneti keyfiyatından bilhassa cemiyetin muhasebecisi mesuldur.

Sekizinci Fasıl

Madde 29- İşbu nizamname-i esasiden evvel mevcut esas ve dahili nizamnameler mülgadır. Meclis-i idare nizame-i esasiye muhalif olmamak şartıyla icap eden nizama ve talimatnameleri tanzime memurdur.

* Osmanlıca metinde de madde sıralaması 24'ten 28'e atlamaktadır.

FİNLANDİYA TÜRKLERİ BİRLİĞİ

ÖMER ÖZCAN

Dünyada yaşayan Türkler geniş bir coğrafya üzerinde dağınık olarak yayılıp, çoğunluğu Türkiye ile Sovyetlerin dağılmasından sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerinde bulunmakla birlikte, azınlık halinde çok sayıda ülkede varlıklarını sürdürmektedirler.

Türklerin azınlık olarak yaşadıkları devletlerde kimliklerini korumak, vatandaşlık haklarını geliştirmek için öncelikli olarak dini ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlendikleri, giderek çalışmalarını kültürel yöne teksif ettirdikleri görülür. Azınlık durumunda olan Türk grupları yaşadıkları devletlerin mesafe olarak Türkiye'ye uzaklıkları ölçüsünde serbest hareket etme imkânı bulmuşlardır. Avrupa'nın kuzeyinde nüfusu 5 milyonu bulan Finlandiya'da yaşamakta olan Kazan Türklerinin geçmişten bugüne durumlarını açıklayarak kültürel çalışmalarını ortaya koymak istiyoruz.

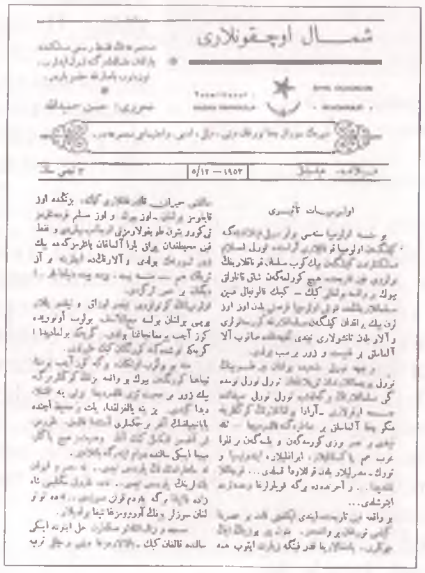

شمال اوچقونلاری

Şimal Oçkunları
Seyrek sorak çıgaturgan dini, milli, edebi, ve içtimai mecmuadır. Mecmuanın fakat resmi mesleğinde yarlıgan makaleler gene kabul idülüp tâzetüp basarga hakkınız bardır. Muharriri: Hasan Hamidulla Finlandiya Helsinki 5/12-1952 üçünçi san

Finlandiya'ya 19. yüzyıl başlarından itibaren gelmeye başlayan şimal Türkleri menşe olarak İdil nehrinin orta ve aşağı mecraları ile, bu nehri besleyen akarsuların geçtiği bölgede yaşamakta olan Kazan Türklerine dayanmaktadır. Türkler MS 4. yüzyıldan itibaren buralarda görünmeye başlamışlardır.[1]

Finladiya'ya muhacir olarak gelmelerinin sebeplerinden biri de 1809 yılında Rusya'nın İsveç ile yaptığı bir anlaşma sonucunda bu topraklar, büyük beylik adı altında muhtar konumda Rusya'ya bağlanmıştır. Buralarda Çarlığın birkaç garnizonu bulundurulmuştur. Siaborg askeri bölgesindeki Tatarlar hakkında bilgileri oradaki askeri imam ayrı bir deftere kaydetmiş,[2] Helsinki devlet arşivinde 1836, 1850, 1871 yıllarına ait defterler muhafaza edilmektedir. Finli araştırmacı Hary Halen'e göre, geçen yüzyılın ortalarında Finlandiya'ya gelen Tatar muhacirler, ilk gelen askerlerin soyundandır. Daha sonra Petersburg ve Moskova'dan gelen tüccarlar yerleşmeye başladılar.

1870-1871 yıllarına ait Helsinki hakkındaki bir belgede Molla İzzetullah Timurgaliev adı anılmaktadır. Finlandiya'ya göç eden muhacirlerin çoğunluğu 20. yüzyıl başından itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Bunların ekseriyeti Kazan'ın batı tarafındaki Nijninovgorod ilinin Sirgaç yakınındaki Yanapar (Aktok) köyünden gelen Mişer denilen Türk uruğuna mensup idiler. Mişer şivesi Çağatay-Kıpçakçadan ziyade, Oğuz-Türkmen lehçesini andırır.[3]

Finlandiya'nın 1917'de bağımsızlığını kazanması üzerine serbestçe geliş gidiş imkânının kaybolmasına rağmen Rusya ile gizlice de olsa temasın devam ettiği, Sovyet döneminin ilk yıllarında ihtiyaç duyulan malların temin edilmesi yanında insanların da kaçmalarına yardımcı olan grupların oluştuğu görülür.[4]

Finlandiya'daki Müslümanlar dini işleri için Ufa şehrindeki "Müslümanların Merkez-i Diniye Nezareti"ne bağlı idiler.[5] Bağımsızlığın ilanı üzerine o sırada Finlandiya'da bulunan Sadri Maksudi Arsal'ın çalışması ile 1925 yılında "Finlandiya Cemaat-ı İslamiyesi" kurulup devlet tarafından tescil ve tasdik edilmiştir. Nizamnamesine göre cemiyet millidini işlere bakacak, çocukların yetiştirilmesi ile ilgili tedbirleri alacaktır.

Finlandiya'da yaşayan Türkler on sekiz büyük ve küçük yerleşme merkezine dağılmış olup toplam 950 nüfusa sahiptirler. En yoğun yerleşim yerleri Helsinki, Tampere, Turku, Yarvinpe şehirleridir. Çoğunluğu ticaretle meşgul olmaktadır.

Cemaat-ı İslamiye 1949 yılından itibaren *Mahalle Haberleri* adı altında bir dergi yayımlamakta-

Hasan Hamidulla, *Hayrülnisa*, Helsinki, 1944. Ön kapak ve metin Arap alfabesiyle Türkçe; arka kapak Latin alfabesiyle, Fince.

dır. Bu ülkede yaşayan Kazanlı Türkler, 1928 yılında ilk binalarını satın alarak toplum hizmetleri için kullanıma sunmuşlardır. 1948'de satın alınan başka bir bina yıkılarak yerine beş katlı yeni bir bina yaptırılmıştır. Bir kısmı kiraya verilerek gelir sağlanıp, geriye kalan kısımları okul, spor kulübü, kütüphane ve toplantı salonu olarak kullanılmaktadır.[6] 1948 yılında ilkokul çağında yeterli öğrencinin bulunması üzerine Türk Halk Mektebi ismi ile açılan okul 1969 yılına kadar devam etmiştir.[7] Çeşitli yıllarda burada ders veren öğretmenler arasında Abdullah Battal-Taymas, Alimcan İdrisi, Zakir Kadiri Ugan ve eşi Saniye İffet, Naile Binark, Feride Biçuri gibi yazarlar, basın mensupları vardır.[8] Öğrenci sayısının azalması sebebi ile dağılan okulun yerine derslere kurslar şeklinde devam edilmektedir.

Yazımızda esas amacımız "Finlandiya Türkleri Birliği" hakkında bilgi vererek tüzüğünü tanıtmaktır. Milli şuuru artırmak gayesiyle 1935 yılında Helsinki'de kurulmuştur. Bu amaçla geceler düzenleyip, seminerler yapmaktadır. İki yüzden fazla üyesi bulunmaktadır. Amacını gerçekleştirmek için geçmişte yaptığı çalışmalarına bakıldığında, 1961 yılında Helsinki'de Tatarca beş seminer yaptığı görülür. Bu çalışmalar için Türkiye'den Kazanlı öğretim üyeleri dilci Reşit Rahmeti Arat, tarihçi Akdes Nimet Kurat ve Abdullah-Battal Taymas davet edilerek milli ve tarihi konularda, cemaatin Başimamı Veli Ahmet Hakim, İkinci İmam Ahmet Naim Atasever ise dini ve milli dilin korunması konularında konuşmalarda bulunmuşlardır. Birlik 1942 yılında *Bildiriş* isimli bir dergi yayımlamışsa da arkasını getirememiştir.[9] Milli ve kültürel konularda İslam Cemiyeti ile işbirliği yapılmaktadır. Sayıları çok fazla olmayan topluluk içinde milli şarkı ve müzikleri kapsayan dört plak ve iki kaset son dönem içerisinde çıkarılmıştır. Birliğin yayın faaliyetleri arasında, halk şarkılarının kitap halinde toplanmasıdır. Ona yakın olan bu kitapların ilki 1952'de basılmıştır. Sonuncusu *Cırlık Berge* adı altında neşredilmiştir. Bu kitapların bazılarında şarkı metinleri notaları ile birlikte verilmiştir.

Finlandiya'da yaşamakta olan küçük topluluğun milli varlıklarını koruma yolunda yaptıkları çalışmaların en önemli bölümü yayın faaliyetidir. 1925 yılından itibaren değişik türlerde iki yüze yakın kitap yayımlanmıştır. Uzun bir ömür süren Hasan Hamidulla (1895-1988) dergi, edebi türlerden şiir, roman, seyahatname, tiyatro (dram-komedi), folklor dallarında çok sayıda eser yayımlamıştır. Dini konularda da yayın yapmıştır. Hayata gazeteci olarak başlayan Hamidulla Polonya ve Türkiye'de bulunmuştur. *Şimal Oçkunları* (Kuzey Kıvılcımları) ismi ile 1945-1977 yılları arasında yayımladığı dergiyi 1925 yılında neşretmeye başladığı *Marifet* isimli gazetenin devamı olarak düşünmüştür. Dergi ve eserleri Arap alfabesi ile yayımlanmıştır. Yazarın çalışmalarına değer veren Finlandiya Yazarlar Birliği 1985 yılında onu üyeliğine kabul etmiştir.[10]

Metnini vereceğimiz Finlandiya Türkleri Birliği Yasası, Adalet Bakanlığı tarafından 22 Haziran 1935 tarihinde onaylanmış ve 25574 sayı ile Kurumlar Registrine kaydedilmiştir. Yasa metninin imlasına dokunulmamıştır. Bizdeki klasik dernek tüzükleri ile benzerliğine bakılarak, bizden birisi veya bizi iyi tanıyan birisi tarafından hazırlandığı kolaylıkla anlaşılır.[11] ■

1. Reşit Rahmeti Arat, "Kazan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, 1955, s. 505; Abdullah-Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, TKAE.Ya. s. 17.
2. İlbaris Nadir, *Finlandiya Tatarları, Kazan Utları*, 1992 Yıl,Sayı 2, s. 176.
3. Naile Binark, "Finladiya'da Yaşayan Kazan Türkleri", *Milli Kültür*, S. 7 (Temmuz 1977), s. 12. Aynı makalenin küçük değişiklerle neşri, *Yeni Türkiye*, S. 16 (1997), s. 1483-1487.
4. Böyle bir kaçakçı kafilesinin yardımı ile Kazanlı gazeteci ve yazar A-Battal Taymas 1921 Eylül ayında Petersburg'dan Finlandiya'ya geçmiştir. Bkz. aynı yazar, *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul, 1962, s. 172-177. 1917 tarihinde İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Miller Meclisinin Başkanı olan Sadri Maksudi Arsal Bolşeviklerin Rusya'ya hâkim olmaları üzerine Ufa, Kazan yolu ile Moskova'ya geçmiş, oradan kaçış noktası Petersburg'a gelerek Müftü Musa Carullah Bigi'nin yardımıyla 1918 yılında Finlandiya'ya geçti. Bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, 1991, s. 113. Azerbaycanlı lider Mehmet Emin Resulzade iki yıl göz hapsinde kaldığı Moskova'dan ilmi çalışmalarda bulunmak için izin alarak geldiği Petersburg'dan yine aynı yolla 1922 yılında Fin körfezinden geçerek Helsinki'de Türk kolonisinin misafiri olarak bir ay kalmış, Almanya, Paris üzerinden İstanbul'a gelmiştir. Bkz. aynı yazar, *Stalin'le İhtilal Hatireleri*, Elm Yay. Bakû, 1991, s. 75.
5. Binark, *age*, s. 13.
6. "Finlandiya Türkleri Örf ve Adetlerini Muhafaza Ediyorlar", *Yeni İstanbul*, 19.2.1967.
7. Binark, *age*, s. 14.
8. Nadir, *age*, s. 181.
9. Binark, *age*, s. 16.
10. Nadir, *age*, s. 187.
11. *Finlandiya Türkleri Birliği Yasası*, Sana Basımevi Şirketi, Helsinki, 1935.

FİNLANDİYA TÜRKLERİ BİRLİĞİ YASASI

1- Kurumun ismi Finlandiya Türleri Birliğidir. İdare Heyetinin merkezi Helsinki şehridir.

2- Birliğin maksadları:

a) Finlandiyada yaşamakta olan Türklerin ulusal duygularını uyandırmak ve kuvvetlendirmek, bunların arasında kültür yaymak ve Türk kültürünü korumak;

b) Finlandiya Türklerini birleştirmek ve temsil etmek;

c) Üyeler arasında spor yaymaktır.

3- Bu maksadlara erişmek için Birlik toplantılar yapar, konferans ve müsahebeler, müsamereler, edebiyat geceleri tertip eder; neşriyatte bulunur, kütüphane açar; Finlandiyanin yüksek, orta ve sanat mekteplerinde okuyan Türklere yardımda bulunur; ulusal kültür işlerine kuvvet vermek için fonlar kurur, teberrüatler kabul eder, ve de, Türkler yaşayan başka yerlerde ocaklar açar.

4- Birliğin üyeleri hakiki, yardımcı ve fahri olmak üzere üç türlüdür.

a) İdare Heyeti, Birliğe yazılmak isteyen ve şahsi hüviyeti temiz olan her bir Türkü hakiki üye olarak kabul edebilir. Bu yasa tasdik edilmezden önce Birliğe iştirak eden, yahut davet olunan üyeler bu hüküme tabi' tutulmazlar.

b) İdare heyeti, Birliğin yıllık toplantısında tesbit edilecek yıllık vergiyi ödemeyi üstüne alan ve şahsi hüviyeti temiz olan her bir kişiyi yardımcı üye olarak kabul edebilir. Yardımcı üyenin, Birlik tarafından tertip edilen her türlü toplantı ve müsamerelerde hazır bulunmak ve söz söylemek hakkı olur, fakat karar çıkarılırken rey hakkı olmaz.

c) Genel toplantı, Birliğin maksadlarını güdmek işinde ayrıca büyük yararlık gösteren kişileri fahri üye olarak seçebilir. Fahri üye bir hakiki üyenin bütün haklarına maliktir.

5- İdare Heyeti Birlik üyeliğinden çıkarabilir:

a) Üyelikten çıkmak isteyen ve Birliğe karşı mesuliyeti olmıyan her bir üyeyi;

b) Bir yıl zarfında üyelik vergisini ödemiyen üyeyi;

c) Sözü, yazıları ve işlerile Birliğin yasasına ve kararlarına karşı giden üyeyi, ve de

d) Her hangi başka bir sebebden dolayı Birliğin itimadını kaybeden üyeyi.

***Finlandiya Türkleri Birliği Yasası*, Sana Basımevi Şirketi, Helsinki, 1935.**

6- Birliğin işlerini genel toplantı, İdare Heyeti ve İdare Heyeti tarafından seçilen heyetler yönetirler.

7- Birliğin yıllık toplantısının Nisan ayında yapılması lazımdır. Bundan başka, İdare Heyetinin gerekli gördüğü, ve yahut Birliğin onbeş hakiki üyesi İdare Heyetinden tahriren talep ettikleri takdirde, fevkâlâde toplantılar da yapılır.

İdare Heyeti, yıllık ve fevkâlâde toplantılara davetleri en azı on dört gün önce gönderir.

Toplantıda meseleler sade ekseriyetle haledilir. Reyler müsavi olduğu takdirde, seçimlerde kura çekilir, diğer meselelerde başkan kuvvetlediği fikir kabul edilir.

Rey vermek hakkına ancak hakiki ve fahri üyeler maliktir; ve her bir üyenin ancak bir reye hakkı olur. Vekalet usulü ile rey verilemez.

8- Yıllık toplantıda aşağıdaki meseleler hallolunur;

1) Toplantıyı idare edecek olan işyarlar seçilir.

2) Yıllık faaliyet ve hesaplar hakkında İdare Heyeti tarafından verilen rapor ile müfettişlerin raporu dinlenir ve mesuliyetin düşürülmesi hakkında karar verilir.

3) Bir yıl müddet ile İdare Heyetine Başkan altı (6) üye ve bunlara üç (3) ihtiyat üye seçilir.

4) İki müfettiş ile bunlara bir ihtiyat üye seçilir.

5) Hakiki ve yardımcı üyelerin yıllık vergileri ve bunların ödenmek zamanı tespit edilir.

6) Gelecek faaliyet yılının varidat ve masrafı tespit edilir.

7) Toplantı davetnamesine konulan diğer meseleler hakkında karar verilir.

9- Birliğin toplantılarında görüşülen meseleler ve çıkarılan kararlar protokole kaydolunur. Protokolü Başkan imza ve protokol yazıcı tasdik eder; bunlardan başka, protokol müfettişler tarafından kontrol edilir.

10- Birliğin İdare Heyetini bir Başkan ile altı üye ve üç ihtiyat üye teşekkül ederler. Bunlar, aralarından Asbaşkan ile İdare Heyetinin diğer İşyarlarını seçerler. İdare Heyeti, Birliğin faaliyetini ve mülkünü kanuna ve bu yasanın hükümlerine dayanarak yönetir. Birlik namına Başkan ve Başyazıcı veyahut Asbaşkan ile Başyazıcı birlikte imza ederler.

İdare Heyeti, Başkanın, veyahut, ona mani çıktığı takdirde, Asbaşkanın daveti üzerine toplanır, ve en azı dört üye hazır bulunduğu takdirde karar çıkarabilir. Meseleler sade ekseriyetle hallolunur; reyler müsavi olduğu takdirde Başkan kuvvetlediği fikir kabul edilir.

İdare Heyeti toplantılarında görüşülen meseleler ve verilen kararlar protokole kaydedilir. Protokolü Başkan imza ve Başyazıcı tasdik eder. Verilen kararlar derhal ve yahut gelecek toplantıda kontrol edilir.

11- İdare Heyeti tarafından yapılacak işler:

1) Birliğe üye kayd ve kabul etmek; Birliğin işyarlarını tayin etmek ve bunları çıkarmak.

2) Birliğin hesaplarını ve üye listelerini tutmak.

3) Geçen yılın faaliyeti hakkında yıllık toplantıda rapor vermek ve toplantılarda görüşülecek meseleleri hazırlamak.

4) Birliğin toplantılarında verilen kararları icra etmek.

5) Mümkün olduğu kadar Birliğin işlerinin ileri gitmesi için çalışmak.

Birliğin sınırları içinde yapılacak olan işlerin icrasını İdare Heyeti Başkana, veyahut kendisi seçtiği bir heyete tevdi edebilir.

12- Birliğin faaliyet ve hesap yılı 1:ci Nisanda başlar ve 31:inci Martta biter. İdare Heyeti, hesapları kapatır- kapatmaz bunları müfettişler tarafından kontrol ettirir.

13- En azdan on hakiki üye yaşayan yerlerde Birliğin sınırları içinde iş görecek olan ocaklar açılabilir.

Her Ocak, Birlik İdare Heyetinin kontrolü altında ve bunun talimetleri buyunca çalışır. Her Ocak kendine bir Başkan, Yazıcı ve Kasadardan teşekkül eden bir İdare Heyeti seçer.

Bir ocağın, Birliği mesul edebilecek kararlar, veyahut bütün Birliğin faaliyetine ve menfaatine ilgili olan meseleler hakkında karar çıkarmak hakkı olmaz.

Birliğin üyelik vergilerinden başka bir Ocak kendi üyelerinden ocak vergileri alabilir. Her Ocağın, kendi üyeleri tarafından ödenen verginin en azda yarısı mikdarinde Birlikten yardım istemek hakkı olur.

Yıllık toplantıdan önce her Ocak kendi faaliyeti ve hesapları hakkında Birliğin İdare Heyetine rapor verir.

14- Bu yasanın değiştirilmesi veyahut Birliğin kapanması hakkında yapılan teklifler arka arkaya yapılacak iki genel toplantıda müzakere edilir. Bu iki toplantının arası en azdan iki hafta olacaktır. Kararın tatbik edilebilmesi için son toplantıda hazır bulunan üyelerin üçte ikisinin teklifi kabul etmeleri gerektir. Bunun gibi teklifler toplantıya davet mektuplerine ayrıca kaydedilir.

15- Birlik kapandığı takdirde bütün mülkü, Finlandiyada yaşayan Türklerin ulusal kültür ihtiyaclerine sarfedilmek üzere "Finlandiya Cemaati İslamiyesine" geçer.

16- Bu yasaya dahil olmıyan durum ve işler, tatbikatte bulunan "Kurumlar Kanunu" hükümleri mücibince haledilir.

150. YILDÖNÜMÜNDE 1848 DEVRİMLERİ

FUNDA SOYSAL *

1848 yılının bahar aylarında Avrupa daha önce benzeri hiç görülmemiş bir devrim salgını yaşadı. Şubat ayının 22'sinde devrimler şehri Paris'ten yayılmaya başlayan devrim haberleri Avrupa'nın dört bir yanına yayıldıkça, sıradan insanlar dindiremedikleri bir heyecanla kendilerini devrimciliğe kaptırdılar. Mart ayının sonlarında, Macaristan'dan Alman kent devletlerine, İtalya'dan İskandinavya'ya tüm kıtadaki düzen bu salgınla sarsıldı. Fakat 1848 devrimleri rejimleri sarsmaktan öteye gidemediler; bir yıl içerisinde hemen hepsi düzen taraftarlarınca yenilgiye uğratıldı, 1849'u görebilen İtalya ve Macaristan'daki milliyetçi direnişler de kısa bir süre sonra bastırıldı. Yenilgiye rağmen, 1848'de Avrupa, devrimlerin başardıkları ve başaramadıkları ile hatları belirlenen yeni bir düzene geçti. Devrimler, hükümetlerin iktidarda kalabilmek için yeni metotlar benimsemelerini sağlayarak ve toplumdaki geniş grupların zihniyetlerini yeniden şekillendirerek, Avrupa'da yeni değişimlerin önünü açtılar.

1848'de Avrupa'yı saran ekonomik sıkıntılar, ideolojiler ve her şeyden önce de devrim tutkusu tüm devrimlerin ortak noktalarıydı. Ama en çok endüstrileşmenin ve ticarileşmenin doğurduğu değişimlerin gerginliğini yaşayan ve milliyetçiliğin yayıldığı yerlerde devrimler mevcut düzeni sarsmayı başardılar. Dolayısıyla, 1848'in en çarpıcı portresi Orta Avrupa'da, Avusturya ve özellikle de Alman devletlerindeki devrimlerde ortaya çıktı. Bu ülkelerde, ulus-devlet altında liberal bir toplum hedefleyen devrimciler, hem 1815 Viyana Kongresinde şekillenen diplomatik düzeni, hem de hâlâ ortaçağın hiyerarşik toplum felsefesini yansıtan sosyal ve politik düzeni değiştirmeye çalıştılar. Devrimler toplumun bazı kesimlerinin -örneğin serflikten kurtulan köylülerin- konumlarını gerçekten değiştirdiyse de, sonuçtaki yenilgileri ile muhafazakârlar eskisinden daha da fazla güçlendiler ve Almanya bir yüzyıl daha otoriter rejimlere mahkûm kaldı. İtalya'da ise devrimcilerin hedefleri Alman örneğine benzese de, gerek liberalizmin ekonomik altyapısının zayıflığı, gerek Kuzey İtalya'nın Avusturya hâkimiyeti altında olmasından dolayı, milliyetçilik İtalyan devriminde liberalizmden çok daha güçlü oldu. 1848'deki yenilgiye rağmen, milliyetçiliğin devrimler sonrasında tüm Avrupa'daki engellenemez güçlenişi sonucunda, birleşik İtalya on yıl sonra kuruldu.

Orta Avrupa ve İtalya'dan farklı olarak, Fransa'da sosyal yapının modernleşmesi 1789 Devrimi ile büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğundan, 1848 sadece o devrimi yeni ve daha açık bir politik rejim yaratarak tamamlamayı hedefliyordu. Ama 1789'dan beri ekonomik ve sosyal hayatta yaşanan değişimler, devrimlerin gerçekleştiği bu en ileri ülkede aynı zamanda modern bazı yeni çatışmaların da devrim sürecinde ortaya çıkmasını sağladı. Paris'teki 1848 Haziran günleri, bir bakımdan şehirli yoksullarla kurulu düzen arasındaki geleneksel çatışma niteliğinde olmasına rağmen, aynı zamanda modern bir sınıf çatışmasının da izlerini taşıyordu. Diğer yandan, devrimlerin yaşandığı ülkeler arasında en geri kalmışı olan Macaristan'da, 1848'in ana ideolojileri olan liberalizm ve milliyetçilik devrimcilerce sık sık dile getirildiyse de, aslında Macar aristokrasisi ve Habsburg hanedanı gibi iki eski düzen temsilcisi arasındaki çekişmenin yeni bir safhası yaşandı.

Bu denli değişik bir coğrafyayı etkileyen 1848 devrimlerinin en gözle görülür ekonomik sebebi, devrimlerden önceki üç yıl boyunca süren ekonomik krizdi. Ani bir yiyecek kıtlığı krizin hem sebebi, hem de en kötü yanı oldu. 1845 sonbaharında patateslerde ortaya çıkan yeni bir mantar sonraki üç yıl boyunca ürünleri çürüterek yoksulların bu en önemli besin kaynağını yok etti. Bu durum en çok İrlanda'yı, ardından Belçika, Hollanda, Kuzey Fransa ve Kuzey Almanya'yı etkiledi. Ek olarak 1846 ve 47'de hububat hasadı da kötü geçti ve kriz zincirleme bir şekilde tüm ekonomiyi etkiledi. Hükümetler, isyanından en çok korktukları şehirleri besleyebilmek için köylülerden yiyecek talep ediyor, şehirlerde ekmek fiyatları yarı yarıya artıyor, talebin düşmesi karşısında imalatçılar üretimi ve dolayısıyla da ücretleri ve işgücünü azaltıyorlardı. 1847'de hemen hemen tüm büyük şehirlerde ekmek isyanları görüldü, kırsal kesimde hububat taşıyan trenlere saldırıldı. 1847-48 kışına gelindiğinde ise durum biraz daha iyileşmiş, patateslerin düzelmemesine rağmen, hububat verimi normale dönmüştü. Şüphesiz şubat ayında patlayan devrim son

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü araştırma görevlisi

iki yılın acılarının da doğurduğu bir tepkiydi. 1846-47 yıllarında sadece o anki ihtiyaçlarının karşılanması için isyan ederlerken, 1848'de karınları biraz da olsa doyan insanlar daha temel sorunlarının çözülmesi için ayaklanıyorlardı.

Ekonomik kriz en çok, geleneksel düzenleri zaten artan endüstrileşmenin ve ticarileşen ekonominin tehdidi ile sarsılan zanaatkâr kesimini etkiledi. Dolayısıyla da 1848 devrimlerinde şehirlerin en önemli eylemcileri inşaat işçileri, kasaplar, dokumacılar, metal işleyicileri gibi zanaatkâr ve esnaflar oldu. Bu insanlar, şehirlerde yan yana yaşadıkları çok yoksul insanların hallerine düşmeden, karşılaştıkları tehditlerle savaşmaya kararlıydılar. Bu tehditlerin en önemlisi geleneksel usta-çırak ilişkilerinin bozularak gittikçe işveren-işçi ilişkisine dönüşmesi ve sayıları artan çıraklarla işyeri sahipleri arasındaki ilişkilerin gittikçe daha ticari bir hal almasıydı. Loncaların dağılmasıyla sosyal güvencelerini yitiren zanaatkârlar, Fransa'da sendika gibi yeni organizasyonlar kurabilmeyi talep ederken, daha geri ekonomilerde ise eski lonca sistemine dönülmesini istiyorlardı. Köklü geleneklerinden doğan bir kendine güvenle de şikâyetlerini ve taleplerini yansıtabilme konusunda diğer pek çok kesimden ileriydiler. En önemlisi bu sınıf yavaş yavaş ekonomik bağımsızlık, toplumda eşitlik ve sosyal güvence arayışlarını politik taleplere dönüştürmeye başlamıştı. Bir kısmı ise 19. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan ütopik sosyalizmi esnaf ve zanaatkârların taleplerine göre uyarlayan Joseph Proudhon, Louis Blanc gibi düşünürlerin "çalışma hakkı", "emeğin örgütlenmesi" gibi fikirlerini kulaktan dolma bir şekilde bile olsa biliyor ve savunuyordu. 1848'de özellikle liberal liderlerin ön plana çıktığı yerlerde, liberalizm ve devrimlerin kol kuvvetini sağlayan bu zanaatkâr sınıfın talepleri arasında beliren uçurum, devrimlerin zayıflamasının en önemli sebeplerinden biri oldu.

Frankfurt Parlamentosu, 16 Eylül 1848 tarihli oturumu.

Ekonomik kriz boyunca şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için ürünleri ellerinden alınan köylülerin de devrimler öncesinde ciddi sıkıntıları vardı. Kırsal kesimlerde 1830 ve 40'larda hızlı nüfus artışı ve bunun sonucunda doğan toprak sıkıntısı en önemli iki sorundu. Bunlara direnebilmek için benimsenmiş olan ev imalatçılığı ise 1840'ların sonuna doğru makineleşme karşısında hızla gerilemekteydi. Ticarileşmenin artışı onları gittikçe daha fazla para ekonomisine bağımlı kılarken, buna bağlı olarak devletlerin topladığı vergilerdeki artış küçük toprak sahiplerini zor durumda bırakıyor ve sık sık vergi isyanları görülüyordu. Bu genel krize rağmen, yerel koşullar köylülerin devrimlere katılımlarını belirleyen en önemli etkendi. Fransız köylüleri 1789 devriminde feodal bağımlılıktan ve büyük toprak sahiplerinden kurtulmuşlardı ve sıkıntıları o çapta bir baş kaldırmayı tekrar gerektirecek kadar fazla olmadığından devrime katılmadılar. İtalya'nın güneyinde, özellikle de Sicilya'da ise, toprak sahiplerinin artan bir şekilde küçük üreticilerin topraklarını alarak onları gündelik işçi statüsüne indirmesi geniş çaplı kırsal ayaklanmaları doğurdu. Habsburg ülkelerinde köylüler hâlâ feodal sistem içinde toprak sahiplerine işgücü ve vergi vermek zorundaydılar. Prusya'da serflik 1807'de kaldırılmış olmasına rağmen bağımsızlıkları köylüler çok pahalıya mal olmuştu. Topraklarının üçte birini ve ortak kullanım alanlarını feodal lordlarına bırakan köylülere toplam toprağın zaten verimsiz olan yüzde 14'ü kalmıştı. Batı ve Güney Almanya ise artan nüfusun toprak baskısının en fazla hissedildiği bölgelerdi. Sonuç olarak 1848'de Avrupa'nın özellikle orta ve doğusunda köylülerin durumu 1789 devriminden önce Fransız köylülerinin durumlarını bile aratacak denli kötüydü. Ama büyük ölçüde şehirlerde ortaya çıkan 1848 devrimleri bir türlü kırsal kesimin sorunlarını devrim gündemine getiremedi ve sonuçta da şehirlere karşı zaten kuşku ve tepki duyan köylüler, devrimlere Sicilya ve Batı Almanya haricinde katılmadı. Aksine, şehirlerde yenilen rejimler, köylülere verdikleri birkaç tavizle onları kendi saflarına geçirmeyi başardılar. Kırsal ayaklanmaların yaygınlaşmaması, 1848 devrimlerinin kolayca bastırılmasında önemli rol oynadı.

1848 öncesinde Avrupa'da alt sınıflar ve köylüler ekonomik kriz ve değişen ekonomik koşullarla baş etmeye çalışırken, orta sınıflar da bir kriz dönemini yaşıyorlardı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğin-

Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik - 1848 Macar Ayaklanması.

de Avrupa'daki orta sınıfların ekonomik gelişimleriyle bağdaşmayacak şekilde politik hayattan dışlanmaları 1848'deki alt sınıf ayaklanmalarının, orta sınıfların da katılımıyla devrimlere dönüşmesinin en önemli sebebiydi. Ama tüm orta sınıfların 1848 öncesinde politik hak arayışında olduğunu söylemek doğru olmaz. Eskiden beri bu sınıfta yer alan insanların çoğu, alt sınıflardan yükselen yeni orta sınıflara karşı geleneksel hiyerarşinin yanında yer alıyordu. Yeni orta sınıflardan diye nitelendirilebilecek işadamlarının ise politik hak arayışı ile harcayacak ne vakti, ne de arzusu vardı. Belki devletin endüstriyel gelişmeyi yeteri kadar desteklemediğinden ya da gümrüklerin indirilmesinden şikâyetçiydiler, ama devrim ortamının doğuracağı karmaşa ve belirsizlik kesinlikle istedikleri son şeydi. Orta sınıflardan devrimlere asıl katılanlar, eğitimin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan, ama durağan ve verimsiz bürokratik düzen içinde hak ettiklerini düşündükleri konumlara gelemeyen profesyonel insanlardı. 1848 devrimlerinde en belirleyici rolü işte bu insanlar oynadılar. Liberal bir politik düzen ve ulusal birlik söylemleriyle, Fransa'da seçme hakkının yaygınlaşması için düzenlenen ve devrimlerin kıvılcımının çaktığı yemekli toplantılarda, Alman milliyetçilerinin toplandığı Frankfurt parlamentosunda ve 1849'da toplanan Prusya parlamentosunda bu durumdaki avukat, profesör ve alt düzey devlet memurları ezici bir çoğunluk oluşturdular. Aslında bu insanlar devrimci değil, bireyselciydiler ve rejimi kökten değiştirmektense kendilerine açık bir rejimde yer edinme telaşındaydılar. Bu sebepten devrimler radikalleştikçe alt sınıflardan koparak eski iktidar sahipleriyle bir uzlaşma arayışına girdiler ve bu tavırları ile de devrimlerin sonunu hazırladılar.

Ama tüm bu bahsedilen gruplardan çok, 1848 devrimlerinin patlak vermesinin belki de en önemli sorumluları, toplumsal ve ekonomik değişimler karşısında devrim korkusuyla başlarını devekuşu misali ortaçağdan kalma bir yönetim felsefesine gömülü tutmakta ısrar eden iktidar sahipleriydi. 19. yüzyılın ilk yarısı sona ererken Avrupa henüz 1789 Fransız Devriminin görkemli gölgesinden sıyrılamamıştı. Napolyon'un kesin yenilgisi sonrasındaki 1815 Viyana Kongresinde galip ülkelerin Fransa'ya gösterdikleri denge siyaseti, devrim ve sonrasındaki çeyrek asırlık savaşların yorgunluğundan ve benzer kargaşaların tekrarlanmasından duydukları korkudan kaynaklanıyordu. Ünlü Avusturya başbakanı Prens Metternich'in önderlik ettiği yeni Avrupa düzeni, aslında eski düzenin korunmasının ancak büyük devletlerin birbirine destek olmasıyla sağlanabileceğinin ürkütücü bir kanıtıydı. 1848'e yaklaşılırken 1815 düzeni çok büyük değişikliklere uğramamış bir şekilde devam etmekteydi. 1830 devrimleri yalnız Fransa'da Bourbon hanedanının yerine Orleanist hanedandan Louis-Philippe'i geçirmiş, Belçika'nın da Hollanda'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanmasını sağlamıştı. Liberal devrimini gerçekleştiren Belçika ve Kıta Avrupa'sından farklı olarak ev-

rimsel bir çizgide liberalleşmesini gerçekleştiren İngiltere, oy hakkını genişleterek orta sınıfları politik rejime dahil etmeyi başarmışlardı. Fransa'da ise hem gerçek bir liberal orta sınıf rejimi yaratılamadığı gibi, 1830'da kurulan Temmuz Monarşisi, muhafazakâr bakan Guizot'nun seçimleri ayarlayarak parlamentoya doldurduğu bürokratlardan başka hiçbir kesimin gerçek desteğini kazanamamıştı. Politik gücün iki ortağı aristokratlar ve yüksek orta sınıf hâlâ birbirini benimsemediğinden, rejim 1848'de tehdit edildiğinde kendisini savunacak şaşılacak denli az destekçi bulabildi.

Kossuth başkaldırıya çağırıyor, 1848.

Orta Avrupa'da ise monarşiler, bir Fransız devrimi geçmişleri olmadığı için en azından kendilerini daha meşru görebiliyorlardı. Temsili organların yerel meclisler haricinde bulunmadığı bu rejimler, toprak sahibi aristokratlar, yüksek bürokratlar ve tanrısal bir meşruiyeti olduğuna inanan Prusya Kralı Ferdinand gibi hükümdarlarca her türlü yeniliğe ve reforma karşı çağdışı bir anlayışla yönetiliyordu. Avusturya ve Prusya'da hâlâ feodal toprak düzeni hüküm sürmekteydi. Toprağa dayalı aristokrasi toplumların en güçlü ve ayrıcalıklı sınıfını, dolayısıyla da rejimlerin en büyük dayanaklarını oluşturuyordu. En güçlü aristokrat grubu olan Prusya'daki Junkerler, toplumun hiyerarşik sosyal yapısını tehdit edecek her reforma -örneğin kârlılığı pazara dönük tarıma geçişle sorgulanan feodal toprak düzeninin kaldırılması gibi- tüm güçleriyle direniyorlardı. Yaratılan geniş devlet bürokrasilerinin üst kademelerindekiler ise soylu sınıflara özendiklerinden, devlete hizmetten çok, bürokratik ayrıcalıklarını genişletmeye çalışıyorlardı. 1848'e gelindiğinde, bürokrasinin verimsizliği ve çürümüşlüğü, kralların ve aristokratların gerçeklerden kopukluğu ve Prens Metternich gibi bakanların aşırı gücü toplumların geniş kesimlerinin yönetime tepki duymasına yol açmıştı.

1848 Şubat'ında Fransa'da ve Mart'ında da Almanya'nın belli başlı tüm şehirlerinde ayaklanmalar patlak verdiğinde hiçbir iktidar, emrinde ordu kuvvetleri olmasına rağmen, olayları başından bastıramadı. Paris ve Viyana'da bu durum rejimlerin kendilerine güvensizliğinden ve korkudan kaynaklanıyordu. Louis-Philippe ve Habsburg'lar önce Guizot ve Metternich gibi tepkilerin yoğunlaştığı bakanları görevden aldılar, sonra da kendi güvenlikleri için kontrolünü kaybettikleri başkentlerini terk ettiler. Prusya Kralı Ferdinand ise ordunun çocuğu gibi gördüğü halkın üzerine ateş açması fikrini kabullenemediği için, barikatların kurulmasının ertesi günü "Benim sevgili Berlinlilerim" diye başlayan duygusal bir mektupla halktan barikatları terk etmelerini ve gelip onunla konuşmalarını istedi. Bir gün sonra da barikatların çözüldüğüne dair pek de doğru olmayan haberlere inanarak orduyu kışlalarına gönderdi, Alman milliyetçiliğinin kırmızı-sarı-siyah renklerini giyerek şehirde dolaştı ve Prusya'nın birleşik Almanya'nın bir parçası olmaya hazır olduğunu açıkladı. Böylece aslında başlangıçtan kolayca bastırılabilecek olan alt sınıf ayaklanmaları, Paris, Viyana ve Berlin'in fazla kan dökülmeden kolayca isyancıların kontrolüne geçmesiyle devrim niteliğine büründü.

Alman Birliği

Devrimlerin bu noktadan sonra farklı ülkelerdeki gelişimi, toplumların ekonomik gelişmişliği, politik tecrübesi ve milliyetçiliğin oynadığı rol ile belirlendi. Büyük başkentler-

de, sosyal devrim isteyen alt sınıflarla, liberal bir politik düzene geçilmesini yeterli gören ve radikal ya da sosyalist taleplere boyun eğmektense muhafazakâr güçlerle işbirliği yapmayı tercih eden orta sınıfların kısa bir süre içinde birbirlerinden kopmasıyla devrimler iktidarlar için kolay hedefler haline geldiler. Parlamento ve anayasa gibi iktidarların başlangıçta kabul ettiği liberal reformlar, mevcut iktidarların şehirlerde tutunan devrimcilere karşı orta sınıfları kendi yanlarına çekmek için kullandıkları araçlar olmaktan öteye gidemediler. Viyana'da liberallerin anayasa tartışmaları yaptıkları parlamento ile şehirde kontrolü elinde tutan öğrenci-işçi koalisyonu arasındaki çekişmeden yaralanan ordu ekim ayında Viyana'yı kanlı bir şekilde ele geçirerek devrime son verdi. Parlamento ve hükümetin Mart 1849'da ilan ettiği anayasa ile hükümet bir süreliğine liberal bir görüntü sergilemeye çalıştıysa da, 1851'de artık buna bile gerek görülmeyerek anayasa yürürlükten kaldırıldı. Paris'te de alt sınıfların sosyal reform baskısını üzerinde hisseden ve çoğunluğunu liberal cumhuriyetçilerin oluşturduğu devrimci hükümetin genel oya dayalı seçimleri bir an önce yapmaya karar vermesi devrimin sonunu hazırladı. Oluşan parlamento Fransız halkının genelinin muhafazakârlığını yansıtan bir yapıdaydı ve radikal/sosyalist baskı karşısında haziran ayında şehirde yine barikatlar kuran alt sınıfların üzerine orduyu göndermekten çekinmedi. Binlerce insanın öldürüldüğü "Haziran katliamı" ile Fransa'da devrimin rejimin adını monarşiden cumhuriyete değiştirmekten fazla bir şey gerçekleştiremeyeceği kesinleşti. Benzer bir şekilde, Berlin'de toplanan Prusya parlamentosu da, şehirde bir türlü dinmeyen alt sınıf ayaklanmaları ve Prusya'lı Junkerlerin liderliğinde oluşan güçlü muhafazakâr muhalefet arasında kaldı ve sonunda Ekim 1848'de ordular Berlin'e girdiğinde direnmeden dağıldı. Parlamento 1849 başında yeniden toplandığında radikaller yine çoğunluğu oluşturarak, Frankfurt Anayasasının kabulü için krala baskı yapmaya kalktılar. Bunun üzerine hükümet alt sınıf taleplerinin bazılarını -lonca sisteminin kısmen geri getirilmesini ve yerel aristokratların kontrol ettiği mahkemelerin kaldırılmasını- kabul ederek alt sınıfların önemli bir kesiminin desteğini kendi yanına çekti. Sonra da seçmenleri ödedikleri vergiye göre üç sınıfa ayıran yeni bir seçim sistemi ile muhafazakâr bir parlamento oluşmasını sağlayarak, daha önceden kabul edilen liberal anayasada istediği değişiklikleri yaptırdı. 1848'in Prusya'daki kalıcı yegâne izleri de bu muhafazakâr seçim sistemi ve anayasa oldu. Diğer yandan, Birleşik Almanya anayasasını hazırlamak için Frankfurt'ta toplanan Frankfurt Parlamentosu, eylül ayında çıkan alt sınıf isyanını bastırmak için Prusya askerlerinden yardım isteyince, halk desteğiyle değil de, var olan Alman devletlerinin yardımıyla ayakta durabildiği, dolayısıyla da alacağı kararların hükümetlerce onaylanması için hiçbir yaptırım gücü olmadığı ortaya çıktı. Avusturya'nın çekilmesinden sonra Prusya Kralı Ferdinand'a Mart 1849'da birleşik Almanya Krallığını teklif eden, ama Ferdinand bunu reddedince tüm anlamını yitiren Parlamento, Haziran ayında dağıtıldı.

İtalya'da ise diğer yerlerdeki devrim haberleriyle seslerini yükselten orta sınıflar, kısa sürede anayasal düzene geçilmesi gibi liberal taleplerini iktidarlara kabul ettirdiler. Bu kolay zafer sonrasında bu devletlerde yönetim ve devrimcilerin çatışmalarının ana nedeni milliyetçilik konusundaki farklı tavırları oldu. Liberal reformları gerçekleştirmekten çekinmeyen rejimler, iş Avusturya gibi büyük bir devlete karşı milliyetçi bir savaşa girmeye gelince ayak diremeye başladılar. Savaşın liderliğini üstlenen Piemonte Kralı Charles Albert bile başlangıçta liberalizm ve milliyetçilik rüzgârlarıyla ülkesinin topraklarını genişletme planları yaparken, milliyetçilerin radikalliğini fark ettikçe duraladı ve çok elverişli bir durumda Avusturya ordusunu elinden kaçırdı. Hükümetlerin çekingenliği İtalya'da radikalleri güçlendirdikçe, daha ılımlı kesimler de gerçek bir devrimden ürkerek muhafazakârlaştı. Güneydeki Sicilya Kralı Ferdinand, bu kutuplaşma ve bölünmeden ilk yararlanan kral oldu. Liberal reformlarla yetinmeyen radikallerin Napoli'deki ayaklanmasını, Sicilya'da çıkan köylü ayaklanmalarının da etkisiyle iyice sinen orta sınıfların ve aristokratların da desteğini alarak bastırdı. Temmuz ayında Avusturya ordularına karşı alınan yenilgi ile İtalyan liberalleri savaştan iyice vazgeçtiler ve İtalyan devrimi milliyetçi ve cumhuriyetçi radikaller ile karmaşanın sona ermesini isteyen düzen taraftarlarının kapıştığı radikal aşamaya geldi. Milan ve Venedik'te Avusturya'ya direniş sürerken, kasım ayında Roma'daki ayaklanma ile radikal bir cumhuriyet kuruldu ve Papa şehirden uzaklaştırıldı. Piemonte 1849 Martında, artık kendi devrimleriyle meşgul diğer İtalyan radikallerinin desteğini almadan tek başına girdiği ikinci savaşta da yenilince, Kral Albert ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Yine de, 1848 devrimi ile Piemonte yeni kralın da benimsediği liberal bir politik düzene kavuşurken, yarımadanın diğer ülkelerindeki devrimciler 1849'un ilerleyen aylarında Avusturya, Fransa ve İspanya'nın müdahalesiyle yenildiler.

Macaristan'da ise 1848, devrimlerin en meşhur lideri Lajos Kossuth'un liderliğinde Habsburg İmparatorluğundan otonomi kazanma mücadelesi olarak gerçekleşti. Mart ayında o sırada Viyana'daki ayaklanmayla başı dertte olan Avusturya hükümetine bu otonomiyi kabul ettiren Macarlar, Macaristan Diet'inden bir dizi reform tasarısı geçirerek ciddi bir yukarıdan devrim gerçekleştirmeye giriştiler. Ancak etnik Macar kimliğine dayandırılan yeni rejim, kısa sürede kendilerine sorulmadan ülkeye dahil edilen Hırvat, Rumen ve diğer Slav azınlıkların tepkisini çekti. Habsburg'ların desteğiyle başlayan Hırvat direnişi, eylül ayında Hırvat ordularının Macar topraklarını işgali ve Habsburg'ların otonomiyi reddettiklerini açıklamalarıyla savaşa dönüştü.

Avusturya imparatoruna karşı savaşı göze alamayan ılımlılar hükümetten çekilince radikal lider Kossuth Macar devriminin başına geçti ve nisan ayında Avusturya orduları Macar topraklarına girerken ülkenin bağımsızlığını ilan etti. Kossuth'un İtalya'daki devrimcilerden farklı olarak köylülerin desteğini sağlaması sayesinde Macarlar Avusturya ordularına karşı direndilerse de, haziran ayında Habsburglar devrimlerin en büyük düşmanı Rus Çarından yardım isteyince, Macar devriminin sonunun geldiği belli oldu. Yenilen Macarlar, eskisinden de katı bir Habsburg yönetimiyle bağımsızlık umutlarını bir başka bahara bıraktılar.

Görüldüğü gibi, 1848 her ülkede farklı şekillerde yaşandı. Yine de, devrimler boyunca ortaya çıkan bazı ortak çizgiler vardı. Devrimlerin en temel zayıflığı, devrim liderlerinin liberal kafa yapıları ve liberal orta sınıflarla alt sınıflar arasındaki ciddi sosyal çatışma idi. 1848'de devrimin lideri konumuna gelenlerden hiçbiri, 1917'deki Lenin benzeri inanmış devrimciler değildi. Fransız radikal-sosyalist lider Ledru-Rollin'in Paris'te yürüyüşe geçen işçilere bakıp "İşte benim insanlarım geçiyor. Onları takip etmeliyim, çünkü ben onların lideriyim" deyişi, alt sınıflara en yakın olan liderlerin bile devrimcilikten ne kadar uzak olduğunu ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Liberaller, mevcut iktidarların devrimin başlangıcından sonra doğru yolu bulduklarına ve kendilerinin hazırladığı anayasa gibi reformları seve seve kabul edeceklerine dair saf bir inanış içindeydiler. Böylece illegal gösterilere destek vermek ya da devrimleri koruyacak askeri güç oluşturmaktansa, liberaller oturup tartışmayı ve hükümetleri ikna etmeyi yeğlediler. Diğer yandan, tarihçilerce sonradan çok eleştirilen liberallerin bu saflığının, anlaşılabilir bazı nedenleri de vardı. 1848 öncesinde Habsburg İmparatorluğu ve Güney İtalya haricindeki ülkelerde liberalizm zaten bazı önemli kazanımlar elde etmişti ve Avrupa toplumları, 1789 öncesi Fransa gibi insanların sosyal yükselişine kapalı değildi. Çoğu statü ve mülk sahibi liberal liderlerin devrimciliği fazla ileri götürerek bunları kaybetme riskini almaları beklenemezdi.

1848'in diğer trajik yanı da liberaller ve alt sınıfların kısa sürede birbirlerinden ayrı düşmeleriydi. Ekonomik ve sosyal alanda John Stuart Mill'in *laissez-faire* ideolojisini benimseyen liberaller, devrimlerin başlangıcında kabul ettikleri ve alt sınıfların çok ihtiyaç duyduğu devlet destekli iş projelerine hep soğuk baktılar ve devrimlerin ileri safhalarında bunları kaldırmak için uğraştılar. Ne işçilerin ücretleri ve çalışma saatleri konusunda devlet müdahalesi istemi, ne de zanaatkârların eski lonca düzenine dönülmesi talepleri liberal liderlerin benimseyebileceği politikalardı. En önemlisi de alt sınıfların dinmeyen ayaklanma ve düzensizlikleri liberallerin sosyal çatışma ve yeni bir devrim korkularını kamçıladı. Kısacası, 1789'da sınıfların ayrışması üç yıl almışken, 1848'de bu süreç çok daha hızlı gerçekleşti. Aristokrasinin ve kilisenin 1789'da olduğu kadar güçlü bir ortak düşman olmadığı, 1848 Avrupa'sında sevilmeyen bazı devlet adamlarının iktidardan uzaklaştırılmasından sonra asıl çatışmanın toplumun iki dinamik kesimi olan orta ve alt sınıflar arasında olduğu ortaya çıktı. Alt sınıflar, politik tecrübeye sahip oldukları Paris gibi yerlerde devrim hükümetlerinde yer almayı talep ederlerken, diğer yerlerde sadece liberal taleplerin karşılanmasının yeterli olmadığını baştan belli ettiler. Endüstrileşmenin ilk safhalarının çetin koşulları ve İtalya ve Fransa'da alt sınıfların orta sınıflara karşı daha önceki devrimlerden kalma güvensizliği de radikalleşmede önemli rol oynadı. Alt sınıfların bu radikalliği de zaten toplumu temelden değiştirecek bir devrime hiçbir zaman niyetlenmemiş olan orta sınıfları, "kanun ve nizam" tarafına geçmeye itti.

Orta sınıf liberalizminin bu handikapları yüzünden, 1848'in asıl dirençli devrim ideolojisi milliyetçilik oldu. Frankfurt Parlamentosundaki temsilcilerin, Piemonte Kralı Charles Albert'in danışmanlarının ya da Macar soylularının çoğunun devrimciliğe bulaşmalarının yegâne sebebi milliyetçi duygularıydı. Ama milliyetçilik de alt ve orta sınıflar arasındaki çatışmayı engelleyemedi; alt sınıfların çoğu için milliyetçilik henüz pek bir anlam ifade etmiyordu. Böylece milliyetçi devrimler de kurulu düzen ordularına karşı direnebilecek bir güç oluşturamadı. Orta sınıflar için bile milliyetçiliğin devrimci olabilmesi için Macaristan ve İtalya'da olduğu gibi ülkeden atılması gereken işgalci bir yabancı gücün olması gerekiyordu. Avusturya ve Almanya'daki milliyetçilik ise amacı aynı kesinlikte olmadığı için devrim için gerekli militanlığa sahip değildi. Milliyetçiler ülkelerinin mevcut düzenini ulusal güç adına koruma endişeleri yüzünden ne devrimi yaşatmayı, ne reformlar gerçekleştirmeyi, ne de diğer milliyetçi devrimlerle işbirliği yapmayı becerebildiler. Frankfurt parlamentosu, Berlin'deki devrimcileri yeteri kadar desteklemediği gibi, Alman hâkimiyeti altındaki diğer etnik grupların milliyetçi isyanlarına karşı Prusya ordularının kullanılmasına da ses çıkartmadı.

1848'in neden yenildiği konusunda değinilmesi gereken bir başka soru da radikaller diye tanımlanan demokratik, sosyal reforma açık ve gerçekten milliyetçi önemli sayıda insanın liberaller ve milliyetçili liberallerin devrimcilikteki zaaflarına rağmen niye devrimleri ele geçiremedikleridir. Bunun en önemli sebebi, radikallerin cumhuriyet ya da demokrasi gibi politik hedeflere verdikleri önceliğin, daha çok ekonomik talepleri olan alt sınıfların tam desteğini kazanmalarını engellemesiydi. Diğer yandan, bu politik hedefleri desteklemeleri beklenebilecek küçük işadamları, dükkân sahipleri, öğretmenler ve alt düzey memurlar gibi, alt sınıflarla orta sınıflar arasında kalan insanlar ise dini değerleri ve geleneksel sosyal hiyerarşiye duydukları saygı yüzünden radikalizmi benimsemediler. Kısaca, devrimci bir ideoloji olma potansiyeline ve Ledru-Rollin, Mazzini gibi liderlere sahip olmasına rağmen radikalizmin gerçek bir toplumsal tabanı yoktu. Radikaliz-

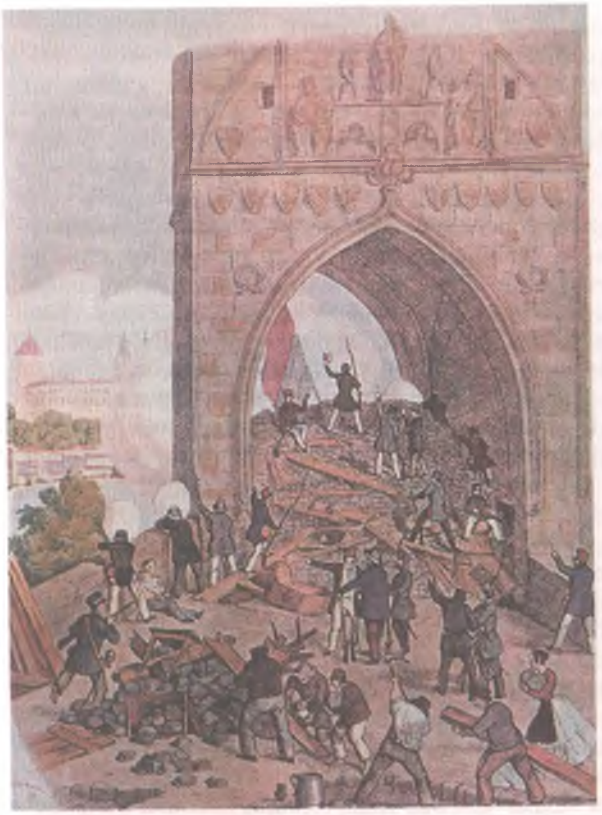

Berlin'de barikatlar, 1848.

min en çok etkilediği insanlar 1848 devrimlerinde tarihte ilk kez devrimciliğe kalkışan üniversite öğrencileriydi, ama onlar da sayıca ya da ekonomik olarak devrimi ayakta tutacak kadar güçlü değillerdi. Radikaller devrimlerin son safhalarında alt sınıfların da desteğini alarak kontrolü ele geçirdiklerinde, liberallerin tek yapmaları gereken devrim merkezlerinin dışında güç toplayan düzenli orduları yardıma çağırmaktı ve bu karar ne kadar zor olsa da, istisnasız tüm devrimci şehirlerde en sonunda verildi.

Tüm bu sebepler yüzünden, 1848 devrimlerinin başarılı olmaları mümkün değildi ve 1789 ya da 1917 gibi büyük devrimlerin standartlarıyla 1848 devrimleri kısa ve neredeyse ölü doğmuş devrimlerdi. Ama devrimlerin aktif safhalarında öğrenilen dersler ve bastırılmaları sırasında alınan kararlar, muhafazakârlardan, şehirli isyancılara kadar bütün tarafların 1848 sonrasında değişmelerini sağladı. Fransa 1848 ile demokrasiye geçti ve cumhuriyetin ve sonrasında 1851'de kurulan İkinci İmparatorluğun tüm seçim oyunlarına rağmen, genel oy kavramı tüm politik güçlerce kabullenildi. 1848'deki yenilgilerine rağmen Cumhuriyetçiler yavaş yavaş bütün Fransa'da örgütlendiler ve böylece Paris'li radikal bir azınlık olmaktan çıkarak 20 yıl sonra Fransızların çoğunun benimseyebileceği bir merkez partisi oldular. İtalya'nın geneli devrim öncesi muhafazakâr rejimlere geri dönse de, ılımlı liberalizmi benimseyen Piemonte, Kont Cavour'un liderliğindeki hükümetle bir yandan Katolik kilisesinin yetkilerini kısarken, diğer yandan demiryolları ve düşük gümrüklerle ekonomik gelişimini hızlandırdı. Bu politikalarla Piemonte'nin İtalya genelindeki prestijinin artması hedefleniyor ve hükümet diğer İtalyan devletlerindeki liberal ve milliyetçi gruplarla da aktif ilişkiler kuruyordu. Böylece, devrimin yenilgisinden yalnızca on yıl sonra Avusturya'ya karşı yeni bir diplomatik ve askeri girişim sayesinde İtalyan birliği Piemonte'nin öncülüğünde sağlandı.

Avusturya ve Prusya'da ise 1848 devrimlerinin yenilgisi ile politik modernizasyon bir tarafa bırakılırken, 1850'lerde bürokraside, yargı ve mali alanlarda yapılan reformlarla ekonomik modernizasyon sağlandı. Feodal toprak sistemi büyük ölçüde kaldırıldı ve hükümetler endüstrileşmeyi daha fazla desteklemeye başladılar. Ama bu ülkelerde aristokratlardan oluşan asıl yönetici sınıf değişmedi ve orta sınıflar zenginleşmelerine rağmen liberal politik kurumlar elde edemediler. Serfliğin kaldırılması ve lonca düzeninin kısmen geri getirilmesi ile geleneksel alt sınıfların muhafazakâr devletin yanına çekilmesi bu ülkelerdeki modernleşme sürecinin anormalliğini artırdı. Tabii ki, bazı tarihçilerin yaptığı gibi, Alman tarihinin bir yüzyıl sonraki trajik olayları 1848'in yenilgisiyle açıklanamaz, ama 1848'in yenilgisi ile Almanya'nın liberal bir düzene geçme şansının büyük ölçüde yitirildiği de önemli bir tarihsel gerçektir.

Peki, devrimler sayesinde her yerde en azından bir yıl süren serbest ve çok hareketli politik tartışma ortamı doğmasının ve ekonomik, sosyal ve politik sorunlar hakkında pek çok yeni görüşün kitlelere ulaşma şansı bulmasının etkileri neydi ve bu etkiler ne kadar kalıcı olabildi? 1848'in Batı ve Orta Avrupa insanlarının politik bilinçlerini, tavırlarını ve değerlerini nasıl değiştirdiğini çözümlemek pek de kolay değildir. 1850'li yıllardaki politik sükûnet, 1848'de ortaya çıkan sosyalizm gibi yeni doktrinlerin tamamen unutulduğu anlamına gelmese de, devrimcilerin çoğunun da hayal kırıklığıyla politikadan uzaklaştığı yadsınamaz. Yine de Almanya ve Fransa'da demokrat-sosyalist propaganda, yeni bir sosyal adalet fikrinin yayılmasını sağladı. 1848'de kurulan pek çok işçi örgütleri yenilgi sonrasında dağıtıldılarsa da, örgütlenmenin önemi işçilerin unutmadığı bir ders oldu. 1848 tecrübeleri, bir yandan alt sınıfların orta sınıflara duyduğu güvensizliği pekiştirirken, diğer yandan da orta sınıfların korkularını besleyerek, Avrupa toplumlarında sınıf bilincinin artmasına yol açtı. Bunun sonucunda da sonraki yıllarda ütopik sosyalist fikirlerden çok, sınıf çatışmasını esas alan sosyalizm işçi hareketlerinin liderliğini ele geçirdi.

SONUÇ: DEVRİMLERİN SONU

1848 devrimleri Batı ve Orta Avrupa'da 60 yıldır süregelen devrimler çağının sonu oldu. Bu tarihsel değişikliğin farklı sebepleri vardı. Demiryollarının yaygınlaşması ile klasik devrimlerin en önemli ön şartı olan kıtlıklar sorun olmaktan çıktı. Geleneksel olarak geçmişe dönük özlemleri ve endüstrileşme-

Prag'da 1848 Devrimi.

ye karşı tepkileri ile devrimleri destekleyen zanaatkârlar da makineleşmeye daha fazla direnemeyerek yenilgiyi kabullendiler. Ama eski devrimleri doğuran etmenlerin yok olmasından çok, 1848'in tecrübeleri devrimci ayaklanmaların sonunu getirdi. Avrupa'daki hükümetleri hâlâ ellerinde tutan muhafazakârlar, bazı değişim taleplerini kabul etmenin gerekli ve o kadar da zor olmadığını fark ettiler. Devrimler sırasında özellikle köylülere verilen tavizleri, liberallere ve milliyetçilere verilen yeni başka tavizler izledi ve Metternich tarzı eski muhafazakârlık ortadan kalktı. Diğer yandan, ayaklanmalara karşı polis kuvvetlerini güçlendirerek ve barikatlar kurulmasını imkânsız hale getiren geniş bulvarlarla şehirleri yeniden inşa ederek, hükümetler kendilerini daha iyi korumayı sağladılar.

Daha önemlisi, orta sınıflar 1848'de elde ettikleri ya da sonradan hükümetlerin kabul ettikleri kazanımların ve devrimler sırasında edindikleri yeni korkuların etkisiyle devrimcilikten tamamen uzaklaştılar. Böylece orta sınıfların desteğine dayalı politik akımlar taktiklerini değiştirdiler ve bundan sonra yasal çizgilerin dışına çıkmadan mücadele etme yolunu benimsediler. Yarım yüzyıldır onların devrim imajını besleyen romantizm de fikir hayatındaki etkinliğini yitirdi ve Delacroix'nın 1830'da resmettiği idealist devrim imajı tamamen yıkıldı. Fransız şair Lamartine, Baudelaire ve Wagner gibi romantik duygularla devrimlere katılan entelektüeller, devrim sırasında yaşadıkları tüm hayal kırıklıkları ve idealize ettikleri insanların davranışları karşısında duydukları mide bulantısıyla politikaya tamamen sırtlarını döndüler. Entelektüellerin politik hayatta Fransız devriminden beri süren liderlikleri de böylece sona erdi. Alt sınıflar ise politik haklarını kazanma konusunda uzun süre daha orta sınıflar gibi ısrarlı ve istekli olamadılar. Devrimler sonrasının baskıcı ortamı ve yaşanan düş kırıklığı, 1850'lerdeki ekonomik iyileşmeyle birleşince, alt sınıf ayaklanmaları büyük ölçüde azaldı. 1870'lerde tekrar seslerini yükselttiklerinde de genelde politik kanalları, özellikle de kurulan sosyalist partileri kullanma yolunu seçtiler. Liderleri de inanmış devrimciler olmalarına rağmen çoğunlukla hükümet kuvvetleri ile çatışmaya girilmesine karşı tavır aldılar. 1848 öncesinin dayanılmaz yaşam koşullarından biraz da olsa kurtulan ve büyük fedakârlıklarla katıldıkları devrim kavgalarında çok acı yenilgiler alan şehirli yoksullar, endüstrileşmeye karşı verdikleri boşa savaştan vazgeçerek, 1848 devrimleri sırasında ortaya çıkan somut ekonomik ve politik taleplerini evrimle elde etme yoluna gittiler.

Tüm bu değişimler Avrupa'da bir çağın kapandığını ve bir yenisinin başladığını gösteriyordu. 1848, toplumlardaki pek çok kesiminin beklentilerini büyük ölçüde değiştirdi ya da trajik bir şekilde umutlarının ufuklarını daralttı. Sonraki bir yüzyılın tarihi 1848'in yenilgisi ile biçimlenecekti... ■

OSMANLI SEFİRİ ŞEKİB EFENDİ'NİN GÖZÜYLE 1848 DEVRİMİ

'VİYANA HALKININ EDEPSİZLİKLERİ'

HAMDİ CAN TUNCER*

İlk Meşrutiyet deneyimini 1876'da, ikincisini ise 1908'de yaşayacak olan Osmanlı Devleti 1848'in başlarında Paris'te başlayarak hızla Kıta Avrupa'sına yayılan halk hareketlerini nasıl izliyordu? Bu soru, o dönemde hareketlerin gerçekleştiği Avrupa kentlerinde görev yapan Osmanlı sefirlerinin yazdığı tezkireler incelenerek kısmen de olsa yanıtlanabilir. Ben burada, olaylar sırasında Viyana sefiri olan Şekib Efendi'nin[1] dönemin hariciye nâzırları Âli ve Rif'at paşalara yazdığı tezkirelerden[2] bir örnek sunacağım. Söz konusu on dört tezkirenin ilki 8 Rebiyülâhir 1264 (14 Mart 1848), sonuncusu ise 10 Zilhicce 1264 (7 Kasım 1848) tarihlerini taşıyor.[3] Tezkirelerin ilk sekizi Tanzimat'ın güçlü paşalarından, dönemin hariciye nâzırı Âli Paşa'ya,[4] dokuzuncu ve onuncusu Rif'at Paşa'ya[5] ve sonrakiler yine Âli Paşa'ya[6] gönderilmişlerdir.

Aşağıda çevrimyazısını bulacağınız ilk tezkirede Şekib Efendi'nin, devrimin ilk günlerindeki olayları İstanbul'a nasıl aksettirdiğini görebiliyoruz. Ancak bu olayların tarafsızlıkla aktarıldığını söyleyemeyiz. Halkın davranışları tasvir edilirken kullanılan dil 1908 devrimi karşıtlarının o dönemi anlatırken kullandıkları üsluba şaşılacak derecede benzer. Bir devlet adamı olarak Şekib Efendi devrimcilerin karşısında, var olan muhafazakâr düzenin ve devlet adamlarının yanındadır. Eylemleri "kargaşa", "edebsizlik", eylemcilerin ve halkın bağımsız yargı, serbestiyet, meşruti hükümet gibi taleplerini "zararlı şeyler" olarak niteleyen, askerlerin devrimcilere fazla "mülayim" davrandığı için olayların bu kadar büyüdüğünü ima eden Şekib Efendi'nin "bî-çâre ihtiyâr" Metternich'in yanında saf tutmasına elbette "ta'accüb" etmemek gerekir. Şekib Efendi'yi kendi ülkesinde bu kadar edepsiz insanlar yaşamadığı için Allah'a şükrederken görüyor gibiyim. Satır aralarında örtük bir emperyal dayanışmanın belirtilerini bulduğumu düşündüğüm bu tezkireyi sunmaya çalıştım. ■

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü araştırma görevlisi

1. Mehmed Şekib Paşa: Divan-ı Hümâyun kalemi halifelerinden olup mühimmenüvis ve 1247'de (1831/32) salyâne mukataacısı. Hariciye ve dahiliye nezaretlerinde çeşitli memuriyetlerde bulundu; Londra, Viyana sefirlikleri yaptı. 1256'da (1840) Londra Konferansı'nda görev yapmıştır. 4 Rebiyülâhir 1271'de (25 Aralık 1854) vefat etti. Eyüp'te, Bostan İskelesi'nde medfundur. Oğlu Sadrazam Ahmed Ârifî Paşa'dır. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1574.
2. Ahmed Lütfî Efendi, *Tarih-i Lütfî*, c. 8, yay. Abdurrahman Şeref, İstanbul, 1328 (1910), s. 534-560. 1848 hareketleri Devlet-i Aliyye'yi doğrudan ilgilendirmediği için Ahmed Lütfî Efendi bu olaylara değinmemiş, daha sonra eseri yayımlayan Abdurrahman Şeref bu tezkireleri esere dahil etmiştir.
3. Diğer tezkirelerin tarihleri şöyledir: 2. 15 Rebiyülâhir 1264; 3. 14 Cemaziyelevvel 1264; 4. 7 Cemaziyelâhir 1264; 5. 14 Cemaziyelâhir 1264; 6. 14 Cemaziyelâhir 1264; 7. 19 Cemaziyelâhir 1264; 8. 26 Cemaziyelâhir 1264; 9. 4 Receb 1264; 10. 25 Receb 1264; 11. 29 Ramazan 1264; 12. 12 Zilkade 1264; 13. 26 Zilkade 1264.
4. İlk nâzırlığı. Göreve geliş tarihi 7 Şevval 1262 (28 Eylül 1846).
5. Üçüncü nâzırlığı. Göreve geliş tarihi 30 Cemaziyelevvel 1264 (4 Mayıs 1848).
6. İkinci nâzırlığı. Göreve geliş tarihi 13 Ramazan 1264 (13 Ağustos 1848).

VİYANA SEFİRİ ŞEKİB EFENDİ'NİN TEZKİRESİ

Luyi Filip* cenablarının ve Mösyö Gizo'nun** Londra'ya vâsıl oldukları haber-i sahîhi jurnaller vasıtasiyle bugünlerde işitilmiş olmağla, ne halde gittikleri, keyfiyetleri kezalik jurnallerin mütâlaasından sırasıyla malûm-ı devletleri buyurulacağından bu hususda bundan ziyâde tatvîl [uzatma] ile ser-i übbehet-efser-i [başında ululuk tacı olan] nezâret-penâhîlerini tasdî' etmeyeyim [canını sıkmayayım]. Gelelim buranın hâline, ibtidâ Prusya'dan başlayarak bir müddetten berü Avrupa'nın bu taraflarında dahi zuhûr eden serbestiyet modası bi'l-ahire Paris ihtilâli üzerine çarçabuk Viyana'ya dahi geldi. Şöyle ki, birkaç aydan berü bu taraftan harıl harıl İtalya'ya muttasıl asker ve mühimmat gönderilir ve devlet aleyhine hareket eden olur ise urulacak denip durulur ve bir hafta evvel dahi Fransa Revolüsyonu'ndan sonra İtalya'nın şûriş [kargaşa] ve ihtilâli gereği gibi sükûnet bulmuş olduğu kemâl-i ta'accüb ve istigrâb [hayret ve garipseme] ile vükelâ-yı devlet meyânında söylenir iken bir de tarihden iki gün evvelki cumartesi günü sabahleyin kale içinde bazı köşebaşlarında, Prens Meternih*** azl olunmalı ve halka serbestiyet verilmeli deyü yaftalar görülmekle derhal zikr olunan yaftalar polis tarafından kaldırılmış ise de ertesi pazar günü iki bin kadar talebe Dârülfünûn'a birikip serbestiyet-i talb' ile haklarında bazı muâfiyât ve nizâmât talebinden başka bir şey istememeğe bir kâğıd imza ettikden sonra dağılıp ertesi günü kale içinde meclis-i imparatorî önüne birikerek metâlib-i mezkûrelerini istidâ sûretinde yaygara ve vâveylâya başlamış olduklarından ve halkın dahi böyle şeyler çoktan be-

Mehmed Şekib Paşa

rü arzû etdikleri mevâdd-ı muzırradan [zararlı şeyler] idüğünden bunları görenler başlarına birikip alâmet-i tahsîn ve ittifâk olmak üzere vivaya âgâz etmişler [başlamışlar] ve bu âgâzaya demsâz olanlar gittikçe çoğalıp takım takım sokak-be-sokak bu hâl-i şûriş-meâl ile gezerek ve nihayet saray-ı imparatorî ve kancilarya (başvekâlet konağı) önüne gelerek Prens Meternih'i pencereye çağırıp ve çıkarttıklarında bîçâre ihtiyârın yüzüne karşı söylemedikleri fena lakırdılar bırakmamışlardır. Bu aralıkda her ne kadar saray-ı imparatorî ve kancilarya etrafına asker vaz' olunmuş [yerleştirilmiş] ise de halkın bu edebsizliğine bir şey demediklerinden herkes yüz bulup burjuva cebhânesinden silah almağa hücûm etmeleriyle orada bulunan devlet askeriyle muhâfız-ı belde Arşidük Albert mülâyemetle müdâfaa kaydında oldukları halde müşârünileyhin başına bir sopa urulduğunu asker görünce halk üzerine azacık ateş etdiklerinden ol mahalde der-ân-saat beş altı kişi telef olmuştur ve yine kale içinde olan bir hapishânede mahpus olanları almak için erbâb-ı ihtilâl içerü girmek istediklerinde kezalik asker tarafından tüfenk atılmakla orada dahi bir hayli âdem cerh ü itlâf kılınmıştır. Bu hâl ile akşam olup burjuva askeri dahi bir taraftan silahlanarak fevc fevc [akın akın] varoştan kale içine birikmiş olmalarıyla gûya halkı teskîn için saray-ı imparatorî'yi biz müdâfaa ederiz, devlet askeri gitsin deyü saray'a varmışlar ise de imparator kabûl etmeyince bunlar dahi aslından talebe ile hafiyyen [gizlice] müttefik bulunmalarıyla hemân izhâr-ı ittifâk ile halk ile birleşip zâbitlerinden bir cem-i kesîr ber-takrîb [yaklaşarak] ile saraya girip imparatorla mülâkât isteyerek Prens'in azliyle beraber daha birtakım şeyler istemişler ve aldıkları mevâidin üzerine, Prens istifâ etti deyü zâbitân-ı merkûme sokaklara dağılıp nidâ ve ilân eylediler ve şehrin hâric ve dâhilinde bütün evlerin pencerelerine mumlar yakdırıp şenlik vakti misillû bir azîm donanma ettirdiler ve mum yakmayanların pencereleri taşlandı ve buna sebeb şâyed gazlar söndürülür de sokaklar karanlık olur ise halk yağmaya başlar havfı olduğu sûret-i zâhirede beyân olundu ise de asıl murâd bütün ahâli-i memleketin ittifâkı olduğunu ibrâz demek idüğü rivâyet olundu. Her ne ise, bu donanmanın Avrupa'da misli henüz görülmemiş diyorlar vâkıâ tuhaf oldu. Prens Meternih'i dahi meyyit [ölü] gibi bir fena halde kancilarya önünde arabaya koyup götürdüklerini görenlerden işitdik ve sonra dahi müşârünileyh zevcesiyle beraber Bohemya'da vâki' emlâkine firâr etti deyü bir havadis şüyû' buldu. Ama sıhhati henüz malûm değildir. Kaldı ki, gece alafranga saat on buçuk sularında burjuva askeriyle halk bi'l-ittifak cebhâneye hücûm ile cebren kapuyı açdırıp ne kadar silah var ise aldılar ve bu gürültüler arasında kale içinde olan ebniye-i mîrîyenin cam ve sâir tezyinâtını kırıp harâbezâra döndürdüler ve Mariyahilf [Mariahilfer] varoş ahâlisi dahi saray kapusı pîşgâhında vâki' istabl-ı imparatorîyi ve badehu Şönbrün [Schönbrunn] Sarayı'nı yağma ve gâret ettiler, hele ol varoşta hayli hasarât ve âdem telefâtı olduğu söylenmektedir. Ferdâsı ki târih-i arîza-i bendegânem günüdür. Sabahleyin erkenden bütün bariyerleri ve gümrüğü zabt edip devlet memurlarını kaffeten [tamamıyla] tard ederek gelen eşyâyı meccânen içerüye idhâl etmeye başladılar ve Bank Nasyonal'i dahi kendileri muhâfaza ediyorlar. İtalya ihtilâli münasebetiyle Viyana içinde ancak on iki bin kadar devlet askeri bulunup anlar dahi halka, biz size tüfenk atmayız deyü rast geldiklerine söylemekde ve asker cenerallerinin ekserîsi halk ile beraber seyirci gibi sokaklarda gezmektedir. Şimdi halkın bu hareket ve galeyândan cümle-i murâd ve matlûbları ne olduğunu tamamen lâyıkiyle bilinemeyip ve açıktan açığa konstitüsyon isteriz deyü tasrîh olunmuyor ise de şunun bunun söyleyişine göre ale'l-itlâk [genellikle] bir serbestiyet ile deâvî husûsunda istiklâl-i mehâkim ve jüri kavânini ve mesârif-i vâkıa-i devletin hesabı hükümet-i meşrûta usûlünce halka ilan olunması ve serbestiyet-i tab' ve neşr ile şimdiki vükelâ-yı devletin tebdîli maddeleri olup bunlar ise âdeta konstitüsyon demek olduğu zâhir iken bu sûret-i istidâları ne mülâhazaya mebnî olduğu anlaşılamadı. Lâkin Prens'in istifâsından ve cebhânenin zabtından sonra halka biraz sükûnet ile beraber ziyâde serbestlik gelip artık ne istediklerini ve ne yapacaklarını bilemeyerek sokaklarda viva bağrışarak zamân-ı meserret gibi meymene ve meysere [sağda solda] gezip yürütmektedir ve bugün ve yarın dahi Prag ve Prusburg tarafından birçok talebe gelecek deyü bekleniyor, oralarda ve sâir başka yerlerde de burası gibi halk ayaklanmış deniyor. El-hâsıl bunlar kâmeti azdırıp devleti korkutup sindirdiler, ama imparator tarafından henüz kendilerine bir cevâb-ı şâfî verilmedi, bakalım sonu nasıl olacak, fakat şimdilik ahâliden hiç kimseye bir gûne sû-i muamele ettikleri yoğ ise de kale içinde dükkânlar kaffeten mesdûddur. Hülâsa-i kelâm bu güne gelinceye kadar buranın hâli bu vechile olup âtisi ne vechile olur ise ol dahi 'icâleten [acilen] iş'âra itinâ ve dikkatte kusûr olunmayacağı muhât...

fi 8 R [Rebiyü'l-âhir] sene 64 [14 Mart 1848]

* Louis-Philippe (6 Ekim 1773-26 Ağustos 1850): Orléans Dükü Louis-Philippe olarak da bilinir, lakabı "Yurttaş Kral"dır. 1830-48 arası Fransa kralı. Yönetimini büyük burjuvazinin desteğine dayandırmış, sonuçta işçilerin ve orta sınıfların başlattığı ayaklanmayla 28 Şubat 1848'de tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra gittiği İngiltere'de Surrey'e yerleşti ve burada öldü.

** François Guizot (4 Ekim 1787-12 Ekim 1874): Fransız siyaset adamı ve tarihçi. Temmuz Monarşisi (1830-48) sırasında meşruti monarşi yanlısı tutuculara önderlik etmiştir. 23 Şubat 1848'de görevinden istifa etmek zorunda kaldı.

*** Klemens Metternich (15 Mayıs 1773-11 Haziran 1859): Avusturyalı devlet adamı. Napoléon'u yenilgiye uğratan ittifakın oluşmasına katkıda bulunmuş ve Viyana Kongresi'ni (1814-15) toplayarak Avusturya'yı yeniden Avrupa'nın önde gelen devletlerinden biri haline getirmiştir. 1848'de yükselen devrimci dalganın kurbanı olarak 13 Mart'ta istifa etmek zorunda kaldı. Ardından İngiltere'ye sürgüne gönderildi. 1851'de Viyana'ya döndü ve sekiz yıl sonra öldü.

19. YÜZYILDA BOSNA-HERSEK'İN NÜFUSU

ZAFER GÖLEN*

Osmanlı nüfus bilgileri üzerine bir araştırma yapmak son derece güç bir iştir. Zira nüfus bilgilerinin güvenilirliği ve sayımlar devletin gücüyle orantılı olarak sağlıklıdır. Osmanlı klasik dönemi için bu bilgileri bize sağlayan tahrir defterleri son derece muntazam ve düzenli olarak tutulmuştur. Devlet, fethedilen veya daha önce fethedilmiş olan arazilerin yetişkin erkek nüfusunu, ellerindeki toprak miktarını, imparatorluğun içinde çeşitli görevleri olan zümreleri, köylerin idari durumunu tespit için tahrirler yaptırırdı.[1] Bu şekilde imparatorluğun vergi kaynakları, malî örgütlenmeleri, askerî güç ve imkânları ortaya çıkartılıyordu.[2] Her ne kadar tahrirlerde esas, toprak ve mülkün tespiti olduğu için nüfusun tahminî olarak hesaplandığı yönünde bir tereddüt ileri sürülmüşse de,[3] tahrirlerin verdiği nüfus bilgilerinin güvenilirliği hakkında yerli ve yabancı otoritelerde herhangi bir tereddüt yoktur.[4] Bu tahrirler tabii olarak Bosna'da da yapılmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*'ne göre, Bosna'nın 36, Hersek'in 20, İzvornik'in 11, Saraybosna'nın 3, Tuzla'nın 1, Yenipazar'ın 2 olmak üzere toplam 73 adet tapu tahrir defteri vardır.[5] Ancak bu defterlerin herhangi biri bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla ayrıntılı bir değerlendirilmeye tabi tutulmamışlardır.

Tahrir defterlerinin düzenli tutulmamaya başlandığı 1700'lü yıllardan 1850'lere kadar geçen sürede, Osmanlı kaynaklarından sağlıklı bilgiler almak son derece zordur. 19. yüzyıla gelindiğinde devlet ciddi manada bir nüfus sayımına ihtiyaç duyuyordu. Devletin elindeki nüfus verileri hem çok eski, hem de güvenilir değildi. Bu maksatla 1831 yılında bir nüfus sayımı yapıldı. Bu, Osmanlı devleti'nde yapılan modern manadaki ilk nüfus sayımıdır. Bu nüfus sayımının dahi araştırmacıların ihtiyacı olan sonuçları sağladığını söyleyemeyiz. Çünkü sadece Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars, Çıldır ve Cezayir eyaletlerinde yapılmış, devletin geri kalan kısımları bu sayıma tabi tutulmamıştır.[6] Bu yüzden Bosna hakkında bir değerlendirme yaparken 1831 nüfus sayımından faydalanamıyoruz.

Daha sonra 1842 tarihinde devletin resmi salnameleri ve ardından 1866'da vilayet salnameleri yayımlanmaya başlayınca, devletin resmi nüfusu hakkında yeniden bilgiler edinilmeye başlanmıştır. İlk vilayet salnamesi[7] 1283'te (1866) Bosna'da yayımlanmaya başlamıştır.[8] Bosna'da 1283-1309 (1266-1891) tarihleri arasında toplam 15 salname yayımlanmıştır.[9] Bu salnamelerden 1287 (1870) salnamesi verdiği istatistiki bilgiler açısından son derece zengindir.

Osmanlı kaynaklarının yetersiz olduğu zamanlarda başvurulan kaynaklar, Avrupa'lı gezgin ve diplomatlarının tahminleridir. Kimilerinin anı ve anlatılarında, kimilerinin raporlarında, 17. ve özellikle 18. ve 19. yüzyıl Türk şehirlerinin, ender olarak da eyalet ve bölgelerinin nüfusuna ilişkin sayılar sık sık yer alır. Avrupalı yazarların oluşturduğu veriler reddedilecek veriler değildir. Fakat tedbirli olarak kullanılmaları gerekir. Her şeyden önce, mutlak rakamlardan uzak durulmalıdır. Her zaman "yuvarlak" hesapla verilen bu rakamlar, mevcudu gösteren sayım sonuçları değil, bazen rastlantılara dayanan tahminlerdir. Bu yüzden hem verilerin kaynağı, hem de ayrı ayrı yazarların ciddiyeti sorgulanmalıdır. Aynı şekilde, tek bir rakamı kullanmaktan sakınmalı, mümkün olabildiğince güvenilir diğer tanıklar ile karşılaştırılmalıdır. Seyyahlar ve araştırmacılar iddia ettikleri bilgi veya sonuçlara şu yöntemlerle ulaşmaktadırlar: Kentin çevresini ölçerek, bazı zorunlu gıda maddelerinin yıllık tüketimini hesaplayarak, bölge hakkında en fazla bilenlerden bilgi almaya çalışarak, dinî otoritelerden cemaatleri hakkında bilgi edinerek, vergi yükümlülerinin sayısını elde ederek, evleri sayarak, cizye verenlerin sayısını öğrenerek.[10]

BOSNA'NIN NÜFUS YAPISININ KÖKENLERİ

Bosna'da nüfus meselesi incelenmeye başlandığı zaman, öncelikle çeşitli etnik kökenlere mensupmuş gibi görünen bir milletler topluluğu karşımıza çıkar. Bu yüzden etnik köken meselesi çok ilginç özellikler arz eder. Bosna'daki etnik bölünmenin temelinde millet farklılığı değil, din farklılığı yatar. Bosna'da aynı dili konuşan, aynı kökenden gelen, farklı dinlere mensup üç ana unsur bulunur. Bosna-Hersek'te yaşayan halkların tamamı Sırp-Hırvat adı verilen bir dili konuşurlar.[11] Ancak, dilin

* Burdur Eğitim Fakültesi Tarih araştırma görevlisi

birleştiriciliğine rağmen dinin sebep olduğu ayrılma ve her dinî grubun kendisini ayrı bir millet kabul etmesi sebebiyle, dinî grupların nüfusunun tespiti önemli bir mesele teşkil etmiştir. Bölgede, genellikle kendilerini Boşnak olarak adlandıran Müslümanlar, Ortodokslar ve belgelerde Latin olarak geçen Katolikler ve çok azınlıkta da olsalar Çingene ve Yahudi gibi topluluklar da mevcuttur.

Din farklılığı sebebiyle bu üç unsur kendilerini sürekli olarak farklı milletler olarak kabul etmiştir. Şemseddin Sami'nin de ifade ettiği üzere, "Boşnaklar (Bosna ahalisi) güney Slav ırkından Sırp kavmine mensup iseler de ahlak ve âdetçe Sırplardan hayli farklı olup, eskiden beri ayrı yaşamış ve idare olunmuşlardır".[12] Belgrad'da yayımlanan *Sırp Haberleri* gazetesi Boşnakların kökenleri hakkında iki ayrı görüş bulunduğunu ileri sürmüştür. İlk görüşe göre, "Bosna'da Slav olan Sırp milleti bulunurken bunlar üç ayrı gruba ayrılmışlardır. Bunların bir bölümü Katolik mezhebini kabul etmiş, bir bölümü Ortodoks mezhebini kabul etmiş, diğerleri ise Müslüman olmuştur." İkinci görüşe göre ise, "Bosna Türkler tarafından fethedildiği zaman orada Macarlara mensup bir millet vardı ki, ne dinleri ne mezhepleri bulunmaktaydı. Fetihten sonra bunların tamamı Müslüman oldular ve halkı yönetmeye başladılar. Gerçek olan da bu görüştür." Görüldüğü gibi *Sırp Haberleri* gazetesi Bosna'da fetihten sonra Müslüman olan asıl kitlenin Slav kökenli olmadığını iddia etmektedir.[13] Gerçekte ise, radikal Ortodoks kitlelerin baskısına maruz kalan Bosnalılar Osmanlı fethinden sonra Müslümanlığı kabul ederek yeni yönetimin koruyucu kanatları altına sığınmışlardır.[14] Daha 1604'te Bosna Sancağı'nda halkın %71'i Müslüman, %29'u Hıristiyandır. Müslümanların %79'u şehirlerde yaşarken, Hıristiyanların sadece %21'i şehirlerde yaşar.[15] İslamlaşma o kadar hızlı yayılmıştır ki, 17. yüzyılın başlarında Bosna-Hersek halkının $^3/_4$'ü Müslüman olmuştur.[16] Fakat dinî bölünme 19. yüzyılın ortalarına kadar bir çatışma sebebi olmamıştır. Bunun en güzel örneğini Saraybosna verir. Saraybosna'da camiler, Katolik ve Ortodoks kiliseleri, sinagoglar yan yana bulunur. Bosna'da dinî mabetlere ilk saldırı 1697'de Prens Eugene tarafından yapılmıştır. O'nun yaktığı Katolik kilisesinin yerine yenisi ancak 1854'te yapılabilmiştir. Sinagog ise 1581'den bu yana ayaktadır.[17]

1852'de Saraybosna.
Victor Tissot, La Hongrie de L'Adriatique au Danube

19. YÜZYILDA BOSNA-HERSEK'TE NÜFUS HAREKETLERİ

Bosna-Hersek'in çeşitli tarihler arasında tespit edilmiş nüfus sayımlarını veya çeşitli tahminleri vererek konuyu aydınlatmayı hedefliyoruz. Vereceğimiz rakamlar daha önce çeşitli kaynaklarda zikredilmiştir. Gayemiz bu dağınık verileri bir araya getirerek genel bir sonuca ulaşmaktır. Aşağıda da görüleceği gibi, karşımıza sürekli farklı sonuçlar çıkacaktır. Bu rakamların hemen hemen tamamında kesin bir netlik yoksa da, aynı tarihlerde yapılan tahminler karşılaştırılarak gerçeğe yakın bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Bosna nüfusu hakkında elde ettiğimiz bilgiler genellikle resmî bir sayıma dayanmayan tahminlerdir. Bu tahminleri genellikle yabancı seyyah ve araştırmacıların eserlerinden almaktayız. Ancak, bu bilgilere biraz şüpheyle yaklaşma zorunluluğumuz vardır. Çünkü bölgedeki farklı gruplardan faydalanmayı uman çeşitli devletlerin araştırmacıları, kendi çıkarlarına uygun düşen grupların nüfusunu yüksek gösterme gayreti içine girmişlerdir.[18] Karşımızda, milliyetçi ayaklanmaların odağında bulunan, Rusya, Sırbistan, Avusturya gibi ülkelerin etki sahasında olan bir bölge vardır. Bu sebeple, bölge hakkında tahmin yürütenlerin amacı, Bosna-Hersek'teki Hıristiyanlar ile kendileri arasında organik bağ kurmaktır. Bu sayede bölgede bulunan Hıristiyanları yanlarına çekmek, sonuçta da kendi politikaları doğrultusunda kullanabilmektir. Bu yüzden bölgeye aynı tarihlerde giden araştırmacı ve seyyahların verdiği nüfus bilgileri de farklı farklı olmuştur.

Buna karşın Osmanlı nüfus defterleri de devletin tüm çabasına rağmen düzenli olarak tutulamadığından, bu kaynaklardan da doğru bilgiler elde etmek güçtür.[19] Devlet de Bosna'daki nüfus kayıtlarındaki düzensizliğin farkındadır. Bu durumu ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almıştır. Nüfus defterlerinin düzenli tutulabilmesi için Müslümanlardan köy imam ve muhtarları, Hıristiyanlardan papaz ve kocabaşları görevlendirilmiştir. Yukarıda adları sayılan yetkililer uyarılarak, nüfus konusun-

Bosna ve çevresinde yaşayanların geleneksel giysileri.

da bir aksaklık çıkarsa kendilerinin sorumlu olacağı bildirilmiştir.[20] Devletin gayretlerine rağmen Bosna-Hersek nüfusu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Osmanlı yönetimi yaptığı nüfus sayımlarında modern sayım metotları kullanmadığından kesin bilgilere ulaşmamız zaten mümkün değildir. Karşımızdaki güçlüklerden biri de, elimizdeki resmi sayım sonuçlarını değerlendirirken ortaya çıkan karışıklıklardır. Nüfusu hesaplamak için, devletin belirli yöreleri hakkında elimizde belirli bir formül varsa da,[21] Bosna için böyle bir çalışma yapılmadığından, tamamen mantığa aykırı değilse, ileri sürülen rakamları ne reddedebiliriz, ne de tamamen doğruymuş gibi kabul edebiliriz. 19. yüzyılda devletin nüfus verilerinde karışıklığa yol açan, nüfus defterlerinin düzensizliğinin ve sayımların sağlıklı yapılamamasının sebebi, Bosna-Hersek'in fiziki, sosyal, iktisadi yapısından kaynaklanır. Bu karışıklıkların sebeplerini kısaca şöyle özetleyebiliriz: Bölgenin dağlık olması sebebiyle halkın başlıca geçim kaynaklarından biri hayvancılıktır. Hayvancılıkla geçinen yüksek yaylalardaki göçebelerin nüfus sayılarını elde etmekte güçlüklerle karşılaşılmıştır. Özellikle Tanzimat'ın bölgede uygulanma çalışmaları esnasında karşılaşılan en büyük güçlüklerden biri de asker toplanması meselesidir. Halk, çocuklarını askere göndermemek için, erkek sayısını az göstermiş veya askerlik çağına gelmiş erkek çocuklarını saklamıştır.[22] Hıristiyan reaya ise, cizye vergisinden kurtulmak için, sayılarını az göstermeye çalışmıştır.[23] Nüfus sayım sonuçlarının verimli olamamasının sebeplerinden biri de, Bosna'nın bir uç eyaleti olması sebebiyle sürekli dış tazyiklere açık bulunması, halkın kargaşalar sonrası komşu ülkelere göç etmeleridir.[24] Yine komşu Hıristiyan memleketlerde bulunan Müslüman halk da zaman zaman kendilerine yapılan baskılar karşısında Bosna-Hersek'e göç etmektedirler.[25]

Bosna'da nüfus bilgilerinin genel özelliklerini kısaca ortaya koyduktan sonra elimizdeki mevcut bilgileri değerlendirebiliriz. Tablolardan da anlaşılacağı gibi, yüzyıl boyunca en kalabalık grup olan Müslümanların ve Ortodoksların nüfus oranları birbirine yakındır. İlk olarak Masarechi'nin tahminini Tablo I'in başına yerleştirdik. Çünkü Bosna nüfusu hiçbir zaman, yukarda saydığımız sebeplerden dolayı, durağan olmamıştır. 17. yüzyıl tahminleri milyonu aşarken, 19. yüzyıl tahminleri tam tersi olabilmektedir. Örneğin, 17. yüzyıldaki Osmanlı-Avusturya savaşları Bosna'daki sosyal dengeyi alt-üst etmiştir. Bu olaylar ve 1697'de Saraybosna'nın işgali Bosna'da Müslüman nüfusun tartışmasız üstünlüğünü ortadan kaldıran yegâne sebep olmuştur. İnsan kayıpları, Müslüman nüfusun devletin diğer bölgelerine göçü, tam tersi, Hıristiyan nüfusun Bosna'ya göçü demografik yapıyı kökünden değiştirmiştir. Eren, 19. yüzyılın ilk yarısı için Boué'nin verdiği rakamın gerçeğe en yakın olduğunu belirtir. Eren bu kanaate Vecihi Paşa'nın 1835-1841 tarihleri arasında 80.000 cizye evrakı kestiği için mahkemeye verilmesini gösterir. Hıristiyanlar fazla cizye evrakı kesildiğinden şikâyetçilerdir. O, bu şikâyette Hıristiyanların haklı olduğunu kabul ederek, Hıristiyan nüfusun toplamının kesinlikle 300.000'i geçmeyeceğini vurgular.[26] 1836 tarihi için, Hıristiyanlar hakkında verilen rakamları doğru kabul etsek dahi Müslüman nüfusun 700.000 olması sonraki istatistiklere bakarak mümkün görünmemektedir. Aynı tarihlerde ve 19. yüzyıla ait en yüksek tahmin Konstantinopler'inkidir. O'nun 1845 tarihi için verdiği rakamı kabul etmemiz mümkün görünmemektedir. Diğer verilerle karşılaştırdığımızda, o tarihler için Bosna nüfusunun 1.250.000'i geçmemesi lazımdır. Özellikle seyyahların verdiği rakamlarda Ortodokslar daima fazlalık teşkil eder. Sadece Gyurkovics'in verdiği rakamlarda Müslümanlar çoğunluktadır. Ancak, 1870 sayım sonuçlarıyla karşılaştırıldığında Gyurkovics'in verdiği bilgiler Tablo I'deki en istikrarlı ve güvenilir rakamlar olarak kabul edilebilir. Bunun yanında, bölgeyi çok iyi tetkik ettiğine inandığımız Cevdet Paşa ve Şemseddin Sami'nin verdiği rakamlarda da Ortodokslar çoğunluktadır. Tablo I'de 1858'de Pasko Vasa'ya atfen gösterdiğimiz bilgilerdeki sınıflama yazara aittir. Yazar, Ömer Paşa'nın yaptırdığı bir sayıma dayanarak bu sonuçlara ulaştığını iddia eder. Tablo II'de ayrıntılı bir şekilde verildiği gibi, Ömer Paşa'nın yaptırdığı sayımda sadece Hıristiyan nüfus belirtildiğinden Ortodoks ve Katolik nüfusun oranları hakkında bir fikir ileri süremiyoruz. Elimizdeki bilgilerden en istikrarsız olanı Blau'nun tahminleridir. 1851 ve 1855 verilerinde belli bir istikrar var gibiyse de, 1865 verilerindeki tutarsızlık ortadadır. Bu dönemde toplumun tamamını derinden etkileyen

TABLO I: ÇEŞİTLİ YILLARA GÖRE BOSNA NÜFUSU

Yıl	Yazar	Toplam	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Çingene	Yahudi
1624	Petros Masarechi[33]	1.350.000	900.000	300.000	150.000		
1807-8	Chyamette des Fosses	1.220.000	600.000	500.000	120.000		
1820	Akarlı	820.000					
1834	Kovaçeviç[34]	1.105.000					
1836	Ami Boué	1.000.000	700.000	300.000			
1844	Ubucini[35]	1.100.000					
1844	Volkszaehlung	1.176.000					
1845	Konstantinopler	1.850.000					
1850	Ubicini[36]	1.400.000					
1851	Blau	881.546					
1855	Blau	895.384					
1858	Pasko Vasa[37]	1.187.000	466.000	532.943	189.000		
1863	Cevdet Paşa[38]	1.144.000	472.000	488.000	184.000		
1864	Gustav Thoemmel[39]	1.211.772	442.170	571.756	185.504	10.437	2.305
1864	Jaksiç	1.151.972					
1865	Blau	822.722					
1867	Selahattin Bey	1.100.000					
1868	Roskieviç	1.026.000					
1870	Salname[40]	621.229	309.522	226.312	78.384	5.706	1.305
1870	Halil İnalcık[41]	1.746.399	870.128	636.208	220.353	16.041	3.699
1870	Halil Sedes	1.337.393	480.956				
1870	Manner	1.023.750					
1871	Helle	1.242.458					
1873	Kutschera	1.068.600					
1873-74	Ritter	1.242.456					
1875	Gyurkovics[42]	1.300.000	619.000	510.000	157.000	11.400	2.600
1875	Besim Darkot[43]	1.051.000					
1875	Theodorovic	1.177.525					
1877	Helle	1.242.458					
1878	Şemseddin Sami[44]	1.251.000	500.000	580.000	150.000	13.000	8.000
1878	Layiha[45]	1.348.000					
1878	Avusturya sayımı[46]	1.153.489	448.613	496.485	208.391		
1879	Aleksandre Popoviç[47]	1.158.440	448.613	496.761	209.391	3.426	
1879	S. Laerchenfeld	1.000.000					
1885	Aleksandre Popoviç	1.335.371	492.710	571.250	265.788	5.085	
1895	Avusturya sayımı	1.496.020	548.632	613.246	334.142		
1895	Aleksandre Popoviç	1.568.080	548.632	673.246	337.738	8.213	
1895	Besim Darkot	1.591.036					
1906	Ali Rüşdü[48]	2.000.000	700.000	900.000	400.000		
1910	Avusturya sayımı	1.798.660	588.244	793.264	417.152		
1910	Aleksandre Popoviç	1.898.544	612.137	861.054	440.403	11.868	
1910	Besim Darkot	1.668.587	612.090				

bir savaş veya göç olmadığına göre, nüfusun azaldığını düşünmek için hiçbir gerekçe yoktur. Buna karşın Blau'nun 1865 tahmininde 1855'e göre 72.662 kişilik bir düşüş vardır. Blau verdiği genel toplam nüfuslarda da yanılmış gibidir. Eldeki bilgilere bakarsak, onun tahmin yürüttüğü tarihlerde Bosna nüfusunun en az 1.100.000-1.300.000 arasında bir rakam olması gerekir.

Bizim en önemli bilgi sayabileceğimiz 1870 nüfus sayım sonucuna göre Müslümanlar çoğunluktadır. Ancak, bu sayımda sadece erkek nüfus tespit edildiğinden toplam nüfus daima yoruma açıktır. Bu sayım 19. yüzyılda Osmanlı makamlarına ait ilk resmi bilgiler olduğundan, çok önemlidir. Sayım sonuçlarını doğru kabul ettiğimizde Müslümanlar %50,84, Ortodokslar %36,50, Katolikler %12,64 oranındadır. Tüm tabloda Müslümanlara ait en yüksek rakamı İnalcık vermiştir. İnalcık, bu rakamı Justin McCarthy'nin Bosna hakkında sunduğu bir tebliğden almıştır. O da 1870 sayımını esas alarak bu sonuca ulaşmıştır. Ancak diğer rakamlarla karşılaştırıldığında 1870'te nüfusun 1.746.399 olması mümkün görünmemektedir. Aynı tarihe ait diğer bir tahmin olan Manner'in iddia ettiği gibi, 1.023.750 olması da mümkün değildir. 1870 nüfus sayımını değerlendiren Sedes'in en tutarlı tahminde bulunduğu kabul edilebilir. Sedes'e göre, Bosna'da 1.337.393 kişi yaşar. Ancak o da Müslüman ve Ortodoks nüfusu ayrı ayrı hesaplarken hata yapmış gibidir. Sedes 309.522 erkek Müslüman nüfusa 480.596 toplam nüfus tespit ederken, 304.696 Hıristiyan erkek nüfusa 850.425 toplam nüfus tespit eder.[27] Fakat ne var ki, Sedes toplam nüfusu hesaplarken uyguladığı formülü açıklamadığından bu sonuçlara nasıl ulaştığını bilmiyoruz.

1878'de Avusturya'nın işgal sonrası yaptığı sa-

Saraybosna'nın son yıllara kadar süren çok kültürlü yapısı: Gazi Hüsrev Bey Camii, Ortodoks Kilisesi, Roman Katolik Katedrali ve Yahudi Sinagog'u 0,2 kilometrekareden daha küçük bir alan içinde.

IRCICA Newsletter Bulletin d'information, *S. 31, Nisan 1993*

yımda Müslümanların oranı %38,73, Ortodoksların oranı %42,88, Katoliklerin oranı %18,08'dir. İşgal ve daha önceki 1875 Hersek isyanı sırasında Müslümanların insan kayıpları ve göç sebebiyle nüfuslarındaki azalma olağan görülebilir. Ortodoks nüfustaki artış nispeten istikrarlıdır. Ancak, Avusturya işgali sonrası en kalabalık nüfusa sahip olma özelliğini tartışmasız Ortodokslar ele geçirmiştir. Dikkati çeken bir diğer husus da, Katolik nüfustaki artıştır.

Avusturya'nın 1885 nüfus sayımı ile 1878 sayımını karşılaştırırsak, Müslüman nüfustaki azalmanın devam ettiğini görürüz. Bu sayımda Müslümanlar %36,88, Ortodokslar hemen hemen aynı %42,94, Katolikler %19,88 oranındadır. Aynı durum 1895 sayımı içinde geçerlidir. Müslümanlar %34,99, Ortodokslar %42,94, Katolikler %22,87 oranındadır. Görüldüğü gibi Müslüman nüfus sürekli azalırken özellikle Katolik nüfus sürekli artmaktadır. Popoviç, Müslüman nüfustaki azalmanın sebeplerini açıklarken göçün yanında Müslümanların şehirlerde yaşaması sebebiyle doğum oranının az olduğunu yazar.[28] Ancak Popoviç'in ileri sürdüğü ikinci sebebe katılamıyoruz. Çünkü bu dönemde Müslüman nüfustaki azalmanın esas nedeni, Avusturya'nın baskıları sebebiyle Müslümanların sürekli göç halinde olmasıdır.[29] Avusturya bölgede kendine bağlı bir grup teşkil etmek için Müslümanlardan boşalan yerlere Katolikleri yerleştirmiştir. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak tehlikesine karşı kamuoyu yaratmayı hedefleyen Ali Rüşdü, biraz abartılı da olsa, Avusturya'nın kendine yandaş bir grup oluşturmak için 400.000 Katolik'i Bosna'ya yerleştirdiğini yazar.[30] Bu amaçla, Müslümanların ellerindeki topraklara, ormanlara, işyerlerine el konulmuştur. Bu politikanın yanında münferit de olsa, Müslüman kızlar zorla kaçırılarak Katoliklerle evlenmeye zorlanmış, Katolik olmaları sağlanmıştır.[31]

Nüfus bilgilerini sancaklara göre değerlendirecek olursak, İzvornik'in en kalabalık nüfusa sahip olduğu görülür. Buna karşın başkentin de içinde bulunduğu Saray sancağı en az nüfusa sahiptir. Ortodokslar sadece Banaluka'da tartışmasız bir üstünlüğe sahiptir. Diğer sancakların tamamına yakınında Müslümanlar en kalabalık grubu oluştururlar. Katoliklerin en kalabalık olduğu sancak Travnik'tir. Yahudiler'in en yoğun olduğu sancak Saray'dır. Çingeneler ise İzvornik'te en kalabalık olarak bulunmaktadır. Thoemmel'e göre, 1865 yılında 230.000 kişi şehirlerde, 981.772 kişi köylerde yaşamaktadır. Bu tarihte nüfusu 5000'i geçen şehirler ise şunlardır:[32] Saraybosna 40.000, Tuzla 5300, Belene 6100, Banaluka 15.000, Travnik 12.000, Mostar 12.000, Foça 10.000, Yenipazar 8000. Sami'ye göre eyalette nüfusu 5000'in üzerinde olan şehirler: Saraybosna 50.000, İzvornik 14.000, Banaluka 18.000, Travnik 12.000, Mostar 9000, Trebin 9000, Tuzla 7000.

Bosna-Hersek'te nüfus bilgileri incelendiği zaman yukardaki birbiriyle çelişir gibi görünen sonuçların ortaya çıkması son derece doğaldır. Eğer Bosna-Hersek sadece bir dine veya bir ırka mensup insanların yaşadığı bir bölge olsaydı o zaman işimiz kolaylaşacaktı. Zira şu anda elimizdeki her

bilgiye şüpheyle yaklaşma zorunluluğumuz mevcuttur. Çünkü Bosna-Hersek, Balkanların kavşağında milliyetçi akımların odağında bulunan bir yerdir. Osmanlı devletinin bölgeyi elinde bulundurma çabası bir yana bırakılırsa, yukarda belirttiğimiz gibi, Avusturya Selanik'e, yani Ege'ye giden yolda Bosna'yı bir atlama taşı olarak görürken, Rusya Balkan slavizminin tamamlayıcı halkası olarak kabul eder bölgeyi. Bu olumsuz etkilerin odağında olan bir bölgenin nüfus yapısı hakkında yapılan tahminler de ona göre yapılmıştır. Olumsuzlukları ortaya koyduktan sonra, 19. yüzyıl Bosna-Hersek nüfusu hakkında bir değerlendirme yapacak olursak, 19. yüzyılda Bosna nüfusu 1.250.000 ile 1.500.000 arasındadır. Müslüman ve Ortodoks nüfus birbirine yakın olarak 500.000-600.000 civarındadır. Katolikler ise, Avusturya işgaliyle ortaya çıkan olağanüstü nüfus artışını dikkate almazsak, 150.000-200.000 arasında bir nüfusa sahiptir.

Bosna-Hersek'in nüfus bilgilerini ve nüfusun kaynaklarını ortaya koyduktan sonra bugün binlerce insanın ölümüne yol açan savaşın aslında bir hiç uğruna yapıldığı ve din farklılığı sebebiyle kardeşin kardeşi vurduğu ortaya çıkar. Savaş öncesinde dahi, hâlâ Osmanlı dönemi değerlerine yakın nüfus oranlarına sahip[53] Bosna-Hersek'tekilerin bu kardeş savaşını neden daha önce değil de 1990'lardan sonra başlattığı, cevabı verilmesi gereken bir sorudur. Sanki bu çatışma tarihin bir kesitinde daha önce yaşanmış gibidir. İşte tam bu sırada karşımıza tarihin tanıklığı ve büyüklüğü çıkar. ■

TABLO II: 1858 ÖMER PAŞA'NIN SAYIMI[49]

Sancak	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	25.444	18.992	867	402	45.705
İzvornik	52.918	64.030	—	2.340	119.288
Banaluka	13.331	61.949	—	474	75.754
Bihke	34.933	49.261	—	328	84.522
Travnik	24.111	48.863	174	626	73.748
Yenipazar	24.440	20.492	33	460	45.425
Hersek	36.846	64.806	—	1.035	102.687
Toplam	212.023	328.393	1.074	5.665	547.155

TABLO III: 1864 TARİHİNDE GUSTAV THOEMMEL'E GÖRE SANCAKLARIN NÜFUS DAĞILIMI[50]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	66.880	32.300	19.780	1.680	5.400	126.040
İzvornik	102.230	89.380	36.600	—	1.080	229.290
Banaluka	31.960	134.180	21.300	60	200	187.700
Bihke	70.800	83.400	6.801	85	410	161.496
Travnik	53.150	51.200	51.806	320	800	157.276
Yenipazar	61.150	79.948	—	95	807	142.000
Hersek	56.000	101.348	49.217	65	1.340	207.970
Toplam	442.170	571.756	185.504	2.305	10.437	1.211.772

TABLO IV: 1870 YILINA AİT SALNAME'NİN SANCAKLARA GÖRE VERDİĞİ NÜFUS BİLGİLERİ[51]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	35.188	18.343	8.747	959	677	63.914
İzvornik	63.661	46.767	11.663	126	1.964	124.181
Banaluka	29.902	44.923	14.426	23	589	89.863
Bihke	45.186	37.117	2.098	—	400	84.801
Travnik	43.487	25.095	23.161	157	658	92.558
Yenipazar	52.626	30.575	—	40	742	83.980
Hersek	39.472	23.492	18.289	—	676	81.929
Toplam	309.522	226.312	78.384	1.305	5.706	621.229

TABLO V: 1870 OSMANLI NÜFUS SAYIMININ İNALCIK TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ[52]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	98.921	51.566	24.590	2.696	1.903	179.675
İzvornik	178.964	131.471	32.787	354	5.521	349.098
Banaluka	84.061	126.288	40.554	65	1.656	252.623
Bihke	127.027	104.343	5.898	0	1.124	238.393
Travnik	122.251	70.547	65.110	441	1.850	260.199
Yenipazar	147.942	85.952	0	112	2.086	236.093
Hersek	110.964	66.041	51.414	0	1.900	230.319
Toplam	870.128	636.208	220.353	3.669	16.041	1.746.399

1. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, c. III, s. 376.
2. Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigar Livası Sayım Defteri*, Ankara 1988, s. 14.
3. Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1977, S.7-8, s.185.
4. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s.119; Bruce W. Mcgowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, s. XVII-XLVII; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 7-9; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 2-3.
5. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, s.194-220.
6. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Ankara 1951, c. XV, S. 60, s. 617-628; Panzac, *age*, s. 128; Küçük, *age*, s. 186.
7. *İslam Ansiklopedisi*'ne göre, ilk salnamenin 1282 (1865) tarihinde Trabzon'da yayımlandığı belirtilmişse de, kanaatimizce bu bilgi yanlıştır. Bkz. "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c. X, s. 134-135. Çünkü Trabzon'da ilk salname 1286 (1869) tarihinde yayımlanmıştır. *Trabzon Vilayet Salnamesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 1993, c. I, s. 5. Ayrıca salnamenin önsözünde de "...Trabzon vilayetine mahsus olarak bir salnâme çıkarılması arzu olunarak...." ibaresiyle salnamenin ilk kez yayımlandığı vurgulanmıştır. 1286 *Trabzon Vilayet Salnamesi*, s. 2; Pakalın da ilk salnamenin 1866'da yayımlandığını belirtmiş, ama nerede yayımlandığını belirtmemiştir. Pakalın, *age*, c. III, s. 105-106.
8. 1283 Salnamesi'nin bir nüshası Başbakanlık Osmanlı Arşivi No: 605'de kayıtlıdır. 107 sayfa olan bu salnamenin takdiminde, salname yayımlamanın asrın getirdiği ihtiyaç olduğu, devletin bu salnameler sayesinde vilayetin ihtiyaçlarını daha ya-

kından bilerek yapılacak ıslahatların belirlenmesinin kolay olacağı belirtilmiştir. *1283 Bosna Vilayet Salnâmesi*, s. 1.

9. "Salnâme", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 134-135.
10. Panzac, *age*, s. 120-126.
11. M. Lutfullah Kahraman, "Bosna Hersek ve Bosna Hersekliler", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 3.
12. Şemseddin Samî, "Bosna", *Kâmûs'ül Alâm*, İstanbul 1309, c. II, s. 1386.
13. *Sırp Haberleri*, Belgrad, 4 Şubat 1849, Yıl: 16, S.11, s. 44.
14. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1988, s. 84-85. Popoviç, bu görüşü sadece Müslüman Boşnak tarihçilerin kabul ettiğini, bunun karşısında Hıristiyan Yugoslav tarihçilerin Müslüman olanları ecdadına ihanet içinde olduklarına inandıklarını belirtir. Demek ki, 1845'lerde Sırbistan'da kabul gören görüş günümüz tarihçilerine de sirayet etmiştir. Bkz. Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul 1995, s. 186.
15. Adem Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period, A Historical Overview*, İst. 1994, s. 31-32.
16. Straşimir Dimitrof-Kristyo Mançev, *İstoriya ma Balkanskite narodi*. XV-XIX, Sofya 1971, s.271.
17. Amir Pasiç, *Bosnia-Herzegovina*, İstanbul 1993, s. 30-31 (*IRCICA Newsletter Bulletin D'information* No: 31).
18. Panzac, politik atmosferin, özellikle 19. yüzyılda milliyetçiliğin yükselişi ile, azınlıkların öne sürdüğü verilerin çok hassas, hatta bazen kuşkulu olduğunu belirtir. Bkz. Panzac, *age*, s.124.
19. Bu defterlerin içerdiği bilgilerin düzensiz olduğuna dair en bariz örneklerden biri de Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek müfettişliği esnasında ortaya çıkmıştır. Cevdet Paşa asker toplama meselesini halletmek için eyalette tutulan nüfus defterlerine başvurmuş, ancak, bu defterlerdeki bilgilerin yetersizliği karşısında yeni bir nüfus sayımı yaptırmak zorunda kalmıştır. Cevdet Paşa, *Tezakir 21-39*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 31-32.
20. *BOA, İ.D.* No:14557, 18 Eylül 1851 tarihli arz tezkiresi.
21. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F.D.*, İstanbul 1979, S. 32, s. 331-348.
22. *BOA, İ.M.V.* No: 373, Lef. 19 11 Mayıs 1841 tarihli Bosna valisi Hüsrev Paşa'nın tahriratı; 1849'da Mostar'da Bosna Müslümanlarının başlattığı isyanın sebeplerinin başında asker toplama ve nüfus sayımı gelir. Devlet isyancılara gönderdiği buyruldu da "... asker toplanması ve nüfus tahririne karşı çıkmanın şer'an ve kânunen uygun olmadığını ..." bildirmiştir. *BOA, İ.D.* No: 13192, Lef. 2 19 Ekim 1850 tarihli Mostar'daki isyancılara gönderilen buyruldu.
23. Bu konuya örnek olarak Bosna valisi Vecihi Paşa'nın fazla cizye evrakı kestiği sebebiyle mahkemeye verilmesi gösterilebilir. 30 nisan 1841 tarihli arz tezkiresinden edindiğimiz bilgiye göre, Vecihi Paşa bu konu sebebiyle mahkemeye verilmiş ve müteakiben görevden alınmıştır. *BOA, İ.M.V.* No: 326, 30 Nisan 1841 tarihli arz tezkiresi. Aynı şekilde bu duruma Panzac da değinir. Kıbrıs'ta 1805'te devletin 32.000 kişinin yaşadığını sandığını, aslında 100.000 kişinin yaşadığını, halkın az cizye ödemek için nüfuslarını az gösterdiğini yazar. Bkz. Panzac. *age*, s. 125.
24. Örneğin, 1849 yılındaki karışıklıklar esnasında 3000 aile Avusturya ve Karadağ'a iltica etmişlerdir. İddiaya göre, Avusturya ve Karadağ kabul etmiş olsa 20.000 aile çoktan iltica etmiş olacaktır. *BOA, İ.D.* No: 10735 Lef.17 (1849) isimsiz ve tarihsiz tahrirat. Yine, 1865 tarihinde Derbend, Gradişka ve Banaluka reayasından 550 kişi Sırbistan'a, 100 kişi Avusturya'ya göç etmiştir. *BOA, İ.D.* No:37316, 6 Haziran 1865 tarihli arz tezkiresi.
25. 1687 yılında Lika'da yaşayan 30.000 Müslümandan çoğu Bosna'ya göç etmiştir. Bkz. Nedim İpek, "Bosna Hersek Göçü (1878-1914)", *Prof. Dr. Halkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995*, s. 295; Yine, 1863 yılında Belgrad, Özice, Sokol, Böğürdelen kazalarından gelen 3949 yetişkin ve 1392 çocuktan oluşan 5341 kişinin İzvornik ve kazalarına yerleştirilmesi örnek olarak verilebilir. *BOA, İ.D.* No: 34280, 12 Ocak 1863 tarihli İzvornik kaymakamı Muhiddin Paşa'nın raporu. Aynı şekilde, 1870 yılında da Belgrad ve çevresinden göç eden aileler Bihke sancağına bağlı Kostayniçe kazasında devlet tarafından yaptırılan 180 eve yerleştirilmişlerdir. *BOA, İ.D.* No:42420, 23 Şubat 1870 tarihli arz tezkiresi. Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.
26. Ahmet Cevat Eren, *Mahmut II Zamanında Bosna Hersek*, İstanbul 1965, s. 18-19.
27. Halil Sedes, *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasi Olaylar*, İstanbul 1946, I. Kısım, s. 72.
28. Popoviç, *age*, s. 197.
29. Tespit edildiği kadarıyla 1882-1900 tarihleri arasında net 60.000 kişi Osmanlı devletine göç etmiştir. Bkz. İpek, *agm*, s. 300.
30. Ali Rüşdü, *Bosna Hersek'in Memalik-i Osmaniye'den Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-u Tel'inini Nâtık Bosna Hersek Ahalisi Namına Meb'usân ve Ayan-ı Osmanî Meclislerine Virilen Layihadır*, Dersaadet 1324, s. 2.
31. *Bosna Hersek Ahali-i İslamiyesi Tarafından Meclis-i Mebusan'ı Osmaniye Takdim Olunan Layihadır*, Dersaadet 1324, s. 6-28.
32. Gustav Thoemmel, *Vilajet Bosnien*, Viyana 1867, 119-136.
33. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara 1992, s. 4.
34. Kovaçeviç, Volkszaehlung, Konstantinopler, Blau, Jaksiç, Roskieviç, Kutschera, Theodorovic, Manner, Helle, S. Laerchenfeld'e ait bilgiler için bkz. Eren, *age*, s. 19.
35. Ubucini'nin 1844, Selahattin Bey, Akarlı, Ritter'in tahminleri için bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorlu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 1996, s.22-26-29-37-38.
36. M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı, İstanbul, tarihsiz, c. I, s.46. (Tercüman 1001 Temel Eser No: 63)
37. Yazar, Ömer Paşa tarafından yapurıldığını iddia ettiği nüfus sayımı sonuçlarını verdiğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı nüfus sayımı sadece erkek nüfusu kapsadığından yukarıda verdiğimiz rakamlar yazara aittir. Bkz. Pasko Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina Za Vreme Mustje Dzevdet Efendije*, Sarajevo 1958, s. 28-29 (Bosna nüfusu), 64-65 (Hersek nüfusu).
38. Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, s. 31-32.
39. Thoemmel, *age*, s. 76-77.
40. *1287 Bosna Vilayet Salnâmesi*, İstanbul 1287, s.144-145, Salnamede sadece erkek nüfusun sayısı verilmiştir. Aynı sonuçları Avusturyalı yetkililer de Bosna nüfusu olarak kabul ederler. Bkz. Berislav Gavranoviç, *Bosna i Hercegovina 1853-1870 godine*, Sarajevo 1956, s.358-354.
41. 1287 salnamesine dayanılarak toplam nüfus hakkında verilen bilgiler için bkz. Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s. 31.
42. Georg von Gyurkovics, *Bosnien und Sie Nebenlander*, Viyana 1879, s. 34.
43. Besim Darkot, "Bosna Hersek", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, c. II, s. 726.
44. Şemseddin Sami, *Kamûs*, s.1386.
45. *Bosna Hersek*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324, s.12.
46. 1878,1895,1910 Avusturya nüfus sayım bilgileri için bkz; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 5-6.
47. Popoviç 1879 verilerinde 249 kişiyi, 1885 verilerinde 538 kişiyi, 1895 verilerinde 251 kişiyi, 1910 verilerinde 81 kişiyi diğer olarak göstermiştir. Tabloda toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bkz. Popoviç, *age*, s. 196.
48. O 1906 nüfusunu bu şekilde verdikten sonra Katoliklerin işgal öncesi nüfusunun 80.000 olduğunu belirtir. Ali Rüşdü, *age*, s. 2.
49. Efendija, *age*, s. 28-29 (Bosna nüfusu), 64-65 (Hersek nüfusu).
50. Thoemmel, *age*, 76-77.
51. *1287 Bosna Vilayet Salnâmesi*, s. 144-145.
52. İnalcık, s. 31.
53. Toplam 4.354.911, Müslümanlar 1.905.000 (%43.7), Ortodoksları 1.364.363 (% 31.3), Katolikler 752.068 (%17,3), diğer %7,7. Bkz. Karaman, *agm*, s. 3; Pasiç, *age*, s. 9.

1697-1850 arası Bosna-Hersek Beylerbeyliği'nin başkenti Travnik.

UÇGARLARDA İNGILÂBIMIZIN TARİHİNE DAİR

NERİMAN NERİMANOV'UN GÖRÜŞLERİ

S. HALİT KAKINÇ

NEDEN NERİMANOV?

Mir Seyit Sultan Galiyev ile başlayan ve gördüğü geniş ilgi ile ciddi bir tartışmayı gündeme getireceğe benzeyen *milli komünizm* ile ilgili araştırmalarım, Neriman Nerimanov'suz eksik kalırdı.

Kimliğini özet olarak aktardığım Nerimanov'un görüşlerini, yorum yapmadan aynen yansıtmakta yarar var. Tamamı çok geniş bir yer tutacak bu çalışmadan, üç ayrı bölümden seçme alıntılar sunuyorum:

1) Neriman Nerimanov'un *Uçgarlarda* [Uç Bölgelerde] *İngılâbımızın Tarihine Dair* (Azerneşr Yayınevi) adlı kitabından V. İ. Lenin'e Mektubu (Ekler Bölümü, s. 62, 1922, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Azerbaycan Tarih Müzesi İlmi Arşivi, Demirbaş No. 2041)

2) Oğluna Yazdığı Yarım Kalan Mektubu (Azerneşr Yayınevi, Ekler Bölümü, s. 64, 1925)

3) *Uçgarlarda İngılâbımızın Tarihine Dair* adlı kitabının üçüncü ve son versiyonundan (Bakû, 1992) Merkez Komitesi'ne, Stalin, Troçki ve Radek'e hitaben yazdığı yazılardan (Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Azerbaycan Tarih Müzesi, Demirbaş No. 2028a)

Bence, çok önemli bir tartışma -henüz- başlıyor.

Neriman Nerimanov

NERİMAN NERİMANOV KİMDİR?

Neriman Nerimanov, 1870 yılında halen Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Tiflis'te dünyaya geldi. 1895 yılında, Gori Seminaryumu'ndan (Öğretmen Okulu) mezun oldu.

Bir süre Tiflis yakınlarındaki Borçalı Kazası'na bağlı Kızılhacılı Köyü'nde öğretmenlik yapan Nerimanov, daha sonra Baku'ya yerleşti. Bu kentte, 1890'lı yıllarda ilk halk kütüphanesini kurdu.

1901 yılında, Azerbaycan petrolünü kontrol eden en önemli yerli isimlerden Hacı Zeynel Abidin Tagızade'nin verdiği bursla Odessa Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi'ne kaydoldu.

1905 yılında Komünist Partisi'ne (o günkü adı ile Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) katıldı. 1917 yılında Himmet Komitesi'ni (Azerbaycan Komünist Teşkilatı) oluşturdu.

1920'den, Azerbaycan'ın komünist yönetime geçmesinden sonra, Azerbaycan Askeri İhtilal Konseyi Başkanı ve Başbakan (o zamanki adı ile Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı) olarak çalıştı.

1922 yılında Güney Kafkas Federasyonu (Güney Kafkas Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) Birlik Sovyeti Başkanı ve SSCB MİK (Sovyet Parlamentosu) Başkanı görevlerine getirildi. MİK'in o günlerde 4 başkanı vardı ve bu başkanlar dönüşümlü olarak görev yapmaktaydılar.

1923'te Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. Akabinde, Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü başkanlığına getirildi.

Galiyevci çizgide bir isim olarak tanındığı için, 1923'ten itibaren Sultan Galiyev'in parti dışına itilmesi ve yandaşlarının tasfiyesi ile birlikte gözden düştü. Fakat, Azerbaycan'da çok sevilen bir isim olması nedeniyle doğrudan tutuklanmadı.

1925 yılının ocak ayında, hiçbir rahatsızlığı olmamasına rağmen, aniden öldü. Azerbaycan halkı, bu ölümü şaibeli buldu ve hiçbir zaman kendi eceli ile öldüğüne inanmadı. Dedikodular, cesedinin Kremlin'in avlusuna gömülmesi ile ortadan kaldırılmak istendiyse de, ölümünün üzerindeki sır perdesi hiçbir zaman aralanamadı.

Devlet ve parti çalışmalarında mahalli ve milli özelliklerin dikkate alınmasını savunan ve bu nedenle üst parti yönetimi ile sık sık ters düşen Nerimanov'un ismi, Stalinizm'in egemen olduğu günlerde tamamen ortadan silindi. Eserleri piyasadan kalktı. Heykelleri yok edildi. Yıllar sonra, Haydar Aliyev'in Politbüro'da görev alması ile, anısının üzerindeki baskılar kalktı. Aliyev, Bakû'nun tepe bir noktasına, Hazar'a hâkim bir konumda, yeniden heykelini diktirdi.

Nerimanov, politik ve toplumsal faaliyetlerinin yanı sıra, edebiyat ve tiyatro alanlarında da birçok değerli eser verdi: *Nadanlık* (piyes), *Nadir Şah* (trajedi), *Bahadır ve Sonya* (bir Azeri genci ile Ermeni kızının aşklarını konu alan roman), *Şamdan Bey* (komedi), birkaç hikâye ve onlarca makale... ■

BİZ BOLŞEVİZM'İ KORUYAMAMIŞIZ!

Aziz Vladimir İlyiç!

...Merkez'in bizi dehşetli bir duruma sokan kararı, merkez temsilcilerinin her gün, ellerindeki yetki belgelerine dayanarak bizim şu veya bu sebepten dolayı, malum halk komiserine talip olmamızı talep etmeleridir.

Aziz Vladimir İlyiç... 'Bağımsız Azerbaycan' sözü bizzat sizin dilinizden çıkmadı mı?.. Ki biz de bu söze dayanarak Müsavat'ın düzenlediği provokasyonu bozmadık mı?..

Şimdi, böyle bir durum oluşmuştur ki, her zaman Denikin'e destek vermiş olan Ermenistan bağımsızlık kazanmış ve Azerbaycan topraklarını da sahiplenmiştir. Şimdiye kadar ikili oynayan Gürcistan da bağımsızlık kazanmıştır. Bu üç cumhuriyet arasında Rusya'nın kucağına ilk olarak atılan Azerbaycan ise hem topraklarını, hem de bağımsızlığını kaybetmektedir.

Vladimir İlyiç! Çok uluslu bir nüfusun hak ve duyguları ile bu şekilde alay edilmesi yanlıştır. Siz sanmayın ki, Azerbaycan, sadece bilinçli Rus işçilerinin yaşamakta olduğu Bakû demektir. Bu, aleni bir yanlışlıktır. Halen, Bakû'daki bilinçli müslüman işçilerinin sayısı iki misli fazladır. Ayrıca, Azerbaycan'ın köylüleri de var...

Tek umudumuz, yaptığımız devrimi, Doğu'da yürüteceğimiz politikalarla korumaktı, ki bunun da sonu geldi. Tüm bunların suçlusu kimdir?.. Merkez'in bilgisizliği..[1]

HÂKİMİYET, KADROLARI DEJENERE ETTİ

Aziz Oğlum!

...Ben insanın insan tarafından istismarının aleyhindeyim. Ben, her nerede olursa olsun, insanlığın bir an önce özgürlüğe kavuşması, cehaletten ve kölelikten kurtulmasının yollarını arıyorum.

Ben sosyal demokrat idim. Fakat, bu teşkilatın zaman ilerledikçe idealden daha çok uzaklaştığını görünce, bolşeviklerin programını özel bir inançla kabul etmiştim. Zira, kendi amacımın - köleliğin dünya çapında yok edilmesinin- gerçekleşme imkânını burada görüyordum.

Belki de sen bu satırları okuduğun zaman, dünyada bolşevizm diye bir şey olmayacaktır. Fakat bu o demek değildir ki, bolşevim gereksizdir. Bu bir tek şeyi kanıtlayacaktır ki, biz onu koruyamamışız. Ona gereken değeri verememişiz. İşimizi kötü yapmışız. Açıkça belirtmeliyim ki, biz, elde ettiğimiz hâkimiyetten ötürü fazla kibirli olduk. Boş işlerle, boş çekişmelerle uğraştık... Başlıca işi elden kaçırmış olduk.

Hâkimiyet, çoğu insanı bozuyor. Böyle de oldu. Hâkimiyet birçok önemli kadroları dejenere etti. Onlar, dev bir devletin mukadderatını ellerine alınca, diktatör olmak kararına geldiler...

İlk dönemlerde buna ihtiyaç da vardı. Fakat, bunu şimdilere kadar devam ettirmek, bolşevizmi hezimete uğratmak demektir.

Şimdi ben bu satırları yazdığım zaman, öyle bir durum meydana gelmiştir ki, komünistler, kendilerini [Lenin'in Kanuni Mirasçıları] diye adlandıran kişilerin devleti yönetmek konusunda sergiledikleri beceriksizlikler sonucunda ortaya çıkan yanlışlıklar hakkında konuşamaz hale gelmişlerdir.

Sen, tüm bunları, benim MK'ye yazmış olduğum rapordan öğreneceksin. Bu rapordan sen daha çok şeyleri de öğreneceksin. Sana belli olacaktır ki, senin baban, bir çoklarının cesaret edemedikleri, bulundukları makam ve iktidarı kaybedeceklerinden korkarak sustukları konuları tartışmaktan sakınmamıştır.

Benim Aziz Necef'im!.. Sen hâkimiyet peşinde koşma, görüyorsun ki, bu insanı dejenere ediyor...[2]

DOĞU ARTIK BİZE İNANMIYOR!

...İhtimaldir ki, raporlarım, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin arşivinde muhafaza edilmiştir. Bu raporlarımda Türkistan politikası hakkında - keza Afganistan, Türkiye ve İran'la ilişkilerimize dair- görüşlerimi sürekli açıklamıştım.

Tüm bu raporlarda bir tek ana fikir işlenmektedir ki, biz, Batı ile gereğinden fazla ilgilenerek Doğu'dan uzaklaşıyoruz. Ve devrimimizin ilk günlerinde yapmış olduğumuz çağrılar sonucunda kazandığımız her ne var ise kaybetmekteyiz.

Oysa, kazanılan çok şey vardı... Bizim, mazlum Doğu'yu dış müstevlilerden kurtarmak ve Doğu'ya kendi hayatını yaşatmak hususunda verdiğimiz vaatler, herkesi, Sovyet Rusya etrafında birleştirmekteydi.

Tüm dikkatler bize yöneltilmişti. Ve öyle bir an gelmişti ki, Doğu politikalarımızı doğru dürüst yürütmesini başarmış olabilseydik, şimdi Avrupa'ya hükmedebilirdik.

Daha 1919 yılında vermiş olduğum bu raporlardan birinde, şöyle demiştim: [Yoldaş Çiçerin, Batı'da radyo aracılığı ile devrim yapmak istiyor. Fakat bu mümkün değildir. Zira biz, yıkıcı bir savaştan sonra, kapitalistlere, kendi işçileri ile anlaşma fırsatını vermişiz. Buna göre de, Avrupa'daki sosyal devrim, çok uzun sürecek bir gelişme karakteri sergileyecektir...]

...Bir yıl dahi geçmedi, Komintern Kongresi bu fikri teyid etti.

Bundan sonra Yoldaş Çiçerin bana yazıyor ki, [Biz şimdi Doğu politikasına özellikle önem veriyoruz... Mazlum Doğu'ya Özgürlük sloganı, günümüzün sloganı olmuştur]

Doğu Halkları Kurultayı, belki de bu yüzden düzenlendi.

Bu kurultaydaki genel izlenim şu idi: Biz, doğu halklarına ve onların temsilcilerine sanki şunu göstemek istemiştik - 'Bakın biz çok ve güzel konuşmayı nasıl da iyi beceriyoruz!..' 'Bakın, bizde fotoğrafçılık nasıl da bir gelişme kaydetmiştir!.. Tüm konuşmacıların nasıl değişik pozlarını çekebiliyoruz!..'

Gerisi boş.. Başka hiçbir şey!

Lloyd George, doğu halklarının temsilcilerinin ellerindeki -kınından çıkartılmış hançerler, kılıçlar ve bıçaklarla Avrupa sermayesini tehdit eden fotoğraflarını eline aldığında, herhalde gülümsemiş ve Çiçerin'e şunları yazmıştır: [Biz, Sovyet Rusya ile ticari ilişkilere ilişkin görüşmeler yapmayı kabul ediyoruz]

Akabinde, Çiçerin'den ikinci bir mektup aldım.

[İran devrimcilerine yapılan her türlü yardımı durdurmak gerekir. Zira bu bizim İngiltere ile ilişki kurmamıza engel olmaktadır!]

Israrla söylüyorum. İran Kurtuluş Hareketi'ni biz kendi ellerimizle boğmuşuz. Çünkü Lloyd George böyle istiyordu... Çünkü bazı yoldaşlarımız Doğu Politikası'nı bu şekilde anlıyorlardı...

Ben de ısrar ediyordum ki, devrimi mutlaka Doğu'dan başlatmak ve böylece Avrupa Kapitalizmi'ni yağlı avından mahrum bırakarak bir an önce işsizlik yaratmak, Avrupa'nın ticaret ve sanayi hayatında görülen krizi ağırlaştırmak gerekmektedir...

...Ben Yoldaş Stalin'e Doğu Politikamız'a dair bir rapor sunmuştum. Burada da şunları anlatmıştım: Avrupa'yı taviz vermeye zorlamak için, Doğu Meselesi'ni doğru mecraya yöneltmek gerekir. Fakat, bizim bugüne kadar yapmış olduğumuz yanlışlardan dolayı, Doğu artık bize inanmıyor. Mazlum kitleler bize arkalarını dönmüşler. Yanlışların telafi edilmesine uç bölgelerden, özellikle de Türkistan ve Buhara'dan başlamayı öneriyorum. Afganistan'la daha yakın ilişkiler kurmak ve Hindistan'da daha başarılı bir devrim için, ben her zaman Türkistan'a önem veriyordum. Bu, Lloyd George'un tüm planlarını karıştıracaktı...

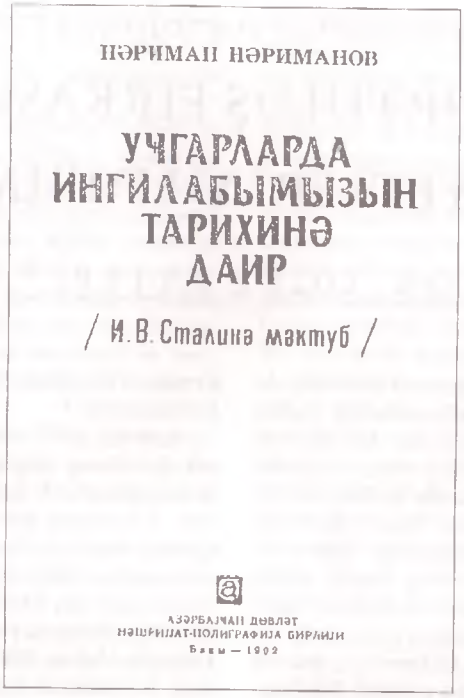

Neriman Nerimanov, *Uçgarlarda İngilâbımızın Tarihine Dair*, Bakû, 1992

ÇAĞRILARA İNANMAK MÜMKÜN MÜ ?

Afganistan'la ilişki kurulmasına dair raporumu Yoldaş Lenin'in nasıl bir dikkatle dinlemiş olduğunu hatırlıyorum. Söz konusu raporumda bir görüş ileri sürmüş, [Biz, işgalci amaçlar peşinde olmadığımızı Afgan Halkı'na kanıtlamak için, Çarlık Dönemi'nde Afganistan ile Rusya arasında çekişme konusu olan malum toprak diliminden vazgeçmemiz gerekmektedir] demiştim.

İngiltere, bu konuda Afganistan'ı her zaman savunarak, bu yolla Rusya'nın işgalci niyetlerini kanıtlamış oluyordu.

Yoldaş Lenin konuyu dinledikten sonra şunları söyledi: [Bu hususta fazla konuşmayacağız. Vereceğiz. Yoldaş Çiçerin'e benim adıma söyleyin ki, bu husus bir ihtilaf sebebi olmasın!]

Yoldaş Çiçerin, beni dinledi ve askeri idarenin görüşünü almadan bir şey söylemenin mümkün olamayacağını belirtti. Konuyu askeri idareye intikal ettirdiler. Onlar da meseleyi askeri açıdan değerlendirerek red cevabı verdiler.

Afgan Elçisi, şaşkınlığını bana bildirerek, [Bundan sonra sizin sözlerinize, Yoldaş Lenin'in çağrılarına inanmak mümkün müdür?] diye sordu.

Afgan Elçisi, herhalde bizden umudu kesmiş olacak ki, kesinlikle Avrupa'ya - İngiltere'ye gideceğini bildirdi...

1923 TARİHLİ RAPOR

...Merkez Komitesi'ne sunduğum ve ileride tarihi bir belge niteliği alacağı izlenimi veren raporumla ilgili olarak tüm öngörülerim, aradan geçen zaman zarfında gerçek olmuştur:

1) Almanya'daki olaylar, beklentilerimizi doğrulamamış, aksine, reaksiyon giderek güçlenmiştir. Bizim, Batı'ya olan eğilimimiz başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Doğu'ya yaklaşımımız ise belirsizdir. Doğu'nun bizimle ilişkileri gergindir.

2) Muhalefetin partinin çizgisine karşı çıkması ve demokratizm konusundaki tartışmaların seyri, partinin parçalanmakta olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

3) Azerbaycan Sovyetler Kongresi, benim görüşlerimin haklı olduğunu kanıtlamıştır.

Tüm bunları bu belgede ona göre yazıyorum ki, partimizin tarihi, bizim iflas etmemizde kimin haklı, kimin haksız olduğunu bilsin. Şimdiden diyebilir ki, biz uçurumun başındayız!

Yoldaş Stalin, bu rapor ile ilgili olarak bana dedi ki: [Raporda kişilere dokunmak şart değildi!]

Bence, Azerbaycan'da bir rol oynamış kişileri, gelecek kuşaklar için anlatmak gerekirdi. Bu belgenin ışık görebilme şansı olmayabilir. Fakat bir gün tarih, bizim karşılaşacağımız felaketin suçlularını arayacaktır. Zaman gelecek, Azerbaycan'ın İşçisi ve Köylüsü, bu soruyu soracaktır: Suçlu kimdir?

O zaman anlaşılacak ki, Hüseyinovlar, Karayevler, Ahundovlar kendi çıkarları için Azerbaycan'ı kimliksizleştirmişler ve ülkenin çıkarlarını toptan ve perakende satmışlar...

...Ben eminim ki, ülkümüz galip gelecektir. Belki de biz öleceğiz, fakat yeniden hayata dönmek için öleceğiz. O zaman bu benim kısa mektuplarım komünist önderler için yararlı olacaktır...

...Hiç kuşkum yok ki, Stalin'in şahsında, Merkez Komitesi, biz Türkler'e itibar etmiyor...

...İşin ilginç yanı, bunlar sanıyorlar ki, Türkler tüm bunları anlayamayacak kadar aptaldırlar... Azerbaycan'ın namuslu Türk kadroları Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Azerbaycan'a bu denli itinasız ve kayıtsız kalışını hiçbir zaman unutmayacaklar...

...Gidecek yolumuz kalmamıştır. Azerbaycan'daki vicdanlı kadrolar...Türk komünistleri, bütün bunları -bir kez daha tekrar ediyorum- asla unutmayacaklar!"[3]

ÇERKEZ ETHEM VE KARDEŞLERİNİN YURTDIŞINDA KURDUKLARI CEMİYET :

TÜRKİYE KURTULUŞ FIRKASI KOMİTESİ (CENUP VİLAYETLERİ YILDIRIM KOMİTESİ)

DR. OĞUZ AYTEPE*

Çerkez Ethem, Bandırma yakınlarında Emreköy'de 1886'da doğmuştur. Çiftçilik ve değirmencilik yapan Ali Bey'in beş oğlundan en küçüğüdür. İki ağabeyi daha önce ölmüştür. Diğer iki ağabeyi Reşit ve Tevfik beyler Milli Mücadelede ve sonrasında kaderlerini Ethem'le birleştirmişlerdir. Ağabeyleri Harp Okulu'nu bitirmiş, İttihat ve Terakki'ye katılmışlardır. Ethem İstanbul'a kaçarak er yazılmış, başçavuş olarak terhis olmuş, Bakırköy Süvari Küçük Zabit Mektebi'ne kaydolmuş, teğmenliğe yükselmiş, Bulgar cephesinde savaşmış, Genel Savaş'ta Teşkilat-ı Mahsusa'ya girerek Rauf Bey'in komutasında İran-Afgan seferine katılmıştır. 1918 yılı başlarında Irak seferine katılmıştır.

Mütareke'de Bandırma'ya dönmüş ve şakilik yapmıştır. 1919'da eski İzmir valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırarak fidye almıştır. Sonradan kurduğu Kuvayı Seyyare (Seyyar Kuvvetler) adlı kuvvetlerle iç isyanların bastırılmasında ve Yunanlılarla yapılan savaşlarda önemli yararlıklar göstermiştir. Ancak Birinci İnönü Savaşı sırasında Batı cephesi komutanıyla geçinememesi ve kurulmasına çalışılan düzenli orduya katılmak istememesi nedeniyle Yunanlılara sığınmış ve tedavi olmak üzere Yunanistan'a, daha sonra Berlin'e gönderilmiştir. Tedavi sonunda tekrar Yunanistan'a dönmüş, oradan Mısır'a gitmiş ve nihayet Suriye'ye yerleşmiştir.[1]

Çerkez Ethem

Çerkez Ethem ve kardeşlerinin Ortadoğu'daki faaliyetleri sis perdesiyle örtülüdür. Ulaştığımız belgelerle bu perdeyi aralamaya çalışacağız.

Çerkez Ethem, ağabeyleri Reşit ve Tevfik beyler Suriye'nin Amman şehrine yerleşmişler ve Türkiye aleyhinde faaliyetlerini buradan yönlendirmişlerdir. Türkiye'de yapılan inkılapları içlerine sindiremeyen ve Mustafa Kemal'e karşı derin bir kin besleyen Ethem ve kardeşleri merkezi Amman'da, şubesi Halep'te bulunan, asıl adı Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi, diğer adı Cenup Vilayetleri Yıldırım Komitesi olan bir örgüt kurmuşlardır.[2]

Komite, 1937 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkarak dini hisleri okşayan devlet sistemi kurmak amacıyla kurulmuştur.[3] Komiteyi yönetenler: Celadet Bedirhan, Kürt Emin Broski, Türk Rifat, Ali Haydar Hoca, Çerkez Reşid, Çerkez Ethem ve arkadaşlarıdır. Komitenin mensupları: Boşnak Hacı Ali, Hacı Tahir, Hacı Yusuf Hamavi, kardeşi Mustafa, Cezayirli Hacı Mustafa, Şeyh Mehmet, Hamanitis, Elbistanlı Çerkez Hamdi, Hüseyin Haluk, Hacı Halil, Nizamettin Kibar, Erkanıharp Kaymakamı Kemal, Ahmet Sabuni, Mehmet Hayri ve Ahmet Kâhyazade Sırrı'dan oluşmaktadır.[4]

İzmir'de yakalanan komite mensuplarından Türk Rifat'ın verdiği bilgiye göre: komite adına Şam'da hükümet dairesi Dahiliye Müdürü Adil Adam adında birisinin, Halep'te aslen Türk olup babasının Halep'te kolağalığı nami altında bulunan bir gediği münasebetiyle orada kalmış ve Almanya'da tahsil yapmış Dr. Arif Hikmet ile evvelce Adana'da bulunmuş ve Yıldırım Komitesi Amerikan Oteli'ni idare eden Çinli Ahmet adındaki kişiler. Antakya'da Suriye'nin Antakya mebusu Adalı Kürt Mehmet adındaki kimseler ve Kudüs'te Abdülkadir Kemali'nin çalışmakta oldukları, haberleşmeyi Çerkez Reşit'in oğlu Arslan Bey'in, diğer adı Ahmed'in bu yerlere gidip gelmek suretiyle temin ettiği. Komitenin maksadının Türkiye'de karışıklık çıkarmak olup bunun için Elbistan Müftüsü Hacı Emin'in oğlu Hüseyin Hamdi'nin [Elbistanlı Çerkez Hamdi namıyle anılan] ara sıra Türkiye'ye girdiği ve bir defasında Sivas'a kadar geldiği. Komitenin hiçbir taraftan yardım görmediği, Suriye'nin yardım vaat etmesine karşın sonradan bundan vazgeçtiği. Yapılan propaganda ve teşebbüslerin ferdi mahiyette ve şahsi teşebbüslerle yapılmakta olduğu. Türkiye'de herhangi bir yerde komiteyle haberleşen kimse bulunmadığı. Toplantıların Amman'da Çerkez Ethem'in evinde yapıldığı anlaşılmıştı.[5]

Ayrıca, Amman'da İstanbullu Ali Celal, Hayfa'da Ethem'in kardeşi Tevfik Bey'in, Şam'da Mehmet Ali Paşa'nın torunu Fuat ile Alemdarzade Adanalı Mah-

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim üyesi

mut Nedim'in komite adına faaliyette bulundukları; Çerkez Hüseyin Hamdi'nin Suriye, Filistin, Irak bölgelerini dolaşarak yoğun faaliyette bulunduğu, bir başka kaynaktan aktarılmaktaydı.[6]

Komitenin on iki maddelik programına göre:[7] teşekkül edecek devletin dini gayesi İslam, resmi dili Türk dilidir. Yazısı Arap harfleridir. Komitenin vazifesi: Ankara Kemalist Hükümetini ortadan kaldırmak ve yerine dini ve şahsi hürriyet ve eşitlik bahşedici adil hükümet kurmak, herhangi din ve mezhepten olursa olsun bütün vatandaşlara eşit haklar vermek, hükümet teşkilini mebusan meclisi seçecek, başkan ve bakanların seçiminde mebusan meclisine ve meclis seçiminde halka fevkalade serbest seçim hakkı ve hürriyeti verilecektir.

Çeşitli dini mektepler açılacak, dilencilik önlenecek, zekat, fitre, kurban derileri gibi gelirler şeriye sandıklarına verilecek, irtikap, irtişa ve vazifeyi suiistimal edenler ağır cezalara çarptırılacaklardır.

Komite Dersim isyanında Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim ile Muşlu Hilmi'yi Dersim'e göndermiş, arkalarından Cezire [Cizre] yoluyla bir parti daha gönderilmişse de Seyid Rıza'nın yakalanması, Şeyh Abdürrahim ve çetesinin imha edilmesi nedeniyle Cezire'den ileri gidememişlerdir.[8]

Halep'te bulunan Ali Haydar Hoca'nın üzerinde gizlice elde edilen programa göre: Komitenin Suriye ve hudutlarda halen önemli faaliyeti yoksa da, Türkiye Cumhuriyeti bir harbe giriştiği taktirde faaliyete geçebileceği ve şimdiki durumunu muhafaza etmek ve kamuoyunu zehirlemek için yayın yapmak suretiyle varlığını muhafazaya çalıştığı; Dersim isyanı sırasında Türkiye'ye geçmek ve isyana katılmak istemişlerse de, bunu başaramadıklarından Suriye'deki faal üyelerini Filistin'e aldırmış oldukları; Ermeni Taşnaklar, Hoybuncular ve bütün Türkiye aleyhindeki teşekküllere önayak olmak isteyen bu komitenin Hoybun teşkilatından ve İtalyanlardan da yardım görmekte oldukları, en faal merkezlerinin Halep'te olduğu anlaşılmıştır.[9]

Komite mensuplarından Ali Haydar Hoca, eski maarif memurlarından Mardinli Safi, Kürt Yusuf ve Göksunlu Faaz'ın birtakım beyannamelerle Kırıkhan'da Hakim Sadık Mardin'in yanına gittikleri ve yurdumuza beyanname sokmaya çalışmakla beraber hudut üzerinde bulunan Kürtleri de Türkiye ve Hatay aleyhinde teşvik edecekleri duyulmuştur.[10]

Komitenin ne zaman dağıldığı belli değildir. Ancak Tevfik Bey, cumhuriyetin onbeşinci yılı nedeniyle çıkarılan genel aftan yararlanarak 1939 yılında ülkeye geri dönmüştür. Kardeşleri geri dönmedikleri gibi affın aleyhinde propagandalar yapıp Yüzelliliklerin dönmelerini önlemek isteyeceklerdir.[11] Çerkez Ethem fırtınalarla dolu yaşamını 21 Eylül 1948'de Amman'da, Reşit Bey ise ülkeye döndükten kısa bir süre sonra Eylül 1951'de Bandırma'da tamamlayacaktır.[12] ■

1. Bkz. Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, İstanbul, Gümüş Matbaası, 1984; Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul, Kültür Matbaası, 1984; Ergun Hiçyılmaz, *Gizli Belgelerle Çerkez Ethem*, İstanbul, Kurtiş Basımevi, 1984.
2. Bkz. *Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi* [E.G.M.A], Dosya [Ds] 11242/1, Belge [B] C/6.
3. *E.G.M.A.*, Ds. 12242 /1, B. E/5.
4. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B. E/5, B/7.
5. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B. C/6.
6. Bkz. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B. A-3.
7. Bkz. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B. B-8 (Ek: 1).
8. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B. A-2.
9. Bkz. *E.G.M.A.*, Ds. 12242/1, B. B/12.
10. *E.G.M.A.*, Ds. 11242/1, B, E/5.
11. Bkz. *E.G.M.A.*, Ds. 12222/57-5, B. A-11.
12. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12222/58, B. 13/A-11.

TÜRKİYE-ANADOLU YILDIRIM KOMİTESİ ESAS PROGRAMI

Madde 1- Teşekkül edecek devletin dini gayesi İslam, lisan-ı resmisi Türk lisanıdır. Yazısı Arap harfleridir.

Madde 2- Yıldırım Komitesi'nin vazifesi Türkiye'de müteşekkil Ankara Kemalist Hükümeti mezalimini ortadan kaldırmak ve yerine dini ve şahsi hürriyet ve bahşedici adil bir hükümet kurmaktır.

Madde 3- Her ne din ve milletten olursa olsun umum vatandaşlara hukuk-ı mütesaviye verilecektir.

Madde 4- Teşekkül edecek devletin şekli idaresi, yani mutlakiyet, meşrutiyet ve Cumhuriyetten hangisinin kabul edileceği Mebusan Meclisi'nin ekseriyeti ara ile intihabına aittir.

Madde 5- Reis ve Nazırların intihaplarında Meclis-i Mebusan'a ve meclis intihabında ehaliye fevkalede serbest intihab ve hakk-ı hürriyet verilecektir.

Madde 6- Herhangi bir din taarruzdan masundur. Taarruz ve tahkir edenler kanun-ı mahsus mucibince cezalandırılır.

Madde 7- Milletler arasına fesad karıştıran, nifak sokmaya çalışan, tahkir ve taarruz edenler altıncı madde mucibince ve mukateleye sevk edenlerin ise haklarında ceza kanunundaki yazılı en ağır ceza tatbik olunur.

Madde 8- Herhangi din ve mezhepten olursa olsun ahkâm-ı şer'iyeleri üzerine yürümeyenler altıncı madde mucibince ceza görürler. Oruç yemek, namaz kılmamak, üzerine farz olup zekât vermemek gibi.

Madde 9- Yıldırım Komitesi harekete geçtikten sonra işgal edeceği mıntıkalarda Ankara Kemalist Hükümeti'nin cebri şapka iksası, Lâtin harfleri ile tedrisat, kanun-ı medeni, inhisarlar kanunu mülgadır.

Madde 10- Ankara Hükümeti tarafından seddolunan ilmiye medreseleri, tali ve Âli mesarifatı Devlete ait olmak üzere mektep olarak küşat olunacak ve köy imamları tali mekteb-i ilmiye mezunlarından yukarı, müfti ve daha yüksek derecede rüesa-yı diniye derslerine göre her ilim ve lisana aşina olmaları şart ve bu cihetler kanunu mahsusla tayin olunacaktır.

Madde 11- Teşekkül edecek hükümet dilenciliği ve buna müşabih intifaları men eder.

Binaenaleyh zekat, fitre, kurban derileri şeriye sandıklarına aittir. Her Müslüman bu gibi dini borçlarını vermiye mecburdur. Doğru vermeyip de kaçıranlardan gizlediği miktarın on misli tahsil olunur ve her vilayet ve kazaların şer'iye sandıklarından toplanan paralar aynı memlekette muhtacine sarf ve ciheti sarfı kanun-ı mahsusla tayin olunacaktır.

Madde 12- İrtikab, irtişa ve vazifede suiistimal edenler en ağır ceza ile ceza görür.

BİR GALİLEO KONFERANSI

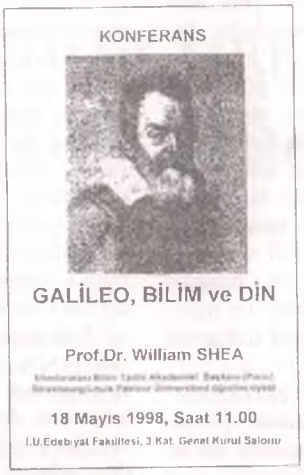

Strasbourg Üniversitesi bilim tarihi profesörlerinden William Shea, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü ve Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun davetlisi olarak İstanbul'da bulunduğu 18 Mayıs 1998 tarihinde Edebiyat Fakültesi Genel Kurul salonunda "Galileo, Bilim ve Din" konulu bir konferans verdi.

Dünyaca ünlü Galileo uzmanı olan Prof. Shea, birçok üniversite ve fakülteden gelen öğretim üyesi ve öğrencilerin oluşturduğu çok sayıdaki dinleyici kitlesine hitap etti. Konferansına, kendisini ilk defa Türkiye'de böyle bir konferans vermeye davet eden Bilim Tarihi Bölümü ve aynı zamanda Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na ve bölüm mensuplarına teşekkür ederek başladı.

Prof. Shea, uzun yıllardan beri yapmış olduğu araştırma ve incelemelerin neticesinde Galileo hakkında yeni bilgi ve görüşler ortaya koydu. Konferansı Galileo'nun hayatında önemli olan 1543, 1616 ve 1632 tarihleri ile çerçeveleyen Prof. Shea, Kopernik'in 1543'te ilk defa Güneş merkezli kainat modelini açıklamasından sonra, Hıristiyan âleminde dünyanın güneş etrafında döndüğü gerçeğinin matematik olarak ispatlandığını belirterek, Galileo'nun hayatını bu hipotezin matematik yanında fiziki olarak ispatlanmasına adadığını söyledi.

Prof. Shea'ya göre, Galileo kendi yönteminin ilahiyatçılarınkinden daha sağlam olduğuna inanıyordu. Ancak Roma'da yeni seçilen Papa VIII. Urban ve onun seçtiği danışmanları, birtakım çıkarları icabı, Galileo'nun *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, ptolemaico e copernicano* (İki Büyük Yer Sistemi, Ptolemaios ve Kopernik Sistemleri Üzerine Konuşma) adlı kitabı hakkında olumsuz tavır takınınca, Galileo birtakım kaygılarla asıl görüşleri doğrultusunda hareket edememiştir. 1616'daki ilk yargılanmasından sonra 1632'de tekrar yargılanarak 1643 yılında ölümüne kadar evinde gözaltında tutulmuştur.

Prof. Shea'ya göre, Galileo'nun yargılanması birtakım siyasi mülahazalar ve Papa VIII. Urban'ın İtalya'ya hâkim olma ve kendi nüfuzunu yayma politikasıyla yakından ilgilidir. Diğer bir deyişle, Galileo o günün şartları içerisinde talihsiz bir muameleye maruz kalmıştır. Yoksa kilise ile aralarında bir din-bilim çatışmasından bahsedilemez.

Mustafa Kaçar / İstanbul

BÜYÜK MENDERES NEHRİ EFSANELERİ VE 19. YÜZYILDA NEHİR ULAŞIMI PROJESİ

DR. MEHMET BAŞARAN*

1998 yılı içerisinde yer alan bazı radyo, televizyon ve gazete haberlerine baktığımız zaman Batı Anadolu için birer yaşam kaynağı olan Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz nehir ve havzalarının eski güzelliklerini yitirdikleri anlaşılmaktadır. Bu bölgeler için yapılan toplu gösterilerde temsili cenaze namazları kılınmakta, ziraat odaları, çiftçi dernekleri ve demokratik kitle örgütlerinin miting ve gösterileriyle, insanlığın emanet aldığı çevreye olan ihanetleri anlatılmaktadır.[1]

Gerçekten de bu nehirler içerisinde yer alan Büyük Menderes geçtiği alanlarda büyük bir öneme sahipti ve bu önemini günümüzde de sürdürmektedir.

Tarihsel gelişime baktığımız zaman karşımıza çarpıcı anlatımlar çıkmaktadır.

Menderes adının "dolaşarak aynı yere gelen" anlamına gelen "Atabenon" olduğu söylenmektedir. Serkafos'un oğlu "Meandır", Sivrihisar-Pesinont şehri ile muharebe ettiği sırada, başarı haberini ilk getirecek adamı kurban edeceğini Mabutlar anasına vaat etmiş. Bu sevinçli haberi ilk önce oğlu Arhelaos ile kız kardeşi ve annesi müjdelemiş, Meandır mabuda verdiği sözü yerine getirmek için ne yapacağını şaşırmış, sonunda delirerek kendini nehre atmış, ondan sonra Atabenon adı "Meandır" olmuştur.

Demostrat'a göre ise, Pesinont savaşında yenilen General Atanan "Meandır" yenilgi haberine çok üzülerek delirmiş ve bu delilik sonucu karısıyla oğlunu öldürmüş, aklı başına gelince kendini nehre atmıştır. Böylece bu nehrin adı "Meandır" olarak kalmıştır.

Strabon şu bilgiyi de vermektedir: Milattan çok önce Menderes, yolunu değiştirerek tarlaları su baskını altında bıraktıkça ve dönemeç yerlerde kıyıları yedikçe, zarara uğrayanlar, Menderes aleyhine dava açmaktalar ve zararlarının ödettirilmesini istemekteydiler.[2]

Hakkında çeşitli efsaneler anlatılan bu nehrin başlangıcı Afyonkarahisar ilinde Dinar kasabası civarındadır. Samsun Dağının güneybatı yamaçlarında birçok küçük kollar alır ki, Gökçeli bataklığına kuzeyden gelip ulaşan Alacatlı ve Dombay çaylarının Bülüçalanı, Düden ve Suçıkan adı verilen düdenlerinin ortaya çıkardığı[3] Işıklı Göl ve bataklıklarını yaptıktan sonra Samsun Dağının doğu yamaçlarından oluşan Sandıklı Çayı ile kuzeybatıya kıvrılır. Buradan Murat Dağlarının güney sırtlarından gelen Banaz ve Uşak suları ile beslenir ve Denizli Ovasına iner. Çürüksu ile yönünü batıya çevirerek Sarayköy altındaki büyük demiryolu köprüsü ile Aydın iline girer. Tren yoluna paralel geçerek Köşk'e, oradan da Söke arazisi içinde güneye çevrilir.[4] Söke Ovası özellikle pamuk bitkisinin en yüksek kalitede yetiştiği, ülke ekonomisi açısından çok önemli bir tarım merkezidir. Bu, yaklaşık 400.000 hektar birinci sınıf sulanabilir arazi demektir. Bu arazilerin su gereksinimi Büyük Menderes nehri tarafından karşılamaktadır.[5] Büyük Menderes aldığı çay ve derelerle beslenerek denize dökülür. 180 kilometresi Aydın il sınırları içinde olmak üzere toplam uzunluğu 380 kilometredir. Denize saniyede 200 metreküp su boşaltan Büyük Menderes, en çok rüsûbât (tortu) taşıyan nehirlerden biridir. Böylece biriken teressübât (çökelme) nedeniyle denizden birçok yer almış ve denize yeni kıyılar oluşturmuştur. Büyük Menderes, ayakları olan Dandalas, Akçay ve Çine Çayı ile bereketli bir bölge oluşturmuştur. Menderes ovası Sarayköy'den Nazilli'nin doğusuna, dar ve daha sonra geniş bir alüvyon şeklinde denize inmektedir. Büyük Menderes akakı (mecra) jeolojik olarak Lidie-Carie kütlesine sahiptir. Burası mikaşist[6] ve mermer sahrelerden (kaya), vadi ve sel yatakları ise kum ve killerden oluşmaktadır.[7]

Büyük Menderes'in eğimi Sarayköy ve Nazilli yakınında bulunan Atça kazası arasında azalmaktadır. Deniz seviyesinden 110 metre yükseklikte bulunan Yenice ile yaklaşık 60 metre yükseklikte olan Atça arasında eğim artarak 100 metrede 1,3 metreyi bulmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu bölgede Büyük Menderes'e güneyden gelen Çürüksu, Dandalas Çayı, Akçay ve en önemli ve büyük kol olan 5.600 hektarlık bir alana sahip Çine ovasını oluşturan Çine Çayı katılmaktadır. Nazilli'den sonra eğim azalır ve Söke'de nehrin seviyesi 38 metreye iner. Nazilli'den sonra ova genişleyerek nehir asıl ismini taşıyan çöküntü sahasına girer.

* Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü öğretim üyesi

Ticaret ve Nafia Nezareti
Mektubî Odası
Adet 21

Huzur-u Sami-i Cenab-ı Sedaret-penahiye

Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

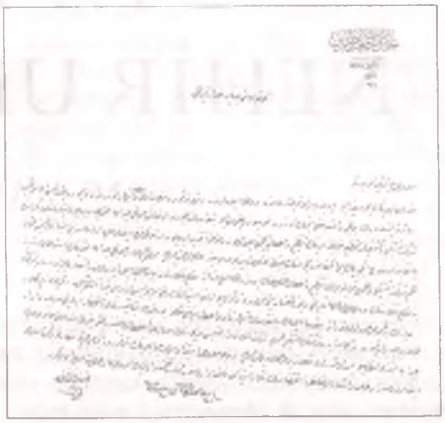

İrade-Nafia, 1317 M (1)

Menderes nehrinin bahr-i Sefid ile Aydın ve Sarayköyü arasında ve daha ilerilerinde ve nehr-i mezkûre munsab olan bazı enhâr üzerinde vapur ve yelken gemisi ile merâkib-i sâire işleterek yolcu ve emtiâ nakletmek üzere Mösyö Derifos ile teb'a-yı Devlet-i Aliyye'den Ohannes Samancı Abdullah Efendi'ye verilen imtiyaz mukavelenamesinde şirket teşkili ve keşfiyât-ı kat'iyye haritalarının tanzim ve i'tası için muayyen olan ve muahharen temdid edilen müddetler zarfında ifa-yı taahhüd olunamamasına mebni imtiyazın feshiyle Osmanlı Bankası'na mevdû' iki bin lira kefalet akçesinin zabtına hükümet-i seniyyece salâhiyet hasıl olmuş ise de mumaileyhumadan Samancı Abdullah Efendi'nin istidası üzerine hem şirket teşkili ve hem de haritaların tanzim ve i'tası hususunun bir sene daha imhâline dair makam-ı nezaretden Bâb-ı Âli'ye sebk iden arz ve iş'are cevab vürud etmediği gibi yine makam-ı nezaretin 15 Eylül 313 tarihli ve yüzdoksaniki numerolu tezkeresiyle olunan istizânın dahi emr-i cevabisi alınamadığı kayden anlaşılıp eğerçi lazım gelen parenin bir kısmı mevcud olduğuna dair mukaddema Alpin [?] bankasının şahadetnamesi i'ta olunduğu misillû bu def'ada mütebâkisinin istihzar edildiği sermaye-darân tarafından bildirildiğinden ve icab eden şirketin teşkili zımmında şirket nizamname-i dahiliyesi layihasının müsâraaten i'ta olunacağından bahisle kabulü istidasını havi mumaileyh Abdullah Efendi imzasıyla beş ay kadar evvel nezarete bir arz-ı hal verilmiş ise de ber-vech-i ma'rûz istizân cevablarının şeref-vürud etmemesi cihetiyle nezaretçe bir güna muamele ifâ olunamamasına ve arz ve iş'ar-ı sabıka nazaran iktizasının tekrar istizânı nafia idaresinden ifade kılınmağla ol-babda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

20 Zi'l-Kade 1316 ve 20 Mart 315 [Miladi 1 Nisan 1899]

Ticaret ve Nafia Nazırı

Büyük Menderes bölgesi tarım açısından oldukça elverişlidir. Ancak, halkının büyük bir kısmı çiftçi olan bu havzada nehrin düzensiz bir akakta ve rejimde olması nedeniyle, her yıl sular altında kalan ve gittikçe genişleyen araziyi kurtarmak için nehrin ıslahı gerekmektedir. Bu su baskınlarından dolayı arazinin bataklık haline gelmesi ve yazın birkaç ayın kurak olması, ürünün zarara uğramasına yol açmaktaydı.

Su işlerinin düzenlenmesine 1927 tarihinden itibaren başlanmıştır. İlk iş olarak, taşan nehrin feyezan sularını düzenleme ve bu fazla suları kanallarla toplayarak yazın sulama suyunu elde etme olanakları sağlanmıştır. Nehrin taşmasıyla oluşan bataklıkların sıtma yatağı olması, 1925'te ilaçlama ve kurutma yöntemine başvurularak önlenmeye çalışılmıştır. 1944 ve 1945 yıllarında Feslek ve Böceli regülatörleri açılmış, bunlarla birlikte nehir ıslahı, kurutma ve sulama işleri yapılmıştır.[8]

Nehir taşımacılığının teknik nedenler yüzünden ileri bir düzeyde olmaması, İngiltere ve Avrupa'nın öteki bazı ülkelerindeki gibi bir uygulamayı, Gediz ve Büyük Menderes nehirleri üzerinde gemi işletmeyi ve bu nehirlerin kanallarla birleştirilmesini çözüm olmaktan çıkarıyordu. Bu nedenle 1850'li yılların teknolojik imkânları içinde geriye bir tek alternatif kalıyordu: demiryolu yapımı. Üstelik bu çözüm sermaye ihraç eden ülkeye hem ekonomik, hem de politik büyük avantajlar kazandırıyordu.[9]

İrade-Nafia, 1312 Ra (1)

Buna rağmen 1307 (1891/1892) tarihli ve ondan sonraki çeşitli belgelerden izleyebildiğimiz kadarıyla, Büyük Menderes nehri üzerinde ulaşım sağlanabilmesi için çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunun için en azından 20 santim su çeker gemilerin işletilmesine karar verildiği, bu işler için ise "Devlet-i Âliyye'den Ohannes Samancı Efendi ve Mösyö Natan Derifos"a 99 seneliğine imtiyaz verilmesinin kararlaştırıldığı, ancak, bu sürenin 80 seneye de indirilebilmesi gibi değişikliklere gidilebileceği öngörülmektedir.[10] Bu imtiyazın verilmesinden sonra şirketin teşkil edilmesi için izin istendiği görülmektedir.

Ancak, bu şirketin oluşabilmesi için oldukça fazla bir zamanın geçmesi gerektiği ve elimizde bulunan belgelere baktığımızda bu şirketleşme olayının çeşitli nedenlerden dolayı sürekli olarak ertelendiği görülmektedir. Bu durumu imtiyaz sahibi olan Ohannes Samancı 1 Ağustos 1310 (13 Ağustos 1894) tarihli arzında şöyle açıklamaktadır:

Makam-ı Sâmî-i Hazret-i Sadâret-i Uzmâ'ya

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Uhde-i acizaneme i'tâ ve ihsân kılınan Menderes nehri imtiyazının mevki'-i icraya vaz'ı zımnında icab eden şirketin teşkili için meşrût olan müddet Şura-yı Devlet'çe bir daha temdid olunmamak üzere temdid edilmiş ise de müddet-i mezkûre zarfında Panama meselesiyle Londra ve Brüksel intihabât buhranı ve kolera illeti gibi mevâni'-i meşrûanın biri birini takip eylemesinden dolayı icrası değil müşkül nâ-kâbil idüği dahi bedihidir. Sermayedâran ise akdemce icra kılınan keşfiyâtla iktifa etmeyüb takım takım icra-yı keşfiyât lüzumu göstermekte ve bunun icrası ile sermayenin tedariki hayli zamana muhtaç bulunduğundan müddet-i mezkûrenin temdidi hususunu istirhama cesaret eylerim.

İşbû imtiyaz ez-her cihet dil-hâh-ı âliye muvafık yani nehr-i mezkûrun tathiriyle kâbil-i intifâ' olacak bir hale konularak tuğyân-ı miyâhdan dolayı her sene su altında kalan cesim ve bir bataklık teşkil etmiş olması cihetiyle sıhhat-ı umûmiyyeyi ihlâl etmekde bulunan arazinin kurutularak hasılatından ahali ve hazine-i devlet için menafi'-i azime husûle geleceği gibi nehrin etraf ve civarında bulunan arazi dahi irva ve iska olunarak o menfaate matlûb derecede tezyid eyleyeceğinden lütfen haritaların tanzimiyle inşaata mübaşeret için muayyen olan müddetlerin dahi o nisbette temdid olunmak üzere şirketin teşkili için meşrût olan müddetin irade-i seniyyenin şeref-müteallik buyurulduğu tarihden itibaren bir sene temdidi hususuna müsaade-i seniyye-i hazret-i vekâlet-penahilerinin seza-vâr buyurulmasını niyaz ve istirham eylerim.

Ol bâbda ve her halde emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.[11]

Ohannes Samancı'nın arzında birçok uluslararası sorunu ve kolera gibi bulaşıcı hastalıkları bahane etmekle birlikte, şirket oluşturma sorununu çözümleyemediği de anlaşılmaktadır.

Yine bir başka yazıda şu ifadelerle sorun yeniden ele alınmaktadır: "...ameliyyât-ı mezkûre için icab eden sermayenin tamam-ı tedarikine buhran-ı mâlî mâni" olduğundan bahisle "bunun ikmali için ... irade-i seniyye ... tarihinden itibaren bir sene daha mehl verilmesi..." suretiyle şirket oluşumunun, Babıâli Meclis-i Mahsûs'tan gönderilen mazbataya göre, "...ve haritaların tanzim ve i'tâsı müddetlerinin 18 Rebiü'l-Evvel 312 ve 6 Eylül 310 tarihinden ve mütekarribü'l-inkızâ' olan ameliyyâta mübaşeret müddetinin tarih-i inkızâ'sından itibaren birer sene..."[12] denilerek yeniden ileri bir tarihe aktarıldığı anlaşılmaktadır. ■

1. Kanal D, 15 Şubat 1998; Ege TV, 14 Mart 1998; *Söke Ekspres*, 5 Mart 1998.
2. A. Gökbel-H. Şölen, *Aydın İli Tarihi*, c. I, 1936, s. 11.
3. Gürdoğar Sarıgül, "Yüz Bin Kuşun Yuvası", *Atlas*, S. 13 (Nisan 1994), s. 59.
4. Muazzez Deren, "Büyük Menderes (Orta) Vadisinin Coğrafi Tetkiki" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. 4.
5. G. Sarıgül, *age*, s. 68.
6. Mikaşist: belirgin yapraklı, feldispatsız, mikalı ve kuvarslı kristalofiyen kaya.
7. M. Deren, *age*, s. 5-6; A. Gökbel-H. Şölen, *age*, s. 7-11.
8. Nimet Banli, "Büyük Menderes'de Su İşleri (1944 1945)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. 1-21.
9. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, s. 33.
10. A.DVN.MKL. 30-34 (27 S 1307).
11. İrade-Nafıa, 1312 Ra (3).
12. İrade-Maliye, 1317 M (1).

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E

PROBLEMLER, ARAŞTIRMALAR, TARTIŞMALAR

Tarih Vakfı'nın düzenlediği 1. Uluslararası Tarih Kongresi'nde çeşitli disiplinlerden yerli ve yabancı bilim adamları, Osmanlı'nın kuruluşundan günümüze kadarki tarih kesitinde geniş bir yelpazeyi kapsayan konular üzerinde tartıştılar, görüşlerini sundular. Osmanlı-Türk tarihçiliğinin gündemleri, devlet-ekonomi ilişkileri, kimlik arayışı, milletler ve milliyetçilik, kentleşme, kadın hareketleri, emek tarihi gibi önemli ve renkli temalar etrafında yoğunlaşan tartışmalar ilginç sonuçlar verdi. Bu kitap, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihlerinde kritik noktaları vurgulayan bildirilerin kayda geçirilmesi çabasıdır.

viii + 421 s. ISBN 975-333-068-5 2.500.000 - TL

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

HAZİRAN1998 SAYI 9

AYLIK KİTAP VE ELEŞTİRİ DERGİSİ

virgül

9

• TARİHİ ROMAN

A. Ömer Türkeş *Pinhan* ve *Beyazateş Adası*'nı,
Mümtaz Sağlam *1929*'u
Levent Cantek *Semerkant* ve *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah*'ı
Feza Kürkçüoğlu *Kabakçı Mustafa*'yı
Yavuz Yıldırım *Şafakta Yayan Mumlar'ı*
Kaya Şahin ve **Ali Çakmak** *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*'yı konu alan yazılarında hem belli bir ülke yazarının eğilimlerini yansıtmak hem de bizzat edebiyat tarihinin bir parçası olmak bakımından 'tarihi' sayılabilecek romanları değerlendiriyorlar.

• HAYVANLAR VE EDEBİYAT

Ulus Baker hayvanların edebiyatta nasıl belirdiğini ele alan yazısında, evcilleştirilmiş hayvan imgesi yerine Melville'in, Kafka'nın, Jack London'ın, Faulkner'ın metinlerindeki 'vahşiliğe' dikkat çekiyor.
Nurdan Gürbilek ise Bilge Karasu'nun metinlerinde hayvan imgesinin geçirdiği dönüşümleri, çeşitli dönemlerde aldığı biçimleri tartışıyor.

• RESİM

Orhan Koçak yergi ve eleştiri kavramlarının önüne ve arkasına birer soru işareti yerleştirdiğini söylediği **Komet**'in yapıtına ilişkin yeni sorular soruyor.
Emine Bora Özer Kabaş'ın resimlerinde denizin kendinden başka bir orijinalliğe izin vermediğini ileri sürüyor.

• AYRICA

Behçet Çelik *Yeni Edebiyat-Sosyalist Gerçekçilik*'i,
Ahmet Ada *Ayna Sandım Şiiri*,
Hüseyin Köse *Mani Hayy*'ı
Muhsin Kızılkaya *Ölüler Uyumaz*'ı,
Füsun Akatlı *Doğru Türkçe*'yi,
Andrew Rubin *The Dream of the Arabs (Arapların Düş Sarayı)*'nı,
Merve Erol *Bir Erkin Koray Kitabı* ve *Bir Cem Karaca Kitabı*'nı inceliyor...
Marc David Baer yüzyılın başında Türkçe konuşmaya zorlanan Türkiye Yahudilerinin bu politikaya karşı aldıkları farklı tavırları tartışıyor.
Ergin Koparan geçen ay ölen *Suriyeli şair Nizar Kabbani*'nin şiiri ve hayatına ilişkin bilgiler veriyor.
Levent Yılmaz, **Pakize Türkoğlu** ve **Ali Cengizkan** ise değinme ve polemik yazılarıyla *Virgül*'de...

PUSULA YAYINCILIK
Tel: 0.212. 252 42 80 Fax: 0.212. 293 15 44

ORTA ASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR MİRASI VE KLASİK ORTA ASYA TÜRK EDEBİYATI*

ANDRÁS J.E. BODROGLIGETI**

Klasik Orta Asya Türk edebiyatı sekiz buçuk asırdan beri Orta Asya Türk halklarını Araplara ve İranlılara karşı Türk, Şiilere karşı Sünni olarak tanımlamaya hizmet etmiştir. Doğuşu ve gelişimi İslamın dini-siyasi-kültürel ortamında Türke has bir edebi ifade aracı yaratıp geliştirmeye ve bunun tanınmasını sağlamaya dönük bilinçli gayretlerin sonucudur. Bu edebiyat çifte rol üstlenmistir: Birincisi, Kur'an dili olarak Arapçanın sahip olduğu üstünlüğün teşvik ettiği Araplaşmaya ve gerek Türklerle İranlılar veya Tacikler arasındaki yakın ilişkinin gerekse İran edebiyatının itibarının yol açtığı Farsçanın çok katmanlı ve alabildiğine yaygın etkisine karşı kültürel bir mevzi oluşturmaktır. İkincisi ise, Türklerin ortaya koyduğu bir İslam edebiyatı olarak kendine özgü değerleri üretmek ve onları Türk halkına taşımaktır. Bu edebiyat çerçevesinde ortaya konan eserler boy, lehçe ve coğrafya sınırlaması olmaksızın Türk halklarının ortak malıdır. Müslüman Türk kimliğini koruma uğruna verilen kesintisiz mücadele ve daha yüksek insani değerlere ulaşma peşindeki sürekli arayış klasik Orta Asya Türk edebiyatına uzun bir ömür bahşetmiş ve onu Türk kültür mirasının haznesi yapmıştır.

20. yüzyılda milli şuurun tırmanışa geçmesiyle birlikte Özbekler, Kırgızlar ve Orta Asya'daki diğer Türk kökenli milletler bu klasik edebiyatı kendi edebiyat geleneklerinin bir parçası saymaya başlamışlardır. Söz konusu edebiyatın araçlarını kullanmışlar, özlemlerini yaşatmışlar; fikir, tema veya ilham devşirmek için ona yönelmişlerdir. Değişmekte olan içtimai, iktisadi ve siyasi şartlarda bile milli kültürlerinin gelişiminde klasik mirasları hayati bir rol oynamaya devam etmiştir.

Son 10-15 yıldır, Orta Asya Türk milletleri kendi milli kimliklerini ön plana çıkarma çabalarında klasik edebiyat geleneklerine giderek artan bir ilgi göstermektedirler. Klasik formlar, özellikle gazel, murabba', muhammes ve manzum destan, geleneksel muhteva ve ifade araçlarıyla sıkça kullanılmaktadır. Orta Asya tarihinde isim yapmış ilim adamları, sanatçılar, edebi ve siyasi şahsiyetler her türün -roman, hikâye, piyes, destan ve lirik şiir- kahramanları yapılmışlardır. Milletinin geçmişiyle gurur duyan, başarılarına büyük değer veren ve sahip olduğu geleneğin işlenmesini talep eden yeni bir yurtseverlik türü ortaya çıkmaktadır. Bu, beraberinde anavatan kavramının soyut, her şeyi kucaklayan niteliğini yitirmesini getirmektedir. Tarihi olayların veya büyük şahsiyetlerin -doğdukları, yaşadıkları ve gömüldükleri yerler olmaları yüzünden- üne kavuşturduğu Orta Asya bölgeleri anlamına gelmeye başlamaktadır. Kişinin vatanına duyduğu sevgi; şehirlerine, dağlarına, vadilerine, nehirlerine veya halkına olan bağlılığı üzerinden gitgide daha fazla ifade edilmektedir. Geleneksel ahlaki değerler de bariz bir şekilde eski itibarına yeniden kavuşmaktadır. Aynı zamanda, edebi ifade tonu ile tema seçimi ve onları işleme tarzı daha kişisel olmaktadır.

Özbek yöresine ait üç çağdaş şairden alıntı yaparak yeni edebiyat ortamını resmetmeye çalışacağım: Memlekete bağlılık, mahalli geleneğin değeri ve bu geleneğin hayatiyetini sürdürmesinde şaire düşen görev Şükür Kurbanov'un "Temur Melik" (*Şarq Yulduzi* 1979: 5/132) adlı destanında şu satırlarla dile getirilmektedir:

1. Hâr qisim tupråqning öz dâstâni bâr,
   Hâr qisim tupråqni oqımâq dârkâr.
2. Hâr qisim tupråqni oqıy âlmasak
   Ilm-irfân bekâr, şâirlik bekâr.
3. Cahânda tupråq köp, hämmâ yâq tupråq
   Birinning dâstâni biridin hobrâk.
4. Âna-yurt tupråğin oqıy âlmasak,
   Âdamlik hâm bizgâ bekârdir birâk...

1. Her bir toprağın kendi destanı var,
   Her bir toprağı okumak gerek.
2. Her bir toprağı okuyamıyorsak,
   İlim-irfan beyhûde, şairlik beyhûde.
3. Cihanda toprak bol, her yan toprak,
   Her birinin destanı öbüründen iyi.
4. Vatan toprağını okuyamıyorsak
   İnsan olmamızın ne anlamı var ki...

---

* 5-14 Ocak 1985'te Moskova'da düzenlenen ve K. Kaşçanov ile E. Kerimov'un tartışmacı olarak katıldığı "Edebiyat ve Milli Kimlik: Sovyet Orta Asya Milletlerinin Edebiyatı" konulu Sovyet-Amerikan sempozyumuna bildiri olarak sunulan bu makale *Eurasian Studies Yearbook (Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook)* 66 (1994)'ten çevrilmiştir.

** Kaliforniya Üniversitesi (UCLA) Yakın Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü Türklük Çalışmaları Programı Başkanı.

Çağdaş kuşağın klasik Orta Asya Türk edebiyatıyla bağlantısına Namanganlı şair Roza Şakirova'nın "Bul Keçâ" (Bu Gece) adlı şiiri bir örnektir (*Şarq Yulduzi* 1982: 3, s. 138):

1. Qatrâ şâbnâm indi közgâ, men pärişân bul keçâ
   Külmägäy handân läbim, köngildä äfgân bul keçâ.
2. Dâvridin dâd aylab ötgân ul Üvâysiy, Nâdirâ,
   Kämtärin külbâm içidä boldi mehmân bul keçâ.
3. Takdira lâ'nât tâşin âtgân garib Mahzünâ hâm
   Qâra ötmiş kulfâtidin âytdi dâstân bul keçâ
4. Men bahtu dâvlätim hâm sevgilim şe'rdir debân,
   Tânhâ ötgân Zebunnisâ hâm hamâyan bul keçâ
5. Tinglädim fâryâdlarni közde yâş, köngildä gam
   Lek özimning hürligimdan bâşim âsmân bul keça.
6. Âtdi tâng, ketdi ular singib qarâ tın bağridä,
   Etdiler bir nurli tângni mengä ehsân bul keçâ.

1. Gözlerimden yaşlar süzülüyor, perişanım bu gece,
   Şen dudaklarım gülmüyor, gönlüm mahzun bu gece.
2. Çağlarından yakınan Üveysî ve Nadire
   Misafir oldular fakirhaneme bu gece.
3. Kötü kaderine lanet taşları yağdıran garip Mahzune de,
   Istırap dolu geçmişini anlattı bana bu gece.
4. Şiir bahtu devletimdir, sevgilimdir diyen,
   Kimsesiz Zebunnisa da teşrif etti bu gece.
5. Dinledim feryatlarını, gözümde yaş, yüreğimde gam,
   Lakin hür olduğumdan başım asuman bu gece.
6. Tan yeri ağardı ve onlar kayboldu karanlığa karışıp,
   Bana pırıl pırıl bir şafak sundular bu gece.

Şairler kendi özlem ve hedeflerini sık sık klasik selefleriniknileriyle özdeşleştirmektedirler. Turab Tola buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. "Şükür Burhanovg"a (Şükür Burhanov'a) şiirinde çağdaş klasik Orta Asya Türk şairlerinin ülkelerine ve halklarına yönelik tutumlarındaki fıtrî benzerliği betimlemektedir (*Şarq Yulduzi* 1982: 8, s. 11).

1. Hämmämiz hâm zâtân cindek şâirmiz,
   Âzginä Navâiy, âzginä Mäşräb.
2. Muşâirä âni hâzir-nâzirmiz
   Qalbimiz qatidä ikki bäyt asrab.
3. Âzginä dilâfgâr Nâdirâbegim,
   Âzginä Furqätmiz, âzginä Hamza.
4. Şundân kelär dâim seni küylägim,
   Şundân koşiğimdä gâh mung gâh gamzä.
5. Şundân cindek Gafur, cindek Âlimcân,
   Cindek Şayzâdamiz, âzginä Kahhâr.
6. Şundân käftimizda, bamisâli nân,
   Yurtimiz hämişä aziz vä dildär.
7. Uni sevmâk özi gözäl vä dilbar,
   İmânimiz bütün, âmândir şuur.
8. Âzginä mehrdän tâvlänib dillär
   Âzginä Abrârmiz, âzginä Şükür.

1. Hepimiz bizzat biraz şairiz,
   Biraz Nevâî, biraz Meşreb.
2. Muâşere anında hazır ve nazırız,
   İki beyit büyüyor yüreğimizde.
3. Istırap dolu kalbiyle bir parça Nadire,
   Bir parça Furkat'ız, bir parça Hamza.
4. Bu yüzden dilimden düşmüyorsun hiç,
   Bu yüzden şarkılarımda kâh hüzün var kâh gamze.
5. Bu yüzden bir parça Gafur'uz, bir parça Alimcan,
   Bir parça Şeyzade'yiz, bir parça Kahhar.
6. Bu yüzden avucumuzdaki ekmek misali,
   Yurdumuz hem azizdir, hem sevgili.
7. O güzel dilberi sevmek için
   İmanımız tam, şuurumuz diri.
8. Bir parça şefkâtle tava gelmiş gönlümüz
   Bir parça Ebrar'dır, bir parça Şükür.

Metin neşriyatı, tercüme ve tenkidi çalışmaların gösterdiği gibi, gerek Rus gerekse Rus olmayan Sovyet bilim adamları da -edebiyat tarihçileri, dilbilimciler, dilciler- Orta Asya Türk edebiyatına gün geçtikçe artan bir ilgi duymaktadırlar. Yakın bir geçmişte Yusuf Balasagunî'nin *Kutadgu Bilig*'inin eksiksiz bir çevirisi yayımlanmıştır (*Balasagunskiy* 1983). "Klasik Tarihi Miras" başlığıyla ve iki dilde -Rusça ve Özbekçe- yayımlanan bir dizi Hâfız, Hârizmî, Ali Şîr Nevâî, Zahirüddin Bâbür, Şah Meşreb, Nadire ve Cihan Hatun Üveysî gibi klasik Orta Asya şairlerinden en tipik olanlarının eserlerinden seçmeleri içermektedir. Dizi -başta Marat Nurmuhamedov, Aziz Kayumov, Abdulkadir Hayıtmetov olmak üzere- önde gelen bilim adamlarının gözetiminde çıkarılmaktadır. Klasik geçmişe karşı duyulan bu gitgide gelişen ilgi klasik edebiyat geleneğinin Orta Asya Türklerinin kültürel mirasının devredilemez bir parçasını oluşturduğunun tanınmasından kaynaklanmaktadır.

Söz konusu eğilim birtakım meseleleri de beraberinde getirmektedir: Klasik Orta Asya Türk edebiyatı dediğimiz varlık tam olarak nedir? Temel özellikleri nelerdir? Bu edebiyat Orta Asya Türklerinin kültürel mirasına gerçekten ne gibi bir katkıda bulunmuştur? Bu mirasın en az beş millet tarafından paylaşılmasının ortaya çıkardığı sorunların çözümleri nelerdir?

Burada ben bu meselelerden bazıları üzerinde duracağım. Klasik Orta Asya Türk edebiyatının kısaca ana hatlarını çizmeye, özelliklerini belirtmeye, Orta Asya Türklerinin kültür hayatındaki payı ve önemiyle milli kimlik bakımından taşıdığı imkânlarını değerlendirmeye ve nihayet tek tek milletlerin edebiyat tarihindeki yerini incelemeye çalışacağım.

Klasik "Orta Asya Türk edebiyatı" terimini 11. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya Türkçesiyle yazılmış her türden eseri içine alacak şekilde geniş bir anlamda kullanacağım.

Yukarıda ifade edildiği gibi klasik Orta Asya Türk edebiyatı mahalli ve kabilevi lehçelerin üzerinde yer alan aşağı yukarı ortak bir dilde Orta Asya Türklerinin vücuda getirdiği edebiyattır. Karahanlı, Hârizm ve Çağatay terimleri bu en itibarlı Orta Asya Türk lehçesinin art arda gelen safhalarını işaret etmektedir. Bu edebi dilin Orta Asya'nın muhtelif Türk halkları tarafından anlaşılabilirliğini üç unsur temin etmiştir:

1) Ortak din-kültür zemini; 2) ortak dil yapısı ve kelime muhtevası; ve bilhassa, 3) Arapça-Farsça yazı yöntemi.

Geniş anlamıyla klasik Türk edebiyatı; avama hitabeden (basit-üslûplu) çalışmalardan incelikli

(yüksek-üslûplu) sanat eserlerine kadar, değişik tabakalardan oluşmaktadır. Birinci tür eserler daha geniş bir yayılıma ve halkın daha büyük bir kesimi üzerinde doğrudan etkiye sahipken, ikinci tür eserler daha küçük bir aydın okuyucu kesimiyle sınırlıdır. Bu üslûp seviyelerinden hangisine ait olursa olsun şekil ve muhteva ağırlıklı tarihi çözümleme çalışmaları da eşit derecede öneme sahiptir.

Klasik dönemde Orta Asya Türkleri arasındaki edebiyatın basit seviyeli olması klasik Türkçe eserlerin yayılımını büyük ölçüde belirlemiştir. Elyazmaları, kendi başına ya da mektepler hesabına çalışan yazıcılar tarafından istinsah ediliyor ve ilgili kişilere veya medreselere satılıyordu. Okuryazar kesim bu eserlerin kendilerine okunduğu kitleye nazaran çok daha sınırlıydı. Yazarlar hitap ettikleri okuma yazması olmayan kitleyi düşünerek -şiir dışında kalan çalışmalarda bile- halk onları ezberleyebilsin ve daha sonra başkalarına aktarabilsin diye metrik biçimleri kullanmışlardır; bu da sözlü aktarım zincirini harekete geçirmiştir. Şu veya bu şekilde ağızdan ağıza yayılan eserler hatırlandığı şekliyle tekrar yazıya geçirilmiştir; çok tutulan çalışmaların sayısız farklı varyanta sahip olmasının sebebi budur.

Matbaa nispeten geç bir tarihte, 19. yüzyılın başlarında, yani klasik Türk edebiyatının son safhasında girmiştir. Eserlerin büyük bir kısmı bize elyazması olarak ulaşmıştır. Elyazması eserlerin sayısı, özellikle hangi şartlar altında hayatta kaldıkları düşünüldüğünde, hayli fazladır. Dünyanın dört bir yanındaki şahsi veya genel kütüphanelere yayılmış durumdadır. Bugüne kadar bilinen Türkçe elyazmalarının yaklaşık yüzde 65'i henüz neşredilmemiştir.

Bu edebiyatın malzeme içeriği konusunda elimizde, biri Köprülü'ye ("Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, c. III, s. 270-323) diğeri ise J. Eckmann'a ("Die Tschagataische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, c. II, 1965) ait iki ayrıntılı filolojik araştırma bulunmaktadır. Müteakip satırlarda ben sadece Orta Asya Türklerinin edebiyatı ve edebi hayatının temel özelliklerini resmeden ya da ana eğilimlerini gösteren eserlere dikkat çekeceğim.

Her şeyden önce, Türk edebiyatının kökenleri uzak geçmişte yatmaktadır. Onun ilk işaretlerini Orhun Yazıtlarında ve eski Uygur elyazmalarında görüyoruz. Klasik Orta Asya Türk edebiyatı 11. yüzyılda Karahanlı imparatorluğu topraklarında şaşılacak derecede yüksek bir seviyeyle ortaya çıkmıştır. Had safhada önemli iki eser -Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i (1069, tenkitli nşr. Arat 1947) ve Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugat-it-Türk*'ü (1073)- yalnızca dört yıl arayla vücuda getirilmiştir.

6645 satırlık didaktik-sıkı ahlakçı bir şiir olan *Kutadgu Bilig* hayli etkileyici bir üslûpla kaleme alınmıştır. "Türklerin Şahnâme'si" diye de anılan bu eser gerek halk edebiyatından, gerek bilge kişilerden, gerekse hâlâ bizce meçhul olan başka eserlerden pek çok alıntı ihtiva etmektedir. Ziyadesiyle gelişkin ve renkli bir çağdaş edebi kültürü yansıtmaktadır.

Fuzuli

Türk lehçelerini muhtevi Arapça bir bağlam sözlüğü olan *Divanü Lugat-it-Türk* Türk dilleri üzerine yapılmış ilk büyük sözlük çalışmalarından biridir. İçindeki kelimeler Türk halk edebiyatından (atasözleri, şarkılar, deyimler) örnekler verilerek Arapça izah edilmektedir.

Kutadgu Bilig ve *Divanü Lugat-it-Türk* göstermektedir ki:

1) Türk halk edebiyatı çok zengindir;

2) Bu halk edebiyatı incelikli edebiyatla yan yana, hatta iç içe yaşamıştır;

3) Bir sözlükteki kelimeler veya didaktik-felsefi bir eserdeki ince noktalar en güzel şekilde halk edebiyatından alıntılarla izah edilebilmektedir.

Halk edebiyatı ile incelikli edebiyat arasındaki yakın ilişki ve bu ilk eserlerde gözlemlediğimiz belli bir amaç gözeterek kelime hazinesini işleme faaliyeti klasik Türk edebiyatının daimi bir özelliği olarak kalmış olup çağdaş Orta Asya edebi dillerinde hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Klasik Türk edebiyatının Karahanlı dönemi daha kısa, fakat eşit derecede önemli bir eser olan üçüncüsünü, Edib Ahmed Yükneki'nin -genel bir

hayat tasavvuru kazandırmaya matuf dini metinlerden oluşan- *Atabetü'l-Hakâyık*'ını (tarihsiz) üretmiştir (tenkitli nşr. Arat 1951, Soper'in İngilizce çevirisi baskıda). Genel havası, konuların seçimi, dile getirdiği görüşler yazarın *Kutadgu Bilig*'e aşina olduğunu göstermektedir.

Atabetü'l-Hakâyık ve *Kutadgu Bilig*'in ayırt edici özelliği, Hârizm veya Çağatay devrine ait birtakım çalışmalar gibi, Farsça veya Arapçadan yapılan uyarlamalar değil, özgün eserler olmalarıdır. Dilleri, geç dönem Uygurcasından bariz izler taşıyan, daha eski bir yapıya sahiptir. Üslûpları buyurgan bir biçimde didaktik, işledikleri konular günlük hayattan alınma ve evrensel bir niteliğe sahiptir. Genelde klasik Türk edebiyatının bir karakteristiği olan bu didaktik üslûp çağdaş Orta Asya edebiyatları tarafından tevarüs edilmiştir.

Hârizm devrinin ilk zamanlarına kadar devam eden, en azından aydınlar arasında gördüğümüz, Araplaşma eğiliminin aşikâr bir şekilde kendini hissettirdiğini daha Karahanlılar döneminde gözlemleyebiliyoruz. Arapça öğrenimini, her ikisi de klasik Türkçenin en önemli metinlerinden olan iki kitap teşvik etmiştir. Biri Ebu'l-Kasım Mahmud bin Ahmed ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i, diğeri ise Türkçe ve Farsça satır arası tercümeleri ihtiva eden Arapça Kur'an nüshaları.[1] Her ikisi de Karahanlı ve Hârizm devirleri boyunca had safhada rağbetteydi. 500 sayfa hacminde, dille ilgili bir elkitabı olan *Mukaddimetü'l-Edeb* sözlük malzemesini kısmen nesne öbekleriyle ve kısmen de, görece daha az miktarda, gramer tasnifleriyle vererek okuyucuya Arapça öğretmeyi amaçlamaktadır. Bu eserin dayandığı fikir olan, bir dili bilmek demek kişinin o dilin kelime malzemesini bilmesi demektir anlayışı klasik Türk edebiyatında sözlüğün sahip olduğu önemin bir başka göstergesidir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in bazı nüshalarında Arapça kelime malzemesi talebelerin kendi anadillerinde yazdıkları şerhlerle verilmektedir. Bu yüzden biz Farsça, Türkçe, Moğolca ve hatta Hârizm Farsçasıyla yazılmış şerhlere sahibiz. Bu şerhler dolayısıyla *Mukaddimetü'l-Edeb* sadece klasik Türkçenin değil, klasik Farsça, klasik Moğolca ve Hârizm Farsçasının da en önemli sözcük kaynaklarından biridir.

Türkçe ve Farsça satırarası Kur'an tercümeleri de, esasen, "Allah'ın kelâmı"nı ihtiva eden metin aracılığıyla Arapça öğretmek için hazırlanmış elkitaplarıdır. Kesintisiz süren bu Türkçe ve Farsça Kur'an tercümeleri yaygın kanaatin aksine, Kutsal Kitab'ın bu dillerde karşılığını üretmek için hazırlanmış tercümeler değildir. Satırarası tercümelerin amacı tamamen didaktiktir: Talebe Kur'an'ı Arapçasından ezberlerken Türkçe ve Farsça düşülen notların yardımıyla içindeki Arapça kelime ve ibarelerin anlamını öğrensin! (Bodrogligeti 1978). Bu türden Kur'an nüshaları klasik Türkçe çalışmaları için diğer bir önemli sözcük kaynağını oluşturmaktadır.

Söz konusu sahada görülen Araplaşma havas tabakasının ilminin artmasına ve Arapça dini edebiyatın yaygınlaşmasına yol açmıştır, fakat bu durum ne Türkçeyi gölgelemiş, ne de klasik Türk edebiyatının gelişimini engellemiştir. Bu dönemde pek çok Arapça kelimenin Türkçeye geçtiği doğrudur, ama bu ödünç unsurlar Türkçe sözlüğün sözcük zenginliğine ve semantik farklılığına katkıda bulunmuşlardır.

Derviş edebiyatının Orta Asya'da etrafı sarmaya başlaması da yine Karahanlılar dönemine denk düşmektedir. Ahmed Yesevî'nin (ö. 1166) başlattığı ve en iyi şekilde yine onun temsil ettiği bu tür; dini eğitimin, kendini dine adamanın, ahlaki arınmanın hayli rağbet gören bir vasıtası olmuştur.[2] Ahmed Yesevî'nin klasik dönem boyunca pek çok müridi vardı. En ünlüleri Hakim Ata (Hicri 6. yüzyılın ikinci yarısıyla 7. yüzyılın birinci yarısı arasında bir zaman diliminde yaşamış), Ubeydullah (ö. 1535), Şah Meşreb Namanganî (1657-1711) ve Sûfî Allah-Yar'dır (ölüm tarihi 1720-1723 arasında). Bunlar eserlerini halk şiirine çok yakın bir dille kaleme almışlardır.

Hârizm devrinde, yani 13. yüzyılın ortalarıyla 15. yüzyılın başları arasında, klasik Türk edebiyatı yeni boyutlar kazanarak daha geniş topraklara yayılmıştır. Kültürel merkezler şimdi daha güneye kaymış ve Fars edebi kültürüyle yakın temasa geçmiştir. Gerek Fars edebiyatının itibarı, gerekse Türkçe ve Farsça konuşan halkların birbirleriyle günlük alışverişi sayesinde Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisi doğrudan ve yaygın olmuş, Türk dili ve edebiyatının bütün alanlarında esaslı değişimlere yol açmıştır. Daha önceki dönemlerde Farsçanın etkisi genellikle olumlu ve uyarıcı olmuştu. Sonraları ise, özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aşırı bir hal almış ve Mir Ali Şîr Nevâî ve Zahirüddin Bâbür gibi bazı Orta Asya aydınlarının tepkisini çekmiştir.

Mu'înü'l-Mürîd (aş. bk.) gibi Hârizm devrinin ilk zamanlarına ait eserler de, *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakâyık*'ta olduğu gibi, yine aynı özlü ve düzenli ifadeye ve genellikle yerel Türkçe sözcüklere sahiptir. Bununla birlikte, Hârizmî'nin *Gündoğumu Kasidesi*, *Muhabbetnâme*'si ve Hucendî'nin *Letâfetnâme*'si gibi geç Hârizm devri çalışmaları tabii ki dil, üslûp ve nazım tekniği bakımından aşikâr Farsça nitelikler arzetmektedir. Farsça edebiyatın etkisi klasik Orta Asya Türk nazım ve nesri arasında kelime ve üslûp bakımından bir farklılığa yol açmıştır. Şiir dili, daha girift bir gramere sahip olan Arapça ve Farsçadan ödünç almayı tercih eder ve daha dolaylı bir ifade kullanırken, Türkçe nesir - Nevâî ve birkaç bazı yazarınki hariç- az ya da çok Türkçe sözcük, basit bir gramer ve doğrudan bir ifade biçimi kullanmıştır. Nesir ve şiire ilişkin bu farklı uygulamayı çoğu kez bir ve aynı eserde gözlemlemek mümkündür. Mesela, Seyf-i Sarâyî'nin Sadî'den yaptığı *Gülistan* uyarlaması hem basit nesir parçalarından, hem de yüksek üslûplu şiirlerden oluşmaktadır.

Hârizm devrinin ilk zamanlarında kaleme alınan eserler özü itibariyle -halkı Allah'a karşı vazifeleri

konusunda bilgilendirmeyi ve uyarmayı hedefleyen- dini bir mahiyet arzetmektedir. Baba İslam'ın *Mu'înü'l-Mürîd*'i (1313) müridlerin kullandığı Orta Asya Türkçesiyle yazılmış ilk kapsamlı dini elkitabıdır. İslamiyetin her yönünü - müminlerin Allah'a karşı görevlerini (ibâdât), diğer Müslüman kardeşleriyle ilişkilerini düzenleyen kuralları (mu'âmelât) ve Sûfî hayat tarzının temel düsturlarını (tasavvuf)- ele alır. Peygamberlerin hayatlarıyla ilgili kıssaları içeren Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiyâ*'sı (Gronbech 1948) ile Hz. Muhammed'in, dört halifenin, dört mezhep imamının hayat ve fiillerinin bir hikâyesinin yanı sıra faziletler ve dalaletler üzerine bir değerlendirmeyi içeren Mahmud bin Ali'nin *Nehcü'l-Ferâdis*'i (tıpkıbasım Eckmann 1956) bu dönemde vücuda getirilmiş ve Orta Asya Türkleri arasında çok tutulmuştur. *Mu'înü'l-Mürîd*'in (elyazması 199v:6 ilâ 201r:15 arası) sonuna eklenmiş Baba İslam'ı öven hikâye ve Hüsam Kâtib'in Hz. İsa'yı[3] anlatan *Kıssa-i Cümcüme Sultan*'ı peygamberler, veliler ve şeyhler hakkında Orta Asya Türkçesiyle kaleme alınan dini menkıbeler sahasında yeni bir türün başlangıcını işaret etmektedir.

Ali Şîr Nevâî ve Hayretü'l-ebrar adlı eserinden bir minyatür.

Din-dışı edebiyat Hârizm devrinin ikinci yarısında başlamıştır. Hârizmî'nin *Gündoğumu Kasidesi* (Seyf-i Sarâyî'nin antolojisinde, 181r:8 ilâ 181v:4 arasındaki satırlar, krş. Bodrogligeti 1963) ve *Muhabbetnâme*'si (tenkitli nşr. Necib 1961) bilinen ilk örneklerdir. *Muhabbetnâme* (krş. Necib 1961: 15) Klasik Orta Asya Türkçesinde yeni bir tür olan, lirik bölümleri kuvvetli bir methiye biçiminde sona eren nâmeyi getirmiştir. Hucendî'nin *Letâfetnâme*'si (tenkitli nşr. Fazılov 1976), Ahmed Mirza'nın *Taaşşuknâme*'si ve Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'si Hârizmî'nin eserinden esinlenmiştir. Başlangıçta bu tür, Farsçanın güçlü tesiri altında kalmıştır[4] -en azından *Muhabbetnâme*'nin üç bölümü ve sonuna eklenmiş olan hikâye Farsça kotarılmıştır- fakat *Taaşşuknâme* ve özellikle *Dehnâme* özgün Türkçe eserlerdir.

Seyf-i Sarâyî *(Gülistan bi-t-Türkî*, 1391, elyazması Leiden, Üniversite Kütüphanesi, tenkitli nşr. Bodrogligeti 1969) ve Kutb (*Ferhâd ve Şirin*, 1341 veya 1342, Zajaczkowski 1958) tarafından yapılan ilk uyarlamaların da gösterdiği gibi, Sa'dî'nin *Gülistan*'ı ve Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şirin*'inin tutulması giderek artan Farsça etkisinin başka bir göstergesiydi. Fakat bu çalışmalar bile Farsça örneklerin körü körüne taklidi değildi: Seyf *Gülistan* uyarlamasında kendi şiirlerini kullanmış, birkaç hikâyeyi değiştirmiş veya dışarda bırakmış ve Hint masallarından en azından birini (elyazması 95r:8 ilâ 95v:11 arası) tanıtmıştır. Kutb, Nizâmî'nin menkıbesinin temasını değiştirmiş ve onu kendisine ait fikirlerle doldurmuştur.

Yusuf kıssasının bilinen ilk Orta Asya uyarlaması olan Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*u[5] bu döneme aittir. Bu eser çok tutulmuş ve daha sonraki şairlere aynı temada eserler ortaya koyma arzusu aşılamıştır.

Hârizm devrinde Klasik Orta Asya Türk edebiyatı Mısır'daki Memlük sarayında da neşvünema bulmuş ve Hârizm ya da Altın Orda topraklarında tahsil gören yazarların çoğu son derece önemli dini ve din-dışı eserler vermiştir (bkz. Eckmann 1964 ve Bodrogligeti 1962). Yukarıda zikredilen Kutb'un *Ferhâd ve Şirin*'i ve Seyf'in *Gülistan bi-t-Türkî*'si burada kotarılmıştır. Seyf-i Sarâyî bilinen ilk Türkçe şiirler antolojisi olan eserinde, aldığı her şiire bir nazîre yazmıştır. Ayrıca kendisine ait birkaç şiir eklemiştir ki onlar arasında çağının muhtelif şair türlerini tasvir eden kısa bir mesnevî de yer almaktadır (elyazması 185v:3 ilâ 185v:10 arası; bu şiirin bir tahlili için bkz. Bodrogligeti 1963: 252-253). Antolojisi kısa olmakla birlikte Orta Asya'nın Türk bölgelerinde 14. yüzyıldaki edebiyat ve edebî hayat hakkında bir fikir vermektedir.

Nazîre ilk kez Seyf'in antolojisinde karşımıza çıkmaktadır. Kısa bir süre sonra da Orta Asya Türk edebiyatında adamakıllı rağbet gören bir tür olmuştur. Nazîreler gösteriyor ki en değerli şiir nitelikleri zengin bir sözcük çeşitliliğinin yerli yerinde kullanılabilmesi, aynı fikri veciz bir teşbihle aktarabilme yeteneği ve şiir yazma sanatındaki kıvraklıktı. Nazîre daha sonra, özellikle Fars edebiyatının itibarının Timurluların kültür merkezlerindeki şairlerin meydan okumasıyla gitgide daha fazla karşı-

laştığı Çağatay edebiyatının altın çağında büyük bir teveccühe mazhar olmuştur.

Çağatay devrinin ilk safhasına denk düşen onaltıncı yüzyılda tasavvuf terimlerini bol miktarda kullanan gerek coşkuya gerekse övgüye dayalı pek çok Farsça gazel uyarlaması ortaya çıkmıştır. Lutfî (1366-1462), Gedâyî (1405-1492, tenkitli nşr. Eckmann 1971), Sekkâkî ve Atâî'nin *Dîvân*'ları bu türün yüzlerce örneğini sunmaktadır. Uzun süre Fars edebiyatında olduğu gibi burada da vurgu hakikidini tecrübe veya sahih sûfî ilham üzerine değildir. İslami edebi ifade ve üslûba sahip lirik şiirler gibi bunlar da başkalarının huzurunda veya tek başına ezberden okunan dini metinlere uygun düşmekte ve hatta sırf bu yüzden bile yazılabilmekteydiler. Ne var ki, yaşayan bir dini öğreti olarak tasavvufun propagandasını yapmamışlardır. Bu şairler için sûfiyâne şiir, kelime bilgilerini, tasavvufi mecazları kullanmadaki maharetlerini Arapça-Farsça şiir yazma sanatının dahili ve harici usûllerini uygulamadaki ustalıklarını gösterdikleri bir sahaydı.

15. yüzyılın ilk yarısı gibi erken bir tarihte klasik Orta Asya Türk edebiyatında, muhtemelen sürekli yayılmakta olan Farsçanın etkisine bir tepki olarak, iki yeni akım ortaya çıkmıştır: Birisi yukarıda zikredilen Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'sinde ve araya muhtelif şiirler serpiştirdiği bir mensûr eseri olan *Beng ü Çağır*'ında görüldüğü gibi daha az süslü bir dille, alışılmış ölçülerin nispeten dışındaki konuların kullanılmasıdır (Rusça tercüme ve tıpkıbasım Rüstemov 1963). Diğer yeni eğilim ise Farsçaya karşı bir edebi dil olarak üstünlük kurmasını sağlamaya dönük bir çabayla Türkçenin titiz bir şekilde işlenmesidir.

Timurlular zamanında bu gayretler ve bu gayretlerin eşliğindeki yüksek üslûplu Çağatay edebiyatı hem çağdaşları, hem de kendinden sonra gelen kuşaklar üzerinde büyük bir etki sahibi, mütebahhir, çok yönlü ve gayet üretken bir yazar olan Mir Ali Şir Nevâî'nin (1441-1501) eserlerinde doruğa ulaşmıştır. Zengin bir sözcük dağarcığı ve düzenli, güçlü bir gramatik ifadeye sahip dille manzum ve mensur muhtelif türlerde ve hayli çeşitli konularda eserler vermiştir. Mir Ali Şir Nevâî ansiklopedik bilgiyi geniş alanlara yayan çalışmalar ve din, dünya görüşü, sosyal hayat, dil, edebiyat, nazım tekniği ve tarih gibi evrensel konuları inceleyen eserler bakımından kendi çağını hazır bulmuştur. Onun en iyi çalışmaları bu türden eserlere dahildir: Dini, ahlaki ve içtimai konular hakkında özlü bilgiler içeren kitabı *Hayrâtü'l-Ebrâr*'ı; Orta Asya Türkçesiyle yazılan ilk Fars ve Türk şairler bibliyografyası olan *Mecâlisü'n-Nefâis*'i; nazım formlarını ve vezin tekniğini incelediği *Mîzanü'l-Evzân*'ı (tenkitli nşr. Sultanov 1949); velilerin hayat hikâyelerini ele alan *Nesâimü'l-Mahabbet*'i (tenkitli nşr. Eraslan 1979); dilin önemi ve Türkçe sözlüğün Farsçaya karşı üstünlüğünü işlediği *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'i (tenkitli nşr. Devereux 1966) ve değişik mesleklerden insanların iyi ve kötü niteliklerine ilişkin bir tartışmayla tasavvufun temel ilkelerini vuzuha kavuşturmaya çalıştığı *Mahbûbu'l-Kulûb*'ü (tenkitli nşr. Kononov 1948).

Nevâî'nin *Dîvân*'ları ve *Hamse*'sinin destansı şiirleri de -özellikle *Ferhâd ve Şirin*'i ile *Leylâ ve Mecnûn*'u- çok tutulmuş ve klasik Türk edebiyatı üzerinde sürekli bir etkiye sahip olmuştur.

Nevâî'nin çalışmaları yalnızca Asya'da değil, Azerbaycan, İran, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğunda da takdir edilmiş, üzerinde çalışılmış ve taklit edilmiştir.

Nevâî'nin Orta Asya'da model oluşturduğu edebi hayat olumsuz iktisadi ve siyasi şartlar yüzünden kendisinden sonra aynı canlılıkla devam etmemiştir. Bununla birlikte, eskiden beri süregelen veya yeni ortaya çıkan kültürel merkezlerde büyük öneme sahip çalışmalar vücuda getirilmiştir. Hindistan'da, Büyük Moğol İmparatorluğunun kurucusu olduğu gibi, benzersiz bir şair ve yazar olan Zahiruddin Bâbür (1483-1530) *Bâbürnâme* diye de bilinen meşhur hatıratı *Vakâ'i-i-Bâbür*'ü (İngilizce tercüme ve dizin Beveridge 1905) yazmıştır ki bu eser Orta Asya tarihi için paha biçilmez bir kaynak oluşturmuştur. Yine onun aruz tekniği üzerine yazdığı *Muhtasar fi'l-Arûz* halk edebiyatında kullanılan Türkçe nazım şekillerine ilişkin bir tartışmayı içerdiğinden önemlidir (tıpkıbasım, giriş ve dizin Stebleva 1972). Ubeydullah'ın aynı isimli eserinden Türkçeye uyarladığı *Risâle-i Vâlidiye*'si Hz Muhammed'in sünnetine nasıl riayet edileceğine dair klasik Orta Asya Türkçesiyle yazılmış en meşhur betimlemedir (krş. Bodrogligeti 1984).

Maverâünnehir'de ülkenin yeni hükümdarı Muhammed Şeybânî (1451-1510) yüzyılın sonuna kadar hâkim olacak bir edebi hayatı başlatan ve rengini belirleyen kişi olmuştur. Şeybânî günümüz Özbekistan sınırları içinde kalan bölgenin ilk Özbek şairidir. Şeybanîlerin edebiyat hamiliği Fars karşıtı bir programın parçasıydı. Şeybânî Sünni din kitabı mahiyetindeki *Risâle-i Ma'ârif*'ini (tenkitli nşr. Bodrogligeti ve Jaeckel, baskıda II) halkını Fars şiiliğinden korumak amacıyla hazırlamıştır. Orta Asya Türkçesiyle yazılmış, bilinen en uzun kaside olan *Bahrü'l-Hüdâ*'sı (elyazması Londra, British Museum, Add 7914, yayımlayan Bodrogligeti 1982) görkemli biçim, etkileyici dil ve zengin dini-felsefi muhtevanın başarılı bir terkibidir.

Şeybânîler rağbette olan derviş şiirine büyük bir teveccüh göstermişlerdir. Muhammed Şeybânî *Risâle-i Ma'ârif*'inde Hakim Ata'nın muhtelif hikmetlerinden alıntılar yapmaktadır (elyazması 3v:6-7 ve 29r:9-30r:11). Devlet adamı ve üretken bir dini telkin şairi olan Ubeydî, Ahmed Yesevî üslûbunda pek çok hikmet vücuda getirmiştir.

Önde gelen temsilcileri Şah Meşreb (1657-1711), Sûfî Allah-Yar, Saykalî ve Huveydâ olan dini edebiyat Buhara'da 17. ve 18. yüzyıllarda Astrahanlılar idaresi altında serpilmeye devam etti. Şah Meşreb'in şiirleri çok meşhurdu. Sûfî Allah-Yar'ın İsla-

mi ahlak ilkelerini işlediği *Sebâtü'l-Acizîn*'i Orta Asya'da en fazla kullanılan elkitapları arasındaydı. Saykalî'nin *Vefâtnâme-i Peygamber*'i ve Huveydâ'nın *Râhat-i Dil*'i dini edebiyatın en meşhur parçalarındandı.

Maverâünnehir'de hüküm süren Şeybânîler döneminde tarihi kayıtlar da yaygın bir türdü. O dönemde vücuda getirilen özgün çalışmalar arasında -her ikisi de Muhammed Şeybânî Han'ın hayat ve fiillerini aktaran- Muhammed Salih'in (ö. 1534, nşr. Vambery 1885 ve Melioranski 1908) *Şeybânînâme*'si ve yazarı bilinmeyen *Nusretnâme* en önemlileridir. Farsçadan tercümeler arasında Ali Yezdî'nin Timur'u anlatan tarihi eseri *Zafernâme* bir dilbilimsel kaynak olarak çok değerlidir.

Orta Asya Türklerinin en meşhur tarihi kayıtları 17. yüzyılda Hîve Hanı Ebu'l-Gâzî Bahadur (1603-1663) tarafından yazılan *Şecere-i Terâkime* (nşr. Kononov 1958) ve *Şecere-i Türk*'tür (nşr. Desmaisons 1871). Birincisi Oğuz Türkmenlerin destansı bir tarihini sunarken, diğeri Şeybânîler hanedanının kökeni ve yönetimini tasvir etmektedir. Bu çalışmalar sadece tarihi kaynaklar olarak değil, dil metinleri olarak da önemlidir: Ebu'l-Gâzî, kendisinin de belirttiği gibi, bütün Türkler anlayabilsin diye açık ve sade bir Türkçeyle yazmıştır.

19. yüzyılın başlarına ait bir diğer meşhur tarihi eser, *Firdevsü'l-İkbâl* Mu'nis Hârizmî (1778-1829) tarafından Hîve'de vücuda getirilmiştir. Hîve Hanlığının tarihi anlatılmaktadır. Eser, yazarın yeğeni şair ve tarihçi Muhammed Mirza Âgahî (1809-1874) tarafından tamamlanmıştır. Âgahî yaşadığı dönemde hüküm süren Hîve Hanlığının saltanat dönemleri hakkında beş kitap daha yazmıştır.

Klasik Orta Asya Türk edebiyatının son safhasının ya da bazen adlandırıldığı şekliyle, geç rönesans döneminin yer aldığı sahne Ömer Han (1810-1822) ve oğlu Muhammed Ali Han'ın (1822-1842) himayesi altındaki Hokand idi. Fazlî'nin *Mecmu'â-i Ömer Han* adlı antolojisi en azından 70'i Ömer Han'ın sarayında yaşayan çağdaşı 75 şairin ismini kaydetmektedir. Bu grup için örnek Nevâî ve Fuzûlî'ydi; gözde türler ise gazel, mesnevî ve onların yanı sıra tuyuğ ve koşuk gibi yerel Türk formlarıydı. Bu şairlerin çoğu iki dilliydi ve Farsça şiirler de yazıyorlardı. Bu dönemin en önemli temsilcileri Ömer Han, Fazlî ve üç kadın şair Nadire, Mahzûne ve Cihan Hatun Üveysî'ydi. Bununla birlikte, klasik formlar gün geçtikçe yerini gerçek hayata ilişkin somut konuları basit bir dille ele alan türlere bıraktı ki bunlar oldukça rağbetteydi. Klasik Orta Asya Türk edebiyatına yabancı olmayan hiciv özellikle çok tutulan bir türdü. Gülhânî'nin *Yapalak-kuş* hikâyesi, Mahmûr'un *Hapalak*'ı ve Mukımî'nin *Tanabçılar*, *Zavodcı Bey* ve *Evliyâ*'sı bu türün en meşhurlarıdır.

Bu, çok kısaca, klasik Türk edebiyatını, diğer bir deyişle Orta Asya Türk milletlerinin edebiyat geleneklerini oluşturmaktadır. Söz konusu geleneğin kültür tarihi bakımından önemine ilişkin daha iyi bir kavrayış kazandırması ve çağdaş Orta Asya milli edebiyatları hakkında dört başı mamur bir değerlendirmeye imkân vermesi için onun ayırt edici temel özelliklerine dikkat çekmek istiyorum:

1) Klasik Türk edebiyatı İslam öncesi Türk edebi kültüründen doğmuştur. *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lugat-it-Türk* gibi belli başlı ilk klasik Türkçe eserlerin gösterdiği gibi, Uygurlar tarafından geliştirilen ve kuşaktan kuşağa devredilen halk edebiyatı ve -tespit edebildiğimiz kadarıyla- incelikli edebiyat çok zengindi ve yüksek seviyede işlenmişti. Her iki çizgide de Türklerin kültürel çalışmaları başarı kazanmış ve klasik dönem İslam kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Bu yüzden Orta Asya Türklerinin klasik edebiyatının tamamen yeni ve köken itibariyle yabancı bir dini-kültürel esasın ürünü olmadığını, bilakis Türk tarihinde derin kökleri bulunduğunu kavramak önem arzetmektedir.

2) *Kutadgu Bilig*'de şahit olduğumuz gibi, ta ilk zamanlarından itibaren klasik Türk edebiyatı halk edebiyatıyla yakın temas halinde olmuştur: Atasözleri, vecizeler, deyimler, İslam öncesi şiir formları bütün edebi türlerin içinde kendine yer bulmuştur. Konuşma diline çok yakın bir dile sahip olan halk edebiyatı; Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, Ahmed'in *Baraknâme*'si (elyazması Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, 1/3650, 85f-92v; tenkitli nşr. Bodrogligeti 1974) veya Yusuf Emîrî'nin *Beng ü Çağır*'ı gibi örneklerin gösterdiği üzere, folklorik unsurları bol miktarda kullanmıştır. Fakat daha incelikli bir üslûp ve dile sahip çalışmalar bile halk edebiyatının etkisinden azâde değildi. Atasözleri ve vecizeler 16. yüzyılın en görkemli ve incelikli çalışması olan Muhammed Şeybânî'nin *Bahrü'l-Hüdâ*'sında dahi görülmektedir (Bodrogligeti 1982). Şeybânî'nin *Risâle-i Ma'ârif*'inde, Bâbür'ün *Risâle-i Vâlidiye*'sinin Çağatayca tercümesinde ve Baba İslam'ın *Mu'înü'l-Mürîd*'inde halkın uygulamalarından övgüyle bahsedilmektedir. Söz konusu etki karşılıklıydı: Klasik edebiyatın unsurları -motifler, terimler, konular- da Orta Asya Türk folklorunun tüm alanlarına nüfuz etmiştir. Katanoff'un Doğu Türkistan'dan topladığı malzeme bu etkinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir.

3) Klasik Orta Asya Türk edebiyatı özü itibariyle İslami bir edebiyattır. Hem dini, hem de din-dışı eserler İslami dünya görüşünün sınırları içerisinde iş görmekte, belli bir İslami tutumu gözetmekte ve İslami terimleri kullanmaktadırlar. Bununla birlikte, Orta Asya'da edebi çalışmalarda doğrudan veya dolaylı olarak kendini ortaya koyan İslam benzersiz niteliklere sahipti: Mesela, Baba İslam'ın *Mu'înü'l-Mürîd*'i, Şeyh Şeref'in *Mukaddimetü's-Salât*'ı, Bâbür'ün *Mübeyyin der Fıkh*'ı gibi belli başlı elkitapları ibadeti, yani müminlerin Allah'a karşı olan yükümlülüklerini, Allah'ın emirlerine riayet etme ve nehiylerinden kaçınma biçiminde basit bir formülle sınırlandırmış ve peygambere öykünme çerçevesinde bir dini yolu benimsemişlerdir. Beş vakit namaz, özellikle cemaatla kılınanlar, çok

önemlidir; fakat nafile ibadetlerin yerine getirilmesi hususunda pek katı davranmamaktadırlar. Şeybânîler imparatorluğunun çoğunluğu Sünnilerden oluşan halkının kullandığı temel dini elkitabı olan Şeybânî'nin *Risâle-i Ma'ârif*'i peygamberin sünneti, farzların dışında kalan ibadetler konusunda bize sağduyu tavsiye etmekte, daima daha kısa ve daha az sayıda ibadetten bahsetmektedir. Derûnî dini tecrübe -ilâhiyat veya dil üzerine kaleme alınmış risâlelerden veyahut da yüksek üslûplu sözde sûfî eserlerden ziyade- Yesevî türü derviş edebiyatından ya da meşhur menkıbelerden türemiştir. Hemen yukarıda zikredilen ilk dönem Orta Asya Türkçe elkitapları Mekke'ye haccı ele almamaktadır. Buna mukabil velilerin türbelerini ziyaret Orta Asya'da görülen önemli bir İslami uygulamadır: Muhammed Şeybânî bu dini uygulamanın ayrıntılı bir tasvirini vermektedir (elyazması 44:v3 ilâ 46r:1 arası).

4) Klasik Orta Asya Türk edebiyatı Arapça ve Farsça eserleri de kapsamaktadır. Kültürlü sınıf Arapça ve Farsça eserleri okuyabildiği gibi, pek çoğu bu dillerde şiir veya risâle de yazabiliyordu. Bu yüzden esas itibariyle Orta Asya Türklerinin edebi kültürü günümüze kadar ulaşan Türkçe eserlerin telkin ettiğinden çok daha geniştir. Aşağıdaki örnekler bu dillerde kaleme alınan edebi çalışmaların yaygınlığı ve kullanımı hakkında bir fikir verebilir. 15. yüzyıla ait 400 sayfalık tipik bir Orta Asya medrese ders kitabı (elyazması 1605, Orhan Gazi Kütüphanesi, Bursa) şiir, deneme, risale türünden Arapça ve Farsça pek çok eser içermektedir ki bunlardan sadece biri, *Mu'înü'l-Mürîd* Türkçedir. Muhammed Şeybânî *Risâle-i Maârif*'inin giriş kısmında Semerkand ve Horasan'da Türkçe İslami eserler bulunmadığından dolayı bu elkitabı için Arapça ve Farsça kaynakları kullandığını söylemektedir.[6] Şeybânî bu ifadeyi Çağatay edebiyatının Timurluların hâkimiyeti altında yaşadığı parlak dönemden sadece birkaç yıl sonra kullanmıştır. Bu örnekler gösteriyor ki Arapça ve Farsça dini eserler Orta Asya İslamında önemli bir rol oynamış ve tahsilli Türklerin kültür ufkunun genişlemesine esaslı bir katkıda bulunmuşlardır.

5) Klasik Orta Asya Türk edebiyatı büyük ölçüde didaktik bir edebiyattır. Dini elkitapları, risâleler, vaaz ve hutbe üslubunda yazılmış metinler vb bizatihi didaktik eserlerin yanı sıra diğer türlere -kaside, gazel veya destan- dahil çalışmalar da şu veya bu oranda belli bir didaktik havaya sahiptir. Kasideler olumlu insani nitelikleri över ve bu değerleri diri tutar. Destanlar genellikle hareket tarzı, doğru bir tutum veya davranış için örnek teşkil eden bir kahramanı o davranışı sergilediği şartlar içinde tasvir eder. Gazeller çoğunlukla ahlaki bir ilke etrafında döner ve okuyucuya uygun bir nasihatte bulunur. Bu didaktik ton nasihatten melâmete (kınama) kadar geniş bir yelpaze sunar. Orta Asya Türkleri arasında yaygın bir tür olan hiciv bu didaktik edebiyatın son safhası olarak ortaya çıkmaktadır.

6) Klasik Türk yazarları yenilikçi bir anlayışla -bilhassa Arapça ve Farsça karşısında- yabancı etkiye açıktı. Dile veya vezin tekniğine ilişkin yabancı unsurları, konuları veya türleri ödünç almaya hazırdı; fakat neleri ödünç almışlarsa onları eserlerinin bütünleyici bir parçası olacak şekilde kendilerine özgü edebi ve estetik normlara uyarlamışlardır. Ödünç alma sözcük ve tema bakımından zenginleşmeyi sağlayan bir yol olarak görülmekteydi. Yeni bir içerikle doldurulan ödünç formlar veya farklı bir vezin tekniği ya da kelime uyarlamasıyla kılık değiştiren ödünç temalar, nazîre edebiyatının gösterdiği gibi, özgün çalışmalar sayılmaktaydı. Şiire ilişkin ifade araçları alanındaki bu yeniliklere açık olma durumu klasik Türkçe gramerinin biçimlenmesinde ve sözcük dağarcığının zenginleşmesinde hayati bir rol oynamıştır.

7) Klasik Türkçe yenilikçi bir edebiyattı. Yeni edebi formlar ihdas etmiş, çağına uygun konuları işlemiş ve taze fikirler üretmiştir. Bu edebiyatın sosyokültürel yelpazesi ve folklor ile sıkı bağları böyle yenilikleri mümkün kılan unsurlar arasındadır. Ahmed Yesevî'nin ve mürîdlerinin *hikmet*'leri, 14. ve 15. yüzyıl kasidecilerinin benimsediği tür *nâme* ve Yusuf Emîrî, Yakînî (nşr. İz 1962 ve Rüstemov 1957) ve Ahmedî'nin[7] kullandığı tür *münâzara*, Zâhirüddin'in örneğini verdiği benzersiz *otobiyografi* (özyaşamöyküsü) ve 19. yüzyıl Hokand şairlerinin *hiciv*'leri edebi formların en iyi örnekleridir. Klasik Orta Asya Türk edebiyatı türleri arasında *koşuk*, *öleng* ve *tuyuğ* gibi çok tutulan yerel Türk formları da buraya dahildir. Özellikle didaktik edebiyatta olmak üzere konu seçiminde de yenilikler görülmektedir. Ahmed Yesevî ve mektebinin mensupları konularını çoğunlukla günlük hayattan almaktadırlar: Mesela Ahmed Yesevî *hikmet*'lerinden birinde boza içmenin kötü sonuçlarını tartışmaktadır (elyazması Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 1189, 68v:10 ilâ 71v:1 arası). Hakîm Ata bir *hikmet*'inde ibadetlerini ihmal eden Müslümanın akıbetini tasvir etmektedir.[8] Muhammed Şeybânî *Bahrü'l-Hüdâ*'sında astronomi bilgisini dini tefekkürle birleştirmiştir. Ali Şîr Nevâî *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de dil ve dilin işlevini, *Hayrâtü'l-Ebrâr*'da ise bütüncül bir İslami dünya görüşünü tartışmaktadır.

8) Klasik Türk edebiyatı girişken tabiatıyla kendini sürekli yenilemiştir. Daha yüksek kültürlerin, daha gelişkin edebiyat ve dillerin etkisine maruz kalan ve diğer edebiyatların her türlü unsurlarını ödünç almaya açık olan bu edebiyat her şeye rağmen zengin ve harmanlanmış bir edebiyat olarak hayatiyetini sürdürebilmiştir. Dayandığı sağlam halk temeli (mahalli lehçeler, geniş Türk kitleleri) ve zengin halk kültürü bu edebiyatın kendi kendisini korumasında hayati bir rol oynamıştır.

9) Klasik Orta Asya Türk yazarları, genelde, eserlerinin muhtevası konusunda derin bir kaygu sahibiydiler. Arapça ve Farsça şiir yazma sanatının nazım tekniği bakımından sunduğu araç bolluğu-

na değil, daha ziyade Türkçe sözcük dağarcığına, deyim çeşitliliğine ve gramatik ifade gücüne yaslanmışlardır. Sonuç olarak, çalışmaları özlü, anlam yüklü ve içerik bakımından zengin bir yapı arzeder. Veciz edebi ifadeyi en eski Türkçe belgelerde bile gözlemlemek mümkündür. Kısa ve öz ifade tarzının kökleri bir dereceye kadar dilin yapısındadır. Bununla birlikte, klasik Orta Asya Türkçesiyle kaleme alınmış belli başlı ilk eserler olan *Kutadgu Bilig* ve Edib Ahmed Yüknekî'nin *Atabetü'l-Hakâiyk*'ında (tarihsiz) bile özlü, anlamlı ve sorumluluk sahibi bir dil kullanımının örneği verildiği gibi, hem konuşanlarca, hem de yazanlarca bu açıkça talep edilmiştir.[9] Ali Şîr Nevâî'nin, kullanılan kelime bir fikir taşımalı ve bu fikir de şiirin temelini oluşturmalı, şeklindeki görüşü klasik Orta Asya Türk edebiyatının tüm dönemlerinde uygulanmıştır.

10) Klasik Orta Asya Türk edebiyatı üslûp-estetik seviyeleri bakımından geniş bir yelpazeyi ve tür açısından büyük bir çeşitliliği temsil eden sayısız eser üretmiştir. Bu edebiyatın sekiz buçuk asırlık tarihini incelerken biz çoğunlukla elimizdeki malzemeyi tarihi dönemlere veya coğrafi bölgelere göre sınıflandırıyoruz. Bize kadar ulaşan eserleri değerlendirirken form, tür, üslûp, kültürel bağlam, içtimai münasebet vb değişik ölçütlere göre tasnifler oluşturuyoruz. Böyle bölümlendirmeler ve ayrıştırmalar pratik amaçlar için faydalıdır. Fakat içerik ve işlev ağırlıklı tahlillerde ya da kuşatıcı edebiyat-tarih değerlendirmelerinde klasik Orta Asya Türk edebiyatı farklı kısım ve katmanlarının birbirine sıkıca bağlı olduğu türdeş bir varlık olarak ele alınmalıdır. Mesela, Ebu'l-Gâzî'nin basit bir nesir dili kullanması Şeybânîlerin daha geniş bir Türk kitlesine hitap etme çabalarının tanınmasıdır ki, bu da Yesevî mektebinin geniş halk yığınlarına İslam'ı öğretme amacının devamıdır. 19. yüzyılda Hokand'daki edebi canlanış Ali Şir Nevâî'yi örnek almıştır. Fakat şu da bir gerçektir ki Nevâî erken Hârizm ve geç Çağatay dönemlerinde sınırlarını hızla genişleten edebi hayat olmaksızın bu yüksek konumuna ulaşamazdı.

Şimdi de klasik Türk edebiyatı günümüz Orta Asya Türk kültür mirasına nasıl bir katkıda bulundu ve bu edebiyatın Orta Asya Türk milletlerinin edebiyatı ve edebiyat tarihi için önemi nedir konusunu somut terimlerle ele alalım.

Dolaysız katkı, gördüğümüz gibi büyük bir sayısal niceliğe, zengin bir çeşitliliğe ve aydınlatıcı bir içeriğe sahip olan klasik edebi eserlerin bizzat kendileridir. Bu çalışmalar Orta Asya tarihinin -başta din, toplum, siyaset, edebiyat ve dil olmak üzere- pek çok yönüne ilişkin incelemelerde birincil kaynaklardır. Ayrıca, bunların çoğu günümüz okurlarının zevkine de hitap eden incelikli edebi parçalardır.

Bunlar ve muhtemelen bize ulaşmayan diğer eserler sayesinde klasik Orta Asya Türk edebiyatı İslam ahlakıyla geleneksel Türk değerlerini harmanlayarak insanların davranışlarının şekillenmesine, ahlaki karakterlerinin inşaına ve dünya görüşlerinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Dini elkitaplarından eleştirel hiciv eserlerine kadar geniş bir yelpaze oluşturan didaktik çalışmalar, önemi çağımıza kadar ulaşan, fakat yeterince incelenmemiş bu ustalıklı kültür mirası alanına kesintisiz katkılarda bulunmuştur.

Zahirüddin Babür

Klasik edebiyat geleneğinin unsurları Orta Asya Türk milletlerinin dili (krş. Bodrogligeti 1975), edebiyatı[10] ve folklöründe yaşamaya devam etmiştir. Çünkü klasik Orta Asya Türk edebiyatı modern Türk edebiyatlarının oluşmasında önemli bir rol oynamış, dili modern edebi lehçelerin ortaya çıkmasında hayati bir paya sahip olmuş ve muhtevası bu halkların zihniyetinde uzun süre devam eden esaslı bir iz bırakmıştır.

Klasik edebi geleneğin Orta Asya Türklerinin milli edebiyatlarıyla bağlantısı pek çok ortak temel özelliklere sahip olmalarında da kendini açığa vurmaktadır. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz Orta Asya Türk edebiyatının yeniliklere açık olması durumudur. Türk milletlerine mensup şairler ve yazarlar diğer kültürlerden form, konu ve ideolojiye ilişkin unsurları kendi milli kültürel kimliklerine zarar vermeksizin klasik selefleri gibi seve seve

ödünç almaktadırlar. Ödünç aldıkları yabancı unsurlar milli kültürlerinin parçası olmakta, zenginlik ve çeşitliliğine katkıda bulunmaktadır. Bir örnek olarak tarihi romanı ele alalım. 19. yüzyıl Rusya'sında gelişmiş ve Gorki ve Şolohov'la emsalsiz bir itibara kavuşmuş olan Rus tarihi romanı Özbek, Kırgız ve diğer Orta Asya Türk yazarları için bir örnek oluşturmuştur. Bu tür onlar için tamamen yeni olmasına rağmen Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel*'i ve diğer romanların kanıtladığı üzere milli kimliklerini tanımlama aracı olan klasik değere sahip tarihi romanlar üretebilmişlerdir (krş. Matuszewski 1982, Kaşçanov 1983).

Klasik ve modern Orta Asya Türk edebiyatlarının müştereken paylaştıkları başka bir ayırt edici özellik zengin bir sözcük dağarcığı, kapsamlı bir semantik sistem ve güçlü bir gramerin teminatı altındaki anlamlılıktır. Bu nitelikler uzun bir tarihi gelişimin sonucudur. Klasik Türkçenin sözcük dağarcığı ve semantik sistemi bu dil topluluğunun en uzak tarihinden gelen kültür unsurlarını korumuş ve insan düşüncesinin gelişimi bakımından önemli ipuçları sağlamıştır. Modern Orta Asya Türk dillerinin sözcük dağarcıkları klasik Türkçe sözcüklerin büyük bir oranını içermektedir. Bu sözcük dağarcıkları -çoğunluğu Rusça olmak üzere yabancı unsurları içine alarak, kendilerine özgü sözlük değerleri oluşturarak ve eski terimleri yenileriyle değiştirerek- kendi yollarına devam etmelerine rağmen, yine de, tarihsel açıdan ele alındığında, uzun ve halihazırda sürmekte olan Türkçe sözlüğün gelişim çizgisinin en son safhasını temsil etmektedirler; çünkü geldikleri kökler ve kullanıcılarını motive eden özlemler aynıdır.

Modern Orta Asya Türk edebiyatı klasik Orta Asya Türk edebiyatında gözlemlediğimiz aynı girişken niteliği sergilemektedir. Bu, Türk halklarının genel bir varoluşsal tavrıdır. "Bizim halkımız, Türk halkı" diyor Şükür Kurbanov, "çelik gibi serttir: Eğilir, bükülür ama kırılmaz!" (Behzad, *Şarq Yulduzi* 1982:7, s. 76). İster teşvik edilmiş, isterse kendiliğinden doğmuş olsun, Ruslaşma Orta Asya Türk milletlerinin dil ve edebiyatlarının varlığı için bir tehlike oluşturmamaktadır. Orta Asya Türklerinin milli edebiyatları yüksek kültüre veya muteber edebiyata yenik düşmemiş ya da onun içinde erimemiş, bilakis etnik çizgiler boyunca eşi menendi bulunmayan bir terakki göstermiştir.

Klasik Türk edebiyatı milli edebiyatlarla olan yakın ilişkisi ve çağdaş edebi özlemlerdeki rolünden ötürü Türk milletlerinin edebiyat tarihinde saygın bir yeri hak etmektedir. Ne var ki, edebiyat tarihi ve edebiyat eleştirisi Orta Asya Türkleri için yeni türlerdir. Türk milletlerinin edebiyat tarihçileri uzun bir süre Sovyet Rusya örneğine çok fazla dayanmışlardır. Bununla birlikte, yetmiş seneden fazla bir zaman dilimini içeren tarihinde Sovyet edebiyat eleştirmenliğinin kendisi de ideolojik değişim dönemleri geçirmiş ve zaman zaman yöntemlerini, hedeflerini ve edebi-tarihi anlayışlarını yeniden değerlendirmiştir.

Kısmen bundan, kısmen de milliyet meselelerini ele almada kazandığı yeni siyasi tecrübenin bir sonucu olarak Türk milli edebiyatlarına yönelik Sovyet tutumu, özellikle klasik geleneğin edebiyat tarihindeki rolü ve Türk milletlerinin edebiyat eleştirisi açılarından adamakıllı değişmiştir.

Başlangıçta, Orta Asya Türk milletlerinin edebiyatlarıyla ilgilenen Sovyet edebiyat tarihçilerini, sosyalist temele dayalı üstyapı kurumları olarak modern milli edebiyatların klasik geleneklerle hiçbir organik bağı bulunmayan tamamen yeni girişimler olduğunu ileri süren bir görüş yönlendiriyordu. Orta Asya Türklerinin klasik edebiyatının, modern milli edebiyatlarla ya az ya da hiç mesabesinde bir ilişkisi olan, içine kapanık, tecrit edilmiş bir tarihi vakıa olduğuna inanıyorlardı. Onlara göre genellikle modern milli edebiyatlar içinde muhafaza edilen yegâne miras sözlü halk edebiyatı ve çok tutulan din dışı edebiyat türüydü.

Ne var ki, daha sonra, ellilerin ortalarında klasik dönemden birkaç edebi simanın "ilerici" çalışmaları modern Türk milletlerinden her birinin edebiyat mirasının bir parçası sayılmaya başlandı. El-Bîrûnî, Lutfi, Ali Şir Nevâî, Meşreb, Bâbür ve başka birkaç isim Özbek tarihinin meşhur edebi simaları oldu; Berdah Karakalpakların payına düştü; Karabalgasun modern Kırgızistan toprakları içinde olduğundan Yusuf Hâs Hâcib bir Kırgız şairi olarak sayıldı vs. Bu siyasetin hedefi kültürel-tarihi bakımdan tek bir varlık olan klasik Orta Asya edebiyatını parçalara ayırmak, aralarındaki "ilerici" unsurları kurtararak değişik Orta Asya Türk milletlerinin edebiyatlarına dağıtmaktı.

Uygulamaya sokulan bu yeni siyaset milli edebiyatların ufkunu genişletmiş ve etnik edebi faaliyetlerde benzersiz bir tırmanışa neden olmuştur. Klasik yazarlar çalışılmış, müzakere edilmiş ve yenilikçi eserleri tespit edilmiştir. Çalışmaları yayınlanmış, taklit edilmiş, fikirleri ödünç alınmış, uyarlanmış ve daha da ileri götürülmüştür. Bu klasik simalardan oluşan bir kült devreye sokulmuştur. Hayatları ve fiilleri, milli kahramanlar olarak yüceltildikleri kısa hikâyelerin, tarihi romanların, piyeslerin ve destansı şiirlerin konusu olmuştur.

Söz konusu yeni akımın edebi sonucu en iyi şekilde Özbek sahnesinden örneklerle görüntülenebilir. Tarihi romanlar olarak Hamid Gulam'ın *Mâşrâb*'i, Adil Yakubov'un *Köhne Dünya*'sı; öyküsel şiir olarak Berat Baykabilov'un *Yulduzli Âsmân*'ı, Şükür Kurbanov'un *Behzâd*'ı ve manzum piyes olarak Uygun'un *Zebunnisâ*'sı bunlardan sadece birkaçıdır. Bu eserlerdeki olumlu karakterler, açık ya da üstü kapalı bir biçimde, Özbek kimliğine sahiptir. Bunlar aşina olunan tarihi ve coğrafi mekânlarda gösterilmekte ve bilgelikleri, yetenekleri veya meziyetleri vatanperver bir üslûpla övülmektedir. Hamid Gulam'ın *Mâşrâb*'i Orta Asya tarihinden romantik-kırsal manzaralar çizmekte, duygusal coşkusu ve kendinden emin bilge karakterleri yoluyla okuyucuyu cezbetmektedir, yoksa yazarının sınıf-

sal şartları yansıtma gayretiyle değil. Baykabilov'un *Yulduzli Âsmân*'ı özü itibariyle Ataî, Lutfî, Ali Şîr Nevâî vb gibi "Özbek" şairlerini ön plana çıkaran bir "Eski Özbekçe" (yani klasik Orta Asya Türkçesi) gösterisidir. Kurbanov'un *Behzâd*'ı Orta Asya Türk resim ve şiirine vatanperver hislerle düzülmüş bir övgüdür. Bu eserler ve 20-30 senelik geçmişe sahip başka pek çok eser Fadeyev'in Sovyet sosyalist gerçekçiliğine her yönüyle uymamaktadır. Güçlü bir etnik yönsemeye ve açık bir Özbek vatanperverlik hissine sahip, çok iyi kaleme alınmış yüksek seviyeli eserlerdir bunlar.

Modern Orta Asya Türk milli edebiyatlarındaki bu ideolojik çelişkiler birkaç yıl önce, hatta hemen yukarıda zikredilen eserlerin bazısı neşredilmeden evvel fark edilmeye başlanmıştır. 1981'de İzzet Sultanov, Zeki Ahmetov, Matyakub Kaşçanov, Abdulkadir Sadıkov ve Tura Mirzayev'den oluşan bir grup edebiyat eleştirmeni Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının folklor ve edebiyatlarına yönelik çalışmaların halihazırda ve gelecekteki görevleri konusunda *Şarq Yulduzi*'nde yayımladıkları ortak makalede milli edebiyatlarda içkin klasik geleneğin ele alınmasında izlenecek yeni bir yolun ana hatlarını çizmiştir. Yazarlar ifade etmektedirler ki "Türklerin belli başlı klasik edebi çalışmaları sadece bir halka ait değildir, bilakis (bu) olağanüstü eserleri vücuda getiren halkların ve aynı tarihi dönemde yaşamış milletlerin paylaştığı ortak miraslarıdır." Bu gerekçeyle yazarlar, "milli edebiyatları Sovyetler Birliği'ni oluşturan milletlerin edebi eğilimlerinden ayrı, tecrit edilmiş bir tarzda inceleme ve değerlendirme uygulamasına artık son verilmelidir" demektedirler. Eldeki verilere bakıldığında bu makalenin pek bir etki yaratmadığı anlaşılmaktadır. Yine de bu, klasik geleneğin Türk milletlerinin edebiyatlarındaki rolüne yönelik Sovyet resmi tutumunda yer almaya başlayan esaslı bir değişime işaret etmektedir. Bu değişimin bazı yönleri Leziz Kayumov'un "Ädäbiyät-ğayävî küräş mäydâni" (ideolojik mücadele meydanı olarak edebiyat, *Şarq Yulduzi* 1982:7, s. 76) veya Selahaddin Mamacanov'un "Uzbek ädäbiyäti riväci vä 'sovyätşunäs'lar xuruci" (Özbek edebiyatının ilerlemesi ve Sovyetologların içerden saldırısı)[11] vb gibi son zamanlardaki eleştirel yayınlardan açıkça görülmektedir: Klasik Orta Asya Türk edebiyatının seçkin temsilcileri Orta Asya'da yaşayan bütün halkların ortak kültür mirası sayılmaktadırlar. Ne var ki buradaki vurgu yaratıcı yazarlık, edebiyat eleştirisi ve edebiyat tarihi alanlarında sıkı bir ideolojik disiplin talebini içeren Sovyet dönemi edebiyatları üzerine bir vurgudur.

"İlerici" klasik Türk eserlerini Orta Asya halklarının ortak malı olarak görmek doğru yönde atılmış bir adımdır. Bu, klasik Orta Asya Türk edebiyatı Orta Asya Türklerinin müşterek mirasıdır, şeklinde ifade ettiğimiz görüşümüze yakın düşmektedir. Fakat birkaç hayati noktada ayrılıyoruz: Biz inanıyoruz ki, klasik Orta Asya Türk edebiyatı türdeş bir varlık olarak kendi bütünlüğü içinde çalışılmalı ve sunulmalıdır. Bir yazarın tarihte aldığı rol ilerici mi, yoksa gerici mi veya eserleri din dışı mı, yoksa dini mi diye bakarak herhangi bir ayrımcılığı meşrulaştırmak mümkün değildir. Ayrıca, kanımızca her millet bu kültürel mirasın ve bunun modern edebi kültür bakımından taşıdığı değerin tamamen farkında olmalıdır. Kanaatimizce, edebiyat tarihçileri çağdaş edebi çalışmalardaki klasik mirasın izlerini keşfetmeli ve değerlendirmelidirler. Buna mukabil, edebiyat eleştirmenleri de değerlendirme yöntemlerine klasik üslûpta yazılan şiirleri tanımaya güç yetirebilecek ölçütleri dahil etmelidirler.

Bu fikirlerimizin kaynaklandığı görüş kısaca şudur: Milli edebiyatlar en iyi biçimde, ancak temellerini oluşturan klasik edebiyatla anlaşılabilir, betimlenebilir ve sunulabilir; keza kültür miraslarının arka planını bilmek aynı zamanda, milli kimliğin ön plana çıkarılması gibi, yeni eğilimlerin de daha belirgin bir şekilde algılanmasını ve layıkıyla değerlendirilmesini sağlayacaktır.

Çev. M. Süreyya Er

KAYNAKÇA

Arat, Rahmeti R. 1947. *Kutadgu Bilig.* Cilt 1. Metin İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arat, Rahmeti R. 1951. *Atabetü'l-hakayık.* İstanbul: Ateş basımevi.

Balasagunski, Yusuf. 1983. *Blagodatnoe znanie.* Moskova: "Nauka".

Beveridge, Annette Susannah. 1905. *The Babar-Nama.* E.J.W. Gibb Memorial Series, vol. I. London-Leiden: Luzac & Company Ltd.

Bodorogligeti, Andras J.E. 1962. "Notes on the Turkish Literature at the Mameluke Court." *Acta Orientalia Hungarica* 4: 23-30.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1963. "A Collection of Turkish Poems from the 14th Century." *Acta Orientalia Hungarica* 16: 245-311.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1963: 1. *Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gulistân· Sayf-i Sarâyî's Gulistan bi-t-Turkî.* Budapest: The Publishing House of the Academy of Science, 540 s.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1974. "Ahmad's Barak-nâma: A Central Asian Islamic Work in Eastern Middle Turkic." *Central Asian Journal* 3: 83-128.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1975. "The Classical Islamic Heritage of Eastern Middle Turkic as Reflected in the Lexion of Modern Literary Uzbek." *Canadian Slavonic Papers* 7: 475-491.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1978. "The Technique of the Glossist as a Key to Understanding the Lexical Material of Early Eastern Middle-Turkic Interlinear Quran Translations." *UAJb* 50: 17-24.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1982. "Muhammad Shaybanî's 'Bahru'l-Hudâ': An Early Sixteenth Century Didactic Qasîda in Chagatay." *UAJb* 54: 1-56.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1983. "Sheykh Sharaf's 'Muqaddimatu's-Salât' in Eastern Turkic: An Early Central Asian Popular Manual on Islam". *UAJb* 55: 92-142.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1984. "Babur Shah's Chagatay Version of the Risâla-i Vâlîyda: Central Asian Turkic Treatise on How to Emulate the Prophet Muhammad." *UAJb* 56: 1-61.

Bodrogligeti, Andras J.E. 1984. (baskıda). *Islam Among the Turks of Central Asia: Thirteenth to Nineteenth Centuries.*

Bodrogligeti, Andras J.E. 1984. (baskıda). *Muhammad Shaybânî Khân's "A Manual of Religious Knowledge (Risâle-i Ma'ârif")*

Borokov, Alexandr Konstantinoviç. 1963. *Leksika srednеaziatskogo tefsira xii-xiii vekov.* Moskova: The Publishing House of Oriental Literature, 366 s.

Dankoff, Robert. 1983. Yûsuf Khâss Hâjib. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). Turco-Islamic Mirror of Princes.* Chicago-London. VII+281 s. Arat'ın (1947) eserinin İngilizce çevirisi.

Desmaisons, Baron. 1874. *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Gâzi Behâdour Khan.* I. Text. Sankt-Peterbourg.

Desmaisons, Baron. 1874. *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Gâzi Behâdour Khan.* II. Translation. Sankt-Peterbourg.

Devereux, Robert. 1966. *Muhakamat al-lughatain by Mir Ali Shîr Introduction, translation, and notes.* Leiden: Brill XII+46+39 s.

Eckmann, Janos. 1956. *Nehcü'l-Ferâdis.* I. Tıpkıbasım. Ankara: Türk

Tarih Kurumu Basımevi, XIV+444 s.
Eckmann, Janos. 1965. "Die Tschagataische Literatur". *Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965, s. 304-402.
Eckmann, Janos. 1965. *Middle-Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: The Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, 359 s.
Eckmann, Janos. 1971. *The Dîvân of Gadâî*. The Hauge: Mouton, 538 s.
Eckmann, Janos. 1964. "The Mamluk-Kipchak Literature." *Central Asian Journal* 8: 304-319.
Eraslan, Kemal. 1979. Alî Şîr Nevâyî, *Nesâyimü-l-Mahabbe min şemâyimi'l-Fütüvve*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 507 s.
Eraslan, Kemal. 1983. *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 504 s.
Fazılov, Ergaş İsmailoviç. 1976. *Hucendî Letâfetnâme*. Taşkent: FAN, 198 s.
Grønbech, Karl. 1948. *Rabghuzi Narrationes de Prophetis*. Cod. mus. Brit. Add. 7851. Bir giriş yazısı ile birlikte faksimile reprodüksiyonu. Copenhagen: Einar Munksgaard.
İz, Fahir. 1962. "Yaqînî's 'Contest of the Arrow and the Bow'". *Nemeth Armağanı*. Ankara: s. 267-287.
Kononov, Andrey Nikolaeviç. 1958. *Rodoslovnaya turkmen. Soçinenie Abul-Ghazi Hana bivinskogo*. Moscow-Leningrad.
Kononov, Andrey Nikolaeviç. 1948. *Alişer Navoi, Mahbub-ul-qulub*. Moskova-Leningrad.
Köprülü, Fuad M. "Çağatay Edebiyatı." *İslam Ansiklopedisi*, cilt III, s. 270-323.
Matuszewski, D.C. 1982. "The Turkic Past in the Soviet Future." *Problems of Communism*, July-August 1982: 76-82.
Melyoranskiy, P.M. 1908. *Şeybaniname. Çagatayskiy tekst poemu Saliha po rukopisi venskoy biblioteki*. Sankt-Petersburg.
Menges, Karl-Heinrich. 1976. *Volkskundliche Texte aus Ost-Turkistan*. Leipzig: Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik.
Necib, E.N. 1961. *Khorezmi Muhabbatnama*. Moskova: The Publishing House of Oriental Literature, 223+51 s.
Kayumov, Leziz ve diğerleri. 1981. "Sovyät ittifaqidä Türkî halqlär ädäbiyäti hämdä fol'klorini ürgenişning ahvili vä vazifaläri." *Şarq Yulduzi* 1981:2, s. 113-116.
Kaşçanov, Matyakubov. 1983. "Gayriilmiy davalar." *Uzbekistân âdâbiyâti vâ sân'âti*. Aralık 9, 1983, s. 4.
Rustamov, Ergaş R. 1963. *Uzbekskaya poezia v pervoy polovine XV veka*. Moskova: The Publishing House of Oriental Literature, 223+51 s.
Rustamov, Ergaş R. 1957. "Munazare 'Strela luk' uzbekskogo poeta xv v. lakini." *Sovetskoe vostokovedenie* 4: 90-106.
Soper, J. (Baskıda). Arat'ın (1951) İngilizce çevirisi, A. J.E. Bodrogligeti, *Islam Among the Turks of Central Asia* (baskıda) içinde.
Stebleva, J.V. 1972. *Zahir ad-dîn Muhammad Bâbur, Traktat ob 'arûze*. Moskova: Nauka, 40+363 s.
Sultanov, I. 1949. *Mizânül âvzân*. Taşkent.
Şarq Yulduzi. Özbek Cumhuriyeti Yazarlar Birliği Dergisi.
Uzbekistân âdâbiyâti vâ sân'âti. Özbek dergisi; bkz. Kayumov ve Kaşçanov.
Vambery, Hermann. 1885. *Die Scheibaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesangen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*. Wien: K.u.K. Hof-und Staatssdruckerei.
Zajaczkojwski, Ananiasz. 1958. *Najstarsza wersja turecka Husrav u Şîrîn Qutba*. I. Text. Warsaw: Panstwove Wydawnictwo Naukowe. II. Facsimile.
Zawackowski, Ananiasz. 1958. *Najstarsza wersja turecka Husrav u Şîrîn Qutba*. III. Glossary. Warsaw: Panstwove Wydawnictwo Naukowe. II. Facsimile.

TOPLUMSAL
TARİH
ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi: _____
İmza: _____

Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi
80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

1. Karşî Kur'an Tefsiri'nin sözcük malzemesi 1963'te Borovkov, Ryland Türkçe Satırarası Kur'an tercümesinin sözcük malzemesi ise 1976'da Eckmann tarafından yayımlanmıştır.
2. Ahmed Yesevî'nin şiirlerinden oluşan zengin bir seçki günümüz Türkiye Türkçesiyle birlikte 1983'te Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır.
3. Attar'ın *Cümcümenâme*'sinin hayli serbest bir uyarlaması.
4. Necib Härizmî'nin *Muhabbetnâme*'sine büyük bir özgünlük atfetmekle birlikte, eserin Farsçanın çok etkisinde kaldığını da kabul etmektedir (Necib, 1961:15).
5. 1839'da Kazan'da yayımlandı. Çağdaş baskısı yok.
6. "Samarqand ve Hurâsânda tüşkän kitâblar, kim tâ'at ve 'ibâdet bâbında tasnîf qılıp erdilär, tükäl 'Arabî ve Fârsî tili bilän erdi." (Semerkand ve Horasan'da aldığımız ibadet ve tâat konularında yazılmış olan kitapların tümü ya Arapça ya da Farsçaydı). Elyazması 1v:7-2r:3.
7. Eserin başlığı yok. "Musikî aletlerinin münazarası" diye anılmaktadır. Tıpkıbasım ve Rusça çevirisi Rustamov'un *Uzbekskaya poezia*'sının içinde, s. 299-228 (Rustamov 1963).
8. Şeybânî *Risâle-i Ma'ârif*'inde aktarmaktadır. Elyazması 29r:7 ilâ 30r:1 arası. Ayrıca bkz. *UAJh* 51 (1979): 170-171.
9. Krş. *Kutadgu Bilig*'te dilin sebep olduğu üstünlük, noksanlık, fayda veya zarar ile ilgili bölüm (Arat'ın neşrinde 162 ilâ 191. satırlar arası) veya Edib Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık*'ında dilin doğru kullanımı konusundaki bölüm (tarihsiz, Arat'ın 1951 tarihli neşrinde 129 ilâ 179. satırlar arası).
10. Mesela, modern veya geleneksel içeriğe sahip klasik türler çağdaş Özbek edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gulam Gafur gazel formunu savaş sonrası vatanperver şiirlerinde kullanmıştır. Habibî, Vasit Sadulla ve Huşnud'un gazellerinde form ve manzum ifade örnek alınan klasik eserlerle pek çok ortak özelliğe sahiptir. Ebulkahhar Gaffarî'nin rubâîleri klasik parçalar gibi okunmaktadır.
11. *Uzbekistân âdâbiyâti vâ sân'âti*, 10 Şubat 1984, s. 7.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

MÜMİN VE MÜSRİF BİR PADİŞAH KIZI

REFİA SULTAN

ALİ AKYILDIZ

Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan 1842'de Beşiktaş Sarayı'nda doğdu, 1880'de öldü. İyi bir eğitim gördü, müzik dersleri aldı. Zamanı gelince de evlendirildi. Doğrusu pek de mutlu bir hayat sürdüğü söylenemezdi. Bir yandan ağır bir hastalıkla mücadele edip üst üste ameliyat olurken, öte yandan kocasıyla da anlaşamıyordu. Ama o bir padişah kızıydı, bütün bunlara tevekkülle katlanırken büyük bir debdebe içinde yaşamayı da seviyor, arabasını bile Paris'ten getirtiyordu. Refia Sultan mektup yazmayı severdi, hem mektuplarını, hem de en küçük sipariş pusulasını bile saklamıştı. Doç. Dr. Ali Akyıldız, işte bu belgelere dayanarak Refia Sultan'ın hazin hayat hikâyesini anlatırken dönemin zengin ve ilginç bir panoramasını da sunuyor.

xii + 215 s.
ISBN 975-333-081-2
1.750.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr

TOPLUMSAL TARİH

OCAK-HAZİRAN 1998 / SAYI 49-54

9. CİLT DİZİNİ

A
A Child of Our Time 53/47, 48
ABD 53/48, 54/16-18
Abdullah 50/29
Abdullah Cevdet (doktor) 50/51
Abdullah Mahir Bey (Erkinlizade) 52/47
Abdullah Zühdü Bey (Matbuat Müdürü) 53/27
Abdurrahim (Şeyh Said'in kardeşi) 54/47
Abdurrahman Paşa 50/6
Abdurran 50/37
Abdülaziz 49/29-33, 49, 50/6, 8, 12, 13
Abdülaziz Çaviş 49/38, 40-42
Abdülezel Paşa (Hafız) 50/12
Abdülhak Hayri 51/28
Abdülhamid I 54/6, 7
Abdülhamid II 49/6, 25, 26, 33, 50/6-8, 10, 12-14, 26, 28, 51/40, 44, 53/10
Abdülkadir 50/13
Abdülkadir Efendi 53/24
Abdülkadir Kemali Bey 53/21, 22
Abdülkerim Paşa 52/63
Abdülmalik 50/28
Abdülmecid 49/32, 50/6, 8, 9, 13, 53/15, 17, 28
Abdülmecid Efendi 52/54
Abdürrahim 50/13
Abdürrauf Fitrat 50/36
Acar, Mehmet 52/48
Acemler 50/25
Adalet Bakanlığı 54/24
Adana 50/26, 53/10, 39, 40, 41, 54/36, 46
Adana İnşaat İşçileri Sendikası 53/41
Adana İplik ve Dokuma Fabrikaları İşçileri Sendikası 53/44
Adım 51/20, 24
Adıvar, Halide Edip 51/8, 9, 13, 30, 42, 53/26
Adil Adam 54/46
Adil Efendi (doktor) 52/24
Adile Sultan 50/13
Adosidis 53/64
Afacan 1327, 50/49
Afganiler 50/25
Afganistan 49/38, 39, 50/24, 28, 30, 51/50
Afife Jale 51/32
Afrika 50/28, 51/50
Afyon Basını ve Afyon Basınında Hatay'ın İşgal Yılları 52/47
Afyon Postası 52/47
Afyon Zafer 52/51
Afyon'da Demokrat 52/47
Afyonkarahisar 54/49
Ağa Han 52/54, 53/18
Agâh Efendi 49/33
Ağaoğlu, Ahmed 51/36
Ağios Stefanos Bulgar Ortodoks Kilisesi 53/63
Ağva, Edhem 53/11, 12
Ahali İktisat Fırkası 53/36
Ahenk 52/49, 53/60
Ahetoviç, İslafşin Raşid 50/36
Ahmed 54/59
Ahmed Cevdet 53/18, 33
Ahmed Fuad 49/38, 39, 41, 42
Ahmed Haşim 50/51, 53/55
Ahmed Midhat Efendi 51/26, 27
Ahmed Mirza 54/57
Ahmed Muhiddin 49/6, 53/55
Ahmed Paşa (Humbaracı) 54/4
Ahmed Resmi Efendi 52/56-59, 61, 64
Ahmed Sami 52/47, 48
Ahmedî 54/60
Ahmet (Sabuni) 54/46
Ahmet Emin Bey (defterdar) 53/26
Ahmet Fethi Paşa 50/20
Ahmet Kürdi (Fetva Emini, Şeyh) 53/28
Ahmet Muhtar Paşa (Gazi) 50/56, 58, 60, 61
Ahmet Paşa 50/29
Ahmet Refik 51/61
Ahmet Refik Paşa 49/15
Ahmet Rıfat Bey 53/28
Ahmet Selahattin Bey 49/6
Ahmet Sırrı (Kâhyazade) 54/46
Ahmet Şakir Paşa 50/62
Ahmed Yesevî 54/56, 60
Ahmet Zülküf Paşa 50/8, 9
Ahmetov, Zeki 54/63
Ahrar Kışlağı 50/24
Aile 51/19, 20, 27
Aile Dostu 51/18, 21
Ajans 52/47
Akalan, Özlem 51/25
Akar, Lalezar 51/24
Akarlı 54/39
Akbaba 50/50, 53/19
Akbayar, Nuri 53/55
Akbayrak, Hasan 52/21
Akçetin, Elif 49/29
Akdağ, Semra 51/23
Akdeniz, Nalan 51/23
Akder, Necati 49/6
Akgür, A. Necati 49/57, 50/56, 62
Akil Muhtar (doktor) 52/25
Akka 54/8
Akkadın 51/17, 20, 23
Akkaya, Yüksel 53/39
Akkoyun, Turan 52/46
Aknidis Efendi (doktor) 52/24
Aksan, Virginia H. 52/56-58, 60-61, 63
Aksoy, Hamdi 53/17
Aksoy, Suay 51/23
Akşam 53/17, 19
Aktay, Salih Zeki 51/42
Aktüel Kadın 51/20, 24
Akyol, Yaşar 51/42
Akyüz, Yahya 52/50
Alaattin (Adana Polis Müdürü) 53/28
Alakant, Muammer 53/6, 7
Alanya 53/13
Alatini Köşkü 50/7, 8
Albert, Charles 54/30, /31
Alberti 50/16
Aldemir 53/12
Aleksandr (Sırp Beyi) 50/47
Alemdaroğlu, Rıza 53/7
Alemdar 53/36, 37
Aleviliğin Toplumsal Boyutları 52/39
Alexandiris 49/22
Alınç, Nihal 51/24, 25
Ali 54/57, 59
Ali Bey 54/46
Ali Canip 51/37
Ali Celal 54/46
Ali Cevdet 53/33
Ali Efendi (Hintli) 49/14
Ali Fuat Paşa 50/32, 53/27
Ali Haydar 51/37
Ali Haydar Hoca 54/46, 47
Ali Hikmet Paşa 51/45
Ali Kemal 50/28, 29, 53/27
Ali Kuşçu 50/61
Ali Naci 53/25, 26
Ali Paşa (hariciye nâzırı) 54/34
Ali Paşa 49/12
Ali Refik Paşa 54/8
Ali Rıfat Efendi (doktor) 52/25
Ali Rıza Paşa Kabinesi 53/27
Ali Rüşdü 54/39, 40
Ali Saib (Ursavaş, Kozan milletvekili) 53/18-21
Ali, Selahattin (doktor) 53/28
Ali Suavi 49/6, 33
Ali Şîr Nevâî 54/54, 56, 58-63
Ali Şuuri Bey (Karesi milletvekili) 53/19
Ali Şükrü (Trabzon milletvekili) 49/48
Aliye Sultan 50/13
Aliyev, Haydar 54/43
Alleon (banker) 50/16, 19

Allgemeine Zeitung des Judenthums 49/61
Alliance Israélite Universelle 49/61, 62-64, 53/64
Alman Araştırma Merkezi 51/61
Alman Birliği 54/29
Almanya 49/37, 50/26, 54, 55, 51/53, 61, 53/29, 34, 54/16-19, 26, 29, 31, 32, 46
Alpay, Cemil Arif 53/38
Alper, Deniz 51/23
Alphan, D. Deniz 51/23, 24
Alsace 53/45
Alson 54/13
Altın Eller 51/19
Altın Orda 54/57
Altın Vefk 51/49
Altınay, Ahmet Refik 51/36
Altınbaş, Ahter 51/22
Altuğ, Yüksel 51/24
Amalthia 53/58
Amele Sosyalist Birliği 53/36
Amerika 49/18, 23, 50/29, 51/9
Amica 51/20, 21, 25
Amman 54/46, 47
Ampère 53/53
Ana 51/19, 21, 22
Anadolu 52/49, 53/56, 58, 59, 54/36
Anadolu Ajansı 52/48-50
Anafarta, Nusret 53/40, 41, 44
Anağnostopulu, Athanasia 53/61, 62
Anahtar 51/19
Anderson, Benedict 51/34
Ankara 50/30, 32, 36, 52, 51/17, 53/10, 16, 17, 19, 22, 23, 29, 33, 44, 54/19
Ankara Bülteni 51/20, 24
Annales d'histoire économique et sociale 53/45, 46
Anne 51/19-22
Anne ve Çocuk 51/20, 25
Annelerle Hasbihal 52/26, 27
Annem: Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı 51/13
Antakya 53/28, 54/46
Antalya 53/10-14
Antel, Sadrettin Celâl 53/23, 33
Antuan, Herncer 54/13
Anzavur 49/43
Apa, Lale 51/23
Apak, Ayşe 51/24
Arabistan 49/38, , 50/14, 57, 51/54
Aracı, Emre 49/29, 53/47
Aralov, Semion İvanoviç 50/52
Araplar 50/25, 54/53
Arat, Burhan 49/20
Arat, Enişe 51/23
Arat, Necla 51/24
Arat, Reşit 54/24
Arditi 49/31-33
Arhelaos 54/49
Arıkan, Özden 52/56
Arıkan, Zeki 49/6, 51/61, 53/56
Arıoba, Muazzez 51/22
Arif Bey (dava vekili) 54/20
Arif Hikmet (doktor) 54/46
Arif Hikmet Paşa 50/6, 7, 10
Arif Sarıca Paşa 49/14
Aristarkhos (Sisamlı) 50/58, 59, 63
Aristippe 51/43
Arius (İskenderiyeli rahip) 50/57
Ark, Feruze 51/22
Arnavutluk 49/40, 50/14, 51/61
Arpacıoğlu, Mehmed 52/47
Arsal, Sadri Maksudi 54/23
Arslan Bey 54/46
Artam, Nurettin 53/14
Arzuhal 50/49
Asaf Derviş 49/15
Âsar-ı Bakiye 53/52
Asena, Duygu 51/23, 24
Asena, İnci 51/23
Ashab-ı Kehf 51/49
Asrın Kadını 51/19
Asya 51/50
Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyopolitik, Ekonomik ve Kültürel Gelişmelerinin Esaslarına İlişkin Bazı Görüşlerimiz 51/39
Aşiret Mektebi 50/13, 14
Aşk-ı Memnu 51/30
Aşk Kadını 51/29
Aşkın, İsmail 53/6, 8
Ata Çelebi 53/23
Atabek, Ömer Fevzi 52/47
Atabetü'l-Hakâyık 54/56, 61
Ataç, Nurullah 51/36
Atâî 54/58, 63
Atasev, Aliye 51/22
Atasever, Ahmet Naim 54/24
Atatürk, Mustafa Kemal 49/18, 39, 42, 43, 47, 48, 50/23, 32, 33, 60, 52/4-7, 9-11, 19, 50, 53/17, 20-23, 25-27, 29, 31, 37, 38, 55, 60, 54/16, 54/18, 46
Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu 49/6
Atatürk'ün Yasakladığı Sosyal Demokrat Fırka 53/36
Ataygül, Nuray 51/23
Ateş, Nevin Yurdsever 52/54
Ateşten Gömlek 51/30
Atina 49/17, 18, 53/61
Auber 49/30
Avni Paşa 53/28
Avniye Hanım 53/24
Avrupa Konseyi 49/22
Avrupa Tarih Öğretmenleri Dernekleri Daimi Konferansı 49/49
Avrupa'daki Türkiye'li Kadınların Bülteni 51/20, 23
Avustralya 49/18, 23
Avusturya 50/43, 45, 53/34, 54/16, 17, 19, 26, 29-32, 37, 39-41
Avusturya-Osmanlı Bankası 50/21
Aya Floris 49/21
Aya Nikola 53/55
Ayasofya Polis Merkezi 50/51
Ayaz İshakov 50/38
Ayça 51/20
Aydemir, Şevket Süreyya 53/23
Aydın 50/33, 52/46, 53/16, 54/49
Aydınlık 52/51, 53/23, 33
Ayfon 52/46
Ayfon Haber 52/48
Ayfonkarahisar 52/48
Ayine 51/27
Aynağanlı, Bekir 53/7
Aysan, Esra 51/24
Aytek, Laleper 51/24
Aytepe, Oğuz 53/24, 54/46
Aytmatov, Cengiz 54/62
Azerbaycan 50/33, 51/56, 57, 54/43
Azerbaycan'ın Bolşevik Partisi Hümmet 51/56
Azeriler 51/56-58
Azizbey(ov), M. 51/56, 58
Aziziye Marşı 49/31
Azmi Bey 49/39, 44

B
Baba Himmet 49/26
Baba İslam 54/57, 59
Babıâli 49/15, 50/19-21, 26, 54/5, 6, 50
Babrü'l-Hüdâ 54/59, 60
Bademli 49/19, 22, 23
Bahaddin Şakir 49/38, 40, 41, 44
Bahadır, Osman 53/51
Bahadır ve Sonya 54/43
Bahçesaray 54/5
Bakı, Edip Ali 52/48
Bakış, Anuş 51/24
Bakinski Roboçi 51/58
Bakiyev 50/37
Bakû 49/37-39, 50/32, 33, 51/50, 56, 57, 59, 54/43
Bakû İslam Kongresi 50/32, 33
Balat 49/26
Balcı, Hülya 51/36, 52/32, 34, 35, 37, 53/45
Balık, Hüseyin 53/9
Balkan Savaşı 50/7, 24, 26, 51/10, 45, 52/21, 40
Balkanlar 50/43, 47, 51/54
Balkanlı, Hüsniye 51/22
Baltacıoğlu, İ. Hakkı 51/31-36
Baltalimanı 50/6
Baltazzi 50/16, 19
Banaluka 54/40, 41
Bandırma 54/46, 47
Bank-ı Dersaadet 50/19, 20
Bank-ı Osmani 50/4
Banoğlu, Deniz 51/23
Banoğlu, Hülya 51/23
Banque Impériale Ottomane-Inventaire commenté des archives 50/16
Baraknâme 54/59
Bardakçı, İlhan 51/45
Barkan, Ömer Lutfi 51/61, 53/46
Barker (banker) 50/16
Barlas, Canan 51/23
Barlas, Neval, 51/24, 25
Baroçi 50/4
Bartholomeos 49/20, 22, 30
Bartók, Béla 53/50
Baruh, Lorans Tanatar 50/16
Basın Özgürlüğü Tartışmaları: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması 53/15
Başar, Şükûfe Nihal 51/30
Başaran, Fikret 53/8, 9
Başaran, Mehmet 54/49
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 53/37
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 51/61, 64
Başkurdistan 50/36, 37, 39, 51/55
Başman, Avni 51/36
Başol, Suat 53/7
Batı Trakya Türkleri 49/21
Batislam, H. Dilek 49/6
Batlamyus 50/58, 54/7
Battal-Taymas, Abdullah 54/24
Batum 49/44, 50/31, 53/26
Baudelaire 54/33
Bause nach Span 52/62
Bayan 51/20, 51/23
Bayan Sabah 51/20, 51/25
Bayar, Celal 53/4, 5, 7, 42, 57

Bayezid II 50/17
Baykabilov, Berat 54/62, 63
Bayraktutan, Canan 51/23
Bayreuth 49/29
Bayrı, Mehmet Halit 51/36
Baysungur, Gülderen 51/24
Bazman, Şölen 50/16
Bebeğim ve Biz 51/20, 25
Beberuhi 49/26
Bedia Hanım 51/45
Bedirhan, Celadet 54/46
Bedirhan, Kamuran 53/28
Bedrettin 50/13
Bedriye Hayri 51/25
Behçet Kâmi Bey (*Zümrüdü Anka* sorumlu müdürü) 53/19
Behire Hakkı Hanım 54/20
Behzâd 54/62, 63
Bekir Ağa Bölüğü 50/8
Bekir Bey 49/13
Bekir Efendi 49/14
Bekir Sami Bey 49/39, 41, 50/32
Bekir Sıtkı Bey (doktor) 49/12
Bekri Mustafa 49/25
Belçika 54/13, 16-18, 26, 28
Belendir, Fulya 51/24
Belene 50/46, 54/40
Belge, Taciser 51/23
Belgrad 50/46, 54/37
Belkıs Halim 51/32
Bellini 49/32
Belorusya 50/39, 51/54, 55
Ben Kadın 51/20, 25
Beng ü Çağır 54/58, 59
Beningsen, Alexandre A. 50/36
Benissimo 51/20, 21, 23
Benli, Hıfzı 53/12
Benlisoy, Foti 53/61
Berber, Engin 53/56, 58-60
Bereketullah Efendi 49/39
Beria (KGB şefi) 50/36
Berin, Şaziye 51/37
Berkman, Sıdkı 53/9
Berktay, Ali 50/16
Berlin 49/37-42, 44, 50/24, 26, 27, 54/29-32, 46
Berliner Tageblatt 50/54, 55
Berr, Henri 53/45
Besim (Özek, Mersin milletvekili) 53/19
Besim Ömer Paşa (Akalın, Dr.) 49/15, 51/10, 52/25
Beşir Kemal 53/28
Beşoğlu, İnci 51/23
Beyatlı, Yahya Kemal 53/55
Beyatlı, Yahya Kemal 52/48
Beyaz Ruslar 52/40
Beyazıt 54/19
Beyazıt Devlet Kütüphanesi 51/22
Beydilli, Kemal 52/56
Beylerbeyi Sarayı 50/7
Beyne'l-milel Umumî Sergi (Brüksel) 49/5
Beyoğlu 49/5, 15, 30, 50/14, 54/19, 20
Bıdık, İsmail 52/47
Biçki Yurdu 54/19
Biçuri, Feride 54/24
Bihke 54/41
Bihter 51/20, 21, 23
Bildiriş 54/24
Bilecik 49/14, 54/19
Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 51/22
Bilgin, Nuriye 51/23
Bilgin, Şevket 52/50
Bilginer, Tülay 51/24
Bilim Tarihi 50/58
Bilir, Özcan Kandemir 51/23
Bilkent Üniversitesi Adnan Saygun Müzik Araştırma ve Eğitim Merkezi Arşivi 53/47
1905 Rus Devrimi 51/57
1908 Devrimi 49/25, 63, 64
1920'lerde Kadın Kimliği ve Türk Kadın Yolu 52/32
1927 Seçimlerinde Bir Müstakil Amele Mebus Namzedinin Beyannamesi 49/34
1789 Devrimi 54/26-28
1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi 50/15
1848 Devrimleri 54/27, 28, 32, 33
1936'nın Magazin Basınında Hâbil Âdem ve Kadın 51/42
Binark, Naile 54/24
Binbir Büse 51/29
Bingazi 50/14
Bir Galileo Konferansı 54/48
Bir Kitabın Giriş Bölümünün Eleştirisi 50/56
Bir Komitern Belgesinde Aralov-Yunus Nadi Görüşmesi 50/52
Bir Mayıs 51/58
Bir Muhalefetin "Mikro" Tarihi 53/10
Biret, İdil 53/50
Birgen, Muhittin 49/6
Birikmiş Notlar 49/6
Birinci, Ali 51/42
Birinci Doğu Halkları Kurultayı 49/37-39
Birinci Dünya Savaşı 49/38, 50/18, 19, 21, 24, 26, 27, 29, 32, 54, 55, 51/46, 52/21, 23, 40, 48, 53/45, 56, 54/19, 46
Birinci Meşrutiyet 54/34
Bismarck 53/34
Bitlis 50/17
Bizans Devleti Tarihi 50/57
Bizim Aile 51/20
Bizim Gergef 51/20, 24
Bizim Köye Doğru 52/48
Blanc, Louis 54/27
Blau 54/38, 39
Bliss, Arthur 53/47
Bloch, Marc 49/50, 53/45
Bodrogligeti, András J. E. 54/53, 57, 59, 61
Bodrum 49/17
Boerler 50/28
Boğaziçi 49/27
Bogos (sarraf) 50/17
Bologne 53/52
Bolşevikler 49/37, 40, 42, 44, 50/24, 30, 33, 34, 39, 53/35
Bolşevizm 49/48, 53/33
Bonnac 54/4
Bonneval, Comte de 54/4
Boosey & Hawkes 53/48
Bor, Hamdi 53/14
Bora, Aksu 51/24
Boratav, Korkut 52/39
Boratav, Pertev Naili 52/38
Borries, Bodo von 49/53
Boru, Hamdi 53/12
Bosna 50/43, 44, 46-48, 54/36
Bosna-Hersek 54/36-38, 40, 41
Bosna, Zekiye 51/22
Boşboğaz ile Güllahi 50/49
Boşnak Hacı Ali 54/46
Boşnaklar 50/47, 54/37
Boué-Ami 54/38, 39
Bourbon hanedanı 54/28
Boyes Efendi (doktor) 52/24
Boylu, Ferhunde 49/7
Bozan Şahin 53/28
Bozcaada 49/20, 21
Bozkurt, Fuat 52/38, 39
Bozok, Hüsamettin 51/31, 33, 34
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 52/20
Börekçi Rifat 51/6
Brandes Efendi (doktor) 52/24
Braudel, Fernand 51/61
Bristol (Amiral) 52/44
Britten, Benjamin 53/48
British Council 53/47, 49
British Library 49/31, 32
Broski, Emin 54/46
Brüksel 49/5
Brüksel Fuarı 53/50
Bryce, J. 52/50
Buckingham Sarayı 49/29
Budakoğlu, Esat 53/9
Buhara 49/44, 50/33
Bukanova 50/37
Bulgaristan 50/47
Bulgarlar 53/63, 64
Bumedyen, Hayri 50/36
Bunyatzade, D. H. 51/59
Burda 51/20, 21, 24
Burda Moda 51/19, 21
Burhan (Boyacı) 53/12
Burhanettin 50/13
Bursa 49/4, 50/7, 53/41
Burudukov, Mithat 50/36
Business Woman 51/20, 21, 24
Buyruk 52/39
Buyse, Omer 54/16
Bülay, Betül 51/24
Bülten 51/19, 20
Bültenimiz 51/20, 23
Bütün Hafta 49/6
Büyük Ansiklopedi 50/57
Büyük Britanya 51/50
Büyük Doğu 51/42
Büyük Mecmua 51/8, 10, 12-14, 52/33
Büyük Menderes 54/49, 50
Büyük Menderes Nehri Efsaneleri ve 19. Yüzyılda Nehir Ulaşımı Projesi 54/49
Büyük Moda Mecmuası 51/19
Büyük Okullular Derneği 53/61
Büyükada 49/17
Büyükada Rum Yetimhanesi 49/17
Büyüksaylı, Figen 51/24

C

Cadde-i Kebir 49/5
Cağaloğlu 50/51
Camondo 50/16
Campbell Mustafa Ağa 54/7
Cart Beyim 1327, 50/49
Cassini 53/51
Cattenoz, H. G. 49/58
Cau, Marcel 53/51
Cava 49/38
Cavid Bey (maliye nazırı) 52/23
Cavour, Kont 54/32
Celal Kadri 53/28

Celaleddin Melikşah 50/62
Celali 50/60
Celali takvimi 50/62, 64
Celalyan, Agop 53/64
Cem 49/26, 50/49-51, 53/16
Cemal Azmi Bey 49/40-42, 44
Cemal Bey (Miralay, Humbarahâne Serkâtibi) 54/8
Cemal Paşa 49/15, 37, 39, 42, 44, 50/23, 24
Cemal Zeki (doktor) 52/34
Cemalettin Efendi (Şeyhislâm) 50/12
Cemil Arif Bey 53/36
Cemil Bey (Roma ziraat delegesi 54/20
Cemil Cem 50/51
Cemil Paşa 49/15, 50/8
Cemile 50/13
Cenap Şehabettin 51/28, 30
Cennet 51/19
Cenubi Afrika Boerleri 50/28
Cep Fotoroman 51/19
Ceride-i Havadis 50/62
Cesaret 53/40
Cevad Hüseyin Efendi (doktor) 52/24
Cevat Şakir 53/23
Cevdet Bey 53/23
Cevdet Kerim Bey (İncedayı) 52/7
Cevdet Paşa 54/38, 39
Cevher Ağa 50/6
Cezayir 49/38, 50/28, 54/36
Cezayirli Hacı Mustafa 54/46
Charing Cross İstasyonu 49/29
Chodowieck, Daniel 52/57, 62
Cımbız 51/20, 24
Cırlık Berge 54/24
Cici 50/49
Cidde 49/11
Cihan Hatun Üveysi 54/54, 59
Cizre 54/47
Clevé, Lafitte 54/9, 10
Clinton, Bill 49/22
Coğrafya-i Cedîd 52/60
Collaer, Paul 53/48
College de France 53/45
Columbia Üniversitesi 53/35
Combats pour l'Histoire 53/46
Çorabatur, Mehpare Perviz 51/22
Coronio (banker) 50/16
Corpi (banker) 50/16
Cosmopolitan 51/20, 21, 24
Costa (besteci, orkestra şefi) 49/30
Coste (banker) 50/20
Cromer (Lord) 50/28
Coşkun Kalender 50/49
Couche 53/53
Courtise, M. Monnier 54/9
Covent Garden 49/30, 32
Cramer Yayınevi 49/32
Crystal Palace 49/29-33
Cumhuriyet 49/6, 50/36, 50, 51/32, 53/21, 23, 41, 45
Cumhuriyet Dönemi Yeni Harfli Kadın Süreli Yayınları, 1928-1996: Bir Bibliyografya 51/15
Cumhuriyet Döneminde Cem 50/49
Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi 49/34, 64, 52/7, 51, 53/5, 6, 8, 9, 10-14, 17, 18, 20-22, 42, 44, 51, 54/17, 18
Cumhuriyet Kadını 51/15, 18, 21, 25
Cumhuriyet'in İlanı ve Lütfi Fikri Bey Davası 52/54
Curcuna 50/49

Ç
Çağatay 54/54, 56
Çağatay dönemi 54/61
Çağatay edebiyatı 54/58
Çağdaş Kadın 51/20, 23
Çağdaşana 51/20, 24
Çağımızda Kadın 51/19, 22
Çağlar, Behçet Kemal 52/10
Çakır, Hüsnü 51/6
Çakır, Serpil 51/24
Çakmak, Fevzi 49/42
Çalıkuşu 51/30
Çamlıbel, Faruk Nafiz 51/36, 37, 39
Çanakkale 49/17, 19, 50/26, 34
Çanakkale Boğazı 52/60, 54/5
Çapa 54/19, 20
Çapanoğlu, M. Süleymen 50/12
Çaparidze, A. 51/56-58
Çarkçıoğlu, Semra 51/23
Çarlık Rusyası 50/26
Çaviş Efendi 49/41
Çay, Selahattin 52/48
Çaykara (Trabzon) 49/21
Çaylak 49/25
Çaylak Mehmet Tevfik 49/25
Çekirge 50/49
Çekoslovakya 51/53, 54/16
Çelebi, Rıza 52/47
Çelik, Osman 53/11
Çelik, Yasemin 51/23
Çelikel, Aysel 51/24
Çerkes Birliği 53/28
Çerkez Ethem ve Kardeşlerinin Yurtdışında Kurdukları Cemiyet: Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi 54/46
Çerkezler 50/28
Çıldır 54/36
Çıngıraklı Tatar 49/25, 27, 28
Çırağan Sarayı 49/15
Çıtak, Emin 53/9
Çiçekdağ, Osman Şevki 52/10
Çiçerin, Boris Nikolayeviç 49/37
Çiltaş, Hülya Özer 51/24, 25
Çimdik 1326, 50/49
Çin 51/53-55
Çinli Ahmet 54/46
Çobanlı, Nil 51/23
Çocuğum ve Ben 51/20
Çocuk 52/12
Çocuk Esirgeme Kurumu 53/55
Çorabatur, Mehpare Perviz 51/22
Çoruh, Kevser 51/23
Çotani (Hindistan Hilafet Komisyonu reisi) 52/25
Çukuroğlu, Yakup 53/8
Çukurova 53/42
Çukurova Çırçır Fabrikaları İşçileri Sendikası 53/39-41, 43, 44
Çulcu, Murat 52/54
Çulha, Fazilet 51/23
Çuvaşistan 50/36

D
D'Alembert 53/53
Dağdelen, Deniz 51/24
Dağıstanlı, Müge 51/24
Dağlı, Yücel 49/59, 50/56
Dahiliye Nezareti 54/19
Dalkavuk 50/49
Damat Ferit Hükümeti 53/25
Nuri Paşa (Damat) 50/6
Dan Godfrey 49/31
Danimarka 51/9
Dâniş Bey (Eyüboğlu) 51/6
Darkot, Besim 54/39
Darülfünun 51/9, 11, 13, 45, 52/7, 33, 53/52, 54
Darülfünun Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey'in Bir Makalesi: Matematik Tarihi 53/51
Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası 53/51
De Falla 53/50
Debnâme 54/57, 58
Değirmenci, Nadir 53/12
Değirmenci, Selmin 51/23
Değmer, Şefik Hüsnü 53/23, 33, 37
Delacroix 54/33
Demiralay, Kemal 53/6
Demirci Mehmed Efe 52/46
Demirel, Talât 53/5, 8
Demirel, Yücel 49/4, 50/4, 52/54, 53/35
Demirhiras, Gülay 51/23
Demokrasiye Geçerken Muhalefete Gözaltı: Fişler ve Fişlenenler 53/4
Demokrat 52/51
Demokrat Afyon 52/47
Demokrat Kadın 51/19, 20, 22
Demokrat Parti 52/51, 53/4-11, 13, 14, 42, 44, 54/16, 54/17
Demostrat 54/49
Denizer, Şebnem 51/24
Der Judenstaat 49/63
Dereköy (Gökçeada) 49/18
Dergicilikte İlk Kadın Özel Sayısı: Hayat 51/36
Derifos, Natan 54/50
Dersaadet 54/22
Dersim 54/47
Dersim İsyanı 54/47
Dertli ile Garib 1326, 50/49
Descartes 53/53
Desmaisons 54/59
Devereux 54/58
Devlet Giray Han III 54/5
Devrim, Güliz 51/25
Dewey, John 54/16
Dır-Dır 51/20, 25
Dictionnaire Français-Turc 52/48
Diez, Heinrich von 52/57
Dikran (tellal) 50/5
Dino, Abidin 52/38
Dişi Kuş 51/19, 22
Divanü Lugat-it-Türk 54/55, 59
Diyarbakır 51/62, 63
Diyojen 49/24-26, 28
Doğan, Cevdet 53/13
Doğan, Nazmi 53/12, 13
Doğu Seksiyonları Merkezi 50/52
Doğuş 52/47
Dolaşan Mavi Çorap 51/20, 24
Dolmabahçe 49/29, 50/6
Dolmabahçe Sarayı 49/32, 50/10, 11, 52/11
Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu 49/30
Donizetti 49/32
Dover 49/29
Doves (Miralay) 52/43
Doyçe Oryent Bank 50/8
Döjerjen 50/4
Dönüş 49/47
Dörtler Heyeti 53/19

Du Berry 52/19
Dudaktan Kalbe 51/30
Duma 50/38
Dumontet 54/13
Durkheim 51/32, 53/45
Durtı, Kazım Nami 52/13
Duygu 53/58
Duzoğulları 50/17
Dünya Ekonomik Bunalımı 54/15
Düşenbe 50/34
Düyun-ı Umumiye 50/15, 16, 21

E
Eb'l-Gâzî Bahadur (Hîve Hanı) 54/59
Eb'l Kasım Mahmud bin Ahmed ez-Zemahşerî 54/56
Ebid Efendi 50/13
Ebru 51/20, 24
Ebrü, Halis 53/43
Ebu'l-Gâzî 54/61
Ebure, Halis 53/40
Ebüzziya Tevfik 49/25
Ebüzziya, Velid 53/17, 18, 21
Eckmann, J. 54/55, 57, 58
Ecole des Hautes Etudes 53/45
Ecole Normale Israélite Orientale 49/63
Edeb Yahu 50/49
Edinburg 53/48
Ediz, Hasan Ali 53/33
Efe, Necdet Rüştü 51/30
Efendiyev, Sultan Mecid 50/36, 51/56-59
Eflatun Cem 52/47
Einstein 53/53
Ekim Devrimi 50/37
Ekren, Fahrünnisa 51/24
Eksik Etek 51/20, 24
Ekşigil, Hülya Bankoğlu 51/24
el-Battânî 50/61
el-Bîrûnî 54/62
El Emekleri 51/18
el-Ferganî 50/61
el-Hârezmî 50/61
El-İşi 51/18
El İşleri 51/19
El-Livâ Muhammed Muhtar Bâşâ 49/59
el-Mubadenet 53/28
el-Üfürük 50/49
Eldem, Edhem 50/16, 35
Elele 51/19
Elgin, Neriman 51/22
Elif, Hikmet 51/37
Elişleri 51/22
Elmasyan 53/28
Eltern Bebek ve Yaşam 51/20, 21
Elyaz Paşa 49/15
Emanullah Han 49/39
Emek 52/47, 51
Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni 51/20, 24
Emekçi Kadınlar Bülteni 51/20-24
Emihof Paşa 50/12
Emin (Hacı, Elbistan Müftüsü) 54/46
Emin Bey 53/21
Emin Bey (Tokat Milletvekili) 53/18
Emin Bey (Vefa Sultanisi tarih muallimi) 54/20
Emin Paşa 49/15
Emin Süreyya (Sabitzade) 53/60
Emine binti Fatma 54/20
Emir Abdülkadir 50/28
Emir Abdullah 49/12
Emir Ali 52/54, 53/18
Emir Faysal 50/29
Emir Şekib Arslan 49/38-42
Emre, Ahmet Cevat 51/36
Encyclopedia Britannica 50/60
Encyclopédie Francaise 53/45
Enderunlu Mustafa 52/60
Engels, Friedrich 51/43
Enternasyonal 50/52
Enver Behnan 52/35
Enver Bey'in Aksaray Herikzedegânıyla İlgili Bir Mektubu 50/35
Enver Paşa 49/37-45, 50/23-25, 29, 31-35, 53/26, 54/19
Enver Paşa'nın Yazıları 50/24
Eralp, Hülya 51/23, 25
Eraslan, Kemal 54/58
Erbil, Fatoş 51/24, 25
Erciyes, Fuat 53/42
Ercüment Ekrem 51/43
Ereğli Kömür Madeni Şirketleri 50/21
Erencan, Şevki 53/40, 44
Erenköy (Çanakkale) 49/17, 19
Ergin, Şemi 53/8
Erginsoy, Güliz 49/16
Erişirgil, Mehmet Emin 51/36
Erkmen, Mahir 52/48
Erkut, Selma 51/22
Erman, Ferda 51/24
Ermeniler 50/14, 26, 51/58, 53/25, 28, 63, 64
Erozan, Celal Sahir 51/28, 30
Ersöz, Aysel 51/25
Ertan, Ayzen 51/24
Ertuğ, A. Nihal 49/7
Ertuğ, Hasan Ferit 49/7
Ertuğrul 50/13
Erzincan 50/26
Erzurum Kongresi 49/47, 48, 53/25, 26
Erzurumluoğlu, Hasan 53/9
Es'ad Bey 51/6
Esad Ömer Eyyubi 49/47, 48, 51/6
Esendal, Memduh Şevket 51/37
Eski Aşk Geceleri 51/29
Eski Fars takvimleri 50/60
Eski Mısır medeniyeti 50/59
Esmer, Ahmet Şükrü 53/35
Estonya 51/53
Eşek 50/49
Ethem (Çerkez) 49/39, 43, 54/46, 47
Ethem Paşa 50/11, 13
Eugene (Prens) 54/37
Euktemon 50/58
Ev-İş 51/16, 17, 19, 21
Ev Kadın 51/19
Ev Kadını Yün Örgüleri 51/19
Ev Kadını 51/19, 20, 23
Evim 51/19
Eylül 51/29, 30
Eyuboğlu, Avniye 53/29
Eyuboğlu, Aynur 53/29
Eyuboğlu, Asım Tuğrul 53/24, 29
Eyüboğlu, Ömer Fevzi 49/47, 48, 51/6, 53/24-30
Eyüboğlu, Rahmi 51/6
Ezop 50/49

F
F. Nuri 49/39
Faaz (Göksunlu) 54/47
Face 51/20, 21, 24
Fadeyev 54/63
Fahri Bey 53/52
Fahri Efendi (doktor) 52/24
Fahri Kemal Efendi (doktor) 52/25
Fahri Paşa 49/39
Falaka 50/49
Familya 51/19, 22
Farmasonluk 52/21
Faruk Halil Osman Efendi 50/35
Faruk Şükrü 52/47
Fas 49/38, 50/29, 50/30
Fatih (semt) 53/36, 54/19
Fatima Ereyna 51/51
Fatma 50/13
Fatma (Giritli) 53/12
Fatma Mühire 51/28
Fatma Sultan 50/6, 8
Fazılov 54/57
Fazlî 54/59
Febvre, Lucien 53/45
Federation Sioniste d'Orient 49/64
Fehime 50/13
Felsefe-i Zenan 51/26
Feminist 51/20, 23
Fen 52/47
Fener Rum Erkek Lisesi 53/61
Ferdâ 52/48
Ferdi ve Şürekâsı 51/28
Ferdinand (Prusya Kralı) 54/29
Ferdinand (Sicilya Kralı) 54/30
Fergana Basmacılar 50/34
Ferhâd ve Şirin 54/57
Ferid Paşa (Damat) 50/9, 10, 29, 30, 52/26, 53/26, 27, 36
Ferid Paşa (Harbiye Nazırı) 54/20
Feride 51/25
Fernandez 50/16
Ferrière 54/16
Fethi Bey 53/15, 21, 22, 31
Feyzullah İşan 50/35
Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri 51/36, 53/46
Fırat 51/62
Fikirbilici, Nermin 51/22
Filistin 49/51, 51/61, 54/47
Finkestein 52/62
Finlandiya 51/9, 55, 54/23, 24
Finlandiya Cemaat-ı İslamiyesi 54/23
Finlandiya Türkleri Birliği 54/23
Finlandiya Türkleri Birliği Yasası 54/25
Finlandiya Yazarlar Birliği 54/24
Firdesü l-İkbâl 54/59
Firuze 51/36
Fischer, August 49/6
Fitnat Hanım 51/40
Fleischer, Comel H. 52/56
Floral Hall 49/30
Florinalı Nâzım 51/30
Florinski, M. 49/39
Foça 54/40
Foça Açık Cezaevi 49/21
Folklor ve Edebiyat 52/38, 39
Fonşteyn, G. V. 51/56
Ford 50/51
Fosses, Chyamette des 54/39
Fourier 53/53
Frankfurt 54/30
Frankfurt Anayasası 54/30
Frankfurt Parlamentosu 54/28, 30, 31
Fransa 49/26, 61, 62, 50/25, 26, 43, 51/10, 53/27, 34, 45, 48, 54/4, 5, 9, 12, 16-18, 26-32
Fransız Devrimi 49/61, 63, 50/15
Fransız Sosyalist Partisi 53/36

Frederick, Charl 53/53
Freud 51/32, 43
Frey 54/16
Friedrich II 52/61, 62
Fuad (Mehmet Ali Paşa'nın torunu) 54/46
Fuat Bey 49/15
Fuad Bey (doktor) 49/39, 41, 52/26
Fuad Paşa 49/33
Fuzulî Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti 49/6
Fuzûlî 54/55, 59

G
Gabdülhayeviç, Gizatulin 50/36
Gagaburun ile İbiş 50/49
Galata 49/25, 28, 50/18
Galata Bankerleri 50/16, 19
Galata Köprüsü 49/27, 28
Galimziyanoviç, Almaz 50/36
Galip Ata 51/8, 13
Gaorg Eckert Enstitüsü 49/51
Gasırlar Avazı 50/38
Gaumondy 54/13
Gauss 53/53, 54
Gazete Magazin 51/19
Gazi Hüsrev Bey Camii 54/40
Gazi'nin Eseri 52/8
Gedâyî 54/58
Gedikoğlu, Muhittin 53/40
Gediz 54/49, 50
Gelgeloğlu 50/17
Gelincik 51/30
Genç Anadolu 49/48
Genç Kadın 51/20, 23
Genç Kız 51/19
Genç Kız Kalbi 51/29, 30
Gençliğin Sesi 52/48
Gençlik Mecmuası 50/51
Gençlik ve Tarih: Bir Proje ve PÊCS Toplantısı 49/49
Genel Af Yasası 53/29
General Bank of Constantinople 50/20
General Gouraud 50/26
General Limanı 50/27
Georg Eckert Enstitüsü 49/50
George, Lloyd 49/43, 53/34
Georgeon, François 49/24
Geveze 49/25, 50/49
Gez, Başak Ocak 49/6
Gıdık 50/49
Girit 49/17
Girli, Alev 51/24
Glover, (Stephen) 49/31
God Save the Queen 49/30
Goethe 51/43
Gola, Markoş 54/13
Golman 50/52
Gorki, Maksim 49/6, 54/62
Gök, Nurgül 51/25
Gökalp, Ziya 49/6, 50/54, 55, 51/31
Gökçeada Tarım Açık Cezaevi 49/21
Gökçeada Yetiştirme Yurdu 49/20
Gökçen, Sabiha 51/32
Gökmen, Melahat Faik 51/22
Göktulga, Celal Fahri 51/30
Göktunalı, Ülker 51/23
Gölen, Zafer 50/43, 54/36
Gölpınarlı, Abdülbaki 52/38
Gönçer, Süleyman 52/48
Göngör, Nezihe 52/47
Gören, İbrahim 53/5, 8
Görktan 52/48
Görüşler 50/38, 39, 42
Gövsa, İbrahim Alaattin 51/6, 28
Göyünç, Nejat 51/61, 62
Göztepe 49/7
Göztepe, Ece 51/24
Göztepe, Mümtaz Tarık 53/28
Gramkof Didkont Paşa 50/12
Grand Rue de Pêra 49/27
Gregoryen takvimi 50/59-62
Gronbech 54/57
Guatelli Paşa 49/31
Guevera, Che 50/38
Guizot 54/29
Gulam, Hamid 54/62
Güçbilmez, Mahmut 53/9
Gülek, Kasım 53/10-14
Güler, Seda Kaya 51/25
Gülhane Hattı-ı Hümâyunu 49/58
Gülhânî 54/59
Gülistan bi-t-Türkî 54/56, 57
Güllü Agop 49/28
Gümüşsuyu Kışlası 50/14
Gün Olur Asra Bedel 54/62
Gündaş, Bilgül 51/23, 25
Günder, Kamil 53/7
Gündoğumu Kasidesi 54/56, 57
Güneş takvimleri 50/57, 63
Güney Afrika 49/49
Güney İşçi Postası 53/44
Güney Kafkasya 51/50, 55
Güngör 51/22, 52/47
Güngör, Nezihe Selim 51/22
Güntekin, Reşat Nuri 51/37, 43
Günün Kadını 51/19, 21, 22
Gürbüz Türk Çocuğu 52/6, 8, 9
Gürcistan 54/43
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 51/42
Gürsel, Aytaç 50/54
Gürsoy, Selçuk 49/37, 50/23
Güven 52/48
Güzel 51/19, 22
Güzel, M. Şehmus 53/39
Güzel Sanatlar Akademisi 53/33
Güzide Osman 51/30
Gyurkovics 54/38, 39

H
Habenicht, Hugo 54/13
Haber 52/46, 47, 51
Haber Bülteni 51/20
Haberler 51/20, 24
Habeş ül-Hâsip 50/61
Habeşistan 49/7, 10
Habib, Corci 53/36
Habsburg hanedanı 54/26, 27, 29, 30, 31
Hacı Ali Bey 52/47
Hacı(nski), M. 51/59
Hacivat 49/26, 28
Hâfız 54/54
Hakîm Ata 54/56, 60
Hakim, Veli Ahmet 54/24
Hâkimiyet-i Milliye 50/23, 31, 32, 50, 52/7, 53/16-18, 23, 31
Hâkimiyet-i Milliye İlkokulu 52/11
Hakkı Nezih 51/30
Hakkı Paşa 49/15
Hakkı Paşa 50/12
Hakkı Şinasi Paşa (doktor) 52/24, 25
Halaçoğlu, Yusuf 50/56
Halen, Hary 54/23
Halep 53/28, 54/46, 47
Halıcıoğlu 54/9
Haliç 49/27, 50/12
Halid Bey Gargaranî 49/39
Halife Me'mûn 50/61
Halil Bedii 51/37, 38
Halil Fikret 51/37
Halil Hamit Paşa 54/9
Halil Paşa 49/39, 42, 50/31, 32, 52/56
Hâlis Turgut Bey (Sivas mesubu) 53/31
Halit Bey (Yarbay, Deli) 53/26
Halit Paşa 50/8
Halit Paşa (SDF reis vekili) 53/36
Halk Hikâyeleri ve Hikâyeciliği 52/39
Halk Şûralar Fırkası 49/41, 42, 50/23, 26, 32
Halkevi 51/61
Halkın Sesi 52/48, 50
Hamanitis 54/46
Hamburg 49/49
Hamdi (Elbistanlı, Çerkez) 54/46
Hamdi Bey (Bozok milletvekili) 53/19
Hamidulla, Hasan 54/24
Hammer 52/60
Hanidan 51/30
Handel 49/33
Hanımeli 51/19, 20, 22, 24
Hanımlar 51/27
Hanımlar Âlemi 51/18, 36
Hanımlar Arasında 51/29
Hanımlara Mahsus Gazete 51/27
Hanke Veyban 50/34
Hapalak 54/59
Harabeler 51/30
Harbiye 54/19
Harem Ağaları Tevaün Cemiyeti 50/9
Harf Devrimi 51/16
Hârizm 54/54, 56, 57, 61
Hârizmî 54/54, 57
Harper's Bazaar 51/20, 21, 24
Hasan (oyuncu, Kel) 50/14
Hasan Bey (Hacı, binbaşı) 49/5
Hasan Efendi 50/14
Hasan Padişah (Uzun Hasan) Kanunları 51/63
Hasan Paşa (Belgrad Muhafızı) 50/47
Hasan Paşa (Gazi, Kaptan-ı Derya) 54/7, 8
Hasan Rıza (doktor) 53/36-38
Hasan Sadık 53/28
Hasan Tahsin 53/58
Hasan Tahsin (doktor) 52/25
Hasankeyf 51/62, 63
Hasköy 54/5
Hastaoğlu, Vilma 53/64
Haşim Nahit 51/28
Haşim Paşa 49/15
Hatay 52/47, 54/47
Hatice 50/13
Hatice Halim 51/32
Hatipoğlu, Emin 53/24
Havuz-Yavuz Davası 50/51
Hayal 49/25, 26, 28
Hayâl-i Cedid 50/49
Hayâli Tasvir 50/49
Hayat 49/10, 27, 50/8, 10, 51/36, 51/38, 51/41
Hayatım 51/19
Haydar Bey (doktor) 52/25
Haydar Rıfat 52/21
Haydarpaşa İskelesi 49/11
Haydarpaşa Tıbbiyesi 49/14
Hayfa 54/46
Hayıtmetov, Abdulkadir 54/54

Hayrâtü'l Ebrâr 54/58, 60
Hayri Efendi 49/5
Hayri Muhiddin 53/18
Hayri Ömer Efendi (doktor) 52/24
Hayrülnisa 54/24
Hazer, Vedat 52/48
Hazım Bey (şehremini) 49/15
Hazım Efendi (mensûcât tâciri) 49/5
Haziran katliamı 54/30
Heidi 52/22, 23
Heinrich (Prens) 52/62
Helle 54/39
Helsinki 54/23-25
Helsinki Devlet Arşivi 54/23
Hemşireler Dergisi 51/19, 22
Hemşirelik Bülteni 51/20, 21, 23
Hendek Savaşları 49/60
Hendes-i Mülkiye Mektebi 54/9
Hendesehâne 54/7-/9
Her Majesty's Theatre 49/31
Hersek 54/36, 41
Heussler 54/13
Herzl, Theodor 49/63
Hey Girl 51/20, 21, 23
Heybeliada Ruhban Okulu 49/20, 22
Hırvatistan 50/46
Hırvatlar 50/47
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 52/55, 53/18, 22, 31
Hibler, Hans 54/13
Hicret 49/60
Hicri Günleri Rumi/Miladi Günlere Çevirme Kitapları 49/57
Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu 49/57, 59, 60
Hidayet Bey 52/49
Hikmet Bey (doktor) 52/25
Hilafet Komitesi 53/28
Hilal-i Ahmer 51/9-11
Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti 51/10
Hilfsverein der Deutschen 49/63
Hilmi (Muşlu) 54/47
Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi Nizamname-i Esasisi 52/28
Himaye-i Etfal Cemiyeti 52/6-9, 21, 22, 24-28
Himmet Komitesi 54/43
Hindistan 49/27, 38-40, 50/28, 29, 51/50, 52-54
Hindular 50/25
Hinrichs, Ernst 49/50
Hinz, A. (doktor) 49/6
Hisar 52/47
Historie de l'Europa 49/51
Hitler 53/34, 54/17
Hive Hanlığı 54/59
Hizbullah 53/28
Hizmet 52/49
Ho Şi Minh 50/36
Hoca Nasreddin 50/49
Hocaev, Feyzullah 50/36
Hogun, V. P. 51/57
Hokand şairleri 54/60
Hokkabaz 1324, 50/49
Holivut 51/42, 43
Hollanda 49/18, 51/9, 54/26, 28
Horasan 54/60
Horasanciyan (doktor) 49/15
Hoşgeldin Bebek 51/20
Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a 50/23
Hoybun Cemiyeti 53/28
Hoybuncular 54/47
Hrisostomos (İzmir Metropoliti) 53/58, 59
Hucendî 54/56, 57
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 51/9
Hukukuheşer 53/58
Hulusi Bey (Sındırgılı) 53/27
Humbaracı Kışlası 54/8
Humboldt Vakfı 51/61
Hunç, Hayriye Melek 51/28
Huveydâ 54/59
Huyugüzel, Ömer Faruk 52/47
Hülasatü'l-itibâr 52/57
Hümmet Partisi 51/56-59
Hür Fikir 53/21
Hürbilek 53/39
Hürmet 52/47
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 53/27, 36, 58
Hüsam Kâtib 54/57
Hüseyin Çavuş 50/35
Hüseyin Efendi (Abazanoğlu) 53/24, 26
Hüseyin Efendi (Brikdarbaşı) 50/14
Hüseyin Efendi (Sürmene kaymakamı) 53/26
Hüseyin Hamdi (Çerkez) 54/47
Hüseyin Paşa (Küçük) 54/7
Hüseyin Paşa (sadrazam) 49/15
Hüseyin Remzi 51/29
Hüsnü Paşa (Mevaki-ı Müstahkeme Müfettişi) 54/8
Hüsnü Şakir Efendi (doktor) 52/24
Hüsrev ü Şirin 54/57
Hütteroth, Wolf-Dieter 51/61, 64
Hyde Park 49/31

I

Ilıcak, H. Şükrü 53/56
Inno Turco 49/32
Invitation à la Valse 49/29, 30
Irak 50/26, 28, 54/47
Iraklı peşmergeler 49/23
Irganyan Uzun Artinoğlu 50/17
Islahat 53/60
Islâhu't Takvîm 50/56

İ

İ. Deksameni 53/61
İ. Kath' İmas Anatoli 53/61
İbrahim (Hergeleci, pehlivan) 49/4
İbrahim Edhem (doktor) 50/51
İbrahim Efendi (Peçuylu) 53/56
İbrahim Hamdi Bey 53/26
İbrahim Paşa (Ferik, Boğaz Muhafızı) 54/8
İbrahim Paşa (Kürt Aşiretleri Reisi) 50/13, 14
İbrahimoğlu, Hakkı Hilal 53/9
İbrahimov, Veli 50/37
İdil Nehri 54/23
İdrisi, Alimcan 54/24
İfham 53/27
İhsan Bey (Cebel-i Bereket mebusu) 53/17
İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti 53/58
İkaz 52/47, 48, 51
İkdam 53/15, 17-19, 33, 34, 36, 55
İkimiz 51/19
İkinci Dünya Savaşı 49/51, 54/15-18
İkinci Meşrutiyet 50/17, 18, 21, 49-51, 51/36, 52/4, 46, 47, 51, 54, 53/24, 58
İkinci Umum Rusya Müslüman Askerler Kurultayı 50/39
İktisadiyat Mecmuası 54/19
İleri 53/16, 19, 20
İleri, Hasan 53/36
İleri, Rasih Nuri 53/44
İlhan, Attilâ 50/36
İlhan, Mehdi 51/62
İlk Temas 51/29
İlk Zevk 51/29
İlyas Bragon Bey 49/40, 41, 43, 44
Cemaleddin Efendi (İmam) 51/6
İmroz 49/17, 18, 20, 21
İmroz Gliki'den Gökçeada Bademli'ye 49/16
İnalcık, Halil 51/61, 54/39, 41
İnan, Afet 50/58
İnanç, Nevin 51/23
İnce, Fehmi 49/7-9
İnce, Hamit Şevket 53/9
İnce, Şevket Refik 53/5, 8
İnci 51/36
İnci'nin Kitabı 53/48
İncil 53/63
İncili Çavuş 49/25, 50/49
İngilâhımızın Tarihine Dair 54/43
İngiliz Muhibler Cemiyeti 50/29
İngiltere 49/29, 50/20, 23, 25, 28, 29, 51/9, 53/18, 24, 41, 47, 48, 54/16, 29
İnönü, İsmet 49/14, 15, 52/8, 53/17, 18, 21, 22, 54/16, 18
İnönü, Mevhibe 52/9
İnsaniyet 51/27
İpekçi, Leyla 51/24
İpekyan 53/28
İran 49/38, 50/17, 30, 61, 62, 51/50
İranlılar 54/53
İrfan Hanım 54/20
İrşad 52/48, 53/27
İsa (Hz) 50/57, 61, 62, 54/57
İshak Efendi (Başhoca) 54/10, 53/51
İskandinavya 54/26
İskender takvimi 50/60, 62, 63
İskenderiye 50/28, 53/28
İskoçya 53/48
İslam Ansiklopedisi 49/57, 53/55
İslam Cemiyeti 54/24
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı 49/37-42, 44, 50/23, 25, 32
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve *Liva el-İslam* Dergisi 49/37
İslâm Mecmuası 49/6
İsmail Bey 53/24
İsmail Efendi (Deniz müfettişliğinde idare komiseri) 49/5
İsmail Hakkı 52/49
İsmail Hakkı Bey (Muallim) 52/14
İsmail Hakkı Tevfik (Filibe başkonsolosu) 52/46
İsmail Paşa (Kürt) 50/8
İsmail Paşa (Mısır Hıdivi) 49/29
İspanya 49/62, 50/17, 54/30
İspanya İç Savaşı 51/32
İsrafilbey(ov), M. 51/58
İstanbul 49/10, 13, 17, 18, 21, 22, 24, 27, 30, 32, 39, 42, 43, 50/7, 17, 28-31, 33, 46, 47, 50, 54, 55, 51/17, 53/15-19, 22-25, 27, 29, 33, 34, 38, 39, 45, 46, 63, 54/19, 20, 46
İstanbul İşçi Sendikaları Birliği 53/39
İstanbul Magazin 51/42, 43

İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası 53/41, 42
İstanbul Şoförler Cemiyeti 53/6, 9
İstanbul Teknik Üniversitesi 54/10
İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 51/22
İstanbul Yunan Filoloji Derneği 53/62
İstanbul'un Sesi 51/42
İstikbal 53/23, 26
İstiklal 53/23
İstiklal Mahkemeleri 52/51, 54, 55, 53/16, 18, 21, 23, 29, 31, 32
İsveç 54/16, 23
İsviçre 49/18, 63, 53/33, 34, 54/16
İş Bankası 50/22
İş ve İşçi Bulma Kurumu 53/42
İşcan, Haşim 53/11
İşçi Sesi 53/39-41, 44
İtalya 50/30, 53/34, 54/26, 27, 30-32
İtibar-ı Milli Bankası 50/18, 22
İtilaf Devletleri 52/40, 43, 53/25, 33
İtilaf Kuvvetleri 50/33, 53/27
İttihat ve Terakki 49/41-43, 63, 64, 50/32, 50, 52/15, 16, 53/36, 57, 58, 64, 54/18, 19, 46
İttihatçılar 49/37, 40, 44, 50/23, 51/7
İvanovo 51/50
İzci Andı 52/17
İzcilik Töresi 52/15
İzgi, Mine 51/25
İzmir 49/17, 52, 50/29, 33, 51/17, 53/23, 41, 54/19, 46
İzmir DDY Sanayii İşçileri Sendikası 53/41
İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün Cemiyeti 53/58
İzmir Fuarı 49/17
İzmir Milli Kütüphanesi 51/22
İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 53/58
İzmir'e Doğru 53/27, 60
İzmir'in İşgali 53/24
İzvornik 54/36, 40, 41
İzzet Ağa 49/15
İzzet Bey (Aydın valisi) 53/58, 59
İzzet Bey (Balıkesir mutasarrıfı) 53/26, 27
İzzet Holo 50/11
İzzet Paşa (sadrazam) 50/29

J
Jaksiç 54/39
Jamauchi 50/24
Japonya 50/29, 38, 51/53, 54
Ji Bo Rızgariya Jinan 51/20, 21
Jiyan 51/20, 21
Jizn Nasyonal Nostey 50/39
Jön Türk Devrimi 50/17
Jülyen takvimi 50/58-63
Jung, Alfred 54/13
Junkerler 54/29, 30
Jurnal 53/10

K
Ka-De-Fe 51/19, 23
Kaayumov, Leziz 54/63
Kabakçı Mustafa 53/27
Kabaoğlu, Cengiz 50/16
Kabapınar, Yücel 49/52
Kabataş 54/19, 20
Kaçar, Mustafa 54/4, 48
Kadın 51/19, 22, 36
Kadın Ansiklopedisi 51/19
Kadın Araştırmaları Dergisi 51/20, 24
Kadın Birliği 51/34
Kadın Bülteni 51/20, 24, 25
Kadın Dayanışması 51/19, 23
Kadın Dergiciliği ve Mehmet Rauf 51/26
Kadın Dünyası 51/16, 19, 20, 23, 25
Kadın Eserleri Kütüphanesi 51/22
Kadın Ev 51/19, 22
Kadın Gazetesi 51/17, 19, 22
Kadın Güzelliği 51/19, 22
Kadın Haberleri 51/20, 21, 24
Kadın İsterse 51/29, 30
Kadın Kimliği 51/20, 25
Kadın Moda Albümü 51/18
Kadın Postası 51/20, 21
Kadın Sesi 51/18, 19, 22
Kadın Süreli Yayınları, Bibliyografya 51/16
Kadın ve Aile 51/20, 23
Kadın Yolu 51/36
Kadınca 51/19, 20, 23
Kadının Sesi 51/19, 22
Kadınlar Âlemi 51/19
Kadınlar Birliği 51/20, 23
Kadınlar Dünyası 51/36, 54/19
Kadınlar ve İttihap 51/13
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 51/12, 52/20-22
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 54/20
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Nizamname-i Esasisi 54/21
Kadınların Kurtuluşu 51/20, 22, 24
Kadınların Sesi 51/19, 20, 23
Kadızâde-i Rumî 50/61
Kadir Çavuş 50/35
Kadirbeyoğlu, Zeki 53/24
Kadri Bey 51/46
Kafkas 50/26
Kafkasya 49/37, 50/26, 27, 31, 33, 51/54, 57
Kahkaha 49/25, 26, 47, 48, 53/27
Kakınç, S. Halit 50/36, 51/50, 54/43
Kaktüs 51/20, 23
Kale 52/48
Kale, Şiyma 51/23
Kaleköy (Gökçeada) 49/17
Kalem 50/49, 51, 53/31
Kalfazade İsmail Çinari Efendi 53/51
Kalkan, Hakkı 53/41
Kalkavan, İsmail Hakkı 53/40
Kambiyo ve Eshâm Şirket-i Osmanisi 49/4, 5
Kamer 49/25
Kâmil Bey (Enver Paşa'nın kardeşi) 49/38, 40-42, 44
Kâmil Bey 50/24
Kamus-ı Riyaziyet 53/52
Kanopus takvimi 50/58-60, 62
Kansu, Aykut 49/61
Kansu, Nafi Atuf 51/36
Kanun-ı Esasi 49/58, 53/34
Kapani, Osman 53/5, 8
Kaplan, Gani 53/12, 13
Kapris 51/20, 23
Kaptanoğlu, Sıdıka 51/22
Kara Ahmed (pehlivan) 49/4
Kara Sinan 50/49
Kara Yorgi 50/43
Karabekir, Kâzım 49/43, 52/8, 53/22, 26, 27
Karabey, Saba 51/25
Karaca, Zuhal 51/24
Karacabey, Sadettin 53/8
Karadağ 50/43, 45, 47
Karadeniz 50/31
Karagöz 50/49, 53/19
Karagöz 49/26, 28, 53/19
Karahan (Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı) 49/37
Karahan, A. 49/6
Karahanlılar 54/54-56
Karahisâr-ı Sâhib 52/47
Karakar, Nurşen 51/24
Karakurt, Özlem 51/23
Karaman 54/36
Karamani, Arzu 51/23
Karanfil ve Yasemin 51/30
Karaosmanoğlu, Adnan 53/9
Karaosmanoğlu, Lütfü 53/7
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 51/36, 42, 43, 53/23
Karasu, Emanuel 52/23
Karay, Refik Halid 50/50
Karayel, M. Sami 51/42
Karikatür 50/49
Karlıdağ, Abdullah Cevdet 51/30
Kars 54/36
Kartal 50/49
Kaspar 53/28
Kaşçanov, Matyakub 54/62, 63
Kaşgar 49/38
Kaşgarlı Mahmud 54/55
Kâşi, Gıyâseddin 50/61
Katanoff 54/59
Kathimerini 53/60
Kâtip Mazur 50/37
Kayaçelebi, Semra 51/24
Kayhan, Fatma 51/25
Kaynarca Antlaşması 52/57
Kayumov, Aziz 54/54
Kazan 51/52, 54/23
Kazan Türkleri 54/23, 24
Kazım Bey 53/36
Kazım Efendi (doktor) 52/24
Kâzım Vehbi Bey (Ergani mebusu) 53/31
Kemal (erkân-ı harp kaymakamı) 54/46
Kemal Derviş Bey 52/22
Kemal Talat 52/49
Kemalettin Efendi 50/13
Kemalettin Paşa 50/6
Kemali, Abdülkadir 53/17, 54/46
Kemalizm 53/36
Kentmen, Cihat 51/42
Kentmen, M. 51/42
Kerem operası 53/49
Kéri, László 49/53
Kermovan (Sr.) 54/7, 8
Kesir, Ayşe 51/24
Keskin, Ali Türk 52/48
Keşafoğlu, Şükrü Uluçay 53/6, 8
Keşşaf Kanunu 52/14
Keşşaf 52/13
Ketenci, Nermin 51/24
Ketenciler Hamamı 50/14
Kethüdazâde Ârif 51/49
KGB Arşivi 50/39
Kıbrıs 49/21
Kılıçkale, Rıza 53/6, 9

Kıptî takvimi 50/60, 62
Kıral, Mukadder 51/22
Kıran, Yemliha 50/16
Kıraner, Berrin 51/22
Kırgızistan 51/55, 62
Kırgızlar 54/53
46 ruhu 53/38
Kırıkhan 54/47
Kırım 49/37, 50/31, 54/5
Kırım Savaşı 50/6, 19
Kırmızı Ordu 50/33
Kısakürek, Necip Fazıl 51/39
Kısasü'l-Enbiyâ 54/57
Kıssa-i Cüncüme Sultani 54/57
Kıssa-i Yusuf 54/57, 59
Kızıl, Hale 51/25
Kibar 50/49
Kibar, Nizamettin 54/46
Kim 51/20, 24
Kip, Sıddık 53/9
Kiraz, Lutfi 53/12
Kirof, Aleksandr 51/37
Kiskira, Dina 53/63
Kitab-üt-Tevkifat el-İlhâmiye fî Mukarene et-Tevârih el Hicriye bi s-Sinîn el-Efrenkiye ve l-Kıptiye 49/59, 60
Kitapçı, Zekeriya 49/6
Kitchner (Lord) 50/26
Kiyyum, Şarl 53/54
Klein, Felix 53/54
Koca Vandanikoğlu Puruto 50/46
Koç-Davet 51/58
Koç, Handan 51/23
Koçali, Filiz 51/25
Kocatepe 52/47, 48, 51
Koçer, Sadettin Vedat 51/31
Koçoğlu, Nusret 52/48
Koloğlu, Orhan 49/6
Kolukısaoğlu, Tülin 51/23-25
Komünist Enternasyonal 49/38, 50/52
Komünist Gençleri Ne Yapmalı? 53/33
Konacı, Hamit 53/40, 41
Kononov 54/59
Konsiller Tarihi-İznik'ten II. Vatikan'a 50/57
Konstantin (Yunan başkumandanı, veliaht) 50/12
Konstantinopler 54/38, 39
Konya 50/7, 32, 51/61
Koraltan, Refik 53/4, 5, 7, 22
Korkut, Mustafa 53/13
Kossuth, Lajos 54/29-31
Koşar, S. Fügan 51/24
Kovaçeviç 54/39
Kozakçıoğlu, Hayri 49/23
Köçeoğlu 50/16
Köhne Dünya 54/62
Köksal, Duygu 51/31
Kömürcüoğlu, Çiğdem 51/25
Köprülü, Fuad 51/28, 36, 52/9, 38, 53/4, 5, 7, 54/55
Köprülü, Sönmez 51/23
Körber, Andreas 49/53
Körber Vakfı 49/49, 53
Köroğlu Destanı 52/38
Köşkeroğlu, Fahri 53/6, 7
Köye Doğru 52/48
Köylü 53/58
Köymen, Filiz 51/23, 24
Krasin 50/33
Kredi Liyone 50/8
Kremlin 54/43
Kudâme bin Cafer Ebuferec el Kâtib el Bağdadî 52/59
Kudret 52/48
Kudüs 54/46
Kuduz (Hacı) 53/12
Kukuruk 50/49
Kultur Bewegung in modernen Turkentum 49/6
Kur'an 49/6, 60, 50/57, 516, 49, 54/53, 56
Kurat, Akdes Nimet 54/24
Kurbanov, Şükür 54/53, 62, 63
Kurdakul, Yasemin 51/24
Kurtdereli Mehmed (pehlivan) 49/4
Kurtuluş 52/47
Kurtuluş Savaşı 49/43, 54/13
Kutadgu Bilig 54/54-56, 59, 61
Kutay, Cemal 49/6
Kutb 54/57
Kutman, Rüştü 52/47
Kutschera 54/39
Kûtuçkas, Yeorgos 53/63
Kuva-yı Milliye 49/43, 52/40, 53/60, 27
Kuva-yı Seyyare 54/46
Kuzey Afrika 49/37, 38-40
Kuzu, Devin 51/23
Küçük Asya Felaketi ve İzmir 53/56
Küçük Asya Savunma Örgütü 53/59
Küçük Denise 50/57
Küçük Kaynarca Antlaşması 50/47, 56
Küçük Menderes 54/49
Küçük, Nilgün 51/24
Küçükali, M. 51/23
Kühne, Alfred 54/13, 16
Küresel Astronomi 50/56
Kürtler 50/13, 53/29

L
L'Assiette au Beurre 49/26
L'Hellênisme 53/64
La Gazza Ladra 49/32
La Gondolle Barcarolle 49/29
La Harpe Caprice 49/29
La Nouvelle Histoire 53/46
Lacoine, Émile 50/61
Ladino 49/62
Laerchenfeld, S. 54/39
Lagrange 53/53
Lahey 49/49
Laissez-faire 54/31
Lala 50/49
Lale Devri 54/4
Laleli 49/5
Lamartine (Fransız şair) 54/33
Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung, im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert 51/61
Lang, Sir Hamilton 50/4
Laplace 53/53
Laroche, M. 53/27
Lasto 50/16
Latife 49/25, 50/49
Le Republique Enchainée 53/28
Ledru-Rollin 54/31
Leeuw-Roord, Joke van der 49/51
Leibniz 53/53
Lenin, V. İ. 50/36, 38, 39, 51/57, 54/31, 43
Letâfetnâme 54/56, 57
Letonya 49/37, 51/53
Levantenler 50/16, 17
Levy, Lazar 53/47
Lewis, Bernard 52/60
Leylak 50/49
Libya 50/57
Lise 52/47
Liszt, Franz 49/29
Litvanya 49/37, 50/31, 51/53
Liva el-İslam 49/3746, 50/24
***Liva el-İslam*'da Enver Paşa'nın Yazıları** 50/23
***Liva el-İslam*'ın Fihristi** 49/46
Lloyd Georg 50/29, 30
Loncalar 54/27
Londra 49/29-33, 50/21, 30, 53/47-50, 54/12
Londra Crystal Palace'ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser 49/29
Londra Konferansı 49/41, 50/30
Louis-Philippe 54/28, 29
Lozan Antlaşması 49/18, 20, 21, 53/28, 54/18
Lozan Konferansı 50/53, 53/27
Lö Folon (Fransız polis müfettişi) 50/6
Ludwig Philippson 49/61
Lutfî (Özbek şair) 54/58, 62, 63
Lütfi (doktor) 49/6
Lütfi 54/62
Lütfi Ağa 49/15
Lütfi Fikri Bey 52/54, 55, 53/17, 18, 31, 32
Lütfi Fikri Bey İstiklal Mahkemesinde 52/54
Lütfi Fikri Bey'in Affı 53/31
Lütfi Fikri Bey'in Davası 52/55
Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü 52/54
Lütfullah Bey 50/6
Lütfü Bey (tüccar) 54/20

M
Maarif Vekâleti 49/20, 54/14
Macar Ayaklanması 54/28
Macaristan 49/49, 53, 54/16, 26, 30, 31
Maçka 49/47
Mahalle Haberleri 54/23
Mahasin 51/27-30, 36
Alekseyev (SSCB Yüksek Mahkeme Başkanı) 50/37
Mahler, Eduard 49/57, 58
Mahmud II 50/13, 43, 54/9, 12
Mahmud bin Ali 54/57
Mahmut Nedim (Alemdarzade) 54/47
Mahmud Nedim Paşa 49/15, 53/28
Mahmud Paşa 50/6, 46
Mahmud Şevket Paşa 50/51
Mahmud Yesari 51/42, 43
Mahmûr 54/59
Mahzûne (şair) 54/59
Makaddimelü'l-Edeb 54/56
Makal, Eray 50/16
Makbule Hanım 54/20
Malatya 53/42
Maliye Bakanlığı 54/15
Maliye Nezareti 50/17, 18, 20
Malta 50/31
Malum 50/49
Mamacanov, Selahaddin 54/63
Manchester 53/48
Manisalıoğlu 53/40, 41

Manner 54/39
Mansur Bey 49/39
Mansurov, Burhan 50/36
Manzara 52/48
Marakeş 51/53, 54
Maraş 50/26, 53/12
Mardin 51/62, 63
Mardin, Aslı Davaz 51/15
Mardin, Sadık (Hakim) 54/47
Marie Claire 51/20, 21, 23
Marsilya 53/27, 54/6
Marş-ı Sultani 49/31
Martı 51/20, 24
Marx, Karl 51/32, 43, 53/43
Masaniello 49/30
Masarechi, Petros 54/38, 39
Masonlar 52/21
Maşaşa (Mareşal) 50/10
Maşrab 54/62
Matbuat 53/60
Matbuat Kanunu 53/19-21
Matuszewski 54/62
Mavera-i Yordan 50/29
Maverâünnehir 54/59
Mavrogordato 50/16
Mavrudis 53/59
Maxi 51/20, 21, 24
Maxwell (miralay) 52/13
Mazhar Bey (Ankara valisi) 54/20
Mazhar Müfid Bey 53/31
Mazur 50/37
Mazzini 54/31
Mc Carthy, Justin 54/39
Mecâlisü'n-Nefâsi 54/58
Mecidiye 50/18
Mecit Efendi 50/10
Meclis-i Mebusan 50/61
Mecmu'â-i Ömer Han 54/59
Meddah 49/25
Medeni Kanun 49/18
Mediha 50/13
Mediha Hüsna 51/28
Mediha Sultan 50/9, 10
Medine 49/10
Mehmed II 50/60, 53/36, 62
Mehmed V (Reşad) 50/13, 53/55
Mehmed VI (Vahideddin) 50/9, 10, 13, 28, 53/24, 36
Mehmed Başhemba 49/38, 39
Mehmed Bey 52/47
Mehmed Ferid (milletvekili adayı) 49/34
Mehmed Ferid Arkadaşın Beyannamesi 49/34
Mehmed Şükrü (Koçzade) 52/47, 48, 51
Mehmet (Adalı Kürt) 54/46
Mehmet (Adanalı Hoca) 53/28
Mehmet Ali Bey 49/15
Mehmet Ali Bey (Dahiliye Nazırı) 53/28
Mehmet Bey 51/45
Mehmed Emin 51/36, 37, 39
Mehmed Emin Efendi (Hacı, doktor) 52/24
Mehmet Galip Bey (Trabzon valisi) 53/26
Mehmet Halit 51/37
Mehmet Hayri 54/46
Mehmet İzzet 51/36, 37
Mehmet Mesih 51/30
Mehmet Nuri Bey (Mülazım) 54/20
Mehmet Paşa (Baltacı) 52/63
Mehmet Paşa 49/12
Mehmet Rauf 51/27-30, 43, 51/26
Mehmet Refet 53/60
Mehmet Selim 50/13
Mekke 49/10-12, 54/60
Mekteb-i Harbiye 54/12
Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli? 52/13
Mektup 51/20, 21, 23
Melioranski 54/59
Memduh Efendi (doktor) 52/24
Memduh Veli Paşa 50/12
Memleket 52/47, 53/60
Memurin Kanunu 49/18, 21
Mendelssohn 49/32
Menderes 52/48
Menderes, Adnan 53/4, 5, 7, 10, 11, 14
Menelik II (Habeşistan İmparatoru) 50/10
Menes 50/58
Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası 53/39
Merâga Rasathanesi 50/61
Meriç, Zühal 51/23
Mert, Ömer 49/20
Meryem Ana Festivali (İmroz) 49/21
Maşrab 54/62
Meşreb Namanganî (Şah) 54/56
Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerinde Afyon Basınının Kökleşmesi ve Etkisi 52/46
Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de İzcilik 52/13
Metternich (Avusturya başbakanı) 54/28, 29, 33, 34
Meton (Atinalı) 50/58
Mezopotamya 51/54, 61
Mığırdıç Cezairlioğlu 50/17
Mihcıoğlu, Sudi 53/6-8
Mısır 49/37, 38, 50/27-30, 57, 58, 51/54, 53/28, 54/46, 57
Mısır takvimi 50/56-60
Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp 50/59, 62
Mısırlıoğlu 50/16
Michael Tippett'ten Adnan Saygun'a Mektuplar 53/47
Midilli, Zeliha 51/25
Mihrak 52/48
Mihrişah 53/24
Miladi takvim 50/61
Milan 54/30
Mill, John Stuart 54/31
Milli Ahrar Fırkası 53/36
Milli Eğitim Bakanlığı 49/20, 54/13, 54/15
Milli Gazete Kadın 51/23
Milli İktisat 50/18, 53/58
Milli Kongre 53/36
Milli Kütüphane 51/22, 53/58, 60
Milli Mensucat Fabrikası 53/41, 44
Milli Meşrutiyet Fırkası 51/7
Milli Mücadele 49/47, 48, 50/19, 52/13, 19, 41, 46-49, 51, 53/29, 33, 56, 54/46
Milli Mücadele ve Gurbette Müfrit Bir Muhalif: Ömer Fevzi Eyuboğlu (1884-1952) 53/24
Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyubi 49/47
Milli Savunma Bakanlığı 49/17
Milli Talim ve Terbiye Heyeti 54/13
Milliyet 50/50, 51/6, 45, 48, 52/7
Milton 51/43
Mine 51/20, 24
Minerva 51/20, 21, 24
Miras, Kamil 52/48
Mirzayev, Tura 54/63
Misafir 51/19, 22
Misak-ı Milli 49/43
Mişer 54/23
Mithat Paşa 53/36
Mîzanü'l-Evzân 54/58
Moda 51/19
Moda Albümü 51/19
Moda Magazin 51/20, 23
Model 51/19
Modern Türk Kadını 51/19
Moğolistan 51/55
Moldavancı Ali Paşa (Sadrazam) 54/5
Molho, Rena 53/63, 64
Mondros Mütarekesi 49/37, 53/24, 36, 57
Monmal, Ronald 53/49
Monroe, Paul 54/16
Morgentau (ABD Maliye Bakanı) 51/44
Morley College 53/48
Moskova 49/37-42, 44, 50/23, 24, 31, 32, 52, 53, 51/50, 54, 54/23
Moskova Dostluk Antlaşması 50/52
Moskova Üniversitesi 50/36
Mostar 54/40
Mozart 49/32
Muallimler Mecmuası 53/51
Muammer, Asaf (Kütayis) 51/28
Muazzez Hanım 51/27
Muazzez Yusuf 51/30
Muhâkemetü'l-Lugateyn 54/60
Muhabbetnâme 54/56, 57
Muhaceret Türküleri 49/47
Muhâkemetü'l-Lugateyn 54/58
Muhammed (Hz) 49/60, 54/57
Muhammed Ali Han 54/59
Muhammed Mirza Âgahî 54/59
Muhammed Salih 54/59
Muhammed Şeybânî 54/59
Muharrem Efendi (Hacı) 52/46, 48
Muhiddin Efendi (Hacı Bekir Efendi zâde) 49/5
Muhsin Bey 50/14
Muhsine Hanım 51/28
Muhsinzâde (Sadrazam) 52/56
Muhtar Bey (Hariciye Nezareti Müsteşarı) 52/23
Muhtar Bey 50/12
Mu'înü'l-Mürîd 54/56, 57, 59, 60
Mukaddimetü's-Salâfi 54/59
Mukımî 54/59
Mu'nis Hârizmî 54/59
Murad V 49/33, 50/10
Murad (Molla, Şeyh) 54/5
Murad Bey (tarihçi) 50/12, 13
Murad Hacı Mehmet Çavuş 50/35
Muradî 52/56
Musa Çavuş 50/35
Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatıratı 49/7, 50/6
Musavver Cellad 50/49

Musavver Papağan 50/49
Muslim Discovery of Europe 52/60
Mussolini 53/34
Mustafa II 54/6
Mustafa III 50/17, 54/7
Mustafa 54/46
Mustafa Âli 52/56
Mustafa Bey 53/24
Mustafa Efendi (Reisülküttap) 52/58, 59
Mustafa Fazıl Paşa 49/33
Mustafa Necati 53/58
Mustafa Refik 51/28
Mustafa Reşid Efendi 50/20, 52/48
Mustafa Sabri Efendi (şeyhülislam) 49/6
Mustafa Suphi 49/37, 50/36
Mustafa Şekip 51/37
Muşkara, Talat (Küçük) 49/42
Muvahhit, Bedia 51/30
Muzıka-i Hümayun 49/31
Mübeyyin der Fıkh 54/59
Mücadele-i İktisadiye Müdüriyeti 52/42
Müftüoğlu, Mustafa 49/6
Mühendis Mekteb-i Âlisi 54/10
Mühendishane-i Berri-i Hümayun 53/51, 54/8, 9
Mühendishâne-i Cedide 54/8, 9
Mühendishâne-i Latife 54/10
Mülkiye Mühendis Mektebi 54/10
Müneccimbaşı takvimleri 50/62
Münir Süleyman 51/42
Mürüvvet 51/27
Mütareke 54/20
Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşe Sorunu 52/40
Müteferrika 49/6

N
Nabel, Nazifi Şerif (doktor) 53/10-14
Nabız 51/20, 23
Naciye Sultan 50/25, 54/19
Nadanlık 54/43
Nadir Ağa 49/7-9, 11, 50/7-9, 12, 13
Nadir Şah 54/43
Nadire 54/54, 59
Nadiye Hanım 53/24
Nafıa Nezareti 54/10
Nafi Efendi (Binbaşı, Manastırlı) 50/34, 35
Nafiz Paşa 49/12, 15
Nail-i Kadîm 51/49
Naim Bey 51/9
Naime 50/13
Naipzade Ali Bey (Drama mutasarrıfı) 53/59
Nalıncı, A. Nur 51/24
Namık Kemal 49/25, 33, 51/26
Napoli 54/30
Napolyon 54/28
Napolyon III 49/29
Nasıreddin Tûsi 50/61
Nasreddin Hoca 49/25
Nato 54/18
Naum Tiyatrosu 49/30
Nayır, Yaşar Nabi 51/37, 40
Nâzım Bey (doktor) 49/39, 41, 42
Nâzım Hikmet 49/47, 48, 51/43, 53/23
Nâzım Paşa 50/7
Nazilli 50/49, 53/39, 40
Nebcü'l-Ferâdis 54/57
Nebioğlu, Meral 51/22
Necati Bey (gazeteci) 53/18, 19
Necdet Rıfat 51/37
Necibe Süreyya 51/30
Necmettin 50/13
Necmiye Hanım 54/20
Nedim Ağa 49/13
Nedim Bey 53/25
Nedim Bey (Şişli Komiseri) 53/29
Nedim Efendi 54/4
Negroponte 50/16
Nekregu ile Pişekâr 50/49
Nemrut Dağı 53/49, 50
Nerimanov, Neriman 50/36, 51(56, 54/43, 45
Nesâimü'l-Mahabbet 54/58
Neş'et Paşa 50/14
Neşet Ömer 49/15
Nevsal-i Edebî 51/29
New York 53/50
Newton 53/53
Neyir, Neyyire 51/32
Nezihe Muhittin 52/32, 33
Nietzsche 51/36
Nihad Bey 54/8
Nijni-Novgorod 49/27, 54/23
Nil 50/57, 58
Nilüfer Hanım 53/47
Nimet Hanım 54/20
Niyazi Bey (Resneli) 50/13
Nizâmî 54/57
Nizamettin Nazif 51/42
Nizam-ı Cedid 54/9
Nomiko Efendi (şekerci) 49/5
Norveç 49/49
Nubar Paşa 50/26
Nuh (Hz) 51/51
Nuhoğlu, Simin 51/24
Numune Hastanesi 49/14
Nur 51/24, 52/47
Nûr 52/46
Nur Vahidov (Molla) 50/36
Nureddin Bey (doktor) 52/25
Nurettin 50/6, 13
Nurettin Paşa (Sakallı) 53/21, 57
Nuri (Arnavut, İt) 53/10, 12
Nuri Bey (Miralay, Humbarahâne Sertabibi) 54/8
Nuri Paşa 50/29
Nurmuhamedov, Marat 54/54
Nusret Beğ, Koçoğlu 52/47
Nusretnâme 54/59
Nutku, Emrullah 53/7, 8
Nutuk 49/48, 53/26

O
Oba, Abdül 53/12
Obrenoviç, Miloş 50/43
Obüvano 50/4
Odabaşı, Şükrü (Arap) 53/13
Odak 52/51
Oğur, Şen 51/24
Oğuz, Şükrü 53/23
Ohannes Samancı Efendi 54/50
Okan, Hüseyin 53/13
Okay, Cüneyd 49/34, 50/49, 51/6, 42, 52/21
Okçu, Işınsu 51/22
Okmeydanı 54/8
Okul Kızı 51/19
Okur, Hafız Yaşar 49/6
Okutan, Esra 51/25
Olucak 52/47
19. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Nüfusu 54/36
19. Yüzyılda İstanbul'da Etnik Azınlıklar 53/61
14 Mayıs 52/47
Onar, Ahmet Sami 52/48
Onger, Beria 51/23
Oniki Ada 49/21, 22
Options 51/20, 21, 25
Orak Çekiç 53/23
Oran, Ahmet Cevdet 53/34
Orbay, Hüseyin Rauf 53/15, 17, 26, 54/46
Orfanidis Efendi 52/25
Orhan Midhat 51/30
Orhan Rahmi 52/49
Orhan Salahaddin 49/6
Orhon, Orhan Seyfi 50/50
Orhun, Ceylan 51/24
Orhun Yazıtları 54/55
Orient News 53/21
Orleanist hanedanı 54/28
Orta Asya 49/38, 51/55
Orta Asya Türklerinin Kültür Mirası ve Klasik Orta Asya Türk Edebiyatı 54/53
Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler 49/6
Ortaç, Yusuf Ziya 51/30, 53/19
Ortadoğu 50/36, 54/46
Ortakçı, Hüseyin 53/6, 8
Ortodoks Kilisesi 54/40
Oruz, İffet Halim 51/22
Osman II (Genç) 53/36
Osman (Boyacı) 53/12
Osman Bedri Bey 49/39
Osman Bey (başmabeyinci) 49/13, 15
Osman Bey Tokumbet 49/39
Osman Fuat Efendi 50/13
Osman Nuri 51/30
Osman Paşa (Gazi) 49/15, 50/6, 12
Osman Paşa (Müşir Tatar) 50/34
Osman Tevfik Bey 52/23
Osmanischer Lyod 52/21
Osmanlı Bankası 50/15, 16, 21, 22
Osmanlı Bankası Arşivi 50/16
Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi 50/16
Osmanlı Bankası ve "Tarihten İzler" 50/15
Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: *İkdâm*'dan Seçmeler 49/4, 50/4, 51/4
Osmanlı Dönemi Himaye-i Etfal Cemiyeti: Belgeler/Notlar 52/21
Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Mühendishanenin Kuruluşu 54/4
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 1920 Senesi Raporu 54/19
Osmanlı-Rus Savaşı 52/56
Osmanlı Sefiri Şekib Efendi'nin Gözüyle 1848 Devrimi: "Viyana Halkının Edepsizlikleri" 54/34
31 Mart Olayı 50/12
Oya 51/20, 22, 23
Ozansoy, Ali Faik 51/28, 30

Ö
Öcal, Fatma 51/24
Ögüd 52/48

Öğüt 50/23, 24
Ömer (Hz) 50/57
Ömer Âli Efendi 50/5
Ömer Bey 53/26
Ömer Faiz Efendi 49/32, 33
Ömer Fevzi Eyüboğlu'nun Bir Mektubu 51/6
Ömer Han 54/59
Ömer Hilmi Efendi 50/13
Ömer İzzettin Bey 53/18
Ömer Neşet Paşa 50/12
Ömer Paşa 54/38, 41
Ömer Tosun Paşa (Prens) 52/25
Öngören, İbrahim Tali 49/39
Örgü 51/20
Örik, Nahid Sırrı 51/36, 37
Öyenidi 50/16
Öz, Esra Düzdağ 51/25
Özal, Semra 51/23
Özal, Turgut 53/55
Özalp, Kâzım 52/9
Özavar, Süreyya 51/24
Özbaran, Salih 49/49
Özbekler 54/53
Özbudun, Sibel 51/24
Özçaban, Kemal 53/5
Özcan, Hande 51/24
Özcan, Hülya 51/24
Özcan, Ömer 54/23
Özçoban, Kemal 53/8
Özçoban, Seyfi 52/47
Özdemir, Muammer 53/12
Özel Okullar Derneği 49/20
Özenen, B. Çiğdem 51/24
Özer, Yusuf Ziya 50/59
Özerkan, Hulusi 52/48
Özgül, Zuhal 51/24
Özgüneş, Hasan 53/40, 44
Özgür Kadın 51/20, 24
Özgürel, Orhan 52/48
Özhan, Güler Leyla 51/24
Özkiper Oktar, Tiğinçe 54/19
Öztunalı, Gülsen Kayır 51/24
Öztürk, Sedef 51/23
Özükan, İdem 51/23

P

Paker, Muzaffer 53/43
Pamukkadın 51/19
Pançini, Aleko 50/4
Panislamizm 50/37
Panrusist 50/38, 39
Pantürkizm 50/37
Papa 54/30
Papa Dionysius 50/57
Papaz Froler 50/29
Paraskevopulos, Leonidas 53/57
Paris 49/30, 63, 50/21, 30, 53/48, 49, 54/7, 12, 26, 29-32, 34
Paris Barış Konferansı 53/25, 57
Paris Dünya Sergisi 49/29
Paris'te Türkiye'yi Yaşamak 52/38
Parker, Berly 54/13, 16
Parmakkapı 49/5
Partner 51/20, 21, 25
Pastırmacıyan 50/26
Pavá, Zsolt 49/53
Pazartesi 51/20, 25
Peker, Banu 51/23
Peker, Recep 53/22, 31, 32
Pekin 49/27
Pelister, Hâbil Âdem 51/42-44
Pera 49/25, 28
Pertev Paşa 50/12
Petersburg 54/23
Petro (çar) 52/60
Peyam ve Âşiyan 49/6
Pınar, İlhan 53/60
Piemonte 54/30, 32
Pike, Binnaz 51/25
Pingel, Falk 49/51
Pir Sultan Abdal 52/38
Play Girl 51/20, 21
Poisson 53/53
Polat, Hasan 53/7
Polka 49/29
Polonya 51/53, 55, 54/24
Ponticoff (Rus İzci Komisyoneri, Miralay) 52/15
Pontus Rum Çeteleri 53/24
Popoviç, Aleksandre 54/39, 40
Portekiz 50/17
Portsmouth 49/29
Prag 54/33
Pratica 51/20, 21, 24
Prens İgor 49/6
Prima Donna 51/20, 21, 24
Probst, Erich 54/13
Proletari 51/57
Protokyan (doktor) 53/28
Proudhon, Joseph 54/27
Prusya 54/27, 29, 30, 32
Prusya Parlamentosu 54/28, 30
Prusya Sefaretnâmesi 52/60-62
Ptolemaisos, Euergetes 50/58
Purcell 53/48
Püsküllü Bela 1329, 50/49

R

R. Fehmi Bey (*Karagöz* gazetesi sorumlu müdürü) 53/19
Râbat-i Dil 54/59
Rabguzî 54/57
Radek, Karl 49/37, 54/43
Radi 53/28
Ragıp Bey 54/20
Ragıp Bey (Kütahya mebusu) 53/31
Ragıp Paşa 49/14, 50/6
Ragıb Paşa (Koca) 52/58
Rahman Binbaşı 50/35
Rahmi Bey 54/46
Rakap, Güler 51/23
Rakovski 50/39
Ramazanoğlu, Celal 53/9
Ramber 50/4
Rapsodi 51/20, 23
Rapsodi in Blue 51/20, 21, 24
Rasih (Hoca) 53/12, 13
Rasim Ferid Efendi (doktor) 52/24, 25
Rasim Paşa 49/15
Raşid Efendi (Reisülküttap) 50/43
Raymond 54/13
Re'fet Paşa 52/6
Reed, Irwing and Company 50/20
Refet Paşa 52/26
Rehber-i İnkılap 53/28
Reine Hortense (yat) 49/29
Renat Muhammed 50/36
Resimli Ay 51/43, 52/8, 9, 53/19
Resimli Hafta 53/23
Resimli Hayat 51/19
Resimli Romans 51/17, 19, 22
Resimli Uyanış 52/5, 8
Reşad Efendi 50/8, 10
Reşid (Çerkez) 49/39, 43, 54/46, 47
Reşid Bey (Rey, dahiliye nazırı) 52/25
Reşid İhsan Efendi (doktor) 52/24
Revel, J. 53/45
Revs 50/4
Rıfat (doktor) 53/13
Rıza Bey 49/39
Rıza Nur Bey 50/27, 32
Rider (doktor) 49/14
Rif'at Paşa 54/34
Rifat (Türk) 54/46
Rire 49/26
Risâle-i Ma'ârif 54/59-60
Risâle-i Vâlidiye 54/59
Riskulov, Turar 50/36
Ritter 54/39
Robert Kolej 52/13
Robinson Kardeşler 52/13, 15
Rodas, Mihail 53/56
Rodrigue, Aron 49/61-64
Roma 54/30
Roman Katolik Katedrali 54/40
Romi, Nora 51/25
Roskieviç 54/39
Rossini, Gioacchino 49/31-32
Rothschild 49/61
Roza 51/18, 20, 21, 25
Ruhsan Nevvare 51/28
Rum Patrikhanesi 49/21, 53/57, 62, 63
Rumeli 50/43, 51/45, 54/36
Rumeli Göçmeni 17 Yaşındaki Kadri Bey'in Kaleminden "Harp" ve "Yeni Yurt" 51/45
Rumi takvim 50/60-63
Rumlar 50/29, 53/25, 57, 61, 64
Rus-Japon Savaşı 51/53
Russos, Markos 53/63
Rüstem (Bursa Yenişehirli, pehlivan) 49/4
Rüstemov 54/58, 60
Rusuhi 49/44
Rusya 50/31-33, 38, 47, 51/32, 53, 54, 54/23, 37, 41
Rusya Devrimi 50/40
Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi 51/56-59, 54/43
Ryadovoy 51/58

S

Sabah 52/21, 23
Sabahattin Ali 51/43
Sabîb-i Buharî 50/61
Sabiha Zekeriya'nın Büyük Mecmua'da Çıkan Yazıları 51/13
Sabiha Zekeriye Sertel ve Türk Feminizmi 51/7
Sabri 53/28
Sabri Bey (banker) 52/25
Sada-yı Hak 52/49, 53/23, 60
Sadakat 52/47
Sadettin Efendi (doktor) 52/24
Sadettin Nüzhet 52/38
Sadık Rıfat Paşa 52/48
Sadıkov, Abdülkadir 54/63
Sa'di 54/56, 57
Sadri Ethem 51/43
Sadoül, Jakques 50/52
Safa, Peyami 51/30, 32, 36
Sâfi Efendi (şair) 53/55
Safi (Mardinli) 54/47
Sağdıç 53/58, 60
Sağlık Güzellik 51/20, 21

Sağlık ve Kadın Dünyası 51/19, 22
Sahablı Halil 53/13
Sahbân bin Vâ'il 52/59
Said Paşa (İstanbul muhafızı) 52/25
Satie 53/49
Saka, Hasan 51/6
Sakaoğlu, Necdet 51/49, 52/4, 53/55, 54/8
Sakarya Savaşı 49/42
Salih Zeki Bey 50/61, 53/51, 52
Saliha Sultan 50/8, 9
Salname 54/39
Salon 51/18, 19
Samancı, Ohannes 54/50
Samanyolu 51/19
Samatya 49/5
Samatya iskelesi 49/5
Sami 54/40
Sami (Hacı) 49/37
Sami Bey (Darülfünun Müdür-i Umumisi) 52/14
Sami Sabit Bey 49/43
Seniha Sami 51/37, 40
Sâmi Tarihi 52/58
Sâmih 53/33
Samsun 49/42
Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı 53/56
Sandison 50/20
Saray 54/40, 41
Saraybosna 54/36, 37, 40
Sargent, Malcolm 53/49
Sanahmetoğlu, Nesrin 51/56
Sarıca, Nuran 51/23
Sarol, Mükerrem 53/5, 7, 8
Satvet Lütfi Bey 50/6
Savaidis, Fotios 49/20
Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi 52/56
Savran, Gülnur 51/23
Saygun, Adnan 53/47-/50
Sayha 53/23
Sayılgan, Aclan 50/36
Sayılı, Adnan 50/59, 62
Sayın, Mehmet 53/41
Sayks (Feshane-i Âmire ustalarından) 50/5
Saylan, Türkân 51/24
Sayman, Hüsnü Hamid 53/51-54
Schleuen 52/62
Schmidt, Wolf 49/49, 53
Schott firması 53/48, 49
Schwenk, Helga 52/38
Sebahattin Bey (Prens) 50/6, 12, 53/27
Sebat 52/48
Sebâtü'l-Acizîn 54/59
Sebil'ür-Reşad 52/51, 53/22, 33
Sedat Nuri 49/26
Sedes, Halil 54/39
Sefaettin Rıza 51/30
Sefardi Yahudileri 49/62
Sefil 49/47
Sefine 52/56-59
Sekkâkî 54/58
Sekreter 51/20, 24
Sekreter Daktilograf 51/19
Selahaddin (Abazanoğlu) 53/26
Selahattin 50/13
Selahattin Bey 54/39
Selami İzzet 51/29
Selamet 49/47, 48, 53/24, 26
Selanik 50/7, 8, 17, 53/22, 54/41
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 53/36
Selçuklular 50/62
Selim Ağa 50/11
Selim II 52/62
Selim III 50/15, 43, 54/9, 18
Selim, Ömer 49/6, 50/54, 53/55
Selimiye Kışlası 49/15
Semahlar 52/39
Semerkand 54/60
Sen ve Ben 51/19, 20, 24
Sena 51/20, 24
Sencer, Bekir Sıtkı 52/48
Sendika 53/39
Sendika Yolu 53/39
Sened-i İttifak 50/15
Seniha Sultan 50/6, 13
Seral, Menekşe 51/23
Serasker Konağı 49/15
Serbest Fırka 53/38
Serdar(ov), B. 51/58
Serkafos 54/49
Sertel, Mehmet Zekeriya 51/7, 8, 11, 43, 53/17, 20
Sertel, Sabiha Zekeriya 50/13, 51/8-13, 14, 32, 36, 43, 52/9, 22, 33
Sertel, Yıldız 51/11, 13
Servet Bey (Heyet-i Temsiliye azası) 53/26
Servet Bey (Mahkeme-i Temyiz azası) 52/23
Servet-i Fünun 51/27, 28
Sesimiz 51/19, 20, 22, 24
Sevgilim 51/19
Sevgim 51/20, 24
Sevimli Ay 51/43
Sevr Antlaşması 49/41, 53/59
Seyahatname 52/57
Seyf-i Sarâyî 54/56, 57
Seyfi, A. R. 52/60
Seyhun, Necla 51/22
Seyid Rıza 54/47
Seyit Ahmet 49/13
Seyr-i Sefain Anlaşması 49/21
Seyr-i Sefain İdaresi 53/32
Seyyid Hasan Hoca 54/7
Sezar, Jül 50/58
Sezen, Cüneyt 53/6, 8
Sezgin, Mâhinur 53/55
She 51/21, 24
Shilizzi 50/16
Sıhhiye Cemiyeti 51/11
Sınırdaki Ülke 51/61
Sırat Köprüsü 50/36
Sırbistan 50/43, 46, 47, 54/37
Sırp Haberleri 54/37
Sırpların 1849 Bosna İsyanı'na Etkileri 50/43
Siaborg askeri bölgesi 54/23
Sibelius 53/50
Sibirya 50/39, 51/55
Sicilya 54/27, 30
Silier, Orhan 49/49
Silistre 54/36
Sim 51/19, 22
Simavi, Aliye 51/23
Sinan Paşa Camii 50/14
Sincar 51/63
Sirer, R. Şemsettin 53/41
Sirgaç 54/23
Sirius 50/58
Sirmen, Pınar 51/23
Sivas 54/36, 46
Sivas Kongresi 53/26
Siyasî 52/47
Siyonizm 49/63, 64
Sizin İçin 51/19, 20
Slovenler 50/47
Slovenya 50/46
Smart, W. M. 50/56
Sohban Paşa (Boğaz Liva Kumandanı) 54/8
Soljenitzin 50/38
Solmaz, Niyazi 53/40
Son Telgraf 53/23
Sonerman, Leyla 51/22
Sonhaber 52/47
Soper 54/56
Soroptimist Dünyası 51/19
Sosigenes (İskenderiyeli) 50/58
Sosyal Adalet Partisi 53/38
Sosyal Demokrat Fırka 53/36-38
Sosyalist Enternasyonal 53/36, 38
Sosyalizm 53/37
Southern Music 53/49, 50
Sovyet Devrimi 50/15
Sovyet Türk Cumhuriyetleri Federasyonu 50/38
Sovyetler Birliği 49/38, 50/36, 38, 39, 53, 51/55
Sovyetler Birliği Komünist Partisi 50/52
Soysal, Funda 54/26
Söke Ovası 54/49
Sömürgeler Enternasyonali 50/37
Sözbirliği 52/47
Spartakist ayaklanması 49/37
Spor Alemi 52/18
Square, Grosvenor 53/47
Srbske Novine 50/48
St. Priest (Fransız elçisi) 54/6
Stalin 50/36, 39, 54/43
Stefanoviç 50/16
Stein, Heidi 49/6
Stergiyadis, Aristidis (Epir genel valisi) 53/59
Steryadis (Yunan fevkalade komiseri) 53/27
Stella 51/24
Steuerwald, Karl 54/13
Stewart, Russel-Dugan 50/56
Stiehler, George 54/16
Stopani, A. M. 51/56
Strabon 54/49
Strasbourg 53/45, 46
Strsygowski, Nora 54/13
Suad Derviş 51/25, 30, 32, 42, 43
Sûfî Allah-Yar 54/56
Sulh ve Selamet Fırkası 53/36
Sultan Galiyev 50/36-39, 42, 51/50-52, 55, 54/43
Sultan Galiyev Efsanesi Diriliyor 50/36
Sultan(ov), H. H. 51/58, 59
Sultanbekov, Bulat 50/36, 51/52
Sultanov, İzzet 54/63
Sumatra 49/38
Suriye 49/39, 40, 50/26, 28, 51/61, 54/46, 47
Suslin 50/37
Suudî Arabistan 49/10
Süheyla Muhterem 51/30

Süleyman I 53/56
Süleyman II 49/57-60
Süleyman Bahri 51/30
Süleyman Efendi 50/10, 13
Süleyman Nazif 51/28
Süleyman Nesip 51/28
Süleyman Numan Paşa 50/34
Sümerbank 53/42-44
Sümerbank Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi İşçiler Sendikası 53/42-44
Sürat Topçuları Ocağı 54/6
Süreyya Bey (Örgeevren, Karesi milletvekili) 53/22, 31
Süreyya Paşa (İlmen) 49/15
Sürmene 49/19
Süs 51/26, 27, 30, 36
Sütaş, Müzeyyen Tar 51/22
Süveyş Kanalı 49/13

Ş
Şadi Eliyeşil Mensucat Fabrikası 53/42
Şadiye 50/13
Şafak 49/25
Şah Meşreb (şair) 54/54
Şah Nasibi Aşireti 51/62
Şahbazi, T. A. 51/59
Şahin, Mustafa 49/6, 51/6, 42, 52/21, 53/55, 54/12
Şair Evlenmesi 51/26
Şaka 1327, 50/49
Şakirova, Roza (Namanganlı şair) 54/54
Şam 53/28, 54/46
Şamdan Bey 54/43
Şamlı Ticarethanesi 52/25
Şarivâri Medeniyet 49/25
Şark 53/60
Şark Kongresi 50/32
Şarki Buhara 50/34, 35
Şarq Yulduzi 54/53, 54, 62, 63
Şat, Leo 53/28
Şaykalî 54/59
Şecere-i Terâkime 54/59
Şecere-i Türk 54/59
Şehirlioğlu, Zehra 51/23
Şehrin Aynası: Osmanlı Mizah Basını 49/24
Şehzade Abid 53/28
Şekerciler, Veli 53/12
Şemseddin Sami 50/57, 61, 54/37-39
Şen, Bilal 50/52
Şener, Nuran D. 51/22
Şenler, Şule Yüksel 51/25
Şenlikoğlu Özkan, Emine 51/23
Şenocak, Kemaleddin 51/6
Şerafeddinov, Damir Raufoviç 50/36
Şerbetçi, Muharrem 53/12
Şerbetciyan Efendi (doktor) 52/24
Şerif Avnürrefik Paşa 49/12
Şerif Hüseyin 50/28
Şerif Paşa 50/7, 10
Şevket Bey (binbaşı) 54/8
Şevket Efendi (Şehzade) 53/28
Şevki Bey (binbaşı) 49/5, 54/8
Şeybânîler 54/59-61
Şeybânînâme 54/59
Şeyh Mehmet 54/46
Şeyh Recep (Kamil Özgüneş) 53/28
Şeyh Sait İsyanı 53/22, 23
Şeyh Şeref 54/59
Şiğay, Cevdet 53/40
Şiirler ve Halk Masalları 50/54
Şimal Oçkunları 54/24
Şimşir, Bilal N. (Büyükelçi) 53/59
Şinasi 51/26
Şîr Muhammed Bey 50/35
Şişli Osmanbey Gazinosu 50/14
Şişman, Nalan 51/25
Şolohov 54/762
Şubat İhtilali 51/58
Şukûfe Nihal 50/51, 51/9, 32, 36-38
Şule 51/19, 25
Şûra-yı Saltanat 53/36
Şükrü Bey (Maarif Nazırı) 52/13
Şükûfezar 51/27

T
Taaşşuknâme 54/57
Table de Concordance des Dates des Calendries 50/61
Tableaux pour la Coincidence des Dates 50/61
Tables de Condordance des ères Chrétienne et Hégirienne 49/58
Tacikler 54/53
Tagızade, Hacı Zeynel Abidin 54/43
Tahir (Hacı) 54/46
Tahirler 53/28
Tahirov, İndus 50/38
Tahsin Paşa 49/15, 50/9
Taif 49/12
Takrir-i Sükûn Kanunu 52/51, 53/22, 23
Taksim Abidesi 52/7
Taksim Meydanı 52/7
Takvîm-i Vekayi 50/62
Takvîm-i Nücûmî 50/62
Takvîm-i Tatbiki Hezâr ve Pânsad Sâle-i Hicri, Kameri ve Miladi 49/58
Talat Bey (Ardahan mebusu) 53/31
Talat Bey (Binbaşı, Topçu Birinci Şube Müdürü) 54/8
Talat Paşa 49/37, 38, 40, 41, 50/23, 24, 26, 27, 31, 46, 52/16, 53/26
Talay, Ümmiye 52/47
Talmud Tora 49/62, 63
Tamani, Hüseyin Rıfkı 53/51
Tampere 54/23
Tananabçılar 54/59
Taner, Haldun 49/6
Tanin 50/54, 52/21, 51, 54, 55, 53/15-19, 21-23, 31
Tanrıkulu, Ayfer 51/24
Tansel, Fevziye Abdullah 50/54
Tanzimat 50/15-19, 43, 46, 60, 54/12, 13, 34, 38
Tanzimat reformları 53/62, 64
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 49/6
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi 51/61, 64
Tarcan, Selim Sırrı 51/36, 43
Tarih ve Edebiyat 49/10, 50/8, 10
Tarih ve Toplum 49/6
Tarihçi Lucien Febvre 50 Yıl Önce İstanbul'daydı 53/45
Tarihimiz ve Cumhuriyet: Muhittin Birgen (1885-1951) 49/6
Tarsus 53/42
Tasvir-i Efkâr 50/62, 51/9
Tasvir-i Hayal 50/49
Taşkent 49/39
Taşkıran, Tezer 51/36
Taşnaklar 50/14,27, 53/28, 29, 54/47
Taşpınar 52/47, 48, 51
Tatar-Başkurt Devletleri 50/39
Tatar Beyaz Muhacereti 50/38
Tatar Hasan 50/13
Tataristan 50/36, 38, 39, 51/54, 55
Tataristan Muhtar Cumhuriyeti Bilimler Akademisi 50/38
Tavsalıoğlu, Rafet 53/6
TBMM 49/37, 41, 50/32
TC Kadın Statüsü ve Sorunları Birliği 51/20
Teceddüt Fırkası 53/57, 58
Tek, Müfide Ferid 51/9
Tekâmül 51/58, 59
Tekdal, Ayşe Şahver 51/22
Tekeli, Şirin 51/24
Tekin Alp 51/8
Tekin, Mehmet 52/47
Tel, Enis Tahsin 53/35
Telman Efendi (doktor) 52/24
Temel, Mehmet 52/40
Temociner, Jale 51/22
Temps 49/44
Teodor Kasap 49/24, 25, 28
Teoman, Alâeddin 52/48
Terakki 51/26, 27
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 49/34, 53/20-23, 38
Tercüman-ı Hakikat 50/62
Terkos Gölü 49/27
Tersane 54/7
Tersane Mühendishânesi 54/10
Tersâne-i Âmire 54/9
Tersâne Sergisi 54/9
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 53/20
Teşkilat-ı Mahsusa 49/38, 54/46
Teşvik-i Maarif Cemiyeti 53/59
Tevfik (Müderris) 53/51
Tevfik Ağa (Kilerci) 49/15
Tevfik Bey 54/46, 47
Tevfik Paşa 50/30, 53/25
Tevhid-i Efkâr 52/51, 53/15, 18-22
Tevhid-i Meskûkat Kanunu 50/18
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 49/20
Tharros 53/58
The Bank of Smyrna 50/20
The British and Oriental Bank of Constantinople 50/20
The Commercial Bank of Smyrna 50/20
The Imperial Bank 50/20
The Midsummer Marriage 53/47, 49
The Morning Post 49/32
The Mustcal Times 49/32
The Ottoman Bank 50/20
The Playgirl 51/24
The Royal Italian Opera 49/30
The Sultan Abdul's March 49/31
The Sultan's March 49/31
The Time 53/50
The Times 49/30, 32, 33, 44
Theodorovic 54/39
Thoemmel, Gustav 54/39-41
Tınguroğlu 50/17
Tiberyos Efendi (doktor) 52/24
Tibet 51/50
Tiflis 51/58, 54/43
Timur 54/59
Timurgaliev, İzzetullah (Molla) 54/23
Tippett, Michael 53/47-50

Tiryendefile (doktor) 49/15
Tiyatro 49/25, 26
Toderini (Rahip) 54/7
Togan, Zeki Velidi 49/44, 52/46
Tokgöz, Naime 51/22
Tokmak 50/49
Toksöz 53/21, 22
Tola, Turab 54/54
Ton Ton Risalesi 1327, 50/49
Topçu Mektebi 54/6, 8
Topçubaşı 54/5, 6
Tophane 50/14
Topkapı Müzesi 50/13
Toplumsal Tarih 49/6, 47, 50/62, 64, 51/6, 13, 42, 53/31, 55
Toprak, Zafer 49/6, 50/15, 51/7, 52/13, 53/4, 10
Torlak, Halime 51/23
Tott, Baron de 52/61, 64, 54/4-9
Toulon 54/5
Tökin, İsmail Hüsrev 51/36
Tönbeki Şirketi 50/21
Törenek, Mehmet 51/26
Trablus 50/14, 28
Trablusgarb 49/38, 50/21, 24, 29
Trablusşam 53/28
Trabzon 49/38, 42, 43, 47, 48, 53/23-26, 29, 54/36
Trabzon Ademi Merkeziyet Cemiyeti 53/26, 36
Trabzon Kongresi 53/25
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 53/24
Tramvay Kumpanyası 49/26
Transkafkasya 51/58
Travnik 50/46, 54/40, 41
Trebin 54/40
Tretuvan (yüzbaşı) 52/43
Troçki 50/36, 54/43
Tubini (sarraf) 50/16
Tulunoğlu, Zehra 50/16
Tunaya, Tarık Zafer 49/43, 52/54
Tunç, Mustafa Şekip 51/36
Tunçay, Mete 49/6, 44, 47, 48, 51/49, 53/33, 38
Tunçdağ, Sabri 53/41
Tuncer, Gülay 51/23
Tuncer, Hamdi Can 54/34
Tünel 49/27, 28
Tunus 49/38, 50/28
Tura, Nesrin 51/23
Turan İşçi Köylü Sosyalist Partisi 50/38
Turhancık, Mebruke 51/22
Türk 52/48
Türk Dili 52/39
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 49/60, 50/58, 62
Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma 54/10
Türk Feminizmi 51/10
Türk Folkloru 52/39
Türk Halk Edebiyatı 52/39
Türk Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği 52/38
Türk Halk Mektebi 54/24
Türk Kadın Birliği 52/32, 33, 36, 37
Türk Kadın Yolu 52/32-35, 37
Türk Kadını 51/17-20, 22, 23
Türk Kültürü 49/6
Türk Marşı 49/30, 31
Türk Masalları 52/39
Türk Matbuat Cemiyeti 53/19
Türk Ocağı 52/8, 9, 53/58
Türk Sesi 52/49
Türk Sosyal Demokrat Partisi 53/38
Türk Tarih Kurumu 49/58, 60, 50/56, 57, 59
Türkak, İbrahim 52/48
Türkak, Mehmet 52/48
Türkçe Namaz Meselesi 51/6
Türkeli 52/51
Türkeli Mecmuası 52/47
Türker, Hasan 53/15
Türkistan 49/41, 42, 44, 50/24, 33, 34, 39, 51/50, 54, 55
Türkistan Cumhuriyetleri Federasyonu 50/39
Türkiye-Anadolu Yıldırım Komiteleri Esas Programı 54/47
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 50/22
Türkiye Diyanet Vakfı 53/55
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı 49/22
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı 49/49, 50/16, 51/16, 52/39, 53/52
Türkiye İşçi Sendikaları Merkez Birliği 53/44
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 53/33, 36
Türkiye Komünist Gençler Birliği 53/33
Türkiye Komünist Partisi 53/33
Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi 54/46
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 53/39
Türkiye Sosyalist Fırkası 53/36
Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması: "Alliance" Okulları 1860-1925 49/61
Türkiye Yahudilerinin Eğitiminde Modernleşme ya da "Aliance" Okullarının Türkiye'deki İşlevi 49/61
Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918) 49/6
Türkiye'de Siyasal Partiler 49/43
Türkiye'de Sol Akımlar 53/33
Türkmenler 50/34
Turku 54/23
Tütün Rejisi 50/15, 21
Tütüncüyan 53/28
Tuzla 54/36, 40

U
Ubeydullah 54/56
Ubicini 54/39
Uçar, Esra 51/24
Uçgarlarda İngilâbımızın Tarihine Dair 54/43, 45
Uçgarlarda İngilâbımızın Tarihine Dair Neriman Nerimanov'un Görüşleri 54/43
Uçuk, Cahit 51/42, 43
Ufa 54/23
Ugan, Saniye İffet 54/24
Ugan, Zakir Kadiri 54/24
Uhud 49/60
Ukrayna 50/38, 39, 51/54, 55
Ukrayna Komünist Bolşevik Partisi 50/37, 38
Ulu, Nesrin 51/24
Ulûfeli Humbaracılar Ocağı 54/4
Uluğ Bey 50/61
Uluğ Bey Ziyci 50/56, 61
Uluğbay, Hikmet 49/20
Ulunay, Refi Cevat 50/28, 29, 53/36
Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın Tarihinden 52/4
Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın Tarihi'ne Ekler 53/55
Ulusal 50/36
Ulviye Sultan (Abdülhamit'in kızı) 50/13
Umay, Fuat 52/8, 9, 25
Unat, Faik Reşit 49/57, 58
UNESCO 53/45
Unkapanı 49/26
Us, Hakkı Tarık 49/6
Usta, Veysel 49/47, 51/6
Uşaklıgil, Halit Ziya 51/27, 28, 30
Uygun 54/62
Uygur elyazmaları 54/55
Uygur, M. Nermi 51/36
Uzman, Emin Refik 51/43
Uzun, Mustafa 53/55
Uzunhasan, Semiha 51/32

Ü
Üç Hikâye 51/30
Üçer, Cumhure 49/59, 50/56
Üçok, Bahriye 49/6
Üçüncü Enternasyonal (Komintern) 49/38, 50/32, 52
Ülgen, Bedran Gülbakanoğlu 51/24
Ünal, Serpil 51/24
Ünlü, Cemalettin 52/48
Ürdün 51/61
Ürgüplü, Suat Hayri 49/21
Üsküdar 54/19, 20
Üsküdar Cemaran Ermeni Okulu 52/11

V
Vahit, Mehmet 51/36
Vakit 50/50, 62, 51/6, 52/6, 8, 53/17-19
Vakit yahut Mürebbi-i Muhadderât 51/27
Vâlâ Nureddin 50/50, 51/43
Valde Han 50/18
Vambery 54/59
Van 50/17, 26
Van Gölü 53/50
Varidât-ı Sitte İdaresi 50/21
Varlık, M. Bülent 49/6
Varlık Vergisi 49/19
Vasa, Pasko 54/38, 39
Vâsıf 52/61
Vasıf Bey (Savcı) 53/18
Vâsıf (Eczacı) 53/33
Vâsıf Efendi (vakanüvis) 52/60
Vatan 52/51, 54, 53/15, 19, 21, 23, 33, 35
Vatandaş İçin Medenî Bilgiler Dersi 52/50
Vecihi Paşa 54/38
Vedat Efendi (doktor) 52/24
Vefâtnâme-i Peygamber 54/59
Vehib Paşa 49/40-42, 53/28
Velid Ebüziyya 52/54, 53/17, 18, 21
Velikorusya 51/55

Velioğlu, Perihan 51/23
Venedik 50/43, 54/30
Venedikliler 52/60
Venizelos 49/18, 50/26, 53/27, 58, 59
Verdi 49/32
Verleichbungs Tabellen der Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung 49/57
Versay Muahadesi 53/34
Vezneciler 54/19, 20
Victoria (Kraliçe) 49/29-31
Vidal de la Blache 53/45
Viktor Efendi (doktor) 52/24
Vilayet salnameleri 54/36
Virjinya 50/8, 9
Viyana 49/30, 54/12, 29, 30
Viyana Kongresi 54/26, 28
Viyana Sefiri Şekib Efendi'nin Tezkiresi 54/34
Vizon 51/20, 23
Vizyon 51/20, 24
Vneştorg 50/53
Volfing 50/4
Volkszaehlung 54/39
Von Hoff Paşa 52/13, 19
Votre Beauté 51/20, 21, 24
Voznessensk 51/50
Vperyod 51/57
Vural, Çiğdem 51/22

W
Wagner, Richard 49/29, 54/33
Weber, Carl 54/13
Wilson 53/37
Wilson Prensipleri 53/36
Wimbush, S. Enders 50/36
Windsor Kalesi 49/29
Woods, Kolonel (murahhas) 52/43
World Siyonist Organization 49/63
Wüstenfeld, Ferdinand 49/57, 58
Wüstenfeld Mahler Dökümleri 49/57

Y
Yahşi, Elçin 51/24
Yahudi Sinagogu 54/40
Yahudiler 49/61, 64
Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 53/35
Yakînî 54/60
Yakubov, Adil 54/62
Yalan Söyleyen Tarih Utansın 49/6
Yalçın, Hüseyin Cahid 51/27, 28, 52/54, 55, 53/15-18, 20, 21, 23
Yalçın, Hüseyin Suat 51/28, 30
Yalçın, Nihal 51/24
Yalman, Ahmet Emin 53/25, 35
Yalturım, Seyda 53/42
Yaman, Hüsnü 53/6, 7
Yanardağ Şairimiz Halil Nihad Boztepe 51/6
Yapalak-kuş 54/59
Yarım Ay 51/42
Yarvinpe 54/23
Yaver Ağa 49/4
Yaver Paşa (Ferik, Ordu Kumandanı) 54/8
Yavuzçetin, Diler 51/24
Yavuzer, Nuray 51/24
Yazır, Mehmet Behçet 51/28
Yedigün 50/12
Yegül, Deniz 51/23
Yegenoğlu, Namık İsmail 53/33
Yelpaze 51/19
Yemen 50/14
Yenbayev 50/37
Yener, Yücel 53/55
Yeni Adam 51/31-35
Yeni Adam ve Yeni Kadın: 1930'lar ve 40'larda Kadın, Cinsiyet ve Ulus 51/31
Yeni Bademli Köyü (Gökçeada) 49/21
Yeni Bizim Aile 51/20
Yeni Büyük Han 50/18
Yeni Edebiyat 49/6
Yeni Ford Sedan 50/42
Yeni Geveze 50/49
Yeni Gün 50/53, 52/6
Yeni Hayat 50/54
Yeni Holivud Magazin 51/19
Yeni İstiklâl 49/6
Yeni Kadın 51/20
Yeni Kale 52/48
Yeni Mecmua 49/6, 53/55
Yeni Moda 51/19, 20, 22
Yeni Ondört Mayıs 52/48
Yeni Osmanlılar 49/33
Yeni Oya 51/24
Yeni Ufuk 50/36
Yeni Zelanda 49/18, 23
Yeniçeri 50/49
Yenigün 53/17
Yenipazar 54/36, 40, 41
Yerel Sendikal Basında İşçi Sesi Örneği 53/39
Yeşil Ordu 50/33
Yeşil Tulumba Meydanı 49/5
Yeter 51/20, 24
Yetkin, Bingül Erişir 51/45
Yetkin, Kadri 51/48
Yetkin, Sabri 51/45
Yetkin, Şerare 51/45
Ali Yezdî 54/59
Yıldırım, Yasemin 51/24
Yıldız Camii 50/14
Yıldız, İbrahim 49/61
Yıldız Sarayı 50/8, 13
Yıldız, Şaban 53/41
Yırcalı, Sıtkı 53/5, 7, 8
Yige, Pınar Öncel 51/24
27 Mayıs 53/14
Yoldaş 51/58, 59
Yönetken, Halil Bedii 51/36
Yöntem, Ali Canip 51/36
Yörük, Abdülhak Kemal 49/7
Yuha 50/49
Yugoslavya 54/16
Yulduzlı Âsmân 54/63
Yunanistan 49/17-18, 21-23, 51, 50/30, 54/46
Yunanlılar 50/11, 12
Yunus Emre 53/47
Yunus Emre oratoryosu 53/48-50
Yusuf Has Hacip 54/54-55
Yusuf Hâs Hâcib 54/62
Yunus Nadi 49/6, 50/52-53, 53/15, 17, 18, 21
Yura 51/22
Yurdalan, Kazım 53/29
Yurdsever Ateş, Nevin 53/31
Yusuf Emîrî 54/58-60
Yusuf (Kürt) 54/47
Yusuf Bey (Tüccar) 54/20
Yusuf Emri 54/57
Yusuf Hamavi (Hacı) 54/46
Yusuf İzzettin Efendi 49/33, 50/8, 9
Yusuf Kemal 50/32
Yusuf Mübeyyin 53/24
Yusuf Ziya Bey 53/25
Yusufzade, A. B. 51/58
Yuva 51/19
Yücel, Güler 51/24
Yücel, Hasan Âli 52/10, 53/23
Yüknek, Edib Ahmed 54/55, 61
Yüksek Mühendis Mektebi 54/10
Yürümez, Cemile 51/24
Yürüten, Senihi 53/6, 9
150'likler 53/28, 29
150. Yıldönümünde 1848 Devrimleri 54/26
Yüzkurduneşi, Lütfi 52/47

Z
Zafer 52/47
Zaferaki, Yorgi 53/36
Zafernâme 54/59
Zafiraki Efendi 49/31, 33
Zafiriades, Aleks 49/17
Zafirios (Yunan işgal kuvvetleri komutanı) 53/58
Zafiropulo 50/16
Zahir Ömer 54/8
Zahiruddin Bâbür 54/54, 56, 59, 61, 62
Zajaczkowski 54/57
Zambako Paşa (doktor) 49/9, 15
Zarifi 50/16
Zataryan Efendi (doktor) 52/24
Zavodcı Bey 54/59
Zebunnisa 54/62
Zekeriya 53/23
Zeki Bey 50/8
Zeki, Cemal 52/36
Zeki Paşa 49/14
Zekiye 50/13
Zevzek 50/49
Zeycan, İ. 51/24
Zeyrek, Müeyyet 53/9
Zıpır 50/49
Zincirkıran, Belkis 51/22
Ziya Bey 49/38-40, 44
Ziya Gökalp Külliyatı 50/54
Ziya Gökalp'in "Halife ve Müftü" Şiirinin Almancaya Çevirisi 50/54
Ziyaeddin Efendi 50/13
Zorin 50/52
Zorlutuna, Halide Nusret 51/22, 30, 37, 39-41
Züğürt 50/49
Zühdü (Adana Savcısı) 53/28
Zühre, Jülide S. 51/28
Zülküf Paşa 50/8
Zümrüdü Anka 53/17, 19
Zürcher, E. J. 49/44